The Department of Public Instruction, Bombay.

THE NARMAGADYA,

OR

THE PROSE WORKS

OF

KAVI NARMADÁSHANKAR LÁLASHANKAR.

PART II.

SANCTIONED FOR SCHOOLS.

Bombay:.
GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.
1875.

Price Rs. 2½.

BOMBAY:

PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.

મુંબઈ ઈલાકાનું સરકારી કેળવણીખાતું.

નર્મગદ્ય

અથવા

કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર

એઓના

ગદ્યાત્મક ગ્રંથોનો સંગ્રહ.

ભાગ ૨

(નિશાળોમાં ચલાવવા મંજૂર કર્યો છે)

મુંબઈ

ગવર્નમેંટ સેંટ્રલ બુકડીપો.

સન ૧૮૭૫.

કીમત અઢી રૂપીઆ.

૮૫૭

મુંબઈમધ્યે

એજ્યુકેશન સોસાઈટીના છાપખાનામાં છપાવ્યું છે.

અનુક્રમણિકા.

મહાદર્શન પહેલું.

૧૯. રામાયણનો સાર.

પ્રતાપી સૂર્યવંશમાં સત્તાવનમો રાજા દશરથ અયોધ્યામાં રાજ કરતો. એને કૌસલ્યા, સુમિત્રા ને કૈકેયી એ ત્રણ રાણી હતી પણ એમાંથી કોઈને સંતાન નહોતું. રાજાએ પોતાને પુત્ર નહીં તેથી અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો. થોડા દહાડા પછી પાછો એક બીજો યજ્ઞ શૃંગ ઋષિએ રાજાને માટે કરવા માંડ્યો.

એ ટાણાંઉપર વળી એક વાત આ બની હતી:–સઘળા દેવતાઓએ બ્રહ્માનીપાસેજઈને વિનંતિ કરી કે મહારાજ તમારો પ્રપૌત્ર (છોકરાનો છોકરો ને તેનો છોકરો) રાવણ જેને તમે વરદાન આપેલું છે કે તે સુર અસુર કોઈથી જીતાશે નહીં તેણે મદાભિમાનમાં જગતમાં ત્રાસ ત્રાસ વર્ત્તાવ્યો છે–તે યજ્ઞમાં ભંગ કરેછે ને અમને બળિ મળતાં નથી, તેણે પોતાની પ્રજાને યમની સત્તામાંથી મુક્ત કરીછે ને અમને દાસ કર્યાછે, તે બ્રાહ્મણ તથા ગાયને બહુ દુઃખ દેછે, તે અમારામાંની કેટલાએકની સ્ત્રીઓનું બળાત્કારે હરણ કરી ગયો છે માટે બ્રહ્મદેવ તમે કોઈપણ યુક્તિથી અમને રાવણના ત્રાસથી ઉગારો. એ વિનંતિ ઉપરથી બ્રહ્મા ને સર્વ દેવતા એઓએ ક્ષીરસાગરને તટે જઈ વિષ્ણુની સ્તુતિ કીધી. વિષ્ણુ દર્શન આપી વદ્યા કે ભય ન રાખો, મેં યુક્તિ શોધી કહાડી છે કે જેથી બ્રહ્માનું વરદાન મિથ્યા ન થતાં રાવણનું મૃત્યુ થશે. રાવણે મનુષ્ય ને વાનર તે શી ગણતીમાં એમ જાણી અભિમાનમાં તેઓથી ન મરૂં એવું વરદાન માગ્યું નથી માટે હું અયોધ્યામાં જઈ રામને નામે અવતાર ધારણ કરીશ ને રાવણને મારીશ; તમે સૌ પૃથ્વી ઉપર વાનર રીંછ થઈ અવતરજો. એ સાંભળી સર્વ દેવતાઓ આજ્ઞા પ્રમાણે વર્ત્તવાને પોતપોતાને ધામે ગયા હતા ને વાનરરીંછ યોનિમાં અવતર્યા હતા.

શૃંગઋષિના યજ્ઞની પૂર્ણાહુતી થઈ કે તેમાંથી સાક્ષાત્ અગ્નિદેવ પ્રગટ થયા ને એણે પાયસનું (દૂધચોખાનું) ભરેલું એક સુવર્ણપાત્ર શૃંગને આપ્યું ને એણે તે દશરથને આપ્યું. દશરથે તે પાત્રનો પ્રણામપૂર્વક સ્વીકાર કરી અગ્નિદેવની પ્રદક્ષિણા કરી દંડવત કર્યા ને પછી તરતજ અગ્નિદેવ અંતરધાન થઈ ગયા. પછી રાજાએ અંતઃપુરમાં(રણવાસમાં) આવી અર્ધ પાયસ કૌસલ્યાને પાયું. અર્ધનું અર્ધ સુમિત્રાને પાયું ને તેનું અર્ધ કૈકેયીને પાયું ને વધ્યું તે પાછું સુમિત્રાને પાયું. એ પાયસથી ત્રણેને ગર્ભ રહ્યા.

પછી પૂરે દહાડે ચૈત્રશુદ્ધ નવમીએ રાણીઓને પ્રસવ થયો–કૌસલ્યાએ રામને, સુમિત્રાએ લક્ષ્મણ તથા શત્રુઘ્ન એ બેને અને કૈકેયીએ ભરતને એમ જન્મ આપ્યા; અને દશરથે મોટો ઓચ્છવ કર્યો.

જનોઈ દેવાયા પછી ચારે ભાઈઓએ વશિષ્ઠ ગુરુ પાસે વિદ્યાભ્યાસ કીધો ને તેઓ વેદશાસ્ત્રમાં ને ક્ષાત્રકળામાં નિપુણ થયા; તેમાં રામ સૌથી શ્રેષ્ઠ નીકળ્યો.

જેવામાં દશરથ પોતાના પુત્રોનાં લગ્ન કરવા સંબંધી વિચાર કરતો હતો તેવામાં વિશ્વામિત્ર ઋષિ ત્યાં આવ્યો. રાજાએ મોટો સત્કાર કર્યો. વિશ્વામિત્રે આશીર્વાદ ભણી માગ્યું કે રાક્ષસો રક્તમાંસ નાખી અમારા (બ્રાહ્મણોના) યજ્ઞ ભ્રષ્ટ કરેછે; રાવણે મારીચ તથા સુબાહુ એ બેને યજ્ઞભંગ કરવાનું સોંપ્યું છે માટે વિનંતિ છે કે તું તારા

જ્યેષ્ઠ પુત્ર રામને મારી સાથે મોકલ—એ તરૂણ મોટો સમર્થ છે, એની સામે કોઈપણ રાક્ષસનું ચાલનાર નથી; રામની તું કશીએ ચિંતા કરીશ નહીં. એ સાંભળી રાજા શોકાતુર થયો ને બોલ્યો કે મહારાજ હજુ રામને સોળ વર્ષ તો થયાં નથી અને હું આંખ આગળથી શી રીતે કહાડી શકું; હું મોટું સૈન્ય લેઈને તમારી સાથે આવવાને સિદ્ધ છઉં. વિશ્વામિત્રે અતિ ક્રોધ કરી કહ્યું કે તેં મને વચન આપ્યું છે ને હવે તું ફરી જઈશ? ઠીક છે ઠીક છે, તારા સરખા અસત્ય ભાષણ કરનારાથીજ રઘુકુળનો યશ વધશે! મિથ્યાવચની હું હવે જાઉં છઉં. રાજા ગભરાયો પણ પછી વશિષ્ઠગુરુના સમજાવ્યાથી તેણે રામ તથા લક્ષ્મણ એ બેને વિશ્વામિત્રને સોંપ્યા.

વિશ્વામિત્ર કુંવરોને સાથે લેઈ અયોધ્યેથી નીકળ્યો. ઋષિ તથા કુંવરો શરદનું સૌંદર્ય જોતા ને માર્ગને કાપતા જ્યારે સરયૂ તથા ગંગા એ બેનો જ્યાં સંગમ થાયછે ત્યાં આવી પહોંચ્યા ત્યારે વિશ્વામિત્રે એક આશ્રમ જેમાં ઘણાક ઋષિઓ રહેતા તેમાં વાસો કર્યો ને રામલક્ષ્મણને જણાવ્યું કે આ ઠેકાણે શિવે કામને બાળી નાખ્યોછે. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે હોડીમાં બેસી ઋષિ તથા રાજપુત્રો ગંગાનદી ઉતર્યા ને એક ભયંકર વનમાં આવ્યા. ઋષિયે કહ્યું કે આ વન મારીચ રાક્ષસની મા તાટકાનું છે; એ રાક્ષસી આ પ્રદેશમાં કોઈને સુખે રહેવા દેતી નથી માટે ઓ રામ તું બ્રાહ્મણને અર્થે એને માર; એ સ્ત્રી છે તેથી તું તેને મારતાં સંકોચ પામીશ પણ રાજાઓનો ધર્મ છે કે પ્રજાનાં હિતને અર્થે કર્મ કરવું પછી એ પુણ્યનું કે પાપનું ગમે તેવું હોય. પછી રામે ઋષિને કહ્યું કે મારે તમારી આજ્ઞા પાળવીજ જોઈએ. આમકરી રામે ધનુષનો ટંકાર કર્યો એટલે તાટકા ક્રોધ ભરી ગર્જના કરતી ત્યાં આવી. તેણે બે ભાઈઓ ઉપર પથ્થરનો વરસાદ વરસાવ્યો ને તે બેહાથ ઉંચા કરી રામના ઉપર ધસી. તરતજ રામે એક શસ્ત્ર ફેંક્યું કે જેથી તેના બંને હાથ કપાઈપડ્યા ને લક્ષ્મણે નાકકાન કાપી નાખ્યાં. તાટકાએ અલોપ થઈ જઈ ફરીથી માયાબળે પથ્થરો વરસાવ્યા. વિશ્વામિત્ર બોલ્યો કે રામ! તે સ્ત્રીજાત છે જાણી દયાનો વિચાર ન કરીશ, તત્કાળ તેનો વધ કરીનાખ; રાત્રિ પડશે તો અંધારામાં રાક્ષસોથી ઉગરવું દુર્લભ થશે. એ વચન સાંભળી રામે ચંદ્રાર્ધ બાણ માર્યું કે જે તાટકાને વાગતાંજ તે લોહી ઓકી પૃથ્વી ઉપર પડી ને મરણ પામી. એ દિવસની રાતે તો તેઓ તેજ વનમાં રહ્યા.

બીજે દિવસે ઋષિએ દેવને પણ દુર્લભ એવાં કેટલાંક શસ્ત્ર અસ્ત્ર રામને આપ્યાં અને બે મંત્ર શીખવ્યા. એક મંત્ર એવો હતો કે જેથી ઈચ્છેલાં અસ્ત્ર શસ્ત્ર સમક્ષ થાય ને કામ કરી આપે અને બીજો મંત્ર એવો હતો કે ભૂખ તરસ ન લાગે ને ઉંઘ ન આવે.

પછી તેઓ આગળ ચાલ્યા એટલે થોડેક દૂર એક પર્વત દેખાયો ને એની પાસે એક સુંદર ઉપવન દેખાયું કે જેમાં હરણો કુદકારા મારી રહ્યાંછે ને પક્ષિયો વિવિધ પ્રકારે અલાપ કરી રહ્યાંછે. ઋષિએ કહ્યું કે એ મારો આશ્રમ છે ને મારો છે તે તમારોજ છે; વિષ્ણુએ વામનરૂપે બળીને છળ્યો તેની પહેલાં તે એ ઠેકાણે રહી તપશ્ચર્યા કરતા હતા. થોડીવાર પછી તેઓ આશ્રમે આવી પહોંચ્યા ને સૌ ઋષિઓ પ્રસન્ન થયા.

બીજે દહાડેથી સામગ્રી થવા માંડી ને સા-

તમે દહાડે યજ્ઞનો પ્રારંભ થયો. મારીચ ને સુબાહુ એ રાક્ષસો રક્ત ને અસ્થિથી યજ્ઞને ભ્રષ્ટ કરવાને મથ્યા પણ રામે તેઓને ફાવવા ન દીધા. મારીચે બીજવાઈને બ્રાહ્મણોને પકડવા માંડ્યા પણ રામે એક મોટું શસ્ત્ર તેના ઉપર ફેંકયું જેથી તે ઘણેક દૂર ઉડીને સમુદ્રમાં પડ્યો. સુબાહુને બાણથી માર્યો ને બીજા રાક્ષસોને પણ સંહાર્યા. પછી નિર્વિઘ્ને યજ્ઞ સમાપ્ત થયો ને વિશ્વામિત્ર તથા બીજા ઋષિયોએ રામ લક્ષ્મણની બહુ પ્રશંસા કરી.

બીજે દહાડે વિશ્વામિત્ર આદિ ઋષિયો રાજપુત્રો પ્રત્યે બોલ્યા કે મિથિલા નગરીમાં રાજા જનક યજ્ઞ કરેછે ને ત્યાં એક શિવનું ધનુષ છે તે જોવાને અમારી સાથે ચાલો. પછી તે સૌ ચાલ્યા. વાટમાં ગૌતમનો આશ્રમ આવ્યો તે જોયો— અહીં અહલ્યા જે પોતાના પતિ ગૌતમના શાપથી શલ્યા થઈ પડી હતી તેના ઉપર રામનો પગ પડ્યો એટલે તે સજીવન થઈ હતી અને ગૌતમઋષિ પોતાની સ્ત્રી વ્યભિચારદોષથી મુક્ત થઈ જાણીને પાછો પોતાના આશ્રમમાં આવી રહ્યો હતો. પછી માર્ગ કાપતાં સૌ મિથિલાપુરી પહોંચ્યા અને જ્યાં ઋષિયોનો સાથ પડ્યો હતો ત્યાં ઉતર્યા. જનકને જાણ થઈ કે તરત તે પ્રધાનો સાથે વિશ્વામિત્રને મળવા આવ્યો. અહીં રામ લક્ષ્મણને જોઈ રાજાએ ઋષિને પૂછ્યું કે આ બે બાળક મુનિકુળભૂષણ છે કે રાજકુળભૂષણ છે? વિશ્વામિત્રે સર્વ કથા કહી ને રાજા પ્રસન્ન થઈ પોતાને મંદિરે ગયો.

પછી ઠેરવેલે દિવસે રામ લક્ષ્મણ વિશ્વામિત્ર સાથે સ્વયંવરમાં ગયા. જનકે મોટો આદર કરી તેઓને સ્વયંવરની રચના દેખાડી ને સુંદર આસન ઉપર બેસાડ્યા. પછી ભાટે રંગમંડપમાં સર્વ રાજા સાંભળે તેમ ઉંચેસ્વરે કહ્યું કે આ શિવનું ધનુષ જે તોડશે તેને વૈદેહી વરમાળ આરોપશે. એઉપરથી કેટલાક રાજાઓએ ધનુષ ઊપાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તે ઉપડ્યું નહીં. પછી વિશ્વામિત્રની આજ્ઞાથી રામ ઊઠ્યો ને એણે મલકાતે મહોડે ધનુષ સહેજમાં ઉંચકયું ને એના વચમાંથી બે કકડા કરી નાખ્યા; અને તરતજ સીતાએ રામને વરમાળ પહેરાવી દીધી.

પછી જનકે દશરથ વશિષ્ઠાદિને તેડાવ્યા ને લગ્નનો મોટો સમારંભ કર્યો. સીતાને રામ જોડે, એની બેન ઊર્મિલાને લક્ષ્મણ જોડે અને પોતાના ભાઈ કુશધ્વજની બે કન્યાને ભરત શત્રુઘ્ન જોડે જનકે પરણાવી અને વેવાઈને સર્વ રીતે પ્રસન્ન કર્યા.

લગ્ન થયાં કે બીજે દહાડે વિશ્વામિત્ર બંને રાજાને આશીર્વાદ દેઈ પોતાના આશ્રમ ભણી ચાલતો થયો અને રાજા દશરથ તથા ગુરુ વશિષ્ઠ રાજા જનકને મળી પોતાના પુત્ર તથા વહુઓને લેઈ મોટા ઠાઠથી અયોધ્યે જવા નીકળ્યા.

અયોધ્યે જતાં માર્ગમાં એકાએક મોટો વાયુ છૂટ્યો ને પૃથ્વી કાંપવા લાગી ને દિશા અંધારી થઈ ગઈ;—તરતજ એક જટાધારી તેજસ્વી કાળપુરુષ સામો આવતો દેખાયો. એ જોઈ સર્વ ભયભીત થઈ રહ્યા. વશિષ્ઠ તથા બીજા ઋષિયોએ જાણ્યું કે એ પરશુરામ છે તેથી તેઓએ પ્રણામપૂર્વક વિનંતિ કરી કે હે પ્રતાપી રામ ક્રોધ સમાવો. પરશુરામે તેઓને કાન ન દેતાં રામની સામા આવી આપ્રમાણે કહ્યું કે ઓ દશરથના પુત્ર મેં તારાં સામર્થ્યવિષે ને તેં શિવનું ધનુષ ભાંગ્યું તેવિષે સાંભળ્યું છે પણ આ વિષ્ણુનું ધનુષ મારી પાસે છે ને એથી મેં પૃથ્વી જીતી છે એને તું ચડાવ, પછી હું તારી

સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરીશ. દશરથે દીનતાથી ઘણું સમજાવ્યું પણ પરશુરામે ન માન્યું. પછી રામે તે ધનુષ હાથમાં લેઈ ચડાવ્યું ને કહ્યું કે તમે પૂજ્ય બ્રાહ્મણ છો માટે તમારી ભણી શર નથી યોજતો પણ આકાશભણી યોજું છઉં. એ ધીટતા જોઈ પરશુરામે જાણ્યું કે રામ તે વિષ્ણુ પોતેજ છે ને પછી રામને નમન કરી તે પોતાના આશ્રમ ભણી ચાલતો થયો.

પરશુરામ ગયા પછી વહુવર તથા જાન સૌ અયોધ્યે આવી પહોંચ્યું. રાજકુટુંબ ને સર્વપ્રજા મોટા ઉત્સાહથી સામાં લેવા ગયાં ને મોટી ધામધૂમથી સૌએ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો ને ઘેર ઘેર ઓચ્છવ થઈ રહ્યો.

(બાલકાંડકથાસાર સમાપ્ત.)

ચારે ભાઈઓએ પોતપોતાના ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યા ને તેઓ માતપિતાગુરુની આજ્ઞામાં રહી, રાજકાર્યમાં મન રાખતાં રહી, પ્રજાની પ્રીતિ મેળવતા રહી પોતપોતાની સ્ત્રીઓ સાથે પૂર્ણ પ્રેમવિલાસથી સુખમાં દિવસ નિર્ગમન કરતા થયા.

દશરથે પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા થઈ જાણી રામને યુવરાજ કરવાનો સભામાં વિચાર કીધો ને ગુરુએ મુહૂર્ત જોઈ દિવસ નિર્ધાર્યો. એ ધામધૂમની જાણ મન્થરા દાસીએ કૈકેયી રાણીને કરી ને એણે પણ પોતાની પ્રસન્નતા દેખાડી. રાણીને રાજી થતી જોઈ મન્થરાને ક્રોધ ચડ્યો ને એણે પછી તેને ઘણી ઘણી રીતે ભંભેરીને ભૂત કીધી;— એવી કે મુહૂર્તને આગલે દહાડે જ્યારે રાજા કૈકેયીને મંદિરે ગયા ત્યારે એણે તેનો આદર સત્કાર પણ ન કર્યો ને રાજાએ ઘણા કાલાવાલા કર્યા ત્યારે રોશમાં બોલી કે દેવ દૈત્યના યુદ્ધને પ્રસંગે જ્યારે રથનો આંક નીકળી પડ્યો હતો ને મેં મારો હાથ પૈડાંમાં ઘાલી રાખ્યો હતો તેસમયે તમે મને બે વાનાં માગવાનાં કહ્યાં હતાં ને મેં કહ્યું હતું કે માગું ત્યારે આપજો તો તે હું આજ માગું છઉં:— મારા ભરતને રાજ આપો ને રામને ચૌદ વર્ષ વનવાસ કહાડો. એ ક્રૂરવચન સાંભળતાંજ રાજા મૂર્છિત થઈ પડ્યો. પછી વળી શુદ્ધિમાં આવી તેણે કૈકેયીને બહુ બહુ રીતે સમજાવી પણ તેણે ન માન્યું. એ બોલી કે "મેં ત્રણ વાર તમારી પાસે માગ્યું છે, તમારે તમારૂં વચન પાળવું જોઈએ, નહીં પાળો તો હું તમારી સમક્ષ ઝેર ખાઈને મરીશ." રાજા અકળાઈને બોલ્યો કે "આજથી હું તારો ને તારા દીકરા ભરતનો બંનેનો ત્યાગ કરુંછું."

પ્રાતઃકાળે વશિષ્ઠે સુમંત્ર પ્રધાનને કહ્યું કે જઈને રાજાને કહો કે ઊતાવળ કરો, મુહૂર્ત વહી જશે. પ્રધાન ઉમંગ ભર્યો કૈકેયીને મંદિરે ગયો ને જ્યાં રાજા રાત્રે સુઈ રહ્યો હતો તેની પાસેના ઓરડામાંથી તેણે તેની સ્તુતિ કીધી. પણ દશરથ અતિશોકથી એવો તો અશક્ત થઈ ગયો હતો કે તેથી ઉત્તર વળાયો નહીં. કૈકેયીએ કહ્યું કે સુમંત્ર તમે ઊતાવળા રામને અહીં તેડી લાવો, રાજા તેને કંઈ કહેવાને ઈચ્છે છે. તરત સુમંત્ર રામને મંદિરે ગયો. અહીં તો સર્વ પ્રકારની શોભા થઈ રહી હતી ને લોક રામને રથમાં બેસતાં જોવાને ઠઠેઠઠ મળ્યા હતા. સુમંત્રે રામને સંદેશો કહ્યો ને એ તાત્કાળ કૈકેયીને મંદિરે આવ્યો; જોયછે તો દશરથ કેવળ ઉદાસ મહોડે કૈકેયીની પાસે પડેલો છે. રામ પિતાને તથા કૈકેયીને પગે પડ્યો ને દશરથની આંખમાંથી આંસુના ઓઘ ચાલ્યા; એનાથી 'ઓ રામ' એથી વધારે બોલી શકાયું નહીં. પછી રામે કૈકેયીને કહ્યું માતા કહો મને મેં મહારાજનો શો અપરાધ કીધો છે? તે-

બોલી અરે રામ, મહારાજ ક્રોધે નથી ભરાયા ને દુઃખમાં પણ નથી પણ એનાં મનમાં કંઈ કહેવાનું છે પણ તે તારા ભયથી કહી શકતા નથી પણ તે તારે જાણવાની અગત છે ખરી: હું બે વાનાં માગું તે મને આપવાનું મહારાજે વચન આપ્યું છે પણ તેનો હમણાં તે પસ્તાવો કરેછે. તારા પિતાએ પોતાનું આપેલું વચન પાળવું જોઈએ એવી જો તારી ઈચ્છા હોય તો તું આજનેઆજ નગરમાંથી જા ને ચૌદ વર્ષ પૂરાં થાય ત્યાંલગી પાછો આવીશ નહીં અને મારા ભરતને રાજ કરવા દે. એ સાંભળી દશરથ શોકે વિંધાયો પણ રામને કંઈજ લાગ્યું નહીં; એ બોલ્યો કે ઘણું સારૂં, હું વનમાં જઈશ એટલે મહારાજનું વચન પળશે ને હમણાં ભરતને તેડાવું છઉં. પછી તરતજ રામ મૂર્છિત દશરથને પગે પડી તેમ કૈકેયીને પગે પડી કૌસલ્યાને મંદિરે ગયો ને સાષ્ટાંગ કરી સર્વ વર્ત્તમાન કહ્યું. કૌસલ્યાએ મોટું આક્રંદ કર્યું ને રામને બહુ સમજાવ્યો પણ એણે કહ્યું કે મારે તો મહારાજની આજ્ઞા માનવીજ જોઈએ ને પછી આજ્ઞા માગી તે પોતાને મંદિરે આવ્યો. અહીં સીતાને કહ્યું કે હું વનવાસ જાઉં છઉં ને ભરત ભાઈ રાજ્ય કરશે; તારે મારી કૌસલ્યાની માનપૂર્વક દૃઢ સેવા કરવી ને બીજી માતાઓને પણ માન આપવું, તેમ મારા ભાઈ ભરત શત્રુઘ્ન તે તારા પોતાના ભાઈઓ છે એમ જાણવું; ઓ પ્રિયા મારે વનમાં જવુંજ જોઈએ ને તું ભરતરાજાની આજ્ઞામાં રહેજે. એ વચનો સાંભળી સીતાને ક્રોધ ઉપજ્યો પણ તે વિવેકથી બોલી કે રામ આ તમે શું બણો છો ! સ્ત્રી તો પોતાના સ્વામીનાં સુખદુઃખની ભાગિયેણ છે; તમે આજ વનમાં જવાના છો તો મારે તમારાથી આગળ જઈ કાંટા ખસેડી નાખવા જોઈએ; પતિ ગમે ત્યાં હોય તોપણ સ્ત્રીએ તેના ચરણના ઓળામાં રહેવું જોઈએ; હું મારા પિતાનાજ ઘરમાં હોઉં તેવાંજ સુખમાં હું વનમાં રહીશ; મને ભય નહીં લાગે, મને તમારી સાથે વનમાં ભમવાની અને નદી સરોવર ફૂલ પક્ષી જોવાની બહુ ઈચ્છા છે; હું તમને ભારે નહીં પડું, પણ જો તમે મને મૂકીને જશો તો હું પ્રાણત્યાગ કરીશ. પછી રામે વનવાસનાં દુઃખ કહી સંભળાવ્યાં ને કહ્યું કે વિયોગથી પ્રેમનું સુખ જણાયછે માટે તારે મારી સાથે આવવાનો વિચાર છોડી દઈ અહીંઆંજ રહેવું. પાછું સીતાએ કરગરવા માંડયું કે તમે હશો ત્યાં અમંગળ તે સૌ મંગળ થશે, એક તમારા વિયોગ વિના બીજું બધું મારાથી સહન થશે, મને નીરાશ ન કરો, ઓ રામ મને સાથે રાખો. એમ કહી પગે પડી ભારે રુદન કર્યું. એ પ્રમાણે સીતાનો દૃઢ નિશ્ચય જોઈ રામે છેલ્લીવારે આવવાની હા કહીને કહ્યું કે તારી સાસુઓને મળી વસ્ત્ર ઘરેણાં ધર્મે કરી દેઈ આવ. લક્ષ્મણે કાલાવાલા કર્યા તેને તો તરતજ કહ્યું કે સૌને મળીને તૈયાર થઈ આવ.

પછી રામ લક્ષ્મણ ને સીતા ત્રણે જણ વનમાં જવાનો વેષ ધારણ કરી દશરથ રાજાની આજ્ઞા લેવાને ચાલ્યાં. દશરથે સુમંત્રને કહી સર્વ કુટુંબને કૈકેયીને મંદિરે બોલાવ્યું. રામ લક્ષ્મણ સીતા એઓને પોતાની પાસે આવતાં જોઈ દશરથ પોતાના આસનથકી ઉભો થયો પણ પાછો તરતજ મૂર્છા ખાઈ પડ્યો. રામ લક્ષ્મણે વહેલાં વહેલાં દોડી મહારાજને ઉંચકી પાછો બેસાડ્યો ને સ્ત્રીઓએ રડારડ કરી મૂકી રામ બોલ્યો ઓ મહારાજ હું વનમાં જવા નીકળ્યો છઉં, મને આશીર્વાદ દો અ-

ને આ લક્ષ્મણ તથા સીતાને મારી સાથે આવવાની આજ્ઞા આપો. દશરથે કહ્યું ઓ રામ તું મારી આજ્ઞા ન માગ, તું આજ અયોધ્યાનો રાજા થા. રામ બોલ્યો કે ચૌદ વર્ષ થશે એટલે હું આવીશ ને તમને મળીશ. પિતાપુત્રનાં ભાષણથી સૌનાં હૃદય પીગળ્યાં પણ કૈકેયીને કાંઈજ લાગ્યું નહીં. એને સુમંત્રે વશિષ્ઠે બહુ બહુ તીક્ષ્ણ વચન કહ્યાં પણ તેણે પોતાનું બોલવું ફેરવ્યું નહીં. તેણે વલ્કલ આગળથી મંગાવી રાખ્યાં હતાં તે જાતે ઉઠીને સૌ હતાં ત્યાં આણ્યાં ને તે બોલી કે પહેરો. ત્રણે જણાએ તે પહેર્યાં ને પછી રામ લક્ષ્મણ ધનુષબાણ લેઈ સીતા સાથે રથમાં બેઠાં. સુમંત્ર હાંકવા બેઠો ને એણે ઘોડાને દોડાવી મૂક્યા. નગરલોક રથની પછવાડે રામને જોવાને દોડયા. દશરથ પણ મંદિરની બહાર ધસીને આવ્યો ને તેણે રામની પછવાડે દોડવા માંડયું પણ પ્રધાનોએ તેને સમજાવી પાછો મંદિરમાં આણ્યો.

રામ વિદાય થયો કે રાજા દશરથ પાછો મૂર્ચ્છિત થઈ પડયો. કૌસલ્યા ને કૈકેયી એ બેએ મળીને ઉઠાડયો. વળી શુદ્ધિમાં આવતાં તે જૂએ છે તો કૈકેયી પાસે ઉભેલી. દશરથ બોલ્યો ઓ દુષ્ટ મને અડીશ નહીં, તું આજથી મારી સ્ત્રી પણ નથી ને મિત્ર પણ નથી, તું આજથી વિધવા થઈ રહેજે. પછી મહારાજ કૌસલ્યા સાથે પોતાનાં રાજમંદિરમાં ગયો.

નગરના લોક પાછા વળતા નથી તે જોઈ સુમંત્રે રામની આજ્ઞાથી તમસા નદીને કાંઠે ઉતારો કીધો ને રાત્રિએ રામે સૌ સાથે મળી પ્રસંગવાર્તા કરી. પરોઢિયે રામ પત્રની શૈયા ઉપરથી ઊઠ્યો ને લોકને ઊંઘતા જોઈ લક્ષ્મણને કહેવા લાગ્યો કે આ લોકોએ આપણને પાછા નગરમાં લેઈ જવાની પ્રતિજ્ઞા કરીછે ને એઓ આપણને છોડવાના નથી માટે એ સૌ જાગે તેની પહેલાં આપણે અહીંથી જતા રહીએ. પછી સુમંત્રે રથે ઘોડા જોડયા ને બે ભાઈ તથા સીતા તેમાં બેઠાં કે તરત તેણે થોડેક લગી અયોધ્યા ભણી રથ હાંકયો ને પછી પાછો જૂદે રસ્તે તમસા નદીને કાંઠે આણ્યો. વહાણે વાયે લોકે ઊઠીને જોયું તો રામલક્ષ્મણ કોઈ મળે નહીં ને પછી તેઓ નિરાશ થઈ અતિશોકે પાછા અયોધ્યે ગયા. આણીગમ રામ તો તમસા નદી ઊતરીને કોસલ દેશમાં થઈને ગુહનામના ભીલ રાજના નગરમાં આવી રહ્યો. એ ભીલ રામનો ભક્ત હતો તેથી તેણે રૂડો સેવાસત્કાર કર્યો. બીજે દિવસે સવારે રામે સ્નેહપૂર્વક પ્રશંસા કરી સુમંત્રને વિદાય કર્યો ને પોતે સીતા તથા લક્ષ્મણ સાથે હોડીમાં બેસી ગંગાને દક્ષિણ તીરે ઊતર્યો.

પછી આગળ લક્ષ્મણ વચમાં સીતા ને પાછળ રામ એ રીતે ત્રણે જણ વનમાં ચાલતાં ચાલતાં એક મોટા વૃક્ષ આગળ આવ્યાં. અહીં તેઓ બેઠાં એટલે એક તળાવ દૃષ્ટિયે પડયું કે જેને તીરે હંસ બતક ચારો કરતાં હતાં. અહીંજ તેઓએ વાસો કર્યો ને માંસ ભક્ષણ કરી પાણી પીઈ પત્રશૈયા ઉપર આરામ કર્યો. રામે લક્ષ્મણને કહ્યું કે આપણા વનવાસની આ પહેલી રાત્રિ છે, નિર્ભય રહેજે, આજથી આ સીતાનું રક્ષણ તારે ને મારે કરવાનું છે. વળી રામે પોતાના દશરથ-કૌસલ્યાસંબંધી સ્મરણથી રુદન કર્યું પણ પછી લક્ષ્મણે ધૈર્ય આપ્યું. બીજે દિવસે તેઓ પ્રયાગ ભણી ચાલ્યાં ને સાંજે ભરદ્વાજને આશ્રમે આવી રહ્યાં. ત્રીજે દહાડે તરાપો બાંધી ત્રણે જણ યમુના પાર કરી સામે કાંઠે આવી રહ્યાં ને સવારે ચિત્રકૂટ

પર્વત આગળ આવ્યાં ને અહીં તેઓ એક ઝુપડી બાંધી રહ્યાં.

અયોધ્યામાં સુમંત્રે આવીને રાજા દશરથને પ્રણામ કરી રામનો નીતિયુક્ત સંદેશો કહ્યો. એ સાંભળતાંજ દશરથને મૂર્ચ્છના આવી. પાછો શુદ્ધિમાં આવ્યો પણ પછી તેને સનેપાત થયો ને મધ્ય રાત્રે તેણે દેહ છોડી. એ વેળા તેની પાસે કૌસલ્યા ને સુમિત્રા એ બેજ હતી તે રાજાનો પ્રાણ ગયો જાણી મૂર્ચ્છાખાઈ પડી તે સવાર સુધી તેમની તેમ રહી ને કોઈએ કંઈ જાણ્યું નહીં. સવારે સૌના જાણ્યામાં આવ્યું ને રડારડ થઈ રહી. ચારેમાંથી કોઈ કુંવર રાજમાં નહીં તેથી રાજાનાં શબને તેલમાં રાખી મૂકયું. પ્રધાન કારભારીઓ ને બ્રાહ્મણો સૌ વશિષ્ઠ પાસે આવ્યા ને એના કહ્યાથી પ્રધાને ભરત જે પોતાને મોસાળ ગયો હતો તેને તથા શત્રુઘ્નને તેડી આણવાને ઘોડા ઉપર દૂત મોકલ્યા.

સંદેશો પહોંચ્યા પછી સાતમે દહાડે ભરત તથા શત્રુઘ્ન અયોધ્યે આવ્યા ને એઓએ નગરી સૂનકાર દીઠી. મંદિરમાં મહારાજને ન દીઠા ત્યારે ભરત પોતાની માના મહોલમાં ગયો. અહીં કૈકેયીએ આગળથી પોતાનાં સગાંનાં વર્ત્તમાન પૂછી લેઈ પછવાડેથી માઠા સમાચાર કહ્યા. એ સાંભળી ભરતે મોટું આક્રંદ કર્યું ને તે ભોંય ઉપર પડયો. કૈકેયીએ તેને ઊઠાડી ધીરજ આપી. ભરત બોલ્યો જ્યારે હું આજાની આજ્ઞા લેઈ અયોધ્યે આવવા નીકળ્યો ત્યારે હું કેટલો હર્ષમાં હતો કે મહારાજ રામને ગાદીએ બેસાડશે ને યજ્ઞ કરશે પણ ઓ દૈવ એકાએક આ શું થઈ ગયું ! રે મારાથી મરણ સમે મહારાજનું મુખ પણ ન જોવાયું ! મારો મોટો ભાઈ જે રામ તે હવે મારે પિતાને ઠેકાણે છે પણ તે ક્યાંછે ? કૈકેયીએ પોતાનાં કરતુક તેને કહી સંભળાવ્યાં ને તે બોલી કે ઓ ભરત તારે માટે મેં એ સઘળું કીધું છે; દીકરા હવે શોક કરવાનો સમો નથી, મહારાજની ક્રિયા કર ને ગાદી ઉપર બેસ. એ વચનો સાંભળીને ભરત ક્રોધ શોકયુક્ત થઈ નીચે પ્રમાણે બોલ્યો: મારે રાજ્યને શું કરવું છે ? અરે તેં શું આ ઘોરકર્મ કર્યું ! રામે કોઈ દહાડો તને અપમાન આપ્યું નથી ને તને પોતાની માતા પ્રમાણે ગણી છે; મહારાજનો સઘળો વિશ્વાસ રામઉપરજ હતો ને કુળની રીતિ પણ છેજ કે કુંવરોમાં જે મોટો હોય તેજ ગાદીએ બેસે, "હું રામને વનમાંથી પાછો લેઈ આવીશ ને ગાદીએ બેસાડીશ." એમ તે આકળો શોક કરી ભોંય ઉપર પડ્યો.

શત્રુઘ્નને સઘળી જાણ થઈ ત્યારે તે મન્થરાને મારી નાખવાને દોડ્યો પણ ભરતે તેને વાર્યો. પછી બે ભાઈઓ કૌસલ્યા પાસે ગયા ને દુઃખ કર્યા પછી ભરત બોલ્યો કે માજી હું રાજા રામનો સેવક છઉં. એટલામાં વશિષ્ઠે આવી ભરતને કહ્યું કે હવે શોક કરવો મૂકી દઈ જે કર્તવ્ય છે તે કર.

બીજે દહાડે સવારે ભરતે દશરથ રાજાની દહનક્રિયા કરી. પછી બાર-દહાડાની ક્રિયા કરી તેરમે દહાડે તેણે શોક મૂકયો.

ચૌદમે દિવસે રાજમંદિરમાં મોટી સભા ભરાઈ ને ભરતને વિનંતિ કરવામાં આવી કે તમે રાજ્યાભિષેક કરાવો. ભરતે કહ્યું ના, રાજ્ય તો રામનું છે, હું એને તેડી લાવું છઊં.

પછી ભરત શત્રુઘ્ન કૌસલ્યા સુમિત્રા કૈકેયી, પ્રધાન, બ્રાહ્મણો, સૈન્ય ને નગરના લોક સૌ રામને તેડવાને નીકળ્યા તે માર્ગમાં ગુહભીલને ત્યાં ને ભરદ્વાજ ઋષિને ત્યાં આશ્રમ કરતા કરતા ચિત્રકૂટ આગળ આવી પહોંચ્યા. પછી ભરત એકલો ચાલતો ચાલતો જ્યાં રામની

ઝુંપડી હતી ત્યાં ગયો ને રામ લક્ષ્મણ સીતાને મળ્યો. રામે ભરતને ભેટી પૂછવા માંડ્યું: "પ્રિય બંધુ મહારાજ દશરથ ક્યાં છે કે તું અહીં આ વનમાં આવ્યો છે? મહારાજનાં શાં વર્તમાન છે? રાજ્યસંબંધી કામકાજ કેમ ચાલેછે? ભરતે પ્રથમ તો સઘળું સાંભળ્યા કીધું ને પછી તે બોલ્યો ઓ પ્રિય રામ મહારાજે કૈકેયીના કહેવાથી તમને વનમાં મોકલ્યા પછી અતિશોકે પીડિત થઈ સ્વર્ગમાં વાસ કર્યો છે; તમે અયોધ્યે આવીને રાજ્ય કરો પણ હમણા ઊઠો ને પિતાની અંજળી આપો ને તેનું શ્રાદ્ધ કરો. દશરથનું મરણ થયું સાંભળી રામ શોકે વિંધાઈ પૃથ્વીપર પડ્યો. લક્ષ્મણ સીતાએ પાણી છાંટી પાછો શુદ્ધિમાં આણ્યો તો ફરીથી રામે શોકનાં વચન કહાડ્યાં અને ભરત લક્ષ્મણ ને સીતા એઓની આંખોમાંથી આંસુના ઓઘ ચાલ્યા. પછી રામે અંજળી આપી ને પિંડ મૂક્યા. એવામાં સઘળું કુટુંબ ને નગરજન સહુ ત્યાં આવ્યું ને રામને મળ્યું. બીજે દહાડે પ્રાતઃકાળે સૌ પોતાનાં નિત્યકર્મ કરીને મંદાકિનીને તટે બેઠા છે ત્યાં ભરતે હાથ જોડી રામને વિનંતિ કરી કે મારી મા કૈકેયી મને રાજ્ય આપી સંતોખાઈછે પણ એ રાજ્ય હું તમને આપું છઉં; ઓ રામ તમે મારી માના ક્રોધનો અપરાધ ક્ષમા કરો, મારા ઉપર દયા કરો; અને જો તમે આ વિનંતી માન્ય નહીં રાખો તો હુંપણ તમારી સાથેજ આવુંછઉં. રામે ઉત્તર આપ્યો કે મારે આપણા પિતાના કહ્યા પ્રમાણે ચૌદ વર્ષ વનમાં કહાડવાંજ જોઈયે; તું અયોધ્યે જઈને સુખે રાજ્ય કર. પછી જાબાલી પંડિતે ને વશિષ્ઠ ગુરુએ રામને સમજાવ્યા પણ રામે ન માન્યું, પણ એટલું કહ્યું કે ચૌદ વર્ષ પછી આવીને હું રાજ્ય કરીશ પણ હમણાતો નહીં."

ભરત નિરાશ થઈ કુટુંબ તથા નગરજન સાથે પાછો અયોધ્યે આવ્યો ને અહીં રામની પાવડીનો અભિષેક કરી એની આણ નગરમાં ફેરવી શત્રુઘ્ન તથા પ્રધાન એઓને રાજ્ય ચલાવવા વિષે ઘટતો બોધ આપી પોતે નગર બહાર નંદીગ્રામમાં જઈ જોગીનો વેષ ધારણ કરી રહ્યો.—એ રીતે રામની પાદુકાને નામે રાજ્ય ચાલ્યું.

(અયોધ્યાકાંડકથાસાર સમાપ્ત.)

રામલક્ષ્મણ સીતા ચિત્રકૂટ ઉપર વાલ્મીકના આશ્રમની પાસે રહ્યાં હતાં ત્યાંથી ભરતના ગયાપછી નીકળી દક્ષિણમાં પ્રથમ અત્રિ મુનિને આશ્રમે આવ્યા. અહીં ઋષિયે ને ઋષિપત્નિ અનુસૂયાએ બંને ભાઈ તથા સીતાનો ઘણો સત્કાર કર્યો. અનુસૂયાએ સીતાનાં વખાણ કરી આશીર્વાદ દીધો અને શરીરે ચોપડવાનો એક પદાર્થ તથા વસ્ત્રઘરેણાં આપ્યાં,—એમ કહીને કે એથી તું સદા લક્ષ્મી સરખી રૂપવાન રહીશ. અહીંથી તેઓ વનમાં ઋષિયોના આશ્રમો જોતા જોતા દંડકારણ્યમાં આવ્યાં. અહીં વિરાધ નામે રાક્ષસ સીતાને ઉંચકી લેઈ ગયો તેને લક્ષ્મણે ક્રોધે ભરાઈ પાંચ બાણ માર્યાં ને પાડ્યો. રાક્ષસે કારમી ચીસ પાડી ને એક ત્રિશૂળ લક્ષ્મણના ઉપર ફેંક્યું પણ તરતજ રામે એક શર મૂકી તે ત્રિશૂળના ચૂરેચૂરા કર્યા. પછી રાક્ષસ તે બંનેને ઉંચલીને ઝાડીમાં જતો રહ્યો તો ત્યાં લક્ષ્મણે તેનો ડાબો ને રામે જમણો હાથ ભાંગી નાખ્યો ને પછી તેને મુકકીએ લાતે ને ઉંચકી ઉંચકી નીચે નાખીને બહુ માર માર્યો પણ તે રાક્ષસ મરે નહીં; છેલ્લીવારે જ્યારે તેને જીવતા દાટ્યો ત્યારે તે મુવો—ને મુવો કે ખાડામાંથી એક સુરૂપ-

વાન પુરુષ આકાશમાં જતો બોલ્યો કે 'હું ગંધર્વ છઉં, મને શાપ થયો હતો પણ આજ તમારે હાથે મારૂં મરણ થએથી હું પાછો સ્વર્ગમાં જાઉં છઉં ને તમારો જય થજો.'

રામે લક્ષ્મણને કહ્યું કે આ અઘોર અરણ્યમાં ઝાઝીવાર રહેવું યોગ્ય નથી માટે ચાલો. પછી તેઓ શરભંગ ઋષિને આશ્રમે આવ્યા. રામે કહ્યું કે હમણાં તમારા આશ્રમમાંથી દિવ્ય રથમાં બેસી કોણ ગ? ! ઋષિયે કહ્યું કે ઈંદ્ર મને તેડવા આવ્યો હતો પણ મેં કહ્યું કે રામના દર્શન કર્યાવિના હું સ્વર્ગમાં આવી નહીં રહું તેથી તે પાછો ગયો છે– હવે હું જઈશ. આ વનમાં સુતીક્ષ્ણ ઋષિ છે તે તમને યોગ્ય ઠેકાણું દેખાડશે ત્યાં તમે રહેજો; જૂઓ આ હું સ્વર્ગમાં જાઉં છઉં તે. એમ કહી તેણે મોટા અગ્નિમાં ઝંપલાવ્યું તો તેમાંથી એક સુંદર છોકરો નીકળ્યો ને તે સ્વર્ગે ગયો.

શરભંગ ઋષિ સ્વર્ગે ગયો એટલે આસપાસના સઘળા તપેશ્વરી ઋષિયોએ આવી રામની પ્રશંસા કરી કહ્યું કે રાક્ષસો અમને બહુ ઉપદ્રવ કરેછે માટે તેઓથી અમને ઊગારો. એઓને સાથે લેઈ રામે સુતીક્ષ્ણના દર્શન કર્યાં. એણે કહ્યું, આશ્રમ તમારોછે, ઈચ્છામાં આવે ત્યારથી ને ત્યાંસુધી અહીં રહેજો. પછી આજ્ઞા લેઈ રામ લક્ષ્મણ સીતા સર્વ ઋષિયોના અનેક આશ્રમ જોઈ તથા રાક્ષસોએ ઋષિયોને મારીને જે અનેક ઢગ કર્યા હતા તે જોઈ અને ઋષિયોને મુખે અનેક કથા સાંભળી દશ વર્ષે પાછા સુતીક્ષ્ણને આશ્રમે આવ્યાં ને અહીં થોડો કાળ રહ્યાં.

પછી ત્યાંથી તેઓ વિંધ્યાચળ ઉપર અગસ્તિ મુનિને આશ્રમે આવ્યાં. અગસ્તે ઘણો સત્કાર કર્યો અને આશીર્વાદ દેઈ વિષ્ણુધનુષ્ય, બ્રહ્માસ્ત્ર, બે અખૂટ ભાથા ને એક ખડ્ગ એ આયુધ આપ્યાં. પછી અહીંથી આજ્ઞા લેઈ તેઓ પંચવટી ઉપર આશ્રમ રાખવાને નીકળ્યાં. વાટમાં ગરુડનો પુત્ર જટાયુ મળ્યો તે રામ પ્રત્યે બોલ્યો કે હું દશરથ રાજાનો મિત્ર છઉં, તમે સુખે પંચવટીમાં રહેજો ને જ્યારે તમે તથા લક્ષ્મણ બહાર જશો ત્યારે હું સીતાનું સંરક્ષણ કરીશ. હું મારાં સગાં સંબંધીને મળી અહીં પાછો આવું છઉં એમ કહી જટાયુ ગયો.

પંચવટીમાં (નાશક આગળ) આશ્રમ બાંધી રહ્યા છે ને શરદઋતુના સૌંદર્ય જોઈ આનંદમાં કાળ નિર્ગમન કરેછે એવામાં એક દહાડો રાવણની બહેન સૂર્પનખા ફરતી ફરતી ત્યાં આવેલી તે રામને જોઈ મોહિત થઈ ને પછી માયાબળે સુંદર રૂપ ધારણ કરી તેણે રામને કહ્યું કે તું મારી સાથે લગ્ન કર. રામે કહ્યું કે મારે તો આ સ્ત્રી છે માટે ઈચ્છા હોય તો મારો ભાઈ લક્ષ્મણ કુંવારો છે તેની સાથે લગ્ન કર. લક્ષ્મણે હાસ્યમાં કહ્યું કે હું રામનો દાસ છઉં ને તું દાસની સ્ત્રી થાય તેના કરતાં રામની સ્ત્રી થા; તે સીતાને ત્યાગ કરી તને રાખશે. એઉપરથી સૂર્પનખાએ પાછું રામને કહ્યું કે શું મારા કરતાં સીતા વધારે સુંદર છે? હું હમણાં તારા દેખતાં તેને ખાઈ જઈશ ને તરત તે સીતા ઉપર ધસી. રામે તરતજ લક્ષ્મણને સાન કરી ને લક્ષ્મણે તેનાં નાકકાન કાપી નાખ્યાં. સૂર્પનખા ચીસ પાડીને પાછી પોતાનાં વનમાં ગઈ ને અહીં એણે સર્વ વાત પોતાના ભાઈ ખરને કહી. એણે ચૌદ રાક્ષસ મોકલ્યા તેને રામે મારી નાખ્યા. પછી ખર તથા દૂષણ એ બે ભાઈ ચૌદ હજાર રાક્ષસનું સૈન્ય લેઈ આવે છે એ જોઈ રામ, સીતાને ગુફામાં સં-

તાડવાનું લક્ષ્મણને કહી ધનુષ ચડાવી ઊભો રહ્યો. એટલામાં સૈન્યે આવી રામ ઉપર ધસારો કરવા માંડ્યો પણ એણે બાણની વૃષ્ટિથી સૈન્યનો સંહાર કર્યો. પછી રામે બંને ભાઈઓ સાથે જૂદું જૂદું યુદ્ધ કરી તેમને મારી નાખ્યા.

એ સંહારથી ઊગરેલા એક રાક્ષસે લંકામાં જઈ રાવણને સમાચાર કહ્યા. રાવણ ક્રોધે ભરાઈ બોલ્યો હું જાતે જઈ તે બંને ભાઈઓને હમણાં મારી આવું છઉં. રાક્ષસે કહ્યું એમ તે નહીં જીતાય–એની સીતા નામની સુંદર સ્ત્રી છે તેનું હરણ કરી આવો; એનાથી સીતા વિના રહેવાતું નથી માટે તે તેના વિના મોટાં અરણ્યમાં અકળાઈને મરી જશે. પછી રાવણ રથમાં બેસી પોતાના મારીચ પ્રધાનને ત્યાં વિચાર પૂછવાને ગયો. એણે કહ્યું કે મહારાજ એ વાત જવાદો, એના પરાક્રમથી હું અજાણ્યો નથી,એ સૂતેલા સિંહને જગાડવામાં હાનિ છે. એ હિતના વચન સાંભળી રાવણ પાછો લંકામાં પોતાને મંદિરે આવ્યો.

ખર દૂષણ અને સૈન્ય એઓનો સંહાર થયો જાણી સૂર્પનખાએ લંકામાં જઈ રાવણને મહેણાં મારી તથા સીતાની મુખકાંતિ વખાણી ઉદ્યુક્ત કીધો. એ પાછો મારીચ પાસે ગયો ને બોલ્યો કે મારે તારો વિચાર નથી જોઈતો તું મારી સાથે ચાલ ને સુવર્ણમૃગ થઈ સીતાને લોભાવ.

પછી બે જણા રથમાં બેસી આકાશમાર્ગે રામના આશ્રમ આગળ આવ્યા. મારીચે મૃગ થઈ વાડીમાં ચરવા માંડ્યું. સીતાએ રામને કહ્યું એને મારી એનું ચામડું મને આપો. સીતાને સંભાળજે એમ લક્ષ્મણને કહી રામ મૃગને મારવા ચાલ્યો. દૂર વનમાં જઈ રામે મૃગને બાણ માર્યું તો તે તાડ જેવો રાક્ષસ થઈ પડ્યો ને તેણે રામના જેવા સ્વરે બૂમ પાડી કે ઓ સીતા, ઓ લક્ષ્મણ મારૂં રક્ષણ કરો ને પછી પ્રાણ મૂક્યો. રામ મૃગનું ચામડું લેઈ, મારીચના અંતકાળના બોલવામાં કંઈ ભેદ છે એમ વિચારતો પાછો આશ્રમ ભણી ચાલ્યો આવતો હવો.

અહીં આશ્રમમાં સીતાએ રામના જેવો સ્વર સાંભળી લક્ષ્મણને કહ્યું કે રામ મોટાં સંકટમાં છે માટે તમે તેની પાસે જાઓ. લક્ષ્મણે કહ્યું કે મારા ભાઈને જીતે એવું ત્રૈલોક્યમાં નથી, રાક્ષસો તેને કંઈજ કરીશકવાના નથી ને તમે શું કરવા ગભરાઓ છો? સીતા બોલી કે તમે તમારા ભાઈના શત્રુ છો, તેને દુઃખ થાય તેમાં રાજી છો બાકી તો આટલી આનાકાની ન કરો, તમે મારૂં કહ્યું ન માની રામનું મરણ ઈચ્છોછો તે શું મારે માટે? પણ જાણજો હું રામના મરણ પછી ક્ષણ પણ જીવનાર નથી. લક્ષ્મણે ઘણી ઘણી રીતે સમજાવી પણ સીતાએ ન સહન થાય તેવાં મહેણાં માર્યાં ને હઠે ભરાઈ આક્રંદ કરવા માડ્યું. અંતે લક્ષ્મણ ધનુષ બાણ લેઈ રામને ખોળવા ગયો.

રામ લક્ષ્મણ બંને આશ્રમથી દૂર છે એવું જોઈ રાવણ, બ્રાહ્મણ સાધુનો વેષ ધારણ કરી સીતાને આશ્રમે આવ્યો. સીતાએ સત્કાર કર્યો ને પોતાની વાર્તા કહી. સાધુ બોલ્યો કે હું લંકાનો રાજા રાવણ છઉં તું મારી સ્ત્રી થઈને રહીશ તો બહુ સુખ પામીશ. એ સાંભળી સીતાએ ક્રોધ કરી વચન કહ્યાં. પણ તેને ન ગણકારતાં રાવણ પોતાનો કૃત્રિમ વેષ કહાડી નાખી પોતાને રૂપે થઈ સીતાનો ચોટલો પકડી રથમાં બેસાડી આકાશમાર્ગે લંકા ભણી ચાલતો થયો.

રાવણના રથનો વેગ સાંભળી જટાયુ ચમકી ઊઠયો ને તેણે ઓ રામ ઓ લક્ષ્મણ એ ગદગદિત શબ્દ પણ સાંભળ્યા. સીતાને રાવણ લેઈ જાયછે એમ જાણી જટાયુ રાવણના રથને અટકાવી બોલવા લાગ્યો કે તું રાજા છે ત્યારે તેં સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું જોઈએ ને તું બળાત્કારે સીતાને લેઈ જાયછે એ તને ઘટવું નથી. તું બળીઓ છે ને હું અશક્ત વૃદ્ધ છઉં તોપણ હું તને રથમાંથી દૂર ઉરાડીશકીશ એટલું તો હજી મારામાં સામર્થ્ય છે. એ સાંભળી રાવણ ક્રોધે ભરાયો ને પછી બેજણ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. રાવણે બાણો માર્યાં પણ જટાયુએ તેને આવતાં અટકાવ્યાં ને તેની પીઠ ઉપર બેસી પોતાના પંઝાથી તેને ઊઝેડીનાખ્યો. રાવણ સીતાને લેઈ રથમાંથી ઊતર્યો તો જટાયુએ તેને ચાંચ ને પંઝાથી લોહીલોહીઆણ કરીમૂક્યો. પછી રાવણે ઘણી વાર સુધી મુષ્ટિયે યુદ્ધ કીધું પણ જ્યારે તેમાં પણ ન ફાવ્યો ત્યારે તેણે ખડ્ગે વતી તેની પાંખ તથા તેના પગ એ કાપી નાખ્યાં ને સીતાને લેઈને આકાશમાર્ગે ઊડ્યો.

એ આપત્તિમાં સીતાને બુદ્ધિ સૂઝી ને એણે પોતાનાં આભૂષણ એક પછી એક નીચે નાખ્યાં કે જેને ઋષિમુખપર્વત ઉપર રહેલા પાંચ વાનરોએ ઊપાડી લેઈ પોતાની પાસે રાખી મૂક્યાં.

રાવણે સીતાને લંકામાં આણી પોતાનાં મંદિરમાં એક ઠેકાણે રાખી ને કેટલીક રાક્ષસીઓને આજ્ઞા આપી કે તમારે એને જે જોઈએ તે પૂરું પાડવું પણ એક મારા વિના બીજા કોઈને અહીં આવવા દેવું નહીં. વળી આઠ રાક્ષસોને આજ્ઞા કરી કે તમે જઈને રામ લક્ષ્મણ હવે શું કરેછે તેઉપર લક્ષ રાખો ને તેઓને કોઈપણ યુક્તિથી મારી નાખો. પછી પાછો રાવણ અંતઃપુરમાં આવી સીતાને સમજાવવા લાગ્યો પણ જ્યારે એણે ન માન્યું ને ક્રોધ કર્યો ત્યારે તેણે રાક્ષસીઓને કહ્યું કે એને અશોકવનમાં લેઈ જઈને રાખો ને જે જોઈએ તે આપજો; તે કોઈપણ રીતે મને વશ થાય તેમ કરજો ને સંભાળ રાખજો કે ત્યાંથી તે જાય નહીં ને બીજું કોઈ ત્યાં આવે નહીં.

હવે લક્ષ્મણ રામને મળ્યો ત્યારે એણે તેને ઠપકો દીધો કે તું સીતાને મૂકીને આવ્યો એ તેં ઘણુંજ ખોટું કીધું ને એમાં કાંઈ હાનિ છે. બંને ભાઈ દોડતા આશ્રમે આવ્યા ને જોયછે તો ત્યાં સીતા નહીં. રામ મૂર્ચ્છિત થઈ પડ્યો. લક્ષ્મણે તેને શુદ્ધિમાં આણ્યો. બંને ભાઈએ વનમાં શોધ કર્યો પણ સીતા જડી નહીં. રાત્રીએ તો તે એમનાએમ શોક કરતા ઝૂપડીમાં પડી રહ્યા. પ્રાતઃકાળે પાછા સીતાનો શોધ કરવાને નીકળ્યા તે જ્યાં જટાયુ પડ્યો હતો ત્યાં આવ્યા. એણે કહ્યું કે રાવણ સીતાને લેઈ ગયો છે હવે મારું શરીર મારી સત્તામાં નથી, હું આંખે જોઈ શકતો નથી ને મારો પ્રાણ જાયછે. એમ બોલી જટાયુએ રામભણી ઉંચું જોયું ને તેવોજ સ્તબ્ધ થઈ રહ્યો. તરતજ વૈકુંઠથી વિમાન આવ્યું ને જટાયુનો જીવ શરીરમાંથી નીકળી રામની આજ્ઞાથી તેમાં બેઠો ને રામની સ્તુતિ કરી આકાશમાર્ગે વૈકુંઠ ગયો. પછી રામ લક્ષ્મણ લાકડાં એકઠાં કરી શબને બાળી રાત થવા આવેલી તેથી આશ્રમે આવી શોક કરતા બેઠા. સવારે પાછા બે ભાઈ દક્ષિણ તરફ ચાલ્યા. માર્ગમાં કબંધ નામનો રાક્ષસ પડેલો તેને તેઓએ પર્વત જાણ્યો ને તેસંબંધી વાત કરતા હતા એટ-

લામાં કબંધે બે હાથ પસારી તેઓને ગળી જવાનું કીધું. તરતજ અકેકેક જણે અકેકો હાથ કાપી નાખ્યો. કબંધે પૂછયું કે તમારાં નામ શાં છે? અમે રામ લક્ષ્મણ દશરથ રાજાના પુત્ર છીએ એમ બે ભાઈઓએ કહ્યું ત્યારે કબંધ બોલ્યો હું ગંધર્વ હતો પણ એક ઋષિયે શાપ દીધો હતો કે રામ તારો ઉદ્ધાર કરે ત્યાંસૂધી તું આ રૂપે પડી રહેજે-હું હજી રાક્ષસરૂપે છઉં મને બાળી મૂકો એટલે હું તમારે જે જાણવાની ઈચ્છા છે તે કહીશ. રામલક્ષ્મણે તેને બાળ્યો એટલે તે ગંધર્વરૂપે થઈ રથમાં બેસી રામ પ્રત્યે બોલ્યો કે અહીંથી ઉત્તરે પમ્પા નામનું સરોવર છે ને તેની પાસે ઋષિમુખપર્વત છે તેઉપર સુગ્રીવ વાનર રહેછે તેની સહાયતાથી તમે રાવણને જીતશો માટે તેની સાથે મૈત્રી બાંધજો ; માર્ગમાં એક ઋષિનો આશ્રમ છે ત્યાં તેનો શિષ્ય તમારી વાટ જોયાં કરેછે તેની ઈચ્છા પૂર્ણ કરજો. એમ બોલી તે ગંધર્વ સ્વર્ગે ગયો.

આગળ ચાલતાં ગંધર્વના કહ્યા પ્રમાણે આશ્રમ આવ્યો ને ત્યાં સબરી નામની વૃદ્ધ સ્ત્રીએ રામ લક્ષ્મણનું પૂજન કર્યું ને કંદમૂળ ખાવાને આપ્યાં. રામની ઈચ્છાથી તેણે પોતાની વાર્તા કહી કે હું અધમ જાતમાં જન્મી છઉં, હું એક દહાડો આ વનમાં લાકડાં કાપવાને આવી ત્યારે મેં માતંગ ઋષિને જોયા ને મારાં મનમાં ઈચ્છા થઈ કે એની શિષ્ય થઈ રહી સેવા કરૂં પણ નીચ કુળની તેથી હું બોલીશકી નહીં તોપણ પ્રતિરાત્રે હું અહીં આવી આશ્રમથકી તે ઘાટલગીનો માર્ગ હું વાળી જતી. ઋષિએ પોતાના શિષ્યોને પૂછેલું કે માર્ગ કોણ વાળી જાયછે પણ કોઈ ઉત્તર આપી શક્યું નહીં. એક રાત્રે તેઓએ સંતાઈ રહી મને પકડી ને ઋષિ પાસે લઈ ગયા. મેં મારી સ્થિતિ કહી તે ઉપરથી ઋષિને દયા આવી ને તેણે મને શિષ્ય કરી રાખી. થોડા દહાડા થયા મારા ગુરુ બ્રહ્મલોકમાં ગયા છે ને મને કહી ગયા છે કે તારો ઉદ્ધાર કરનારો રામ ચિત્રકૂટઉપર છે તે થોડા કાળમાં અહીં આવશે ત્યારે તું તેની સમક્ષ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરજે એટલે તારી સર્વ ઈચ્છા પૂર્ણ થશે. એ પ્રમાણે વાત કહી સબરીએ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવાની રામની આજ્ઞા માગી. રામે તે આપી ને સબરીએ પોતાની દૃષ્ટિ રામની સન્મુખ રાખી ને અગ્નિમાં પ્રવેશ કીધો. તરતજ વિમાન આવ્યું ને તે વૈકુંઠે ગઈ.

પછી રામ લક્ષ્મણ આગળ ચાલતાં સુંદર પમ્પા સરોવર ઉપર આવી પહોંચ્યા. અહીં તટ ઉપર એક વૃક્ષ તળે લક્ષ્મણે રામને માટે કમળફૂલની શૈયા કરી ને પાણી આણ્યું. પછી રામ લાંબો થઈ સૂતો ને લક્ષ્મણ ચરણ તળાસવા પાસે બેઠો.

(અરણ્યકાંડકથાસાર સમાપ્ત).

બીજે દહાડે પમ્પા સરોવરમાં સ્નાન કરી સંધ્યાવંદન કરી બે ભાઈ ઋષિમુખપર્વત આગળ આવ્યા. એઓને આવતા જોઈ સુગ્રીવ વાનર જેને તેના ભાઈ વાળીએ મારીને પોતાનાં નગરમાંથી કહાડી મૂક્યો હતો તેણે હનુમાન વાનરને કહ્યું કે પેલા બે જણ વાળીએ મોકલેલા ચાર (ભેદુ) તો નહીં હોય? હનુમાન જે સુગ્રીવના પ્રધાનમાંનો એક હતો તેણે કહ્યું કે ઓ સુગ્રીવ, ભય ન પામ, એ રાજપુત્રો છે ને આપણી મુક્તિ કરવાને અહીં આવેછે. પછી હનુમાન, પર્વત ઉપરથી ઊતરીને રામલક્ષ્મણને સુગ્રીવ પાસે લેઈ

આવ્યો. અહીં તેણે લાકડાં એકઠાં કરી અગ્નિ પ્રગટાવ્યો ને એની તથા બીજા વાનરોની સાન્નિધ્યે રામ તથા સુગ્રીવ એ બે જણે એકમેકનાં સદા મિત્ર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. પછી સુગ્રીવે ઘરેણાં દેખડાવ્યાં તે જોઈ રામને સીતાનું સ્મરણ થયું. સુગ્રીવ બોલ્યો કે હવે શોક કરવાનું મૂકીદો—સીતા તમને સહજ પ્રાપ્ત થશે. રામે સુગ્રીવને પૂછ્યું કે તમારે શું દુઃખ છે? સુગ્રીવ બોલ્યો કે મારા મોટા ભાઈ વાળીએ મારૂં રાજ્ય મારી પાસથી છીનવી લીધું છે, મારી સ્ત્રી રૂમાને લેઈજઈ પોતાની પાસે રાખી છે, તે મારો પ્રાણ લેવાને મને ખોળે છે ને એ ભયથી ઊગરવાને મેં આ પર્વતઉપર વાસ કર્યો છે; ઓ રામ મને વાળીના ત્રાસથી ઉગારો. રામે કહ્યું મિત્ર તમે વાળીનું કંઈ ભય ન રાખો, હું તમને તેથી મુક્ત કરી આપવાનું વચન આપુંછઉં—તત્પર થાઓ કિષ્કિંધ્યા જાઓ અને વાળી સાથે યુદ્ધ કરો ને હું તેને મારાં બાણથી મારીશ.

પછી સુગ્રીવ અને રામ લક્ષ્મણ કિષ્કિંધ્યા નગરમાં આવ્યા. બે ભાઈ તો વાળીના મહોલથી થોડેક દૂર ઝાડી હતી તેમાં સંતાઈ રહ્યા ને સુગ્રીવે દ્વારઆગળ જઈ કીકીઆડી કરી. વાળી બહાર આવી જૂવેછે તો પોતાના ભાઈને યુદ્ધ યુદ્ધ માગતો દીઠો. બન્ને જણે એકમેકને કઠોર શબ્દ ભણ્યા. સુગ્રીવે કહ્યું કે વિષ્ણુ મારો સહાય છે ને તું આજ મારા હાથથી પડીશ. પછી મારામારી ચાલી. સુગ્રીવ નીચે પડયો અને વાળી તેની છાતી પર ચડીબેઠો ને બોલ્યો ક્યાં છે તારો સમર્થ સહાય વિષ્ણુ? તત્ક્ષણે રામે બાણ માર્યું ને વાળી પડયો. વાળીની સ્ત્રી તારાએ ઘણો શોક કર્યો પણ રામે તેને ધૈર્ય આપ્યું પછી વાળીના શબને બાળી સર્વ વાનરોએ પમ્પા સરોવરમાં સ્નાન કીધું. એ પછી સુગ્રીવે રૂમાની સાથે તારાને પણ પોતાની સ્ત્રી ગણી અને રામના વિચારથી આવું ઠર્યું કે સુગ્રીવ કિષ્કિંધ્યાનો રાજા અને વાળીનો પુત્ર અંગદ તે યુવરાજ થાય. રામે સુગ્રીવને કહ્યું કે હમણાં તમે અહીં રહો ને વર્ષાકાળ પૂરો થાય એટલે સીતાના શોધસંબંધી વિચાર કરવાને અમને મળજો, અમે જઈ માલ્યવન પર્વત ઉપર આશ્રમ કરીએછીએ.

વર્ષાકાળ પૂરો થયો પણ મોહમદિરાને વશ થયલો સુગ્રીવ પાછો આવ્યો નહીં તેથી લક્ષ્મણે ક્રોધે ભરાઈ નગ્રસહિત સુગ્રીવને બાળી નાખવાનો વિચાર કર્યો. રામે તેને શાંત પાડી કહ્યું કે તું ત્યાં જઈ ક્રોધ જણાવજે પણ બાળીશ નહીં. એ વર્ત્તમાન હનુમાને જઈ સુગ્રીવને કહ્યું ત્યારે એણે પશ્ચાત્તાપ કરી ઠામઠામના કપિયોને દૂતો મોકલી તેડાવ્યા. એવામાં લક્ષ્મણે આવી બાણ ચડાવ્યું કે વાનરોએ નાસવા માડ્યું અને સુગ્રીવે હનુમાનને મોકલી વિનંતિ કરી કે અપરાધ ક્ષમા કરો. પછી સૌ રામની પાસે આવ્યા. રામે સુગ્રીવને કહ્યું કે હવે ત્વરાથી કામ કરવું જોઈએ. એટલામાં વાનરોના ઝુંડ ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. સુગ્રીવે તેઓને સીતાનો શોધ કરવાને કહ્યું. તત્કાળ, વાનરો કેટલાક પશ્ચિમ ભણી, કેટલાક ઉત્તર ભણી, કેટલાકપૂર્વ ભણી, ને કેટલાક દક્ષિણ ભણી, દોડ્યા. સુગ્રીવે અંગદ હનુમાન નળ નીળ જાંબુવાન એઓને દક્ષિણ તરફ શોધ કરવાની આજ્ઞા કરી ને રામે પોતાની મુદ્રિકા (વીંટી) સીતાને દેખાડવાને હનુમાનને આપી. પછી તેઓ નીકળ્યા. કપિયો માર્ગમાં રાક્ષસો મળે તેને મારતા ને ઋષિઓને ઘેરી લેઈ બૂમ પડાવતા. એક-

વાર તેઓ માર્ગ ભૂલ્યા ને બહુ તરસ્યા થયા ત્યારે હનુમાને પર્વત ઉપર ચડીને જોયું તો બગલા, હંસ ચક્રવાક ઈત્યાદિ પક્ષીઓને એક ગુફામાં જતાં દીઠાં. પછી સૌ તે ગુફામાં પેઠા. આગળ એક ઉપવન આવ્યું તેમાં એક સુંદર સ્ત્રીને બેઠેલી જોઈ કપિયોએ નમન કર્યું એટલે તે સ્ત્રીએ તેઓનું વૃત્તાંત પૂછયું ને પછી ફળ જળના સ્થળ દેખાડયાં. વાનરો તૃપ્ત થયા એટલે તે સ્ત્રી બોલી કે હું હમણાં રામની પાસે જનાર છઉં માટે તમે સૌ આંખ મીચજો. વાનરોએ આંખ મીચી ઊઘાડી એટલે તેઓ સમુદ્રને તીરે આવેલા છે એવું તેઓએ દીઠું. તે સ્ત્રીનું નામ બદરી હતું ને તે તપશ્ચર્યા કરતી હતી. તે રામને મળી ને પછી અખંડ ભક્તિ રહે એવો વર માગી પાછી પોતાને ઠામે ગઈ હતી.

સમુદ્ર તીરે પડેલા સૌ કપિયો અવધ પૂરી થવા આવી તેથી ચિંતામાં પડયા ને દીર્ઘસ્વરે રામનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા. મોટો સાદ સાંભળી સંપાતિક નામનો પક્ષી જે ગિરિની ગુફામાં રહેતો તે ભક્ષ મળ્યું જાણી બહાર આવ્યો. વાનરો ગભરાયા પણ અંગદ બોલ્યો કે જટાયુને ધન્ય છે કે તે રામને કારણે દેહ ત્યાગ કરી મુક્ત થયો. એ સાંભળી સંપાતિકે વાનરોને અભય કરી જટાયુનું વૃત્તાંત પૂછી શોક કીધો ને પછી પોતાની વાત કહી—કે અમે બંને ભાઈ સાથે જન્મ્યા હતા, અમે ઊડતા ઊડતા સૂર્યની પાસે જવા લાગ્યા, હું જટાયુ કરતાં આગળ ચાલ્યો તેથી મારી પાંખ બળી ગઈ ને હું પૃથ્વી ઉપર પડ્યો; પછી એક ચંદ્રમા નામના મુનિને મારી દયા આવી ને એણે જ્ઞાનનો બોધ કરી મારૂં અભિમાન મૂકાવ્યું; તેણે મને કહ્યું છે કે ત્રેતાયુગમાં રામના દૂત તને મળવા આવશે ત્યારે તું પૂર્વરૂપે થઈશ ને તું તેઓને રામની સ્ત્રીવિષે સંદેશો કહેજે, એ પ્રમાણે મુનિએ મને કહ્યું હતું ને હું ત્યારનો તમારૂં ચિંતન કર્યાંજ કરૂં છઉં. પછી સંપાતિકે કહ્યું કે લંકાના અશોક વનમાં સીતા બેઠી બેઠી રુદન કરેછે તે હું દેખું છઉં, હું જો વૃદ્ધ ન હોતતો તમારૂં કામ કરત. એમ બોલી તે જતો રહ્યો અને કપિયો સૌ સમુદ્ર ઓળંગી લંકામાં જવાના વિચારમાં પડયા.

(કિષ્કિન્ધ્યાકાંડકથા સમાપ્ત.)

હનુમાન લંકામાં જવા તૈયાર થયો. જાંબુવાન રીંછે કહ્યું કે તમે સીતાની શોધ લેઈને પાછા આવશો ત્યાંસૂધી અમે અહીંજ રહીશું. પછી હનુમાન એક ઉંચા પર્વત ઊપર ચડયો ને ત્યાંથી ઉડાન કીધું. એક સુરસા નામની મોટી સાપેણે હનુમાનને ગળી જવાને મ્હોડું વિકાસ્યું પણ હનુમાને પોતાનું મ્હોડું તેનાથી બમણું મોટું કર્યું, એમ સરસાસરસી કરતાં અંતે હનુમાન અતિ લઘુરૂપધરી તેના શરીરમાં પેઠો ને પાછો બહાર નીકળી પડયો. એ જોઈ સુરસા પ્રસન્ન થઈ તેને આશીર્વાદ દેઈ જતી રહી. એક રાક્ષસી સિંધુમાં રહેતી તે આકાશમાં ઊડતાં પક્ષીઓની છાયા સમુદ્રમાં પડતી જોઈ તેને પકડી આહાર કરતી. તે રાક્ષસીનો મર્મ હનુમાન સમજી ગયો તેથી એણે તેને મારી નાખી. એમ વિઘ્ન દૂર કરતાં હનુમાન સુવેળાચળ પર્વત ઉપર આવ્યો. અહીંથી પ્રથમ તો તેણે લંકાના કોટ દુર્ગ ધાતુઓની ભીંત દ્વાર પૂલ તળાવ વાડી ઈત્યાદિક સૌ સારીપેઠે જોયું. રાત્રી પડી એટલે તેણે માંજરનું રૂપ ધારણ કરી લંકામાં પ્રવેશ કરી માંહેનું સઘળું જોયું. મોડી રાત્રે ઉગ્રચંડા નામની લંકાની રખેવાળ દેવી એક

હાથમાં ખડ્ગ ને બીજા હાથમાં મારી નાખેલાં માણસોનું લોહીનું વાસણ ઝાલેલું એવે રૂપે પ્રગટ થઈ હનુમાનની સન્મુખ ઊભી. હનુમાન પણ પોતાનું વાનર રૂપ ધારણ કરી ઊભો. દેવીએ પૂછ્યું તું કોણ છે આટલી રાત્રિ? તેં મારા નગરમાં શા માટે પ્રવેશ કર્યો છે? તું કંઈ અનર્થ કરવાને આવ્યો છે પણ તું મારા ક્રોધાગ્નિથી ભસ્મ થઈ જઈશ. એમ બોલી ઉગ્રચંડાએ હનુમાનને એક લાત મારી પણ હનુમાને ડાબા હાથની મુકકી એટલાંતો બળથી મારી કે તે મૂર્છિત થઈ પડી ને લોહી ઓકી. જ્યારે તે શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે તેણે હનુમાનને કહ્યું કે હું સૌ જાણુંછઉં! તું રામનો દૂત છે ને સીતાના શોધને માટે આવ્યો છે,– જા નગરમાં પ્રવેશ કર તને કંઈ વિઘ્ન નહીં નડે. ઉગ્રચંડા ગયા પછી હનુમાને પાછું મંજાર રૂપ લીધું ને નગરમાં ફરતાં ફરતાં એક રાક્ષસને તુળસી આગળ બેસીને વિષ્ણુનું ભજન કરતો જોયો. હનુમાને જાણ્યું કે એજ વિભીષણ હશે. પછી તે રાવણના મહોલમાં પ્રત્યેક ઠેકાણે ભમ્યો ને રાવણને સ્ફાટિકની શૈયા ઉપર સૂતેલો દીઠો પણ સીતા કેંયે તેના જોવામાં ન આવી. મધરાત વીતી ને હનુમાન થાકી નિરાશ થઈ એક ઉંચી ભીત ઉપર બેસી વિચાર કરેછે કે સીતા મરી ગઈ હશે? એવામાં અશોક વનમાં પક્ષીના કોઈ કોઈ સ્વર તેના સાંભળવામાં આવ્યા. તરતજ તે ત્યાં ગયો ને એક ઉંચા વૃક્ષનાં પત્રની ઘટામાં સંતાઈ રહ્યો. અહીંથી તેણે સીતાને રામનું ચિન્તન કરતાં દીઠી.

એવામાં રાવણ કેટલીક રાક્ષસીઓને લેઈને આવ્યો. જેમ વાઘને જોઈ હરણ ભય પામે તેમ રાવણને દેખી સીતા ભયે કાંપી. રાવણે સીતાને સમજાવવા માંડી: ઓ સુંદરી શામાટે દુઃખી થાયછે ને આંસું પાડેછે? મારાથી કેમ બીહે છે? હું તારો દાસ છઉં, આ ઠેકાણે કોઈ આવવાનું નથી, મારી સાથે હસીને વાત કર, સણગાર સજ, આવ મારી પાસે બેસ, આપણે સાથે મધુપાન કરીએ. મારી સ્ત્રીઓમાં હું તને પટરાણી કરીશ અને તું જે આજ્ઞા કરીશ તે હું તારો દાસ પાળીશ. સીતાએ ઉત્તર વાળ્યો– ઓ લંકાધીશ તું રામના ઉપર વેર ન રાખ, તું સમૃદ્ધિ, બળ ને પરાક્રમથી જગતમાં વિખ્યાત છે, તારે દુષ્ટ કર્મ કરી તારી કીર્તિને કલંક લગાડવું ઉચિત નથી, જે દૃષ્ટિયે તું તારી માતાના સામું જૂએછે તે દૃષ્ટિએજ તારે પરસ્ત્રી સામું જોવું જોઈએ, મને પાછી રામને સોંપ; તે તને ક્ષમા કરશે; મને મારા પતિ જેવું મૂલ્યવાન બીજું તું શું આપીશકીશ, હું તને વિનવુંછું કે મને મારા રામ પાસે મોકલીદે. એમ ઘણીવાર સંવાદ ચાલ્યા પછી રાવણે ધમકી આપી કે જો બે માસમાં તું વિચાર કરી મને વશ નહીં થાય તો હું તને ગળી જઈશ. સીતાએ કહ્યું કે સહસ્ર વર્ષની અવધ આપીશ પણ હું તારી નહીં થાઉં. એ કઠોર વચન સાંભળી રાવણે સીતાનું ડોકું કાપી નાખવાને ખડ્ગ કહાડ્યું. એટલામાં રાવણની સ્ત્રી મંદોદરી ત્યાં આવીપહોંચી ને એણે સમજાવી રાવણને શાંત પાડ્યો. પણ એ પાછો રાક્ષસીઓ પ્રત્યે બોલ્યો કે બે માસ વાટ જોજો ને તે ન માને તો તમે તેને મારી નાખજો ને તેનું માંસ મારે માટે ખાવાને આણજો. પછી રાવણ પાછો મંદિરે ગયો ને રાક્ષસીઓએ ભયંકર રૂપે ને કઠોર વાણીએ સીતાને સંતાપવા માંડી પણ એટલામાં ત્રિજટા નામની રાક્ષસી જે સૌની ઉપરી હતી તે જાગી

ઊઠી ને બોલી કે મને સ્વપ્ન થયું છે તેમાં રામનો જય થશે એવું આવ્યું છે. પછી રાક્ષસીઓ ત્રિજટાનું સ્વપ્ન સાંભળી સીતાને હવેથી દુઃખ ન દેવું એવો નિશ્ચય કરી પોતપોતાના ઓરડામાં ગઈઓ. સીતાએ ત્રિજટાનો ઉપકાર માન્યો ને પછીથી એ સીતાની સખી જેવી થઈ રહી. સીતાએ અગ્નિમાં પડવાનો પોતાનો વિચાર જણાવી ત્રિજટાને અગ્નિ આણવાને કહ્યું પણ એણે ઘણી ધીરજ આપી ને રાત્રિયે દેવતા નહીં મળે એમ કહી તે પોતાને ઠામે ગઈ.

સીતા નિરાશ થઈને અગ્નિ મેળવવાને અશોકની સ્તુતિ કરવા લાગી એટલે હનુમાને રામે આપેલી રત્નમુદ્રિકા ઊપરથી નીચે નાખી દીધી. એને અંગારો જાણી સીતા વહેલી વહેલી લેવા ગઈ પણ હાથમાં લેતાંજ તેણે રામનામ અંકિત સુંદર મુદ્રિકા ઓળખી. પછી ચકિત થઈ આસપાસ જોવા માંડ્યું તો હનુમાન વૃક્ષની ઘટામાંથી રામની કથા કહેવા લાગ્યો.

એ સાંભળી સીતાને બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું ને તે મોટા વિચારમાં પડી. પછી તરત હનુમાન પ્રગટ થયો ને બોલ્યો કે હું રામનો દૂત છઉં ને તું મારી માતા છે એ હું રામના સમ ખાઈને કહું છઉં. પછી ઘણીક રીતે ખાતરી કરી ત્યારે સીતાને પતીજ આવી. સીતા ગદગદ કંઠે બોલી કે કોમળ હૃદયનો રામ તે આટલો કઠોર કેમ થયો છે, ઓ કપી હું ક્યારે તેને જોઈશ? હનુમાને ધીરજ આપીને કહ્યું કે હવે થોડા દિવસમાં રામ વાનરોનાં સૈન્ય સાથે અહીં આવી સર્વ રાક્ષસોને મારી તને છોડાવશે. સીતાએ પોતાની પાસે એક મણી રહ્યો હતો તે હનુમાનને આપ્યો ને કહ્યું આ રામને આપજે. પછી હનુમાન ત્યાંથી આજ્ઞા લેઈ પાછો વળ્યો.

હનુમાને વિચાર્યું કે સીતા માતાને તો હું મળ્યો પણ હવે મારે રાવણને જણાવવું જોઈએ કે હું આવ્યો હતો. એણે મોટું રૂપ ધરી અમરાઈમાં ભરાઈને સઘળાં વૃક્ષ તોડી પાડ્યાં. રાક્ષસો જાગી ઊઠ્યા ને હનુમાનના ભયંકર રૂપથી ભય પામી રાવણને જાણ કરવા ગયા. એણે એંસી હજાર રાક્ષસો મોકલ્યા. એઓને આવતા દેખી કપિયે આરસના મોટા સ્થંભ હતા તે તોડી પાડી ફેરવી ફેરવીને નાખ્યા તેથી તે સર્વ રાક્ષસો મરણ પામ્યા રાવણે પોતાના સેનાપતિના પુત્ર જંબુમાળીને મોકલ્યો ને એણે હનુમાનને ઘણાંક બાણ માર્યાં પણ કપિયે તેનો પણ પ્રાણ લીધો. એ રીતે હનુમાને બીજા સાત મોટા રાક્ષસ, પાંચ સેનાપતિ અને રાવણનો પુત્ર અક્ષ એઓને મારી નાખ્યા. પછી રાવણે પોતાના વડા પુત્ર ઈન્દ્રજિતને મોકલ્યો. કપિયે મોટી ગર્જના કરી ને ઈન્દ્રજિતે પણ સામી ગર્જના કરીને બાણથી કપિને વીંધી નાખ્યો. કપિયે એક મોટો સ્થંભ લેઈ સારથીને મારી નાખ્યો ને રથના ચૂરા કર્યા. ઈન્દ્રજિતે બીજા રથમાં બેસી ઘણીવારસુધી યુદ્ધ કર્યું. પછી એ કોઈ દેવ છે એમ વિચાર કરી બ્રહ્મપાશ હનુમાનના ઉપર ફેંક્યો. હનુમાન બ્રહ્માનું અપમાન ન થાય માટે બંધાયો અને ઈન્દ્રજિત તેને બંધીવાન કરીને રાવણ કને લેઈ આવ્યો.

રાવણે ક્રોધમાં પૂછ્યું તેનો ઉત્તર ન વાળતાં હનુમાને કહ્યું કે સીતા રામને આપ ને રામની પાસે ક્ષમા માગ. રાવણે આજ્ઞા કરી કે એનો શિરચ્છેદ કરો. વિભીષણે કહ્યું કે દૂતનો વધ કરવો એ શાસ્ત્રથી ઊલટું

છે. રાવણે કહ્યું કે એને શિક્ષા તો થવી જોઈએ માટે એની પૂછડી બાળી નાખો. પછી રાક્ષસોએ તેની પૂછડીએ ઘીમાં બોળેલાં કપડાં વીંટાળ્યાં ને પૂછડી સળગાવી દીધી. એથી હનુમાનને કંઈજ દુઃખ થયું નહીં. પછી તે સૂક્ષ્મરૂપ કરી પાશમાંથી નીકળ્યો ને મોટું રૂપ કરી એક મોટો સ્થંભ લેઈ ઉંચી ભીત ઉપર બેઠો. રાક્ષસો તેને પકડવા મથ્યા પણ તેણે સ્થંભે વતી સૌને મારી પાડ્યા ને પછી ઠેકાણે ઠેકાણે બળતે પૂછડે કૂદી લંકાને બાળી નાખી. એટલો નાશ કરી પાછો અશોક વનમાં જઈ સીતાને સર્વ વાત કહીને પછી આજ્ઞા લેઈ નગર બહાર આવી સમુદ્ર કાંઠે આવ્યો.

અહીં મોટી ગર્જના કરી તે સમુદ્ર ઓળંગી જ્યાં કપિસૈન્ય પડ્યું હતું ત્યાં આવ્યો ને સૌને તેણે પોતાનું વૃત્તાંત કહ્યું. પછી કપિસૈન્ય હરખભેર જ્યાં રામ લક્ષ્મણ સુગ્રીવ હતા ત્યાં આવ્યું અને હનુમાને સીતાનો આપેલો મણી રામના ચરણ આગળ ધરી સર્વ વૃત્તાંત નિવેદન કર્યું ને કહ્યું કે જો આજથી એક માસમાં સૈન્ય લંકામાં પ્રવેશ નહીં કરે તો સીતા પ્રાણત્યાગ કરશે. પછી રામ તથા સુગ્રીવે હનુમાનની પ્રશંસા કરી ને વાનરાઓ હર્ષમાં કૂદવા લાગ્યા.

પછી રામ લક્ષ્મણ સુગ્રીવ, વાનર રીંછના સૈન્ય સાથે નીકળ્યા ને માર્ગ કાપતાં છેલ્લે સમુદ્ર કાંઠે આવ્યા ને અહીં ઝુપડીઓ બાંધી રહ્યા ને સમુદ્ર ઓળંગી લંકામાં પ્રવેશ કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા.

હનુમાનના ગયા પછી લંકામાં રાક્ષસો ભયભીત થઈ ગયા હતા. મંદોદરીએ સીતા પાછી આપવાને બહુ બહુ સમજાવ્યું પણ રાવણે ન માન્યું ને વળી રાવણની મા નીકષા ઘણા અપશકુન જોઈને દુઃખી થતી હતી તેથી એણે પોતાના પુત્ર વિભીષણને બોલાવ્યો ને કહ્યું કે રાવણને સમજાવ કે સીતાને પાછી આપે. વિભીષણે સભામાં જઈ રાવણને કહ્યું પણ એણે ક્રોધે ભરાઈ તેને કુત્સિત વચન કહી આજ્ઞા કરી કે તું લંકામાંથી જા. એ વચન ન સહન થયેથી વિભીષણ પોતાની સ્ત્રી શર્માને સીતાની સેવામાં રહેવાનું કહી પોતે સમુદ્રપાર આવી રામને શરણ થયો. રામે તેને પોતાનો ભક્ત જાણી રાજ્યાભિષેક કરવાની ઈચ્છા જણાવી. વિભીષણે કહ્યું કે મારે રાજ્ય નથી જોઈતું મારે તો તમારી ભક્તિમાં લીન રહેવાની ઈચ્છા છે. રામે કહ્યું કે તારી ઈચ્છા નથી પણ મારી પ્રસન્નતા એવીજ છે. માટે અભિષેક થવા દે. પછી રામે વિભીષણને લંકાના રાજ્યનો અભિષેક કર્યો.

સમુદ્ર ઊતરવા માટે રામે વરુણની સ્તુતિ કરી. એણે આવી કહ્યું કે તમારાં સૈન્યમાં નળ વાનર છે તે જે પથ્થરને અડકશે તે સમુદ્રમાં તરશે. એ ઉપરથી સર્વ વાનરોએ પર્વત, પાષાણ, વૃક્ષ લાવી લાવીને નળની આગળ મૂક્યાં અને નળે સ્પર્શ કરી સમુદ્રમાં નાખ્યાં કે તે તેમાં તરતા રહ્યાં ને એ રીતે સેતુ બંધાઈ રહ્યો. એ પ્રસંગે રામે શિવલિંગ સ્થાપન કર્યું જે આજપણ સેતુબંધ રામેશ્વરને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

(સુન્દરકાંડકથા સમાપ્ત.)

શુભ મુહૂર્તે જોઈ રામ સુગ્રીવ સકળ સૈન્ય લેઈને સેતુને માર્ગે લંકામાં આવ્યા ને સુવેળ પર્વતની તળેટીમાં તેઓએ પડાવ નાખ્યો. રામે હનુમાનને મોકલી પોતાના આવ્યાનો સંદેશો કહાવ્યો ને સીતા પ્રસન્ન થઈ.

રામ લંકામાં આવ્યાની જાણ રાવણને થઈ એટલે તેણે શુક તથા સારણ એ બે પ્રધાનને આજ્ઞા કરી કે તમે વાનરને વેશે જઈ રામનું સૈન્ય કેટલું છે તથા તેમાં કોણ કોણ સેનાપતિયો છે તેની જાણ કહાડી લાવો. તે બેજણ જ્યારે વાનરનાં સૈન્યમાં ગયા ત્યારે તેઓને ભેદુ જાણી વાનરોએ પકડીને રામની આગળ આણ્યા. રામે કહ્યું કે નિર્ભય થઈ મારૂં સૈન્ય ગણો અને મારા પ્રધાન તથા સેનાપતિસંબંધી જે જાણવું હોય તે જાણી લો; અને રાવણને કહેજો કે હું આ લંકાને બાળીને ભસ્મ કરીશ અને તને તથા તારા પુત્રોને તથા તારાં સગાંને સૌને મારીશ.

શુકસારણ પોતાના સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે કામ કરી રાવણને રામનો સંદેશો કહી સંભળાવ્યો. રાવણ ક્રોધ કરી બોલ્યો કે આખું જગત મારી સામાં યુદ્ધ કરવા આવશે તોપણ હું રામને સીતા પાછી નહીં આપું. પછી તે ઊઠ્યો ને પોતાના મહોલની અટારી ઉપર ચડી રામનાં સૈન્યને જોવા લાગ્યો. શુકસારણે રામ લક્ષ્મણ સુગ્રીવ આદિ સૌ મુખીઓને ઓળખાવ્યા. શુકે રાવણને વિનંતિ કરી કે મહારાજ જય થવો દુર્લભ છે માટે સીતાને આપી દેતો સારૂં. રાવણે ક્રોધ કરી શુકને લંકામાંથી બહાર જઈ રહેવાનું કહ્યું ને શુકે જોગ ધારણ કરી વનવાસ કરતાં પોતાના દહાડા પૂરા કર્યા.

એ પછી રાવણે પ્રહસ્ત નામના મુખ્ય સેનાપતિને બોલાવી સૈન્યને સજ કરવાની આજ્ઞા આપી ને એ પ્રસંગે રાવણની મા તથા આજે એ બે જણાંએ સભામાં આવી રાવણને વિનવીને કહ્યું કે યુદ્ધ કરવાનો વિચાર પડતો મેહેલી સીતાને પાછી આપો પણ રાવણે તેઓનું અપમાન કર્યું ને તેઓ તેના ક્રોધથી ભય પામી સભામાંથી ઊતાવળાં ચાલતાં થયાં.

અહીં સુવેળાચળ ઉપર રામે સભા કરી વિચાર પૂછ્યો કે હવે કયારે ચઢાઈ કરવી? જાંબુવાન બોલ્યો કે મહારાજ પ્રથમ આપણે રાવણને સમજાવવાને દૂત મોકલવો ને તે ન માને તો પછી યુદ્ધ કરવું ને એ કામને માટે અંગદ સર્વ પ્રકારે યોગ્ય છે. જાંબુવાનનાં બોલવાંને બીજા સૌ સંમત થયા, ને પછી રામે અંગદના સામું જોયું એટલે તે તરત આજ્ઞા માગી રાવણની સભામાં ગયો. અહીં અંગદે રાજદૂતનો વિવેક રાખી રાવણને ઘણું ઘણું સમજાવ્યું પણ જ્યારે રાવણે રામની ઘણી નિંદા કરી ત્યારે તેણે પોતાના બે હાથ પૃથ્વી ઉપર પછાડયા. સભામાં ખળભળાટ થયો ને રાવણ ક્રોધ કરી બોલ્યો કે સર્વ કપિયોને મારી નાખી બે ભાઈને પકડી બાંધીને અહીં લાવો ને આ અંગદને પકડો. પછી અંગદે કહ્યું કે સૌ રાક્ષસોને હું એકલો પૂરો પડું તેવો છઉં પણ દૂત છઉં તેથી ને તારી લાજ સખવાને હું કંઈ હાલ મારૂં પરાક્રમ દેખાડતો નથી. પણ તારો કાળ પાસે આવ્યો છે માટે તને રૂડી બુદ્ધિ સૂઝતી નથી. એમ કહી તે રામ પાસે આવ્યો ને બોલ્યો કે મહારાજ એ શઠ કોઈ પ્રકારે સમજે તેવો નથી માટે હવે યુદ્ધનેજ સજ થવું.

પછી રામનાં સૈન્યે મોટી ગર્જના કરી લંકાને ઘેરો ઘાલ્યો. રાવણે રાક્ષસોને વાનર ઉપર તુટી પડવાની આજ્ઞા કરી. એ યુદ્ધમાં બંને બાજુનાં ઘણાએક પ્રાણગત થયા. રામે રાવણને જોયો ત્યારે તેણે તેને અગિયાર બાણ માર્યાં—એકે છત્ર કાપ્યું ને દશે દશ મુગટ કાપ્યા. રાવણ લજ્જિત થઈ અટારી ઉપરથી ઊતરી પડ્યો ને તેણે રાક્ષસોને કહ્યું કે

નગરી બહાર જઈને યુદ્ધ કરો અને વિભીષણ રામલક્ષ્મણ, સુગ્રીવનાં શિર લેઈ આવો. પછી યુદ્ધ ચાલ્યું. વાનરોએ પર્વત તથા વૃક્ષથી ને રાક્ષસોએ બાણ તથા બીજાં શસ્ત્રથી મારો ચલાવ્યો. એમાં ઘણાએક વાનર કપાયા, ને ઘણાએક નહાસી ગયા. રાક્ષસો જીત્યા પણ સુગ્રીવે એક મોટું વૃક્ષ ઈન્દ્રજિત ભણી ફેંકયું તેથી તેનો રથ ભાંગી ગયો, ઘોડા તથા સારથી છુંદાઈ મૂવા ને ઈન્દ્રજિત નાઠો.

પછી ઈન્દ્રજિતે હોમ કીધો ને તેમાંથી ચાર ઘોડા જોડેલા એવો ને અનેક શસ્ત્રથી ભરેલો એવો રથ નીકળ્યો કે જેમાં બેઠેલો તે સૌને જોઈશકે પણ તેને કોઈ જોઈશકે નહીં. એમાં બેસી તેણે રામ લક્ષ્મણને અસંખ્ય બાણ માર્યાં ને પછી નાગપાશ મૂકી બંને ભાઈને બંધનમાં રાખી પોતે જયવાદ્ય વજડાવી લંકામાં આવ્યો.

ઈન્દ્રજિત ગયા પછી વાયુએ આવી રામને ગરુડનો મંત્ર ભણવાની સૂચના કીધી ને રામે તે ભણ્યો કે ગરુડ આવી ઊભો રહ્યો ને સઘળા સર્પ નહાસી ગયા. એ રીતે બંને ભાઈ બંધનથી છૂટ્યા કે પાછા યુદ્ધ કરવાને સજ થયા. એ જોઈ રાવણ પોતે રાક્ષસસૈન્ય સાથે મોટા ઠાઠથી યુદ્ધ કરવા આવ્યો. વાનરોએ પર્વતવૃક્ષનો વરસાદ વરસાવ્યો પણ રાવણે બાણો મારી સૌથી પોતાનું રક્ષણ કરી ઘણાક કપિયોને સંહાર્યા. તેણે હનુમાન સાથે, લક્ષ્મણ સાથે ને છેલ્લે રામ સાથે યુદ્ધ કર્યું. થોડીવાર પછી રામે અર્ધચંદ્ર બાણથી દશ મુગટ કાપી નાખ્યા ને રાવણ લજ્જિત થઈ પાછો લંકામાં આવ્યો.

રાવણે સભામાં આવી પ્રધાનોને કહ્યું કે ઘણા સાવધાન થઈ નગરનું રક્ષણ કરો ને મારા ભાઈ કુંભકરણને જગાડી રણમાં મોકલો, એ પોતાની ઘોર ઉંઘમાંથી જાગશે એટલે આપણે રામના ભયથી ઊગર્યા સમજજો. પછી રાક્ષસોએ અનેક વાદ્યથી શબ્દ કરીને, અનેક હસ્તિ તેના શરીર ઉપર ચલાવીને તેને જગાડવાનું કીધું પણ તે ન જાગ્યો. છેલ્લીવારે અનેક સુંદર સ્ત્રીઓ પાસે મધુરાં ગાયન કરાવ્યાં ને તેઓના હાથ તેનાં શરીર ઉપર ફેરવાવ્યા, ત્યારે તે મોટી ગર્જના કરી ઊઠયો ને ક્રોધ કરી પૂછવા લાગ્યો શા માટે મને જગાડયો? પ્રધાનોએ કહ્યું કે મોટા ભાઈ મોટી આપત્તિમાં છે પણ હમણાં તમે ક્ષુધાને શાંત કરો. એમ બોલી સુમારવિનાનું માંસ ને સુમારવિનાનો મદ્ય એ તેની આગળ ધર્યાં. કુંભકર્ણે પ્રથમ તો ભાત તથા શાક ખાધાં, પછી ઘણાંક હરણ બકરાં ગળ્યાં, ઘણાંક મનુષ્ય ખાધાં ને તે પ્રમાણે પુષ્કળ મદ્ય પીધો. પછી તે સભામાં આવ્યો ને રાવણે સર્વ વૃત્તાંત કહ્યું. રામની સાથે વેર બાંધ્યું તેને માટે કુંભકર્ણે રાવણને ઘણો ઠપકો આપ્યો. પણ પછી તેણે રથમાં બેસી યુદ્ધ કર્યું. પણ રામે પ્રથમ તેના પગહાથને બાણ મારી મારી જૂદા પાડયા ને પછી તેનું શિર ઉરાડયું.

પછી પાછો ઈન્દ્રજિત પ્રથમની પેઠે હોમ કરી તેમાંથી નીકળેલા રથમાં બેસી અભ્રમાં ભરાઈ બાણ મારવા લાગ્યો. અસંખ્ય વાનરો કપાયા, રામલક્ષ્મણ મૂર્છિત થઈ પડયા ને ઈન્દ્રજિત જયવાદ્ય વગડાવતો લંકામાં આવ્યો.

રામનાં સૈન્યમાં વિભીષણ તથા હનુમાન એઓએ કરાંઠી સળગાવી જોયુ તો કેટલાએક કપિને ડોકાં વિનાના, કેટલાએકને હાથ પગ વિનાના, કેટલાએકને તૃષાથી મરતા ને ઘણાએકને મૂવેલા દીઠા. સુષેણ વાનર જે વૈદ્ય હતો તેણે હનુમાનને કહ્યું કે ગંધમાદન ઉપરથી પ્રાતઃકાળ થતાં પહેલાં ઔષધિ આવે તો સર્વ

સૈન્ય પાછું જીવતું થાય. હનુમાન તે પર્વત લેઈ આવ્યો ને તેની સુગંધિથી રામ લક્ષ્મણ તથા સર્વ વાનરો પાછા ઊભા થયા. હનુમાન તે પર્વત પાછો મૂકી આવ્યો.

એ પ્રમાણે રામ તથા કપિયોને પાછા તત્પર થયલા જોઈ રાવણ ગભરાયો ને એણે યુદ્ધ કરવું માડીવાળી લંકાનાં દ્વાર બંધ કરાવ્યાં તો વાનરો હાથમાં મસાલ લેઈ લેઈને રાતે અંદર ઘૂસ્યા ને લંકામાં ઠામ ઠામ આગ લગાડવા લાગ્યા. રાવણે કુંભકર્ણના બે છોકરાઓને સૈન્યસાથે, વાનરોને નગર બહાર કહાડી મૂકી તેઓની સામાં યુદ્ધ કરવા મોકલ્યા. હનુમાન તથા સુગ્રીવ એઓએ તેમને મારી નાખ્યા ને ખર રાક્ષસના પુત્રને રામે બાણથી માર્યો.

ઈન્દ્રજિત ગુપ્ત હોમ કરતો હતો તે લક્ષ્મણે જાણ્યું ને પછી એ વાનરોને લેઈને હોમ થતો હતો ત્યાં ગયો. વાનરોએ હોમને ભ્રષ્ટ કીધો ને ઈન્દ્રજિત ક્રોધ ભર્યો લક્ષ્મણ સામાં યુદ્ધ કરવા ઊભો. બંનેનું યુદ્ધ ઘણીવાર પહોંચ્યું. કોઈ કોઈથી હઠે નહીં. અંતે લક્ષ્મણે ઈન્દ્રે આપેલું બાણ માર્યું ને ઈન્દ્રજિત તેને અટકાવવાને સામું મારવા જાયછે એટલામાં એનું શિર ઉડીગયું. વાનરો જય જય રામ કરતા રામની પાસે આવ્યા ને દેવતાઓએ લક્ષ્મણનાઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી.

ઈન્દ્રજિતનાં મરણ પછી રાવણ મરણીઓ થઈ મોટું સૈન્ય લેઈ રણમાં આવ્યો. અનેક અસ્ત્ર શસ્ત્રથી રામ રાવણે યુદ્ધ કર્યું. રાવણે ક્રોધમાં એક શક્તિ (સાંગ) લક્ષ્મણના ઉપર ફેંકી ને એ પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. પછી રામે રાવણને રણમાંથી ભગાડ્યો. મધરાત્રે સુષેણના કહેવાથી હનુમાન ગંધમાદનને ઉંચકી આણવાને ચાલ્યો. માર્ગમાં રાવણના મૂકેલા રાક્ષસોએ તેને બહુ દુઃખ દીધું તોપણ તે સર્વેને મારીને તે પર્વત લેઈ આવ્યો અને સુષેણે લક્ષ્મણને સજીવન કર્યો.

રાવણે એકપછી એક એમ યોદ્ધાઓ મોકલ્યાં કીધા ને પોતે પોતાના ગુરુ શુક્રના કહ્યા પ્રમાણે કિલ્લાના ભોંયરામાં મોટો ખાડો ખોદી ત્યાં હોમના માંસમદ્ય, નરમુંડ ઈત્યાદિ સાહિત્યસાથે એકાગ્ર ચિત્તથી હોમ કરવા બેઠો. એ વાતની જ્યારે રામને જાણ થઈ ત્યારે તેણે અંગદ હનુમાનને કપિ સૈન્ય સાથે રાવણને બહાર કહાડવાને મોકલ્યા. એઓએ ઢુંઢતાં ઢુંઢતાં જ્યાં રાવણ હતો ત્યાં આવીને અનેક પાષાણવૃક્ષથી ને મળમૂત્રથી હોમ ભ્રષ્ટ કીધો ને અંગદે મંદોદરીને ચોટલો પકડી ત્યાં આણી. એ સ્ત્રીએ રુદન કરી વચન કહ્યાં કે રામ પોતાની સ્ત્રીને માટે કેવું કરેછે ને તું મારી દુર્દશા તારી સમક્ષ થાયછે તોપણ કંઈ બોલતો નથી. એ સાંભળી રાવણ ધ્યાનમાંથી ચોંકી ઉઠ્યો ને હોમ કરવો છોડી દઈ તેણે અંગદના ઉપર ખડ્ગનો પ્રહાર કર્યો પણ તરતજ અંગદ ત્યાંથી છટકીને રામ પાસે આવતો રહ્યો.

હવે જ્યારે રાવણ મોટું સૈન્ય લેઈ નીકળ્યો ત્યારે રેણુથી સૂર્ય ઢંકાયો, પવન થંભી રહ્યો ને પૃથ્વી ડોલવા લાગી. રાવણે પોતાના સુભટોને કહ્યું કે તમે સૌ કપિયોને સંહારજો ને હું પેલા બે ભાઈઓને પૂરા કરીશ. સૈન્ય દેખી કપિયોએ પર્વત વૃક્ષો રાક્ષસોની ઉપર ફેંકવા માંડ્યાં ને રાક્ષસો કપિયો ઉપર તૂટી પડ્યા. દારુણ યુદ્ધ ચાલ્યું. દેવતા ને ગંધર્વો વિમાનમાં બેસી રણસંગ્રામ જોવા આવ્યા. વાનરો હઠતા નથી એ જોઈ રાવણે પોતાનો રથ આગળ કહાડ્યો ને બાણની વૃષ્ટિ કરી. કપિયો અહીં તહીં ન્હાસવા

લાગ્યા. પોતાનાં સૈન્યમાં ભંગાણ થયું જોઈ લક્ષ્મણ આગળ ધસી આવ્યો ને બોલ્યો રે ખળ આ કપિયોને શું મારેછે ? રાવણ કહે રે મારા પુત્રના ઘાતી હું તનેજ શોધું છઉં. પછી રાવણે પ્રચંડ શરો છોડવા માંડયાં. લક્ષ્મણે તે નિવારી તેનો રથ ભાંજી સારથીને હણ્યો. જ્યારે લક્ષ્મણના સો બાણ રાવણના ઉરમાં લાગ્યાં ત્યારે તે મૂર્છા ખાઈ પડયો. પછી રામ સામો આવ્યો ને બંને જણે યુદ્ધ કર્યું. રાવણ થાકયો ને પોતાનું ધનુષ્ય ખેંચી શક્યો નહીં ને રથમાં પડયો એ જોઈ સારથી તેને લંકામાં લેઈ ગયો. અહીં રણમાં ઈન્દ્રે પોતાનો રથ માતુલી સારથી સાથે રામને માટે મોકલ્યો.

રાવણ પાછો રણમાં આવ્યો ને રામે કપિયોને કહ્યું કે હવે તમે સૌ ખસી જાઓ, અમારૂં દ્વંદ્વ યુદ્ધ જૂઓ. રામે પોતાનો રથ આગળ આણ્યો. રાવણે સામાં આવી રામને કહ્યું કે તેં જે બળીઆઓને માર્યા છે તેના જેવો તું મને ન જાણતો, રાવણના યશ જગતમાં જાણેછે, કે જે મારા સગાઓને માર્યા છે તે બધાનું વેર આજ હું લેનાર છઉં, જો તું ભયથી રણભૂમિ નહીં છોડે તો આજ હું તને કાળને સ્વાધીન કરીશ. રામે હસીને કહ્યું કે સત્ય છે સત્ય છે ! રાવણે અસંખ્ય શર છોડયાં. રામે અગ્નિબાણથી તે સર્વને ભસ્મ કર્યાં. રાવણે શકિત મારી તે રામે પાછી વાળી. પછી રાવણે સો બાણ રામના સારથીને માર્યા તેથી તે મૂર્છા ખાઈ પડયો. રામે સારથીને સાવધ કરી ક્રોધે ભરાઈ ધનુષ્યટંકાર કર્યો તો બ્રહ્માંડ ડોલ્યું ને આમકરી શર છોડયાં કે રાવણનો સારથી તથા ઘોડા પ્રાણગત થયા અને રથ ધ્વજાપતાકા સાથે ચૂર્ણથઈ ગયો. તરત રાવણે બીજા રથમાં બેસી બાણ ચલાવ્યાં ને રામના ચારે ઘોડાને પાડયા. પછી રામે સન્મુખ થઈ બાણ માર્યાં તો રાવણનાં મસ્તક ભુજ સહિત નીચે પડયાં. પણ નવાં મસ્તકો નીકળ્યાં. એ જોઈ રામને આશ્ચર્ય લાગ્યું ને રાવણે નિર્ભયપણે શરવૃષ્ટિ કરી ને એક પ્રચંડ શકિત રામના ઉપર છોડી જેથી એ મૂર્છિત થયો.

એ જોઈ વિભીષણ ગદા લેઈને દોડયો ને એ તેણે રાવણને મારી. રાવણ પડયો પણ તરતજ ઉઠયો ને વિભીષણને મારવા લાગ્યો. એવે હનુમાને આવી રાવણની છાતીમાં લાત મારી. આમ કરી રાવણ પૂછડું પકડવા જાયછે કે કપિયે તે મોટું કીધું ને આકાશમાં રાવણને ખેંચી ધમ પૃથ્વીપર પાડ્યો. પછી રાવણે ક્ષણેક અંતર્ધાન થઈ પોતાનાં અનેક રૂપ કર્યાં ને કપિયોને ભગાડ્યા. રામે બાણ છોડી સર્વ રાવણો છેદીનાખ્યા. પછી રાવણે બાણો ચલાવી રામને બહુ ગભરાવ્યા પણ એણે દશ બાણથી દશ શીશ ને વીશ ભુજ છેદી નાખ્યાં. વારેવારે છેદાય ને વારેવારે પાછાં નીકળે એથી રામ કંટાળ્યો. એ જોઈ વિભીષણે કહ્યું કે મહારાજ એના નાભિકુંડમાં અમૃત છે તેનાં બળથી તે મરતો નથી. રામે પછી એકત્રીશ શર નાભી લક્ષીને માર્યાં ને અગસ્ત્યદત્ત બ્રહ્માસ્ત્ર કહાડી મંત્ર ભણી ઉડાડ્યું. એ રાવણનાં હૃદયમાં પેઠું ને એ પડ્યો. તે શર પોતાની મેળે તેમાંથી પાછું નીકળી સમુદ્રમાં જઈ ધોવાયું ને પછી રામના ભાથામાં આવી રહ્યું. દેવોએ રામના ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી અને જય જય રામ એવો દુંદુભિ શબ્દ આકાશમાં ગાજી રહ્યો. એ પ્રમાણે સાત દહાડા ને સાત રાત એમ અખંડ ચાલતું રામ-રાવણનું યુદ્ધ પૂર્ણ થયું.

રાવણનાં મરણનું વર્ત્તમાન સાંભળી મંદોદરીએ ત્યાં આવી વિલાપ કર્યો. પછી વિભિષણે ઉત્તરક્રિયા કરી. સર્વ સ્ત્રીઓએ રાવણને અંજળી આપી ને રામે સૌનાં મનનું સમાધાન કર્યું. રામે લક્ષ્મણને કહ્યું કે સર્વ કપિયોને લેઈ લંકામાં જાઓ ને વિભીષણને રાજ્યાભિષેક કરો. આજ્ઞા પ્રમાણે લક્ષ્મણે વિભીષણને રાજ્યાભિષેક કર્યો. પછી વિભીષણ, લક્ષ્મણ ને કપિ સર્વ પાછા રામની પાસે આવ્યા.

રામે સીતાને વર્ત્તમાન કહેવાડ્યાં ને તે રામની પાસે આવી. રામે લંકાનું વિભીષણને દાન કર્યું હતું તેથી તેણે લંકાની બહારજ પોતાની સભા ભરી. સર્વ દેવતાઓ રાવણના ત્રાસથી મૂકત થઈ ત્યાં આવ્યા ને રામની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. રામે કહ્યું કે સીતા અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે તો હું એનો સ્વીકાર કરૂં. સીતાએ તેમ કીધું ને સીતા પવિત્ર છે એવી આકાશવાણી થઈ. રામે સીતાને પોતાની પાસે બેસાડી. પછી ત્યાં સ્વર્ગવાસી દશરથ રાજાએ આવી પોતાના બે પુત્રોના વખાણ કર્યા ને આશીર્વાદ દઈ તે પાછો ગયો. શિવે આવી રામની પ્રશંસા કરી ને પછી સૌ દેવતા પોતાને ધામે ગયા. ઈન્દ્રે અમૃતની વૃષ્ટિ કરી એટલે રણમાં પડેલા કપિયો સજીવન થયા. પછી રામ સીતા તથા લક્ષ્મણ, વિભીષણ સુગ્રીવ અને સર્વ કપિયો પુષ્પક વિમાનમાં બેસી અયોધ્યાભણી માર્ગ લેતા હવા.

વનવાસનાં ૧૪ વર્ષ પૂરાં થયા પછી પાંચમે દહાડે રામ સીતા લક્ષ્મણ તથા કપિયો ચિત્રકૂટ પર્વતની પાસે ઋષિ ભરદ્વાજને આશ્રમે (પ્રયાગ આગળ) આવી પહોંચ્યા. ઋષિયે રામ તથા બીજાઓનો સત્કાર કર્યો ને પછી ભરતસંબંધી વૃત્તાંત કહ્યું; વળી કહ્યું કે રામ અયોધ્યે આવેછે એમ ભરતને નહીં જણાવો તો તે કાલે પ્રાણત્યાગ કરશે. પછી રામે હનુમાન સાથે ભરતને સંદેશો કહેવડાવ્યો અને ભરદ્વાજે વિશ્વકર્માને બોલાવી વાનર રીછને માટે મોટો આશ્રમ રચાવ્યો. રામ લક્ષ્મણ તથા સીતા એઓને પોતાની ઝૂપડીમાં લેઈજઈ તેઓની આગળ કંદમૂળ ફળ પાણી મૂકયાં. રામ બોલ્યો કે હું મારા ભાઈ ભરતને જોયા વિના એમાંનું કંઈ લેઈ શકતો નથી. બીજે દહાડે પ્રાતઃકાળે રામે હનુમાનને મોકલી ભીલના રાજા ગુહને ને અયોધ્યામાં પ્રધાનોને પોતાના આવવાની જાણ કરી.

ભરતે અયોધ્યા નગરીમાં પડો વગડાવ્યો કે નગરજનો શ્રીરામ વનવાસથી પાછા આવેછે, આજે તે ગુહરાજને ત્યાં છે ને કાલે અયોધ્યામાં આવશે; તમારા શોક મૂકી તેને સામોણે જવાને સજ થાઓ, નગરને સણગારો ને દેવ દહેરામાં પૂજા કરાવો.

પછી બીજે દહાડે ભરત ને રાણીઓ ને જનકરાજા ને પ્રધાનો ને વશિષ્ઠાદિ બ્રાહ્મણો ને નગરજન સૌ હર્ષભર્યા રામને લેવા ગયાં. રામ, ભરતને, પોતાના સસરા જનકને ને શત્રુઘ્નને ભેટ્યો. ભરત લક્ષ્મણને ભેટ્યો. વશિષ્ઠ ને બીજા બ્રાહ્મણોએ રામને આશીર્વાદ દીધો ને વિનંતિ કરી કે હવે રાજ્યાસને વિરાજો. સર્વ લોક જય જય રામ એમ ભણ્યા. પછી રામ કૌસલ્યા, સુમિત્રા ને કૈકેયીને પગે પડયો ને એઓએ હરખના આંસુ પાડ્યાં. પછી રામે નંદીગ્રામ આવી પુષ્પક વિમાનને કુબેરને ત્યાં વિદાય કર્યું ને પોતે તથા લક્ષ્મણ સીતાએ વનવાસના વેશ કહાડી નાખ્યા. પછી રાજ્યચિન્હ

ધારણ કરી રામ, મોટી ધામધૂમથી અયોધ્યામાં આવ્યો.

(લંકાકાંડકથા સમાપ્ત).

પછી રામને રાજ્યાભિષેક થયો ને ભરત યુવરાજ થયો. રામે વિભીષણ સુગ્રીવ ને બીજા કપિ રીંછ સૌને એક માસ અયોધ્યામાં રાખી વિદાય કર્યાં ને પછી તે રૂડી રીતે રાજ્ય કરતો હવો.

કેટલાક માસ પછી સીતાને ગર્ભ રહ્યો. એક દિવસ રામ કુંડમાં સ્નાન કરતો હતા તેવામાં એક ધોબીને પોતાના જમાઈ સાથે વાત કરતાં સાંભળ્યો. તે વાત આવી કે તેની છોકરી સાસરેથી રીસાઈ આવીને રાતે બાપને ઘેર રહી હતી. બીજે દહાડે જમાઈ સાસરે આવ્યો ત્યારે સસરાએ કહ્યું કે આ તારી વહુને તારે ઘેર લેઈજા. જમાઈએ ઉત્તર દીધો કે તારી છોકરી મારે ઘેરથી કાલની ગઈછે તે રાતે ક્યાં રહી આવી તે હું જાણતો નથી. હું રામના જેવો નથી કે તેને રાખું. હું ગરીબ છઉં તેથી સૌ મને ન્યાત બહાર મૂકે માટે હું તો તારી છોકરીને નહીં રાખું. એ સાંભળી રામને બહુ દુઃખ લાગ્યું. વળી જ્યારે તે સ્નાન કરી અંતઃપુરમાં આવ્યો ત્યારે સીતા પોતાની દાસી આગળ રાવણ કેવો હતો તેની આકૃતિ ચિતરી બતાવતી હતી તે જોવામાં આવ્યું. એઉપરથી રામને શક ઉપજ્યો કે હજી રાવણનું સ્મરણ તેનાં હૃદયમાંથી ખસ્યું નથી. પછી રામે પોતાના ત્રણે ભાઈઓને બોલાવીને કહ્યું કે મારે સીતાનો ત્યાગ કરવો છે. ભાઈઓએ રામને ઘણું સમજાવ્યા ત્યારે રામે કહ્યું કે હા હું જાણું છઉં કે સીતા નિર્દોષ છે તોપણ લોકમાં મારી વાત થાયછે ને તેઓનાં વચન મારાથી સંખાતાં નથી માટે ઓ લક્ષ્મણ તું કાલે તેને ગંગાપાર મૂકી આવ.

પછી લક્ષ્મણ સીતાને લેઈ ચિત્રકૂટ પર્વત ઉપર આવ્યો ને વાલ્મિકનો આશ્રમ થોડોક દૂર રહ્યો એટલે તેણે રડીને સીતાને રામની આજ્ઞા જણાવીને કહ્યું કે તમે હવે ઋષિના આશ્રમમાં જઈ રહો, હું જાઉં છઉં. એટલું બોલી લક્ષ્મણ પાછો અયોધ્યે આવ્યો.

સીતા એકલી આક્રંદ કરવા લાગી. અઘોર ને વૃક્ષ વિનાનાં વનમાં ઉપરથી આકરો તાપ પડે ને તે પગે દાઝતી ધીમે ધીમે ચાલે, પાણીની તૃષાથી અકળાય, ચાલતાં પડીપડી જાય એ દુર્દશામાં તે થોડુંક ચાલી પણ પછી મૂર્છિત થઈ પડી. થોડીવારે વાલ્મિક ઋષિ ફરતો ફરતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો ને એણે તેને પોતાના આશ્રમમાં લેઈ જઈ પોતાની સ્ત્રી તથા શિષ્યોની સંભાળમાં રાખી!

અહીં સીતાએ બે પુત્ર પ્રસવ્યા તેનાં ઋષિએ લવ તથા કુશ એ નામ રાખ્યાં. પાંચ વર્ષના થયા ત્યારે તેઓને ઉપવીત સંસ્કાર કર્યો ને પછી વેદશાસ્ત્ર ને ધનુર્વિદ્યા એ ભણાવ્યાં. વળી ઋષિએ પોતાનું કરેલું રામાયણ કાવ્ય પણ તેઓને પાઠે કરાવ્યું.

એ છોકરાઓ પંદર સોળ વર્ષના થવા આવ્યા તેવામાં રામને વિચાર થયો કે રાવણ બ્રાહ્મણ હતો ને મેં તેને માર્યો માટે મેં ખોટું કામ કર્યુંછે. એ વિચારથી નિત્ય તે ઉદાસ રહે. પછી વશિષ્ઠાદિ ઋષિયોના કહેવાથી રામે અશ્વમેધ કરવાનું ઠેરવ્યું. અશ્વને છૂટો મૂકી તેનું રક્ષણ કરવા રામે શત્રુઘ્નને સાથે મોકલ્યો. ઘણેક ઠેકાણે અશ્વ ફર્યો પણ કોઈએ બાંધ્યો નહીં પણ વાલ્મિકના આશ્રમ આગળ લવકુશે તે બાંધ્યો. શત્રુઘ્ને

તે અશ્વ છોડી મૂકવાનું કહ્યું પણ તેઓએ ન માન્યું. પછી શત્રુઘ્ને યુદ્ધ માગ્યું તો લવકુશે યુદ્ધ કરી સૈનસહિત શત્રુઘ્નને હરાવ્યો ને એવોતો ઘાયલ કીધો કે તે હાલી ન શક્યો. એ વર્તમાન જાણી રામે ક્રોધે ભરાઈ લક્ષ્મણને મોકલ્યો. એની પણ તેજ દશા થઈ. પછી ભરત ને હનુમાન ગયા તે પણ હાર્યા. છેલ્લીવારે રામ પોતે સજ થયો. જ્યારે તે છોકરાઓ રામની દૃષ્ટિયે પડ્યા ત્યારે એને હૃદયમાં પ્રેમ ઉપજ્યો; તેમ તે છોકરાઓ પણ માનમર્યાદાથી રામને જોવા લાગ્યા. રામે પૂછ્યું તમે કોના પુત્ર છો? તેઓ બોલ્યા અમારી માનું નામ સીતા છે પણ અમે અમારા પિતાનું નામ જાણતા નથી. અમને વાલ્મિક ઋષિયે ભણાવ્યા છે ને એ અમારે પિતા સમાન છે. એ સાંભળી રામે જાણ્યું કે એ મારાજ પુત્રો છે. એવે ત્યાં વાલ્મિક આવી પહોંચ્યો ને એણે રામને વિનંતિ કરી કે તમે સીતાનો અનુગ્રહ કરો. પછી ઋષિ સીતાને લેઈ આવ્યો ને એને કહ્યું કે રામની સાથે જા. સીતાએ ના કહી, પણ વાલ્મિકે તેને કહ્યું કે રામે તને દુઃખ દીધું છે તેનું વેર તારા દીકરાઓએ લીધું છે ને હવે તું જો મારી આજ્ઞા નહીં માને તો હું તને શાપ દઈશ. પછી સીતા રામની પાસે ગઈ ને રામે પ્રેમથી તેને હૈયાસરસી ધરી. પછી વાલ્મિકે સૌના ઉપર અંજળી છાંટી એટલે મૂર્છિત પડેલા સજીવન થયા ને રામ સીતા લવકુશ લક્ષ્મણ ભરત શત્રુઘ્ન હનુમાન ને સૈન્ય સહુ વાજતે ગાજતે અયોધ્યામાં આવ્યાં.

પછી મોટા ઠાઠથી અશ્વમેધ યજ્ઞ કરીને રામ, કુટુંબસુખ મહાલતાં રૂડી રીતે રાજકાર્ય કરતાં, પ્રધાનને ધર્મનીતિનો બોધ આપતાં ને દેવ તથા ઋષિયોનો સમાગમ રાખતાં આનંદમાં કાળ નિર્ગમન કરી સ્વધામ પહોંચ્યો.

(ઉત્તરકાંડકથા સમાપ્ત).

એ પ્રમાણે રામાયણનો સાર છે. હવે એમાંના પાત્ર જનસંબંધી થોડુંએક:—

રામનાં સર્વ કાર્યમાં વિવેક બહાર પડતો જણાયછે ને એટલામાટે હું એને વિવેકવીર કહું છઉં. જેણે ઋષિયોપાસે અધ્યયન કર્યું, ઋષિયોની સંગતિમાં બાળપણ ને તરુણપણ ગાળ્યું, ઋષિયોનાં કાર્ય કરી યશ મેળવ્યો ને ઋષિયોનાં મુખની સ્તુતિ સાંભળી આનંદ માન્યો તેનામાં ઋષિના સામાન્યગુણ હોવાજ જોઈએ ને તે રામનામાં હતા. સત્ય, સદાચાર, સરળપણું, આગ્રહ અને એનીસાથે લોકને પ્રસન્ન રાખવાનો લોભ એ તેનામાં હતાં; પ્રસંગે વળી તેનો મોટો ક્રોધ વિવેકવટ છતાં પણ પ્રગટ દેખાઈ આવતો. ક્ષત્રી રાજપુત્ર રૂપે તે રણયશેચ્છુ, ઉદાર ને ક્ષમાવાન હતો—દુષ્ટને દંડવામાં, નિર્બળને સહાય થવામાં, કુળપદમોટપ રાખવામાં તે પોતાનો ધર્મ તથા આનંદ છે એમ સમજતો. એ રણમાં ધીટ, ધીર, સાવધ, ચતુર, ચપળ ને બળિયો તેમ રાજકાર્યમાં નિપુણ ને વૈભવમાં ઠાવકો વિલાસી હતો. આજ્ઞાંકિત પુત્રરૂપે, આજ્ઞાંકિત શિષ્યરૂપે, પ્રેમી તથા કોડીલા પતિરૂપે, શત્રુના કાળરૂપે તેમ વળી પ્રજાને સુખકર રાજારૂપે, વિદ્યાધર્મજ્ઞાનમાં પંડિતરૂપે સૂર્યવંશમાં રઘુકુળમાં રામના સરખી કીર્ત્તિ બીજાએ મેળવી નથી.

લોકમાં પોતાને વિષે જરાએ નરસું નહીં પણ સઘળુંજ સારૂં કહેવાય એ વિવેક ભર્યો લોભ રાખતાં રામે સીતાને કટુવચન કહી અગ્નિમાં પ્રવેશ કરાવ્યો ને ગર્ભવતી છતાં

વનમાં મોકલી દીધી એથી તેણે પોતાનો પ્રેમીપણાંનો વિવેક છોડ્યો છે અને પોતાનું કાર્ય કહાડી લેવાને સુગ્રીવ સાથે બાંધેલી મૈત્રિનો વિવેક રાખતાં વાલીને મારી નાખી ધર્મવિવેક છોડ્યો છે.

રામનું હૃદય કોમળ ને પ્રેમાળ હતું પણ તે વિવેકથી આચ્છાદિત રહેતું. તેના વિવેકે તેના ઉત્સાહને પણ બહાર પડવા દીધો નહીં. સાહસ તથા સાહસનો ઉદ્યમ એ કરવાના કરતાં રામે કળેવળે યુક્તિ પ્રયુક્તિથી સહાય મેળવી કાર્ય કર્યાં એથી તેના જય ને યશ ઊજળા છતે તેટલા તેજસ્વી નથી—સૂર્યના તેજથી નથી પ્રકાશતા પણ ચંદ્ર—પૂર્ણચંદ્રની કાન્તિ પ્રમાણે દીપી વિરાજે છે.

તોપણ, તે કાળની વસ્તીમાં ને તે કાળના જનની સ્થિતિમાં રામ એ પૂર્ણ પ્રતાપી વીરપુરુષ હતો. રાજ તે રામનુંજ—'**રામરાજ**.' બાણ તે રામનુંજ— '**રામબાણ**' એ કહેણી—તેનાં રાજ તથા રણજયનાં સ્મરણ, અને "**એક પત્ની**," "**એક વચન**" એ તેના સંસાર વ્યવહારના યશનાં સ્મરણ,—એ સ્મરણો શેંકડો વર્ષ થયાં લોકનાં મનઉપર તેવાં ને તેવાંજ સતેજ રહ્યાં છે.

લક્ષ્મણે ભાઈના પ્રેમને સ્ત્રીના પ્રેમથી વધારે ગણ્યો ને ઉર્મિલાને છોડી ચૌદ વર્ષ વનવાસ ભોગવ્યો, રામની આજ્ઞામાં રહી દાસત્વ કીધું, વનવાસમાં નિદ્રામાં સીતાનો સ્પર્શ થયો માટે તે બાર વર્ષ નિરાહાર રહ્યો એ તેના સદ્ગુણની સાથે તેનામાં રણશૌર્ય બાણ યોજવાની કળા ને સાહસવૃત્તિ એ ક્ષત્રીપણાંનાં ભૂષણ હતાં. એનો જાતિસ્વભાવ ઉગ્ર, ઉછંકળ ને ક્રોધી હતો તે પ્રસંગે પ્રસંગે બહાર દેખાઈ આવતો તોપણ તેણે બન્ધુના વચનઅંકોશે એક પણ અઘટિત કર્મ કર્યું નથી.*

ભરત જેને રાજ્ય અપાવવાને તેની માએ દશરથનું તથા કુટુંબનું મન દુખવ્યું ને રામને વનવાસ કરાવ્યો તેણે રાજપદનો લોભ ન રાખતાં રામનાં પાછાં આવતાં સૂધી યોગીપણે કંદ ફળ ખાઈ રામની પાદુકાની સેવા કર્યા કીધી એ તેની બન્ધુભક્તિ ને કુલીનતાનો વિવેક ખરેખર સ્તુતિપાત્ર છે.

સીતા એ સ્ત્રી કેવી હતી? જનક રાજાની પુત્રી ને રામની સ્ત્રી એટલે તેનામાં રાજવંશી કુલીનતા ને સુઘડતા હોયજ એમાં કાંઈ નવલ વિશેષ નથી. પરણીને સાસરે ગઈ, સાસરેથી વનમાં ગઈ, વનમાં બારેક વર્ષ કહાડ્યાં તે સ્ત્રીને સુવર્ણમૃગ જોઈ તેનાં ચર્મ ઉપર બેસવાનું મન કેમ ન થાય? તે સંસારના છળભેદમાં શું સમજે? રામ મૃગ મારવા ગયો. મૃગે મરતી વેળા ઓ સીતા ઓ લક્ષ્મણ એવા શબ્દ કર્યા તે સાંભળી સીતાએ પોતાના પ્રિય પતિને સંકટ છે જાણી લક્ષ્મણને કહ્યું. લક્ષ્મણે બહુ સમજાવી પણ તેણે ન માનતાં તેને કડવા શબ્દ કહ્યા. એ પ્રસંગમાં સીતાએ પોતાની જાતિની અધીરતા, ગભરા-

---

* મૃગના પ્રસંગમાં સીતાને વીહીલી મૂકી એ તેણે મોટું સાહસ કીધું કે જેથી રાવણ સીતાને લેઇ ગયો. પણ એ સાહસ, તે ઉગ્ર સ્વભાવના લક્ષ્મણે અવિચારથી ને ઇચ્છાથી નથી કીધું પણ કોઇ દહાડો સીતાની આજ્ઞા લોપેલી નહીં માટે એ પ્રસંગે પણ ન લોપવી એ વિવેક, તેના શાપનું ને ભાઇના ઠપકાનું ભય, ને હમણાંજ પાછો આવું છઉં એવી પ્રતીતિ એ ત્રણ જ્યારે અસહ્ય વેણ સાંભળવાથી તેના ખળભળેલાં તથા ઉદાસ થયલાં મનમાં વસ્યાં ત્યારેજ કીધું છે.

મણ ને ઉદ્ધતાઈ દેખાડી છે; તેમ રાવણને સાધુ અતિથિ જાણી તેણે ભોળે ભાવે તેની સાથે વાતો કરીછે.

તેનો બહાર પડતો ને વખાણવાજોગ યશ એકજ છે. પતિના ઉપર તેનો પૂર્ણ પ્રેમ હતો જેથી તેણે રાજમંદિરનાં સુખ કરતાં પતિની સાથે રહેવા માટે વનવાસનાં દુઃખમાં વિશેષ સુખ માન્યું; રાવણની વિનયયાચના, તેનો ક્રોધ અને લંકાના વૈભવની તેણે સ્પૃહા ન રાખી; પોતે પ્રેમમાં સાચી છતે રામે શંકા આણીને કટુવચન કહ્યાં તેથી મનમાં ક્રોધ ઉપજ્યો છતાં પાછી તે પ્રેમમાં આવી જઈ પોતાની સાચવટ દેખાડતી; રામની સાથે રહેવાને તેણે અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો ને ગર્ભવતી છતાં જ્યારે રામે કહાડી મૂકી ને પોતે બહુ બહુ દુઃખ પામી તોપણ તેણે રામની નિંદા ન કરી—એ તેના પ્રેમની બલિહારી છે. સીતાનો રામના ઉપર એટલો દૃઢ પ્રેમ હતો ને તે પ્રેમનું એટલુંતો મોટું બળ હતું કે જે બળે તે, રાવણ રાક્ષસના વિક્રાળપણાંને તુચ્છ ગણતી ને ઉલટો સામો ક્રોધ દાખવતી. લોક ને વિશેષે સ્ત્રીઓ કહેશે કે બચારી સીતા સંસારમાં કંઈ સુખ ન પામી! પરણીને તેણે સંસાર માંડયો—પછી તરતજ તે વનમાં ગઈ—વ્રતે રહી—રાવણના ત્રાસમાં પીડાઈ;—તીસેક વર્ષની વયે અયોધ્યે આવ્યા પછી ગર્ભવતી થઈ—એ સ્થિતિના લહાવાના સમય ઉપર રામે તેને કહાડી મૂકી ને પંદર વર્ષ વિયોગમાં ગાળ્યાં! પણ ધન્ય છે સીતાને! સંસારસુખનો લહાવો ન લીધો ને ઘણાં દુઃખ વેઠ્યાં તોપણ, તેનો રામના ઉપર પ્રેમ સદા સાચો ને અખંડ સતેજ સતેજજ રહ્યો!

હનુમાન, સુગ્રીવ ને અંગદ એ ત્રણે બળ, સાહસ ને પરાક્રમથી પ્રખ્યાત છે. તોપણ હનુમાન—વજ્રઅંગ—બજરંગમાં તે ત્રણે ગુણ વિશેષે બહાર પડતા છે. એણે દાસરૂપે હોંસભેર રામને માટે બીજાથી નજ થાય તેવાં જે અદ્ભુત સાહસ કર્યાં છે તેથી તેણે પોતાનું નામ પોતાના સ્વામીની સાથે જોડાયલું રાખ્યું છે—'રામ લક્ષ્મણ જાનકી, જે બોલો હનુમાનકી.' વળી બ્રહ્મચર્ય તે હનુમાનનુંજ. તે બુદ્ધિમાન પણ ઉદ્ધત, રંગીલો પણ બહુજ ફૂલકણો, પ્રસંગ સમજનારો પણ ભોળો હતો. સુગ્રીવ પોતાનાં પદનું મોટપ રાખનાર ને વ્યવસ્થાથી પોતાની પ્રજાનું હિત ઈચ્છનાર વિવેકી રાજા હતો. પણ વેળાએ પોતાની ધુંદમાં ઉદ્ધત થવામાં વિલંબ કરતો નહીં. સ્ત્રી, તથા મદિરાનો વિલાસ ને તેથી આળસ એ તેનામાં મોટા દોષ હતા. જડ કુંભકર્ણ અને ચંચળ સુગ્રીવનો યુદ્ધપ્રસંગ બહુ આનંદ આપેછે. તરુણ અંગદ, ચંચળ, હોંસીલો, પરાક્રમથી યશ ઈચ્છનાર તેમ પાછો સમજૂક ને સામાંને પોતાની બુદ્ધિથી મોહ પમાડે તેવો હતો. યુદ્ધમાં તેણે હનુમાનથી ઓછું બાકી બીજા બધા કપિથી વિશેષ પરાક્રમ દેખાડ્યું છે.

રાવણનામાં પ્રચંડ આગ્રહની સાથે શારીરબળ, તપશ્ચર્યાબળ ને બુદ્ધિબળ એ મળ્યાં હતાં ને એથી તે ત્રાસદાયક મદોન્મત્તપણે વર્ત્તતો હતો. ચક્રવર્તી રાજા થવાનો ને તે પ્રમાણે સર્વ સમૃદ્ધિસુખનો વૈભવ ભોગવવાનો તેનામાં અતિલોભ હતો ને અતિલોભથી તે નિ:શંકપણે દુષ્ટ ઘાતકી ઘોરકર્મ કરતો ને બ્રાહ્મણ છતે રાક્ષસ કહેવાતો. એને કોઈપણ કારણથી બ્રાહ્મણો ઉપર અતિવેર ઉપજેલું તેથી તે બ્રાહ્મણોની પછવાડે લાગ્યો હતો અને નિસ્તેજ થયલા બ્રાહ્મણો એક સંપે તેના શત્રુ થયા હતા પણ કંઈ ફાવતા નહોતા. રાવણે પોતાનું ધાર્યું પાર પાડ્યું પણ પ્રવૃત્તિનો જીવડો

તે કેમ નિરાંતે બેસે? યુદ્ધ પ્રસંગ ન રહ્યા ત્યારે તેણે પોતાના શત્રુઓની સ્ત્રીનાં હરણ કરવા માંડ્યાં જેથી તે પોતાનાં કુટુંબમાં ને પ્રજાવર્ગમાં પણ અળખામણો થયો ને અંતે દુર્દશાને પામ્યો.

એ મોટો તપસ્વી, પરાક્રમી રણચતુર ને પ્રતાપી યોદ્ધો, તેમ સમર્થ વિદ્વાન હતો, પણ અત્યાભિમાન, વિષયાસક્તપણું, નિર્દયપણું, ઉદ્ધતપણું એ તેનામાં મોટા દોષ હતા.

રામરાવણનું યુદ્ધ એ વિવેક ને ઉદ્ધતપણું એ બેનું યુદ્ધ છે. અસાધારણ ઉદ્ધત સ્વભાવ આગળ, વિવેકનું શું ચાલે? પણ વિવેકને ઘણાની સહાય ને યુક્તિઓ મળે ત્યારે ઘણીવારે પણ વિવેકજ જય મેળવે. તેમ રામને જય મળ્યો. બાકી રણચતુર ને પ્રતાપી યોદ્ધારૂપે રાવણ રામ કરતાં ઉતરતો નહોતો. લોભી ને મદાભિમાની એને નીતિનો વિચાર તો હોયજ શેનો ને એજ કારણથી પાકી વયનો ને રણમાં પાકો ઘડાયલો એવો બળવાન બ્રાહ્મણરાજા, નાની વયના ને રણપ્રસંગ ન જોયલા એવા પણ સર્વની કૃપાપ્રસાદી પામેલા એવા વિવેકબુદ્ધિના ક્ષત્રીરાજાથી પરાભવ પામ્યો.

વિભીષણે રાવણને વારેવારે ને બહુ બહુ રીતે સમજાવ્યો તોપણ રાવણે ન માન્યું અને આપણે સત્યજ માનીએ કે રાવણે ક્રોધમાં તેને નગર બહાર જઈ રહેવાનું કહ્યું પણ તેટલાજ ઉપરથી તેણે રામને શરણ જવું ને તેની આગળ ભાઈનું સર્વ મર્મ ઉઘાડું પાડવું એ શું તેને ઉચિત હતું? રાવણથી અપમાન મળ્યું માટે, રાવણ અધર્મી ને દુષ્ટ હતો માટે તેણે તેનો ત્યાગ કરવો હતો ને શુક રાક્ષસની પેઠે વનમાં જઈ તપ કરવું હતું અથવા તેમ નહીં તો યુદ્ધ સમાપ્ત થયા પછી રામને મળવું હતું પણ તે રાવણનોજ ભાઈ એટલે તે વેર લેવાની બુદ્ધિથી અથવા રાજ્ય કરવાના લોભથી અથવા રણનો કાયર તેથી રામને સહાય થયો. ધન્ય છે કુંભકર્ણને કે તેણે રાવણનું કર્મ નિંદ્યું ને તેને કહ્યું કે ઘણુંજ ખોટું કીધું તોપણ રણમાં જઈ યુદ્ધ કરી મૂઓ. વિભીષણ રામનો ભકત ગણાયછે તે કાં ન ગણાય? વિભીષણ હતો તે છતાં રામને જય મેળવતાં ઘણું મથન કરવું પડ્યું તો તે ન હોત તો રામને જય મળવો શકય કેમ હોત? વિભીષણ કુળદ્રોહી ને રાજ્યદ્રોહી છતાં રામે, પોતાનું કાર્ય કર્યું માટે ચિરંજીવ કર્યો છે.

ઈન્દ્રજિત લક્ષ્મણનો સમોવડિયો હતો. નામ તો મેઘનાદ હતું પણ ઈન્દ્રને જીત્યો માટે ઈન્દ્રજિત કહેવાયો. એનાં બળ, રણચાતુર્ય, સહુજ બાણકળા એવિષે સૌ એની પ્રશંસા કરેછે. કયાંથી બાણ મારેછે તે રામલક્ષ્મણ પણ ન જાણી શકયા ને નાગપાશે બંધાયા. એ ઈન્દ્રજિત ચપળ તેજસ્વી પણ અભિમાનના આનંદમાં રમનારો હતો. કૃત્રિમ સીતા કરી તેનું ડોકું કાપ્યું હતું એ તેણે રાક્ષસી રમત કીધી હતી. એ પુત્રરૂપે આજ્ઞાંકિત ને સુલોચનાના સ્વામીરૂપે કોડીલો તથા વિલાસી હતો. એ કુટુંબમાં સૌને લાડકો ને પ્રજાને મનભાવતો યુવરાજ હતો.

૨૦. મહાભારતનો સાર.

અત્રિ નામના પ્રજાપતિની આંખમાંથી તેજનો ચળકાટ નીકળ્યો તેથી અવકાશને ગર્ભ રહ્યો ને ચંદ્ર ઉત્પન્ન થયો. એને બૃહસ્પતિની સ્ત્રી તારાથી બુધ પુત્ર થયો. એ બુધ, સૂર્યનો પુત્ર વૈવસ્વત મનુ ને એનો પુત્ર જે ઈક્ષ્વાકુ તેની બેન ઈલા (પૃથ્વી) સાથે પરણ્યો હતો ને એથી પુરુરવા પ્રતાપી રાજા થયો. એ પછી ત્રીજે યયાતિ રાજા પ્રખ્યાત ગણાયો. એને બે પુત્ર યદુ ને પુરુ. યદુના વંશમાં કૃષ્ણ તથા બળરામ એ પ્રતાપી થયા અને પુરુના વંશમાં અઢારમો કે વીશમો ભરત (દુષ્યંત તથા શકુંતલાનો પુત્ર) રાજા થયો કે જેનો રાજ્યપ્રદેશ ભરતખંડ કહેવાયો. એ પછી પાંચમો હસ્તિન્ રાજા થયો તેણે હસ્તિનાપુર (દિલ્લી) એ નગર વસાવી રાજ્યધામ કર્યું. હસ્તિન્‌નો કુરુ ને કુરુનો શાન્તનુ થયો.

શાન્તનુ પ્રથમ ગંગા સાથે પરણ્યો હતો ને તેથી તેને દેવવ્રત નામનો પુત્ર હતો. શાન્તનુ એક માછીની યોજનગંધા નામની કન્યા (એણે કુમાર અવસ્થામાં પરાશર ઋષિથી વ્યાસને જન્મ આપ્યો હતો) સાથે લગ્ન કરવાને લલચાયો. પણ માછીએ કહ્યું કે તમે તમારા દેવવ્રતને ટાળીને મારી પુત્રીના પુત્રને રાજ્ય આપો તો પરણાવું. એ ઉપરથી શાન્તનુ ઉદાસ રહેતો. એ જોઈ દેવવ્રતે તેના મનનું સમાધાન કીધું પણ માછી માનતો નહીં. એ પ્રસંગે દેવવ્રતે માછીને ત્યાં જઈ કહ્યું કે તું જે તારી કન્યા મારા પિતાને પરણાવીશ તો રાજ્ય ઉપરથી મારો હાથ ઊઠાવું છઉં, હું કોઈ સ્ત્રી સાથે પરણીશ નહીં, હું કોઈપણ સ્ત્રીથી કોઈ છોકરાનો બાપ થઈશ નહીં એ મારી પ્રતિજ્ઞા છે. એ ઉદાર બુદ્ધિની પણ ભયંકર પ્રતિજ્ઞા દેવવ્રતે કરી તે ઉપરથી તે ભીષ્મ એ નામથી ઓળખાયો ને પછી શાન્તનુ પરણ્યો.

શાન્તનુને સત્યવતી (યોજનગંધાથી) ચિત્રાંગદ ને વિચિત્રવીર્ય એ બે પુત્ર થયા. શાન્તનુ મરણ પામ્યા પછી ચિત્રાંગદ રાજા થયો પણ એ એક ગંધર્વ રાજા સાથે યુદ્ધ કરતાં મરણ પામ્યો ને પછી વિચિત્રવીર્ય હસ્તિનાપુરનો રાજા થયો. સત્યવતી ને ભીષ્મ એ બે વિચિત્રવીર્યને પરણાવવાનો વિચાર કર્યા કરતાં હતાં એવામાં કાશીરાજાની ત્રણ પુત્રીનો સ્વયંવર થાયછે, એવું વર્ત્તમાન ભીષ્મને કાને પડયું. એઉપરથી ભીષ્મે ત્યાં જઈ જોયું કે કન્યાઓ તો સુંદર છે. ને પછી સ્વયંવરના દિવસની વાટ ન જોતાં કાશીરાજાને પૂછ્યા વિના ભીષ્મ ત્રણે કન્યાને રથમાં બેસાડી હસ્તિનાપુર આવવા લાગ્યો. એ પ્રસંગે ત્યાં મળેલા સર્વ રાજાઓએ ભીષ્મ સામાં યુદ્ધ કર્યું પણ ભીષ્મે સર્વને જીત્યા. હસ્તિનાપુર આવ્યા પછી ત્રણમાંની અમ્બા નામની કન્યાએ કહ્યું કે મારા પિતાએ શાલ્વ રાજા સાથે મારો વિવાહ કરેલો છે માટે હું બીજો વર નહીં વરૂં. ભીષ્મે તેને શાલ્વને ત્યાં મોકલી ને પછી બીજી બેની સાથે વિચિત્રવીર્યને પરણાવ્યો.

શાલ્વે અંબાને કહ્યું કે તું બીજાને ત્યાં રહી આવી માટે હવે હું તારી સાથે લગ્ન નહીં કરૂં. અંબા પાછી ભીષ્મ પાસે આવી બોલી કે તું મારી સાથે લગ્ન કર. ભીષ્મે કહ્યું મેં તો પ્રતિજ્ઞા કરી છે. એ ઉપરથી અમ્બા ક્રોધ કરી પરશુરામને કરગરીને તેડી લાવી. પરશુ-

રામ ભીષ્મનો ગુરુ હતો માટે એણે સામાં જઈ પરશુરામને નગરમાં આણી રાખ્યો. પરશુરામ બોલ્યો કે અંબા સાથે લગ્ન કર અથવા મારી સાથે યુદ્ધ કર. ભીષ્મે વિનયથી કહ્યું કે લગ્ન કરવા સંબંધી તો મારે પ્રતિજ્ઞા છે ને આજ્ઞા કરો તો યુદ્ધને માટે મારે ના નથી. પછી નગરની બહાર સત્તાવિસ દિવસ ગુરુશિષ્યે યુદ્ધ કર્યું ને ભીષ્મે પરશુરામને જીત્યો. એ યુદ્ધપ્રસંગમાં જ્યારે પરશુરામ મૂર્છિત થતો ત્યારે ભીષ્મ તેની આસવાસના કરતો. પછી પરશુરામે ભીષ્મને છાતી સરસો દાબીને કહ્યું કે તેં મારી ધનુર્વિદ્યા પૂર્ણ પ્રાપ્ત કરીછે અને અંબાને કહ્યું કે મારો નિયમ પૂર્ણ થયો માટે હવે તું પિતાને ઘેર જા. પછી પરશુરામ પોતાને સ્થાનકે ગયો.

ચિત્રાંગદ મરણ પામ્યો હતો ને જ્યારે વિચિત્રવીર્ય પણ સંતાન રહિત મરણ પામ્યો ત્યારે હસ્તિનાપુરની ગાદી બીજા વંશમાં ન જાય માટે તે રાજપુત્રોની માતા સત્યવતીએ ભીષ્મનો વિચાર લેઈ પોતાને પ્રથમ થયલો પુત્ર જે વ્યાસ તેને તેડાવ્યો. વ્યાસ યમુના નદીના એક બેટમાં જન્મ્યો હતો તેથી તે કૃષ્ણદ્વીપાયન પણ કહેવાયછે; એ તપસ્વી જટાકલાપ રાખતો, વાઘનું ચામડું ઓઢતો ને અરણ્યમાં રહેતો. વ્યાસની કૃપાથી ચિત્રાંગદની રાણીને આંધળો પુત્ર (ધૃતરાષ્ટ્ર), વિચિત્રવીર્યની રાણીને પિંડરોગીઓ પુત્ર (પાંડુ) ને એક દાસીને સુન્દર પુત્ર (વિદુર) એ ઉત્પન્ન થયા. ધૃતરાષ્ટ્ર અન્ધ હતો તેથી તેને રાજ્યપદનો અધિકાર નહોતો, વિદુર દાસીપુત્ર હતો માટે તેને પણ અધિકાર નહોતો; પાંડુ હસ્તિનાપુરનો રાજા થયો. એ કુન્તી ને માદ્રી એ બે સ્ત્રીને પરણ્યો. કુન્તી એ સુરસેન યાદવની પુત્રી—વસુદેવની બેન—કૃષ્ણની ફોઈ હતી; તેનું નામ પૃથા હતું પણ સુરસેને પોતાના મિત્ર કુન્તિભોજ રાજાને સન્તાન નહિ તેથી તેને કરી રાખવા આપી હતી ને એ ઉપરથી તે કુન્તી કહેવાતી હતી ને કુન્તિભોજેજ તેને પાંડુસાથે પરણાવી હતી. માદ્રી તે મદ્ર દેશના રાજાની પુત્રી હતી ને તેનું ભીષ્મે પાંડુને માટે માગું કરેલું તે ઉપરથી તેનો બાપ હસ્તિનાપુર આવી તેને પરણાવી ગયો હતો. પાંડુ રાજાએ ઘણાંક યુદ્ધ કરી ઘણાક દેશ જીત્યા. તેને મૃગયા ઉપર ઘણો પ્રેમ હતો તેથી તે ઘણુંખરૂં હિમાળયના રમણીય પ્રદેશોમાં પોતાની સ્ત્રીયો સાથે રહેતો. અહીં તેને એક બ્રાહ્મણના શાપથી વિરાગ ઉત્પન્ન થયો ને તેણે રાજપાટ છોડી સાધુ વૃત્તિયે વનમાંજ રહેવાનો નિશ્ચય કીધો. તેણે સ્ત્રીયોને કહ્યું કે તમે હસ્તિનાપુર જઈ રહો પણ તેઓ તેમ ન કરતાં તેની સાથેજ રહી. પછી તે વન વનમાં અટણ કરે ને ઋષિયોને આશ્રમે જઈ ધર્મજ્ઞાન સાંભળે. એક આશ્રમે તેણે સાંભળ્યું કે પુત્રવિના ગતિ નથી ને એ ઉપરથી તેને પુત્રની ઈચ્છા થઈ; ને પછી કુન્તીને ધર્મના પ્રસાદથી યુધિષ્ઠિર વાયુના પ્રસાદથી ભીમ ને ઈન્દ્રના પ્રસાદથી અર્જુન એ ઉત્પન્ન થયા અને માદ્રીને અશ્વિનિકુમારના પ્રસાદથી સહદેવ તથા નકુળ એ બે ઉત્પન્ન થયા. એ પાંચે પુત્ર, પાંડુના પુત્ર માટે પાંડવ કહેવાયા. થોડે કાળે પાંડુરાજા મરણ પામ્યા ને માદ્રિએ સહગમન કીધું.

ધૃતરાષ્ટ્રે ગંધાર દેશના રાજાને જણાવ્યું કે તારી પુત્રીના મારીસાથે લગ્ન કર; એ ઉપરથી તે રાજાએ પોતાની પુત્રીને કહ્યું ને એ ગાંધારી ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ છે જાણી પોતાની આંખે પાટા બાંધી પોતાના ભાઈ શકુનીની સાથે હસ્તિનાપુર આવીને ધૃતરાષ્ટ્ર સાથે

પરણી; પણ તેણે પછી કોઈ દહાડો આંખેથી પાટો દૂર કર્યોજ નહોતો. ગાંધારીની ભક્તિ જોઈ તપસ્વી વ્યાસ પ્રસન્ન થયા હતા ને પછી તેને સો પુત્ર ને એક પુત્રી થયાં હતાં. એ સો પુત્ર કૌરવ કહેવાયા; (પૂર્વે હસ્તિનાપુરમાં કુરુ રાજા પ્રતાપી થઈ ગયલો તેના વંશના છે એમ ઓળખાવાને માટે).

હવે પાંડુ માદ્રીની ક્રિયા કરીને કુન્તી તથા પાંચ પાંડવ હસ્તિનાપુર આવ્યાં ને એઓએ પોતાનું વર્ત્તમાન ધૃતરાષ્ટ્ર તથા ભીષ્મને કહ્યું. એઓએ શોક કીધો ને પછી કુન્તી તથા પાંડવને ધૃતરાષ્ટ્રે પ્રીતિ કરી રાજ મંદિરમાં રાખ્યાં. અહીં પાંડવ ને કૌરવ ધૃતરાષ્ટ્રની સમાન પ્રીતિથી સાથે ઊછરે, સાથે વિદ્યાભ્યાસ કરે ને સાથે રમે. તોપણ, કૌરવ પાંડવની બહુ અદેખાઈ કરતા. એક દિવસે દુર્યોધને ભીમને ઝેર ભર્યા લાડુ ખવાડ્યા ને જ્યારે એ ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યો ત્યારે એને કૌરવોએ ગંગામાં ડુબાડી દીધો. પણ ભીમ મૂઓ નહીં. એ પાતાળમાં ગયો ને અહીં વાસુકીએ તેનું વિષ ઊતારી એક એવું અમૃતપાન કરાવ્યું કે તેનામાં દશ હજાર સર્પનું બળ આવ્યું. પછી તે પાછો હસ્તિનાપુર આવ્યો હતો.

પાંડવકૌરવને કૃપ નામનો આશ્રિત બ્રાહ્મણ વિદ્યાભ્યાસ કરાવતો હતો પણ પછી કૃપનો બનેવી દ્રોણ પણ ત્યાં આવીરહ્યો એટલે એની પાસે તેઓએ વિદ્યાભ્યાસ કરવા માંડ્યો. એ દ્રોણને હસ્તિનાપુર આવવાનું કારણ આ હતુંઃ—કે પોતાની નિર્ધન સ્થિતિથી પોતાનાં કુટુંબનું ભરણપોષણ થઈ શકતું નહીં તેથી તેણે દ્રુપદ રાજાને ત્યાં જઈ આશીર્વાદ દેઈ કહ્યું હતું કે તું ને હું એક ગુરુને ત્યાં ભણતા હતા ને તેં મને કહ્યું હતું કે હું રાજા થાઉં ત્યારે તું આવજે એ ઉપરથી હું તારી પાસે આવ્યો છઉં. દ્રુપદ બોલ્યો હતો કે હું કંઈ તને ઓળખતો નથી. એ ઉપરથી દ્રોણે ખીજવાઈને કહ્યું હતું કે તું મારૂં અપમાન કરેછે પણ સ્મરણ રાખજે હું ખરો ક્યારે કે તારૂં રાજ્યપાટ છીનવી લેવડાવું ને તને મારા શિષ્ય પાસે બંધાવું ત્યારે પછી તે પોતાના પુત્ર અશ્વત્થામાને લેઈને હસ્તિનાપુર આવ્યો હતો. એ વેદશાસ્ત્ર ને સર્વ અસ્ત્ર શસ્ત્રવિદ્યામાં ઘણોજ પ્રવીણ હતો તેથી ભીષ્મે તેને મોટો સત્કાર કરી રાજ્યાશ્રય આપી રાજકુંવરશાળાનો અધ્યક્ષ ઠેરવ્યો હતો.

દ્રોણે સૌ શિષ્યને શ્રમ લેઈ ભણાવ્યા પણ પાંડવોની બુદ્ધિ તથા વૃત્તિ જોઈ તેઓને ભણાવતાં તે બહુ પ્રસન્ન થતો. યુધિષ્ઠિરે શસ્ત્રઅસ્ત્રવિદ્યા ભણી પણ તે પોતાની ધર્મબુદ્ધિયે, ડહાપણે ને ભલમનસાઈયે વિશેષ નામાંકિત થયો ; અર્જુને ધનુર્વિદ્યા વિશેષે સાધ્ય કીધી ને ભીમ ગદામાં પ્રવીણ થયો ; નિકુળ અશ્વવિદ્યામાં ને સહદેવ જ્યોતિષમાં તથા ખડ્ગ મારવાની કળામાં નિપુણ થયો. પણ સર્વ શિષ્યમાં અર્જુન દ્રોણને ઘણોજ વહાલો હતો તેમ અર્જુનની દ્રોણ ઉપર પણ ઉત્તમ ભક્તિ હતી.

પછી દ્રોણે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે મહારાજ પાંડવ કૌરવ વિદ્યાભ્યાસ કરી રહ્યા છે ને મહારાજે ઇચ્છ્યું કે નગરની બહાર રંગઅખાડો થાય ને તેમાં કુંવરો પોતપોતાની વિદ્યા દેખાડે ને સૌ લોક તે જોય. પછી સુશોભિત રંગ મંડપ રચાયો ને ત્યાં સ્ત્રીવર્ગ સહિત રાજ કુટુંબ તથા નગરના જન સૌ જોવા આવ્યા.

પ્રથમ તો દ્રોણ ને તેનો પુત્ર અશ્વત્થામા એ શ્વેત વસ્ત્ર પહેરી મંડપમાં ઊતર્યા ને ઈશ્વરનું મંગળસ્તવન ભણ્યા. પછી કુંવરો

રંગ રંગના વસ્ત્ર સજી પોતપોતાનાં પ્રિય શસ્ત્ર સાથે ઊતર્યા. એક પછી એકે ઉભાં રહીને ઘોડા ઉપરથી નિશાન માર્યાં, ઢાલ તરવારના પટા કર્યા ને દોડતાં, કૂદતાં, રથ દોડાવતાં, બાણ મારી દેખાડ્યાં. દુર્યોધન ને ભીમ એ ગદાથી લડ્યા પણ એ બેને એક મેક ઉપર દ્વેષ હતો તેથી તેઓ ખરેખરૂં લડ્યા ને એથી ત્યાં ભારે ગડબડ થઈ રહી. તે બેને છૂટા પાડવાને દ્રોણે અશ્વત્થામાને મોકલ્યો પણ તેઓએ ન માન્યું; પણ પછી દ્રોણ જાતે જઈ બળે કરીને બંનેને એકેકથી વેગળા કર્યા. પછી અર્જુન સુવર્ણ કવચ પહેરી સુંદર ધનુષ્ય સાથે ઈન્દ્રના સરખો શોભતો આવ્યો. એણે અનેક પ્રકારે બાણની, ખડ્ગની, ચક્રની, પાશની વિદ્યા દેખાડી ને સૌ ઘણાજ આશ્ચર્ય કરતા પ્રસન્ન થયા. પછી કર્ણ આવ્યો ને બોલ્યો, રે અર્જુન તેં તારી વિદ્યા દેખડાવી પણ જો હવે હું તારા કરતાં કેવી વધારે સારી રીતે શસ્ત્ર વાપરૂં છઉં તે. દુર્યોધન બહુ રાજી થયો પણ અર્જુનનું મહોડું ઊતર્યું. કર્ણે અનેક ખેલ કર્યા ને તે બોલ્યો કે હું ને અર્જુન સામસામાં યુદ્ધ કરીએ. અર્જુન બોલ્યો તું શું મને તારા સરખોજ ગણેછે? પણ હું તને એવો તો રમાડીશ કે તારી ખાતરનીશા થશે કે વગર તેડે ને વગર બોલાવે અહીં આવવાથી શું લાભ થાયછે તે. કર્ણ બોલ્યો મિથ્યા વેણ ન કહાડ, આવી જ એટલે તારા જાણ્યામાં આવશે કે હું તને કેવો રમાડું છઉં તે; એ મંડપ કંઈ તારો નથી કે તને પૂછીને મારે આવવું જોઈતું હતું? હું તારા ગુરુના દેખતાં તને એવો રમાડીશ કે સૌ આશ્ચર્ય પામશે. દ્રોણે ક્રોધે ભરાઈ અર્જુનને કહ્યું ઊઠ શું સાંભળ્યા કરેછે, મારી આજ્ઞા છે. પછી અર્જુન તથા ભાઈઓ અને કર્ણ તથા કૌરવો એમ સામ સામાં ઊભા થયા. એટલામાં કૃપ ઊભો થયો ને ટંટો પતાવવાને બોલ્યો: ઓ કર્ણ તું અર્જુનની સામાં શસ્ત્ર વાપરવાને આવ્યો છે? તું જાણેછે પાંડુ તથા કુન્તીનો પુત્ર છે તે? હવે તારાં માતપિતા કોણ છે તે કહે, અમે જાણીએ કે તું અર્જુન સામાં ઊભો રહેવાને પાત્ર સમોવડિયો છે. એ સાંભળી કર્ણ લજ્જિત થઈ રહ્યો કેમકે તેતો જાણતો હતો કે મારો પિતા તો મહારાજાનો રથ હાંકનાર છે. પણ દુર્યોધને કૃપને ઉત્તર વાળ્યો કે કુળથી નહીં પણ વિદ્યાબળથી મોટાપણું આવેછે. અને હું આજથી કર્ણને અંગ દેશનો રાજા કરૂં છઉં. એમ કહી દુર્યોધને કર્ણને સુવર્ણ આસન ઉપર પોતાની પાસે બેસાડ્યો ને તેના ઉપર રાજછત્ર ધરાવ્યું. એ પ્રસંગે વૃદ્ધ સારથી પ્રસન્ન થતો કર્ણની પાસે આવ્યો ને એ ધનુષ્ય બાણ મૂકી સામો જઈ તેને પગે પડ્યો. પાંડવોએ તે બેને જોઈ હાસ્ય કીધું ને ભીમ તો બોલી ઊઠ્યો કે આ પિતાનો પુત્ર તું અર્જુન સામાં યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયો હતો કે? તું સારથી પુત્રને ધનુષ્ય બાણનું શું પ્રયોજન છે? તું પરાણો લેઈ બળદનું ગાડું હાંક. કર્ણ ખીજવાઈ ગયો પણ ઉત્તર ન આપતાં ચૂપ બેસી રહ્યો. એટલે રાત પડીને સૌ પોતપોતાને ઠેકાણે થયા.

કર્ણ વિષે કથા આમ છે કે કુન્તિભોજને ત્યાં દુર્વાસા ઋષિ આવ્યા હતા તેણે કુન્તિની સેવા જોઈ પાંચ મંત્ર આપી કહ્યું હતું કે જેનો મંત્ર ભણીશ તે દેવ તારા ઉપર પ્રસન્ન થશે. એઉપરથી મંત્રનું પારખું જોવાને સેજ કુન્તીએ એકાંતમાં જઈ સૂર્યનો મંત્ર ભણ્યો તો સૂર્યે આવી દર્શન દીધાં. કુન્તીએ ક્ષમા માગી પણ સૂર્ય ત્યાં રહ્યો ને પછી કુન્તીએ

કવચ કુંડળ સહિત પુત્રને જન્મ આપ્યો પણ પછી તેને પેટીમાં ઘાલી જમનામાં વહેતો મૂક્યો પણ પેટી જમનામાંથી ગંગામાં ગઈ ને ગંગામાંથી અંગદેશમાં ગઈ. અહીં એક સારથીની સ્ત્રીએ તે પેટી લીધી ને તેના ધણીએ ઊઘાડી અંદર જોયું તો તેઓએ બાળક દીઠો ને પછી તેને પોતાના પુત્ર પ્રમાણે પાળી પોષી મોટો કર્યો. કર્ણ દ્રોણ પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરતો હતો પણ એણે મન દઈ શીખવ્યું નહીં ત્યારે તેણે પરશુરામ પાસે જઈ અસ્ત્રશસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. એક દિવસ પરશુરામ કર્ણના ખોળામાં માથું મુકી સૂતો હતો ત્યાં ઈન્દ્રે કીટ થઈને જાંઘ કોરવા માંડી; રુધિરનો પ્રવાહ ચાલ્યો પણ કર્ણે સળવળ્યો નહીં. પરશુરામ જાગી ઊઠ્યો ને બોલ્યો કે તું તારૂં ખરૂં નામ કહે. કર્ણે લજ્જિત થઈ કહ્યું. પરશુરામ બોલ્યો કે તું બ્રાહ્મણનું નામ દઈ મારી પાસે ભણ્યો એ તેં ચોરી રાખી માટે તારી વિદ્યા સઘળે ફળશે પણ મરણ સમયે તું અસ્ત્રવિદ્યા ભૂલી જઈશ. એ પ્રમાણે પરશુરામે કર્ણને શાપ દીધો હતો.

પછી દ્રોણે બોલી પ્રમાણે ગુરુદક્ષણામાં પંચાળ દેશના દ્રુપદને શિક્ષા કરવાનું પાંડવકૌરવને કહ્યું. એઉપરથી દુર્યોધન ને બીજા કૌરવો દ્રુપદ સામાં યુદ્ધ કરવા ગયા પણ એઓ હારીને પાછા આવ્યા. પછી યુધિષ્ઠિરાદિ પાંડવો ગયા ને એઓએ તેને હરાવ્યો ને બાંધીને હસ્તિનાપુર આણ્યો. દ્રૂપદે ક્ષમા માગી ને દ્રોણે તેને છોડાવ્યો; વળી તેમ તેનું અર્ધ રાજ્ય પોતે રાખી અર્ધ તેનું પાછું આપ્યું.

પછી ધૃતરાષ્ટ્રે યુધિષ્ઠિરને યુવરાજ કર્યો ને એણે ધૃતરાષ્ટ્રની વતીનું રાજકાર્ય ચલાવવા માંડયું. યુધિષ્ઠિર યુવરાજ થયો ને લોકમાં તેની કીર્તિ વધી એથી દુર્યોધન બહુ ખિન્ન થયો. એણે ધૃતરાષ્ટ્રને એકાંતમાં કહ્યું કે અમે તમારા પુત્ર છતાં અમને રાજ્ય કરવે અયોગ્ય કેમ ગણોછો તમે પાંડુ કાકાના મોટા ભાઈછો ને અમે મોટા ભાઈના પુત્ર છીએ માટે અમારો હક છે. ધૃતરાષ્ટ્રે ઉત્તર વાળ્યો કે હે પુત્ર પાંડુના સરખો બીજો રાજા જગતમાં કોઈ નહોતો ને હું અંધ છઉં તે શીરીતે રાજ્ય કરૂં? તેના પુત્રમાં રાજ્ય કાર્ય કરવાના સર્વ સદ્ગુણો છે ને લોક પ્રસન્ન છે; યુધિષ્ઠિરમાં તારા કરતાં વિશેષ સદ્ગુણ છે, મારાથી તેની સાથે શત્રુવટ કેમ રખાય? દુર્યોધન બોલ્યો ત્યારે હું આપઘાત કરી મરીશ કેમકે મારૂં માનભંગ થયું તે મારાથી સહન થતું નથી. ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો ઓ મારા પુત્ર તું એટલો અધીર કેમ થાયછે? જો તારી ઈચ્છા રાજ્ય કરવાની છે તો હું રાજ્યકારભાર અડધા અડધા તેને ને તને બન્નેને વેહેંચી આપું કે પછી તારે ને તેને કોઈ દહાડો ટંટો થાયજ નહીં.

દુર્યોધન બોલ્યો કે ત્યારે ઠીક છે પણ રાજ્યજ વહેંચી આપો તે વધારે સારૂં કે કોઈ દહાડો પણ કલહ ન થાય. હું હસ્તિનાપુરમાં રહી તમારા વિચાર લેઈ રાજ્ય કરૂં ને તે પોતાના પ્રદેશમાં રાજ્ય કરે. ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો કે આપણાં કુટુંબમાં ભીષ્મ મુખ્ય છે તે ને દ્રોણ ને વિદુર એ પાંડવના દૂર જવાથી અપ્રસન્ન થશે, ને મારાથી તેમને કહેવાએજ કેમ કે તમે જાઓ. દુર્યોધન બોલ્યો મહારાજ તમો બીજાઓને વિચાર પૂછો એ તમારી ઉંચી પદવીને યોગ્ય નથી; તે કરતાં તમે પાંડવોને તેડાવી તેમને વારણાવટ (અલાહાબાદ) જઈ રહેવાનું કહો. તેઓ તમારી આજ્ઞા માનશે ને કોઈ તમને માઠું પણ કહેશે નહીં. એ પ્રમાણે વાત થયા પછી ધૃતરાષ્ટ્રે યુધિષ્ઠિરને

બોલાવી કહ્યું કે પુત્ર તમે સૌ વારણાવટમાં જઈને રહો ને થોડા દહાડા પછી હું તમને પાછા બોલાવીશ. એ આજ્ઞા ઉપરથી પાંડવ ને કુન્તી ત્યાં જઈ રહ્યાં.

પાંડવો વારણાવટ જવા નીકળ્યા તે વેળા વિદુરે યુધિષ્ઠિરને સાંકેતિક બર્બર ભાષામાં ચેતાવ્યા હતા કે દુર્યોધને તમને લાક્ષાગૃહમાં (લાખ તથા બીજા સળગી ઊઠે તેવા પદાર્થોનું) બાળી મૂકવા વિચાર કર્યો છે માટે સાવધ રહેજો ને એક શ્લોક ભણી કહ્યું કે હું એક માણસ મોકલું છઉં તે એ શ્લોક ભણશે ને પછી તેને તમે રાખી કામે વળગાડજો. પછી થોડેક દહાડે પાંડવો વારણાવટમાં પુરોચન શિલ્પીએ જે મોહોલ બાંધી રાખ્યો હતો તેમાં જઈ રહ્યા. એઓ રાતે જાગતા રહેતા—અહીં વિદુરનો મોકલેલો માણસ આવ્યો તેણે કોઈ ન જાણે તેમ ભોંયમાં સુરંગ ખોદી મૂકી. એક દિવસ કુન્તીએ નગરના ગરીબ લોકોને જમાડ્યા તેમાં એક ભીલડી ને તેના પાંચ છોકરા પુષ્કળ મદ્યપાન કરી, સારીપેઠે જમીને ત્યાં સૂતા હતા. તે રાતે પવન ઘણો છૂટ્યો હતો જોઈ ભીમે છાનોમાનો પડોસમાં પુરોચનનું ઘર હતું તેને સળગાવી દીધું ને પછી વહેલો વહેલો આવી તે તથા ભાઈઓ તથા કુન્તી ભોંયરામાં ભરાઈ ચાલતાં થયાં ને લાક્ષાગૃહ બળી ગયું. ભીલડી તથા પાંચ છોકરાઓ બળી મૂઆં ને પુરોચન તેનાં ઘરમાં બળી મૂઓ. હસ્તિનાપુરમાં સમાચાર પહોંચ્યો કે પાંડવ તથા કુન્તી બળી મૂઆં ને ભીષ્મ દ્રોણ ધૃતરાષ્ટ્ર એઓએ શોક કર્યો, પણ કૌરવો બહુ રાજી થયા.

ભીમે ચારે ભાઈ તથા માતાને ખાંધપર બેસાડી દક્ષિણ દિશાનો પંથ લીધો ને તે ભાગીરથીને તટે આવ્યાં. ત્યાં વિદુરનો મોકલેલો એક માછી આવ્યો હતો તેણે તેઓને નદીપાર ઉતાર્યાં. પછી તેઓ વનમાં આવ્યાં. અતિ શ્રમથી થાકી ગયાંને લીધે ચાર ભાઈ તથા કુન્તી એક ઝાડ તળે બેઠાં ને પછી ઘસઘસાટ ઉંઘવા લાગ્યાં પણ ભીમ જાગતો બેસી રહ્યો હતો. થોડીકવાર થઈ એટલે પીળા ડોળાના હિડિમ્બ રાક્ષસે પોતાની બેન હિડિમ્બાને કહ્યું કે આપણાં વનમાં મનુષ્યની ગંધ આવેછે માટે તું જઈ તેમને લેઈ આવ. ઉંચી ને સુંદર રાક્ષસી ભીમનું પ્રચંડ શરીર તથા તેના લાંબા હાથ જોઈ કામાતુર થઈ. ભીમ બોલ્યો હું અહીંથી નહીં ખસું, પણ એટલામાં હિડિમ્બ ક્રોધ કરી ત્યાં આવ્યો. એ ને ભીમ ઝાડ તથા પથરાથી સારીપેઠે લડયા. એ મોટા ગોંઘાટથી પાંડવ જાગી ઊઠ્યા ને અર્જુન ભીમની સહાય કરવા આવ્યો, પણ તે સમે ભીમે રાક્ષસને કમરમાંથી પકડી ઉંચકી માથા ઉપર ફેરવી ભોંયપર પછાડ્યો ને પછી તેનું માથું એક હાથમાં ઝાલી રહી બીજે હાથે મુકકીઓ મારી મારીને તેનાં શરીરનાં હાડકાં ભાંગી નાખ્યાં.

ભીમે રાક્ષસીને કહ્યું કે અમારી સાથે શું કરવા આવેછે, તું તારે ઠેકાણે જા. તે બોલી મેં તને વર્યો છે માટે હું તો તને નહીં મૂકું, તારી વચની દાસી થઈને રહીશ. પછી તે કુન્તીને પગે પડી ને એણે ભીમને આજ્ઞા આપી. યુધિષ્ઠિરે વિધિથી લગ્ન કર્યાં. પછી ભીમે પોતાના ભાઈઓની ઝુપડીથી નીરાળી એક બીજી ઝુપડી બાંધી ને હિડિમ્બા સાથે ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવ્યો. અહીં તેને પુત્ર થયો જે ઘટોત્કચ—ગટોરગછ એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એવામાં વ્યાસ ત્યાં આવ્યો ને એણે પાંડ-

વોને કહ્યું કે તમે અહીંથી થોડેક દૂર એકચક્ર નામનું નગર છે ત્યાં જઈ રહેજો.

પછી પાંડવો હિડિમ્બવન છોડીને એકચક્રમાં જઈ એક બ્રાહ્મણને ત્યાં બ્રાહ્મણને વેશે રહ્યા. સવારે તેઓ ભિક્ષા માગવા જાય ને રાતે કુન્તી સઘળાનું આણેલું એકઠું કરી બે ભાગ કરે ને એક ભાગ ભીમને આપે ને એક ભાગમાંથી સૌ ખાઈને ધરાય. એક દહાડો જેનાં ઘરમાં તેઓ રહેતાં હતાં તેઓને રડતાં કકલતાં સાંભળ્યાં ને પછી પૂછી લેતાં જણ્યું કે તે નગરનો રાજા વકરાક્ષસને માટે પ્રતિદિન કેટલુંક ખાવાનું ને એક માણસ મોકલેછે ને આવતી કાલે તે બ્રાહ્મણની પોતાના ઘરમાંથી કોઈને મોકલવાની વારી આવી હતી. કુન્તીએ બ્રાહ્મણને ધીરજ આપી કહ્યું કે તમે અથવા તમારાં ઘરનું કોઈ ન જશો મારો ભીમ છે તે જશે ને રાક્ષસને મારશે. પછી બીજે દહાડે ભીમ પુષ્કળ ખાવાનું લેઈને વનમાં ગયો ને એક વડ તળે બેસીને ભીમે પ્રથમ તો ગાડાંમાં ભરેલું સર્વ ખાઈ લીધું ને ખાલી ગાડામાં કચરો કાદવ પાછો ભર્યો, વળી ઘીના કુંડા પણ તે પી ગયો ને પછી મૂત્ર વગેરે ગંદાં પાણીથી તે પાછાં તેણે ભર્યાં. એટલે તો વક આવ્યો ને ગાડાં કુંડા જોઈને ખીજવાઈ ગયો. તેણે ભીમને મુક્કીઓ મારી પણ એણે હસ્યાં કીધું. પછી બે જણ ઝાડે ઝાડે ને મુક્કીએ મુક્કીએ લડ્યા; ને ભીમે તેના પગ પકડી ચીરી નાંખ્યો. બીજા રાક્ષસો હાથ જોડી ભીમની પાછળ આવ્યા ને એણે તેમને કહ્યું કે સાવધ રહેજો—કોઈ દહાડો પણ મનુષ્યનો આહાર કરશો નહીં ને તેમને દુઃખ દેશો નહીં. પછી ભીમે પાછાં નગરમાં આવી સંધું ભાઈને કહ્યું. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે હવે ઉતાવળા અહીંથી ચાલો, નહીં તો છતાં પડીશું ને કૌરવ જાણશે. પછી તેઓ રાત્રે છાનામાનાં નગરમાંથી નીકળીને આગળ ચાલતાં થયાં.

પછી પાંડવો એક બીજા નગરમાં જઈ રહ્યા. અહીં તેઓએ સાંભળ્યું કે દ્રુપદરાજા પોતાના કામ્પિલ્ય નગરમાં પોતાની પુત્રીનો સ્વયંવર કરેછે ને ત્યાં સૌ રાજા એકઠા થાયછે ને પુત્રી ઘણી સુંદર છે. તેઓનું મન લલચાયું ને બીજે દહાડે તેઓ કુન્તીને એક ધૌમ્ય નામના બ્રાહ્મણની સંભાળમાં રાખી સ્વયંવર જોવાને ચાલ્યા.

સ્વયંવરનો મોટો ઠાઠ હતો ને ત્યાં સૌ રાજાઓ મંડપ જોવાને બેઠા હતા. ત્યાં પાંડવોએ પોતાના વેરી કૌરવને—દુર્યોધન તથા કર્ણને, કૃષ્ણ બળરામને, સિંધુદેશના જયદ્રથને, પૌંડ્રના વાસુદેવને, ચેદીના શિશુપાળને, વિરાટના રાજાને, મદ્રના શલ્યને ઈત્યાદિને દીઠા. દ્રુપદનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન મંડપમાં આવી બોલ્યો કે આ દંડની ઉપર સુવર્ણ મત્સ્ય છે ને વચ્ચે ચક્ર ઊલટાં સૂલટાં ફર્યાં કરેછે; આ ધનુષ્ય ચડાવી બાણ યોજી મત્સ્યની આંખ વિંધશે તે દ્રૌપદીને વરશે; એકથી બીજીવાર બાણ મારવું નહીં, જેની શક્તિ હોય તે ઊઠે. પછી કેટલાક ઊઠ્યા પણ ધનુષ્ય વાળીજ ન શક્યા ને કેટલાક અપમાન થવાને ભયે ઊઠ્યાજ નહીં. પછી કર્ણે ઊઠી ધનુષ્ય વાળ્યું ને તે તેમાં બાણ યોજે છે. એટલામાં દ્રૌપદી જે મંડપમાંજ હતી તે બોલી ઊઠી કે 'હું સૂતપુત્રને નહીં પરણું' કર્ણ ઝાંખો પડ્યો પણ પછી હસતું મ્હોડું રાખી મંડપ બહાર જઈ બેઠો.

જ્યારે સૌ રાજા હારી બેઠા ત્યારે બ્રાહ્મણ મંડળમાં બેઠેલા પાંડવોમાંથી અર્જુને ઊઠી ધનુષ્ય ચઢાવ્યું અને બ્રાહ્મણ સ્વયંવરને અર્થે મત્સ્ય વિંધેછે એ જોઈ મંડપસભામાં જ્યાં ત્યાં

સૌ આશ્ચર્ય પામવા લાગ્યા. કોઈ હાસ્ય કરી કહે કે રાજાઓથી નથી થયું તે હવે બ્રાહ્મણ કરવા આવ્યો છે! કોઈ કહે શકિત વિના કોઈ હામ ધરતું હશે! પણ અર્જુને કોઈનું કંઈ ન સાંભળતાં દ્રોણનું સ્મરણ કરી બાણ સાધી માર્યું ને મત્સ્યની આંખ વિંધી. ધન્ય ધન્ય ; વા:વા થઈ રહી ને દ્રૌપદીએ અર્જુનને હાર પહેરાવ્યો.

ક્ષત્રી રાજાઓ ક્રોધાયમાન થયા ને તેઓ દ્રુપદને ધિક્ ધિક્ કહેવા લાગ્યા કે ક્ષત્રી થઈને બ્રાહ્મણને કન્યા આપી! તેઓ ખડ્ગ કહાડી દ્રુપદના ઉપર ઝુમી રહ્યા ને બોલ્યા કે તારી પુત્રી ક્ષત્રીને નહીં વરે તો તેને જીવતી બાળી મુકીશું. પાંડવો ને બ્રાહ્મણો દ્રુપદની સહાયે ગયા. ભારે બખેડો મચ્યો પણ કૃષ્ણે પાંડવને ઓળખ્યા ને પછી સૌને સમજાવી વિદાય કર્યા. પાંડવો દ્રૌપદીને લેઈ પોતાને ઉતારે ગયા. એઓએ ઘેર જઈ માતાને કહ્યું કે અમે આજ રૂડું કમાઈ આવ્યા છીએ. કુન્તીએ જાણ્યું કે ખાવાનું હશે ને તે બોલી કે તમે સૌ ભાઈઓ વહેંચી લો. યુધિષ્ઠિર બોલ્યો રે મા તું શું બોલી? અર્જુન સ્વયંવરમાંથી દ્રૌપદીને લેઈ આવ્યો છે. કુન્તીએ પસ્તાવો કરી કહ્યું કે હવે જેમ દોષ ન લાગે તેમ વર્તો. યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને કહ્યું કે તું લગ્ન કર. એ કહે અમે તારા દાસ છીએ, દ્રૌપદી સાથે લગ્ન કરવાને તુંજ યોગ્ય છે. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે દ્રુપદ પોતાની પુત્રીને જેની સાથે પરણાવે તેણે પરણવું.

પછી કુન્તીના કહેવા પ્રમાણે દ્રૌપદીએ જે ખાવાનું હતું તેની વહેંચણ કરી, પણ ભીમને તેનો ભાગ આપતાં તેનાથી હસ્યા વગર રહેવાયું નહીં. મધરાત્રે તે સૌ સૂતાં—દ્રૌપદી કુન્તી પાસે ને પાંડવો કુન્તીના પગ આગળ.

દ્રુપદ મોટા વિચારમાં પડ્યો હતો પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પાંડવોની પછવાડે પછવાડે જઈ તેઓએ ઘરમાં જે વાત કરી તે સાંભળી. તરતજ તેણે પાછાં આવી દ્રુપદને કહ્યું ને એણે સવારે પુરોહિત મોકલ્યો ને પાછળથી રથ મોકલ્યા. એક રથમાં પાંડવો બેઠા, બીજા રથમાં કુન્તી તથા દ્રૌપદી એ બેઠાં ને તેઓ નગરમાં આવ્યાં. ભોજન કરાવ્યા પછી દ્રુપદે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે હું જાણું છઉં કે તમે કીર્તિમાન્ રાજા છો પણ કુળનામ કહેશો? યુધિષ્ઠિર બોલ્યો—અમે રંક લોક છીએ, અમારી સાથે સંબંધ કરવો અઘટિત સમજો, તો ઈચ્છા હોય તેમ કરવું—અમે અપ્રસન્ન નહીં થઈએ. વળી દ્રુપદે વિનંતિ કરી ત્યારે યુધિષ્ઠિરે સત્ય વાર્તા કહીને દ્રુપદ મનમાં હરખાયો.

પછી કોણ પરણે તેને માટે ચરચા ચાલી. એટલામાં વ્યાસ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. દ્રુપદે તેને સુવર્ણ આસને બેસાડ્યો ને સભા થઈ. નક્કી આ થયું કે દ્રૌપદીએ પાંચો સાથે લગ્ન કરવાં. પછી યુધિષ્ઠરાદિ એક પછી એક એમ દ્રૌપદી સાથે પરણ્યા ને ઘણોક કાળ કામ્પિલ્ય નગરમાંજ પ્રગટ નામે રહ્યા.

પાંડવો પરણ્યાના વર્તમાન કૌરવને થયાં ને એઓ ગભરાયા. પછી ભીષ્મે આગ્રહ લીધો કે પાંડવ કૌરવને અડધો અડધ રાજ્ય વહેંચી આપવું જોઈએ. વિદુરને મોકલી પાંડવોને તેડાવ્યા. એઓ પાછા હસ્તિનાપુર આવ્યા ને નગરના લોક ઘણા પ્રસન્ન થયા.

પાંડવો હસ્તિનાપુરમાં આવી રહ્યા છે એવામાં એક દહાડો ધૃતરાષ્ટ્રે યુધિષ્ઠિરને બોલાવી કહ્યું કે તમે ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં જઈને રાજ્ય કરો, હું અડધું રાજ્ય તમને આપી દઉં છઉં. ભીષ્મે પણ કહ્યું કે મહારાજ કહે છે તે યોગ્ય છે. પછી પાંડવો, ધૃતરાષ્ટ્ર, ભીષ્મ, દ્રોણ અને બીજા સંબંધીઓની આજ્ઞા લેઈ

જમનાનદી ઉપર ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં આવી રહ્યા ને અહીં તેઓએ રૂડે પ્રકારે રાજ્ય કર્યું ને સર્વ દેશાન્તરમાં યુધિષ્ઠિરની કીર્તિ ચળકી રહી.

એક સમે કૃષ્ણ પાંડવને (ફોઈના છોકરાને) મળવા ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં આવેલો તે ને અર્જુન બન્ને ખાંડવવનમાં મૃગયાને ગયા. અહીં એક દહાડો અગ્નિએ બ્રાહ્મણને વેષે આવી કહ્યું કે એક મોટા ઋષિએ બાર વર્ષ યજ્ઞ કરી મને એટલું તો ઘી પાયું છે કે મારી શક્તિ ઘટી ગઈ છે ને મારો રંગ પીળો થઈ ગયો છે માટે ખાંડવવનની વનસ્પતી ભક્ષણ કરાવો કે મારૂં અજીરણ મટે. જ્યારે હું વન બાળવાનો આરંભ કરું છઉં ત્યારે ઈન્દ્ર વૃષ્ટિ મોકલી છાંટી નાખેછે ને તેનું કારણ આ વનમાં મોટા નાગ રહેછે તેને ઊગારવાનું છે. અર્જુન બોલ્યો—મને જે સ્વર્ગનાં અસ્ત્રશસ્ત્ર મળે તો હું ઈન્દ્રને જીતું. એ ઉપરથી અગ્નિએ તેને ગાંડિવ ધનુષ્ય, બાણ ભર્યા બે ભાથા અને ધ્વજા ઉપર હનુમાન એવો એક રથ એ આપ્યાં. પછી અર્જુને ને કૃષ્ણે ઈન્દ્ર સામું યુદ્ધ કર્યું ને અગ્નિએ ખાંડવવન ભક્ષ કીધું. સઘળા સાપ ને નાગ બળી ગયા, માત્ર તક્ષક નાસી ગયો તે ઉગર્યો.

ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં પાંડવો નારદના કહેવાથી દ્રૌપદી સાથે વર્ષમાં બે મહિના ને બે દહાડા અનુક્રમે વારાફરતી રહેતા. તેઓએ પરસ્પર પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે જેને મંદિરે દ્રૌપદી હોય તેના મંદિરમાં તેની આજ્ઞા વિના જે કોઈ જાય તો તે બાર વર્ષ વનવાસ કરી આવે. એક પ્રસંગ એવો આવ્યો કે એક બ્રાહ્મણની ગાય લુચ્ચાઓ છોડી લઈ ગયા તે ઉપરથી તે બ્રાહ્મણ અર્જુનને દ્વારે આવ્યો. અર્જુને તેની પાછળ દોડવાની ઊતાવળમાં યુધિષ્ઠિરદ્રૌપદીનાં મંદિરમાંથી શસ્ત્ર લીધાં. એ અપરાધને માટે અર્જુને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે મારાથી દોષ થયો છે માટે હું બાર વર્ષ તીર્થાટન કરવા જાઉંછઉં. યુધિષ્ઠિરે ઘણી ના કહી પણ અર્જુન ન માનતાં ચાલતો થયો.

એની સાથે કેટલાક બ્રાહ્મણ પણ નીકળ્યા ને અર્જુને સકળ તીર્થ કર્યાં. હરદ્વારમાં તે વાસુકી નામની કન્યા ઉલૂપી સાથે પરણ્યો ને થોડો કાળ તેનાં નગરમાં રહ્યો. વળી અટનમાં પરશુરામના દર્શન કર્યાં ને એણે પ્રસન્ન થઈ ઘણાંક અસ્ત્રશસ્ત્ર આપ્યાં. મણિપુર નગરીમાં ત્યાંનાં રાજાની દીકરી ચિત્રાંગદા તેના ઉપર મોહિત થઈ ને અર્જુન પણ તેના ઉપર મોહ્યો. રાજાએ કહ્યું કે મારી પુત્રીને પુત્ર થાય તે અહીંઆજ રહીને મારી પાછળ મારું રાજ્ય કરે એવું હોયતો હું પરણાવું, એ વાતને માન્ય કરી અર્જુન પરણ્યો ને ત્યાં ત્રણ વર્ષ રહ્યો. ચિત્રાંગદાને પુત્ર થયો તે બભ્રુવાહન નામે પ્રસિદ્ધ છે. પછી અર્જુન દ્વારિકા આવ્યો ને કૃષ્ણને મળ્યો. અહીં કૃષ્ણે પોતાની ફોઈના પુત્રની રૂડી સ્વાગતા કરી. એક વાર નગર બહાર એક ડુંગરી ઉપર મંડપ બંધાવી કૃષ્ણ, સૌ રાજવંશીઓને બોલાવી સુંદર ભોજન કરાવી કુટુંબ લાહાવો લેતો હતો. એ પ્રસંગમાં કૃષ્ણ તથા અર્જુન એ બે જણ ફરતા ફરતા જ્યાં સ્ત્રીઓનો ઊતારો હતો ત્યાં જઈ પહોંચ્યા.

અહીં અર્જુન સુભદ્રાની સામાં એકી દૃષ્ટિયે જોયાં કરેછે એવું દેખી કૃષ્ણે તેનું હાસ્ય કીધું ને પૂછ્યું કે તું તીર્થવાસીને વેષે છતાં સ્ત્રિયો ઉપર દૃષ્ટિ કેમ કરેછે? અર્જુન બોલ્યો કે ઉત્તમ સૌંદર્ય એકાએક જોવામાં આવે તો કોણ મોહ નહિ પામે? મારાથી અજાણતાં જોવાયું હશે.

એમ કહી તેણે ચાલવા માડ્યું પણ કૃષ્ણે તેનો હાથ પકડી કહ્યું કે એ મારી બેન છે, તારી ઈચ્છા હોય તો મારા પિતાને કહી તારી સાથે પરણાવું. અર્જુન બોલ્યો કે તારી બેનનો જે પતિ થાય તેના જેવો ભાગ્યશાળી કોણ? કૃષ્ણે કહ્યું કે મારા મોટા ભાઈનો વિચાર દુર્યોધનને આપવાનો છે, પણ હું તનેજ આપીશ.

બે દહાડા કુટુંબ મેલાવડો ડુંગર ઉપર રહ્યો. ત્રીજે દહાડે પ્રાતઃકાળે સ્ત્રીપુરુષો સૌ પાછાં દ્વારિકા આવવાને નીકળ્યાં. કૃષ્ણે અર્જુનને બાજુપર તેડીજઈ કહ્યું કે હું મારા પિતાની આજ્ઞાથી મારી બેન આપું છઉં. તું આ મારા ચાર અશ્વના રથ ઉપર ચડ અને સુભદ્રા વાટમાં મળશે; જેમ નસાય તેમ નાસજે ને બળરામને જાણ પડે તેની અગાઉ ઈન્દ્રપ્રસ્થ જઈ પહોંચજે. અર્જુને સુભદ્રાનો રથ દીઠો કે પોતાનો રથ તેની પાસે પાસે રાખવા માંડ્યો ને પછી કૂદી પડી બીજી બે સ્ત્રીઓ પાસે હતી તે છતાં સુભદ્રાનો હાથ પકડી ઉંચકીને પોતાના રથમાં બેસાડી ને તરત પાછો ઉપર કૂદી આવી રથ દોડાવી મૂક્યો ને પછી તે હેલામાં ઈન્દ્રપ્રસ્થ જઈ પહોંચ્યો. અર્જુન સુભદ્રાને હરી ગયો એ જોઈ લોક હોકારા પાડતા જ્યાં વસુદેવ, કૃષ્ણ, બળરામ વાતો કરતા હતા ત્યાં આવ્યા ને બોલ્યા કે અર્જુન સુભદ્રાને હરી ગયો. એ સાંભળી બળરામે ક્રોધે ભરાઈ સેવકને આજ્ઞા આપી કે અશ્વ સજ કરો. પણ કૃષ્ણે કંઈજ ચંચળતા ન દેખાડી ત્યારે તેણે રોષમાં ને રોષમાં કહ્યું કે કૃષ્ણ! એ કર્મ તેંજ કરાવ્યું છે પણ મને પૂછ્યા વિના તારે તેમ કરવું ઘટિત નહોતું પણ હવે અર્જુનનું મૃત્યુ આવ્યું છે, અમણા હું તેને પકડી કહાડીશ અને તેને ને તેનાં સગાંને વાઢી નાખીશ. કૃષ્ણ બોલ્યો ભાઈ આટલો આકળો કેમ પડેછે? અર્જુન આપણો સગો છે, કુળ ઉંચું છે ને શ્રેષ્ઠ સદ્ગુણયુક્ત છે. વળી તેને પાછી આણીશું તો પછી તેની સાથે લગ્ન કોણ કરશે? માટે હવે અર્જુન સુભદ્રાને અહીં બોલાવો કે તે વિધિથી પરણે. બળરામ બોલ્યો, તને તેમ સંતોષ છે તો તારી ઈચ્છામાં આવે તે કર.

પછી અર્જુન સુભદ્રા દ્વારિકા આવ્યાં ને પરણ્યાં. બાર વર્ષ પૂરાં થતાંસૂધી અર્જુન અહીંજ રહ્યો ને પછી તે સુભદ્રાને લેઈ ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં આવ્યો. પછી દ્રૌપદીને અકેકેક ધણીથી અકેકો એમ પાંચ પુત્ર થયા ને સુભદ્રાને એક (અભિમન્યું) થયો. ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં યુધિષ્ઠિર ધર્મરાજ્ય કરતો ને પ્રજાજન સુખી હતાં. પાંડવો બીજા રાજાઓ સાથે યુદ્ધ કરી હરાવી તેઓનું દ્રવ્ય ભંડારમાં ભરતા. વળી કેટલાક રાજા તો યુધિષ્ઠિરને મિત્ર રાખવાને આતુર હતા તેથી તેઓ પોતાની પ્રસન્નતાથી ભેટ મોકલી દેતા. જ્યારે ધનસંગ્રહ પુષ્કળ થયો ત્યારે યુધિષ્ઠિરે રાજસૂયજ્ઞ કરવાનો વિચાર કર્યો ને એને માટે કૃષ્ણને દ્વારિકાથી તેડાવ્યો. કૃષ્ણે આવી કહ્યું કે હજુ એક રાજા જરાસંધ જીતવો બાકી છે. માટે તે જીતાયા પછી યજ્ઞ કરવો. પછી કૃષ્ણ, અર્જુન ને ભીમ એ ત્રણજણ બ્રાહ્મણને વેષે મગધ દેશ ગયા ને જરાસંધને ત્યાં જઈ જાચ્યું કે અમો ત્રણમાંથી એક સાથે તું યુદ્ધ કર. જરાસંધે ભીમ સાથે યુદ્ધ કર્યું ને અઢારમે દહાડે તે મૂઓ. પછી યુધિષ્ઠિરે યજ્ઞને અર્થે સર્વ રાજાઓની પાસથી દ્રવ્ય માગવાને ચારે ભાઈને ચારે દિશાએ મોકલ્યા. એઓ જ્યારે વર્ષે પાછા આવ્યા ત્યારે કૃષ્ણે સભા ભરી યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે હવે તું મોટો રાજા

થયો, હવે તું યજ્ઞ કર ને હું તારી આજ્ઞામાં રહી તને સહાય કરીશ.

યજ્ઞની સામગ્રી થવા માંડી ને દેશ દેશના રાજા, બ્રાહ્મણ વૈશ્ય સૌ ત્યાં આવવા લાગ્યા. હસ્તિનાપુરથી કૌરવ પણ આવ્યા. ભીષ્મ, દ્રોણ, દુર્યોધન એઓની આજ્ઞા લેઈ યુધિષ્ઠિરે યજ્ઞ આરંભ્યો ને કારભાર કૌરવોને સોંપ્યો.

એ યજ્ઞના વિધિમાં આવું છે કે જે શ્રેષ્ઠ રાજા હોય તેની પ્રથમ અર્ઘપૂજા કરવી જોઈએ. એ ઉપરથી ભીષ્મે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે તું કૃષ્ણને અર્ઘ આપ. પણ એ સાંભળી ચેદીનો શિશુપાળ ક્રોધેભરાઈ બોલી ઊઠ્યોઃ "વયને માન આપો તો વસુદેવને અર્ઘ આપો, મોટું રાજ જૂઓ તો દ્રુપદને, ઉંચા મનના તરુણને જૂઓ તો દુર્યોધનને, મોટા ગુરુને જૂઓ તો દ્રોણને, તપસ્વી ઋષિને જૂઓ તો વ્યાસને માન આપો પણ ધિક્ છે આ સભાને કે આ ગોવાળિયો—પોતાના રાજાનો ઘાતક એને માન આપોછો!" (શિશુપાળની સાથે રૂક્મિણીનાં લગ્ન થવાનાં હતાં પણ તેટલામાં કૃષ્ણ તેને હરી ગયો હતો.) ભીષ્મ ને યુધિષ્ઠિરે તેને બહુ સમજાવ્યો પણ તે ખડ્ગ કહાડી બોલ્યો કે હમણાં હું સૌને કાપી નાખું છઉં. પછી તેણે ભીષ્મને ને કૃષ્ણને ગાળો ભાંડવા માડી ને સભામાં કોળાહળ થઈ રહ્યો. કૃષ્ણ બોલ્યો કે એ મારો સગો છે, એના શબ્દ સહન કર્યા છે, પણ હવે એક શબ્દ એ વધારે બોલશે તો હું સહન કરનાર નથી. શિશુપાળ સામો આવ્યો ને કૃષ્ણે સુદર્શન મૂકી તેનું મસ્તક ઊડાવી દીધું. પછી નિર્વિઘ્ને યજ્ઞ થયો.

યજ્ઞ સમાપ્ત થયા પછી દુર્યોધને યુધિષ્ઠિરના મોહોલમાં જનમમાં ન જોઈ હોય તેવી વસ્તુઓ દીઠી. તેણે મયાસુર શિલ્પીનો ઘડેલો એક અલૌકિક સભામંડપ જોયો. એ મંડપ જોતાં તેણે પથ્થર હતા ત્યાં પાણી જાણ્યું ને પાણી હતું ત્યાં પથ્થર જાણ્યા ને એથી તેનાં વસ્ત્ર પલળ્યાં. એ મૂર્ખાઈ ઉપર દ્રૌપદીએ હાસ્ય કર્યું ને દુર્યોધન છેક લજ્જિત થઈ રહ્યો. પછી સૌએ મળી તેને કુંડમાંથી કહાડ્યો ને નવાં વસ્ત્ર આપ્યાં. દુર્યોધને ખિન્ન થઈ વહેલું વહેલું બહાર જવાનું કીધું પણ તેટલામાં તે ભૂલો પડયો ને તેનું માથું ભીંત સાથે અફળાયું. પછી તેણે હસ્તિનાપુર જઈને મહારાજને સર્વ વાર્તા કહી.

પાંડવની કીર્ત્તિ તથા સમૃદ્ધિ જોઈ દુર્યોધન જે મનમાં બળી ગયો હતો તેણે પોતાના ભાઈ દુઃશાસન તથા મામો શકુની એઓને બોલાવી ગોઠવણ કરી કે આપણે યુધિષ્ઠિરને દ્યૂત (જુગાર) રમવા તેડવો ને કપટ કરી તેને હરાવી વનવાસ મોકલવો. પછી તેણે ધૃતરાષ્ટ્રને સમજાવી દ્યૂતનો ઓચ્છવ કરવાની આજ્ઞા લીધી ને પાંડવોને બોલાવ્યા. દ્યૂતથી મોટી હાનિ થાયછે તે યુધિષ્ઠિર જાણતો હતો પણ પિતા સમાન કાકાની આજ્ઞા ન ઓળંગાય અને ક્ષત્રીધર્મ પ્રમાણે યુદ્ધ અથવા દ્યૂતરમણની સામી માગણી થયે ના ન કહેવાય માટે તેણે ઈચ્છા ઉપરાંત પણ હસ્તિનાપુર જવાની સજાઈ કીધી.

પાંડવો અને કુન્તી તથા દ્રૌપદી હસ્તિનાપુર આવ્યાં ને ધૃતરાષ્ટ્ર આદિ સૌને મળ્યાં. બીજે દહાડે પાંડવો સભામંડપમાં ગયા ને ત્યાં શકુની બોલ્યો કે રાજા યુધિષ્ઠિર આવો. સંધું તૈયાર છે એક બાજી રમો. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે કપટ ન કરો તો હું રમવા બેસું. શકુની બોલ્યો કે જો હારવાનો ડર લાગતો હોય તો નજ રમવું એ વધારે સારૂં છે. યુધિષ્ઠિર

બોલ્યો કે મારે જાણવું તો જોઈએ કે સામો બેસનાર કોણ છે ને હું જીતું તો હોડ પ્રમાણે મારે કોની પાસેથી લેવું? દુર્યોધન બોલ્યો કે હું સામો રમવા બેસું છઉં પણ મારી તરફથી પાસા શકુની નાખશે. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે એ રીત તે વળી કેવી કે પાસા કોઈ નાખે ને બેસે વળી કોઈ! તોપણ પછી તે ને શકુની સામાં સામી પાસા નાખવા લાગ્યા.

યુધિષ્ઠિરે ઉપરાઉપરી હારવા માંડયું ને છેલ્લીવારે રાજ પણ ખોયું. પછી સૌએ તેને વાર્યો પણ તેણે કોઈનું ન સાંભળતાં રમ્યાં કીધું ને હાર્યાં કીધું. તેણે પોતાના ભાઈઓને દુર્યોધનના દાસ કર્યા ને પોતે પણ થયો. શકુની બોલ્યો-યુધિષ્ઠિર તેં ઘણું ખોટું કામ કીધું કે તું દાસ થયો પણ હવે તું તારી સ્ત્રી આપી દેવાની હોડ કરી રમ; જો જીતીશ તો પાછો સ્વતંત્ર થઈશ. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે હા હું દ્રૌપદીની હોડ કરૂં છઉં. એ શબ્દ સાંભળી સભામાં બેસનારા સૌ દુઃખી થયા—વિદુરે કપાળે હાથ દીધો ને ભીષ્મ તથા દ્રોણનાં મહોડાં ઊતરી ગયાં. પછી શકુનીએ પાસો નાખ્યો ને દુર્યોધન જીત્યો.

દુર્યોધને વિદુરને કહ્યું કે દ્રૌપદીને અહીં લેઈ આવો ને તેની પાસે દાસીનું કામ કરાવો. વિદુર બોલ્યો આ તે શું અઘટિત બોલવું? રાજપુત્રી—તારા ભાઈની સ્ત્રીને તું દાસી કરેછે? યુધિષ્ઠિર પ્રથમ દાસ થયો છે ને દાસ થકી દ્રૌપદીની હોડ થાય નહીં. પછી તેણે સર્વને કહ્યું કે દુર્યોધન કહે તે સાંભળશો નહીં, તેની બુદ્ધિતો આજ ભ્રષ્ટ થઈ છે.

પછી દુર્યોધને એક સેવકને આજ્ઞા કરી કે દ્રૌપદીને અહીં તેડી લાવ. એણે જઈ દ્રૌપદીને કહ્યું, દ્રૌપદી ક્રોધ કરી બોલી કે હું કોની દાસી હતી કે તેણે મને હોડમાં મૂકી? પોતાની સ્ત્રીને હોડમાં મૂકે એવો કોણ મૂર્ખ છે સેવક બોલ્યો-રાજા યુધિષ્ઠિરે પોતાના ભાઈઓને હોડમાં દાસ કર્યા છે ને તે પોતે પણ થયો છે માટે હવે તારાથી ના નહીં કહેવાય, ઊઠ ચાલ. દ્રૌપદી બોલી પૂછીને આવ કે યુધિષ્ઠિરે પોતે દાસ થયા પહેલાં મને હોડમાં મૂકી હતી કે પછી? સેવકે સભામાં આવી યુધિષ્ઠિરને પૂછ્યું તો એણે એક શબ્દ ન બોલતાં નીચું જોયાં કીધું. દુર્યોધને સેવકને કહ્યું કે એ મિથ્યા શબ્દવાદ શાને માટે? જા તેને લેઈઆવ. સેવક જવાનું કરતો હતો પણ ભીમના ડોળા જોઈ ડર્યો. પછી દુર્યોધને દુઃશાસનને મોકલ્યો. એણે જઈ કહ્યું કે અમણાંતો મારી સાથે ચાલ પછી તારે જે કહેવું હોય તે સભામાં આવી કહેજે. દ્રૌપદી બોલી-કૌરવોનો અંત હવે પાસે આવ્યો છે કે તેઓ આવાં કર્મ કરેછે. પછી તે કાંપતી કાંપતી દુઃશાસન સાથે ચાલી પણ આમ કરીને રાજમોહોલ આવ્યો કે તરતજ તે રણવાસ તરફ ઊતાવળી દોડી. પણ દુઃશાસને તેને પકડી કહાડી ને તેનો લાંબો ચોટલો સાહી તેને સભામાં આણી.

દ્રૌપદીને જોઈ સૌએ લજ્જિત થઈ નીચું જોયું. તેણે ભીષ્મ દ્રોણને પૂછ્યું કે યુધિષ્ઠિરે દાસ થયાપછી કે પહેલાં મને હોડમાં મૂકી હતી? એઓએ ઉત્તર ન દેતાં નીચું ઘાલ્યું. પછી તેણે પાંડવોની સામું જોયું પણ તેઓએ પણ નીચું ઘાલ્યું. ભીમ તેને છોડવવાને ઊઠવાનું કરતો હતો પણ તેટલામાં યુધિષ્ઠિરે આંખને અણસારે તેને ના કહી. પછી જ્યારે દ્રૌપદીએ ફરીથી પાંડવના સામી દૃષ્ટિ કરી ત્યારે દુઃશાસન તેને બીજી તરફ ખેંચી લેઈ જઈ બોલ્યો રે દાસી તું આમ તેમ શું જોય છે? એ પ્રસંગે કરણ ને શકુની બોલી ઊઠ્યા કે ઠીક, ઠીક કહ્યું!

પછી દ્રૌપદી મોટું આક્રંદ કરતાં બોલી તમારે સૌને સ્ત્રી છોકરાં છે ને તમારાં હૈયામાં મારું દુઃખ કેમ નથી વસતું? હું એક વાત પૂછું છઉં તેનો ઉત્તર દો. તે વધારે બોલવા જાયછે કે દુઃશાસને કઠોર વચન બોલી તેને ખેંચવા માંડી પણ એટલામાં તેના ચીરનો છેડો તેના હાથમાં આવ્યો. ભીમથી ન રહેવાયું ને એણે યુધિષ્ઠિરના ઉપર ક્રોધ કર્યો પણ અર્જુને તેને વાર્યો. દુર્યોધને દ્રૌપદીને કહ્યું કે આવ મારી જાંઘ ઉપર બેસ. ભીમ દાંત કકડાવીને મોટે સ્વરે બોલ્યો કે સૌ મારી પ્રતિજ્ઞા સાંભળો. જો હું દુર્યોધનની જાંઘને મારી ગદાથી ન ભાગું ને દુઃશાસનનું લોહી ન પીઉં તો હું કુન્તીનો પુત્ર નહીં. તેટલામાં વિદુર ધૃતરાષ્ટ્રને સભામાં તેડી લાવ્યો ને એ દ્રૌપદીને બોલ્યો—હું દુઃખી છઉં બેટા કે મારા દીકરાઓએ આજ તારૂં અપમાન કર્યું છે; પણ હવે તું તારા સ્વામીઓ સાથે તારાં રાજ્યમાં જા ને જે થયું છે તેને વિસારી દેજે. પાંડવો તરત ઊઠ્યા ને ચાલતા થયા.

પછી દુર્યોધને ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે તમે તો તેઓને પાછું રાજ્ય આપ્યું પણ હવે તેઓ ખીજવાયલા છે તેથી અમારી સામે યુદ્ધ કરવા આવશે માટે એકવાર ફરીથી અમે દ્યૂત રમીએ ને જે હારે તે બાર વર્ષ વનવાસ કરી આવે એમ થવું જોઈએ. ધૃતરાષ્ટ્રે તેમ કરવાની આજ્ઞા આપી ને પાંડવોને પાછા બોલાવ્યા. પાછા યુધિષ્ઠિર ને દુર્યોધન રમવા બેઠા ને આ પ્રમાણે હોડ કરી કે જે હારે તે બાર વર્ષ વનવાસ કરે અને તેરમે વર્ષે ઈચ્છામાં આવે તે નગરમાં ગુપ્ત રહે, પણ જો કોઈના જાણ્યામાં આવે કે તે ફલાણી જગાએ છે તો ફરીથી બીજાં બાર વર્ષ વનવાસ ભોગવે. પછી શકુનીએ પ્રથમની પેઠે કપટપાશા નાખ્યા ને દુર્યોધન જીત્યો. દુઃશાસન બોલી ઊઠ્યો કે હવે તો દુર્યોધનનું રાજ્ય નક્કી થયું. પણ ભીમ બોલ્યો કે હર્ષથી ફુલાઈ ન જા, મારી પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ રાખજે: તારૂં લોહી પીઉં તોજ હું કુન્તીનો પુત્ર ખરો. પછી પાંડવોએ વસ્ત્ર કહાડી નાખી વલ્કલ ધારણ કર્યાં ને વનમાં જવાની ઉતાવળ કરી. વિદુરે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે કુન્તી વૃદ્ધ ને અશક્ત છે માટે તેને હું મારે ત્યાં રાખીશ. યુધિષ્ઠિરે તે માન્ય કર્યું ને પછી તે તથા ભાઈઓ તથા દ્રૌપદી વલ્કલ ધારણ કરી નગર બહાર વનભણી ચાલ્યાં. એ પ્રસંગે દ્રૌપદીએ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે ભીમ દુઃશાસનને મારી એનું લોહી પીશે ને લોહીએ ભર્યા હાથ મારે માથે મૂકશે ત્યાંસૂધી હું મારા કેશ આમના આમ છૂટાજ રહેવા દેઈશ.

પાંડવોએ બાર વર્ષ વનમાં કહડ્યાં તેમાં જાણવા જોગ પ્રસંગો આ પ્રમાણે છે:—યુધિષ્ઠિરે સૂર્યની તપશ્ચર્યા કરી ને એણે એક અક્ષયપાત્ર આપ્યું જે વડે સેંકડો બ્રાહ્મણ યુધિષ્ઠિરને ત્યાં ભોજન કરતા. વ્યાસે આવીને કહ્યું હતું તે ઉપરથી અર્જુન ભાઈઓથી જુદો પડી તીર્થાટન કરવા નીકળ્યો. તેણે તપ કરી શિવને પ્રસન્ન કર્યા ને શિવે બ્રહ્મશિરો એ નામનું અસ્ત્ર આપ્યું ; કુબેર, વરુણ આદિ દેવતાઓએ પણ અસ્ત્ર આપ્યાં. પછી ઈન્દ્રના તેડવાથી અર્જુન સ્વર્ગમાં ગયો ને ત્યાં તેણે પાંચ વર્ષ રહી નવી અસ્ત્રશસ્ત્રવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી, તેણે નિવાંતકવચ નામના અસુરને મારી ઈન્દ્રને પ્રસન્ન કર્યો હતો. તેના ઉપર ઉર્વશી પ્રેમાશક્ત થઈ હતી પણ અર્જુને તેને લેખવી નહોતી. એઉપરથી તેણે તેને શાપ દીધો હતો કે તું વંડળ થઈ સ્ત્રીઓમાં રહીશ પણ પછી ઈન્દ્રે તે શાપને એક વર્ષનો કર્યો હતો. ભીમે કિર્મીર ને જટાસુર એ રાક્ષસોને

માર્યા હતા. પાંડવો, ઋષિ તથા બ્રાહ્મણોના સંઘાથમાં તીર્થાટન કરતા અને તીર્થ મહિમાના તથા પુણ્યશ્લોક જનનાં આખ્યાનો સાંભળતા. તેઓએ રામ-નળ-હરિશ્ચંદ્ર-અષ્ટાવક્ર-યાજ્ઞવલ્ક્ય-સાવિત્રી — ઈત્યાદિકની કથા સાંભળી હતી.

પાંડવો તીર્થાટન કરી આવી પાછા અદ્વૈત વનમાં આવી રહ્યા હતા તેવામાં કૌરવો પોતાનો વૈભવ દેખડાવી પાંડવોને બાળવા સારૂ ગાયવાછડાની ગણતરી કરવાને મશે દેશમાં ફરવા નીકળ્યા હતા. તેઓએ ફરતાં ફરતાં આવી અદ્વૈત વનની પાસેના વનમાં પડાવ કર્યો હતો. એક દહાડો દુર્યોધને થોડેક દૂર તળાવ હતું ત્યાં તંબુઓ તાણવાનું પોતાનાં માણસોને કહ્યું. તે તળાવ ઉપર ગંધર્વ રાજા પોતાનાં માણસ સાથે પડચો હતો. પછી દુર્યોધન તથા ગંધર્વ એ બેને લડાઈ થઈ તેમાં ગંધર્વે દુર્યોધન તથા કર્ણને બાંધી રાખ્યા. એ વાતનો સંદેશો કોઈએ આવી કહ્યો ત્યારે પાંડવોએ તરત જઈ ગંધર્વ સાથે યુદ્ધ કરી તેને હરાવી દુર્યોધન તથા કર્ણ એઓને છોડવી પોતાને આશ્રમે આણી રાખ્યા. પછી દુર્યોધન લજ્જિત થઈ પાછો હસ્તિનાપુર ગયો હતો.

દુર્યોધને યુધિષ્ઠિરના જેવો રાજસૂયજ્ઞ કરવાનો વિચાર કર્યો પણ પ્રોહિતે કહ્યું કે જ્યાંસૂધી ધૃતરાષ્ટ્ર છે ને તમારો શત્રુ યુધિષ્ઠિર છે ત્યાંસૂધી તમારાથી તે યજ્ઞ કરાય નહીં—ઈચ્છા હોય તો રાજસૂયજ્ઞના જેવો બીજો મોટો યજ્ઞ કરો, પછી દુર્યોધને પ્રોહિતના કહ્યાથી બીજો યજ્ઞ કર્યો ને પાંડવને તેડાવ્યા. યુધિષ્ઠિરે ઉત્તર કહાવ્યો કે ઘણું રૂડું કર્મ છે ને તેથી ભરતવંશના પુરૂષોની કીર્ત્તિ વધશે. પણ વનવાસની અવધિ પૂરી થયાવિના અમારાથી આવી શકાશે નહીં. ભીમે કહાવ્યું કે તેર વર્ષ પૂરાં થશે ત્યારે યુધિષ્ઠિર રણયજ્ઞ કરી ધૃતરાષ્ટ્રના સઘળા પુત્રોને તેમાં હોમશે. પછી દુર્યોધને યજ્ઞ કર્યો પણ કોઈએ તે વખાણ્યો ને કોઈએ તે નિંદ્યો. દુર્યોધને કર્ણને કહ્યું કે જ્યારે હું પાંડવને મારીશ ત્યારે હું રાજસૂયજ્ઞ કરીશ ને તું ત્યાં આવી મને માન આપજે. કર્ણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે જ્યાંસૂધી હું અર્જુનને નહીં મારું ત્યાંસૂધી હું મારા પગ નહીં ધોઉં ને મૃગ માંસ નહીં ખાઉં ને કોઈને કંઈ ભેટ દાન નહીં કરૂં. એ પ્રતિજ્ઞાની જાણ યુધિષ્ઠિરને થઈ ત્યારે તે બહુ ખિન્ન થયો કેમકે તે જાણતોજ હતો કે કોઈ દહાડો પણ અર્જુન ને કર્ણ સામસામા લડચા વિના રહેનારા નથી.

એક દિવસ પાંડવો મૃગયાને ગયા હતા ને દ્રૌપદી આશ્રમમાં એકલી હતી. એવું બન્યું કે રાજા જયદ્રથ તે વાટે જતો હતો તેણે દ્રૌપદીને રથમાં બેસાડી લેઈ જવા માંડી પણ એવામાં પાંડવોને જાણ થયેથી અર્જુન ભીમ તેની પછવાડે દોડચા ને તેનાં સૈન્યને મારી ભીમે તેને ધર્મ પાસે બાંધી આણ્યો પણ પછી એણે તેને શીખામણ દઈ પોતાને દેશ જવા દીધો. એક દિવસ એક ઋષિ પાંડવને કહેવા આવ્યો કે મારાં અરણીપાત્ર એક મૃગ લેઈ ગયો છે માટે મને તે અપાવો. એ ઉપરથી તે નીકળ્યા પણ મૃગ હાથ ન લાગ્યો ને ધર્મને તૃષા લાગી. પછી નકુળ એક સરોવર આગળ ગયો તો ત્યાં વૃક્ષઉપરથી એક યક્ષ બોલ્યો કે મારા પ્રશ્નના ઉત્તર દીધા વગર પાણી લઈશ તો તું મરીશ. નકુળે તે ન માન્યું ને તે મરણ પામ્યો. સહદેવ અર્જુન ને ભીમની પણ તેજ દશા થઈ. પછી ધર્મે તે યક્ષના પ્રશ્નના ઉત્તર દીધા ને તે યક્ષે (યમે) પોતાના

પુત્ર ધર્મના ઉપર પ્રસન્ન થઈ મરણ પામેલા ચારે ભાઈઓને જીવતા કર્યા; પેલા બ્રાહ્મણનાં અરણીપાલ પાછાં આપ્યાં ને જય થાઓ એવો વર આપ્યો. પછી પાંડવોને દ્યુતની હોડ પ્રમાણે તેરમે વર્ષે ગુપ્ત રહેવાનું હતું તેથી તેઓએ સર્વ ઋષિમંડળીને વિદાય કરી ને પોતે દ્રૌપદી સહિત વેષ બદલી એકલા વનમાં ચાલતા થયા.

પાંડવોએ વિરાટરાજાની નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો તેની પહેલાં તેઓએ નગરની બહાર સ્મશાનમાં શમીના ઝાડ ઉપર ડાળાં પાનડાંમાં પોતાનાં શસ્ત્ર વસ્ત્ર સૌ સંતાડ્યાં; અને ત્યાં એક શબ રઝળતું પડેલું દીઠું તે લેઈને ઝાડ સાથે બાંધ્યું ને બૂમ પાડી કે આ અમારી માનું શબ છે તે અમે વર્ષ પછી આવીને બાળવાના છૈયે માટે કોઈ એને છેડશો નહીં. પછી એકેકેક જણે નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રથમ યુધિષ્ઠિરે કાખમાં અક્ષ—પાસાનું પોટલું રાખી વિરાટને જઈ આશિર્વાદ દીધો. ને કહ્યું કે હું પાંડવને ત્યાં હતો પણ તેઓ વનવાસ ગયા ત્યારે હું નિરાશ્રિત હોવાથી અહીંઆં આવ્યો છઉં; અક્ષવિદ્યામાં કુશળ છઉં ને મારૂં નામ કંક છે. પછી વિરાટે તેને રાખ્યો. થોડીવાર પછી ભીમ બલ્લવ (રસોઈયાને વેષે), પછી અર્જુન બૃહન્નટા (સ્ત્રીઓને નૃત્ય ગીત શીખવનાર હિજડાને વેષે), પછી સહદેવ તન્તિપાળ (ગાય ભેંસ ઢોરનો પરીક્ષક થઈને) અને નકુળ ગ્રંથિક (અશ્વ પરીક્ષક થઈને) એમ એક પછી એક વિરાટને મળ્યા ને પાંડવોને ત્યાં અમે હતા એવું તેઓએ કહ્યું અને વિરાટે સૌને પોતાને ત્યાં રાખ્યાં.

દ્રૌપદી સૈરન્ધ્રી નામ ધારણ કરી ચાલી આવતી હતી તે રાણીની દૃષ્ટિએ પડી ને એણે તેને બોલાવી પુછ્યું. દ્રૌપદીએ કહ્યું કે હું પ્રથમ રૂક્મિણીની દાસી હતી ને પછી દ્રૌપદીની થઈ હતી પણ એ પાંડવો સાથે વનવાસ ગઈ ત્યારથી હું રઝળ્યાં કરૂં છઉં. રાણી બોલી તું કોઈ રાજાની સ્ત્રી જેવી જણાયછે ને તું મારા કરતાં વધારે સુરૂપ છે ને રાજા જો તને જોય તો તે પછી મારો તો ભાવ જ ન પૂછે માટે હું તો તને નથી રાખતી. દ્રૌપદી બોલી તે વાતની ચીન્તા નહીં રાખશો, પાંચ ગંધર્વ મારી રક્ષા કરેછે ને જે કોઈ મારી સામાં કુદૃષ્ટિ કરશે તેને તે તરત મારી નાખશે; હું સઘળો ઘરધંધો કરીશ પણ કોઈના પગ નહીં ધોઉં ને કોઈનું એઠું નહીં જમું. રાણી બોલી જો એમજ છે તો આવ રણવાસમાં રહે. પછી દ્રૌપદી વિરાટરાણીની સેવામાં રહી.

પછી યુધિષ્ઠિર ઘણા ઘણા સરદારો સાથે દ્યૂત રમે ને જીતે તે રાજાની આગળ લાવી મૂકતો. રાજા પ્રસન્ન થઈ સઘળું તેને પાછું આપી દેતો. ત્રણ મહિના રાજાએ મલ્લયુદ્ધની રમત કરાવી. એ પ્રસંગે દેશ દેશના મલ્લો પોતાનું બળ તથા ચાતુર્ય દેખાડવાને આવ્યા હતા. એક જીમૂત નામનો મલ્લ ઘણે દૂરથી આવ્યો હતો તેણે સૌને હરાવ્યા. પોતાનાં રાજ્યમાં જીમૂતને જીતે તેવો કોઈ ન નીકળ્યો તેથી રાજા ને સરદારો ચિન્તાતુર થયા. તેટલામાં ભીમનું સ્મરણ થયું ને રાજાએ તેને બોલાવ્યો. ભીમ બોલ્યો હું ભૂખ્યો છઉં માટે ખાધા પછી લડીશ. રાજાએ તેની આગળ ઢગે ઢગ ખાવાનું અણાવી મૂકાવ્યું ને ભીમે સૌના દેખતાં ધરાઈને ખાધું. પછી તે ને જીમૂત બેજણ બે હાથી લડતા હોય તેમ લડ્યા ને જોનારા વિસ્મયપૂર્વક હરખાયા. છેલ્લીવારે ભીમે જીમૂતને બે પગ પકડીને પોતાનાં માથા

પર ફેરવી ધમ્મ દઈ ભોંયપર પછાડયો ને તે મૂઓ. રાજાએ ને બીજા સરદારોએ પ્રસન્ન થઈ ભીમને બહુ બહુ વાનાં આપ્યાં. એ પ્રસંગથી રાજાની ભીમપર ઘણી પ્રીતિ થઈ ને તે કોઈ કોઈ વાર ભીમને રણવાસને આંગણે લેઈ જઈ સહીં વાઘ રીંછ સાથે લડાવતો. ભીમનું પરાક્રમ દેખી રાજા રાણી બહુ આનંદ પામતાં. કોઈ કોઈ વાર અર્જુન રાજકન્યા ઉત્તરાને ગાતાં નાચતાં શીખવતો તે રાજા જોતો ને પ્રસન્ન થતો. એ કોઈ કોઈ વાર હયશાળામાં જઈ ઘોડાને જોતો ને નકુળને રીઝ આપતો. સહદેવને પણ ઘણીક રીઝ મળી કેમકે તે ભવિષ્ય વર્તી આગળથી કહેતો ને પછવાડેથી તેમજ થતું; વળી તેની સંભાળથી ઢોર વધ્યાં ને ગાયો તમણું ચોગણું દૂધ વધારે આપતી.

એવી રીતે એક વરસ લગભગ વહી જવા આવ્યું. એ પાંડવોના વનવાસનું તેરમું વરસ હતું. દુર્યોધન જોડે યુધિષ્ઠિર જુગટું રમ્યા તેમાં છેલ્લી રમતની સરત એવી હતી કે યુધિષ્ઠિર હારે તો પાંડવો ૧૨ વરસ વનવાસ કરે અને તેરમે વરસ ગુપ્ત રહે. તેરમા વરસમાં તેઓ ઓળખાય તો બીજાં બાર વરસ વનમાં રહે. માટે આ વરસ ઘણું સંભાળવાનું હતું. અત્યારસૂધી એમને કોઈએ પારખ્યા ન હતા. વરસ આખરે દ્રૌપદીને માથે ભારે સંકટ આવ્યું.

જૂની કથાઓમાં મોટી પાંચ સતી કહીછે તેમાં દ્રૌપદી પ્રખ્યાત છે. પાતિવ્રત્ય ધર્મ જે એને અતિ વહાલો હતો તેની ઉપર વિઘ્ન આવ્યું. વિરાટ રાજાની રાણી સુધેક્ષ્ણાની હજુરમાં દાસી થઈને એ સતી સૈરંદ્રી નામ ધારણ કરીને રહી હતી. રહેવા ગઈ ત્યારે સુધેક્ષ્ણાને કહ્યું હતું કે હું દ્રૌપદીની દાસી છું ને તે તેના સ્વામી જોડે વનવાસ ગઈ ત્યારથી હું તેનાથી છૂટી પડીછું. પાંડવસાથે વનવાસ જતી વેળા તેણીએ પોતાનાં સઘળાં મૂલ્યવાન વસ્ત્રાભૂષણ તજ્યાં હતાં ને માત્ર એક ધોળે લુગડે નીકળી હતી. રાણી સુધેક્ષ્ણાની ચાકરીમાં રહી તેવારે તેણીએ જણાવ્યું હતું કે મારા ધણી પાંચ ગંધર્વ છે તેઓ રાત દિવસ મારી રક્ષા કરેછે.

સુધેક્ષ્ણાને ઘણા ભાઈ હતા તેઓ કીચક કહેવાતા હતા, અને વિરાટરાજાના દરબારમાં તેમનું જોર ઘણું હતું. તેઓમાં સૌથી વડો હતો તે વિરાટનો સેનાધિપતિ હતો. એને એકસો પાંચ ભાઈ હતા. એ સાળાથી રાજા બહુ ડરતો ને તેમની ઈચ્છાની સામો થઈ શકતો નહીં. વડા કીચકે દ્રૌપદીની લાજ લૂટવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેથી તે સતીને બહુ ક્રોધ ચડયો. એકાંતમાં છાનામાના ભીમને મળી તેણે બહુ રૂદન કર્યું, ને ઘણાં મહેણાં મારી કહ્યું કે જો તમે એ દુષ્ટ કીચકને નહિ મારો તો હું ઝેર ખાઈને મરીશ. એ વાત જાણી ભીમ ઘણો દલગીર થઈ કીચક ઉપર ક્રોધાયમાન થયો. દ્રૌપદી જોડે ખેદ કરવા લાગી તેને શાંત પાડીને સમજાવી. તેણે કહ્યું કે તમે મારો વાંક શું કરવા કહાડોછો? દુઃશાસનને હું મારવા ઉઠ્યો હતો, પણ મોટાભાઈએ અટકાવ્યો; જયદ્રથ વેળા પણ તેણે અટકાવ્યો; મારે વડીલ ભાઈની આજ્ઞામાં રહેવું જોઈએ. પણ કીચકનો ઘાટ તો હું નક્કી ઘડી નાંખીશ. આ મારો મનસુબો એકે, ભાઈને કે બીજા કોઈને જણાવ્યા વિના

આવતી કાલે કીચકનો પ્રાણ લઈશ. આ વાત કોઈને કહેવી નહિ. એનું મરણ થયા પછી તમારે એમ કહેવું કે એને મારા ગંધર્વે માર્યો.

પછી બીજી રાત્રે યુક્તિથી પાપી કીચકને એકાંત અંધારી જગાએ ચિત્રશાળામાં ભીમે ઝાલ્યો ને તેનો ચોટલો પકડી પાડીનાખી ભાંયઉપર ઘસેડ્યો. કીચક પણ મોટો લડવૈયો હતો તેથી તેણે ઊઠીને ભીમને પછાડ્યો પણ એણે પાછો તેને ઊંચકી પછાડી ભાર મૂકી એવો તો મસળ્યો ને છાતીઉપર ઘૂંટણ મૂકી એવો તો ગુંદ્યો કે કીચકથી બોલાયુંજ નહીં ને તે મરણ પામ્યો.

પછી ભીમે દ્રૌપદીને તેડી આણી દિવો સળગાવી કીચકના હાડમાંસનો ઢગ દેખાડ્યો ને બોલ્યો કે જે કોઈ તને સતાવશે તેને હું આ દશાને પહોંચાડીશ. દ્રૌપદી ઘણી રાજી થઈ. તેણીએ એવી બુમ ઉડાડી કે કીચકને મારા ગંધર્વે માર્યો. કીચકના મરણનીખબર નગરમાં થયાથી હાહાકાર થઈ રહ્યો. કીચકના ભાઈઓ મૂડદાંને બાળવા લેઈ ગયા તે વેળા તેઓએ રાજાને કહ્યું કે જે દાસીને માટે કીચકનું મરણ થયું છે તેને અમે કીચક સાથે બાળી મૂકવાને ઈચ્છીએ છીએ. રાજા કીચકોથી બહુ ડરતો તેથી તે કંઈ અટકાવ કરી શક્યો નહીં. તેઓ દ્રૌપદીને પકડીને દોરડે બાંધીને લેઈ ગયા. પછવાડેથી ભીમ જૂદે માર્ગે ત્યાં ગયો ને એક મોટું વૃક્ષ મૂળથી ઊખેડી પોતાના કેશ મહોડાંપર નાખી (કે કોઈ ઓળખે નહીં) કીચકો ભણી દોડ્યો. એઓ ગંધર્વ આવ્યો જાણી નાઠા પણ ભીમે તેઓને પકડી કહાડી મારી નાખ્યા ને દ્રૌપદીને છોડી નગરમાં વિદાય કરી ને પોતે પાછો છાનોમાનો પોતાને ઠેકાણે આવી રહ્યો. નગરમાં પાછો ગભરાટ ઊઠ્યો. સૌ પ્રધાનોએ રાજાને કહ્યું કે દ્રૌપદીથી નગરમાં બહુ ઉત્પાત થાયછે માટે તેને વિદાય કરી દેવી જોઈએ. રાજાએ પણ તેમ વિચાર્યું પણ રખેને ગંધર્વ તેને મારી નાખે માટે તેણે રાણીને કહ્યું કે તું તેને રજા આપી દે. પછી રાણીએ દ્રૌપદીને કહ્યું કે તારે લીધે મારા ભાઈઓ મરણ પામ્યા છે ને કાલે ઊઠીને મારા રાજાને પણ કંઈ થાય માટે તું તારે હવે બીજે કહીં જા. દ્રૌપદી બોલી હવે તેર દિવસ બીજા મને અહીં રહેવા દો; પછી મારા ગંધર્વો તમારું કલ્યાણ ઈચ્છીને મને બીજે ઠેકાણે લેઈ જશે. પછી રાણી કંઈ બોલી નહીં.

હવે કૌરવોએ પાંડવોને બીજાં બાર વર્ષ વનવાસ ભોગવવો પડે માટે તેઓને શોધી કહાડવાને જ્યાં ત્યાં ગુપ્ત દૂત મોકલ્યા હતા પણ એઓને જાણ પડી નહોતી. કેટલાક દૂત બળવાન કીચકનાં મરણનો સન્દેશો લાવ્યા હતા તેઉપરથી કૌરવો સૈન્ય લેઈને વિરાટ ઉપર હલ્લો કરવા આવ્યા. તેઓને સહાય ત્રિગર્ત દેશનો રાજા સુશર્મન હતો તે વિરાટ નગરીની ઉત્તરે ઊતરી ગાયોને લેઈ ગયો. વિરાટે સૈન્ય લેઈ તેની પાછળ દોડ કરી ને પછી યુદ્ધ ચાલ્યું તેમાં બન્ને પક્ષનાં ઘણાંક માણસો મૂઆં પછી બે રાજાને એકલાએકલી યુદ્ધ થયું તેમાં વિરાટ હાર્યો ને સુશર્મન તેને બાંધી પોતાના રથમાં નાંખી ચાલતો થયો. યુધિષ્ઠિરે ભીમને કહ્યું કે આપણે વર્ષ થયું રાજાનું લૂણ ખાઈએ છીએ માટે કોઈ પણ પ્રકારે રાજાને શત્રુના હાથમાંથી છોડાવી આણવો જોઈએ. હું સૌની સંભાળ રાખું છઉં ને તું તથા નકુળ સહદેવ સુશર્મન પછ-

વાડે દોડો. એઓએ જઈ સુશર્મનને પકડ્યો. પ્રથમ વિરાટને છોડી નગરમાં મોકલ્યો ને પછી સુશર્મનને મુશ્કે બાંધી રાજા પાસે આણ્યો. સુશર્મને ક્ષમા માગી ત્યારે વિરાટે તેને તેનાં રાજ્યમાં પાછો મોકલ્યો. એ પ્રસંગમાં વિરાટે પાંડવોના બહુ વખાણ કર્યા ને તેઓનો ઉપકાર માન્યો.

વિરાટ ને પાંડવ ઉત્તર દિશાએ સુશર્મન સામાં યુદ્ધ કરતા હતા તેવામાં દુર્યોધન ને બીજા કૌરવોએ દક્ષિણ દિશાએ હલ્લો કરવા માંડયો હતો. એઓની સામાં લડવા જનાર કોઈ નહોતું. રાજપુત્ર ઉત્તર નામનો હતો તે છોકરો હતો ને તે રણવાસમાં ઉછર્યો હતો, યુદ્ધસંબંધી તે કંઈજ જાણતો નહોતો. લોકે કહ્યું કે રાજા તને રાજ્ય સોંપીને ગયો છે ને તારાં તે વખાણ કરતો માટે આ વેળા તારે નીકળવુંજ જોઈએ. ઉત્તર ઊઠ્યો ને બોલ્યો કે હું કૌરવ સામાં જઈ યુદ્ધ કરું પણ રથ હાંકનાર કોઈ સારથી નથી. પછી તે રણવાસમાં આવ્યો ને ઉપર પ્રમાણે બોલ્યો. દ્રૌપદીએ કહ્યું કે તારી બેનના ભણાવનારે અર્જુનનો રથ હાંકેલો છે તે તારો રથ હાંકશે. ઉત્તરે પોતાની બેન ઉત્તરાને અર્જુન પાસે મોકલી ને અર્જુન સજ થયો. અર્જુને શસ્ત્ર કવચ સજવા માંડ્યાં તે જોઈ સૌ સ્ત્રીઓએ હાસ્ય કર્યું. પછી ઉત્તર ને અર્જુન થોડાંક માણસો સાથે કૌરવ સામાં ગયા. કૌરવનું સૈન્ય દેખી ઉત્તર બીનો ને અર્જુનને કરગરવા લાગ્યો કે સ્ત્રીઓ હસશે તે ખમાશે પણ આ સૈન્યની સામાં તો મારાથી જોવાતું નથી માટે તું પાછો નગરમાં હાંક. અર્જુને કહ્યું કે હવે તેમ નહીં થાય, ધીરજ રાખ. ઉત્તરની ધીરજ ન રહી ને તેણે રથમાંથી નીચે કૂદી પડી નાસવા માંડયું. અર્જુને રથમાંથી ઊતરી તેને પકડી પાછો બેસાડયો. એ સંધું જોઈ કૌરવને વિચાર પડ્યો કે તે અર્જુન તો નહીં હોય! જો અર્જુન હોય તો ઠીકજ છે કે પાંડવને પાછો બાર વર્ષ વનવાસ કરવો પડશે. પછી તેરમું વર્ષ ક્યારે પૂરું થાયછે તે વિષે વાદ ચાલ્યો પણ ભીષ્મ બોલ્યો કે તેર વર્ષ પૂરાં થયાંછે.

અર્જુને ઉત્તરને કહ્યું કે તું સ્મશાન ભણી હાંક પછી અર્જુને શમી ઉપરથી શસ્ત્ર લીધાં ને ઉત્તરને સર્વ વાર્તા કહી. પછી ઉત્તરને ધીરજ આવી ને તેણે રથને શત્રુ સામાં હાંક્યો. અર્જુને સૌને હરાવ્યા ને પછી જયસૂચક શંખનાદ કીધો તેથી એક ભીષ્મ વગર સૌ કૌરવ મૂર્છિત થઈ પડ્યા. અર્જુનના કહ્યાથી ઉત્તરે રથમાંથી ઉતરી દુર્યોધન કર્ણ ઈત્યાદિ મોટામોટા યોદ્ધાઓનાં વસ્ત્ર કહાડી લીધાં ને તે પાછો આવી રથમાં બેઠો. કૌરવો શુદ્ધિમાં આવ્યા કે લજ્જિત થઈ હસ્તિનાપુર ભણી ચાલતા થયા.

વિરાટ સુશર્મનને હરાવી નગરમાં આવતો હતો તેને માનથી નગરમાં લાવવાને લોક સામાં ગયા હતા પણ તેમાં ઉત્તર નહોતો તેથી રાજાએ તેને વિષે પૂછ્યું. એટલામાં તો સન્દેશો આવ્યો કે ઉત્તરે કૌરવોનો પરાજય કર્યો છે ને તે લૂટ સાથે આવેછે. પછી રાજાએ મોટી ધામધૂમથી સૈન્યને સામું મોકલ્યું ને યુધિષ્ઠિરને બોલાવી કહ્યું કે મહારાજ આવો મારી સાથે દ્યૂત રમો. યુધિષ્ઠિર બોલ્યો કે અતિહર્ષમાં આવેલા સાથે દ્યૂત ન રમવો એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. રાજાએ આગ્રહ કર્યો ને બે જણ રમવા બેઠા. રમતાં રાજા બોલ્યો કે મારા દીકરાએ કૌરવને કેવા હરાવ્યા છે! યુધિષ્ઠિર

બોલ્યો-ઉત્તરે જય મેળવ્યો તેમાં કંઈ નવાઈ નથી, કેમકે બૃહન્નટા (અર્જુન) સારથી હતો. રાજા બોલ્યો તું હીજડાનાં વખાણ કરી મારા કુંવરનું માનભંગ ન કર. યુધિષ્ઠિર બોલ્યો-જે યુદ્ધમાં ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, દુર્યોધન સરખા યોદ્ધા હોય તે યુદ્ધમાં ઉત્તર ટકી શકેજ નહીં. રાજાએ ક્રોધ કરી યુધિષ્ઠિરનાં મહોડાં ઉપર બળથી પાસો માર્યો, જેથી તેનાં નાકમાંથી લોહી નીકળ્યું; પણ દ્રૌપદી પાસે હતી તેણે તરત તે લોહી પોતાનાં લૂગડાં ઉપર ઝીલી લીધું. એટલામાં સેવકોએ આવી જાણ કરી કે કુંવર મહોલને આંગણે આવી ઊભો છે. યુધિષ્ઠિર બોલી ઊઠ્યો કે સારથી અહીં ન આવે, તે આવશે ને મારૂં લોહીવાળું મહોડું જોશે તો મોટી હાનિ થશે. પછી ઉત્તર એકલો આવ્યો ને રાજાને મળ્યો ને સર્વ વાર્તા કહી. રાજાએ યુધિષ્ઠિર પાસે ક્ષમા માંગી. એ બોલ્યો મેં ક્રોધને જીત્યો છે પણ મારું લોહી દ્રૌપદીએ પોતાનાં વસ્ત્રમાં ન ઝીલ્યું હોત ને તે ભોંયઉપર પડ્યું હોત તો તમારું ને નગરનાં લોકનું સૌનું આવી બન્યું હોત. પછી યુધિષ્ઠિરે મહોડું ધોયું ને અર્જુને આવી રાજાને નમન કર્યું.

પછી રાજાએ સભા ભરીને પાંડવોને દિવ્યવસ્ત્ર પહેરાવ્યાં ને બહુ માન આપ્યું. રાજાએ પોતાની કુંવરી ઉત્તરા અર્જુનને આપવા માંડી પણ એણે કહ્યું કે મેં તેને ભણાવી છે માટે હું નહીં પરણું, તમારી ને મારા મોટા ભાઈની ઈચ્છા હોય તો તેને મારા અભિમન્યુ સાથે પરણાવો. રાજાએ તે માન્યું ને પછી લગ્નનો સમારંભ કરવા માંડયો. પછી ત્યાં કૃષ્ણ, બળરામ, સુભદ્રા, અભિમન્યુ, દ્રુપદરાજા તથા તેનો કુંવર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને બીજા સરદારો ત્યાં આવ્યા ને મોટા ઉત્સાહથી ઉત્તરાઅભિમન્યુનાં લગ્ન થયાં.

વિરાટનગરીમાં ઉત્તરાઅભિમન્યુના લગ્ન થઈ રહ્યા પછી ત્યાં મળેલા રાજા સરદારોએ સભા ભરી ને તેમાં કૃષ્ણ, બળરામ, સાત્યકી, દ્રુપદ સૌએ પોતપોતાનાં મત જણાવ્યાં ને છેલ્લીવારે ઠર્યું કે દ્રુપદે પોતાના પ્રોહિતને હસ્તિનાપુર મોકલી કૌરવને કહેવડાવવું કે હવે તમારે પાંડવને તેઓનું ઈન્દ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય આપવું જોઈએ ને દુર્યોધન તે ન માને તો પાંડવોએ યુદ્ધ કરવું. પછી સૌ પોતપોતાનાં રાજ્યમાં ગયા.

એ ઠરાવની જાણ કૌરવોને થઈ કે તરત દુર્યોધને સૈન્યની સજાઈ કરાવવા માંડી ને તે પોતે કૃષ્ણને પોતાનો સહાય કરવાને દ્વારિકા ગયો. એવું બન્યું કે અર્જુન પણ તેજ દિવસે ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. કૃષ્ણ નિદ્રામાં હતો તેથી દુર્યોધન શય્યા આગળ કૃષ્ણનાં માથાં કને બેઠો ને અર્જુન પગ કને બેઠો. કૃષ્ણ જાગ્યો એટલે તેણે પ્રથમ સન્મુખ બેઠેલા અર્જુનને જોયો ને આવવાનું કારણ પૂછ્યું. અર્જુન ઉત્તર દેછે એટલે દુર્યોધન બોલી ઊઠ્યો કે હું ને માહારા ભાઈ યુદ્ધની સજાઈ કરીએ છીએ માટે વિનંતિ કરવા આવ્યો છઉં કે તમે તમારાં સૈન્ય સાથે આવી મને સહાય થશો. હું ને અર્જુન બન્ને તમારા સગા છૈએ, તમારે અમને બન્નેને સરખા ગણવા જોઈએ; વળી હું પ્રથમ આવ્યો છઉં. કૃષ્ણ બોલ્યો તું પ્રથમ આવ્યો હઈશ પણ મારી દૃષ્ટિએ તો પ્રથમ અર્જુન પડ્યો છે પણ કંઈ નહીં તેટલા ઉપરથી તારે અપ્રસન્ન ન થવું; તમે બન્ને મારી બે આંખ જેવા છો; પણ હવે હું તમને કહું છઉં કે

એક જણે મને લેવો ને બીજાએ મારું સંધું સૈન્ય લેવું;—વળી હું આવીને યુદ્ધ નહીં કરૂં પણ માત્ર વિચારજ આપીશ. અર્જુન બોલી ઊઠ્યો મારે સૈન્યનું કામ નથી, તમે મારી સાથે રહેશો એટલેજ ઘણું છે. દુર્યોધને યાદવસૈન્ય લેવું રાખ્યું. પછી દુર્યોધન બળરામને મળ્યો. એ બોલ્યો કે તમે તમારું ફોડીલો; હું કંઈ તમારાં યુદ્ધમાં આવવાનો નથી. પછી દુર્યોધન યાદવસૈન્ય લેઈ હસ્તિનાપુર ગયો. કૃષ્ણે અર્જુનની ઈચ્છા ઉપરથી હું તારો સારથી થઈશ એવું કહ્યું ને પછી અર્જુન વિરાટ જઈ ભાઈઓને મળ્યો.

દ્રુપદના પ્રોહિતે હસ્તિનાપુર જઈ સભામાં પાંડવનો મોકલેલો સંદેશો કહ્યો. તેનો સાર આ કે જેમ તમે ઈચ્છયું તેમ અમે કીધું છે પણ હવે રાજ્યમાંનો અમારો અર્ધભાગ અમને આપો. જે જે દુઃખ અમે વેઠ્યાં છે તે અમે વિસરી જઇશું; પણ જો તમે અમારી સત્તાનું અમને પાછું આપો નહીં તો યુદ્ધના સંહારનો દોષ તમારે શિર છે.

પછી ભીષ્મ તથા કર્ણ વચ્ચે કેટલીક ભાંજગડ ચાલી અને ધૃતરાષ્ટ્રે સંજયને મોકલ્યો. એણે જઈ પાંડવને કહ્યું કે મહારાજ ઈચ્છેછે કે સગાં સંબંધમાં કલહ ન થવો જોઈએ; દુર્યોધન, કર્ણ ને બીજા મારા પુત્રો યુદ્ધ કરવાને સજ થયાછે પણ મારી ને ભીષ્મ દ્રોણાદિકની ઈચ્છા નથી કે યુદ્ધ કરવું, અહીં આવો તો તમારૂં તથા કૌરવનું ઐક્ય કરાવીએ.

યુધિષ્ઠિર બોલ્યો—અમે યુદ્ધ કરવાને ઈચ્છતા નથી; મહારાજ અમને હસ્તિનાપુર તેડી આશ્રમમાં રાખવાનું કહેછે પણ રાજ્યભાગ આપવાનું કહેતા નથી. કૃષ્ણ બોલ્યો—કૌરવોએ યુદ્ધની સજાઈ કરવા માંડી ત્યારપછી પાંડવોએ સજાઈ કરીછે ને એ સજાઈ કરતાં એઓને બહુ શ્રમ પડયોછે ને અહીં આવેલાં સૈન્યોને જોઈએ તે પુરૂં પાડવાને અર્ધરાજ્ય માગ્યાવિના બીજો ઉપાય નથી, માટે કાંતો સામથી કે કાંતો યુદ્ધથી પણ રાજ્યભાગ મળવો જોઈએ. પછી યુધિષ્ઠિરે સંજયને વિદાય કરતાં એકાંત તેડી જઈ કહ્યું કે ઉપર પ્રમાણે સંદેશો તું સભામાં કહેજે ને દુર્યોધનને એકલાનેજ કહેજે કે જો તારી અર્ધરાજ્ય આપવાની ઈચ્છા ન હોય તો માત્ર પાંચ ગામ આપવાનું માન્ય કર ને અમે સંતોષથી રહીશું.

સંજયે હસ્તિનાપુર જઈ સંદેશો કહ્યો ને દુર્યોધનને પણ સમજાવ્યો, પણ મોટેરાઓએ યુદ્ધ ન કરવા વિષે ને તરુણોએ તે કરવા વિષે ઘણીવાર ભાંજગડ કરી. કંઈ નક્કી થયું નહીં ને કૌરવોએ સંદેશાનો ઉત્તર પણ પાંડવોને મોકલ્યો નહીં.

ઘણા દહાડા થયા પણ કૌરવ તરફથી સંદેશો ન આવ્યો ત્યારે યુધિષ્ઠિરે કૃષ્ણને જણાવ્યું કે મેં માત્ર પાંચ ગામને માટે દુર્યોધનને કહેવડાવ્યું છે તે છતાંપણ તે રાજી હોય એમ દેખાતું નથી માટે હવે શું કરવું? કૃષ્ણે કહ્યું કે હવે હું જઈને સમજાવું ને તે જો ન માને તો પછી વિલંબ ન કરતાં યુદ્ધ આરંભવું.

પછી કૃષ્ણ હસ્તિનાપુર ગયો. અહીં તેના સત્કારને માટે સઘળું સજ કરી રાખ્યું હતું. સૌ કૃષ્ણને સામાં લેવા ગયા પણ દુર્યોધન ન ગયો. કૃષ્ણ નગરમાં આવ્યો ને ધૃતરાષ્ટ્રને

મળ્યો. પછી તે વિદુરને ત્યાં જઇ કુન્તીને મળ્યો. પછી દુર્યોધનનાં મહોલમાં ગયો. અહીં દુર્યોધને બેસાડ્યો ને મદ્ય તથા ફળપાન તેની આગળ મૂકયાં. કૃષ્ણે તેમાંનું કંઈ લીધું નહીં ત્યારે દુર્યોધન બોલ્યો કે કેમ આજ કંઈ રૂચિ કરતા નથી? કૃષ્ણે ઉત્તર દીધો—જો કોઈ કોઈને ઘેર જઈ તેને ત્યાં ખાવા પીવાનું કરે તો જાણવું કે તે બે મિત્ર છે અથવા એકને બીજાની ગરજ છે. દુર્યોધન બોલ્યો તમને ખાવાની રુચિ નહીં હોય પણ તમે મને મિત્ર કેમ નથી ગણતા? કૃષ્ણ બોલ્યો—જ્યાંસૂધી તું પાંડવનું કોઈ પણ રીતે મન નહીં મનાવે ત્યાંસૂધી તારે મારે મૈત્રી થનાર નથી; વળી જે કામને માટે હું તારી પાસે આવ્યો છઉં તે કામ મારી ઈચ્છા પ્રમાણે થયાવિના મારે તારા ઘરનું ખાવું એ ઘટિત નથી; વળી તું જે આટલો આગ્રહ કરેછે તેમાં તારી કંઈ પણ ભુંડી મતલબ કેમ નહોય; માટે હું અહીં કંઈ નહીં ખાઉં—વિદુરને ઘેર જઈને ત્યાં ખાઈશ. એમ બોલી કૃષ્ણ ઊઠ્યો ને તેની સાથે ભીષ્મ, દ્રોણ ને બીજા પણ ઊઠ્યા. એઓએ પોતપોતાને ત્યાં આવવાને કૃષ્ણને વિનંતિ કરી પણ કૃષ્ણે કહ્યું કે એકને ઘેર જાઉં તો બીજાનું મન દુખાય માટે હું તો વિદુરને ત્યાંજ જઈ રહીશ.

બીજે દહાડે કૃષ્ણ સભામાં ગયો. થોડીક વાર થઈ કે નારદ ને બીજા ઋષિઓ આકાશમાર્ગે સભામાં આવી વિરાજ્યા. પછી કૃષ્ણ બોલ્યો ઓ મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર, હું પાંડવ કૌરવ વચ્ચે ઐક્ય થાય તેને માટે અહીં આવ્યો છઉં, કે જેથી મોટા શૂરવીર યોદ્ધાઓનો સંહાર થતો અટકે; ભરતનું કુળ ધર્મ સદાચરણને માટે વિખ્યાતિ પામ્યુંછે પણ તારા પુત્ર અધર્મે ને દુરાચારે વર્તેછે ને હવે તેઓ સગાંસંબંધીઓનો નાશ કરવો ઈચ્છેછે; જો તું યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપીશ તો પૃથ્વીનો પ્રલય થશે, ને ઈચ્છશે તો સમાધાન ઝટ થશે. શત્રુવટથી ને યુદ્ધથી લાભ થનાર નથી; પાંડવો કૌરવ કરતાં સોગણા વધારે બળીઆ છે. કૌરવ ને તેના પક્ષના રાજાઓ દ્વેષબુદ્ધિ મૂકી દઈ સમાધાનને ઈચ્છે તો કેવું સારૂં કે આપણે એ નિમિત્તે મોટો ઓચ્છવ કરીએ? હવે પાંડવોએ જે સંદેશો મારી સાથે કહેવડાવ્યો છે તે સાંભળો—"મહારાજ? તમે અમારા પિતાને ઠેકાણે છો, અમે તેમ ગણીએ છીએ ને તમે અમને પુત્ર પ્રમાણે ગણો. તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે અમે બાર વર્ષ વનવાસમાં ને એક વર્ષ ગુપ્ત રહ્યા છીએ. તમારી સભાના સર્વ બ્રાહ્મણો જાણેછે કે અમે અમારું વ્રત પાળવામાં કંઈ ઊણું રાખ્યું નથી. અમને અમારા ભાગનું રાજ્ય પાછું અપાવો. અમારો દોષ છે કે કૌરવનો, તેનો વિચાર તમારેજ કરવો." હવે હું મારી પાસનું છેલ્લું બોલું છઉં કે યુદ્ધ ન કરતાં સમાધાન આણવું એ ઉત્તમ પક્ષ છે, પાંડવોને અરધું રાજ્ય આપ અને પછી તું ને તારા પુત્ર નિરાંતે સુખમાં રાજ્ય કરો.

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો—તેં જે કહ્યું તે સઘળું યથાર્થ ને સત્ય છે પણ હું સ્વતંત્ર નથી—મારી ઈચ્છા પ્રમાણે હું કંઈ કરીશકતો નથી. દુર્યોધન હઠીલો છે તે મારું, ગંધારીનું, વિદુરનું, ભીષ્મનું કોઈનું માનતો નથી. જો તું તેને સમજાવીશ તો મારા ઉપર મોટો ઉપકાર થશે. પછી કૃષ્ણે ને ભીષ્મે ને દ્રોણે ને ગંધારીએ દુર્યોધનને બહુ બહુ સમજાવ્યો પણ

એ સમજ્યો નહીં ને ક્રોધ કરી સભામાંથી ઊઠી ચાલતો થયો. તેની પાછળ કર્ણ, દુઃશાસન, શકુની એ પણ ચાલ્યા. એ ચાર જણે એકાંત કીધી કે સઘળા આપણી સામાં થયા છે ને કૃષ્ણનો વિચાર આપણને બન્દી કરવાનો હોય તેવો જણાયછે, માટે આપણે તેનેજ બન્દી કરીએ કે પછી પાંડવો કેવળ અશકત થઈ રહે. એ વાતની કૃષ્ણને જાણ પડી ને ધૃતરાષ્ટ્રે પણ તે જાણી. મહારાજે વિદુરને કહ્યું કે દુર્યોધનને અહીં તેડી લાવ. એ આવ્યો ને કૃષ્ણ બોલ્યો—દુર્યોધન તું મને બાંધવાનો વિચાર કરતો હતો પણ જો આ મારું સ્વરૂપ. એમ કહેછે તેટલામાં કૃષ્ણના શરીરમાંથી સર્વ દેવતાઓએ પોતપોતાનાં તેજ પ્રગટ કર્યાં ને એટલો તો પ્રચંડ પ્રકાશ પડયો કે સભામાં સૌ આંખ મીચી કાંપવા લાગ્યા. એ ભયંકર રૂપ દેખડાવી કૃષ્ણે પાછાં પોતાને સ્વરૂપે થઈ ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે તારો દોષ નથી પણ પુત્ર દુષ્ટ હોયછે તો લોક પિતાને પણ નઠારૂં કહેછે ખરા. પછી કૃષ્ણ વિદુરને ત્યાં આવ્યો. કુન્તીએ કહ્યું કે ભાઈ પાંડવને મારો આશીર્વાદ કહેજે ને કહેજે કે હવે તમે યુદ્ધ કરવામાં આળસ કરશો નહીં, શત્રુના મહત્વનો ને તેઓના મોટાં સૈન્યનો વિચાર ન કરતાં રણમાં ઘૂમજો ને પાંડુનો વારસો લેજો, તમે ક્ષત્રી છો—ખેતી કરવાને, વેપાર કરવાને, ભીખ માંગવાને નહીં પણ ધનુષ્ય ખડ્ગ વાપરવાને જન્મ્યા છો, તમે પાંડુ તથા કુન્તીના પુત્ર છો એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ થવાનો સમો પાસે આવ્યો છે, હું દુઃખ પામી છઉં ને તમે પામ્યા છો પણ એ કંઈજ નથી પણ દ્રૌપદીને ચોટલો સાહી સભામાં આણી એ કંઈ જેવોતેવો તિરસ્કાર શત્રુએ નથી કર્યો; તે વેળા તમે વેર લીધું હત અથવા પ્રાણત્યાગ કર્યો હતતો સારૂં હતું પણ તે વેળા તમે કંઈ કીધું નથી તો હવે યુદ્ધમાં વધારે વેરબુદ્ધિથી વર્ત્તજો. પછી કૃષ્ણ રથમાં બેસી નગર બહાર ગયો તો તેણે કર્ણને જતો દીઠો. કૃષ્ણે તેને પોતાના રથમાં બેસાડી સમજાવ્યો કે તું કૌરવનો પક્ષ છોડી પાંડવને મળ. કર્ણ બોલ્યો કે સોળ વર્ષ થયાં દુર્યોધને મને રાજકારભાર સોંપ્યો છે. હવે શું મારે તેને આપત્કાળમાં છોડવો? તમારા પક્ષમાં અર્જુન છે ને તેની કીર્ત્તિ મોટી છે, કૌરવપક્ષમાં મારી છે, જો હું પાંડવપક્ષમાં આવું તો લોક મને અર્જુનથી ઉતરતોજ ગણશે; અર્જુનમાં કેટલું પાણી છે તે હું જાણું છઉં ને તે મારું જાણેછે, પણ હવે દૈવ ઉપર વાત રહીછે. મેં કૌરવનું લૂણ ખાધું છે માટે હું તેનાજ પક્ષમાં રહીશ. પછી કૃષ્ણ ને કર્ણ બન્ને જણ રડ્યા ને ભેટ્યા. કર્ણ હસ્તિનાપુર ગયો ને કૃષ્ણ પાંડવની છાવણી ભણી વળ્યો.

કૌરવ પાંડવે પોતપોતાનાં સૈન્ય કુરુક્ષેત્રમાં આણ્યાં. કૌરવ સૈન્યમાં ભીષ્મે પ્રતિજ્ઞા કરી કે જેટલો સંબંધ મારે કૌરવ સાથે છે તેટલોજ પાંડવ સાથે પણ છે પણ જ્યાંસૂધી હું આ સૈન્યમાં છઉં ત્યાંસૂધી હું અંતઃકરણના ઉત્સાહથી શ્રમ લેઈ યુદ્ધ કરીશ. કર્ણ મારી બરોબરી કરવા આવેછે તો જ્યાંસૂધી તે યુદ્ધથી દૂર નહીં રહે ત્યાંસૂધી હું યુદ્ધ નહીં કરું. કર્ણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે જ્યાંસૂધી ભીષ્મ યુદ્ધમાં હશે ત્યાંસૂધી હું યુદ્ધમાં સાથે નહીં રહું. પછી દુર્યોધને ભીષ્મને સેનાધિપતિ કરી થાપ્યો ને સૌ તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્ત્તતા થયા. પાંડવોએ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન (દ્રૌપદીના ભાઈને) સેનાધિપતિ કર્યો.

ભીષ્મ બન્ને સૈન્યની વચમાં રથ આણીને બોલ્યો—સાંભળો યોદ્ધાઓ! કોઈએ યુદ્ધમાં કપટ કૃત્રિમ કરવું નહીં, યુદ્ધ પૂરૂં થાય કે કોઈએ કોઈના ઉપર વેર રાખવું નહીં ને એક સૈન્યના યોદ્ધા બીજા સૈન્યમાં સુખેથી જાવ આવ કરે; જેઓ યુદ્ધ જોવાને આવ્યા હોય, જેઓ નાસતા હોય, જેઓ શસ્ત્ર મૂકી દે તેઓના ઉપર અને વાદ્ય વગાડનારા, રથ હાંકનારા, વાર્તિક ચાર દૂતસેવક એ ઉપર, લુહાર ખોદનાર ઈત્યાદિ કામ કરનારા ઉપર શસ્ત્રઘાત કરવો નહીં; રથીએ રથી સાથે, સ્વારે સ્વાર સાથે, પદાતીએ પદાતી સાથે એમ યુદ્ધ કરવું; જ્યારે યોદ્ધાઓ પરસ્પર નિંદા કરતા હોય અથવા ભાંડતા હોય તો તેમાંથી કોઈએ અથવા ત્રીજાએ શસ્ત્ર ઉંચકી ઘાત ન કરવો. આગળથી જણાવ્યા વિના કોઈએ કોઈના ઉપર શસ્ત્ર ઉગામવું નહીં; બેજણ યુદ્ધ કરે તેમાં ત્રીજાએ વચમાં પડવું નહીં. વળી ભીષ્મે બીજું આ કહ્યું કે પાંડવ પક્ષમાંથી જેઓને આ પક્ષમાં આવવું હોય તે આમ આવે ને જેઓને તેઓના પક્ષમાં જવું હોય તે ત્યાં જાય. એ સાંભળી યુયુત્સવ નામનો ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર (વેશ્યાથી થયલો) હતો તે પાંડવ પક્ષમાં ગયો.

પછી અર્જુન દુર્ગાનું સ્તવન કરી રથ ઉપર ચડયો ને કૌરવ સૈન્યને નીહાળી કૃષ્ણ (સારથી) પ્રત્યે બોલ્યો અરે આ ભીષ્મ પિતામહે અમને પાળીપોષી મોટા કર્યા, આ ગુરુદ્રોણ, આ કૃપાચાર્ય એઓના ઉપર મારે શસ્ત્ર ચલાવવાં? મારે રાજ્ય નથી જોઈતું ને હું મારા ભાઈઓને મારી ગોત્રવધ કરનાર નથી. એમ બોલી તે કાંપ્યો ને મૂર્છિત થઈ પડયો. એ પ્રસંગે કૃષ્ણે જ્ઞાન સમજાવ્યું કે અર્જુન તું મોહને વશ કેમ થયો? તું મારીશ તોજ શું તે મરશે બાકી તે શું ચિરંજીવ રહેવાના છે? તું તો નિમિત્ત માત્ર છે, કર્તાહર્તા તો હું છઉં, ઉત્પત્તિ સ્થિતિ પ્રલય મારે વડે થાયછે, તું મિથ્યાભિમાન શું કરવા ધરેછે? તું તારા ક્ષત્રીધર્મ પ્રમાણે વરત; લોક તને હસશે; ઊઠ ધનુષ્યબાણ ધર ને યુદ્ધ કર. એ પ્રમાણે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરી કૃષ્ણે અર્જુનને સાવધ કર્યો. (એ પ્રકરણ ભગવદ્ગીતાનાં નામથી પ્રસિદ્ધ છે). પછી પાંડવો રથમાંથી ઊતરી શસ્ત્ર મૂકી કૌરવ સૈન્યમાં ગયા. કૌરવોએ જાણ્યું કે તેઓ શરણ આવ્યા ને તેથી તે હરખાયા. પાંચ પાંડવોએ અનુક્રમે ભીષ્મને પ્રણામ કર્યા ને યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા માગી. ભીષ્મ બોલ્યો જય થાઓ તમારો—જો તમે ન આવ્યા હોત તો હું તમને શાપ દેત પણ હવે તો જાઓ ને નિર્ભય થઈ યુદ્ધ કરો. પછી તેઓએ કૃષ્ણને નમન કર્યું ને અર્જુન તો ગદગદિત થઈ રહ્યો. દ્રોણે કહ્યું કે તમારો જય છે, કોઈ વાતે સંકોચ ન રાખતાં ધર્મયુદ્ધ કરજો ને તમારા મનોરથ પૂર્ણ થશે. પછી તેઓએ કૃપાચાર્યનો આશીર્વાદ લીધો ને તેઓ શલ્ય મામાને મળ્યા. એને યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે તું કર્ણનો સારથી થઈ તેનું તેજ હરણ કર. પછી પાંડવ પોતાનાં સૈન્યમાં આવ્યા.

ભીષ્મ કૌરવસૈન્ય સાથે પાંડવસૈન્ય ઉપર તૂટી પડયો. સામો ભીમ ધસ્યો. શંખશૃંગના પ્રૌઢનાદ, ગજ અશ્વના દીર્ઘ શબ્દ ને યોદ્ધાઓનાં ઉન્મત્ત સ્વર એથી આકાશ ગાજી રહ્યું; યોદ્ધાઓનાં ઉરત્રાણ ને ખડ્ગ એ વિદ્યુતની પેઠે ચળકારા કરવા લાગ્યાં. દુર્યોધને ને તેના ભાઈઓએ ભીમના ઉપર બાણની વૃષ્ટિ ચલાવી. ભીમ હાક મારતો જાયછે ને શત્રુના

શિર છેદતો જાયછે—પાંડવો તેનાં રક્ષણને માટે આવેછે. યુધિષ્ઠિર શલ્ય સામાં, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણ સામાં, દ્રુપદ જયદ્રથ સામાં એમ યોદ્ધાઓ અહીં તહીં ઘૂમેછે. ભીષ્મ અર્જુન એકમેકના ઉપર તીક્ષ્ણ શર ફેંકેછે. એમ પ્રહરેક ચાલ્યું પણ કૌરવના મારથી પાંડવો-એ હઠવા માંડ્યું કે સોળ વર્ષના અભિમન્યુએ બહાર ધસી અતિવૃદ્ધ ભીષ્મના ઉપર ત્વરાથી બાણ ચલાવ્યાં ને તેનો રથધ્વજ છેદ્યો. કૌરવો અભિમન્યુ ઉપર ઊલટ્યા. વિરાટપુત્ર ઉત્તરના હાથીએ શલ્યના રથને ઉંધો વાળ્યો; શલ્યે ઉત્તરને બાણથી મૂર્છિત કર્યો ને તેના હાથીને પાડ્યો. તેવે વિરાટનો એક શ્વેતકેતુ પુત્ર હતો તેણે ભીષ્મનાં ધ્વજ સારથીને છેદ્યાં. એ જોઈ કૌરવ તેના ઉપર સામટા ઊતર્યા ને ભીષ્મે ક્રોધે ભરાઈ તેના ઘોડા સારથી રથધ્વજ છેદી નાખ્યા. શ્વેતકેતુ ગદા લેઈને ધૂમ્યો ને તેણે ભીષ્મનો રથ ચૂર્ણ કર્યો. ભીષ્મે નવા રથમાં બેસી ભાર્ગવ બાણ મૂકી શ્વેતકેતુને પાડ્યો ને પાંડવ સૈન્યમાં મોટો સંહાર કર્યો. પછી થોડીવાર ભીષ્મઅર્જુને યુદ્ધ કર્યું એટલે સાંજ પડી. બીજે દહાડે ભીષ્મે મકર વ્યૂહ રચ્યો ને કૌરવસેન પાંડવ ઉપર તૂટી પડ્યું. અર્જુને કૃષ્ણ પાસે ભીષ્મની સામાં રથ હંકાવ્યો ને કૌરવને મારવા માડયા. દુર્યોધને ભીષ્મને કહ્યું કે અર્જુન સામા યુદ્ધ કરે તેવો આપણામાં કર્ણ વિના કોઈ નથી ને તમે તો પ્રતિજ્ઞા કરીછે. ભીષ્મે નિરુપાય થઈ, રણરંગ રાખવાને અર્જુન સામું યુદ્ધ કર્યું. બન્ને જણે એકમેકનાં ઉપર તીક્ષ્ણ બાણ મૂકયાં ને તે બંનેને ભોકાયાં. ભીષ્મ ઘડીએક વિકળ રહ્યો ને અર્જુન કૌરવસૈન્ય સંહારવા લાગ્યો. પછી પાછો ભીષ્મ સાવધ થઈ ઘૂમ્યો. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા દ્રોણનું ભારે યુદ્ધ મચ્યું. ભીમ ધસ્યો આવતો તેને કલીંગ રાજાએ ઘેરી લીધો પણ ભીમે ગદાથી સૌને નસાડ્યા. કલીંગના રાજ્યપુત્રે ભીમનો સારથી તથા તેના ચાર ઘોડાને કાપ્યા પણ ભીમે તેને પૂરો કીધો. રાજાએ ભીમભણી હાથી હંકાવ્યો ને ભીમ ખડ્ગ લેઈ સામો દોડયો પણ તેટલામાં તેના એક પુત્રે વચમાં હાથી આણ્યો. ભીમે ગંડસ્થળ ઉપર હાથ ટેકવી ઉપર ચડી તેના છોકરાનું ડોકું કાપી નાખ્યું ને પછી રાજાને તથા તેના હાથીને બન્નેને માર્યા ને પછી શંખનાદ કીધો કે તરત પાંડવસૈન્યના યોદ્ધા ભીમનું રક્ષણ કરવા ધાયા. અભિમન્યુએ દુર્યોધનના પુત્ર લક્ષ્મણને માર્યો. એનું વેર લેવાને સઘળા કૌરવ અભિમન્યુ ઉપર તૂટી પડ્યા—એટલામાં અર્જુન આવ્યો ને તે સૌ નાઠા. અર્જુને ને કૃષ્ણે જયના શંખનાદ કીધા. ભીષ્મે દ્રોણને કહ્યું કે અર્જુન સંહાર કરતો ધસ્યો આવેછે ને આપણું સૈન્ય વિખરાઈ ગયું છે, આપણા યોદ્ધા થાકેલા ભયભીત છે માટે આજ્ઞા કરો કે આજ યુદ્ધ બંધ રહે ને કાલે સૌ પાછા મળે—દ્રોણે સૌને જણાવ્યું. પાંડવો જયના આનંદમાં પોતાને શિબિરે ગયા.

બીજે દહાડે ભીષ્મે ગરુડવ્યૂહ રચ્યો ને પાંડવે અર્ધચંદ્ર રચ્યો. પ્રથમ તો પાંડવે કૌરવને ભગાડ્યા પણ પછી ભીષ્મે અર્જુનની સામાં એવાં તો ઉપરાઉપરી તીક્ષ્ણ બાણ માર્યાં કે તેના હાથમાંથી ધનુષ્ય પડીગયું ને તે સકંપ મૂર્છિત થઈ પડયો. કૃષ્ણે રથ હાંકતાં પાછું ફરી જોયું ને તે બોલ્યો રે અર્જુન તું કેમ બાણ નથી મારતો, પણ અર્જુન આંખ મીચીને પડેલો તે શું બોલે ? કૃષ્ણ ગભરાઈ ગયો ને સુદર્શન ચક્રનું સ્મરણ કરી રથ ઉપરથી ઉતરી પડયો. તે તરત આવ્યું ને કૃષ્ણે તે હાથમાં લીધું તો કૌરવસૈન્યમાં હાહાકાર થઈ

રહ્યો. ભીષ્મ કહે કે આજ મારી પ્રતિજ્ઞા સફળ થઈ. તું યુદ્ધમાં શસ્ત્ર નહોતો ઝાલવાનો તે તારે લેવું પડ્યું. પછી અર્જુન સાવધ થયો ને કૃષ્ણ સુદર્શનને વિદાય કરી પાછો રથ હાંકવા બેઠો. પછી પાછું યુદ્ધ મચ્યું પણ કૌરવ હાર્યા ને પાંડવ જીત્યા.

ચોથે પાંચમે છઠ્ઠે સાતમે દહાડે યુદ્ધ થયા પછી આઠમે દહાડે યુદ્ધ થયું તેમાં ભીમના પુત્ર ઘટોત્કચ્ચ તથા કૌરવ પક્ષનાઅલંબુશનું રાક્ષસયુદ્ધ અને ભગદંતનું તથા ભીમનું યુદ્ધ એ ચમત્કારીક હતાં. નવમે દહાડે દુર્યોધને, દુઃશાસન, કર્ણ, શકુની એઓને બોલાવી કહ્યું કે ભીષ્મને પાંડવનો પક્ષ છે. માટે તે ઉત્સાહ ને પૂર્ણ લક્ષથી યુદ્ધ કરતો નથી માટે હવે કેમ કરવું? કર્ણ બોલ્યો ભીષ્મ દૂર થાય તો હું યુદ્ધ કરૂં. પછી દુર્યોધને ભીષ્મને કહ્યું કે તમારાં મનમાં પાંડવને જય અપાવવો એવુંજ હોય તો શસ્ત્ર મૂકીદો કે કર્ણ આવી શત્રુને પરાજય પમાડે. ભીષ્મ બોલ્યો રે ભાઈ હું યુદ્ધ કરવે કાંઈ ઊણું રાખતો નથી ને તું શું કરવા મને ઠપકો આપેછે? કાલે કાંતો પાંડવનો પૂરો સંહાર વળશે કે કાંતો હું રણમાં પડીશ, બેમાંથી એક તું જોઈશ—તું નિશ્ચિંત રહે.

પછી દશમે દહાડે ભીષ્મે ભદ્રવ્યૂહ રચ્યો ને પાંડવે શેષાકાર વ્યૂહ રચ્યો. ભારે ઘમસાણ મચ્યું. એક પાસથી ભીમ, ઘટોત્કચ્ચ, અભિમન્યુ એ કૌરવના સહાય રાક્ષસો ઉપર ઉલટ્યા અને દ્રોણ કૃપ એ પાંડવના સહાય ઉપર ઉલટ્યા. ભીષ્મે અસંખ્ય યોદ્ધાઓ માર્યા. પછી તે અર્જુન સામો મચ્યો. એ પ્રસંગે તેણે પોતાનું હસ્તલાઘવ એવુંતો દેખાડ્યું કે બીજા યોદ્ધાઓ વિસ્મય પામી રહ્યા ને ધન્યધન્ય કહેવા લાગ્યા. પણ તેટલામાં શિખંડીના નિમિત્ત બાણથી પણ ખરેખરા અર્જુનના તીક્ષ્ણ બાણથી વિંધાઈ ભીષ્મ, રથથકી હેઠળ ઢળી પડ્યો ને બન્ને સૈન્યમાં શોક વ્યાપી રહ્યો. પાંડવ કૌરવ સૌ શસ્ત્ર મૂકી દઈને ભીષ્મ પાસે આવ્યા ને પછી તેને શિબિરમાં લેઈ ગયા. ભીષ્મ બોલ્યો કે મારૂં ડોકું લબડે છે. માટે કંઈ તળે મૂકવાનું આણો. દુર્યોધન સુંવાળું ઓસીકું લેઈ આવ્યો પણ ભીષ્મે અર્જુન સામું જોયું ને એણે ત્રણ બાણ ટેકવી ડોકું ઉંચું કર્યું. પછી ભીષ્મને બાણ શૈયા પર સૂતો રાખી પાંડવ કૌરવ પોતપોતાને ઠેકાણે ગયા. ભીષ્મ કારતક વદી આઠેમથી તે ઉત્તરાયન થતાંલગી બાણશૈયાપરજ રહ્યો હતો.

અગિયારમે દહાડે દ્રોણ સેનાધિપતિ થયો. એણે યુધિષ્ઠિરને પકડી બન્દી કરવા માટે બહુ યુક્તિ કરી પણ અર્જુન ને કૃષ્ણ એઓએ સાવધ રહી તેનું રક્ષણ કર્યા કીધું તેથી દ્રોણનું ધાર્યું પારપડ્યું નહીં. સાંજે દ્રોણે દુર્યોધનને કહ્યું કે તમે અર્જુનને કોઈ બીજા સાથે યુદ્ધ કરવાને અહીંથી દૂર ખસેડો તો યુધિષ્ઠિરને આપણે સપડાવીએ. પછી બારમે દહાડે ત્રિગર્ત દેશના રાજા સુશર્મન ને તેના ભાઈઓએ અર્જુનને કહાવ્યું કે તું અમારી સાથે યુદ્ધ કર. યુધિષ્ઠિરે ના કહી તે છતાં અર્જુન તેઓની સામાં દૂર યુદ્ધ કરવા ગયો. અર્જુને યુદ્ધ કર્યું ને તેઓને ભગાડ્યા. તેમ અહીં દ્રોણે યુધિષ્ઠિરને ઘેરી લીધોજ હતો પણ તેટલાંમાં તે નાઠો. તેરમે દહાડે વળી સુશર્મને અર્જુનપાસે યુદ્ધ માગ્યું ને એ લડવા ગયો. અહીં દ્રોણે ચક્રવ્યૂહ રચ્યો. એ વ્યૂહને તોડે તેવો વ્યૂહ પાંડવો રચી શક્યા નહીં પણ એઓએ જે પોતાને ઉત્તમ જણાયો તે રચ્યો ને ભીમને આગળ કર્યો. યુધિષ્ઠિરે

અભિમન્યુને બોલાવી કહ્યું કે ભાઈ ચક્રવ્યૂહ ભેદવો કઠિણ છે, અર્જુન કે કૃષ્ણ વિના બીજો કોઈ તે ભેદીશકે એવું અમે જાણતા નથી—તું હામ ભીડીશ ? અભિમન્યુ બોલ્યો કે મોટાં સંકટનાં કામમાં મારાથી અગ્રેસર નહીં થવાય. યુધિષ્ઠિર બોલ્યો તું પ્રવેશ કરી અમને માર્ગ કરી આપ, અમે તારી સાથેજ રહીશું. પછી અભિમન્યુ રથ હંકાવી કૌરવ-સૈન્યમાં ધસ્યો ને સંહાર કરવા લાગ્યો. પણ તેટલામાં કૌરવોએ તેને ઘેરી લેવા માંડયો. પાંડવો તેનું રક્ષણ કરવા જાયછે તેટલે જયદ્રથ આડો પડયો ને તેઓ અભિમન્યુનું રક્ષણ કરી શક્યા નહીં. દુઃશાસન, તેનો પુત્ર ને બીજા ચાર યોદ્ધાઓએ અભિમન્યુને ઘેર્યો પણ અભિમન્યુ તે છ મોટા યોદ્ધાઓની સામાં ઘૂમ્યો ને ટકયો રહ્યો. તેવામાં વળી તેનો પગ સર્યો ને તે પાછો ટટાર થતો હતો તેટલે દુઃશાસનના પુત્રે તેનાં માથામાં ગદા મારી ને તે મરણ પામ્યો. અર્જુન સુશર્મનને જીતી સાંજે આવ્યો ત્યારે તેણે પુત્રનાં મરણનો શોક કરી પ્રતિજ્ઞા કરી કે કાલે સૂર્યાસ્ત પહેલાં હું જયદ્રથને મારીશ નહીં તો હું ચિતા ખડકી બળી મરીશ.

એ પ્રતિજ્ઞાની જાણ જયદ્રથને થઈ ત્યારે એ ગભરાયો ને દુર્યોધન પાસે ગયો ને બોલ્યો કે મને આજ્ઞા આપો તો હું જતો રહું. દુર્યોધન તેને દ્રોણકને લેઈ ગયો ને એણે કહ્યું કે તારૂં રક્ષણ ઘણા યોદ્ધાઓ કરશે ને કાલે હું એવો વ્યૂહ રચીશ કે અર્જુનથી તારી પાસે અવાશેજ નહીં ને તું સૈન્યની પાછળ રહેજે.

ચૌદમે દહાડે અર્જુન સાત્યકી ને ભીમ એઓ જયદ્રથને મારવા નીકળ્યા. દુર્યોધને તેમને અટકાવ્યા. કર્ણ, ભીમ સામાં ને ભુરિશ્રવા, સાત્યકી સામાં થયો. ભુરિશ્રવાએ સાત્યકીના કેશ સાહી ભોંયપર રગડોળ્યો ને તેનું ડોકું કાપવાને ખડ્ગ ઊગામ્યું. અર્જુને એક શસ્ત્ર ફેંકી ભુરિશ્રવાના હાથ કાપી નાખ્યા. એ બોલ્યો આ કેટલો અધર્મ કે અમે બે લડતા હતા તેમાં તેં વચમાં આવી મને માર્યો ? અર્જુન બોલ્યો કે છ જણે મળીને અભિમન્યુને કેમ માર્યો ? પછી સાત્યકીએ, કૃષ્ણઅર્જુને ના કહ્યા છતાં પણ વેરમાં ઊભરાઈ ભુરિશ્રવાને લાત મારી ને તેનું ડોકું ઊરાડી દીધું. દુર્યોધને ઘણાક યોદ્ધાઓને અર્જુન સામાં લડવા મોકલ્યા પણ સૌને અર્જુનભીમે માર્યા. સૂર્યાસ્ત થવાનો સમય આવ્યો પણ જયદ્રથ જડયો નહીં. અર્જુન પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે બળી મરવાને તત્પર થયો. એ જોઈ જયદ્રથ મનમાં રાજી થઈને છેક પછવાડે હતો તે થોડોક બહાર આવ્યો. કૃષ્ણે અર્જુનને સાન કરી ને એણે તત્ક્ષણે લક્ષીને બાણ માર્યું ને જયદ્રથનું મસ્તક ઊડાડયું.

કૌરવ એટલા તો ક્રોધમાં આવી ગયા કે તેઓ રાત્રી થઈ પણ યુદ્ધ કરતા બંધ પડયા નહીં. યોદ્ધાઓએ ઉન્મત્ત થઈ મોટો સંહાર કર્યો; પિતાએ પુત્રને, પુત્રે પિતાને, મિત્રે મિત્રને અંધારામાં કાપી નાખ્યા. પછી યુધિષ્ઠિરે દીપિકાઓ મગાવી—એકેકજણ એક હાથમાં દીવો રાખી બીજે હાથે શસ્ત્રપ્રહાર કરતો; ને એકેક રથી પાછળ દશ દશ દીવા હતા. કુરુક્ષેત્ર તો દિવસના પ્રકાશ જેવું શોભી રહ્યું—રાજાઓનાં સુનાનાં ઉરત્રાણ, રત્નજડિત આભૂષણ, ખડ્ગ ભાલા એ સૌ ઝળકતાં દેખાયાં. યોદ્ધાઓ પથ્થર ને પૈડાં જે હાથમાં આવ્યું તેનો ઉપયોગ કરતા, શત્રુનું શિર કાપ્યું કે તેને હાથમાં ધરી રાખતા ને તેઓનાં મહોડાં લોહીના અધરાળાથી વિક્રાળ દેખાતાં. રણ-

ભૂમિતો મૂડદાંના ઢગથી ભરાઈ ગઈ હતી. એ સંહારમાં ભીમનો પુત્ર ઘટોત્કચ્ચ પડ્યો.

મધરાત થવા આવી તે સમા ઉપર અર્જુને મોટે સ્વરે કહ્યું કે હવે થોડીવાર યુદ્ધ બંધ રાખો. સૌએ તે માન્ય રાખ્યું ને પછી જ્યાં જે હતો ત્યાં તે હાથીપર બેસનાર હાથીપર, ઘોડેસ્વાર ઘોડા ઉપર પોતાનું માથું મૂકી ઉંઘ્યો. આમ કરી ચંદ્ર ઊગ્યો કે યોદ્ધાઓ જાગૃત થઈ લોહી પાડવાને પ્રવૃત્ત થયા. દુર્યોધને દ્રોણને ઠપકો આપ્યો કે પાંડવોને ઊંઘમાં કેમ ન મારી નાખ્યા? દ્રોણ બોલ્યો તેવું અધમકર્મ નજ કરવું જોઈએ ને અર્જુન છેતરાય તેવો નથી. યુદ્ધ મચ્યું તેમાં યુધિષ્ઠિર ઘાયલ થયો ને દ્રોણે વિરાટ તથા દ્રુપદ એઓનાં શિર ઉડાવ્યાં. પાંડવદળના હજારો યોદ્ધા કપાયા ને પાંડવ હાર્યા જેવા થઈ રહ્યા. ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પોણ કર્યું કે દ્રોણને માર્યા વિના પાણી નહીં પીઉં. ભીમે કહ્યું કે તારાથી દ્રોણની સામાં નહીં ટકાય માટે હું જઈ તેને થકવું છઉં ને પછી તું આવી પૂરો કરજે. પછી ભીમે દ્રોણસાથે સૂર્યોદય થતાં લગી યુદ્ધ કર્યું.

પંદરમે દહાડે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બપોરસૂધી દ્રોણની સામાં મથ્યો પણ કંઈ વળ્યું નહીં. પછી કૃષ્ણે ભીમની પાસે કૌરવ સૈન્યમાંનો અશ્વત્થામા નામનો એક હાથી મરાવ્યો ને અશ્વત્થામા પડ્યો એવી બૂમ ચલાવી ને જયવાદ્ય વગડાવ્યાં. દ્રોણે કહ્યું કે મારો પુત્ર ચિરંજીવ છે તે કેમ મૂઓ તે નક્કી જાણી લેવાને તે યુધિષ્ઠિર પાસે આવ્યો ને તેણે પૂછ્યું તો રણવાદ્યના ગજરમાં 'હતઃ' માર્યો એમ સાંભળ્યું કે તરતજ તેણે પાછાં પોતાના રથમાં ચડી શસ્ત્ર મૂકી દીધાં ને આસનવાળી પ્રાણને મસ્તકદ્વારે આકાશમાં જતો કર્યો. પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને જઈ તેનું મસ્તક ખડ્ગથી કાપી નાખ્યું. કૌરવોએ શોક કર્યો ને અશ્વત્થામાએ પોણ લીધું કે જો ધૃષ્ટદ્યુમ્નને ન મારું તો હું દ્રોણ પુત્ર નહીં.

પછી સોળમે દહાડે કર્ણ સેનાધિપતિ થયો. તેણે ઘણાક યોદ્ધાઓને સંહાર્યા ને નકુળ સામું ઘણીવાર સૂધી યુદ્ધ કર્યું. તેમ અર્જુને પોતાનું રક્ષણ કરી કૌરવસૈન્યમાંના કેટલાકને હણ્યા. દુર્યોધને ધસી આવી કૃષ્ણ અર્જુન દેખે તેવી રીતે સો બાણ અર્જુનને માર્યાં. અર્જુને શર મૂકી તેના સારથીને અને છત્ર તુણીરને છેદ્યાં. રાત્રીએ કર્ણે દુર્યોધનને કહ્યું કે આજ તો પાંડવો મારા હાથમાંથી છટકી ગયા પણ કાલે જોજે હું તેઓનું ને તેઓનાં સૈન્યનું શું કરુંછઉં તે. મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે કાલે મારે અર્જુનને મારવો અથવા તો મારે પડવું. એ સાંભળી દુર્યોધન પોતાને શિબીરે ગયો.

યુદ્ધને સત્તરમે દહાડે બંને સૈન્યમાં વાત ચાલી કે આજ જે ઊગરશે તે નવે જન્મ આવ્યો મનાશે. કર્ણ બોલ્યો કે અર્જુનને કૃષ્ણ સારથી છે તેવો મારે સારથી જોઈએ; આપણામાં શલ્ય જેવો બીજો કોઈ નથી માટે એ જો મારો સારથી થાય તો હું અર્જુનને જીત્યા વિના ન રહું. પછી દુર્યોધને શલ્યને વિનંતિ કરી. એ ક્રોધ કરી બોલ્યો કે હું પાંડવપક્ષમાં ન જતાં તારા પક્ષમાં રહ્યો તેના બદલામાં તું સારથીપુત્રનો મને સારથી કરેછે ? દુર્યોધન બોલ્યો અમે અપમાન નથી આપતા પણ તારા જેવો બીજો કોઈ નથી ને તારે વડે જય મળે તેવું છે માટે વિનંતિ કરૂં છઉં. કૃષ્ણ અર્જુનનો રથ હાંકેછે તેથી કંઈ તે નીચો નથી; અમારામાં તું કૃષ્ણ છે. પછી શલ્ય પોતાને કૃષ્ણની ઉપમા મળી તેથી ફૂલાઈને કર્ણની પાસે આવ્યો ને બોલ્યો કે મારા વિચારથી આડો ન ચાલે તો હું તારો સારથી થાઉં. કર્ણ બોલ્યો—જેમ શિવ બ્રહ્માનો

સારથી હતો, કૃષ્ણ અર્જુનનો છે, તેમ તું મારો થઈને મારા ઉપર મોટો ઉપકાર કરેછે.

કર્ણ શલ્યને વિનવેછે કે વહેલો વહેલો અર્જુનની સામો રથ હાંક-મારે યુધિષ્ઠિર કે ભીમનું કામ નથી મારે તો અર્જુનનેજ મારવો છે. શલ્યે રથ હાંકયો પણ થોડેક ગયા એટલે એક હાડકું કર્ણના ઉપર પડયું. એ બોલ્યો અપશુકન થાયછે પણ હું હવે પાછો ફરનાર નથી, ઈશ્વરે ધાર્યું હશે તે થશે. પછી રથ આગળ ચાલ્યો. શલ્યે અર્જુનનાં વખાણ કરી કર્ણનું તેજ હરણ કરવા માડ્યું. કર્ણ બોલ્યો જો તારું અંતઃકરણ સાચું હોય તો ત્વરાથી હાંક ને મને અર્જુન સામાં લેઈ જા ને પછી જોજે કે અર્જુનની શી વલે થાયછે તે. કદાપિ તારાં મનમાં મને છળ દેવાનુંજ હોય તો સદીસા કહીદે કે બીજો સારથી કરું; જો યુદ્ધમાં તેં કપટ કર્યું એમ મને લાગ્યું તો નકકી હું તારો વધ કરીશ. એ સાંભળી શલ્યે રથ ઉતાવળો હાંકયો ને કર્ણે પાંડવ ઉપર ધસારો કર્યો. અર્જુન સુશર્મન સામો લડવા ગયો હતો તેથી યુધિષ્ઠિર કર્ણની સામો થયો. યુધિષ્ઠિરે કર્ણની છાતીમાં એક ઘા કર્યો પણ પછી એણે તેને બહુ ભીડાવ્યો. યુધિષ્ઠિરના સારથીઓએ તેને ઘોડા ઉપર બેસાડી નસાડી મૂકયો પણ કર્ણે તેની ગરદન પકડી ઘોડેથી પાડી નાખ્યો ને કહ્યું કે તું જો ખરો ક્ષત્રી હોત તો ભાગત નહીં પણ તું બ્રાહ્મણોમાં ઘણો રહ્યો છે એટલે તું શૂર પુરુષ સામું કેમ ઊભો રહે ? જા ભાગ હું તને નથી મારતો; તારે ઠેકાણે અર્જુન હોત તો નિઃશંક મારી નાખત. યુધિષ્ઠિરને પડતો મૂકી કર્ણ ભીમની સામો ધસ્યો ને યોદ્ધાઓ સામસામાં મચ્યા.

એટલામાં અર્જુન આવી પહોંચ્યો ને યુધિષ્ઠિરે તેને વચન કહ્યાં કે તું જ્યારે ત્યારે કર્ણથી ભાગતો ફરેછે. તું રથ હાંક ને તારાં ધનુષ્યબાણ કૃષ્ણને આપ કે તે કર્ણ સામાં ભીડે. એ સાંભળતાંજ અર્જુને ખડ્ગ ઊગામ્યું પણ કૃષ્ણે વચમાં પડી અટકાવ્યું નહી તો યુધિષ્ઠિરનો પ્રાણ જાતજ. અર્જુન બોલ્યો જે કોઈ મને શસ્ત્ર મૂકીદેવાનું કહે તેને મારે તરત મારી નાખવો એવી મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે. ચાલ આઘો જા ને બોલતો બંધ થા. પછી કૃષ્ણે બે ભાઈઓને ભેટાડયા.

ભીમ, કર્ણ તથા દુર્યોધન એઓની સામો મચ્યોછે તેટલામાં દુઃશાસને એક બાણ મારી ભીમના સારથીને પાડયો. ભીમે દુઃશાસનને દીઠો કે દાંત કકડાવી તરત તેના ઉપર દોડી એવી તો તેને ગદા મારી કે તેનો રથ તીરવા જેટલે પાછો હઠી ચૂરે થઈ ગયો. દુઃશાસન રથ ઉપરથી એટલાં જોરથી ઢળી પડયો કે તેનાં હાડકાં છુંદાઈ ગયાં. ભીમ બોલ્યો—જૂઓ કૌરવો! આ તમારો દુઃશાસન કર્ણનો સહાય થઈ આવતો હતો પણ કેવો મેં તેને માર્યો છે? જેનામાં શૌર્ય ને બળ હોય તે આવે ને એને છોડાવે. કોઈ આવ્યું નહીં ને વળી ભીમ બોલ્યો—હવે આજે હું મારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરું છઉં. પછી તેણે એક પગ તેની છાતી ઉપર મૂકી ખડ્ગ કહાડયું ને છાતી ચીરી રકત નીકળ્યું તે વખાણી વખાણી પીધું ને પછી શિર ઊડાવી દીધું.

ભીમદુઃશાસનનો પ્રસંગ ચાલતો હતો તેટલે વળી અર્જુને કર્ણ સામો રથ હંકાવ્યો. બંને એકમેકને દેખી એકાએક સતેજ થઈ ગયા ને બાણ યોજવા લાગ્યા. બીજે ઠેકાણે યુદ્ધ બંધ થયાં ને સૌ યોદ્ધાઓ, તે યુદ્ધ જોવા મળ્યા. દેવતાઓ પણ સ્વર્ગથી વિમાનમાં બેસી આ-

વ્યા. કર્ણે શલ્યને કહ્યું આજ તું મારી ને મારા રથની પૂર્ણ સંભાળ રાખજે કે તારી કીર્ત્તિ જગતમાં અખંડ રહે. અર્જુને પણ કૃષ્ણને કહ્યું કે સાવધ રહેજે. પછી કર્ણે અર્જુનના ગાંડિવનું તુણીર છેદ્યું. કર્ણે કૃષ્ણને સાઠ ને અર્જુને શલ્યને સો બાણ માર્યાં. બંને જણ પોતપોતાનું બાણચાતુર્ય છટાથી દેખડાવેછે તેવામાં તક્ષક નાગના પુત્રે કર્ણના ભાથામાં ગુપ્ત પ્રવેશ કર્યો. સ્વેદ છૂટ્યો તેટલા તે શ્રમિત થયા પણ પછી કર્ણે મંત્ર ભણી તક્ષકપુત્રને બાણને અગ્રે થાપી અર્જુનનો કંઠ લક્ષી તે મૂક્યું તો સૌ પાંડવો ત્રાસ પામી ગયા ને દેવતાઓ વિસ્મિત થયા. પણ આમકરી તે બાણ કંઠને સ્પર્શ કરેછે તેટલાંમાં કૃષ્ણે ઘોડા બેસાડી દીધા ને તેથી તે બાણ અર્જુનના મુગટને છેદી ચાલ્યું. પછી અર્જુને બાણ યોજી કર્ણનો મુગટ પાડયો. બે જણે એકમેકના ઉપર અસંખ્ય બાણ મૂક્યાં ને બંને જણ વીંધાઈ રહ્યા. એટલામાં કર્ણના રથનું પૈડું પૃથ્વીમાં પેઠું. તત્કાળ કર્ણે રથ ઉપરથી ઊતરી પૈડું કાહાડવા માંડ્યું પણ તે ઉપડતું નથી ને ઉપરથી બાણ ચાલ્યાં આવેછે તે વેળા કર્ણ બોલ્યો—એક મુહૂર્ત તો અવકાશ આપ? અર્જુને ન અટકતાં તેનો મુગટ છેદ્યો. કર્ણ બોલ્યો કંઈ ધર્મ અધર્મનો તો વિચાર કર. કૃષ્ણ બોલ્યો તેં કેટલો પાળ્યો છે તેનો તું વિચાર કર. પછી અર્જુને કંઠ લક્ષી પ્રતાપી અર્ધચંદ્ર શર મૂકી કર્ણને ગતઃપ્રાણ કર્યો ને પાંડવોએ જયવાદ્ય વજડાવ્યાં. દુર્યોધને પોતાના વીખરાયલાં સૈન્યને એકઠું કર્યું પણ તે સંધું મિથ્યા. કૃપાચાર્યે દુર્યોધનને કહ્યું કે હજી પણ સમજ ને સંધિ કર. દુર્યોધને કહ્યું કે મેં આટલું આટલું પાંડવને દુઃખ દીધું ને હવે હું છેલ્લી વારે સંધિ કરીશ? એ ધીટપણું જોઈ કૌરવસૈન્ય ઉસ્કેરાયું ને બીજા દહાડાને માટે સામગ્રી કરતું થયું.

હવે અઢારમે એટલે છેલ્લે દહાડે શલ્ય સેનાપતિ થયો. કૌરવસૈન્યમાં કોઈ મોટા યોદ્ધાઓ નહોતા તેથી દુર્યોધને કહ્યું કે સૌએ સામટોજ ધસારો કરવો. પછી બંને સૈન્ય લડયાં. યુધિષ્ઠિરે શલ્યને માર્યો ને પાંડવદળે કૌરવદળને સંહાર્યું. દુર્યોધન ગદા લેઈ છાનોમાનો નાઠો ને એક નાનું તળાવ હતું તેમાં બૂડકી મારી અંદર બેસી રહ્યો. એની પાસે મંત્ર હતો તેથી તે ઈચ્છે ત્યાંલગી પાણીમાં રહી શકતો. દુર્યોધન રણમાં ન દેખાયો ત્યારે કૃપ, અશ્વત્થામા ને કૃતવર્મા એ ત્રણ જણા યુદ્ધ કરવું બંધ રાખી તેને શોધવા નીકળ્યા. પાંડવોએ પણ તેને ખોળ્યો પણ તે જડયો નહીં. થોડીક વારે તે ત્રણને જાણ થઈ કે દુર્યોધન તળાવમાં છે. એઓએ ત્યાં જઈ પાળે ઊભાં રહી કહ્યું કે ઓ રાજા તું બહાર આવ, અમે ત્રણ પાંડવને પૂરા પડીએ તેવા છીએ. દુર્યોધન બોલ્યો—ઈશ્વરનો પાડ માનું છઉં કે તમે જીવતા રહ્યા છો; તે પાંડવને અનુકૂળ છે માટે હવે યુદ્ધ જારી રાખવું એ સારૂં નથી; તમે સ્વસ્થ રહો; અમણાં તો હું ભવિષ્યની ગહનગતિ કેમ થાયછે તે જોયાં કરૂં છઉં. એ પ્રમાણે વાત થાયછે તેટલાંમાં ભીમના એક સેવકના કહેવાથી પાંડવો ત્યાં આવતા હતા તેઓને દેખી પેલા ત્રણ જણ એક ઝાડને ઓથે શું થાયછે તે જોવાને સંતાયા.

યુધિષ્ઠિર તળાવ ઉપર આવી બોલ્યો—દુર્યોધન તેં આટલા બધા લોકનો સંહાર કરાવ્યો ને હવે તું પાણીમાં સંતાઈ રહેછે એ તને લાજ લાગવા જેવું છે; તું ક્ષત્રી છતે અમે યુદ્ધ માંગીએ છીએ તે આપતો નથી એ તને ઘટારત

નથી; આવ યુદ્ધ કર, પછી જય પરાજય ઈશ્વરેચ્છા પ્રમાણે થશે. દુર્યોધને ઉત્તર વાળ્યો-"હું ભયથકી અહીંભરાયો નથી પણ જ્યારે સૈન્ય રહ્યું નહીં ત્યારે થાક ખાવાને અહીં આવ્યો છઉં; થોડીવાર રહીને હું પાછો આવીશ ને યુદ્ધ કરીશ. યુધિષ્ઠિર બોલ્યો-પાણીમાં ભરાઈ રહેવું એ ઘણું અધમ છે. આવ યુદ્ધ કર ને જીતે તો રાજ્ય કર. દુર્યોધન બોલ્યો-મારા ભાઈ, સગા, મિત્રો મૂઆ હવે મારે રાજ્યનું શું કામ છે? તું સુખે રાજ્ય કર. જો હું ઈચ્છું તો હજી તમને જીતી શકું તેવો છઉં. હવે ભીષ્મ,દ્રોણ,કર્ણ કોઈ નથી માટે હું યુદ્ધ કરતો નથી. મારો કેડો મૂકો, હું મારું ભોગવીશ, વલ્કલ પહેરી તપશ્ચર્યા કરીશ" યુધિષ્ઠિર બોલ્યો-હવે દયા ઉપજાવવાની વાત છોડી દે. તારાં આગલાં વચન સંભાર. પછી ભીમ બોલ્યો-અરે ઓ લબાડ, નીકળ બહાર નહીં તો હું અંદર પડી તને ખેંચીને બહાર કહાડીશ. એ સાંભળી દુર્યોધન બહાર આવ્યો ને તેની ઈચ્છા પ્રમાણે એકલો ભીમ તેની સાથે યુદ્ધ કરે તેમ ઠર્યું. ભીમ બોલ્યો-દુર્યોધન! તેં જે અમને દુઃખ દીધાં છે તેની તને આજ શિક્ષા આપું છઉં, જોજે. દુર્યોધન બોલ્યો-રણમાં બોલવાનું પ્રયોજન નથી, કર્મ કરી દેખાડ, પુરુષાર્થ હોય તો મુખ બંધ રાખી શસ્ત્ર વાપર. એટલામાં બળરામ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. દુર્યોધન ને ભીમ બંને પોતાના ગુરુ બળરામને પગે પડ્યા. એ બોલ્યો બેમાંથી એક જણ મરશે એતો નક્કી છે માટે અહીંના કરતાં કુરુક્ષેત્રમાં જઈને યુદ્ધ કરવું. પછી સૌ ત્યાં ગયા ને યુદ્ધ ચાલ્યું. કૃષ્ણે યુધિષ્ઠિર તથા અર્જુનને કહ્યું કે ભીમમાં બળ વિશેષ છે પણ ચપળતા ને કળામાં દુર્યોધન શ્રેષ્ઠ છે માટે તે જીતાવાનો નથી; ભીમે બીજી યુક્તિ કરવી જોઈએ. કૃષ્ણે ભીમને સાન કરી પણ ભીમ સમજ્યો નહીં. પછી અર્જુને પોતાની જમણી જાંઘ ઠોકી ભીમને સાન કરી તો એણે થોડીવાર આમતેમ ફેરવી તેની જાંઘ ઉપર ગદા મારી ને તે પડયો. ભીમે યુદ્ધના ઘેલા હાથીની પેઠે તેની આસપાસ ફરી દ્રૌપદીને અપમાન આપ્યું તેનું ફળ આ જોતો જા એમ બોલી તેનાં મસ્તક ઉપર લાતો મારી. એ જોઈ યુધિષ્ઠિરે ક્રોધ કરી ભીમના મહોડાં ઉપર તમાચો માર્યો ને તેને ધિક્કાર્યો. પછી અર્જુને ભીમને ત્યાંથી ખસેડી લીધો ને યુધિષ્ઠિરે દુર્યોધનની કને જઈ તેને ધીરજ આપી.

જ્યારે બળરામે જાણ્યું કે ભીમે તેની જાંઘ ઉપર ગદા મારીછે ત્યારે તે હળમુશળ લેઈ પાંડવોને મારવા દોડ્યો પણ કૃષ્ણે વચમાં પડી તેને અટકાવ્યો. પછી કૃષ્ણ ને પાંડવ એઓ દુર્યોધનની કને ગયા.એ બોલ્યો-મેં મારું રાજ્ય યથાન્યાયે ચલાવ્યું છે, હું ઈશ્વરની પાસે માગું છઉં કે તે મને મારી રૂડી વર્ત્તણુકનું ફળ આપે. તેટલામાં દેવતાઓએ તેના ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી ને આકાશમાં ગંધર્વગાયન ચાલ્યું. એ જોઈ પાંડવોનાં મહોડાં ઊતરીગયાં ને તેઓ કાંપવા લાગ્યા.

કૃષ્ણ બોલ્યો-પાંડવો તમે ભય કેમ પામો છો? તમે જય મેળવ્યો છે, હવે રાજ્ય હાથમાં લેઈ પ્રજાનું કલ્યાણ કરો. પછી કૃષ્ણે શંખ વગાડ્યો ને રાજા યુધિષ્ઠિરની આણ વર્ત્તાવી ને સૌ બોલ્યા-જય રાજા યુધિષ્ઠિર ઘણું જીવો!

પાંડવો થોડાએક સેવકોને દુર્યોધનની પાસે રાખી કૌરવની છાવણીમાં ગયા. ત્યાં દુર્યોધનનાં તંબુમાં પુષ્કળ સોનું ને જવાહીર જોઈ તેઓ થોડીવાર તો દંગ થઈ રહ્યા. પછી

યુધિષ્ઠિરના કહેવાથી કૃષ્ણે હસ્તિનાપુર જઈ ધૃતરાષ્ટ્ર તથા ગંધારી તેઓને સર્વ વર્ત્તમાન કહ્યાં અને ધીરજ આપી તેઓને આક્રંદ કરતાં ટહાડાં પાડચાં. પછી પાછો તે પાંડવને આવી મળ્યો હતો.

પાંડવો દુર્યોધનને મૂકી કૌરવની છાવણીમાં ગયા એટલે દુર્યોધન પડચો હતો તે બેઠો થયો; તેણે ધૂળ તથા લોહીથી ખરડાયલું મ્હોડું સ્વચ્છ કર્યું ને માથાંના કેશ ઠીક કર્યા. તેટલે અશ્વત્થામા, કૃપ, કૃતવર્મા એઓ આવ્યા ને એઓને દેખી પાંડવના રાખેલા સેવકો નાસી ગયા. અશ્વત્થામા બોલ્યો–ધૃષ્ટદ્યુમ્ને મારા પિતાને માર્યો છે અને ભીમે તને કપટ કરી માર્યો છે માટે તું જો મને આજ્ઞા આપે તો હું આજ રાતમાં પાંડવનો સંહાર કરીનાખું. દુર્યોધન બોલ્યો–હું અશ્વત્થામાને મારો પ્રતિનિધિ કરુંછઉં ને ઓ કૃપ તથા કૃતવર્મા તમે એની આજ્ઞામાં રહેજો; પાંડવને મારી ભીમનું માથું મારી આગળ આણો કે તેને જોઈ સંતોષ પામી આ દેહ છોડું. પછી તે ત્રણેજણ એક વૃક્ષ તળે વિચાર કરવા બેઠા. બેજણે કહ્યું કે ધૃતરાષ્ટ્ર ગંધારી જેમ આજ્ઞા આપે તેમ કરવું પણ અશ્વત્થામાએ ન માન્યું. કૃપ બોલ્યો કે નિદ્રામાં મારવાનું બહુ પાતક છે માટે પ્રાતઃકાળે આપણે યુદ્ધ કરીશું. અશ્વત્થામા બોલ્યો તમે કહોછો તે ખરું છે પણ મારે મારા પિતાનું વેર લેવું જોઈએ પછી સ્વર્ગે જાઉં કે નરકે જાઉં.

પછી તે રથ હાંકી પાંડવની છાવણીમાં ગયો; સાથીઓ પાછળ પાછળ ગયા. અશ્વત્થામાએ સાથીઓને કહ્યું કે તમે આ દ્વાર આગળ ઊભા રહેજો ને હું અંદર જઉં છઉં. તેણે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને શોધી કહાડ્યો ને તેનાં માથામાં લાત મારી જગાડ્યો ને પછી ખડ્ગની મૂઠે વતી તેની ખોપરી ભાંગી નાખી. સ્ત્રીઓએ ચીસ પાડી પાડીને આક્રંદ કરવા માંડ્યું. એટલામાં ધૃષ્ટદ્યુમ્નના સેવકો ધાઈ આવ્યા પણ તે સૌને અશ્વત્થામાએ ખડ્ગથી પૂરા કર્યા. એ ગભરાટથી પાંચે ભાઈના પાંચ પુત્ર (દ્રૌપદીથી થયલા) જાગી ઊઠ્યા ને મામાનું વેર લેવાને દોડ્યા પણ અશ્વત્થામાએ તે પાંચોને કાપીનાખ્યા. છાવણીમાં ઘમસાણ થઈ રહ્યું, બાપે દીકરાને દીકરાએ બાપને માર્યો એમ કાપાકાપી થઈ. એ પ્રમાણે ઘોર સંહાર કરી અશ્વત્થામા પાંડવના પાંચ છોકરાનાં મસ્તક લેઈ દુર્યોધન કને આવ્યો ને કૃપ તથા કૃતવર્મા પણ આવ્યા. દુર્યોધન જેમ તેમ કરી બેઠો થયો. અશ્વત્થામા બોલ્યો કે આજ રાત્રે મેં પાંચ પાંડવને સૈન્ય સહિત મારી નાખ્યા છે ને આ પાંચ માથાં લાવ્યો છઉં. દુર્યોધન બોલ્યો તું સત્ય બોલે છે? અશ્વત્થામાએ તે દેખાડચાં. વહાણું વાયું નહોતું તેથી અશક્ત દુર્યોધન બરોબર જોઈ શક્યો નહીં ને અશ્વત્થામાનું બોલવું ખરું છે એમ માની ભીમનું માથું માગ્યું. અશ્વત્થામાએ ભીમના છોકરાનું માથું આપ્યું. દુર્યોધને તેનો ભેંચો કહાડી નાખ્યો, પણ પછી તે બોલ્યો કે તે ભીમનું મસ્તક નહોતું, તેં મને જૂઠું કહ્યું. પછી તેણે પ્રત્યેક માથાં જોયાં ને તે દ્રૌપદીના પુત્રનાં છે એમ કહી ઉંડો નિશાસો મૂક્યો. તે બોલ્યો રે અશ્વત્થામા તેં ઘોરકર્મ કીધું, તેં મારા વંશનો નાશ કીધો, એને જીવતા રાખ્યા હત તો અમારું નામ રહેતે, મારે પાંડવ ઉપર વેર હતું, બાળકો ઉપર નહોતું. એમ બોલી તે તરત કૃતવર્માના ખોળામાં માથું મૂકી મરણ પામ્યો. ત્રણે યોદ્ધાઓએ આંસુ પાડચાં પણ પછી તેઓએ વિચાર કર્યો કે સંહારની

વાત પાંડવોએ જાણી હશે; દુર્યોધન તો મરણ પામ્યો છે, હવે તેઓ તેનું શબ લેવાને આવશે ને આપણને પકડશે માટે આપણે અહીંથી ઊઠો. પછી તે પોતપોતાનાં રથમાં બેસી જેમ નસાયું તેમ નાઠા.

ધૃષ્ટદ્યુમ્નના સારથીએ કૌરવની છાવણીમાં જઈ પાંડવોને સંહારની જાણ કરી હતી ને તે સાંભળી યુધિષ્ઠિર મૂર્ચ્છા ખાઈ પડચો હતો. કૃષ્ણ તેને સાવધ કરી ધીરજ આપતો હતો તેવામાં દ્રૌપદી રડતી કકળતી ત્યાં આવી. કૃષ્ણે ને યુધિષ્ઠિરે તેને સમજાવી ધીરી પાડી. દ્રૌપદી બોલી—પણ તમે આટલા સમર્થ થઈને અશ્વત્થામાને કંઈ શિક્ષા નહીં કરો? ભીમ, તમે જો તેનું મસ્તક મારી કને નહીં લાવો તો હું તમારું મોં ફરીથી જોનાર નથી. યુધિષ્ઠિર બોલ્યો—અશ્વત્થામા બ્રાહ્મણ છે, અમારા ગુરુ દ્રોણનો પુત્ર છે તેણે અપરાધ કર્યો હશે તો વિષ્ણુ તેને શિક્ષા કરશે; તેને મારી નાખવાથી તારા પુત્રને તારો ભાઈ એ શું ફરીથી જીવતા થવાના છે? દ્રૌપદી બોલી—હું તમારું માનું છઉં પણ તેને માથે મણિ છે તે મારે માટે લેઈ આવો. પછી અર્જુને અશ્વત્થામાને ગંગાતીરે પકડચો ને તેની પાસથી મણિ લેઈ ભીમને આપ્યો. ભીમે દ્રૌપદીને આપ્યો ને એણે યુધિષ્ઠિરને આપ્યો ને એણે પોતાને માથે મૂક્યો ને સૌ મોટે સાદે બોલ્યા કે જય યુધિષ્ઠિર બહુ જીવો!

તેટલામાં પાંડવને સન્દેશો મળ્યો કે ધૃતરાષ્ટ્ર ગાંધારી કુરુક્ષેત્રમાં આવેછે. પાંડવો સામાં ગયા ને મહારાજને પગે લાગ્યા. એણે યુધિષ્ઠિરને આલિંગન આપી પૂછ્યું—ભીમ ક્યાં છે? તરતજ ભીમની એક મૂર્ત્તિ લોઢાની દુર્યોધને કરાવી રાખી હતી તે કૃષ્ણે તેને આપી. ધૃતરાષ્ટ્ર તેને ભેટવાને હાથ પસારી દાબેછે કે તે મૂર્ત્તિના કડકેકડકા થઈ ગયા. પછી તે પસ્તાયો ને રડ્યો. સંજયે કહ્યું કે મહારાજ ભીમ તો જીવતો છે કૃષ્ણે તેની મૂર્ત્તિ તમને આપી હતી. તે બોલ્યો બહુજ સારૂં થયું. પછી તે એકેક ભતરીજાને ભેટચો. ભીમને ભેટતાં તે હસ્યો ને બોલ્યો ચાંપીનાખું કે? ભીમ બોલ્યો હું તમારો દાસ છઉં, આજ્ઞા કરો તો હું મારીમેળે મારો પ્રાણ કહાડું. ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો હવે તમે સૌ મારા પુત્ર છો, મારા પાંડુ ભાઈનાં વંશમાં તમેજ રહ્યા છો; આ જે મોટો નાશ થયો છે તે મારા પુત્રની દ્વેષબુદ્ધિથી થયો છે, તમારો દોષ નથી. એમ બોલતા તેણે રુદન કર્યું ને બીજાં સૌ પણ રડ્યાં.

પછી પાંડવો ગાંધારીને મળ્યા. યુધિષ્ઠિરે ક્ષમા માગી ને ગાંધારીએ કહ્યું કે હવે મારા દુર્યોધનને ઠેકાણે તું છે, ઈશ્વર તને જીવતો રાખે. ભીમ પગે પડવા આવ્યો ત્યારે ગાંધારીએ કહ્યું તેં મારા દુઃશાસનનું લોહી પીધું કે? ભીમ બોલ્યો, ના, મેં પીધું નથી મેં હાથમાં લેઈ મહોડે ચોપડ્યું હતું પણ બીજાઓને બીવડાવવાને મેં કહ્યું હતું કે પીધું. એ વેળા યુધિષ્ઠિરે ગાંધારીના પગ આગળ માથું ધર્યું ને તે બોલ્યો, માતા! તમારા પુત્રોને મેં હણ્યા છે ને સઘળો દોષ મારો છે; તમે કોઈને કંઈ વચન કહેશો નહીં એ હું માંગી લઉં છઉં. પછી ગાંધારીએ દ્રૌપદીને કહ્યું કે તું ને હું સરખાં દુઃખમાં છીએ; જ્યાં શિવનો કોપ થયો ત્યાં કોનું ચલણ છે? ગાંધારીએ પાંડવને કહ્યું કે હવે કુન્તીને જઈને મળો. પછી તેઓ કુન્તીને મળ્યા ને એ હરખાઈ. દ્રૌપદી કુન્તીને પગે પડી ને રડીપડી. ગાંધારીએ ધીરજ આપી કે બેટા રડ નહીં, તારું દુઃખ મારાં દુઃખની આગળ કંઈજ

નથી. દૈવે શું નિર્માણ કર્યું છે તે આપણે જાણી શકતાં નથી ; ઈશ્વરનો પાડ માન કે યુદ્ધ પૂરૂં થયું; મૂઆ તેનો શોક ન કર; તેઓની ક્રિયા કરવાનો સમો વહીજાયછે.

પછી સૌ રાણીઓએ પોતપોતાનાં વહાલાંનાં શબ પાસે બેસી વિલાપ કર્યા. વિદુર, સંજય, યુયુત્સુ અને ધૌમ્ય પુરોહિત એઓએ શબને બાળવાને માટે સાહિત્ય એકઠું કર્યું. પછી પ્રથમ દુર્યોધનની ને પછી બીજા રાજાઓની ને પછી બીજાની દહનક્રિયા કરી સૌએ ગંગામાં સ્નાન કર્યું.

પછી યુધિષ્ઠિરે ને અર્જુને કર્ણનો ઘણો શોક કર્યો. પછી સૌ વિધવાઓને ધીરજ આપી તેઓને રહેવા કરવાની વ્યવસ્થા કરી. કર્ણના સોળ વર્ષના પુત્રને એક જથુ રાજ્ય આપ્યું ને તેની સંભાળ રાખવાનું ને તેને ધનુર્વિદ્યા ભણાવવાનું અર્જુનને સોંપ્યું. પછી ભીષ્મ પડ્યો હતો ત્યાં જઈ બોધ સાંભળ્યો ને ઉત્તરાયન થતે તેણે પ્રાણ મૂક્યો ત્યારે તેની ઉત્તરક્રિયા કરી. એ પ્રમાણે પરવાર્યા પછી કૃષ્ણના કહેવાથી યુધિષ્ઠિર રથમાં બેસી વાજતે ગાજતે હસ્તિનાપુર આવ્યો.

યુધિષ્ઠિરે રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો ને સૌ રાજા પ્રજાએ તેને મહારાજ કરી માન્યો. તેણે રૂડી રીતે રાજ્ય ચલાવવા માંડ્યું પણ તેનો જીવ ઉદાસ રહે તે કહેતો કે મારે માટે યુદ્ધમાં આટલો સંહાર થયોછે તે દોષથી હું કીદહાડે મુક્ત થઈશ ? એ શોકમાંથી તેનું મન ખસેડવાને કૃષ્ણે તેને અશ્વમેધ કરવાનું કહ્યું. અશ્વમેધ યજ્ઞ કરતાં પહેલાં સૌ રાજાઓએ અશ્વમેધ કરનારા રાજાને શ્રેષ્ઠ માનવો જોઈએ. યુધિષ્ઠિરે પોતાનું શ્રેષ્ઠપણું મનાવવાને અશ્વને છોડ્યો ને તેનાં રક્ષણને માટે અર્જુનને સાથે મોકલ્યો. ઘણાક રાજાઓએ તે અશ્વને બાંધ્યો પણ અર્જુને સૌનો પરાભવ કર્યો. એ પ્રસંગોમાંના એકમાં બબ્રુવાહને (અર્જુનના પુત્રે) અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરી તેનું મસ્તક છેદ્યું હતું પણ પછી શેષનાગે સજીવન મણિ આપ્યો હતો તેના સ્પર્શ વડે ડોકું ધડસાથે જોડાયું હતું ને અર્જુન સજીવન થયો હતો. પછી યુધિષ્ઠિરે રાજા તથા બ્રાહ્મણોને તેડી મોટી ધામધૂમથી યજ્ઞ કર્યો. એ સમાપ્ત થયો ને પછી સૌ રાજાઓ પોતપોતાને દેશ ગયા—કૃષ્ણ પણ દ્વારિકા ગયો.

યજ્ઞ કર્યા પછી પાંડવે ઘણાંક વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેઓ ધૃતરાષ્ટ્રને કોઈ વાતથી દુભવતા નહીં તોપણ એનાં મનમાંથી દુર્યોધનનાં મરણનો શોક ખસ્યો નહોતો. તેમાં વળી ભીમ જ્યારેત્યારે તેનું અપમાન કરતો. એ દુઃખથી કંટાળી ધૃતરાષ્ટ્ર હસ્તિનાપુર છોડી દૂર ગંગા તીરે એક આશ્રમમાં જઈ રહ્યો હતો ને તેની સાથે ગાંધારી, વિદુર ને કુટુંબના બીજાં કેટલાંક જણ પણ હતાં. એક સમે પાંડવો વડિલોને મળવાને આશ્રમમાં આવેલા ને યુદ્ધમાં મરણ પામેલાઓ સંબંધી શોક વાર્તા ચાલતી હતી તેવામાં વ્યાસ આવી પહોંચ્યો. એણે સૌને ગંગામાં સ્નાન કરાવ્યું ને પછી કહ્યું કે આજ રાતે તમે તમારા મરી ગયલાઓને જોશો. રાત પડી એટલે વ્યાસ તેઓને નદી તીરે લેઈ ગયો ને પછી પોતે મંત્ર ભણી નદીમાં સ્નાન કરી તીરે આવી ધૃતરાષ્ટ્ર તથા યુધિષ્ઠિર એઓની કને ઊભા રહી એકેક મૂએલાનું નામ દેવામાંડ્યું. તે વેળા નદીના પાણી ખળખળતાં ઊના થયાં ને પાણીમાંથી મોટો શબ્દ થતો સંભળાયો; ને પછી તરતજ મરણ પામેલા યોદ્ધાઓ પોતાનાં રથ અશ્વ ને શસ્ત્ર સહિત સજીવન થયલા પોતપોતાના સૈન્યમાં ઊભેલા દેખાયા,—ભીષ્મ,

દ્રોણ, કર્ણ, દુર્યોધન, શકુની, દુ:શાસન, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્ર ઈત્યાદિ સૌને નિર્વૈર પ્રસન્નવદને જોઈને પાંડવો અને કૌરવોની વિધવાઓ અને બાળકો સૌ વિસ્મય પામ્યાં ને હરખાયાં; વિધવાઓ પોતપોતાના પતિયોને, માબાપ દીકરાઓને, બેન ભાઈઓને મળ્યાં. એમ તેઓએ આખી રાત આનંદમાં કહાડી પંદર વર્ષનો વિયોગ વિસારી દીધો. પ્રાત:કાળે મરણ પામેલા પુરુષો પોતપોતાને વાહને ચડી અદર્શ થઈ ગયા. વ્યાસે કહ્યું કે જે વિધવાઓને પોતાના સ્વામીની સાથે જવું હોય તે સુખેથી જાય. પછી સઘળી વિધવાઓ સ્નાન કરી ધૃતરાષ્ટ્રગાંધારીનાં ચરણનું વંદન કરી ગંગામાં જઈ પડી ને ઈચ્છા પ્રમાણે ફળ પામી. ધૃતરાષ્ટ્ર ગાંધારી કુન્તી વિદુર એ પોતાને આશ્રમે ગયાં ને પાંડવો હસ્તિનાપુર આવ્યા. એ પછી ઘણેક દહાડે પાંડવોએ સાંભળ્યું કે વનમાં મોટો દવ લાગ્યો હતો તેમાં ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી, કુન્તી સૌ બળી મૂઆં છે. પાંડવો ભયભીત ને શોકપીડિત થઈ રહ્યા. વળી થોડા દહાડા ગયા એટલે તેઓએ કૃષ્ણબળરામનાં મરણના સમાચાર સાંભળ્યા. અર્જુન દ્વારિકા જઈ કૃષ્ણના કુટુંબની વ્યવસ્થા કરી. તેટલાંમાં કૃષ્ણનો પિતા વસુદેવ મરણ પામ્યો તેની દહનક્રિયા કરીને, પછી પ્રભાસમાં જઈ યાદવો મરણ પામ્યા હતા તેઓને ગતિયે પહોંચાડીને, પછી તે દ્વારિકાનાં લોકને લેઈને હસ્તિનાપુર આવેછે એવામાં દ્વારિકા નગર ડુબી ગયું ને અર્જુનનો સંઘ લૂટાયો. કુરુક્ષેત્ર આવ્યું કે ત્યાં કૃષ્ણની પાંચ રાણીઓ બળી મૂઈ ને બીજીઓ જોગણનો વેશ ધારણ કરી વનમાં ચાલી ગઈ. પછી અર્જુન ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં આવ્યો ને અહીં દ્વારિકાના લોકે વાસ કર્યો.

અર્જુન હસ્તિનાપુર આવતો હતો તેવામાં તેને વ્યાસ મળ્યો. એણે કહ્યું કે તમારા સુખના દિવસ હવે પૂરા થયા, હવે તું તારું ધનુષ્ય ચડાવી શકનાર નથી, હવે તારે તારા આત્માના મોક્ષનું સાધન કરવું જોઈએ. અર્જુને નગરમાં આવી યુધિષ્ઠિરને સર્વ વર્તમાન કહ્યાં અને એણે વિચાર કર્યો કે હવે આપણે ત્વરાથી વ્યાસની આજ્ઞા પ્રમાણે આચરણ કરવું. પછી યુધિષ્ઠિરે હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય અભિમન્યુના પુત્ર પરીક્ષિતને આપ્યું ને ઈન્દ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય યુયુત્સને આપ્યું ને બંનેને કહ્યું કે તમે પરસ્પર મૈત્રીભાવે ઐક્ય રાખી વર્તજો.

પછી પાંડવોએ પોતાના વસ્ત્રાભૂષણ ઊતારીને વલ્કલ ચીર ધારણ કર્યાં અને અગ્નિહોત્રના અગ્નિને ગંગામાં પધરાવ્યો. પછી પ્રથમ યુધિષ્ઠિર, પછી ભીમ, પછી અર્જુન પછી નકુળ, પછી સહદેવ, પછી દ્રૌપદી ને પછી એક કૂતરો એમ તે અનુક્રમે નગર બહાર ચાલતાં થયાં. તેઓ બંગ દેશમાં થઈને પૂર્વ દિશા ભણી ચાલ્યાં ને પછી ઘણાક પ્રદેશ ખુંદી હિમાલે પહોંચ્યાં ને ત્યાં એક પછી એક પડ્યાં.—પ્રથમ દ્રૌપદી, પછી સહદેવ, પછી નકુળ, પછી અર્જુન, પછી ભીમ ને પછી યુધિષ્ઠિર. કુતરો યમસ્વરૂપે થયો ને એણે યુધિષ્ઠિરને સ્વર્ગ દેખડાવ્યું. સ્વર્ગમાં યુધિષ્ઠિરે કૌરવોને દીઠા પણ ભાઈઓને ન દીઠા. યમે કહ્યું તેઓએ પાપ કર્યાં છે. યુધિષ્ઠિર બોલ્યો તો હું પણ તેઓ છે ત્યાંજ રહીશ. એ તેની બંધુઉપરની પ્રીતિ જોવાની છેલ્લી પરીક્ષા યમે કરી, ને પછી તેને સ્વર્ગની ગંગામાં સ્નાન કરવાને કહ્યું. યુધિષ્ઠિરે સ્નાન કીધું એટલે તેણે પોતાના સર્વ બંધુસહિત કુટુંબને સ્વર્ગમાં જોયું ને તે સૌની સાથે રહ્યો.

ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ નહોત તો તે રાજ્ય કરત ને તેની પછી તેનો દીકરો ગાદીએ બેસત. પાંડુને ગાદી મળી (એણે કબજે કર્યો) એટલે એનો પુત્ર હકદાર કહેવાયો. એ રૂડો નીકળ્યો, અંધપુત્ર અદેખો થયો, એણે હકદારને દુઃખ દીધું, હકદારે સાંખ્યું, પણ અંતે એ એક સગાની સહાયતાથી સામો થયો, મોટું યુદ્ધ થયું, મોટો સંહાર થયો, અંધપુત્ર હાર્યો ને પાંડુપુત્ર જીત્યો. એ રાજગાદીએ બેઠો. એણે રડતાં રાજ્ય કર્યું. પછી ભાઈના દીકરાના દીકરાને ગાદી સોંપી તે ત્યાગી થયો હિમાળે ગયો ને હિમ થયો! એ પ્રમાણે મહાભારતમાં કથન છે. ગુજરાતના લોક કહેછે કે–મહાભારત કામ છે, પાંડવ કૌરવનું જુધ, વિદુરની ભાજી, ધૃતરાષ્ટ્ર આંધળો, પાંડુ રાજા, કુન્તામાતા, ભીષ્મપિતામહ ને દ્રોણાચારજ કૌરવમાં રહી પાંડવની જે ઈચ્છતા, ધરમરાજ (સત્યવાદી), ભીમ બળિયો (ને હસામણો), અર્જુન બાણાવળી, કરણ બાણાવળી ને સવારનું નામ, સહદેવ જોષિ, નકુળ વરણાગિયો, દુર્યોધન કપટી, ગટોરગચ્છ ભીમનો છોકરો, અભિમનનો ચક્રાવો, બચારી ઉત્તરા, દ્રૌપદી સતી, બાપડા પાંડવ, પાંડવ જીત્યા ને કૌરવ હાર્યા, અશ્વમેધ જગન, બભ્રૂવાહન, પાંડવ હિમાળે ગળવા ગયા.

પણ સમજવાનું આમ છે કે રૂડો રાજા વનમાં મરી ગયો ને તેના દીકરા કાકાને ત્યાં ઊછર્યા માટે બાપડા કહેવાયા ને લોકે વહાલ દેખાડ્યું. એઓ વિદ્યા ભણ્યા ને સદ્ગુણથી પ્રકાશ્યા. કૌરવ દ્વેષી ને ઘાતક થયા. પાંડવોએ વિવેક રાખી સંધું સહન કર્યું. એઓએ પરરાજ્યમાં વિદ્યા દેખાડી નામ પ્રાપ્ત કર્યું ને મોટાં રાજ્ય સાથે સંબંધ કીધો. સ્થિતિ તથા સદ્ગુણથી પોતાનાં રાજ્યના લોકને વશ કરી અને વિદ્યાબળે પરરાજ્યના લોકની પ્રીતિ સંપાદન કરી પાંડવો પ્રતાપી થયા. કૌરવો બીના. પાંડવોએ અડધું રાજ્ય ભોગવ્યું પણ વળી કૌરવોએ કપટ કરી તેઓને લૂટી લીધા. પાંડવોએ વિવેક ન મૂક્યો; દુઃખ સહન કીધું. એક સમર્થ સંબંધીએ કહ્યું કે એટલો અતિવિવેક શું રાખોછો? સંસારમાં રહેવું છે કે રઝળવું છે? તમારે તો કંઈ નહીં પણ કુટુંબનું કંઈ વિચારશો કે? ઊઠો, હણતાને હણો. વિવેકીએ કહ્યું તમે સહાય રહો તો અમે યુદ્ધ કરીએ. પછી તેઓએ યુદ્ધ કીધું. તે મિત્રે વિવેકીઓને અડીવેળાની–અવિવેકી જુકતી દેખાડીને જીતાડ્યો. સંસારમાં કોઈપણ પ્રકારે સ્વાર્થ પરાર્થ પરમાર્થ સાધવો એ બોધ તેણે લોકને આપ્યો અને વ્યાસે તે અમૂલ્ય વાણી સર્વ કાળના જનને માટે ગ્રંથમાં સદા સંતેજ રાખી. વિવેકી યુધિષ્ઠિરને ઘણીવારે પણ સંસારી કૃષ્ણ મળ્યો ને એની સહાયતાથી તેણે રાજ્ય કર્યું ને શક ચલાવ્યો ને પછી તે પોતાનો ખરો વિવેક સંતેજ કરી સ્વર્ગમાં વિરાજ્યો.

યુધિષ્ઠિર રાજા હતો પણ તેનામાં રાજ્ય ચલાવવાની શક્તિ નહોતી. અર્જુન ભીમ સરખા તેને ભાઈઓ નહોત તો તે પ્રજાનું રક્ષણ કરી શકત નહીં ને સારો રાજા કહેવાત નહીં. તે કેવળ સદય ન્યાયાધીશનું કામ યથાસ્થિત કરી શકે તેવો હતો. તે યુદ્ધવિદ્યા જાણતો ને બરછી સારી વાપરી શકતો તોપણ અનભ્યાસને લીધે તે રણમાં મોટા યોદ્ધાઓની સામાં ધૈર્ય રાખી શકતો નહીં. તેણે બીજાઓની ઓથમાં રહી યુદ્ધ કર્યું હતું ને શલ્યને માર્યો હતો તોપણ તેને ભયભીત ને પાછાં પગલાં કરનારો યોદ્ધો કહ્યાવિના ચાલે નહીં. તેનો મોટો સદ્ગુણ, ધર્મવિવેક હતો. તેણે

વડીલનું માન રાખતાં—વડીલનું મન ન દુભાય તેવું આચરણ કરતાં પોતાની ઈચ્છા ઉપરાંત દ્યૂત રમી સર્વસ્વ ખોયું ને દ્રૌપદીની ભુંડી દશા કરાવી એ તેનું ધાડું ધૈર્ય હતું. અશ્વત્થામાના પ્રસંગમાં તેણે 'નરો વા કુંજરો વા' એવું સંશયયુક્ત ભાષણ કર્યું હતું એમ કહેવાયછે ને વિરાટને ત્યાં કંક બ્રાહ્મણ એવું નામ રાખ્યું હતું ને બીજે થોડેક પ્રસંગે તેણે યુક્તિવાળાં આચરણ કર્યાં હતાં તોપણ તે મોટો સત્યવાદી હતો. તે ક્ષમાશીલ, સમાનવૃત્તિ રાખનારો, હેતાળ, ભલો ને ધોતાળ હતો. તેનાં અવ્યવસ્થિત ધોતાળપણાં ઉપરથી 'ધરમરાજાનો ગોળ' એ કહેવત ચાલેછે. તેણે કેટલેક પ્રસંગે અભિમાન, ક્રોધ જણાવ્યાં છે તોપણ તે વેદશાસ્ત્ર ભણેલો ધર્મિષ્ઠ સાધુપુરુષ હતો ને એ રૂપેજ તેનો યશ અમર છે. તે બ્રાહ્મણોનો પૂજક ને કલ્પદ્રુમ રાજા હતો.

ભીમ, મહાબળવાન ઉદ્ધત સાહસિક ને પરાક્રમી યોદ્ધો હતો. તે ધનુષ્ય બાણ સાથે પણ ઘૂમતો તોપણ ગદા પોતાની કહેવડાવતો. તે અતિક્રોધી તેમ ભોળો ને અતિઆહારી તેમ બળિયો હતો. રાક્ષસ, મલ્લ એઓને ભીમજ પૂરો પડે. તેણે કીચકની જે દુર્દશા કરી અને દુઃશાસનની છાતી ઉપર ચડીબેસી તેનું લોહી પીધું ને પોતાને મહોડે લપેડ્યું એ દેખાવ ભયાનક ને ત્રાસદાયક હતો. પણ ધન્ય છે ભીમને કે તે એટલો ઉગ્ર ક્રોધી છતાં તેણે કોઈ દિવસ રે દ્રૌપદીના અસહ્ય પ્રસંગમાં પણ યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાલેશ ઉલ્લંઘન કરી નહોતી. તેણે ભાઈઓની, કુન્તીની ને દ્રૌપદીની અમોલીક સેવા કરી હતી. તે તોછડો ને મેણાં મારનારો ને મશ્કરો હતો. તે પાકશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હતો ને તેણે તેવિષે ગ્રંથ પણ લખ્યો છે. તે સંસારવ્યવહારનાં કામમાં ઝાઝો જાણીતો નહોતો તેથી તે તેમાં વિચિત્રપણું બતાવતો ને તેથી હસવું આવતું ને આજ પણ તેની કથા લોકને હસાવેછે.

અર્જુન, યુદ્ધકળામાં પ્રવીણ, રણચતુર, ધીઠ, વિજયી ને પ્રતાપી યોદ્ધો હતો. તેમ ગૌબ્રાહ્મણપ્રતિપાળ ને પ્રતિજ્ઞાપાળનાર સત્યવાદી વ્રતસ્થવીર પણ હતો. તેને પોતાના મોટા ભાઈની કેટલીક દહોડડાહી વર્ત્તણુક ગમતી નહોતી તોપણ તે નિરંતર મર્યાદશીલજ રહ્યો હતો. ઘણુંકરીને તે પોતાના યુદ્ધવિષયમાંજ મગ્ન રહેતો તોપણ તે સંસારવિષયમાં અજાણ નહોતો. તે વડાઈમાં રાચનારો ને ચંચળ વૃત્તિનો નહીં પણ ઠરેલ પુરુષ હતો; ને ઠરેલ હતો તેથી તે કામ કરવે ધીમો નહોતો પણ ઘણોજ ચાલાક હતો. તે બંને હાથે બાણ મારી શકતો તેઉપરથી તે સવ્યસાચી કહેવાયોછે. તે સર્વ પ્રકારની યુદ્ધકળા જાણતો તોપણ ધનુર્વિદ્યા તેણે પોતાની કહેવડાવી છે. અર્જુન મિંઢો નહોતો પણ સ્પષ્ટવક્તા હતો અને યોદ્ધો છતે કોમળ હૃદયનો હતો. રણમાં ઊભાં રહી સંબંધીના ઘાતનો વિચાર કરતાં તેણે મોહવશ થઈ યુદ્ધ ન કરવું એવું ઈચ્છયું એ જો ખરું હતું તો તેનાં યોદ્ધાપણાંને દોષ લાંછન લાગેછે. જેણે અનેક યુદ્ધો કરેલાં—દેવતાઓ સાથે કરેલાં ને જે ક્ષાત્રધર્મ જાણનારો તે સહજ મોહવશ થઈ રહ્યો ને કૃષ્ણના બોધથી સાવધ થયો એ વિસ્મયવાર્તા છે. તેનાં કોમળહૃદયમાં વહાલા ગુરુદ્રોણ ને ભીષ્મપિતામહ એઓને માટે તેને બહુ લાગ્યું હશેજ પણ તરતજ તે વિચાર તેણે કહાડી નાખ્યો હશે. પણ કૃષ્ણનો બોધ આગળ પાડવાને બાસે અર્જુનને મૂર્છિત થયો એમ અતિશયોક્તિ કરી હશે. તેણે કૃષ્ણની સહાયતાથી

કેટલાક જય મેળવ્યા હતા પણ ઘણાખરા જય તો તેણે એકલાએજ મેળવ્યા હતા. વિલાસીક્ષત્રીરૂપે તે ઘણીક પ્રેમી સ્ત્રીઓનો ભોગી ને નૃત્યસંગીતમાં કુશળ હતો.

કૃષ્ણ એ મહાપુરૂષ પ્રપંચવીર હતો. મહાબળિયા, સમૃદ્ધિસાધનથી અનુકૂળ ને પ્રપંચી કૌરવની સામાં એકલા અર્જુનભીમ કેમે કરી ટકી શકે તેવા નહોતા. કૃષ્ણે વિરાટને ત્યાં મળેલા રાજાઓને સમજાવ્યા ને બીજાઓને પણ સહાયમાં રાખ્યા, યુદ્ધમાં અર્જુન ભીમને યુક્તિઓ દેખડાવી ને પાંડવને જય અપાવ્યો એ તેનો પ્રપંચવિજય છે. તેણે જરાસંધને ભીમ પાસે મરાવ્યો, કાળયવનના ભયથી મથુરાંનું રાજ્ય દ્વારિકામાં આણ્યું ને તેને મુચકુન્દના ક્રોધાગ્નિમાં બળાવ્યો, પોતાના ભાઈ બળરામને જ્યારે ત્યારે આડું અવળું સમજાવી પોતાનું ધાર્યું કર્યું, યાદવોને પરસ્પર લડાવ્યા ને મરાવ્યા ઈત્યાદિ પ્રસંગ તેના પ્રપંચના દાખલાઓ છે. તેણે કંસ નરકાસુર શાલ્વ વગેરેને માર્યા ને બાણાસુરનો મદ ઉતાર્યો એ તેના યોદ્ધારૂપે જય છે. તેણે પોતાના ને લોકના વૈરી શત્રુઓને મારી સગાસંબંધીઓના પ્રપંચી શત્રુઓનો અને પોતાના મદમાતા યાદવોનો સંહાર કરાવી તે કાળને અનુકૂળ એવા ધર્મ—ન્યાય—વિવેકની સ્થાપના કીધી એ ઉપરથી અને તેણે પોતાને કોઈ પ્રદેશનો રાજા કહેવડાવ્યું નથી (કહેવડાવત તો તેને કોઈ ગાંઠત નહીં)તેથી તે મોટો પરોપકારી ને નિર્લોભ મનાય છે. જય મેળવવો પછી ધર્મે કે અધર્મે એ તેનો ઉદ્દેશ હતો. તેણે રાજવંશી પણ ગોવાળની સ્થિતિમાં ઊછરી, શૃંગારમાં, રણમાં, ધર્મજ્ઞાનમાં પ્રપંચવિલાસી કહેવડાવી કાબાના તીરમાં સુદર્શનથી વિશેષ તીક્ષ્ણતા જોઈ વિસ્મય પામી કાળને સાધ્યો—તે પ્રભુપદને પામ્યો ને પ્રપંચમાં પ્રેમે પૂજાયો.

દ્રૌપદી રાજપુત્રી ને રાજપત્ની હતી એટલે તે ઉંચા વિવેકમાં પોતાની જાતનો ખારીલો ને હઠીલો સ્વભાવ દાબી રાખતી. તેનો સ્વભાવ રીસાળ ને છણકો કરવાનો ખરો પણ પ્રસંગ વટચો કે પછી તેમાંનું કંઈ નહીં. તેને યુધિષ્ઠિરની વૃત્તિ સમૂળગી ગમતી નહોતી. તેને વનવાસ કરવો પાલવ્યો નથી તોપણ તેણે વિવેક છોડી પતિયોને મેણાં માર્યાં નથી. તે બળિયેલ નહોતી. તે સ્વયંવરસભામાં 'હું તો સૂતપુત્ર સાથે નહીં પરણું' એમ બોલી હતી, તેણે ક્રોધે ભરાઈ કૌરવની સભામાં ભીષ્માદિકને નિર્ભયપણે પ્રશ્ન કર્યા હતા અને કીચક વળગવા આવ્યો તેને હડસેલી મૂક્યો હતો એ તેનામાં પુરુષશૌર્ય હતું. એ સીતાની પેઠે રડયાં કરે તેવી નહોતી પણ સ્થિતિને અનુકૂળ થઈ રહી સદા પ્રસન્ન રહેતી. તે ઠરેલ, પાકી, સાવધ, સંકટ આવ્યું તો ન ગભરાતાં બને તેટલો ઉપાય કરે તેવી અને વ્યવહારમાં જાણીતી હતી. તેણે અર્જુનને પ્રેમથી વર્યો હતો પણ પછી પાંચેની સ્ત્રી દાખલ તેણે પાંચેને પ્રસન્ન રાખ્યા હતા—તે કૃષ્ણને પ્રેમવિવેકે જોતી ને તે સહાય રહેતો તેને માટે તેનો ઉપકાર માનતી.

દુર્યોધન શૌર્ય ને બુદ્ધિ વડે સ્વતંત્ર રાજ્ય કરવે યોગ્ય હતો. તે આગ્રહી ને બુદ્ધિમાન પુરુષ, સમર્થ યોદ્ધો ને સત્તાકીર્ત્તિનો હોંસીલો રાજા હતો. પણ બાપ વિનાના રાંકડા ને ડાહ્યા ને સદ્ગુણી પાંડવ ઉપર લોકનું વહાલ હોવાથી ને યુધિષ્ઠિરને યુવરાજપદ મળવાથી દુર્યોધનનામાં મત્સર ભરાયો ને પછી વેરબુદ્ધિએ તેણે તેઓને પજવ્યા; અને મોટું યુદ્ધ કરી પોતાના રાજ્યનો અંત આણ્યો.

વેર તે દુર્યોધનનુંજ, તેના સૈન્યમાં કૃષ્ણ જેવો કોઈ નહોતો તેથીજ તેની હાર થઈ. તેણે વેર લેવાની ખુમારીમાં રાજકારભાર કરવો મૂકી દઈ તે કર્ણને સોંપ્યો હતો. રાજસૂયજ્ઞને પ્રસંગે પાંડવોએ પોતાની સમૃદ્ધિ દેખાડી તેને મીઠા ડહામથી બાળવામાં ઓછ રાખી નહોતી તો તે પછી યુદ્ધવિના બીજે કીએ પ્રસંગે પોતાના વેરને માર્ગ આપે? ભીષ્મ ને દ્રોણસરખાએ જેને કેળવ્યો, માબાપે ને નારદાદિ ઋષિયે પિગળાવ્યો તે રાજપુત્રે પોતાનો મમત અંતલગી ન મૂક્યો એ તેના સ્વભાવનો તેના વિવેકઉપર જય છે પણ એ જય પોતાની કરેલી હાણથી નિંદ્ય થયોછે. આપવડાઈ, ફૂલાસ, રાજાપણાંની મોટાઈ, ઉદ્ધતાઈ અને વેરથી ઉત્પન્ન થયલા સઘળા દુર્ગુણો તેનામાં હતા. યુદ્ધનું મૂળ ભીમદુર્યોધનનું જુગલ, તેમાં એકમાં માંસ સ્નાયુવાળું બળ વિશેષ ને બીજામાં ચપળતા ચતુરાઈનું બળ વિશેષ હતું, પણ ભીમનામાં કપટ ઊમેરાયું ને દુર્યોધન પડ્યો !

ભીષ્મપીતામહ ઉદાર હતો—તેણે પિતાની ઈચ્છા પૂરી પાડવાને માટે પોતાને ન પરણવું એવી પ્રતિજ્ઞા કરી અને રાજ્યઉપરથી હક ઉઠાવી દીધો; સાવકા ભાઈઓની ને તેના પુત્રોની સંભાળ લીધી. તે રાજ્યકારભાર કરતો. તે મહાધીર ને મહાશૂર, રણપંડિત ને રણરંગ રાખનારો હતો. તે સમર્થ વિદ્વાન ને રાજનીતિકુશળ હતો. તે દુર્યોધનદુઃશાસનની વર્ત્તણુકને ધિક્કારતો પણ ધૃતરાષ્ટ્રનું માન રાખવાને ને પોતાનું માન ભંગ થયું ન જોવાને તે પોતાની સત્તા વિનાની ને વૃદ્ધવય એવી સ્થિતિમાં સંકોડાઈ રહ્યો હતો— સભામાં તેણે દુર્યોધન કર્ણને ઠપકો આપવામાં બાકી રાખી નથી. તે એક શ્રીવિષય વિના બીજા બધામાં મોટો અનુભવી, પુરુષપરીક્ષક ને વિદ્યાસદ્ગુણઉપર ઠરેલા પ્રેમથી જોઈ પ્રસન્ન રહેનારો હતો. તે અતિવૃદ્ધ છતે યુદ્ધમાં તરુણની પેઠે ઘૂમ્યો હતો. બાણશૈયા ઉપર પડી રહી નારદાદિ ઋષિમંડળમાં યુધિષ્ઠિરને અનેક ધર્મ સમજાવ્યા હતા. તેણે અર્જુનને ગભરાવી કૃષ્ણની પાસે ચક્ર ઉંચકાવી પ્રતિજ્ઞા મૂકાવી હતી ને પોતે પ્રસંગ વિચારી પોતાની અર્જુન સામાં યુદ્ધ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા મૂકી હતી. તેણે કોઈ દિવસ યુદ્ધમાં પીઠ દેખાડી નથી અસ્ત્રશસ્ત્ર વાપરવામાં તે અર્જુન કરતાં વિશેષ ઉજ્વળ યશસ્વી હતો એમ કહીએ તો ચાલે ને બ્રહ્મવિદ્યામાં તો ઋષિ જેવો હતો.

દ્રોણ બ્રહ્મવિદ્યામાં તેવોજ ક્ષાત્રવિદ્યામાં નિપુણ હતો. દરિદ્રી પણ વિદ્વાન ને સદ્ગુણી બ્રાહ્મણ પોતાના ગુરુભાઈ દ્રુપદના કહેવા ઉપરથી તેને મળવા ગયો ને અપમાન પામ્યો. વેર લેવાને તે હસ્તિનાપુર ગયો—રાજપુત્રોને વિદ્યા દેખાડી—પાલખીમાં બેસી ભીષ્મને મળ્યો ને રાજપુત્રોનો શિક્ષક થયો. ગુરુદક્ષણામાં તેણે અર્જુનની પાસે દ્રુપદને માગ્યો. અર્જુન તેને બન્દી કરી લેઈ આવ્યો. દ્રોણે ક્ષમા કરી અડધું રાજ રાખી અડધું દ્રુપદને પાછું આપ્યું. એઉપરથી દ્રોણનો સ્વભાવ સમજી લેવાયછે. તેને અર્જુન ઉપર ઘણોજ પ્રેમ હતો—અર્જુન ન હોય તો યુધિષ્ઠિરને બન્દી કરૂં એવું કહી અર્જુનને પોતાની સામાં આવતો ખસેડ્યો હતો. તેણે યુદ્ધમાં ઘણી ચાતુરી દેખાડી હતી. ભોળો બ્રાહ્મણ પોતાના ચિરંજીવ દીકરાનું અકસ્માત્ મરણ સાંભળી ગભરાયો, સત્યવાદી યુધિષ્ઠિરને પૂછવા ગયો ત્યાં કપટ થયું ને તેણે સત્ય માન્યું ! મહાપુરુષ શસ્ત્ર મૂકી સમાધ લઈ ઉંચો ઉ-

ડ્યો ! દ્રોણ રાજપુરોહિત, શિક્ષક, કૌરવ-સભામાં એક વિદ્વાન મંત્રી ને કૌરવ સેનાનો સેનાપતિ હતો ને યુદ્ધમાં તરુણની પેઠે ઉછળતો. તે આશ્રિતરૂપે કેટલીક વાતે ઓશિયાળા જેવો હતો પણ પાંડવનો જય ઈચ્છતાં કૌરવનો લુણહરામી થયો નથી.

કર્ણ એ સુંદર તેજસ્વી પણ અવ્યવસ્થ સ્થિતિમાં હોય તેવો પુરુષ હતો. તે પાંડવ કૌરવનાં કુળમોટપનાં તેજમાં અંજાઈ ઈઝરાતો ને ઉંચી સ્થિતિમાં આવવાને વિદ્યાસદ્ગુણ વધારતો. તેણે ગાડી હાંકનારને ત્યાં ઉછરી વિદ્યાબળે દુર્યોધનનો મિત્ર થઈ તેની વતીનું રાજ્ય કર્યું ને બે દહાડા સમોવડીઆરૂપે અર્જુનની સામાં યુદ્ધ કર્યું એ તેનાં વિદ્યાબળ તથા સદ્ગુણના જય છે. તે 'મોટો બાણાવળી', 'મોટો દાતા', 'સવારનું નામ' કેવાયછે. તેનું રથચક્ર ગડાયું ને તે અટક્યો, અટક્યો કે ઝાંખો થયો તે પ્રતિકૂળ જોગ આડો પડવાથી ફાવ્યો નહીં પણ રંગી કહેવાયો. કૃષ્ણે તેને ભમાવ્યો પણ તે ન ભમ્યો—કૌરવને નજ છોડ્યા એ તેનો સદ્ગુણવિવેક છે. તેણે કૌરવના મંત્રિરૂપે પાંડવની વિરૂદ્ધ જેટલું આચરણ કરેલું તે દુર્ગુણ કહેવાયછે ને તેણે ઉંચી સ્થિતિનો કહેવડાવવાને—ઉંચી સ્થિતિના લાભ લેવાને જેટલું કીધેલું તે ઉંચ પુરુષની કીર્ત્તિને કલંક લગાડતું નથી. તે વડાઈખોર, જૂઠો, અભિમાની તેમ વિવેકી, આગ્રહી, ઉદ્યમી, વિલાસી રણરંગીલો મહેચ્છ રાજા હતો.

---

૨૧. ઈલિયડનો સાર.

ટ્રોય નગરનાં પ્રાયમ્ રાજાને બે સ્ત્રી હતી અને એઓથી તેને પચાસ છોકરા થયા હતા, તેમાં હેક્યુબે નામની રાણીથી તેને ઓગણીસ હતા ને એમાં હેક્ટર વડો ને બીજો પારિસ હતો. એ પારિસનાં જનમતાં પહેલાં એની માને સ્વપ્નું થયું હતું કે મેં અગ્નિ જણ્યો ને તેની જ્વાળા આખાં નગર ઉપર ફરી વળી. એઉપરથી પારિસ જન્મ્યા પછી તેને એક પહાડ ઉપર મૂકી આવ્યાહતા. અહીં એક ભરવાડે તેને ઉછેરી મોટો કર્યો હતો. ભરવાડની સ્થિતિમાં તેણે એક પ્રસંગે ત્રણ દેવીનો ટંટો ચૂકવ્યો હતો. એ વાત આવી છે કે એક વખત એક ઠેકાણે જૂનો (ઈન્દ્રાણી) વીનસ (કામદેવની મા) ને મિનર્વા (સરસ્વતી) એ ત્રણ બેઠાં હતાં ત્યાં એક સોનેરી ફળ પડ્યું ને તેનાઉપર લખેલું કે જે સૌથી ખુબસુરત હોય તે તે લે. એ ત્રણ દેવીઓ પારિસ ભરવાડ પાસે ગઈ. જૂનોએ કહ્યું કે મને જો એ ફળ આપીશ તો હું તને એશિઆખંડનું રાજ્ય આપીશ, મિનર્વાએ કહ્યું કે હું યુદ્ધમાં તારી કીર્ત્તિ વધારીશ ને વીનસે કહ્યું કે દુનિયામાં જે ખૂબસુરતમાં ખૂબસુરત બૈરી હશે તે તારી સ્ત્રી થશે. પારિસે વીનસને ફળ આપ્યું, ને એ ઉપરથી પેલી બે ઘણી ક્રોધાયમાન થઈ. કેટલેક કાળે પારિસે પોતાનાં ખરાં માબાપ જાણ્યાં ને પ્રાયમ રાજાએ તેને પોતાને ત્યાં તેડીલીધો. કેટલાંક વર્ષ પછી તે ગ્રીસ દેશ જોવા ગયો ને ત્યાં સ્પાર્ટા સંસ્થાનના મેનલેઅસ રાજાએ તેને મેમાન તરીકે રાખ્યો. અહીં તે હેલન નામની રાણી જે ઘણીજ ખૂબસુરત હતી તેના ઉપર આશક પડ્યો ને પછી તેને લેઈને ટ્રોય નાસી આવ્યો. પછી તે

હેલન, પારિસની સ્ત્રીદાખલ રાજકુટુંબમાં રહી હતી.

મેનલેઅસે ક્રોધે ભરાઈ ટ્રોય જઈ લડીને પોતાની સ્ત્રી પાછી આણવાનો ઠરાવ કર્યો. તેણે ગ્રીસદેશનાં ઘણાંખરાં સંસ્થાનોના રાજાઓની સહાયતા માગી. પારિસ હેલનને લેઈ ગયો તેથી એકલા સ્પાર્ટા સંસ્થાનના રાજાનું અપમાન નથી થયું પણ એક જાતકુળના સર્વ રાજાઓનું સામટું અપમાન થયું—એક સંસ્થાનનું નહીં પણ દેશનું અપમાન થયું એમ જાણી ઘણાંખરાં સંસ્થાનોના રાજાઓ એકસંપ કરી પોતપોતાના સૈન્ય લેઈને બારસેં વહાણ ભરી ટ્રોયને કિનારે આવ્યા. અહીં મૈસિનેઈ એ સંસ્થાનનો રાજા આગેમેમ્નન જે મેનલેઅસનો ભાઈ થતો તેને સૌએ સકળ સૈન્યનો અધિપતિ ઠેરવ્યો હતો. ફિથોટિસ સંસ્થાનનો એકિલિઝ, સાલેમિસનો એજાકસ, લોક્રિનો એજાકસ, ઐથાકાનો યુલિસિઝ, આરગોસનો ડાયોમિડિઝ, પૈલોસનો નેસ્ટર ઈત્યાદિ રાજાઓ આગેમેમ્નનનાં ઉપરીપણાં તળે મોટા યોદ્ધારૂપે હતા.

ટ્રોયના સૈન્યમાં રાજપુત્ર હેક્ટર, ઈનિયસ નામનો સરદાર, સારપિડન નામનો લિસિયાનો રાજા, ઝિલિયાનો પાંડેરસ રાજા ઈત્યાદિ હતા. એઓ સામાં થયા છતાં ગ્રીકલોકે ટ્રોયને ઘેરો ઘાલ્યો હતો.

ખોરાક ખૂટી જવાથી ગ્રીકલોકો થોડુંક સૈન્ય ટ્રોયના ઘેરામાં રાખી ખેતી કરવાનાં અને નગરો લૂટવાનાં કામમાં રોકાયા રહેતા હતા. નવ વર્ષ પૂરાં થયાં હતાં પણ તેઓ ટ્રોયની જીત કરી શક્યા નહોતા.

દશમે વર્ષે ગ્રીક સૈન્યમાં મરકી ચાલી અને આગેમેમ્નન તથા એકિલિઝ એ બેની વચમાં કલહ ઊભોથયો. એ પ્રસંગથી આરંભ કરીને હોમર નામના ગ્રીક કવીશ્વરે ઈલિયડ પુરાણ રચ્યું છે.

સર્ગ ૧ લો.

ટ્રોયનાં રાજ્યનાં એક ગામમાં સૂર્યનું એક દહેરૂં હતું ને ત્યાંના પૂજારીની દીકરીને ગ્રીકલોક પકડી લાવ્યા હતા ને એને આગેમેમ્નને રાખી હતી. દુઃખી થયલો પૂજારી આગેમેમ્નનની પાસે આવી બોલ્યો કે હું સૂર્યનો ઉપાસક છઉં, તને આશીર્વાદ દઉં છઉં કે તારા મનોર્થ પારપડો,—પણ વિનંતિ કરૂંછઉં કે મારી એકનીએક દીકરીને તેં રાખી છે તે કૃપાળુ થઈ મને પાછી આપ—હું ઘરડો છઉં, મારી દયા જાણ, એ દીકરીના છુટકારાના બદલામાં આ નાણું ભેટ કરુંછઉં તે લે.

બીજા સૌ મોટો સાદ કહાડી બોલ્યા કે વૃદ્ધ પૂજારીનું માન રાખી તેને તેની દીકરી પાછી આપવી જોઈએ ને તે જે મોટી ભેટ કરેછે તે લેવી. એ બોલવું આગેમેમ્નનને ન ગમ્યું ને એણે પૂજારીને કહાડી મુકતાં આ પ્રમાણે તિરસ્કાર કર્યો: "પૂજારી તું અહીંથી જા, રસળ નહીં, ફરીથી તારું મ્હોડું ન દેખડાવતો; તારા દેવનો આ સુનાનો દંડ ને કેશબંધ તને કંઈ કામ લાગવાના નથી; તારી દીકરી ઘરડી થઈ મને નિરુપયોગી થશે ને દાસીરૂપે મારી શૈયા સજ કરતી થશે ત્યાંસૂધી તો હું તેનો છૂટકારો કરનાર નથી— જા, મને આકળો ન કર, પાધરો ક્ષેમ ઘેર જઈ પહોંચ."

એ કઠોર વચન સાંભળી તે પૂજારી નિરાશ થઈ પાછો વળ્યો ને સમુદ્ર તીરે ઉભાં રહી તેણે સૂર્યની પ્રાર્થના કરી. સૂર્યે ભક્તનું દુઃખ જોઈ ગ્રીકના ઉપર કોપ કર્યો ને નવ દહાડા મરકી ચાલી તેમાં ઘણાંક માણસો ને પશુઓ મરણ પામ્યાં.

દશમે દહાડે દેવી જૂનો જે ગ્રીકનો જય જોવાને ઈચ્છતી હતી તેની પ્રેરણાથી એકિલિઝે સર્વે ગ્રીકને એકઠા કર્યા ને તે આગેમેમ્નન પ્રતિ બોલ્યો કે "સરદાર, હવે આપણે પાછા આપણે દેશ જવું એ વધારે સારૂં છે કેમકે મરકી ઓછી થતી નથી ને જેટલા રહ્યા છૈએ તેટલા પણ ટ્રોય જીતવાને બચવાના નથી. પણ વારુ આપણે જોષિને બોલાવીને આ કોપ થવાનું કારણ પૂછીએ ને બળિદાન આપી દેવને સંતોખીએ." તરતજ ભૂત ભવિષ્યનો જાણનાર કાલકસ નામનો જોષિ ઊભો થઈ બોલ્યો કે હું સૂર્યના કોપનું કારણ કહેવાને તૈયાર છઉં પણ એ કહેતાં આગેમેમ્નન જે આરગિવલોકનું મોહતું રાજ્ય કરેછે ને જે અહીં સઘળા ગ્રીકનો સરદાર છે તેને માઠું લાગશે, ને રૂઠેલો રાજા કદાપિ તરત ક્રોધ નહીં કરે તોપણ તે મનમાં ગાંઠ વાળી રાખી વેર લેશે ત્યારેજ ઝંપશે; માટે તું જો મારું રક્ષણ કરવાનું માથે લે-વચન આપે તો હું બોલું."

એકિલિઝે કહ્યું કે "મારા ઉપર પૂરો વિશ્વાસ રાખીને સુખે બોલ. મારામાં પ્રાણ છે ત્યાંલગી તો કોઈ ગ્રીક તારા ઉપર હાથ નહીં કરી શકે." પછી જોષિ બોલ્યો કે બીજા કોઈ અપરાધથી નહીં પણ પૂજારીની દીકરીનો આપણે છૂટકારો નથી કરતા તેથી સૂર્ય કોપ્યો છે—માટે તે છોકરીને તેના બાપને આપી દેવી જોઈએ."

એ સાંભળી આગેમેમ્નન ઊભો થઈ પ્રચંડ ક્રોધ કરી બોલ્યો "ઓ કાળજીભા, તું કોઈ દહાડો મારેમાટે સારૂં બોલ્યોજ નથી; તું નેહેસીઓ નેહેસ વચન કહાડવામાંજ આનંદ માને છે. ગ્રીકને દુઃખ પડવાનું કારણ તું મનેજ ઠરવે છે! મેં પેલીને ન આપી માટે? હું તેને મારી ક્લિટેમનેસ્ત્રા રાણી કરતાં વધારે ચાહું છઉં. પણ હું તેને તેના બાપને પાછી નથી આપતો એજ કારણથી આ ઉત્પાત થાયછે તો સૌના જીવ બચે તેમાં હું રાજી. છઉં ને હું તેનો છૂટકારો કરીશ પણ તું તેના બદલામાં કોઈ બીજી મારે માટે તૈયાર કર કે હુંજ એકલો યુદ્ધમાં મળેલી લૂટમાંના મારા હિસ્સા વિનાનો ન રહું."

પણ તેને એકિલિઝે ઉત્તર વાળ્યો—રે ઓ કુલીન પણ મોટા લોભી!, ઉદાર મનના ગ્રીક તને શેમાંથી હિસ્સો કહાડી આપશે! લૂટનો માલ તો વહેંચાઈ રહ્યોછે ને વહેંચાયલો પાછો એકઠો કરી ફરીથી વહેંચવો એ ઘટારત નથી. પણ હમણાં તો તે છોકરીને પાછી આપ ને સૂર્યને સંતોખ, પછી જો ઈશ્વરની કૃપાથી આપણે ટ્રોયને લૂટીશું તો અમે તને ત્રણગણો ને ચારગણો બદલો વાળી આપીશું.

આગેમેમ્નન બોલ્યો—એકિલિઝ! તું તારી ઠગાઈ રમવી મૂકીદે, તું ન જાણતો કે હું કંઈ સમજતો નથી. તું તને મળેલા તારા હિસ્સાનો ઉપભોગ કરે ને મને મળેલી તે મારે આપી દેઈ બીજી કોઈને માટે વિમાસ્યાં કરવું કે? હું તે છોકરીને પાછી આપી દઉં તેના બદલામાં ઉદાર મનના ગ્રીક મને પસંદ પડતી કોઈ બીજી આપે તો ઠીકજ છે પણ તેઓ નહીં આપે તો હું જાતે જઈને તારી કે એજાકસની કે યુલિસિઝની પકડી આણી રાખીશ ને તેથી વળી તમે સૌ મારા ઉપર ક્રોધે ભરાશો. પણ એ વાતનો વિચાર આપણે પછી કરીશું, હાલતો તે છોકરીને વહાણપર ચડાવી દઈએ-એજાકસ કે ઐડોમિન્યુસ કે યુલિસિઝ તેની સાથે જઈ તેને તેના બાપને સોંપી આવે અથવા તું પોતે જા.

એકિલિઝ ભવાં ચડાવી બોલ્યો—તું પોતે

બેઅદબ ને લોભી છે ત્યારે કીઓ ગ્રીક ખૂશીથી તારો હુકમ માની તેને મૂકવા જશે ને શત્રુ સામાં યુદ્ધ કરવા જશે ? ટ્રોજન લોકે મારૂં કંઈ બગાડયું છે ને તેથી હું તેઓની સામાં લડવા આવ્યો છઉં એમ નથી; મેનેલેઅસની ખાતર ને તું રાજી થાય માટે અમે ઓ બેશરમ અહીં આવ્યા છીએ. પણ તું નગુણો છે, રે જે મેં મહેનત કરી મેળવ્યું છે ને જે મને સર્વ ગ્રીકે આપ્યુંછે તે તું મારી પાસથી હરણ કરી જઈશ એમ બોલી તું શું મને ડરાવેછે કે? આગળ પડીને લડવામાં ને મહેનત કરવામાં ત્યારે હું, મારે વડે સૌને લુટ મળે, તને અમે સરસ ને મોટો ભાગ આપીએ ને તે છતાં મને મારા ગમતા નાના ભાગ ઉપર જ્યારે તું દાઢ રાખેછે ને મારૂં અપમાન કરેછે તો હવે મારે અહીં ન રહેતાં પાછું દેશ જવું એજ વધારે સારૂં છે—જોઉં તો ખરો પછી તું કેવી રીતે દોલત એકઠી કરેછે તે.

આગેમેમ્નને સામું કહ્યું કે તારૂં મન તને તેમ કહેતું હોય તો ઊતાવળો જા; હું કંઈ તને રહેવાને કાલાવાલા નથી કરતો; અહીં બીજા ઘણા છે તે મને માન આપશેજ ને મારો ઈશ્વર ક્યાં ગયો છે ? તું ને તારા સાથી તમારાં વહાણો લેઈ દેશ જઈ સુખે રાજ કરો. હું તને કશી વાતમાં ગણતોજ નથી, તારા ગુસ્સાની પણ દરકાર રાખતો નથી ને કહુંછઉં કે ડરતો રેહેજે, સાંભળ—સૂર્ય રૂઠયો છે તેથી હું તે છોકરીને તો મારા વહાણમાં મારા મિત્રો સાથે વિદાય કરીશ પણ તરતજ હું જાતે તારા તંબુમાં જઈને તારે ભાગે આવેલી સુંદર છોકરીને ઘસેડી લેઈ આવીશ ને ત્યારે તને ખબર પડશે કે તારા કરતાં હું કેટલો વધારે બળિયો છઉં, ને પછી, કોઈ બીજા મારી બરોબરી કરવાને ને મારી સામાં બોલવાને હિંમત કરતાં ડરશે.

એ સાંભળી એકિલિઝ શોકાતુર થઈ વિચાર કરેછે કે તરવાર કહાડી આગેમેમ્નનને મારીનાખું કે ખામોશ ખાઈજાઉં. તે મ્યાનમાંથી તરવાર કહાડેછે તેવામાં સરસ્વતીએ આવી પછવાડેથી તેના કેશ ઝાલ્યા. એકિલિઝે પાછું ફરી જોયું તો તેણે દેવીને દીઠી (બીજા કોઈએ ન દીઠી) ને તે વિસ્મિત થયો. પછી દેવીએ તેને કહ્યું કે તું મારૂં માન ને તારો ક્રોધ સમાવ; ને પછી તે અદર્શ થઈ. એકિલિઝે અડધી બહાર કહાડેલી તરવાર પાછી મ્યાનમાં ઘાલી મૂઠ ઉપર હાથ રાખી ક્રોધભર્યાં વચન કહ્યાં કે રે મદ્યપી ? તારૂં મહોડું કૂતરાના જેવું કરડકણું છે પણ તારૂં હૈયું તો હરણના જેવું પોચું છે, રે તેં કોઈ દહાડો સૈન્ય સાથે જઈ યુદ્ધ કરવાની અને ગ્રીક યોદ્ધાઓ સાથે રહી છૂપો હલ્લો કરવાની હિંમત કરી છે ? કાયર, તને મરણનું ભય લાગેછે ! એતો બહુ સારો ધંધો કે જે કોઈ તારી સામે બોલે તેની પાસથી શ્રમના બદલામાં મળેલું તેનું તું ઝૂંટવીલે ! પણ હવે હું કહું છઉં ને આ મારા રાજદંડના શપત લેઈ પ્રતિજ્ઞા કરૂંછું કે જ્યારે હેકટરના મારથી લોહીલોહીઆણ થયલા ગ્રીક સૌ તમે મારી સહાયતા લેવાને કાલાવાલા કરતા આવશો ને તે દહાડો આવશેજ તે વેળા હું તમારૂં કંઈજ સાંભળવાનો નથી અને ત્યારેજ ક્રોધે અકળાતો ને પશ્ચાત્તાપ કરતો આગેમેમ્નન બોલશે કે બહાદૂરમાં બહાદૂર ગ્રીકનું અપમાન હાયરે મેં શું કરવા કર્યું ? !

એ પ્રમાણે એકિલિઝ બોલ્યો ને પછી પોતાનો રાજદંડ ભોંય ઉપર પટકી બેસી ગયો. આગેમેમ્નન પણ ક્રોધથી લાલચોળ

થઈ રહ્યો હતો. એ જોઈ નેસ્ટર નામના વૃદ્ધ યોદ્ધાએ ભાષણ કર્યું. "ઓ દેવતાઓ, ખરેખર ગ્રીસ દેશના ઉપર મોટી આફત આવવા માંડી છે! આ કજિયાની વાત જાણશે ત્યારે પ્રાયમ, તેના દીકરાઓ ને બીજા ટ્રોજનો કેટલા બધા હરખાશે! તમે બંને મારા કરતાં નાના છો, મારું કહ્યું માનો ને સમજી જાઓ. આગળ તમારા કરતાં વધારે બળિયાઓ મારી સલાહથી ચાલ્યા છે; રે તે તો એવા અજિત યોદ્ધા હતા કે તેઓની સામાં લડવાની હમણાંના યોદ્ધાની તો હિંમતજ ન ચાલે. હું પણ તેઓની સાથે લડવા જતો ને મારી શક્તિ પ્રમાણે લડયો છઉં. તેઓ મારી સલાહ લેતા ને મારું કહ્યું માનતા. આગેમેમ્નન તું મોટો બળિયો છે પણ હવે તે છોકરીની વાત પડતી મૂક,-સઘળા ગ્રીકે મળી તેને આપી છે તો તે તેને રાખવા દે; અને ઓ એકિલિઝ તું રાજાની સામે ન થા, સમજ કે બીજા કીર્ત્તિમંત રાજાઓમાં તને એકલાનેજ સૌ ગ્રીક આગેમેમ્નનના જેટલુંજ માન આપે છે. તારામાં શૌર્યબળ વિશેષ છે ને તું દેવીથી ઉત્પન્ન થયો છે. તેમ તે સત્તામાં વિશેષ છે કેમકે તે ઘણા લોકના ઉપર રાજ્ય કરે છે. "ઓ આગેમેમ્નન તું તારો ક્રોધ સમાવ, આ હું નેસ્ટર તને વિનંતિ કરું છઉં કે એકિલિઝ જે આપણા ગ્રીકનો યુદ્ધમાં સમર્થ કિલ્લો છે તેની ખાતર તું તારી વેરબુદ્ધિ કહાડી નાખ."

આગેમેમ્નન બોલ્યો-વૃદ્ધ પુરુષ તેં યથાન્યાય ને યથાસત્ય સર્વ કહ્યું છે. પણ એને તો સૌના ઉપરી થવું છે ને સૌને પોતાની આજ્ઞામાં રાખવા છે; એ તેની ઈચ્છાને કેટલાક નહીં પણ કબૂલ કરે. પણ શું દેવતાઓએ તેને મોટો યોદ્ધો બનાવ્યો છે માટે શું તેઓએ તેને બીજાઓને અપમાન આપવાનો હક પણ આપ્યો છે?

તરતજ એકિલિઝ વચમાં બોલી ઊઠયો-રે મેં યોગ્ય કીધું છે; તારી સઘળીજ વાત જો કબૂલ રાખું તો પછી હું કાયર જેવો કંઈજ પાણી નથી એવા માણસમાં ખપું કે? એ બીજાઓને સમજાવવાની વાત છે; મને શીખામણ ન દે; હું તારું કહ્યું હવે કદી માનનાર નથી. પણ સાંભળ બીજી વાત કહું છઉં ને એ તું તારા મનમાં ઠાંસી રાખજે: એ છોકરીની ખાતર હવે હું તારી સાથે કે બીજા સાથે ટંટો કરનાર નથી, કેમકે તમેજ આપનારા ને તમેજ પાછી લેઈ લોછો. પણ મારાં વહાણમાંથી તમે બીજી કંઈ વસ્તુ લેઈ જશો તો હું ગુસ્સે થઈશ. ને આગેમેમ્નન તું જો આવીશ ને તેમાં શું શું છે તે જાણવાની તજવીજ કરીશ તો તરતજ હું મારા ભાલાની આસપાસ તારું કાળું લોહી વહેતું કરીશ.

પછી તે બે જણ ધુમરાયલા ને બબડતા ઊઠયા ને સૌ પોતપોતાને ઠેકાણે ગયા. એકિલિઝ ને તેનો મિત્ર પેટ્રોકલસ સાથીઓને લેઈને પોતાના તંબુ તથા વહાણોમાં જઈ રહ્યા. આગેમેમ્નને પોતાનાં એક વહાણમાં પૂજારાની દીકરીને તથા બળિદાન આપવાનાં પશુઓને ચડાવી યુલિસિઝ સાથે રવાને કર્યાં. પછી દેવતાઓને બળિદાન આપ્યાં ને આગેમેમ્નને બે દૂતને એકિલિઝને તંબુએ પેલી છોકરીને તેડી આણવા મોકલ્યા. એઓ ત્યાં નાખુશીથી ગયા તો ખરા પણ કહેવાની હિંમત ન ચાલેથી તટસ્થ ઊભા રહ્યા.

એકિલિઝ બોલ્યો-તમે પવિત્ર દૂત છો, આવો. તમે મારું કંઈ બગાડ્યું નથી ને તમને ઠપકો આપવો યોગ્ય નથી. ભાઈ પેટ્રોકલસ! પેલીને કહે કે તે બહાર આવે ને એઓની

સાથે જાય. પણ ઓ દૂત તમે સાક્ષી રહેજો—હું ફરીથી બોલું છઉં કે ગ્રીકલોક હારશે ને મારી સહાય માગવા આવશે તો હરગીશ હું તે આપનાર નથી."

પછી દૂત તે છોકરીનેલેઈને ચાલતા થયા. તે છોકરીને જવું ગમ્યું નહોતું. એ વખત એકિલિઝ પોતાના સાથીઓથી દૂર થઈ સમુદ્ર તીરે એકાંત જઈ આગેમેમ્નને અપમાન કર્યું તેથી રડતો બેઠો ને હાથ લાંબા કરી કરીને પોતાની માને કરગરવા લાગ્યો. એ ઉપરથી દેવી થેટિસ જે સમુદ્રમાં રહેતી હતી તે આવી ને પોતાના દીકરાને રડતો રાખી દુઃખનું કારણ પૂછવા લાગી. એકિલિઝે અથેતિ સંધું કહ્યું ને થેટિસે દીલાસો દીધો કે પૂત, તારું જીવતર ટુકું છે પણ યશસ્વી છે એમ હું જાણતી પણ આતો તારું મોટું અપમાન થયું છે ને તું દુઃખી છે !; ભોગ મારા કરમના કે મારે પેટે જન્મી તું દુઃખી થયો. પણ હવે અકળાઈશ નહીં; તું યુદ્ધમાં જઈશ નહીં, ને ગ્રીકના ઉપર દ્વેશ વધાર્યા કરજે. ઈંદ્ર એક ઠેકાણે યજ્ઞ થાયછે ત્યાં દેવતાઓને લેઈને ગયો છે તે બારમે દહાડે આવશે એટલે હું તેને પગે પડી વિનવીશ ને હું ધારું છઉં કે તે મારું માનશે ને ટ્રોજનને જય અપાવી ગ્રીકને તારી ખુશામત કરતા કરશે.

એમ બોલી થેટિસ ગઈ ને એકિલિઝ ધુમરાયલો પાછો પોતાના તંબુમાં આવ્યો.

હવે યુલિસિઝ પેલો પૂજારી જ્યાં રહેતો હતો તે બંદરે પહોંચ્યો. પ્રથમ સૂર્યને બળિદાન આપ્યું ને પછી પૂજારીને તેની દીકરી પાછી આપી. એ પૂજારીએ પણ બળિદાન આપ્યું ને યુલિસિઝ વગેરેને મેજબાની આપી સંતોખ્યા. બીજે દહાડે યુલિસિઝ બીજા વહાણમા બસી પાછો પોતાને મુકામે આવ્યો.

એકિલિઝ જે યુદ્ધ તથા ધામધુમનો ઘણોજ શોખી તે કોઈ મંડળીમાં જતો નહીં પણ ઉદાસનો ઉદાસ પોતાનાં વહાણમાં બેસી રહેતો.

બારમે દહાડે થેટિસે જ્યુપિટર (ઈન્દ્રને) પોતાના દીકરાનાં દુઃખની સઘળી વાત કહી ને ગ્રીકનો પરાભવ કરવા સારૂ વિનંતિ કરી. જ્યુપિટરે સાંભળ્યાં કીધું પણ જ્યારે થેટિસ ઘણી કરગરી ત્યારે તેણે કહ્યું કે એ કામ ભારે થઈ પડવાનું કારણ કે જૂનોને (ઈન્દ્રાણીને) ગ્રીકનો ઘણોજ પક્ષ છે તે ક્રોધે ભરાશે. તે સર્વ દેવતાઓનાં દેખતાં મને મહેણાં મારેછે ને ધમકાવેછે કે હું ટ્રોજન લોકને યુદ્ધમાં સહાય કરું છઉં પણ તું હવે વહેલી વહેલી અહીંથી જા નહીંતો જૂનો તને જોશે. તારી ઈચ્છા છે તો હું નક્કી ગ્રીકને સહાય કરીશ. પછી થેટિસ ત્યાંથી ઊઠીને પાછી સમુદ્રમાં ગઈ.

એટલે જૂનો જ્યુપિટર પાસે આવીને બોલી—ઓ ઠગ, વળી કીઆ દેવતા સાથે બેસીને વિચાર કર્યા ? ઘડી બહાર ગઈ કે મારાથી છાના વિચાર કરવા માડયાજ છેની ? તેં કોઈ દહાડો દિલ ખોલીને મારી સાથે વાત કરી નથી ને તું જે જે વિચાર કરેછે તેસંબંધી એક અક્ષર પણ મારી આગળ બોલતો નથી.

જ્યુપિટર બોલ્યો—અરે જૂનો તું મારી ધારણા જાણવાની આશા ન રાખ, તું મારી પ્રિયા છે પણ તારાથી તે સમજી શકાશે નહીં. તારે જે જાણવું ઘટિત હશે તે બીજો કોઈ દેવ અથવા મનુષ્ય જાણશે તેની પહેલાં તું જાણીશ. તું મારી ધારણાસંબંધી પુછપાછ ને તપાસ કરવાનું મૂકી દે.

મોટી આંખની જૂનો બોલી— ઓ રાજ અત્યારલગીમાં કોઈ દહાડો મેં તને ઘણું પૂછયું છે અથવા તારી છાનીવાતો જાણવાની

છૂપીરીતે તજવીજ કરીછે ? તારી ઈચ્છા પ્રમાણે તું તારે સુખે વિચાર કર્યા કર; પણ મેં સવારે થેટિસને તારી પાસે બેઠેલી જોઈ છે ને રએને તેણે કંઈ તને સમજાવ્યો હોય. એકિલિઝને માન અપાવવાનું ને ગ્રીકનાં વહાણો બાળી મૂકવાનું તેં તેને સ્પષ્ટવચન આપ્યુંછે એવો મને વહેમ પડયોછે. જ્યુપિટર બોલ્યો–ઓ હઠીલી સ્ત્રી ! તુંતો જે તે વાતમાં હંમેશ વહેમ આણનારી છે, તારા વહેમમાંથી હુંપણ ઉગરતો નથી. પણ કંઈ ચિંતા નહીં, તારાથી તારું ધાર્યું કંઈજ થશે નહીં ને મારા હૃદયથી અળગી રહીશ–ને એ તને વધારે કડવું લાગશે. પણ જો તને વહેમજ આવેછે તો જા તે ખરુંજ છે, હા હા મારી તેમજ ઈચ્છા છે. બોલતી બંધ થઈ બેસ ને મારી આજ્ઞા પાળ; જો મેં પાસે આવી મારા અનિવાર હાથ તારા ઉપર મૂક્યા તો પછી કદી સઘળા દેવતા તારું ઉપરાણું લેઈ મારી સામાં થશે તોપણ તારું ને તેઓનું કંઈ વળનાર નથી.

એ પ્રમાણે જ્યુપિટરે ક્રોધ કર્યો ને જૂનો અધીન રહેવામાં મનવાળી ચૂપ થઈ બેઠી. પણ જ્યુપિટરનાં મહામંદિરમાં દેવતાઓ ગડબડ કરવા લાગ્યા. વલકન (વિશ્વકર્મા) એણે ભાષણ આપવા માંડયું કે "રોજ ઊઠિને મનુષ્યના ટંટાઓને માટે જ્યુપિટર જૂનો આમ લડ્યાં કરશે તે આપણાંથી તો નહીં સંખાય; ભોજનસમય વહી ગયો ને હવે ભોજનમાં કંઈ મઝો પડવાની નથી. પણ હું હવે મારી માને કહું છઉં કે તું ડાહી છે, મારા પિતાને રાજી કર, નહીં તો વળી તે ફરીથી તને ધમકાવશે ને ભોજનને વિલંબ થશે. એમ બોલી તેણે બે ખાનાનું પ્યાલું પોતાની માને આપ્યું ને વળી બોલ્યો માતા તું ધીરીપડ, મનને માર નહીંતો તે મારા દેખતાં તને મારશે ને મારાથી મૂકાવવા અવાશે નહીં–એવેજ એક પ્રસંગે તેણે મને મારો પગ પકડીને ઉરાડી મહેલ્યો હતો.

એ સાંભળી જૂનોએ મહોડું મલકાવ્યું ને પછી દીકરાનું આપેલું પ્યાલું પીધું. વલ્કને સઘળા દેવતાઓને અમૃત પાયું ને હસાવી આનંદ આપ્યો.

પછી દેવતાઓ રાતે પોતપોતાને મંદિરે સૂવા ગયા ને જ્યુપિટર પણ પોતાની શૈયા ઉપર સૂતો ને જૂનો પણ તેની પાસે સૂતી.

સર્ગ ૨ જો.

જ્યુપિટરે શયન કર્યું પણ તેને ઉંઘ આવી નહીં; તેણે ગ્રીકનાં વહાણો બળીજાય તેવી યોજના કરવાસંબંધી વિચાર કર્યા કીધો ને પછી આગેમેમ્નનને સ્વપ્નું મોકલ્યું. એઉપરથી સવારે આગેમેમ્નને વહેલાં ઊઠી વસ્ત્ર શસ્ત્ર સજી દૂતોને આજ્ઞા આપી કે સર્વે ગ્રીકને એકઠા મળી સભા ભરવાનું કહી આવો.

પ્રથમ તો સરદારો મળ્યા ને આગેમેમ્નન બોલ્યો–મિત્રો સાંભળો–રાતે હું ઉંઘતો હતો ને નેસ્ટરના જેવી આકૃતિ તથા કાંતિવાળાં સ્વપ્નપુરુષે મારાં માથાં ઉપર ઉભા રહીને મને કહ્યું કે "યોદ્ધા તારે માથે યુદ્ધનો ભાર છે ને તું સૂઈ શું રહ્યો છે ! પણ હવે હું કહું છઉં તે-સાંભળ: હું જ્યુપિટરનો દૂત છઉં, તે જો કે ઘણો દૂર છે તોપણ તેને તારી ઘણી દયા આવેછે. તે તને આજ્ઞા આપેછે કે સર્વ લંબકેશી ગ્રીકોને ટ્રોજન સામાં યુદ્ધ કરવાને સજ કર; ટ્રોય જીતવાનો યશ તનેજ મળવાનો છે, કારણ કે જૂનોએ કાલાવાલા કરી જ્યુપિટરનું મન મનાવ્યું છે ને એ ટ્રોજનના ઉપર રૂઠ્યો છે; પણ તું એ સંધું તારા વિચારમાં રાખજે." એમ બોલી તે આકાશમાં ઉડી

ગયો ને મારી ઉંઘ પણ ઉડી ગઈ. માટે હવે આપણે તજવીજ કરીને સૌ ગ્રીકને સમજાવવા જોઈએ. નવ વર્ષ થયા છતાં ટ્રોય જીતાયું નથી તેથી આજનું આપણું કહેવું તેઓ તરતનું તરત માનશે એમ જણાતું નથી, તોપણ હું ભાષણ કરીને તેઓની ઈચ્છા જાણીલેઈશ–તેઓને આજ્ઞા કરીશ કે હવે ટ્રોય જીતવાની આશા નથી માટે સૌ પાછા દેશ જવાની તૈયારી કરો; પણ તમે સૌ તેઓને સમજાવી અટકાવજો.

નેસ્ટર બોલ્યો–મિત્રો, સરદારો ને ગ્રીકને સલાહ આપનારાઓ! જો કોઈ બીજાએ એવું સ્વપ્નું આપણી આગળ કહ્યું હોત તો આપણે તેને ખોટું બનાવટનું માની તે સાંભળતાંજ પાછા હઠ્યા હોત. પણ સકળસૈન્યમાં જેને મોટું પદ ધારણ કર્યાનું અભિમાન છે તેણે જ્યારે તે જોયું છે ત્યારે આપણે, સૌ ગ્રીકને સમજાવવાની તજવીજ કરવી જોઈએ.

પછી સૌ ઉઠયા ને વહાણોમાંથી ગ્રીકજન ઉતરીને એકઠા થવા લાગ્યા. મોટો ખળભળાટ થઈ રહ્યો. કોઈ આમ બોલે ને કોઈ આમ બોલે. પછી મોટી સભા ભરાઈ ને આગેમેમ્નને આ રીતે કહ્યું–"ઓ મિત્રો, ગ્રીકસરદારો, માર્સના (યુદ્ધ દેવતાના) ભકતો! જ્યુપિટરે મને મોટા ગભરાટમાં નાખ્યો છે. તેણે મને કહ્યું હતું કે તું ટ્રોયની જીત કરી પાછો સ્વદેશ આવીશ, પણ તે નિર્દય હવે મને આજ્ઞા આપેછે કે તું પાછો દેશ જા. કેટલી મારી અપકીર્તિ? ઘણાક ગ્રીકના પ્રાણ ગયા, નવ વર્ષનો શ્રમ મિથ્યા ગયો ને મારે અપયશ સાથે દેશમાં જવું? આટલા બધા ને આટલા શૂરા ગ્રીકે પોતાનાથી થોડા એવા ટ્રોજનોની સામાં આટલાં વર્ષ નિરર્થક યુદ્ધ કર્યું ને ટ્રોય જીત્યા વિના તેઓ અપયશ સાથે પાછા ઘેર આવ્યા એ કથા સાંભળતાં આપણા વંશજોને કેટલું શરમાવું પડશે! પણ શું કરીએ? જો કે આપણે ગ્રીક, ટ્રોજન કરતાં વધારે છેએ પણ તેઓને ઘણા શૂરવીર રાજાઓની સહાય છે ને બીજી હરકતો પણ ઘણી છે તેથી આપણાથી ટ્રોય જીતાવાનું નથી ને તે વસ્તીવાળાં નામાંકિત નગરનો નાશ કરવો એપણ મને સારૂં લાગતું નથી. નવ વર્ષતો વહી ગયાં છે, આપણાં વહાણનાં પાટીઆં સડી ગયાં છે, ને દોરડાંઓ ઉખળી ગયાં છે. આપણાં બૈરાં છોકરાં આપણી વાટ જોયા કરતાં હશે. જે કામ સારૂ આપણે આવ્યા તે થયું નથી ને થશે એવી આશા પણ નથી; માટે હું ભલામણ કરૂં છઉં કે હવે આપણે તાકીદથી પાછા સ્વદેશ જઈએ.

એ બોલવું સાંભળી જેઓ અંદરનો ભેદ જાણતા હતા તે શિવાય બીજા બધા ગ્રીક ઘેર જવાના ઉમંગમાં આવી ગયા–દોડાદોડ થઈ રહી. ઘણાકે વહાણ ઉપાડવાની તૈયારી કરવા માંડી ને કેટલાકે તો નાગર પણ ઉઠાવ્યાં. પણ એ ધાંધલ જોઈને જૂનોએ મિનર્વાને તેડીને કહ્યું કે ગ્રીક પાછા જવાથી વીનસ આપણને હસશે માટે તું જઈને તેઓને જતા અટકાવ. તરત મિનર્વાએ જ્યાં ગ્રીકનાં વહાણો હતાં ત્યાં આવીને યુલિસિઝને સમજાવ્યો. એ પોતાનો ડગલો ફેંકીને દોડયો ને આગેમેમ્નન પાસેથી તેનો રાજદંડ લેઈ વહાણો આગળ વહેલો વહેલો ગયો. જે કોઈ રાજા અથવા સરદાર વાટમાં મળતો તેને આ પ્રમાણે કહેતો: "આ શું કાયરની પેઠે ગભરાટમાં પડવું? બેસો ને બીજાઓને બેસાડો. આગેમેમ્નના બોલવાનો મર્મ હજી તમે પૂરો સમજ્યા નથી. તેણે લોકનાં મન જોવાને ભાષણ કર્યું છે. હમણા તે સૌને શિક્ષા

કરશે. જ્યુપિટરની પ્રસન્નતાથી તેને મોટું માન મળેછે ને તે ક્રોધ કરશે તો પછી આપણી સૌની હાનિ છે." વાટમાં જે સાધારણ માણસ મળતો, તો તેને તે કહેતો "બેસ, તું યુદ્ધમાં જવાને ને સભામાં બેસવાને યોગ્ય નથી, માટે મોટાઓનું કહ્યું માન. અહીં ઘણાજણ અમલ કરવા ઉભા થશે તેમાં કંઈ સધરવાનું નથી. એક સરદાર–એક રાજા અને કાયદાઓ એથીજ રાજ્ય ચાલેછે."

એ પ્રમાણે યુલિસિઝે બધે ફરી વળીને સૌને પાછા એકઠા કર્યા. ત્યાં એક લંગડો ગ્રીક જેને એકિલિઝ તથા યુલિસિઝ ઉપર દ્વેષ હતો તેણે આગેમેમ્નનને મોટે સ્વરે કઠોર શબ્દ કહ્યા. પણ યુલિસિઝે તેને તિરસ્કારનાં વચન કહી પીઠપર ને ખભાંપર રાજદંડથી પ્રહાર કર્યો. પછી સૌને બોલતા બંધ રહો એમ કહી યુલિસિઝે ભાષણ કર્યું–ઓ આગેમેમ્નન, ઓ રાજા! આ ગ્રીકલોક તને માણસમાત્રમાં હલકો પાડવાને ઈચ્છેછે અને એઓએ તને ગ્રીસથી નીકળ્યા ત્યારે જે વચન આપ્યુંછે કે ટ્રોયને જીતીશું ત્યારેજ પાછા આવીશું તે વચન તેઓ પાળતા નથી ને ઘેર જવાને સારૂ બાળક છોકરાં ને રંડાયલી સ્ત્રીઓ એઓનીપેઠે અધીરા થઈ રહ્યા છે. આપણે આપણાં કુટુંબ છોડ્યાંને નવ વર્ષ થયાં છે ને હવે તાકીદથી પાછું દેશ જવું જોઈએ પણ આટલાં વર્ષ અહીં રહ્યા ને ધાર્યું કામ પાર પાડયા વિના ઘેર જવું એતો ખરેખર મોટો અપયશ પામવાનું ને લજવાવાનું છે. થોભો મારા ભાઈઓ, આપણે હમણાં કાલકસ જોષિને પૂછીએછીએ. હું ભૂલી ગયો નથી ને તમે સૌ જાણો છો કે આપણે ગ્રીસથી નીકળ્યા ત્યારે શા શકુન થયા હતા ને કાલકસે શું કહ્યું હતું–નવ વર્ષ તો રસળતાં રસળતાં લડાઈઓ કર્યા કરીશું પણ દશમે વર્ષે ખચીત ટ્રોય લેઈશું? એવું શું તેણે નથી કહ્યું? માટે ભાઈઓ પ્રાયમનું નગર જીતીનેજ દેશ જવું એવું નક્કી કરો ને અહીં રહો. એ સાંભળી સૌ ગ્રીક મોટે સાદે યુલિસિઝની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

પછી વૃદ્ધ નેસ્ટરે ઊઠીને ભાષણ કર્યું–'અજબ છે કે તમે સૌ નાના બાળકની પેઠે વાતો કર્યા કરો છો, તમે યુદ્ધના યશસ્વી કૃત્યોની શી દરકાર રાખવાના હતા? ક્યાં છે તમારાં વચન ને શપત? મને તો જણાયછે કે શૂરવીર પુરુષોના વિચાર, દેવતાને અર્પેલાં શુદ્ધ બળિદાન અને વિશ્વાસુ જમણા હાથ એ સૌ અગ્નિમાં બળીગયાં છે! આટલાં વર્ષ થયાં હજી આપણે કોઈ ઉપાય ખોળી કહાડી શકતા નથી ને મિથ્યા શબ્દવાદ કર્યા કરીએ છૈએ. પણ હવે ઓ આગેમેમ્નન તું તારો ઉદ્દેશ દૃઢ રાખ, પ્રચંડ યુદ્ધોમાં ગ્રીકનો સરદાર થઈ રહે અને જેઓ ગ્રીકથકી જૂદા પડી દેશ જવાનો વિચાર કરેછે તેને દૂર કર. જે દહાડે આપણે અહીં આવવા નીકળ્યા તે દહાડે જ્યુપિટરે ટ્રોજનનો નાશ કરવાનું કબૂલ કરેલું છે ને આપણી જમણી તરફ વિજળી દેખડાવી શુભ શકુન દેખડાવ્યા છે તે કોણ નથી જાણતું? માટે હું કહુંછઉં કે જ્યાંસુધી અકેકેક જણ અકેકી ટ્રોજનસ્ત્રી સાથે શયન ન કરે અને હેલનનાં દુઃખનું વેર ન લે ત્યાંસુધી કોઈએ ગ્રીસ જવાની ઊતાવળ કરવી નહીં. એમ છતાં કોઈ ઘણો અધીર હોય તો તેને પોતાનો હાથ પોતાના વહાણ ઉપર મૂકવા દેજે કે તે સૌના દેખતાં પોતાના મૃત્યુને જોય. પણ ઓ રાજા તું તારી મેળે તારે જે કરવાનું છે તે કર–લડવૈયા લોકને જાત કુળ પ્રમાણે જૂદા પાડ કે સગા સગાને

ને જાત જાતને સહાય કરે. એમ કરીશ તો તને તરત જણાઈ આવશે કે આટલા તે કુલીન શૂર છે ને આટલા તે વર્ણશંકર કાતર છે; અને દેવની અવકૃપાથી કે સૈન્યના કાયરપણાંથી શાથી ટ્રોય નથી જીતાતું તે તારા જાણ્યામાં સહજ આવશે.

પછી આગેમેમ્નને ઉત્તર વાળ્યો—વૃદ્ધ પુરુષ! તું સભામાં ગ્રીકના સર્વ પુત્રોમાં શ્રેષ્ઠ ઠર્યો છે. ઓ પિતા જ્યુપિટર, ઓ મિનર્વા, ઓ સૂર્ય આ પ્રસંગે ગ્રીકમાં આવા દશ મંત્રિઓ મારી પાસે હોય તો પ્રાયમનું નગર આપણે હાથ આવતાં શી વાર લાગે? પણ જ્યુપિટરે મને નિરર્થક કંકાસમાં નાંખી દુઃખી કર્યો છે. હું ને એકિલિઝ એક ગુલામડી છોકરીની ખાતર લડ્યા; પણ મેં લડાઈ ઊપજાવી છે પણ હવે જો આપણે એક સંપે રહી કામ કરીશું તો થોડા દહાડામાં ટ્રોય પડશે. હવે જાઓ ને જમો કે આપણે તૈયાર થઈએ. દરેક જણ પોતાનો ભાલો તીક્ષ્ણ કરજો ને ઢાલ સમારજો, ઘોડાઓને ઘાસ દાણો સારી પેઠે ખવડાવજો, અને દરેક જણ પોતાના રથમાં બેસી આવો કે પછી ભયંકર યુદ્ધમાં આખો દહાડો ઘૂમીએ. જે કોઈ સાથે નહીં થાય ને વહાણમાં ભરાઈ રહેશે તે કૂતરા તથા પક્ષીઓનું ભક્ષ થશે.

એ પ્રમાણે આજ્ઞા થયા પછી સૌ પ્રસન્ન થઈ પોકાર કરતા વહાણોમાં ગયા ને તૈયારી કરવા મંડ્યા. આગેમેમ્નને છ સાત સરદાર રાજાઓની સમક્ષ જ્યુપિટરની પ્રાર્થના કરી. એક પાંચ વર્ષના બળદનું બળિદાન આપ્યું ને સૌએ સાથે ભોજન કીધું. પછી નેસ્ટરે કહ્યું કે હવે રસળવાનું કામ નથી ને પછી તે સૈન્યની ગોઠવણ કરવાને નીકળ્યા. એ પ્રસંગે મિનર્વા પણ બાવરી બાવરી અહીં તહીં ફરીને દરેક ગ્રીકને યુદ્ધમાં જવાની પ્રેરણા કરતી હતી. એ રીતે સર્વ ગ્રીક જે દેશ જવાનું કરતા હતા તે યુદ્ધમાં જવાને આતુર થઈ રહ્યા. સકળસૈન્ય સજ થયું ને તેમાં આગેમેમ્નન તે દહાડે જ્યુપિટરની પ્રસન્નતાથી ઉત્તમ પ્રકારે તેજસ્વી દેખાતો હતો.

પછી સૌ યોદ્ધાઓ પોતપોતાનાં સૈન્ય સાથે પગ અફાળતા ટ્રોય તરફ ચાલ્યા (એકિલિઝ, તેના મિત્ર ને તેના સૈન્યજન એઓ પોતાનાં વહાણમાં ને કાંઠે નાખેલા તંબુઓમાંજ હતા). એ જોઈને ઐરિસ દેવી જે દેવતાની દૂતી હતી તેણે ટ્રોયમાં જઈ પ્રાયમ રાજાને ખબર આપી કે શું બેસી રહ્યો છે હવે યુદ્ધ કર્યા વિના છૂટકો નથી. મેં ઘણાં યુદ્ધ જોયાં છે પણ આવાં શૂરાતનવાળાં સૈન્યો મેં કદી જોયાં નથી, તેઓ ટ્રોય ઉપરજ આવેછે એમ મને જણાયછે. હેક્ટર! વિશેષ હું તને વિચાર આપવાને આવી છઉં માટે સહાય રાજાઓને પોતાનાં સૈન્ય સાથે બોલાવ અને જે જાતના લોકનો જે રાજા હોય તેને તે લોકની સરદારી આપ, પણ સકળ સૈન્યનો મુખ્ય અધિપતિ તું થજે.

એમ કહી ઐરીસ ગઈ ને ટ્રોજને સર્વ સહાયકારીને બોલાવી મોટું સૈન્ય રચવાની તૈયારી કરવા માંડી.

સર્ગ ૩ જો.

ટ્રોજનો પોત પોતાના સરદારના મુખીપણાં તળે એકઠા થયા કે તેઓ સારસ પક્ષીની પેઠે બૂમ પાડતા ને યુદ્ધની ગર્જના કરતા સવારે ગ્રીકલોકને યુદ્ધ આપવાને આવ્યા. આણી પાસથી સૌ ગ્રીક પરસ્પર સહાય કરવાના વિચાર કરતા ને ઉત્સાહનોજ શ્વાસ લેતા આવવા લાગ્યા.

આમ કરીને બન્ને બાજુનાં સૈન્ય એક બીજાને મળવાને પાસે પાસે આવવા માડ્યાં કે તરતજ દેવના સરખો તેજસ્વી પારિસ મોખરે આવી ઊભો. એણે પોતાના ખભાઉપર ચિત્તાવાઘનું ચામડું ઓઢ્યું હતું ને એક વાંકું ધનુષ્યને એક ખડ્ગ એ તેની પાસે હતાં; પણ તેણે પિત્તળની ખોલીવાળી બે બરછીનો પટો કરી દેખડાવ્યું કે ગ્રીકમાં જે મહાશૂરા હોય તે સંધા આ શોકપાત્ર યુદ્ધમાં મારી સામાં આવો.

પારિસને ઉતાવળે પગલે ધસ્યો આવતો જોઈ મેનલેઅસ પોતાનાં હથિઆર લેઈ એકદમ રથમાંથી નીચે કૂદી પડયો. પણ જ્યારે પારિસે જાણ્યું કે મેનલેઅસ આગળ પડી લડનારાઓમાંનો એક છે ત્યારે તેનું કલેજું બળી ગયું ને તે મરણથી ઉગરવાને પાછો પોતાના સાથીઓનાં સૈન્યમાં ભરાઈ ગયો. પારિસને અંદર ભરાયો જોઈ હેકટરે તેને નિન્દીને ઠપકો આપ્યો—ઓ દુર્દૈવ પારિસ, ઉત્તમ સ્વરૂપવાન પણ ઓ સ્ત્રીહરણ કરનારા! તું ન જન્મ્યો હોત તો કે લગ્ન કર્યા વિના મરણ પામ્યો હોત તો ઘણુંજ સારૂં હતું—કે આવી રીતનું બીજાઓને અપમાન ને કલંક ન લાગત! લંબકેશી ગ્રીકોએ તારૂં સુરૂપ જોઈને તને મોટો યોદ્ધો ગણ્યો હશે, પણ હવે તેઓ ખરેખર તને કેવા હસશે? રે તારા જીવમાં તેજ નથી ને તારી શિરામાં બળ નથી; એમ છતાં મનગમતા સાથીઓ ભેગા કરી, વહાણમાં બેસી સમુદ્ર પાર કરી, પરદેશીઓમાં હળીમળી જઈને તું ત્યાંની સુંદર સ્ત્રી લેઈ આવ્યો છે.—કોની? શૂરવીર પુરુષમાંના એકની! હવે તું જોને તારા પિતાની, નગરની ને સઘળા લોકની કેવી હાનિ થાયછે તે. આ તારાં પાછાં પગલાંથી શત્રુને હર્ષ છે પણ તારી તો અપકીર્ત્તિ પૂર્ણ થઈ ચૂકી છે. શૂરા મેનલેઅસને ધસી આવવાની વાટ તો જોવી હતી! રે ત્યારે તારા જાણ્યામાં આવત કે કેવા શૂર પુરુષની સ્ત્રીનું તું હરણ કરી લાવ્યો છે. તારી વીણા, વિનસના સુન્દર પ્રસાદ ને તારા કેશ ને તારૂં રૂપ એ સૌ જ્યારે તું માટી સાથે મળી જઈશ ત્યારે કંઈજ કામ લાગવાનાં નથી. પણ રે ટ્રોજનો ઘણા કાયર છે, બાકી તો તેં જે કર્મ કર્યાં છે તેના બદલામાં તેઓ તને પથ્થરના વસ્ત્રમાં લપેટાયલો કરી તમાશો જોત.

પારિસે ઉત્તર વાળ્યોઃ રે હેકટર, તેં મને ઘટતો ઠપકો આપ્યો છે, અણઘટતો નથી આપ્યો, હું આધીન છઉં. તારું શૌર્ય સદા અશ્રાંત છે ને તારૂં હૃદય નિર્ભય છે. વીનસે મને જે વિલાસસામગ્રી આપી છે તેને સારૂ તું મને ઠપકો ન આપ: દેવતાઓના આપેલા વર પછી ગમેતેવા હોય તોપણ કોઈ રીતે તે અમાન્ય થવા ન જોઈએ, કારણ કે કોઈ માણસ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. હવે જો તારી એવીજ ઈચ્છા હોય કે મારે યુદ્ધમાં જવું ને લડવું તો બીજા સર્વ ટ્રોજન ને બીજા સર્વ ગ્રીક બેસી જાય તેમ કર અને હું તથા મેનલેઅસ બે જણા એકલા એકલા લડીએ અને જે જીતે તે હેલનને રાખે ને બીજી બધી દોલત પણ લે. બીજા સૌ તમે ગ્રીક સાથે મૈત્રી ને વિશ્વાસુ સંધિકાર્ય કરી ટ્રોયમાં સુખે રહો ને તેઓ પોતાને દેશ જાય.

હેકટર પારિસનું બોલવું સાંભળી પ્રસન્ન થયો ને પછી સૈન્યનાં મધ્યમાં જઈ પોતાના ભાલાને વચમાંથી પકડી તેણે ટ્રોજનોને બેસાડી દીધા. આગેમેમ્નને પોતાના ગ્રીકને કહ્યું કે હેકટર કંઈ બોલવાને ઈચ્છેછે એવું જણાયછે માટે જરા થોભો. પછી હેકટરે બંને સૈન્યને મધ્યે ઊભા રહી પારિસની ઈચ્છા પ્રમાણે કહી સંભળાવ્યું. સર્વે સ્તબ્ધ થઈ રહ્યા

એવે શૂરો મેનલેઅસ બોલ્યો કે હવે મારૂં સાંભળો; મારે માટે તમને સૌને દુઃખ ખમવાં પડ્યાં છે ને પારિસથી આ ટંટો ઊઠ્યો છે તો હવે અમે બંનેજ લડીશું ને જેનું આવરદા ખૂટ્યું હશે તે મરશે; તમે સૌ ગ્રીક તથા ટ્રોજનો અળગા થઈ જાઓ. [તમે ટ્રોજનો] એક ધોળો ને એક કાળો ઘેટો પૃથ્વીને ને સૂર્યને બળિદાનમાં આપવાને લાવો અને આપણે એક બીજો જ્યુપિટરને વધેરીશું. વળી પ્રાયમને અહીં બોલાવી તેનું સંધિકાર્યમાં મતું લો કેમકે તેના દીકરા ઉદ્ધત ને વચન ભંગ કરે તેવા છે-તરુણનાં મન ચલિત હોયછે ને વૃદ્ધ છે તે આગળપાછળનો વિચાર કરી બંને પક્ષનું રૂડું થાય તેવું કરેછે.

પછી નગરમાંથી બે ઘેટાં મંગાવવાને હેકટરે બે માણસ મોકલ્યાં ને આગેમેમ્નનને એક જણને પોતાનાં વહાણમાંથી એક ઘેટો આણવાને મોકલ્યો, અને સૌ પોતપોતાનાં શસ્ત્રો ભાંય ઉપર મૂકી બેસીને વાતો કરવા લાગ્યા.

એ અવકાશમાં ઐરિસદેવીએ ટ્રોયમાં જઈ સર્વ વૃત્તાંત હેલનને કહ્યું ને તેના મનમાં તેના આગલા ધણી, તેનાં માબાપ, તેનું નગર એ સૌને વિષે પ્રેમ ઉપજાવ્યો. પછી હેલન ધોળું વસ્ત્ર પહેરી બે દાસીને સાથે લેઈને જે દરવાજા ઉપરના મહોલમાં પ્રાયમ ને બીજા ઘરડાઓ યુદ્ધ જોવાને બેઠા હતા ત્યાં ગઈ. પ્રાયમે તેને બોલાવી કહ્યું "બેટા બેસ અહીં મારી પાસે, તારા ધણીને, તારા સગાંને અહીંથી જો તારો કંઈ વાંક નથી; દેવતા મારા ઉપર રૂઠ્યા છે કે આ શોકપાત્ર યુદ્ધ જોવાને મારે દહાડો આવ્યો છે—પણ પેલો સૌથી ઉંચો ને પ્રૌઢ પુરુષ જેના જેવો મેં કોઈ દહાડો જોયો નથી તે કોણ છે તે મને કહે. હેલન બોલી, સસરાજી તમે પૂજ્ય વૃદ્ધ છો ને હું મર્યાદામાં રહેવાને યોગ્ય છઉં; હું મારા ધણી, મારી દીકરી વગેરે કુટુંબને છોડી અહીં આવી તેના કરતાં મેં મરવું ધાર્યું હત તો સારૂં થાત. પણ તેમ ન થયું ને હું હવે પસ્તાવો કરી રડ્યાં કરૂં છઉં.

હેલન, ગ્રીક યોદ્ધાઓને દેખડાવી ગુણ વર્ણવી ઓળખાવેછે એટલામાં દૂતે આવી પ્રાયમને વિનંતિ કરી કે આપની સૌ રાહ જોયછે. વૃદ્ધ રાજા જરાક ધ્રૂજ્યો પણ પછી તે રથમાં બેસી યુદ્ધનાં મેદાનમાં આવ્યો.

પછી આગેમેમ્નન, પ્રાયમ, હેકટર એઓએ પોતપોતાના ઈષ્ટદેવને સંભારી પ્રતિજ્ઞા કરી બળિદાન આપ્યાં. પ્રાયમરાજા પાછો નગરમાં આવ્યો ને પારિસ તથા મેનલેઅસ શસ્ત્ર સજી દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરવાને ઊભા થયા.

પ્રથમ પારિસે પોતાના લાંબા ભાલાનો પટો કરી મેનલેઅસની ઢાલ ઉપર તે માર્યો પણ અણી અંદર પેઠી નહીં તેથી ઢાલ ભાંગી નહીં; પછી મેનલેઅસે સામો પટો કરી પોતાનો ભાલો માર્યો તે પારિસની ઢાલની આરપાર ગયો ને બખતરની અંદર પહેરેલું વસ્ત્ર ચીરાયું પણ તેટલામાં પારિસ વાંકો વળી ગયો ને બચ્યો. તરતજ મેનલેઅસે ખડ્ગ કહાડી તેના ટોપના ઉપલા ભાગ ઉપર પ્રહાર કર્યો પણ તે ખડ્ગ તેના હાથમાંથી પડી ગયું ને તેના ચાર કકડા થઈ પડ્યા. શસ્ત્રોએ ધાર્યું કામ ન કર્યું તેથી ખીજવાઈ જઈને મેનલેઅસે ધસીને ટોપ પકડી પારિસને ખેંચ્યો પણ એટલામાં વીનસે આવી જે બંધથી ટોપ પારિસને માથે રહ્યો હતો તે બંધ તોડી નાંખ્યો ને મેનલેઅસના હાથમાં ટોપજ રહ્યો, પારિસ સટક્યો. બીજીવાર મેનલેઅસ પોતાના ભાલાથી પારિસને મારવા જાયછે એવામાં વીનસે એને ઉંચકી લેઈ જઈ એના સુવાસ ભર્યા મહોલમાં મૂકયો, અને હેલન જ્યાં જોવા

બેઠી હતી ત્યાં જઈ તેને કહ્યું કે ચાલ ઊઠ મારી સાથે, પારિસ તને બોલાવેછે. હેલને રકઝક કરી પણ વીનસે તેને ધમકાવીને પારિસના મહોલમાં આણી ને તેની સામાં બેસાડી.

અહીં હેલન પારિસને કહેછે–તું યુદ્ધમાંથી નાસી આવ્યો છે? મારા આગલા પતિને હાથ તું મૂઓ હોત તો સારૂં થાત. તું મારી આગળ ઘણું અભિમાન કરી બોલ્યો છે કે બળ, હાથ ને ભાલામાં હું મેનલેઅસ કરતાં અદકો છઉં–તો ઊઠ જા ને ફરીથી તેની સાથે યુદ્ધ કર. પણ ના તારે હવે જીવનું જોખમ કરવાને નજ જવું. પારિસ બોલ્યો–તું એવાં એવાં મહેણાંથી મારા આત્માને દુઃખી ન કર; મિનર્વાની સહાયતાથી મેનલેઅસ જીત્યો છે પણ મારો વારો આવશે ત્યારે હું જીતીશ, આપણી સહાયમાં પણ દેવતાઓ છે. પણ હવે એ વાત બંધ રાખ; આજે મને તારા ઉપર એવું વહાલ ઉપજ્યું છે કે તેવું મને અગાડી કોઈ વખત નથી ઉપજ્યું, રે ગ્રીસ-થી વહાણમાં અહીં આવતાં પેલા ટાપુમાં જે વહાલ મેં દાખવ્યું હતું તેના કરતાં પણ વધારે હમણા ઉભરાયછે.

સૈન્યમાં–મેનલેઅસ જંગલી ઢોરની પેઠે બાવરો બાવરો પારિસને ખોળેછે પણ એ જડતો નથી. બીજા ટ્રોજને પણ વિસ્મય પામી અહીં તહીં તેને જોયો પણ જ્યારે તે ન દેખાયો ત્યારે આગેમેમ્નન આ પ્રમાણે બોલ્યો–"ઓ ટ્રોજન, ગ્રીક, સહાયો સૌ સાંભળો; જીત તો મેનલેઅસની થઈ છે; ટ્રોજનો તમે હવે હેલન તથા તેની દોલત અમને આપો અને ઘટતો દંડ પણ આપો કે હવે પછીના લોકને સ્મરણ રહે."

સર્ગ ૪ થો.

હવે દેવતાઓ સર્વે અમૃતપાન કરેછે ત્યાં જ્યુપિટર જૂનોને ખીજવવાને બોલ્યો કે જૂનો તથા મિનર્વા બંને ગ્રીકના પક્ષમાં છે પણ તેઓએ જોયાં કીધું ને વીનસે પારિસને કેવો બચાવી લીધો! ના પણ જીત તો મેનલે-અસની થઈછે. પણ હવે ગ્રીક તથા ટ્રોજનમાં મૈત્રી કરાવવી કે પાછા તેમને લડાવવા એ વિષે વિચાર કરીએ. તમારી સૌની પ્રસન્નતા હોય તો ટ્રોજન જીતે ને મેનલેઅસ નિરાશ થઈ પાછો જાય તેમ કરૂં. એ સાંભળી મિ-નર્વા તો ચૂપ બેસીરહી પણ જૂનો ક્રોધ કરી બોલી કે અરે આ નહેસ વચન શું બો-લેછે? તું મારી મહેનત મિથ્યા કેમ કરી નાખે-છે? સૈન્ય રચાવતાં ને તેમાં તજવીજ રાખતાં હું ને મારા ઘોડા થાકી ગયા છે–પ્રાયમ ત-થા તેના દીકરાનું સત્યાનાશ જાઓ. તારી ઈચ્છામાં આવે તે કર પણ અમે બીજા દેવતા સૌ પ્રસન્ન નથી.

જ્યુપિટર ક્રોધમાં બોલ્યો—તને એટલું બધું શું ઉપરાણું છે કે ટ્રોજનને શાપ દેછે ને ટ્રોયનો નાશ કરવા ઈચ્છેછે? જા જા દ-રવાજા આગળ જઈને પ્રાયમ તથા તેના દીકરાઓને જીવતાજ ખાઈજા કે તારો કોપ ધરાય. એ ટંટો તો તારે મારે હંમેશ રહે-વાનો. પણ એક વાત કહું છઉં તે તારા મ-નમાં રાખજે કે જ્યારે હું કોઈ નગરનો નાશ કરવાને ધારીશ ત્યારે પછી ત્યાંના લોક તને વહાલા હશે તોપણ તું મારા ક્રોધને અટ-કાવી શકીશ નહીં. પૃથ્વીપરના સઘળા નગર-માં ટ્રોયને મેં પસંદ કર્યું છે, ત્યાં અસંખ્ય ને સુંદર બળિદાન મને આપવામાં આવેછે ને એ કામમાં ટ્રોજન લેશ આળસ કરતા નથી.

જૂનો બોલી કે મને આરગોસ, સ્પાર્ટા ને મૈસીની એ ત્રણ નગર ઘણાં વહાલાં છે. જ્યારે તું એને ધિક્કારે ત્યારે નાશ કરજે હું આડે આવવાની નથી, ને આડી આવીશ તોપણ મારૂં ચાલવાનું નથી કેમકે તું મારા કરતાં વધારે શકિતમાન છે. પણ મારો શ્રમ મિથ્યા કરવો એ તને ઘટતું નથી, હું એક દેવી છઉં ને તારી સ્ત્રી છઉં ને તું સર્વ દેવતાઓનો રાજા છે. હું તારી પાસે માગી લેઉં છઉં કે તું ગ્રીકટ્રોજનનું જ્યાં યુદ્ધ થાયછે ત્યાં મિનર્વાને હમણાંને હમણાં મોકલ અને તેની પાસે ટ્રોજનને પ્રેરણા કરાવ કે તેઓ પોતાની કરેલી પ્રતિજ્ઞા તોડે ને ગ્રીકનાં મન દુખવે.

પછી જ્યુપિટરે મિનર્વાને મોકલી ને એણે તરત કેટલાક ટ્રોજન સરદારો હતા ત્યાં જઈ અદર્શ રહીને લૅકેઅનના દીકરાને પ્રેરણા કરી. એ સરદારના સાથીઓએ ઢાલ આડી રાખી કે કોઈ ગ્રીક દેખે નહીં ને તેણે ધનુષ્ય ચડાવી મેનલેઅસને લક્ષીને બાણ માર્યું; પણ તરતજ જૂનોએ તે બાણને આવતું આડું પાડી દીધું તોપણ તે બાણે કમરપટાની અંદર જઈ ચામડી સહોરી ને ઘામાંથી લોહી વહ્યું તેથી તેનાં જાંઘ, નળા, પગ રંગાઈ ગયાં.

એ જોઈ આગેમેમ્નન ચોંક્યો ને મેનલેઅસ પોતે પણ ચોંક્યો. પણ જ્યારે એણે બાણના ફળાંના વળેલા કાંટા જોયા ત્યારે એની છાતીમાં પાછી હિમત આવી. પણ આગેમેમ્નન ગદગદિત શબ્દે બોલ્યો કે "પ્રિય ભાઈ તારૂં મરણ થાય તેવા મેં કોલકરાર કરાવ્યા એમજ હવે મારે જાણવું તો; પણ નહીં, કોલકરાર ને ઘેટાનાં લોહી મિથ્યા થનાર નથી. તેઓનું આવી પહોંચ્યું છે; તેઓ પોતાનાં મસ્તક, સ્ત્રી બાળક સૌ આપીને કોલકરાર તોડવાનો ભારી દંડ ભરશે. એમ તો થશેજ પણ મેનલેઅસ કદી તું મરીશ તો પછી હું શું મ્હોડું લેઈ ગ્રીસ જઈશ?" મેનલેઅસ બોલ્યો, ગભરા નહીં, હિંમત રાખ; બાણ મને મર્મસ્થાનમાં લાગ્યું નથી.

પછી આગેમેમ્નને પોતાના સૈન્યમાં એક નિપુણ વૈદ્ય હતો તેને તેડાવ્યો ને એણે આવી મેનલેઅસને લાગેલું તીર બહાર ખેંચી કહાડ્યું ને ઘામાંનું લોહી ચૂસી કહાડી તેમાં રૂઝનું ઓસડ ભર્યું.

એ ખટપટમાં યોદ્ધાઓ પડ્યા છે તેવામાં ટ્રોજનલોક શસ્ત્ર સજીને ગ્રીક ઉપર ધસી આવવા લાગ્યા. આગેમેમ્નન પોતાના રથ ઘોડાને પાછળ લાવવાનું કહી પોતે સૈન્યજનને ઉત્તેજન આપતો એક યોદ્ધાની પાસથી બીજાની પાસે એમ દોડતો આલ્યો.

પછી જે પ્રમાણે વાયવ્ય દિશાના વાયુને બળે સમુદ્રના ઘોડા ઘણા ઉંચા થઈ થઈને ઉપરા ઉપરી આવેછે ને ગર્જના કરી કાંઠાની ભૂમિ સાથે અથડાયછે, વળી ઘણા ફૂલીને આસપાસના બહાર નીકળેલા ખડક ઉપર ઉંચા ચડેછે ને તેમાંથી ફીણ કાઢેછે તે પ્રમાણે ગ્રીકનાં ઘટ સૈન્યો ધસી ધસીને યુદ્ધભૂમિપર ચાલ્યાં આવ્યાં. ટ્રોજનો, જાણે કોઈ શ્રીમંતના અસંખ્ય ઘેટાં ગોઠામાં ઊભાં હોય ને દહોવાતાં હોય તે વેળા પોતાનાં બચ્ચાંઓનો સાદ સાંભળી બેં બેં શબ્દથી આરડતાં હોય તે પ્રમાણે આખાં સૈન્યમાં કલકલ કરી રહ્યા હતા. એઓને માર્સ (યુદ્ધનો દેવ) સહાય કરતો ને ગ્રીકને મિનર્વા સહાય કરતી. પછી યુદ્ધ મચ્યું. યોદ્ધાઓનાં ભાલા ને ઢાલ એથી મારતાઓના ને મરતાઓના શબ્દોની મોટી ગર્જના થઈ રહી ને પૃથ્વીપર લોહી વહેતું ચાલ્યું.

એ યુદ્ધમાં કેટલાક ટ્રોજન યોદ્ધાઓ એ-જાક્સ ને યુલિસિઝના વિક્રાળ મારથી પડ્યા અને ટ્રોજનના મોખરાંના સૈન્યો પાછાં હઠ્યાં ને કીર્ત્તિમાન હેક્ટર પણ હઠયો.

ગ્રીકલોક જયથી ફુલાઈને ધસી આવ્યા હતા તે જોઈ સૂર્ય ક્રોધાયમાન થયો ને એણે ટ્રોજનોને ઉત્તેજન આપ્યું કે ભીડો, હઠો-છો શું? ગ્રીકનાં માંસ કંઈ પથ્થરનાં કે લોઢાંનાં નથી કે તે તમારાં શસ્ત્ર સામાં ટકે; વળી એકિલિઝ તો યુદ્ધમાં છેજ નહીં, તે તો પોતાનાં વહાણમાં વેરક્રોધથી ધુંધવાતો બેઠોછે. જેમ સૂર્ય ટ્રોજનને ઉત્તેજન આપતો તેમ જૂનો ગ્રીકલોકમાં જે કોઈને નરમ થતા જોતી તો તેઓને પાછા જાગૃત કરતી. પછી પાછું યુદ્ધ ચાલ્યું—

સર્ગ ૫ મો.

પછી મિનર્વાએ ગ્રીકયોદ્ધા ડાયોમીડને પો-તાનું તેજ આપ્યું ને એ પ્રથમ તો શત્રુની તર-ફથી બે ભાઈઓ રથમાં બેસી ધસી આવ્યા તેઓની સામાં પગે દોડતો ભીડયો. એકને તો છાતીમાં ભાલો મારી રથ ઉપરથી ઘસડી પાડયો ને તે મૂઓ. એ જોઈ બીજો ભાઈ રથમાંથી ઉતરી લડવા મંડ્યો ને એની પણ તેવીજ દશા થાત પણ વલ્કન દેવે અંધારું કરી નાખી તેને ઉગાર્યો. પછી ડાયોમીડે તેના ઘોડા પોતાના એક સાથી સાથે વહાણ-પર મોકલાવી દીધા. એટલામાં મિનર્વાએ ટ્રોજનને સહાય કરનારા માર્સ દેવને કહ્યું કે લડવા દો બંનેને, ગમે તેની જીત થાઓ, જ્યુ-પિટર આપણાપર ક્રોધ કરશે માટે આપણે અહીંથી ચાલો.

પછી આગેમેમ્નને એકને, ઐડોમીનીઅસે બીજાને, મેનલેઅસે ત્રીજાને એમ ગ્રીક યોદ્ધા-ઓએ ટ્રોજન યોદ્ધાઓને સંહાર્યા. વળી ડાયોમીડ તો જેમ નદી પર્વતમાંથી નીકળતા ઘણાક પ્રવાહને ઉમેરણે પોતાનું બળ વધારી જોરમાં વહીને પુલ તથા બાંધને તોડી પાડેછે તેમ ટ્રોજનના ઘટ સૈન્યોને ગભરાટમાં નાખી વિખેરી નાખતો હતો.

ટ્રોજનની એ સ્થિતિ જોઈ પાંડરસે પોતાનું ધનુષ્ય ખેંચીને એક બાણ ડાયોમીડને માર્યું પણ તે તેના ખભામાં લાગ્યું ને પછી ભાંગી જઈ બીજી બાજુએ પડયું. શત્રુને તીર વાગ્યું જોઈ પાંડરસ મોટે સાદે બોલ્યો: ઘોડા દોડાવવામાં નિપુણ ને મોટાં મનના ઓ ટ્રોજનો ધસો ધસો; મોટો ગ્રીક યોદ્ધો ઘાયલ થયો છે.

ડાયોમીડ ન ગભરાતાં એક સરદાર જે રથમાં બેસી ઘૂમતો હતો તેને બૂમ પાડી તેની પાસે પોતાના ખભામાંથી તીર કહડાવ્યું ને પાછો જેમ ખીજવાયલો સિંહ શત્રુ ઉપર ધસે તેમ તે સંગ્રામમાં પાંડરસ ઉપર ધસ્યો. પણ એ આઘો ધસી ગયલો તેથી ડાયોમીડે વચમાં નડતા એવા એકપછીએક એમ આઠ યોદ્ધાઓને મારી ઢોળી પાડયા ને તેઓના ઘોડા રથ શસ્ત્ર વગેરે સૌ વહાણો ઉપર મોકલાવી દીધું.

એ પ્રમાણે નાશ થતો જોઈ ટ્રોજન યોદ્ધો ઈનિયસ એણે આગળ આવવા માડયું. પાંડ-રસ નજરે પડયો તેને ઈનિયસે કહ્યું કે આ વેળા તારાં ધનુષ્યબાણ ને તારી કીર્ત્તિ એ કયાં જતાં રહ્યાં છે? આવ આ ડાયોમીડે ખરાબી કરી નાખી, એને બાણ મારી પૂરો કર. પાંડરસ બોલ્યો કે એ યોદ્ધો કોઈ દેવ હોય તેવો લાગેછે ને એમ નહીં તો તેને કોઈદેવની સહાય છે. મેં એને બાણ માર્યું હતું પણ કોઈ તેના ઈષ્ટદેવે તેને ઊગાર્યો છે. રથમાં બેઠા વિના એની સાથે યુદ્ધ નહીં થઈ શકે માટે હું

મારે મંદીરે જઈ સૌને મળી રથમાં બેસી પાછો આવું છઉં ને પછી જો મારૂં ધનુષ્ય કંઈ કામ નહીં કરે તો હું એને મારે હાથે ભાંગી નાખીશ ને કકડાઓને અગ્નિમાં બાળી મૂકીશ. ઈનિયસે કહ્યું એમ ન બોલ, ચડ મારા રથપર તું પણ જોઈશ કે ટ્રોયના ઘોડા દોડવે હઠવે ચક્કર ફરવે કેવા કેળવાયલા છે તે. પણ હવે આપણે ડાયોમીડની ખાતરનીશા કરવી જોઈએ ખરી. તારે ગમે તો તું રથ હાંકજે ને હું હેઠળ ઊતરી લડીશ અથવા હું હાંકીશ ને તું લડજે. પાંડેરસ બોલ્યો, ના તુંજ રથ હાંકજે ને હું મારા તીક્ષ્ણ ભાલાથી તેની સામો ધસીશ. પછી તેઓએ સાથે બેસી ડાયોમીડની સામાં ઊતાવળો રથ હાંક્યો.

ડાયોમીડને તેના મિત્રે કહ્યું કે પાંડેરસ પાછો આવેછે ને તે ધનુર્વિદ્યામાં નિપુણ છે ને ઈનીયસ તો વીનસપુત્ર છે માટે આપણે દૂર ખસી જઈએ. ડાયોમીડ બોલ્યો કે મને મિનર્વાની પૂર્ણ સહાય છે ને હું પાંડેરસના પ્રાણ લીધા વિના ઝંપવાનો નથી માટે હું તો તેની સામો ધસીશ. એમ બે મિત્ર ભાષણ કરેછે એવામાં પેલા બેજણ પાસે આવ્યા ને પાંડેરસ બોલ્યો મારાં બાણથી તો તું મૂઓ નથી માટે હું હવે મારા ભાલાથી પ્રયોગ કરવા આવ્યો છઉં. પછી તેણે પોતાનો લાંબો ભાલો ફેંક્યો પણ એ ડાયોમીડની ઢાલને વીંધી તેનાં બખતરને લાગ્યો. તેવોજ ડાયોમીડે પોતાનો ભાલો ફેંક્યો ને એ મિનર્વાની યુક્તિથી તેના નાકના ઉપલા ભાગમાં પેસી અંદર દાંતમાં ઊતરી જીભનું મૂળ છેદી હડપચીમાંથી બહાર આવ્યો. પાંડેરસ મૂઆ પછી ઈનીયસ રથથી ઊતરી ભાલો ફેરવી ફેંકવા જતો હતો તેટલે ડાયોમીડે એક મોટો પથ્થર લેઈને એવો તો જોરમાં ફેંક્યો કે તે કમરના ઠાઠામાં લાગ્યો ને ઈનિયસ પડયો પણ એટલામાં વીનસે આવી તેને ઊંચકી લીધો ને લેઈ જાયછે એવામાં તરતજ ડાયોમીડ પોતાના મિત્રના રથમાં બેસી ઘોડા દોડાવી ભાલાની અણીથી વીનસનાં કાંડાં ઉપર ઘા કર્યો. વીનસ તો પોતાના દીકરા ઈનિયસને નાખી દઈ ચાલી ગઈ પણ તેને અપાલોએ (સૂર્યે) વાદળામાં વીટી લેઈ ઊગાર્યો.

પછી સંગ્રામની ડાબી બાજુએ જ્યાં માર્સ બેઠો હતો તેના રથમાં બેસી વીનસ જ્યુપિટર પાસે ગઈ ને અહીં એક દેવીએ તેને મનુષ્યનાં બળ વિષે ને દેવતાઓને ઘા લાગેલા તેવિષે વાતો કહી સમજાવી ને તેના હાથનો ઘા રૂઝાડયો. જ્યુપિટરે કહ્યું કે દીકરી; યુદ્ધના કામ મેં મિનર્વા ને માર્સ એ બેને સોંપેલાં છે તને તો પ્રેમ ને લગ્નનાં કાર્ય સોંપેલાં છે માટે હવે ફરીથી યુદ્ધમાં જઈશ નહીં.

એ પ્રમાણે દેવતાઓમાં વાત ચાલતી હતી પણ અહીં સંગ્રામમાં ડાયોમીડ ઇનિયસની પાછળ લાગ્યો હતો. તેણે ત્રણવાર હલ્લા કર્યા ને ત્રણવાર અપાલો દેવે તેને પાછો હઠાવ્યો ને પછી તેને ધમકાવ્યો કે સમજ ને પાછો જા, દેવતાની બરોબરી કરવા જાયછે તેમાં છક્કડ ખાઈશ. ડાયોમીડ દેવતાનો ક્રોધ જોઈ હઠ્યો ને દેવે ઈનિયસને પોતાનાં દહેરામાં એક ઠેકાણે સંતાડયો. અહીં તેને દેવીઓએ પાછો સારો કર્યો. પણ અપાલોએ ઈનિયસનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું ને ગ્રીક ટ્રોજનને એવા તો ભમાવ્યા કે તેઓએ એક બીજાની છાતીઉપર ઢાલના પ્રહાર કર્યા. પછી તે માર્સને યુદ્ધમાં જઈ ટ્રોજનોને ઉત્તેજન આપવાનું કહી પોતાને ધામે ગયો.

માર્સે, સારપિડન ને હેકટર એ બંનેને પ્રેરણા કરી. સારપિડને હેકટરને ઠપકો

આપ્યો ને પછી એણે સર્વ ટ્રોજનોને પાછા ચંચળ કીધા ને એઓ ગ્રીકના ઉપર તૂટી પડ્યા પણ ગ્રીક પાછા હઠ્યા નહીં.

યુનિયસે પાછાં આવી યુદ્ધ કર્યું ને કેટલાએક ગ્રીકને કાપી નાખ્યા. પછી મેનલેઅસ ને આગેમેમ્નન એ બે જણ ટકાવ કરી પોતાના સૈન્યનું રક્ષણ કરેછે, એટલામાં હેકટર ધસીને બહાર આવ્યો. એને જોઈને શૂરો ડાયોમીડ ચમક્યો ને પાછો હઠી બોલ્યો "મિત્રો આપણે બધા તે કીર્ત્તિમાન હેકટરને જોઈ કેટલા આનંદ પામીએ છીએ"! તે ભાલો મારવામાં નિપુણ છે તેમ સહાસિક યોદ્ધો પણ છે. પણ માર્સ અથવા બીજો કોઈ દેવ નિત્ય તેની પાસે રહેછે ને તેને મરણથી ઉગારેછે એમ જણાયછે. મહોડાં ફેરવ્યા વિના પાછા હઠો, યુદ્ધમાં દેવતાઓની સામાં પરાક્રમ દેખાડવાનું ન ઈચ્છો.

ટ્રોજનો ગ્રીકની ઉપર તૂટી પડ્યા. હેકટરે બે યોદ્ધાઓને ઠોર કર્યા. એજાક્સે (સાલેમિસવાળાએ) એક ટ્રોજનને ભાલો માર્યો ને તેનું બખતર લેવાની તજવીજ કરી પણ ઉપરના સુમાર વિનાના મારથી તે ત્યાંથી ખસી ગયો. પછી પાછું લિસિયાના સારપિડન તથા એક શૂરા ગ્રીકનું યુદ્ધ મચ્યું. તેમાં બન્નેજણ ઘાયલ થઈ પાછા પોતપોતાનાં સૈન્યમાં ગયા. યુલિસિઝે સારપિડનને ઠોર કરવાનો વિચાર કીધો પણ વળી તેણે તેમ ન કરતાં લિસિયાના યોદ્ધાઓનો ઘાણ કહાડવા માંડ્યો. એ જોઈ હેકટર ધસ્યો આવ્યો. યુલિસિઝ પાછો હઠ્યો. હેકટરે ને માર્સે ઘણાક ગ્રીક યોદ્ધાઓને હણ્યા.

ઘણાક ગ્રીકનો સંહાર થયો જોઈ જૂનો તથા મિનર્વા એ બે જ્યુપિટર પાસે આવી. જૂનો બોલી કે માર્સ અવિચારે ને અયોગ્ય રીતે ગ્રીકનો ઘાણ કહાડેછે એથી મારું કાળજું બળી જાયછે, તું, ક્રોધ ન કરે તો હું તેને ઘાયલ કરી યુદ્ધ કરતો બંધ કરૂં. જ્યુપિટરે ઉત્તર વાળ્યો કે મિનર્વાને તેની સામે થવાને ઉસ્કેર કે તે તેને પૂરી પડશે.

પછી જૂનો ને મિનર્વા પાછાં યુદ્ધમાં આવ્યાં ને એઓએ ગ્રીક યોદ્ધાઓને મહેણાંથી, ધમકીથી ને વખાણથી ઉસ્કેરી ટ્રોજન સામાં નિડર થઈ ભીડવાની પ્રેરણા કીધી.

ટ્રોજનોને દેવતાઓની સહાય છે જાણી ને માર્સ સંહાર કરેછે એ જોઈ ડાયોમીડ નિરાશ થઈ ટકટક જોયા કરતો હતો તેને મિનર્વાએ પ્રેમ દેખાડી હિમ્મત આપી માર્સની સામાં ધસવાનું કહ્યું ને પોતે તેનો રથ હાંકવા બેઠી. માર્સ તેને ઓળખે નહીં માટે મિનર્વાએ પ્લૂટો (યમ) નો ટોપ પહેર્યો હતો. માર્સ ડાયોમીડને ધસ્યો આવતો જોઈ એને ઠોર કરવાને એના ઘોડા ઉપર લાંબો પડ્યો પણ મિનર્વાએ તેનો ભાલો પકડી લીધો ને પછી તે રથમાંથી ખસી ગઈ કે માર્સના જાણ્યામાં ન આવે. ડાયોમીડે જોરથી ભાલો માર્યો ને મિનર્વાએ તેમાં એટલું તો બળ મૂક્યું કે તે કવચ કાપી ચામડીમાં ભોંકાયો ને પછી તે ભાલો મિનર્વાએ ખેંચી લીધો. એ ઘા લાગેથી નવ દશ હજાર માણસો યુદ્ધમાં પોકાર કરે તેવો માર્સે પોકાર કીધો ને ગ્રીક તથા ટ્રોજન સર્વે ભયભીત થઈ રહ્યા.

માર્સે જઈ જ્યુપિટર આગળ ફરિયાદ કરી પણ એણે તેને ધમકાવ્યો કે તને તારી માની પેઠે કલહ ને યુદ્ધજ ગમેછે, હું જાણું છઉં કે તેજ તને બેકારેછે, માટે હવે તું મને શું કહેછે, દુઃખ ને અપમાન થાય તે સાંખ પણ પછી જ્યુપિટરે પીઅનને (ધન્વંતરીને)

કહ્યું કે એને સારો કર. એવે જૂનો ને મિનર્વા ત્યાં આવી પહોંચીઓ.

સર્ગ-૬ ઠ્ઠો.

થોડીવાર તો અહીં તહીં મારામારી ચાલ્યાં કીધી પણ પછી પાછા એજાકસ, ડાયોમીડ, મેનલેઅસ ઈત્યાદિઓએ ઘણાક ટ્રોજન યોદ્ધાઓને માર્યા અને નેસ્ટરે પોતાની વાણીથી પ્રત્યેક ગ્રીકની હિંમત તથા શક્તિને એવી તો તેજાળ કરી કે સૌ એકદમ સામઠો ધસારો કરવાને તત્પર થઈરહ્યા. એ પ્રસંગ એવો હતો કે જો પ્રાયમના પુત્ર હેલિનસે ઈનિયસ તથા હેક્ટર એ બેને સાવધ ન કર્યા હોત તો ગ્રીકના ધસારાથી ટ્રોજનો નાસીને કિલ્લામાંજ ભરાઈ બેસત. તેણે કહ્યું કે તમારા બેના ઉપર સઘળો ભાર છે, તમે દરેક કામ કરવામાં—લડવામાં ને વિચાર કરવામાં સૌથી મોટા શૂર પુરુષ છો માટે મારું કહેવું આ છે કે તમે બે અહીં રહો ને બાકીના વિખરાતાં સૈન્યોનો દરવાજા આગળ એક મોટો જમાવ થવા દો. એમ નહીં થાય તો ટ્રોજનો નાસી જઈ પોતાની સ્ત્રીઓની સોડમાં ભરાશે ને શત્રુનો જય થશે. પણ હેક્ટર તું હમણાં નગરમાં જા, ને આપણી માને કહે કે તે ને નગરની બીજી કુલીનસ્ત્રીઓ મિનર્વાને બળિદાન આપે કે જેથી તે આપણાપર ત્રૂઠે ને સંકટમાંથી ઊગારે.

હિતનાં-વચન સાંભળી હેક્ટર રથમાંથી નીચે કૂદી પડયો ને ભાલાના પટા કરતો સઘળાં સૈન્યમાં ફ્રસીવળ્યો ને તે વીખરાઈ ગયલા ટ્રોજનો હેક્ટરનું સાંભળવાને એકઠા થયા. એ બોલ્યો—હિંમતવાન ટ્રોજનો ને દૂરથી આવેલા સહાયો! તમે શૂરપુરુષ થઈ રહેજો મારા મિત્રો ! તમારાં સાહસશૌર્યનું સ્મરણ રાખજો. હું નગરમાં વૃદ્ધ મંત્રીઓને અને સ્ત્રીઓને કહેવા જાઉં છઉં કે તેઓ દેવતાઓની આરાધના કરે ને બળિદાન આપે. એમ બોલી હેક્ટર વિદાય થયો.

પણ ગ્લાકસ ને ડાયોમીડ એ બે સામસામાં મળ્યા ને એકેકને હણવાને તત્પર થયા. પણ આમ કરી તેઓ પાસેપાસે આવવા લાગ્યા એટલે ડાયોમીડે પૂછચું કે ઓ શૂરા તું કોણ છે ? આ યુદ્ધમાં તને મેં અત્યારસૂધી દીઠો નહોતો. તું જો કોઈ દેવ હોય તો હું લડવાને ઈચ્છતો નથી. એના ઉત્તરમાં ગ્લાકસે પોતાનું લાંબુ વૃત્તાંત કહ્યું ને તેમાં જણાવ્યું કે તેનો બાપ રાજા હતો ને ડાયોમીડના બાપનો કોઈ દહાડા ઉપર મેમાન થયો હતો ને તે બંનેએ એકમેકને સ્મરણ ભેટ આપીહતી. એ ઉપરથી ડાયોમીડ પોતાનો ભાલો ભોંયમાં ઘોંચી બોલ્યો કે તું મારો મેમાન દોસ્ત છે ને હું જ્યારે તારા દેશમાં આવીશ ત્યારે તારો થઈશ. હવે આપણે આપણા ભાલા એકમેકના ઉપર ઊગામવા ન જોઈએ. બીજા ઘણાક ટ્રોજનો મને અને ઘણા ગ્રીક તને મારવાને હજી સમર્થ છે. આપણે પરસ્પર શસ્ત્રો ભેટ કરીએ કે તેઓ પણ જાણે કે આપણે વંશપરંપરાના મિત્રો છૈએ. ગ્લાકસે સોનાનું બખતર આપ્યું ને ડાયોમીડે પિત્તળનાં હથિયાર આપ્યાં—બખતર, હથિયારોનાં કરતાં નવગણી કિંમતનું વધારે હતું.

હવે હેક્ટર નગરમાં ગયો કે ટ્રોજનસ્ત્રીઓ પોતપોતાના સગા સંબંધીઓની ખબર પૂછવાને વીટલાઈ વળીઓ. પણ તેણે કહ્યું કે ઘણા જણના ઉપર આફત તૂટી પડવાની છે માટે હાલ તો તમે સૌ દેવદહેરે જઈ પ્રાર્થના કરો.

પછી તે પોતાની માને મળ્યો. એણે કહ્યું કે ભાઈ યુદ્ધ મૂકીને તું અહીં કેમ આવ્યોછે ?

ધિક્કારપાત્ર ગ્રીકપુત્રો તારાં નગરની આસપાસ લડીને ખરેખર તંને ગભરાવેછે, તારી બુદ્ધિ ઉંચા કિલ્લામાં આવી જ્યુપિટરને આરાધવાની થઈ તેથી તું અહીં આવ્યો છે પણ ઉભો રહે હું તારે માટે દ્રાક્ષારસ લાવું છઉં તે તું દેવતાઓને ધરાવીને પી કે તારો થાક ઊતરે. હેકટર બોલ્યો કે મા હું દ્રાક્ષારસ નહીં પીઉં, એથી તો હું ઉસ્કેરાઈશ ને મારૂં પોતાનું શૌર્ય તથા બળ વિસરીજઈશ. વળી લોહીથી ભરેલા હાથ ધોયા વિના દેવને દ્રાક્ષારસ ધરાવવો એ કોઈ રીતે ઘટિત નથી, પણ તું હવે કુટુંબ તથા નગરની સ્ત્રીઓને લેઈને મિનર્વાના દહેરામાં જા ને તેને ઉત્તમ વાગો અર્પણ કરી પહેરાવ ને વર્ષ વર્ષની વયના બાર બળદનું બળિદાન આપ કે તે આપણા ટ્રોજનને સાનકૂળ થાય. હું પારિસને ખોળું છઉં, એને જો જમપૂરીમાં જતો હું દેખું તો મારો જીવ પીડા પામતો રહે.

પછી હેકટર ત્યાંથી નીકળ્યો અને પારિસને મળ્યો ને બોલ્યો—રે ઓ ભ્રષ્ટબુદ્ધિ ! લોક નગરની ને કિલ્લાની આસપાસ મરેછે અને તારે માટે યુદ્ધ ને ઉપયુદ્ધ નગરની ચોમેર ધગધગેછે. યુદ્ધમાંથી નાસી આવેલા કોઈને તું જોય તો તેને તું પણ ઠપકો આપેજ ને તું અહીં કેમ ભરાઈ રહ્યોછે ? પણ હવે ઊઠ, શત્રુના અગ્નિથી નગર ભડકે બળવાનો સમો પાસે આવેછે. પારિસે ઉત્તર દીધો કે હેકટર તું મને યોગ્ય ઠપકો આપેછે પણ મારૂં સાંભળ. ટ્રોજનના ઉપર ક્રોધે ભરાઈ હું અહીં નથી રસળતો પણ મારી દલગિરી મટાડવાને હું અહીં આવ્યો છઉં. પણ હવે મારી સ્ત્રીએ પણ મને પસંદ પડતા શબ્દોમાં સમજાવી યુદ્ધમાં જવાનું કહ્યું છે ને મને પણ તેમજ કરવું વધારે સારૂં જણાયછે, કેમકે જય વારાફરતી માણસને મળેછે. ઊભો રહે, હું શસ્ત્ર સજીને આવું છઉં; અથવા જા મેં તને પકડી કહાડયો જાણજે. હેકટરે ઉત્તર ન વાળ્યો. પણ હેલન મધુરે શબ્દે બોલી: જેઠજી! હું નિર્લજ, હાનિનું મૂળ, બીકણ, કંગાલ છઉં; રે હું જન્મી ત્યારે પવને મને પહાડ ઉપર ફેંકી દીધી હોત તો પછી આમાનું કંઈએ ન થાત. પણ જો દેવતાઓએ એ દુઃખો મારેમાટે નિર્માણજ કરી મૂકયાં હતાં તો તમારા સરખા પુરુષનાં ક્રોધવચન સમજતા એવા કોઈ શૂરાની હું સ્ત્રી થઈ હોત તો સારૂં થાત. પણ આ પુરુષના વિચાર હજી સ્થિર નથી ને હવે પછી થનાર પણ નથી; એને તેનાં ફળ ભોગવવાં પડશે એમ મને લાગેછે. પણ જેઠજી આવો આ આસનપર બેસો, નિર્લજ હું ને અન્યાયી પારિસ એ બેને લીધે તમારૂં મન અનેક શ્રમથી ગુંચવાઈ ગયું હશે.

હેકટર બોલ્યો—હેલન, તું વિવેક કરેછે પણ મારાથી બેસાય તેમ નથી. યુદ્ધમાં ટ્રોજનો મારી વાટ જોતા હશે ને ત્યાં મારે જલદીથી જવું જોઈએ. પણ તું હવે પારિસને સમજાવીને વહેલો મોકલીદે. હું હવે મારે ઘેર જઈ સૌને મળું છઉં કારણ કે ફરી પાછાં આવવાનો મને ભરોસો નથી. એમ બોલી હેકટર માથાના ટોપની કલગી ફૂદાવતો ફૂદાવતો પોતાને ઘેર આવ્યો.

અહીં તેણે પોતાની સ્ત્રીને ખોળી પણ તે ન મળી. પછી તેણે ઉંબરમાં ઊભાં રહીને દાસીઓને પૂછયું. એમાંની એકે જવાબ દીધો કે તમે કહોછો તેમ તે નણંદને અથવા દેરાણી જેઠાણીને મળવા નથી ગઈ ને મિનર્વાને દહેરે પણ નથી ગઈ પણ જ્યારે તેણે જાણ્યું કે ટ્રોજનો હાર ખાઈ પાછા હઠયાછે ત્યારે તે યુદ્ધ જોવાને બાળકુંવરને સાથે લેઈને

ગાભરી ગાભરી કિલ્લા ઉપર ચડીછે. એ સાંભળી હેકટર ઉતાવળે પગલે ત્યાં જઈ પહોંચ્યો ને સ્ત્રીને મળ્યો.

આંડરોમાકી રડતી રડતી તેના હાથપર ઝૂલી જઈને બોલી "વિલક્ષણ પુરુષ! તારું શૌર્ય તારોજ નાશ કરશે; તને તારાં બાળકની ને મારી દયા નથી આવતી, હવે થોડીવારમાં ગ્રીક સઘળા તારાપર તુટી પડીને તને મારી નાખશે ને અમે તારા વિના રઝળીશું. તારા વિના હું રહું તેના કરતાં પૃથ્વીમાં સમાઈ જાઉં એ વધારે સારૂં છે કેમકે તારાં મરણ પછી મારે માટે બીજું શું સુખ રહેવાનું છે? માત્ર શોકજ કરવો કરમે રહેવાનો. હવે નથી મારે બાપ ને નથી મારે મા. તું જાણેજ છે કે મારા બાપને એકિલિઝે યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો છે પણ ભલો તે કે તેણે તેને ન ચુંથતાં યોગ્ય રીતે બાળ્યો છે; માને કેદ કરી હતી પણ પછી નાણું લેઈ છોડી હતી; મારા સાતે ભાઈઓને યમપૂરીએ પહોંચાડયા છે. ઓ હેકટર! મા, બાપ, ભાઈમાં તુંજ મને એક રહ્યો છે; પણ હવે ઓ મારા પ્રિય પતિ, તું મારા ઉપર દયા આણ ને કિલ્લામાં આવી રહે; તારી સ્ત્રીને વિધવા અને બાળકને બાપ વિનાનો ન કર. આ જંગલી અંજીરીના ઝાડ આગળ થોડુંએક સૈન્ય રાખ કેમકે એ ઠેકાણેથી કિલ્લાપર ચડવાને ગ્રીક યોદ્ધાઓએ ત્રણવાર હુમલા કર્યા છે.

હેકટર બોલ્યો—ખરૂં કહું છઉં કે મનેપણ એજ સઘળી વાતોના વિચાર થાયછે વહાલી! પણ જો કાયર બીકણની પેઠે હું યુદ્ધમાં ન જાઉં તો ટ્રોજનપુરુષ સ્ત્રીજનોમાં હું લજ્જિત શું મહોડું દેખાડું? વળી તેમ કરવાનું મારે મનજ થતું નથી કેમકે હું સદા શૂરો છઉં ને સૌ ટ્રોજનોમાં આગળ પડી યુદ્ધ કરૂં છઉં. મેં મારાં મનમાં ને આત્મામાં સારીપેઠે જાણી મૂકયું છેકે પવિત્ર ટ્રોય અને પ્રાયમ અને પ્રાયમના શસ્ત્રનિપુણલોક સૌ મરશે તેવો દહાડો હવે પાસે આવે છે. પણ હેકયુબા, પ્રાયમ ને મારા ભાઈઓ શત્રુઓની નીચે ધૂળમાં પડશે ને મને શોક થશે તેના કરતાં જ્યારે કોઈ ગ્રીક તને રડતી કકલતી ખસેડી લેઈ જશે ને તને દાસી કરશે ત્યારે મને ઘણુંજ વિશેષ દુઃખ થશે. પણ એ હું સાંભળું તેની અગાઉ મટોડીનો ઢગ મને ઢાંકે તેવું ઈચ્છુંછઉં.

પછી હેકટરે પોતાના હાથ લાંબા કરીને દાસીની કેડમાં બાળક હતો તેને લેવા માંડયો પણ તે પોતાના બાપનો ભયંકર દેખાવ (શસ્ત્રથી ને ટોપની કૂદતી કલગીથી) જોઈ બીનો ને રડવાલાગ્યો. હેકટરે ટોપ ઊતારી નીચે મૂકયો ને પછી બાળકને હાથમાં લેઈ રમાડયો ને દેવતાઓની પ્રાર્થના કીધી:"એવું કરજો કે આ મારો દીકરો મારા જેવો ટ્રોજનમાં નામાંકિત થાય, મોટો બળિઓ ને ટ્રોયનું રાજ્ય યશસ્વી રીતે કરે તેવો; બાપના કરતાં વધારે શૂરો છે એમ એ લોકમાં કહેવાઓ!

એમ કહી હેકટરે બાળકને આંડરોમાકીના હાથમાં આપ્યો ને એણે આંખમાં આંસું પણ મહોડું મલકાવી તેને લીધો ને પોતાની સુવાસિત છાતી સરસો દાબ્યો. હેકટરે પોતાની સ્ત્રીને દયામણી જોઈ તેના ઉપર હાથ ફેરવ્યો ને પછી બોલ્યો વહાલી, તું મારે માટે તારા હૈયામાં એટલો બધો શોક ન કર. માંરૂં આવી બન્યા વિના હું કોઈથી મરનાર નથી. વળી મૂઓ નથી એવો જગતમાં કોણ છે? કાયર ને શૂરા જન્મ્યાછે તે મરવાના છેજ. પણ હવે તું ઘેર જા, કામે વળગ ને દાસી-

ઓને વળગાડ. હું હવે જાઉંછઉં. એમ બોલી હેક્ટર ટોપ પાછો માથે મૂકી ચાલ્યો.

વાટમાં પારિસ સાથે થયો, અને હેક્ટરે કહ્યું વિચિત્ર માણસ! કોઈ પણ માણસ ન્યાયથી જોશે તો તે તારાં યુદ્ધનાં પરાક્રમને કદી નિંદશે નહીં, તું શૂરો છે. તું તારી ઈચ્છાથી રસળતો આળસુ રહેછે ને યુદ્ધ કરવું ચહાતો નથી. પણ તારેમાટે દુઃખમાં પડેલા ટ્રોજનો તારેમાટે જ્યારે ઘણું ઘણું અપજસ ભરેલું બોલે છે. ત્યારે મારી છાતીમાં બહુ દલગિરી થઈ આવે છે. પણ હવે ચાલો, જો જ્યુપિટર સાનકૂળ થશે ને આપણે ગ્રીકને ટ્રોય આગળથી મારી કહાડીશું ને આપણે નગરમાં પાછા આવી આપણા મહોલમાં દેવતાઓને પુષ્કળ કટોરાથી નૈવેદ્ય ધરાવીશું ત્યારે આપણે બધી વાતો પાછી કરીશું.

સર્ગ ૭ મો.

હેક્ટર ને પારિસ સંગ્રામમાં આવ્યા. એ બે જણે ને ત્રીજા ગ્લાકસે કેટલાક ગ્રીક યોદ્ધાઓને ઠોર કર્યા. એ જોઈ મિનર્વા ગ્રીકને સહાય કરવા આવવા લાગી, પણ અપાલોએ તેને અટકાવી કહ્યું કે ટ્રોજનો મરે છે તેની દયા આણતી નથી ને ગ્રીકને શક ભરેલી જીત તું અપાવવાને જાય છે? મારું માન ને એમાં સારૂં થશે કે આજ હવે યુદ્ધ બંધ કરાવીએ— માત્ર હેક્ટર ને કોઈ સમોવડીઓ યોદ્ધો લડે તેમ કરીએ. મિનર્વાએ તે વાત કબૂલ કરી.

અહીં રણક્ષેત્રમાં હેલિનસે હેક્ટરને કહ્યું કે સઘળાઓને બેસાડી દઈ તું ને કોઈ બીજો બે જણ લડો. એ હેક્ટરને ગમ્યું ને પછી એણે બંને સૈન્યને મધ્યભાગે આવી કહ્યું ઓ ગ્રીકજનો, જ્યુપિટર સાક્ષી છે, તમે સાંભળો. નિરર્થક સંહાર શુંકરવા થવો જોઈએ? તમારામાં જે સૌથી શ્રેષ્ઠ બળિયો હોય તે મારી સાથે યુદ્ધ કરે. જે મને જીતે તે મારું બખતર કહાડીને વહાણ ઉપર લેઈજાય પણ મારું શબ મારે ઘેર મોકલી દે અને મારે હાથે જે મરશે તેનું શબ હું તમને પાછું આપીશ.

એ સાંભળી સૌ ચૂપ થઈરહ્યા. ના કહે તો શૌર્યને કલંક લાગે ને હા કહે તો સામો હેક્ટર છે. થોડીવાર પછી મેનલેઅસ બોલ્યો: અફસોસ! બડાઈખોરો! ગ્રીક સ્ત્રીઓ! ગ્રીક પુરુષો નહીં! જો કોઈ નથી ઊઠવું તો હું તત્પર છઉં. આગેમેમ્નને તેને વાર્યો ને પાછો બેસાડ્યો. નેસ્ટરે મોટું ભાષણ કરી સૌને મોટો ઠપકો દીધો. પછી નવ યોદ્ધા તૈયાર થયા. નેસ્ટરના કહેવાથી ચિઠ્ઠીઓ નંખાઈ ને તેઉપરથી મોટો એજાક્સ હેક્ટર સામાં લડવાને ઊભો થયો ને બોલ્યો— ઓ હેક્ટર હવે તને જણાશે કે અમારા ગ્રીકમાં એકિલિઝ વિના બીજાઓ પણ છે. પણ હવે ચાલ આવ.

હેક્ટરે સામું કહ્યું કે જેમ અશક્ત છોકરાને અથવા સ્ત્રીને પટાવતો હોય તેમ તું મારી આગળ વાત ન કર, લડાઈનાં કામ અને માણસો કાપવાનાં કામ બંને હું જાણું છઉં. ઢાલને જમણી ડાબી કેમ ફેરવવી તે હું જાણું છઉં ને થાક્યા વિના લડયાં કરવું એતો હુંજ કરી શકું છઉં. ઊતાવળા ઘોડાઓના સામાં ધસવામાં પણ હું કેળવાયલો છઉં. શત્રુની સામાં વ્યૂહરચના કરવામાં ને યુદ્ધ કરવામાં પણ હું કુશળ છઉં. એવો છઉં માટે હું તને ચોરીથી છેતરીને ઘા કરવાને ઈચ્છતો નથી પણ પ્રગટ રીતે બનશે તો હું તને મારીશ.

એમ બોલી તેણે પોતાનો લાંબો ભાલો ફેરવીને માર્યો ને એ એજાકસની સાત પડની ઢાલનાં છ પડ વિંધી સાતમાંમાં અટકી રહ્યો. એજાકસે માર્યો તેણે હેકટરના બખતરમાં થઈને તેનાં પહેરેલાં વસ્ત્રને ચીર્યું પણ તરતજ હેકટર વાંકો વળી ગયો એટલે તેને તે લાગ્યો નહીં. પછી તેઓએ નાના ભાલા કહાડયા ને સિંહ અથવા રાની ભૂંડ લડતાં હોય તેમ તેઓ લડ્યા. હેકટરનો ભાલો એજાકસની ઢાલની આરપાર ગયો પણ તેની અણી વાંકી વળી ગઈ. પણ એજાકસે કુદીને જે માર્યો તે હેકટરની ઢાલની આરપાર ગયો ને તેને હઠાવ્યો પણ હઠતાં તે ભાલો તેની ગરદન ઉપરથી કતરાઈ આવ્યો તેથી તે જરાક વાગીને લોહી નીકળ્યું, તોપણ હેકટર અટક્યો નહીં. જરા હઠી એક મોટો કાળો ખરબચડો પથ્થર લેઈ એજાકસની મોટી જબરી ઢાલ ઉપર માર્યો ને મોટો કડાકો થયો. એજાકસે પથ્થર લેઈ માર્યો તે સામાંની ઢાલ ફોડીને ઘૂંટણને લાગ્યો. હેકટર પડયો પણ અપાલોએ તેને તરત ઉભો કર્યો અને પછી તેઓ એકમેકનાં ઉપર ખડ્ગ ઉછાળી ઘાયલ થયા હોતપણ એટલામાં બંને સૈન્યમાંથી દૂતોએ આવી તેમને કહ્યું કે ભાઈઓ જ્યુપિટરની તમારા બંનોના ઉપર કૃપા છે; તમે બંને યોદ્ધા છો ને એ અમે જાણીએ છૈએ. રાત થવા આવી છે ને આપણે તેની આજ્ઞા માનવી એ સારૂં છે. એજાકસ બોલ્યો કે હેકટર જો કહે તો હું માનવાને તૈયાર છઉં કેમકે એણે પ્રથમ આ સઘળા ગ્રીક યોદ્ધાઓને પોતાની સાથે યુદ્ધ કરવાને તેડયા હતા. પછી હેકટર બોલ્યો કે રાત પડી છે માટે હવે આજ લડવું બંધ રાખીએ ને બીજીવાર આપણે લડીશું. પણ આવ આપણે પરસ્પર બક્ષીસો આપીએ કે કોઈ દહાડો કોઈ ગ્રીક કે કોઈ ટ્રોજન કહેશે કે કાળપુરૂષ જેવા લડયા હતા પણ પછવાડેથી મૈત્રી કરી છૂટા પડયા હતા.

એ પ્રમાણે બોલ્યા પછી હેકટરે તેને એક તરવાર મ્યાન સાથે ને એક પટો એ આપ્યાં અને એજાકસે એક પટો આપ્યો. પછી તે બે યોદ્ધા પોતપોતાનાં સૈન્યમાં ગયા.

પછી નેસ્ટરે આગેમેમ્નનને કહ્યું કે કાલે લડાઈનું કામ બંધ રાખીને મુડદાંઓને રથમાં, બળદ ખચ્ચર ઉપર નાખી લેઈ જઈએ ને વહાણોથી થોડેએક દૂર બાળીએ કે મુવેલાંના હાડકાં ગ્રીસ લેઈ જવાય. પછી બાળ્યાને ઠેકાણે એક ચોરો કરવો ને તેની પાસે ઉંચા મિનારા બંધાવવા કે તે આપણાં ને આપણાં વહાણનાં સંરક્ષણને માટે કિલ્લાદાખલ કામ આવે. એ બોલવું સૌએ માન્ય રાખ્યું.

ટ્રોજનમાં એકજણે વિચાર આપ્યો કે આપણે કોલકરાર તોડીને લડયાં કરીએ છૈએ માટે બહેતર છે કે હેલન તથા તેની દોલત ગ્રીકને પાછી આપી દેવી. પારિસ બોલી ઊઠયો કે હું મારી સ્ત્રીને તો નહીં આપું. પણ ત્યાંથી તે જે દોલત લાવી છે તે અને વળી બીજું મારી તરફથી વધારે એ આપવાને હું કબૂલ છઉં. ત્રીજાએ કહ્યું કે કાલે દૂતને મોકલી પારિસનો સંદેશો ગ્રીકને કહાવીએ ને વળી વિનંતિ કરીએ કે આજ લડાઈ બંધ રાખી મૃતકને બાળી ગતિયે પહોંચાડીએ.

બીજે દહાડે ટ્રોજનના દૂતે જઈ આગેમેમ્નન આદિકને સંદેશો કહ્યો. સૌ સાંભળી રહ્યા. પણ પછી ડાયોમીડ બોલ્યો કે કોઈએ પારિસની વાત કબૂલ ન રાખવી. એ સંદેશા ઉપરથી જણાય છે પારિસ જેનામાં બાળબુદ્ધિ છે તે પણ સમજે છે કે હવે ટ્રોજનોનો નાશ થવા-

નો દહાડો પાસે આવે છે. આગેમેમ્નને કહ્યું કે ભાઈ ગ્રીકના તો આવા વિચાર છે ને મૃતકને ગતિયે પહોંચાડવાને માટે તો હું ના નથી કહેતો. દૂત પાછો ગયો ને ગ્રીકોએ પોતાનાં મુડદાં બાળ્યાં ને તે ઠેકાણે ચણતર કર્યું.

દેવની સભામાં નેપચૂને (વરુણે) જ્યુપિટરની આગળ ફરીઆદ ગુજારી કે ગ્રીકોએ દિવાલ બાંધી ને દેવતાઓને બળિદાન તો આપ્યું નથી. એ કામની કીર્ત્તિ જ્યાં જ્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ છે ત્યાં ત્યાં ચાલશે ને મેં ને અપાલોએ ટ્રોયની આસપાસ દિવાલ બાંધી છે તેને હવે કોઈ સંભારશે નહીં. જ્યુપિટરે કહ્યું કે તું કેવો મૂર્ખ છે કે આવી વાત કરેછે! તારી કીર્ત્તિનો પ્રકાશ જ્યાં છે ત્યાં છેજ તોપણ જ્યારે ગ્રીક પોતાને દેશ જાય ત્યારે તું તે દિવાલને તોડી પાડજે.

રાતપડી. ગ્રીક પોતાનાં કામથી પરવાર્યા ને એઓએ મોડી રાતલગી જમ્યાં કીધું ને આનંદ કીધો. ટ્રોજનોએ પણ નગરમાં તેમ કીધું ને નીરાંતે ઊંઘ લીધી.

સર્ગ ૮ મો.

પ્રાતઃકાળ થયો અને જ્યુપિટરે દેવસભા ભરી કહ્યું કે જે દેવ અથવા દેવી ટ્રોજનને અથવા ગ્રીકને સહાય કરવા જશે તેને અપમાન સાથે શિક્ષા કરવામાં આવશે અથવા હું તેને પૃથ્વીની નીચે ઘણે દૂર ઉંડાણમાં ફેંકી દઈશ. પછી તે રથમાં બેસી ઘોડા દોડાવી ઓડા પર્વતના શિખર ઉપર પોતાના બાગમાં ટ્રોય નગરને ને ગ્રીકનાં વહાણોને જોતો બેઠો. અહીંથી તેણે પોતે ગ્રીકનાં સૈન્યની સામે ભડભડ બળતી વિજળી મોકલી. સૌ ગ્રીક-યોદ્ધા ભયથી ગભરાટમાં પડયા ને ટ્રોજનની સામાં આવતા હતા તે પાછા હઠયા. પણ એટલામાં તો હેક્ટર રથ દોડાવતો આવી પહોંચ્યો.

ડાયોમીડ ને નેસ્ટર રથમાં બેસી સામાં ગયા. ડાયોમીડે હેક્ટરના ઉપર ભાલો માર્યો પણ તે તેને ન લાગતાં તેના સારથીને લાગ્યો ને એ ઢળી પડયો. પણ તરતજ તેણે બીજા એકને સારથી કર્યો. પછી મોટી કતલ ચાલી ને ટ્રોજનો પાછા હઠયા. એ જોઈ જ્યુપિટરે વિજળી મોકલી ને એ ડાયોમીડના ઘોડાની આગળ પડી ને અહીં જમીનમાંથી બળતા ગંધકનું ભડકું દેખાયું ને ચોંકેલા ઘોડા રથનીચે ભરાવા લાગ્યા; વળી નેસ્ટરના હાથમાંથી રાસ પડી ગઈ. નેસ્ટરે ડાયોમીડને પાછાં ફરવાનું કહ્યું. એ બોલ્યો કે ખરું છે પણ કોઈ દહાડો હેક્ટર પોતાના ટ્રોજનમાં પોતાની વડાઈ ગાશે કે ડાયોમીડ મારાથી ભય પામીને વહાણમાં ભરાઈ ગયો. પણ તે વેળા પૃથ્વી મને પોતાની અંદર લેઈ લેતો સારૂં. નેસ્ટર બોલ્યો અફસોસ! તું શું બોલ્યો છે–"કદી હેક્ટર તને હિચકારો ને નામર્દ કહેશે પણ ટ્રોજનો ને જેઓના શૂરા પતિયોને તેં ધુળમાં લાંબા કર્યા છે તેઓની સ્ત્રીઓ હેક્ટરનું બોલવું ખરૂં નહીંજ માને. પછી ઘોડા પાછા ફેરવીને બંને યોદ્ધા જીવ લેઈને જ્યાં પોતાનાં સૈન્યનો જમાવ હતો તે તરફ નાઠા.

એ જોઈ તેની પાછળ કલગી કૂદાવતો હેક્ટર દોડ્યો ને બોલ્યો–ગ્રીકે તને બહુ માન આપ્યું છે પણ હવે તેઓ તને અપયશ આપશે. જા જા, બીકણ છોકરી!

એ સાંભળી ડાયોમીડે ઘોડા પાછા ફેરવી હેક્ટરની સામાં યુદ્ધ કરવાના ત્રણવાર વિચાર કીધા ને ત્રણવાર તે ફેરવ્યા.

હેકટર પોતાના ટ્રોજનોને સારીપેઠે ઉસ્કેરી બોલ્યો-ધસ્યા આવો મારી પાછળ કે આપણે નેસ્ટરની સોનાની ઢાલ ને ડાયોમીડના ઘોડાની પાખર લેઈએ. પછી ટ્રોજનોએ એવો તો ધસારો કર્યો કે સઘળા ગ્રીક પોતાના ઘોડા સાથે પોતાનાં વહાણોને લગતા કાંઠા ઉપર ને જ્યાં તેઓએ દિવાલ ચણીને આસપાસ ખાઈ ખોદી હતી તેટલામાંજ ઘેરાઈ રહ્યા. જ્યુપિટરે પ્રસન્ન થઈ હેકટરને કીર્ત્તિમાન કર્યો.

જૂનો તો મનમાં બળી ને ખાખ થઈ ગઈ ને એણે આગેમેમ્નનને પ્રેરણા કરી તેથીજ ગ્રીકના વહાંણ સલામત રહ્યાં-બાકી હેકટરે સંધાને બાળી મૂક્યાં હોત.

આગેમેમ્નને વહાણમાંથી પોકાર કરી કહ્યું કે ઓ ગ્રીક, હીણા અપજસિયાઓ! તમે શરીરથીજ માત્ર શૂરા દેખાઓ છો. ક્યાં ગઈ તમારી બધી પતરાજ? રે આપણે બધા એકલા એક હેકટરની બરાબર નથી આવતા-એ હમણાં આપણાં વહાંણોને બાળી નાખશે-અરે જ્યુપિટર આ અમારી શી દશા તેં કીધી છે? કાંઈ તો સામું જો!

જ્યુપિટરને દયા આવી મે ગ્રીક યોદ્ધાઓએ ટ્રોજન સામાં ઘોડા દોડાવ્યા. પછી પાછી કતલ ચાલી ને ગ્રીકોએ કેટલાક ટ્રોજનોને માર્યા. એક ગ્રીક તો હેકટરને મારવાને બહુ મથ્યો પણ તે તેમ ન કરી શક્યો પણ માત્ર તેણે તેના સારથીને મારી પાડયો. હેકટરે રથમાંથી ઊતરી એક મોટો પથ્થર ફેંકી તેના ધનુષ્યની ચાપ તોડી ને તેનું કાંડું ભાંગી નાખ્યું.

વળી ટ્રોજનો ઉસ્કેરાયા ને હેકટરે આગળ પડી ગ્રીકોને માર માર કરી નસાડ્યા ને વહાણો ઉપર ચડીજતા કર્યા.

જૂનો ને મિનર્વા ઘણાં અકળાયાં તેથી તેઓ જ્યુપિટરની આજ્ઞા તોડીને પણ ગ્રીકને સહાય કરવા ચાલ્યાં. જ્યુપિટરે ઐરિસને મોકલી તેમને અટકાવ્યાં. એટલામાં રાત પડવા આવી. જય મેળવી ફૂલાયલા ટ્રોજનો તો કાર્ય પરિપૂર્ણ ન થયું તેથી જરા નારાજ થયા. પણ જીવ ઊડી ગયલા ગ્રીક તો ઘણાજ રાજી થયા.

પછી હેકટરે પોતાના ટ્રોજનો તથા સહાયોને એકઠા કરી ભાષણ આપ્યું કે મારો વિચાર ગ્રીકનાં વહાણો બાળી તાકીદથી ટ્રોયમાં જવાનો હતો પણ રાત પડી ગઈ એટલે તેમ થઈ શક્યું નહીં. પણ હવે રાત્રિને પણ માન આપવું જોઈએ. ઘોડાઓ છોડો ને આરામ લો. નગરમાંથી જે જોઈએ તે અણાવો ને અહીંજ ચૂલા સળગાવી ખાવાનું તૈયાર કરો. દૂતો, તમે ટ્રોયમાં જઈ ખબર કરો કે વયે આવેલા છોકરાઓ ને ઘરડાઓ સૌ રાતે જાગતા રહીને નગરની ચોકી રાખે. અહીં પણ સૌ સાવધ રહેજો. કાલે હવે જોઈએ ડાયોમીડ મને પાછો હઠાવેછે કે હું તેને મારે ભાલેવતી ભોંકુ છઉં ને તેનું સર્વસ્વ લૂટી લાવુંછઉં.

સૌ ટ્રોજનો તેની પ્રશંસા કરી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્ત્તતા થયા.

સર્ગ ૯ મો.

ગ્રીકતો ભયભીત ને શોકાતુર થઈ રહ્યા હતા તેમાં આગેમેમ્નન રાજાતો ઘણોજ ગગળી જઈ દીન થઈ ગયો હતો; તોપણ, તેણે દૂતોને આજ્ઞા કરી કે તમે ધીમે સાદે નામ દઈ યોદ્ધાઓને બોલાવી અહીં તેડી લાવો ને પોતે પણ કહેવાને નીકળ્યો. પછી તે સૌ મળ્યા ને આગેમેમ્નને રડી દીધું. ડસકાં ખાતો ખા-

તો તે બોલ્યો-મિત્રો ને સરદારો ! દુ:ખનો કાંઠો નથી. હવે આપણે બચવાના નથી. નિર્દય જ્યુપિટરે આપણને ફસાવ્યા છે ને હજી પણ આપણો કેડો લેવો મૂકી દેતો નથી. મારે નસીબે અપયશ સાથે દેશ જવાનું છે તો હવે તમે સૌ મારૂં માનો તો આપણે આપણાં વહાણ લેઈ જતા રહીએ.

સર્વે જણ અબોલ રહ્યા પણ નિડર ડાયોમીડ બોલ્યો-હું વિવેકથી પણ મને જે ખરૂં લાગેછે તે બોલીશ, તું ક્રોધ ન કરીશ. સઘળા ગ્રીકોમાં તેંજ મને નિર્બળ ને કાયર કહી મને નાહિંમત કર્યો હતો ને એ વાત સઘળા ગ્રીક જાણેછે. જ્યુપિટરે તને રાજ્ય કરવાની સત્તા આપીછે પણ શૌર્ય નથી આપ્યું. તારૂં મન હઠી જતું હોય તો તું જા: રસ્તો ખુલ્લો છે, તારાં વહાંણ પણ પાસે છે. બીજા ગ્રીક તો ટ્રોયના પડતાંસુધી અહીંજ રહેશે; ને તેઓની ઈચ્છા હોય તો તેઓ પણ જાય. હું ને મારો સ્થેનિલસ બે જણાજ લડીશું.

પછી નેસ્ટરના કહેવાથી સૌએ ભોજન કરી લીધું ને પછી વિચાર કરવા લાગ્યા. નેસ્ટર બોલ્યો કે આગેમેમ્નન તેં એકિલિઝનું મન દુઃખવ્યું એ ઘણું ખોટું કીધું છે. એ મારા વિચારથી ઊલટું હતું પણ તે વેળા તારો પિત્તો બહુ ઊછળતો હતો તેથી હું ઝાઝું બોલ્યો નથી પણ હજી પણ કહું છઊં કે તેને બોલાવી આણવાનો વિચાર કર.

આગેમેમ્નન બોલ્યો—હું મારી ભૂલ કબૂલ કરૂં છઊં-મ્હારી ભૂલ મને સાલે છે. તેજ એક બધા ટ્રોજનને પૂરો પડે તેવો છે. તમે સૌ કહો તે રીતે હું તેનું મન મનાવવાને રાજી છઊં. તમે સૌ બોલશો તેની પહેલાં હું જે આપવાનું કહું છઉં તે સાંભળો. ન વાપરેલાં એવાં સાત તો ત્રિપાયાં આસન, સોનાના દશ ટાલેંટ (પચીસેક હજાર રૂપિઆ), વીસ ચળકતા મોટા ડેગ, સરત જીતેલા એવા બાર મજબૂત ઘોડા, સ્ત્રીજાતમાં ઉત્તમ સુંદર એવી લેસબાસ ટાપુની સાત સ્ત્રીઓ ને એમાં જેને માટે તેને ક્રોધ ચડયો છે તે બ્રૈસિસ પણ પાછી મોકલીશ-હુ શપત ખાઈને કહું છઉં કે મેં તેની શૈયાઉપર પગ મૂકયો નથી ને તેને આલિંગન પણ કર્યું નથી. વળી ઈશ્વર કરશે ને ટ્રોય જીતીશું ને લૂટ મળશે તેમાંથી તે સોના પિત્તળથી પોતાનાં વહાણ ભરે, ને હેલનના સરખી વીસ સ્ત્રીઓ પણ રાખે. વળી મારે ત્રણ દીકરી છે તેમાંથી તેને જે પસંદ પડે તેની સાથે તે લગન કરે ને હું બીજી મોટી પેરામણીમાં સાત વસ્તીવાળાં નગર આપીશ -એ સંધું હું આપવાને રાજી છઉં જો તેનું મન મનાતું હોય તો.

નેસ્ટર બોલ્યો યોગ્ય છે. પણ હવે ફીનિકસ, યુલિસિઝ, એજાકસ ને બે દૂત તેની પાસે જાય. પછી નેસ્ટરે એઓને ઘણી ઘણી યુક્તિયો સમજાવીને વિદાય કર્યા.

તેઓ એકિલિઝના તંબુ આગળ આવ્યા ને જોય છે તો એકિલિઝ પોતાની સુંદર વીણા વગાડે છે ને યોદ્ધાઓના યશ ગાયછે ને તેનો મિત્ર પેટ્રોકલસ સામો બેઠેલો છે.

ફીનિકસ વગેરેને આવતા જોઈ એકિલિઝ અચરત પામ્યો ને વીણા લેઈ એકદમ ઊઠયો. પેટ્રોકલસ પણ ઊઠયો. એકિલિઝ બોલ્યો આવો આવો યોદ્ધાઓ તમે મિત્રરૂપે આવો છો. કંઈપણ મોટી જરૂર પડી છે માટે આવોછો. જો કે હું ખીજવાયલો છઉં તોપણ સઘળા ગ્રીકમાં તમે મને સૌથી વધારે વહાલા છો.

પછી એકિલિઝે તેઓને પોતાની પાસે બેસાડયા ને પેટ્રોકલસને કહ્યું કે શુદ્ધ દ્રાક્ષમદ્યથી

થી કટોરા ભર—આજ મારે ઘેર મારા પ્રિય પુરુષો આવ્યા છે. પછી સૌએ સુંદર માંસભોજન કીધું. ખાવું પીવું પત્યા પછી યુલિઝે પાછો કટોરો ભરીને એકિલિઝનું આરોગ્ય ઈચ્છી મદ્ય પીધો ને અથેતિ સર્વ વૃત્તાંત કહ્યું.

એકિલિઝે ઉત્તર વાળ્યો— હું કેવળ નિઃશંકપણે બોલું છઉં. જે કોઈ મનમાં કંઈ રાખીને બહાર જૂદું બોલેછે તે માણસને હું ધિક્કારૂં છઉં. મને જે ઉત્તમ જણાયછે તે હું કહું છઉં. આગેમેમ્નન અથવા બીજો કોઈ ગ્રીક હવે મને વધારે સમજાવી શકશે નહીં કારણ કે જે માણસ નિરંતર શત્રુની સામાં લડ્યાં કરેછે તેનો તો કોઈ ઊપકાર માનતુંજ નથી. કાયર ને શૂરો સરખો ભાગ લેછે ને સરખું માન પામેછે. જે કોઈ કંઈ કામ નથી કરતો ને જે ઘણાં કામ કરેછે તે બંને મરવાના છે; સદા મેં મારો જીવ લડાઈના જોખમમાં નાખ્યો છે ને મારો આત્મા શોકથી બાળી નાખ્યો છે પણ તેથી કંઈ મને વિશેષ લાભ થયો નથી. વહાણમાં લડીને બાર અને પગે લડીને અગિયાર નગર મેં ઊજડ કરી મૂક્યાં છે લૂટ લાવી લાવીને આગેમેમ્નનની આગળ મૂકી છે. પણ એણે ઘણીક પોતે રાખી ને થોડી થોડી સૌને વહેંચી આપી છે. બીજા સરદારોને આપેલું પાછું ન લેતાં તેણે મને આપેલું પાછું લીધું છે. પણ ગ્રીકોએ ટ્રોજન સાથે શું કરવા લડવું જોઈએ ? શું તેઓ હેલનને માટે નથી લડતા ? શું આગેમેમ્નન ને તેનો ભાઈ એ બે જણજ પોતાની સ્ત્રીઓને ચાહેછે? હરકોઈ માણસ જે ભલો ને સમજુક છે તે પોતાની સ્ત્રીને ચાહેછેજ; ને તે પ્રમાણે, જો કે તે મારા ભાલાને બળે કેદી થઈ હતી તોપણ હું તેને મારા દીલથી ચહાતો હતો. પણ હવે જ્યારે તેણે તેને મારી પાસથી લેઈ લીધી છે ને મને દગો દીધો છે તો હવે તેણે મને શું કરવા પાછો બોલાવવો જોઈએ ? તે મને મનાવી શકનાર નથી. તેણે હવે વહાણો આગળથી ટ્રોજનોને દૂર હાંકી કહાડવાને તારી સાથે ને બીજા યોદ્ધાઓ સાથે વિચાર કરવો જોઈએ. ખરેખર તેણે મારાવગર ઘણાંક કામો કર્યાં છે—કોટ બાંધ્યો છે, ખંડક કર્યુંછે પણ એથી હેકટર હઠવાનો નથી. જ્યાંસૂધી હું લડાઈમાં હતો ત્યાંસૂધી હેકટરથી દરવાજો છોડી આણીપાસ અવાયુંજ નથી. પણ હવે હું હેકટર સાથે યુદ્ધ કરવાને ઈચ્છતો નથી ને કાલે હું મારાં વહાણો ઊપાડી ગ્રીસ જઉં છઉં. મારે એની બક્ષીસો નથી જોઈતી, મારે એની દીકરી સાથે નથી પરણવું, હું જ્યાં જઈશ ત્યાંથી મને જેટલી જોઈએ તેટલી દોલત ને સ્ત્રીઓ મળશે. મારી માએ મને કહેલું છે કે જો તું ટ્રોજનનાં નગરની આસપાસ યુદ્ધ કરીશ તો તારી કીર્ત્તિ અમર થશે પણ તું પાછો તારે દેશ આવવા નહીં પામે અને યુદ્ધ ન કરતાં પાછો દેશ જઈશ તો તારું આવરદા ઘણું વધશે. હું તમને સૌને સલાહ આપું છઉં કે તમારે પણ દેશ આવવાનો વિચાર કરવો. એ પ્રમાણે મારો સંદેશો છે તે સૌને કહેજો.

પછી ફીનિકસે આંસુ પાડીને લાંબું ભાષણ કરી તેને બહુ બહુ સમજાવ્યો પણ એકિલિઝે કહ્યું—તારે મને એટલું બધું માન આપવાની જરૂર નથી—જ્યુપિટરે મને આપેલુંજ છે. હું મારે મારાં વહાણમાં આનંદ માનું છઉં. પણ તું હવે આગેમેમ્નનની ખાતર રડી વિલાપી મારા જીવને ગભરાવ નહીં. તેને છોડીને આવ મારી પાસે, હું પણ તને તેટલુંજ માન આપીશ.

પછી એજાકસ, યુલિસિઝ ને દૂતો પાછા વળ્યા ને ફીનિકસ તે રાતે ત્યાંજ સૂઈ રહ્યો.

એઓએ જઈ આગેમેમ્નન વગેરેને સઘળું કહ્યું. સઘળા ચૂપ થઈ રહ્યા પણ પછી ડાયોમીડ બોલ્યોઃ આગેમેમ્નન તેં બક્ષીસો મોકલી તેને વધારે ક્રોધી કર્યો છે. હવે તેની વાત પડતી મૂકો—તેને ગમેતો જાય ને ગમેતો રેહ; જ્યારે તે પોતાનાંજ મનથી ઉસ્કેરાશે ને દેવ પ્રેરણા કરશે ત્યારેજ તે લડશે. પણ હવે હમણાં તો સૌ સૂઈ જાઓ ને વહાણે વાયે પાયદલ ને ઘોડેસ્વાર ઊતાવળા તૈયાર થઈ રહેજો ને આગેમેમ્નન તું પણ સૌની મોખરે લડજે. પછી સૌ પોતપોતાને ઠેકાણે સૂવા ગયા.

સર્ગ ૧૦ મો.

સઘળા સૂતા પણ આગેમેમ્નનને ઊંઘ ન આવી. તેણે વહાણો સામાં જોયું ને ખિન્ન થઈ નિમાળા પીખી તોડી નાખ્યા. પછી તે પોતાનો જભ્ભો પહેરી, સહીંનું ચામડું ઓઢી લેઈ નેસ્ટરની સાથે વિચાર કરવાને આલ્યો. મેનલેઅસને પણ ઊંઘ નહોતી આવી તેથી તે પણ સામો આવતો હતો. બંને ભાઈ મળ્યા. પણ પછી આગેમેમ્નન તેને પાછો વિદાય કરી પોતે એકલો આલ્યો. નેસ્ટરને જગાડ્યો ને પછી તે બેજણે એજાક્સ, ડાયોમીડ, યુલિસિઝ એઓને જગાડ્યા. એઓએ મળીને વિચાર કીધો કે આપણામાંના બેજણે છૂપાં ટ્રોજનની છાવણીમાં જવું ને તેઓ શું વિચાર કરેછે તે સાંભળી આવવું. પછી ડાયોમીડે બીડું ઝડપ્યું ને એણે યુલિસિઝને સાથે આવવાનું કહ્યું.

એ બે યોદ્ધા ઉત્તમ શસ્ત્રો સજીને બે સિંહ જેવા અંધારી રાતે મુડદાં છુંદતા ને લોહીમાં પગ બોળતા ટ્રોજનની છાવણી તરફ આલ્યા.

ટ્રોજનની છાવણીમાં પણ સૌ જાગૃત હતા ને હેક્ટર સરદારોની આગળ બોલતો હતો કે જે કોઈ ગ્રીકના વહાણો આગળ જઈ તેઓ જાગેછે કે ઊંઘેછે, તેઓ દેશ જવાનો વિચાર કરેછે કે હજી લડવાનો, તેઓએ પોતાનાં વહાણ બચાવવાની ગોઠવણ કરી છે કે નહીં વગેરે વાતોની ખબર લેઈ આવશે તેને હું મોટી બક્ષીસ આપીશ. એ સાંભળી ડોલન નામનો એક દૂત તે ખબર લાવવાને તૈયાર થયો ને શપત ખાઈ નીકળ્યો.

એ ધસ્યો ચાલ્યો આવેછે એમ જોઈને ડાયોમીડ તથા યુલિસિઝ મુડદાંના ઢગલામાં સંતાઈ રહ્યા. ડોલન એક તીરવો દૂર ગયો એટલે પેલા ઊઠ્યા ને તેની પાછળ દોડ્યા ડાયોમીડે તેને પકડી કહાડી ભાલો ઊગામી પૂછ્યું કે ઊભો રેહ ને પછી તેના હાથ પકડ્યા. પણ તે રડી પડી બોલ્યો મને જીવતો રાખો, હું તમને મારા છૂટકારાનું નાણું આપીશ.

પણ પછી યુક્તિવાળા યુલિસિઝે તેને ટ્રોજન સૈન્યની સ્થિતિ ને તેઓના વિચાર સંબંધી સંધું પૂછી લીધું. છેલ્લીવારે ડોલને કહ્યું કે હવે મને વહાણો ઉપર લેઈ જાઓ અથવા હું જે બોલ્યો છઉં તે ખરૂં છે એમ તમે નક્કી કરી આવો ત્યાંસૂધી અહીં મને બાંધી રાખો.

ડાયોમીડ બોલ્યો હવે તું છટકી જવાનો વિચાર કરવો મહેલી દેજે. તું અમારા હાથમાં આવ્યો તેથી તેં સારી સારી ખબર કહી છે પણ હવે જો તને છૂટો મૂકીએ તો તેમાં અમને ઘણો ગેરફાયદો છે માટે તારે મારે હાથે મરવુંજ જોઈએ. ડોલન કરગર્યો પણ ડાયોમીડે ધસીને તેની ગરદન કાપી નાખી. ડોલન પડ્યો તે ઠેકાણે નિશાની રાખી તેઓ આગળ ચાલ્યા. ટ્રોજનના સહાયમાંના કેટલાએક પોતાના શસ્ત્ર ઉતારીમૂકીને સૂતા હતા

તેઓને બધાને કાપી નાખ્યા ને તેઓના સરદારના ઘોડા લેઈ પાછા પોતાનાં વહાણ ઉપર આવ્યા.

એ સઘળાં કામમાં મિનર્વાએ સહાય કરી હતી તેથી જ્યુપિટરે તેના ઉપર ક્રોધ કર્યો ને એણે પોતે જઈ ટ્રોજનોને ઊઠાડ્યા ને એઓ જે બનાવ બન્યો તે જોઈ વિસ્મય પામ્યા.

સર્ગ ૧૧ મો.

પ્રભાત થયું ને જ્યુપિટરે વિક્રાળ કલહ દેવીને ગ્રીકના વહાણોઉપર મોકલી ને એણે ગ્રીકને યુદ્ધને અર્થે સારીપેઠે પ્રેરણા કીધી.

પછી ગ્રીક ને ટ્રોજન એઓએ લડવા માડ્યું ને કાપાકાપી ચાલી ને ઘણાક પડ્યા. બપોરે આગેમેમ્નન બહાર પડી ઘૂમ્યો ને યોદ્ધાઓને મારતો મારતો દરવાજાની નજીક જઈ પહોંચ્યો. ટ્રોજનો હઠતા જાયછે પણ મરણીઆ થઈ લડે છે. એમાંના એકજણે આગેમેમ્નનની કોણી નીચે આરપાર ભાલો માર્યો ને એ પ્રુજ્યો પણ ભાલો ખડ્ગ ને પથ્થર વાપરતો કતલ કરતો આગળ ચાલ્યો. જખમ સૂકાયું પણ દુઃખ વધ્યું ને આગેમેમ્નન ચિંતામાં પડ્યો. એણે સારથીને આજ્ઞા કરી કે મને વહાણ ઉપર લેઈજા.

એને જતો દેખી હેક્ટરે પોતાના ટ્રોજનોને ઉસ્કેર્યા ને પોતે પણ ઘણાક યોદ્ધાઓનાં મસ્તક પૃથ્વીપરપાડ્યાં. એટલામાં ડાયોમીડ ને યુલિસિઝ એ બેજણ જેમ જંગલી ભુંડ કૂતરાના ઉપર પડે તેમ ટ્રોજન ઉપર પડ્યા ને તેઓએ થોડી વારતો હેક્ટરના મારથી ગ્રીકને ઊગાર્યા. ડાયોમીડે હેક્ટરના ટોપ ઉપર ઘા કર્યો પણ તે બચી ગયો ને ડાયોમીડ ધસ્યો આવે છે તે જોઈ પારિસે તેને બાણ માર્યું ને તેના જમણા પગની પાની વિંધી નાખી. પારિસ બોલ્યો "તને મારું બાણ લાગ્યું છે, તે વ્યર્થ નથી ગયું, તે તારી કમરના સાંધામાં વાગ્યું હોત તો સારૂં થાત કે તારો પ્રાણ જાત; ને ટ્રોજનો જે તને સિંહ જાણી બોકડાંની પેઠે ગભરાઈ ગયા છે તેને વિસામો મળત." ડાયોમીડે ઉત્તર વાળ્યો કે તિરંદાજ, નિંદાખોર, સ્ત્રીલંપટ સામો આવી જા, તારું કામઠું ને તારાં તીર કંઈજ કામ કરનાર નથી, મારા પગમાં તારું તીર છરતું લાગ્યું છે માટે શું તું આટલો ફૂલાઈ જાયછે? જાણે કોઈ સ્ત્રીએ અથવા મૂર્ખ છોકરાએ મને તે માર્યું હોય તેમ હું સમજું છઉં. પણ મારાં શસ્ત્રની વાત જૂદી છે હો? એકાદાંને લગાર કોઈ અડકે તો તે ભોકાયા વિના રહે નહીં ને તરતજ પ્રાણ લે તેવું છે." એમ તે બોલ્યા ને તરત યુલિસિઝે આવી તે તીર કહાડ્યું પણ પછી તેને એટલી તો વ્યથા થઈ કે તે રથમાં ચડી બેસી વહાણ ઉપર ગયો.

હવે યુલિસિઝ એકલો પડ્યો તે ટ્રોજનના ધસારાથી ગભરાયો પણ પછી ધીટપણે મરણીઓ થઈ એક પછી એક એમ ટ્રોજનોને કાપવા લાગ્યો. એક ટ્રોજનનો ભાલો તેની ઢાલ વિંધી બખતરમાં પેઠો ને તેના પાસાંની ચામડી સોરાઈ તોપણ યુલિસિઝે તેને માર્યો. જ્યારે તેના ઉપર ટ્રોજન સામટા ધસી આવ્યા ત્યારે તેણે કુમકને સારૂ ત્રણવાર મોટા પોકાર કર્યા.

એ સાંભળી મેનલેઅસ તથા એજાક્સ ધસતા ને કાપતા ચાલ્યા આવ્યા. હેક્ટર યુદ્ધની ડાબી બાજુએ જ્યાં નેસ્ટરના ઉપર સૌ તૂટી પડ્યા હતા ત્યાં પોતાના ચાતુર્યથી ઘૂમતો હતો. પારિસ પણ જે ત્યાંજ પોતાનાં બાણ ભાલા વાપરતો હતો તેણે એક મોટા ગ્રીક યોદ્ધાને ખભા ઉપર બાણ માર્યું તેથી તે

અશક્ત થઈ પડ્યો ને તેને નેસ્ટર પોતાના રથમાં બેસાડી વહાણ ઉપર લેઈગયો.

એટલામાં એક ટ્રોજને આવી હેક્ટરને કહ્યું કે તું અહીં લડેછે પણ ત્યાં એજાકસે ટ્રોજનોને બહુ ગભરાટમાં નાખ્યા છે. એ ઉપરથી હેક્ટર ત્યાં ગયો ને ભાલે, ખડ્ગે ને પથ્થરે તેણે ગ્રીકને ગભરાવ્યા. એજાકસ સામો થયો, પણ એટલામાં તે ગભરાઈ ગયો ને બાવરો બાવરો આમ તેમ જોતો ને લથડતો ને ઉપરથી પડતો માર સહન કરતો જેમ તેમ તે પોતાના સાથીઓનો જ્યાં જમાવ હતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો.

એ મચેલું ઘમસાણ ને ગ્રીકની હાર એકિલિઝ પોતાનાં વહાણની નાળ ઉપર બેસી જોયા કરતો હતો. જ્યારે નેસ્ટરને ઘાયલ યોદ્ધા સાથે પાછો વળતો જોયો ત્યારે તેણે પોતાના મિત્ર પેટ્રોકલસને તંબુમાંથી પોતાની પાસે બોલાવ્યો ને કહ્યું કે પ્રાણપ્રિય, હવે તેઓ મુશ્કેલીમાં આવ્યા છે ને હું ધારૂં છઉં કે મારા કાલાવાલા કરવા આવશેજ. પણ તું નેસ્ટરને પૂછી આવ કે ઘાયલ થયલો કોણ છે ? ઘોડા દોડી ગયા તેથી તેનું મહોડું મારાથી જોવાયું નહીં.

પછી પેટ્રોકલસ ત્યાં ગયો ને નેસ્ટરે સત્કાર કરી વર્ત્તમાન કહી વિશેષ આ કહ્યું કે તું એકિલિઝને સમજાવ, કદી તે ન માને તો એટલું પણ કરજે કે તને તે સંગ્રામમાં મોકલે.

નેસ્ટરનાં લાંબાં ને અસરકારક ભાષણથી પેટ્રોકલસની છાતીમાં જોસ્સો થઈ આવ્યો ને પછી તે ત્યાંથી ઊઠી પોતાનાં વહાણ ભણી આવવા લાગ્યો. વાટમાં તેને તેનો એક ઘાયલ મિત્ર મળ્યો. તેની સાથે થોડી ઘણી વાત કરી તેને ઉંચકી તેણે (પેટ્રોકલસે) તેના તંબુમાં મૂક્યો ને તેની જાંઘમાંથી તીર કહાડી ઘામાં દવા ભરી લોહી વહેતું બંધ કીધું.

સર્ગ ૧૨ મો.

હવે ટ્રોજનો તો ધસીને છેક જ્યાં ગ્રીકોએ કોટ બાંધ્યો હતો ત્યાંલગી આવી છાવણી કરી ને ખંડક ઓળંગીને કોટ તોડી પાડવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા. ઘોડા રથ સાથે ખંડક ઓળંગી પેલીપાસ જવું ઘણું મુશ્કેલ હતું તેથી તેઓ રથ તથા ઘોડા સારથીઓને સોંપી પોતે સૌ પાયદળ થઈ પાંચ ટુકડીમાં વહેંચાઈને ચાલ્યા.

ગ્રીકલોક વહાણમાંથી તીરનો માર ચલાવતા હતા પણ જ્યારે તેઓએ જોયું કે ખંડક ઓળંગી શત્રુ કોટ તોડવાનું કરે છે ત્યારે તેઓ એકદમ વહાણો ઉપરથી કિનારે ઊતરી પથ્થરના મારથી શત્રુ હઠાવી કોટ, તંબુ ને વહાણોનો બચાવ કરવા લાગ્યા.

ટ્રોજનમાંના ઘણાક જુવાનો જે કોટ પાડવાને ને વહાણો બાળવાને બહુ આતુર હતા તેઓ પોતાના બખતરો કહાડી નાખીને હેક્ટરની પાછળ પાછળ ચાલી આવી ખંડક આગળ ઊભા. એટલામાં ડાબી બાજુએ એક ગરુડ અદસસ્તા સાપને મહોડામાં ઘાલી સૈન્યની મધ્યની ઉપરથી ઊડી જતો દીઠામાં આવ્યો. એઉપરથી એક સરદારે ટ્રોજનને કહ્યું કે ખંડક પાર કરવાની વાત છોડી દેવી જોઈએ. પણ હેક્ટરે તેની વાત ન માનતાં આગળ ચાલવા માંડ્યું. જ્યુપિટરે ગ્રીકના વહાણની સામાં વંટોળ મોકલ્યો. એથી હેક્ટરને ઉત્તેજન મળ્યું ને એણે કોટના કેટલાએક કાંગરા ભાંગ્યા ને બહારનું ચણીઆરકામ સઘળું તોડી પાડ્યું. પછી ટ્રોજનોએ દિવાલ ફોડી અંદર જવાની આશા બાંધી. એટલું છતાં ગ્રીકલોક પણ પોતાની તજવીજમાં હતા. તેઓ દિવાલમાંની બારીઓ ને તેમાંના

બાકાંઓને પોતાની ઢાલેથી બંધ કરી જે ટ્રોજનો દિવાલ તળે આવતા તેઓને ઘાયલ કરતા.

ઘણીવાર સામસામી થયા પછી અંતે હેક્ટરે પોકાર કરી કહ્યું કે ધસો ધસો સૌ ટ્રોજનો ને એઓ પોતાના ભાલા સાથે એકદમ દિવાલ ઉપર ચડવા મંડયા. પછી હેક્ટરે બે જબરાં માણસથી પણ ઉંચકીને ગાડામાં ન મૂકાય તેવો પથ્થર ઉંચકી માથાં ઉપર ફેરવી એવો તો જોરમાં ફેંક્યો કે દરવાજાનાં બારણા ચીરાઈ ગયાં ને પછી અંદર જઈ તેણે પોતાના હાથમાં બે ભાલા રાખી ગ્રીકને એટલા તો બીવાડ્યા કે તેઓ સામાં થઈ શકયા નહીં ને ટ્રોજનો કેટલાક દિવાલ ઉપર ચડીને ને કેટલાક દરવાજામાંથી અંદર પેઠા અને ગ્રીક સૌ નાસીને પોતાનાં વહાણમાં ભરાઈ ગયા.

સર્ગ ૧૩ મો.

ટ્રોજનો ગ્રીકનાં વહાણ પાસે આવી રહ્યા છે એ જોઈ નેપચૂનને (વરુણને) ગ્રીકની ઉપર દયા આવી ને પછી તેઓને હિંમતથી લડવાની પ્રેરણા કરી, કે શરમ છે જુવાનો ! મને આશા છે કે તમે જો લડશો તો આપણા વહાણો ઊગરશે. રે મને અચંબો લાગે છે કે બીકણ હરણ જેવા ટ્રોજનો જેઓએ તમારો ઘણો માર ખાધો છે તેઓ અહીં વહાણો બાળવાની તજવીજ કરેછે ! તેઓ પોતાનાં નગરથી કેટલા દૂર આવ્યા છે ! આગેમેમ્નને મોટી ભૂલ કરી છે કે એકિલિસનું અપમાન કર્યું છે પણ એ નથી માટે શું આપણે મન દેઈ ન લડવું ? તમે શૂરા છો ને કાયર બનો છો એથી હું ઘણો ક્રોધાયમાન છઉં. અરે પોચાઓ ! તમે તમારી હાનિ વહેલી આણશો. તમને શરમ લાગવા જેવું ને ઠપકો આપવા જેવું છે તેનો દરેક જણ વિચાર કરો.

એઉપરથી બંને એજાક્સ ને બીજાઓ ટ્રોજન સામાં સારીપેઠે ઘૂમ્યા. તેમ જ્યુપિટરના પ્રસાદથી ટ્રોજનોપણ ભીડયા રહ્યા. ભારે કતલ ચાલી ને બંને તરફના ઘણાએક યોદ્ધાઓ પડ્યા. આઈડોમીનિયસે પોતાનું શ્રેષ્ઠ પરાક્રમ દેખાડ્યું પણ ઈનિયસના ધસવાથી તે પાછો હઠયો. મેનલેઅસે, હેલીનસ ને પિસાંડર એ બે ટ્રોજન યોદ્ધાઓને માર્યા; ટ્રોજનો ડાબી બાજુએ પાછા હઠયા પણ હેક્ટરે એજાક્સોની સામાં ટક્કર લયાં કીધી પણ પછી ગ્રીકના તીરના વરસાદથી ટ્રોજનો ગભરાટમાં પડીગયા.

એ જોઈ એક યોદ્ધાએ હેક્ટરને કહ્યું કે તારી ચોમેર લડાઈની ગડદી મચી રહી છે અને ટ્રોજનો દિવાલ ઓળંગ્યા પછી કેટલાએક તો પોતાનાં શસ્ત્ર લેઈ આઘા ઊભા છે ને થોડાક જણ ઘણાની સામાં લડે છે માટે તું પાછો આવી સૌ સરદારોને અહીં ભેગા કરી વિચાર કર કે વહાણ ઉપર જવું સારૂં છે કે સલામત પાછું હઠવું સારૂં છે. એ સૂચના હેક્ટરે માની ને પછી ટ્રોજનનાં સૈન્યમાં આવી પારિસને ધમકીથી ઉસ્કેર્યો. પારિસ ને બીજા યોદ્ધાઓ પોતપોતાનાં માણસો સાથે પાછા યુદ્ધમાં ઘૂમવાને હેક્ટરની સાથે થયા. હેક્ટરે ધસારો કર્યો પણ એજાક્સ સામો આવીબોલ્યો કે તું સૌ ગ્રીકને શું કરવા બીવડાવે છે, પાસે આવ. અમે ગ્રીક યુદ્ધમાં કુશળ નથી એમ નથી. તારો આત્મા વહાણો લૂટવાને તલપે છે પણ અમારા હાથ તરતજ તને પાછો કહાડશે. હેક્ટર બોલ્યો ઓ એજાક્સ, મિથ્યા ગર્વ શું કરવા કરે છે ? હવે સંધા ગ્રીકનો નાશ થવાનો સમો લગભગ આવી

રહ્યો છે. તારી હિંમત હોય તો આવ મારા લાંબા ભાલાની સામાં કે તું પૂરો થાય ને ટ્રોજનના કૂતરા તથા પક્ષી એ તારાં માંસ ચરબી ખાઈને ધરાય.

એમ બોલી હેક્ટરે પોકાર કરી સૈન્ય સાથે સામટો હલ્લો કર્યો. તેમ ગ્રીક સૈન્યે પણ શૂરા ટ્રોજનની સામાં ટકાવ રાખવાનો નિશ્ચયનો પોકાર કર્યો. પણ એ ગર્જના એટલી થઈ કે તે આકાશમાં જ્યુપિટરનાં મંદિરમાં સંભળાઈ.

સર્ગ ૧૪ મો.

ઉન્માદ ભરી ગર્જના સાંભળીને નેસ્ટર ચોંક્યો ને આગેમેમ્નનને મળવા ચાલ્યો. વાટમાં ડાયોમીડ, યુલિસિઝ, આગેમેમ્ન વગેરે ઘાયલ યોદ્ધાઓ પોતાનાં વહાણમાંથી ઊતરીને આવતા હતા તે સામાં મળ્યા. પછી તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા—આગેમેમ્નન બોલ્યો કે હવે તો વહાણો ઊપાડવાં એજ ઘટતું છે. યુલિસિઝ બોલ્યો કે ઓ આગેમેમ્નન, તારાં મહોડાંમાંથી એવા શબ્દ કેમ નીકળેછે? તું દમ વગરનાં લશ્કરની સરદારી કરવાને લાયક છે, અમારૂં ઊપરીપણું કરવાને નહીં. જેને માટે અમે આટલાં દુ:ખ વેઠ્યાં છે તે કામ સિદ્ધ કર્યા વગર અમે પાછા ફરવાના નથી. તું તારે ચૂપ બેસી બીજાઓ બોલે તે સાંભળ્યા કર. ડાયોમીડ બોલ્યો હું સૌથી નાનો છઉં માટે મારાં બોલવા ઉપર કોઈ ક્રોધ ન કરશો. મારૂં મતતો આ છે કે ઘાયલ છૈયે તોપણ આપણે યુદ્ધ કરવુંજ. પછી તેઓ તૈયાર થયા ને આગેમેમ્નને આગળ પડી સરદારી કીધી.

નેપચૂન પણ આઘો નહોતો રહ્યો તેણે દરેક ગ્રીકને પ્રેરણા કરી સાવધ ને ચપળ કર્યા. જૂનોએ સુંદર સણગાર સજી વીનસને કહ્યું કે જે મોહિનીથી તું માણસ તથા દેવતાઓને વશ કરેછે તે મને આપ. વીનસે એક કટિમેખળા(કમરપટો)આપીને પછી જૂનો મોહિની સ્વરૂપ ધારણ કરીને ઐડાના શિખર ઉપર ગઈ. અહીં વાટમાં યોગમાયા (નિદ્રા) મળી તેને જૂનોએ સમજાવી, પણ એણે કહ્યું કે જ્યુપિટરની આજ્ઞા થાયછે ત્યારેજ મારાથી તેની પાસે જવાયછે, જાણતી નથી એણે મને એકવાર શિક્ષા કરી હતી તે? પછી જૂનોએ તેની ઈચ્છા પૂરી પાડવાનું વચન આપી તેને સાથે લીધી ને એ બંને જણ જ્યુપિટર પાસે ગઈ. પ્રથમ જૂનોએ જ્યુપિટરને પ્રેમ ઉપજાવ્યો ને પછી નિદ્રાએ તેને ઘેર્યો. વળી નિદ્રાએ આવી નેપચૂનને વર્તમાન કહ્યું ને એણે પાછા ગ્રીકને વધારે ઉસ્કેર્યા.

ગ્રીકના ભાલા અચ્છી રીતે ઊછળ્યા ને હેક્ટરે પણ ખૂબ કીધી પણ આખરે એજાક્સે એક મોટો પથ્થર ફેંક્યો તેથી તે પડ્યો. શત્રુઓ તેને ઘસેડી લેઈ જવાને ધસી આવ્યા પણ એટલામાં ટ્રોજન યોદ્ધાઓએ આવી તેને ઉંચકી લેઈ રથમાં બેસાડી ટ્રોય મોકલી દીધો.

ગ્રીક યોદ્ધાઓ નાના એજાક્સની સરદારી નીચે ટ્રોજન ઉપર ધધડીને પડ્યા ને માર માર કરી તેઓએ ટ્રોજન સૈન્યોને વહાણો આગળથી ઘણે દૂર હઠાવ્યું.

સર્ગ ૧૫ મો.

જ્યુપિટર જાગ્યો એટલે ટ્રોજન પાછા હઠ્યા છે ને હેક્ટર ઘાયલ થયો છે એ તેણે જાણ્યું ને જૂનોને બોલાવી કહ્યું કે એ તારૂંજ કારસ્તાન છે પણ હવે જોજે. જૂનો સોગન ખાઈ બોલી કે એમાં હું કોઈ રીતે સામેલ થઈ નથી; નેપચૂને ગ્રીકની દયા ખાઈ ટ્રોજનોને હઠાડ્યા હશે.

જ્યુપિટર બોલ્યો કે જો તું ખરુંજ બોલે તો જા, ઐરિસને ને અપાલોને અહીં બોલાવી લાવ. એ આવ્યાં એટલે જ્યુપિટરે પ્રથમ તો ઐરિસને આજ્ઞા કરી કે તું જઈ નેપચૂનને કહે કે તું ગ્રીકને સહાય કરવી મૂકી દઈ અહીં દેવસભામાં આવ અથવા સમુદ્રમાં જઈ રહે. પછી અપાલોને કહ્યું કે તું હેક્ટરને સારો કરી પાછો યુદ્ધમાં મોકલ ને તું પણ ટ્રોજનને સહાય કરજે. પછી તે બે જણ પોતપોતાનું કામ બજાવવાને ચાલ્યાં.

પછી હેક્ટરે પોતાના ટ્રોજનોને ઉસ્કેરી પાછો ગ્રીકના ઉપર ધસારો કર્યો ને તે વહાણ આગળ આવ્યો. ગ્રીકે વહાણમાંથી ને ટ્રોજને રથમાંથી છેક પાસે પાસે આવી જઈ એકમેકના ઉપર શસ્ત્ર ચલાવ્યાં.

હવે પેટ્રોક્લસ જે પોતાના મિત્રને દવા કરવાને તેના તંબુમાં રહ્યો હતો ને અનેક વાતોથી તેને રીઝવતો હતો તે ગ્રીકની હાર જોઈ ત્યાંથી ઊઠી એકિલિઝ કને જવાને લાંબાં પગલાં ભરી ચાલતો થયો હતો.

યુદ્ધમાં ટ્રોજન ટૂકડીઓ કોઈ આ વહાણ સામી ને કોઈ પેલાં વહાણ સામી મચી હતી પણ હેક્ટરે એજાક્સનીજ સામાં ઘમસાણ મચાવ્યું હતું. એ વખતના યુદ્ધનું પરિણામ આ થયું કે હેક્ટરે એક વહાણ પકડ્યું ને પોતાના એક સાથીને કહ્યું કે આગ લાવ ને સળગાવ. પણ જે ટ્રોજન વહાણને સળગાવવાને ધસતા હતા તેને એજાક્સ ભાલાથી અટકાવતો ને બાર જણને તો તેણે વિંધી પાડ્યા.

સર્ગ ૧૬ મો.

પેટ્રોક્લસને શોકથી ગદગદિત થયલો ને રડતો જોઈ એકિલિઝ બોલ્યો "રે તું છોકરીની પેઠે રડે છે શા સારૂ? તું કંઈ માઠા સમાચાર લાવ્યો છે? આપણા કોઈ મિત્ર મરણ પામ્યા છે? અથવા ગ્રીક પોતાના અપરાધને લીધે મરણ પામેછે તેથી શું તું રડેછે? બોલ, કહે મને. પેટ્રોક્લસ ડસકાં ખાતો બોલ્યો—ઓ મોટા શૂરા! તું ક્રોધ ન કરીશ, શૂરા ગ્રીક હાલ ઘાયલ થઈને પોતાનાં વહાણમાં પડેલા છે ને વૈદ્યો કામે લાગેલા છે: પણ ઓ એકિલિઝ તારી છાતી વજ્રની છે. ઓ નિર્દય તારા સરખો ક્રોધ મને કોઈ દહાડો પ્રભુ ન કરાવે? જો તારા સરખો પુરુષ ગ્રીકને અઘટિત નાશમાંથી નહીં ઊગારે તો બીજો હવે પછી કોણ ઊગારશે! તને તારા બાપ પેલ્યુસે ને થેટિસ દેવીએ જન્મ નથી આપ્યો પણ સમુદ્ર તથા ઉંચા ખડકોએ તને જન્મ આપ્યો છે ને એટલાજ માટે તારું મન શઠ નિર્દય છે. હવે તારા વિચારમાં કોઈ રીતે ન આવતું હોય તો મને તારાં સૈન્ય સાથે મોકલ કે હું જઈ ગ્રીકને સહાય કરૂં. તારું બખતર આપ કે ટ્રોજનો જાણે કે એકિલિઝજ આવ્યો છે, ને હું નવો યુદ્ધમાં ઘૂમીશ એટલે સૌ યોદ્ધાઓને પણ હિમત આવશે ને અમે ટ્રોજનોને મારી હઠાવી મહેલીશું.

એકિલિઝે પાછું પોતાના ક્રોધનું કહી સંભળાવ્યું પણ પછી તે બોલ્યો કે હશે જે થઈ તે થઈ. પણ હું તો નથીજ આવવાનો. તારી ઈચ્છા છે તો તું મારૂં બખતર, મારા રથ ઘોડા, મારું સૈન્ય એ સૌ લેઈને જા. પછી તેણે સૈન્યની ટૂકડીઓ બાંધી આપી, ઘણી ઘણી સલાહ આપી, મોટા ઉત્સાહથી પેટ્રોક્લસને વિદાય કર્યો.

પેટ્રોક્લસ યુદ્ધમાં સામેલ થયો ને પોતાના સૈન્યજનને બોલ્યો કે એકિલિઝના સાથીઓ ને મારા સ્નેહીઓ તમે શૂર પુરુષ થઈ ધસજો

કે પેલ્યુસના દીકરાને માન મળે ને આગેમેમ્નન પોતાથી થયલો વાંક સારીપેઠે સમજે.

પેટ્રોકલસ ધાડાં યુદ્ધમાં પડયો ને તેણે ટ્રોજનોનો ઘાણ કહાડવા માંડ્યો. તેણે ટ્રોજનોને વહાણ કનેથી દૂર કર્યા ને ભડકે બળતી આગને હોલવી નાખી. પણ ટ્રોજનો પાછા હઠયા તેટલામાં અડધું વહાણ બળી ગયું ખરૂં. તો પણ યુદ્ધ કંઈ અટકયું નહીં, કાપાકાપી ચાલ્યાં કીધી. પછી હેકટર ખસી ગયો પણ તેનાં સૈન્યથી ઊતાવળે ખંડક ઓળંગાયું નહીં. પેટ્રોકલસ પૂઠે પડ્યો પણ ટ્રોજનોએ વિખરાઈ જઈ રસ્તાઓ ઘેરી લીધા. તોપણ તે હેકટરને શોધતો ધસ્યો આલ્યો. સારપિડન સામો થયો. એણે પેટ્રોકલસને ભાલો માર્યો પણ તે તેને ન લાગતાં તેનો એક ઘોડો મરણ પામ્યો. બીજે ઊગામ્યો તે પણ તેનાં ખભા ઉપરથી ચાલ્યો ગયો. પણ પેટ્રોકલસે ધસીને એવો તો ફેંકયો કે સારપિડન ભોંકાઈ ગયો ને પોતાના રથ ઘોડા આગળ લાંબો થઈ પડયો. પેટ્રોકલસે તેની છાતી પર એડી મૂકી ભાલો ખેંચી કહાડયો ને તેનીજ સાથે તેનો જીવ પણ ગયો.

એ જોઈ તેના મિત્ર ગ્લાકસે અપાલોનું સ્મરણ કરી લિસિયન લોકને ઉશ્કેર્યા ને હેકટરને કહ્યું કે રે તું તારા સહાયોની દરકાર કેમ નથી રાખતો?-સારપિડન પડ્યો છે જો. એ મોટો સ્થંભ પડ્યો જાણી ટ્રોજનો શોકથી અકળાયા ને હેકટર ક્રોધમાં આગળ પડી પેટ્રોકલસને મારવા ધાયો. ટ્રોજનો ગ્રીકના ઉપર ઊલટયા.

પણ જ્યુપિટરે વિચાર કીધો કે હજી થોડી વાર પેટ્રોકલસને ઘૂમવા દેવો ને પછી હેકટરને ભય ઊપજાવવું. એ રથમાં બેસી ટ્રોય તરફ દોડયો ને ટ્રોજનોને પણ પોતાની પાછળ આવવાનું કહ્યું. એ દરમિયાનમાં અપાલોએ જ્યુપિટરની આજ્ઞાથી સારપિડનનાં મુડદાંને શસ્ત્રના ઢગમાંથી ઊપાડી લેઈ જઈ નદીમાં બોળી અમૃતનો લેપ કરી અમર વસ્ત્ર પહેરાવી ઉંઘ તથા મોત એ બેને સોંપ્યું ને કહ્યું કે એને એનાં રાજ્યમાં રૂડે ઠેકાણે સૂવાડી આવો.

પેટ્રોકલસે ટ્રોજન તથા લિસિયનની પાછળ ઘોડા દોડાવ્યા ને ઘણાક યોદ્ધાઓને સંહાર્યા. તેણે ઠેઠ ટ્રોય આગળ જઈ ત્રણવાર કિલ્લા ઉપર ચડવાનું મથન કર્યું પણ ત્રણેવાર તેને અપાલોએ હડસેલી કહાડયો ને હેકટરને પ્રેરણા કરી કે જોય છે શું, પડ ધધડીને. હેકટર બીજા ગ્રીકને પડતા મેલી પેટ્રોકલસનીજ પછવાડે દોડયો. એ ગ્રીકે રથમાંથી ઊતરી એક પથ્થર માર્યો પણ તે હેકટરને ન લાગતાં તેના સારથીને વાગ્યો ને એ પડયો. પછી એ બચારાને હેકટર માથા આગળથી ને પેટ્રોકલસ પગ આગળથી ખેંચવા લાગ્યા; ને બીજા ટ્રોજન ને બીજા ગ્રીક પણ જોશથી લડયાં કરતા હતા.

એમ બપોર સુધી તો ચાલ્યું પણ સૂર્ય અસ્ત થવાનો થોડોક કાળ રહ્યો તેવે ગ્રીકની જીત થઈ. તેઓ પેલા મુડદાંને ખસેડી લેઈ ગયા પણ પેટ્રોકલસ તો ટ્રોજના ઉપર ધસારો કરવામાંજ પોતાનું પરાક્રમ દેખાડવતો હતો. ત્રણવાર તેણે હલ્લા કર્યા ને ત્રણવાર મળીને તેણે નવ મોટા યોદ્ધાઓને કાપી નાખ્યા.

પછી અપાલોએ અદૃશ્ રહીને પેટ્રોકલસના ખભા તથા વાંસા ઉપર થાપટ મારી ને તેથી તેને અંધારાં આવી ગયાં ને તેનો ટોપ પડી ગયો, એ ટોપ જ્યુપિટરે હેકટરને આપ્યો. એક યોદ્ધો પેટ્રોકલસને મારવાને ઊતાવળો ધસ્યો ને તેણે એક ભાલો માર્યો તેથી ઢાલ, પટો એ

પડી ગયાં ને બખતર પણ નીકળી પડચું. તો પણ તે નાસીને પોતાના સાથીઓમાં ભરાયો. પણ તરતજ હેક્ટરે આવી બરછી મારી તેને જમીનદોસ્ત કર્યો ને પછી તે (હેક્ટર) આ પ્રમાણે ગર્વથી બોલ્યોઃ-

"પેટ્રોક્લસ તું અમારું નગર લેવાને અને ટ્રોજન સ્ત્રીઓને તારે દેશ લેઈ જવાને મથતો હતો પણ એ તારી કેવી ઘેલાઈ હતી! પણ તેઓનાં રક્ષણને માટે હેક્ટરના ઘોડા ઊતાવળા યુદ્ધમાં ધસે તેવા છે ને ભાલા મારવામાં ટ્રોજનો કુશળ છે ને તેમાં હું વિશેષે છઉં. પણ હવે ગીદો તને ખાશે, હતભાગ્ય પુરુષ! એકિલિઝ મોટો શૂરો છતે તને સહાય ન થઈ શક્યો.

પણ એને પેટ્રોક્લસે ધીમે ધીમે આ વચનો કહ્યાં—પણ હેક્ટર તું હવે તારી બડાઈ હાંક, જ્યુપિટરે તને જય આપ્યો છે. બાકી તારા સરખા વીસ યોદ્ધા મારા ભાલાને અધીન થાત. પણ સ્મરણ રાખજે તું હવે ઘણા દહાડા કહાડવાનો નથી, તું એકિલિઝને હાથે મરીશ ને દુર્દશા પામીશ. પછી તેણે પ્રાણ મૂક્યો.

હેક્ટર બોલ્યો—પેટ્રોક્લસ તું મારો નાશ થશે એવું નિર્દય ભવિષ્ય કેમ બોલેછે? કોણજાણે આમ પણ ન થાય કે એકિલિઝજ મારા ભાલાથી પડે ને પ્રાણ ખોય? પછી તેણે તેને એડીથી ડાબીને ભાલો ખેંચી કહાડયો ને તેને જમીન સાથે લાંબો કર્યો. પછી હેક્ટર ત્યાંથી એકિલિઝના ઘોડાવાળા રથમાં બેસી ઓટોમીડનને મારવાને વહાણ ભણી દોડયો.

સર્ગ ૧૭ મો.

પેટ્રોક્લસનું શબ એક ટ્રોજન યોદ્ધો ખેંચી લેઈ જતો હતો તેને મેનલેઅસે અટકાવ્યો. બંને જણે એકમેકના ઉપર ભાલા વાપર્યા પણ તેમાં તે ટ્રોજન પડયો ને મેનલેઅસે તેનાં શસ્ત્ર ઉઠાવી લેઈ જવાની તજવીજ કીધી, પણ એટલામાં હેક્ટર પોતાનાં સૈન્ય સાથે ત્યાં ધસી આવ્યો—મેનલેઅસ ત્યાંથી ખસી એજાક્સને તેડવા ગયો.

હેક્ટરે પેટ્રોક્લસનું બખતર કહાડી તેનાં શબને પોતાનાં સૈન્યમાં તાણી લેઈ જવા માંડયું. એવે એજાક્સ ને મેનલેઅસ આવી પહોંચ્યા. હેક્ટર ખસી રથ ઉપર ચડયો ને દૂર જઈ તેણે પોતાનું બખતર ટ્રોય મોકલી એકિલિઝનું પેર્યું—પછી તે પાછો ટ્રોજનોને ઉસ્કેરતો સંગ્રામમાં આવી ઊભો.

યુદ્ધ ચાલ્યું—ગ્રીક હઠયા ને ટ્રોજનો શબને ઘસેડી લેઈ ગયા. પછી પાછું યુદ્ધ વધ્યું. ઈનિયસ તથા હેક્ટર એ બેએ એકિલિઝનો રથ લેઈ જવાનું કીધું. પણ ઘોડાઓ પેટ્રોક્લસનાં મરણથી શોકે એટલાતો સ્તબ્ધ થઈ રહ્યા હતા કે તે સંગ્રામથી દૂર રડતા ઉભા હતા ત્યાંથી ડગ્યાજ નહીં. પણ જ્યુપિટરને દયા આવી તેથી તેણે તે ઘોડાઓને ટ્રોજન તથા ગ્રીકના સૈન્યમાં આણી મૂકયા ને પછી સારથીએ પોતાનું પરાક્રમ દેખાડવા માંડયું. પણ ટ્રોજનોના માર આગળ ગ્રીકથી ટકાયું નહીં ને એજાક્સ પણ ગભરાયો, તોપણ ગ્રીક યોદ્ધાઓ ઘોડાને ચાબક મારી મારી વહાણ તરફ દોડાવી લેઈ ગયા.

શબને માટે યુદ્ધ તો ચાલ્યાંજ કરતું હતું પણ મેનલેઅસે ત્યાંથી ખસી એક જણને મોકલી પેટ્રોક્લસનાં મરણના સમાચાર એકિલિઝને કહાવ્યા ને પોતે પાછો સંગ્રામમાં આવ્યો. અહીં એણે ને બે એજાક્સે વિચાર કર્યો. પછી બે એજાક્સે હેક્ટર તથા ટ્રોજનને ઘાડાં યુદ્ધમાં રોક્યા, કે તરતજ મેનલે-

અસ ને એક બીજે એ બે મળી શબને ઊઠાવી વહાણ આગળ લેઈ ગયા.

સર્ગ ૧૮ મો.

એકિલિઝે પેટ્રોક્લસનું મરણ સાંભળી કલ્પાંત કીધું. ચૂલામાંની ઊની રાખોડી બબ્બે હાથે લેઈને માથામાં ઘાલી ને મ્હોડાં પર નાખી. કેશ પિંખી તોડી નાખ્યા અને તે ધૂળમાં આળોટયો. દાસીઓએ પણ રડવા કકલવા માંડ્યું. પછી તે ભયંકર શબ્દે પોક મૂકી એવો તો રડયો કે સમુદ્રમાંથી તેની મા થેટિસે તે સાંભળ્યું.

એ તરત આવીને પૂછવા લાગી. દીકરા તું શાસારૂ રડેછે, તારા મનમાં શી દલગિરી ભરાઈ છે ? બોલ, મારાથી છાનું ન રાખ. જે તારી ઈચ્છા હતી તે તો જ્યુપિટરે પાર પાડીછે, હવે બીજું શું દુઃખ છે?

એકિલિઝ ડસકાં ખાતો બોલ્યો— મા, તે સંધું જ્યુપિટરે મારે માટે કીધું છે એ ખરુંપણ જ્યારે હું મારા પેટ્રોકલસને દેખવાનો નથી ત્યારે મને તેમાં શું આનંદ થવાનો છે? રે એને મેં મારાં મસ્તક પ્રમાણે ગણ્યો છે ને બીજા સર્વ મિત્રમાં વધારે માન આપ્યું છે. તે મારો પેટ્રોકલસ ગયો ! હેક્ટરે તેને માર્યો ને તેણે પેરેલું મારું બખતર ખૂંચી લીધું—મા, તું હવે તારા દીકરાનું મ્હોડું નથી દેખવાની. હું હવે પેટ્રોક્લસને મારનાર હેક્ટર જે મારો વેરી તેને હું મારા ભાલાથી મારીશ ને ત્યાંસુધી હું કોઈ માણસ સાથે રહેવાનો ને વહેવાર રાખવાનો નથી. થેટિસે આંસુ ઢાળી કહ્યું કે દીકરા તુંપણ રે થોડા દહાડાનોજ હવે મારેતો—કારણ કે હેકટરની પછી તારી વારી આવવાની. વળી એકિલિઝ રડતાં રડતાં બોલ્યો—પણ મા મારા મરણ પામેલા સાથીને સહાય કરવાનું મને સર્જિત નહોતું તો હવે હું હમણાંજ મરૂં. તે પોતાનાં વતનથી કેટલે દૂર આવી મૂઓ છે, રે તેણે પોતાનાં મોતથી ઊગરવાને મારીજ આશા રાખી હતી. પણ જ્યારે હું પાછો દેશ જનાર નથી, જ્યારે હું પેટ્રોકલસ તથા બીજા સાથીઓનું સંરક્ષણ કરી શકયો નથી ત્યારે હવે મારે અહીં નિરર્થક વહાણમાં શું કરવા પડી રહેવું? ક્રોધથી મોટા ડાહ્યાઓ તે કઠોર છાતીના થઈ જાયછે. એવા કે તેઓને ક્રોધ મધ કરતાં વધારે મીઠો લાગેછે—આગેમ્નને મને ઘણો ક્રોધી કર્યો. પણ હવે તે વાત શી કરવી? જરૂર પડી છે માટે હવે મારે મારો ક્રોધ ડાબી રાખવો જોઈએ; હું હવે જઈશ, હેકટરને ખોળીશ, બળિયાઓ મોતને અધીન થયા છે તો તેનો હું શોક શું કરું? માટે તું મને યુદ્ધમાં જવાની ના ન કહે ને કહીશ તો હું તે તારી વાત માનનાર નથી.

થેટિસે કહ્યું પણ દીકરા, દુઃખમાં આવી પડેલા સંબંધીઓને નાશમાંથી ઊગારવાં એ કંઈ નઠારી વાત નથી. પણ સવારે હું તારે સારૂ નવું બખતર લેઈ આવું ત્યાંસૂધી તું માર્સની સામાં યુદ્ધ કરવા જતો નહીં. એમ બોલી તે પાછી સમુદ્રમાં ગઈ.

હવે મેનલેઅસ શબને ઊઠાવી વહાણ આગળ લેઈ ગયો પણ ત્યાં હેકટરે આવી શબનો પગ ધરી રાખ્યો. ત્રણવાર ગ્રીકલોકે તે છોડાવ્યો ને ત્રણવાર હેકટરે તે પકડી ધર્યો. એ પ્રસંગે એજાકસ હેકટરને દૂર કરવાને બહુ બહુ મથ્યા પણ તેઓનું ફાવ્યું નહીં.

જૂનોની મોકલેલી ઐરિસ એકિલિઝ પાસે આવીને બોલી કે ટ્રોજનો પેટ્રોકલસના શબની દુર્દશા કરેછે તે તારાથી કેમ સહન થાયછે માટે ઊઠ. એકિલિઝે કહ્યું કે મારી માએ

બખતર વિના જવાની ના કહી છે; ને તે વલ્કન પાસે બીજું કરાવી લાવી મને આપનાર છે. ઐરિસે કહ્યું કે તું ત્યાં આવી તારૂં મહોડું દેખાડ એટલે ટ્રોજનો ભયથી પાછા હઠશે ને થોડીવાર યુદ્ધ બંધ રહેશે. માટે, હમણાં તો તું ચાલ.

એકિલિઝ ઊઠયો ને મિનર્વાએ તેના ખભા ઉપર પોતાની ઢાલ નાખી. વળી તે દેવીએ તેનાં મસ્તકની ચોમેર સુનેરી વાદળું રાખ્યું કે જેમાંથી તેજના ભભુકા નીકળ્યા. પછી તેણે સંગ્રામમાં જઈ મોટી ગર્જના કરી ને મિનર્વાએ પણ કરી—એવી કે સૌ ટ્રોજનો ગભરાટમાં પડીગયા. પણ જ્યારે એઓએ પિત્તળના રણકા જેવો એકિલિઝનો સાદ ઓળખ્યો ત્યારે તેઓએ પોતાના ઘોડા ફેરવી રથને વાળવા માંડ્યા- એ ગભરાટમાં બાર ટ્રોજન યોદ્ધાઓ પોતાનાજ રથ તથા ભાલાથી મરણ પામ્યા અને ગ્રીક યોદ્ધાઓએ પેટ્રોકલસને લેઈ જઈ કરકટી ઉપર સૂવાડયો. પછી તેની આસપાસ સૌ શોક કરતા ઉભા ને એકિલિઝ પણ આંસું પાડતાં પોતાના પ્રાણપ્રિયની સામાં ટકટક જોયા કીધું.

પછી જૂનોએ સૂર્યને વહેલો અસ્ત કીધો ને ગ્રીક તથા ટ્રોજન યુદ્ધ કરતા બંધ થયા. રાતે ભૂત ભવિષ્યના જાણનારા પોલીડામસે હેકટરને કહ્યું કે હવે અહીં પડી રહેવામાં ફાયદો નથી. એકિલિઝનો આત્મા એટલો તો ઉગ્ર છે કે તે આ રણભૂમિમાંજ નહીં અટકે પણ નગર તથા નગરની સ્ત્રીઓને માટે યુદ્ધ કરતો ધસ્યો આવશે. મારૂં કહ્યું માની અહીંથી ચાલો; નહીંતો સવારે એકિલિઝનાં શસ્ત્ર આગળ આપણાથી ટકી શકાવાનું નથી. હેકટરે ભવાં ચડાવી ઉત્તર વાળ્યો કે નગરમાં ગોંધાઈ રહેવાનીં તું વાત કરેછે તે મને જરા પસંદ પડતી નથી. જ્યુપિટરે આપણને સમુદ્ર કાંઠે કીર્ત્તિ અપાવી છે માટે તેની ઈચ્છા પ્રમાણે આપણે અહીંજ રહેવું યોગ્ય છે. પણ હમણાં ખાવાનું કરો ને સાવધ થઈ રહો. વહાણે વાયે આપણે વહાણ આગળ જઈ તીક્ષ્ણ યુદ્ધ કરીશું અને જો એકિલિઝ વહાણમાંથી લડશે તો તેમાં તેની હાનિજ છે. ખરેખર હું કંઈ ભયંકર શબ્દવાળાં યુદ્ધમાંથી પાછાં પગલાં કરવાનો નથી પણ હઠે ભરાઈ તેની સામાં લડીશ પછી તે જય મેળવશે કે હું મેળવીશ. માર્સદેવ બંનેનો છે—કાપી નાખનારને પણ કાપી નાખેછે.

ગ્રીક સૌએ આખી રાત પેટ્રોકલસનો શોક કર્યા કીધો. એકિલિઝ ઘણુંજ આક્રંદ કર્યું; પણ પછી તેણે ને મિત્રોએ પેટ્રોકલસને પાણીથી નવડાવી, કપડાં પેરાવી એક બીછાના ઉપર સુવાડી તેઉપર સફેદ ચાદર ઓઢાડી. એકિલિઝ તેની પાસે બેસી રહ્યો.

થેટિસ વલ્કન પાસે ગઈ ને એણે બહુ શ્રમ કરી પાંચ પડની એક સુંદર ઢાલ ઘડી ને તેમાં ઘણુંએક અર્થ સાથે નકસી કામ દેખાડયું. એવું કે દેવ ને મનુષ્ય તે જોઈ વિચાર કરે ને મર્મ સમજે; પછી તેણે અગ્નિનાં તેજ કરતાં વધારે તેજ મારતું એક બખતર બનાવ્યું; વળી એક ટોપ બનાવ્યો.

પછી વલ્કને તે ત્રણ વાનાં એકિલિઝની માની આગળ મૂકયાં; ને એ, શકરાની પેઠે ઉડીને પાછી પૃથ્વી ઉપર આવી.

સર્ગ ૧૯ મો.

પ્રભાત થયું કે થેટિસ એકિલિઝ પાસે આવી ને બોલી—દીકરા, આપણે દલગીર તો ઘણાં છૈએ પણ જ્યારે દેવતાઓની ઈચ્છાથી તેમ થયું છે ત્યારે હવે એને હમણા પડી રહે-

વાદે; પણ આ સુંદર શસ્ત્રો પૃથ્વી ઉપર કોઈ માણસે નથી ધારણ કર્યાં તે તું કર. એમ કહી તેણે તે મૂક્યાં ને તે એવાંતો પ્રકાશિત હતાં કે સૌ જણ ઝબકારે ઝંખવાઈ ગયા ને ભયપામી આઘા નાઠા.

એકિલિઝ બોલ્યો–શસ્ત્રો તો હું સજું છઉં પણ માખીઓ ઘામાં પેસીને કીડા પેદા કરશે. ને શબ અપવિત્ર થશે માટે એની મને બહુ ચિંતા થાયછે. થેટિસ બોલી તું શબની ચિંતા ન કર, વર્ષ દહાડો રહેશે તોપણ નહીં બગડે તેવો હું ઉપાય કરું છઉં પણ તુંતો હવે ઊઠ, જા ને યુદ્ધ કર. પછી થેટિસે પેટ્રોકલસના નસકોરાંમાં અમૃતઔષધી રેડી.

પછી એકિલિઝ કાંઠે કાંઠે શબ્દ કરતો ને ગ્રીક યોદ્ધાઓને જણાવતો ચાલ્યો. પછી એક ઠેકાણે તે ઊભો ને અહીં ડાયોમીડ ને યુલિસિઝ પોતાના ભાલાને ટેકી લંગડતા આવ્યા, જેઓ હેક્ટરને ધાકે સંતાઈ રહ્યા હતા તેપણ આવ્યા ને છેલ્લે આગેમેમ્નન પણ આવ્યો. જ્યારે સૌ એકઠા થયા ત્યારે એકિલિઝ ઉંચે સ્વરે આ પ્રમાણે બોલ્યો:–

આગેમેમ્નન ! જેવા આજ છૈએ તેવા આપણે પ્રથમથીજ મિત્ર રહ્યા હોત તો ઘણું સારૂં હતું–રે આપણે એક છોકરીને માટે પ્રાણ જાય તેવો કલહ કરી ભિન્ન રહ્યા. જ્યારે મેં નગર લીધું ને વહાણમાં તેને આણી તે સમા ઉપર ડાએના દેવીએ તેને બાણ મારી કાપી નાખી હત તો સારૂં હતું કે કલહ ઊઠતજ નહીં ને સૌ ગ્રીક આ ભુંડી દશા ન જોત. આપણા કલહથી હેક્ટરને ને ટ્રોજનોને સારૂં થયું પણ હું ધારું છઉં કે એ તારા મારા સ્મરણનું ગ્રીકલોક સદા સ્મરણ રાખશે. પણ હવે એ ગઈગુજરી આપણે મૂકી દઈએ–જરૂરીઆતને લીધે આપણે આપણા ભિન્ન આત્માને છાતીમાં ડાબી નાખવા પડેછે. આજ હું મારા ક્રોધનો અંત આણું છઉં ને મારે આગ્રહ ધરી સદા ક્રોધી રહેવું એ યોગ્યં પણ નથી. પણ હવે તું લંબકેશી સર્વ ગ્રીકને ઉસ્કેરી યુદ્ધમાં દોર કે તેઓની સામાં લડવા આવતા ટ્રોજનોને તપાસી લેઉં.

એ પ્રમાણે તે બોલ્યો ને સૌ ગ્રીક પ્રસન્ન થયા કે એકિલિઝે પોતાના ક્રોધનો ત્યાગ કર્યો. પછી આગેમેમ્નન બોલ્યો સાંભળો—તમે સૌએ મને ઠપકો આપ્યો છે પણ મારો વાંક નથી. તે દહાડે જ્યુપિટર, વિધાત્રા અને રાત્રિની પુત્રીઓએ મારું મન ભમાવેલું તેથી મેં એકિલિઝનું મન દુખવ્યું હતું. જ્યારે હેક્ટરે આપણને વહાણો ઉપર હડસેલી મૂક્યા હતા ત્યારે હું મારું કરેલું અઘટિત કામ–તને માઠું લગાડેલું તે વિસારી શક્યો નથી. હું તારું મન મનાવવાને રાજી છઉં ને તને ઘણી ઘણી બક્ષીસો આપું છઉં. પણ હમણાંતો તું ઊઠ ને રણે ચઢ.

એકિલિઝ બોલ્યો તું મને બક્ષીસો આપ અથવા ન આપ પણ હમણાં તો સંગ્રામનોજ વિચાર કરવો યોગ્ય છે. યુલિસિઝ બોલ્યો કે એકિલિઝ તું સૌને ભૂખ્યાના ભૂખ્યા સંગ્રામમાં જવાનું ના કહે. યુદ્ધ અટકવાનું નથી ને ભૂખ્યાં સૌથી લડાવાનું નથી માટે સૌને ખાવા પીવાની જરૂર છે.

પછી યુલિસીઝ ને બીજા એઓએ આગેમેમ્નનના તંબુમાં જઈ એણે જે બક્ષીસો આપી તે લેઈ આવી એકિલિઝને આપી ને પછી સૌ ગ્રીકે આનંદથી સારીપેઠે ભોજન કીધું.

પછી ગ્રીકજનો એકદમ સામટા વહાણ ઉપરથી કીનારાપર કૂદી પડયા ને એકિલિઝ પોતાના રથ ઉપર ચઢયો.

એ વેળા જૂનોની પ્રેરણાથી તેના એક ઘોડાને વાચા થઈ–કે એકિલિઝ અમે તને સલામત લેઈ જઈશું તો ખરા, પણ હવે તારો અંત પણ પાસે આવેછે એવું તને સર્જિત છે.

એકિલિઝ ક્રોધ કરી બોલ્યો કે તું મારાં મોતનું ભવિષ્ય શું કરવા બોલેછે ? તે બોલવાની તારે જરૂર નથી. હું જાણું છઉં કે હું પાછો મારે દેશ જવાનો નથી પણ અહીં આંજ મરવાનો છઉં; તોપણ જ્યાંસૂધી ટ્રોજનો યુદ્ધથી પુષ્કળ નહીં ધરાય ત્યાંસૂધી તો હું અટકવાનો નથી.

એમ બોલી સૈન્યની આગલી હારમાંથી મોટી હાંક મારી તેણે પોતાના ઘોડાઓને ધસાવ્યા.

સર્ગ ૨૦ મો.

જ્યુપિટરે દેવસભા ભરીને સર્વને કહ્યું કે હવે પાછું ગ્રીક ટ્રોજનોનું મોટું યુદ્ધ થાયછે માટે જેને જેનો પક્ષ કરવો હોય તે તેઓનો કરે. એકિલિઝની સામાં ટ્રોજનો ટકી શકવાના નથી; થોડીવાર ઉપર ટ્રોજનો તેને દેખી ભય પામી નાઠા હતા. પણ હવે તો તે નવાં શસ્ત્ર ધારણ કરી મિત્રનું વેર લેવાને પૂર્ણ ક્રોધથી ઊછળશે; ને નિર્માણ કરેલા દિવસની પહેલાં પણ તે ટ્રોયનો કોટ પાડશે એમ મને જણાયછે. તમે સૌ જાઓ, હું અહીં બેસી જોયાં કરી મારા આત્માને આનંદ પમાડીશ.

પછી દેવ દેવીઓ પોતપોતાના પક્ષનાં સૈન્યોને પ્રેરણા કરી યુદ્ધમાં મચ્યાં, ને મોટો કોલાહલ થઈ રહ્યો. ઉપરથી જ્યુપિટરે ભયંકર ગર્જન કર્યું ને નીચેથી નેપચૂને પૃથ્વીને ને ઉંચા પર્વતને કંપિત કર્યાં. નેપચૂનની સામાં અપાલો, મિનર્વાની સામાં માર્સ, જૂનોની સામાં ડાયેના (અપાલોની બેન) ઈત્યાદિ સૌ ઘુમાઘૂમ કરવા લાગ્યાં.

એકિલિઝની દાઢ હેક્ટર ઉપર હતી પણ પ્રથમ તો અપાલોની પ્રેરણાથી ઈનિયસ એકિલિઝની સામાં આવ્યો. એ વેળા જૂનોએ નેપચૂન તથા મિનર્વાને કહ્યું કે આપણે પણ એકિલિઝની પાસે ઉભાં રહીએ પણ નેપચૂને કહ્યું કે જ્યાંસૂધી માર્સ અથવા અપાલો સંગ્રામમાં પડે નહીં ત્યાંસૂધી આપણે દૂર બેસી જોયા કરવું. પછી એક ઉંચા કોટ ઉપર એક બાજુએ તેઓ ને તેઓના પક્ષના દેવ દેવીઓ બેઠાં ને બીજી બાજુએ માર્સ તથા અપાલો ને એઓનાં પક્ષનાં બેઠાં.

ઈનિયસ ધસ્યો આવ્યો તેને એકિલિઝ બોલ્યો કે તું મને મારીશ એમ સમજી સૌથી આગળ પડીને મારી સામાં લડવા આવ્યો છે? તને સ્મરણ નથી થતું કે મેં તને આગળ એક વાર પાછો હઠાવ્યો હતો તે પાછો મારી સામાં ફરી આવ્યોજ નહોતો? હું તારા સારાને માટે કહું છઉં કે તું મારી સામો ન આવ, નહીં તો તારી હાનિ થશે.

ઈનિયસ બોલ્યો—મને બાળક છોકરો જાણી ધમકી આપી બીવડાવીશ નહીં. મને પણ તારી પેઠે બોલતાં આવડે છે. તું કોણ કુળનો છે ને હું કોણ કુળનો છઉં તે આપણે બંને જાણીએ છૈએ. પણ જ્યુપિટર પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે મનુષ્યનું શૌર્ય પરાક્રમ વધારે છે ને ઘટાડેછે પણ હવે સંગ્રામના મધ્યમાં ઉભા રહી બાળકની પેઠે વાતો કરવી અથવા સ્ત્રીઓની પેઠે મેણાં ઓઠાં કરવાં એ સારૂં નથી. શબ્દથી તું મને નાહિંમતવાન કરી શકનાર નથી; આવીજા.

એમ બોલી તેણે એકિલિઝની ઢાલ ઉપર લાંબો ભાલો માર્યો. ઢાલના પાંચ પડમાંનાં બે વિંધાયાં પણ પછી ત્યાંજ ભાલો અટક્યો. એકિલિઝ જે માર્યો તેથી ઈનિયસની ઢાલ

ભાંગીને છુંદાઈ ગઈ. ઈનિયસ ઘાથી તો ઊગર્યો પણ ભયથી સ્તબ્ધ થઈ રહ્યો. ગ્રીક તીક્ષ્ણ ખડ્ગ લેઈ ઊછળ્યો ને ટ્રોજને એક મોટો પથ્થર લેઈ બળથી સામાં ફેંક્યો. ઈનિયસનો જીવ જાત ને પથ્થર, એકિલિઝના ટોપ અથવા ઢાલ ઉપર પડત પણ એટલામાં નેપચૂને આવી ગ્રીકની આંખે અંધારાં મૂક્યાં ને ઈનિયસની ઢાલમાંથી ભાલો કહાડી એકિલિઝના પગ આગળ મૂક્યો; વળી ઈનિયસને પૃથ્વી ઉપરથી ઉંચો કીધો ને એ,યોદ્ધાઓ તથા ઘોડાઓની ઉપર થઈને પોતાનાં સૈન્યની પાછલી હારમાં આવી ઊભો. અહીં નેપચૂને કહ્યું કે મૂર્ખ તું કીઆ દેવની પ્રેરણાથી એકિલિઝની સામાં આવ્યો, હવે જો ફરીથી આવીશ તો વગર મોતે મરીશ. પછી નેપચૂને એકિલિઝની આંખ આગળથી અંધારાં દૂર કર્યાં તો એ પોતાનાં મનમાં વિસ્મય પામ્યો કે મેં ભાલો તો માર્યો ને તે વળી અહીં ક્યાંથી પડ્યો ને જેના ઉપર ઊગામ્યો તે ક્યાં છે ? પછી તે દરેક ગ્રીકને ઉસેકેરતો આગળ ચાલ્યો.

હવે હેકટરે આગળ પડવા માડ્યું પણ અપાલોએ કહ્યું કે હમણાં બહાર ન પડતો, સૌમાં રહીને લડજે. એઉપરથી હેકટરે અંદર રહી લડ્યાં કીધું.

એકિલિઝ ત્રણ મોટા ટ્રોજન યોદ્ધાઓને કતલ કરી પ્રાયમના દીકરા પોલેડોરસના ઉપર આવ્યો. એને પણ માર્યો ને એનાં છૂટાં પડી ગયલાં આંતરડાં હાથમાં એકઠાં કર્યાં. એ જોઈ હેકટરની આંખે તંમર આવ્યાં ને તે કોઈનો વાર્યો ન રહેતાં ધુંધમાં ભડકાં જેવો તેજસ્વી ભાલો ફેરવતો એકિલિઝની સામાં આવ્યો.

તરતજ એકિલિઝ કૂદતો કૂદતો ગર્વથી બોલ્યો. હાં, જેણે મારા આત્માને ઝેરી ડંખ દીધો છે, જેણે મારા મિત્રને મારીનાખ્યો છે તે માણસ આ મારી પાસે ઊભો છે; હવે આપણે એકમેકથી ડરવાનું કામ નથી. પછી તેણે હેકટર પ્રત્યે કહ્યું કે આવ આવ પાસે આવ કે તું તારા અંતને વહેલો પામે.

કલગી કૂદાવતો હેકટર નિર્ભયપણે બોલ્યો—મને બાળક જાણી બોલીને મા બીવડાવ. મને પણ બોલતાં આવડે છે. હું જાણું છઉં કે તું ખરેખર બહાદૂર છે ને હું તારા કરતાં ઊતરતો છઉં પણ દેવતાઓની ઈચ્છા હશે તો હું ઊતરતો છઉં તોપણ મારા ભાલાથી તારો પ્રાણ લેઈશ કેમકે મારાં શસ્ત્રની અણી પણ તીક્ષ્ણ છે.

એમ બોલી તેણે એકિલિઝના ઉપર ભાલો ફેંક્યો પણ મિનર્વાએ હળવે ફૂંક મારી એટલે તે ભાલો પાછો જઈ હેકટરના પગ પાસે આવી પડ્યો. પણ એકિલિઝ ભયંકર શબ્દ કરી પ્રચંડ ક્રોધના આવેશમાં ધસ્યો આવ્યો; પણ અપાલોએ ઘાડું ધૂમસ પાથરી દેઈ તેને અટકાવ્યો. ત્રણવાર એકિલિઝ ઊછળ્યો ને ત્રણવાર તેણે પોતાનો ભાલો ધૂમસ ઉપર માર્યો. ચોથીવાર ઊછળ્યો ને ન ફાવ્યો ત્યારે તે ઊતાવળું બબડ્યો કે કૂતરા તું મરણથી ઊગર્યો છે. તારું આવીજ પોંતું હતું પણ તું ભાલાઓના સંગ્રામમાં જતાં પહેલાં અપાલોની પ્રાર્થના કરેછે તેથી તેણે તારું સંરક્ષણ કર્યું છે. પણ વારુ બીજી વાર મળજે તો ખરો તને પૂરોજ કરી નાખીશ, મને પણ કોઈ દેવતા સહાય કરશેજ. હમણાં તો હું બીજા ટ્રોજનો ઉપર જાઉં છઉં.

પછી તેણે ટ્રોજન સૈન્યમાં ચારે પાસ ભાલો ફેરવ્યો ને ઘણાક યોદ્ધાઓને ગતઃપ્રાણ કર્યા ને તે પોતાને લોહીથી ખરડાઈ ગયલો

જોઈ પોતાના અજિત હાથની કીર્ત્તિથી હરખાયો.

સર્ગ ૨૧ મો.

એકિલિઝના મારથી ટ્રોજનો કેટલાએક નગર તરફ ને કેટલાએક સ્કામાંડર નામની નદી તરફ નાઠા. નદી તરફ નાઠા તેની પાછળ એકિલિઝ પડયો. કેટલાએક ટ્રોજનો તો નદી ઉપરના કોતરભેખડમાં ભરાઈ રહ્યા પણ જેઓ નદી ઓળંગી જતા હતા તેમની પાછળ એકિલિઝ પણ હાથમાં તરવાર લેઈને નદીમાં પડયો ને તરતાં તરતાં ઘણાકનો ઘાણ વાળી નાખ્યો ; પણ જ્યારે તેના હાથ થાકયા ત્યારે તેણે બાર ટ્રોજનોને જીવતા નદી બહાર આણ્યા ને તેઓને બાંધીને વહાણ ઉપર મોકલાવી દીધા—આવા વિચારથી કે પેટ્રોકલસનાં શબની સાથે તેઓને પણ બાળી મૂકવા. પછી તેણે બીજા બે યોદ્ધાઓને માર્યા ને નદીનો દેવ તેઓનું સંરક્ષણ કરી ન શકયો માટે તેનું ઉપહાસ્ય કર્યું. દેવ ઘણો ક્રોધે ભરાયો એટલામાં એકિલિઝ નદી તીરે આવ્યો ને પોતાના ભાલાનો પટો કરવા લાગ્યો. અહીં નદીદેવે કેટલાએક ટ્રોજનોને પોતાનું તેજ આપી એકિલિઝની સામાં લડાવ્યા પણ તેઓના પ્રાણ ગયા.

એ જોઈ નદીદેવ માણસનું રૂપ લેઈ ખીજવાઈને બોલ્યો—ઓ એકિલિઝ તું બળમાં શ્રેષ્ઠ છે કેમકે દેવતાઓ તને સહાય થાયછે પણ તું હીણાં કર્મ કરેછે. મારી નદીઓ મુડદાંથી ભરાઈ ગઈ છે ને હું મારી ભરતી સમુદ્રમાં રેડી શકતો નથી ને તું સંહાર કરતો બંધ પડતોજ નથી !

એકિલિઝે ઉત્તર વાળ્યો—જ્યાંસુધી હું ટ્રોજનોને નગરમાં નહીં ઘાલું ને હેકટર ને હું સામાંસામાં નહીં લડીએ ત્યાંસુધી હું કૉલકરાર તોડનારા ટ્રોજનોનો સંહાર કરતો અટકનાર નથીજ.

પછી નદીદેવે અપાલોની સ્તુતિ કીધી. નદી પોતાનું પાણી વધારી હોડાઓ સાથે ધસી આવી. એક હોડો એકિલિઝની ઢાલ ઉપર પછડાયો ને તેના પોતાનાં પગ ઠર્યા નહીં. તેણે કૂદીને કાઠે આવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેની પાછળ તે મોટો શબ્દ કરી દોડી. એ પ્રમાણે નદીએ એકિલિઝનો કેડો લીધો ને તેને થકવ્યો.

એકિલિઝ રડયો ને જ્યુપિટરને વિનવવા લાગ્યો. આ નદીમાંથી ઊગારવાને કોઈ દેવ મને સહાય કેમ નથી થતું ? રે મારી માના જેવી જૂઠી કોને કહું ? તેણે તો મને કહ્યું હતું કે ટ્રોયના કોટ આગળ તું અપાલોનાં બાણથી મરીશ ને આ હું નદીમાં ઘેરાઈ રહી ડૂબી મરૂં છઉં. રે હેકટરે મને મારી નાખ્યો હોત તો સારૂં થાત—તે આ પ્રદેશમાં મોટામાં મોટો બહાદૂર છે ને બહાદૂરે બહાદૂરને માર્યો એમ કહેવાત.

એ ગદગદ વાણી નેપચૂને ને મિનર્વાએ સાંભળી ને એઓએ ધીરજ આપી. પણ એટલામાં નદીદેવે પોતાના એક ભાઈની સહાયતાથી એકિલિઝને પાછો ગભરાવ્યો. પછી એકિલિઝના ઈષ્ટદેવોએ વલ્કનને મોકલ્યો ને એની સહાયતાથી એકિલિઝ સંકટમાંથી ઊગર્યો.

પછી દેવતાઓમાં પરસ્પર ઘાડું યુદ્ધ ચાલ્યું પણ પછી અપાલો ટ્રોયનું રક્ષણ કરવા આવ્યો ને બીજા દેવતા પોતાને ધામે ગયા.

હવે એકિલિઝ માણસનો ને ઘોડાનો સંહાર કરતો આવેછે ને ટ્રોજનો ગભરાઈ જઈ અહીં તહીં નાસાનાસ કરેછે એ સંધું પ્રાયમ

રાજાએ કોટ ઉપરથી જોયું. તેણે નીચે આવી આજ્ઞા કરી કે દરવાજા ખુલ્લા કરો કે સૌ ટ્રોજનો અંદર આવી જાય ને પછી પાછા દરવાજા બંધ કરી દેજો. પછી સૌ ટ્રોજનો પાણીથી તરસ્યા ને ધૂળથી રગદોળાયલા નગરમાં આવ્યા. એકિલિઝ પણ તેમની પાછળ અંદર ઘૂસ્યો હતજ પણ અપાલોએ આજીનોર નામના એક ટ્રોજન યોદ્ધાને હિંમત આપી તેની સામાં મોકલ્યો. તે એકિલિઝને આવતો દેખી ઢાલ ધરી પહાડની પેઠે અચળ ઊભો રહ્યો ને ભાલો તાકી બોલ્યો:–

ઓ એકિલિઝ તું હવે મોટી આશા રાખતો હઈશ કે આજ તું મોટાં મનનાં ટ્રોજનોનાં નગરને ઉજડ કરીશ; પણ મૂર્ખ! ખરેખર હજી બહુ વિઘ્ન પાર કરવાનાં છે–નગરમાં હજી અસંખ્ય શૂરાઓ છે ને અમે અમારાં માતપિતા, અમારી સ્ત્રીઓ ને અમારાં બાળકને માટે અમારાં પ્રિય નગરનું સંરક્ષણ કરીશુંજ; પણ જોજે કે તું ભયંકર ને સાહસિક યોદ્ધો છે તોપણ તારૂં મોત અહીંજ છે.

એમ બોલી તેણે ભાલો માર્યો ને એ એકિલિઝના ઘૂંટણ આગળ લાગ્યો પણ તે દેવદત્ત ઢાલવડે તેને લાગ્યો નહીં. પછી એકિલિઝે ભાલો માર્યો પણ અપાલોએ ધૂમસ પાથરી તેને યશ અપાવ્યો નહીં.

પછી અપાલો તે ટ્રોજનનું રૂપ ધારણ કરી આડે રસ્તે પેલી ભયંકર નદી તરફ નાઠો. એકિલિઝ તેની પાછળ દોડયો, પણ એ અવકાશમાં બહાર રહેલા ટ્રોજનો જેમ નસાય તેમ નાસીને નગરમાં આવ્યા ને દરવાજા બંધ થયા.

સર્ગ ૨૨મો.

ટ્રોજન સંઘા ભય પામી નગરમાં વિશ્રાંતિ લેતા થયા ને ગ્રીક સંઘા ઊમંગભેર ધસ્યાં આવવા લાગ્યા, પણ હેકટર ટ્રોયની બહાર સીયન દરવાજા આગળ ઊભો રહ્યો.

અપાલોએ એકિલિઝને કહ્યું: હું દેવની પાછળ તું માણસ શું કરવા દોડેછે ? હજુ તેં જાણ્યું નથી કે હું દેવ છઉં? પણ ક્રોધી આંધળો હોયછે. તને અહીં મોકલી ટ્રોજનો નગરમાં ભરાઈ ગયા છે.

એકિલિઝ બોલ્યો—અપાલો તેં મારો તાલ બગાડ્યો. ટ્રોયમાં ભરાઈ જાત તેની પહેલાં ઘણા જણે પોતાને દાંતે પૃથ્વીને ધરી હોત. તેં મને મોટી કીર્ત્તિથી અલગ રાખ્યો. મારામાં શક્તિ હોત તો મેં તને ક્યારની શિક્ષા કરી હોત. પછી તે ઉતાવળે પગે નગર તરફ વળ્યો.

એને આવતો દેખી પ્રાયમે હેકટરને વિનવી વિનવીને કહ્યું કે ભાઈ તું અંદર આવ, અંદર આવીને યુદ્ધ કરજે પણ હેકટરે તે ન માન્યું. એની મા ઘણું કરગરી પણ કોઈ રીતે હેકટર સમજ્યો નહીં. જેમ ઝેરી વસ્તુ ખાઈ ખાઈને માતો બનેલો વિકાળ સાપ માણસની વાટ જોતો હોય તેટલામાં એકાએક ક્રોધી બની જઈ ભયંકર ચળકાટ મારે ને પોતાના રાફડાની આસપાસ વીટલાયા કરે, તેમ ન સમી જાય તેવી હિંમતવાળો હેકટર બૂરજના ઉપર પોતાની ચળકતી ઢાલ ટેકીને એકિલિઝની વાટ જોતો ઉભો રહ્યો; પણ તે ક્રોધમાં પોતાના જીવને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:—

રે જો હું અંદર જઈશ તો પોલીડામસ મને ઠપકો આપશે—એકિલિઝે પ્રથમ મહોડું દેખાડ્યું હતું તે દિવસની રાતે તેણે મને ટ્રોયમાં આવવાની સલાહ આપી હતી પણ તે મેં માની નહોતી. એ મારી હઠથી ઘણાક ટ્રોજનો માર્યા ગયા છે ને ટ્રોજન

પુરુષો ને ટ્રોજન સ્ત્રીઓ મારા ઉપર નારાજ હશે ને એમાંનું કોઈ બેઅદબ થઈ બોલશે કે હેક્ટરે માત્ર પોતાનાંજ બળનાં ઉપર વિશ્વાસ રાખીને લોકનો સંહાર કરાવ્યો છે—એ વચન મારાથી કેમ સંખાશે? પણ એકિલિઝની સામાં યુદ્ધ કરી તેને મારી નગરમાં જવું અથવા નગરને માટે તેને હાથે મરવું એ વધારે સારૂં છે. વળી ઢાલ ભાલો બાજુપર મૂકી દેઈ એકિલિઝને જઈ કહું કે હેલનને આપીએ છિયે ને બીજું પણ ધન આપીએ છિયે તે લો ને નગરને બચાવો. પણ એ માટે મારે વડા—મુખ્ય ટ્રોજનને પૂછવું જોઈએ ખરૂં. પણ એ બધી વાતોનો મારે શું કરવા વિચાર કરવો? વળી હું તેની પાસે જાઉં ને તે દયા ન આણતાં, માન ન આપતાં મને કાપી નાખે! પણ નહીં નહીં, અહીંયાં રહી તેની સાથે યુદ્ધજ કરવું એ સારૂં છે પછી જોઈએ જ્યુપિટર કોને જય-અપાવે છે તે.

એટલે તો ત્યાં એકિલિઝ આવ્યો. એને જોતાંવારને હેક્ટર કાંપ્યો, ઊભો રહી ન શક્યો ને ભયથી નાઠો. તરતજ એકિલિઝ તેની પછવાડે પડયો. જેમ શકરો બીકણ ખબુતરની પછવાડે દોડે તેમ તે દોડયો. જેમ સરતના ઘોડાઓ દોડે તેમ તેઓએ ત્રણ વાર પ્રાયમ રાજાની નગરીને પ્રદક્ષણા કરી ને સૌ દેવતાઓએ તે જોયું. પછી જ્યુપિટર બોલ્યો:

શોક કરવા જેવું છે કે હું મારા પ્રિય યોદ્ધાની પાછળ શત્રુ લાગેલો જોઉં છઉં. હું હેક્ટરને માટે બહુ દુઃખી છઉં; એણે મને ઘણાં બળદનું બળિદાન આપ્યું છે. પણ ઓ દેવતાઓ વિચાર કરો કે મારે એને હવે ઊગારવો કે એકિલિઝને હાથે તે મરણ પામે તેમ કરવું!

મિનર્વા બોલી—અરે પિતા તું શું બોલે છે? જ્યારે માણસનાં મોતનો નિર્માણથયલો સમય પાસે આવ્યો છે ત્યારે તું તેને ઊગારવાને ઈચ્છે છે? ઊગાર પણ અમે સૌ દેવતાઓ તને સમ્મત થવાના નથી.

જ્યુપિટર બોલ્યો-પ્રિય પુત્રી હિંમત રાખ, હું તો સહજ બોલ્યો છઉં, હું તારા ઉપર ક્રૂર થવાને ઈચ્છતો નથી, જેમ તારી ઈચ્છા હોય તેમ કર, વાર ન લગાડ. એ રીતે તત્પર હતી એવી જે મિનર્વા તેને જ્યુપિટરે પ્રેરણા કરી ને પછી તે તરતજ સંગ્રામમાં આવી.

એકિલિઝે હેક્ટરનો કેડો ન મૂક્યો. કૂતરો પહાડમાંનાં હરણનાં બચ્ચાંને તેનાં ટોળાંમાંથી વછૂટું પાડી ઝાડી ને ખિંડમાં થઈ થઈને તેની પાછળ દોડે છે અને તે બચ્ચું કાંટાની ઝાડીમાં મૂડી ઘાલી સંતાઈ રહેછે, પણ તે કૂતરો પાછો પોતાના શિકારને ખોળી કહાડે છે; તેમ જો કે હેક્ટરે બહુ બહુ તજવીજથી એકિલિઝને ભૂલાવાનું કીધું તોપણ એ પોતાના શિકારને પકડયા વિના રહ્યો નહીં. છેલ્લે ફેરે હેક્ટર થાકી ગયો હતો પણ સૂર્યે તેનાં ઘૂંટણમાં બળ આપ્યું તેથી તે બચ્યો. એ વેળા એકિલિઝ બીજા લોકને માથું ડોલાવી ચેતવ્યા હતા કે તમે કોઈ એને મારશો નહીં—કેમકે બીજો કોઈ ભાલો મારે તો પોતાની કીર્ત્તિ ઓછી થાય. પણ જ્યારે ચોથી વાર તેઓ ફર્યા ને જ્યાં ઝરણો વહેતાં હતાં ત્યાં આવ્યા ત્યારે જ્યુપિટરે પોતાનાં સોનાનાં પલ્લાંનો કાંટો હાથમાં લીધો ને અકેકમાં એકિલિઝ તથા હેક્ટર બંનેના મૃત્યુયોગને મૂકયા ને તોળી જોયા તો હેક્ટરનો મૃત્યુયોગ નીચે પડયો ને અપાલોએ તેની આશા મૂકી.

તરતજ મિનર્વાએ આવી એકિલિઝને કહ્યું—હવે તું ઊભો રહે ને થાક ખાઈ હોશિ-

થાર થા; હું તારી સાથે આવીને તેને સમજાવું છઉં કે તે તારી સન્મુખ આવી લડે.

પછી તે બે યોદ્ધા સામસામાં થયા ને હેકટર બોલ્યો—એકિલિઝ હવે હું નાસવાનો નથી. હવે હું તને મારીશ અથવા તું મને મારજે. પણ દેવતાઓને સાક્ષી રાખીએ કે તેઓ આપણા કરાર પળાવે. જો મારો જય થશે તો હું તારા ઉપર નિર્દય ન થતાં તારો પ્રાણ લેઈશ ને તારૂં સુંદર બખતર કહાડી લેઈ તારૂં શબ હું ગ્રીકને હવાલે કરીશ; તું પણ તેમ કરજે.

એકિલિઝ બોલ્યો—રે શાપિત હેકટર, તું કરાર કરવાની વાત મારી આગળ ન કર. સિંહ ને મનુષ્ય વચ્ચે, વરૂ ને ઘેટાં વચ્ચે ભરોસો રાખવા જોગ સંધિ હોતીજ નથી તેમ તારે મારે મૈત્રી અથવા સંધિ થવી અશક્ય છે—હવે તો આમજ કે જે પડે તેણે પોતાનાં લોહીથી યુદ્ધદેવને તૃપ્ત કરવો. તારૂં જેટલું શૌર્ય હોય તેટલું તત્પર રાખજે; હવે તારે સાહસિક યોદ્ધાનું ને કળાથી ભાલો વાપરવાનું એમ બે કામ કરવાની જરૂર છે. હવે તું બચવાનો નથી, કેમકે મિનર્વા તને મારા ભાલા તળે ચાંપેછે અને તેં જે મારા સાથીઓને મારી દુઃખ દીધાં છે તેનો બદલો હું તને સામટો વાળીશ.

એકિલિઝે ભાલો ફેંક્યો પણ હેકટર નીચો વળી ગયો એટલે તે તેના ઉપરથી ચાલી જઈ ભાંયમાં દટાયો પણ મિનર્વાએ તે ખેંચી કહાડી પાછો એકિલિઝને આપ્યો. એ હેકટરના જાણ્યામાં ન આવ્યું તેથી તે બોલ્યો—

દેવ સરખા એકિલિઝ તું ચૂક્યો, તને હજી મારા મૃત્યુયોગની જાણ નથી પડી; તું બકીજ જાણેછે. તું શબ્દ વાપરવે ખંધો છે કે હું ભય પામી મારાં શૌર્યબળને વિસારી મૂકું પણ કદી નાશું તો મારા વાંસામાં ન મારતો પણ ઈશ્વર તને જય અપાવે તો સામો આવી મારી છાતીમાં મારજે. પણ હવે તારી વારી છે તું મારો ભાલો અટકાવજે હો! એમ બોલી તેણે ભાલો ફેંક્યો પણ તે ઢાલને અથડાઈ પાછો ફર્યો. એ જોઈ હેકટર નિરાશ થયો. એણે ડીઐફોબસને બૂમ પાડી ભાલો માગ્યો પણ તે પાસે નહોતો એટલે કોણ આપે ને પછી તેણે જાણ્યું કે હવે ખરેખર મારૂં મોત આવી રહ્યું છે. તોપણ હું કાયર થઈ અપયશ લેઈ નહીં મરૂં પણ વંશજો સ્મરણ રાખે તેવાં કામ કરી મરીશ એમ તે બોલ્યો.

પછી પોતાની કેમરે તીક્ષ્ણ ખડ્ગ હતું તે કહાડી જેમ ગરુડ ઘેટાં અથવા બીકણ સસલાં ઉપર તૂટી પડેછે તેમ હેકટર એકિલિઝપર પડયો. એણે ઢાલથી પોતાનો બચાવ કર્યો પણ ઢાલનાં સોનાના મોગરા ઢીલા પડી ગયા. એકિલિઝે ભાલો ઊગામી નિશાન તાક્યું પણ હેકટરે પેટ્રોક્લસવાળું બખતર પહેર્યું હતું તેથી તેનાં શરીરનો કોઈ ભાગ ખુલ્લો નહોતો. તોપણ ખભા ને ગરદનની વચમાંનો ભાગ કંઈક ખુલ્લો દેખાયો તે તાકીને એકિલિઝે ઊછળીને એવી તો બરછી મારી કે તે ગરદનની આરપાર ગઈ. હેકટર ધૂળમાં પડ્યો અને એકિલિઝ ફૂલાઈને ગર્વથી બોલ્યો—પેટ્રોક્લસની દુર્દશા કીધી તે વેળા તું નિર્ભય હતો કેમકે હું ત્યાં પાસે નહોતો. મૂર્ખ! હું તેનું વેર લેનાર વહાણમાં હતો બાકી મેં તારા ઘુંટણ તેજ વેળા ઢીલા કરી નાખ્યા હોત. પેટ્રોક્લસની ઉત્તરક્રિયા ગ્રીક કરશે પણ તને તો હવે કૂતરા તથા પક્ષીઓ ફાડી ખાશે.

હેકટર કેવળ હળવે સ્વરે બોલ્યો—તને તારા પ્રાણના, તારા ઘૂંટણબળના ને તારા

માતપિતાના શપત આપી કરગરી કહું છઉં કે તું મારાં શવને વહાણ આગળ લેઈ જઈ કૂતરાઓને ફાડી ખાવાને ન ફેંકીશ, પણ મારાં માબાપ તને પુષ્કળ પિત્તળ ને સોનું આપશે તે તું લેઈ મારાં શવને પાછું આપજે કે ટ્રોજનો ને તેઓની સ્ત્રીઓ મારી ઉત્તરક્રિયા કરે.

પણ એકિલિઝ ભવાં ચડાવી બોલ્યો—કૂતરા, શપત આપી કરગર નહીં, કોઈપણ રીતે હું તારું માનવાનો નથી. તેં મને એટલું તો કીધું છે કે હું તારાં માંસના તુકડા કરાવ્યા વગર રહેનાર નથી.

પછી હેક્ટરે મરતાં મરતાં શબ્દ કહાડ્યા કે તું નથી માનવાનો એ હું જાણતોજ હતો; ખરેખર તારામાં લોઢાંનો આત્મા છે. પણ સ્મરણ રાખજે એવો પણ દહાડો આવશે કે આ સીયન દરવાજા આગળજ પારિસ ને અપાલો એ બે તને મારશે ને તે દહાડે તું જાણીશ કે દેવતાઓને કોપ થવાનાં કારણમાં હેક્ટર પણ છે. પછી તેણે પ્રાણ મૂક્યો.

પછી એકિલિઝ બોલ્યો—હમણાં તો તું મર, જ્યુપિટરની ને બીજા દેવતાઓની ઈચ્છા થશે ત્યારે હું મરીશ. પછી તેણે ભાલો ખેંચી કહાડ્યો ને પોતાના હાથ લોહી ભર્યા કર્યા. બીજા ગ્રીક સૌ ધાઈ આવ્યા ને તેની ભવ્ય મૂર્ત્તિ તથા મોહક સ્વરૂપ જોઈને વિસ્મય પામ્યા પણ કોઈ ઘા કર્યા વગર રહ્યું નહીં. એકે કહ્યું કે એ હમણાં કેટલો ભલો દેખાય છે કે સૌને અડકવા દેછે ને અગ્નિનાં ભડકાંથી વહાણને બાળ્યાં હતાં તે વેળા કેવો પ્રચંડ કાંતિમાન હતો!

પછી એકિલિઝે તેના પગ કતરાવ્યા ને તેમાં ચામડું ઘાલ્યું ને તે રથ સાથે બાંધ્યો ને માથું ઘસડાય તેવું રાખ્યું; અને પછી રથ હાંકી મૂક્યો.

હેક્ટરની માએ કેશ ચૂંટી નાખ્યા, બુરખો ફેંકી દીધો ને તે પોકેપોક મૂકી રડી. તેનો ઘરડો બાપ દયામણા જેવો ડસકાં ભરીભરીને રોયો. નગરના સૌ લોકે રડાપીટ કરી શોક કર્યો. પછી પાછા માબાપે પથ્થર પલળે તેવા વિલાપો કર્યા.

સર્ગ ૨૩ મો.

નગરના લોક શોક કરતા હતા ને ગ્રીક પોતપોતાનાં વહાણમાં ગયા; પણ એકિલિઝે પોતાનાં સૈન્યજનને કહ્યું કે આપણે આમનાઆમ પેટ્રોકલસની પાસે જઈને શોક કરીએ—ને પછી અહીં આવી ભોજન કરીએ. પછી તેઓએ તેમ કીધું ને એકિલિઝે મિત્રના શવની પાછળ શત્રુનું શવ ઘસડાતું એવા રથે ત્રણવાર પ્રદક્ષણા કરી નીચે ઉતરી મોટો વિલાપ કર્યો.

પછી ગ્રીકોએ મુકામે જઈ ખાવાનું કરી ખાધું ને સૌ સૂવા ગયા. એકિલિઝને ઊંઘ ન આવેથી તે એકલો સમુદ્રકાંઠે ઉદાસ ફરતો હતો એવામાં પ્રેત પેટ્રોકલસે આવી કહ્યું કે જીવતાં તો તેં મારી કાળજી રાખી છે ને હવે તું નથી રાખતો? વહેલો વહેલો મને બાળી મૂક કે યમને ત્યાં જાઉં.

એકિલિઝે પ્રેમવચન કહી પોતાના હાથ ભેટવાને લાંબા કર્યા પણ તેટલે તે પ્રેત જતું રહ્યું.

પછી સૌ ગ્રીકે પેટ્રોકલસને મોટા ઠાઠથી બાળ્યો. એ થઈ રહ્યા પછી એકિલિઝે સર્વ યોદ્ધાઓને કહ્યું હવે અહીં ઠરો ને ઘોડાની કુસ્તી વગેરેની રમતો રમો, હું બક્ષીસો આપું-છઉં. પછી સૌએ ત્યાં રહી તેમ કીધું ને તે આનંદ પામ્યા.

સર્ગ ૨૪ મો.

એકિલિઝે પોતાના તંબુમાં એક ખૂણે હેક્ટરનાં શવને રાખી મૂક્યું હતું પણ અપાલોએ તે બગડે નહીં તેવું કર્યું હતું ને ઘસડાવાથી તે ચગદાઈ ન જાય માટે તેની આસપાસ સોનાનું પતરૂં વીંટી રાખ્યું હતું. અપાલો ને બીજા દેવતાઓ હેક્ટરની દયા ખાતા હતા ને ઈચ્છતા હતા કે એકિલિઝ તેને હવે સંતાડી દેતો સારૂં. પણ એ વિચાર જૂનો, મિનર્વા ને નેપચૂનને ગમતો નહોતો; કેમકે પારિસની ભ્રષ્ટબુદ્ધિને લીધે ટ્રોય નગર, ત્યાંનો રાજા ને ત્યાંનાં લોક એ તેઓને અળખામણાં હતાં—તે દેવીઓ જ્યારે પારિસના ઝૂપડાંમાં આવી હતી ત્યારે એણે તેમને અપમાન આપ્યું હતું.

બારમે દહાડે અપાલોએ દેવસભામાં ભાષણ કર્યું ને જણાવ્યું કે એકિલિઝ હેક્ટરનાં શવની આટલીબધી દુર્દશા કરેછે એ તેને યોગ્ય નથી; શૂરો છે તોપણ ક્રોધમાં તે ચૈતન્ય વિનાની મટોડીને પણ અપમાન આપેછે—ને એ તમે સાંખી રહોછો એ યોગ્ય નથી.

જૂનો ક્રોધ કરી બોલી—તું જો એકિલિઝને ને હેક્ટરને સરખું માન આપેછે તો અમે કહીએ છૈયે કે હેક્ટર મનુષ્યસ્ત્રીને ધાવ્યો છે પણ એકિલિઝ તો દેવીપુત્ર છે.

જ્યુપિટર બોલ્યો—હેક્ટર બીજા સર્વ મનુષ્યો કરતાં ટ્રોજનોના ઈષ્ટ દેવોને સૌથી વધારે વહાલો હતો ને મને પણ ઘણો વહાલો હતો. પણ હવે થેટિસને બોલાવો કે હું તેને ડાહી સલાહ આપું કે તે એકિલિઝને જઈ સમજાવે ને એ પ્રાયમ પાસેથી દંડ લેઈ હેક્ટરનાં શવનો છુટકો કરે.

ઐરિસ તેડવા ગઈ. થેટિસ આવી ને જ્યુપિટરે આજ્ઞા આપી કે એકિલિઝને જઈને કહે ને હેક્ટરનું શવ રાખી મૂક્યું છે તેથી દેવતાઓ તારા ઉપર ક્રોધે ભરાય છે માટે પ્રાયમ દંડ આપવા આવે તે લેઈ હેક્ટરને આપી દેજે.

થેટિસે જઈ એકિલિઝને કહ્યું ને એણે જવાબ દીધો કે જ્યુપિટરનીજ એવી આજ્ઞા છે તો પ્રાયમ અહીં આવે, દંડ આપે ને તેનું મુડદું લેઈજાય. એમ માદીકરો વાતો કરેછે એટલે જ્યુપિટરે ઐરિસને પ્રાયમ પાસે મોકલી ને એણે પ્રાયમને સમજાવ્યો ને એણે દંડનો અવેજ નક્કી કરી ખચ્ચરના રથ ઉપર ભરાવ્યો. એ પ્રસંગે પ્રાયમે ને તેની રાણીએ ઘણોક શોક કર્યો.

પછી પ્રાયમ રથમાં બેસવા નીકળ્યો. ઉપરથી જ્યુપિટરે તેની સ્થિતિ જોઈ દયા આણી મરક્યુરીને કહ્યું કે તું પ્રાયમને વહેલો વહેલો કોઈ ન જાણે તેમ એકિલિઝને તંબુએ પહોંચાડ નહીં તો કોઈ ગ્રીક વળી તેને અપમાન આપશે. એ ઉપરથી મરક્યુરી માર્ગમાં પ્રાયમને મળ્યો ને તેની પતીજ કરી પોતે ઘોડા હાંકી ખચ્ચરનામાં વિશેષ ગતિ આપી પ્રાયમને તંબુમાં મૂક્યો ને તે બોલ્યો કે તું હવે એકિલિઝને પગે પડજે, દંડ આપજે ને તે શવ આપશે એટલે હું તને લેવાને આવીશ ને તારા નગરમાં તને મૂકીશ. એમ કહી તે અદર્શ થયો ને પછી પ્રાયમ એકિલિઝને કરગરીને બોલ્યો—

ઓ એકિલિઝ દેવતાના સરખા, તારા પિતાને સંભાર; તે મારી વયનો વૃદ્ધ છે; આજુબાજુના પડોશીઓ તેને સતાવતા હશે ને યુદ્ધ તથા નાશને દૂર રાખવાને તેની પાસે કોઈ નહીં હોય, તોપણ તે, તું જીવતો છે એવું સાંભળી પોતાનાં મનમાં પ્રસન્ન રહેતો

હશે ને તારી આવવાની વાટ જોતો હશે, પણ હું દુર્દૈવ છઉં. મારા શૂરવીર પુત્રોમાં હવે કોઈ રહ્યા નથી. જ્યારે ગ્રીક અહીં આવ્યા ત્યારે મારે પચાસ હતા ને એમાંનાં ઘણાકનો માર્સે ઘાણ વાળ્યો છે પણ હેક્ટર મારો સૌથી વહાલો ને માનીતો જેણે નગરનું ને અમારૂં રક્ષણ કીધું ને જે પોતાના દેશને માટે યુદ્ધ કરતો હતો તેને તેં મારી નાખ્યો છે. એને લેવાને માટે હું દંડનો અવેજ લેઈ તારી પાસે આવ્યો છઉં. રે એકિલિઝ તું દેવોને માન આપ ને તારા પિતાનું વિચારી મારા ઉપર દયા કર; કારણ કે હું વધારે કંગાલ છઉં કે જે કોઈ પણ મનુષ્ય સહન ન કરી શકે તેવું મેં કર્યું છે—મારા દીકરાના મારનારના હાથને મેં મારા મુખ આગળ ધરી ચુંબન કર્યું છે.

એમ પ્રાયમ બોલ્યો પણ એથી એકિલિઝને પોતાના પિતાને માટે લાગ્યું. તેણે પ્રાયમનો હાથ પકડી દૂર ખસેડયો. ત્યાં પ્રાયમ પોતાના દીકરાને માટે એકિલિઝને પગે પડી ઘણું રડ્યો. એકિલિઝ પોતાના બાપને ને પેટ્રોકલસને સંભારી રડ્યો ને આખાં ઘરમાં શોક વસી રહ્યો. જ્યારે એકિલિઝ પુષ્કળ શોક કરી રહ્યો ત્યારે તેણે ઊઠીને વૃદ્ધ રાજાને પોતાને હાથે ઊઠાડ્યો ને પળિયાં આવેલું માથું ને પળિયાં આવેલી દાઢી એ બેની દયા ખાઈ બોલ્યો—

શોકપાત્ર, દીનપ્રાણી તેં બહુ બહુ દુઃખ સહન કર્યાં છે. જેણે તારા ઘણા ને શૂરા દીકરાઓને કાપી નાખ્યા છે તેની દૃષ્ટિ આગળ આવવાની તું શી રીતે હિંમત કરી શક્યો? ખરેખર તારૂં હૈયું વજ્રનું છે. પણ હવે બેસ, શોકને ટાળ, શોક કરવાથી કંઈ વળવાનું નથી.

પ્રાયમ બોલ્યો—જ્યાંસૂધી હેક્ટર તારા તંબુમાં છે ત્યાંસૂધી તું મને બેસવાનું ન કહે; પણ જેમ બને તેમ ઊતાવળો તેનો છુટકો કર; અને જે દંડ અવેજ અમે લાવ્યા છૈયે તે આ લે; ને એ તું સલામત વતનમાં જઈ ભોગવ.

એકિલિઝ બોલ્યો—વૃદ્ધ માણસ હવે તું વધારે બોલીને મને ખીજવ નહીં. પછી એકિલિઝે ને તેનાં બે માણસોએ મળીને ઘોડા છોડ્યા ને હેક્ટરનાં શવને ધોવડાવી તેલનો લેપ કરાવી સુંદર ડગલો પહેરાવ્યો ને પછી તેને ઊઠાવી સુંદર રથમાં બેસાડ્યો. પછી એકિલિઝે પ્રાયમને કહ્યું કે તારી ઈચ્છા પ્રમાણે મેં તારા દીકરાનો છુટકારો કર્યો છે, શોક કરવો મૂકી દે. વૃદ્ધ માણસ ચાલ હવે આપણે ખાઈ લેઈએ. તારા દીકરાને ટ્રોય લેઈ જઈને પછી તું શોક કરજે.

પછી તેઓએ ભોજન કર્યું. એકિલિઝ આવો મોટો છે એ વિચારમાં પ્રાયમ આશ્ચર્યથી તેના સામું જોયાં કરતો હતો ને પ્રાયમનું પ્રિયકર મુખ જોતાં તથા તેની વાતો સાંભળતાં એકિલિઝ આશ્ચર્ય પામતો હતો. એ બોલ્યો કે હેક્ટરની ક્રિયાને સારૂ તારે કેટલા દહાડા જોઈએ કે તેટલા દહાડા હું શાંત રહું ને મારા લોકને પણ અટકાવું. પ્રાયમ બોલ્યો અગિયાર દિવસ તો જોઈએજ, પછી જરૂર પડશે તો અમે બારએ દહાડે યુદ્ધ કરીશું. એકિલિઝ બોલ્યો ઓ વૃદ્ધ પ્રાયમ તું કહે છે તેટલા દહાડા હું યુદ્ધ બંધ રાખીશ.

એમ વાતો થયા પછી પ્રાયમ ને બીજાઓ, તંબુના આંગણાં આગળ ચોરા ઉપર સૂતા ને એકિલિઝ અંદર સૂતો.

સૌ ઊંઘમાં છે એમ જોઈ મરક્યુરી દેવે ઘોડા તથા ખચ્ચર રથે તથા ગાડે જોડ્યા ને પ્રાયમને રથમાં બેસાડ્યો. પછી પ્રાયમના રથને તથા

શવવાળા રથનેહાંકી માર્ગમાં નદી આવીતે પાર કરી. અહીંથી દેવ પોતાને ધામે ગયો. સવાર થયું કે પ્રાયમ નગરમાં આવ્યો. લોકની ઠઠ મળી ને રડારડ થઈ રહી. પછી શવને મહોલમાં એક સુંદર શૈયા ઉપર મૂક્યું. આંડરોમાકીએ પોતાના પતિનાં મસ્તકને બે હાથે ઝાલી વિલાપ કીધો. પછી હેક્યુબાએ ને પછી હેલને વિલાપ કર્યા. ફરીથી સૌ લોક મળ્યા ને પોક મૂકી રડયા.

પછી વૃદ્ધ પ્રાયમ બોલ્યો—ઓ ટ્રોજનો હવે તમે લાકડાં લેઈ આવો, ગ્રીક સંતાઈ રહ્યા હશે ને તમને મારશે એ ભય રાખશો નહીં; એકિલિઝે મને વચન આપ્યું છે કે બારમાં દહાડાનું વહાણું વાશે ત્યાંલગી હું યુદ્ધ બંધ રાખીશ.

નવ દહાડા લગી તો તેઓએ લાકડાં આણ્યાં કીધાં ને દશમે દહાડે હેક્ટરને યથાવિધિ રાજઠાઠથી બાળ્યો. અગિયારમે દહાડે તેઓએ ચિતા છાંટી ને ભાઈ તથા મિત્રોએ તેના ધોળાં હાડકાં એકઠાં કરી એક સુનાના કુંભમાં મૂક્યાં ને પછી કુંભને જાંબુઆ રંગના વસ્ત્રમાં લપેટી ખાડામાં દાટ્યો ને તે ઉપર પથ્થરો પાથર્યા ને સૌએ પોક મૂકીને છેલ્લો શોક કીધો. પછી તે ઉપર તેઓએ ઊતાવળથી દેવડી અણી લીધી ને ત્યાં આસપાસ રખવાળ રાખ્યા કે કોઈ ઉદ્ધત ગ્રીક તે ઠેકાણાંને અપમાન ન આપે. પછી પ્રાયમે નગર જમાડ્યું ને સૌએ શોક મૂક્યો."

એ પ્રમાણે ઈલિયડનો સાર છે. ઈલિયડમાં મુખ્ય નાયક એકિલિઝ છે. તે મોટો શૂર ને માનતૃષ્ણ પુરુષ હતો. તેનામાં જેમ માનની તૃષ્ણા વિશેષ હતી તેમ તે માનભંગ થયેથી પ્રચંડ ક્રોધ ને અશમ્ય વેરમાં નિર્દય ને કનિષ્ઠ કર્મ કરવાને પ્રવૃત્ત થતો. આગેમેમ્નનની સાથે થયલા કલહથી તેણે પેટબળ્યો ગામ બાળે તેવું કીધું ને ઘણાક દેશીઓનો સંહાર કરાવ્યો; વિક્રાળ સાહસથી તેણે ટ્રોજનોનો નદીમાં પણ ઘાણ વાળ્યો અને હેક્ટરનાં શવને રથ સાથે ઘસેડી તેણે કાળાં વેરની પૂર્ણાહુતિ કરી. એકિલિઝ યુદ્ધમાં પ્રવીણ તથા ચતુર, ભય તથા ત્રાસ ઉપજાવનારો ને મોટાં વિઘ્ન સંકટની સામાં ધસવામાં તથા ટકવામાં મોટો સાહસિક ને આગ્રહી હતો.

તોપણ, રણમાં ઘૂમવાનો હોંસીલો તથા યોદ્ધાના યશગીતમાં વિલાસ કરનારો છતાં તેણે દૂર રહી સંગ્રામ જોયા કીધો એ તેનું ધૈર્ય અને ધૈર્ય છતાં મિત્રનાં મરણનું વેર લેવાને તે રણમાં ઊતર્યો એવો તેનો મિત્ર ઉપર પ્રેમ એ બે સદ્ગુણ વિસ્મય સહિત પ્રશંસા કરવા જોગ છે. તે વિચક્ષણ, વાચાળ, વિવેકી, નિષ્કપટી, હોય તેવું સત્ય બોલીદેવે નિર્ભય એવો તરુણ રાજપુત્ર હતો.

એકિલિઝમાં અતિક્રોધ હતો ને એથી તેણે દેશનું અનહિત થાય તેવું ઈછ્યું તોપણ તેણે પાછળથી પ્રેમવેર લેતાં શત્રુને પરાભવ પમાડી પોતાની ને પોતાના દેશની કીર્ત્તિ અમર કરી છે.

આગેમેમ્નનમાં, મોટા યોદ્ધાનાં શૌર્ય પરાક્રમ નહોતાં. તે મોટાં સંકટમાં ગભરાઈ જઈ નિરાશ થઈ માથે લીધેલું કામ પડતું મૂકી દે તેવો હતો. તોપણ રાજારૂપે ને સર્વ સૈન્યના અધિપતિરૂપે ગૌરવ, પ્રતાપ ને સત્તા રાખવામાં અને યુક્તિપ્રયુક્તિથી તથા સત્તાથી વ્યવસ્થા કરવામાં તેના સરખો બીજો કોઈ ગ્રીક નહોતો. તેની ભવ્યકાંતિ તથા પ્રભાવશ્રી જોઈને ક્રોધે ભરાયલો એકિલિઝ પોતાની તરવાર મ્યાનમાંથી પૂરી બહાર કહાડી શક્યો નહોતો.

હું રાજા છઉં, મારી ઈચ્છા પ્રમાણે અમલમાં આવવુંજ જોઈએ ને સૌએ વિવેક મર્યાદાથી વર્ત્તવું જોઈએ એવું અભિમાન તેનામાં વિશેષ હતું ને એથી તેણે એકિલિઝ સાથે કલહ કર્યો ને તેને દૂર થવા દીધો પણ દેશી સમસ્તના લાભને અર્થે ને પોતાને માથે રહેલી જવાબદારીને બટ્ટો ન લાગે માટે તેણે પોતાનો આગ્રહ મૂકી દઈ વિવેક તથા ઔદાર્ય દેખાડ્યાં છે તેમ ઘણી કાળજી રાખી ઘણો શ્રમ લીધો છે અને સત્તા તથા ઐશ્વર્ય વધારવાના લોભથી રણમાં ધામધૂમ કરી શૌર્ય પરાક્રમ દેખાડ્યાં છે.

એજાકસ (વડો) ને ડાયોમીડ એ બે ધીટ યોદ્ધા, બળ સાહસ પરાક્રમમાં એકિલિઝથી ઊતરતા પણ બીજા સૌથી ચડીઆતા હતા;— એજાકસ અહંકારી ને ભારે ધુંધી હતો અને ડાયોમીડ વયે નહાનો હતો માટે તે થોડોક ઉદ્ધત તેમ પાછો બીજાનું માન્ય કરે તેવો પણ હતો. યુલિસિઝ સાવધ યોદ્ધો ને પ્રપંચવિવેકી પુરુષ હતો. મેનલેઅસ કોમળ હૃદયનો ને પોતાને માટે સૌને દુઃખ થાયછે તેથી સંકોચવૃત્તિથી રહી થોડું પણ અસર કરતું બોલનારો હતો ને એણે પ્રસંગે પ્રસંગે યોદ્ધારૂપે વખાણવા જેવું રણપરાક્રમ દેખાડ્યું છે.

નેસ્ટર એ વૃદ્ધ યોદ્ધો હતો. તેનામાં ડહાપણ, અનુભવ ને યુકિત જણાયછે. તેણે ઊછળતા જુવાનોને ઠપકાથી ને વખાણથી ઉસકેર્યા છે અને ભરસંગ્રામમાં રથી થઈ દોડાદોડ કરી છે ને અહીં તહીં સમાધાની ને સંભાળ રાખી છે. વહાણમાં, તંબૂમાં, રણમાં રાત દહાડો તેણે સૌ યોદ્ધાઓને ઘડીએ ઘડીએ વિચાર આપ્યા છે—એ બધો તરુણ વયનો ઉદ્યમ તેની અતિવૃદ્ધવયના સંબંધમાં આપણને વિસ્મય પમાડી બોલાવે છે કે ડોસો કેવો ઘૂમે છે!

હેલન સ્વરૂપસૌંદર્યને લીધે પ્રસિદ્ધ છે. તેણે પારિસના પ્રેમને અધીન થઈ પતિને છાંડ્યો ને પ્રીતમ સાથે ટ્રોય જઈ રહી. એ સાહસ કામ તેણે નીતિવિરૂદ્ધ કર્યું. તે પારિસ સાથે પૂર્ણ પ્રેમવિલાસી થઈ રહી. જ્યારે તેણે રણસંગ્રામમાં પોતાના સંબંધીજનને જોયા ને મેનલેઅસને જોયો ત્યારે તેનાં હૃદયમાં દબાઈ ગયલો પ્રેમ પાછો જાગ્યો ને ઊછળ્યો. બે પ્રેમનું યુદ્ધ ચાલ્યું. - એનું પરિણામ મોટાં યુદ્ધના પરિણામ જેવું પછવાડેથી થયું હતું. પારિસ મૂવો ને તે મેનલેઅસ સાથે પાછી ગ્રીસ ગઈ ને જતાં ડરી પણ નહીં. એ સૌઉપર વિચાર કરતાં જણાયછે કે હેલન રૂપે સુંદર ને અતિ કોમળ પ્રેમમય સરળ હૃદયની હતી. જ્યાં સતેજ પ્રેમ દીઠો કે તે તરત બાવરી ને પછી અધીન થઈ રહેતી, તો, તેનામાં નીતિ અનીતિ, સાર અસાર, લાભ હાનિ એનો વિચાર કરવાની શકિત ક્યાંથી હોય?

હેક્ટર એ મોટો શૂરવીર પુરુષ હતો. રણસંગ્રામનો સઘળો ભાર તેનાં માથાં ઉપર હતો ને કુટુંબ રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનો પર્વત ભાર તેની છાતીપર હતો એટલું છતાં તે સર્વ ગ્રીક યોદ્ધાઓને દ્વંદ્વયુદ્ધમાં ને સમુહ સંગ્રામમાં પૂરો પડ્યો ને ધસારો કરી તેણે તેઓનાં વહાણ બાળવાનો સમો આણ્યો.— એ પુરુષ કેટલો ઉદ્યોગી, કેટલો સાવધ, કેટલો ધીટ, કેટલો સાહસિક, કેટલો ધીર ને કેટલો યુદ્ધનિપુણ હોવો જોઈએ!! એકિલિઝ સાથે હેક્ટરજ લડ્યો! નાદાન પારિસે ખોટું કામ કીધું તેને માટે તેણે શોક કર્યો ને દેશની હાનિ થઈ જાણ્યું. વેર ભરાયલા, સંપીલા, વિચક્ષણ, ઉદ્ધત, ખટપટીઆ ગ્રીક આગળ લજ્જિત કુસંપી વિલાસી ઠાવકા સરળ ટ્રોજ-

નોનું બોલ્યું પળવાનું નથી, એઓ હારવાનાં છે ને માર ખાવાનાં છે, કોઈ રીતે ઊગરવાના નથી એમ જાણી તેણે નાશને તરત આવતો અટકાવ્યો ને ઉદારબુદ્ધિથી યુદ્ધદાન કરી પ્રાણ આપ્યો એ કર્મ ઊંચું સ્તુતિપાત્ર છે.

આજ્ઞાંકિત પુત્રરૂપે, પ્રિય પતિરૂપે, પ્રિય પિતારૂપે, પ્રિય બન્ધુરૂપે ને પ્રિય દેશીરૂપે તેનું હૃદય કોમળ, પ્રેમદયા ભરેલું હતું, અને રાજપુત્રરૂપે, રાજ્યના સ્થંભરૂપે ને યોદ્ધારૂપે તેનું મન પુરુષાર્થ વિચારમાં રોકાયલું હતું.

મોટું પરાક્રમ કર્યા પછી ને મદમાં આવી જઈ કોઈ કોઈવાર તે ગર્વના કુવડવેણ કહાડતો; વેળાએ ગભરાઈને અસાવધ બહાવરો થતો; એકિલિઝને જોઈ સૈન્યમાં ભરાતો ને છેલ્લે પ્રસંગે નાઠો (પણ પાછો સામો ઊભો રહી લડ્યો) એ પ્રસંગોથી તે પોતાની વીરનીતિથી કંઈક રહિત થયો કહેવાય; પણ એકિલિઝના ઘોર ત્રાસથી તે ઊગરવાને ઈચ્છતો હતો. તે યુદ્ધમાં જ્યારે ત્યારે પોતાનાં શવની દુર્દશા ન થાય તેને માટે કરગર્યો છે એ તેનું સુઘડ અંતઃકરણ બતાવે છે.

પારિસ રંગીલો રાજકુંવર-પ્રેમી ને વિલાસી હતો. તે મનસ્વી રણયોદ્ધો હતો પણ સચોટ બાણ મારતો. તે સ્ત્રી તથા વિલાસ વિષયમાં નિડર ને સાહસિક હતો. મોટા ભાઈએ ઠપકો આપ્યો તે માન્ય કર્યો પણ બોલ્યો કે દેવી વીનસે આપેલી પ્રસાદીની નિંદા ન કર—તે માંગી મળતી નથી. જેને લજ્જાનીતિનો વિચારજ નહીં તેનો દોષ શું બોલવો? કોમળ ખૂબસુરતીને કોમળ ખૂબસુરતી મળી! બબડતા લોક મોહિત થઈ રહ્યા ને વડીલોએ લાડમાં નાદાનને વધારે નાદાન કર્યો! પારિસે સ્ત્રીવિલાસ કર્યો, રણવિલાસ કર્યો, એકિલિઝને માર્યો ને પછી પોતે શસ્ત્રઘાએ પડ્યો—રાજકુંવરે નામ કર્યું! કુમળો સુઘડ પ્રેમી વિલાસમાં મગ્ન, હાણ દેખી દાઝતો પણ હેલનમાં રાચતો!

૨૨. મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર.

જે પુરુષ કમાતો ને ઘર ચલાવતો હોય તે પોતાનાં ઘરમાં મોટો કહેવાય છે. જેઓ ન્યાતમાં વધારે વરા કરે છે, જેઓ વધારે અનુભવી ને સમજતા હોય છે તે શેઠ-પટેલ-પંચ કહેવાય છે. જેઓ દેશના લોકનું પરદેશી શત્રુઓથી રક્ષણ કરેછે ને તેઓનાં સુખની વ્યવસ્થા રખે છે, તેઓ રાજા, મંત્રિ, સરદાર એ નામ મેળવે છે. જેઓ વિદ્યા કળા ધર્મ સદ્ગુણ એ વિષયમાં વિશેષ છે તેઓ પણ મોટા કહેવાય છે. અર્થાત્ જેઓ પોતાનાં ગુણકર્મથી વિશેષ આગળ પડતા હોય છે તે મોટા પુરુષો છે.

દરેક દેશમાં જૂદે જૂદે કાળે જૂદા જૂદા પ્રકારના જૂદા જૂદા મોટા પુરુષો ઉત્પન્ન થાયછે. એ મોટા પુરુષોમાં કોઈ એવો અથવા એવા હોય છે કે તે પોતાના ને પાછલા કાળના મોટાઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાયછે ને વેળાએ તેના જેવા અથવા વિશેષ શ્રેષ્ઠ ફરી બીજા કવચિતજ જણાયછે. જે વીરલાએ અથાક ઉદ્યોગ ને અખૂટ યુકિતથી મોટાં મોટાં વિઘ્ન સંકટની સામાં ઉપરાઉપરી યુદ્ધો કરી સતેજ મોટા જય મેળવ્યા હોય છે-જે અસાધારણ શકિતમાન્ હોઈને અસાધારણ કર્મ કરી અસાધારણ વિજયી થયો હોય છે તે

મહાપુરુષ કહેવાય છે. એમાંના જેઓએ પોતાના જયથી ઘણા ઘણા દેશના લોકને જાણીતા કર્યા હોય છે ને એઓના ઉપર સત્તા ચલાવી હોય છે તેઓ જગતપ્રસિદ્ધ મહાપુરુષ મનાયછે.

પરશુરામ, રામ, ભરત, યુધિષ્ઠિર, વિક્રમ, શાલિવાહન એ રાજાઓ, ગૌતમ ભરદ્વાજ, વિશ્વામિત્ર, જમદગ્નિ, વશિષ્ઠ કશ્યપ ને અત્રિ એ સપ્તર્ષિ, મનુ, વાલ્મિક, વ્યાસ બુદ્ધ, શંકર ઈત્યાદિ આપણા દેશમાં થઈ ગયા છે. એઓ સંબંધી યથાસ્થિત ઈતિહાસ આપણા જાણ્યામાં નથી તોપણ તેઓનાં કર્મના જય જોઈને આપણે શેંકડો વર્ષ થયાં તેમને પૂજતા આવ્યા છૈએ.

મહાપુરુષનાં ચરિત્રથી શા લાભ છે તે જોઈએઃ મહાપુરુષ જે કાળમાં થયો હોય તે કાળનો ઈતિહાસ જાણવામાં આવે છે—તે કાળમાં લોકનાં તનમનધનબળની સમૃદ્ધિ કેવી હતી ને તેઓના સંબંધમાં આવેલાની કેવી હતી તે જાણ્યામાં આવે છે—દેશીલોક એક વિચારના ને એક સંપના હતા કે જૂદા વિચારના હતા ને જો જૂદા વિચારના હતા તો કેઈ તજવીજે તે મહાપુરુષે સર્વને એકસરખા વશ કર્યા તેની અને બીજી ઘણી ઘણી તે કાળની વાતોથી આપણે જાણીતા થઈયે છૈએ. બીજા પ્રકારનો લાભ આ છે કે તે પુરુષ આપણને દ્રષ્ટાંતરૂપ ને શિક્ષણીય થાય છે. કેટલાક જણ પોતાનાં અસાધારણ કર્મથી મહાપુરુષ કહેવાય છે તોપણ તેઓનાં કેટલાંક કર્મ (પ્રગટ ને અપ્રગટ) નિંદ્ય હોય છે; તો તેઓનાં સદ્ગુણ લેવા ને દુર્ગુણ ન લેવા એ જે બોધ તે ચરિત્રદર્પણમાંથી સહેજ જણાઈ આવે છે. કેટલાકે દીનહીન સ્થિતિમાં ઉત્પન્ન થયા છતાં પણ ઉદ્યમ, સદ્ગુણ ને બુદ્ધિથી નામ મેળવ્યાં છે, કેટલાકે સ્વાર્થસુખનો ત્યાગ કરી પરાર્થ ને પરમાર્થ કરી નામ મેળવ્યાં છે, કેટલાકે શ્રમ, ત્રાસ વેઠતાં પોતાનો આગ્રહ ન મૂકતાં દેશાભિમાન દેખાડ્યાં છે ને નવા વિચાર જગતમાં પ્રગટ કર્યા છે, કેટલાકે ઘણી વાર ન ફાવ્યાથી કંટાળો આવ્યા છતાં પણ ઉમંગ આણી ખંતી રહી વિદ્યા કળામાં ને અજાણ્યા દેશોમાં શોધ કર્યા છે. પ્રથમ કેવી સ્થિતિમાં હતા, કીઆ ઉદ્યમથી ને કેઈ તજવીજે તે પાર પડ્યા ને મોટા પુરુષ કહેવાયા તે જાણવું થોડું લાભકારી નથી. જે દેશમાં ઘણા મહાપુરુષ તે દેશની કીર્ત્તિ વિશેષ ને લોકની સ્થિતિ પણ વિશેષે રૂડી હોય છે. હીણી દશામાં આવેલા દેશનો ઉત્કર્ષ ઈચ્છવો તો લોકમાં મહાપુરુષોની સંખ્યા વધવી જોઈએ. દેશવિદેશના મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર ઉપરથી શિક્ષા ગ્રહણ કરી મોટાં કર્મ કરેથી કેટલાક જણ આગળ પડે છે ને અનુકૂળ પ્રસંગ સાધી મહાપુરુષમાં પોતાની ગણના કરાવે છે.

રાજા તથા વિજયી યોદ્ધા.

સૈરસ (**કૈખશરૂ**) ઈરાનના એક અમીરનો અને મીડિયાના રાજાની દીકરીનો કુંવર હતો. એના વડવાને સ્વપ્ન થયું હતું કે દીકરીનો દીકરો એશિયાના સઘળાં રાજ્યનો ધણી થશે, તેઉપરથી તેણે તેને જનમ્યા પછી મારી નાખવાનો હુકમ કર્યો. વજીરે તેમ ન કરતાં એક ભરવાડને છાનો ઉછેરવા સોંપ્યો. દશ વર્ષનો થયો ત્યારે તે છતો પડ્યો ને પછી તેના વડવાએ તેને ઈરાન મોકલી દીધો.

સૈરસ ઈરાનમાં સારી કેળવણી લેઈને થોડો કાળ વડવાનાં રાજ્યમાં જઈ રહ્યો. ત્યાં તેણે મોજમઝામાં દીલ ન રાખતાં રાજકાજમાં પાકી માહીતી મેળવી. તે મોટેરાઓના હુકમમાં રહેતો ને તેઓ તેને સારીપેઠે

ચહાતા. (કેટલાક તવારીખ લખનારા જણાવે છે કે સૈરસે ઈરાનના પહાડી લોકને મીડિયા તરફ લેઈ જઈ વડવા સાથે લડાઈ કરીને એને હરાવી કેદ કીધો હતો— (ઈ૦ સ૦પૂ૦ ૫૫૯માં). થોડાં વર્ષ પછી મીડિયાનો રાજા મરણ પામ્યો ને તેની ગાદીએ તેનો દીકરો બેઠો.

સૈરસ પાછો ઈરાનમાં આવી બાપની સાથે રહી રાજકારભાર ચલાવે છે એવામાં ખબર આવી કે બાબિલન તથા તેનાં કુમકી રાજ્યો મીડિયા ઉપર હલ્લો કરવાની તૈયારી કરે છે. તરતજ સૈરસ (તીસ વર્ષની ઉંમરે) તીસ હજાર લશ્કર લેઈને પોતાના મામાની કુમકે મીડિયે ગયો. તહીં ગોઠવણ કીધા પછી તે આરમીનિયા ઉપર ઉતર્યો ને ત્યાંના રાજા તથા રાજકુટુંબને તેણે કેદ કીધાં. પછી તેણે બાબિલનવાળા સાથે મોટી લડાઈ કરીને તેને તેના નગરમાં ઘાલ્યો અને લીડિયાનો ક્રીસસ રાજા જે તેની કુમકે આવ્યો હતો તેને પણ તેનાં રાજ્ય તરફ ભગાડ્યો. પછી આરમીનિયા તથા આસીરિયાની સરહદ ઉપર રહીને પાછો તે પોતાના મામાને (જ્યાં એણે આસીરિયાના રાજાને હરાવ્યો હતો ત્યાં) તંબુમાં આવી મળ્યો.

પછી સૈરસે કાપેડોશિયાના લોકને તાબે કરી લીડિયામાં આવી ક્રીસસ સાથે ભારી લડાઈ મચાવી. ક્રીસસ હાર્યો ને રાજનગર સારડિસમાં ભરાયો. સૈરસે ઘેરો ઘાલ્યો ને ચૌદ દહાડા પછી ક્રીસસ શરણે આવ્યો— ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૪૬ માં. લીડિયા જીત્યા પછી તેને લગતો સઘળો મુલક તાબે કરી સૈરસ પાછો ફર્યો. બાબિલન આગળ તેનું લશ્કર બે વર્ષ થયાં પડી રહ્યું હતું તેથી તેણે ત્યાં આવી નગરને ઘેરો ઘાલ્યો. લશ્કરથી નદી પાર કરાય તેવું નહોતું તેથી તેણે નદીનું પાણી એક મોટું તળાવ હતું તેમાં વાળ્યું ને પછી એક રાતે લાગ જોઈ સૈરસે પોતાનાં લશ્કરને નગરની માંહે દોર્યું. તે રાતે બાબિલનના રાજાએ લશ્કરી સરદારોને પોતાના મહેલમાં ખાનું આપ્યું હતું ને ત્યાં સૌ છાકટા થઈને પડ્યા હતા. એમાંના કેટલાક પોતાના રાજાને બચાવવાને સામાં થયા પણ કપાઈ પડ્યા ને તેઓની સાથે બાબિલનનાં રાજાનો પણ અંત આવ્યો—ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૩૮ માં. પછી સૈરસ, પોતાના મામાને જીતેલા સઘળા મૂલકનો સેનશાહ થાપી ઈરાનમાં આવી માબાપને મળ્યો.

થોડા માસ પછી તે પાછો પોતાના મામાને મળવાને મીડિયા ગયો ને અહીં તેની દીકરી સાથે પરણ્યો. પછી તે પોતાની સ્ત્રીને લેઈને બાબિલન જઈ રહ્યો. અહીંથી તેણે પોતાના જીતેલા મૂલકોનો કારભાર રૂડી રીતે ચલાવવા સારૂ ખાનદાન તથા કાબેલ શખસોને ઠામઠામ મોકલ્યા. થોડે દહાડે તેનો મામો મરણ પામ્યો ને પછી સૈરસ તેના વારસ દાખલ મોટો સેનશાહ કહેવાયો.

સૈરસે સીરિયા ને રાતો સમુદ્ર એ બેની વચમાંનાં સઘળા પ્રદેશ જીત્યા તેમ ઈશાન તથા પૂર્વ તરફનો પણ ઘણો મુલક જીત્યો પછી જ્યારે તે આગળ વધ્યો ત્યારે સીથિયન લોક સામા થયા અને લડાઈ થઈ તેમાં તે હાર્યો ને કપાયો. (કોઈ કહેછે કે તે પોતાનાં રાજ્યમાં સગાં કુટુંબમાં સુખસંતોષે મરણ પામ્યો છે.) સૈરસ ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૯૯ માં જન્મ્યો હતો ને ૭૦ વર્ષની ઉંમરે ૫૨૯ માં મૂઓ. તેણે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૫૯ માં વડવાને મારી મીડિયાનું રાજ્ય લીધું એ ખરૂં હોય તો તેનું રાજ ૩૦ વર્ષનું ગણાય.

સૈરસનો જન્મ થયો તેની આગમજ એ-

શિયામાં સૌથી મોટું રાજ્ય બાબિલનનું હતું; લીડિયાનું જબરૂં થતું હતું ને મીડિયાનું સ્વતંત્ર થયું હતું. ઈરાનમાં જૂદા જૂદા અમીરો હતા પણ તે મીડિયાનાં તાબામાં હતા. સૈરસના બાપનો મીડિયા સાથે સંબંધ થયો તેથી તે ઈરાનનો શાહ જેવો પણ મીડિયાનો છત્રપ મનાતો. સૈરસે મીડિયાના સંબંધરૂપી પ્રસંગથી પણ પોતે ઉપરા ઉપરી મેળવેલા જયથી ઈરાનનું રાજ્ય સ્વતંત્ર કીધું ને પુષ્કળ વધાર્યું. પાછલા વખતમાં તેવું બીજું કોઈ પણ રાજ્ય નહોતું. પશ્ચિમ એશિયાના ને મધ્ય એશિયાના મોટા ભાગના મુલકો ઈરાની રાજ્યમાં ગણાયા. જૂદાં જૂદાં રાજ્યોનો જૂદો જૂદો વહીવટ ટળ્યો ને એક સરખો ઈરાની વહીવટ બધે ચાલવા લાગ્યો. આ સઘળો ફેરફાર થોડાં વર્ષમાં કોણે કરી મહેલ્યો! ઈરાનદેશના એક પહાડી પ્રદેશના એક નિસ્તેજ અમીરના દીકરાએ. અને મીડિયાનું રાજ્યબળ સહાયમાં હતું તોપણ સામું પાછું બાબિલન, લીડિયા ને બીજાં રાજ્યોનાં એકત્ર થયેલાં સૈન્યોનું અમાપ બળ હતું. પણ જેમ વાઘ હાથીઓના ઝુંડમાં પડે તેમ સૈરસ લડાઈમાં ઉતર્યો. સામા લશ્કરમાં ઘણાએક લોક જૂદી જૂદી જાતના ને ગભરાયલા અથવા વેઠે પકડાયલા હતા પણ તેઓની એકત્ર સંખ્યા ઘણી મોટી હતી, ને ઈજીપ્ટની કુમક જોરાવર તથા ગોફણ તીર મારવે ચપળ હતી; તેઓનો સરદાર લીડિયાનો ક્રીસસ ચતુર ને બહાદુર હતો—સૈરસનાં લશ્કરમાં માણસ થોડાં પણ તે એક દેશી સંપીલાં ઉમંગી પહાડી ને વિશેષે તરવારબાજ હતાં; અને તે પોતે તદબીરવાળો ને સાહસિક લડવૈઓ હતો.—બાજી ખેલાઈ ને સૈરસ જીત્યો.

એણે મીડિયાના દરબારમાં ઘણાં વર્ષ કામકાજ જોયાં કીધું હતું તેથી તેને તદબીરથી કામ કહાડી લેતાં સારૂં આવડતું.. એ જાતે શૂરો સરદાર હતો ને લડાઈમાં દુશ્મન ઉપર ધસ્યો જતો તોપણ એમ કરતાં પહેલાં તે ઠરીને વિચાર કરતો ને તદબીરથી કામ કરતો. એનું સાહસ વિચારયુક્ત હતું. બાબિલનના રાજાને નગરમાં ઘાલ્યો, તેને મદદ કરે તેવાં રાજ્યોને તોડ્યાં ને પછી બાબિલન લીધું; જીતેલો મુલક મામાને આપ્યો, મામાની દીકરીને પરણ્યો ને પછી તે સઘળો મુલક પોતાનો કહેવડાવ્યો. એણે પાછલા રાજાએ બાબિલનમાં કેદ કરેલા પચાસ હજાર યાહુદીને છોડી મૂકી પાછા તેમને તેઓને દેશ મોકલ્યા તેપણ તેની ઈજીપ્ટમાં જવાની તદબીર હતી. સૈરસનામાં રાજ્ય વધારવાનો અતિશય લોભ હતો ને લોભમાંજ તે સીથિયા લેતાં કતલ થયો. તેણે બાબિલનમાં દાખલ થયા પછી ઘણાક નિરપરાધીને પણ કાપી નંખાવ્યા હતા ને ક્રીસસને પણ જીવતો બાળી મૂકવાને ચિતા પર ચડાવ્યો હતો. (પછવાડેથી તેને ઉગાર્યો હતો). એ બે દોષ શિવાએ તે રાજ્ય મેળવવે ને બંદોબસ્તથી ચલાવવે પૂરો લાયક હતો. તેણે પોતાના દેશની કીર્ત્તિ વધારી પોતાનાં નામની કીર્ત્તિ જગતમાં સ્થિર રાખી છે.

અલેકઝાન્ડર—શિકંદર, ગ્રીસ દેશના માસિડન પ્રાંતના ફિલિપ રાજાનો પુત્ર, ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૫૬ માં જન્મ્યો હતો. તેર વર્ષનો થયો કે ફિલિપ તેને આરિસ્ટોટલ નામના પ્રખ્યાત તત્વજ્ઞાનીને સોંપ્યો. એણે પોતાના શિષ્યને ઘણીક વિદ્યા ભણાવી પણ રાજનીતિમાં વિશેષે નિપૂણ કર્યો. શિકંદર પોતા-

ના બાપ સાથે લડાઈમાં જતો. તેણે સત્તર વર્ષની વયે એક પ્રસંગે સૈન્યજનને ને ફિલિપને મરતાં ઉગાર્યા હતા ને અઢારમે વર્ષે આથીનિયન ગ્રીક ઉપર ધસારો કરી તેમને હરાવ્યા હતા. તે પોતાના બાપની ગેરહાજરીમાં દરબારી કામકાજ રૂડી રીતે ચલાવતો અને બીજાં રાજ્યોના એલચીઓનો સત્કાર કરી તેમની સાથે વર્ત્તમાન પ્રસંગ સંબંધી તથા તેઓના દેશનાં બળસંબંધી વાતો કરતો. જ્યારે ફિલિપે ૩૩૭ માં કલીઓપેટ્રા સાથે લગન કર્યું ત્યારે શિકંદર ઘણો નારાજ થયો ને પછી જ્યારે ત્યારે તે બાપની સામાં થતો. તેણે પોતાની મા ઓલિમ્પિયાસને વડવાને ત્યાં મોકલી દીધી હતી. ફિલિપે ઓલિમ્પિયાસનું મન મનાવવાને શિકંદરની બેનને તેના મામાની સાથે પરણાવી પણ એ પ્રસંગે ખાનાની રંગરેલીમાં રક્ષકસૈન્યમાંના એકે ફિલિપને ખંજર ભોક્યું ને એ મૂઓ–૩૩૬ માં.

એ બનાવથી રાજ્યમાં ગભરાટ થઈ રહ્યો ને શત્રુ દેશમાં હર્ષ વ્યાપ્યો. એક સરદારે રાજ્યાસન ઉપર બેસવાની ખટપટ કરવા માંડી. કુટુંબકલેશને લીધે ને સાવકીના સગાંનું રાજ્યમાં પ્રબળ થયલું તેથી પોતાને રાજા કહેવડાવવાની શિકંદરની હિંમત ચાલી નહીં. તે પોતાના મિત્રોની સલાહથી પોતાનું લશ્કર લેઈ થેસલીમાં ગયો ને અહીં તેણે એવું તો ભાષણ કર્યું કે લશ્કરે તેને ગ્રીસનો મુખ્ય સેનાધિપતિ કહી માન આપ્યું. તરત તે પાછો આવ્યો ને રાજ્યાસનને માટે ખટપટ કરનારા સરદારને તેણે મારી નખાવ્યો.

શિકંદર પ્રથમતો જે લોક ફિલિપનું મરણ સાંભળી સ્વતંત્ર કહેવડાવવા લાગ્યા હતા તેઓને શિક્ષા કરવા નીકળ્યો. તેણે ટ્રિબેલિયન ને ઈલિરિયન એ લોકને તાબે કર્યા. શિકંદર ઈલિરિઅનમાં મરીગયો એવી ઉડતી વાત ચાલેથી થીબન લોકે માસીડન ગારીસનના બે સરદારને બજારમાં આણી મારી નાખ્યા. એ ખબર શિકંદરને પહોંચી કે તે ઘણી ઝડપથી તેર દહાડામાં ત્યાં ગયો ને થીબ્સનો કિલ્લો તોડી પાડયો. તેણે થોડાક કલ્લાક સૂધી નગરના લોકની સ્ત્રીબાળક સૌની કતલ કરાવી અને એક પિંડાર નામના કવિના ઘર શિવાએ બીજાં સૌ ઘરોને તોડી ભાંગી પડાવ્યાં. દહેરાં તથા તેને લગતી જમીન શિવાએ બીજી સઘળી સૈન્યજનોને તેણે વહેંચી આપી અને કેદીઓને ગુલામ દાખલ વેચી અગિયારેક લાખ રૂપિયા જેટલું નાણું પોતાના ભંડારમાં નાખ્યું. થીબનની દુર્દશા જોઈ આથીનિયન ને બીજા ગ્રીક ત્રાસ પામી જઈ દબાઈ રહ્યા અને શિકંદરે પોતાનાં રાજ્યને દંગા બખેડાથી નિર્ભય કીધું. પછી તે રાજ્યકાજની વ્યવસ્થા યોગ્ય પુરુષોને સોંપી એશિયાખંડમાં જય મેળવવા જવાની તૈયારી કરતો થયો.

ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૩૪ના વસંત ઋતુમાં તીસ હજાર પાયદળ તથા પાંચ હજાર ઘોડા અને લશ્કરને પગારમાં આપવાને પોણાબેલાખ રૂપિઆ સાથે રાખી (કેટલાક કહેછે કે તેને પોણાપાંચલાખ કરતાં વધારેનું દેવું હતું) એકસોસાઠ કોટિયાં ભરી તે બાવીસેક દહાડે એશિયામાં જ્યાં અસલ ટ્રોયનગર હતું ત્યાં આવી પહોંચ્યો. અહીંથી આગળ ચાલતાં શિકંદરે ઈરાનના ડરાયસ–દારાના એક સરદારને ગ્રાનિકસ નદીને કાંઠે મોટી ફોજ સાથે ઉભેલો જોયો. મોટી લડાઈ થઈ ને તેમાં ઈરાની લોક તદન હાર્યા (૩૩૪ ના મે મહિનામાં). એ હારથી સારડિસ અને બીજાં ઘણાંક નામીચાં શહેર તેને તાબે થયાં. મિલેટસ

આગળ આવ્યો ત્યારે તેણે ઈરાનીઓનાં મોટાં રાજ્યને નક્કી ઊંધું વાળવુંજ એવો નિશ્ચય કર્યો ને પોતાનો વહાણનો કાફલો કહાડી નાખ્યો. હાલિકારનાસસ આગળ આવ્યો ત્યારે ઘણાક રાજાઓએ ત્યાં આવી તાબે થવાનું કબૂલ કર્યું. પછી કેટલુંક લશ્કર વેરાતુંપડયું હતું તેને એકઠું કરવાને શિકંદર, ગારડિયમ નગરમાં રહ્યો. અહીંના કિલ્લામાં એક ગાડી હતી ને તેના ધોરીઆસાથે ઝુંસરીને વળગાડીને એક ઝાડની અંતર છાલથી બહુજ મજબૂત ગાંઠ મારેલી હતી ને તેને વિષે લોક કહેતા હતા કે જે કોઈ તે ગાંઠ છોડશે તે આખા એશિયાખંડનો વિજયી થશે. શિકંદર તે જોવા ગયો ને જ્યારે કોઈથી તે ગાંઠ છૂટી નહીં ત્યારે તેણે પોતાની તરવારથી તે કાપી નાખી. પછી ગારડિયમથી સિલિશિયામાં આવીને તેણે ઈરાનીઓને લડાઈમાં હરાવ્યા પણ એકદમ માંદો પડી ગયો તેથી તે તાકીદથી આગળ વધી શકયો નહીં.

શિકંદરની પ્રકૃતિ સારી થઈ કે તેણે છાવણી ઉઠાવી અને સીરિયાની સરહદ ઉપર ઈસ્સસ નગર આગળ ઈરાનનો શાહ ડરાયસ જાતે લડવા આવ્યો હતો તેને હરાવ્યો (૩૩૩). ડરાયસ નાઠો પણ તેની મા, સ્ત્રી તથા તેનાં છોકરાં જે પકડાયાં તેને શિકંદરે માન વિવેકથી રાખ્યાં. પછી તેણે ફીનિશિયાના કેટલાક આબાદ શહેરો તાબે કર્યાં; સાત મહિના ઘેરો રાખી ટાયર શહેર લીધું (૩૩૨); જરૂસલેમમાં થઈને ઈરાનીઓનું ગાઝા લેઈ તેણે ઈજીપ્ટદેશ તાબે કર્યો અને નૈલ નદીનાં મુખ ઉપર અલેકઝાંડ્રિયા નામનું નગર વસાવ્યું (૩૩૧ ના આરંભમાં). પછી તે પાછો ફર્યો ને યુફ્રેટિસ તથા ટૈગ્રિસ નદી ઓળંગી આસિરિયાના આરબેલા નગરથી પચાસ મૈલ આણીપાસ આવી અટકયો. અહીં ડરાયસે દશલાખ લશ્કર એકઠું કરી રાખ્યું હતું. ગ્રીક તથા ઈરાનીઓની મોટી લડાઈ થઈ (૩૩૧ ના અકટોબરમાં) અને તેમાં ઈરાનીઓ પૂરેપૂરા હાર્યા. એ આરબેલાની લડાઈથી શિકંદર એશિયાનો વિજયી કહેવાયો.

તે બાબિલન, સૂસા, પરસિપોલિસ વગેરે શહેરોને સહેલથી તાબામાં લેઈ ડરાયસની પાછળ લાગ્યો. (કેટલાક કહેછે કે તેણે પરસિપોલીસને બાળી મૂકયું હતું). દરરોજ ચાળીસ મૈલ કૂચ કરતાં તે પંદર દહાડે મીડિયાની રાજધાની એકબટાનામાં જઈ પહોંચ્યો ને ત્યાંથી પારથીઆમાં ગયો—અહીં તેણે સાંભળ્યું કે બાકટ્રિયાના નવાબે ડરાયસને મારી નાખ્યો છે. તરત તે આગળ ચાલ્યો. થોડીક મજલ કપાઈ એટલે તેણે કેટલાક ઈરાનીઓને એક ગાડીની સાથે આવતા દીઠા. પાસે જઈને જોયછે તો ડરાયસ અદસસ્તો ગાડીમાં પડેલો. થોડીવાર પછી ડરાયસ મરણ પામ્યો ને શિકંદરે તેનાં મુડદાંને મોટાં લશ્કરી માન સાથે અવલમજલે પહોંચાડયું.

તેણે કેટલાક ગ્રીક સ્વારોને પગાર ચૂકવી આપી ગ્રીસ વીદાય કર્યા અને સરદાર તથા લશ્કરને ઘણાક બક્ષીસ વહેંચ્યાં. એ પછી તેના લશ્કરી લોક બૈરાંની ને દારૂની મોજમજાહમાં એવાતો ગુલતાન થઈ ગયા કે તેઓને સાવધ કરવાને શિકંદરે બહુ તજવીજ કીધી છતાં તેઓએ માન્યું નહીં. તેણે ઈરાની લોકને રાજકારભાર સોંપવા માંડયો અને તીસહજાર ઈરાની છોકરાઓને ગ્રીક ભાષા ને ગ્રીક કવાયત શીખવવાનો બંદોબસ્ત કર્યો. વળી તેણે પોતાના એક વિશ્વાસુ મિત્રને પણ કપટ કર્યાને બહાને ગરદન મરાવ્યો ને નિર્દય-

પણ બતાવ્યું. એ પ્રમાણે જ્યારે તેણે આંખ ફેરવી ત્યારે સૌ ગ્રીક પોતાની શુદ્ધિમાં આવ્યા ને આજ્ઞાંકિત થયા.

પછી તેણે ડ્રાનજિયાના, આફગાનિસ્તાન, સીસ્તાન અને પશ્ચિમ કાબૂલ એ તાબે કીધાં. હિંદુકુશની દક્ષિણના માર્ગમાં એક નવું નગર કરી તેમાં પોતાના દેશના સાતહજાર વૃદ્ધ લશ્કરી સીપાઈઓને વસવાને રાખ્યા. પછી પહાડમાંથી પંદર દહાડાની મજલ કાપી તે બાકટ્રિયામાં ગયો. ત્યાં ઓકસસ નદી ઉપર લડાઈ કરીને ડરાયસના ખૂની બેસસને પકડી મંગાવી ચીરી નખાવ્યો. આગળ વધીને તેણે સઘળો સોગડિયાનો પ્રાંત જીત્યો અને જાકસરટીસ નદી ઓળંગી સીથિયન લોકની સામાં લડતાં અસાધારણ પરાક્રમ દેખાડયું. પાછાં વળતાં તે એક તાબે થયલા બાકટ્રિયન રાજાની દીકરી રોકસાના સાથે પરણ્યો. એ બે વર્ષના દરમીઆનમાં તેણે પાછાં પોતાના એક બીજા મિત્રને દારૂની લેલાઈના ટંટામાં મારીનખાવ્યો હતો ને જ્યારે ત્યારે અંશીપુરુષ છઉં માટે ઈશ્વરી માન મને મળવું જોઈએ એમ તે ગર્વથી બોલતો હતો.

છેલ્લે તે (૩૨૭ માં સિંધુનદી ઓળંગી અટક આગળ આવ્યો ને જ્યારે તેણે જહલમ નદી પાર કરવા માંડી ત્યારે પોરસ નામનો હિંદુરાજા સામો થયો. શિકંદરે લડાઈ કરી તેને હરાવ્યો. જ્યારે પોરસને શિકંદરની પાસે લાવ્યા ત્યારે તેણે તેનો મજબૂત બાંધો, તેની ભવ્યકાંતિ ને તેનું નિડરપણું જોઈ પ્રસન્ન થઈ તેને મિત્ર કર્યો ને તેનું રાજ્ય તેને પાછું આપ્યું. પોરસ પણ વચની મિત્ર થઈ રહ્યો. જહલમને કાંઠે રણક્ષેત્રમાં નૈસિ નામનું અને સામે કાંઠે બ્યુસીફેલીઆ નામનું એમ બે નગર વસાવ્યાં. શિકંદરનો માનીતો ઘોડો જે તેની સઘળી જિતમાં સાથેજ હતો તે વૃદ્ધ થયેથી જહલમને તીરે મૂવો હતો તેનું નામ બ્યુસીફેલસ હતું ને તેની યાદગીરી રાખવાને તેણે બીજું નગર વસાવ્યું હતું. અહીં પછી શિકંદરે લડાઈમાં પડેલાઓને દટાવ્યા, દેવતાઓને બળિદાન આપ્યાં ને નદીને કાંઠે મોટા તમાશા કર્યા.

તેણે સિંધુ ને જહલમની વચમાંનો ને બીજો કેટલોક પ્રદેશ જીતીને પોરસને આપ્યો અને ઘણાક રાજાઓના વકીલો તાબેદારી કબૂલ કરવાને આવેલા તેઓનો સત્કાર કીધો. તેણે સતલજની પેલા પાસ જવાની તૈયારી કરવા માંડી પણ સરદારો હઠ લેઈ બેઠા. ત્રણ દહાડા ભોળાધોળ થયા પછી શિકંદરે પાછાં ફરવાનો નિશ્ચય જણાવ્યો. પછી બેહજાર વહાણનો કાફલો સિંધુ નદીમાં રહીને સમુદ્ર તરફ ચાલ્યો અને બીજું લશ્કર નદીને બંને કાંઠે બે ભાગમાં વહેંચાતું ચાલ્યું. એકવાર ગ્રીક લશ્કરે કાફલામાંથી કાંઠે ઉતરી એક કિલ્લાપર હલ્લો કર્યો પણ સીડીને આવતાં વાર લાગી તેથી શિકંદર કોટના રખેવાળોને મારી ઉપર ચઢી જઈ અંદર કુદી પડયો ને કતલ કરતો ચાલ્યો; પણ એવામાં એક જખમ લાગ્યું ને તે પડતોજ હતો પણ તેટલે સાથીઓએ આવી પહોંચી તેને ઉંચકી લીધો ને વહાણમાં આણ્યો. પછી કાફલો આગળ ચાલ્યો ને સમુદ્ર આગળ આવ્યો (૩૨૬ ના મે–જૂનમાં); કાંઠે કાંઠે ચાલતું લશ્કર પણ ત્યાં આવી મળ્યું. અહીં શિકંદરે ગોઠવણ કરી કે લીઓનેટસ થોડાંક વહાણ સાથે સિંધુનદીમાં રેહ, નીઆરકસ મોટો કાફલો લેઈ સમુદ્રમાર્ગે પણ કાંઠાની નજીક નજીક રહીને ઈરાન આવે અને બાકીનું લશ્કર ખુશકીને રસ્તે પોતાની સાથે આવવાને તૈયારી કરે.

પછી તે આરબીસ નદી ઉતરીને જીડ્રોશી-આમાં આવ્યો. અહીં પોતે ને લશ્કરના લોક અત્યંત દુઃખ પામ્યા-રસ્તાના ઠેકાણાં નહીં તેથી તેઓ વારે વારે ભૂલા પડતા, રેતાળ જમીનમાં પગ પેસી જતા તેથી ઉતાવળા ચાલી શકતા નહીં, ટેકરા ટેકરી મુશ્કેલીથી ચઢતા, ખોરાક ને પાણી વગર ગભરાતા; તો-પણ શિકંદર પોતાના દાખલાથી તેઓને હિંમત આપ્યાં કરતો ને તેઓ દરરોજ તીસ ચાળીસ મૈલ ચાલતા. એમ દુઃખ વેઠતાં તેઓ કાર-માનિયામાં આવ્યા. એ શહેરમાં તેઓ થોડા દહાડા રહ્યા ને પછી ઈરાનમાં આવ્યા. અહીં કેટલાક દંગા બખેડા થયા હતા તેનો બંદોબ-સ્ત કરી શિકંદર સૂસે આવ્યો.

મૂસામાં તે ને લશ્કરી લોક ઈશ્ક દારૂ નાચ-રંગની મોજમઝામાં સુમાર વિનાના વહ્યા. પોતે ડરાયસની વડી છોકરી બારસીની સાથે પરણ્યો ને બીજા સરદારોને ઈરાની રાજવંશી એંસીએક છોકરીઓ સાથે પર-ણાવ્યા—સૌનાં લગ્ન સામટાં એકજ વખતે થયાં હતાં. તેણે એશિયાખંડમાં પરણેલા ગ્રીકની સંખ્યા ગણાવી તે દશહજારની થઈ; લશ્કરને પૂરેપૂરો પગાર ચૂકવી આપ્યો; જે તીસહજાર ઈરાની છોકરાઓને માટે કવાયત શીખવવાનું ફરમાવ્યું હતું તેની તપાસ કરી; અને જેઓએ હિંદુસ્થાનમાં વફાદારીથી ને બહાદુરીથી નોકરી કરી હતી તેઓના પગાર દરજા વધાર્યા.

પછી કેટલાંક લશ્કરને ટૈગ્રિસ નદી ઉપ-ર હાજર રેહવાનો હુકમ કરી શિકંદર (૩૨૫ ની આખરે) એકબટાને થઈને બાબિલન આવ્યો. અહીં રહી તેણે પોતાના મોટાં રાજ્ય સંબંધી કાએમ બંદોબસ્ત રાખવાને અને પ્ર-જાને સૂધારી સુખી કરવાને ઘણાએક વિચાર કર્યા. પણ તેટલામાં તે આઠ દહાડા તાવનો મંદવાડ ભોગવી મરણ પામ્યો—ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૨૩ ના મે અથવા જૂનમાં.

શિકંદર એ શબ્દ મુસલમાની રાજ્યે આ દેશની ભાષાઓમાં નવો દાખલ કર્યો છે. ફલાણાનો દહાડો શિકંદર (ચઢતો) છે એમ લોક ઘરમાં તથા વ્યવહારમાં બોલેછે અને જાણે તે શબ્દના ઉપર મોહ તથા આશ્ચર્યથી મનમાં જોતા હોય તેવા તે દેખાય છે. શિકંદર એ નામ ઘણા રાજાઓએ ધારણ કર્યાં છે પણ લોકમાં જેનું નામ ચાલેછે તે શિકંદર તો ઉપર કહેલો ગ્રીક છે એમ હવે ઓળખાવવાની જરૂર રહી નથી.

એના બાપનું મરણ થયું કે સઘળાં ગ્રીક રાજ્ય સ્વતંત્ર થવાની તૈયારી કરવા લાગ્યાં, ગ્રીકના હાડવેરી જે ઈરાનીઓ તે પણ હવે પોતાનું ફાવશે જાણી હરખાયા, પાછો રાજ-કુટુંબમાં કલહ ને તેથી સરદારોમાં પરસ્પર વિરોધ જાગેલો, એવી સ્થિતિમાં આવી પડેલાં માસીડનનાં રાજ્યને વીસવર્ષના શિકંદરે લગાર પણ આંચ ન લાગવા દેતાં સતેજ રાખ્યું અને પછી તરતજ એશિયામાં જઈ ઉપરા-ઉપરી યુદ્ધ કરી મોટાં વિસ્તારવાળાં ઈરાની રાજ્યને જોતાંજોતાંમાં ઉંધું વાળીનાખ્યું ને જ્યાંત્યાં પોતાની આણ વરતાવી ; વળી આ-ગળ વધી તાતાર દેશનો ઘણોક ભાગ ને હિંદુસ્તાનનો પંજાબ પ્રાંત એ જીત્યા—એ સઘળું કામ તેણે બાર વર્ષની ટુંકી મુદતમાં કર્યું એ તેનો અદ્ભુત દિગ્વિજય છે.

મોટા વિજય મોટા સદ્ગુણવડે ને ઘણા તથા મોટાં સાહિત્યવડે પ્રાપ્ત થાયછે ; તો તે શિકંદરના સંબંધમાં શાં હતાં તે જોઈએ—તે તીસહજાર પાયદળ ને પાંચ હજાર ઘોડા સાથે નીકળ્યો હતો, તેને કોઈની કુમક નહોતી,

પણ એ લશ્કર પોતાના ગ્રીસ દેશનું હતું. ગ્રીક જેવા તે કાળમાં યુદ્ધકળા જાણનારા બીજા કોઈ દેશના લોક નહોતા; તેઓ જન્મ થકી રણમાં ઘડાયલા, તનમન બળે ખરે-ખરા શૂરા ને પરાક્રમી લડવૈયા હતા; અને તેઓમાંના વીણી કહાડેલા શિકંદરના લશ્કરમાં હતા. તોપણ, એ લશ્કર ઈરાનના અસંખ્ય લશ્કર સામાં ને ગ્રીકથી થોડાકજ ઉતરે તેવા શૂરા તથા પ્રવીણ લડવૈઆઓની સામાં ટકી શકે તેવું નહોતુંજ–પછી ગમે તેવા એ આળસુ, મોજીલા ને બેદરકાર થઈ ગયા હતા તોપણ. ઈરાનનાં રાજ્યને ઉંધું વાળવામાં શિકંદરનું પોતાનું બળ ને પોતાના સદ્ગુણ એજ મુખ્યત્વે હતા. તે ઘણોજ કસરતી મર્દ હતો ને તેથી ચાલતાં, સવારી કરતાં, ટહાડ તડકો ખમતાં, લડતાં હરગીસ થાકતો નહીં; તેનું મન ઉત્તમ ગુરુની પ્રસાદીથી ને અનુભવથી ઘણુંજ કેળવાયલું હતું ને તેથી તે મહાભારત કામના વિચાર સહેલથી કરીશકતો ને પછી તે તરત પાર પડતો. એ અસાધારણ તનમનસામર્થ્ય તેના ઉરના ઉછળતા ઉત્સાહથી અસાધારણ કર્મરૂપે બહાર પડી પ્રકાશિત થતાં ને જય અપાવતાં. દેવવંશનો છઉં, મને ઈશ્વરે મોટું કામ કરવાને મોકલ્યો છે, આમજ થશે માટે આમજ કરવું છે એ વિચારથી પ્રફુલ્લ રહેતા પુરુષના ઉત્સાહમાં ગૌરવ કેમ ન હોય? શિકંદર શુદ્ધ રણવીર યોદ્ધો હતો. ઘણા કાળના વેરી ગ્રીક તથા ઈરાનીઓ સામસામાં ઉભા રહ્યા પણ તેઓમાં વેર જેવું કંઈ દેખાયુંજ નહીં. શિકંદરનાં પવનવેગી સાહસથી ઈરાનીઓ બાવરા પડી ગયા–તેઓએ ઉતાવળમાં પણ બેસુમાર લશ્કર એકઠું કર્યું ને તેઓના ઘોડેસ્વારે ઘણું પરાક્રમ દેખાડ્યું તોપણ કોઈ ઠરેલો ને તદબીરવાળો મુખ્ય સરદાર નહીં તેથી અને છત્રપો મનસ્વી રીતે કોઈ આમ ને કોઈ તેમ લડતું તેથી તેઓ હાર્યા. શિકંદર, સામાં લશ્કરની જગા, તેની રચના, તેનું બળ એ સંધાં ઉપર તત્કાળ વિચાર કરી પોતાના અનુભવી સરદારોને તત્કાળ હુકમ આપી પ્રથમ પોતે પોતાની તુકડી સાથે ધસારો કરી છાપો મારતો ને બીજી બાજુએથી બીજી તુકડીઓ તૂટી પડતી ને એમ સામાં લશ્કરને ભેદી પાછા સૌ ગ્રીક એકત્ર થઈ લડતા ને દુશ્મનને ભગાડતા. કોઈ લડાઈમાં શિકંદર પાછો હઠ્યો નથી, સઘળીજ જીત્યો છે. તો તેની યુદ્ધનિપુણતા વિષે વિશેષ શું બોલવું?

તે રાજનીતિમાં કેવો કુશળ કે એક પ્રદેશ જીત્યો કે તરતનો તરત તેનાં રાજ્યકારભાર સંબંધી પાકો બંદોબસ્ત કરતો કે ફરીથી કદી ફિતુર થાયજ નહીં અને જીતેલું તે પાછું જવાનું નથીજ એવી ખાતરી કરી બીજે પ્રદેશ જીતતો ને ત્યાં પાછો બંદોબસ્ત કરી આગળ વધતો. ઈરાનીઓને રાજકારભાર આપ્યા ને તીસહજાર જુવાનોને કવાયત શીખવી જીતેલા મુલકમાં પોતાનાં લશ્કર ભેળા રાખ્યા. નવાં શહેરો સ્થાપ્યાં ને ત્યાં ગ્રીકલોકને વસવાને રાખ્યા. પોતે જય મેળવતો દૂર જતો જાય ને વચમાં વચમાં ગ્રીક સોજરોને બક્ષીસો આપી ઈરાની બૈરાં પરણાવી સ્વદેશ મોકલતો જાય કે તેઓ પોતાના દેશમાં શિકંદરના જયની વડાઈવાતી કરે ને ત્યાંની ઉદ્ધત પ્રજા ડબતી ને ડબતી રહે. તે પોતાના સગાં, પોતાના કારભારી વગેરેને એશિયાની સમૃદ્ધિનાં બક્ષીસો મોકલ્યાં કરતો કે તેને જોઈ દેશના લોક મોહ પામી રાજી રહેતા. કેટલાક લખનારા કહે છે કે જીતેલા પરદેશીને વહેલા વશ કરી રાખવાના લોભમાં

તેણે ઈરાનીઓ સાથે હળીમળી જવામાં ઘેલછા બતાવી છે પણ જીતેલી પ્રજાનાં મનમાં નવાં રાજ્ય વિષે સારો વિચાર બેસાડવો એ પાકી રાજનીતિ છે અને શિકંદરે પોતાના દાખલાથી પોતાના દેશી કારભારીઓને તેમ વર્ત્તવાને સુબોધ કર્યો તેમાં તેની ઘેલછા નથી પણ તેનું ડહાપણ છે. તેણે નવી પ્રજાની ભક્તિ નવાં રાજ્ય પર બેસે તેને માટે તેના પાછલા હકવહીવટ ચાલુ રાખ્યા અને તે અમલદારોને વારેવારે લખતો કે અદલ ઈનસાફથી સત્તા વાપરજો ને એઓ હુકમ માને છે કે નહીં તેની પાકી તજવીજ રાખતો. તેણે જગાઓ પસંદ કરીને સિત્તેર નગર નવાં વસાવ્યાં કે જેથી ગ્રીસ તથા એશિયાનો રાજ્યવ્યવહાર સુલભ થાય ને સમૃદ્ધિ વધે.

તેની ઉદારબુદ્ધિ ને જનદયા વિષે જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં ઓછાં છે. મોટી મોટી આશાએ રસ્તાનાં તથા રણનાં કષ્ટ વેઠેલાં ને જીત મેળવી વસ્તીમાં આવેલા એવા સોજરો ક્રોધમાં ને લોભમાં કેદી તથા પ્રજાને કેટલું દુઃખ દે! પણ શિકંદરે તેમને તેવું ઉદ્ધતપણું કરવાની સખત મના કરી હતી. તેમ તેઓને પ્રસંગે પ્રસંગે બક્ષીસો વહેંચી રાજી રાખતો. તેણે થીબ્સમાં ઘોર સંહાર કર્યો એ તેનામાં ક્રૂર ક્રોધરૂપી દોષ કહેવાય ખરો પણ જે બારીક વખતે તેણે સંહાર કર્યો, જે સંહારથી સમાધાની રાખવાનો ને એશિયામાં વિજય મેળવવાનો તેને રૂડો વખત આવ્યો તે જોતાં તે તેનું કર્મ વિસારી નાખવા જોગ છે ને જ્યારે તે પોતે પણ તે કર્મનો હંમેશ પશ્ચાત્તાપ કરતો એ આપણે જાણીએ છીએ ત્યારે આપણે તેની સદ્બુદ્ધિની પ્રશંસા કર્યા વિના ચાલતી નથી. તે હારેલા રાજા તથા તેના કુટુંબ સાથે માન વિવેકે ને ધોતાળપણે વર્ત્યો છે—જીતેલો મુલખ હારેલા રાજાને તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈ પાછો આપે તેવો રાજા તે વીરલોજ. તેણે જય કરીને લોકને લૂટ્યા નથી ને તેઓના ઉપર જુલમ કર્યો નથી. તેના જય, જયના પ્રકાર ને જયની વ્યવસ્થા જોતાં જણાયછે અને તેણે પણ જણાવ્યું છે કે યુરપ એશિયાના લોકમાં પરસ્પર ઘણા કાળનું જે અતડાપણું ને વિરોધીપણું છે તે એક રાજ્યના સંબંધે ને વેપારને સંબંધે કહાડી નાખવું.

શિકંદર દેવના જેવું માન ઈચ્છતો એ તેનામાં દોષ હતો એમ કેટલાક કહેછે પણ જે પુરુષ દેવતાઓને શ્રદ્ધાથી બળિદાન આપતો, જે પોતાના દેશના દેવતારૂપ મનાયલા યોદ્ધાઓને માન આપતો, હોમર કવિનું પુસ્તક રાત દહાડો પોતાની પાસે રાખતો—સૂતી વેળા પણ ઓસીસાં તળે મૂકતો, જેણે હોમરના વરણેલા ગ્રીક યોદ્ધાઓના મોટા ઓચ્છવો કરેલા, જેણે થીબ્સના સંહારમાં પિંડાર કવિનું ઘર ન બાળ્યું તે પુરુષે કોડથી અથવા કાર્ય પરત્વે દેવના જેવું માન ઈચ્છ્યું તો શું તેણે અવિવેક કર્યો! જેનો સ્વભાવ ઉગ્ર, જેણે પોતાની માને અપમાન મળેથી બાપને સખત વેણ કહ્યાં, પોતાના સંબંધી કોઈને ને વિશેષે લશ્કરના મનમાં રખેને ઓછો વિચાર આવે તેટલા માટે જે અતીસેં ખંતીલો રહેતો—જેણે જોતરની ગાંઠ કાપી નાખી અને એક મિત્રે દારુની ઝૂમમાં સૌના દેખતાં ફિલિપને શિકંદર કરતાં વધારે વખાણ્યો માટે તેને મારી નાખ્યો તે તરુણ પુરુષનાં કેટલાંક સ્વેચ્છિક સાહસકર્મનો (રણોત્સાહી કાળનો વહિવટ જોતાં) દોષ કહડાતો નથી. તે કુમળાં હૃદયનો પ્રેમાળ હતો—તેણે મિત્રોનાં મરણનો તથા વહાલા ઘોડાનાં મરણનો ઘણો શોક કર્યો છે અને પોતાનાં કેટલાંક કર્મનો પશ્ચાત્તાપ પણ કર્યો છે. તેને રાજ્ય મેળવવાનો

અતીસેં લોભ હતો એમ ઘણાજણ કહેછે. ગ્રીક ઈરાની ઘણા કાળ થયાં એકેકેકના દુશ્મન હતા: ઈરાનીઓએ ગ્રીસ તાબે કરવાને ઘણા હુમલા કર્યા હતા પણ હારીને બેઠા હતા; ફિલિપ સર્વ ગ્રીકની તરફથી એશિયામાં જવાની તૈયારીમાં હતો:–તો, શિકંદરે સંધું ઈરાની રાજ્ય જિત્યું તેમાં તેનો લોભ શો હતો? તે હિંદુસ્થાનમાં વધ્યો હોત, કારથેજ ને ઈટલી જો તેણે લીધાં હોત તો વળી તે લોભી કહેવાત. લોભ એ પાપનું મૂળ કહેવાયછે પણ એના જયથી કંઈપણ પાપ થયું નથી પણ ઉલટો જગતને લાભ થયો છે. તે જીત્યો હોત તો લોભી થાત એવું અનુમાન કરવું તે શા અર્થને? શિકંદર વિદ્યાકળાને ઉત્તેજન આપનાર ને પોતે તેનો આનંદ લેનારો હતો; કવિતા, નાટક ને ઈતિહાસ ઉપર તેની વિશેષ આસક્તિ હતી. કોઈ કહેછે કે શિકંદર ખૂબસુરત હતો ને કોઈ કહેછે કે તે ટિંગણો ને કંઈક કુરૂપ હતો, કોઈ કહેછે કે તે અતિસેં દારૂ પીતો તથા હદથી જ્યાદે મોજીલો હતો, ને કોઈ કહેછે કે તે પોતે થોડો પીતો; એના બીજા કેટલાક ગુણદોષ વિષે પણ જૂદાં જૂદાં મત છે. તોપણ તેના મોટા જયવિષે જગતનું શેંકડો વર્ષ થયાં એકજ મત ચાલ્યું આવેછે કે,

તે કાળના જયનિવાસ ગ્રીસ દેશના જય રાજ્ય માસીડનની જયરાજધાની પેલ્લા ત્યાં જયરાજ ફિલિપના પુત્રરૂપે જન્મીને, જયવાદ્ય સાંભળીને, જયની રમત રમીને, તે કાળના પ્રથમપૂજ્ય જયપંડિત પાસે ભણીને, નિજરાજ્યનો રંગ રાખીને, ગ્રીસથી પશ્ચિમ એશિયા ને ત્યાંથી ઈજીપ્ટમાં તે પાછો એશિયામાં તે છેક તાતાર દેશની જાકસરટીસ નદી સૂધી ને પંજાબની સતલજ નદીસૂધી ને ત્યાંથી સિંધુના મુખ આગળ ને ત્યાંથી પાછો ઈરાનમાં ને ત્યાંથી પછી, પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ શુભ રાજનગર બાબિલનમાં આવી રહેલો દિવ્ય જયકાંતિમાન તે મહાપુરુષ અલેકઝાંડર-શિકંદર, પોતાની જયમાળાનો સુવાસ લેતાં ને ગ્રીક જયધ્વજ જોતાં ને એકચક્રી રાજ્યશ્રીના રંગભોગ સંબંધી મોટાં ઉદાર મનમાં મોટી મોટી જયધારણા બાંધતાં, ને મનુષ્ય જાતને જયલાભ તથા જયરંગ દાખવતાં, ધન્ય બતરીસ વર્ષની વયે, ઉત્સાહ ભર્યો, જયજોગમાયાને નમી અમર કીર્ત્તિ રણમાં ધસ્યો!

જુલિયસ સીઝર, રોમના એક શ્રીમંત કુળમાં ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૦૦ માં ૧૨ મી જુલાઈએ જન્મ્યો હતો. તે સત્તર વર્ષની વયે એક અમલદારની દીકરી સાથે પરણ્યો એ અમલદાર લોકનો પક્ષ રાખીને રાજસભામાં બોલતો તેઉપરથી સિલ્લા જે વડો અમલદાર શ્રીમંતકુળનો હતો તેણે સીઝરને કહ્યું કે તું તારી સ્ત્રીનો ત્યાગ કર સીઝરે તે ન માન્યું; વળી એણે પોતાની વય ન છતાં પાદરી થવાની ઉમેદવારીમાં નામ નોંધાવ્યું; એ ઉપરથી સિલ્લાએ રાજસભામાં ઠરાવ કરાવ્યો કે સીઝરને દેહાંત શિક્ષા કરવી. સીઝર રોમથી નાસી જઈ પાસેના એક મુલખમાં ભરાઈ રહ્યો. એના મિત્રોએ સિલ્લાને વિનવ્યો ને એણે શિક્ષા તો માફ કીધી પણ કહીને કે એ છોકરો કોઈ દહાડો શ્રીમંતવર્ગની સત્તાનો અંત આણશે. સીઝરે એવું કે તેની દાઢ ઘણી છે માટે હમણા તો ખસી જવું એ સારૂં છે અને પછી તે રોમ છોડી એશિયામાં ગયો. અહીં લશ્કરમાં નોકરી લેઈને એક લડાઈમાં તેણે સાથીનો જીવ ઉગાર્યો માટે એક ઈનામ મેળવ્યું (૮૦ માં).

સિલ્લાના મરણ પછી સીઝરે રોમમાં

આવી પોતાની બાવીસ વર્ષની વયે રાજસભામાં એક કામ સંબંધી ભાષણ કરી સુવક્તાનું (સુંદર ભાષણ કરનાર એવું) મોટું માન મેળવ્યું. સભામાં છટાથી ભાષણ કરવાની વિદ્યા પૂર્ણ પ્રાપ્ત કરવાને તે રહોડ્ઝ ટાપુ જવાને વહાણમાં બેઠો. વહાણ ચાંચીઆઓને હાથ લાગ્યું ને તેમાં સીઝર પકડાયો. આડત્રીસ દહાડા કેદ રહીને પછી તે બારેક હજાર રૂપીઆ આપી છૂટ્યો. સીઝરે મિલેટસમાં જઈને તેણે કેટલાંક વહાણ તૈયાર કર્યાં ને પછી તેજ ચાંચીઆઓને પકડીને ફાંસી દીધા. પછી તેણે રહોડઝ જઈને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી.

તેણે પાછાં રોમમાં આવી લોકપક્ષનાં કામો કરવા માડ્યાં. એક પાસથી ભાષણો કરીને ને બીજી પાસથી લોકોપયોગી મકાનો બંધાવવામાં ને તમાશાઓ કરવામાં ધીંતાળપણું દેખાડીને તેણે લોકની પ્રીતિ પૂર્ણ સંપાદન કરી. લોકે પણ તેને ઉપરાઉપરી રાજ કારભારમાં પદવીએ ચઢાવ્યો. ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૩ માં સીઝર મોટા પાદરીની પદવીને માટે ઉમેદવાર થયો. રાજ સભામાંના બે મોટા સત્તાવાળા તેની સામે થયા પણ ઘણાનાં મતથી તેને તે પદવી મળી. એથી ઘણાએક શ્રીમંતો બહુ ક્રોધે ભરાયા.

એવામાં કેટલાએક દેવાદાર થઈ ગયલા શ્રીમંત તરુણોએ પોતાને ફાયદો કરી લેવા સારૂ રાજ્યમાં દંગો ઉઠાવવાની તૈયારી કરેલી તે પકડાયા ને તેને શિક્ષા કરવાનો વિચાર સભામાં ચાલ્યો. સીઝરે અપરાધીઓને દેહાંત શિક્ષા ન કરવા વિષે ભાષણ કર્યું ને એ ઉપરથી તેના શત્રુ શ્રીમંતોએ રાજ્યનો વડો કારભારી સીસરો નામનો લોકપક્ષનો હતો તેને બહુ બહુ રીતે એકાંતમાં સમજાવ્યો કે સીઝર પણ તે તરકટમાં સામેલ હતો એવું તે બોલે; પણ સીસરોએ તે માન્યું નહીં. સીઝરે દેહાંત શિક્ષા ન કરવા વિષે મત આપ્યું તેથી તેને સહુ ખોટું બોલવા લાગ્યા અને કેટલાક તરુણ શ્રીમંતો તેને મારીનાખવાનો લાગ શોધતા થયા. એક બીજો પ્રસંગ આ છે કે સીઝરને ત્યાં એક દેવીની પૂજાને માટે ઘણીક સ્ત્રીઓ ભેગી થઈ હતી. તે દેવીની પૂજા સ્ત્રીઓજ કરે ને ત્યાં જો કોઈ પુરુષ જાય તો તેને રાજ કાયદા પ્રમાણે શિક્ષા થતી. એક વંઠેલ શ્રીમંત તરુણ વેષ બદલી ત્યાં ગયો પણ પકડાયો. તેની તપાસ ચાલી ત્યારે સીઝરે સાક્ષી આપી કે તે શખસની નઠારી ચાલ વિષે મેં કોઈ દહાડો સાંભળ્યું નથી. એમ સાક્ષી આપવાની તેની મતલબ આટલીજ કે તે શખસ લોકનો માનીતો હતો. એ ઉપરથી રાજસભા ને શ્રીમંતો સીઝરને નિંદવા લાગ્યા કે તે અપરાધ છૂપાવનાર છે અને સંગતિદોષમાંથી નીકળી જાયછે. પછી તેને સ્પેનની પેલી તરફના ભાગનો કારભાર મળ્યો. તે ત્યાં જવા નીકળ્યો ત્યારે તેના લેણદારોએ તેને અટકાવ્યો પણ ક્રાસસ નામના એક મોટા શ્રીમંતે તેને નાણું ધીર્યું ને તે સ્પેન ગયો.

જ્યારે તે પાછો રોમ આવ્યો ત્યારે તેણે ક્રાસસ તથા પોમ્પી એ બેની સાથે ખાનગી ગોઠવણ કરી કે આપણે ત્રણ જણે રોમનું રાજ્ય વહેંચી લેઈને રાજકારભાર કરવો. એમાં ત્રણેની મતલબ હતી કે સીઝરને પહેલી પદવીના અમલદાર થવું હતું; ક્રાસસને ઘણું નાણું મળે તેવી મોટી સત્તા જોઈતી હતી; અને પોમ્પી પોતે મેળવેલા જયને રાજસભામાં નોંધાવવાને આતુર હતો. પછી સીઝર પહેલી પદવીનો એક અમલદાર થયો ને તેણે લોકની સત્તા વધે ને શ્રીમંતવર્ગની ઘટે તેવા કાયદા કરાવવા માડ્યા. એનો સાથી પ્રથમતો સામો

થયો પણ સીઝરનો આગ્રહ જોઈને તે આડો ન પડતાં પોતાના ઘરમાંજ ભરાઈ રહ્યો, ને કાયદાઓ થયા. સીઝરે જે શખસને માટે સાક્ષી આપી હતી તેને એક અમલદારની જગા આપી ને એની ખટપટથી સીસરો જે એક વડો કારભારી હતો તેને દેશપાર કરાવ્યો. પછી ત્રણ જણે રાજકારભાર વહેંચી લીધો—ક્રાસસે એશિયા, પોમ્પીએ સ્પેન અને સીઝરે ફ્રાન્સ લીધું.

સીઝર પાંચ વર્ષની મુદતે ત્રણ પલટન લેઈને પોતાના પ્રાંતમાં ગયો (૫૯ માં) પણ તેની પહેલાં તેણે પોતાની દીકરી ઘરડા પોમ્પી સાથે પરણાવીને તેની સાથે વિશેષ સંબંધ કર્યો હતો. પછવાડેથી સીઝરને બીજાં પાંચ વર્ષની મુદત આપવામાં આવી. એ દશ વર્ષના દરમીઆનમાં એક પ્રાંત શિવાએ તેણે સઘળું ફ્રાન્સ જીત્યું, બે વાર રહૈન નદી ઓળંગી અને બે વાર ઈંગ્લંડમાં જઈ આવ્યો—પહેલીવાર તો તે જોવાજ ગયો હતો પણ બીજીવાર તેણે ઉપરાઉપરી લડીને બ્રીટનોને હરાવ્યા હતા. જો કે દૂર પડ્યો હતો તોપણ તે રોમમાં શું થાય છે તેની ખબર રાખતો ને વર્ષના જે ઋતુમાં લડાઈ બંધ રાખવામાં આવતી તે ઋતુમાં તે હર વર્ષ પોતાનાં પ્રાંતની સરહદમાં આવી ઈટલીમાં રહેનારા પોતાના પક્ષના લોકને મળતો. કાયદો એવો હતો કે જે ઈટલીની બહાર કારભાર કરે તેનાથી બોલાવ્યાવિના અંદર અવાય નહીં. સીઝર ઉપરાઉપરી જય મેળવે છે તે જોઈ પોમ્પી અદેખો થયો હતો ને તેવામાં વળી તેની સ્ત્રી મરી ગઈ એટલે તેને તે રીતનો પણ સીઝર સાથે સંબંધ તૂટ્યો.

એટલામાં વળી ક્રાસસ એશિયામાં મરણ પામ્યો ને તેથી સીઝર ને પોમ્પી એ બેમાં વધારે સરસાઈ ચાલી. પોમ્પીએ પોતાનું બળ વધારવાને રાજ સભામાંના ઘણાએકને પોતાના પક્ષમાં લેઈલીધા. જ્યારે સીઝરે મુખ્ય અમલદારની જગોને સારૂ ઉમેદવારી કરી ત્યારે સભાએ ઠેરવ્યું કે તેણે જો ઉમેદવાર દાખલ આવવું હોય તો તે વગર લશ્કરે આવે. સીઝરે ઉત્તર વાળ્યો કે જો પોમ્પી સરદારી છોડે તો હું છોડી દેવાને તૈયાર છઉં. પણ એ કહેવું રાજસભાએ વિચારમાં લીધું નહીં અને ઠરાવ કર્યો કે સીઝરે પોતાનાં લશ્કરને રજા આપી દેવી ને જો તેમ નહીં કરે તો તેને રાજ્યનો શત્રુ ગણવામાં આવશે. એ ઠરાવ ઉપર બે અમલદારોએ સહી ન કીધી પણ તેથી તેઓને ત્યાંથી નાસવું પડયું. એઓ આવી સીઝરને મળ્યા ને એ, કાયદાનું— અમલદારોનું રક્ષણ કરવાને બહાને પોતાનાં લશ્કર સાથે ઈટલીમાં આવ્યો. પોમ્પીએ ને રાજસભાએ શત્રુવટતો કરી હતી પણ લશ્કરની કંઈ તૈયારી રાખી નહોતી. પોમ્પી પોતાને આગળ મળેલાં માન ઉપર અને પોતાના વિષે લોકમાં ચાલતાં સારાં મત ઉપર વિશ્વાસ રાખી બેઠો હતો— તેને ખાતરી હતી કે ઈટલીના કોઈ પણ ભાગમાં પગ મૂક્યો કે લશ્કર તરત ઉભું થશે; વળી તેને કોઈએ ભંભેર્યો હતો કે સીઝરનાં લશ્કરમાંના ઘણાએક તારી તરફના થશે. એ વેળા રોમમાં ઠામ ઠામ સામસામી તૂકડીઓ બંધાઈ હતી. એ સંધિ જેવી જોઈએ તેવી અનુકૂળ છે એમ વિચારી સીઝર તાબડતોબ પોતાનાં લશ્કર સાથે ઈટલીમાં ધસ્યો. રાજસભાએ લઢાઈનું સંધું કામ પોમ્પીને સોંપ્યું હતું તેથી તે લશ્કર લેઈ સામો ગયો પણ એનાજ માણસો સીઝરના પક્ષમાં જઈ

લડ્યાં અને દરેક શેહરનાં કિલ્લાઓ સીઝરના તાબામાં આવ્યા.

સીઝરને ધસ્યો આવતો દેખી આખું રોમ ખળભળી ગયું અને પોમ્પી તથા રાજસભાના શ્રીમંતો રોમ છોડીને દૂર નાઠા—તેઓ એટલા તો ગાભરા થઈ ગયા હતા કે રાજ્યનો ભંડાર શત્રુને હાથ જશે તેની પણ કોઈએ દરકાર રાખી નહોતી. એવામાં તો સીઝરે રોમમાં પ્રવેશ કર્યો અને નગરના લોક ઉપર તથા કિલ્લાનાં લશ્કર ઉપર કોઈ રીતનો પણ તેણે જુલમ ગુજાર્યો નહીં. સીઝર પોમ્પીની પછવાડે પડયો પણ વહાણો ન મળવાથી તે તરત ગ્રીસ જઈ શક્યો નહીં. સીઝર સ્પેનમાં ગયો ને ત્યાં પોમ્પીના રાખેલા સરદારોને હરાવી તાબે કરી પાછો રોમ આવ્યો. અહીં એને લોકે ડિકટેટરની પદવી આપી. અગીયાર દહાડા પછી તે પદવી છોડીને તે ગ્રીસ ગયો. પોમ્પીએ મોટું લશ્કર તૈયાર કરી રાખ્યું હતું તે લડ્યું ને જીત્યું પણ પછી સીઝરે થેસલીમાં ફારસેલિયાના મેદાનમાં મોટી લડાઈ કરીને પોમ્પીને પૂરો હરાવ્યો (૯ આગષ્ટ ૪૮). પોમ્પીનાં લશ્કરમાં ૪૫ હજાર પાયદળ ને ૭ હજાર ઘોડા અને સીઝરનામાં ૨૧ હજાર પાયદળ ને હજાર ઘોડા હતા. પોમ્પી ઈજીપ્ટ તરફ નાઠો. સીઝર પણ તેની પછવાડે ઈજીપ્ટમાં ઉતર્યો પણ અહીં એણે સાંભળ્યું કે પોમ્પીને કોઈએ મારી નાખ્યોછે. ઈજીપ્ટના રાજકારભારીએ પોમ્પીનું શિર સીઝરની આગળ ભેઠ દાખલ મૂક્યું. એ જોવું ચીતળી ચડે તેવું હતું ને સીઝરે મ્હોડું ફેરવી હુકમ કર્યો કે તે મોટા સરદારનાં શવને માન સાથે દાટો, અને પછી તેની યાદગારીમાં એક મીનારો બંધાવો.

ઈજીપ્ટમાં રાજ્યને માટે કલીઓપેટ્રા તથા તેનો ભાઈ ટોલેમી એ બેની વચમાં ટંટો ચાલતો. સીઝર કલીઓપેટ્રા ઉપર આશક પડયો હતો તેથી તેણે તેનો પક્ષ ખેંચ્યો, પછી વળી કહ્યું કે બંને જણ સાથે રાજ કરે. એ ઉપરથી સીઝર ને ટોલેમી એ બે વચ્ચે લડાઈ ચાલી. સીઝર પોતાની સાથે ઘણું લશ્કર લાવ્યો નહોતો ને ટોલેમીએ તેને ઘેરી લીધો હતો. સંકટમાંથી નીકળતાં તેને બહુ ચતુરાઈ ને બહુ પરાક્રમ કામે લગાડવાં પડ્યાં હતાં. તેણે કલીઓપેટ્રાને ગાદીએ બેસાડી. પછી તે સીરિયામાં થઈને એશિયામાં આવ્યો. અહીં પોંટસના રાજાએ રોમના અમલદારને હરાવ્યો હતો પણ સીઝરે તેને તરત તાબે કર્યો. એ જીતની ખબર તેણે ત્રણ શબ્દમાં રોમ મોકલી હતી—આવ્યો, જોયું, જીત્યો. સીઝર પાછો રોમ આવ્યો ને અહીંથી તેણે આફ્રિકામાં જઈ પોમ્પીની તરફનાં લશ્કરને હરાવ્યું. પછી તેણે રોમમાં આવી જાહેર જણાવ્યું કે મારા તથા પોમ્પીના પક્ષના એ બેમાં હું અંતર ગણનાર નથી. એ ઉપરથી જેઓએ તેની સામાં શસ્ત્ર ઉચક્યાં હતાં તેઓના અપરાધ ક્ષમા થયા. તેણે પોતાની જયદર્શક સ્વારીથી લોકને રાજી કર્યા; ખાનું આપ્યું તેમાં લોકને માટે બાવીસ હજાર ટેબલ હતાં ને એ પ્રસંગે તેણે લશ્કરી સીપાઈઓને મોટાં બક્ષિસો પણ આપ્યાં. એ પ્રકારે ઓચ્છવ થાયછે તેવામાં તેને સ્પેન જઈને પોમ્પીના દીકરાઓ સામાં લડવું પડ્યું. એ પણ એક ભારે લડાઈ થઈ ને તેમાં પોમ્પીનો મોટો દીકરો માર્યો ગયો ને સીઝરની જીત થઈ. (૧૭ મી માર્ચ ૪૫).

સપ્ટેંબરમાં સીઝર પાછો રોમમાં આવ્યો ને પછી તેણે દહેરાં તથા લોકોપયોગી મકાનો બંધાવ્યાં અને કેટલાંક નગર વસાવ્યાં તથા

કેટલાંક જે તૂટી ગયાં હતાં તેને પાછાં દીપતાં કર્યાં. તેણે રાજ્યના કાલેંડરને (પંચાંગ) ને સૂધારી પ્રવર્ત્તાવ્યું તેઉપરથી તેના શત્રુ બોલવા લાગ્યા કે તે રાજ્યપદ ધારણ કરવાની તજવીજ કરેછે. તેના મિત્રો તો તેને તે પદ આપવાને તૈયાર થઈ રહ્યા હતાજ ને એકે તો એક તહેવારને દહાડે તેને માથે તાજ મૂકવાનું કર્યું પણ લોકે તે વાત ઉપાડી ના લીધી ત્યારે સીઝરે કહ્યું કે હમણા તો નહીં. એ પ્રસંગોથી તેના શત્રુઓને દ્વેષ વધ્યો ને એઓએ તેનો ઘાટઘડી નાખવાની ગોઠવણ કીધી. એક કાસિયસ નામનો શખસ જેને સીઝર ઉપર ઘણુંજ વેર હતું તેણે તે ઘોર કર્મ કરવાનું માથે લીધું—એમાં સાઠજણ સામેલ હતા ને એમાંના કેટલાએકને તો સીઝરેજ ધનમાન અપાવ્યાં હતાં.

સીઝરનો બ્રૂટસ નામનો માનીતો મિત્ર હતો ને તે મોટો નીતિમાન્ તથા સદ્ગુણી હતો. બ્રૂટસ તે ટોળીવાળાનું સમજાવેલું ખરૂં માની તેમાં સામેલ થયો. સીઝરને કેટલાક મિત્રોએ ખબર કરી હતી કે તું સાવધ રહેજે પણ એ લોકનો ખરો પ્રેમ છે જાણી દૈવને ભરોસે રહી પોતે નિર્ભય છે એમ સમજતો હતો. તેણે પોતાનું લશ્કર ઈટલી બહાર મોકલ્યું હતું ને તેનાં શરીરરક્ષણને માટે રાજસભાએ તેને થોડુંક સૈન્ય આપવા માડેલું તે તેણે લીધું નહોતું.

તારીખ ૧૫ મી માર્ચ (૪૪ માં) સીઝર રાજસભામાં જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં તેના એક મિત્રે તેને દગાની ખબર લખીને અરજી આપતો હોય તેવી રીતે એક કાગળ આપ્યો પણ એ તેણે ન વાંચતાં સેક્રેટરીને આપ્યો; બીજો મિત્ર લોકની ભીડને લીધે તેની પાસે જઈ શક્યો નહીં. સીઝરે સભામાં આસન લીધું કે એક શખસે તેની પાસે જઈ અરજ કરી કે મારા ભાઈને રાજ્ય બહાર કર્યો છે તેને પાછો બોલાવવાનો હુકમ કરો. જાણે તેની તરફથી બીજાઓ પણ કંઈ કહેવાને આવતા હોય તેમ તેઓ સીઝરના આસન તરફ ધસ્યા. સીઝરે રાજ્ય બહાર કરેલાને પાછો બોલાવવાની ના કહી. પછી એક જણે અરજી આપવા જતો હોય તેમ જઈને તેનો જભ્ભો પકડી ખેંચ્યો ને કાસ્કે ઘા કર્યો, પણ સીઝરે તેની તરવાર નીચી પાડી નાખી; સઘળાજ તેના પર ધસી આવ્યા ને જ્યારે સીઝરે બ્રૂટસને પણ જોયો ત્યારે તે બોલ્યો કે "તું પણ છે ?!" પછી સીઝર જભ્ભામાં ભરાયો ને ૨૩ ઘાથી વિંધાઈ પોમ્પીનાં પુતળાં આગળ પડ્યો.

સીઝરનો ઉદ્દેશ પ્રથમ રાજ્યમાં સત્તા મેળવવાનો ને પછી રાજા થવાનો હતો. શ્રીમંત-સત્તાધારી વર્ગના તરુણે મોટી સત્તાની ઈચ્છા રાખી ને રાજા થવાનો લોભ રાખ્યો એમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. પણ તેણે પુષ્કળ વિદ્યાબળ, દ્રવ્યબળ, યુદ્ધબળ, ચાતુર્યબળ કામે લગાડી રોમના સર્વોપરિ મોટાં રાજ્યના મોટાં સમર્થ સત્તાધારી કર્તાહર્તાઓને ભગાડી હરાવી પોતે રાજા જેવો થયો એ સીઝરનો જય છે. તેણે બાવીસ વર્ષની વયથી તે સાડતીસ લગીમાં ભાષણો આપી ધન વાપરી લોકની પ્રીતિ સંપાદન કીધી ને લોકે તેને ઉત્તરોત્તર પદવીએ ચડાવતાં છેલ્લે એક મોટા કારભારી જેવો મનાતો કર્યો. પછી તેણે ક્રાસસ તથા પોમ્પી એ બે પરસ્પર શત્રુ હતા તેઓમાં મૈત્રી કરાવી, પોમ્પીને પોતાની દીકરી દીધી, રાજ્યકારભાર ચલાવવા સંબંધી છાની ગોઠવણ કરી અને તગાદો કરતા લેણદારોનું પતાવવાને તેણે ક્રાસસની પાસે

નાણું કરજે લીધું. એ ખટપટથી ને લોકની મેળવેલી પ્રીતિથી તે રાજસભાની ઈચ્છા ઉપરાંત પણ ઠરાવ કરાવીને એક વડો કારભારી થયો. એ પછી તેણે નવ વર્ષમાં પોતાના ભાગે આવેલા પ્રાંતમાં ઘણાએક જય મેળવી પોતાનાં લશ્કરને પોતાનાં શૌર્ય પરાક્રમથી મોહિત ને બક્ષિસોથી પ્રસન્ન રાખી વશ કરી લીધું. જેને લોક વશ થયા, જેને લશ્કર વશ થયું, જેણે સમયના ઉપર ખંતથી લક્ષ રાખ્યાં કરી લાભસંધિને જોઈ તે પુરુષને પછી રાજ્યપદ ધારણ કરવાને શો વિલંબ રહ્યો? સીઝર પોતાની ૫૧ વર્ષની વયે રોમના રાજ્યની સત્તા એકચક્કે ચલાવતો થયો.

એણે પોતાના જયથી પોતાનું ધાર્યું પાર પાડ્યું અને રાજ્યને અનેક સ્વારથી વિષયી ઉડાઉ કુભાંડી પુરુષોની ક્રૂર જાળમાંથી ચંપાઈ જતું ઉગાર્યું—એ મોટું કામ કર્યું તોપણ સ્વાર્થ સાધતાં તેણે જે ઉપાયો કામે લગાડ્યા તેમાંના કેટલાએક એવા અધમ છે કે તે તેના જયબિંબને કલંકયુકત કરેછે. તેણે રાજનીતિના ઉજળા પ્રપંચ ખેલ્યા છે તેમ ઉંચકુળને ન ઘટે તેવાં નીચાં ને ક્રૂર કર્મો પણ કીધાં છે. રૂડે કે ભૂંડે ગમે તે પ્રકારે પણ ધાર્યું પાર પાડવું એ તેનો આગ્રહ હતો તેણે ફ્રાન્સમાં ને રહૈન નદી ઉપરના પ્રદેશમાં શત્રુનાં લશ્કરમાંના દશેક લાખને મારી નાખ્યા અથવા કેદ કર્યા હશે. જે પુરુષ કાયદાનું રક્ષણ કરવાને અમલદારોની વહારે ચઢી રોમમાં આવ્યો તેજ પુરુષે અપરાધીઓને દેહાંત દંડ ન કરવા વિષે ભાષણ કર્યું હતું ને એકને માટે ખોટી સાક્ષી આપીહતી—આગલું શત્રુની સામાં થવાને ને પાછલું લોકને રાજી રાખવાને. સદાચાર, સત્ય, પ્રમાણિકપણું એ નીતિ ઉપર તો રોમના શ્રીમંત વર્ગમાં થોડાજ જણ ધ્યાન આપતા તો સીઝરની શી વાત કરવી! સીઝર છટેલ છીનાળવો જાહેર હતો—તે બાવન વર્ષની વયે સત્તર વર્ષની ક્લીઓપેટ્રાના મોહમાં પડ્યો ને તેને રોમમાં આણી રાખી હતી, તે ઘણો મોજીલો હતો ને ઘરડપણમાં નિત્ય પ્રવૃત્તિથી ને રણનાં પરિશ્રમથી તેનાં ડાચાં બેસી ગયાં હતાં તોપણ તે જભ્ભાને તજવીજથી સીવડાવવામાં અને ટાલપડેલું માથું જયમુગટથી ઢંકાશે એવું બોલવામાં કોડથી ઘેલાં કહાડતો—મિત્રનું ને શત્રુનું મન જાણી લેવું એમ પણ કેમ ન હોય? તેણે પોતાના જયના ઓચ્છવો કર્યા ને પોતાનાં પૂતળાં મૂકાવવા દીધાં એમાં તેણે પોતાનો ફૂલકણો સ્વભાવ દેખાડ્યો છે પણ એમાં સૌને મોહિત કરવાનો પણ વિચાર કેમ ન હોય? એટલો પાકો છતાં મારે હવે શત્રુ કોઈ નથી એમ વિચારી તે નિર્ભયપણે રહેતો એ તેની કેવી ભૂલ અથવા અભિમાનની મૂર્ખાઈ? કે જેથી શત્રુઓએ રાજમંડપમાં રક્ત પાડ્યું! તેનો ક્રોધ ફાવતું ત્યાં વજ્ર જેવો ને ન ફાવતું ત્યાં ઘેટાં જેવો હતો. તે કહેતો કે રાજ્યમાં સત્તા મેળવવાને ધન ને લશ્કર બે વાનાં જોઈએ—ધનથી લશ્કર મળે ને લશ્કરથી ધન મળે. તેણે ધનને માટે મિત્રને કે શત્રુને, રાજ્યને કે દેવળને કોઈને છોડ્યું નથી. જ્યારે તે સ્પેન જવા નીકળ્યો ને લેણદારોએ અટકાવ્યો ત્યારે તેણે ક્રાસસ પાસેથી ૨૦ લાખ લેઈને એક મોટું દેવું કરી સૌનું પતાવ્યું હતું ને એ સઘળું દેવું લોકને ભભકો દેખડાવી સત્તા મેળવવાને માટે; એ જોતાં તેના જેવો હિમતવાળો લોભી ને નઠોર મૂર્ખ કોણ?

પણ તેનો સ્વાર્થ થયો, અને એણે (સ્વાર્થ

સાધવાને) જે કેટલાક નિંદ્ય ઉપાયો કામે લગાડ્યા હતા તેના કરતાં તેને ભૂલાવી દેવડાવે તેવાં કેટલાંક મોટાં રૂડાં કામો કીધાં. તેણે પોતાના શત્રુને માફી આપી—કેટલાકનેપાછાપોતાની મહેરબાનીમાં લીધા. જેમ બીજા જય કરનારા જીત પછી લૂટફાટ ને કાપાકાપી કરે તેમ તેણે ન કીધું—પછી પક્કાઈથી કે ઉદારબુદ્ધિથી પણ ન કીધું એ વાત ખરી. તેણે શ્રીમંતવર્ગને ને લોકને અને રાજ્યને હાનિ કરનારી પરસ્પર દ્વેષી એવી ટોળીઓને તોડી રાજ્યના સર્વ લોકના હકમાં સારૂં કર્યું. રોમના વતનીને વધારે માન હતાં ને વધારે હક મળતા પણ સીઝરે રાજ્યના કોઈ પણ ભાગના લોકને યોગ્યતા પ્રમાણે હક ને માન મળે તેવું કીધું. તેણે લોકપક્ષમાં રહીને તેઓનું શ્રીમંતના જુલમથકી રક્ષણ કર્યું ને પછી ફાવ્યો ત્યારે તેઓનું વધારે સારૂં કર્યું. તે એટલો બધો રાજ્યપ્રવૃત્તિમાં હતો તોપણ ગ્રંથ લખવાનો અવકાશ કહાડતો. તેણે ઘણાક ગ્રંથ લખ્યા હતા પણ તેણે લાટિન ભાષામાં સુંદર ઈબારતથી લડાઈની બખરો લખી છે તે હજી છે ને વખણાય છે. તે ભાષણ કળા શીખવાને રહોડ્ઝ ગયો હતો ને સુવક્તારૂપે તેણે માન મેળવ્યું હતું તે ચરિત્રમાં જણાવેલું છેજ. તે રાજકાજમાં નિપુણ તથા ચતુર હતો. શત્રુઓના ભેદ પ્રપંચ તરત સમજી શકતો ને આબાદ સામાં પ્રપંચ રમતો ને એ પ્રપંચોમાં તે છેક હીણો નહોતો. સંકટ આપત્તિમાં લગાર પણ ગભરાતો નહીં પણ યુક્તિ રમી તેમાંથી છટકી જતો અથવા નિડર થઈ સામો ધસતો. યુદ્ધપ્રસંગમાં તે અતિશય ત્વરાથી ઉત્સાહભરી શક્તિથી ગોઠવણ કરતો ને વિજળીના જેવી દોડથી શત્રુ ઉપર નિડર ધસતો; તેમ શત્રુ કળાથી લડાઈઓ કરતો. શત્રુઓમાં ફૂટ ઘાલી, તેઓને પરસ્પર લડાવી પછી તે લડાઈમાં ઉતરતો. બેંતાળીસ વર્ષની વય થઈ ત્યાંલગી તેને લશ્કર સંબંધી કંઈજ જાણ નહોતી. પણ પછી બારતેર વર્ષમાં ઉપરાઉપરી જય મેળવી યોદ્ધારૂપે ને સરદારરૂપે તેણે જે પોતાનું શ્રેષ્ઠપણું દેખાડ્યું છે તે અદ્દ્ભુત, તેજસ્વી છે. તે અનેક પ્રવૃત્તિમાં ઘુમતો છતાં તેણે દરેક લીધેલાં કામમાં મોટો યશ મેળવ્યો છે.—કોઈમાં તે નિરાશ થયો નથી; તેણે ધાર્યા પોબાર પાડ્યા છે. પ્રાચીન કાળમાં પુરુષપ્રયત્ન ને પુરુષાર્થ તે સીઝરનાજ કહેવાય. તે પોતાની અનેક પ્રવૃત્તિના અનેક જયના બળ વડે વિજયી થયો. તે કેવી સ્થિતિમાં હતો ને કેઈ સ્થિતિને પામી અટક્યો તે જૂઓ.—

રોમ નગરનો એક કુલીન શ્રીમંત, ઉત્તમ પ્રકારની વિદ્યા ભણી, એથી ને ધોતાળપણાંથી લોકનો વહાલો થઈ, ઉત્તરોત્તર પદવી પામી, અનેક પ્રપંચ રમી, યુદ્ધમાં ઘૂમી રોમનું રાજ્ય વધારી, પુષ્કળ દ્રવ્ય મેળવી લશ્કરને અનુકૂળ કરી લેઈ, મોટી સાહસ બુદ્ધિએ છેલ્લો પાસો નાખી, શત્રુ ઉપર ધસી—ઈટલીમાં, ગ્રીસમાં, થેસલીમાં, ઈજીપ્ટમાં, આફ્રિકામાં, સ્પેનમાં, એશિયામાં, ને તે સૌને હરાવી, ચાળીસ વર્ષ થયાં માંડેલી બાજી જીત્યો;—જગતમાં સર્વોપરિ શ્રેષ્ઠ વિસ્તાર તથા બળમાં એવાં રાજ્યને પોતાનું કરી, લોભી દ્વેષી શ્રીમંતોના ત્રાસથી ચંપાઈ જતું ઉગારી તે મહાપુરુષ—સીઝર રાજારૂપે લોક કલ્યાણનાં કામો ઉત્સાહ ભેર કરતાં ને અમર કીર્ત્તિના રણમાં ધસતાં, અકસ્માત્ કાળનું સૈન્ય દેખી હજુપણ મારે શત્રુ છે ? ને મિત્રને પણ શત્રુ જોઉંછું ? એમ ભણી મોહિત થઈ પડ્યો ને સદા દીપ્યો !

મહમ્મદ પેગમ્બર, ઈ૦ સ૦ ૫૭૦ ના આગસ્ટમાં મક્કામાં જન્મ્યો હતો. તેનો જન્મ થયા પછી તરતજ તેનો બાપ અબદુલ્લા પોતાના કુટુંબને છેકજ ગરીબી હાલતમાં મૂકી મરણ પામ્યો. થોડાક કાળ પછી તેની મા અમીના મરીગઈ ને તેના વડવાએ તેને ઉછેર્યો. એ પણ મરી ગયો ને પછી અબદુલ્લાના ભાઈ અબૂતાલિબે મહમ્મદને વેપાર ધંધાના કામમાં નાખ્યો. અબૂતાલિબ એકવાર પોતાના તેરવર્ષના ભતરીજાને પોતાની સાથે વેપારનાં કામસારૂ સીરીઆમાં લેઈ ગયો હતો. ત્યાંથી પાછા આવ્યા બાદ અબૂતાલિબે મહમ્મદને એક શ્રીમંત વિધવા કદીજાને ત્યાં ગુમાસ્તો રખાવ્યો. મહમ્મદ ગુમાસ્તા દાખલ વેપાર ધંધાના કામસારૂ સીરીએ જઈ આવ્યા પછી શેઠાણીએ તેની સાથે લગન કર્યાં. એ વેળા મહમ્મદ ૨૫ વર્ષનો હતો ને કદીજા પાંતરીસેકની હતી. એ સંબંધથી તેણે પંદર વર્ષ નીરાંતસુખના આનંદમાં કહાડ્યાં. છ છોકરાં થયાં તેમાં બે છોકરા બાળપણમાંજ મરી ગયા હતા.

એ પ્રમાણે જેની સ્થિતિ હતી તે પુરુષ જગતના મહાપુરુષમાંનો એક ગણાયો; તેણે તરવારબળે લોકમાં ધર્મ પ્રવર્ત્તાવ્યો ને મોટું રાજ્ય સ્થાપ્યું— એ તેનો અદ્ભુત વિજય છે!

મહમ્મદના કાળમાં, આરબસ્તાનમાં ધર્મના ઘણાક પંથો ને ઘણાક મતવાદ ચાલતા — કેટલાંક મત યાહુદીના ધર્મમાંથી નીકળેલાં ને કેટલાંક ક્રિશ્ચિયન ધર્મમાંથી નીકળેલાં હતાં. વળી, સીરીઆમાં ઘણી લડાઈઓ થયલી ને ત્યાં ઈરાનીઓએ યાહુદી તથા ક્રિશ્ચિયનો ઉપર જુલમ ગુજારેલો તેથી એમાંના કેટલાક આરબસ્તાનમાં આવી વસ્યા હતા. કહેવાનું આ કે તે કાળે આરબસ્તાનમાં જૂદી જૂદી જાતના લોક જૂદા જૂદા પંથને માનનારા હતા; તેઓ પરસ્પર ઝગડા મચાવતા ને મનસ્વી રીતે વર્ત્તતા.

મહમ્મદ વેપારનાં કામસારૂ મુસાફરી કરતા તેવામાં તેણે ઘણીક ધર્મસંબંધી ચરચાઓ સાંભળેલી ને પોતાના દેશમાં ચાલતી તે પણ તેનાં સાંભળવામાં આવેલી— લખતાં વાંચતાં આવડતું નહીં કે કીતાબો વાંચી ચાલતી ચરચામાં ભાગ લે. તવંગર સ્ત્રીને પરણેલો ને પ્રથમ તેનો ગુમાસ્તો હતો એટલે તે કંઈ પણ તેનો ઓશિઆળો હતો; તોપણ ધંધા વેપારના પ્રસંગથી તે લોકમાં આબરૂદાર ગણાતો હતો ખરો. વેપાર ધંધાનું કામ પણ તેને તડામારનું નહોતું ને તેને પૈસા તરફની ઘણી સારી નીરાંત હતી. એ સ્થિતિમાં ચંચળ બુદ્ધિનો તીસની અંદરનો પુરુષ તરંગી ને પછી એકાદી વાતમાં ઉમંગી થયા વગર કેમ રહે?

મહમ્મદ ધર્મ સંબંધી ચાલતી ચરચા ઉપર હોંસથી ધ્યાન આપવા લાગ્યો. અંતે ભરાઈ પોતાના દેશની કથાઓથી ને બીજા પંથના લોકનાં ધર્મમતથી સારીપેઠે વાકેફ થયો. પછી તેણે મક્કાથી ત્રણ મૈલ દૂર એક પહાડની ગુફામાં જઈ એકાંતે વિચાર કરવા માંડ્યા. એમ કરતાં તેને સૂઝ્યું કે મારે નવો ધર્મ ચલાવવો.

ઈ૦ સ૦ ૬૧૧ માં તેણે પોતાની ૪૧ વર્ષની વયે એક દહાડો પોતાની સ્ત્રી કદીજાને કહ્યું કે મને ઝબ્રીઅલ ફરેસ્તો અલ્લાનો હુકમ કહી ગયો છે. કે તું તારા દેશીઓને ખરા ધર્મનો બોધ કર—તે ધર્મ આ કે ઈશ્વર એક છે ને જગતમાં જે કંઈ થાય છે તે સઘળું તેની ઈચ્છાથી થાય છે; મૂર્ત્તિપૂજા ઉપર તેણે કોપ

કર્યો છે ; સૌએ તેનાં નામ ઉપર ને પેગંબર મહમ્મદનાં વચન ઉપર પૂરૂં ઈમાન રાખવું.

કદીજાએ, તેની દીકરીઓએ ને તેના એક ગુલામે મહમ્મદનું મત સ્વીકાર્યું. પછી તેના કાકા અબૂતાલેબનો દીકરો અલી અને પોતાની જાતનો એક મુખી અબૂબેકર એ મહમ્મદના ઈસલામ ધર્મને માનનારા થયા. ત્રણ વર્ષમાં તેણે મક્કાના સત્તાવાળા ને વગવાળા એવા કેટલાએકને પોતાના મતમાં આણ્યા. તેણે સગાં સંબંધીઓ એકઠાં કરી પોતાનાં પેગંબરપણાંનું ખરાપણું વિસ્તારથી સમજાવ્યું ને પછી તે બહારપડ્યો. લોકે તેનો બોધ સાંભળ્યાં કીધો પણ જ્યારે તેણે મૂર્ત્તિપૂજાની ને મૂર્ત્તિપૂજાના આગ્રહની નિંદા કરવા માંડી ત્યારે તેઓ ઘણા ચીડવાઈ ગયા. તેઓએ તેને મારીજ નાખ્યો હોત પણ તેનો કાકો અબૂતાલેબ જ્યારેત્યારે તેનું રક્ષણ કરતો. કેટલાક મોટા લોકે તેને સમજાવ્યો કે તું જો નવા ધર્મનો બોધ આપતો બંધ રહે તો અમે તને દોલત તથા સરદારી આપીએ. પણ મહમ્મદ તેઓનું ન માનતાં બોધ જારી રાખ્યો. કેટલાક લોક તેની મૂર્ખાઈ ઉપર હસતા હતા ને કેટલાક શત્રુ થઈ તેને જ્યાંત્યાં સંતાપતા હતા. તેની પોતાનીજ જાતના મક્કાના ખોરેશ સરદારોએ નવો ધર્મ માનનારા કેટલાકના ઉપર જબરદસ્તી કરવા માંડી ને એઓ બીજે દેશ જઈ રહ્યા. પણ જેમ જૂના ધર્મનો જુલમ વધ્યો તેમ નવા ધર્મનું જોર વધ્યું— મહમ્મદનો એક સગો જે મોટો બહાદુર ને આબરૂવાળો હતો તે અને નામજાદો ઓમર જે પ્રથમ શત્રુ હતો તે અને બીજા કેટલાએક નવા ધર્મમાં આવ્યા. એથી મક્કાના ખોરેશ સરદારોએ ક્રોધે ભરાઈ મહમદનાં સગાં જે જાતનાં હતાં તે જાત સાથે સર્વ પ્રકારનો વહેવાર બંધ કીધો.

એવામાં તેનો કાકો ને કદીજા એ બે મરણ પામ્યાં. એઓની કુમક ગઈ એટલે ખોરેશ લોક મહમ્મદને વધારે વધારે પજવવા લાગ્યા. મહમ્મદ મક્કેથી સાઠ મૈલ દૂર એક શ્હેર હતું ત્યાં ગયો. અહીંના લોકે કંઈ તેને લેખવ્યો નહીં ને મહમ્મદ પાછો મક્કે આવી રહ્યો. એ પાછા હઠવાથી કેટલાક સાથી નાઉમેદ થયા પણ મહમ્મદ બોધ આપતો અટક્યો નહીં. તેણે મદીનાના છ યાહુદીને નવા ધર્મમાં લીધા ને એઓએ મદીના જઈ ઘણાકને સમજાવી પેગંબર મહમ્મદને માનતા કર્યા. પછી તેણે જરૂસલમમાં જઈ કેટલાક ચમત્કાર કર્યા, ને પછી તે પાછો મક્કે આવ્યો. ચમત્કારની વાત ઠામઠામ ચાલી. કેટલાકતો તે માનીજ નહીં પણ અબૂબેકરે જ્યારે સોગન ખાધા ત્યારે સૌએ માની.

મદીનાના તમામ લોક નવો ધર્મ કબૂલ કર્યો તેથી બીજા શ્હેરના લોકમાં પણ તે ચાલ્યો. એમ ટોળું વધવા લાગ્યું એટલે તેની સાથે મહમ્મદની ઉલટ પણ ઘણી વધી. આટલી વારમૂધીતો તે વાણીથી બોધ કરતો ને કરાવતો પણ હવેથી તેણે શસ્ત્ર વાપરીને પણ ધર્મ મનાવવો એવી આજ્ઞા આપવાનો વિચાર કીધો ને પછી તે આપી હતી.

મદીનાના લોક મહમ્મદને મળી ગયા એ જાણી ખોરેશોએ તેના ઉપર ધસી તેને મારી નાખવાની ગોઠવણ કરી. મહમ્મદને ખબર પડી ને એ અલીને પોતાનો જભ્ભો પહેરાવી પોતાની જગોએ રાખી અબૂબેકરની સાથે મક્કાથી થોડે દૂર એક પહાડની ગુફામાં જઈ ભરાયો. અહીંથી નીકળી તે ચાલ્યા જાયછે એટલે શત્રુની એક ટોળી સામી મળી પણ

એના મુખીએ મારવો કે ન મારવો એના વિચારમાં મહમ્મદને ઈજા ન કરતાં જવા દીધો. પછી મહમ્મદ ને તેના સાથીઓ મદીને આવ્યા. અહીંના લોકે ખુલ્લી રીતે તેને પેગંબર કહી ઉલટભેર માન આપ્યું. એ દિવસની યાદગારીમાં હીજરી સન મનાય છે, ઈ૦ સ૦ ૬૨૨ ની તા૦ ૧૬ મી જુલાઈથી. અહીં મહમ્મદે એક મોટી મસજીદ બંધાવી અને લોકને ધર્મકર્મ સંબંધી કેટલાક નિયમ બાંધી આપ્યા. પછી તેણે ખોરેશીઓના ઉપર ચઢાઈ કરી; બેદ્ર આગળ લડાઈ કરી તેમને હરાવી જીત મેળવી (૬૨૪ ની ૧૩ મી જાનેવારીએ). કેદીઓના ઉપર જુલમ ન ગુજારતાં તે તેઓની સાથે ઉદારબુદ્ધિથી વર્ત્યો; એમાંના કેટલાએકને તેણે પોતાના સાગીર્દોને લખતાં વાંચતાં શીખવવાનું કામ સોંપ્યું. એ જીતથી મહમ્મદના સાથીઓ ઉસ્કેરાયા ને ખોરેશી લોક ગાભરા બાવરા થઈ રહ્યા. મદીનામાં રહીને તેણે આસપાસના મુલખના લોકને તાબે કર્યા ને ખોરેશી સાથે પણ ઘણી લડાઈઓ કરી. યાહુદીઓએ તેને પેગંબર દાખલ માનવાની આશા આપી હતી પણ જ્યારે તેઓએ પછવાડેથી તેને લેખવ્યો નહીં ત્યારે તેણે તેઓના ઉપર સખતી ચલાવી.

ઈ૦ સ૦ ૬૨૮ માં તે ચૌદશે વીણી કહાડેલા સાથીઓને લેઈ જાતરાને બહાને મક્કા તરફ ગયો પણ ખોરેશીઓએ અંદર આવવા દીધો નહીં. મહમ્મદ પોતાનાં લશ્કર સાથે પાછો મદીને આવ્યો. અહીંથી તેણે દેશદેશના રાજા સરદારોને કાગળ મોકલી જણાવ્યું કે તમે સૌ એક અલ્લાને અને પેગંબર મહમ્મદના બોધને માનો. ઈરાનવાળાએ તે કાગળ ફાડી નાખ્યો, કુસ્તુનતુનીઆવાળાએ સખત રદીઓ મોકલ્યો, કેટલાકે બહાના કહાડ્યાં પણ એક રાજાએ ઈસલામ ધર્મ માન્યો. હીજરી સન ૮ માં ખાલેદ જેણે સીરીઆ અને ઓમર જેણે પછવાડેથી ઈજીપ્ટ જીત્યું હતું તે બે મહમ્મદના માનીતા સાગીર્દ થયા. મહમ્મદે તે બંનેને મોટી સરદારી આપી. ખાલેદે ગ્રીક લોકનાં મોટાં લશ્કરને હરાવ્યું તેઉપરથી પેગંબરે તેને 'અલ્લાની તરવાર' એ ઈજ્જત ભરેલો ઈલકાબ આપ્યો. એવામાં ખોરેશીઓએ તહ તોડ્યો ને મહમ્મદ દશ હજાર લશ્કર લેઈ મક્કે ગયો. શેહેરના લોક તે મોટાં લશ્કરની સામે થવાને શક્તિમાન નહોતા તેથી તેઓ તાબે થઈ રહ્યા. ખોરેશીમાં જે મુખી હતો તે નવો ધર્મ માની ઉગર્યો; પણ ખાલેદે તેના અઠાવીસ સાથીને કતલ કીધા. પછી મહમ્મદે આરબજાતને ફાંસી દેવડાવી ને બીજા દેશીઓને જીવતા રાખ્યા. મહમ્મદ ઊંટપર બેસી મક્કાના દહેરાંમાં કાબાની આસપાસ સાતવાર ફર્યો ને તેના સાથીઓએ ત્યાંની ૩૬૦ પ્રખ્યાત મૂર્તિઓનો ને બીજી ઘણીએકનો ઘોર નાશ કીધો.

મક્કાની જીતપછી એક વર્ષમાં એક નાના પ્રદેશ શિવાય આખાં આરબસ્તાનમાં ઈસ્લામ ધર્મ મનાયો. એક યાહુદેણે મહમ્મદને ઝેર આપ્યું હતું પણ તેની તરત જાણ પડેથી ઈલાજ કરવામાં આવ્યા હતા ને તે સારો થયો હતો તોપણ તેની અસર રહી ગયલી તેથી તેને માથાંનું દુઃખ લાગુ પડયું હતું. દહાડે દહાડે તે લેવાતો ગયો ને ઈ૦ સ૦ ૬૩૨ ની આઠમી જૂને તેણે આ દુનીઆ છોડી. તે પેગંબરપણે જે જે ધર્મનીતિની શિક્ષા જૂદે જૂદે પ્રસંગે આપતો તે તેના સાગીર્દો લખી રાખતા. એનો પછવાડેથી સંગ્રહ થઈ જે ધર્મપુસ્તક રચાયું તે કુરાનના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

આરબ લોક શ્રમથી થાકે નહીં તેવા, કામ કરવે ચપળ ને સંકટમાં નિડર હોય છે; તેઓની બુદ્ધિ ઘણી તીક્ષ્ણ નહીં પણ ઘણી ચંચળ અને તેઓના તર્કરંગ ભભકવાળા ને ચમત્કારિક હોય છે. એવો, મહમ્મદ આરબ હતો. તેણે પોતાની નીરાંતમાં દશ ક. રતાં વધારે વર્ષ ધર્મવિષે એકાંતમાં જઈજઈ તરંગયુક્ત વિચાર કીધા; અને તેઉપરથી તેણે નક્કી કર્યું કે કર્ત્તાહર્ત્તા કેવળ સ્વતંત્ર તો એક ઈશ્વર પોતેજ છે ને બીજું સૌ આળપંપાળ છે. તેણે પોતાનો નિશ્ચય સગાં સંબંધીઓને જણાવ્યો. જ્યારે કેટલાકે તેનું મત સ્વીકાર્યું ત્યારે તેણે મૂર્ત્તિપૂજાની વિરૂદ્ધ ઉઘાડ છોક બોલવા માડ્યું. સામ સામાં મત ચરચાયાં; દ્વેષ વધ્યા; અને તેની જાતનાજ લોક તેને મારીનાખવાનો લાગ શોધતા થયા. તેના સાથીઓના ઉપર જ્યાં ત્યાં જુલમ ગુજર્યા ને એઓ નાઉમેદ થવા લાગ્યા. ચાલતાં મતના લોક ઘણા ને નવાં મતના ઘણાજ થોડા તેથી અનેક અદ્ભુત યુક્તિયો વડે અને શૂરા આરબોને વહાલું જે રણ સંગ્રામ તે દ્વારે તેણે જય મેળવવાનો નિશ્ચય કીધો ને તે પ્રમાણે પછી તેણે તે મેળવ્યો. તેણે પોતાનાં મનની પ્રેરણા પ્રમાણે જે ખરૂં લાગ્યું તે સાચે ભાવે જણાવ્યું હતું ને પ્રસંગોપાત તેણે જરૂરને લીધે અથવા ઉત્સાહના લોભમાં હાલ નિંદિત કહેવાય તેવા કેટલાક ઉપાયો કામે લગાડ્યા હતા. તેણે જે ધર્મબોધ કર્યો છે. તે યાહુદી તથા ક્રિશ્ચિયન મતોમાંથી પોતાને જે જે સારૂં લાગ્યું તે તે લેઈને કર્યો છે; કંઈ નવું ધતીંગ કહાડ્યું નથી—નવામાં એટલું કે 'મારીને પણ મુસલમાન કરવા'. પણ શસ્ત્ર વાપરવાનો બોધ પ્રથમ તેનો નહોતો; તે પોતે નિવૃત્તિવાસને ઈચ્છનારો હતો પણ જ્યારે લોક સામાં થયા ત્યારે તે હઠે ભરાયો ને જ્યારે તેના જાતીલાએ તેનો પ્રાણ લેવો ધાર્યો ત્યારે તેને આરબ દાખલ વેર ઉપન્જ્યું ને એ બેથી તેણે ઉસ્કેરાઈ આરબને બહુ વહાલો જે સંગ્રામ તે ઉપાય કામે લગાડ્યો. કીઆ રણવિજયીએ ને કીઆ ધર્મપ્રવર્ત્તકે થોડી ઘણી પણ યુક્તિયો વાપર્યા વગર જય મેળવ્યો છે? ગમે તેમ કહો, મહમ્મદ પોતાનાં દેશીઓને અનેક ધર્મમાંથી એક ધર્મમાં આણ્યા, અને તેની સાથે અનેક રાજ્યસત્તામાંથી એક રાજ્ય સત્તામાં આણ્યા એ તેનો મોટો જય છે. તેણે પોતાના દેશીઓની ધર્મસંબંધી સ્થિતિ સુધારી ને તેઓને સંસાર વહેવારમાં વર્ત્તવાના ધાર બાંધી આપ્યા એ તેનો મોટો પરમાર્થ છે. તેના વારસ—ખલીફાઓએ તેના ધર્મને પ્રસાર કરતાં મોટા જય મેળવ્યા હતા અને તેના ધર્મને માનનારાની સંખ્યા આજ પણ જગતમાં મોટી છે, તે ઉપર વિચાર કરતાં મૂળ પુરૂષનામાં અસાધારણ સામર્થ્ય હતું એમ માન્યાવિના ચાલતું નથી.

મહમ્મદ પોતાની રહેણીમાં ઘણોજ સાદો હતો. તે ખજુર તથા જવની રોટલી ખાઈ પાણી પીઈ ધરાતો; ઘર ધંધો કરતો; જોડા તથા ઊનના કપડાં પોતાને હાથે દુરસ્ત કરતો. તેનો સ્વભાવ હસમુખો ને મળતાવડો હતો. તે કેટલીક વાતે દૂરાચારી હતો એમ કેટલાક જણ કહેછે. પણ તે કાળના લોકની સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરી તેણે પોતાનું ધર્મસંબંધી કોઈ કામ પાર પાડ્યું હશે અને અનીતિમાં વહીગયલા એવાઓને ઠેકાણે આણવાને તેઓ કબૂલ કરે તેવા કાયદા કર્યા હશે. અહીં મહમ્મદ મહાપુરૂષ વિષે બોલવાનું છે, ને એ રૂપે તે દ્રઢ નિશ્ચયનો, પુષ્કળ તર્કશક્તિવાળો,

મન હરણ કરે તેવો વાચાળ, ધર્મી, ધ્યાની ને મતાગ્રહી હતો.

સોળ વર્ષ એકાંતમાં વિચાર કરીને, બાર વર્ષ બોધ આપતાં દુઃખ વેઠીને ને પછી આઠ વર્ષ સંગ્રામરંગ દાખવતાં તેણે ઈસ્લામ તથા ઈમામનો ઊંચો જયધ્વજ આરબસ્તાનના મક્કાના શિખર ઉપર ઉરાડ્યો.—તે એક હાથમાં કુરાન ને બીજા હાથમાં શમશેર એ સ્વરૂપે ઉત્સાહ ભર્યો પ્રકાશ્યો. એ તેનો વિજય અદ્ભુત ને ભારે છે. મહમ્મદે ધર્મને માટે શસ્ત્ર વપરાવ્યાં પણ ખલીફોએ ધર્મને બહાને શસ્ત્ર વાપરી રાજ્યનો લોભ રાખ્યો ને એથી ઈસ્લામ ધર્મનો વિજય અદ્ભુત, પ્રગલ્ભ ને સતેજ થયો.

શાર્લેમેન—ફ્રાન્સનો રાજા, ઈ૦ સ૦ ૭૪૨ માં જન્મ્યો હતો. તેનો બાપ પેપિન રાજા ૭૬૮માં મરણ પામ્યા પછી શાર્લેમેન તથા તેનો ભાઈ એ બે જણે રાજ્ય વેહેંચી લીધું. પણ પછી ભાઈનું મરણ થયેથી શાર્લેમેન સ્વતંત્ર રાજા થયો. તેણે પોતાની સ્ત્રીનો ત્યાગ કર્યો તેઉપરથી અને વળી બીજાં કારણથી તેનો સસરો લોમ્બર્ડ લોકનો રાજા તેની સામાં લડવા ઉભો થયો. એટલામાં વળી સાકસન લોકોએ બંડ ઉઠાવેલું તેથી શાર્લેમેને રહૈન નદી ઓળંગી જર્મનીમાં જઈ તેઓને તાબે કર્યા. ત્યાંથી પાછો વળ્યો કે ધર્મગુરુ પોપના બોલાવ્યા ઉપરથી તે આલ્પ્સ પર્વત ઓળંગી ઈટલીમાં જઈ લોમ્બર્ડ લોક સામાં ઘણેક ઠેકાણે લડી તેમને હરાવી રોમ પહોંચ્યો. અહીં પોપે તેનો ઘણો સત્કાર કર્યો, રોમના લશ્કરી સરદારનું માન આપ્યું અને લોમ્બર્ડીનું તાજ તેને માથે મૂકયું. પછી તરત શાર્લેમેનને પાછું જર્મનીમાં જવું પડયું. તે ત્યાં જઈ બંદોબસ્ત કરે છે. તેટલામાં કેટલાક લોમ્બર્ડ લોકે ઈટલીમાં દંગા કર્યા. શાર્લેમેને પાછાં ઈટલીમાં આવી બંડો હોલવ્યાં ને ત્યાં મોટું લશ્કર રાખી તે ત્રીજીવાર સાકસનોને જીતવાને પાછો વળ્યો. એટલામાં વળી સ્પેનથી એક નાસી આવેલા ઈસ્લામ ધર્મના સરદારની વિનંતિ ઉપરથી શાર્લેમેન લશ્કર લેઈને પીરીનિઝ પર્વત ઓળંગી સ્પેન ગયો. ત્યાં જીત મેળવે છે તેવામાં તેણે સાંભળ્યું કે સાકસન લોકે કેટલાક પ્રદેશ ઉપર હુમલા કર્યા છે. શાર્લેમેન પોતાના રોલંડ નામના સરદારને સ્પેનમાં લડાઈ કરવાનું સોંપી પોતે જર્મની તરફ ગયો. તેણે સાકસની ઉપર ચઢાઈ કરી ને તે પ્રાંત પૂરેપૂરા તાબે કીધો ને ત્યાંના લોકને સારૂ સખત કાયદા બાંધ્યા-જેઓ મૂર્તિ પૂજે અથવા ક્રિશ્ચિયન ધર્મ માનવાની આનાકાની કરે તેને મોતની સજા ઠેરવી ; અને બવેરીઆનો ડયૂક જે હુલ્લડ કરાવતો હતો તેને સપડાવ્યો. પછી થોડો અવકાશ મળ્યો તેમાં તેણે પોતાની પ્રજાના સુધારાને માટે સારા કાયદાઓ બાંધ્યા ને નીશાળો સ્થાપી. પણ વળી પાછા સાકસનો સામા ઊઠયા ને શાર્લેમેને તેઓને તાબે કર્યા— એ પ્રસંગે તેણે ચારહજાર પાંચશે ગુનેહગારોને એક દહાડામાં દેહાંત કરાવ્યા. થોડા દહાડા પછી વળી સાકસનોએ શસ્ત્ર ઉંચકયાં; પણ બે ભારે લડાઈમાં હાર્યા પછી તેઓ પૂરા તાબે થઈ રહ્યા ને તેઓના સરદારે છેક નિરાશ થઈ ક્રિશ્ચિયન ધર્મ સ્વીકાર્યો. પછી શાર્લેમેને કેટલેક ઠેકાણે બંડ થયાં હતાં તેને બેસાડી હંગરીના મોટામોટા કિલ્લાઓ તાબે કીધા. એવામાં કેટલાક અમીરોએ તેને તથા રાણીને મારી નાખીને તેની રખેલીના એક છોકરાને રાજ્ય આપવાની મતલબે તરકટ રચ્યું હતું તે વાતની જાણ પડેથી શાર્લેમેને

કેટલાક તરકટીઓને દેહાંત કીધા ને તે છોકરાને મઠમાં મોકલી કેદી જેવો કીધો. એ પત્યું એટલે તેણે ત્રણ ઠેકાણે હુમલા થયાની ખબર સાંભળી—તરત તેણે પોતાનો એક છોકરો જેને ઈટલીના રાજા કર્યો હતો તેને હંગરીમાં મોકલ્યો ને બીજો છોકરો જેને એક્વિટેનનો રાજા કર્યો હતો તેને સ્પેનમાં મોકલ્યો ને પોતે કેટલાક સાકસનોએ હંગરીના લોકની મદદથી બંડ ઉઠાવ્યું હતું તેને શિક્ષા કરવા નીકળ્યો. દીકરાઓએ જય મેળવ્યો ને પોતે દંગો બેસાડ્યો. એ પ્રસંગે હરૂન અલરશીદ ખલીફે શાર્લેમેનને ઘણીક ભેટ મોકલી ને જરૂસલેમ (ક્રિસ્ટની પવિત્ર કબરની જગા સાથે) તેના સ્વાધીનમાં આપ્યું. થોડોક કાળ વીત્યો એટલે નારમન નામથી ઓળખાતા ચાંચીઆઓએ ફ્રાન્સના કાંઠા ઉપર દેખાવ દીધો. શાર્લમેને તેઓને પાછા હઠાવ્યા પણ પછી તેને તેઓની તરફની મોટી ધાસ્તી રહેતી. રોમમાં લીઓ નામના પોપને મારીનાખવાને એક ટોળી ઊભી થયલી પણ તે તેનાથી છટકી શાર્લેમેનને શરણ આવ્યો. એણે લીઓના શત્રુઓને ખોળી કહાડી મારી નાખ્યા અને લીઓએ ઉપકાર વાળવાને **પશ્ચિમનો મહારાજા** એ ઉપનામ સાથે શાર્લેમેનને રોમમાં રાજ્યાભિષેક કીધો. શાર્લમેને કુસ્તન્તુનીઆના રાજાની દીકરી સાથે પરણીને પ્રાચીનકાળની પેઠે રોમના પૂર્વ પશ્ચિમ રાજ્યોને એક કરી નાખવાનો વિચાર કર્યો હતો પણ તે કામ ત્યાંના પ્રધાનોના આડાં આવવાથી પાર પડ્યું નહીં. પછી તેણે ફ્રાન્સમાં આવી પોતાના રાજ્યના ત્રણસરખા ભાગ કરી ત્રણ છોકરાઓને વેહેંચી આપવાનો લેખ કર્યો ને તે પોપે બહાલ રાખ્યો, પણ પછી તેના બે છોકરા જ્યારે મરણ પામ્યા ત્યારે તેણે સરદારોની સમક્ષ પોતાના ત્રીજા છોકરાને વારસ ઠેરવ્યો. થોડે દહાડે તે છાતીના એક દરદથી મરણ પામ્યો (ઈ૦ સ૦ ૮૨૪ માં).'

પોતાના ફ્રાન્સનાં નાનાં રાજ્યને તેણે ઘણાક જય મેળવી વિસ્તાર બળમાં વધારી પશ્ચિમ યૂરોપમાં એક મહારાજ્ય સ્થાપ્યું એ તેનો મોટો જય છે. તેણે સ્પેનનો ને ઈટલીનો મોટો ભાગ, જર્મનીનો ઉત્તર તરફનો ને પશ્ચિમ તરફનો સઘળો ભાગ, હંગરી પ્રાંતનો મોટો ભાગ, ભૂમધ્યસમુદ્રમાંના સાર્ડિનિયા કોર્સિકા વગેરે ટાપુઓ ઈત્યાદિ ફ્રાન્સના રાજ્ય સાથે જોડી નાખ્યાં તે કાળે યૂરોપનું બીજું કોઈ રાજ ફ્રાન્સના રાજ્ય સાથે સરસાઈ કરી શકે તેવું નહોતું.

તે પોતાનાં ૪૭ વર્ષના રાજ્યમાં લગાર પણ ઝંપીને બેઠો નથી. તેની પ્રવૃત્તિ ખરેખર સ્તુતિપાત્ર છે. તે એક પાસથી નવી જીત મેળવતો, બીજી પાસથી બંડને તોડતો; એક પાસથી પોતાનાજ સરદારોની ખટપટથી સાવધ રહેતો ને બીજી પાસથી રાજ્યને સ્થાયી રાખવાને ને શોભાવવાને ખંતથી કામ કરતો. ઘણો પ્રવૃત્ત છતે તે પોતાની બુદ્ધિ, હિંમત, ચપળતા, યુક્તિ કામે લગાડી અનેક હરકત અડચણોને તોડી ધારેલું પાર પાડતો અને વળી રાજ્યનું બળ વધારવાને નવી નવી ધારણાઓ મનમાં બાંધતો એઉપરથી તેની ઉત્સાહશક્તિ ને મનશક્તિ વિસ્મય પમાડે તેવી હતી એમ જણાય છે. સાકસનોએ તેને પજવવામાં બાકી રાખી નથી, તેમ તેણે તેઓને સજા કરવામાં પણ કસર રાખી નથી. તે ક્રોધમાં જંગલી લોકની પેઠે વિકરાળ થતો ને સ્ત્રીઓ કરવે ને ટાળવે યથેચ્છ વર્ત્તતો તોપણ રાજ્યનું રૂડું કરવે ને લોકનું ભલું કરવે કાળજી રાખતો. તે રાજ્યમાં વ્યવસ્થા

રાખતો, કાયદાઓ બાંધવાના અને લશ્કરી વહાણો બંધાવવાના વિચારો કરતો, ઠામ ઠામ નીશાળો કહાડતો, દેશદેશનાં પુસ્તકો મંગાવી સંગ્રહ કરતો, વિદ્વાનોને આશ્રય આપતો એ સઘળું તેનાં વખાણમાં બોલાય છે. કેટલાક કહેછે કે તેણે રાજ્ય વધાર્યું ને ઉપલક ઉપલક બંદોબસ્ત રાખ્યો પણ બલિષ્ઠ વ્યવસ્થા રાખી શક્યો નહીં. પ્રાપ્ત કરવું ને વ્યવસ્થિત રાખવું એ બંને દુર્લભ છે. એક નિપુણ સરદાર જેવી તેવી સહાએ જય મેળવી શકે પણ જયની વ્યવસ્થાને માટે તો તેને યોગ્ય પુરુષો સહાય જોઇએજ. શાર્લમેનને હોંસીલા ને શક્તિવાળા મંત્રીઓ નહીં ત્યારે તેના રાજની વ્યવસ્થા પછવાડેના લોભી સરદારો શી રીતે રહેવાદે ? તોપણ શાર્લમેને પ્રાપ્ત કરી જાળવી રાખવા ઉપર વખાણવાજોગ લક્ષ રાખ્યો હતો.

શાર્લમેનનું રાજ્ય તે કાળના ઉજડ યૂરોપમાં સુંદર વાટિકા જેવું શોભતું ને તે પોતે પોતાની પ્રજાને રણરંગ દાખવતાં, તેનાં કલ્યાણમાં ઉત્સાહથી કર્મ કરતાં ને તેનો પ્રેમમાન્ય થતાં ઊગતા ચંદ્ર જેવો વિરાજતો.

જંઘિસખાન—મોગલ લોકનો સરદાર પોતાના તાતાર દેશમાં બંડ દંગા બેસાડીને બીજા દેશ જીતવાને છ લાખ લશ્કર લેઈને નીકળ્યો. તેણે પાંચ વર્ષમાં ચીનના ઉત્તર ભાગના પ્રાંતો તાબે કર્યા ને ત્યાંનું રાજ્ય ચલાવવાને પોતાના એક માનીતા સરદારને મૂક્યો. પછી તેણે તાતારની સરહદ ઉપરનાં બોખારા, ખોરાસાન વગેરેના શાહ સુલતાન સાથે લડાઈ કરીને તે પ્રાંત જીત્યા ને ઘણાક શહેરોનો નાશ કીધો. સમરકંદને થોડુંક લુટ્યું, પણ ત્યાંના રહેવાસીઓએ મોટી ખંડણી આપવી કબૂલ કરી ત્યારે જંઘિસ ત્યાંથી ખસ્યો. પછી તેણે કાસ્પિયન સમુદ્રની બંને બાજુના દેશો અને ઈરાનની ઉત્તર તરફના તથા પશ્ચિમ તરફના દેશો જીત્યા. મોગલ લશ્કરની એક તુકડીએ આસ્ત્રાખાન લીધું ને બીજીઓએ છેક રુશિયાની સરહદ લગી ધસારો કીધો. પછી દરેક સરદારે કેઈ કેઈ ને શી શી રીતે ફતેહ મેળવી તે જાણવા સારૂ જંઘિસે સૌને તાતારમાં ટોંકટના મેદાનમાં બોલાવ્યા ને પોતે પણ ત્યાં ગયો. એ મોટું દરબાર ભરવાની તેની મતલબ આ હતી કે તેના લોક તે મોટો દબદબો તથા અનર્ગળ લૂટનો કીમતી માલ દેખી મોહ પામે ને તેને પોતાને વિષે ઉંચો વિચાર બાંધી સદા ઉમંગથી મોટું માન આપતા રહે. એ દરબાર બરખાસ્ત થયા પછી જંઘિસે પૂર્વ તરફ ઘણીએક ફતેહ મેળવી પણ એ દરમીઆનમાં તે માંદો પડયો ને તેવામાં વળી તેના એક વહાલા છોકરાના મરણની ખબર આવી એથી તેણે જાણ્યું કે હવે મારૂં મોત પાસે આવ્યું છે. તેણે પોતાના છોકરાઓને પાસે બોલાવી શીખામણ દીધી કે તમે સહુ સંપથી રહેજો ને આ જે મેં મોટું રાજ્ય સ્થાપ્યું છે તેનો અદેખાઈથી તથા લોભથી નાશ ન કરી નાખશો. તેઓએ શપત ખાઈ આજ્ઞા પાળવાનું કબૂલ કર્યું ને પછી તે મૂઓ. (જન્મ ૧૧૬૩ માં ને મરણ ૧૨૨૭ માં).

તાતારના જંગલી લોકમાં દરેક પુરુષ શૂરો સીપાઈ ને દરેક સ્ત્રી શૂરી હોયછે; છોકરાઓને બાળપણથી ઘોડાપર સવારી કરતાં, હઠીલા ઘોડાઓને તાબે રાખતાં ને રમતમાં પણ લશ્કરી લડાઈ કરતાં શીખવવામાં આવેછે. એ લોકમાં ઘણીએક જાત હોયછે ને તે એકમેક સાથે હમેશ મારામારી કર્યા કરેછે; પણ જ્યારે કોઈ અસાધારણ સામર્થ્યવાળા સરદારની કીર્ત્તિ પોતાની જાતિઓમાં ગવાય છે

ત્યારે સઘળી જાતિના લોક તેનું ઉપરીપણું કબૂલ કરી તેની સાથે રહેછે. જ્યારે તેઓ કોઈ દેશના ઉપર હુમલો કરવા નીકળે છે ત્યારે જીત કે મોત એ બે શિવાય બીજો કોઈ વચગાળાનો વિચાર તેઓને હોતોજ નથી; કારણ કે જ્યાંથી તે નીકળ્યા હોય ત્યાં પોતાનામાંની બીજી જાત આવીને વસી રહી હોયછે એટલે હારે તો પાછા ક્યાં આવી રહે ? તોપણ હુમલો કરવા નીકળેલા લોક સંકટમાં પોતાની કુમકે આવે તેને માટે કેટલુંક ટોળું પછવાડે રાખી મૂકેછે. એવા લોકના ભયંકર ધસારાની સામાં મોટાં બળવાળાં રાજ્યોને લડવું બહુ મુશ્કેલ થઈ પડેછે.—હારથી તો નુકસાન થાયજ તેમ જીતથી પણ કંઈ ફાયદો નહીં કેમકે તેઓનો કોઈ સ્થાઈ દેશ નથી હોતો ને તેઓની પાસે કંઈ દોલત હોતી નથી, અને જ્યાંસૂધી તેઓનો સમૂળો સંહાર ન થાય ત્યાંસૂધી તેઓ પૂરા જીતાય પણ નહીં.

રોમન લોકે ૫૦૦ વર્ષમાં જેટલું પોતાનું રાજ્ય કર્યું તેના કરતાં વધારે રાજ્ય આરબોએ ૭૦ વર્ષમાં કર્યું; પણ એથી ઓછાકાળમાં મોગલોએ વધારે રાજ્ય મેળવ્યું—એકલા જંઘિસે નાના સરખા મંડળિક રાજારૂપે બહાર પડીને પૂર્વપશ્ચિમ છહજાર મૈલ ને ઉત્તરદક્ષિણ ત્રણ હજાર મૈલ એટલા વિસ્તારવાળું રાજ્ય મેળવ્યું કે જેમાં એશિયાનાં મોટાં બળવાળાં રાજ્યો દાખલ હતાં. જંઘિસે મહા વિજય કર્યા પણ તે વિજય કેવળ ઘોર સંહારજ હતો. એ સંહારથી રાજ્યો ઊંધા વળ્યાં પણ નવાં રાજ્ય મજબૂત ને રૂડા પાયા ઉપર સ્થપાયાં નહીં. જંઘિસની જાતમાં પછવાડેથી તૈમુરલંગ થયો તે પણ મોટો સંહાર કરનાર હતો. પછવાડેથી મોગલ વંશના કેટલાએક રાજાઓએ ઈરાનમાં ને હિંદુસ્થાનમાં રાજ્ય ચલાવ્યાં તે ડાહ્યા ને પ્રજાનું હિત ઈચ્છનારા હતા.

ચાર્લસ પાંચમો- જર્મનીનો, એ ઈ૦ સ૦ ૧૫૦૦ ની ૨૪ મી ફેબરવારીએ જન્મ્યો હતો. તે વડવા વડીઆઈના વારસ દાખલ ૧૫૧૬ માં સ્પેનનો રાજા થયો. થોડી મુદ્દતમાં તેણે કેટલાક પરદેશીના ભમાવ્યાથી પોતાના બુદ્ધિમાન પ્રધાનને કહાડી મૂક્યો- સ્પેનના સરદારો તેની સામાં ઉઠાવણી કરવાની તૈઆરી કરતા હતા એટલામાં તેનો દાદો (બાપ તો મરી ગયો હતો) માકિસમિલિયન જે જર્મનીનો મહારાજા હતો તે મરણ પામ્યો અને પાંચ મહિનાં પછી ચાર્લસને મહારાજા ઠરવવામાં આવ્યો—(૧૫૧૯ માં). ચાર્લસ સ્પેનના લોકની તકરાર ન સાંભળતાં તેઓને નારાજ રાખીને જર્મની ગયો.

ફ્રાન્સનો રાજા ફ્રાન્સિસ પહેલો એ પણ જર્મનીના મહારાજાના પદને માટે એકરીતે હક ધરાવતો ને બીજી રીતે ચાર્લસનું બળ તોડવાને ઈચ્છતો હતો. ચાર્લસે તેની સાથે દોસ્તી દાવો રાખવા માડ્યો ને ફ્રાન્સિસે પણ તેવોજ સામો વિવેક રાખ્યો પણ એ વહેવારમાં કોઈ કોઈથી ઠગાયું નહીં. ચાર્લસનાં મોટાં રાજ્યમાં જૂદે જૂદે ઠેકાણે જૂદો જૂદો વહીવટ હતો; જર્મનીમાં લ્યૂથરમત તથા પોપ મત એ બેની ધર્મસંબંધી મોટી ભાંજગડ ચાલી રહી હતી અને કેટલાંક અંગભૂત રાજ્ય લ્યૂથરમતનાં હતાં. ઘણાંક રાજ્ય તેની સત્તા વધે તેવું ઈચ્છતાં નહોતાં; સ્પેનમાં તો બખેડો હતોજ; રાજ્યની વસૂલ જમાનું કંઈ ઠામઠેકાણું નહોતું ને લશ્કરને પગાર કરવો મુશ્કેલ પડતો;— એ હાલતમાં ફ્રાન્સિસે લડાઈ શરૂ કીધી. ચાર્લસે રોમના પોપને

અને ઈંગલંડના હેનરી આઠમાને પોતાની તરફના કરી લીધા; તેમ ફ્રાન્સિસને સ્વીસ તથા વેનિશિયન એ લોકોની સહાયતા હતી. પછી જૂદે જૂદે ઠેકાણે પણ એકજ વખતે સામટી લડાઈઓ ચાલી.

ચાર્લ્સની જ્યાંત્યાં જીત થવા લાગી. પછી પોપ લીઓ મુઓ તેને ઠેકાણે પોતાને અનકૂળ એવો એક નવો પોપ ત્યાંના લોકની સંમતિથી બેસાડી ચાર્લ્સ ઈંગલંડ જઈ હેનરીને મળ્યો ને ત્યાંથી દંગા બેસાડવાને સ્પેનમાં ઉતર્યો. એટલામાં વળી ફ્રાન્સિસ ચોપાસ દુશ્મનથી ઘેરાઈ ગયો હતો તોપણ તેણે ઘણેખરે ઠેકાણે ચાર્લ્સનાં લશ્કરને હરાવ્યાં. પણ તેવામાં ફ્રાન્સિસની માના તરકટથી બૂરબોંનો એક અમલદાર પોતાનો સગો તથા રાજા જે ફ્રાન્સિસ તેનીજ સામા ઊઠ્યો. એ સંધિ જોઈ ચાર્લ્સે ફ્રાન્સ ઉપર હલ્લો કર્યો; પણ ફ્રાન્સિસે દુશ્મનનાં લશ્કરને હરાવી ભગાડી મૂક્યું. એ જીતથી ફૂલાઈને ફ્રાન્સિસે ઈટલીમાંના ચાર્લ્સનાં લશ્કર ઉપર ધસારો કર્યો ને પેવિયાને ઘેરો ઘાલ્યો. પણ પછી પોપ સાથે કોલકરાર કરી તેઉપર ભરોસો રાખી તેણે છ હજાર માણસ નેપલ્સ ઉપર હુમલો કરવા મોકલ્યાં તેથી ઘેરાનાં લશ્કરમાં ઘટ પડી. એ જોગવાઈ સાધી ચાર્લ્સના સરદારોએ તથા બૂરબોંના અમલદારે ધસારો કરી પૂરી ફતેહ મેળવી–દશહજાર માણસ કાપી નાખ્યાં ને ફ્રાન્સિસને કેદ કીધો. (૧૫૨૫ ની ૨૪ મી ફેબરવારીએ). ચાર્લ્સે તેની પાસે કેટલીક સખત કબૂલાત કરાવી લેવાનું કર્યું પણ જ્યારે તેણે ન માન્યું ત્યારે તેને સ્પેન મોકલી દઈ ત્યાં રાખ્યો. પોપ તો પોતાની પદવીને ન ઘટે તેવી રીતે ચાર્લ્સને શરણ થયો. ફ્રાન્સિસ ૧૩ મહિના કેદ રહી બારીકપેચનો કોલકરાર કરી પાછો પોતાનાં રાજ્યમાં આવ્યો.

પછી ફ્રાન્સિસ, પોપ, ઈટલીના કેટલાક સરદારો એ સૌએ એકઠાં મળી ચાર્લ્સની સામાં લડવાનો વિચાર કીધો અને ઈંગલંડનો હેનરી પણ ચાર્લ્સને છોડી સામાં પક્ષમાં ઉતર્યો; પણ તેઓએ પાકી તૈયારી કર્યા વિના ઉતાવળું કામ આરંભ્યું તેથી ચાર્લ્સનું ફાવ્યું. બૂરબોંનો અમલદાર જે ચાર્લ્સની તરફથી ઈટલીમાં સરદારી કરતો હતો તેની પાસે લશ્કરનો પગાર આપવાને નાણું નહોતું તેથી તેના લશ્કરે રોમ લૂટ્યું, કેટલીક સ્ત્રીઓની આબરૂ લીધી ને ઘણાકને કતલ કર્યાં; પોપ એક કિલ્લામાં ભરાઈ રહ્યો પણ ત્યાંથી તેને પકડી કેદ કીધો. એ સમાચાર જ્યારે ચાર્લ્સના જાણ્યામાં આવ્યા ત્યારે તેણે શોકના કપડાં પહેર્યાં, દેવળના ઘંટ વાગતા બંધ રખાવ્યા અને પોપના છૂટકારાને સારૂ પ્રાર્થનાઓ કરાવી.

એ જીતથી ચાર્લ્સને ફાયદો ન થયો. યૂરોપમાં જેટલા રાજા પોપને ધર્મગુરૂ માનતા તે સઘળા સામા થશે તેને ભયે તેણે મોટો દંડ લેઈને પોપને છોડ્યો. પછી ફ્રાન્સિસ સાથે કોલકરાર કરી લડાઈ બંધ પાડી ચાર્લ્સ સ્પેનથી ઈટલીમાં આવ્યો. અહીંના રાજ્યો સંબંધી વ્યવસ્થા કરી તે પાછો જર્મનીમાં ગયો. ત્યાં તે ધર્મસંબંધી ભાંજગડમાં પડતો હતો તેવામાં તેને તુરક લોકની સામાં જવું પડ્યું. તુરક લોકને પાછા હઠાવી તેણે ઈટલીમાં જઈ પોપને સમજાવ્યો કે તું રાજાઓની સભા મેળવ કે ધર્મસંબંધી મતવાદથી યૂરોપમાં ગરબડ ઉઠી રહીછે તેનું સમાધાન થાય. પણ પોપે તેનું ન માન્યું.

પછી ચાર્લ્સે આફ્રિકામાં જઈ બાર્બરી

સંસ્થાનના ચાંચીઆઓનું જોર તોડ્યું ને ટ્યુનિસના સુલતાનની ગાદી એક બારબોસાએ ખુંચી લીધી હતી માટે એની સાથે લડાઈ કરી એને નસાડી સુલતાનને પાછો ગાદીએ બેસાડયો. પણ એટલામાં ફ્રાન્સિસે ફરીથી લડાઈ ચલાવી ને તે થોડોક ફાવ્યો. ચાર્લસે કોલકરારની ખટપટમાં ઘણીવાર સુધી ફ્રાન્સિસને વાહી પોતાનું લશ્કર તૈઆર કર્યું ને પછી રોમમાં જાહેર સભા ભરી તેની વિરૂદ્ધ મોટું ક્રોધ ભર્યું ભાષણ કીધું. તેના લશ્કરે ફ્રાન્સના ઉપર હલ્લો કર્યો પણ ફ્રેંચ લોકોએ જબરો ટકાવ રાખ્યો તેથી ચાર્લસને પોતાના લશ્કરના મોટા ભાગનો સંહાર કરાવી પાછું હઠવું પડયું. ફ્રાન્સિસ પણ ફ્લાંડર્સ ઉપર હુમલો કરતાં ફાવ્યો નહીં. એ પ્રમાણે બંનેની હાર થયેથી લડાઈ બંધ પડી ને બંનેને સલાહ થઈ.

પછી ચાર્લસે આલર્જિયર્સ ઉપર હુમલો કરવાને વહાણો મોકલ્યાં. પણ લશ્કર કીનારે ઊતરી રહ્યું નહીં એટલામાં તોફાન થઈ આવ્યું ને વહાણો છૂટાં પડી ગયાં. તેમ કીનારે પડેલાં લશ્કરના ઉપર આરબોએ મારો ચલાવ્યો ને, ચાર્લસ પાછો ફર્યો. એ સંધિ જોઈને ફ્રાન્સિસે સ્પેનમાં ને ફ્લાંડર્સમાં લડાઈ ચલાવી. ચાર ભારે લડાઈ થઈ પણ તેમાં કોઈની ખરેખરી જીત થઈ નહીં ને પાછી સલાહ થઈ.

સને ૧૫૪૫ માં તેણે જર્મનીમાંથી ધર્મસંબંધી ઘુંથાડો સમૂળગો કહાડવાને ઈરાદે પોપની સાથે વિચાર કર્યો—પછી કેટલીક લડાઈઓ થઈ તેમાં નવાં મતના પક્ષનાં રાજાઓ હાર્યા ને ચાર્લસે નવાં મતના ઉપર સખતી કરીજ હોત પણ પોપ તેની રાજ સત્તા વધેલી જોવાને ઈચ્છતો નહોતો તેથી તેણે (પોપે) પોતાનું લશ્કર પાછું બોલાવી લીધું ને ફ્રાન્સિસ સાથે છૂપી ગોઠવણ કીધી. એટલામાં ફ્રાન્સિસ મરણ પામ્યો ને ચાર્લસે સાકસનીના મોરિસને લડાઈમાં હરાવી કેદ કર્યો ને તેના ઉપર સખતી ગુજારી. મોરિસે રાજ્ય આપી દેવું કબૂલ કર્યું પણ પોતાનું ધર્મમત મૂક્યું નહીં. ચાર્લસે ઈચ્છા નહીં તોપણ કેટલાંક કારણોને લીધે તેને તેનું રાજ્ય સ્વાધીન કીધું.

પછી મોરિસે નવાં મત માનનારાં સઘળાં રાજ્યો સાથે છૂપી ગોઠવણ કરી, ફ્રેંચ રાજા સાથે પણ બંદોબસ્ત કર્યો, અને પછી એક પાસથી એક જાહેરનામું કહાડી બીજી પાસથી લડાઈ ચલાવી. ચાર્લસે મોરિસને ફાંદામાં લેવાની બહુ યુક્તિયો કરી પણ તેનું ન ચાલ્યું ને તેને પાસ્સો આગળ કોલકરાર કરવા પડ્યા જેથી જર્મનીનાં સંસ્થાનોનું સ્વતંત્રપણું કાયમ રહ્યું ને નવાં મતના ઉપર સખતી થતી અટકી. ફ્રેંચ સાથે લડાઈ થઈ તેમાં પણ ચાર્લસ હાર્યો.

એ નિરાશ સ્થિતિમાં તેણે કંટાળાને પોતાનું રાજ્ય પોતાના દીકરાને સોંપી પોતે સ્પેનમાંના એક મઠમાં જઈ રહ્યો. ત્યાં તે ધર્માંધપણાંની ઘેલછામાં ઘણોક કાળ ક્રિયાપ્રાર્થના વગેરે કરવામાં ગાળતો. તેણે પૂરો પસ્તાવો બતાવવાને પોતાનું મુડદું મોટા ઠાઠથી કહડાવ્યું. એ ભયંકર દેખાવથી તેને તાવ આવ્યો ને તે મૂઓ—૧૫૫૮ માં.

ચાર્લસનામાં સત્તાનો લોભ અત્યંત આગળ પડતો હતો. તે મોટા વારસાથી મોટો સત્તાધારી હતો તે છતાં તે પોતાની સત્તા વધારી યૂરોપમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ બળવાન એકચક્રી રાજા કહેવડાવવાની તૃષ્ણા રાખતો. એ તૃષ્ણા પ્રમાણે તેને અનુકૂળતા નહોતી; ને અનુકૂળતા નહીં તેછતાં તેણે અનેક પ્રપંચ વાપરી ઘણીએક લડાઈઓ લડી ધાર્યા પ્ર-

માણે તો નહીં પણ હતી તેથી વિશેષ રાજ્યસત્તા કીધી. એ તેનું મોટું બુદ્ધિબળ હતું. તે જર્મનીનો મહારાજા થયો તેવામાં તેની બુદ્ધિ ઘણી કાચી હતી પણ પછી તે ધીમે ધીમે પાકી થતી ચાલી ને શેવટે અસાધારણ જેવી થઈ રહી. તે બહુ બારીકીથી ને અંદર પેસીને પોતાની ધારણા બાંધતો, આગ્રહ ધરી ખંતથી સામગ્રી એકઠી કરતો ને પછી મોટું ધોતાળપણું ને સાહસપણું એકદમ બહાર પાડતો. તેણે જર્મની, સ્પેન, ઈટલી, ફલાંડર્સ, ફ્રાન્સ, ઈંગ્લંડ, આફ્રિકામાં સૌ મળી પચાસેકવાર મુસાફરી કીધી ને ૬૦ લડાઈ કીધી; એ તેની બહારની પ્રવૃત્તિ બતાવેછે તો હવે તેના મનની પ્રવૃત્તિ વિષે તો કહેવુંજ શું? લોભ ને કાવાદાવા જેનામાં હોય તે સ્વાર્થ સાધવાને શું ન કરે? પોપને કેદ કર્યો ને પછી શોક પાળ્યો તથા પળાવ્યો પણ પોપના ઉપર જે સખતી ગુજરતી હતી તેનો તેણે અટકાવ કીધો નહીં. તે પોતાની મતલબ પાર પાડવાને પોપની વિરૂદ્ધ, ફ્રાન્સિસની વિરૂદ્ધ, પોતાનાજ રાજ્યના લાભની વિરૂદ્ધ ઉપાયો કામે લગાડવામાં ચૂક્યો નહોતો.

પીટર મહાપુરુષ ઈ૦ સ૦ ૧૬૭૨ માં જન્મ્યો હતો. તેનો વડોભાઈ થીઓડોર રૂશિયાનો રાજા ૧૬૮૨ માં મરણ પામ્યો ત્યારે તેણે પોતાની પાછળ પીટરને ગાદી આપવાનું ઠેરવ્યું હતું પણ તેની બેન સોફાયા લશ્કરની મદતથી પોતાને પ્રતિનિધિ કહેવડાવી રાજ કરવા લાગી. તે પીટરના ઉપર સખત નજરથી જોતી ને તેની કેલવણી ઉપર જરાએ દરકાર રાખતી નહીં. પીટરે સાત વરસતો ઘણાંજ દુ:ખમાં કહાડ્યાં પણ પછી તેણે સાંમું થવા માડ્યું. એઉપરથી સોફાયાએ તેનો ઘાટ ઘડી નાખવાની તજવીજ કીધી પણ અમીર લોકે કેટલાંક લશ્કરની મદદથી કુભાંડીઓને મારી નાખ્યા અને સોફાયાને મઠમાં ઘાલી. પીટરને એક બીજો મોટો ભાઈ જોન નામનો હતો પણ તે જન્મમૂર્ખ હતો ને રાજ્ય ચલાવવાને અશક્ત હતો તેથી પીટરજ રૂશિયાનો રાજા મનાવવા લાગ્યો.

તેણે લશ્કરી વહાણોનો કાફલો તૈઆર કરાવવા સારૂ પ્રથમ લક્ષ દોડાવ્યો. તેને દરીઆ ઉપર અભાવ હતો તોપણ તેણે વેપારીનાં વહાણોમાં ઘણીક સફરો કરી વહાણ હંકારવા સંબંધી માહીતી મેળવી લીધી. એક બુદ્ધિમાન પરદેશીની મદદથી તેણે લશ્કરમાં સુધારો કરવા માડયો. જુવાન અમીરોની એક ટુકડી કરી તેઓને ઉત્તમ પ્રકારની લશ્કરી કેળવણી આપવાની ગોઠવણ કરી ને પોતે પણ તેમાં નોંધાયો. વસૂલ જમાનાં ખાતાંમાં પણ તેણે ફેરફાર કીધો.

તેણે તુરક લોક સાથે લડીને એઝોફનું બંદર પોતાના તાબામાં લીધું ને ત્યાર પછી પોતાની પ્રજા બીજા સુધરેલા દેશોની પ્રજા કરતાં કેટલી પછવાડે છે તે જાણી લેવું ઈછ્યું. તે પોતાની ગેરહાજરીમાં રૂડી રીતે રાજ ચાલ્યાં કરે તેવો બંદોબસ્ત કરી પ્રવાસ કરવા નીકળ્યો. ૧૬૯૮ માં તે હાલંડ ગયો ને ત્યાં એક સાધારણ કારીગરની પેઠે ગોદીમાં કામ કરતો ને પોતાના સાથીઓ પાસે કરાવતો. પછી તેણે ઈંગલંડ જઈ પદાર્થ શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ એવા કેટલાક વિદ્વાનોને અને કળાકુશળ પુરુષોને ખોળી કહાડી પોતાના રાજ્યમાં મોકલ્યા કે તેઓ ત્યાંના લોકને શીખવે. પછી તે વીએના ગયો ને તહીંથી તે ઈટલી જાત પણ તેટલામાં તે તરકટીઓને સજા કરવાને પાછો પોતાના રાજ્યમાં આવ્યો.

અહીં ફિતુર કરનારાને દેહાંત કીધા પછી તેણે વહાણ, વેપાર, વસાવવાના સંસ્થાન એ સુધારવા વધારવા સંબંધી ઘણો શ્રમ લીધો. લશ્કરની જે તુકડી તેને વારે વારે સતાવતી હતી તેને તોડી તેમાંનાં માણસોને જૂદે જૂદે ઠેકાણે વહેંચી નાખ્યાં ને પાદરીઓ કેટલીક બાબતમાં સામાં થતા હતા તેઓને ધમકી આપી તાબે રાખ્યા. પછી બાલ્ટિક સમુદ્રની પૂર્વ તરફનો પ્રદેશ પોતાની સત્તામાં આણવાને તેણે પોલંડ તથા ડેનમાર્ક એ બેરાજ્યોને મળીને સ્વીડનના ચાર્લસ ૧૫ માની ઉપર ચઢાઈ કરી. એ જુવાને તે બંને સહાયને સપડાવી પીટરના પચાસહજારને હરાવ્યા. પીટર બોલ્યો કે હું જાણતોજ હતો કે સ્વીડ લોક રૂશિયનોને હરાવશેજ પણ ત્યારેજ રૂશિયનો શીખશે ને પછી એઓ સ્વીડને હરાવશે.

પછી આઠ વર્ષ સૂધી અહીંતહીં નાનીનાની લડાઈઓ ચાલ્યાં કીધી. પીટરે સેન્ટ પીટર્સબર્ગ નામનું શ્હેર વસાવી તેને રાજધાની કીધું. ૧૭૦૯ માં તેણે પલટોવા આગળ ભારે લડાઈ મચાવી. એનું લશ્કર શત્રુના લશ્કરથી તમણું ને પાછલી હારથી ઘડાઈઘડાઈને પાકું કેળવાયલું હતું તોપણ જાણે તે નબળું છે એમ સમજી પીટર બહુ સાવધ રહી કળાથી લડ્યો ને તેણે ચાર્લસને પૂરો હરાવ્યો ને ભગાડ્યો. એ જીતથી રૂશિયાનું રાજ્યબળ આખાં યૂરોપમાં પ્રખ્યાત થયું ને તે રાજ્ય મોટું બળવાન ગણાવા લાગ્યું.

ચાર્લસે તુરકને મળી નવી લડાઈ જગાવી. એ લડાઈમાં પીટરની હાર થઈ ને એજોફ બંદર તેને આપી દેવું પડ્યું. એ બંદર ખોયાથી તેને બહુ લાગ્યું, કેમકે તેનો વિચાર કાળા સમુદ્રમાં લશ્કરી વહાણનો કાફલો રાખવાનો હતો. એ હાર પછી તેની રાણી કાથેરેને છૂપી રીતે પોતાનું કેટલુંક જેવર તુરકસ્તાનનાં વજીરને ભેટ મોકલાવ્યું તેથી તેણે ચાર્લસનો પક્ષ છોડી દીધો ને રૂશિયા સાથે સલાહ કરી.

દક્ષિણમાં હાર થઈ તોપણ પીટરે ૧૭૧૪-માં ફીનલંડ તરફ સ્વીડ લોક ઉપર જીત મેળવી ને તેમાં એક જીત વહાણની લડાઈથી મળી હતી તેથી તે બહુ રાજી થયો, કારણ કે તેણેજ પ્રથમ લશ્કરી વહાણ ઉભાં કર્યાં હતાં. ૧૭૨૧ માં રાજસભાએ પીટરને સઘળા રૂશિયનોનો મહારાજા ને પિતા એ ઉપનામ ધારણ કરાવ્યાં. પછી પીટરે કાસ્પિયન સમુદ્ર તરફ નજર દોડાવી. ત્યાં લશ્કર મોકલ્યું પણ કંઈ તેનું વળ્યું નહીં. ૧૭૨૫-માં તેણે પોતાની સ્ત્રી કાથેરેનને મહારાણીનો પટ્ટાભિષેક કરાવી પોતે વિરક્ત થયો ને પછી થોડે દાહાડે તે મરણ પામ્યો.

રૂશિયા જંગલી લોકનું રાજ્ય હતું તેને પીટરે મોટાં બળવાન સુધરેલાં રાજ્યોમાંનું એક કીધું. એ કંઈ તેનો જેવો તેવો જય નથી. પોતે રાજા છતે એક સાધારણ માણસ પ્રમાણે વર્ત્તી પોતાના દાખલાથી તેણે પોતાના દેશિયોને ઉંચી સ્થિતિમાં આણ્યા. જે જે મોટાં ભારે કામ ઉઠાવ્યાં તે તે સૌ તેણે નિરંતર લક્ષ શ્રમ રાખી પાર પાડ્યાં. કેટલી અડચણ ને કેટલી હાર વેઠી ! તોપણ નિરાશ ન થતાં તેણે નવો નવો અનુભવ મેળવી પોતાના શ્રમનો બદલો જોયો. એ ઉપરથી દૈવવાદ ઉદ્યમવાદ આગળ પાણી ભરેછે એમ કેમ ન કહેવાય? તેણે જાત મેહેનતથી, જાતે મેળવેલાં જ્ઞાનથી ને જાત બુદ્ધિપરાક્રમથી પોતાના દેશિયોનું માન વધાર્યું. તેણે સ્થિતિ પ્રસંગ પરત્વે કેટલાંક ક્રૂર ને અઘટિત કર્મ કર્યાં હશે પણ તેથી તેને

મહાપુરુષ રૂપે લેશ પણ કલંક નથી. જે પીટરને તેના લોક પ્રથમ ધિક્કારતા તેજ લોકે તેને વખાણ્યો ને જગત વખાણે છે.

ફ્રેડરિક, ઈ૦ સ૦ ૧૭૧૨ ના જાનેવારી મહિનામાં જન્મ્યો હતો. તે ૧૭૪૦ માં ૨૮ વર્ષની ઉંમરે પોતાના બાપની પ્રુશિયાની રાજ્ગાદીએ બેઠો. ૧૭૪૧ ના જાનેવારીમાં તેણે કોલકરાર તોડી એકદમ ધસારો કરી આસ્ટ્રિયાનો સિલિશિયા પ્રાંત તાબે કરી લીધો. પણ પછી એક લડાઈ થઈ, તેમાં તેનું લશ્કર શેવટે જીત્યું પણ જે ઘોડેસ્વાર પલટનની તેણે સરદારી કરી હતી તેને નાસવું પડયું હતું ને તે પોતે પણ ગભરાઈને નાઠો હતો. આસ્ટ્રિયાની હાર થયેથી એ રાજ્યના દુશ્મન બીજા રાજાઓ ફ્રેડરિકને મળ્યા ને એણે તેઓની સાથે કોલકરાર કર્યા. આસ્ટ્રિયા સાથે બીજી લડાઈ થઈ. એમાં પણ તેનું લશ્કર જીત્યું. એ લડાઈમાં તેણે હિંમત બતાવી થોડુંક શૌર્ય પરાક્રમ દેખાડ્યું હતું. પછી આસ્ટ્રિયાવાળી મરાયા થેરીસાએ ઈંગલંડના રાજની ભલામણ ઉપરથી સિલિશિયા ઉપરથી હાથ ઉઠાવી ફ્રેડરિક સાથે સલાહ કરી અને એણે જે રાજાઓ સાથે કોલ કરાર કર્યા હતા તેઓને અધવચ પડતા મેલ્યા. એ રાજાઓ ઉપર મરાયા થેરીસાએ ચઢાઈ કરી ને તેઓને હરાવી ઠામઠામ ફતેહ મેળવી.

ફ્રેડરિક ગભરાયો કે આસ્ટ્રિયાએ ફ્રાન્સને હરાવ્યું છે તો તે મારી સાથે કરેલા કોલ તોડી સિલિશિયા પાછું લેવાને મને સતાવવા કેમ નહીં આવે? પછી તેણે ફ્રાન્સને મદદમાં રાખી ૧૭૪૪ માં પોતેજ કોલ તોડયો ને મરાયા થેરીસાના કેટલાક મુલક ઉપર હુમલો કીધો. એ રાણીના લશ્કરે તેને ડરાવ્યો ને સિલિશિયામાંથી તેની સત્તા ઉઠે તેવું કીધું. ફ્રેડરિક તે લશ્કર સામાં ઉભો રહી શક્યો નહીં ને પાછો ફર્યો. ૧૭૪૫ થી તે ૧૭૪૮ લગી યૂરોપમાં ઘણીક લડાઈઓ ચાલેલી તેમાંની બે ત્રણમાં ફ્રેડરિકે જીત મેળવી એટલુંજ નહીં પણ લશ્કરી સરદાર દાખલ પણ મોટું માન મેળવ્યું. સને ૧૭૫૬ માં ફ્રાન્સ, આસ્ટ્રિયા, રૂશિયા, સાકસની, સ્વીડન એ રાજ્યો ફ્રેડરિકની સામાં એકસંપે થયાં. ફ્રેડરિકે જોયું કે મારૂં રાજ્ય નક્કી કકડા થઈ વહેંચાઈ જવાનું. તે ગભરાયો તો બહુ પણ પછી યાહોમ કરી તેણે રણમાં ઝંપલાવ્યું. આગસ્ટમાં તેણે પ્રથમતો સાકસનીની ખબર લીધી ને લડાઈ જીતી તે રાજ્યને પોતાના તાબાનું હોય તેવું કર્યું. ૧૭૫૭ માં બોહીમીઆમાં ઉતરી તેણે લડાઈ જીતી પ્રેગ નગરને ઘેરો ઘાલ્યો. પણ કોલિન આગળ દુશ્મને અતીસેં મારો ચલાવ્યો ને તેના તેરહજાર બહાદુર સીપાઈઓ કતલ થઈ પડયા. પછી તે ઘેરો ઉઠાવી મોટી મુસીબતે બોહીમીઆમાંથી બહાર નીકળી છૂટો. તેનું લશ્કર તેની સામાં થયું ને તેની પ્રજા સૌ તેની ઉદ્ધતાઈને નિંદવા લાગી. તેવામાં ફ્રેંચ લોક જર્મનીમાં કેટલીક ફતેહ કરી પ્રુશિયા ઉપર ઉતરવાની તજવીજ કરતા હતા. વળી તેટલામાં તેની મા મરી ગઈ. એ સંકટમાં તે ઉંઘતો નહીં, વેળાએ અકળામણમાં રડતો ને દુઃખ તથા અપમાન સહન કર્યાના કરતાં ઝેર ખાઈ મરવાનો વિચાર કરતો. તેટલામાં નવંબરમાં રૂશિયનોએ તેનાં રાજ્યના પૂર્વ તરફના મુલક ઉપર ચડાઈ કરી; સિલિશિયામાં આસ્ટ્રિયાનું લશ્કર ફરી વળ્યું; મોટું ફ્રેન્ચ લશ્કર પણ ધસ્યું આવ્યું અને ક્રોએશિયનોએ પ્રુશિયાની રાજધાની બરલીન શેહેર લીધું ને લૂટ્યું.

ફ્રેડરિકે કેસરિયાં કર્યાં. પ્રથમ તે ફ્રેંચ સામાં ગયો. ફ્રેંચનું લશ્કર બમણું હતું પણ કેળવાયલું નહોતું ને તેનો સરદાર મૂરખ હતો. ફ્રેડરિક પોતાના કેળવાયલા સીપાઈઓનાં પરાક્રમથી જીત્યો ને દુશ્મનના સાત હજારને કેદ કીધા. પછી બરોબર એક મહિને તે ૪૦ હજાર લશ્કર સાથે સિલિશિયા ઉપર ધસ્યો. દુશ્મનના ૬૦ હજાર લ્યૂથન આગળ મળ્યા. ફ્રેડરિકે પોતાના મુખ્ય સરદારોની મંડળી મેળવી ભાષણ કરી તેઓને ઉસંકેર્યા ને કહ્યું કે તમે તમારાં માણસોને ઉસંકેરી તૈઆર રાખજો. યુદ્ધગીતનાદસાથે ભારે લડાઈ ચાલી ને પ્રુશિયનો જીત્યા. દુશ્મનમાંથી કપાયલા, ઘાયલ થયલા ને કેદી પકડાયલા થઈને સત્તાવીસ હજાર હતા; પચાસ વાવટા, સો તોપ, ચાર હજાર ગાડાં એ ફ્રેડરિકના હાથમાં આવ્યાં. બ્રેસલોનો કિલ્લો તાબે થયો ને સિલિશિયા પાછું તાબે થયું. એ રીતે એક મહિનામાં ફ્રેડરિકની સ્થિતિ ફરી ને તેની કીર્ત્તિ યૂરોપમાં ગાજી રહી. સને ૧૭૫૮ ના વસંતમાં તેણે રૂશિયનોને હરાવ્યા.

હારેલા દુશ્મનોએ તેને પાછો સપડાવ્યો ને એવો સપડાવ્યો કે તેનું લશ્કર છેકજ ઘટી ગયું ને તેણે આશા મૂકી. તેણે પોતાના કારભારીઓને બર્લિન લખી જણાવ્યું કે રાજકુટુંબને ખસેડીદેજો ને તમે દુશ્મન સાથે કોલકરાર કરજો, સંધું ગયું છે, હું નિરૂપાય છઉં, હું મારા દેશનો નાશ જોવાને જીવનાર નથી. ૧૭૬૦ માં દુશ્મનોએ બર્લિન લીધું ને રાજમેહેલ લૂટ્યો.

બે વર્ષ દુઃખમાં પણ અહીં તહીં લડાઈઓ ચાલુ રાખી હાર જીત મેળવવામાં કહાડ્યાં પણ પછી ૧૭૬૩ ના ફેબરવારીમાં સૌ રાજા સાથે કોલકરાર થયા ને સાત વર્ષ થયાં ચાલેલી લડાઈનું શેવટ આવ્યું— ને તેમાં જે સિલિશિયાને માટે આખું યૂરોપ સામું થયું હતું તે તેનીજ પાસે રહ્યું. ફ્રેડરિક જયી રાજા રૂપે પાછો પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યો. ૧૭૭૨ માં તેણે રૂશિયા તથા આસ્ટ્રિયાની સાથે મળી પોલંડનાં રાજ્યની પહેલી વહેંચણીમાં ભાગ લીધો ને ૧૭૮૬ માં તે મરણ પામ્યો.

ફ્રેડરિકના બાપે પ્રુશિયાનું રાજ્ય નવું સ્થાપ્યું હતું ને ફ્રેડરિકે તેટલુંજ પાછું નવું વધાર્યું. તેણે ૨૯૩૧૩ ચોરસ મૈલ જેટલો મુલખ નવો મેળવ્યો એ તેનો જય છે. તેણે અનેક મુસીબતો વેઠી ને વેઠતાં નવું નવું જાણી સરદાર દાખલ ને ખટપટી રાજા દાખલ મોટું માન મેળવ્યું અને પ્રુશિયાના રાજ્યને યૂરોપમાંના બળવાન રાજ્યોમાં ગણાતું કર્યું. તે લડાઈનાજ કામમાં ગુંથાયો રહેતો એમ નહોતું પણ તે પોતાના રાજ્યનો સઘળો કારભાર જાતેજ કરતો, તેનો કોઈના ઉપર ભરોસો નહોતો તેથી તે કોઈની સલાહ લેતો નહીં; પોતેજ સંધું ફરમાવતો ને અમલદારો તે અમલમાં લાવેછે કે નહીં તેઉપર ખંતથી નીઘા રાખતો; તેનો ઉદ્યોગ ને કામ કરવાની ઝડપ ખરેખર અજબ જેવી હતી ને તેની કરકસર મેહેલમાં ને રાજ્યમાં મશહૂર હતી. તે લોકના ઉપર કરભાર નાખવામાં ને લશ્કરના ઉપર સખત કરડાં રહેવામાં મોટો જાલમ હતો. તે પોતાની મતલબ થતી હોય ત્યાં કોલ તોડવાને જરાપણ વિલંબ કરતો નહીં. તેણે કોઈ પણ પ્રકારે રાજ્ય વધારવું એવો નિશ્ચય કર્યો ને પછી આગ્રહ ખંત ઉદ્યમથી અનેક વિઘ્ન સંકટ કાપી ધાર્યું પાર પાડ્યું એ તેનું સ્તુત્ય પુરૂષાર્થ છે.

વાશિંગટન—સને ૧૭૩૨ ના ફેબરવારીની

૨૨ મીએ ઉત્તર અમેરિકાના વરજીનીઆ સંસ્થાનના વેસ્ટમોરલાંડનાં પરગણામાં જનમ્યો હતો. સને ૧૬૫૭ માં ઈંગલંડનો જેન વાશિંગટન પોતાના ભાઈ સાથે વરજીનીઆમાં આવી વસ્યો હતો તેના દીકરાનો દીકરો ને તેનો દીકરો જ્યોર્જ વાશિંગટન હતો. તેની માએ તેને ઉદ્યોગ, મિતવ્યય ને સદ્દગુણ વિષે ઘણો સારો બોધ આપ્યો હતો. તેણે આંગને કસરતથી વાળ્યું હતું, તેણે નીશાળમાં સાધારણ પક્ષની કેળવણી લીધી હતી, તેને અંગ્રેજી શિવાએ બીજી ભાષાનું જ્ઞાન નહોતું-પછવાડેથી તે જૂજ ફ્રેંચ શીખ્યો હતો. તેને શુદ્ધ અંગ્રેજી લખતાં આવડતું નહોતું પણ ઘણા અભ્યાસથી ને સારા સારા ગ્રંથકારોનાં પુસ્તક ધ્યાન દેઈને વાંચ્યાથી ને કાગળો લખવામાં ખંતીલી કાળજી રાખ્યાથી તે શુદ્ધ સ્પષ્ટ ને સુંદર લખતાં શીખ્યો હતો. તેણે અંગ્રેજી લશ્કરી વહાણમાં નોકરી કરવાની ઈચ્છા કરીને તે લીધી હતી પણ પોતાની માની ઈચ્છા નહીં તેથી તેણે તે તરત છોડી દીધી હતી.

સોળ પૂરાં થતે તે એક શ્રીમંતનું ઈસ્ટેટ માપવાને સરવેઅર થયો. બે ત્રણ વર્ષ તે કામ કરી વાશિંગટન વરજીનીઆના એક પ્રાંતનો લશ્કરી અમલદાર મેજરની પદવીનો આજ્યુટંટ જનરલ થયો. ૧૭૫૨ માં તે સરકારથી ઉત્તર ભાગનો આજ્યુટંટ નીમાયો હતો. ૧૭૫૬ માં તેણે વરજીનીઆનાં બધાં લશ્કરનો સરદાર થઈ સાબાશી મેળવી. ૧૭૫૮ માં તેણે નોકરી છોડી પોતાની જમીન મિલકત સુધારવાના ખેતીવાડીનાં કામમાં મન ઘાલ્યું. ૧૭૫૯ માં તે બે છોકરાની મા એવી એક શ્રીમંત વિધવા સાથે પરણ્યો. એ સ્રીએ તેનો ઘર ખટલો ઉપાડી લીધો તેથી વાશિંગટન પોતાનું ખેતીવાડીનું ને માલને બીજે દેશ ચડાવવાનું કામ સારી રીતે કરી શકતો. ૧૭૫૭ સુધીમાં તે વરજીનીઆની તરફથી રાજસભાસદ નીમાયો હતો ને એ અધિકારી રૂપે તેણે ૧૮ વર્ષ લગી કાયદા બાંધવામાં ને પોતાનાં સંસ્થાનના લોકને કાયદો કરવામાં પોતાનું બુદ્ધિ ચાતુર્ય સારૂં દેખડાવ્યું હતું.

ઈંગલંડની સરકાર અમેરિકાનાં પોતાનાં સંસ્થાનો ઉપર કેટલોક કરભાર મૂકતી હતી ને સંસ્થાની લોક તેની સામાં થતા હતા ને એ રકઝક આઠ વર્ષ થયાં ચાલ્યાં કરતી હતી. વાશિંગટન સંસ્થાનોના પક્ષનો હતો પણ તેના મનમાં ઈંગલંડ સરકારની સામાં ઉઠવાનું નહોતું. સંસ્થાની લોક ઈંગલંડની સામાં લડાઈ કરવાને ઊભા થયા—૧૭૭૪ ની ૧૪ મી જૂને અને ૧૭૭૫ ના જૂનમાં તેઓએ વાશિંગટનને પોતાના લશ્કરનો મુખી કીધો.

વાશિંગટને પોતાની બુદ્ધિ તથા ચાતુર્યથી ઉસંકેરાયલાં પણ કેળવાયલાં નહીં તેવાં લશ્કરને ઈંગલંડ સરકારના લશ્કરસામાં ભીડાવ્યું. ઘણીવાર હારજીત થયા પછી તેણે એટલું જોર માર્યું કે ૧૭૭૬ ના જુલાઈની ચોથી તારીખે સંસ્થાનોએ પોતાનું સ્વતંત્રપણું જાહેર કર્યું. લડાઈ ચાલુ રહી પણ તે ૧૭૮૩ ના નવેંબરની તીસમી તારીખે ઈંગલીશ રૈયતે અમેરિકાનું સ્વતંત્રપણું કબૂલ રાખ્યું. સંસ્થાનો સ્વતંત્ર તો થયાં પણ પછી પરસ્પર કલહ જાગ્યો. એ કલહ મઠાડવામાં ને સંસ્થાનોને એક રાજ્ય સત્તામાં આણી રાખવાને વાશિંગટને ઘણી મહેનત લીધી ને ૧૭૮૭ ની બીજી મેએ 'ફીડરલ કનવેનશલ' નામની રાજસભા સ્થાપવામાં આગેવાની કરી. ૧૭૮૯ની તીસમી અપ્રેલે તે, 'યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ' નો (એકઠાં મળેલાં સંસ્થાનોનાં પ્રજા

રાજ્યમાં) સૌથી વડો કારભારી થયો. ચાર વર્ષની મુદત પૂરી થયેથી તેણે પોતાનો ઓ-હ્દો છોડી ઘેર બેસવું ઈચ્છયું પણ લોકના આગ્રહથી તેણે બીજાં ચાર વર્ષ વડા કારભારીનું કામ કર્યું. એ વખતમાં ઈંગલંડ ને ફ્રાંસ વચ્ચે લડાઈ ચાલીહતી ને જો કે વાશિંગટન ફ્રાંસનો જય ઈચ્છતો તોપણ તેણે પોતાનાં રાજ્યને એકકો પક્ષમાં ઉતાર્યું નહોતું. તેના મિત્રોએ ત્રીજીવાર તેને વડો કારભારી રહેવાને બહુ સમજાવ્યું પણ તેણે નજ માન્યું ને છેલ્લું ભાષણ આપી તે ઘેર બેઠો.

પછી તે પોતાનાં ઘરકામમાં મચ્યો. થોડા વખત પછી અમેરિકાને ફ્રાંસની સામાં લડાઈ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. એ સંકટમાં રાજ-સભાએ તેને સેનાપતિ થવાને વિનંતિ કરી. તરત તેણે કબૂલ કર્યું અને એક પાસથી લશ્કર તૈઆર કરવાની ને બીજી પાસથી કાગળ પત્રો લખી સમાધાની આણવાની ખટપટ કરવા માંડી. પણ પછી ફ્રેંચની તરફથી લડાઈનું માડી વળાયું અને અમેરિકા તથા ફ્રાંસ એ વચ્ચે કોલકરાર થતા હતા તેટલામાં વાશિંગટન મરણ પામ્યો (૧૭૯૯ ના ડિસેંબરની ૧૪ મીએ).

વાશિંગટન ૧૭ વર્ષની વયે સરવેઅર થ-યો ત્યાર પછી અગિયાર વર્ષે તે ઘેર બેઠો તે દરમીઆનમાં તેણે સારી પેઠે આંગની કસરત કરી હતી અને માત્ર નીશાળમાં રહીને નહીં પણ તે વખતના જે મોટા હોશિયાર સરદારો કહેવાતા તેઓના કરડાં ઉપરી-પણાં તળે રહી જોખમ ભરેલી ને નોકપર આવી રહેલી એવી ભારે લડાઈઓ લડીને લડાઈનાં કામની પાકી માહીતી મેળવી હતી. સને ૧૭૫૯ થી તે ૧૭૭૫ સુધીના પંદર વર્ષમાં તેણે રાજસભાના મેમ્બર દાખલ ઈન-સાફ કાયદા સંબંધી ને રાજ્યદરબારી કામ સંબંધી પૂરતો અનુભવ મેળવ્યો હતો—જે વખતે જે કામ ચાલતાં તે પુરુષોનાં મનને પ્રફુલ્લિત ને ઊંચાં કરે તેવાં હતાં. યુદ્ધકળા ને રાજનીતિનું જ્ઞાન, કામની ઉકેલ ને હાથોટી વળી વિવેકી સ્વભાવ એવડે તે રાજ્યની ઉથલપાથલ કરી નાખનાર લશ્કરની સર-દારી કરવે ને પાકા પાયાપર નવું રાજ્ય સ્થાપવામાં પ્રમુખપણું કરવે સર્વે પ્રકારે યોગ્ય થયો હતો—તેનાં જેવો તે વેળા બીજો કોઈ નહોતો. સમૃદ્ધિમાન્ તથા બળવાન્ રાજ્યોની તરફથી સેનાપતિયો, કેળવાયલા સરદારોની સહાયતાએ અને દારૂગોળા, ખાવા પિવાનાં વગેરેની સામગ્રીની અનુકૂળતાએ મોટા જય મેળવે છે તેઓની સાથે વાશિંગટનનો મુકા-બલો કરવો એ નિરર્થક છે. વાશિંગટનને તો નવું નવું લશ્કર ઊભું કરીને તરતનું તરત તેને કેળવાયલાં લશ્કરની સામાં દોરવવાનું હતું, બંદુક દારૂ ગોળા વગેરે નવાંજ પેદા કરવાનાં હતાં; ખોરાકી પૂરી પાડવાની હતી ને એ સંધાને માટે તેને કોઈ નાણું ધારે તેવું નહોતું; તેમ લોકના ઉપર કર નાખવાની તેને સત્તાપણ નહોતી; વળી જૂદાં જૂદાં સંસ્થાનોના લોકપાસેથી ઉઘરાવીને નાણું ભેગું કરવાનું હતું. એ સઘળું તેણે ઝડપથી કીધું—લડા-ઈઓ કીધી ને થોડી મુદતમાં પોતાના દેશને અંગ્રેજી રાજ્યની સત્તાથકી મુકત કરી સ્વતંત્ર કીધો.* એ મહાભારત કામમાં કેટલું વિચક્ષણપણું ને કેટલો વિચાર, કેવો નિશ્ચય ને કેવું ડહાપણ, કેટલું ધૈર્ય ને કેટલું સાહસ તેણે વાપર્યું હશે ! હતું તે રાજ્ય ઊંધું વાળી રૂડા પાયાપર નવું પ્રજારાજ્ય સ્થાપી તેણે જગતમાં નવો શક વર્ત્તાવ્યો છે.—યોગ્ય દેશા-

ભિમાન ને યોગ્ય સ્વતંત્રતાથી જે શુદ્ધ ને મોટું રાજ્યસુખ મળે છે તે તેણે પોતાનાં મોટાં મનનાં કર્મજયથી સ્પષ્ટ દેખાડયું છે. વળી જે સાધન ઉપાયો કામે લગાડેલાં તેમાં અસત્ય ને કૃત્રિમ નહીંજ, એ તેની મોટી ને ધીટ મનશક્તિ હતી. તે બહુ સાદો ને ભલો હતો પણ તેમ પોતાનાં કામમાં પાકી યુક્તિવાળો ને પ્રસંગે ઠાવકો કરડો સરદાર હતો. તે હેતાળ, નિર્લોભ ને નિવૃત્તિસુખમાં મગન હતો પણ દેશને અર્થે તે અતિ પ્રવૃત્ત થઈ રહેતો. ખરેખર વાશિંગટન અસાધારણ મનશક્તિ, અસાધારણ કર્મશક્તિ ને ઉંચ્ચ સદ્ગુણ એવડે સપ્રેમ માન્ય મહાપુરુષ હતો.

નેલસન, સને ૧૭૫૮ ની ૨૯ મી સપ્ટેંબરે જન્મ્યો હતો. તે બારમે વર્ષે પોતાના મામાનાં ૬૪ તોપનાં વહાણમાં રહ્યો હતો. પછી તે વેસ્ટઈંડીઝ ખાતે ને પછી ઉત્તર ધ્રુવ તરફ ગયો હતો. સને ૧૭૭૭ માં તે ધારા પ્રમાણે પરીક્ષા આપીને લોએસ્ટોફ વહાણમાં બીજો લેફટેનંટ અને સને ૧૭૮૮ માં તે બ્રિસ્ટલ વહાણનો પહેલો લેફટેનંટ થયો હતો. એ વહાણમાં તેણે વેસ્ટઈંડીઝ જઈને મેક્સીકોના અખાતમાં સાનજુઆનનો કિલ્લો લીધો હતો. તે કામમાં તે ઘણો શ્રમિત થયલો હતો તેથી ને સંગ્રહણીના રોગથી પીડાતો તેથી પાછો ઈંગલંડ આવ્યો હતો.

સને ૧૭૮૧ માં કપતાન નેલસન ઉત્તર તરફ ગયો ને ૧૭૮૨ માં તેણે રાજા વિલિયમ ચોથાની ભેટ લીધી. તે ૧૭૮૭ માં પરણ્યો ને ૧૭૯૩ સૂધી ઈંગલંડમાંજ રહ્યો. એ વર્ષમાં તે આગામેમ્નન નામનાં વહાણ ઉપર હતો ને તેણે ટુલોં, આસ્ટ્રિયા ને કાલવી એ ત્રણ ઠેકાણે લડીને માન મેળવ્યું. કાલવીના ઘેરામાં તેની એક આંખ ગઈ હતી. ૧૭૯૬ માં તે કમાંડર થયો ને પોર્ટોફેરાજો અહીં ગયો. સને ૧૭૯૭ માં કેપ સેંટ વિન્સેંટથી દૂર લડાઈ જીત્યો તેથી તેને રીઅર આડમીરલનો ઓદ્દો ને નૈટ આવ ધી બાથનો ખિતાબ મળ્યો. મેની ૨૮ મીએ સર હોરેશિયો નેલસને પોતાનો વાવટો થેસ્યૂસ વહાણ ઉપર ઉડાવ્યો ને સાંટાક્રુઝ ઉપર હુમલો કર્યો. એ પ્રસંગે તેની જમણી કહોણીમાં ગોળી વાગેથી તેનો તે હાથ કાપી નાખવો પડ્યો. પછી તે ઘેર આવ્યો ને ચાકરીના બદલામાં તેને પેનશન મળ્યું.

૧૭૯૮ માં તે થોડાંક વહાણ લેઈને ટુલોં બંદરે ગયો. ત્યાં તોફાન લાગેથી તે ફ્રેંચની સામે થઈ શકયો નહીં પણ તેણે અબુકરના ઉપસાગરમાં ફ્રેંચ વહાણોનો નાશ કર્યો. એ નીલનદીની ફતેહમાં પાર્લમેંટે તેને નૈલનો અને બર્નહામ થાર્પનો બ્યારન (અમીર) બનાવ્યો. સીસીલીમાં તેણે કેટલુંક કામ કીધું તેથી ત્યાંના રાજાએ તેને બ્રંટનો ડ્યૂક એ ખિતાબ આપ્યો ને ત્રીસહજાર રૂપિયાની જાગીર આપી.

ભૂમધ્ય સમુદ્રના કાફલાની સરદારી લોર્ડ કીથને મળ્યા પછી નેલસન ઈંગલંડ આવ્યો પણ પછી ઉત્તર સમુદ્રમાં ગયો ને ૧૮૦૨ ની ૩૦ મી મારચે તેણે સૌંડનો રસ્તો ખુલ્લો કીધો. પછી કોપન હેગનની લડાઈમાં તેણે પરાક્રમ દેખાડી ફતેહ મેળવી. પછી તેને વૈકૌંટની પદવી મળી. ૧૮૦૫ના અકટોબરની ૨૧ મી તારીખે તેણે ફ્રેંચ તથા સ્પેનીશ વહાણોને આવતાં કેપ ટ્રાફલગર આગળ અટકાવ્યાં. એ પ્રસંગે તેણે પોતાનાં વહાણનાં વાવટા ચડાવી પોતાનાં કાફલાનાં સઘળાં વહાણનાં લશ્કરને ખબર આપી ઉસકેર્યું હતું કે "ઈગ્લંડ આશા રાખેછે કે દરેકજણ પોતા-

ની ફરજ બજાવશેજ." તેણે ૧૩૬ તોપનાં વિકટથી નામના વહાણને આગળ કહાડી લડાઈ મચાવી હતી. પણ તેમાં એક ગોળી તેના બરડાનાં હાડકાંમાં આરપાર ગયેથી તે પડ્યો હતો તોપણ તે હુકમ આપ્યાં કરતો ને પોતાનાં માણસોને ઉસકેર્યાં કરતો હતો. પછી તરત તે મરણ પામ્યો હતો.

નેલસનમાં હરકંઈ વાત તરત સમજી જવાની શકિત હતી. તે ઠરાવમાં નિશ્ચળ રહેતો ને ધીરાં પરાક્રમથી પોતાની ધારણા પાર પાડતો. તે ફતેહની ઉસકેરાયલી હાલતમાં પણ દયા કરવી ભૂલતો નહીં. તેનો એક મોટો ઉદ્દેશ હતો કે દેશનું કલ્યાણ કરવું ને તેનો એક મોટો લોભ હતો કે દેશ તેની મહેનતનો બદલો વાળે. ઈગ્લંડના લશ્કરી વહાણના સરદારોમાં નેલસન જેવો કોઈ બીજો થયો નથી.

વેલિંગટન—(આરથર વેલસલી) એ સને ૧૭૬૯ ની ૧ લી મેએ જન્મ્યો હતો. લશ્કરી કામ શીખવાની પાઠશાળામાં અભ્યાસ કર્યા પછી તે પ્રથમ ૧૭૮૭ માં ૭૩ મી રીજમીટમાં એનસૈન દાખલ રહ્યો. એક વર્ષની અંદર તે ૭૬ મીનો લેફટેનેંટ થયો ને પછી ૪૧ મી પાયદળ રીજમીટમાં ને પછી ૧૨ મી ઘોડેસ્વાર પલટનમાં ને પછી ૫૮ મી રીજમીટમાં, પછી ૧૮ મી ઘોડેસ્વાર પલટનમાં અને ૧૭૯૩ માં ૩૩ મી રીજમીટનો લેફ્ટેનેંટ કરનલ થયો હતો. ૧૭૯૦ માં તે પોતાના કુટુંબની તરફથી ડબલીનમાં રાજસભામાં એક અધિકારી ગણાયો.

સને ૧૭૯૪ ના જૂનમાં તે પોતાની ૩૩ મી રીજમીટ લેઈને આયરલંડથી હોલંડ ગયો ને ત્યાં ડચને કૂમક કરી ફ્રેંચને હઠાવ્યા. પણ ૧૭૯૫ ના જાનેવારીમાં દુશ્મનના મારથી અંગ્રેજી લશ્કરને પાછાં હઠી ભાગવું પડ્યું હતું ને તેમાં સોજરોએ બહુ દુઃખ વેઠ્યું હતું તે પ્રસંગે રાજ્યની તરફથી પૂરતો બંદોબસ્ત ન હોવાથી ને સરદારો તીક્ષ્ણબુદ્ધિના ન હોવાથી ને સત્તાધારીઓ જ્યારે ત્યારે ભૂલ કર્યા કરતા હતા તેથી તે ઘણો કંટાળી ગયો હતો. તેણે પોતાના મિત્રને લખ્યું હતું કે હું હવે લશ્કરમાં રહેવાને ઈચ્છતો નથી માટે બને તો રેવીન્યુ કે તીજોરીખાતાંમાં મારે માટે વગ કરવી. તેના મિત્રે તજવીજ કરી હતી પણ સત્તાધારીની તરફથી ના આવેથી વેલસલીને લશ્કરમાંજ રહેવું પડ્યું હતું.

પછી તે ૧૭૯૭ ના ફેબ્રુવારીમાં પોતાની રીજમીટ સાથે કલકત્તે આવ્યો. અહીં તેણે ટીપુ સુલતાનની ને સિંધિયાની લડાઈમાં પરાક્રમ બતાવી મોટું માન મેળવ્યું ને મેજર જેનરલની પદવી પ્રાપ્ત કરી. ઈગ્લંડના રાજાએ તેને 'નાઈટ આવ ધી બાથ' નો ખિતાબ આપ્યો. ૧૮૦૫ ની ૧૦ મી માર્ચે તે ઈગ્લંડ ગયો. ૧૮૦૬ માં તે આયરલંડમાં ડ્યૂક આફ રીચમંડના હાથ નીચે ચીફ સેક્રેટરી થયો. થોડા મહિના પછી તેને પાયદળ લશ્કરની એક તુકડી લેઈને કોપનહેગનની સામા લડવા જવું પડ્યું હતું.

સને ૧૮૦૮ ની નવમી આગસ્ટે તે ચૌદ હજાર લશ્કર સાથે પોરટુગાલના લીસ્બોન આગળ ઉતર્યો ને તેણે પોતાના ઉપરી સરદારના હુકમમાં રહી લડાઈઓ કરી ને ૨૧ મી તારીખે ફ્રેંચને પાછા હઠાવ્યા. તેણે ઉપરી સરદારને કહ્યું કે દુશ્મનની પછવાડે ધસવામાં ફાયદો છે પણ એ સલાહ ઉપરીએ માની નહોતી. વેલસલી પાછો આયરલંડ ગયો.

સને ૧૮૦૯ ની ૨૨ મી એપ્રેલે તે પાછો લીસ્બોન આવ્યો ને તેણે નામાંકિત ફ્રેંચ

સરદારોની સામાં મોટી મોટી લડાઈઓ કરી ફતેહ મેળવી ને કેટલાક ખિતાબો મેળવ્યા. ૧૮૧૩ ના મે મહિનાની આખરે ઘણાએક દેશના એકઠા મળેલા બે લાખ ફ્રૂમકી લશ્કરના સરદાર દાખલ તેણે ફ્રેંચની સામાં ભારે લડાઈ મચાવી ફ્રેંચને સ્પેનમાંથી કહાડયા ને પીરીનીઝ પહાડ તરફ હડસેલ્યા. અહીં પણ લડાઈઓ થઈ ને વેલિંગટન ફ્રાંસની સરહદ ઉપર આવી રહ્યો. પણ તેટલામાં નેપોલિયન રાજીનામું આપી એલબે ગયો એટલે લડાઈનો અંત આવ્યો. દેશ દેશનાં લશ્કર છૂટાં પડ્યાં ને વેલિંગટન ફ્રાંસમાં રહીને પારીસ થઈ ઈંગ્લંડ ગયો ને જ્યાં યોદ્ધાનું માન પામ્યો (૧૮૧૪ ના જૂનમાં). આગસ્ટમાં તે ઈંગ્લંડની તરફથી વકીલ થઈ પારિસમાં જઈ રહ્યો. અહીં તે પાંચ મહિના હતો તેવામાં તે ત્રણ ઈન્જનેરને સાથે લેઈને નેધરલંડની સરહદ જોઈ આવ્યો હતો ને ફરીથી ફ્રેંચ જો ઉઠાવણી કરે તો તેઓની સામાં લડવાને તેણે **વાટરલુની** જગા પસંદ કરી હતી.

સન ૧૮૧૫ની વાટરલૂની નામીચી લડાઈમાં તેણે નેપોલિયનને ફરીથી મહોડું ન દેખડાવે તેવો પૂરો હરાવ્યો ને મોટો જય કર્યાનું માન મેળવ્યું. સને ૧૮૨૨ માં યૂરપનાં રાજ્યોએ સ્પેનના રાજ્યની કંઈ ભાંજગડ પતાવવાને પોતપોતાના વકીલોને મોકલી વેરોનામાં સભા મેળવી હતી તેમાં ઈંગ્લંડની તરફથી વેલિંગટન ગયો હતો. પછી તે રાજદરબારમાં મોટી પદવી પામી ઘણાક કામમાં ગુંથાયો. પ્રસંગે રાણી તેની સલાહ લેતી. ૧૮૪૧ માં તે કુલ બ્રીટિશ ફોજનો સૌથી વડો સરદાર થયો. સને ૧૮૫૨ ની ૧૪ મી આગસ્ટે તે મરણ પામ્યો.

આરથર વેલસલી—ડ્યૂક આફ વેલીંગટન એ પુરુષનામાં અસાધારણ બુદ્ધિ—તર્ક—કર્મશક્તિ એ નહોતાં પણ સ્થિતિપ્રસંગના જ્ઞાનથી ને અભ્યાસથી તેની સમજસૂઝ બહુજ પાકી ને જબરી હતી; એટલી કે વેળાએ અસાધારણ બુદ્ધિને પણ પાણી ભરાવતી. સ્પેનમાં ત્રણ લાખ ફ્રેંચ હતા ને એકઠાં મળેલાં લશ્કરમાં અંગ્રેજ માત્ર સાઠ હજાર હતા તોપણ સ્પેનની જગાઓની હાલતથી તે સારીપેઠે વાકેફ હતો ને ફ્રેંચ સંકટમાં આવી પડશે તે તે આગળથી જાણતો હતો; ને તેનાં ધાર્યા પ્રમાણેજ તેણે ફ્રેંચને હરાવ્યા ને ગભરાવ્યા. તે પોતાનાં લશ્કરનાં માણસો ઉપર બહુ સખતી રાખતો ને તેથી તેઓ તેને ચાહતા નહીં તોપણ તેનાં કામ ઉપર તેઓનો પૂરો ભરોસો હતો ને તેઓ ફતેહની ઉમેદથી ઉસંકેરાઈ લડતા.

તે એક વાતનો નિશ્ચય કર્યા પછી લગાર પણ ડગતો નહીં. તે આગ્રહથી ધાર્યું પાર પાડતો—પછી ગમે તેટલું સંકટ તેનાં માથાપર ઝૂમી રહ્યું હોય તોપણ મારે મારી ફરજ બજાવવીજ જોઈએ એ તેનાં મનનો સંકલ્પ હતો ને તેટલા માટે તે શુદ્ધ અંતઃકરણથી પ્રમાણિકપણે કામ કરતો—પછી તેનું લશ્કર તેને કરડો સરદાર કહે કે લોક તેને હઠીલો કહે તેની તેને જરાએ દરકાર નહોતી. પોતાનોજ કક્કો ખરો એ મમત તેનામાં બહુ હતો ને તેથી રણમાં તેણે યશ મેળવ્યો છે પણ રાજદરબારી કામમાં તે ફાવી શક્યો નથી. એ કામને સારૂ તેનામાં ઝાઝી પહોંચ નહોતી.

નેપોલિયન, એ કોર્સિકા ટાપુના એજેશિઓ નામના શહેરમાં સને ૧૭૬૯ ની ૧૫ મી આગસ્ટે જન્મ્યો હતો. તે દશ વર્ષની ઉમરે બ્રીએનની લશ્કરી નીશાળમાં દાખલ

થયો. અહીં થોડાંક વર્ષ શીખ્યા પછી તેણે પારીસ જઈ ત્યાંની બાદશાહી લશ્કરી પાઠશાળામાં અભ્યાસ કર્યો. તે પરદેશી હતો તેથી બીજા છોકરાઓ તેને ખીજવતા ને તે ગરીબ છતાં મગરૂર હતો તેથી તે પોતે પણ અતડો ને અતડો રહેતો. સોળ વર્ષની ઉંમરે તેણે તોપખાનાની રીજમીટમાં લેફટેનેંટની સનદ મેળવી અને ૧૭૮૯ માં તે કપતાનનો દરજ્જો ધરાવતો હતો પણ કોઈ રીજમીટના સંબંધમાં નહોતો. તે કોર્સિકામાં પેઓલીની સામાં લડવા ગયો પણ એને અંગ્રેજની કૂમક હતી તેથી તેને પાછા ફ્રાંસ આવવાની જરૂર પડી. પછી તેને ટુલોંના ઘેરાને સારૂ તોપખાનાંનો અમલદાર કરી મોકલ્યો. તેના ઉપરીઓ તેના જે વિચારની સામાં હતા તેજ વિચાર પ્રમાણે તેણે કામ પાર પાડ્યું ને અંગ્રેજોને તે શહેર ખાલી કરવું પડ્યું. પછી તેને ઈટલીમાં બટાલિયનનો ઉપરી કરી મોકલ્યો ને ત્યાં તેણે કેટલાંક કામો કર્યા. તેને હોલંડમાં તોપખાનાંની તુકડી સોંપવામાં આવેલી પણ તેની પહેલાં તેણે ફ્રાન્સમાં રાજસભાને કોપેલી પ્રજાના દ્વેશમાંથી ઉગારી હતી. એના બદલામાં તેને દેશની અંદર વ્યવસ્થા રાખવા સારૂ ઊભાં કરેલાં સૈન્યનો સરદાર બનાવવામાં આવ્યો હતો. એ સમા ઉપર ૧૭૯૬ ના માર્ચની ૯ મીએ તે જોસેફીન નામની એક વિધવા સાથે પરણ્યો હતો. એ સ્ત્રીના વગથી તેને ૨૬ વર્ષની ઉંમરે ઈટલીના સૈન્યની સરદારી મળી. એક મહિનાની અંદર તેણે છ મોટી જીત મેળવી, ઘણાક કિલ્લા સર કર્યા, પીંડમોંટનો ફળદ્રૂપ ભાગ તાબામાં આણ્યો, શત્રુના ૧૫૦૦૦ ને કેદી કીધા ને ૧૦૦૦૦ સંહાર્યા અથવા ઘાયલ કર્યા; સાર્ડિનિયાના રાજાનાં વધારે મોટાં લશ્કરનો નાશ કીધો, તેને કોલકરાર કરવાની ફરજ પાડી અને પોતાનાં લશ્કરને લોમ્બર્ડિમાં જવાનો માર્ગ કરી આપ્યો. તેણે સામો તોપનો મારો છતાં લોદીના પૂલ ઉપર પોતાનું સૈન્ય દોર્યું ને તોપ ફોડનારાઓની પાસે જઈને તેમને જખમી કીધા. ક્રીમોના ને માંચ્યુઆની ફતેહ કરીને લોમ્બર્ડી પ્રગણું પૂરૂં તાબે કીધું. તેણે તાબે કરેલાં સંસ્થાનો પાસેથી ઘણુંક નાણું લીધું ને જયની નિશાનીમાં કેટલીક સરસ વસ્તુઓ પારીસ મોકલી. આસ્ટ્રિયાના રાજાએ નેપોલિયનનાં લશ્કરથી બમણું લશ્કર મોકલી લડાઈ કરી પણ એ હાર્યું. વળી એક બીજું મોકલ્યું તે પણ હાર્યું—એમ છ વખત આસ્ટ્રિયાનું લશ્કર હાર્યું ને નેપોલિયન જીત્યો.

નેપોલિયન ઈટલીમાં ઘૂમતો હતો તેવામાં તેના એક શત્રુએ પારિસમાં પ્રજાસત્તા રાજ્ય ઊંધું વાળી રાજાને બેસાડવાની તજવીજ ચલાવી હતી પણ તે તરકટ ખુલ્લું પડી આવ્યું હતું ને પ્રજાસત્તા રાજ્યના કારભારીઓનું પ્રબળ વધ્યું હતું. એઓ નેપોલિઅનની કીર્ત્તિની અદેખાઈ કરતા ને એ તેઓના સ્વતંત્રતાના તથા સમાનતાના વિચારને પ્રગટ રીતે હસી કહાડતો. તોપણ, ઈંગ્લંડના ઉપર ચડાઈ કરવાને જે લશ્કર તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું તેનો તેને સેનાપતિ બનાવ્યો હતો. પણ પછી ઈંગ્લંડ ઉપર હલ્લો કરવાનું માંડીવાળી નેપોલિયને ઈજીપ્ટ ઉપર ચડાઈ કરવાનો વિચાર કીધો.

નેલસન પોતાનાં વહાણના કાફલા સાથે ટૂલોંના બંદરમાં હતો પણ ભારે તોફાન થવાથી તેનાં વહાણ ઘસડાઈ ગયાં હતાં. એ સંધિનો લાભ લેઈ નેપોલિયન ૨૫૦૦૦ હજાર લશ્કર વહાણમાં ચડાવી ઈજીપ્ટ ગયો ને તેણે અલેકઝાંડ્રિયા લીધું. પછી મામેલ્યૂક લોકનાં

લશ્કરને હરાવી કૅરો ને બીજાં શહેર તાબે કર્યાં પણ તેટલામાં નેલસને આવી અબુકરના ઉપસાગરમાં ફ્રેંચ વહાણોના કાફલા ઉપર હલ્લો કીધો ને મોટી ફતેહ મેળવી. એથી નેપોલિયનને ફ્રાન્સ સાથે સંદેશાવહેવારનો માર્ગ બંધ થયો. તોપણ, તેણે સીરિયામાં ધસારો કર્યો ને જાફામાં મોટી કતલ કીધી. એકર આગળ લડાઈ થઈ ત્યાંથી તેને પાછું હઠવું પડ્યું ને પછી તેણે પાછાં ઈજીપ્ટમાં આવી અબૂકર આગળ તુરક લોકનું લશ્કર ઉતર્યું હતું તેના ઉપર ફતેહ મેળવી. પણ તેટલામાં તેને ફ્રાન્સથી સંદેશો આવ્યો ને તે નેલસનના વહાણની ચોકી ચૂકવીને ફ્રાન્સ જઈ પહોંચ્યો.

ફ્રાન્સમાં રાજ્ય મામલાની ખટપટમાં તે ભરાયો ને પાંચસેં જણની જે રાજસભા હતી તેમાંના પુરુષોને તેણે બેયોનેટથી મારી નાખવાની ધાસ્તી આપી કહાડી મૂક્યા. પછી તે પહેલો કોનસલ એ પદ ધારણ કરી ફ્રેંચ રાજ્યનો મુખી સત્તાધારી થયો. તરતજ પછી તેણે ઈંગ્લંડ સાથે કોલકરાર કરવાની ભાંજગડ ચલાવી પણ ઈંગ્લંડે માન્યું નહીં. નેપોલિયને લશ્કર ઊભું કરી તૈયારી કરવા માંડી. એ વાતની જાણ આસ્ટ્રિઆને થઈ કે તેણે ઈટલીમાંનાં ફ્રેંચ સરદારો ઉપર ઉઠાવણી કરી. નેપોલિયને પોતાના લશ્કર સાથે આલ્પ્સ પર્વત ઓળંગ્યો ને જાણે ઉંચેથી વાદળાંમાંથી પડતો હોયની તેવી રીતે તે આસ્ટ્રિઆનાં લશ્કર ઉપર તુટી પડ્યો. મરેંગો આગળ લડાઈ થઈ ને તેમાં આસ્ટ્રિયન લશ્કર પૂરૂં હાર્યું ને નેપોલિયને પૂરી ફતેહ મેળવી.

એ જીત કરી તે પારિસ આવ્યો ને લોકે મોટી ઉલટથી તેનો સત્કાર કર્યો. પણ એક પાસથી રાજવંશીઓ ને બીજી પાસથી પ્રજાસત્તાને ઈચ્છનારા તેના દુશ્મન થયા હતા. નેપોલિયનનો ઘાટઘડી નાખવાની પણ ગોઠવણ થઈ ચૂકી હતી પણ તેમાંથી તે છટકી ગયો હતો. એવામાં વળી જ્યાં ત્યાં અંગ્રેજી લશ્કરે ફતેહ મેળવવા માડી ને નેપોલિયનને કોલકરાર કરવાની ફરજ પડી. પછી કોલકરાર થયા પણ તે પ્રમાણે કોઈ વર્ત્યું નહીં. બ્રીટિશ લોકે કેટલાક ફ્રેંચ સંસ્થાનો લીધાં ને નેપોલિયને હાનોવર તાબે કીધું. પછી તેને મારી નાખવાનાં કામમાં જે સામેલ હતા તેમાંના ૧૯ ના તેણે શિરચ્છેદ કરાવ્યાં ને બીજાઓને કેદ અથવા દેશનિકાલ કીધા.

૧૮૦૪ ના ડિસેંબરની ૨ જીએ તેણે મોટા ઠાઠથી ધર્મગુરૂ પોપ પાસે રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો ને પછી ઈટલીમાં જઈ ૧૮૦૫ નામેની ૨૫ મીએ લૉંબર્ડ રાજાઓનો પ્રાચીન કાળનો લોઢાનો મુગટ ધારણ કીધો. નેપોલિયને પોતાની સત્તા વધારી તેથી રૂશિઆ, સ્વીડન, આસ્ટ્રિઆ ને ઈંગ્લંડ એ ચાર રાજ્યોએ એકસંપ થઈ ફ્રાન્સનું બળ તોડવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો. આસ્ટ્રિઆએ લડાઈ શરૂ કરી પણ નેપોલિયને ધસારો કીધો. નેપોલિયને રાજનગર વીએના લીધું ને તે ત્યાંના બાદશાહી મહેલમાં રહ્યો. આસ્ટ્રિઆ તથા રૂશિઆ એઓએ લડાઈ જારી રાખી પણ તેમાં આસ્ટ્રિઆને સલાહ કરવાની ફરજ પડી ને નેપોલિયને પોતાના લશ્કરી સરદારોને તથા રાજકારભારીઓને અમીરની પદવીઓ આપી. તેણે પોતાના ભાઈ લૂઈને હોલંડનો રાજા બનાવ્યો ને મ્યૂરાટને પણ રાજા કીધો. પોતે રૈનનાં સંસ્થાનોનો રક્ષક એવો ખિતાબ રાખ્યો કે જેથી તે પશ્ચિમ જર્મનીનો રાજા મનાવા લાગ્યો.

પ્રુશિઆના રાજાએ નેપોલિયનની સામા લડાઈ કીધી પણ જીના આગળ તે હાર્યો. પછી તેણે રૂશિઆની મદદથી બીજી લડાઈ કરી તેમાં પણ તે હાર્યો. રૂશિઆનો મહારાજ ગભરાયો ને એણે ફ્રેંચના મહારાજા સાથે કોલકરાર કીધા.

સઘળા દુશ્મન રાજાઓને તાબે કરી નેપોલિયને ઈગ્લંડનું માન ખંડન કરવાનો નિશ્ચય કીધો. તેણે જાહેરનામાં કર્યાં કે કોઈ રાજાએ ઈંગલંડનાં કારખાનાંનો ને તેના સંસ્થાનનો માલ પોતાનાં રાજ્યમાં દાખલ કરવો નહીં. તેણે સ્પેન ને પોર્ટુગલમાં પણ પોતાનું રાજ્ય કરવાનું ઠેરવ્યું. તેના સરદાર જૂનોટે સ્પેનમાં ફરી વળી લીસબોન લીધું ને ત્યાંનું રાજકુટુંબ અંગ્રેજી વહાણમાં બેસી બ્રઝીલ જતું રહ્યું. નેપોલિયને પોતાના ભાઈ જોસેફને સ્પેનનું રાજ આપ્યું. પણ પછવાડેથી અંગ્રેજી લશ્કરે ફ્રાન્સનાં લશ્કરને સ્પેનમાંથી કહાડ્યું. પછી નેપોલિયન પોતે ત્યાં લશ્કર લેઈગયો પણ તેવામાં તેને આસ્ટ્રિયા સાથે લડાઈ કરવા જવાસારૂ પાછું પારિસ આવવું પડ્યું. વળી નેપોલિયને આસ્ટ્રિઅનોને લડાઈમાં હરાવ્યા. જોસેફિનને છોકરૂં ન થયેથી નેપોલિયને તેને તલાક આપી આસ્ટ્રિયાના રાજાની દીકરી મરાયા લૂઈસા સાથે ધામધૂમથી લગ્ન કીધાં. તેટલામાં વળી તેને પોતાના ભાઈ લૂઈને હોલંડની ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મહેલવાની જરૂર પડી ને તેણે હોલંડનું રાજ્ય ફ્રાન્સ સાથે જોડી નાખ્યું. સને ૧૮૧૧ માં મરાયા લૂઈસાને દીકરો અવતર્યો ને એને નેપોલિયને રોમનો રાજા કરી થાપ્યો. પછી તેણે પોલંડનાં રાજ્યને સ્વતંત્ર કરવાનું ધાર્યું.

સને ૧૮૧૨ માં નેપોલિયન રૂશિઆ ઉપર ચડાઈ કરવા નીકળ્યો. કેટલીક લડાઈઓ કરી રૂશિયનોને પાછા હઠાવ્યા. એઓ મોસ્કો શહેર બાળી નાખીને દૂર થઈ ગયા. નેપોલિયને મોસ્કો લીધું પણ ખોરાક ન મળવાથી તે ત્યાંથી પાછો વળ્યો. પાછા આવતાં તેનું લશ્કર બરફથી ને દુશ્મનોનાં લશ્કરથી બહુ બહુ હેરાન થયું ને નાશ પામ્યું તોપણ નેપોલિયને પારિસ જઈ નવું લશ્કર ઊભું કીધું.

પણ તેટલે પ્રુશિઆ ફ્રાન્સની સત્તામાં ન રહેતાં સામે થયું; આસ્ટ્રિઆનો રાજાપણ જમાઈનો પક્ષ મૂકી ઈગ્લંડ રૂશિઆને મળ્યો. લીપજીક આગળ લડાઈ થઈ તેમાં નેપોલિયનની હાર થઈ. તેનાં લશ્કરને જર્મનીમાંથી હાંકી મહેલવામાં આવ્યું; ડચલોકે પોતાના આગલા રાજાને ગાદીએ બેસાડ્યો; અને વેલિંગટન ફ્રાંસના ઉપર હુમલો કરવાને ટમટમી રહ્યો. ૧૮૧૪ ની જાનેવારીની ૧ લી તારીખે એકસંપી રાજ્યોએ રૈન ઓળંગીને પારીસ તરફ આવવા માડ્યું. નેપોલિયન ચારેપાસથી ઘેરાઈ ગયો. તેણે લડાઈ કીધી પણ તેમાં તેનું ફાવ્યું નહીં. એકસંપી રાજ્યોનું લશ્કર પારિસમાં આવ્યું ને ફ્રેંચલોકે નેપોલિયનને રાજગાદી ઉપરથી ઉઠાડી એલબે જઈ રહેવાનું ઠેરવ્યું ને લૂઈ અઢારમાને ફ્રાન્સની ગાદીએ બેસાડ્યો.

નેપોલિયન એલબે જઈ રહ્યો પણ ત્યાં તેને ગોઠ્યું નહીં. તે લાગ જોઈ ત્યાંથી નાઠો ને ફ્રાંસમાં આવ્યો. અહીં લશ્કરે તેને કબૂલ કર્યો ને અઢારમો લૂઈ નાઠો. સને ૧૮૧૫ ના માર્ચની ૨૦ મીએ નેપોલિયન પાછો ફ્રાન્સની રાજગાદીએ બેઠો.

પ્રુશિયન તથા અંગ્રેજ લોકે લડાઈની તૈયારી કરી ને નેપોલિયને સામાં જઈ બે ત્રણ લડાઈ

જીતી પણ તેટલે વેલીંગટને પોતાનું લશ્કર વાટરલુ આગળ આણ્યું. તા૦ ૧૮મી જૂને ભારે લડાઈ થઈ તેમાં નેપોલિયન પૂરેપૂરો હાર્યો. તેનાં ૭૫ ૦૦૦ લશ્કરમાંથી અરધું પણ સલામત ફ્રાંસ પહોંચ્યું નહીં.

નેપોલિયન હાર્યો માટે તેના ઉપરથી લોકની પ્રીતિ ઉઠી ગયલી ને તેઓએ તેને રાજ્ય ઉપરથી હાથ ઉઠાવવાનું કહ્યું. કંઈ ઈલાજ રહ્યો નથી એમ જોઈ તેણે રાજગાદી ઉપરથી હક ઉઠાવ્યો. પછી તેણે અમેરિકા જઈ રહેવું ધાર્યું. પણ સંધિ મળી આવે તો ઝડપી લઉં એવી આશાએ તે થોડીક મુદત લગી પારિસમાં રહ્યો પણ તેટલામાં તો અંગ્રેજી વહાણોએ તેને પકડવાને સંધાં બંદરો ઘેરી લીધાં. તે અમેરિકા જવાને માટે બેલરફોં નામનાં વહાણના કપતાનના ઉપર ભરોસો રાખીને તે ઉપર ચઢયો પણ પછી તેને કેદી ગણવામાં આવ્યો હતો.

અંગ્રેજ રાજમંત્રિઓએ ને એકસંપી રાજ્યોએ ઠેરવ્યું કે યૂરોપની સ્વસ્થતાના ભંગ કરનારને જીવે ત્યાંલગી કેદ રાખવો પણ તેને તેની યોગ્યતા પ્રમાણે સઘળા સુખભોગ આપવા. પછી તેને સેંટ હેલીના એ નામના ટાપુમાં રાખ્યો હતો. સને ૧૮૨૧ ના મે મહિનાની પાંચમી તારીખે તે ત્યાં મરણ પામ્યો.

સાધારણ સ્થિતિના પુરુષનો છોકરો પોતાનું વતન છોડી ઉદ્યમને અર્થે પારિસ ગયો, ત્યાં જઈ લશ્કરી નિશાળમાં ભણ્યો, પછી લશ્કરી નોકરીમાં રહ્યો ને હોંશિયાર કહેવાયો એ જાણવામાં કંઈ નવલવિશેષ નથી. પણ તેણે પોતાની છવીસ વર્ષની ઉંમરે ઈટલી ખાતેનાં લશ્કરનો સરદાર થઈ એક મહિનામાં પોતાનાં થોડાં લશ્કરથી ઘણાં મોટાં કેળવાયલાં ને અનુભવી સરદારોનાં ઉપરીપણાંવાળાં લશ્કરોને ઉપરા ઉપરી હરાવ્યાં—અસાધારણ મોટી જીત મેળવી એ જાણવાથી આપણે વિસ્મય પામીએ છીએ. તે ઈજીપ્ટ તાબે કરી ફ્રાન્સમાં આવ્યો ને ત્યાં રાજકાજ સંબંધી રાજ સભામાં નિપુણતા બતાવી અનેક ખટપટ કરી સામે થનારા પ્રજાસત્તારાજના કારભારીઓની સભાને વિસર્જન કરી, ફ્રાન્સનાં રાજ્યનો વડો સત્તાધારી થયો—તીસ વર્ષની ઉંમરે અને પાંચ વર્ષ પછી તે ફ્રાન્સનાં બહુ મોટાં રાજ્યનો મહારાજા થયો એ તેનું મોટું અસાધારણ ને અદ્‌ભુત પુરુષાર્થ છે એમ કોણ નહીં કહે? તેણે નવ વર્ષ રાજ્ય કર્યું તેમાં તેણે યૂરોપના એકસંપી થયલાં શત્રુ રાજ્યોની સામાં લડાઈઓ કીધી ને તેઓને હંફાવ્યાં, કેટલાંક રાજ્યને ફ્રાંસ સાથે જોડ્યાં, પોતાનાં મોટાં રાજ્યની વહેંચણ કરી પારિસને જીતેલાં રાજ્યની સમૃદ્ધિથી સણગાર્યું, ફ્રેંચ લોકને માટે કાયદાનો સંગ્રહ તૈયાર કરાવ્યો એ તેની રાજારૂપે કારકીર્દી છે. બારેક મહિના પદભ્રષ્ટ રહ્યા પછી તે પાછો ફ્રાન્સની ગાદીએ બેઠો. તે પોતાનું રાજ સ્થાઈ રહે ને મરણ પછી તેના વારસને મળે એવી ગોઠવણ કરતો હતો ને શત્રુ રાજાઓ સાથે કોલકરાર કરી સમાધાની આણવાની તજવીજ કરતો હતો તેવામાં એકસંપી રાજ્યોએ ફ્રાન્સ ઉપર ચઢાઈ કીધી. નેપોલિયન લડ્યો, હાર્યો, ને નાઠો પણ કેદી થયો ને ૫ વર્ષ ૧૦ મહિના ને ૨૦ દહાડા એકાંત વાસે રહી પોતાની ઉંમરનાં ૫૨ મે વર્ષે મૂઓ.

લશ્કરી સરદાર દાખલ તે, શિકંદર, પીરહસ, હાનિબલ, સીપિઓ, સીઝર એ સઘળા કરતાં વિશેષ બુદ્ધિમાન્ ને કીર્ત્તિમાન્ છે. તે સાઠ લડાઈ લડ્યો—ઈંગ્લંડ, પ્રુશિયા, રૂશિ-

યા, આસ્ટ્રિયા, તુર્કસ્તાન એટલે યૂરોપના મહાબળિયાં ને એકસંપી રાજ્યો સામાં તે જય પામ્યો. પ્રાચીનકાળમાં જેમ હાનિબલે પોતાનાં લશ્કરને દુર્ઘટ આલ્પ્સ પર્વતમાંથી ઈટલીમાં ઉતાર્યું હતું તેમ નેપોલિયને પણ ઉતાર્યું હતું. તેને મૉસ્કૅથી આવતાં ઠહાડ બરફ ને શત્રુના મારાથી મોટી હાનિ થઈ તો પણ તે શત્રુના રાજ્યમાંથી લડતો લડતો પાછો આવ્યો ને પછી થોડી મુદતમાં ૩૫૦૦૦૦ લશ્કર નવું ઊભું કરી પાછો લડવા નીકળ્યો. તેણે તે કાળમાં ચાલતી યુદ્ધની રીતીથી જૂદીજ રીતી ચલાવી ને અસાધારણ યુદ્ધકુશળતા દેખાડી. તેણે પ્રજાસત્તારાજ્યને ઉંધુંવાળી પોતાને રાજા કહેવડાવી બળીઆં રાજ્યો સાથે કામ પાડી, ઈજીપ્ટ તાબે કરી હિંદુસ્થાન આવવું ધારી પ્રપંચી રાજકાજમાં પણ કુશળતા દેખાડી છે.

સત્તા મેળવવાની ઉત્કંઠા, મોટી મોટી જીત ને મોટાં મોટાં માનનું ઉત્તેજન એથી વશ થયલાં લશ્કરરૂપી સાધન, ફ્રાન્સનાં રાજ્યની સ્થિતિ ને ફ્રેંચ લોકની સ્વભાવવૃત્તિ એરૂપી પ્રસંગ, પોતાની તરફની અસાધારણ બુદ્ધિ ને તેજ પ્રમાણે વળી કર્મશકિત,—એ સૌ તેનામાં સામટાં મળ્યાં હતાં ને એથી તે મહાજય મેળવી શક્યો હતો.

જેમ જેમ તે ફાવતો તેમ તેમ તેનામાં લોભ વધતો અને જેમ જેમ લોભ વધતો તેમ તેમ તે મોટાં કામ કરી પોતાની ધારણા પાર પાડતો. મહાશકિત ને અતિ લોભ એ તેનામાં બહાર પડતાં દેખાયાં. મહાશકિતએ તેને મહાપુરુષ કરી થાપ્યો અને અતિલોભે તેને અતિસ્વારથી કરી નિંદાવ્યો ને શત્રુઓએ વિશેષે નિંદ્યો. તાત્કાળ સમજી જવું, તાત્કાળ નિશ્ચય કરવો ને તાત્કાળ કરવું એ શકિત તેનામાં હતી એવી કે ગોઠવણ ને કામ કરવામાં જરાએ ભૂલ ન કરતાં તે આબાદ ફતેહ મેળવતો. તેનામાં ધૈર્ય કરતાં સાહસ બહાર પડતું હતું—તે સાહસથીજ જીત મેળવતો—તે લશ્કરને આવો મારી પાછળ એમ કહી તોપના મારા સામાં ધસતો. તે પોતાનાં કામમાં ઘણોજ કાબેલ ને સોનું લોઢું વહાણ માણસ સંબંધી સંધી વાતે વાકેફગાર હતો. તે પોતાના લશ્કરી સરદારોને પદવી આપી ઉત્તેજન આપતો. તેણે સાધારણ સોલજરમાંનાં સત્તરને તેઓનાં પરાક્રમ જોઈ રાજા માર્શલ, ડયૂક, જેનરલ કરી થાપ્યા હતા. તે કહેતો કે ઘોળાઘોળ કરતાં એક નિશ્ચય કરી વર્ત્તવું તેજ ખરૂં ડહાપણ છે ને પછી તે પોતાના ઉદ્યોગમાં તનમનબળથી એકદમ મંડી પડતો. તે મોટો આગ્રહી ને ઉદ્યમી હતો હવે તેના દોષ વિષે—આસટરલિટ્ઝની લડાઈમાં હારેલા રૂશિયન તથા આસ્ટ્રિયન સોલજરો જેઓ પાણી બરફ થઈ ગયલું એવા એક તળાવમાંથી જતા હતા તેઓને જોઈ નેપોલિયને પોતાનાં લશ્કરને હુકમ આપ્યો કે બરફના ઉપર ગોળાનો વરસાદ ચલાવો. એમ કરેથી શત્રુના હજારો સોલજરો ડુબી મૂઆ હતા. તેણે હરકતો મટાડવાને કેટલેક પ્રસંગે હજારો કેદીને મારી નાખ્યા હતા ને એક પ્રસંગે પોતાના સોલજરોમાં મરકી ચાલી ત્યારે તેઓને ઝેર દઈ મારી નાખવાનો હુકમ કર્યો હતો. તેણે અર્થ સાધવાને જોસેફૈન સાથે લગ્ન કીધું ને અર્થ સાધવાને તેને છોડી મરાયા લૂઈસા સાથે તે પરણ્યો. તે કહેતો કે પ્રેમ ને મૈત્રિ જગતમાં છેજ નહીં, જ્યાંસુધી મારી ચઢતી છે ત્યાંસુધી સૌ મારાં છે. એ, હું જાણું છઉં. વળી તે કહેતો કે અર્થ ને ભય એ બેથી માણસ ચંચળ થાયછે

(પ્રવૃત્તિમાં આવેછે) એ સંધું જોતાં નેપોલિયન મોટો જાલમ ને મોટો શઠ હતો-તેનામાં દયા ને વિવેક એ નહોતાં.

એક સાધારણ માણસ યોગની અનુકૂળતાએ અર્થવીર પુરુષ થયો, પછી રણવીર રૂપે બુદ્ધિ કર્મ યોજી અનેક વિઘ્ન સંકટ કાપી મહાસમર્થ રાજાઓને જીતી એકચક્રી થયો. પણ જ્યારે ખીજવાયલા રાજાઓ એકસંપી થયા ને તેની પોતાની પ્રજા ચંચળવૃત્તિની ને માત્ર જય તૃષ્ણાજ રાખનારી હતી ત્યારે નેપોલિયને હાર્યા પછી સેંટ હેલીનામાં પણ વાસો કીધો. નેપોલિયનની શક્તિ ને તેનો લોભ, તેની જીત ને તેની હાર, તેની ચઢતી ને તેની પડતી એ સૌ લોકને શિક્ષણીય છે.

ધર્મપ્રવર્ત્તક, તત્વશોધક, શાસ્ત્રિ ઈ૦.

બુદ્ધ—શાક્યમુનિ ક્યારે જન્મ્યો તે જાણ્યામાં નથી પણ તેના મરણને વિષે કહેવાયછે કે તે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૪૩ અથવા ૪૭૭ વર્ષ ઉપર ગોરખપુરમાં કુશીનાં ગઢમાં થયું હતું. તે કપિલવસ્તુ નગરના શુદ્ધોદન નામના રાજાનો પુત્ર હતો. તેણે પ્રથમ તો સંસારના ભોગવિલાસ કરી લીધા પણ પછી વિરાગ ઉત્પન્ન થયેથી તેણે સાધુ થવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેના પિતાએ તેના વિચાર ઉપર અંકોશ રાખવા માંડ્યો પણ એક રાત્રીએ તે એક સેવકને લેઈને નગરબહાર ગયો ને ત્યાં તેણે સાધુનો વેશ લીધો ને તરવાર વડે માથાના કેશ મૂડી નાખ્યા. પછી તેણે ઘણેક ઠેકાણે પ્રવાસ કર્યો, બ્રાહ્મણો સાથે વાદવિવાદ કરી પોતાનો સિદ્ધાંત પ્રગટ કર્યો ને ઘણાક લોકોએ તેનો બોધ સ્વીકાર્યો. રોગ તથા મૃત્યુનું કારણ જન્માંતર છે ને જન્માંતરનું કારણ અવિદ્યા છે માટે અવિદ્યા મટે તો પછી જરા મૃત્યુ સંકટ દુઃખ નડેજ નહીં એવો તેનો બોધ હતો. કપિલ મુનિના સાંખ્યશાસ્ત્રના આધાર ઉપરથી તેણે પોતાના નવા સિદ્ધાંત ઉપજાવ્યા હતા. તે બ્રાહ્મણના વેદધર્મની ને તેઓનાં મહત્વ—શ્રેષ્ઠપણાંની વિરૂદ્ધ ભાષણ કરી સઘળી જાતના પુરૂષસ્ત્રીને એક સરખો બોધ આપતો ને તે આ હતો કે દેહકષ્ટ કરી મનના વિકાર જીતવાથી ને સત્કર્મ કરવાથી ઘણાંક જન્માંતર પછી નિર્વાણ મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે. તેનો ધર્મ તેની હયાતીમાં તો ઝાઝો ફેલાયો નહોતો પણ જ્યારે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ત્રીજા શેકામાં અશોક રાજાએ તે ધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યારે તે આખાં હિંદુસ્થાનમાં ને સીલોન તિબેટ ચીનમાં સંધે ફેલાયો હતો. હાલ હિંદુસ્થાનમાં બુદ્ધના ધર્મને માનનારા લોક નથી પણ સીલોન, સીઆમ, આવા, પેગુ, બ્રહ્મદેશ, ચીન, તિબેટ, તાતાર, મંગોલીઆ, સૈબીરીઆ એ મુલખના લોક તે ધર્મને માને છે ને દુનીયામાં એક અબજ માણસ છે એવો અડસટ્ટો નીકળ્યો છે તેમાં બુદ્ધ ધર્મ માનનારની સંખ્યા ૩૫ કરોડની ગણાય છે. જેના ધર્મબોધે બ્રાહ્મણના આગ્રહવાળા ધર્મને તોડ્યો ને એટલા બધા લોકનાં મન ઉપર સત્તા ચલાવી તે મૂળપુરુષ પોતાના મહાવિજય વડે સદા સ્મરણીય છેજ.

જરતોસ્ત, એ સુમારે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૨૦ માં તહેરાનની પાસે રએ શહેરમાં જન્મ્યો હતો. ઈરાનમાં માજી નામના ધર્મમતવાદીઓ

જેલોકને અનેક પાખંડનો બોધ આપતા તેઓએ રાજ્યમાં પણ મોટી સત્તા મેળવી હતી. જરતોસ્તે પોતાના ધર્મશાસ્ત્રમાં પૂરૂં જ્ઞાન મેળવીને લોક સાથે વાદ ચલાવ્યો અને મૂર્ત્તિપૂજા તથા જાદૂ વગેરે વહેમોની સામે થઈ એક, નિરંજન ઈશ્વરનો ને સદાચારનો ઉપદેશ કીધો. તેને ઘણાક શત્રુ થયા પણ તે બોધ કરતો બંધ પડ્યો નહીં; તેણે બલખમાં જઈ કેટલાએકને પોતાના મતના કીધા. ઈરાનના રાજા ગુસતાસ્પે મોટી સભા ભરી સઘળા ધર્મમતવાદીઓને એકઠા કર્યા ને જરતોસ્તને પણ બોલાવ્યો. એણે તકરારમાં સૌને હરાવ્યા. પણ પછી કેટલાએકના ભંભેરવાથી ગુસતાસ્પે તેને કેદ કીધો. એવું બન્યું કે તે રાજા કોઈ વાતે પીડિત થયો ને ઘણા ઉપાય કીધા પણ તેને કરાર વળ્યો નહીં. જરતોસ્તે કહેવડાવ્યું કે તમે ને દેશના લોક મારો ધર્મ કબૂલ કરો તો હું તમને સારા કરૂં. ગુસતાસ્પે કબૂલ કીધું ને જરતોસ્તે તેનાં મનનું સમાધાન કરી તેની પીડા મટાડી. એ રીતે જરતોસ્તે ચાળીશ વર્ષની વયે પોતાના દેશીઓને નવો ધર્મ આપ્યો. તે સિત્તોતેર વર્ષની વયે એક શત્રુ રાજાની તરવારના ઘાથી મરણ પામ્યો હતો.

જીજસ ક્રૈસ્ટ, એ જૂડિયાના જરૂસલમ નગરની અગ્નિકોણમાં ૬ મૈલ ઉપર બેથલેહેમ ગામમાં ૨૫મી ડિસેમ્બરે જન્મ્યો હતો. એની મા મેરી—મરિયમકુમારીનો વિવાહ જોસેફ સાથે થયો હતો પણ તેટલામાં જીજસનો જન્મ થયો તેથી જોસેફ વંકાયો હતો પણ પછી એણે તેની સાથે સંસાર માંડ્યો હતો ને જીજસને ઉછેરી મોટો કીધો હતો. હેરોડ રાજાના ત્રાસથી જોસેફ તથા મરીયમ જીજસને લેઈને ઈજીપ્ટ જઈ રહ્યાં હતાં તે હેરોડના મરણ પછી પાછાં સ્વદેશમાં આવ્યાં હતાં. જોસેફ સુતારનો ધંધો કરતો હતો ને જીજસ પણ તે કામમાં દાખલ થયો હતો. તોપણ તેનું મન સદા ધર્મસંબંધી વાતોમાં બહુ ગુંથાયલું રહેતું. તેણે પોતાના દેશના વિદ્વાનો તથા ધર્મ વિષય જાણનારા પુરુષો સાથે વાદવિવાદ કરવામાં ઘણાંક વર્ષ ગાળ્યાં. પછી તીસમે વર્ષે તેણે નવા ધર્મનો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. શત્રુઓ સામાં થયા તેમાં તેના ગામના લોકે તેના ઉપર જુલમ ગુજારવાની આગેવાની કરી. તેઓના નગરમાંથી ખસી જઈને તેણે કાપરનોમમાં પોતાનું રહેવાનું રાખ્યું ને અહીંથી તે આસપાસના શહેરોમાં જઈ લોકને ઉપદેશ કરતો ને શિષ્યોની સંખ્યા વધારતો. પણ પછી તેના શત્રુ વધ્યા ને તેઓના કારસ્તાનથી તેણે બહુ બહુ સહન કીધું. અંતે તેઓએ તેના ઉપર ખોટાં તહોમત મૂકી તેને અપરાધી ઠરાવ્યો ને તેનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો. (ઈ૦ સ૦ ૩૩).

ક્રૈસ્ટે અનેક દુઃખ વેઠયાં—કમોત હોર્યું પણ ઈશ્વર ઉપરથી આસ્થા ન ઊઠાડી ને સત્યને ન મૂક્યું. તે પાપને સદા નિર્ભયપણે ધિક્કારતો ને પાપીઓને માટે અંતઃકરણથી દયાભાવે ક્ષમા ઈચ્છતો. તે કેવળ નિર્લોભ, નેપરાર્થી ને પરમાર્થી હતો. એ પુરુષે જે દેશમાં નવો ધર્મ ચલાવ્યો તે દેશ વિદ્યા કે વેપાર કે રાજ્યસંબંધી સત્તા ધરાવનારો નહોતો. તે પોતે સંસારી ઉત્તમ સ્થિતિમાં નહોતો. તેમ તેના શિષ્યો વિદ્વાન નહોતા પણ અજ્ઞ ને રંક માછીઓ હતા. એમ છતાં તે તેનો બોધેલો ધર્મ ચોથા શૈકામાં જગપ્રસિદ્ધ રોમના બહોળા રાજ્યનો રાજમાન્ય ધર્મ થયો હતો અને આજકાલ દુનિયામાં તે ધર્મને માનનારા પચીશ કરોડ લોક હશે. એ જોતાં જીજસના ધર્મનો અદ્ભુત વિજય કીર્ત્તનીય છે.

શંકરાચાર્ય, એ મહાપુરુષ ઈ૦ સ૦ ના ૮ માં

કે નવમાં શૈકામાં હતો. કેરલ દેશમાં વૃષ પર્વતની પાસે પૂર્ણા નદીને તીરે કાલટિકા નામના ગામના શિવગુરુ નામના બ્રાહ્મણનો દીકરો હતો. તેણે વેદશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી સંન્યસ્ત દીક્ષા લેઈ દેશાટન કરી અનેક ધર્મમતના પંડિતોને જીત્યા હતા અને રાજાઓને તથા લોકને વેદાંતજ્ઞાનનો બોધ આપ્યો હતો ને લોકમાં શિવપૂજનનો મહિમા વધાર્યો હતો. તેણે દ્વારિકામાં, જગન્નાથમાં, બદ્રિકેદારમાં, કાશીમાં, શૃંગેરીમાં ઈત્યાદિ ઠેકાણે ઉપદેશને માટે મઠ થાપ્યા હતા. જે વિદ્વાન બ્રાહ્મણોએ, વેદધર્મથી ઊલટા જે અનેક ધર્મ ચાલતા તેઓનુ ખંડન કરી પોતાનો સનાતન ધર્મ પાછો લોકમાં પ્રવર્ત્તાવ્યો તેઓમાં છેલ્લો ને સમર્થશંકરાચાર્ય હતો. શંકરે દશ ઉપનિષદ ઉપર ભાષ્ય રચ્યાં છે ને બીજા પણ કેટલાક નાના મોટા ગ્રંથ કર્યા છે.

માર્ટિનલ્યૂથર, એ સાકસનીમાં ઈસલબેનમાં સને ૧૪૮૩ ની ૧૦ મી નવંબરે જન્મ્યો હતો. ૧૫૦૧ માં એરફર્ટની પાઠશાળામાં દાખલ થઈ તેણે ન્યાય તથા તત્ત્વશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કીધો. વીશ વર્ષની વયે તેણે માસ્ટરની પદવી મેળવી ને પછી માબાપની ઈચ્છા પ્રમાણે કાયદાનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. તેનો એક મિત્ર પવનના તોફાનમાં મરણ પામ્યો તે ઉપરથી તેને વિરાગ ઉત્પન્ન થયો ને તે ઓગસ્ટિનિઅન સાધુઓના એક મઠમાં જઈ રહ્યો. અહીં તે ઘણોક વિદ્યાભ્યાસ કરી વિદ્વાનમાં ખપ્યો ને બૈબલ-ધર્મપુસ્તક જોયું ત્યારથી તે તેનો અભ્યાસ ખંતથી કરવા લાગ્યો. પછી સાકસનીના ઈલેકટર ફ્રેડરીકે પોતાની સ્થાપેલી નવી પાઠશાળામાં તેને તત્વજ્ઞાન તથા ઈશ્વરજ્ઞાન શીખવવાને પ્રોફેસર ઠેરવ્યો.

સને ૧૫૧૭ માં રોમનો પોપ ધર્મગુરૂ લીઓ દશમો એણે પોતાના ધર્મના લોકને પાપથી મુક્ત કરવાને 'ક્ષમા પત્રિકાઓ' વેચવા માંડી હતી. લ્યૂથર સામો થયો તેણે તકરારથી સાબીત કરી આપ્યું કે ધર્મગુરુને નાણું આપેથી પાપથી મુક્ત થવાતુંજ નથી; પાપથી મુક્ત થવાને માટે બૈબલમાં જે ઉપાયો કહ્યા છે તેજ ખરા છે. ભારે ચરચા ચાલી ને લીઓએ તેને બહુ સપડાવ્યો પણ તેણે પોતાનો આગ્રહ ન મૂક્યો. સને ૧૫૨૧ ના માર્ચમાં વરમ શહેરમાં રાજસભા ભરાવવાની હતી તેમાં તેને હાજર રહેવાનો હુકમ થયો. તેના મિત્રોએ ત્યાં જવાની ના કહી પણ લ્યૂથરે તેઓને ઉત્તર વાળ્યો કે જ્યારે મને કાયદાને વચમાં રાખી બોલાવ્યો છે ત્યારે મારે ત્યાં જવુંજ જોઈએ, પછી ઘરોના ઉપર જેટલાં નળિયાં છે તેટલા દુશ્મનો એકઠા થઈ મારા ઉપર ઊતરી પડશે તોપણ હું તેઓની દરકાર રાખનાર નથી. પછી તે સભામાં ગયો. કેટલાક રાજાઓએ તેનો સત્કાર કર્યો. તે સભાના કેટલાકનો વિચાર એવો હતો કે લ્યૂથર પોતાનો મમત ન મૂકે તો તેને ગરદન મારવો એટલું છતાં તેણે નિર્ભયપણે કહ્યું કે હું અપરાધી નથી મારું મત સાચું છે તે હું હરગીસ મૂકવાનો નથી.

થોડા દાહાડા પછી તેને જર્મનીના મહારાજા ચાર્લસે પાખંડી ઠેરવી પતિતમાં ગણ્યો, ને પકડી આણવા સારૂ માણસોને મોકલ્યાં. સાકસનીના ઈલેકટરે તેને પોતાના કિલ્લામાં રાખી તેનું સંરક્ષણ કર્યું. જ્યારે તેના મતના લોક ઉપર સખ્તી કરવી સરકારે બંધ રાખી ત્યારે તે છતો પડ્યો. બૈબલનું જર્મન ભાષામાં ભાષાંતર કરવા માંડ્યું હતું તે ૧૫૨૨ માં પૂરું કર્યું ને સૌ લોક હોંસ ઉમંગથી તે વાંચવા લાગ્યા. સને ૧૫૨૪ સૂધી

તેણે રોમના ધર્મગુરુના મતની સામાં અનેક વિષયનાં લખાણ કર્યાં કીધાં. રોમના ધર્મગુરુ કલેમેંટ સાતમો એણે એક ખંધા પુરુષને ઊભો કરી જાહેર સભામાં લ્યૂથરને તેડાવી તેને અપરાધી ઠેરવવાનો વિચાર કીધો, પણ એમાં તે ફાવ્યો નહીં. લ્યૂથર મઠમાં રહેનારો સાધુ થયો હતો તોપણ પછવાડેથી તેણે લગ્ન કર્યાં હતાં ને તેથી તેના મિત્રો પણ શત્રુ થયા હતા.

સને ૧૫૨૬ માં સાકસનીનો ઈલેકટર મરણ પામ્યો પણ તેથી કંઈ લ્યૂથરના મતને ધોકો લાગ્યો નહીં. સને ૧૫૨૯ માં જર્મનીના કેટલાક સંસ્થાની રાજાઓએ એકઠાં મળી પોપના ધર્મમતની સામાં કેટલાક રદિયા મોકલ્યા ને તેઓ લ્યૂથરના મતને જરૂર માનનારા થયા. એઉપરથી તેઓ પ્રોટેસ્ટંટ ક્રિશ્ચયન કહેવાયા. સને ૧૫૪૬ માં લ્યૂથર પોતાની ૬૩ વર્ષની વયે પોતાનાજ શહેરમાં મરણ પામ્યો.

લ્યૂથરે સત્યને માટે પોતાનો મત ન મૂક્યો, શત્રુઓની સામાં નિર્ભયપણે રહી તેઓના વાદનું ખંડન ને પોતાના મતનું મંડન કીધું. પોતાના મતના પ્રસારને માટે અથાક શ્રમ લીધો. કહેણી તેવી રહેણી રાખી અને એ સંધું તેણે સમર્થ રાજાનું ને ધર્મગુરુનું ને જનમતનું ભય છતાં કીધું એ તેના સદ્ગુણના મોટા ને શીખામણ લેવા જેવા જસ છે.

સોક્રેટીસ, એ તત્વજ્ઞાની તથા શાસ્ત્રિ ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૪૬૯ માં આથેન્સની પાસેનાં એક ગામમાં જન્મ્યો હતો. એનો બાપ મૂર્તિ પૂતળાં બનાવનાર—કોતરનારો હતો ને સોક્રેટિસ પણ તેજ ધંધો કરતો. ગરીબીને લીધે તેનાથી વિદ્યાભ્યાસ થઈ શકતો નહીં તોપણ તે વિદ્વાનનાં સંભાષણ ને વાદવિવાદ ખંતથી સાંભળતો ને પોતાનાં જ્ઞાનમાં વધારો કરતો. ક્રિટસ નામના શ્રીમંતે તેની વિચક્ષણતા જોઈ તેના વિદ્યાભ્યાસને માટે થોડી ઘણી અનુકૂળતા કરી આપી ને સોક્રેટિસે પોતાનો ધંધો છોડીદઈ આથેન્સના પંડિત—શાસ્ત્રીઓની સંગતિમાં રહી ઘણું ઘણું જ્ઞાન મેળવ્યું.

પછી તેણે નગરમાં ઠામ ઠામ ઈશ્વર ધર્મનીતિવિષય સંબંધી વાતો કરવા માંડી. કેટલાક ધૂર્તપંડિતો લોકને આડું અવળું સમજાવતા તેઓની સામાં તે ચતુરાઈથી એવાતો દાખલા આપતો કે તેઓ બોલતા બંધ થઈ જતા. તે લોકના સઘળા વર્ગમાં ફરતો ને તેઓમાં હળીમળી જઈ વાતો કરતો ને વાતો કરવામાં તે ધર્મ અધર્મ, ન્યાય અન્યાય, પુણ્ય પાપ, ઉચકર્મ નીચકર્મ, કાયરપણું ને શૂરાપણું, રાજ્ય, પ્રજા રાજ્ય, રાજકારભારી ઈત્યાદિ વિષયની ચરચા કરતો.

આથેન્સના રાજ્યના ધારા પ્રમાણે તેણે લશ્કરમાં પણ કામ કીધું હતું ને યોદ્ધાદાખલ મોટું માન મેળવ્યું હતું. પ્રથમ તે ૩૮ વર્ષની ઉમરે ને બીજીવાર ૪૬ વર્ષની ઉમરે લડાઈમાં ગયો હતો. એ લડાઈના પ્રસંગ ને બીજા બેએક તે શિવાય તે પોતાની જીંદગીમાં આથેન્સની બહાર ગયોજ નહોતો. તેણે પોતાનો જન્મારો ગરીબીમાંજ કહાડ્યો હતો—તે પોતાને પેટ જેટલું મળતું તેમાં સંતોષી રહેતો; વળી તે સંસારી હતો; ને તેની સ્ત્રી તામસીને વઢકણી હતી ને તેને બહુ દુઃખ દેતી એમ કહેવાય છે. સોક્રેટીસ સંધું સહન કરતો પણ કોઈ દહાડો પોતાની સ્ત્રીનો દોષ કહાડતો નહીં; તે સ્ત્રીનું ઉપરાણું લેઈ દીકરાને શીખામણ દેતો. કેટલેક વર્ષે તેજ સ્ત્રી પોતાના ધણી સાથે પ્રેમ ઉમળકાથી વર્ત્તતી થઈ હતી.

ઈ૦સ૦પૂ૦ ૪૦૬માં તે પાંચસેં જણની રાજસભામાંનો એક હતો ને છ સરદારોને દેહાંત શિક્ષા કરવાનો વિચાર ચાલતો હતો તે પ્રસંગે તેણે લોકના દ્વેશનો ભય ન રાખતાં દેહાંત શિક્ષા ન કરવાનું મત આપ્યું હતું. ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૪૦૪માં જ્યારે આથેન્સમાં ૩૦ જણના કારભારથી રાજ્ય ચાલતું ત્યારે તેઓએ દ્વેશથી એકજણને પકડી આણવાનો હુકમ કર્યો હતો તે પ્રસંગે પણ સોક્રેટીસ નિર્ભયપણે સામો થયો હતો. એ ત્રીશ કારભારીઓમાં કેટલાક સોક્રેટીસના કટ્ટા દુશ્મન થયા હતા ને એઓએ તેના ઉપર અપરાધ મૂક્યો કે સોક્રેટીસ નગરના છોકરાઓને અનીતિનો બોધ કરી બગાડે છે ને રાજ્યમાં મનાતા દેવતાઓને નિંદી નવા દેવતાઓને પૂજવાનું કહેછે. સોક્રેટીસે પોતાની તરફથી જે કહેવાનું હતું તે સંધું નિર્ભયપણે કહ્યું. પછી મત લેવાયાં તેમાં તેને શિક્ષા ન કરવા વિષે ૨૭૫ મત આવ્યાં ને કરવા વિષે ૨૮૧ આવ્યાં. તેના શિષ્યો ક્રેટન ને પ્લેટો એઓએ મોટો દંડ ભરવો કબૂલ કર્યો પણ દ્વેશીલોકે ને લાંચિયા ઈનસાફદારોએ તે માન્યું નહીં ને સોક્રેટીસને દેહાંત શિક્ષા કરી. તેણે મોટાં ધૈર્યથી ઠરાવ સાંભળ્યો ને પછી દરબારમાંથી ઊઠતી વેળા તે બોલ્યો કે અસત્ય ન્યાયથી મને શિક્ષા કરવામાં આવેછે તો તેમાં મારું કંઈજ અપમાન નથી, શિક્ષા ઠેરવનારને લજવાવાનું છે; કેમકે હું સારીપેઠે જાણું છઉં કે કોઈને મારાથી નુકસાન થયું નથી, મારા બોધથી કોઈ બગડ્યું નથી, પણ જેઓ મારી સાથે વાત કરતા તે સૌને મેં નાણું અથવા બક્ષીસ લીધા વિના મારી શક્તિ પ્રમાણે વધારે ડાહ્યા ને સારા કર્યા છે—ભૂતકાળે સાક્ષી આપી છે ને ભવિષ્યકાળ આપશેજ. પછી તે હસતે મહોડે ચાલતો થયો ને મિત્રો જે દલગીર થયા હતા તેનાં મનનું સમાધાન કરવા લાગ્યો. પછી તેણે મહિનો એક, કેદખાનામાં રહી ઝેરનો પ્યાલો પીધો (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૯૯ માં).

સોક્રેટીસ કેવળ સાધુ પુરુષ હતો. તેણે પોતાની જીંદગી પોતાના દેશીઓને અધર્મ અન્યાયમાંથી કહાડવાને ઠામ ઠામ ઉપદેશ કરવામાં ગુજારી. તેને સૌ ડાહ્યો જ્ઞાની કહેતા પણ તે કહેતો કે હું કંઈજ જાણતો નથી. તમે તમારાં મનને—અંતઃકરણને પૂછી માનવું હોય તે માનજો ને વિચાર કર્યાવિના કોઈનું મનાવેલું માનશો નહીં. એવા પુરુષને પણ શત્રુ ને એવા પુરુષને પણ કમોત! પણ શત્રુના વૃંદમાં પણ ખરા સાધુએ પોતાની વૃત્તિ છોડી નહીં ને કમોતે મરવું પણ કબૂલ કર્યું એ તેનો યશ છે ને એથીજ તેના સદ્ગુણ સર્વકાળના લોકમાં વખણાઈને દૃષ્ટાંતરૂપ મનાય છે.

પ્લેટો, એ ગ્રીકે પોતાના ગુરુ સોક્રેટીસના મરણ પછી દેશાટન કીધું અને ભૂમિતિ તથા ખગોળ વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો ને પીથાગોરસ તત્ત્વશાસ્ત્રિના સિદ્ધાંત જાણીલીધા. તેણે હિંદુસ્થાનમાં આવવાનો વિચાર કીધો હતો પણ તે વેળા એશિયામાં લડાઈઓ ચાલતી તેથી માંડીવાળ્યું હતું. જ્યારે તેણે સીસીલીના રાજાની આગળ સદ્ગુણ તથા સદ્ધર્મ વિષે ભાષણ કર્યું ત્યારે તે રાજાએ ક્રોધે ભરાઈ તેને દેશમાંથી જતાં રહેવાને કહ્યું. જે વહાણમાં તે બેઠો હતો તેના તંડેલને રાજાએ કહેલું કે તું તેને મારી નાખજે અથવા ગુલામ દાખલ વેચજે પણ તંડેલે તેને મારી તો ન નાખ્યો પણ ગુલામ દાખલ વેચ્યો. ત્યાંથી એક વિદ્વાને નાણું આપી તેનો છૂટકારો કરાવ્યો હતો. પછી તેણે આથેન્સમાં આવી થોડીક જગા વેચાતી લેઈ શાળા કહાડી ને ત્યાંજ તે મરતાં લગી

રહ્યો. તે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૪૨૮ માં આથેન્સમા (કેટલાક કહેછે કે તેની પડોસના એજીના એ ટાપુમાં) જન્મ્યો હતો ને સૉક્રેટિસ ૪૦૦ માં મૂઓ ત્યારપછી તેણે ૧૨ વર્ષ દેશાટન કર્યું હતું ને પછી ૪૦ વર્ષ આથેન્સમાં રહી પોતાની ૮૧ વર્ષની વયે તે મરણ પામ્યો હતો. તેણે ધર્મનીતિ રાજ્યમોક્ષ ઈત્યાદિ વિષયસંબંધી સમર્થ પુસ્તકો લખ્યાં છે ને ગદ્ય ભાષામાં લખ્યાં છે તોપણ તેની શૈલી કવિતારૂપ છે.

હિંદુસ્થાનમાં વેદની સત્તા માન્ય રાખી વ્યાસે વેદાન્તશાસ્ત્ર ને ગૌતમે ન્યાયશાસ્ત્ર રચી તત્વશોધનમાં સિદ્ધાંત દેખાડયા છે અને ગ્રીસમાં પ્લેટોએ વસ્તુ-- બનાવોના અવલોકન ઉપરથી સંબંધીભાવને વિવિક્ત કરી સામાન્ય માનસિક મૂર્ત્તિઓ, બહુવ્યાપ્ત પ્રમિત વચનો અને સર્વમાન્ય નિયમો એઓનું શોધન કરી સિદ્ધાંત જણાવ્યા છે.

તે કહેછે કે નિત્યને સ્વયંભૂ તે શું છે? જે નિત્ય હોય તે સદાકાળ તેવું ને તેવુંજ હોવું જોઈએ; સંસારમાં જોઈએ છૈયે તો ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય એમ થયાંજ કરેછે; ને ઉત્પત્તિને તો કારણ જોઈએ; માટે જેનાં રૂપાન્તર થયાં કરેછે તેને પોતાનું ખરું અસ્તિત્વ નથી. કોઈ અનાદિ સિદ્ધકારણ-- સર્વ વસ્તુનો કર્ત્તા પિતા જે સૌનું સારૂં કરનાર, સર્વજ્ઞ ને સર્વ શક્તિમાન છે તેનાથીજ જગત ઉત્પન્ન થવું જોઈએ. એ અનાદ્યંત પિતાએ પોતાના વિચારોમાં એક નમુનો ધારી આ જગત્ બનાવ્યું છે ને આત્માવિના કોઈપણ વસ્તુ પૂર્ણ સુંદર નથી એમ વિચારી તેણે જગતને સજીવ કર્યું છે-તેના સઘળા જડ અવયવોને ઈશ્વરી ચૈતન્યથી સતેજ કર્યા છે. આત્મા દેહથી જૂદો છે, અમર છે ને ઈશ્વરે પોતાનું જે ચૈતન્ય સકળ જડમાં વ્યાપ્ત કરી રાખ્યું છે તેનો અંશ છે એમ તે સમજતો. તે કહેતો કે માણસનામાં ત્રણ આત્મા છે-એક અમર જે શરીર પડયા પછી પણ રહેછે તે, ને બીજો માનસિક એટલે મનશક્તિયો જે પશુઓમાં પણ થોડી ઘણી હોયછે તે અને ત્રીજો મૃત્યુપાત્ર જે ઉદ્‌ભીજ્જ ને પશુપક્ષ્વાદિમાં પણ હોયછે. નીતિવિષયમાં તે પોતાના ગુરુ સૉક્રેટીસની પેઠે પરિમિત ને શુદ્ધ આચરણ રાખવું, ન્યાયથી વર્ત્તવું ને રાજ્યના કાયદાને તાબે રહેવું એવો ઉપદેશ આપતો. તેણે સ્ત્રીવિષયમાં છકેલ થયલા પોતાના દેશીઓને સુધારવાને માટે સૌંદર્ય ને પ્રેમ વિષે વિચારો જણાવ્યા છે--તે કહેછે કે ખૂબસુરતી ચેહેરામાં નથી પણ તે (ખૂબસુરતી) આપણા સુંદર આત્માનું સામાં ચેહેરામાં પ્રતિબિંબ છે; સદ્‌ગુણ વૃત્તિથી તેને સંભાળી રાખવું જોઈએ ને જેઓ તેનાજ ધ્યાનમાં રહેવાને ઈચ્છતા હોય તેઓએ પોતાના પ્રિય વિષયને દોષ રહિત કરી ગુણથી પરિપૂર્ણ કરવાનો શ્રમ લેવામાં આનંદ માનવો જોઈએ કે જેથી સદાકાળ નીભે તેવો સ્નેહ બંધાય. પદાર્થ વિજ્ઞાનમાં તે પરમાણુ શાસ્ત્રને માનતો.

જેમ શિકંદર ને સીઝર રણવિજયી મહાપુરુષો હતા તેમ તત્વશાસ્ત્ર વિષયમાં પ્લેટો ને આરિસ્ટોટલ એ બે મોટા આચાર્ય મનાયા છે.

આરિસ્ટોટલ-એ માસીડનની સરહદ ઉપરના સ્ટાજિરા નામનાં ગામમાં ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૮૩ માં જન્મ્યો હતો. તેનો બાપ માસીડનના રાજાના વૈદ્યોમાંનો એક હતો. આરિસ્ટોટલ સત્તર વર્ષની વયે પ્લેટોની આકેડેમી-શાળામાં દાખલ થયો. પ્લેટો તેને "શાળાની બુદ્ધિ" કહેતો. તેણે વીસ વર્ષ અભ્યાસ કરી ૩૪૭ માં પ્લેટો મૂઆ પછી આથેન્સ છોડયું. પછી તે પોતાનો ગુરુભાઈ જે મીસીઆના

જે નગરનો રાજા થયો હતો તેની પાસે જઈ રહ્યો, પણ જ્યારે તે રાજાને ઈરાની સરદારોએ પકડી ફાંસી દીધો ત્યારે આરિસ્ટોટલ ત્યાંથી નાસી લીસબોસના ટાપુમાં મીટીલીનીમાં જઈ રહ્યો. અહીં તેની સ્ત્રી એક બાળક છોકરી મૂકીને મરણ પામી. ૩૪૨ માં તે માસીડનના રાજાના તેડાવવા ઉપરથી શિકંદરના અભ્યાસનું ઉપરીપણું રાખવાને ત્યાં ગયો. તે સાત વર્ષ માસીડનમાં રહ્યો ને જ્યારે ૩૩૫ માં શિકંદર ગાદીએ બેઠો ત્યારે તે પાછો આથેન્સમાં આવી રહ્યો. અહીં તેણે શાળા કહાડી ને પછી તેર વર્ષ લગી ભાષણો આપ્યાં. તે દરરોજ સવારે ને પાછલે પહોરે ભાષણો આપતો—સવારે માનસ શાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર ને પદાર્થવિજ્ઞાન ઉપર અને પાછલે પહોરે અલંકારશાસ્ત્ર, રાજનીતિ ને બીજા પરચુરણ વિષય ઉપર;—એ તેર વર્ષમાં તેણે ઘણાંએક પુસ્તકો લખ્યાં. શિકંદરે તેને માટે દેશ દેશની નવીન વસ્તુઓનો ને પશુ પક્ષ્યાદિ પ્રાણીઓનો સંગ્રહ કરાવ્યો હતો ને એ સહાયતા વડે આરિસ્ટોટલે પ્રાણીઓનો સવર્ગ ઈતિહાસ લખ્યો છે. શિકંદરના મરણ પછી આથેન્સના લોકને તેને વિષે શક ઉત્પન્ન થયો કે તે માસીડનના રાજ્યનો પક્ષકાર છે પણ એ તહોમત મૂકવું સહેલું નહોતું તેથી તેઓએ તેના ઉપર ધર્મવિરૂદ્ધ આચરણ કર્યાનું તહોમત મૂક્યું. પણ તે બાબતની સરકારમાં તપાસ ચાલવાની હતી તેટલામાં ૩૨૨ ના આરંભમાં તે આથેન્સ છોડી યૂબોઈઆમાં કાલસિસ છે ત્યાં જઈ રહ્યો—ને તેજ વર્ષમાં તે ૬૩ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો.

જેમ હિંદુસ્થાનમાં કપિલે સાંખ્યશાસ્ત્ર ને કણાદે પરમાણુશાસ્ત્ર રચી સિદ્ધાંતો બતાવ્યા છે તેમ ગ્રીસમાં આરિસ્ટોટલે પોતાના બતાવ્યા છે, ને વળી ન્યાયશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર, પદાર્થવિજ્ઞાન, રાજનીતિ, ઈત્યાદિમાં તેણે પોતાની શાસ્ત્રીય બુદ્ધિનો મોટો ને રૂડો પ્રકાશ કર્યો છે. તેનું ન્યાયશાસ્ત્ર તો હાલના પંડિતોને પણ માન્ય છે.

આરિસ્ટોટલ કહેછે કે કેટલીક મનની મૂર્તિઓ વિષે પદાર્થવિષયના કોઈ પણ રીતના જ્ઞાનથી વિચાર અપાઈ શકે તેમ નથી પણ તે તેવી સામાન્ય મૂર્તિઓ ઉપરથી પ્લેટોની પેઠે મૂળ કારણનો શોધ ન કરતાં વર્ગીકરણથી મનની મૂર્તિઓને અનુભવમાં આણવાનો શોધ કરેછે. તે સત્યના ત્રણ વર્ગ કરે છે. "અનુમિત એટલે સપ્રમાણ સિદ્ધ કરેલા, સામાન્ય એટલે બુદ્ધિથીજ સ્પષ્ટ જણાતા ને વિશેષ એટલે ઈંદ્રિયજન્ય અનુભવના. ઈંદ્રિય જન્ય અનુભવ, અહીંનું, તહીંનું, આમ તેમ બતાવેછે પણ તે દરેક ઠેકાણાનું ને સર્વકાળનું બતાવી શકતું નથી ; મૂળ તત્વ—સત્ય એને સિદ્ધ કરવાની જરૂર નથી આપણે તે માનીએજ છૈયે. વર્ગીકરણથી બહુ વ્યાપ્ત સામાન્ય હોય તે નક્કી કરી તે ઘણાને લાગુ પડયાથી અનુમિત સત્ય શોધાય છે." પ્લેટોએ યુક્તિ પ્રત્યુક્તિના વાદથી વિશેષ વિશેષનું ખંડન કરીને સામાન્યને પછી એક બીજ દેખડાવ્યું ને પછી પાછાં એકમાંથી ઘણાં દેખડાવ્યાં. આરિસ્ટોટલે શુદ્ધ વાદન્યાયથી, વિભાગથી ને વ્યાખ્યાથી એકને થાપી તેમાં ઘણાં છે એવું અને ઘણામાં એક છે એવું સિદ્ધ કીધું. તેણે તર્કસૂત્ર બાંધવાની શાસ્ત્રીય રીત આપીને વાદ વિદ્યાનો જય દેખડાવ્યો છે. ઈશ્વર એક છે કે ઘણા છે એવિષે લાંબો વાદ થાય પણ આરિસ્ટોટલ એક તર્કસૂત્રમાં ઈશ્વર એક છે એમ સિદ્ધ કરેછે—તે કહેછે કે ઈશ્વર સ્વયંભૂ છે એ જો સત્ય છે અને જે સ્વયંભૂ છે તે

એકજ છે એ જો સત્ય છે તો ઈશ્વર એકજ છે એ પણ સત્ય છે.

હવે એના સિદ્ધાંત વિષે જગતને કોઈ આદિ કારણ છે ને તે જડ નહીં પણ ચૈતન્ય—જ્ઞાન રૂપ છે ને તે પોતાનેજ જાણેછે—જગતના સંબંધમાં નથી એમ તે માનતો. આત્મા શરીરથી જૂદો પણ છૂટો ન પડીશકે તેવો છે. આત્મા અમર છે પણ સ્મરણશકિત રહિત છે. ઉદારતાવિષે તે કહેતો કે તે તો હોય તેથી વધારે દેખડાવવાની વૃત્તિ છે. ગુલામોવિષે કહેતો કે તે સજીવ ઓજારો છે. સ્ત્રીઓને તે ગુલામ કરતાં થોડીકજ ઉંચે દરજ્જે સમજતો. રસશાસ્ત્રમાં તેના વિચાર ઉપલકીઆ હતા—તે કહેતો કે કળા હુન્નર તે કુદરતની માત્ર નકલ છે. નીતિ પ્રકરણમાં પ્લેટોનું મત જોસ્સાઓને અંકોશે ડાબવા એવું હતું ને આરિસ્ટોટલનું મત આ કે તેઓને નિયમિત રાખવા—અતિ ઉપર ન જવું. રાજનીતિ વિષયમાં પ્લેટોના વિચાર ઘણાજ ઉંચા છે પણ અનુભવમાં આવે તેવા થોડા છે ને આરિસ્ટોટલના કેટલાક અનુભવમાં આવે તેવા છે ને ઘણાક વાંધા ભરેલા છે.

આરિસ્ટોટલ સમર્થ ગણિતશાસ્ત્રિ ને ખગોળવેત્તા નહોતો પણ મોટો પદાર્થશાસ્ત્રિ ને પદાર્થનો શાસ્ત્રીય રીતે ઈતિહાસ લખનારો હતો. પ્લેટો રસિક હતો ને આરિસ્ટોટલ આર્થિક હતો. તે માનનો અતિલોભી હતો ને તેથી તેણે થઈ ગયલા પંડિતોના મતને અધૂરાં ને સ્વરૂપ બદલીને બતાવ્યાં છે ને પછી તેના ખંડન કર્યાં છે. મારા સરખો બીજો કોઈ નહોતો ને નથી એવું તે અભિમાન રાખતો. તે અદેખો પણ હતો તોપણ, તેનું ચાંચલ્ય, તેનો શોધ, તેનો અથાક અભ્યાસ. ને તેની સકળ વિષયમાં જાણ એ તેની મહાપંડિતાઈને કાંતિમાન ને કીર્ત્તનીય કરેછે.

ફ્રાન્સિસ બેકન સને ૧૫૬૧ ના જાનેવારીની ૨૨ મીએ લંડનમાં જન્મ્યો હતો. એનો બાપ નિકોલસ બેકન રાણી એલિઝાબેથની સીલ-મહોર રાખનારો હતો. તેર વર્ષની ઉંમરે તેને કેંબ્રિજની ટ્રિનિટી કાલેજમાં ભણવા મૂક્યો હતો. સોળ વર્ષની ઉંમરે તેને પારિસ મોકલવામાં આવ્યો હતો ને ત્યાં તેણે રાણીના વકીલની સંભાળમાં રહીને રાજકીય કામમાં માહીતી મેળવી હતી. બાપનું મરણ સાંભળી તે પાછો ઈંગ્લંડ આવ્યો હતો. એ વેળા તેની ઉંમર વીશ વર્ષની હતી. તેણે કાયદાનો અભ્યાસ કરતાં સઘળું ન્યાયશાસ્ત્ર જોઈ લીધું હતું. ત્રીશ વર્ષની ઉંમરે તેણે રાણીનો વકીલ એ ઉપનામ જે આગળ કોઈને આપવામાં આવ્યું નહોતું તે ધારણ કર્યું. રાણીનો મુખ્ય પ્રધાન બર્લે હતો ને તે બેકનનો સગો થતો; પણ એ તેના સામાવાળા એસકસની તરફનો હતો તેથી બર્લેએ બેકનને સોલીસિટર જેનરલની પદવી મળવા દીધી નહીં.

સાડત્રીસ વર્ષની ઉંમરે તેણે ધર્મવિષયમાં નિબંધોનું એક પુસ્તક છપાવી પ્રગટ કર્યું. સને ૧૬૦૩ માં જેમ્સ રાજાએ તેને નાઈટનો ખિતાબ આપ્યો. પછી તેણે વિદ્યાનુંવર્દ્ધન એ નામનું પુસ્તક કહાડ્યું. એ પુસ્તકમાં તે કાળે જે જે વિદ્યાઓ ભણવા ભણાવવામાં આવતી તે સૌનું શાસ્ત્રીય રીતે કથન કર્યું છે અને શાસ્ત્રવિદ્યાના જે વિષયોનો શોધ નહોતો થયો તેનાં નામ આપેલાં છે. પછી તેણે આયરલાંડની સ્થિતિ સુધારવા સંબંધી મહેનત લીધી, ઈંગ્લંડ સ્કાટલંડને જોડી નાખવાના વિચારને પુષ્ટિ કરી અને ધર્મસંબંધી ખાતામાં સુધારો કરવાનાં કામમાં સહાયતા

આપી. પછી તેને સોલિસીટર જેનરલની ને પછી આટરની જેનરલની પદવી મળી. સને ૧૬૧૬-૧૭ માં તેની ૫૭ વર્ષની ઉંમરે બેકન ઈંગ્લંડનો લોર્ડ ચાનસેલર થયો- કાયદામાં પૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવનાર વકીલ, ન્યાયાધીશ, રાજકારભારી ને ધર્મોપદેશકોની વ્યવસ્થા રાખનારો એ ચાર પદવીનું તે કામ કરતો. સને ૧૬૨૮માં તે વેરયુલામનો બ્યારન થયો. પછી રાજાએ તેને એલીએનેશનનું કામ સોંપી નાણાં મળે તેમ કીધું ને પછી તેને સેંટ આલબનનો વાઈકૌંટ કીધો.

એ પ્રમાણે ૬૦ વર્ષની ઉંમરનો થયો ત્યાંસૂધી બેકને ઉત્તરોત્તર માન મેળવ્યું. પણ પછી ૧૬૨૦ માં તેના ઉપર ન્યાયાધીશ થઈને લાંચ ખાધી એવું તહોમત આવ્યું. પ્રથમ તો બેકને તહોમત મૂકનારાને ધિક્કારી કહાડયા પણ જ્યારે તેઓની સંખ્યા વધી ત્યારે તે ગભરાયો. તેણે પોતાનો બચાવ કરવાની અમીરની સભા પાસે મુદત માંગી. એ દરમીઆનમાં તે રાજાને મળ્યો ને લાંચ નથી ખાધી તેસંબંધી તેણે સોગનો ખાધા. પણ રાજાએ તેને ઉત્તર વાળ્યો કે જે કહેવું હોય તે સભાને કહેવું. રાજા વચમાં પડ્યો નહીં. અમીરની સભાએ ઠેરવ્યું કે બેકન ચાળીશ હજાર પૌંડ દંડ આપે ને રાજાની ઈચ્છા હોય ત્યાંસૂધી કેદમાં રહે; વળી તે, રાજ્યમાં કોઈ પણ સરકારી કામમાં દાખલ થઈ શકે નહીં. બેકને બે દહાડા કેદ ભોગવી ને પછી રાજાએ તેને છોડ્યો ને દંડ માફ કરાવ્યો. પછી તેણે વિદ્યા વિષયમાં પોતાનો શ્રમ ચલાવ્યો. ૧૬૨૫ માં તેને પાર્લમેંટમાં બેસવાનું તેડું આવ્યું પણ તે શરીરે અશક્તિને લીધે ત્યાં જઈ શક્યો નહીં. એજ વર્ષમાં તેણે કેટલાંક પુસ્તક છપાવી પ્રગટ કર્યાં ને સને ૧૬૨૬ ના એપ્રિલની નવમી તારીખે ૬૬ વર્ષની ઉંમરે તે મરણ પામ્યો.

ન્યાયાધીશ દાખલ તે લાંચિયો ઠરીને અપકીર્ત્તિ પામ્યો છે ને રાજકારભારી દાખલ તે ડાહ્યો ને રાજભક્ત હતો, ને તેની અમર કીર્ત્તિ તો તેના તત્વશોધનશાસ્ત્રના પુસ્તકો ઉપર આધાર રાખેછે.

પ્રાચીનકાળના પંડિતો બનાવોના અવલોકન કરતા પણ તેઓ બુદ્ધિવિચારને બળે વિશેષ ઉપરથી એકદમ સામાન્ય ઉપર જઈ સિદ્ધાંત કરતા. બેકને વિચાર આણ્યો કે અકેકા વિષયનું અવલોકન કરી તેમાંથી જેટલું સત્ય શોધાય તેટલુંજ સત્ય માનવું (વધારે નહીં), પછી એવાં એવાં સત્ય હોય તેમાંથી નવું એક સામાન્ય સત્ય શોધવું ને તેટલું વધારે માનવું એમ કર્યા કરવું પણ એકદમ છેલ્લો સિદ્ધાંત ન કરી દેવો. તે કહેતો કે જૂનાં પુસ્તકો વારેવારે વાંચવાથી કંઈ નવું જાણવામાં આવનાર નથી, તમારે પોતે પ્રયોગ કરી જોઈ ખાતરી કરી લેવી જોઈએ. એમ કરેથી વસ્તુ ખરેખરી કેવી છે તે જણ્યામાં આવશે ને મનુષ્ય જાતનું જ્ઞાન ઉત્તરોત્તર વધતું જશે. બેકનની પહેલાંના વિદ્વાનો પદાર્થ શાસ્ત્રમાં ઉપલક જાણતા, ખોટા ખોટા વિચાર કરતા ને જેઓ નવું કેહતા તેઓને હસી કહાડતા તથા તેઓના ઉપર જુલમ ગુજારતા. પણ બેકને પુસ્તકો લખી વિદ્વાનોની અભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિ બદલાવી ને પદાર્થવિજ્ઞાનના અભ્યાસની વૃદ્ધિ કરી. તેણે નવાં સત્ય શોધવાનો નવો માર્ગ બતાવ્યો ને વિદ્વાનોએ તે પ્રમાણે વર્તવા માંડ્યું. કોઈ ખગોળ વિદ્યામાં, કોઈ રસાયન શાસ્ત્રમાં, કોઈ શારીરવિદ્યામાં, કોઈ યંત્રશાસ્ત્રમાં, કોઈ દેશ શોધવામાં એમ સૌ

મંડી પડ્યા. ઈ૦ સ૦ ના સત્તરમાં શૈકામાં બે મહાપુરુષે પોતપોતાના નવી પદ્ધતીના વિચાર આપી વિદ્યાવૃદ્ધિ કરી તેમાં બેકન પદાર્થ વિજ્ઞાનનો ને ફ્રેંચ ડીકાર્ટ મનવિજ્ઞાનનો પ્રથમ ગુરુ મનાયછે; ડીકાર્ટ સંને ૧૫૯૬ માં જન્મ્યો ને ૧૬૫૦ માં મરણ પામ્યો હતો.

ગ્યાલિલીઓ, એ ઈટલી દેશનાં પાઈસામાં સંને ૧૫૬૪ ની ૨૫ મી ફેબરવારીએ જન્મ્યો હતો. ચોવીસ વર્ષની વયે તે પાઈસાની પાઠશાળામાં વૈદકશાસ્ત્રનો પ્રોફેસર નીમાયો હતો. અહીં તેણે પ્રયોગો કરી દેખ-ડાવ્યું કે પડતી વસ્તુ ઉપર વજન-ભારની કંઈ અસર નથી. એઉપરથી જૂના મતના (આરિસ્ટોટલના મતના) વિદ્વાનો સામાં થયા ને તેને બે વર્ષ પછી નોકરી મૂકવી પડી. પછી તેણે ૧૫૯૨ માં પાજ્યુઆમાં ગણિતશાસ્ત્રિના પ્રોફેસરની જગા લીધી. અહીં તે ભાષણો કરતો ને તે સાંભળવાને દેશાંતરથી વિદ્યાર્થીઓ આવતા. તે શીરસ્તા પ્રમાણે લાટિનમાં નહીં પણ દેશી ઈટાલીયન ભાષામાં ભાષણ આપતો તેથી પણ વિદ્વાનો તેની નિંદા કરતા થયા. પાજ્યુઆમાં અઢાર વર્ષ રહ્યો તેમાં તેણે પદાર્થવિજ્ઞાન શાસ્ત્રમાં ઘણાક શોધ કર્યા સંને ૧૬૦૯ માં તેણે સાંભળ્યું કે કોઈ વલંદાએ દૂરબીન બનાવી છે તેઉપરથી તેણે તે કેમ બની હશે તેના નિયમો વિષે વિચાર કીધો ને પછી વલંદાની દૂરબીન કરતાં ઘણી સારી દૂરબીન બનાવી. તેણે દૂરબીનથી આકાશમાં જોઈ સૌને કહ્યું કે ચંદ્ર ખરબચડી સપાટીનો પદાર્થ છે, સૂર્યમાં અહીંતહીં ડાઘ જેવું છે, આકાશગંગા તે ઝીણા ઝીણા તારાઓનો સમુદાય છે, શુક્ર પણ ચંદ્રની પેઠે વૃદ્ધિ ને ક્ષય પામે છે, શનિની બાજુએ પાંખો જેવું કંઈ છે (પછવાડેથી તે કુંડાળું ઠર્યું છે) ને બૃહસ્પતિની આસપાસ ચાર ઉપગ્રહો છે. સંને ૧૬૧૧ માં ટસ્કનીના મોટા ડયૂકે તેને પાછો પાઈસામાં તેડાવ્યો. અહીં તેણે એક પુસ્તક છપાવી પ્રગટ કર્યું કે કોપરનીકસે પૃથ્વિ સૂર્યની આસપાસ ફરેછે એમ કહ્યું હતું તે મેં મારા બહુ બહુ પ્રકારના શોધથી નક્કી કર્યું છે. એઉપરથી પાદરીઓએ ને બીજા જૂના મતના પંડીતોએ તેને ધર્મભ્રષ્ટ ગણ્યો ૧૬૧૫ માં તે બાબતની તપાસ ચાલી ને ગ્યાલિલીઓને કબૂલાત આપવાની ફરજ પડી કે હવેથી નવાં મત પ્રગટ નહીં કરૂં. પછી થોડાં વર્ષ તેણે પોતાનું મત જાહેરમાં ન ચરચાવ્યું પણ તેણે ખગોળ વિદ્યાનો અભ્યાસ ચલાવ્યાં કીધો. પણ પૃથ્વી ફરેછે એ વાતની તેની એટલી તો ખાતરી થઈ હતી ને તેથી તે લોકમાં જણાવવાને એટલો આતુર થયો હતો કે તેણે વાદી પ્રતિવાદી ને ન્યાય કરનાર એવા ત્રણ પુરુષોના સંભાષણનું એક પુસ્તક રચ્યું. એ પુસ્તક તેણે ૬૩ વર્ષની વયે ૧૬૩૦ માં રોમ જઈને છપાવ્યું. આમ કરીને તે બહાર પડયું કે પોપે પાદરીઓ, સાધુઓ, ને આરિસ્ટોટલના મતના પંડિતોની એક સભા કરી. એ સભાએ તે પુસ્તકને ધર્મવિરુદ્ધ ઠેરવ્યું ને ગાલિલીઓને ૧૬૩૩ માં રોમ જવું પડયું. અહીં તેને કેદ કરવામાં આવ્યો. કેટલાક મહિના પછી ન્યાયાધીશોએ તેને બોલાવી ફરમાવ્યું કે તું બૈબલ ઉપર હાથ મૂકી બોલ કે "હું મારા પાપિષ્ટ ને ધિક્કારપાત્ર ભૂલ ભરેલા વિચાર ને પાખંડ-મતને છોડી દઉં છઉં" એ પ્રમાણે ગ્યાલિલીઓએ પ્રતિજ્ઞા કરી પણ તરતજ તે ક્રોધે ભરાઈ પગ પછાડી બોલી ઉઠયો કે ગમેતેમ છે પણ પૃથ્વી તો ફરેજ છે. એઉપરથી તેને જનમ કેદની સજા થઈ પણ પછવાડેથી તેને ફ્લોરે-

ન્સની પાસે એક જગામાં મરતાં સૂધી રહેવાને ઠેરવ્યું હતું. અહીં તે કેટલાંક વર્ષ રહ્યો ને તેણે પદાર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યા કીધો. તેની એક આંખ તદન આંધળી થઈ હતી ને બીજી પણ નિરુપયોગી જેવી હતી તેવામાં તેણે ચંદ્રનું 'લિબ્રેશન' શોધી કહાડયું. અંધાપો, બહેરાપણું, નહીં ઊંઘ ને સાંધામાં દુઃખ એ સંધાંથી તે ઘડપણમાં રીબાઈને ૭૮ વર્ષની વયે ૧૬૪૨ ના જાનેવારીની ૧ લી તારીખે મરણ પામ્યો.

પૃથ્વી ફરેછે એ મતની પોતાની ખાતરી થઈ કે તેણે ઈચ્છયું કે તે લોકની કયારે થાય ને પછી તે સંબંધી હોંસ તથા ખંતમાં તેણે દુઃખ ભોગવ્યું તોપણ તેણે પોતાનું મત સાચું છે એમ દુશ્મનોની જાહેર સભામાં કહ્યું એ તેનું શિક્ષણીય વીરલાપણું છે. તે વિદ્વાન હતો ને તેણે શોધ કીધા ને લોકને જણાવ્યા એ તેનાં માનગૌરવ ને પરાર્થ બુદ્ધિ છે.

ન્યટન, એ ઈંગ્લંડના લિન્કનશયરમા કોલસ્ટર્વર્થ નામની જગામાં સને ૧૬૪૨ ની ૨૫ મી ડિસેમ્બરે જન્મ્યો હતો. બાર વર્ષની વયે તે નીશાળે બેઠો. અહીં જ્યારે બીજા છોકરા રમવા જતા ત્યારે તે લાકડાંની ઘણીક તરેહની વસ્તુઓ બનાવવામાં કાળ ગાળતો. નીશાળેથી ઊઠ્યા પછી તે પોતાના બાપના ખેતીના ધંધામાં પડવાનો હતો પણ તેમ ન થયું—તે ઢોરની ચોકી રાખવાને ને કામ કરનારાઓનું ઉપરીપણું કરવાને ખેતરમાં જતો પણ ત્યાં તે ઝાડતળે બેસીને પોતાનું વાંચ્યા કરતો; જ્યારે તે માલ વેચવાને બજારમાં જતો ત્યારે તે પોતાનાં નોકરને તે કામ સોંપી પોતે ગંજીમાં ભરાઈ ગણિત સિદ્ધાંતના દાખલા ગણતો. દીકરાની તેવી વૃત્તિ જોઈને માએ ફરીથી તેને નીશાળે મૂકયો. તે ૧૬૬૦ ના જૂનની પાંચમીએ કેંબ્રીજની પાઠશાળામાં દાખલ થયો. ૧૬૬૫ માં તેણે આકર્ષણ ને ગુરુત્વાકર્ષણનો શોધ કીધો કે જેથી ખગોળ વિદ્યામાં વૃદ્ધિ થઈ. ૧૬૬૬ માં તેણે શોધી નકકી કર્યું કે પરમાણુરૂપ વિખરાઈ જાય તેવાં કિરણો એકઠાં મળેથી રોશની પેદા થાયછે; સફેત રોશનીના કિરણમાં સાત રંગ છે:—રાતો નારંગી, પીળો, લીલો, ભૂરો, આસમાની, ગળીનો ને જાંબુડીઓ; એ શોધથી દૃષ્ટિવિદ્યાનું બીજ રોપાયું. ૧૬૬૭ માં તે પાઠશાળાનો ફેલો ને બે વર્ષ પછી ગણિતશાસ્ત્રનો પ્રોફેસર થયો. ૧૬૭૧ માં રોયલ સોસાઈટીનો ફેલો થયો. ૧૬૮૩ માં તેણે 'પ્રિન્સીપિયા' (પદાર્થ વિજ્ઞાનના ગણિતસંબંધી મૂળતત્વો- એ નામનું પુસ્તક છપાવી પ્રગટ કર્યું. ન્યૂટને શોધના જયથી મોટું માન મેળવ્યું પણ કેટલાક વિદ્વાનો તેના દ્વેશી થયા. સને ૧૬૯૯ માં) તે ટંકશાળમાસ્તર થયો. ૧૭૦૫ માં આન રાણીએ તેને નાઈટનો ખિતાબ આપ્યો! સને ૧૭૧૪ માં તેને ને લીબનિઝ શાસ્ત્રિને એક શોધના માનને માટે વાદ ચાલ્યો. તે ૧૭૨૭ ના માર્ચની ૧૮ મીએ ૮૪ વર્ષની ઉમરે મરણ પામ્યો.

જે પુરુષે નવા ને અગત્યના ને કીમતી શોધ કર્યા અને જગતને નવું નવું જ્ઞાન આપ્યું તે મહા પુરુષ કેવો નમ્ર હતો! તે કહેતો કે સૌ મને પંડિત કહેછે પણ હું જાણે બાળક છોકરાની પેઠે દરિયાના કિનારાપર કાંકરા ઉંચકતો હોઉં તેવો છઉં ને સત્યના સમુદ્રનો શોધ કરવો તો હજી બાકી રહ્યો છે. જ્યારે તેની ગેરહાજરીમાં તેના કુતરાએ ટેબલ ઉપરની સળગતી મીણબત્તી ઉંધી વાળી ને તેના કીમતી લખાણના કાગળ બળી ગયા ત્યારે તેણે તેને

કહ્યું રે ડાએમંડ! ડાએમંડ! (કૂતરાનું નામ) તું નથી જાણતો કે તેં શી ખરાબી કીધી છે!

જેમ્સવાટ, એ સને ૧૭૩૬ ના જાનેવારીની ૧૯ મીએ સ્કાટલંડના ગ્રીનોકમાં જન્મ્યો હતો. તેનો બાપ વહાણને જોઈતા સામાનનો ધંધો કરતો. નીશાળમાં થોડુંક શીખ્યા પછી અઢાર વર્ષની ઉંમરે વાટ લંડન ગયો ને ત્યાં ગણિતયંત્ર ઘડનારા એકજણને ત્યાં કામ શીખવા રહ્યો. વર્ષ પછી તે પાછો સ્કાટલંડ ગયો ને ત્યાં ગ્લાસગો શહેરમાં ગણિતયંત્ર ઘડવાનો ધંધો કરવા માડયો પણ તે ધંધાવાળા બીજા જે હતા તેઓ સામા થયેથી તેનું ગાડું આલ્યું નહીં. તોપણ પછી સને ૧૭૫૭ માં તેને ત્યાંની પાઠશાળાને માટે યંત્રો ઘડવાનું કામ મળ્યું. એ સંબંધથી તેને કેટલાક વિદ્વાનો સાથે સમાગમ થયો. છ વર્ષ પછી તેણે 'જેનરલ ઈંજનેર' એ નામે નહેર, બંદર, પૂલ ને તેવાં બીજાં કામોના નકસા તથા એસ્ટિમેટ કરી આપવાનો ધંધો કરવો શરૂ કીધો. એ સઘળા વખતમાં તેનું મન વરાળયંત્રમાં સુધારો કરવાની યુક્તિયો ગોતવામાં વિશેષ રહેતું. પ્રયોગ કરવાને તેની પોતાની પાસે નાણું નહોતું ને તે કામને માટે નાણું આપે તેવો કોઈ મિત્ર નહોતો. અંતે એકજણે બે ભાગ નફો લેવાની શરતે નાણું આપ્યું ને વાટે નવી યુક્તિનો યંત્ર બનાવ્યો ને સરકારથી સનદ મેળવી. થોડોક કાળ ગયો એટલે વળી તે સહાયવિનાનો થયો તોપણ નિરાશ ન થતાં તેણે સને ૧૭૭૫ માં એક ભાગીદાર રાખીને વરાળયંત્રો બનાવવાનો ધંધો કરવા માંડયો. વરાળયંત્ર સંબંધી શોધ દેશને ઘણો ઉપયોગી જાણી પાર્લમેંટ સભાએ તેને આપેલી સનદની મુદત બીજાં પચ્ચીસ વર્ષની વધારી. એ મુદતમાં વાટે શરીર સારૂં નહોતું રહેતું ને માથું દુખ્યાં કરતું તોપણ ખંતથી મહેનત લેઈ લેઈને નવા નવા સુધારા કરી વરાળયંત્રને ઘણાક ઉપયોગમાં આણતો કર્યો. સને ૧૭૮૫ માં તેને રાયલ સોસાઈટીનો ફેલો કરવામાં આવ્યો; ગ્લાસગોની પાઠશાળાએ તેને 'ડાકટર આવ લાઝ' નો ખિતાબ આપ્યો અને ૧૮૦૮ માં તેને ફ્રેંચ ઈંસ્ટીટયુટનો મેમ્બર કરવામાં આવ્યો હતો. વાટ, ઓરયાશી વર્ષની ઉંમરે ૧૮૧૯ ના આગસ્ટની ૨૫ મીએ મરણ પામ્યો.

વરાળયંત્રનો પ્રથમ શોધ વાટે નથી કર્યો પણ તેણે તેમાં જે મોટો સુધારો કર્યો છે ને તેને જે અનેક ઉપયોગમાં આણતો કર્યો છે તે જોતાં વરાળયંત્રના ખરેખરા શોધનું માન વાટનેજ ઘટેછે. વાટના સુધારેલા વરાળયંત્રે વેપાર હુંનરમાં મોટો ફેરફાર કરી નાખી મોટો જય મેળવ્યો છે અને લોકનાં સમૃદ્ધિ સુખમાં મોટો વધારો કર્યો છે. રૂ કાપડના સાંચા, આગબોટ આગગાડીના સાંચા, છાપવાના સાંચા, ને વરાળને યોગે ચાલતા બીજા સાંચા એ સૌમાં યંત્રશાસ્ત્રિ વાટના શોધનો જય દીપી રહ્યો છે.

દેશશોધક.

કોલમ્બસ, સને ૧૪૩૬ માં જીનોવામાં ગરીબ માબાપને ઘેર જન્મ્યો હતો. વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાને નાણાનું સાધન નહોતું તોપણ તેણે પોતાના ખંતીલા અભ્યાસથી ગણિતમાં ને ભૂગોળ વિદ્યામાં ને પાવ્યુઆની કોલેજમાં થોડીવાર રહી ખગોળવિદ્યામાં થોડું ઘણું

જ્ઞાન મેળવ્યું. ચૌદ વર્ષની ઉંમરે તે એક વહાણમાં ખલાસી થયો ને પછી કેટલેક વર્ષે એક વહાણનો સરંગ થયો. ચોતરીશ વર્ષની ઉંમરે તે લીસબોન ગયો ને ત્યાં પોતાનો એક દેશી જેણે કેટલીક સફરો કરી હતી તેની છોકરી સાથે પરણ્યો. સસરાની પાસેથી સફરની હકીકતો ને નકસાઓ લેઈ તે ઉપર કોલંબસે વિચાર કીધો તેમ પોરટુગીઝ લોકે આફ્રિકાની પશ્ચિમે જે શોધ કર્યા હતા તે સંબંધી પૂછપાછથી માહીતી મેળવી. તે વખતના શોધક વહાણવટીઓએ નકકી કર્યું હતું કે આટ્લાંટિક મહાસાગરનો છેડો નથી અથવા જેપાન હિંદુસ્થાન અને એશિયાના કોઈ ભાગ એ તેની સીમા હશે. કોલમ્બસે પૃથ્વિની ગોળાકૃતિ ઉપર વિચાર કરી અટકળો કરી મનમાં નકકી કર્યું કે આટ્લાંટિક સાગરમાં પશ્ચિમ તરફ વહાણ હંકાર્યાથી કોઈપણ ટાપુઓ હાથ લાગશે અથવા તે રસ્તે હિંદુસ્થાન વહેલું પહોંચાશે. કોલંબસ ગીની ને કનેરી ટાપુઓની સફર કરી વહાણ ખેડવાનાં કામમાં પાકો જાણીતો થયો.

આટ્લાંટિક મહાસાગરની સીમા નકકી કરવાની ખંતથી સાધનને માટે તેણે પોરટુગાલના રાજાને અરજ કરી પણ એણે કંઈ લેખવ્યું નહીં. સને ૧૪૮૫ માં કોલમ્બસ પોતાના છોકરાને લેઈને (તેની સ્ત્રી મરી ગઈ હતી) છેક્જ ગરીબી હાલતમાં સ્પેન ગયો ને ત્યાં ઘણા મહિના અથડાયા પછી એક મિત્રના વગથી તેણે રાજારાણીને પોતાનો સાહસિક વિચાર જણાવ્યો. એઓએ કોલમ્બસનો વિચાર પાર પડે તેવો છે કે નહીં તે સંબંધી નકકી કરવાને કેટલાક વિદ્વાનોને પૂછ્યું ને એઓએ તેના વિચારને હસી કહાડ્યો ને કહ્યું કે તે ધર્મથી ઉલટો છે. સ્પેનમાં ન ફાવ્યો ત્યારે તે ફ્રાન્સ ગયો ને અહીં પણ તેનું વળ્યું નહીં. એવું બન્યું કે તેનો જૂનો મિત્ર પિરેઝ તદબીર કરી સ્પેનની રાણીને મળ્યો ને તેણે કોલમ્બસનો મોટો વિચાર ને તે પાર પડેથી દેશને થવાનો લાભ ને રાજારાણીનું વધવાનું માન એ સંબંધી યથાસ્થિત જણાવ્યું. રાણીનું મન પીગળ્યું ને એણે આશ્રય આપવો કબૂલ કર્યો.

પછી કોલમ્બસની અને રાજા રાણીની વચ્ચે ૧૪૯૨ ના અપ્રેલની ૧૭ મીએ કોલકરાર થયા. તેણે ત્રણ મહિનામાં વહાણ ને તેમાં રાખવાનો ખોરાક તૈયાર કર્યાં પણ મોટી સફરને સારૂ ખલાસીઓ મેળવવાને તેને કેટલાક દહાડા ખોટી રહેવું પડ્યું. પછી ૩ જી આગષ્ટે સવારે કોલમ્બસે પ્રયાણ કીધું. ૧૧ મી અકટોબરે તેઓએ એક ટાપુ જોયો ને તેનું 'સાંન સાલવેડોર' એ નામ પાડ્યું ને પછી બીજા ટાપુઓ જોયા તેમાં એક હાલ જે 'ક્યૂબા' કહેવાયછે તે હતો. ૫ મી ડિસેંબરે 'સેંટ ડોમિંગો' શોધ્યો. પછી સાથીઓની જીદથી કોલમ્બસે આગળ ન વધતાં સ્પેન આવવાને વહાણ પાછાં ફેરવ્યાં. ૧૪૯૩ ની ચોથી મારચે તેણે લીસ્બોન આગળ ને ૧૫ મી મારચે સ્પેનના પાલોસ બંદરમાં આવી વહાણ નાગર્યાં. પછી કોલમ્બસે નવી દુનિયાનાં માણસો ને ત્યાંની વસ્તુઓ દરબારને ભેટ કરી મોટું ભાષણ કર્યું. રાજારાણી બહુ પ્રસન્ન થયાં ને તેઓએ કોલમ્બસને મોટું માન આપ્યું; તેમ દેશમાં ઠામ ઠામ નવી દુનિયાના અદ્ભુત શોધની વાર્તા ચાલી રહી.

સને ૧૪૯૩ ની ૨૫ મી સપટેંબરે તે બીજી વાર નવા શોધને નીકળ્યો ને કેટલીક જગા શોધી પણ કેટલાક નારાજ થયલા ને અદેખા સાથીઓએ તેની ઘણીક ગીબત કરેલી તેમાં-

થી છૂટાં થવાને ને થયલાં નુકસાનનો બદલો મેળવવાને તે પાછો સ્પેન આવ્યો.

સને ૧૪૯૮ ના મે મહિનામાં તે ત્રીજીવાર નીકળ્યો ને દક્ષિણ અમેરિકામાં પારિઆના કીનારાપર ઉતર્યો. પછવાડેથી તેના દુશ્મનોએ દરબારમાં ખટપટ કરી કોલમ્બસની પાસથી અધિકાર લેઈ લેવાને એક અમલદાર મોકલ્યો. એણે કોલમ્બસનું તથા તેના ભાઈઓનું અપમાન કરી તેઓને બેડી ઘાલી સ્પેન મોકલ્યા. એ વાતની ખબર પડી કે લોકમાં હોહો થઈ રહી ને રાજા રાણીએ તેઓને બેડીથી છૂટા કરી ઘટતું માન આપ્યું. ૧૫૦૨ માં તે ચોથીવાર નીકળ્યો ને દક્ષિણ અમેરિકાના કેટલાક ભાગ તેણે જોયા પણ વહાણો જૂના ખોખાં થઈ ગયાં હતાં તેથી આગળ નવા શોધ તે કરી શક્યો નહીં. પછી તે પાછો સ્પેન આવ્યો. અહીં તેને આશ્રય આપનારી ઈસાબેલા રાણી મરણ પામી હતી તેથી ને ફર્ડિનાંડ રાજા અદેખો ને કૃતઘ્ની હતો તેથી તે છેકજ નિરાશ થઈ ગયો. તેને કોઈએ લેખવ્યો નહીં ને તે છેકજ ગરીબી હાલતમાં આવી પડયો. તે ૧૫૦૬ ના મેની ૨૦ મીએ મરણ પામ્યો.

જીનોવાનો ખલાસી જેને લોક મૂર્ખ જાણી હસી કહાડતા ને વિદ્વાનો પાખંડી કહેતા તેણે ઘણાંક વર્ષ ગરીબી હાલતમાં છતે ખંતી ઉદ્યોગ કરતાં ને જ્યારે ત્યારે નિરાશ થતાં આખરે પણ આટ્લાંટિકની પેલી પાસ જમીન છે એમ જગતને દેખડાવ્યું—અમેરિકાખંડનો શોધ કર્યો એ તેનો સ્તુતિપાત્ર જય છે. આક્ષેપ, સાહસ, ખીજવાયલા ખલાસી ને અદેખા સાથી એઓની સામાં ધીરપણું ને ધીટપણું એ તેના સદ્‌ગુણો છે; તેને પોતાના શ્રમનો બદલો ન મળ્યો ને તે ગરીબીમાં રીબાયો તોપણ તે ઉદાર મનથી ને સંતોષે મૂઓ એ તેની વૃત્તિ શિક્ષણીય છે.

કાયદા બાંધનાર.

મોઝીઝ— ઈજીપ્ટ દેશમાં જઈરહેલા યાહુદીઓની સંખ્યા ઘણી વધી ગયેથી ત્યાંના ફેરો રાજાએ તે લોકનું બળ ઘટાડવાને હુકમ કરેલો કે યાહુદેણોને પેટે છોકરા અવતરે તેને મારી નાખવા. મોઝીઝને એની માએ ત્રણ મહિનાતો છૂપો રાખ્યો પણ પછી વાત ચરચાયાથી તે પોતાના બાળકને નીલ નદીને તીરે મૂકી ગઈ—(ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૫૭૧ માં). અહીં તે રાજપુત્રીને નજરે પડચો ને એણે તેને પોતાના પુત્રની પેઠે ઉછેરી મોટો કીધો ને ભણાવ્યો. એક ઈજીપ્ટનો વતની એક યાહુદીને બહુ સતાવતો હતો તેઉપરથી મોઝીઝ તેને મારીનાખી રાજાના ભયથી નાઠો ને રાતા સમુદ્રની પાસે પરરાજ્યમાં જઈ રહ્યો (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૫૩૧). અહીં તે પોતાના સસરાના ઘેટાં બોકડાં ચારતો. ચાળીસ વર્ષ પછી તેણે પાછાં ઈજીપ્ટ જઈ રાજાને કહ્યું કે મને ઈશ્વરની આજ્ઞા થઈછે કે મારે સર્વ યાહુદીઓને જૂડિયા લેઈજવા, માટે આપ અટકાવ ન કરતાં રાજી થઈ રજા આપશો. રાજાએ તે ન માન્યું ને યાહુદીઓ ઉપર વધારે વધારે સખતી ગુજારી. તોપણ, મોઝીઝના સમજાવ્યાથી યાહુદીઓ નીકળ્યા—(૧૪૯૧ માં). રાજાએ પછવાડેથી લશ્કર

મોકલ્યું પણ તે ઈશ્વરી સત્તાથી નાશ પામ્યું ને યાહુદીઓ ચાળીસ વર્ષ જંગલમાં ભટકતા ભટકતા અંતે જૂડિયામાં આવી વસ્યા. એ સઘળો વખત મોઝીઝ તેમની સાથે હતો ને અનેક અદ્ભુત કર્મોથી ઈશ્વરી ચમત્કારથી તેઓનાં દુ:ખો ટાળી તેમનો વિશ્વાસ મેળવી ઈશ્વરનો માનીતો છે એમ મનાવતો હતો. જૂડિયા આવ્યા પછી મોઝીઝે લોકને અર્થે શાસ્ત્ર રચ્યું અને પછી તે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૪૫૧ માં મરણ પામ્યો.

મોઝીઝ મોટો સમર્થ વિદ્વાન હતો-વૃત્તાંતજ્ઞ, કવિ અને રાજનીતિજ્ઞ હતો. જે કાળમાં ધર્મશાસ્ત્ર – કાયદા જેવું કંઈ નહોતું ને કોઈ જાણતું નહોતું તે કાળમાં જેમ મનુએ હિંદુઓને માટે ધર્મશાસ્ત્ર કર્યું છે તેમ મોઝીઝે ધર્મ, નીતિ, ન્યાય, યુદ્ધ, રાજનીતિ એ પાંચ વિષયસંબંધી કાયદા બાંધી આપ્યા છે. ગ્રીસમાં લિકરગસ, સોલન એઓએ ને રોમમાં ન્યૂમાએ કાયદા બાંધ્યા હતા પણ તે આજ નથી પણ મોઝીઝના કાયદા હજી આજપણ છે એ તેનો જય છે. તેણે પોતાના દેશીઓને પરરાજની ગુલામગીરીમાંથી છોડાવ્યા અને તેમના હિતને અર્થે કાયદા કર્યા એ તેનો મોટો પરમાર્થ છે એમ કોણ નહીં કહે?

કવિ.

હોમર–એ ગ્રીક કવીન્દ્ર ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૮૫૦ વર્ષ ઉપર હતો. તે એશિયામાં હાલ જે શહેર સ્મર્ની એ નામથી ઓળખાય છે ત્યાંનો હતો એમ મનાયછે. તે અનૌરસ હતો. તેની માએ સ્મર્નાની નીશાળના મેહેતાજી સાથે લગન કર્યાં ને એણે હોમરને ઉછેરી ભણાવ્યો. હોમર મોટો થયો તેટલે તેની મા તથા તેનો પાળક બાપ બંને મરણ પામ્યાં ને તેણે નીશાળ ભણાવવાનું કામ ઉઠાવી લીધું. તેણે નગરના લોકની ને બહારના વેપારીઓની પ્રીતિ સંપાદન કરી. પછી એક જણની સલાહથી તેણે નીશાળ ભણાવવી છોડી દીધી ને દેશાટન કીધું. પ્રવાસમાં તે ઠામઠામના લોકને પોતાની કવિતા ગાઈ આનંદ પમાડી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતો. કીઓસ નગરમાં તેણે કવિતાની નીશાળ કહાડી થોડીક પૂંજી કરીને તે પરણ્યો. તેને બે દીકરી થઈ તેમાં એક તો બાળકજ મરીગયલી ને બીજી મોટી થઈ પરણી હતી. હોમર એક વાર તો આથેન્સ ગયો હતો પણ બીજીવાર જતો હતો તેવામાં વહાણ આડું નીકળી ગયું ને ઈઓસ ટાપુના બંદરમાં નાગર્યું. અહીં તે માંદો પડયો ને મરણ પામ્યો.

હોમરે ઈલિયડ ને ઓડીસી એ નામનાં બે કાવ્ય કર્યાં છે. એ તેનો વિજય છે જ્યારે કવિતા મનુષ્યનાં બાહ્યાંતરનું નિર્મળ ને સતેજ પ્રતિબિંબ દરસાવી રસ ઉત્પન્ન કરે છે ને આનંદ પમાડે છે તો જે કવિતાનો વિષય મોટો—જેમાં ઘણી ઘણી વાતો ને ઘણાં ઘણાં માણસના ગુણકર્મો ખરેખરાં પણ અસાધારણ તર્કશક્તિથી અસાધારણ વાણીથી અસાધારણ રસથી દર્શનીય કર્યાં હોય તે કવિતા સૌથી શ્રેષ્ઠ મનાવવી જોઈયે ને તે કવિતાનો કર્ત્તા કવિ પણ સૌથી શ્રેષ્ઠ મનાવવો જોઈએ. જે કવિતાથી એક દેશના ને એક કાળના નહીં પણ સર્વ દેશના ને સર્વ કાળના મનુષ્યો રસમાં આવે ને આનંદ માણે તે કવિતાઓના કર્ત્તા વીરલાજ હોય છે. તે પોતાની મોહક શક્તિથી મનુષ્યનું મન હરી લેઈ તેને આનંદ પમાડે છે ને અંદરથી સુબોધ આપે છે. યોદ્ધાના, ધર્મ પ્રવર્ત્તકના ને તત્વદર્શીના ને શાસ્ત્રીઓનાં જય વિજય છે તેમ

કવિઓના પણ છે ને તે ત્રાસ સંહારથી મેળવેલા નહીં, કોમળ ભક્તિભાવ અથવા શઠજ્ઞાન એનાજ બોધથી મેળવેલા નહીં પણ જેને જે ગમતો હોય તેને તે આનંદ આપી મેળવેલા હોય છે. હોમરે ઈલિયડ લખી યુદ્ધ ને યોદ્ધાઓને ચીતર્યા છે ને ઓડીસી લખી સંસાર કુટુંબના દુઃખસુખ ચીતર્યા છે. જગતનો આદિ કવીશ્વર વાલ્મિક ને શુદ્ધ વીરરસ કવિતા લખનારો વિજયી કવીન્દ્ર તે હોમર.

એ પ્રમાણે થોડાક મહાપુરુષોનાં જયસ્મરણ છે. મહાપુરુષનામાં મહાશક્તિ આવશ્યક છે ને જે મહાપુરુષ લોકને અર્થે મહાશક્તિવડે મહત્કર્મ કરેછે તે સર્વોત્તમપુરુષ કહેવાયછે. જ્યાંસૂધી આ દેશમાં જાતિબંધન ને કુળબંધન છે—જ્યાંસૂધી લોક પોતપોતાના નાના નાના મંડળમાં નાના નાના આનંદને માટે મથન કરેછે—જ્યાંસૂધી દેશના પુરુષો કોઈપણ જ્ઞાતિનાને કોઈપણ કુળના છતે બંધનમાં ન રહી સ્વતંત્રપણે યથેચ્છ ધંધો ને યથેચ્છ આનંદ એને માટે ઉદ્યમ નહીં કરે ને તેમાં ઉત્કર્ષ નહીં મેળવે ત્યાંસૂધી દેશમાં મહાપુરુષો થનાર નથી ને મહાપુરુષો વિના દેશનો ઉત્કર્ષ થનાર નથી.

---

૨૩. મેવાડની હકીકત.

"રજપુતસ્થાન એ મુસલમાનોએ માળવા ને ગુજરાત લીધાં તેની અગાઉ મોટા વિસ્તારવાળું હતું.- ઉત્તરે સતલજ નદીની દક્ષિણનું રેતીનું રણ, દક્ષિણે વિંધ્યાચળ પર્વત, પૂર્વે બુંદેલખંડ અને પશ્ચિમે સિંધુ નદીના કાંઠાનો દેશ એવું તે ૩૫૦,૦૦૦ ચોરસ મૈલના વિસ્તારવાળું હતું." હિંદુસ્થાનનો ઈતિહાસ લખનાર હામિલટન કહેછે કે એની "ઉત્તરે મુલતાન, લાહોર, દિલ્હી છે; દક્ષિણે ગુજરાત ને માળવા છે; પૂર્વે દિલ્હી ને આગ્રા અને પશ્ચિમે મુલતાન છે. લંબાઈ ૩૫૦ મૈલ ને પહોળાઈ ૨૦૦ મળીને ૭૦૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે."

"એમાં મુખ્ય મુખ્ય રાજ આ છે— મેવાડ અથવા ઉદેપુરનું રાજ, મારવાડ અથવા જોધપુરનું રાજ, વિકાનેર ને કિશનઘડ, કોટા તથા બુંદી, જેપૂરનું રાજ, જેસલમેરનું રાજ, અને રણ."

મેવાડની ચતુઃસીમા આ પ્રમાણે છે:- "ઉત્તરે અજમેર, પૂર્વે કોટા બુંદી તથા થોડોક સિંધિયાનો મુલખ, દક્ષિણમાં માળવા તથા ગુજરાત અને પશ્ચિમે સીરોઈ તથા જોધપુરનું રાજ. એનું ક્ષેત્રફળ ૭૩૦૦ ચોરસ મૈલ અને એની જમીનની આમદાની ૧૨૫૦૦૦૦ ની છે અને એમાં સેરડી તંબાકુ અફીણ બાજરો ગળી ચોખા જવ ઈત્યાદિની ઉપજ છે. એમાં ગંધક અને લોઢાની ખાણો છે. એની રાજધાની પ્રથમ ચિતોડ ને હાલ ઉદેપુર છે. ઉદેપુરથી બાવીશ મૈલ ઈશાન દિશાએ બનાશ નદીને ડાબે કિનારે શ્રીનાથબાવાનું મોટું તીર્થ છે."

૧. રામના પુત્ર લવે લવકોટમાં (લાહોર) રાજ્ય સ્થાપ્યું ને તેના ૬૩ મા વંશજ કનકસેન એણે સૌરાષ્ટ્રમાં (સોરઠ) આવી કોઈ પ્રમારકુળના રજપુત પાસથી ગાદી છીનવી લેઈને તેઉપર પોતે બેઠો ને વડનગર વસાવી તેને પોતાની રાજધાની કરી—સંવત

૨૦૦ અથવા ઈ૦ સ૦ ૧૪૪ માં. કનકસેનથી ચોથી પહેડીએ વિજયસેને સોરઠમાં વિજાપુર અથવા વરતગઢ (જ્યાં હાલ ધોળકા છે ત્યાં) વસાવ્યું અને એણેજ વલ્લભીપુર (વળા–ભાવનગરની વાયવ્યદિશાએ ૧૮ મૈલ ઉપર) વસાવી વલ્લભી શક સંવત ૩૭૫ અથવા ઈ૦ સ૦ ૩૧૯ થી ચલાવ્યો હશે એમ પણ કહેવાઈ શકે છે. એ વિજયસેનથી ૭ મી પહેડીએ શિલાદિત્ય નામના રાજાના વખતમાં યવનોએ (પારથિઅન અથવા હુન જાતના સિથિયન હશે) વલ્લભીપુર લૂટ્યું ને રાજાને મારી રાજનો અંત આણ્યો–ઈ૦સ૦ ૫૨૪ માં.

૨. એ સમે ગર્ભવતી પુષ્પાવતી રાણી જે ચંદ્રાવતી નગરીના પ્રમાર રાજાની દીકરી હતી તે અંબાભવાનીની યાત્રા ગઈ હતી તેથી તે બચી. એને ઉપલી માઠી ખબર પહોંચેથી તે શોક કરી ઉંચે જીવે માળીઆના પહાડની અંદર છૂપાઈ રહી અને અહીં એણે પુત્ર પ્રસવ્યો. પછી બાળકને વડનગરની કોઈ બ્રાહ્મણની સ્ત્રી કમળાવતીને ઊછેરવાનું સોંપ્યું ને કહ્યું કે એને બ્રાહ્મણની વિદ્યા ભણાવજે પણ પરણાવજે રજપુતાણીને; પછી પુષ્પાવતી પોતાના ભરથારને મળવાને સતી થઈ.

૩. એ કમળાવતીએ બાળકનું નામ ગોહા (ગુહાજ–ગુફામાં જન્મેલો) રાખ્યું. ગોહા બાળપણમાંથીજ પોતાનાં કુળના ગુણ દેખાડવા લાગ્યો. એણે રજપુતના છોકરાઓ સાથે રમવા માડયું, પક્ષીઓ મારવા માંડયાં અને જંગલી જનાવરોના શિકાર કરવા માંડયા એવી દંતકથા છે.

૪. મોટપણે ગોહાએ ઈડરના ભીલો સાથે જંગલોમાં ભમવા માડયું ને તેમની સાથે તે ઘણોજ હળી ગયો. એક વખત ભીલોએ વાતકરતાં વિચાર કરી ઠેરવ્યું કે આપણાંમાંથી એકજણને આપણે રાજા કરીએ ને પછી સૌએ ગોહાની સામું જોયું; એટલામાં એક ભીલે પોતાની આંગળી કાપી લોહીવડે ગોહાને કપાળે ટીકો કીધો. એ બધું જે જે થયું તે તે જંગલના આગલા મુખી ભીલે કબૂલ રાખ્યું. એ રીતે સૂર્યવંશી શિલાદિત્યનો પુત્ર ઈડરના ભીલ રાજાની ગાદીએ બેઠો ને પછી એના વંશજો ઘેલોટ કહેવાવા લાગ્યા.

૫. આઠ પહેડી લગી ગોહાના વંશજ ઈડર તથા તેના પહાડોમાં રહ્યા; પણ પછી ભીલ લોકને પરરાજ પરવડયું નહીં. તેથી તેઓએ આઠમી પહેડીનો નાગાદિત્ય રાજા શિકાર કરવા જતો હતો તેને મારી નાખ્યો અને ઈડરનું રાજ પોતાના તાબામાં લીધું.

૬. કમળાવતીના વંશજ (ગોહાએ ઈડરમાં રાજ કરવા માડયું ત્યારથી) ઈડરમાંજ રહ્યા હતા તેમાંના એક જણે નાગાદિત્યનો ત્રણ વર્ષનો દીકરો જેને સૌ બાપા બાપા કહીને બોલાવતા ને જે એ નામથીજ પછવાડેથી રાજારૂપે ઓળખાયો છે તેને ઈડરમાંથી છૂપી રીતે ભાંડીરના કિલ્લામાં (ઝારોલની નૈરુત્યે ૧ મૈલ ઉપર) લેઈ જઈ એક યદુવંશી ભીલને ત્યાં રાખ્યો હતો–ત્યાંથી પછી તેને પારાશરનાં રાનમાં લેઈ જઈ રાખ્યો હતો. અહીં નાગેંદ્રની (નાગદા ગામ જે ઉદેપુરની ઉત્તરે ૧૦ મૈલ ઉપર છે તેની) આસપાસનાં એકાંત રાનોમાં બાપાએ પોતાનું બાળપણ ગાળ્યું.

એ બાપાવિષે બહુ બહુ દંતકથા છે પણ તેમાંની એક આ છે કે નાગદાના સોલંકી રાજાની બેટી સાથે તે છૂપો પરણ્યો હતો તેથી રાજાને ક્રોધ ચડયો હતો અને તેથી બાપાને પોતાના બે ભીલો સાથે નાસી જઈ

પહાડોમાં ભરાઈ રહેવું પડયું હતું. એ બે ભીલો એટલાતો વિશ્વાસુ અને વહાલા હતા કે જ્યારે તે ચિતોડનો રાજા થયો ત્યારે એ-માંનો એક જેનું નામ બાલિયો હતું તેણે પોતાનાં લોહીએ બાપાને કપાળે ટીકો કર્યો હતો.

એક વખત માએ કહેલું કે ચિતોડના રાજાનો તું ભાણેજ * છે તે સાંભળીને ૧૫ વર્ષનો પણ ઊછળતાં લોહીનો બાપો ભરવાડનું સુસ્ત કામ કરવું છોડીદેઈ ખૂણામાંથી પોતાના સાથીઓને લેઈ મેદાનમાં ઊતરી પડયો.

એ વખત ચિતોડમાં પરમાર કુળનો મોરી વંશનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેણે બાપાને આદરસત્કારથી પોતાના રાજ્યમાં પોતાના એક સામંત (સરદાર) દાખલ કરી થાપ્યો.

બાપાનું માન વધી જવાથી અને રાજાનો લક્ષ તેઉપર ઠરેથી જૂના સરદારો ખીજવાઈ ગયા—એવું બન્યું કે કોઈએક બહારનો શત્રુ સતાવવા લાગ્યો ને તે પ્રસંગને માટે તૈયારી કરવાને રાજાએ સરદારોને કહ્યું ત્યારે તેઓ બોલ્યા કે અમે નથી આવતા—તમારા બાપાને લેઈ જાઓ અને તેઓએ પોતાની જાગીરો રાજાને પાછી આપી દીધી.

બાપો એકલો તૈયાર થયો અને સેન આગળ ચાલ્યું.—સરદારો જેઓ જાગીર વિનાના થયા હતા તેઓ પણ શરમના માર્યા તેની સાથે ચાલ્યા. બાપાએ શત્રુને હરાવી હાંકી કહાડયો પણ પછી તે પાછો ચિતોડ ન આવતાં પોતાનાં કુટુંબનું મૂળ વતન જે ગાજનીને નામે ઓળખાતું ત્યાં ગયો અને અહીં કોઈ સીલીમ નામનો યવન ભરાયો હતો તેને કહાડી મૂકી તેની ગાદીએ ચાવડા કુળના એક સરદારને બેસાડયો. એ બે પ્રસંગે મોરી રાજાના સરદારો તેની સાથે હતા તે બાપાની સાથે સ્વરાજ્ય લગીતો આવ્યા, પણ ચિતોડમાં ન પેસતાં બીજી જગાએ જઈ રહ્યા. મોરી રાજાએ પોતાના એક ભાઈને તથા ગુરુને તે સરદારોને મનાવી આણવાને મોકલ્યા પણ એઓએ ઉત્તર વાળ્યો કે અમે રાજાનું લૂણ ખાધું છે માટે બાર મહિના તો અમે સામાં થનારા નથી. બાપાની ભલી વર્ત્તણુક જોઈ સરદારોએ તેને મોટેરો માન્યો ને તેની સેવામાં રહેવા માડયું. બાપાને રાજ્ય મેળવવાનો લોભ થયો ને તેની પણ બુદ્ધિ ફરી. બાપો સરદારોની મદદથી મોરી રાજા કનેથી ચિતોડની ગાદી છીનવી લેઈ પોતે રાજા થયો અને હિંદુસૂરજ, રાજગુરુ, ચક્રવર્તી એ ઉપનામ તેણે ધારણ કર્યાં—ઈ૦ સ૦ ૭૨૮ માં. પછી તે ૩૬ વર્ષ રાજ્ય કરીને ૭૬૪ માં ઈરાન તરફ જીત કરવા નીકળી ગયો.

૭. બાપાની પછી તેનો દીકરો અપરાજિત ચિતોડનો રાજા થયો. એની પછી એનો દીકરો કાળભોજ થયો ને પછી ઈ૦ સ૦ ૮૧૨ માં ખુમાણ થયો. એના વખતમાં જાબુલિસ્તાનના મુસલમાનોએ ચિતોડ ઉપર હલ્લો કર્યો હતો પણ ખુમાણે તેઓને હરાવી નસાડયા હતા ને તેઓના મહમૂદ નામના સરદારને કેદ રાખ્યો હતો. ખુમાણ ૮૩૬ માં મરણ પામ્યો. તે પરાક્રમી રાજા હતો ને તેનો રાસડો લખાયલો છે. ખુમાણ પછીના રાજાઓ સંબંધી હકીકત જાણવા જેવી નથી.

---

* બાપાની મા પરમાર હતી ને ચિતોડનો મોરીરાજ પરમાર હતો—એટલાજ સંબંધે ભાણેજ—ખરો ભાણેજ નહીં.

૧. સમરસિંહ સંવત ૧૨૦૬—સને ૧૧૫૦

માં જન્મ્યો હતો ને દિલ્હીના પૃથિરાજની બેન સાથે પરણ્યો હતો. તે સને ૧૧૯૨ ની કાગર નદી ઉપરની લડાઈમાં પૃથિરાજની તરફનાં સઘળાં લશ્કરનો વડો સરદાર હતો. તે શૂરો ધીરો ને ચતુર યોદ્ધો હતો, અને બુદ્ધિમાન, વિવેકી, ને સુવકતા રાજા હતો. તેના ઉપર તેની પોતાની પ્રજાનો પ્રેમ તો હતોજ પણ પૃથિરાજના મંડળીક ચોહાણો પણ તેના ઉપર પ્રેમથી જોતા ને તેનો વિચાર પૂછી કામ કરતા. સમરસિંગ લડાઈમાં ત્રીજે દહાડે કપાઈ પડયો હતો. સમરસિંગને ચાર દીકરા હતા તેમાં એક બાપની સાથે લડતાં મરી ગયો, એક બીડર જઈ રહ્યો, એક ગોરકાઓનો વંશ ચલાવ્યો ને ચોથો કરણ નામનો બાળક હતો. સમરસિંગ પછી તેની રાણી કરમદેવીએ પોતાના બાળક કરણની આણ ફેરવાવી તેની વતીનો રાજકારભાર ચલાવ્યો. જ્યારે કુતુબુદ્દીન લડવા આવ્યો ત્યારે તે તેની સામાં લશ્કર લેઈ જઈ આમ્બેર આગળ લડી હતી ને તેણે દુશ્મનને જખમી કરી હરાવ્યો હતો.

૨. કરણનો દીકરો મહપ પોતાના મોસાળમાંજ રહેતો તેથી કરણનાં મરણ પછી તેના જમાઈ ઝાલોરના રાજાએ ચિતોડના સરદારોને મારી નાખી પોતાના બાળકને ચિતોડની ગાદીએ બેસાડચો. કરણનો ભતરીજો રહપ જે સિંધમાં રાજ્ય સ્થાપી રહ્યો હતો તેણે આવી પાછું ચિતોડ લીધું—૧૨૦૧ માં. પછી તેણે મુસલમાન સામાં કેટલીક લડાઈઓ કરી. તેણે પોતાની કુળશાખા ઘેલોટ નામથી ઓળખાતી તે બદલી સીસોડિયા એ નામથી ઓળખાતી કરી અને રાજાઓ રાવળ કહેવાતા તે રાણા કહેવાતા થયા. તે ૩૮ વર્ષ રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો.

૩. પછી છતરીસ વર્ષમાં નવ રાજા થયા તેમાં છ રાજા, પ્રયાગ ને બીજાં પવિત્ર સ્થળોમાંથી મુસલમાનને કહાડતાં લડાઈમાં કપાઈ મૂઆ હતા. રાજ્યમાં પણ કુટુંબ કલહ હતા ને અવ્યવસ્થિત કારભાર ચાલતા.

૪. સને ૧૨૭૫ માં લખમસી ગાદીએ બેઠો. એની વખતમાં અલાઉદ્દીને બેવાર ચિતોડ ઉપર હલ્લો કર્યો. પહેલી વખત તો શૂરા રજપુતોએ સામી લડાઈ કરી પોતાના પ્રાણ આપી આપીને ચિતોડનું સંરક્ષણ કર્યું હતું પણ બીજી વારના હલ્લાની સામાં તેઓ ટકી શકયા નહીં ને ચિતોડ મુસલમાનને તાબે થયું. અલાઉદ્દીન ચિતોડ ઉપર લડાઈ કરવાને લલચાયો તેનું કારણ આ હતું કે લખમસીને ભીમસી કરીને કાકો હતો ને તેની સ્ત્રી ઘણીજ ખૂબસુરત-પદ્મિની હતી. અલાઉદ્દીન તે રજપુતાણીને લેવા સારૂ બહુ મથ્યો પણ જ્યારે તેનું કંઈ ન ફાવ્યું ત્યારે તેણે લખમસીને કહેવડાવ્યું કે મને આયનાની મારફતે પણ તેનું મહોડું જોવા દેવું. પછી તેણે થોડાં માણસો સાથે ચિતોડમાં આવી પોતાની મુરાદ હાંસલ કીધી પણ ત્યાંથી પાછાં પોતાની છાવણીમાં આવતાં તેણે ભીમસીને કેદ કીધો ને કહ્યું કે પદ્મિનીને આપે તો છોડું.

ભીમસી કેદ થવાથી ચિતોડમાં મોટો ગભરાટ થઈ રહ્યો. તેની સ્ત્રીએ પોતાના બે સગાંને તેડાવી યુક્તિ ખોળી ને પછી રજપુત સરદારોએ અલાઉદ્દીનને કહેવાડચું કે જે દહાડે તમારી છાવણી ઉઠશે તે દહાડે પદ્મિની પણ આવશે; તેને ઠેઠ સૂધી વળાવવાને શહેરની ઘણીક સ્ત્રીઓ પણ સાથે આવનારી છે માટે જનાનાને કોઈ રીતે હરકત ન પડે તેવો બંદોબસ્ત થવો જોઈએ. અલાઉદ્દીને કબૂલ કીધું. પછી ૭૦૦ મીઆના તૈયાર

થયા—અકેકેકમાં અકેકેકો રજપૂત સરદાર બેઠો હતો ને અકેકેકને ઊંચકનાર છ છ હથિયારબંધ સિપાઈઓ હતા. તે મીઆનાં છાવણીમાં આવ્યા એટલે કનાતના પડદા કર્યા, ભીમસીને તેની સ્ત્રી સાથે વાત કરવાની અડધો કલાક છૂટ મળી. ભીમસી થોડેક લગી એક મીઆનામાં ને પછી ઘોડે બેસી ચિતોડમાં દાખલ થઈ ગયો. અલાઉદ્દીન વિચારમાં પડયો કે હજી ભીમસી પાછો કેમ ન આવ્યો ને પછી તજવીજ કરાવી તો ભીમસી ને પદ્મિની કોઈ મળે નહીં. પછી સંધા રજપુત સરદારો મીઆનામાંથી બહાર નીકળી પડયા ને અલાઉદ્દીનની છાવણીમાંનાં લશ્કરની કતલ કરતાં પોતે કપાઈ મૂઆ. ચિતોડના દરવાજા બહાર અલાઉદ્દીનનું લશ્કર હતું તેની સામાં પણ રજપુતો લડયા, અલાઉદ્દીનનું ઘણુંક લશ્કર કપાઈ ગયેથી તે નિરાશ થઈ દિલ્હી ગયો.

સને ૧૨૯૦ અથવા ૧૩૦૩ માં તે મ્હોટું લશ્કર લેઈ પાછો આવ્યો. લડાઈ ચાલી તેમાં રાણાના અગિયાર દીકરા તો પડયા. પછી રાણાના આગ્રહથી અજયસિંહ થોડાંક લશ્કર સાથે દુશ્મનના લશ્કરમાંથી રસ્તો કાપી કેલવાડે જઈ રહ્યો. શહેર બહાર લડાઈ ચાલે છે તેવામાં હજારો રજપુતાણીઓ બેઆબરુ થવાની ધાસ્તીથી મહોલનાં ભાંયરામાં હારદોર ચિતા ખડકી બળી મૂઈઓ. રાણો લડાઈમાં કપાઈ મૂઓ. પછી અલાઉદ્દીન ઉજડ ને ભયંકર દેખાતાં ચિતોડમાં દાખલ થયો.

---

૧. અજયસિંહ કેલવાડામાં હતો તેને કોઈ મુંજ નામના શત્રુ સાથે લડાઈ કરવી પડી. રાણાએ પોતાના માથામાં એક જખમ તો લીધું પણ તેને હરાવી કહાડયો. પછી તેણે પોતાના બે દીકરાને કહ્યું કે મુંજનું શિર લેઈ આવો. તેઓ લાવી શકયા નહીં પણ તેનો ભત્રીજો હમીર નામનો હતો તે લેઈ આવ્યો. રાણાએ પોતાના બંને દીકરાનો તિરસ્કાર કર્યો. પછી એક તો મરી ગયો ને બીજો સુજનસિંગ * હતો તે દક્ષિણમાં જતો રહ્યો.

૨. સને ૧૩૧૦ માં હમીર કેલવાડામાં ગાદીએ બેઠો. ચિતોડમાં દિલ્હીના બાદશાહની તરફથી માલદેવરાવ સૂબો હતો તેણે પોતાની દીકરી હમીરને આપવાનો વિચાર કરી નાળીયર મોકલ્યું. હમીર પ્રથમ તો કંઈ તર્કટ હશે એમ સમજ્યો પણ પછી તેણે વિચાર્યું કે રજપુતને કરમે આફત તો લખેલીજ છે. વળી જે ખડકોમાં મારા બાપદાદા ફર્યા છે તે ખડકો ઉપર મારાં પણ પગલાં પડશેએ નસીબ કયાંથી માટે જવું તો ખરૂંજ. પછી તે પાંચશેં ઘોડા લેઈ ચિતોડ જઈ પહોંચ્યો. માલદેવે પોતાના મકાનમાં હમીરને તેડી સત્કાર કર્યો અને પછી દીકરીને બોલાવી થોડાક રજપુતોની સમક્ષ વરવહુના વસ્ત્રના છેડાની ગાંઠ બાંધી ને બંનેના હાથ મેળવી દીધા ને હમીરને પગે પડયો. એ રીતે લગ્ન કર્યાં તેથી હમીર નારાજ તો બહુ થયો પણ પછી ખામોશ ખાઈજઈ તે એકાંતમાં ગયો. અહીં તેની સ્ત્રીએ કહ્યું કે હું બાળક હતી ત્યારે પરણી હતી પણ તે મરી જવાથી આ બીજીવાર લગ્ન થયું છે; એ સાંભળી તમે દુઃખી થશો પણ હું તમને તમારું ચિતોડ પાછું અપાવીશ. એઉપરથી હમીરે માલદેવરાવ પાસે મહેતા

---

* એથકી ૧૧ મી પહેડીએ શિવાજી (મરાઠાનું રાજ્ય સ્થાપનાર) થયો.

કુળનો જાલ નામનો ચિતોડનો એક કામદાર હતો, તેને માગી લીધો. પછી હમીર પોતાની સ્ત્રી તથા જાલ એ બેને લેઈને પંદર દહાડામાં પાછો કેલવાડે આવ્યો. અહીં હમીરને એક દીકરો થયો. એ પ્રસંગે માલદેવે હમીરને કેટલીએક તળેટીઓ બક્ષીસ આપી.

એ દીકરો કેતસિંહ વર્ષદહાડાનો થયો ત્યારે તેની માએ પોતાના બાપને લખ્યું કે બાધા મૂકવાને મારે ચિતોડ આવવું છે. એ ઉપરથી ચિતોડથી થોડું લશ્કર આવ્યું ને એની સાથે તે જાલને લેઈને ચિતોડ ગઈ. અહીં જાલે ચિતોડનું લશ્કર ફોડ્યું. એ વખત માલદેવરાવ તો પોતાના મુખ્ય મુખ્ય સરદારોને લેઈ માંડેરિયાના મેર લોકની સાથે લડવા ગયો હતો. બાગોર આગળ હમીરને ખબર મળી કે સઘળી તૈયારી છે ને પછી તેણે ચિતોડ તરફ વધવા માડ્યું. વચમાં ઘણાક સામાવાળાઓએ હમીરનું ફાવવા દીધું નહીં પણ પછી હમીરે એવો તો ધસારો કર્યો કે સામેવાળા વિખરાઈ ગયા અને તેના બાપ દાદાના મહોલમાંથી તેની આણ વર્ત્તી. હમીર ચિતોડમાં ગયો એટલે કેલવાડાના અને કોમલમેર જ્યાં હમીરે રાજધાની કરી હતી ત્યાંના રજપુતો પાછા ચિતોડમાં આવી વસ્યા.—એઓ એટલા તો ઊમંગમાં આવી ગયા હતા કે ખિલજી વંશનો મહમૂદ જે અલ્લાઉદ્દીનની પછી દિલ્હીની ગાદી ઉપર બેઠો હતો ને જે માલદેવની મારફતે ખબર મળેથી ચિતોડ લેવાને આવતો હતો તેની સામાં ધસ્યા. સિંગોલી આગળ હમીરે મહમૂદને હરાવ્યો ને પકડી કેદ કીધો; તેમ વનવીરનો ભાઈ જે હરિસિંહ તેની સાથે એકલાએકલી લડતાં તેને કાપી નાખ્યો. મહમૂદ ચિતોડમાં ત્રણ મહિના કેદ રહ્યો અને જ્યારે એણે અજમેર, રણથંભોર, નાગોર અને સુઈસોપુર પાછાં આપ્યાં અને વળી ૫૦૦૦૦૦૦ રૂપિયા અને ૧૦૦ હાથી આપ્યા ત્યારે હમીરે તેને છોડયો. માલદેવના છોકરા વનવીરે હમીરની ચાકરીમાં રહેવાનું કબૂલ કર્યું ને પછી હમીરે તેને સારી જાગીરો આપી અને કહ્યું કે ચોખી ચાકરી કરો અને વિશ્વાસુ રહો; તમે આગળ તુર્કના ચાકર હતા પણ હવે હિંદુ જાતભાઈના છો. હમીરની વખતમાં હિંદુસ્થાનમાં એજ માત્ર મોટો રાજા હતો—સઘળાં પ્રાચીનરાજ્યો તો કચરાઈ ગયાં હતાં. મારવાડ, જેપુર, બુંદી, ગ્વાલિયેર, ચંદેરી, રાયસીન, સિકરી, કાલપી વગેરેના રાજાઓ ચિતોડને માન આપતા અને તેના બોલાવ્યા આવતા. યશસ્વી હમીર ઈ૦ સ૦ ૧૩૬૫ માં મરણ પામ્યો. એ,મેવાડના ડાહ્યામાં ડાહ્યા અને બહાદુર રાજામાંનો એક ગણાયછે. એણે પોતાને પરાક્રમે ગયલું રાજ પાછું મેળવ્યું હતું અને ઘણું વધારી તેની સારી વ્યવસ્થા કરી હતી.

૩. ખેતસી બાપના જેવોજ પરાક્રમી નીકળ્યો. તેણે લિલ્લા પઠાણ પાસથી અજમેર અને જિહાજપુર લીધાં અને માંડલઘડ, દસોર અને સઘળું છપ્પન એ મેવાડ સાથે જોડી નાખ્યાં. તેણે બાકરોળ આગળ દિલ્હીના હુમાયુ સાથે લડીને જીત મેળવી પણ કમનસીબથી બુંદીના હાડા રાજા જેની દીકરી સાથે તે પરણવાનો હતો તે રાજાની સાથે ખટપટમાં પડયાથી તેને કોઈએ મારી નાખ્યો-

૪. ઈ૦ સ૦ ૧૩૭૩ માં લખો રાણો ગાદીએ બેઠો. તેણે પ્રથમ તો મેરવાડાનો સઘળો પહાડી મુલખ તાબે કર્યો ને ત્યાંનો વેરાટઘડનો કિલ્લો તોડી પાડી તેની પાસે

બેદરનો નવો કિલ્લો બાંધ્યો. તેના વખતમાં જવાહીરોની, કલાઈની, ને રૂપાંની ખાણો જડી તેથી દેશ ઘણો આબાદ થયો.—એ પેદાશથી અલાઉદ્દીને જે દહેરાં ને મહોલો તોડીનાખ્યાં હતાં તે પાછાં બંધાયાં.

લખા રાણાના ઘડપણમાં તેના વારસ ચંદને સારૂ મારવાડના રાજા રણમલને ત્યાંથી નાળિયર આવ્યું. એ વખત ચંદ ઘરમાં નહોતો. રાણાએ ભર્યા દરબારમાં ગોરને બેસાડયો ને કહ્યું કે ચંદ અમણાં આવીને નાળિયર લેશે. એ દરમિયાનમાં રાણો મૂછપર તાલ દેઈ બોલ્યો હતો કે હું નથી ધારતો કે તમે આવાં રમકડાંઓ મહારા જેવાની ઘરડી સપેત દહાડીને માટે લાવ્યા હશો. આ મજાકનું બોલવું કચેરીમાં સૌએ વખાણ્યું હતું પણ ચંદે બહારથી આવી તે વાત જાણી ત્યારે તેને માઠું લાગ્યું હતું. બાપજીના મનમાં તેને પરણવાનું હશે માટે તેણે એવી મજાક કરી એમ કહી ચંદે નાળિયર ન લીધું. હવે નાળિયર પાછું તો મોકલાય નહીં—પાછું મોકલેથી રણમલને દુઃખ લાગે, માટે ઘરડો રાણો ચંદની હઠીલાઈથી ખીજવાઈને બોલ્યો કે ચંદ રાજગાદીનો હક છોડી દે અને મહારી પછી બેસનારને હરકત ન કરે તો હું નાળિયર રાખુંછઊં. ચંદે એકલિંગ મહાદેવના સોગન ખાઈને પોતાનો હક છોડી દીધો અને ઘરડો રાણો પરણ્યો.

એ લગનથી જે દીકરો થયો તેનું નામ મોકલ હતું, એ પાંચ વર્ષનો થયો ત્યારે રાણો તેને ગાદી સોંપીને પ્રયાગ તીર્થે જઈ રહેવા નીકળ્યો. એ વખત રાણાએ ફરીથી ચંદને પૂછ્યું કે મોકલને માટે શી જાગીર કરી જાઉં? ચંદે ઉત્તર દીધો કે ચિતોડની ગાદી; અને તમને વહેમ આવતો હોય તો હું કહુંછું કે તમે મોકલનો અભિષેક કરીનેજ જાઓ. પછી અભિષેક થયો અને પહેલવહેલા ચંદેજ સોગન ખાધા કે હું મોકલ રાજાનો આજ્ઞાંકિત અને ખરો વિશ્વાસુ છઉં. ચંદે પોતાનો હક છોડયો તેના બદલામાં રાણાએ ઠેરવ્યું કે દરબારમાં પહેલી પદવી ચંદની છે અને રાજની તરફથકી જે જે જાગીરો આપવામાં આવે તે સનદ ઉપર રાણાની સહીની સાથે ચંદના અને તેના વંશજોના ભાલાની નિશાની જોડાય.

---

૧. મોકલ બાળક પડયો તેથી સઘળો રાજકારભાર બહાદુર ને ડાહ્યો ચંદ કરતો હતો પણ મોકલની માને હાથ કારભાર ન રહેથી તે અકળાતી—વળી એવો વહેમ પણ ખરો કે ચંદ કોઈ દહાડો પોતે રાજા થઈ બેસશે. એ વાત ચંદને માલમ પડયાથી એણે રાણીને સમજાવી કે મહારા દિલમાં તો કંઈજ કપટ નથી પણ તું જે આવા ખોટા ખોટા વહેમ આણે છે એ કંઈ તને ઘટતું નથી—હું તો મારે જાઉં છઉં પણ એટલું માંગી લઉં કે તું સીસોડિયાના હકનું રક્ષણ કરજે. પછી તે પોતાનું રાજ મૂકી માંડુના રાજમાં ગયો.

ચંદ ગયો એટલે રાણીની તરફના સગાઓ મંડોરથી ચિતોડમાં આવ્યા. એક દહાડો મોકલનો આજો રણમલરાવ જે મોકલને ખોળામાં લેઈ ગાદીપર બેઠો હતો તેણે તેને ત્યાંથી છૂટો રમવાને મૂકયો—એટલે છત્ર ચામરાદિક રણમલના ઉપર આવી રહ્યાં—એ બનાવ દાસીથી સહન થયો નહીં—એણે તરત રાણીને જઈને કહ્યું કે તમારા બાપનો આટલો અખત્યાર નથી કે ગાદીએ બેસે—રજપુત ગાદી મેળવવાને શું નહીં કરે? શું તમારા

બાપનો વિચાર દીકરાનો હક ખુંચી લેવાનો છે? રાણીએ બાપને કહ્યું કે આમ કરવાથકી રાજને નુકશાન પહોંચશે અને દીકરાને જોખમ થશે. થોડા દહાડા પછી ચંદનો ભાઈ રઘુદેવ જે કેલવાડાની ગાદીપર હતો ને જે પોતાના સદ્ગુણને લીધે રજપુતોનો માનીતો હતો તેનું એકાએક ખૂન થયું.

એ બધી ગરબડથી રાણીએ ગભરાઈને ચંદને બોલાવ્યો ને કહ્યું કે રાજમાં મહારાં સગાંઓએ સઘળો કારભાર લેઈ લીધો છે ને તેઓ થોડે દહાડે ધણીયાતા થઈ પડશે. ચંદે યુક્તિ બતાવી કે તમારે મોકલને થોડાં લશ્કર સાથે આસપાસ ગામડાંઓમાં જમણવાર કરવાને મોકલ્યાં કરવો અને તેમાં દીવાળીને દહાડે તો ખસૂસ ઘસુંડામાં ગોઠ કરવી. એ સલાહ પ્રમાણે રાણીએ દીવાળીમાં ગોઠ કરી ને સૌ જમ્યાં. રાત પડી પણ ચંદ દેખાયો નહીં અને સમજાવેલું લશ્કર પણ નિરાશ થઈ પાછું ચિતોડ તરફ વળ્યું; પણ તેટલામાં ૪૦ સવાર દોડતા આવ્યા તેમાં ચંદે જૂઠો વેશ રાખ્યો હતો. તેણે તજવીજથી છૂપી રીતે પોતાના નાના ભાઈ મોકલ રાજાને જુહાર કીધા. રામપોળ સૂધી તો કોઈએ હરકત કરી નહીં. અહીયાં જ્યારે પૂછપાછ થઈ ત્યારે તેઓ બોલ્યા કે અમે તો પાસેના ગામડાનાં સરદારો છૈએ અને ગસુંડામાં મ્હોટું જમણ થયું તે સાંભળીને રાજાને પહોંચાડવાને આવ્યા છૈએ. એટલામાં પાછળથી ઘણું લશ્કર આવી પહોંચ્યું એટલે કરામત ખુલ્લી પડી ગઈ. તરતજ ચંદે મીઆનમાંથી તરવાર કહાડી અને તેનો સાદ સાંભળીને સઘળા સરદારો કતલ કરવા મંડી પડયા. ભાટીના રાજાએ ચંદની તરફ ભાલો ફેંકયો ને તેને જખમી કીધો પણ એમ કરતાં તે પોતેજ કપાઈ ગયો અને એની સાથે દરવાજા આગળના પહોરેગીરો પણ કપાઈ મૂઆ.

એ વખત મોકલનો આજો રાવ રણમલ જે મહોલની એક ચાકરડી સાથે લાગ્યો હતો તે તેની સાથે અફીણ દારૂ અને પ્યારની મસ્તીની અંદર ગુલતાન હતો તેથી તેને દરવાજા બહાર શું થાય છે તેની કંઈજ ખબર નહોતી. એ દાસીએ પેલાને તેની ગાફેલીયતમાં તેનીજ પાઘડીથી બાંધી રાખ્યો હતો. એટલામાં તો ચંદ ને મોકલ મહોલમાં આવી પહોંચ્યા. રણમલ શુદ્ધિમાં આવ્યો પણ તેના હાથપગ બાંધેલા હતા તેથી તે ઘણી મુસીબતે ઊભો થયો ને પાસે નહાવાનું પિત્તળનું એક વાસણ પડયું હતું તેણે વતી ઘણાએકને જમીનદોસ્ત કીધા પણ એટલાંમાં એક ગોળી વાગેથી તે મૂર્છા પામી મરી ગયો. એ રીતે ચિતોડમાંથી હરામીઓને કહાડી મૂકવામાં આવ્યા.

---

૧. ઈ૦ સ૦. ૧૪૧૯ માં મોકલનું ખૂન થયું અને તેનો છોકરો કુંભો ગાદીએ બેઠો. કુંભાના વખતમાં મેવાડ આબાદ હતું. એ આબાદીને ખલેલ પહોંચાડવાને ગુજરાત અને માળવા એ બે જણ સંપ બાંધીને ૧૪૪૦ ના વર્ષમાં મ્હોટાં લશ્કર સાથે મેવાડ ઉપર હલ્લો કરવાને આવ્યાં. કુંભાએ મેવાડની સરહદ ઉપર માળવાનાં મેદાનમાં ૧૦૦૦૦૦માણસની સરદારી કરીને દુશ્મનોને હરાવ્યા અને માળવાના મહમૂદને ચિતોડમાં કેદ રાખ્યો. છ મહીના પછી તેને પાછો માન સાથે વદાય કીધો. મેવાડને ૮૪ કિલ્લા તેમાં ૩૨ કુંભાએ બાંધ્યા હતા. કુંભોરાણો જેવો શૂરવીર હતો તેવો પ્રીતબાજીમાં પણ પૂરો હતો. એ ઝાલાવાડના રાજાની દીકરી જેનો

મંડોરના રાજા સાથે વિવાહ થયો હતો તેને ચિતોડમાં લઈ આવ્યો હતો ને એથી રાઠોડોએ લડાઈ કીધી હતી તેમાં તેણે તેઓનું ફાવવા દીધું નહોતું. કુંભાએ ૫૦ વર્ષ રાજ્ય કીધું, તેમાં તેણે પોતાના રજપુત શત્રુઓનો પરાભવ કર્યો અને કિલ્લાઓ તથા દહેરાંઓ બાંધી દેશને સણગાર્યો. તે કવિ પણ હતો, તેણે અષ્ટપદીની મેવાડી ભાષામાં ટીકા કીધી છે. પ્રખ્યાત મીરાંબાઈ તેની સાથે પરણી હતી. તેને ઈ૦ સ૦ ૧૪૬૯ માં તેના દીકરા ઉદાએ ગાદીની લાલચે મારી નાખ્યો.

૨. ઉદાથી રાજ ભોગવાયું નહીં. સૌ તેને હત્યારો હત્યારો કહી ધિક્કારતા. તેણે કારભારીઓને બહુ બહુ રૂશવત આપી પણ કંઈ ફાવ્યું નહીં. આખરે તે દિલ્હી જઈ બાદશાહને પગે પડયો ને બોલ્યો કે ચિતોડમાં મને સૌ કબૂલ રાખે એવું જો કરી આપો તો હું મારી બેટી તમને શાદીમાં આપું. દીવાનખાનામાંથી બહાર આવે છે એટલામાં તેના ઉપર વિજળી પડી ને તે મરી ગયો.

૩. ઈ૦ સ૦ ૧૪૭૪ માં રેમલ જેને કુંભાએ તેની ઉદ્ધતાઈને લીધે કહાડી મૂક્યો હતો તે ઉદા સાથે લડીને ગાદીએ બેઠો હતો. એણે દિલ્હીના બાદશાહ સાથે ને માળવાના ગ્યાસુદ્દીન સાથે ઘણીવાર લડાઈઓ કરીને તેમાં તેઓનો પરાભવ કર્યો.

રેમલને ત્રણ દીકરા હતા—સાંગો, પૃથિરાજ અને જેમલ. સાંગામાં શૌર્યની સાથે વિવેક હતો પણ પૃથિરાજનામાં માત્ર લડાઈનોજ જોસ્સો હતો. એક દહાડો ત્રણ ભાઈ ને તેનો કાકો સુરજમલ વાતો કરતા હતા ત્યાં સાંગાએ કહ્યું કે ચારણીદેવી કહે તો હું મારો રાજનો સઘળો હક પૃથિરાજને આપી દઉંછઉં. પછી તેઓ ચારણીદેવી પાસે ગયા. ચારણીદેવીએ શુકન જોઈને કહ્યું કે સાંગાને રાજ મળે એવું જણાય છે. એ સાંભળી પૃથિરાજ તરવાર કહાડી સાંગાને મારવા જતો હતો એટલામાં સુરજમલ વચમાં પડયો. એ બખેડામાં સુરજમલ ને પૃથિરાજ ઘણા જખમાયા અને સાંગો તરવારનાં પાંચ ઝટકા ખાઈને અને તીરથી એક આંખ ખોઈને નાશી ગયો. પૃથિરાજનાં જખમ રૂઝાયા પછી સાંગો તેનાથી ઘણોજ બીતો રહેતો ને એ કારણથી તે બહારનો બહાર ભરવાડોમાં ભટકયાં કરતો. રેમલને જ્યારે એ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેણે પૃથિરાજને તું તારી બહાદૂરી ઉપરજ જીવ, એમ કહીને કહાડી મૂક્યો. થોડે વર્ષે પૃથિરાજને તેના સાળાએ ઝેર પાયું; ને પૃથિરાજ મુઆ પછી તેનો બાપ રેમલ રાણો મૂઓ.

૪. ઈ૦ સ૦ ૧૫૦૯ માં સાંગો † રાણો ગાદીએ બેઠો. એના રાજ્યમાં ચિતોડ આબાદીની ટોચે ચઢયું. માળવાનો ને ગુજરાતનો એ રાજા મેવાડ ઉપર ચઢી આવતા પણ સાંગાની આગળ તેઓનું કંઈ ચાલતું નહીં. સાંગો લડવા જતો ત્યારે તેની સાથે ૮૦૦૦૦ ઘોડા, ઉંચી પદવીના ૭ રાજા, ૯ રાવ, રાવળ તથા રાવત ઉપનામનાં ૧૦૪ સરદાર અને ૫૦૦ હાથી એટલો રસાળો રહેતો હતો. એણે બાબરની સામાં લડાઈ કીધી તેની અગાઉ દિલ્હીનાં અને માળવાનાં રાજાઓની સામે મોટી મોટી ૧૮ લડાઈમાં ફતેહ મેળવી હતી.

બાબર ગાદી ઉપર બેઠા પછી બીજે વર્ષે

† સંગ્રામસિંહ.

તે ચિતોડના રાણા સાંગાની સામે ધસ્યો ઈ૦ સ૦ ૧૫૨૮. કનુવા આગળ સાંગાએ બાબરની ૧૫૦૦ માણસની હરોળને કાપી નાખી. બાબરે બીજીવાર ફોજ મોકલી તે પણ હારી અને સાંગાએ છેક બાબરની છાવણી સૂધી ધસારો કર્યો. એ વખત બાબરે પોતાના સરદારોને ભાષણો કરી સમજાવ્યા કે હવે જો હાર્યા તો સઘળું મિથ્યા છે. સેનનો નિશ્ચય જોવાને બાબરે કુરાનના સોગન ખવડાવ્યા ને પછી છાવણી ઊઠાવીને તે બે મૈલ સૂધી ધસી આવ્યો. સાંગો વિચારમાં પડયો કે હારેલા શત્રુ પાછા આટલી ઝડપથી કેમ આવી પહોંચ્યા; તોપણ એ સોળમી મારચની લડાઈમાં રજપુતો લડતાં હઠયા નહીં; પણ જ્યારે તુવાર વંશનો રાયસીનનો રાજા બાબરને મળી ગયો ત્યારે સાંગાને પાછું હઠવું પડ્યું. એ વેળા સાંગો જખમી થયો હતો ને તેના મોટા મોટા સરદારો કપાઈ મૂઆ હતા.— ડુંગરપુરનો ઉદેસિંહ રાવળ ૨૦૦ સગા સાથે, સલુંબરનો રતનો પોતાના ૩૦૦ ચંદાવટ સગા સાથે, મારવાડના રાજાનો દીકરો રાયમલ રાઠોડ, સોનગઢનો રાવ રામદાસ, ઊજો ઝાલો, ગોકળદાસ પ્રમાર અને માણેકચંદ તથા ચંદ્રભાણ જેઓ મેવાડમાં પહેલી પદવીના ચોહાણ સરદારો હતા તે આદિ ઘણાએક કપાઈ મૂઆ.

એ હારથી સાંગો મેવાડની ડુંગરી તરફ હઠયો ને તેણે પણ લીધું કે ફતેહ કરૂં તોજ ચિતોડમાં પગ મૂકું, પણ એ વચન પૂરૂં પડતાં પહેલાં તે બસવામાં મરી ગયો — કોઈ કહેછે કે વજીરોની સાંસણીથી કોઈએ ઝેર પાચું તેથી તે મૂઓ. સાંગો ઘણો જોરાવર હતો તેમ ઘણો દેખાવડો હતો. તેણે એક આંખ તો ભાઈની સાથે લડવામાં ખોઈ હતી. દિલ્હીના લોદી વંશના રાજા સાથે લડતાં એક હાથ ખોયો હતો. એક ગોળો લાગ્યાથી તે લંગડો થયો હતો અને તેનાં શરીર ઉપર ભાલા તથા તરવાર એ બેના મળીને ૮૦ જખમ ગણાતા હતા. તેણે માલવાના રાજા મુજફ્ફરને કેદ કીધો હતો અને રણથંભોરનો જબરો કિલ્લો લીધો હતો. સાંગો દુઃખમાં ઘડાયલો, બહાદૂર ને તુરંગી હતો તેમ પાછો ડાહ્યો પણ હતો.

૫. સાંગાની પછવાડે રતનો આવ્યો. એણે બાપની પેઠે પ્રતિજ્ઞા કરી કે રણક્ષેત્રજ મારી રાજધાની છે ને હુકમ કીધો કે ચિતોડના દરવાજા કદી બંધ ન કરવા,—જોઈએ મોગલ શું કરે છે! એ રતનો બુંદીના સુરજમલ સાથે લડતાં મરી ગયો. તેના વખત સૂધી તો રજપૂતોએ મેવાડનું એક વીઘું પણ ખોયું નહોતું.

૬. ઈ૦ સ૦ ૧૫૩૫ માં વિક્રમાજીત આવ્યો તે ચીડીઓ ને ખારીલો હતો. તેણે પોતાનો ઘણો વખત તાલિમબાજોમાં કહાડયો હતો તેથી પોતાના પાયદળ સિપાઈઓને ઘણા વધારી દીધા, જેથી ઘોડેસ્વાર રજપૂતો નાખુશ થયા હતા. ગુજરાતનો બહાદૂર રાણીની સામાં લડવા આવ્યો ત્યારે વિક્રમાજીત તેને મળ્યો પણ એનાં પાયદળનું જોર નબળું પડયું કારણ કે તેના સગા ને અમીરો આઘા ને આઘા રહેતા. તોપણ પોતાનાં ચિતોડને બચાવવાને તેઓ બહુ લડયા પણ આખરે હાર્યા.

હુમાયુ વિક્રમાજીતની મદદે આવ્યો અને તેણે ચિતોડમાંથી ગુજરાતના બહાદૂરને કહાડ્યો. વિક્રમાજીતે ફરીથી ગાદીએ બેઠા પછી પણ સરદારોનું મન દુખવવાની પોતાની ટેવ છોડી નહીં ને એ કારણથી તેઓએ જોરજૂલમથી તેની પાસથી ગાદી છીનવી લીધી.

વિક્રમાજીતની ચાલથી અમીરો તેની તરફ બેદરકાર થઈને રાણા સાંગાના મૂઆ પછી અવતરેલો તેનો દીકરો ઉદેસિંહ જે બાળક હતો તેને ગાદી આપવાના વિચારમાં હતા; પણ એ વખત હુમલો કરવા આવેલા મુસલમાનોથી ચિતોડને દીઓલાના રાજા સુરજમલના દીકરા વાઘજીએ બચાવ્યું હતું તેથી તેના ઉપર છત્રચામર થવા માંડયાં હતાં. થોડીવાર પછી તે વાઘજી લશ્કરમાં કપાઈ ગયો હતો. હુમાયુંની મદદથી વિક્રમાજીત ચિતોડની ગાદીએ પાછો બેઠો ત્યારે અમીરો સાંગાનો ભાઈ જે પૃથિરાજ ને એની રાખેલીનો છોકરો વનવીર* તેને ગાદી આપવાની તજવીજ કરવા લાગ્યા. વનવીરે પ્રથમ તો ના કહી પણ જ્યારે સરદારોએ તેને સમજાવ્યો કે આ વખતમાં મેવાડના રાણાને સરદારનો વિશ્વાસ નથી તેથી દેશને ઘણું નુકશાન થશે ત્યારે તેણે તે વાત કબૂલ કરી હતી. તેવામાં મહોલમાં બૂમ પડી કે વિક્રમાજીત મરીગયો.

વનવીરે વિચાર કીધો કે ઉદેસિંહ મોટો થશે એટલે મારા હાથમાંથી કારભાર જશે. પછી તે રાત્રે તરવાર લેઈને ઉદેસિંહને મારી નાખવા ગયો. છ વર્ષનો ઉદેસિંહ વાળુ કરીને પારણામાં સૂતો હતો તેવામાં તેની દાઈ જનાનામાં હોકારો સાંભળીને ચોંકી ઊઠી ને એણે ખબર કહાડી તો વિક્રમાજીતનું ખૂન થયલું. દાઈએ વિચાર્યું કે એક ખૂનની સાથે બીજું ખૂન થશે ને એ વિચારથી તેણે ઉદેસિંહને મેવાની ટોપલીમાં ઘાલી તે ઉપર પાતરાં ઢાંકી પોતાના ભરોસાદાર નાઈને કહ્યું કે એને કિલ્લામાંથી બહાર લેઈજ. આમ કરીને તે ગયો કે પેલીએ તરતજ પોતાનું બાળક પારણામાં સૂવાડી દીધું, એટલામાં વનવીર આવી પહોંચ્યો અને એણે પૂછ્યું કે કયાં છે ઉદેસિંહ? પેલી દાઈ કંઈ બોલી નહીં પણ તેણે દૂરથી આંગળી કરી પારણું બતાવ્યું; કે તરતજ વનવીરે તે તરફ ધસી બાળક ઉપર ઘા કર્યો. બાળકની ક્રિયા થયા પછી તે દાઈ બેરીસ નદીના ભાઠામાં જ્યાં પેલો વિશ્વાસુ નાઈ વાટ જોઈ રહ્યો હતો ત્યાં જઈ તેને મળી. અહીંથી તેઓ ડુંગરપુર ગયાં પણ ત્યાંના રાવળે કહ્યું કે હું રાખવાને તૈયાર છઉં પણ માલમ પડશે તો આ રાજને પણ નુકશાન થશે. પછી તેઓ ત્યાંથી ભોમિયા ભીલોની સાથે ઈડરને રસ્તે થઈ આવેલી પર્વતની ખિંડોમાં થઈને કોમલમેર ગયાં. ત્યાંનો અમલદાર જે જૈનધરમનો હતો તેના ખોળામાં દાઈએ ઊદેસિંહને મૂકયો ને કહ્યું કે આ તારા રાજનું રક્ષણ કરશે. એ અમલદાર ગભરાયો પણ તેની માએ કહ્યું કે આનાકાની શું કરે છે? વફાદાર થઈને આફતની સામાં જોતો નથી? પછીપેલી દાઈ કોમલમેરથી બહાર નીકળી ગઈ કારણ કે કદાચ લોકનો વહેમ પડે કે શ્રાવકના દીકરાને ને રજપુતાણીને શો સંબંધ!

એક વખત સોનગઢનો રાવ કોમલમેરનો અમલદાર જેનું નામ આશાશાહ હતું તેને મળવાને આવ્યો. એ પ્રસંગે આશાશાહે ઉદાને સામો લેવા મોકલ્યો. એ ઉદો સોનગઢવાળા સાથે એવી રીતે વર્ત્યો કે એણે જાણ્યું કે આ કોઈ શ્રાવક નથી, ને પછી એ વાત ફેલાઈ. પેલી દાઈએ પણ સઘળી હકીકત અમીરોને કહી. એઉપરથી મેવાડના મોટમોટા અમીરોએ કોમલમેર જઈને ઉદેસિં-

* ઉદેસિંગ બાળક પડ્યા ને હંગામના વખતમાં બાળકરાજા ઉપયોગી ન પડ માટે વનવીરને ગાદીએ બેસાડ્યો.

હને ટીકો કીધો ને તેની આણ ચાલી. એ સાંભળી વનવીરે સામા થવાની તજવીજ કીધી પણ કંઈ તેનું ફાવ્યું નહીં ને આખરે તેને દક્ષિણમાં નાસી જવું પડયું.

૭. રાણો ઉદેસિંહ ઈ૦ સ૦ ૧૫૪૧–૪૨ માં ગાદીએ બેઠો. એનામાં રાજગુણ એકે નહોતો–શૂરપણું તો મૂળગુંજ નહોતું.

એના વખતમાં અકબરે ચિતોડ ઉપર હલ્લા કર્યા. પહેલી વખત તો રાણાની રાખેલી રાણીની મર્દાની હિંમતથી અકબરને પાછું હઠવું પડયું હતું પણ બીજીવારે જ્યારે અકબર ચિતોડ આગળ આવ્યો ત્યારે રાણો ગભરાયો ને એણે તો ચિતોડ છોડી દેવું ધાર્યું, તોપણ એ પ્રસંગે પણ દેશાભિમાની રજપુતો બહાર આવ્યા. ઘણા સરદારો પડયા પણ તેમાં બેડરનો જેમલ ને કેલવાનો ફત્તો એ બે જણે ખરી બહાદૂરીથી લડી પોતાનાં નામ તવારીખમાં અમર રાખ્યાં. જ્યારે સલુંબરનો સરદાર ચિતોડ આગળ પડયો ત્યારે સેનની સરદારી કેલવાના ફત્તાને મળી. એ ૧૬ વર્ષના ફત્તાને તેની માએ કેસરિયાં કરાવ્યાં (બાપ તો પહેલી લડાઈમાં માર્યો ગયો હતો) અને તેની બાળક વહુને ભાલો આપીને પોતે પણ તેની સાથે ખડક ઉપરથી નીચે લડવા ઊતરી પડી. એ જોઈ રજપુતોએ મરણિયા થઈને ઘણીવાર સૂધી ટકાવ રાખ્યો; પણ પછી એક ગોળી જેમલને વાગી. એણે વિચાર્યું કે દૂરથી આવેલી ગોળીથી મરવું એમાં કંઈ કીર્ત્તિ નથી ને પછી રજપુતોને બોલાવી ધસારો કરવાનો મનસૂબો કીધો–તરતજ ૮૦૦૦ રજપુતોએ કેસરિયાં કર્યાં–દરવાજા ખુલ્લા મૂકી એકદમ ધસારો કર્યો ને સઘળા કપાઈ ગયા.

એ પ્રમાણે રજપુતોની હાર થઈ ને અકબર ચિતોડમાં પેઠો સંવત ૧૬૨૪ ની ચૈતર સુદી ૧૧ ને વાર રવિ–ઈ૦ સ૦ ૧૫૬૮ ના મે મહિનામાં. નવ રાણી, પાંચ રાજકુંવરી, બે બાળક કુંવર અને સરદારોનાં કુટુંબ એ સૌ અકબરને ચિતોડમાં પેઠો જાણી બળીમૂઆં; તેમ શહેરનાં ૩૦૦૦૦ માણસો અકબરના લશ્કરથી કપાઈ પડયાં.

ઉદેસિંહ ચિતોડથી નાસીને થોડોક કાળ રાજપીપળાના જંગલોમાં ગાળ્યો ને ત્યાંથી પછી તે અર્વલીની તળેટીમાં જઈ રહ્યો. અહીં તેણે શહેર વસાવ્યું, જે ઉદેપુર એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

ચિતોડ ખોયા પછી ઉદેસિંહ ૪ વર્ષ જીવીને પોતાની ૪૨ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો. એને પણિયત રાણીથી ૨૫ દીકરા થયા હતા તેમાંનો જગમલ બાપની ઈચ્છા પ્રમાણે ગાદીએ બેઠો; પણ આમ કરીને રણસિંગડાં ફુંકાયછે ને નેકી પુકારાયછે એટલામાં કેટલાક સરદારો માંહોમાંહે મસલહત કરવા મંડી પડયા–ઉદેસિંહની રાણીઓમાં એક જે સોનગઢવાળી હતી તેનો ભાઈ પોતાના ભાણેજ પ્રતાપને ગાદીએ બેસાડવાને ઈચ્છતો હતો અને તેણે ચંદાવટના મુખીને પૂછ્યું કે જગમલને શેની ગાદી આપોછો? ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે "મરવા પડેલો દૂધ માગે તો તેને શું ના કહીએ?–સબુર કર, પ્રતાપજ ગાદીએ બેસશે." પ્રતાપ જવાની તૈયારી કરતો હતો એટલામાં ચંદાવટનો મુખી અને એક બીજો સરદાર દરબારમાં ગયા અને અકેક જણે જગમલનો અકેકો હાથ પકડી ગાદી ઉપરથી ઊઠાડી નીચે બેસાડયો ને પછી ચંદાવટે કહ્યું કે મહારાજ તમે ભૂલી ગયા, એ ગાદી તો તમારા ભાઈને માટે છે,

અને પછી પ્રતાપને તરવાર બાંધીને ત્રણવાર નીચાં વળી સલામ કરી તેની આણ વર્ત્તાવી.

પ્રતાપ રાણો ગાદીએ તો બેઠો ખરો પણ નહીં રાજધાનીનાં ઠેકાણાં ને નહીં રાજના ઉત્કર્ષ કરવાના સાધનોનાં ઠેકાણાં. તેનાં સગાં સાથી સૌ પડતી હાલતને લીધે નિરાશ થઈ ગયલાં હતાં, તોપણ પોતાના કુલીનપણાંના અને દેશાભિમાનના જોસ્સાથી છડે હાથે પણ તેણે પોતાના બાપદાદાનું ચિતોડ મોગલ પાસથી પાછું લેવાનો નિશ્ચય કીધો. પોતાના વડીલોના પરાક્રમ વાંચીને અને ચિતોડમાં શત્રુઓને કેદ કર્યા હતા તે સંભારીને અને સઘળા દહાડા કંઈ સરખા જતા નથી એમ વિચારીને અને મહેનતનું ફળ મળશેજ એમ સમજીને તેણે પોતાના સાહિત્યની અનુકૂળતાનો વિચાર ન કરતાં પોતાના જોરાવર દુશ્મનોની સામે મથવાનો આરંભ કીધો.

પોતાના કેટલાક વિશ્વાસુ વિવેકી અને અનુભવી સરદારોની સહાયતાથી પ્રતાપે કોમલમેરને રાજધાની કરી પોતાનાં રાજ્યનો બંદોબસ્ત કીધો. કોમલમેર ગગુંડા વગેરે કિલ્લા મજબુત કર્યા અને પોતે મેવાડના મેદાનમાં લડવાને અશકત હતો તેથી તેણે પોતાની રૈયતને પહાડોમાં રહેવાનો હુકમ કીધો. એથી પહેલું આ થયું કે યૂરોપનો માલ સુરતથી મેવાડમાં થઈ મોગલરાજ તરફ જતો તે તેણે લૂટ્યો.

જેમ પ્રતાપને ચિતોડ પાછું લેવાનો આગ્રહ હતો તેમ અકબરને મેવાડ જેર કરવાનો હતો; ને જ્યારે મારવાડ, આંબર, બિકાનેર વગેરે રજપુત સંસ્થાનો અકબરની તેહેનાતમાં આવ્યાં હતાં ને માત્ર મેવાડજ આવવું બાકી રહ્યું હતું ત્યારે બાદશાહે વધારે આગ્રહ ધર્યો હતો. અકબરે જ્યારે અજમેરમાં છાવણી નાખી ત્યારે પ્રતાપ બહુ ગભરાયો ને ગભરાવાનું મોટું કારણ તો આ હતું કે પોતાના સંબંધી રાજ્યો અને પોતાના બે ભાઈઓ પણ શત્રુના સહાયી થયા હતા.

જ્યારે અકબરનું મહોટું લશ્કર તેના વડા દીકરા સીલીમની સરદારી નીચે મેવાડ ઉપર તૂટી પડયું ત્યારે પ્રતાપ પોતાની દેશી ટેકરીઓને ભરોસે ૨૨૦૦૦ રજપુતોને લેઈને આર્વલી પર્વતના હલધુઘાટના મેદાનમાં સામો લડવાને ઊભો રહ્યો. એ ઠેકાણે ઈ૦ સ૦ ૧૫૭૬ ની જુલાઈમાં-સંવત ૧૬૩૨ ના શ્રાવણ સુદ ૭ મે મોટી લડાઈ થઈ. પ્રતાપે આંબરનો રાજા માન જે અકબરની તરફથી લડવા આવ્યો હતો તેને મારવાની ઘણી ઘણી તજવીજ કીધી પણ તેમાં તો તેનું ન ફાવ્યું તોપણ એટલે લગી તો ધસારો કર્યો હતો કે સીલીમની પાસે ઊભેલા રક્ષણ કરનારાઓને તેણે કાપી નાખ્યા હતા; અને જો કદાચ સીલીમના હોદ્દાને લોઢાનાં પતરાં ન હોત તો તેને પણ પોતાના ભાલાથી ઘા કરી પાડયો હોત. એ ઠેકાણે યુદ્ધ ખૂબ મચ્યું. મોગલનું લશ્કર સીલીમને બચાવવાને મથે અને મેવાડનો પ્રતાપ જેને એ વખત ત્રણ ભાલાથી, એક ગોળીથી ને ત્રણ તરવારથી જખમો લાગ્યાં હતાં તેને બચાવવાને રજપુતો મથે. પ્રતાપ ત્રણવાર પડતો બચ્યો હતો ને ચોથીવાર પડતો હતો તેટલામાં ઝાલાના રાજાએ પ્રતાપના ઉપરનું છત્ર પોતાને માથે ધરીલેઈને આગળ ધસારો કર્યો, જેથી તે પ્રતાપ છે એમ જાણી રજપુતસેન પણ તેની સાથે ધસ્યું ને એથી પ્રતાપ પાછળ રહ્યો ને બચ્યો. એ સઘળું કરવા છતાં મોગલની આગળ રજપુતનું ચાલ્યું નહીં—ઝાલો પડયો અને જે ૨૨૦૦૦ હલધુઘાટને બચાવવાને એકઠા

થયા હતા તેમાંથી માત્ર ૮૦૦૦ જીવતા પાછા વળ્યા.

પ્રતાપ એકલો પોતાના બહાદૂર ચેતક નામના ઘોડા ઉપર નાઠો. તેની પાછળ બે મોગલ સરદારો દોડયા હતા. એ વખત એક નાની નદી ઓળંગતાં ઘોડાએ પ્રતાપને પડીજતો બચાવ્યો હતો. પ્રતાપે પાછળ જોયું તો પોતાનો ભાઈ સકતો જે દુશ્મનાઈ રાખતો તે હતો. પ્રતાપે જાણ્યું કે દુશ્મનની તરફથી મને પકડવાને આવેછે પણ પ્રતાપની હાર જોઈને સકતાનાં હૈયામાંથી વેરભાવ જતો રહ્યો હતો ને પ્રતાપને બચાવવાનું તેને વહાલ ઉપજ્યું હતું. પછી બે ભાઈઓ મળ્યા; પણ અહીંઆં આમ કરીને રાણો પોતાના જખમી થયલા ને થાકેલા ચેતક ઉપરથી ખોગીર કહાડીને ભાઈના ઘોડા ઉપર મૂકેછે તેટલામાં ચેતક* પડયો ને મૂઓ. સકતાએ પ્રતાપને ઘોડો આપી વિદાય કર્યો ને પોતે બીજા ઘોડા ઉપર બેસીને સીલીમ પાસે ગયો. સીલીમે પૂછયું કે તારો ઘોડો કયાં ગયો કે તારે આ ખોરાસાની ઉપર આવવું પડયું? સકતાએ જવાબ દીધો કે પ્રતાપે પાછળ લાગેલાઓને કાપી નાખ્યા છે એટલુંજ નહીં પણ મારા ઘોડાને પણ કાપી નાખ્યો જેથી મારે ખોરાસાની ઉપર આવવું પડયું; પણ જ્યારે સીલીમે કહ્યું કે સાચું બોલ, ગુનાહ માફ છે ત્યારે સકતાએ જવાબ દીધો કે રાજનો ભાર મારા ભાઈના ખભા ઉપર છે ને તે સંકટમાં આવી પડયો તેથી મારાથી તેને મદદ કર્યા વિના રહેવાયું નહીં. સીલીમે પોતાનો બોલ પાળ્યો પણ પછી સકતાને રજા આપી. સકતો ઉદેપુર આવી પ્રતાપને મળ્યો.

હલધુઘાટની ફતેહથી સીલીમે ડુંગરીઓ છોડી પણ પાછો વસંતઋતુ આવ્યો એટલે તેણે કોમલમેરને ઘેરો ઘાલ્યો. એ ઠેકાણે પણ પ્રતાપે પોતાની બહાદૂરીથી ઘણો ટકાવ કીધો પણ જે કુવાનું પાણી તેના પીવામાં આવતું તેમાં કીડા થયા ત્યારે તે ત્યાંથી ખસ્યો. કોમલમેરની લડાઈ જે સંવત ૧૬૩૩ ના માઘસુદ ૭–ઈ૦ સ૦ ૧૫૭૭ માં થઈ તેમાં પણ મોટા મોટા રજપુત સરદારો પડયા. મોગલ લશ્કરે એ લડાઈ જીત્યા પછી તેના એક સરદાર રાજા માનના હાથ નીચે ધરમેટી અને ગગુંડાના કિલ્લાને ઘેરા ઘાલ્યા. મહોબતખાને ઉદેપુર લીધું ને એક સરદાર ચંદ જ્યાં પ્રતાપ હતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. એ બારીક વખતમાં પણ પ્રતાપ છૂપે છૂપે ઠેકાણે ભરાઈ ભરાઈને પોતાની ઈસારતથી પોતાના માણસ એકઠાં કરી કરી વચમાં વચમાં પોતાના દુશ્મનનાં લશ્કર ઉપર તૂટી પડતો હતો. એક ફરીદ નામનો મોગલ સરદાર જેણે પણ લીધું હતું કે પ્રતાપને પકડું તોજ જીવું તેના તમામ લશ્કરને પ્રતાપે કાપી નાખ્યું. ઘણું ઘણું કરતાં પણ પ્રતાપ તો નથીજ પકડાતો એવું જોઈને અને ચોમાસાંથી નદીનાળાંના પૂર મજલમાં બહુ નડશે એમ વિચારી મોગલ લોકોએ કંટાળીને લડાઈ બંધ રાખી.

જેમ જેમ વર્ષ જતાં ગયાં તેમ તેમ પ્રતાપનાં સાહિત્યની અનુકૂળતા ઘટતી ગઈ. રખેને મારું કુટુંબ બંધીખાને પડે એની તેને ઘણી કાળજી હતી; ને તેના વિશ્વાસુ ભીલોએ

* તેનો ચબુતરો બંધાવ્યો છે. એનો એક પગ સીલીમના હાથીના ગંડસ્થળ ઉપર ને પ્રતાપે પોતાનો ભાલો સીલીમની સાંમાં ઉગામેલો એવું ચિત્ર મેવાડમાં હજી પણ ઠામ ઠામ જોવામાં આવે છે.

તેના પરિવારને ટોપલામાં ઘાલી જવારાની કલઈની ખાણોમાં લેઈ જઈ સંતાડયો ન હોત તો તે શત્રુના હાથમાંથી બચ્યો ન હોત. એ ભીલો તે પરિવારને ખવડાવતા ને તેની રખેવાળી કર્યા કરતા. એ સઘળાં દુઃખની અંદર પણ પ્રતાપે પોતાની ધીરજ અને કુલીનપણાંની રીતભાત એ મૂકયાં નહોતાં. એક વખત અકબરના ફરમાવ્યાથી એક જાસુસે પ્રતાપની હાલત જોઈ આવી આવી રીતે બ્યાન કર્યું હતું કે તે પોતાના થોડા સરદારોને લેઈને સાથે જમવા બેસેછે ને તેમાં તેઓને તેઓના દરજ્જા પ્રમાણે એક પછી એકને પ્રતાપ જમી રહ્યા પછી મેવાનું લહાણું કરેછે ને તેઓ મોટાં માન સાથે લેછે. એ સાંભળી અકબરને બહુ લાગ્યું હતું અને રજવાડાના દરેક રાજાના મોડાંમાંથી 'ધન્ય છે પ્રતાપને' એમ નીકળ્યું હતું. પ્રતાપનાં પરાક્રમ અને તેની ખંત એ વિષે ખાનખાનાન લખી ગયો છે કે "આ દુનિયામાં કોઈ ચીજ હમેશાની નથી; જમીન ને દોલત જતાં રહેછે પણ મોટાં નામની નેકી હમેશ રહેછે.—પ્રતાપે દોલત ને જમીન ખોયાં પણ પોતાનું માથું નીચું નમાવ્યું નથી ફક્ત એજ રાજાએ પોતાના ખાનદાનની આબરૂ રાખી છે."

એ ઊપલી હાલતતો કંઈજ નહીં પણ હવે એવી તંગીની હાલત આવી પડી કે જે હાલતમાં પોતાના પ્રાણથી વહાલાં માણસોને જોઈને પ્રતાપ દીવાના સરખો થઈ રહ્યો. તેની વહાલી સ્ત્રી ખડકમાં અથવા ગુફામાં પણ ધાસ્તીમાંની ધાસ્તીમાં રહેતી ને તેનાં ભૂખથી ટળવળતાં બાળકો તેની આસપાસ વીટળાઈને રડયાં કરતાં હતાં; મોગલની ધાસ્તીથી તેઓને ઘણીકવાર પીરસેલાં ભાણાં ઉપરથી ઊઠી જવું પડતું હતું. એક વખત રાણી અને દીકરાની વહુએ ઘાસના મૂળિયાંના લોટની અંગાખરીઓ કરીને સૌને અકેકી વહેંચી આપી હતી તે વેળા તેઓની પાસે પ્રતાપ સૂતો સૂતો પોતાનાં દુઃખનો વિચાર કર્યા કરતો હતો; તેટલામાં બાળક દીકરીને માટે ઢાંકેલી અડધી અંગાખરી બિલાડી આવીને ખાઈ ગઈ તેથી તેણે રોઈ રોઈને ખળિયાણ કરી મૂકયું એ જોઈને પ્રતાપ છેકજ નિરાશ થઈ ગયો.—તેણે પોતાના દીકરાઓને અને સગાઓને રણમાં કપાતા જોયા હતા તે વેળા તેને આટલું લાગ્યું નહોતું કેમકે તેમ લડી કપાવવાને તેઓ જન્મ્યા હતા પણ તેનાં બાળક ભૂખે ટળવળતાં હતાં તે તેનાથી જોવાતું નહોતું. એ હાલતમાં પ્રતાપે પોતાના રાજપદને ધિક્કાર્યું અને અકબરને કાગળ લખી જણાવ્યું કે મારા દુઃખમાં સહાય થા.

પ્રતાપ નમ્યો એ જોઈને અકબરે પોતાના રાજ્યમાં ઓચ્છવ કર્યો ને પ્રતાપનો કાગળ સઘળા રજપુત રાજાઓને દેખડાવ્યો. એ રજપુતમાં એક પૃથિરાજ નામનો બિકાનેરવાળાનો ભાઈ હતો તેણે અકબરને કહ્યું કે હું પ્રતાપને સારીપેઠે ઓળખું છઉં—તમે તમારૂં આખું રાજ આપી દેશો તોપણ તે તમને નમે એવો નથી ને આ કાગળ તો કોઈ એના દુશ્મને લખ્યો હશે. એણે રાજાને અરજ કીધી કે તમારો હુકમ હોયતો હું પ્રતાપને લખી જવાબ મંગાવું કે તું તાબે થયો છે? અકબરે હા કહી ને પછી એ બહાને પૃથિરાજે *પ્રતાપને લખ્યું કે "હિંદુની

* એ ઘણો શૂરો હતો ને કવિતા પણ સારી કરતો. એણે પ્રતાપને કવિતામાં કાગળ લખીને ઉશ્કેર્યો હતો. એ પ્રતાપના નામને પૂજતો હતો.

આશા હિંદ ઉપર છે તોપણ શું તે રાણો મૂકી દેછે ? આપણા રાજાઓએ પોતાની બહાદૂરી અને આપણી સ્ત્રીઓએ પોતાની આબરૂ ખોઈછે; હવે પ્રતાપ તાબે થયો એટલે અકબર સઘળાઓને સરખાજ હલકા ગણશે. આપણા લોકના બજારમાં અકબર દલાલ છે. તેણે સઘળાઓને ખરીદ કીધા છે પણ હજી એક ઉદાનો દીકરો બાકી રહ્યો છે. સૌએ તો ક્ષત્રીનું નામ બોળ્યું છે પણ હવે એ બજારમાં * ચિતોડ પણ આવ્યું શું ? છેકજ નિરાશ થઈ ગયેથી રજપુતોને આ બજારમાં આવી પોતાની બૈરીઓની હુરમત લેવાતી જોવી પડી પણ એ બેઆબરૂમાંથી હજી હમીરનો વંશજ ફકત બચ્યો છે. દુનિયા પૂછે કે એ બેઆબરૂમાંથી પ્રતાપ કેમ બચે છે ? તેની મર્દાઈ અને તેની તરવાર એ શિવાય બીજું કંઈ નથી—એથીજ એણે ક્ષત્રીનો ટેક રાખ્યો છે. એ દલાલનું પણ એક દહાડો આવી પહોંચશે—એ કંઈ હમેશ જીવવાનો નથી અને પછી આપણા રજપુતો પ્રતાપનીપાસે આવશે. વેરાન થઈ ગયલી જમીનમાં રજપુતનું બી રોપાવાને સઘળા આશા રાખે છે કે રજપુતનું બી પ્રતાપ શુદ્ધ રાખે અને તે શુદ્ધપણું પાછું ચળકશે." પૃથિરાજ રાઠોડના એ કાગળથી પ્રતાપને શૂર ચડ્યું અને તેણે અકબરને તાબે થવાનું માડી વાળ્યું.

ઘણું મથતાં પણ પોતાનું ફાવતું નથી એમ જોઈને પછી પ્રતાપે પોતાનો દેશ છોડવાનું નક્કી કીધું કુટુંબ કબીલો અને સરદાર તથા સાથી તેઓ પણ હલકા પડવાના કરતાં દેશની બહાર નીકળી પડવું વધારે સારૂં ધારતા તેઓને સાથે લેઈને પ્રતાપ આવેલી પર્વત ઊતર્યો અને રણની લગભગ આવી પહોંચ્યો. પણ એવામાં તેના વજીર ભામાશાહે પોતાના બાપદાદાની દોલત પ્રતાપની આગળ મૂકી કહ્યું કે આથી ૨૫૦૦૦ માણસનો ૧૨ વર્ષ ટકાવ થશે—તમે મેવાડ ન છોડો. આ મદદથી ઉસ્કેરાઈને પ્રતાપે પોતાના સાથીઓ એકઠા કર્યા ને દુશ્મન એવા ખ્યાલમાં હતા કે પ્રતાપ પાછો હઠેછે એટલામાં તેણે દેવરને ઘેરો ઘાલ્યો અન ત્યાંના મોગલ લશ્કરને કાપી નાખ્યું. પછી પ્રતાપે કોમલમેર ને બીજા ૩૨ કિલ્લા લીધા (ઈ૦સ૦૧૫૯૦);—ચિતોડ અજમેર ને મેડલગઢ એ ત્રણ શિવાય બાકી સઘળું મેવાડ હસ્તગત કરી લીધું. મરતી વખત તેના મોટા મોટા વિશ્વાસુ સરદારો પાસે હતા ને પ્રતાપે મોટો નિશાસો મૂકયો તે જોઈને સલુંબરના અમીરે પૂછયું કે રાણાજી તમારો જીવ કેમ દુખાય છે ત્યારે પ્રતાપ બોલ્યો કે મારો દેશ તાર્તર લોકના હાથમાં ન જાય એવી તમે મને ખાતરી આપો. મારા દીકરામાં હોશ નથી અને સરદારો જે નિરાશ થઈ ગયા છે તે હવે સ્વતંત્રતા જાળ-

* અકબરે દર મહિનાને નવમે દહાડે પોતાની દરબારના ચોકમાં બજાર ભરવાનું ઠેરવ્યું હતું—બાદશાહ પુરૂષનું દરબાર ભરતો ને બેગમ સ્ત્રીઓનું દરબાર ભરતી. એ સ્ત્રીઓના દરબારમાં વેપારીઓની સ્ત્રીઓ માલ વેચવા બેસતી ને અમીર ઉમરાવની સ્ત્રીઓ તે ખરીદ કરતી. એ બજારમાં અકબર પણ ઓરતને વેશ ફરતો ને પોતાના વિષે શું બોલાય છે તે સાંભળતો. એ પ્રસંગથી ઘણીક રજપુત રાણીઓની હુરમત લેવામાં આવી હતી. ઉપલા પૃથિરાજની સ્ત્રી જે મેવાડના રાણાની બેટી હતી તેને જ્યારે અકબરે સપડાવી ત્યારે તેણે તરત જમીઓ કહાડી અકબર ઉપર ઊગામ્યો હતો ને હવેથી એ રીતે રજપુતાણીની હુરમત નહીં લઉં એવું વારેવારે તેણે અકબર પાસે વચન લીધું હતું.

વવાના નથી. હું જાણું છઉં કે મારી પેઠે હવે કોઈ ઝુપડાંમાં † રહેનાર નથી. એ સાંભળી સરદારોએ બાપા રાવળની ગાદીના સોગન ખાઈને કહ્યું કે જ્યાંસૂધી અમે મેવાડને સ્વતંત્ર નહીં કરીએ ત્યાંસૂધી મહેલ હવેલી નહીં બાંધીએ. એ વચનથી સંતોષ માની પ્રતાપે દેહ મૂકી ઈ૦ સ૦ ૧૫૯૭.

૨. પ્રતાપને સત્તર દીકરા તેમાંથી અમરસિંહ જે સૌથી મોટો તે મેવાડનો રાણો થયો. થોડાં વર્ષ તો મોગલરાજની તરફથી સતાવણી ન થઈ ને તેથી અમર સાવચેતીમાં ન રહેતાં મોજશોખમાં પડ્યો. એણે બાપનો હુકમ તોડી સરોવરને કાંઠે એક નાનો પણ સુંદર મહેલ બંધાવ્યો.

અકબરને મૂઆંને ચાર વર્ષ થયાં કે બાદશાહી સત્તા કબૂલ કરાવવાને જાંહાંગીરે રાણાને કહેવડાવ્યું. જ્યારે સઘળા સરદારો અમરસિંહને કહેવા ગયા કે ઊઠો તૈયારી કરો ત્યારે અમર રાણાની મરજી કંઈ દેખાઈ નહીં. ચંદાવટ વાળો બોલ્યો કે પિતા શું કહી ગયા છે? તેના દાખલા જોઈ આપણે હિંમત ન હારવી જોઈએ. ઘણું સમજાવ્યો તોપણ રાણાએ મરજી ન કરી ત્યારે ચંદાવટવાળો સલુંબરનો સરદાર રાણાનો હાથ ઝાલી તેને ગાદી ઊપરથી ઊઠાડી મહેલી બૂમ પાડી બોલ્યો કે સરદારો સ્વાર થાઓ અને પ્રતાપના દીકરાને અપયશમાંથી બચાવો. એ વેળા દરબારમાં કેટલોએક બબડાટ ચાલ્યો પણ પછી મોટા સરદારોએ સલુંબરવાળાને ટેકો આપ્યો તેથી અમર ગુસ્સામાંનો ગુસ્સામાં પોતાનાં લશ્કરને લેઈને જગન્નાથ લગી આવ્યો; અહીં આવ્યા પછી એનો ગુસ્સો ઊતરી ગયો ને પછી આંખમાં ઝળઝળિયાં આણતાં બંધ કરી મૂછપર હાથ મૂકી તેણે બધા સરદારોને કાલાવાલા કીધા કે મેં જે તમારૂં અપમાન કીધું છે તે માફ કરજો ને પેલા સલુંબરના સરદારને કહ્યું કે ભાઈ આગળ ચાલો બાપના નામને બટ્ટો લાગશે તેવું નહીં થાય. પછી તેઓ ઉદારતા ને શૌર્યના વિચારથી દેવર આગળ પહોંચ્યા. અહીં ખાનખાનાનના ભાઈની સરદારીવાળાં બાદશાહી લશ્કરની સાથે લડાઈ થઈ તેમાં રાણાના કાકાએ મોગલને હરાવ્યા ઈ૦ સ૦ ૧૬૦૮. એ લડાઈ પછી તહ થયો પણ તે થોડીવાર ચાલ્યો ને ઈ૦ સ૦ ૧૬૧૦ માં રાનપુર આગળ બીજી લડાઈ થઈ તેમાં પણ રજપુત જીત્યા.

એ ઉપરા ઉપરી હારથી ચોંકીને જહાંગીરે ચિતોડમાં એક નવા રાણાની ગાદી કરવાનું ઠેરવ્યું, એવી મતલબથી કે અમરસિંહના મળતીઆમાંના ઘણાક ખસી જાય; પણ રજપુતના સંપે જહાંગીરનું ફાવવા નજ દીધું. ચિતોડની ગાદીને માટે જે રજપુતને મોકલ્યો હતો તેને પોતાના બાપદાદાના મોટાં પરાક્રમ સાંભરી આવેથી અને દેશભક્તિ વણસાડયાનો પશ્ચાત્તાપ થયેથી પોતાના ભત્રીજા અમરસિંહને ચિતોડની ગાદી સોંપી ને પોતે ‡ જતો રહ્યો.

† એ આજ્ઞા તો પછવાડેથી પળાઈ નથી પણ બીજીઓની કેટલીક નિશાનીઓ હજી પણ છે— નગારાં લડાઈમાં અથવા સવારીમાં પ્રતાપ પાછળ રાખતો તે આજપણ તેમજ રાખવામાં આવેછે; પ્રતાપ પત્રાવળીમાં જમતો તેની નિશાનીમાં હાલના રાણાઓ સૂતાં રૂપાંની થાળી નીચે એક પાતરૂં મૂકેછે; પ્રતાપ ઘાસ ઉપર સૂતો તેની નિશાનીમાં હાલનાં રાણાઓ પથારી તળે એક ઘાસનું તરણું મૂકેછે; મોરપીછનાં ચમર સાથે એક તાડછું પણ રાખેછે.

‡ એનું નામ સકતો હતું—જેણે પ્રતાપને બચાવ્યો હતો તે ભતરીજાને ગાદી આપીને બાદશાહી દરબારમાં ગયો. અહીં જ્યારે જહાંગીરે ઠપકો આપ્યો ત્યારે તે તરતજ કટાર કહાડી પોતાનાં પેટમાં મારી મરી ગયો.

એ રીતે ચિતોડ અમરસિંહના હાથમાં આવ્યું પણ કિલ્લા કોટ બાંધવાને તેની પાસ પૈસા નહોતા તેથી ઘણો ફાયદો થયો નહીં. તોપણ મેવાડના મ્હોટાં શહેરો ને કિલ્લાઓ મળી એંશીએક જગા પાછી તેના તાબામાં આવી.

જહાંગીર ઘણો ગભરાયો પણ પછી મોહું લશ્કર પોતાના દીકરા પરવેઝની સરદારી તળે રાણા સાથે લડવાને મોકલ્યું પણ એમ સમજાવીને કે રાણો અથવા તેનો મોટો દીકરો તારી પાસે આવે તો તેનો યોગ્ય રીતે સત્કાર કરવો ને દેશને કંઈ નુકસાંન કરવું નહીં.

રાણાએ ખાનનોર આગળ ઈ૦સ૦ ૧૬૧૧ માં લડાઈ આપી તેમાં બાદશાહી લશ્કર બેહુરમત થઈ માર્યું ગયું. એ વખત પરવેઝ પહાડી રસ્તાઓમાં ગુંચવાઈ ગયો; છાવણીમાં ઠંટા ફીતુર થવા માડયાં; ખોરાકી બંધ થઈ ને ઘણાં માણસો કપાઈ ગયાં. પછી જહાંગીરે પરવેઝના દીકરાને મોકલ્યો પણ તેનીપણ હાર થઈ ને તે કપાઈ મૂઓ.

પ્રતાપ મૂઆ પછી અમરસિંહે મોગલ સાથે સત્તર મોટી લડાઈ કીધી પણ એથી મોટા મોટા જૂના સરદારો મરી ગયા તેથી અને દ્રવ્યાદિક સાધન એકઠાં કરવાની તેને નિરાંત નહોતી તેથી અને પોતાના જુવાન સરદારોને તરબીયત કરવાની ફુરસદ નહોતી તેથી જ્યારે જહાંગીરે મોટું લશ્કર શાહજહાંની સરદારી તળે મોકલ્યું ત્યારે અમરનું કંઈ ફાવ્યું નહીં. રાણાના મોટા મોટા સરદારો ને બૈરાંઓ પકડાયાં તેથી રાણો છેક નાઉમેદ થઈ ગયો ને તેણે વિચાર કીધો કે જો હું હજૂર સામો થઈશ તો મારે કેદ અથવા દેશ બહાર રહેવું પડશે. એમ વિચારી અમરસિંહે પોતાના બે સરદાર શાહજહાં પાસ મોકલી કહેવાડ્યું કે બાદશાહ જો મને માફ કરી મહારો હાથ ઝાલેતો હું તેને તાબે રહેવા તૈયાર છઉં, અને જેમ બીજા રજપુત રાજા તહેનાતમાં છે તેમ હું મારા કરણને પણ રાખીશ. હુંતો હવે ઘરડો થવા આવ્યો છઉં માટે મારાથી તો આવી શકાશે નહીં.

બાદશાહે ખુશી થઈને રાણાને લખ્યું કે હું તને માફ કરૂં છઉં ને પછી દોસ્તદાવે લખતો હોય તેવું એક ફરમાન મોકલ્યું કે તું ગભરાઈશ નહી, હું તારૂં રક્ષણ કરીશ; અને પોતાના દીકરા શાહજહાંને લખ્યું કે રાણાની ઈચ્છા ઉપરાંત વર્ત્તીશ નહીં. એ રીતે મેવાડ છેકજ લાચાર હાલતમાં આવી જઈ દિલ્હીની મુગલાઈનું ઉપરીપણું કબૂલ કીધું ઈ૦ સ૦ ૧૬૧૬.

---

૧. ઈ૦ સ૦ ૧૬૨૧ માં અમરસિંહ મરણ પામ્યો ને તેના દીકરા કરણની આણ ફરી. તે શૌર્ય તથા વર્ત્તણુકમાં ઓછો ન હતો. પોતાના બાપની વખતની નાણાની તંગીમાંથી છૂટવાને તે પોતાના દુશ્મનોના મુલકમાંથી ન મનાય તેવી ઝડપથી પસાર થઈને સુરત લૂટી ગયો હતો, અને યુદ્ધ પરાક્રમ બતાવવાનો પ્રસંગ ન હતો તેથી તેણે કિલ્લા કોટ મજબુત કર્યા ને દેશને સણગાર્યો—તેણે રાવળા નામનો મહેલ બંધાવ્યો છે.

૨. કરણની પછી તેનો દીકરો જગતસિંહ આવ્યો. તેણે જહાંગીરનાં મરણની ખબર ખુરૂમને ઈરાન લખી હતી ને જ્યારે એ સુરત આવ્યો ત્યારે એને તેડવાને પોતાના રજપુતો મોકલ્યા હતા. ખુરૂમ ઉદેપુરમાં આવી શહાજહાં નામ ધરાવી બાદશાહ કહેવડાવવા લાગ્યો. એ પ્રસંગે શહાજાંહે પાંચ પરગણાં ને એક અમૂલ્ય લાલ રાણાને બક્ષીસ આ-

પ્યાં ને ચિતોડનો કિલ્લો બાંધવાની રજા આપી. જગતસિંહે ૨૬ વર્ષ સ્વસ્થતામાં રાજ્ય કર્યું. તેણે જગનિવાસ નામનો આરસપહાણનો મહેલ બંધાવ્યો છે. જગતસિંહ પોતાની પદવીનાં ભારેખમપણાંથી, પરોપકાર બુદ્ધિનાં બોલવાલખવાંથી અને પોતાની કુલીન રજપુતાઈથી રજવાડામાં સંઘેથી માન પામ્યો છે.

૩. ઈ૦ સ૦ ૧૬૫૪માં રાજસિંહ ગાદીએ બેઠો. તેના વખતમાં શાહજહાંની ગાદીને માટે તેના ચાર દીકરા જે પોતપોતાને માટે મહેનત કરતા હતા તે દરેકે રાણાની મદદ માગી હતી પણ રાણાએ ખરો વારસ જે દારા તેની તરફેન ખેંચી હતી ને બીજાં રજપુત રાજ્યોએ પણ તેમજ કર્યું હતું પણ ફતેહાબાદની લડાઈથી ઔરંગજેબને ગાદી મળી તે દહાડેથી રજપુતોનાં માન બાદશાહી દરબારમાં ઘટયાં. ઔરંગજેબે દ્વેષથી ને મૂર્ખાઈથી રજપુત ઉપર જુલમ ગુજારવા માંડયો.

ઔરંગજેબને ગાદી મળી તે દહાડેથી રાણાએ પોતાને સ્વતંત્ર કહેવડાવવા માંડ્યું. પ્રથમ ઝઘડો તો આ થયો કે ઔરંગજેબે મારવાડના રૂપનગઢ વાળાની બેટીનો હાથ માગ્યો ત્યારે તે કુંવારીએ રાણાને કાગળ લખ્યો હતો કે શું હંસ કાગડાની માદા થશે? શું શુદ્ધ લોહીની રજપુતાણી વાનરમૂખા યવનની સ્ત્રી થશે? વળી લખ્યું હતું કે મારી હુરમત બચાવવાને હું રજપુતમાંના સૌથી શ્રેષ્ઠને શરણ આવું છઉં ને તેના બદલામાં મારી જાત તેને આપું છઉં; તું જો મારૂં રક્ષણ નહીં કરે તો હું આપઘાત કરીશ. એઉપરથી રાણો વીણી કહાડેલા સ્વારો લેઈને રૂપનગઢ ગયો ને ત્યાં પડેલી મોગલફોજની કતલ કરીને પેલીને પોતાની રાજધાનીમાં લેઈ આવ્યો.

ઔરંગજેબે મારવાડનો જસવતસિંહ જેને હસ્તક કાબુલનો સૂબો હતો તેને ઝેર દેવડાવી મારી નખાવ્યો હતો ને તેનાં કુટુંબને કેદમાં નાખવાની તજવીજ કરતો હતો પણ એક બિંડનાં નાકા આગળ ૨૫૦ રજપૂતોએ બાદશાહનાં ૫૦૦૦ માણસની સામાં ટકાવ કરીને તે કુટુંબને સલામત નસાડી મૂક્યું હતું. એ જસવતસિંહનો બાળક–મારવાડની ગાદીનો વારસ અજિતસિંહ તેની મા જે મેવાડના રાણાની બેટી હતી તે રાણાની પાસે જઈ પગે પડી ને બોલી કે આ બાળક નાનો છે ત્યાંસુધી એનું તું રક્ષણ કરજે ને હું જે એની વતીનો કારભાર ચલાઉં છઉં તેમાં તું સહાય રહેજે. એઉપરથી રાણાએ અજિતને કેલવાડામાં દુર્ગાદાસ નામના બહાદૂર સરદારની સંભાળમાં રાખ્યો.

બાદશાહે જીજીયો કહાડયો ત્યારે રાણાએ તેને રજપુત લોક તરફથી ઠપકાનો કાગળ લાંબો લખી મોકલ્યો હતો. એ કાગળમાં પોતે સ્વતંત્ર છે એવું પણ મર્મમાં લખ્યું હતું.

ઉપર લખેલાં ત્રણ મોટાં કારણોથી બાદશાહ બહુ ચીડાઈ ગયો; ને પછી ચારે પાસથી ફોજ એકઠી કરીને મેવાડ ઉપર તુટી પડયો. તેણે બંગાળેથી અકબરને, કાબુલથી અજીમને અને દક્ષિણમાંથી મોઆજીમને એ પ્રસંગ ઉપર તેડાવ્યા. ચિતોડ, મેંડળગઢ, મંદુસર વગેરે કિલ્લા તો મોગલે લડીને લીધા, પણ પછી જ્યારે રાણો પહાડોમાંથી મોટું સેન લેઈને પોતાના બે દીકરા સાથે ઉતરી પડયો ત્યારે મોગલ ફોજની ઠેકાણે ઠેકાણે ખરાબી થઈ ગઈ. લોખારી આગળ ૧૬૮૦–૮૧ માં મોટી લડાઈ થઈ તેમાં ઔરંગજેબ હાર્યો અને બાદશાહી ભાવટા,

હાથીઓ વગેરે ઘણોક માલ રાણાના હાથમાં આવ્યો.

ઔરંગઝેબ ઉપલી હારથી શરમાઈને પોતાના દીકરા અજીમ તથા અકબરને લડવાનું કહી પોતે મેવાડ છોડી અજમેર જઈ રહ્યો. અહીંથી એણે ખાન રોહીલાને ૧૨૦૦૦ માણસ સાથે સામળદાસ રાઠોડની સામાં લડવાને મોકલ્યો. એ રાઠોડે મારવાડના લશ્કર સાથે પૂરમંડળ આગળ લડાઈ આપી અને દુશ્મનને હરાવી અજમેર તરફ હાંકી મૂક્યા.

જેમ રાણો, તેનો પાટવી પુત્ર અને તેના સહાયકારી રાઠોડ એઓએ યશ મેળવ્યા હતા તેમ રાણાના બીજા દીકરા ભીમે પણ ગુજરાત ઉપર હુમલો કરી ઈડર લીધું હતું અને ત્યાંના મુસલમાનોને હાંકી કહાડ્યા હતા; વળી વડનગર થઈને પાટણ જ્યાં છત્રપ રહેતો તેને લૂટ્યું હતું ને સુરતને લૂટવાની તૈયારી કરતો હતો એટલામાં નાસનારાઓનાં દુઃખ જોઈને રાણાને દયા આવી ને એણે ભીમને પાછો બોલાવી લીધો હતો.

દયાળશાહ નામનો દિવાન જે ઘણો હિંમતવાન અને ચાલાક હતો તેણે થોડુંક લશ્કર લેઈને માંડૂ, ઉજ્જન, ચંદેરી વગેરે શહેરો લૂટયાં અને ત્યાંના લશ્કરને કાપી નાખ્યું. પછી દયાળની તુકડી અને રાઠોડ તથા બીજી સહાયકારીઓની તુકડીઓ મેવાડના પાટવીનું લશ્કર જે ચિતોડ આગળ અજીમ સાથે લડતું હતું તેને મળી. એમ થતામાં તો અજીમ છેકજ હાર્યો ને નાઠો. એ પ્રસંગે રજપુતોએ બાપદાદાની બહાદૂરી બતાવી હતી.

એ બધી ધામધૂમથી રાણો જખમના મંદવાડથી મરણ પામ્યો.

૪. ઈ૦ સ૦ ૧૬૮૧ માં રાણો જયસિંહ ગાદીએ બેઠો. એણે ઔરંગઝેબ સાથે પોતાનો ટેક રાખી કોલકરાર કર્યા. એ રાણાએ બાપની વખતમાં ઔરંગઝેબની સાથે લડીને પરાક્રમ બતાવ્યું હતું પણ ગાદીએ બેઠા પછી તે આળસુ ને મોજીલો થઈ ગયો હતો. તે પોતાના દીકરા અમરને પ્રધાનને સોંપી રાજધાનીથી દૂર રહ્યો હતો. એક વખત એવું બન્યું કે અમરે એક ગાંડા હાથીને શહેરમાં છૂટો મૂક્યો તે વેળા પ્રધાને તેને ઠપકો આપ્યો હતો. એ બનાવથી દરબારમાં પાટવી અને પ્રધાન વચ્ચે વાંધો પડવા માંડયો તેનું સમાધાન કરવાને જયસિંહ ઉદેપુર આવ્યો. બાપનું આવવું જાણી અમર બુંદી નાસી ગયો ને ત્યાંથી પછી પોતાની માની તરફના હાડા સરદારોને લેઈને ૧૦૦૦૦ માણસની સરદારી કરી પાછો આવ્યો. માંહોમાંહે લડાઈ ન થાય એટલાસારૂ રાણો ગોડવાડ તરફ હઠ્યો ને ત્યાંથી એક સરદારને પોતાના દીકરાને સમજાવવાને મોકલ્યો; પણ અમર ન સમજતાં ખજાનો સંભાળવાને કોમલમેર ગયો પણ એમાં તેનું ફાવ્યું નહીં કેમકે રાણાની તરફનાં સરદારો જોરાવર હતા. પછી એકલિંગના દેવળમાં એવું ઠર્યું કે રાણો પોતાની રાજધાનીમાં આવે ને દીકરો બાપની હયાતી સૂધી બહારનો બહાર રહે. એ રીતે જયસિંહ પાછો ઉદેપુરમાં આવી રહ્યો.

૫. ઈ૦ સ૦ ૧૭૦૦ માં અમરસિંહ બીજો ગાદીએ બેઠો. એ બહાદૂર ને ચાલાક હતો. ઔરંગઝેબના દીકરાઓની વચમાં ટંટો થયો તેનો લાભ લેઈને તેણે શાહ આલમ સાથે ખાનગી કોલકરાર કર્યા હતા. તેણે જીજીઓ કહાડી નાખવાનું બાદશાહને લખ્યું હતું. તેણે પોતાનાં દેશનો મોભ્ભો વધાર્યો

હતો અને ખેતીવાડી તથા કારખાનાંઓને ઉત્તેજન આપ્યું હતું.

૬. ઈ૦ સ૦ ૧૭૧૬ માં રાણો સંગ્રામ ગાદીએ બેઠો. તેના વખતમાં મોગલ બાદશાહનો હુકમ ન ચાલતાં ઘણાંક સ્વતંત્ર રાજ્યો ઊભાં થયાં હતાં અને એક મેવાડ શિવાય સઘળાં રજપુત રાજ્યોએ પોતાની સત્તા વધારી દીધી હતી. મોગલાઈ સાથે જોડાયાથી તથા પરરાજ્યના લોક સાથે મળી જવાથી કુલીનતા તથા અસલી રીતભાત વણસશે એ ધાસ્તીથી મેવાડ, રાજ્યોની ધાંધલથી દૂરનું દૂર રહેતું; મેવાડ પોતાનો ટેક મૂકવા કરતાં નાનાં રાજ્યને વધારે પસંદ કરતું; વળી તેના અમીરોમાં પણ એકમેકને ટંટા હતા—એ કારણોથી મેવાડ પોતાની સત્તા વધારી શક્યું નહીં—તોપણ એણે ગૂમાવેલા ડુંગરપુર વાંસવાળા વગેરે પાછાં મેળવ્યાં. બાપા રાવળની ગાદીનો દરજ્જો રાખનારાઓમાંનો છેલ્લો સંગ્રામસિંહ હતો. તેની પછી મરેઠાઓએ રાણાઓ પાસે પોતાનું ઊપરીપણું કબૂલ કરાવ્યું. એ રાણો મૂઓ ઈ૦ સ૦ ૧૭૩૪ માં.

૭. જગતસિંહ (બીજો) ગાદીએ બેઠો તેને બીજે વર્ષે બાજીરાવ મેવાડ આવ્યો અને રાણાએ ૧૬૦૦૦૦* રૂપિયા વર્ષ દહાડે આપવા એવો તેણે લેખ કરાવ્યો. મેવાડનાં રાણાએ આવી રીતનું લખાણ પહેલવહેલુંજ બાજીરાવને કરી આપ્યું.

પછી ઈ૦ સ૦ ૧૭૪૩ માં જેપુરનો રાજા જેસિંહ મૂઓ ત્યારે રજવાડાઓમાં માહોમાંહે લડાઈ ચાલી. જેસિંહનો દીકરો ઈશ્વરસિંહ રાજા કહેવાવા લાગ્યો પણ કેટલીક જબરી ટોળીએ રાણાના ભત્રીજા માધુસિંહને જેપુરનો રાજા માન્યો. રાણો ને માધુસિંહ, ઈશ્વરસિંહ ને તેના સહાયકારી મરેઠા એઓ સાથે રાજમહાલ આગળ લડયા પણ હાર્યા. પછી ઈશ્વરસિંહ ફૂલાઈને સિંધિયાને સાથે રાખી બુંદી કોટાના હાડાઓ સામો લડવા ગયો, તેમાં હાડા હાર્યા; પછી રાણાએ પોતાને સહાય કરવા હોલકરને તેડયો એવી રીતે કે હોલકર ઈશ્વરસિંહને ઊઠાડી મૂકે તો રાણો તેને ૮૦ લાખ રૂપિયા આપે. એવામાં ઈશ્વરસિંહે અપમાનના ભયથી ઝેર ખાધું ને માધુસિંહને ગાદી મળી. એ પ્રમાણે મરેઠાઓ મેવાડમાં ધૂસ્યા.

ઈ૦ સ૦ ૧૭૫૨ માં જગતસિંહ (બીજો) મૂઓ. તે મોજશોખમાં પોતાનો વખત કહાડતો. તેણે મહેલ સમરાવ્યો અને ૨૫ લાખ રૂપિયા પેશોલા તરફનો પ્રદેશ શોભાયમાન કરવામાં ખરચ્યા.

૮. પછી પ્રતાપ (બીજો) આવ્યો તે ત્રણ વર્ષ રાજ્ય કરી મૂઓ. તેની પછી રાજસિંહ (બીજો) એણે સાત વર્ષ રાજ્ય કીધું. એ બંને રાજ્યમાં મરેઠાઓ મેવાડ ઉપર હુમલા કરતા અને કબૂલેલાં નાણાની ભાંજગડ ચાલતી.

૯. ઈ૦ સ૦ ૧૭૬૨ માં રાણો ઉદેસિંહ ગાદીએ બેઠો. માહોમાંહેના કજીઆના સમાધાનને સારૂ હોલકરને વચમાં નાખવો પડયો હતો. વળી મરેઠાઓની તરફથી ચોથ ઊઘરાવનારો પણ તેજ હતો તેથી તેણે નાણાની ઊઘરાણી

* એનાં સરખે ભાગે હિસ્સેદાર સિંધિયા, હોલકર ને પુવાર એ ત્રણ હતા. ૧૦ વર્ષ એ શરત ચાલી પછી એ ત્રણ હિસ્સેદારમાંના એકે એ બધી રકમ પોતે લેવી ધારી તેથી એ શરત પછી અમલમાં આવી નહીં.

કરીને ઉદેપુર ચડાઈ કરવાની ધમકી બતાવી. એથી મેવાડના ખજાનામાંથી ૬૦ લાખ ગયા.

વળી ૧૭૭૦ માં સિંધિયાએ ઉદેપુરને ઘેરો ઘાલ્યો તેથી મેવાડની ઘણીએક ફળદ્રુપ જમીન રાણાને ગીરો મૂકવી પડી.

૧૦. ઈ સ૦ ૧૭૭૨ માં ઉદેસિંહ મુઓ ને હમીર ઉદેપુરનો રાણો થયો. એનાં મરણ પછી ૧૭૭૮ માં તેનો ભાઈ ભીમસિંહ આવ્યો. એના વખતમાં સિંધિયા તથા હોલકરને લડાઈ ચાલી ને એ ઈંદોરની લડાઈમાં ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૨ માં સિંધિઓ જીત્યો ને એણે મેવાડને પોતાનું ખંડણી રાજ ગણ્યું. ઈ૦ સ૦ ૧૮૧૧ માં બાપુ સિંધિયો સુબેદાર નામ ધારણ કરીને આવ્યો તેણે મેવાડને છેકજ પાયમાલ કરી નાખ્યું; સરદારો, વેપારીઓ, ખેડુતો વગેરેને અજમેરના કિલ્લામાં બંધીખાને નાખ્યા.

ઈ૦ સ૦ ૧૮૧૮ની જાનેવારીની ૧૬ મીએ દયામણા થઈ ગયલા રાણાએ અંગ્રેજ સાથે કોલકરાર કર્યા તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

૧ લી કલમ—અંગ્રેજ સરકારે ને મેવાડના રાજે ઓલાદ દર ઓલાદ હમેશ દોસ્તી રાખી ફાયદાની વાતમાં મિલાપી રહેવું. એકના જે દોસ્ત દુશ્મન તે બીજાના પણ ખરા.

૨ જી કલમ— અંગ્રેજ સરકાર ઉદેપુરના રાજ્યનું રક્ષણ કરવાની કબૂલાત આપે છે.

૩ જી કલમ — ઉદેપુરના મહારાણાએ અંગ્રેજ સરકારનું ઉપરીપણું માની તેની સાથે મળીને વર્તવું અને બીજાં રાજ્યો અથવા સરદારો સાથે કોઈ પણ રીતનો સંબંધ રાખવો નહીં.

૪ થી કલમ—ઉદેપુરના મહારાણાએ કોઈના ઉપર હુમલા કરવા નહીં; અને જો કદાપી કોઈ સાથે ભાંજગડ થાય તો તે કામમાં અંગ્રેજ સરકારને વચમાં નાખી તે જે ઠરાવ કરે તે અમલમાં આણવો.

૫ મી કલમ— ઉદેપુરના મહારાણાએ હરકોઈ રાજ્ય અથવા સરદાર સાથે અંગ્રેજસરકારને જણાવી તેની મંજુરી વગર કોઈ પણ કોલકરાર કરવા નહીં. પણ સ્નેહી ને સગાં સાથે સ્નેહરૂપ પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યાં કરવામાં બાધ નથી.

૬ ઠી કલમ—ઉદેપુરનાં ખરેખરાં રાજની વસૂલમાંથી દરવર્ષે અંગ્રેજ સરકારને પાંચ વર્ષ સૂધી મહારાણાએ ચોથાઈ આપ્યાં કરવી અને પછી હમેશ રૂપિયે ૬ આના લેખે આપ્યાં કરવી. મહારાણાએ ખંડણીની બાબતમાં કોઈ બીજાં રાજસાથે સંબંધ રાખવો નહીં અને કોઈ બીજું રાજનો દાવો કરે તો તેનો જવાબ આપવાને અંગ્રેજ સરકાર કબૂલ થાયછે.

૭ મી કલમ—મહારાણો કહેછે કે ઉદેપુરનાં રાજ્યનો કેટલોક ભાગ અણઘટતી રીતે બીજાઓનાં હાથમાં ગયલો છે તે પાછો તેને હવાલે થાય તેવું સરકારે કરી આપવું. અંગ્રેજ સરકાર ખરેખરી હકીકતથી વાકેફ નથી માટે તે એ બાબતમાં કોઈ પણ રીતની કબૂલાત આપી શકતી નથી ; પણ ઉદેપુરનાં રાજ્યની ફરીથી આબાદી કરવાની તરફ સરકાર પોતાની નજર હમેશ રાખ્યાં કરશે ; અને અકેકી બાબતની કેફિયત જાણી લીધા પછી રાણાની ઉમેદ પાર પાડવામાં જે જે જોગવાઈએ મહેનત કરવી ઘટતી હશે તે તે જોગવાઈએ સારીપેઠે મહેનત લેશે. અંગ્રેજ સરકારની મદદથી જે જે જગાઓ રાણાને પાછી મળશે તે તે જગાની વસૂલમાંથી પણ રૂપિયે છ આની હમેશ અંગ્રેજસરકાર લેશે.

૮ મી કલમ—અંગ્રેજ સરકારની માગણી

થાય ત્યારે ઉદેપુરનાં રાજ્યે સત્તા પ્રમાણે લશ્કર પૂરૂં પાડવું.

૯ મી કલમ—ઉદેપુરનો મહારાણો હમેશ પોતાનાં રાજ્યનો સ્વતંત્ર સત્તાધારી રહેશે અને તે રાજમાં અંગ્રેજ સરકારના કાયદા દાખલ કરવામાં નહીં આવે.

૧૦ મી કલમ—આ ૧૦ કલમના કોલકરાર દિલ્હીમાં થયા અને એઉપર અંગ્રેજ સરકારની તરફથી મિ૦ ચારલસ થીઓ ફાઈલસ મેટકાફે અને મહારાણાની તરફથી ઠાકોર અજીતસિંહ બહાદૂરે પોતપોતાની સહી ને મહોર કરીછે—એઉપર ધી મોસ્ટ નોબલ ધી ગવરનર જેનરલની (મારકિવસ આફ હેસ્ટિંગ્સની) અને મહારાણા ભીમસિંહની મંજૂરી આજની તારીખથી મહિનાની અંદર એક બીજાને આપવામાં આવશે.

(સહી) સી૦ ટી૦ મેટકીફ (એલ૦ એસ૦)
ઠાકોર અજીતસિંહ, (એલ. એસ.)
દિલ્હીમાં થયો તા૦ ૧૩ મી જાનેવારી સને૧૮૧૮.

હવે મેવાડના રજપુતો વિષે થોડુંક.

૧. **રાજભક્તિ** વિષે તો પૂછવુંજ શું? સીલીમની સાથે લડતાં પ્રતાપરાણાને બચાવવાને ઝાલાવાળાએ પોતાનો પ્રાણ આપ્યો, ને જો કે તે છેકજ પડતી હાલતમાં આવી પડયો હતો તોપણ તેના સરદારો તેને વળગી રહ્યા ને ભામાસા પ્રધાને પ્રતાપ મેવાડ ન છોડે તેને સારૂ પોતાની બાપદાદાની દોલત તેને નજર કરી. અમરરાણાથી ઉપરાઉપરી હાર પામેથી જહાંગીરે મેવાડીઓનો ચિતોડ ઉપર પ્રેમ જોઈ રાણાના એક સગાને રાણા ઉપનામથી ચિતોડની ગાદીએ બેસાડયો — આવી મતલબથી કે અમરસિંહના વળામાંના ઘણાએક તેને મૂકી ચિતોડવાળાને માન આપે; પણ ધન્ય છે રજપુતને કે તેઓએ નવા રાણાને નજ માન્યો. મારવાડનો અજિતસિંહ જે પોતાનાં બચપણમાં છૂપો ને છૂપો રહેતો ને જેને તેની પ્રજામાંનાં વીશ જણે પણ નહીં જોયો હોય તે અજિતના નામનીજ ભક્તિથી તેની તમામ પ્રજા સંપમાં રહીને ઔરંગજેબનું ફાવવા દેતી નહીં; ને આમ કરીને તે હથિયાર લેવાને શક્તિમાન થયો એટલે તરતજ તેની સરદારી નીચે રજપુતોએ ઝુંડમાં મળી ઔરંગજેબ સાથે ૨૦ વર્ષ સુધી ટક્કર લયાં કીધી. જ્યારે ભીલોએ ઈડરના નાગાદિત્યને મારી નાખ્યો હતો ત્યારે તેના વંશમાંના બાળકને એક બ્રાહ્મણે ભાંડીરના કિલ્લામાં લેઈ જઈ રાખ્યો હતો; એક ભાટે, જ્યારે ચોહાણે ચિતોડની ગાદી ખુંચિ લેવાનું કીધું ત્યારે સિંધ જઈ રહપને આણ્યો હતો; અને એક દાઈએ ખુની વનવીરથી બચાવવાને બાળક ઉદેસિંહને એક નાઈની સાથે ગામ બહાર મોકલાવી દેઈ તેને બદલે પોતાના કુમળાં બાળકને મરાવ્યું હતું.

૨. **દેશભક્તિ** — જ્યારે હમીરે ચિતોડ પાછું મેળવ્યું ત્યારે કોમલમેર જ્યાં તે હતો ત્યાંથી સઘળા રજપુત લોક ઉમંગભેર પાછા ચિતોડ આવ્યા ને મોટા શૌર્યથી મહમ્મદને તોબાં પોકરાવી. પ્રતાપના પણની શી વાત—રે ચિતોડ પાછું આવે તોજ મહેલ બાંધવા ને રાજસાહેબી ભોગવવી.એ પણ પ્રમાણે તે ઝુંપડીમાં રહેતો, પત્રાવળીમાં જમતો, પેંડા ઉપર સૂતો વગેરે; ને એજ પણ તેણે મરતી વેળા પોતાના સરદારો પાસે પળાવવાનું વચન લીધું ને ત્યારેજ તેનો સંતોષે પ્રાણ ગયો! જેવું મેવાડ વિષે ત્યાંના રજપુતોનું અભિમાન તેવુંજ બીજાં સંસ્થાનો વિષે ત્યાંના લોકનું પણ સમજવું. **દેશ ઉપર આફત** એ શબ્દોની ધ્વનિ

દરેક રજપુતનાં લોહીને ઉકળાવી નાખતી. રજપુતનો ઘોડો, રજતપુની સ્ત્રી, રજપુતની તરવાર ને રજપુતનો દેશ એ વિષે અપમાન લાયક શબ્દ રજપુત આગળ બોલાય ને તરવાર ન નીકળે એવુંતો ક્વચિતજ બનતું.

૩. **શૌર્યપરાક્રમ** વિષે બાપા, ખુમાણ, સમરસિંહ, હમીર, કુંભો, સાંગો, પ્રતાપ, રાજસિંહ એ મેવાડનાં રાજા, રાઠોડો, હાડાઓ ને ટુંકામાં રજપુતસ્થાનનાં રાજાઓ, સરદારો ને સૈન્યો દુનિયાંની તવારીખમાં ઉંચી પ્રતિનાં દાખલા દરશાવે છે. રે કરમદેવીને કૃત્તાની મા જેવી સ્ત્રીઓ રણસંગ્રામમાં જાતે જઈ બહાદૂરીથી ઘૂમી છે. રાણીઓએ રાજકારભાર કર્યાનાં દાખલા તો રજવાડામાંથી ઠેકાણે ઠેકાણે મળી આવે છે. ટાડ ગ્રંથકાર કહેછે કે "રજપૂતસ્થાનમાંનું એક પણ નાનું રાજ દેશની સ્વતંત્રતાને સારૂ થરમાપીલીનાં જેવી લડાઈ ન લડ્યું હોય તેવું નથી. એક પણ શહેર એવું નથી કે જેણે થરમાપિલીની લડાઈ લડનાર લીઆનીડાસનાં જેવા પ્રતાપી જોદ્ધાને જન્મ નથી આપ્યો. જે લડાઈમાં અંગ્રેજ સરકારનું ફાવતું નહોતું ને જે લડાઈનાં શેવટને સારૂ ઈગ્લંડમાં પણ મોટો ગભરાટ થઈ રહ્યો હતો તે લડાઈ જેપુરનાં રાજા માનસિંહે જીતી આસામ, આરાકાન, ઉઢીઆ એ પ્રાંત અંગ્રેજ સરકારને અપાવ્યા હતા."

૪. **કુલીનતા.*** —રામના પુત્રના વંશજ છૈયે એ વાતની જાણથી અભિમાન છે તેથી અને ઘણાંજ પ્રાચીન કાળથી રાજના ધણિયાતા છે તેથી અને આટલાં આટલાં વર્ષ થયાં છતે નીચી વર્ત્તણુક દેખાતી નથી તેથી, કુલીનતા ઉંચી પ્રતિનીજ છે. જોકે રજપુતોએ પોતાની આગલી સત્તા ને આગલી પદવી ને આગલો દોર એ ખોયાં છે તોપણ તેઓએ હજી પોતાનું ઉંચકુળનું પ્રૌઢત્વ ને અભિમાન મૂકી દીધું નથી. ગરીબમાં ગરીબ રજપુત પણ પોતાનાં બાપદાદાને વિષે અભિમાનથી બોલેછે. તે ખેતીવાડી કરવાને અને ઘોડેસ્વાર થયા વિના ભાલો વાપરવાને નીચું સમજેછે ને એ કુલીનપણાનાં વિચાર પ્રમાણે નીચી પદવીવાળો ઉંચી પદવી વાળાને માન આપે છે ને ઉંચી પદવીવાળો નીચી પદવીવાળાનો સારો સત્કાર કરેછે. હું મારૂં માથું મોગલને નહીં નમાવું એવા પણમાં પ્રતાપે પોતાની દુર્દશા આણી ને એ દુર્દશામાં પણ તે અને તેના સરદારો પરસ્પર એક બીજા સાથે ટેક અને યોગ્યતાથી વર્ત્તતા. અમરરાણાએ જહાંગીરને લખી મોકલ્યું કે હું તો હવે ઘરડો થયો માટે મારાથી તો તમારી પાસે જાતે આવવું નહીં બને. એ કુલીનપણાંને અને તેને લગતી અસલી રીતભાતોને વળગી રહેવાનાં અત્યાગ્રહની ઘેલાઈમાંજ ઉદેપુરે *જોધપુરના રાજ્યોની પેઠે સત્તા ન વધારતાં પોતાનું રાજ નાનું કરી નાખ્યું. મેવાડની કુલીનતા બીજાં રજપુત રાજ્યો કરતાં ઉંચી મનાય છે તેનાં કારણમાં એક આ પણ છે કે તેણે બીજાં રાજ્યોની પેઠે પોતાની દીકરી મોગલને નથી દીધી. મેવાડનાં સીસોડિયા રજપુતો

* સિંધિયા, હોલકર ને ગાયકવાડ એ ત્રણે પોતાના કુળનું અભિમાન કરીશકે તેમ નથી. સિંધિયાનો મૂળપુરૂષ એકુત, હોલકરનો ભરવાડ અને ગાયકવાડનો કણબી હતો—રાજકુળનો મૂળપુરૂષ શસ્ત્રથી અને સદગુણથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હોય તે રાજકુળ ઉંચું કહેવાય.

* આખાં રજપૂત સ્થાનમાં સૌથી જૂનું રાજ મેવાડનું—એ જ્યારે આબાદ હતું ત્યારે જોધપુર ને જેપુરનાં રાજ્યો નવાં મડતાં હતાં.

મારવાડનાં *રાઠોડો અને જેપુરના †કછવા એ પણ કુલીન રજપુતો છે. જાતિભેદને લીધે નીચી જાતના લોક, ઉંચા લોહીનાં રજપૂત સાથે ભળી શકતા નથી. શુદ્ધ લોહીનાં હોયછે તેજ માત્ર જાગીરનાં હકદાર થાયછે. જૂજ જમીનવાળા ગરીબની સાથે પણ ઉંચી પદવી વાળો પોતાની દીકરી પરણાવે છે—પણ ઉંચકુળનો હોવો જોઈએ.

૫. કૃતજ્ઞતા, ઉદારતા, પરોણાની સેવા ને સભ્યતા એ જે કુલીનતાના ભૂષણ તે પણ રજપુતાઈનાં ઉંચાં અંગ છે. રાજ્યોમાં ઘણા ઘણા ફેરફાર થયા ને તેને લીધે તેઓની દશામાં પણ ઘણા ઘણા ફેરફાર થયા તોપણ રજપુતો આજ પણ તે રૂડી વર્ત્તણુકો રાખી રહ્યા છે. કોઈ પણ રજપુતને પૂછીએ કે તમારામાં મોટો ગુનો કીઓ? તો તરત કહેશે કે ગુણચોરી—કૃતઘ્નતા—નિમકહરામી. જેનું ખાધું તેનું ભુંડું ન ઈચ્છવું એ મોટી નીતિ છે—ને એથીજ રાજભક્તિ ને દેશભક્તિના વિચાર દૃઢીભૂત થાયછે. જોકે મેવાડ મારવાડ વગેરે કેટલાંક મોટાં રાજ્યો ઔરંગજેબની સામાં હતાં તોપણ તેઓ બાદશાહના દુશ્મન મરેઠાઓને નહોતાં મળ્યાં.

ઉપર લખેલા સદ્ગુણો છતાં રજપુતોની પડતી થવાનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છે.

૧. મત્સર ને કુસંપ એ પ્રથમથી જોવામાં આવેછે. કનોજના જેચંદથી અને અનહિલવાડના ભોળાભીમથી દિલ્હીના પૃથીરાજની મોટાઈ ન સંખાયાથી તેઓએ પોતાનું તેની સામે ચાલતું નથી એમ જોઈ દ્વેશથી શાહબુદ્દીન ગોરીને તેડાવ્યો—ને એ જ્યારે દિલ્લી ઉપર ઉતરી આવ્યો ત્યારે કનોજ ને અનહીલવાડ એ શિવાય બીજાં બધાં રાજ્યોએ જો કે દિલ્હીનાં રાજને સહાય કરી તોપણ અંતે એ સૌ હાર્યાં ને મુસલમાનોએ આ દેશમાં પોતાની સત્તા કીધી. ઘણાંક રજપુતરાજ્યો પાયમાલ થઈ ગયાં—તેમાં કનોજ ને અનલહિવાડ જેણે પેટના બળ્યાં ગામ બાળ્યું તેઓ પણ નાબુદ થઈ ગયાં—દિલ્હી, કનોજ ને અનહિલવાડ એ ત્રણે મોટાં રાજ્યો ઉંધાં વળ્યાં. એ રીતે રજપુતની પહેલી ને મોટી પડતી થઈ ઈ૦ સ૦ ૧૧૯૩ પછી, રહેલાં રાજ્યોમાં ચિતોડનું રાજ જે ઈ૦ સ૦ ૭૨૮ થી મંડાચું હતું તે માત્ર મોટું રહ્યું એને અલાઉદ્દીને ઈ૦ સ૦ ૧૩૦૩ માં તારાજ કીધું; પછી પાછું તે હમીરથી ચડવા માડ્યું ને સંગરામ (સાંગા) રાણાના વખતમાં આબાદાનીની ટોંચે પહોંચ્યું. અકબરના વખતમાં પાછી પડતી થઈ ને મેવાડના ઉદેસિંહને ચિતોડ છોડી દેવું પડ્યું, અને અમર રાણાએ ઈ૦ સ૦ ૧૬૧૬ માં જહાંગીરનું ઉપરીપણું કબૂલ કર્યું. એ પડતી આણવામાં પણ બીજાં રજપુત રાજ્યો મેવાડની ઉપર અદેખાઈ તેથી મોગલબાદશાહની મદદમાં હતાં.

૨. મુસલમાન બાદશાહોનું બેદરકારીપણું, તેઓનો જુલમ અને તેઓનું ધર્મસંબંધી વાતમાં વચમાં પડવું એ, અને ઈ૦ સ૦ ૧૭૩૬ થી તે ૧૭૭૮ સૂધી ચાલેલી મરેઠાઓની લુટફાટ એ, રજપુતની પડતીનાં મુખ્ય કારણો છે.

જેપુર ને જોધપુરનાં રાજ્યો મોગલાઈના

* કનોજનું રાજ ભાંગ્યા પછી ત્યાંનાં રાજકુળની શાખા મારવાડમાં સ્થપાઈ.

† કચ્છવા એ રામચંદ્રના વંશના કહેવાયછે. એ કુળમાં નૈષધ દેશનો નળ રાજા ઈ૦ સ૦ ના ૩ જા શૈકામાં થઇ ગયા છે.

કકડા થયા ત્યારથી પોતાની હદ વધારવાના ઉદ્યોગમાં પડયાં ને મરેઠાઓથી ઘણુંકરીને આઘાં રહેતાં તેથી તેઓ નબળાં ન પડયાં પણ મેવાડ, પોતાના ઉચ કુળના અભિમાનમાં દેશકાળ પ્રમાણે ન વર્ત્તવાથી, ઘણી રાણીથી થતા કુટુંબકલેશથી અને રાજકારભારને લાયક નહીં તેવા રાજાઓથી થતી અન્ધાધુન્ધીથી અને મરેઠાઓના વચમાં પડવાથી અને ઈ૦ સ૦ ૧૭૬૪ માં મોટો દુકાળ પડયો તેથી છેકજ પાયમાલ થઈ ગયું.

જો કે બે ત્રણ રાજ્ય હાલ સારી હાલતમાં છે તોપણ રજપુતો જેવા આગળ હતા તેવા નથી. રજપુતને હાલ પોતાને અનુકૂળ ઉદ્યોગ નથી તેથી તેઓ નીશો ને ઈશકબાજીમાં ગુલતાન થઈ પોતાના દિવસ નિર્ગમન કરે છે પણ એથી તેઓને ફરીથી ઉંચો થવાનો દહાડો આવનાર નથી માટે એઓએ ફરીથી પોતાનો રૂડો દહાડો આણવાને નીચે લખેલી ભલામણ પ્રમાણે વર્ત્તવું જોઈએ અને વર્ત્તાય તેવું છે કારણ કે હાલમાં ચક્રવર્તી અંગ્રેજી રાજના પ્રતાપથી દેશમાં સ્વસ્થતા છે.

૧. પોતાની જન્મભાષાની સાથે જેમ મોગલાઈ વખતમાં ફારસી ભણાતું તેમ આ વખતમાં અંગ્રેજી ભણવા તરફ દરબારના બેસનારાઓનો લક્ષ થવો જોઈએ—કે જે રાજનીતિથી અંગ્રેજો આટલા ચડેલા છે તે જાણવામાં આવે; અંગ્રેજ સાથે પોતાના વ્યવહારમાં ગાફેલિયત ન થાય અને પોતાના અંગ્રેજ સરકાર પ્રતિ ને અંગ્રેજ સરકારના દેશી રાજપ્રતિ શા શા ધર્મ છે તે જણ્યામાં આવે.

૨. અંગ્રેજના રાજની સુધરાવટ જોઈને તે પોતાનાં રાજમાં દાખલ કરવી.

૩. પ્રજાને સંતોષ પમાડવાને—કે જેથી આગલી દેશભકિત ને રાજભકિત જાગૃત થાય તેવા ઉપાયો દરબાર તરફથી અમલમાં આવવા જોઈએ; મુખ્ય ઉપાય બે છે—જમીનના ગણોતમાં ઘટાડો અને નિષ્પક્ષપાત ન્યાય.

૪. રાજાઓએ વિષયાસકિત અને અફીણ દારૂનાં વ્યસન એથી દૂર રહી પોતાની પ્રજા તેથી દૂર રહે તેવી તજવીજ રાખવી.

૫. ખેતીવાડીના સુધરાવટથી, વેપારથી અને યંત્રાદિકથી બીજા ઉદ્યોગ વધારી પોતાના દેશની દોલત વધારવી—ટુંકામાં તનમાં કૌવત, બુદ્ધિ અને દ્રવ્ય રાજમાં વધારવાં.

૬. લશ્કર રાજથી કંટાળે નહીં એવા ઉપાયો અને તેઓને અંગ્રેજી કવાયત શીખવવાની તજવીજો એ દેશી દરબારોએ કામે લગાડવાં જોઈએ.

સુરતની મુખતેસર હકીકત.

બાબ ૧;—જગાનું બયાન.

૧. તાપી નદી સાતપૂડા પર્વતની ઈજરડી ડુંગરીની તળેટીનાં ગંડવાનાં પ્રાંતનાં બટૂલ ગામ પાસેથી અથવા નાગપુરની ઉત્તરે માલટે ગામ છે ત્યાંથી નીકળીને ખાનદેશમાં થઈને સર્પાકૃતિએ વહેતી સુરતથી આસરે ૯ ગાઉ ઉપર ખંભાતનાં અખાતને મળેછે. એની લંબાઈ ૪૬૦—૫૦૦ મૈલની અને એનો પટ સુરતનાં કિલ્લા આગળથી તે સામે પાર સૂધી ૦ા મૈલનો છે. એની ઉત્તર તીરે રાંદેર નામે કસબો (જે અસલ મોટું શહેર કહેવાતું તે)

છે; અને દક્ષિણ તીરે (રાંદેરથી તાપીનાં પટ સાથે રા મૈલને અંતરે) હાલનું સુરત શહેર છે. સુરતનાં અક્ષાંશ (ઉત્તર) ૨૧°,૪′ અને રેખાંશ (પૂર્વ) ૭૨°,૫૧′ છે.

૨. સુરતને બે કોટ હતા—એક માંહેનો ને એક બહારનો. પહેલો, શહેરપનાહ [1] અને બીજો આલમપનાહને [2] નામે ફારસીમાં લખાતો.

૩. માંહેના કોટને લગતી ૧૨ ભાગળો છે તે આ પ્રમાણે—ઉત્તર દિશાએ, (૧) વરિયાવી ભાગળ; પૂર્વ દિશાએ, (૨) સૈયદપૂરી ભાગળ તથા (૩) બરહાનપૂરી ભાગળ; દક્ષિણ દિશાએ, (૪) નવસારી ભાગળ તથા (૫) મજૂરા ભાગળ; પશ્ચિમ દિશાએ (૬) મક્કાઈ ભાગળ, (૭) બાદશાહી ભાગળ, (૮) ડક્કાની ભાગળ, (૯) રાજઓવારાની ભાગળ, (૧૦) મીરબહેરની ભાગળ, (૧૧) મુલ્લાંખડકીની ભાગળ, અને (૧૨) લક્કડકોટની ભાગળ.—એ પશ્ચિમ દિશાની ભાગળો તાપીના કિનારા ઉપર પાસે પાસે રાખેલી તે આટલા માટે કે એણી તરફ બંદર પડ્યું અને શહેરના લોકોને નહાવા ધોવાને તથા પાણી ભરવાને સુગમ પડે.

૪. બહારના કોટને બાર દરવાજા તે આ પ્રમાણે—ઉત્તર દિશાએ, (૧) કાઠકનો દરવાજો, (૨) વરિયાવી દરવાજો અને (૩) કતારગામનો દરવાજો. (એ બહારના કોટનો એક છેડો, કાઠકના દરવાજા બહાર એક મોટો બુરજ જેને રફીબુરજ કહેછે તેની સાથે સંધાયલો છે. વરિયાવી દરવાજેથી ઉત્તર દિશામાં જવાના ધોરી રસ્તાપર ઉતરાય છે). પૂર્વ દિશાએ (૪) લાલ દરવાજો, [3] (૫) દિલ્હી દરવાજો, (૬) સરાહનો દરવાજો, અને (૭) સલાબત (સલાટ) પરાનો દરવાજો. (પાછલા બે પૂર્વ દિશામાં જવાના મોટા મારગ છે). દક્ષિણ દિશાએ, (૮) માનનો દરવાજો, (૯) નવસારી દરવાજો અને (૧૦) જાફરઅલ્લીનો દરવાજો (એ મધ્યે નવસારી દરવાજેથી

૧. શહેરનો કચરો જ્યાં ઠરતો હોય તે જગા એટલે ખાડી અને એ ખાડીને લગતો જે કોટ તે. એ કોટ (માહેનો) ઈ૦ સ૦ ૧૬૬૨ માં ગ્યાસુદ્દીન રૂમી નવાબની હકુમતમાં બંધાયો હતો—એ બંધાવાની રજા લેવાને જહાનબેગ તથા વીરજી વહોરા ઔરંગજેબ બાદશાહ પાસે ગયા હતા. એ જહાનબેગ ઘણો નેક ને હિંમતવાન હતો અને વીરજી વહોરો પણ ઘણો ધનવાન અને ધર્માત્મા વાણિયો હતો.

૨. દુનિયાંનો કચરો એ કોટ (બહારનો) ઈ૦ સ૦ ૧૭૦૮ માં બાદશાહ ફરૂખશીરના વખતમાં હૈદરકુલીખાન નવાબની હકુમત તળે ગોપીતળાવના પથ્થરો ખોદી લેઈ જઈ તે વડે બાંધ્યો હતો. એ બાંધવામાં અમાનતખાન ઉરફે શાહમતખાન દારોગો હતો. એ કોટ થોડોક બાકી રહી ગયો તે પછી લાકડાંનો થયો તે હજી લક્કડકોટ કહેવાય છે. હૈદરકુલીખાનને તથા અમાનતખાનને રાંદેરના નવાયતાની ખરાબી યાદ આવી તેથી કોટ પૂરો કરવો બંધ રાખ્યો હતો. (રાંદેરની હકીકત જોવી.)

૩. એ નામ, દરવાજા બહાર લાલદાસ નામનો સાધુ રહેતો તેનાં નામ ઉપરથી પડ્યું છે. તેનો મઠ હજી પણ છે.

૪. દિલ્હીના બાદશાહનો ફરમાન એ દરવાજેથી આવતો તે ઉપરથી. એમ કહેવાય છે કે અસલના વખતમાં બાદશાહી ફરમાનને માન આપવા સારૂ નવાબો સામે જતા અને પછી દરવાજા આગળ કેટલોક વિધિ કરી બડી ધામધૂમથી તે ફરમાનને પોતાના મહેલમાં લેઈ જતા.—એ પ્રમાણે અમદાબાદ, હૈદ્રાબાદ, ઔરંગાબાદ વગેરે મહોટાં શહેરોમાં દિલ્હી દરવાજા કહેવાય છે.

દક્ષિણ દિશામાં જવાના ધોરી રસ્તાપર ઉતરાય છે).—પશ્ચિમ દિશાએ, (૧૧) મજૂરા દરવાજો અને (૧૨) અઠવાનો દરવાજો; (મજૂરા દરવાજાની બહાર ઘોડદોડની સરતનું મેદાન અને અઠવાના દરવાજાની બહાર લશ્કરની છાવણી છે. એ બંને દરવાજાની બહારની ખાડી ઉત્તર દિશાએ થઈને તાપીને મળેછે ત્યાંસુધી એ બહારના કોટનો છેડો પહોંચી અટકેલો છે. એ છેડાથી તે ઉત્તર દિશામાં રફીબુરજ સૂધી તાપી નદીનો વાંક આવ્યાથી એ શહેર કું ચંદ્રાકારે દેખાય છે).

૫. કિલ્લો, [૫] ઉપર કહેલા બે છેડાને સાંધનારી બીટીનાં મધ્યબિંદુમાં આવેછે. એનો આકાર ચોરસને મળતો છે પણ સમચોરસ નથી. એની સૌથી નાની બાજુ (પશ્ચિમ તરફની) અને એક બીજી વાંકી બાજુ (ઉત્તર પશ્ચિમ તરફની) એ બે તાપીનાં પાણીની લગોલગ છે. એને અકકેકે ખૂણે અકકેકો મોટો ગોળ બુરજ છે ને જે દિવાલ તે બુરજોને જોડે છે તે બુરજ જેટલી ઉંચી છે. બુરજનું મથાળું જમીનથી આસરે ૭૫ ફુટનું હતું પણ હાલ એક તબક ઊતારી પાડ્યું છે.

૬ ઉત્તરે વરિયાવી દરવાજાથી તે દક્ષિણે નવસારી દરવાજા સૂધી અને પૂર્વે સરાહના દરવાજાથી તે પશ્ચિમે અઠવાના દરવાજા સૂધી મધ્ય રેષાએ માપીએ તો હરેક રેષા આસરે ચાર મૈલ થાય. તેમ શહેરની જમીન (પરાંમળીને) આસરે ૩૧૦૦ વીઘાં છે. શહેરના બહારના કોટનો [૬] ઘેરાવો ૭ મૈલ છે એમ મિ० ફારબસ લખે છે.

૭. માંહેનો કોટ ને બહારનો કોટ એ બેની વચમાંની જગા પરાંઓમાં વહેંચાયલી છે. શહેરની વસ્તી વધી ગયેથી આજુ બાજુનાં કેટલાંક ગામની [૭] જમીનો શહેર સાથે જોડી નાખવામાં આવી છે પણ તે શહેર પનાહની બહાર આવેલી તેથી તેના નામ પૂરાં—પરાં પડયાં છે; ને પછી આલમ પનાહથી સુરતની હદ બંધાઈ. એ પરાંઓનાં નામ કેટલાંએક તો પ્રખ્યાત પુરુષો જેણે ત્યાં વાસો કરી વસાવ્યાં તેઉપરથી અને કેટલાંએક તો જે જે જમીદારોની જમીન (ગામોની) શહેરમાં દાખલ થઈ તે તે જમીદારોનાં નામ ઉપરથી પડયાં છે.

૮, પરાંઓ.[૮]—(૧) નાનપરૂં (એમાં મોજે અઠવાની જમીન આવી છે), (૨) રેહમતપરૂં (એમાં મોજે મજૂરાની જમીન), (૩) સવરામ (સગરામ) પરૂં (એમાં મોજે ખટોદરાની), (૪) રૂસ્તમપરૂં (એમાં મોજે ખટો-

---

૫. એ કિલ્લા ઉપર ઈ० સ० ૧૫૭૩ થી ફકત મોગલ બાદશાહનો એક લાલ વાવટો ચઢતો પણ ઈ० સ० ૧૭૫૯ થી બે વાવટા ચડતા હતા—તેમાં અગ્નિકોણ (દક્ષિણ પૂર્વ) તરફના બુરજની કાઠી ઉપર મોગલનો ને નૈરુત્ય કોણ (દક્ષિણ પશ્ચિમ) તરફની કાઠી ઉપર અંગ્રેજનો. હાલ અંગ્રેજનો વાવટો પણ જાથુ ઊડતો નથી પ્રસંગે જોવામાં આવે છે.

૬ એ કોટ ને માંહેનો કોટ હાલમાં ઘણે ખરે ઠેકાણે તોડી પાડ્યો છે.

૭ ચોર્યાસી પ્રગણાંના ગામ હનફીરૂ ને બલદા એના તો સઘળીજ જમીન શહેરની વસ્તીમાં આવી ગઇ છે.

૮ એમાં સલાબતપરૂં તે નવાબ સલાબત ખાન ઉપરથી, હૈદરપરૂં તે નવાબ હૈદરકુલીખાન ઉપરથી, બેગમપરૂં તે ઔરંગજેબ બાદશાહની બેહેન જે સુરતમાં રહી હતી તેઉપરથી અને મહિધરપરૂં, રૂઘનાથપરૂં, રામપરૂં, સોમપરૂં, એ મહિધર, રૂઘનાથ, રામ, સોમ એ મોટા અનાવલા દેશાઈઓનાં નામ ઉપરથી છે.

દરાની, (૫) સલાબત પરૂં (એમાં મોજે ઉમરવાડાની), (૬) બેગમપરૂં (એમાં મોજે ઉમરવાડાની),(૭) મહિધરપરૂં (એમાં મોજે નવાં ગામની), (૮) હૈદરપરૂં (એમાં મોજે કતારગામ તથા નવાં ગામની), (૯) રામપરૂં (એમાં મોજે કતારગામ તથા ટૂંકીની), (૧૦) રૂઘનાથપરૂં (એમાં મોજે કતારગામની), (૧૧) સૈયદપરૂં (એમાં મોજે કતારગામ તથા ટૂંકીની), (૧૨) હરીપરૂં (એમાં મોજે કતારગામ તથા ટૂંકીની)- (૧૩) ખંડેરાવપરૂં, (૧૪) સામપરૂં, (૧૫) રૂદરપરૂં, (૧૬) ઈદરપરૂં, (૧૭) નવુંપરૂં, (૧૮) મનચરપરૂં, અને (૧૯) ઘાસ્તીપરૂં.

૯. શહેરમાં જોવાજેવાં જાહેરમકાનો (હાલમાં.)

૧ રેલવે સ્ટેશન તથા તેની સામેનાં મકાનો–ધર્મશાળા વગેરે.
૨ ડિસ્પેનસરી (ફરદુનજી પારેખનાં નામની)
૩ ઘડિયાલ ને મનારો (મેરવાનજી ફરેજરનાં નામનો).
૪ સોદાગરવાડાના જૂનાં મકાનો તથા મસજીદો.—
૫ આરમિનિયનનું દેવળ તથા ફિરંગીની લાતી.
૬ મુગલીસરાનાં જૂનાં મકાનો.
૭ સૈયદ એદ્રસનો મનારો–એમાં સત્તાવન પાયરી છે ને તે ૮૦ ફૂટ ઉંચો છે.
૮ અંગ્રેજ લોકને દાટવાનું ઠેકાણું (કતારગામ જવાના દરવાજા બહાર).
૯ જૂની ઈસ્પિતાલને નામે ઓળખાતું મકાન તેમાં અંગ્રેજોની કોઠી હતી (નદીને ઓવારે જતાં).
૧૦ ઐરિશ મિશનનું દેવળ ને છાપખાનું.
૧૧ મ્યુનિસિપાલ હોલ—આફીસ એ મકાન મુસાફરખાનાંને નામે ઓળખાતું તે દિલ્હીના શાહજહાં બાદશાહના રાજમાં કોઈ ઈશ્કબેગ યેજદી નામના સખીદીલના મુસલમાને લાચાર મુસાફરોને સારૂ હિજરી સને ૧૦૫૪ માં બંધાવ્યું હતું
૧૨ દરિયા મહેલ તથા અસલ ફૂરજાનું મકાન.
૧૩ અંગ્રેજોનું દેવળ.
૧૪ હૈ સ્કૂલનું મકાન (શોરાબજી જમસેદજી જીજીભાઈના નામનું અને તેની પાછળ એંડ્રુસ લૈબ્રેરીનું મકાન.
૧૫ ઈસ્પિતાલ (કાવસજી જહાંગીર રેડીમનીનાં નામની)
૧૬ કિલ્લો–એમાં કલેકટર તથા માજીસ્ટ્રેટને તાબાની આફીસો છે.
૧૭ ડક્કો–અહીંથી માલ વહાણ ઉપર ચઢે છે.
૧૮ જાહેર બાગ–એમાં બે ફુવારા છે.
૧૯ મૈકે ભાગળનો પૂલ અહીં શહેરમાં આવતી રેલને અટકાવવા સારૂ કરેલાં બાંધકામ છે.
૨૦ વલંદાનું બંદર અહીં વલંદાઓની કોઠી હતી. અસલ કિનારા તરફ છોની દિવાલ હતી પણ રેલના જોરથી તે પડી ગયેથી સરકારે લાકડાંનો કોટ કરાવ્યો છે પણ એમાંની અસલની ઈમારત ભાંગી તોડી નાખી છે. સને ૧૮૨૨ માં જ્યારે વલંદાઓ પોતાની કોઠી ઊપાડી પોતાને દેશ ગયા ત્યારે કંપનીએ તે બંદર તેઓની પાસથી વેચાતું લીધું હતું. એ બંદરમાં

પોસ્ટ આફ્રીસ અને અંગ્રેજ મુસાફરોને સારૂ બાંધેલું મકાન છે.
૨૧ જેલ–તુરંગ.
૨૨ અદાલતનો બંગલો.
૨૩ ફ્રાંસીસની વાડી–લેનના દરવાજામાં પેસતાંજ જમણી બાજુએ–અહીં ફ્રેંચ લોકની કોઠી હતી; એ હજી પોંડીચરીની સરકારના હવાલામાં છે.
૨૪ લેન–અહીં લશ્કરની છાવણી છે.
(પાછાં ફરી દરવાજે આવ્યા પછી)
૨૫ ઘોડદોડ–માનને દરવાજે.
૨૬ પૂતળાં વાડી.
૨૭ પાંજરાપોળ સગરામપરામાં.
૨૮ ગોપીતળાવ ને નવ સૈયદની દરઘા.
૨૯ મુલ્લાજીનું મકાન, મસીદ (ઝાંપા ઉપર)
૩૦ સબદલ બાગ.
૩૧ નવાબનો મહેલ–સરાહને મોરચે.
૩૨ રૂનો સાંચો.

એ શિવાય ગોશ વેચવાની બીજી ચાર મારકીટો છે.

૧૦. શહેરમાં પારસીઓની બે અગિયારી છે–એક માછલીપીઠમાં ને એક રૂસ્તમપરામાં. તેમ હિંદુઓનાં દહેરામાં બાલાજીનું દહેરું, અંબાજીનું દહેરું, ગોંસાઈજી મહારાજનું મોટું મંદિર અને સ્વામી નારાયણનું મંદિર એ પ્રસિદ્ધ છે.

૧૧. આસપાસના ગામોમાં હિંદુઓનાં જત્રાનાં સ્થળોમાં મુખ્ય આ છે–અશ્વિનીકુમાર, આચારજીની બેઠક, ગુપ્તેશ્વર એ ત્રણ તાપી નદીને કાંઠે છે–એ કાંઠો ઘણોજ પવિત્ર ગણાયછે—એજ ઠેકાણે હિંદુઓ પોતાનાં મુડદાં બાળેછે; કંતારેશ્વર–કતારગામમાં, બહુચરાજી—વરિયાવી દરવાજા બહાર; ભીડભંજન—નવસારી ભાગળના અથવા ઊધનાના દરવાજા બહાર; રામનાથ ઘેલા–અઠવાના દરવાજા બહાર ઊમરાગામમાં; ભીમપોર, અઠવાના દરવાજા બહાર ઘણે દૂર; ડુમાળના હનુમાન (સરાહના દરવાજા બહાર).

૧૨. લેનને દરવાજેથી જતાં દશ મૈલ ઉપર ડુંમસ કરીને ગામ છે. તે સચીણના નવાબને તાબે છે. ત્યાંની હવા દરિયો પાસે આવ્યાથી શરીરને ઘણી સુખકારી છે. એ પરરાજ્યને તાબે હોવાથી શહેરમાંના દેણદારો નાસીને ત્યાં ભરાય છે. એ ડુંમસને સંસ્કૃત ગ્રંથકારો દુર્વાસાક્ષેત્ર કરીને કહે છે. એથી થોડેક દૂર ભીમપોર કરીને ગામ છે ત્યાં શ્રાવણ મહિનામાં હનુમાનની મોટી જાત્રા ભરાય છે.

વોકસની કબર–બારકસનો હજીરો એ ડુમસને સામે પાર છે. અહીં દીવાદાંડી છે. એક ધર્મશાળા મુંબઈના પારસી ફરદૂનજી પારખે બંધાવી છે. અહીં બે કૂવા છે તેમાં એકનું પાણી ઘણુંજ સારૂં છે; એ કૂવા ઉપર આ પ્રમાણે લેખ છે.

"ધરમ મોખ અરથે અંધારૂ રૂસ્તમજી માણેકજીએ આ કૂવો બંધાવો છે, સંવત ૧૭૫૫ ના સરાવણ સુદ ૩." ખબર કહાડતાં માલમ પડે છે કે એ રૂસ્તમજી વલંદાનો તથા અંગ્રેજનો મોટો દલાલ હતો અને નવાબની દરબારમાં પણ સારો વગ ધરાવતો અને તેની પાસે ઘણી દોલત હતી. રૂસ્તમ બાગ તેણે બંધાવ્યો છે અને શહેરમાં જે પરાંનું નામ રૂસ્તમપરૂં પડયું છે તે તેનાં નામ ઉપરથી.

લોક હવા ફેરબદલ કરવાને હજીરે જાય છે. એ ઠેકાણાને બારૂં પણ કહે છે એટલે અહીં તાપી નદી દરિયાને મળે છે. હજીરાવાળા કાંઠા

ઉપર આણી ગમ સિકોતરી માતા છે. સિકોતરી એટલે સંગમોત્તરી તાપીનો ને સમુદ્રનો સંગમ બતાવે છે. અહીંથી અઢી મૈલ ઉપર મોરા સુંવાળી નામનાં ગામ છે;—જ્યાં અસલ મોટાં ઝાઝો નંગરાતાં ને જ્યાં ટોપીવાળાઓ વચ્ચે માંહોમાંહે લડાઈઓ થતી.

૧૩. સુરત શહેરની (પરાં સુદ્ધાંની) વસ્તી સને ૧૭૯૬ માં આઠ લાખની કહેવાતી; હાલ ૧ લાખ ૭ હજારની છે. દેશી વસ્તીનો મોટો ભાગ વાણીયા, બ્રાહ્મણ, શ્રાવક, ભાટિયા કણબી, કાછિયા, ભાઠેલા, મુસલમાન, હોરા ને પારસીનો છે.

રીતભાતમાં સુરતની વસ્તી જેવી સુઘડ છે તેવી બીજી કોઈ ગુજરાતમાં નથી. સ્ત્રી પુરૂષોને પોશાક હલકો ને શોભતો છે તેમ તેઓની ઘરેણાં પહેરવાની રીત પણ યુકિત સર છે. સુરતના લોકનું બોલવું પણ કુમળું ને મધુર છે. મુફલસીમાં છે તોપણ તેઓ શહેરના રહેનાર, સુઘડ ને ચતુર છે એમ પોતાના ચહેરા ઉપરથી બતાવે છે. સુરતના લોક તરત ઓળખાઈ આવે છે.

કિનખાબ, કસબ, કિનારી, એલાએચો, બરફી, કાચું ઘી, ગોળ, સેરડી, કેટલોક લીલો મેવો, શાક ભાજી વગેરે જનસ સુરતમાં સારી થાય છે.

બાબ ૨જો;— રાંદેરની હકીકત.

૧. રાંદેર પ્રથમ ક્યારે વસ્યું તે કંઈ નકકી જણાતું નથી; સૌ કહેછે કે તે ઘણુંજ જૂનું શહેર છે. શેવડાઓના ગ્રંથોઉપરથી આટલું મારા જાણ્યામાં આવ્યું છે કે વિક્રમની પહેલાં મહાવીરનો * શક ચાલતો ને એ શક ૪૯૩ વર્ષ ચાલ્યો ને એ શકનાં ૨૭૧ વર્ષ થયા પછી કોઈ સંપત્તિ નામનો રાજા હતો તેના વખતમાં રાંદેરમાં ચાર દહેરાં બંધાયાં હતાં. એઉપરથી જોતાં આજથી ૨૨૦૦—૨૩૦૦ વર્ષ ઉપર રાંદેર શહેર આબાદ હતું. વળી પાટણના સોલંકી વંશના સિદ્ધરાજ જયસિંહ જેણે ૧૦૯૧—૧૧૪૧ સૂધી રાજ કીધું તેણે ભરૂચ બંદર વસાવ્યું એવા લેખ છે; ત્યારે રાંદેર જે ભરૂચથી વીશેક કોશ દૂર છે ત્યાં તેણે પોતાની સત્તા કેમ નહીં કીધી હોય? વળી ઓરપાડામાં સિદ્ધનાથ મહાદેવનું દહેરૂં છે તે સિદ્ધરાજે બંધાવ્યું છે એમ કહેવાયછે; ને રાંદેર ઓરપાડામાં ગણાયછે. અર્થાત્ રાંદેરમાં પ્રથમ હિંદુઓની સત્તા હતી.—મુસલમાનની થઈ તે આ રીતેઃ—

૨. મુસલમાનના પેગંબર મહમ્મદની પછી તેની ગાદી ચલાવનારા જે થયા તેને ખલીફા કહે છે; તેમાં ઈ૦ સ૦ ૭૫૦ માં એક અબુલ આબાસ સેફા નામનો ખલીફ થઈ ગયો તેણે વળી પોતાનું એક નવું ટોળું કર્યું હતું જે આબાસી ખલીફાનું કહેવાતું—એ ટોળાંના, કુફા શહેરના (એ શહેર આર્બસ્તાનમાં છે) કેટલાક લોક જેઓ મલેક મોમીન કહેવાતા, ને જેઓ વહાણ ચલાવવાનાં કામમાં હોશિયાર હતા તેઓના ઉપર દીન ચલાવનારાઓની તરફથી કેટલીક સખતી થવા માંડી હતી—એ સખતી તેઓથી ન સંખાયાને લીધે તેઓ

---

* મહાવીર જૈન શ્રાવકોના છેલ્લા ચોવીશમા તીર્થંકર પાટણના કુમારપાળ પહેલાં ૧૬૬૯) વર્ષ ઉપર થઈગયા ને કુમારપાળ ઈ૦ સ૦ ૧૧૭૨માં મરી ગયો તો તે (મહાવીર) ઈ૦ સ૦ ની પહેલાં ૪૯૭ વર્ષ ઉપર હતો. કેટલાક ઈ૦ સ૦ ની પહેલાં ૬૩૬ નું વર્ષ આપે છે.

સોદાગરને નામે તથા ધંધે રાંદેર આવી વસ્યા હતા. અહીં તેઓ નવાયતા[1] અથવા નાયતાને નામે ઓળખાવા લાગ્યા. તેઓ ક્યારે આવ્યા તે કંઈ જણાતું નથી; પણ આવ્યા પછી થોડે ઘણે વર્ષે તેઓના ઉપર પાછી જૈન તરફથી સખતી થવા માડી. એ મોમના મોટા તવંગર અને જોસ્સાવાળા લોકો હતા તેથી તેઓએ દીન જગાડ્યું; અને રાંદેરમાં મોટી ખુનરેજી ચાલી. આખરે મુસલમાનોનું ફાવ્યું– તેઓએ રાજ્યસત્તા હિંદુપાસેથી છીનવી લીધી અને દહેરાંઓ ભાંગી મસીદો[2] બનાવી.–સને હિજરી ૬૪૧[3] ઈ૦ સ૦ ૧૨૨૫.

૩. સને ૧૫૦૦ ના નવાયતા વિષે જાણવા જોગ આ છે કે સુરત શહેર નામ પડ્યું છે તે તેની રાખેલી રામજની સૂરજ નામની હતી તે ઉપરથી; અને સને ૧૬૦૦ના નવાયતાવિષે આમ કહેવાય છે કે નવાયતાની દોલત અને તેની સાહેબીની વાત દિલ્હીના જહાંગીરશાહને કાને પડી ત્યારે તે, તે જોવાને સારૂ આ પ્રાંતમાં આવ્યો. પ્રથમ તો રાંદેરથી થોડેક દૂર તેણે મુકામ કર્યો. એક દહાડો વહાણાના પહોરમાં તે ત્યાંથી સામે પાર વેડ કરીને ગામ છે ત્યાં શિકારને એકલોજ ઘોડાપર સ્વાર થઈને જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં કેટલાક ઘેડાઓ મળ્યા તેને તેણે પૂછ્યું કે દિલ્હીના જહાંગીરશાહને તમે ઓળખો છો? તેઓએ કહ્યું કે તેતો તમેજ છો. બાદશાહ અજબ થઈ બોલ્યો કે હું જહાંગીરશાહ નથી. ઘેડાઓએ કહ્યું કે છાહેબ તમેજ છો. બાદશાહે કહ્યું કે તમે કેમ જાણ્યું? ઘેડાઓએ કહ્યું કે અમને કોઈએ કહ્યું નથી પણ તે તમેજ છો. એઉપરથી બાદશાહે કયાસ કીધો કે ઘેડા આટલા સમજુક છે તો ઉંચી કિસમના લોક કેમ નહીં શહાણા હોય? પછી બાદશાહે ઘેડાઓને પૂછ્યું કે પેલા નવાયતાની શી વાત છે? ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે તેઓની દોલત ને છાહેબીમાં છું પૂછવું છાહેબ? પછી બાદશાહ ઘેડાઓને કેટલાંક પસાયતાં કરી આપવાનું કહીને પાછો પોતાને મુકામે ગયો. હજી વેડના ઘેડાઓને પસાયતાં છે ખરાં.

૪. એ બાદશાહની બેગમ વગેરે રાંદેરમાં જ્યાં ઊતર્યાં હતાં તે ઠેકાણું જહાંગીરાબાદને નામે અને જે ઠેકાણે પોતે ને પોતાનું લશ્કર હતું તે ઠેકાણું જહાંગીરપરાંને નામે હજી ઓળખાય છે. એમ કહેવાય છે કે જે

૧ નવી જાતના લોક નવા આવી વસેલા માટે નવાયતા. નવા આવેલાનું મુસલમાનોએ નવાયતા કરેલું લાગેછે; અને નવાયતા ઉપરથી પાછું નાયતા થયલું. એમાંના એકને ત્યાં 'છપ્પન ઉપર ભુંગળ વાગતી' એમ કહેવાયછે. તેના ખજાનામાં છપ્પન ક્રોડ રૂપિયા રોકડા ને લાખો રૂપિઆની બીજી મિલકત હતી તે તો જૂદી. લોકમાં મનાય છે કે જે ખજાનામાં એટલી દોલત હોય તે ખજાનામાંથી ગેબી અવાજ નીકળ્યા કરેછે— લક્ષ્મી સાક્ષાત બિરાજેછે.

૨ કેટલાક આરસ પહાણના પથરા (કેટલાક થોડી થોડી નકશીવાળા પણ) આવકના દહેરામાં પણ હોયછે તેવા મસીદનાં પગથીઆંમાં ચણી લીધા છે ને રાંદેરના મુસલમાનો કહેછે કે મૂર્ત્તિઓને અને લેખના પથરાઓને ઊંધા નાખી ઓટલાનાં અને સંડાસનાં પગથિયાં બનાવ્યાં છે. કુંડ વધારી હોજ કરેલા તે અને દહેરાંની મોટી મૂર્ત્તિના ગોખલાઓ જે મુસલમાનોએ રહેવા દીધેલા તે હજી છે. લેખના પથરા ચણી લેવામાં આવેલા એટલે દહેરાં બંધાયાંનાં વર્ષ ક્યાંથી જાણ્યામાં આવે?

૩ એ વર્ષ મસીદના પથરા ઊપરના લેખ ઉપરથી જાણ્યામાં આવ્યું છે.

દહાડે બાદશાહ વગેરેને નવાયતાએ ખાનું આપ્યું હતું તે દહાડે નવાયતાની હવેલી આગળથી તે એક તરફ જહાંગીરાબાદલગી અને બીજી તરફ જહાંગીરપરાલગી આવતી વખત ને જતી વખત કિનખાબના ગાલીચા પાથરવામાં આવ્યા હતા ને પછવાડેથી લૂટાવી દેવામાં આવ્યા હતા. સૌનેજ રૂપાંની થાળી અને સોનાના વાડકામાં જમાડયા હતા ને પછી તે તે સૌને બક્ષીસ કરી દીધાં હતાં. બાદશાહને મોટાં મોટાં નજરાણાં કીધેલાં તે તો જૂદાં. બાદશાહ ખૂબ રાજી થયો ને પછી નવાયતાને કહ્યું કે હવે તમે કંઈ મરજી બતાવો. નવાયતો બોલ્યો કે ખોદાનું આપેલું મારી પાસે બહુ છે.—મારે કોઈ વાતની કમી નથી. બાદશાહ બોલ્યો કે કંઈ પણ બોલો. નવાયતો બોલ્યો કે મને ઘણા દહાડા થયા હાથી હાથણીની સોબત જોવાનો હવસ છે તે પૂરો પાડો. બાદશાહે દલગીર થઈને કહ્યું કે ઠીક છે. ને પછી મહાવતોને હુકમ કર્યો કે અમારી સવારી નર્મદાપર પહોંચે એટલે તમારે નવાયતાની મરજી પૂરી પાડવી. એમ કહેવાય છે કે એ દહાડા પછી નવાયતાની પડતી આવવા લાગી. કોઈ દહાડો વહાણ ભાગ્યાના સમાચાર આવે તો કોઈ દહાડો ઘરનું માણસ મરે એમ થવા લાગ્યું. થોડાં વર્ષમાં નવાયતાનો વંશ ખરાબે હાલ થઈ મૂળથી ઉપડી જવા લાગ્યોને આજ નવાયતાના વંશમાં સમ ખાવાને એકજ ઓલાદ વગરનો ને ઘરડો ને બહેરો ડોસો છે*.

* એ ડોસો જેનું નામ ડોસા મીયાં તેને મેં જોયો છે અને નવાયતાની હવેલીની ભાંયો પણ જોઇ છે. એ ડોસો પોતાના બાપદાદા નવાયતા જે ધંધો કરતા તેજ (વહાણ ફેરવવાનો) માલમનો ધંધો કરતો.

૫. જે દહાડેથી સુરત મોગલના હાથમાં ગયું તે દહાડેથી રાંદેરની હાકમી પણ સુરતના નવાબો કરવા લાગ્યા. રાંદેરમાં ફિરંગીઓ ગયાજ નથી. રાંદેર શહેર આજ કાલ એક મોટું પણ પડતી હાલતમાં આવેલું ગામ માલમ પડે છે.

બાબ ૩;– સુરત માછીવાડો.

રાંદેરનાં સોદાગરોનાં મોટાં ઝાજ આ કાંઠે (સુરતવાળે) લંગરવાર થતાં. એ કાંઠાની જગામાં માછી ખારવા અને એવાજ બીજા લોક રહેતા ને તેથી તે માછીવાડાને નામે ઓળખાતી. એમાં એક ગઢી એટલે બુરજ ઘાટની નાની સરખી ઈમારત બાંધી હતી જ્યાં રાંદેરની સરકાર ચાંચીઆઓને બાંધી મારી કેદ રાખતી હતી.

૨. સોદાગરોના ઝાજને આ દેશી ચાંચીઆથી ઝાઝી ધાસ્તી જેવું નહોતું પણ જયારથી ફિરંગીઓ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા ને એઓએ ગુજરાત કાંઠે ફરતાં વહાણોને લૂટવા માંડયાં ત્યારથી સોદાગરોને ઘણીજ દેહશત લાગવા માંડી. એ ફિરંગીઓ પછવાડેથી સુરતમાં મોટા વેપારી થઈ પડયા હતા ને નવાબની સાથે ઘણો વગ ધરાવી અંગ્રેજોને કોઠી ઘાલવા દેતા નહોતા. એ ફિરંગીઓનું પ્રથમ હિંદુસ્થાન તરફ આવવું થયું તે આ રીતેઃ—

૩. હિંદુસ્થાન સાથે વેપાર ચલાવી ત્યાંની દોલત પોતાને દેશ ઘસેડી લેઈ જવાની યુરોપખંડના લોકની ઘણા દહાડા થયાં દાઢ હતી અને એને સારૂ તેણી તરફના લોકનું મન હિંદુસ્થાન સહેલથી જવાય તેવો દરિયાનો રસ્તો શોધવા તરફ સારીપેઠે લાગ્યું હતું. એ ખંતમાં એક કોલમ્બસ નામના જીનોઆ

શહેરના રહેનારે મોટો દરિયો ખેડયો હતો. પણ તેના શ્રમના બદલામાં તેને હિંદુસ્થાન તો નહીં પણ અમેરિકાખંડ જડયો હતો, (૧૪૯૨). તેમ પોર્ટુગાલના પોર્ટુગીઝ લોક જે આ દેશમાં ફિરંગીને નામે ઓળખાય છે તેઓ આફ્રિકાખંડના કિનારાનો શોધ કરતા હતા. તેમાંના કેટલાએકે કોલમ્બસનું જોઈને વધારે છાતી ચલાવી આફ્રિકાખંડની દક્ષિણે થઈને હિંદુસ્થાન તરફ આવવાનો રસ્તો શોધ્યો;—ને એક વાસકોડીગામા નામનો વહાણવટી ૧૪૯૮ નાં વર્ષમાં આ દેશના મલબાર કોસ્તા ઉપર કલીકોટ શહેર છે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. એ રીતે પ્રથમ ફિરંગીઓનું આ દેશમાં આવવું થયું. એ ફિરંગી વેપારીઓએ વેપારની સાથે લડાઈનું કામ પણ જારી રાખ્યું ને ધીમે ધીમે પોતાની સત્તા વધારી ગોવાને પોતાનું મુખ્ય ઠેકાણું કીધું, (ઈ૦ સ૦ ૧૫૧૦ માં.)

બાબ ૪;—દંતકથા—ખરાખોટા લેખ.

ઉપર કહેલા માછીવાડાનું મોટું ગામ ને પછી મોટું શહેર કેમ થયું ને સુરત એ નામ કેમ પડ્યું એ વિષે દંતકથા એક નહીં પણ ઘણીએક ચાલે છે. ઘણાખરા લોક તો આમજ કહે છે કે "સુરત શહેર કોઈ રામજનીએ વસાવેલું છે" પણ એવિષે કેટલાએક જણ વિગતવાર હકીકત નીચે પ્રમાણે આપે છે.

૧. કોઈ "નાગર જમીદારની વિધવા પોતાના નાની વયના દીકરા ગોપીને લેઈને કોઈ કારણથી આ પ્રાંતમાં આવી માછીવાડાની આસપાસ[1] રહી ઉદરપોષણ કરતી. તે દિવસમાં કંચની સૂરજ રાંદેરનાં નવાયતાની ઈતરાજીથી હજ કરવાના વિચારથી ઝાજ ઉપડતાં સૂધી ઊપલા માછીવાડામાં રહી. તેને ગોપીની માએ ચાકરી કરી રાજી કરી. કંચની સૂરજે જતી વેળા પોતાનું લાખો રૂપિયાનું જવાહીર ગોપીની માને અનામત સોપ્યું હતું, તે પાછી આવ્યા પછી ગોપીની માએ તેને તેનો માલ પાછો આપવા માંડયો પણ તે ઘણી કાહેલી હતી તેથી તેણે તે લીધો નહીં. સૂરજે મરતી વખત પોતાનો તમામ માલ ગોપીની માને બક્ષીસ કીધો ને કહ્યું કે મારી નામદારી વધે તેવું કંઈ કરજે.

"ગોપીએ[2] તે દ્રવ્યવડે મોટી હવેલી તથા વાડી બાંધી અને રાંદેરના સોદાગરો સાથે વેપાર ચાલુ કર્યો. આસપાસના

---

૧. એ મોહ્લાને કોઈ કેસુરબેગ, કોઇ કસમીર ને કોઇ આસુરબેગ કહેછે.

૨. એ ગોપીવિષે બીજી દંતકથા આ ચાલે છે કે તે એક સુરતના રહેનાર વડનગરા ગૃહસ્થની વિધવાનો છોકરો હતો. તેણે ફારસીમાં કાબેલિયત મેળવી હતી પણ તે કંઇ રોજગારે વળગ્યો નહોતો. રોજગારને સારૂ તે પોતાની માની સાથે દિલ્હી ગયો હતો. દિલ્હી જતાં રસ્તામાં એક દહાડો તેની મા ખીચડી રાંધવા બેઠી ને ગોપી કંઇ શાક લેવા ગયો. ગોપીને આવતાં વાર લાગી ને ખીચડી તો તૈયાર થઈ હતી. એવું બન્યું કે એક દુર્ગાચલ્લીએ પેલી ખીચડીમાંથી એક દાણો ખાધો તે એક બેઠુતે દીઠું; પછી તેણે પેલી ડોસીને કહ્યું કે આ ખીચડી મને આપ ને તું કહે તે એની કિમ્મત આપું—ડોસીએ ના કહી પણ પછી તેને પૂછ્યું કે ભાઇ ખીચડીમાં એવું તે શું છે?—ત્યારે તેણે કહ્યું કે દુર્ગાચલ્લીનું ખાધેલું ખાય તેનું ભાગ્ય ઊઘડી જાય; તારો છોકરો આ ખીચડી ખાધાથી ઘણો ભાગ્યશાળી થશે, પણ મેં તને કહ્યું છે માટે મને કંઈ આપજે. પેલીએ હા

પ્રાંતના લોક વેપારધંધાને અર્થે આવવા માંડયા અને ઠરીઠામ વાસો કરી રહેવા લાગ્યા. હિંદુઓએ દહેરાં બાંધ્યાં ને મુસલમાનોએ મસીદ બનાવી. બે ત્રણ વર્ષમાં વસ્તી વધી ગઈ ને મોટી મોટી હવેલીઓ તથા શોભીતી વાડીઓ થઈ. એ હકીકતની જાણ ગુજરાતના બાદશાહ મહમ્મદ બેગડાના દીકરા ખલીલખાં અલકાબ સુલતાન મુજફ્ફરશાહ એને થઈ. તેણે ખૂશ થઈ ગોપીને નાયકનો ખિતાબ આપ્યો અને વસ્તી વધારવાના કામમાં મદત કરવાનું જણાવ્યું. એ બાદશાહના હુકમની ખબર રાંદેરના શેઠિયા તથા સોદાગરોને પહોંચી એટલે તેઓ ગોપીને મળ્યા ને ગોપીએ તેઓને આ તરફ આવવાની સલાહ આપી. જેને ફાવ્યું તે આવ્યા ને ઘરો બાંધી રહ્યા. દિનપર દિન વસ્તી તથા વેપારની વૃદ્ધિનો હોકારો ચોતરફ ચાલ્યો.—દૂર દેશાવરથી લોક ધંધાને સારૂ અહીં આવી વસવા લાગ્યા. એ રીતે વસ્તીનો દેખાવ વિશાળ તથા શોભાયમાન થયો.

"રાંદેરના મુસલમાન સોદાગરોએ વકીલ મોકલી અમદાવાદના મુજફ્ફરશાહને પોતાનો અહેવાલ જાહેર કીધોકે ફિરંગીલોક પોતાના ઝાજમાં આવી તોપનો માર ચલાવી અમારાં ઝાજમાંથી વેપારનો માલ તથા વસ્તીમાંથી લોકનો માલ લૂટી જાયછે ને અમને બહુ દુઃખ દેછે; માટે તે લોક બંદરમાંથી જાય તેવો ઉપાય કરવો. મુજફ્ફરશાહે પોતાના ગુલામ સંગરાકને રૂમીખાન તથા ખુદાવંદખાનનો ખિતાબઆપી ઘણું ધન હવાલે કરી રવાને કર્યો કે તે તાપી કાંઠે કિલ્લો બાંધે.

એ કામમાં ફિરંગીઓએ હરકત કરી પણ તેઓનું ફાવ્યું નહીં. કિલ્લો બાંધ્યાની તારીખ હીજરી સને * ૯૩૧ એટલે ઈ૦ સ૦ ૧૫૧૫."

કહી. પછી પેલા છોકરો આવ્યો ને તેણે ખીચડી ખાધી. પછી મા દીકરો બંને જણ દિલ્હી ગયાં. ગોપીએ બાદશાહની કચેરીમાં જવા માડયું પણ ત્યાં તેની ઘણા દહાડા સૂધી દાદ લાગી નહીં. એક વખત એવું બન્યું કે કચેરી બરખાસ્ત થઇ પણ ગોપીને ઊંઘ આવી ગયલી તેથી તે ત્યાંજ સૂઈ રહેલો; એવામાં કોઇ જરૂરનું ખત આવ્યું—બાદશાહે કહ્યું કે મુનશીને બોલાવો—એક કારભારીએ કહ્યું કે મુનશી તો ઘેર ગયા છે પણ એક છોકરો કચેરીમાં છે તે ઘણો કાબેલ છે જો હુકમ આપો તો બોલાવું. પછી બાદશાહે દીવાની જોતથી કાગળ પ્રથમ પોતે વાંચી જોઇ ગોપીને કહ્યું કે વાંચ. તે કાગળ ઊંધો હતો તે જ્યારે બાદશાહ વાંચતો ત્યારે ગોપી જોયાં કરતો હતો—ઊંધા દસ્કત ઉપરથી પણ મતલબ ગોપી સમજ્યો હતો. ગોપી કહે કે મેં તો વાંચ્યો. બાદશાહે કહ્યું કે શું વાંચ્યું? ત્યારે તેણે મતલબ કહી દીધી. રાજાએ ખૂશ થઇને પછી તેને કેટલીક જાગીરો આપી વિદાય કીધો. પછી તે ગોપીએ સુરતમાં આવી હવેલી વાડી વજીફા તળાવ વગેરે બંધાવ્યાં ને શાહેરને શોભાતું કીધું.

વળી એક બાજી દંતકથા ચાલે છે કે તે અકબર બાદશાહનો કારભારી હતો. અકબરનો વખત તો ૧૫૫૬ થી તે ૧૬૦૫ નો છે ને જે દંતકથાની ગોપીવિષે લાંબી ટીપ છે તેમાં ગોપીનો વખત ઇ૦ સ૦ ૧૫૧૬–૧૫૨૧ નો આપેલો છે.

કેટલાએક કહે છે કે ગોપીનાથ નાગર હતો ને કેટલાએક કહે છે કે ગોપીનાયક અનાવલો હતો. અનાવલામાં નાયક ને વસી એવી અટક હોય છે.

* હીજરી સન ઈ૦ સ૦ ૬૨૨ થી ચાલૂ થયો પણ હાલમાં હીજરી ને ઇસવીમાં ૫૮૪ નું અંતર છે. મુસલમાની મહીનાના દહાડા પૂરેપૂરા ત્રીસ હોતા નથી માટે ઉપર જે હિસીવીસન છે તે આસરે સમજવા.

"પછી પાછાં છ વર્ષમાં શેંકડો ઘરો બંધાયાં. ચૌટાં બજારો મંડાયાં અને શેરીઓ પોળો મોલ્લાઓનાં નામો પાડવામાં આવ્યાં. ગોપીનાં ઘરની આસપાસની વસ્તીનું નામ 'ગોપીપરૂં' પડ્યું. સોદાગરો વસ્યા તે 'સોદાગરવાડો,' નાણાવટીઓ વસ્યા તે 'નાણાવટ' એ રીતે નામ અપાયાં. વળી ગોપીએ પોતાની નામના તથા લોકની સુખાકારીને માટે એક મોટું તળાવ ખોદાવી બંધાવ્યું.—ઈ૦ સ૦ ૧૫૧૬." તે તળાવ હાલ ખેતરવાડી દાખલ સુંદર બન્યું છે; ને ત્યાં એક અસલના વખતમાં બંધાયલી વાવ છે.

"વસ્તીનો વિસ્તાર જોઈ ગોપીએ જોષિ પંડિતોને બોલાવી કહ્યું કે મારો ઉદય રામજની સૂરજથી થયો છે માટે તેની નામના રહે એવું નામ ઠેરવવું જોઈએ. જોષિ પંડિતે કહ્યું કે સૂર્યપુર–સૂરજપુર–સૂરજ એ નામ ઉત્તમ છે. પછી ગોપીએ ગુજરાતના બાદશાહને અરજ કરી કે 'તમારાં નસીબને જોરે આ વસ્તી વધી છે. પણ કારણ તો સૂરજ છે. માટે એ રામજનીનું નામ કાયમ રાખવા સારૂ શહેરનું નામ સૂરજ ઠરાવવું જોઈએ.' રામજનીને નામે શહેરનું નામ રાખવું એ હલકું છે એમ જાણી બાદશાહે જકારને બદલે તકાર કરી સુરત એવું નામ રાખવાનો હુકમ કીધો. એ પ્રમાણે સુરત એ નામથી આ શહેર પ્રસિદ્ધ થયું ઈ૦ સ૦ ૧૫૨૧ માં."

૨. "રાંદેરના કોઈ જમીદારની 'સૂરજ' નામની છોકરીનું પેટ વધવાથી તેનાં સગાંએ ન્યાત જાતમાં લાજ ન જાય તેને સારૂ કોઈ બહાને તેને તાપીને આપાર માછીવાડા પછવાડે રાખી. ત્યાં તેને એક છોકરો થયો જેનું નામ તેણે 'ગોપી' પાડ્યું. પછી તેણે પોતાનાં ઘરનાં માણસોની મારફતે વેપાર ચલાવવા માંડયો. એ વેપારથી વસ્તી વધી અને પેલી સૂરજ બાઈના નામ ઉપરથી શહેરનું સુરત એવું નામ પડ્યું."

૩. "રૂમશામના (યુરોપના તુર્કસ્તાનની રાજધાની કોન્સ્ટંટિનોપલ) બાદશાહની એક સુરતા કરીને રામજની હતી. એક વખત એ સુરતા ઉપર બાદશાહની ઈતરાજી થઈ તેથી એણે તેને દૂર કરી હતી. પછવાડેથી એવું બન્યું કે તેજ શહેરના કોઈ રૂમી નામના સોદાગરે તેને રાખી. એ વાતની બાદશાહને ખબર પડતાંજ તેણે તે બંને જણને દેશનિકાલનો હુકમ ફરમાવ્યો. રૂમી પોતાની પ્યારી અને પોતાનો પૈસો માલમિલકત લેઈ મોટાં બારકસો ભરી આણી તરફ આવ્યો. એ રૂમીને આ કાંઠો સારો લાગ્યો તેથી અહીં ઊતર્યો અને પછી કોઠી કરી વેપારનું કામ જારી કર્યું. એ ખબર મુલખે મુલખ થઈ ત્યારે સેંકડો વેપારીઓએ આવી વેપાર કરવા માંડયો અને દિનપર દિન વસ્તી વધવા લાગી. એ વાતની ખબર ગુજરાતના બાદશાહને થઈ ત્યારે તેણે તેને ખિતાબ મોકલ્યો અને એ દહાડાથી તથા એ સુરતા રામજનીનાં નામ ઉપરથી સુરત શહેર જાણીતું થયું."

૪. "આ શહેરની જગા તો અહીંથી આઠેક ગાઊ ઉપર હાલમાં કામળેજ ગામ છે (જે મોટી નગરી કહેવાતી) ત્યાંના કોઈ હિંદુ રાજાની ચૌદશેં વીઘાંની વાડી હતી. એમાં ચૌદતો મોટા કુવા* હતા. એ વાડીનું નામ

* એ અસલ કુવાઓમાંના કેટલાક હાલ છે. એ કુવા કયાં કયાં હતા તે સઘળાનાં નામમાંથી આઠ ઠેકાણાનાં નામ મારા જાણવામાં આવ્યાં છે ને ખરેખર તે અસલ કુવા છેજ.—૧ સૈયદ ઇદ્રુસ આગળનો; ૨ ભાગાતળાવનો; ૩ પાણીની ભીતનો.

સૂરજવાડી હતું ને એઉપરથી સુરત એ નામ પડ્યું છે."

૫. જે વખત શહેર પૂરું વસેલું નહીં તે વખત પહેલી દંતકથામાંના જે રૂમીખાને કિલ્લો બાંધ્યો તેણે પોતાની કોઈ પ્યારીના નામ ઉપરથી અથવા તેની ખૂબસુરતી ઉપરથી શહેરનું નામ સુરત કાં ન પાડ્યું હોય? એમ પણ કેટલાક તર્ક કરેછે.

૬. નામીચો તવારીખ લખનાર જેમ્સ મિલ્લ અને મુંબઈનો ગવરનર ડંકન લખેછે કે હાલમાં જે કિલ્લો* છે તે ઈ૦ સન ૧૫૪૩ માં સુલતાન મહમ્મદશાહ બીજાના વખતમાં બંધાયો છે. હાફતઈકિલિમ નામની આરબી કિતાબમાં લખ્યું છે કે હીજરી ૯૪૭ માં એટલે ઈ૦ સ૦ ૧૫૩૧ માં બંધાયો છે. મરે નામનો ગ્રંથકાર કહેછે કે ઈ૦ સ૦ ૧૫૩૬ માં ફિરંગીઓએ દીવ લીધું ને ત્યાંથી પછી તેઓને ખંભાત અને ગુજરાતનાં બીજાં બંદરો તરફ જવાનું સહેલ પડવા લાગ્યું. ૧ લી દંતકથામાં કિલ્લો બાંધવાનું વર્ષ ૧૫૧૫ આપ્યું છે—હવે નક્કી કશું? ૧૫૧૫ ને ૧૫૪૩ એમાં અંતર ૨૮ વર્ષનો છે તે કંઈ ઝાઝો નથી. ૧૫૧૫ માં ફિરંગીઓ સુરત તરફ આવ્યા હતા એમ ૧ લી દંતકથામાં છે તે, બિગ્રસના લખ્યા પ્રમાણે કે ૧૫૧૨ માં ફિરંગીઓએ સુરત લૂટ્યું હતું તે ખરૂં ઠરેછે:—મતલબ કે એમજ નક્કી રાખવું કે કિલ્લો કાચો ઈસવી ૧૫૧૫ માં મુજફ્ફરશાહના વખતમાં અને પાકો ૧૫૪૩ માં મહમ્મદશાહ બીજાના વખતમાં બંધાયલો.

૭. ઈ૦ સ૦ ૧૫૧૫ થી તે ૧૫૪૩ સૂધી સુરત સ્વતંત્ર હતું—માત્ર નામનું ગુજરાતના બાદશાહના અમલ તળે કહેવાતું. એ બાદશાહો પોતાના મુસલમાનોને ફિરંગીઓના હુમલામાંથી બચાવવાને સુરતના કિલ્લાની કાળજી રાખતા; બાકી લોકને પોતાની ખરી રૈયત દાખલ ગણતા એવું કંઈ નહોતું.

બાબ ૫;— તવારીખ ૧૫૪૩-૧૫૭૩.

૧. ઈ૦ સ૦ ૧૫૪૩ પછી ગુજરાતના બાદશાહોની તરફથી સુરતમાં નાજીમો આવી હાકમી કરતા.

૨. ઈ૦ સ૦ ૧૫૫૪ માં કોન્સ્ટંટિનોપલના બાદશાહ પહેલા સુલીમાને તુર્કસ્તાનની કારીગીરીની એક તોપ સુરત ખાતે મોકલી હતી; જેને અકબરે આગ્રે લેઈ જવાનું ધાર્યું હતું પણ લેઈ જવી મુશકેલ પડી તેથી તેને અહીંજ રાખી હતી. એ તોપ સુલેમાની એ નામથી ઓળખાતી.

---

૪ મજુરા ભાગળનો; ૫ ગોપી પરાંનો; ૬ રાણીતળાવનો; ૭ ખાજે દીવાન આગળનો; ૮ વાડી ફળીઆંનો; (હાલ પૂરી નાખવામાં આવ્યો છે) અને ૯ ડક્કા ઓવારાનો. એ છેલ્લો કુવો ડક્કા ઓવારાથી ૩૫ ફૂટ દૂર છે એવું રાંદેરનાં એક બુઢ્ઢા મુસલમાને મને કહ્યું છે. કિલ્લો બંધાતાં પાણીના જોરને લીધે ઘણાં વર્ષ થયાં હશે એમ મેં કહ્યું હતું તે ઉપરથી તે બોલ્યો હતો કે તે વેળા પાણીનું જોર નહોતું; કિલ્લા આગળ રસ્તો હતો. અને ડક્કાને ઓવારે અસલ મોટો કુવો હતો. લકકડકોટથી તે અડવે ગાડાં જતાં ને તાપી કિલ્લાથી દૂર હતી એવી વાત ઘરડાઓમાં ચાલે છે.

* ફિરંગીઓના અને ગોવા તરફના તથા આંગરીઆના મુલક તરફના ચાંચીઆઓના હુમલાઓને અટકાવવા સારૂ એ બાહાદૂરશાહ કોઈ વખત સુરતમાં આવ્યો હોય એવું જણાતું નથી.

૩. જ્યારે ગુજરાતમાં ત્રીજો મુજફ્ફર ગાદીએ બેઠો (૧૫૬૧) ત્યારે અમીર ઉમરાવોએ દંગા ખંડો ઊઠાવ્યાં હતાં અને કેટલાએકોએ ગુજરાતને પોતપોતાનામાં વહેંચી લીધું હતું તેમાં સુરત ભરૂચ ઝંઘીસખાને લીધાં હતાં. એ વેળા અકબરના ત્રાસથી કોઈ સુલતાન મીરજાં નામના સરદારના મહમ્મદ હુસેન, મીરજાં મસાઉદ, હુસેન મીરજાં અને અલ્લી હુસેન મીરજાં એઓ ગુજરાતમાં નાસી આવી ઝંઘીસખાન સાથે રહ્યા હતા. વળી એ વખત ઐતમાદખાન જેણે અમદાવાદ લીધું હતું તેની અને ઝંઘીસખાનની વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી. એમાં ઝંઘીસખાન માર્યો ગયાથી પેલા મીરજાંઓએ સુરત ભરૂચ પોતાનાં કરી લીધાં. એવામાં પાટણવાળા શેરખાં ફોલાદીની મદદથી ત્રીજા મુજફ્ફરે અમદાવાદના ઐતમાદખાન ઉપર ચઢાઈ કરી. એ ગભરાટથી ઐતમાદ મીરજાંઓને મળી ગયો. પણ તેજ વખત તેણે અકબરને ગુજરાત આવવાને લખી મોકલ્યું.

૪. અકબરના ત્રાસથી ગુજરાતમાં હુલ્લડ સમ્યું અને તેનો વાવટો ઈ૦ સ૦ ૧૫૭૨ ના નવમ્બરની ૧૮ મીએ (કોઈ સપટેમ્બર કહે છે) અમદાવાદના કિલ્લા ઉપર ચઢ્યો. પણ મીરજાંઓ પોતાના તાબાના સુરત ભરૂચ વગેરેના કિલ્લા આપતા નહોતા માટે તેઓને કાઢવા સારૂ અકબરે ૧૫૭૩ ની ૧૯ મી જાનેવારીએ સુરતમાં ગોપીપરાં આગળ ડેરા તંબૂ તાણ્યાં.

૫. અલ્લી હુસેન મીરજાં જે સુરતમાં હતો તેણે પોતાનો ખજાનો એક હાથી ઉપર ભરીને કોઈ રામદેવ નામના એક જાગીરદારને ત્યાં મોકલ્યો હતો, પણ વાટમાં અકબરનું થોડુંક વેરાતું લશ્કર જે અહીં તહીં લૂટફાટ કરતું હતું તેના હાથમાં તે આવ્યો. એ ખજાનો અકબરે પોતે ન રાખતાં લાવનાર સિપાઈઓને વહેંચી આપ્યો. મીરજાંઓએ પોતાનું જોર કમ જોઈને ગોવાના ફિરંગીઓને તેડાવ્યા એવું લખીને કે જો અકબર જીતાશે તો કિલ્લેદારી તમારે હવાલે કરીશું. હવે ફિરંગીઓ અકબરથી તો બહુ બીતા તોપણ તેઓના રાજાએ કિલ્લાની લાલચે કેટલાંક માણસો મોકલ્યાં ખરાં-એવું ભણાવીને કે કિલ્લેદારી મળે તેવો જોગ ન હોય તો અકબર પાસે જઈને કહેવું કે અમારા રાજાએ તમને નજરાણું આપવાને મોકલ્યા છે. ફિરંગીઓએ સુરત આવી અકબરનું લશ્કર જોયું કે તરત તેઓના હોંસ ઊડી ગયા; ને પછી તેઓએ અકબરની મહેરબાની મેળવવાની તજવીજ કીધી.

૬. કિલ્લાને ઘેરા ઘાલવામાં એક મહીનો ને સત્તર દહાડા લાગ્યા. એ દરમ્યાનમાં બહારથી તે અંદર લગી સુરંગ ખોદી હતી. કિલ્લો ફોડવાની તૈયારી હતી તેટલામાં અલ્લી હુસેન સુરત છોડી ભરૂચ તરફ જતો રહ્યો અને કિલ્લેદાર હમજખાને અકબરને કહેવડાવ્યું કે જો તમે મને જીવતો મૂકો તો આ ઘડીએ કિલ્લો તમારે તાબે કરૂં. એ અરજ બાદશાહે કબૂલ રાખી. હમજખાન અકબરની હજૂર આવી ઊભો રહ્યો, પણ તે ઘણો બેઅદબ અને ભરભડીઓ માલમ પડયો તેથી તેની જીભ કાપી નાખવાનો બાદશાહે હુકમ કર્યો. બીજી સવારે એટલે તા૦ ૬ઠ્ઠી મારચ સને ૧૫૭૩ * ને રોજે સુરતને કિલ્લે અકબરે લાલ નિશાન ઊડાવ્યું.

---

* સુરતનો કિલ્લો લીધાનું વર્ષ કોઈ ૧૫૫૪ પણ કહે છે.

બાબ ૬;—તવારીખ ૧૫૭૩—૧૬૧૨.

૧. સુરતનો કારભાર ચલાવવાને ખલીજ-ખાનને મુકરર કરી અકબર આગ્રે ગયો અને ત્યાંથી સુરતની કામદારીની વ્હેંચણ આ રીતે કરી—એકને શહેરની હાકમી સોંપી ને બીજાને કિલ્લાનું તથા દરીઆઈ લશ્કરનું ઉપરીપણું સોંપ્યું. એકનો નિભાવ જમીનોની ઊપજ તથા મેહેસુલ જગાતમાંથી અને બીજાનો કેટલી-ક ઠેરવી આપેલી જાગીરો તથા કેટલીક બીજી વસુલાતમાંથી થયાંકરે તેવું ઠરાવ્યું. એક હા-કેમ અથવા નવાબ ને બીજો કિલ્લેદાર કહેવાયો.

૨. પછી બાદશાહે રાજા તોડરમલને ગુજ-રાતના પ્રગણાંઓ મુકરર કરવાને મોકલ્યો. એ તોડરમલે અમદાવાદ વડોદરે થઈને સુરત આવી પ્રગણાં તથા તાલુકાઓ નેમી આપ્યા. તેમ, ફુરજો, ખુશકી, ફોજદારી, ટંક-શાળ, ગલ્લેમંડી (અનાજના બજાર,) કસ્સા-બી (ખાટકીવાડા), મહોતસીબી (કોઈ કોઈની જમીન ન ડાબે, ઓછું વધતું ન તોળે એવી એવી બાતની ચોકસી રાખવાનું કામ), સવાને નિધારી (કામદારોની હકીકતની ચોકસી રાખ-વાનું કામ), વકાએ નિધારી (મુલકોની હકીકત રાખવાનું કામ,) જહવેરખાતું, નીરખખાતું (વેચવાની જનસોના ભાવ મુકરર કરી આપવાનું કામ,) કોટવાલી, ચબુતરા, નખાસ, મસ્રફી (બાદશાહની તરફથી બક્ષીસ ધર્માદા આપવાનો કોઠાર), તેહેવિલદારી (નવાર-સા માલની હકીકત રાખવાનું કામ) વગેરે મુકરર થયાં ને શહેર આબાદ થવા લાગ્યું.

૩. જહાંગીર બાદશાહના વખતમાં ઈંગ્લંડ-માં ઊભી થયલી ઈસ્ટઈંડિયા કંપની *વેપારીનું વહાણ નામે હેકટર, વિલિયમ હોકિન્સ કપતાન વાળું વિલાયતથી ઉપડેલું સુરતને બારે મોરા સુંવાળી આગળ તા૦ ૨૦ આગસ્ટ સને ૧૬૦૮ માં લંગરવાર થયું—એજ વહાણથી અંગ્રેજોનું પહેલું આવવું હિંદુસ્થાનમાં થયું. એ વહા-ણમાં જહાંગીર બાદશાહ ઉપરના બે કાગળો આવ્યા હતા— એક તો કંપનીએજ લખ્યો હતો ને બીજો ઈંગ્લંડના રાજા પહેલા જેમ્સે લખ્યો હતો. એ બંનેની મતલબ આ હતી કે જહાંગીરશાહે મહેરબાનીની રાહે પોતાના મુલખમાં અંગ્રેજોને વેપાર કરવાની રજા આપવી.

૪. એ વખતે ફિરંગીઓનું દરિયાઈ જોર એટલું હતું કે જે વહાણોને ફિરંગીનો પરવાનો ન હોય તેને તેઓ લૂટી લેતા. હવે મોગલ જો અંગ્રેજોને વેપાર કરવાની છૂટ આપે તો ફિરંગીઓ ચીડાઈ જાય અને ખાર રાખી હિંદુસ્થાનથી ઈરાન અરબસ્તાન જતાં વહા-ણોને લૂટી લે. એ સબબથી મોગલો મોટા વિચારમાં પડયા હતા. અંગ્રેજની કોઠી ન થાય તેને માટે ફિરંગીઓ, સુરતના કારભા-રીઓને લાંચરૂસવતથી તથા વગવસીલાથી સમજાવ્યાં કરતા હતા:—ને એમાં તેઓ ચાર વર્ષ તો સારીપેઠે ફાવ્યા, પણ સને ૧૬૧૨ ની ૧૧ મી જાનેવારીએ જ્યારે કપતાન બેસ્ટે જહાંગીર બાદશાહ પાસે સનદ લખાવી લીધી ત્યારે ફિરંગીઓ હાથ ઘસતા રહ્યા. એ સ-નદની મતલબ આ કે ઈંગ્લંડનો એક એલચી

* એ મંડળી— કંપની તે હિંદુસ્થાન સાથે વેપાર કરનારી અંગ્રેજ વેપારીઓની મંડળી. એને એલિઝાબેથ રાણીની, ૧૫૯૯ ના ડિસેમ્બરની ૩૧ મી તારીખે સનદ મળી હતી. ૧૬૯૩ માં એક બીજી કંપનીને સનદ મળી. થોડી વાર તો એ બેને બન્યું નહીં પણ પછવાડેથી બંને કંપનીઓ યુ-નાઈટેડ ઈસ્ટઇંડિયા કંપનીને નામે ઈ૦સ૦ ૧૭૦૨ ની ૨૨ જુલાઈએ જોડાઈ ગઈ હતી.

(વકીલ) મોગલના દરબારમાં રહે; અને અંગ્રેજોને કોઈ દુઃખ દે અથવા તેઓનો હક ડુબાડે તો તેવાં કામનો ફેસલો થોડે ખરચે વહેલો થાય; અંગ્રેજો પોતાના માલની જગાત સેંકડે આ ટકા લેખે મોગલ સરકારને આપે; વળી સુરતના નવાબ ઉપર એવો ફરમાન લખાયો કે તેણે શહેરના જે લોકોએ અંગ્રેજ સાથે વેપાર કરવો હોય તેઓ બેલાશક કરે ને તેઓનો માલ ચોરાઈ લૂટાઈ ન જાય માટે તેઓને કોઠી કરવા દેવી.

બાબ ૭ મો;—તવારીખ ૧૬૧૨–૧૬૫૮.

એ સનદ મળ્યા પછીથી તે ૧૬૫૮ માં શાહજહાં બાદશાહ મરણ પામ્યો ત્યાંસૂધીની જાણવા જોગ બિના આ પ્રમાણે છે.—

૧. અંગ્રેજ ને ફિરંગી વચ્ચે સુરતને બારે લડાઈ થઈ તેમાં ફિરંગીઓનાં ૩૫૦ માણસો માર્યાં ગયાં—સંને ૧૬૧૪ ની જાનેવારીમાં.

૨. એજ વર્ષમાં અંગ્રેજ રાજાની તરફથી સર ટામસ રો નામનો પહેલવહેલોજ એલચી મોગલ દરબારમાં આવી બેઠો. એણે વિલાયત લખી જણાવ્યું કે થોડુંએક થયું વલંદાઓ થોડોક માલ ને થોડીક નગદી લેઈને સુરત આવ્યા છે; તેઓને બે આબરૂ કરી નાખવાની મેં સારીપેઠે તજવીજ કરી છે પણ આગળ વેર વધી પડવાની ધાસ્તીથી હું તેઓને સુરતમાંથી સમૂળા કહાડી શકયો નથી.

૩. સંને ૧૬૧૬ માં વલંદાઓ નગદી ખૂબ લાવ્યા હતા તેથી તેઓને થોડા દહાડામાં ઘણો લાભ થયો ને એથી ઉસ્કેરાઈને તેઓએ પણ જહાંગીર બાદશાહની રજા લેઈને સુરતમાં કોઠી ઘાલી ઈ૦ સ૦ ૧૬૧૭ માં.

૪. સંને ૧૬૨૨ માં એક વાર સુરતને બારે વલંદાઓ, અંગ્રેજની તરફના કેટલાક વેપારીઓનાં વહાણોમાંથી ઊઘાડે છોક માલ લૂટી લેઈ ગયા. જૂદા જૂદા ટોપીવાળાનાં વહાણો ઊપર જૂદા જૂદા વાવટા હોય છે એ વાત નવાબ સરકારનાં જાણ્યામાં નહીં તેથી વલંદાને બદલે કેટલાક અંગ્રેજને પકડયા. સુરત અમદાવાદ વગેરે જ્યાં જ્યાં અંગ્રેજની કોઠી હતી ત્યાં ત્યાંનો સઘળો માલ મોગલ સરકારે કબજ કર્યો અને કોઠીને લગતાં માણસોને પણ કેદ રાખ્યાં. જ્યારે ગુનેહગાર વલંદાઓ પકડાયા ત્યારે પણ પછી ઘણી ઘણી મુસીબતે અને ઘણું ઘણું આપતે છેક સાત મહીને અંગ્રેજોનો છૂટકબારો થયો—માણસો છૂટયાં ને માલ પાછો મળ્યો.

૫. ૧૬૩૦ ના સપટેમ્બરમાં અંગ્રેજ ને ફિરંગી વચ્ચે મોરાસુંઆળી આગળ ફરીથી લડાઈ થઈ. એ વખતે ફિરંગી પાસે નવ વહાણ અને બે હજાર લડવૈયા ડાન ફ્રાંસિસ્કો કાંતિનહોના અધિકાર નીચે હતાં. પોતાની પાસે મોટું લશ્કર છે એમ જોઈને ફિરંગીએ સુરતના હાકેમ પાસે ઘણા પૈસા માંગ્યા અને અંગ્રેજ તથા વલંદાનું મૂળ સુરતમાંથી કહાડી નખાવવાની જેટલી બની તેટલી તજવીજ કરી. એ વખત નવાબ પણ ઘણો ગભરાયો હતો.

૬. એક વખત અંગ્રેજનો માલ ગાડામાં ભરાઈ ખુશકીએ શહેરમાં જતો હતો તે ઉપર ત્રણ હજાર ફિરંગીઓ તૂટી પડયા; વળી નાની નાની મારામારીઓ તો જૂદા જૂદા ટોપીવાળાઓમાં રોજ થતી. એક વખત એ સઘળું અંગ્રેજ અમલદારોથી ખમાયું નહીં, તેથી તેઓએ ઠરાવ કર્યો કે 'આપણે ૮૦૦ લડવૈયા જમીન ઉપર ઊતારવા અને તક

જોઈ એકદમ ફિરંગીઓ ઉપર તૂટી પડી તેઓને ઠોર કરવા અને વહાણમાં રહેલાં લશ્કરે પોતાથી થોડે દૂર દુશ્મનનું જે મોટું વહાણ છે તેનું છાનામાના લંગર કાપી નાખવું. બીજે દહાડે ઠરાવ પ્રમાણે અંગ્રેજોએ સામાવાળા તૈયાર ન થયા એટલામાં તેઓને ગભરાવી નાખી ઠોર કર્યા. એક મોટાં વહાણનું લંગર ભરતીની વખતે કાપી નાખ્યું તેથી તે બારકસ બીજાં વહાણો સાથે અથડાયું અને એમ ઘણાંક વહાણો ભાંગી ડુબી ગયાં. અંગ્રેજો દુશમનની પાછળ એક મૈલ દોડયા અને ફિરંગીઓને ઘણું ઘણું નુકસાન કર્યું. એ લડાઈથી અંગ્રેજનાં ૨૦ અને ફિરંગીઓના ૫૦૦ માણસો માર્યા ગયાં. એ ફતેહથી અંગ્રેજનું વજન શહેરમાં ઘણું વધી પડયું.

૭. ઈ૦ સ૦ ૧૬૩૬ માં અંગ્રેજ કંપની ઘણી ગભરાટમાં આવી પડી. એક તો કોઈ અંગ્રેજ વહાણવટીએ મોગલની બે અરમાર લૂટી તેથી કંપનીનો માલ તથા રૂ. ૧૭૫૦૦૦ નો ખજાનો મોગલ સરકારે જપત કરી કોઠીવાળાઓને પરેજ કર્યા ને કહ્યું કે વહાણ લુટવાનું ખરૂં કારણ નહીં બતાવો ત્યાંસૂધી તમારો છૂટકારો કરવામાં નહીં આવે; બીજું આ કે કંપનીના અંમલદારોએ વણકર વગેરે કારીગરોને કાપડ તૈયાર કરવાને આગળથી રૂપિયા ધીર્યા હતા ને ત્રીજું આ કે સુરતમાં તે વખત દુકાળ પડયો હતો.

૮. ૧૬૪૯માં કંપનીને સુરતના વેપારીઓનું ઘણું દેવું થઈ ગયું હતું તે તેઓએ દોકડે દોકડા ચૂકાવી આપ્યું તેથી તેઓની શાખ ઘણી વધી ગઈ. થોડીવાર પછી આગ્રામાં ગળીની ખરીદી ઘણી ચાલી તેથી હાથ પાછો ભીડમાં આવ્યો. એ વખતે સુરતના એક શરાફે એકદમ એક લાખ રૂપિયા ધીર્યા હતા.

બાબ ૮ મો;—તવારીખ ૧૬૫૮–૧૭૦૭.

૧. ઔરંગજેબના વખતમાં ૧૬૬૧ માં કંપનીને માથે સાહુકારોનું દેવું ઘણું ચઢી ગયું હતું તેથી સુરતના હાકેમે એવું કહેવડાવ્યું કે જ્યાંસૂધી તમે રૈયતનું મન નહીં મનાવો ત્યાંસૂધી તમારાથી કોઠી બહાર નીકળાશે નહીં ને ઘણીવાર લગાડશો તો સઘળાને સખત મજૂરી સાથે કેદ કરવામાં આવશે.

૨. કંપનીને નુકસાન પહોંચાડતા એવા કેટલાએક ખાનગી અંગ્રેજો સુરતના લોક સાથે ખાનગી રીતે વેપાર કરતા હતા તેનો અટકાવ કરવાને સુરતમાં એક વડો અધિકારી કંપનીની તરફથી ઠેરવવામાં આવ્યો.—તા૦ ૧૯ માર્ચ ૧૬૬૨.

૩. એજ વર્ષમાં શહેરપનાહ એટલે માંહેનો કોટ ગ્યાસુદ્દીનરૂમી નવાબની હકુમતમાં બંધાયો. એ બાંધવાની રજા લેવાને જહાન બેગ તથા વીરજી વોરા ઔરંગજેબ બાદશાહ પાસે ગયા હતા.

૪. એ કાળે સુરતની સંપત્તિનું શું પૂછવું? એવિષે ખબર કહાડવાને શિવાજી મરેઠાએ પોતાનો એક બહીરજી નામનો જાસુસ સુરત મોકલ્યો હતો. એથી વાકફ થઈને સુરતની તવંગિરીથી લલચાઈને નાશકનું બહાનું બતાવી શિવાજી ૪૦૦૦ સ્વાર સાથે અચાનક તા૦ ૫ જાનેવારી સને ૧૬૬૪ માં સુરત આવી પહોંચ્યો. એ વાત સાંભળતાંજ હાકેમ તો કિલ્લામાં ભરાઈ બેઠો. શહેરના લોક જીવ લેઈ નાઠા. થોડાએક સાહુકારોએ અંગ્રેજની કોઠી આગળ આવી પોતાના જાનમાલ બચાવવાની વિનંતિ કરી તેથી તેઓ બચ્યા. એ વર્ષમાં કંપનીની કોઠીમાં ૮૭ લાખનો માલ હતો. સમીસાંજ સૂધીમાં તો મરેઠાનું સેન

સુરતની ચોમેર ફરીવળ્યું. કેટલાકે કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ ત્યાં કંઈ તેઓનું ફાવ્યું નહીં. ઘણાએકે તો છ દહાડા ને છ રાત નિરાંતે શહેરને લૂટ્યાં કીધું ને બાળ્યાં કીધું. અંગ્રેજ ને વલંદા સામે થયા ને તેઓએ પોતાનું કોડીભાર લેવા દીધું નહીં. તેમાં અંગ્રેજો તો એટલી બહાદુરીથી ઊભા રહ્યા કે તેઓએ પોતાનો તો હોયજ પણ કેટલાક વેપારીઓનો પણ માલ મરેઠાને હાથ જવા દીધો નહીં. એ વેળા અંગ્રેજનો કોઠીદાર સર જ્યોર્જ ઓકસનડન હતો. એ વખતે શિવાજી સુરતમાંથી ફકત સુનું રૂપું ને જવાહીર ત્રીસ ક્રોડનું લેઈ ગયો. એને જો અંગ્રેજની ને વલંદાની કોઠી હાથ લાગી હોત તો તેને અનરગળ દોલત મળી હોત. જ્યારે એ લૂટ ચાલતી હતી ત્યારે શિવાજી ભાગળબહાર હતો. એક સ્મિથ નામનો અંગ્રેજ જેને બંધવો કરી શિવાજી કને લેઈ ગયા હતા તેણે છૂટ્યા પછી કહ્યું કે શિવાજી તંબુમાં બેઠો હતો ને પોતાનાં માણસોને હુકમ આપ્યાં કરતો હતો કે જે લોક પોતાની દોલત છૂપાવતા હોય તેઓના હાથ ને માથાં કાપી નાખવાં. તે સ્મિથ લખી ગયો છે કે તે વખત સુરતનો કોટ[1] માટીનો હતો, ને ઈંટનો બનાવવાનો નવાબને હુકમ મળ્યો હતો. ૧૬૬૬ માં બંધાતો હતો એમ વળી એકજણ કહેછે.

૫. અંગ્રેજે શહેરના કેટલાક સાહુકારોને શિવાજીની લૂટથી બચાવ્યા હતા માટે તેઓની તારીફ નવાબે બાદશાહને લખી ને તેઉપરથી કંપની પાસથી આ ટકા જગાત લેવાને બદલે ૧ ટકો લેવાનો ઠરાવ થયો.

૬. સને ૧૬૭૦ ની ૩જી અકટોબરે વળી પાછો બીજીવાર શિવાજી ૧૫૦૦૦ ફોજ લેઈને સુરત આવ્યો. એ વેળા શિવાજીનું ફાવત નહીં એવો ફોજ વગેરેનો બંદોબસ્ત હતો, પણ સપટેમ્બરમાં શહેરનો હાકેમ મરી ગયેથી તેની જગો ખાલી પડી હતી અને કિલ્લામાંના સારા લડવૈયા બીજે ઠેકાણે ગયા હતા. રૈયતને તો શું પણ કિલ્લાને બચાવી શકે એટલાં આદમી પણ તે સમે હાજર નહોતાં. શિવાજીએ ત્રણ દહાડા શહેર લૂટ્યું અને જતી વખત તે કાગળ નાખતો ગયો કે શહેરના લોક જો દરવર્ષે ૧૨ લાખ રૂપિયા આપ્યાં કરશે તો ફરીથી તેઓને લૂટવામાં નહીં આવે. એ વખત પણ અંગ્રેજે પોતાનો બચાવ સારી રીતે કીધો હતો. વલંદાની કોઠી તો દૂર ખૂણામાં એટલે ત્યાં તો મરેઠા ગયાજ નહીં પણ ફ્રાંસિસે[2] મરેઠાઓને પોતાની લાતીમાંથી જવા દીધા તેથી એક તાતાર દેશનો તવંગર સારીપેઠે લૂટાયો.

૭. કોઈ મિસ્તર ફૂકે મોગલોનું મકકે જતું એક વહાણ પકડ્યું હતું, તેની જ્યારે ખબર પડી તેવારે મોગલ સરકાર ઘણી ઘુસ્સે થઈ ગઈ. સને ૧૬૮૦ માં બાદશાહે હુકમ લખી મોકલ્યો કે કંપની પાસે સેંકડે ૧ ટકો જગાત લેવાનું કર્યું છે તે પાછા ૩॥ ટકા લેવા.

૧ એ કોટ, માંહેનો શહેર પનાહ સમજવો. ૩ કલમમાં ૧૬૬૨ નું વર્ષ છે તે એ કિલ્લો બાંધી રહ્યાનું હોય અથવા રજા મળ્યાનું હોય.

૨. ફ્રાંસિસ એટલે ફ્રાન્સદેશના લોક. ૧૬૭૦ માં તેઓની લાતી હતી, એ ઉપરથી માલમ પડેછે કે તેઓ ૧૬૬૪ ને ૧૬૭૦ ની વચમાં આવેલા, પણ એલફિન્સ્ટન ગ્રંથકાર ફ્રાન્સિસની લાતી થાપ્યાનું વર્ષ ૧૬૮૫ લખેછે. મિલ્લ કહેછે કે ૧૬૭૧—૭૨ માં ફ્રાન્સિસ પહેલવહેલા સુરતમાં આવ્યા હશે.

એટલી બધી જગાત ભરતાં કંપનીને નફો થોડો થવા માંડ્યો. અંગ્રેજોએ હજારો રૂપિયા નવાબને ભેટ આપવાની ને પછી ૧ ટકો જગાત કરાવવાની તજવીજ કરી પણ કંઈ વળ્યું નહીં. એ વખતે અંગ્રેજ કંપનીને સારૂ રૂ. ૩૦) લાખની ખરીદીતો સુરતમાંજ ચાલતી. એવામાં ૧૬૮૧ માં ૬ વહાણો રૂ. ૧૭) લાખની માલમતા—નગદી લેઈને આવી પહોંચ્યાં; તે માલનું વેચાણ સઘળું સુરતમાંજ ચાલ્યું.

૮. એજ વર્ષમાં કંપનીનાં આદમીઓને ભરોસાદાર જાણી ટંકશાળમાં રૂપિયા પાડવાનો તેમને બાદશાહે ફરમાન આપ્યો.

૯. ૧૬૮૭માં મુંબઈ * એ કંપનીનું સ્વસ્થાનું મુખ્ય ઠેકાણું થયું ને તે મોટું બંદર પડયું તેથી સુરત ખાતેનો વહિવટ ઓછો થવા લાગ્યો.

૧૦. એજ વર્ષમાં વલંદાઓએ પોતાના વહાણપર અંગ્રેજી વાવટા ચડાવી આરબી સમુદ્રમાં સુરતના સફરી વહાણો લુટયાં, તેનું આળ અંગ્રેજને માથે આવ્યું.

૧૧. કોઈ સરજાન ચાઈલ્ડે સુરતના વેપારીઓ પાસે કંપનીની સાખ ઉપર હજારો રૂપિઆની ખરીદી કરી પોતાના તથા સુરતના વેપારીઓના વહાણો મંડાવી વિલાયત હંકરાવ્યાં. થોડા દહાડા પછી તે વાંકુ બોલ્યો કે મારે તો કોઈની એક પઈ દેવી નથી. તેથી નવાબે સને ૧૬૮૮ માં મી૦ હારિસ તથા મિ૦ ગ્લેસમનને તુરંગમાં નાખી સઘળો માલ હરાજ કરવાનો અને ખજાનો સરકાર તિજોરી ખાતે નાખવાનો હુકમ કર્યો. એ વખત ઔરંગજેબ અંગ્રેજ ઉપર ખૂબ ચીડાઈ ગયો હતો. તેણે જંજીરાવાળા સીદીને મુંબઈને ઘેરો ઘાલવાને રવાને કર્યો ને શહેરમાં ડાંડી ફેરવાવી કે સરજાન ચાઈલ્ડને જે કોઈ જીવતો અથવા મૂઓ લાવશે તેને સારીપઠે ઈનામ આપવામાં આવશે. એ શખસ છૂપી રીતે મુંબઈ નાસી ગયો. મુંબઈ જતાં તેણે મોગલના વળાવાની મદદથી સુરતના ૪૦ બારકસોને પકડી મુંબઈનાં બારાંમાં ઘાલવાની તજવીજ કીધી. એ ખબર સાંભળી સુરતમાં જેટલા અંગ્રેજ હતા તેઓને હાથે પગે બેડી ઘાલી સખત મજુરી કરવાનો નવાબે હુકમ કીધો. આખા શહેરમાં તેઓ દગાખોર કહેવાવા લાગ્યા ને ફજેત ફજેત થઈ ગયા.

૧૨. એ વખતે કંપનીને ૨૦) લાખનું દેવું તો હતુંજ. તેમાં વળી ૧ લાખ ૨૦ હજાર કપ્પડ વણાવવાને કહાડવા પડ્યા એટલુંજ નહીં પણ એક લાખની ગળી તથા છીટ લેવાનો વિલાતથી હુકમ આવ્યો હતો માટે તે પણ લેવી પડી. એ ગભરાટમાં અંગ્રેજની એક નવી કંપનીનું આવવું થયું એટલામાં એક જાફર અબદુલ વેપારીનાં વહાણને ૧૬૯૫ માં અંગ્રેજોએ લુટ્યું. વળી મક્કે હજ કરવા જતા મુસલમાનોનું એક વહાણ અંગ્રેજ ચાંચીઆઓએ મુંબઈ અને દમણ વચ્ચે લુટ્યું. એ સઘળી વાતથી વેપારીઓ અને મુસલમાનો જે અગાઉનાજ ખારીલા થઈ રહ્યા હતા, તેમાં વળી જાત્રે જતું વહાણ લુટ્યું

*મુંબઈ અસલ તો ફિરંગીનું પણ જ્યારે ૧૬૬૨ માં ઈંગ્લંડનો બીજો ચારલસ પોર્ટુગાલના રાજાની છોકરી કાથેરેન સાથે પરણ્યો ત્યારે એની પહેરામણીમાં અંગ્રેજ રાજાને મુંબઈ પણ મળ્યું હતું. એ ચારલસે ૧૬૬૮ માં કેટલુંક નાણું વર્ષે વર્ષે લેવાની સરતે મુંબઈ અને તેનો અમલ કંપનીને હવાલે કર્યાં હતાં.

તેથી તેઓ સઘળાજ અંગ્રેજ ઉપર ગુસ્સે થઈ ગયા. જ્યાં જ્યાં અંગ્રેજોની કોઠી હતી ત્યાં ત્યાં મોગલ સરકારની જપ્તી બેઠી. કેટલાક મોટા વેપારીઓએ તો બીજી ટોપીને મળી જઈ અંગ્રેજનો ટાંટીઓ સુરતમાંથી સદાવડો કાઢવાનો ઠરાવ કીધો. ઘણી આજીજી કરવાથી તથા પૈસા વેરવાથી કેદમાંથી તો તેઓ છૂટયા પણ ત્રણ સરત તેઓને કબૂલ કરવી પડી—કંપનીના અમલદાર બહાર નીકળતા ત્યારે નાના નાના વાવટા રાખતા તે તેઓએ રાખવા નહીં; તેઓએ હથિયારબંધ ફરવું નહીં; અને પાલખીમાં બેસવું નહીં. એ સરતથી અંગ્રેજોએ પોતાનું વજન ખોઈ નાખ્યું.

૧૩. વળી ફરીથી બંગાળેથી સુરત આવતાં એક વહાણને અંગ્રેજોએ કન્યાકુમારી આગળ પકડયું ને માલ ઊતારી લીધો. તેણે કરીને અંગ્રેજ, ફ્રેંચ અને વલંદાની કોઠી ઉપર નવાબની જપ્તી બેઠી અને જે રૈયત ટોપીવાળાઓની ચાકરીમાં રહેશે તેઓના ઘરબાર છૈયાં છોકરાં લૂટી લેવામાં આવશે એવો હુકમ કર્યો. એવા સખત હુકમથી ત્રણે ટોપીવાળા ગભરાઈ ગયા. કેટલાક લોક વચમાં પડયા તેથી આવું ઠર્યું કે ત્રણ જણ મળી રૂ. ૪૦) લાખ વહાણ લૂટવાના બદલામાં આપે. વલંદાઓએ જામીન આપી પોતાના માલઉપરથી જપ્તી ખસેડી અને દેવું અદા કરવાને આઠ દહાડાની મહેતલ માંગી. એ આઠ દહાડામાં વલંદાઓએ તો ચૂકતે હિસાબે સાહુકારોને ચૂકવી આપ્યું.

બાબ ૯;—તવારીખ ૧૭૦૭—૧૭૫૯.

૧. ફરૂખશીર બાદશાહ તખ્તે બેઠા પછી સુરતના નવાબ હૈદરકુલીખાંને ગોપીતળાવના પથ્થરો ખોદી લેઈ તે વડે બહારનો કોટ બાંધ્યો ઈ૦ સ૦ ૧૭૦૭–૧૭૦૮. એ કોટ બાંધવામાં દારોગો અમાનતખાન ઉરફે શાહમતખાન હતો.

૨. દિલ્હીના મહમ્મદશાહના વખતમાં (૧૭૧૯—૧૭૪૮) જ્યારે સુરતમાં રૂસ્તમખાન નવાબ હતો ત્યારે મરેઠાઓની દોડાદોડ તથા લૂટફાટથી અને તેઓની સત્તા વધી જવાથી સુરતના મહાલોનું વસૂલ ઘણું ઓછું થઈ ગયું હતું. એ મરેઠાઓએ ૧૭૩૪ માં સુરત શિવાય તેના તાબાનો ઘણો ખરો મહાલ પોતાનો કરી લીધો હતો અને પેશવા તથા ગાયકવાડ એઓએ ચોથ[1] વગેરેનો લાગો ઊઘરાવવાને પોતપોતાની તરફના માણસો રાખ્યાં હતાં—એક દંતકથા[2] જણાવે છે કે

---

૧. સને ૧૭૬૮ ની ચોથ ખાતે માધવરાવ પેશવા અને ફતેહસિંહ ગાયકવાડ એ એની તરફથી ચોથ ઊઘરાવનારાઓએ આરીસ એસ્ટાબ્લીશમેન્ટનો ખરચ રૂ. ૧૦૦૦૦ બાદ કરતાં એકેક જણે પચાસ પચાસ હજાર રૂપિયા વહેંચી લીધા હતા.

૨. નવાબ અચ્ચનના વખતમાં સુરતમાં એક જગન્નાથ કરીને ચેઠિયો હતો, તે એક વખત નવાબને મળવા ગયો ત્યારે નવાબે મશ્કરીમાં તેને કહ્યું કે તને કદાચ હું હમણા પકડી મારી નખાવું તો તારું આ જગોએ શું ચાલે? તે વખતે જગન્નાથે પોતાની કમરમાંથી એક પિસ્તોલની જોડ કહાડી બતાવી ને કહ્યું કે મારી પાસે આ ગોળી ભરેલાં બે હથિયાર છે તેથી એવી વખતે મારનારને એક વાર મારૂં પછી હું મરૂં. નવાબે એ વાત મનમાં રાખી મૂકી અને હસીને બીજી વાતો કરવા માંડી. જ્યારે જગન્નાથ ઊઠયો ત્યારે પછવાડેથી નવાબે આરબો પાસે તેને પકડાવીને વહાણમાં ચઢાવી દીધો. તે વેળા જગન્નાથની સાથે એક મેઘો કરીને તેનો ચાકર હતો તેના હાથની

સુરતમાં પેશવાની ચોથ ઘલાવનારો એક જગન્નાથ નામનો સુરતનોજ શેઠિયો હતો.

૩. એ મહમ્મદશાહે નિજામ ઉલ મુલ્ક પાસેથી માળવા તથા ગુજરાત લેઈ લીધા પછી માળવાનો સુબો રાજા ગિરધર †બહાદૂર નામના નાગરને અને ગુજરાતનો સુબો સર બુલંદખાનને સોંપ્યો હતો. એ સરબુલંદખાન જ્યારે પોતાનો અધિકાર લેવાને ગુજરાત આવ્યો ત્યારે ત્યાંનો વહિવટ કરનાર હમીદખાન જે નિજામનો ભતરીજો થતો તે સામો થયો; પણ એણે પોતાને કમજોર જોઈને શાહુરાજાનો કોઈ સરદાર નામે કાંતાજી કદમ બાંડે જે દાહોદમાં રહેતો તની મદદ માંગી ને ગુજરાતની ચોથ આપવાનું કબૂલ કર્યું. એની મદદથી હમીદખાંન જીત્યો અને પછી એણે સરબુલંદખાનના હાથ નીચેના સુજાયતખાનને મારી નાખ્યો. એનું અને ઈબ્રાહિમ કુલીખાન નામના નાનાભાઈને પણ માર્યો હતો તેનું વેર લેવાને વચલો ભાઈ રૂસ્તમ અલીખાન જે સુરતનો નવાબ હતો તે પિલાજી ગાયવાડની સાથે બંદોબસ્ત કરી તેની મદદથી હમીદખાનની સામે લડવા ઊભો રહ્યો. એ વખત હમીદખાનને મદદ કરવાને નિજામનો પિલાજી ઉપર કાગળ આવ્યો હતો. પિલાજીએ મનમાં એવું પાપ રાખ્યું કે જેની સબળી બાજી થશે તેની તરફ થઈ જઈશું. પછી મહી નદીને પેલે તીર અડાસ ગામમાં લડાઈ થઈ તેમાં પિલાજી પાસે પંદર હજાર ફોજ અને સુરતવાળા પાસે ઘણી સારી તોપો હતી. અઢાર દહાડા લડાઈ ચાલી પણ તેમાં રૂસ્તમ અલીનું ફાવ્યું નહીં. ઓગણીસમે દહાડે એણે પોતાના સરદારોને પાસે બોલાવી કહ્યું કે જેઓની ઈચ્છા કુટુંબ પરિવારથી સુખ ભોગવવાની હોય તેઓએ સુખેથી ઘેર જવું અને મરવું હોય તેઓએ મારી સાથે રહેવું.' એ બોલવું સાંભળીને કોઈ હીરપાશંકર નામનો નાગર હતો તે સલામ કરી બોલ્યો કે સાહેબ આજ અમે કેવા લડીએ છૈએ તે જો જો. પછી રૂસ્તમઅલીના સરદારો મરણિયા થઈ પડ્યા ને દુશમનની ફોજ મારી હઠાવી. પછી પિલાજીએ રૂસ્તમઅલીખાનને કહ્યું કે તુ દુશમનની પછવાડે દોડ હું તોપો સંભાળું છઉં. જેવો રૂસ્તમ, હમીદખાનની પછવાડે દોડયો કે પિલાજીએ તોપના મહોડાં ફેરવીને હમીદખાનની તરફેન કરી. સુરતવાળા ઉપર હમીદખાનનું અને ગાયકવાડનું એમ બંને લશ્કર તૂટી પડયાં. રૂસ્તમઅલીએ મોટી બહાદુરીથી પોતાનો ટકાવ કીધો પણ પોતાના ઘણાં માણસ મૂઆં તેથી તે એકલો પડી ગયો. આખરે નસાય તેવું નથી એમ જોઈને અને પકડાઈશ તો દુશમન મારા ઘણાજ બૂરા હાલ કરશે એમ વિચારીને તેણે પોતાનેજ હાથે પોતાનો અંત આણ્યો-ઈ૦ સં૦ ૧૭૨૫.

૪. પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનના કિનારા ઉપર

રૂપિયા ૨૦૦ની વીંટી વહાણમાં આરબોને તેણે ઊતારી આપી ને બંને જણ છૂટા થઈ તાપીમાં પડી તરતા તરતા પેલે પાર નીકળ્યા અને સુંઆળીમાં એક વેરાગીને ત્યાં સંતાયા, પછી તેઓ ત્યાંથી વડોદરે જઈ રહ્યા. ત્યારે નવાબને ખબર પડી કે જગંનાથ વડોદરે છે ત્યારે ત્યાંથી પકડી મગાવવાની તેણે તદબીર કરી. જગનાથ પૂણે જઈ પેશવાને મળ્યો અને પછી તેની સુરતમાં ચોથ ઘલાવી. પૂણેથી દયારામ ચોથીઓ સુરતમાં આવ્યો ને હાલ જે દયારામ ઝવેરીની હવેલી કહેવાય છે તે તેણે બંધાવી છે.

* †એનો કાકો દયા બહાદૂર ૧૭૨૪ માં માળવામાં મરેઠા સાથે લડયો હતો.

જે મુલખો મોગલના રાજમાં ગણાતા હતા તેઓના રક્ષણને માટે સુરતને બારે મોગલોએ અરમારો રાખી હતી. એ લશ્કરી અરમારનું ઉપરીપણું ઔરંગઝેબના વખતથી રાજપોરના (જંજીરાના) સીદીને મળ્યું હતું અને એનો ખરચ જે ત્રણ લાખનો હતો તે સુરતના તાબાના પ્રગણાઓની ઉપજમાંથી ચાલ્યાં કરતો. પણ મરેઠાઓના ઘુસવાથી અને તેઓથી થયલી ખરાબીથી સુરતની પેદાશ ઘણી ઓછી થઈ ગઈ હતી અને તેથી સીદીનો ખરચ નવાબથી આપી શકાતો નહોતો. એવી વખતમાં એકવાર સીદીએ પોતાનું લશ્કર લાવી બારાંને ઘેરો ઘાલ્યો ને સઘળાં વેપારીઓનાં વહાણોને અટકાવ્યાં. વેપારીઓ નવાબ પાસે ફરિયાદ ગયા. થોડું ઘણું આપી સીદીનું મન મનાવવું તો જોઈએ માટે ૧૭૩૫માં નવાબ તેગબેગખાને બલેશ્વર પ્રગણું તેને તાબે કીધું અને રૂ, સુતર, ગોળ, તંબાકુ વગેરે કેટલીએક ચીજો ઉપર મુકાત કરી આપી; વળી ઢોર ઉપરના વેરામાંથી કંઈ આપવું કર્યું અને ટંકશાળની તથા ફૂરજાની ઉપર કેટલોક લાગો કરી આપ્યો.

૫. તેગબેગખાન ૧૭૪૬ માં મૂઓ ને તેના પછી નવાબની ગાદીએ તેનો દીકરો સફદરખાન બેઠો અને કિલ્લેદારીપર સફદરખાનનો દીકરો વકરખાન થયો. એ બંનેથી ઘણા વર્ષ હાકમી ભોગવાઈ નહીં. ૧૭૪૮ માં આવું બન્યું કે એક સૈયદ મીઆ અચ્ચન જે પછવાડેથી મોઈનુંદ્દીનખાનના નામથી ઓળખાવા લાગ્યો ને જે તેગબેગખાનના ભાઈ બેગલરખાનની એક છોકરી સાથે પરણ્યો હતો તેણે, બેગમ તથા માજી નવાબની ધણિયાણી અને પોતાના એક સગા અલીનવાજખાનની મદદથી, વકરખાન પાસેથી કિલ્લેદારી લેઈ લીધી. પછી સુરતની ઉપજની ચોથ અને બે મોરચાની મુકાત આપવાની સરતથી દામાજી ગાયકવાડની મદદ લેઈ અને વળી અંગ્રેજ કંપનીની મદદ લેઈ તેણે સુરતની નવાબી ઉપરથી સફદરખાનને ઊઠાડી મહેલ્યો ને પોતે નવાબી ઉપર બેઠો.

૬. ૧૭૪૮ થી તે ૧૭૫૧ સૂધી મીઆ અચ્ચને નવાબી ભોગવી. પણ એવામાં પાછી વકરખાને અચ્ચન ઉપર ચઢાઈ કરી તેથી અચ્ચનને કિલ્લામાં ભરાઈ રહેવું પડ્યું—પણ એ બધી ગરબડાટમાં રાજાપોરના સીદીઓમાંનો એક મસાઉદ સીદી હતો તેણે કિલ્લો પોતાને કબજે કરી લીધો.

૭. વકરખાન અને અચ્ચનનો ઠંટો ચાલતો તેમાં વકરખાને દામાજીને સુરતની અરધી ઉપજ આપવાનું કબૂલ કરીને તેની મદદ માગી હતી; પણ કામ થઈ રહ્યા પછી અને એનો બાપ સફદરખાન જે ૧૭૪૮ માં મીઆ અચ્ચનની જબરીને લીધે ઠઠ્ઠે જતો રહ્યો હતો તે પાછો આવ્યા પછી વકરખાને દામાજીને ઠરવેલું અરધું આપવાની ના કહી પણ પછી આખરે આવું ઠર્યું કે મુકતાત અને બીજી પેદાશનો ત્રીજો હિસ્સો આપવો. ૧૭૫૨—૫૩ માં દામાજીએ કેટલુંક પેશવાને આપ્યું તેમાં સુરતની પેદાશનો ત્રીજો હિસ્સો જે પોતાને મળતો તેમાંથી પણ અરધું આપ્યું.

૮. હવે સફદરખાનને પાછો બેસાડ્યો. તેના અવેજમાં સીદીને ગલેમંડીની પેદાશનો ત્રીજો હિસ્સો અને ઈનસાફની અદાલતોની પેદાશમાંથી પણ ત્રીજો હિસ્સો મળ્યો. પણ થોડા દહાડા પછી એક તરફ સફદરખાન તથા તેનો સગો અલીનવાજખાન અને બીજી તરફ સીદી એ બે વચ્ચે ઠંટો ચાલ્યો—તે વખતમાં એટલે ૧૭૫૭ ની જાનેવારી-

માં તે બે અને કંપનીના અધિકારી એલીસ વચ્ચે સીદીને કાઢી મૂકવાના કોલકરાર થયા—આ રીતે કે કિલ્લો નવાબને મળે અને લશ્કરી અરમારો કંપનીને મળે ને એનાં ખરચને માટે નવાબ દર વર્ષે લાખ રૂપિયા આપ્યાં કરે; પણ પછી કેટલાંક કારણોને લીધે તે ઠરાવ અમલમાં આણવો કંપનીની તરફથી બંધ રહ્યો હતો. એવામાં નવાબ અને અલીનવાજ વચ્ચે કંઈ વાંધો પડ્યો અને અલીનવાજે નવાબી મેળવવી ધારી. એ ખટપટમાં સીદી અને વલંદા તેની મદદે થયા હતા; વળી અલીનવાજની સામાં ફારિસખાન ઊભો થયો હતો અને એને સફદરખાન તથા મરેઠા એઓ મદદ કરતા હતા. એટલામાં સફદરખાન એકાએક મરી ગયો (કોઈ કહે છે કે અલીનવાજે ઝેર ખવાડયું તેથી) ૧૭૫૮ ના જાનેવારીમાં. સફદરખાન પછી અલીનવાજ ગાદીએ બેઠો. તેમ, મસાઉદ સીદી જે ૧૭૫૬ માં મરી ગયો હતો તેના વારસ દાખલ સીદી હમેદખાન કિલ્લેદારી લેઈ બેઠો હતો.

૯. એ વખત સુરતનાં લોક અલીનવાજ તથા સીદીના જૂલમથી એટલા તો નારાજ થયા હતા કે તેઓએ અલીનવાજ નવાબી પૂર બેઠો તેજ મહિનામાં એલીસને કહ્યું કે કંપની જો કિલ્લો અને દરિયાઈ લશ્કર પોતાને તાબે રાખે તો તેના ખરચને વાસ્તે બે લાખ રૂપિયા ઉપજમાંથી આપીએ ને તેટલાંમાં જો કાંઈ ઓછું પડે તો તે અમે અમારી ગાંઠથી પાંચ વર્ષ સુધી આપ્યાં કરીએ; પણ મરેઠાની ધાસ્તીથી એલિસે તે વાત ઝાઝી મન પર લીધી નહીં. મરેઠાની ધાસ્તી આટલા સારૂ કે તેઓએ પણ સુરત પોતાને તાબે કરી લેવાનો વિચાર કર્યો હતો.

૧૦. કંપનીની તરફથી ઢીલ થવાથી મોઈનુદ્દીનખાન જે ૧૭૫૧ માં વકરખાનથી હારીને મુંબઈ જતો રહ્યો હતો તેણે ઘણીખરી તો જાત મહેનતથી, થોડીઘણી સીદી હમેદ કિલ્લેદારની મદદથી અને પોતાના સાસરિયાંના વગથી ૧૭૫૮ ના ડિસેમ્બરમાં અલીનવાજને નવાબી ઉપરથી ઊઠાડી મહેલ્યો ને પોતે બેઠો.

૧૧. ૧૭૫૮ માં ફારીસખાનને મદદ આપવાને કંપનીએ કબૂલ કીધું હતું ત્યારથી તે મોઈનુદ્દીન પાછો નવાબી ઉપર બેઠો ત્યાંસૂધીના દરમીઆનમાં સીદીઓએ અંગ્રેજ ઉપર કેટલોક જુલમ ગૂજાર્યો હતો પણ તેની દાદ કિલ્લેદાર સીદી અને નવાબ કાન ઉપર લેતાજ નહીં; તેથી કંપનીએ ૧૭૫૯ ની શરૂઆતમાં ફારિસખાનને ગાદી આપવાનો અને પોતે કિલ્લેદારી તથા લશ્કરનું ઉપરીપણું લેવાનો જે આગળનો કરાર તે પાછો તાજો કર્યો—વધારે આ કે એમ કરતાં અગર ફારિસખાનને નવાબી ન મળે તોપણ તેને નાયબનવાબ તો કરવોજ કરવો. એ છેલ્લી વાતને સીદી જાફર તથા વલ્લી અલ્લાએ અને કેટલાએક ફારિસખાનના દોસ્તોએ ઉત્તેજન આપ્યું ને લડાઈની તૈયારી થઈ. અંગ્રેજો સુરતને બારે ગયા અને મરેઠા સામા ન થાય તથા સીદીને મદદ ન આપે માટે તેઓએ નાનાપેશવા તથા દામાજી ગાયકવાડ અને મરેઠાની અરમારના ઉપરી નારોપંત એઓને કાગળો લખ્યા કે સુરતસંબંધી તમારા જે વાજબી હક તથા ફાયદા છે તેમાં અમે કશોએ હાથ ઘાલવાના નથી માટ તમારે આ અમારી ખટપટથી દૂર રહેવું.

૧૨. એ ગભરાટમાં મોઈનુદ્દીન કંપનીવાળા એરસ્કિનને જઈ મળ્યો કે તમે જો હમેશને માટે મને નવાબી ઉપર કાયમ રાખો તો હું

સીદ્દીની સામાં તમને સારીપેઠે મદદ કરૂં. પછી તરતજ મુંબઈથી ૮૦૦ ગોરૂં પાયદલ, ૧૫૦૦ કાળું પાયદળ અને તોપદારુગોળાવાળાની એક તુકડી એ સૌ ૧૫ મી ફેબ્રુઆરીએ આવી પહોંચ્યું.

૧૩. પછી તા૦ ૪ માર્ચ ૧૭૫૯ ને રોજ સઘળાએ મળીને ઠેરવ્યું કે કંપની બડી ધામધૂમથી મોઈનુદ્દીનને નવાબની ગાદીપર બેસાડે અને ફારિસખાન નાયબ નવાબ થાય. પછી કંઈ લડાઈ થઈ નહીં–સીદી નરમ પડી ગયો, અને એણે દરિયાઈ લશ્કર તથા કિલ્લો એ કંપનીને આપી દીધાં અને મોઈનુદ્દીનખાન નવાબ થયો.

૧૪. તા૦ ૪થી સપટેમ્બરે દિલ્હીના પાદશાહે કંપનીને કિલ્લેદારીનો અને દરિયાઈ ઝાજોનાં ઉપરીપણાંનો અને તેના ખરચમાં મોઈનુદ્દીન બે લાખ રૂપિયા આપ્યાં કરે એવો ફરમાન મોકલ્યો. એ દહાડેથી સુરતના કિલ્લા પર બે વાવટા ચઢવા લાગ્યા–એક મોગલ સરકારનો ને બીજો કંપની સરકારનો.

બાબ ૧૦ મો;–તવારીખ ૧૭૫૯–૧૮૦૦.

૧. મોઈનુદ્દીનખાન ૧૭૬૩ ની ૨૭ મી ફેબ્રુઆરીએ મૂઓ. ત્યારપછી તેની ગાદીને માટે ચારજણ ઊભા થયા:—મોઈનુદ્દીનનો દીકરો, ફારિસખાન નાએબ, આગળનો નવાબ અલીનવાજખાન અને એક નુરૂદ્દીન અલીખાન. મોઈનુદ્દીનનો દીકરો સારા સ્વભાવનો હતો પણ તેના મસલતિયા નઠારા હતા; અને એમાંનો એક અમીરૂદ્દીન બક્ષી ઘણો તામસી ને હુલ્લડીઓ હતો. એ વેળા કિલ્લેદારી તો કંપનીના હાથમાં હતીજ. મોઈનુદ્દીનને નવાબ તથા ફારિસખાનને નાયબ નવાબ કંપનીએજ ઠેરવ્યા હતા એટલે કંપની સરકાર તો ખટપટમાં હતીજ. નવાબના લશ્કરમાં તુકડીઓ બંધાઈ હતી અને અંગ્રેજી લશ્કર તો ટાંપી રહ્યું હતું કે ક્યારે બંગાળાની સરકારનો હુકમ આવે કે હુલ્લડ સમાવીએ. ઘણા દહાડા ઘોળાઘોળ થયા પછી વડી સરકારનો હુકમ આવ્યો કે માજી નવાબ મોઈનુદ્દીનના દીકરાને ગાદીએ બેસાડવામાં આપણને ફાયદો છે માટે એને ગાદીએ બેસાડવો અને બીજા સામાં થાય તો તેઓની સામે લડવામાં આપણા લશ્કરે મદદ કરવી. એ હુકમ મુજબ દિલ્હી સરકારની સનદની વાટ ન જોતાં કંપનીએ માજી નવાબના દીકરા મીર કુતુબુદ્દીનને મીર હફીજુદ્દીન હમીદખાન બહાદૂરનો ખિતાબ આપી ગાદીએ બેસાડ્યો–તા૦ ૧૪ મી માર્ચ ૧૭૬૩. એ નવાબ, કાયમુદ્દૌલાનાં નામથી ઓળખાતો. દિલ્હીની સનદની વાટ ન જોવાનું કારણ આ કે તે વખત ત્યાંના બાદશાહની સત્તા નબળી થઈ ગઈ હતી, ને તેઓની તરફથી એક વકીલ* જે સુરતમાં મોકલવામાં આવતો હતો તેપણ મોકલવો બંધ કરવામાં આવ્યો હતો.

૨. હફીજુદ્દીનખાનની હકુમતમાં ફારીસખાંન નાએબ ૧૭૭૦ ની ૭ મી નવેમ્બરે મરીગયો તેની જગાએ તેના છોકરા લાયક નથી એમ જાણીને અને અમીરૂદ્દીન બક્ષી તો નવાબનો ભાઈ છે તેથી વખતે ગરબડ

---

* એ એલચી અથવા બાદશાહની તરફનો દીવાન સુરતમાં રહેતો. નવાબ તથા કારભારીથી થતા જૂલમની ખબર તે બાદશાહને લખતે–પછી કોઈ ફરિયાદ હોય કે ન હોય. બાદશાહી ફરમાનો, એ એલચીની મારફતે નવાબને પહોંચતા.

કરે; માટે અલીનવાજખાન જે એક વખત આગળ નવાબ થયો હતો તેને કંપનીએ નાએબ ઠેરવ્યો. ૧૭૭૭માં એ અલીનવાજ પણ મરી ગયો. એના પછી નાએબની જગોની જરૂર નથી ને બે લાખ રૂપિયા નકામા જાયછે એવે બહાને તે જગો કંપનીએ કાઢી નખાવી.

૩. ગણેશપંત એક મરેઠો સરદાર જેને તાબે કોંકણ હતું તેણે ત્યાંથી નીકળી આવી સુરત અઠ્ઠાવીસીનાં ઘણાક પ્રગણાં લૂટ્યાં અને સુરતની લગભગ આવી લૂટફાટ કરવા માંડી. પણ લેફટેનન્ટ વેલ્સે થોડાક ઘોડેસ્વાર લેઈને તેની સામાં જઈ સને ૧૭૭૮ની તા૦ ૨૨ મી એપ્રિલે સાંજરે ચાર વાગતે તેનું લશ્કર વીખેરી નાખ્યું ને સૌ કરતાં વધારે મરેઠાઓને મારી કાઢ્યા. એ વખતે ગણેશપંત પોતે પણ જખમી થયો. વેલ્સે તેની ત્રણ તોપો સુદ્ધાં સઘળો સામાન લેઈ લીધો. પછી એ દક્ષિણ તરફ વળ્યો; અને પારનેરા, બગવાડા તથા ઈડરગઢ એ ત્રણ કિલ્લા જે દંમણ પાસે હતા તે એણે જીતી લીધા.

૪. એ નવાબના વખતમાં વડી સરકારનો કંપની ઉપર આવો હુકમ આવ્યો કે નવાબની પેદાશ કેટલી છે તે બરોબર જાણી લેઈને આપણા દફતરમાં નોંધી રાખવી, અને નવાબ નવા કર મૂકવા ધારે તો તે મૂકવા દેવા નહીં. તેમ, જે છે તેમાં કંપનીની સલાહ વિના તેને કંઈ ફેરફાર પણ કરવા દેવો નહીં.

૫. એ વખત, કંપનીની પેદાશ ઘણી વધી ગઈ હતી, ને વેપાર પણ સારો ચાલી રહ્યો હતો; પણ નવાબનું જોર છેક નબળું પડી ગયું હતું.

૬. સને ૧૭૯૦ના માર્ચમાં મીર હફીજુદ્દીન મરણ પામ્યો. એને બે છોકરા હતા. મોટો મીર નિઝામુદ્દીન ૩૫ વર્ષનો અને નાનો મીર નસીરૂદ્દીન ૩૦ વર્ષનો હતો. એ વખતે કંપનીએ બંગાળાની સરકારને લખ્યું કે હવે કોઈને નવાબ કરવો નહીં અથવા જો કરવો તો શહેર તથા બંદરની સંભાળ જે આપણાં લશ્કર તથા દરિયાઈ ફોજથી થાય છે તેનો અરધો અરધ ખરચ સાડાત્રણ લાખ નવાબ આપે એવું ઠેરવવું અને રેલથી થતાં નુકસાનને અટકાવવાને ખાઈ વગેરે ખોદાવવાનો ખરચ સાઠેક લાખ થશે તે તે આપે. બંગાળાની સરકારે એવો જવાબ વાળ્યો કે નવાબને ગાદીએ બેસાડવો અને બીજી કબૂલાતો હાલ કરાવવી નહીં.

૭. વળી પ્રથમ તો આવું જરૂરનું વિચારમાં આવ્યું હતું કે સિંધિયાની મારફતે દિલ્હીના બાદશાહના ફરમાનથી નવાબને ગાદીએ બેસાડવો—ને સિંધીયાને નવાબે ૨૦ હજાર રૂપિયા નજરાણામાં આપવા. એ રૂપિયા તો નવાબે નાખુશીથી ૧૭૯૦ના સપટેમ્બરમાં આપવા કાઢ્યા. પણ સિંધિયાને વધારે જોઈતા હતા અને તેથી દિલ્હીથી સનદ મળતાં વાર લાગે તેવું છે એવું જોઈને બંગાળાની સરકારે લખી મોકલ્યું કે કંપની સરકારની તરફથી નિઝામુદ્દીનને નવાબીપર બેસાડવો—ને એ રીતે ૧૭૯૨ની ૨૯મી ડિસેમ્બરે નિઝામુદ્દીન ગાદીએ બેઠો.

૮. નિઝામુદ્દીન નવાબ ઘણો રોગી હતો. તેણે ખાટલામાં સૂતાં કારભારીઓને વશ પડી હકુમત કીધી. ચાડિયા લોક ફાવી ગયા. નવાબે તેઓની જૂઠી ખબરો ઉપરથી લોકને દંડવા માંડયા ને એથી વેપારીઓનાં મન ઘણાં દુખાયાં. કેટલાક સોદાગરો ખસી ગયા. વેપારધંધો ઓછો થવા લાગ્યો. ખુશકી ફુરજાની આમદાની નવાબના કાર-

ભારીઓએ તથા સગાઓએ ઉચાપત કરી લેઈને સરકાર ખજાને ખોટ દેખડાવવા માંડી.

૯. સંવત ૧૮૪૭ સને ૧૭૯૧ માં મોટો દુકાળ પડયો હતો જે સુડતાળાને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

૧૦. સને ૧૭૯૭ માં તાપીમાં ઘણીજ મોટી રેલ આવી હતી.

૧૧. એ નવાબના વખતમાં સ્વીડન દેશના કેટલાક વેપારીઓ સુરતમાં વેપારની કોઠી ઘાલવાને આવ્યા હતા પણ તેઓનું કંઈ ફાવ્યું નહીં તેથી તેઓ થોડાં વર્ષ રહી પાછા પોતાને દેશ ગયા.

૧૨. વળી જર્મનીના શાહજાદાએ પણ મિ૦ વિલ્યમ બોટ્સને કેટલાંક વહાણ આપી સુરત મોકલ્યો હતો—એઓ પણ થોડાંક વર્ષ ભાડાંનાં ઘરમાં રહી પાછા પોતાને દેશ ગયા.

૧૩. અંધાધુંધીનો કારભાર અને દુકાળ વગેરેથી આવેલી મુફલસીને લીધે શહેરની આમદાની ઘટી ગઈ હતી ને નવાબને કરજ કરવું પડયું હતું તેમ કિલ્લેદારીનો ખરચ ઘણો થઈ ગયલો ને નવાબથી તો હફતા ભરાય નહીં તેથી કંપની ઘણી ચીડાઈ ગઈ હતી. આખરે ૧૭૯૭ માં કંપનીએ નવાબને બે વાતની તાકીદ કરી કે અંધાધુંધીનો કારભાર ન ચાલવા દેતાં પોતાનું તથા રૈયતનું ભલું થાય તેમ તેણે કરવું અને બીજું આ કે જ્યાં લગી નવાબ કંપનીનું કરજ અદા કરી રહે ત્યાંલગી તેણે દર હફતે વધારે વધારે રકમ ભર્યા કરવી; તેમ ખરચ ઓછો કરી નાખવામાં કંપનીએ નવાબને થોડું લશ્કર ઓછું કરી નાખવાનું લખ્યું. એ સરતો નવાબે કબૂલ ન રાખતાં પાછું લખ્યું કે 'તમારે અમારી હકુમતમાં હાથ ઘાલવાની જરૂર નહીં.' પછી જેમ સીદી નવાબને સતાવતો હતો તેમ કંપનીએ સતાવવા માંડ્યો ને આખરે દર વર્ષે લાખ રૂપિયા અને બીજા ત્રીશ હજાર આપવાનું કંપનીએ નવાબ પાસે કબૂલ કરાવ્યું પણ એ બાબતના કોલકરાર થતા હતા તેટલામાં ઈ૦ સ૦ ૧૭૯૯ ની ૮મી જાનેવારીએ નિઝામુદ્દીન એકાએક પાણીજેવું ઓકીને મરી ગયો. એ નવાબ બક્ષીની છોકરી હાફીઝા બેગમ સાથે પરણ્યો હતો અને એના પેટનો તેને એક છોકરો થયો હતો; તેપણ થોડા દહાડાનોજ થઈને મરી ગયો. હવે મરનારનો ભાઈ જે નસીરૂદ્દીન તે નવાબીનો દાવો કરવા લાગ્યો.

૧૪. એ વખતે કંપનીની સત્તા એટલી તો વધીગઈ હતી કે તેઓની હા થયા વિના નવાબ થવાની આશા રાખવી ફોકટ હતી. મીર નસીરૂદ્દીને ગવરનર ડંકનને લખ્યું કે મારા ઘરડાઓએ પોતાનાં કુટંબ કબીલા કંપનીની સંભાળમાં સોંપ્યા છે માટે કંપનીએ મને ખરા વારસ દાખલ નવાબી ઉપર કાયમ રહેવાની મંજુરીઅત આપવી, (તા૦ ૯ મી જાનેવારી ૧૭૯૯.)

૧૫. એના જવાબમાં ડંકને લખ્યું કે કંપનીનો વડો (સુરતમાં) મિ૦ સીટન છે તે તમને સઘળું કહેશે.

૧૬. ફેબ્રુઆરીની ૯ મીએ ડંકને સીટનને લખ્યું કે 'નવાબ, કંપનીની મંજુરીઅત મેળવવાને કેટલે લગી ચાલ્યો આવવાને ખુશી છે? ખબરદાર, જ્યાંસૂધી આપણી સઘળી સરતો કબૂલ ન કરે ત્યાંસૂધી નસીરૂદ્દીનને નવાબનું માન ન આપવું; શહેરના ઈનસાફનાં ખાતાંમાં પણ જરૂર જાણીએ તો વચમાં પડીએ; તેણે જલદીથી હફતા ભરવા માંડ્યા નહીં તો ૬ ઠી રીજમીટ ઊભી થાયછે તેને આપવાને કંપની પાસે ફંડ નથી.

૧૭. માર્ચની ૧૮ મીએ સીટને ડંકનને લખ્યું કે હવે થોડા દહાડામાં.

૧૮. માર્ચની ૧૯ મીએ ડંકને સીટનને લખ્યું કે નસીરૂદ્દીન ફક્ત પોતાના બાપે જે આપવાનું કબૂલ કર્યું છે તેટલુંજ આપેછે. એ કંઈ તેની પોતાની તરફનું ન કહેવાય; અને આપણો તો વધારે માગવાનો હક છે—ઈનસાફનાં કામમાં પણ કેટલોક હક આપણને મળે.

૧૯. એપ્રિલની ૧ લીએ સીટને ડંકનને લખ્યું કે નસીરૂદ્દીન હમણાં બદલાઈ ગયલો માલમ પડે છે—આગળ તે નરમ અને આપણાપર આધાર રાખતો હોય તેવો દેખાતો, પણ હાલતો તે પોતાના દરજ્જાને પોતાનો હક સમજે છે; ને એના કાગળની ઈબારત ઉપરથી મને લાગેછે કે એનતો કોઈ છૂપા મસલતિયા મળ્યા છે. બીજી સઘળી વાતમાં મારી સલાહ પ્રમાણે ચાલવાને ખૂશી છે પણ નાણાંની વાતમાં તે કંઈજ કબૂલ કરતો નથી. મેં તેને એટલે લગી કહ્યું કે 'નસીરૂદ્દીન, અમે જે માગીએ છૈયે તે જો તમે નહીં આપો તો અમે ઘણા નાખૂશ થઈશું; ભરૂચના નવાબના છોકરા કેવે હાલે સુરતમાં ફરેછે તે જોયું?'

૨૦. એપ્રિલની ૧૮ મીએ ડંકને સીટનને લખ્યું કે નસીરૂદ્દીનને નવાબની ગાદીએ બેસવું હોય તો તેને આટલા રૂપિયા આપવાની ફરજ છેજ.

૨૧. આગસ્ટની ૧૮ મીએ સીટને ડંકનને લખ્યું કે—'મેં માજી નવાબના ભાઈ પાસેથી એક લાખ કરતાં વધારે રૂપિયા કઢાવવાની મેહેનત લેવામાં કંઈ કસર રાખી નથી. મારી ખાતરી થઈ છે કે તેની પાસે પૂંજી નથી—હોય તો તે આપ્યા વગર રહે નહીં. હું જીવને સટે ખાતરીથી કહું છઉં કે એક લાખ રૂપિયા કરતાં વધારે મળનાર નથી—પછી જો લશ્કર લાવી જોરજુલમથી લો તો મુખત્યાર છો. નવાબના વંશ પાસેથી નવાબી લેઈ લેવી અને તેને કંઈ પેનશન દાખલ આપવું એ વાત મારા વિચાર પ્રમાણે તો ભરોસો તોડવા જેવી છે. હું નથી ધારતો કે પેનશન આપ્યાથી અને રાજ દરબાર વધારવાથી કંપનીને હાલના કરતાં કંઈ પણ વધારે ફાયદો થાય. કંપની સરકારની કિલ્લેદાર થવાની શું મતલબ હતી? ગમે તે મતલબ હોય તોપણ તે હમણાં તેજ છે. તેમાં કંઈ પણ ફેરફાર નથી. નવાબનો ભાઈ નસીરૂદ્દીન વર્ષે જે એક લાખ રૂપિયા કંપની સાથે કોઈ પણ સરત કર્યા વિના આપવા કબૂલ કરેછે તે ઠીક છે; કેમકે તેમાં કિલ્લેદારી વગેરેની ઉપજ કરતાં દર વર્ષે રૂપિયા ૨૫૦૦૦ નો વધારો છે. એટલું છતાં પણ હજી સરકાર સંતોષ પામતી નથી, અને વધારે લોભ કરીને લેવા ચહાયછે. રૈયત હમણાં એટલી તો ગરીબ થઈ ગઈ છે કે નવાબ જો કંપનીને વધારે આપવું કબૂલ કરે તો તેમાં રૈયત છેકજ નીચોવાઈ જાય.'

૨૨. સને ૧૮૦૦ની ૧૦ મી માર્ચે ગવરનર જનરલ લાર્ડ માર્નિંગટન ઉર્ફે માર્કવિસ ઓફ વેલસલી એણે મુંબઈના ગવરનર ડંકનને લખી મોકલ્યું કે 'નવાબને ગાદી ઉપરથી ઊઠાડી મૂકવો અને હાકમી તથા વસૂલાતનો તમામ કારભાર અંગ્રેજે કરવો.' એ હુકમની સાથે કેટલાંક કારણો આ બતાવ્યાં હતાં કે ૧૭૫૯માં મોઈનુદ્દીન સાથે કરાર થયા છે તે કરાર તો ફક્ત મોઈનુદ્દીનનેજ વાસ્તે હતા, તેના વારસોને વાસ્તે નહીં ને જ્યારે અંગ્રેજો કોઈ ચોક્કસ કોલકરારથી બંધાયલા નથી ત્યારે નવાબની ગાદી કાઢી નાખવાને અંગ્રેજ સરકાર મુખત્યાર છે. શહેરને

બહારના દુશ્મનોથી બચાવવાનાં નવાબ પાસે સાધન નથી. હાલમાં દંગા થાય છે, જુલમથી લોકોનાં નાણાં લેવામાં આવે છે, વસુલાતનાં કામમાં ઘણું અંધેર ચાલે છે, ઈનસાફનાં કામમાં લાંચ રૂસ્વત તરફદારી થાય છે અને ફોજદારી પોલીસનું પણ ઠેકાણું નથી તેથી રૈયતની ખરાબી થાયછે; અને એ ખરાબીનો અટકાવ તથા રૈયતની સુખાકારી શહેરનું ઈનસાફખાતું ને લશ્કરીખાતું અંગ્રેજ સરકારને હાથ આવેથીજ થશે, માટે નવાબ પાસેથી હાકમી છીનવી લેવાને અંગ્રેજ સરકારનો હક તથા તેની ફરજ છે. સુરતનો નવાબ કંઈ ખૂદ રાજા નથી, પણ મોગલ સરકારની વતીનો છે. હાલ કંપનીના અમલદારોએ આણી તરફ મોગલનું સઘળું રાજ પોતાને સ્વાધીન કરી લીધું છે ને તે મોગલ સરકારની માફક રાજ ચલાવે છે, તેથી તેઓનો પણ સુરતની હાકમી ઉપર મોગલ સરકાર જેટલોજ હક છે.'

૨૩. તા૦ ૨૭ મેએ ગવરનર ડંકન સુરત આવ્યો ને પછી તરતજ તેણે બક્ષી, નવાબનો દીવાન ફીરપારામ અને રાજકાજમાં સત્તા ધરાવતા એવા બીજા કેટલાક ગૃહસ્થોને પોતાની તરફના કરી લેઈ તા૦ ૯ મીએ નવાબને તેડાવ્યો અને પોતાનું આવવાનું કારણ કહી સંભળાવી તાકીદથી જવાબ માગ્યો.

૨૪. ત્રણ ચાર દહાડા ડંકને નવાબ, બક્ષી અને ફીરપારામ સાથે ઘણીએક ખટપટ કરી; તેમાં એક વખત નવાબે કહ્યું કે હાકમી આપી દેવાની વાત મારાથી કબૂલ થાય તેવી નથી, કેમકે મારા તમામ જાતભાઈઓ આ શહેરને બાબુલમક્કા (મક્કાનો દરવાજો) કહે છે તે બીજા ધર્મના હાથમાં ગયેથી હું બેઆબરૂ થઈ જાઉં; પણ અંતે બીચારા નસીરૂદ્દીને જોયું કે મારાથી સામું થવાય તેવું તો છે નહીં ને કંપની તો છાતીઉપર ચઢી આવી છે માટે હા કેવી એજ સારી વાત છે. નવાબે ડંકનને ખોળે માથું મૂકીને કહ્યું કે કહેશો તેમ મારે કબૂલ છે પણ જોજો તમને હું મારા પોતાના સમજું છઉં.

૨૫. પછી તા૦ ૧૩ મીએ સામસામા કોલકરાર થયા તેમાં મોટો જીકર આટલો કે નવાબ શહેરની તમામ હાકમી કંપનીને આપી દે અને કંપની નવાબને તથા તેના વારસોને નામના ગાદી ઉપર બેસાડી વર્ષદહાડે લાખ રૂપિયા આપ્યાં કરે; વળી કુલ વસૂલમાંથી ખરચ બાદ કરતાં અને મરેઠાઓને ચોથ આપવી પડતી તે બાદ કરતાં જે બાકી રહે તેનો પાંચમો ભાગ પણ કંપની નવાબને આપે.

૨૬. કરારનામા મુજબ ગવરનર ડંકને મીર નસીરૂદ્દીનખાંનને તા૦ ૧૪ મીએ શીરસ્તાના ઠાઠમાઠથી ગાદીએ બેસાડયો અને ૧૫ મીએ પોતાની તરફનું જાહેરનામું ફારસી ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ભાષામાં કાઢયું.

૨૭. જાહેરનામાંની મતલબ—૧ ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૦ ને તા૦ ૧૩ મી મેને રોજ નવાબ મીર નસીરૂદ્દીનખાન અને કંપની સરકાર વચ્ચે જે કોલકરાર થયો છે તેમાં નવાબે કબૂલ કર્યું છે કે મેં સુરત શહેર અને તેના તાબેના મુલખની હાકમી તથા ઉપજ હમેશને સારૂ કંપની સરકારના અખત્યારમાં આપી છે; ને તમામ વસુલાતનો, દિવાની ફોજદારીનો અને લશ્કરનો કુલ કારભાર હવેથી તે ચલાવશે. માટે, શહેરના અને શહેર તાબાના પ્રગણામાં સઘળા લોકોને ખબર આપવામાં આવેછે કે તા૦ ૧૫ મે ઈ૦સ૦ ૧૮૦૦ તા૦

૨૨ મી માંહે જિલ્હેજ સને હિજરી ૧૨૧૪ ને વાર ગુરૂ એ દિવસથી શહેર અને શહેર તાબાનાં પ્રગણાંઓમાં ફકત એકલી કંપની સરકારનુંજ રાજ્ય ચાલશે. ૩. એડવર્ડ ગ્યાલી ઈસ્કવાયરને પ્રગણાંની મુકાત તથા મોગલાઇનો કલેકટર નીમવામાં આવ્યો છે અને અલેકઝાંડર રામસે એને શહેરનો જડજ અને માજીસ્ટ્રેટ નીમવામાં આવ્યો છે; એ બે ખાતામાં જે જે માણસો છે તેઓએ નવા ઠરાવ થતા સૂધી ઉપર લખેલા ઊપરીઓના હુકમ તળે કામ કર્યાં કરવું. સુરતનો તમામ કારભાર લેઈ લેવાની કંપની સરકારની મતલબ આટલીજ છે કે જાનમાલની સારી સંભાળ માટે રૈયતને અદલ ઈનસાફ મળે—તા૦ ૧૫ મે સને ૧૮૦૦.

૨૮. એ રીતે સુરતનો રાજકારભાર કંપની સરકાર કરવા લાગી તોપણ નવાબ મોટા જાગીરદાર દાખલ શહેરમાં મોટો ગણાતો. એ નસીરૂદ્દીનખાન સને ૧૮૨૧ ના સપટેમ્બરમાં મૂઓ ને તેની ગાદીએ તેનો દીકરો મીર અફઝુલુદ્દીનખાન બેઠો. એ નવાબ સને ૧૮૪૨ ના આગસ્ટની ૮ મીએ મૂઓ અને એનો, છોકરો નહોવાથી નવાબની *ગાદી પરવારી.

બાબ ૧૧;–૧૫૭૩ થીતે ૧૮૦૦ લગીમાં થયલા નવાબો:*

૧. મીરઝા એ અરબ. ૨. મુસ્તફાખાન. ૩. ઈનાએતખાન. ૪. ગ્યાસુદ્દીનખાન. ૫. ઝેનુલઆબેદ્દીન. ૬. મીરઝરોશન ઝમીર. ૭. સેફુલ્લાખાન. ૮. ગ્યાસુદ્દીનખાન (બીજી વાર). ૯. સુજાઅતખાન. ૧૦. સલાબતખાન. ૧૧. મુખતારખાન. ૧૨. મોઅતમદખાન. ૧૩. એતેકાદખાન. ૧૪. અમાનતખાન. ૧૫. દયાનતખાન. ૧૬. એતેબારખાન. ૧૭. નજાબતખાન. ૧૮. અમાનતખાન (બીજી વાર). ૧૯. દીલાવરખાન. ૨૦. અબદુલ હમીદખાન. ૨૧. મહોબતબેગખાન. ૨૨. અસાલતખાન. ૨૩. મોતરમખાન .૨૪. અબદુલહમીદખાન. (બીજી વાર). ૨૫. મોમિનખાન. ૨૬. શેખ ઈસ્માયલખાન. ૨૭. હેદરકુલીખાન. ૨૮. તહવુરખાન. ૨૯. રૂસ્તમઅલી-

*અફઝુલુદ્દીનને બખતીયારૂનીસા બેગમ નામની જે એકજ દીકરી તેણે એક લાખ અને સુરત શહેર તથા તેના તાબાનાં પ્રગણાંની (ખરચ બાદ કરતે) રહેતી આમદનીનો ૃ જેને બદલે પછવાડેથી પચાસ હજાર નક્કો કર્યા હતા તેનો દાવો કીધો પણ સરકારે ઠેરવ્યું કે નવાબ મરીગયો તેને બીજે દહાડેથી બેગમને બે હજાર, બેગમના ધણી જાફરઅલીખાનને એક હજાર અને બે છોકરી તેમાં એકેકને પાંચસેં પાંચસેં રૂપિયા દર મહીને પેનશન આપ્યાં કરવું. એ બેગમ મરીગઇ સને ૧૮૪૫ ની ૯ મી જાનેવારીએ.

* પાંચ યાદી હતી તેમાં એક જે ઊપર મને ભરોસો પડ્યો તેમાં ૩૩ નવાબનાં નામ આપી પછી લખ્યું હતું કે ગ્યાસુદ્દીનખાન, અમાનતખાન, અબદુલ હમીદખાન, હેદર કુલીખાન, તેગબેગખાન ને સોરાબખાન એ બબે વાર નવાબ થયા હતા; બીજી યાદીના અનુક્રમમાં હેદર કુલીખાન ને તેગબેગખાન બીજીવાર જોવામાં આવતા નથી માટે તે બેને એકવારજ લખ્યા છે. સઘળી યાદીમાં સોરાબખાનને બે વાર કહે છે ને સફદરખાનને એકવાર, પણ અંગ્રેજી દફતરોથી સફદરખાન બેવાર આવ્યો જણાય છે. વળી એક અંગ્રેજી ચોપડીમાં લખ્યું છે કે ૧૬૧૩ માં કોઈ મક્રિબખાન નવાબ હતો ને એ નવાબનું નામ તો ઊપલી યાદીમાં દેખાયુંજ નહીં.

ખાન (૧૭૨૫ માં મૂઓ.) ૩૦. સોરાબખાન. ૩૧. તેગબેગખાન. (૧૭૪૬ માં મૂઓ). ૩૨. સફદરખાન (૧૭૪૮ લગી). ૩૩ મીઆ અચ્ચન સૈયદ (૧૭૪૮–૧૭૫૧). ૩૪. સફદરખાન (બીજીવાર ૧૭૫૧–૧૭ ૫૮). ૩૫. અલી નવાજખાન (૧૭૫૮).

દિલ્હીના બાદશાહથી સ્વતંત્ર થયલા સૈયદ નવાબો.

૧. મોઈનુદ્દીનખાન (મીઆ અચ્ચન)(૧૭૫૯.—૧૭૬૩). ૨. હફિઝુદ્દીનખાન (૧૭૬૩-૧૭૯૦) ૩. નિઝામુદ્દીનખાન. (૧૭૯૦–૧૭ ૯૯) ૪. નસીરૂદ્દીનખાન. (૧૭૯૯–૧૮૦૦).

પેનશન ખાતા નામના નવાબો.

૧. નસીરૂદ્દીનખાન (૧૮૦૦–૧૮૨૧) ૨. અફઝુલુદ્દીનખાન (૧૮૨૧–૧૮૪૨).

બાબ ૧૨;– ૧૮૦૦–૧૮૬૫.

૧. કંપની સરકારે સુરતની હાકમી લેઈ લીધા પછી મરેઠાઓને ચોથ આપવાની ખટપટમાંથી છૂટાં થવાનું ધાર્યું. ગોવિંદરાવ ગાયકવાડ જે પોતાનાં રક્ષણને માટે કંપનીની ઓથ ચહાતો હતો તેણે તો પોતાનો હિસ્સો મૂકી દીધો ને ચોરાસી પ્રગણું આપ્યું. પણ પેશવાની ચોથનો નીકાલ થતાં જરા વાર લાગી.

૨. દરિયાઈ લશ્કરને મુંબઈ મોકલી દીધું.

૩. સને ૧૮૦૨ માં પેશવા અને કંપની વચ્ચે સલાહ થઈ ને વસઈમાં કોલકરાર થયા તેથી શહેરના બે દરવાજાની મુકાત તથા કેટલાંક પ્રગણાં અંગ્રેજને મળ્યાં, ને નવાબને જે ચોથ આપવી પડતી તે બંધ થઈ. (પછી જે જે પ્રગણાંઓ મળ્યાં તેવિષે સુરત અઠાવીસી પ્રકરણમાં જોવું.)

૪. સને ૧૮૦૪ માં મોટો દુકાળ પડયો હતો જે સાઠોકાળ (સંવત ૧૮૬૦) કહેવાયો છે. એ સુડતાળાકાળ જેવો નહોતો તોપણ મોંઘવારી ઘણીજ હતી. કણપીઠમાં હુલ્લડો થતાં. એ વખતે સુરતના જડજ તથા માજીસ્ત્રેટ મિ૦ ક્રો અને કોટવાલ મીરજાં અમાની એઓએ અનાજના વેપારીઓને સમજાવી તથા ધમકી આપી બજાર બંધ પડવા દીધું નહીં ને ચોમાસું આવતાં લગી દિવસે પણ શહેરમાં રોન ફેરવી સમાધાની રાખી–એ દુકાળમાં ત્રવાડી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનજી નાથજી, ભણસાળીજી, નહાલચંદ કાકા વગેરે સાહુકારોએ ઘણો ધર્મ કરી ગરીબોને જીવાડયા.

૫. ૧૮૦૫ માં અપીલ કોર્ટ ભરૂચથી ઊઠીને સુરતમાં થઈ.

૬. ૧૮૦૯ માં ગોરૂં લશ્કર અહીંથી ઊઠયું.

૭. માંડવી પ્રગણાંનાં મોજે બહુધાનમાં એક ગામડીઆ હોરાએ મીરઅબદુલ રેહેમાન સાહેબ એ નામ ધારણ કરીને પોતાની યુક્તિથી તથા વાચાળપણાંથી હજારો હોરા તથા મુસલમાનને પોતાના મતના કીધા હતા–એ હોરા તથા મુસલમાનોએ બળવો કરીને માંડવીના હિંદુરાજા* પાસેથી રાજ્ય છીનવી લેઈ તેને કેદ કર્યો ને તેના પ્રધાન સુખાનંદને જીવથી મારી નાખ્યો–તા૦ ૧૦ મી જાનેવારી ૧૮૧૦. લાગ જોઈને બાકીના અમલદારો તથા સિપાઈઓ જીવ લેઈ સુરતમાં નાસી આવી કંપની સરકારને શરણ થયા. ૧૧ મી મેએ તે ફકીરે માંડવીનું રાજ પોતાને તાબે કરી લેઈ મી૦

* એ રાજા અસલથી સુરતના નવાબને માન આપનારો પણ સ્વતંત્ર હતો.

ક્રો ઉપર કાગળ લખ્યો કે 'આ કાગળ લાવનાર મારો આદમી સુલેમાન વડોદરે જાયછે તેને રૂ. ૩૦૦) રોકડા આપવા, નહીં તો આજનું આજજ સુરત છોડવું. એ સુલેમાને, કાગળ જાતે આપવા ન જતાં એક કોળીને મોકલ્યો. કોળીએ સુરત જઈ મી૦ ક્રોને હાથોહાથ કાગળ આપ્યો. મિ૦ ક્રોએ તરતજ કોળીને કેદ કરાવ્યો. પણ એ દરમિયાનમાં તમામ મુસલમાનો હુલ્લડ કરવાને તૈયાર થઈ રહ્યા હતા તેમાંના કેટલાકે કેટલાક ગરીબ હિંદુઓને વટલાવ્યા.

તા. ૧૫મીએ ઈદને દહાડે બહુધાનનો એક સૈયદ પીરમ નામનો ફકીર તથા આ શહેરના ત્રણ મુસલમાન એઓને લોકમાં દીન મનાવવાનો જુલમ કરતાં સરકારે પકડયા. ફકીરે જુબાની આપી કે બહુધાનમાં અબદુલ રેહેમાને અદાલતવાળા સૈયદ હાડા ઉપર એક કાગળ લખ્યો છે ને મારી સાથે તેણે કહાવ્યું છે કે 'કોરાનમાં આમદનું નામ લખ્યું છે તે મારૂં છે માટે આજથી તારે મને માનવો, નહીં તો સુરતમાંથી જતું રહેવું.'

તા૦ ૧૭મીએ બહુધાનથી સુરતમાં જાહેરનામું આવ્યું જેની એક નકલ સુરતના કાજીએ મિ૦ ક્રો ઉપર મોકલી—તે જાહેરનામાંની મતલબ આ હતી કે 'દુનિયાની આખેરીનો ઈમાઉ મુલહન ઈયા ઈમામ મેહેદી અમણાં જાહેર થયો છે. એ દરવેશનું નામ આદમ કરીને છે. શહેરના સઘળા લોકોએ મુસલમાની ધર્મ કબૂલ કરવો ને તેમ નહીં બને તો શહેર ખાલી કરવું અથવા સામે લડવાને તૈયાર થવું. એ દરવેશ ચોથા આસમાનમાંથી આવેલો છે અને તેણે ચાર વેશ ધર્યા છે.—આદમ, ઈસા, મરીઅમનો દીકરો અને આમદ એ ચારે એક ઠેકાણે આવેલા છે—તેઓની પાસે તોપ બંધુક નથી પણ એક લાકડી ને રૂમાલ છે—તમે તૈયાર રહેજો!'

તા૦ ૨૦ મીએ મિ૦ ક્રોએ રાયલ ડ્રગૂનની બે ટુકડીઓને કરોલના ઉપરીપણાં નીચે બહુધાન જવાને કીધી ને તેની પાછળ દેશી ૫૬મી પલટન મોકલી. નવો ધર્મ ચલાવનાર હુલ્લડિયો ફકીર જે બહુધાનની મસીદમાં ૭૫ આરબ સાથે પડયો હતો અને જેણે બીજા ૨૦૦ લડવૈયાને આસપાસના ગામમાં તૈયાર રાખ્યા હતા તેને સમજાવવાને મિ૦ ક્રોએ ધનજીશા બહેરામશાને મોકલ્યો. ધનજીશાએ તે ફકીરને ઉઝત છોડી દેઈ કંપની સરકારને અધીન થવાને ઘણું સમજાવ્યું પણ તેણે ન માન્યું ને તેના સાગ્રીદોએ તરવારથી ધનજીશાને, રાજાના વકીલને અને બીજાં ચાર આદમીઓને* કતલ કરી નાખ્યા.

એ બનાવ જોઈ કરોલ એકદમ તૂટી પડયો. વોરા ને મુસલમાનો સામે લડયા પણ કંઈ ચાલ્યું નહીં ને ૨૦૦ આદમીઓ જોતાં જોતાંમાં કપાઈ ગયાં. એ કતલ પૂરી થવા આવી કે લશ્કરે બહુધાનમાં આગ લગાડી પાછું ફરવું ધાર્યું. એટલાંમાં કપતાન કનીંગ હામ થોડું પાયદળ લેઈને આવ્યો. એ લશ્કરે પણ કેટલાક મુસલમાનોને ઠોર કર્યા અને અબદુલ રેહેમાનને ઘણાં જખમ કર્યા—એ નાસીને એક લુહારની ઝૂપડીમાં ભરાઈ ગયો પણ ત્યાંથી તે પકડાયો ને માર્યો ગયો.

એ ફકીર માર્યો ગયાથી સુરતના હિંદુ-

* એ ચારમાં એક વાડી ફળિયાંનો બીજલાલ નામનો ભાટેલા વકીલ પણ હતો. તેની ડાહીનામની બઈરીએ સરકારમાં મહેડેથી જવાબ સવાલથી લડીને પોતાને માટે પેનશન કરાવ્યું હતું. એ ડાહી વકીલેણના નામથી ઓળખાતી.

ઓની વટલવાની ને લૂંટાવાની ને મરવાની ધાસ્તી જતી રહી.

તા૦ ૨૮ એપ્રેલે માંડવીના રાજાને તેનું રાજ પાછું સોંપ્યું.

૮. સને ૧૮૧૮ માં ફિરંગી લોકોએ સુરતમાંથી રૂકસત લીધી.

૯. સને ૧૮૨૧ ની ૧ લી જાનેવારીથી સદર અદાલત ગવરનર કૌન્સિલથી જૂદી પડીને સુરતમાં થઈ.

૧૦. સને ૧૮૨૧ ના સપટેંબરમાં નવાબ નસીરૂદ્દીનખાન મરણ પામ્યો.

૧૧. સને ૧૮૨૨ માં (સંવત ૧૮૭૮ માં) શ્રાવણ ઉતરતે રેલ આવેથી લોકના જાન માલની બહુ ખરાબી થઈ–માણસો ડૂબી ગયાં, ઘરો તૂટી પડયાં અને પશુ માલ મિલકતની મોટી હાણ થઈ. એ રેલનું પાણી, સને ૧૭૭૬ ની મોટી રેલના કરતાં ૩ ગજ વધારે ઊંચું ચડ્યું હતું. એ રેલના જોરથી ચીડિયા કૂઈનો કોટ પડયો તે સરકારે નવો બનાવ્યો છે પણ તે અસલ કોટથી નવા ડોલનો છે.

૧૨. એજ વર્ષમાં શહેરનો મોટો સાહુકાર ત્રવાડી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન મરી ગયો.

૧૩. સને ૧૮૨૪માં સુરતના જડજ તથા ક્રિમિનલ જડજ જાર્જ વિલ્યમ આંડરસનના વખતમાં શહેરની માંહેનો કોટ ખોદી નાખવાનો હુકમ આવ્યો. એ કોટના છારાંથી શહેરના રસ્તા બંધાવા લાગ્યા.

૧૪. સને ૧૮૨૪ માં ડાક્ટર કારની ઊસ્કેરણીથી અને મીર જાફરઅલીખાન બહાદૂર તથા અરદેશર ધનજીશાહા બહાદૂરની મદદથી એક અંગ્રેજી પુસ્તકખાનું વિલંદાના બંદરમાં કાઢવામાં આવ્યું ને હાલ એંડ્રુસ લાઈબ્રેરી સાથે જોડાઈ ગયું છે.

૧૫. સને ૧૮૨૮માં દિલ્હીના બાદશાહનો ભાઈ મીરજાં મહમ્મદ બહેરામ મક્કે જવાને સુરતમાં આવ્યો હતો.

૧૬. સને ૧૮૨૯ માં ૧૪ મી મારચે સુરતમાંથી સદર અદાલત ઊઠીને મુંબઈ ગઈ.

૧૭. સને ૧૮૩૭ ના એપ્રેલની ૨૪ મીએ (સંવત ૧૮૯૩ ના ચૈતર વદ ૪) પાછલે પહોરે ૪ વાગતે માછલીપીઠમાં એક પારસીને ત્યાંથી આગ લાગી; તે આગે તરત દીનશાની મોટી હવેલી પકડીને ત્યાંથી તે આખાં શહેરમાં ફેલાઈ. એ આગ ૨૬ મીએ હોલાઈ. ખરેખર એ આગે સુરત શહેરનું સત્યાનાશ વાળીનાખ્યું. એક ગ્રંથકાર લખેછે કે એ આગથી ૬ હજાર મકાનો બળ્યાં, ૫૦૦ માણસો તથા ઘણાંએક ઢોર બળી મૂઆં, ૭૦ હજાર લોક મુફલસીમાં આવીગયા ને કરોડ ઉપરનું લોકોને નુકસાન થયું.

૧૮. સને ૧૮૪૨ માં અંગ્રેજી નિશાળ મંડાઈ.

૧૯. સને ૧૮૪૨ ની ૮ મી આગસ્ટે નવાબ અફ્ઝુલુદ્દીનખાન મરણ પામ્યો.

૨૦. સને ૧૮૪૩ માં મીઠાં ઉપર મહેસૂલ કરવા માંડ્યું હતું તે ઉપરથી રૈયતે હડતાલ પાડી હુલ્લડ કર્યું. લોકોએ કિલ્લાનો દરવાજો ભાંગ્યો, અદાલત વગેરે કેટલીક કચેરીના કટેરા ભાંગ્યા અને કેટલીએક તોપના વેહ બંધ કીધા. કેટલાક મુસલમાનો તો લાકડીઓ લેઈને કિલ્લા આગળ એકઠા થયા. સરકારે એક પલટન મૂકીને ખાલી બંદુક ફોડવાની રજા આપી. એ વખતે થોડીક મારામારી પણ ચાલી. આખરે રૈયતનો બોલ રાખવાને સરકારે ધાર્યા કરતાં ઓછું મેહેસૂલ કીધું.

૨૧. સને ૧૮૪૫ માં આગબોટ પહેલવહેલી સુરતમાં આવી.

૨૨. સને ૧૮૪૭ માં સરકારે બંગાળી તોલ ચલાવવાનું કર્યું તે વખતે પણ રૈયતે હડતાલ પાડીને તોફાન કરવા માડ્યું હતું—આખરે એ તોલ ચલાવવું સરકારે બંધ રાખ્યું.

૨૩. સને ૧૮૫૦ માં એંડ્રુસ લાઈબ્રેરી સ્થાપવામાં આવી.

૨૪. સને ૧૮૫૧ માં ગણપતરાવ ગાયકવાડ જ્યારે જીજુરી ગામમાં (પુનેથી સતારે જતાં આવેછે) ખંડોબાની જાત્રા કરવા ગયો હતો ત્યારે સુરતમાં આવી તેણે ઘણું ધર્મદાન કર્યું હતું.

૨૫. સને ૧૮૫૨ ની ૨૫ મી મેએ મ્યુનિસિપાલ કમીટી થઈ.

૨૬. સને ૧૮૫૬ ની ૧લી મેથી અમરોલીમાં રેલવે બંધાવાનું કામ ચાલ્યું.

૨૭. સને ૧૮૫૭ માં ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં મોહોટું બંડ થયું હતું તેથી શહેરમાં લશ્કરની આવજાવ બહુ થઈ હતી.

૨૮. સને ૧૮૫૮ ના નવેંબરની ૧ લીએ કંપનીનું રાજ ટળી રાણીનું થયું.

૨૯. સને ૧૮૬૪ ની ૧લી નવેંબરથી સુરતથી તે મુંબઈ સૂધીની આગગાડી ચાલુ થઈ.

૩૦. સને ૧૮૬૫ માં શહેરમાં શેરની ઘેલાઈ ચાલી અને લોકો પૈસાદાર ને ગરીબ સૌએ પાયમાલ થઈ ગયા—તેમાં આત્મારામ ભુખણવાળા સાહુકાર ફરી ન ઊઠે તેવી રીતે તૂટી ગયા.

બાબ ૧૩;— સુરતની ચડતી પડતી.

૧. ચડે તે પડે એવો નિયમજ છે; મોટાં રાજ વેરાન થઈ ગયાં છે તો સુરતની પડતી થઈ તેમાં કંઈ તાજુબ જેવું નથી; તોપણ ફક્ત પોણીત્રણસેં વર્ષના દરમિયાનમાં જે માછીવાડાએ નાબુદ ન થાય તેવું નામ દુનિયામાં રોશન રાખ્યું છે, જેણે જોતાં જોતામાં કંગાલિયત જોઈછે) જેણે પોતાની ચડતી પડતીમાં આહા ક્યાંક્યાંના, કેવા કેવા ને કેટલા કેટલા રંગો દરશાવ્યા છે!, ટુંકામાં, જેની જમીન ઉપર પ્રથમ પગલાં કરી અંગ્રેજ લોકે આખાં હિંદુસ્થાનની ચક્રવર્તીસત્તા મેળવી છે,—તે માછીવાડાની જૂદી જૂદી હાલતના જૂદા જૂદા ચહેરા જોઈને અજબ ગજબ કોણ નહીં કહે ?

૨. પ્રથમ તો એ કાંઠા ઉપર માછીઓના થોડાંક ઝૂપડાં હતાં—તોપણ જેનો કાંઠો કહેવાય તે નદી તો પોતાની છાતીઉપર રાંદેરના સોદાગરોનાં અનરગળ દોલતનાં મોટાં ઝાજને ઝીલી તરાવતી. એ ઠેકાણે પછવાડેથી ઘોઘા તરફના ને આંગરિયાના મુલખ તરફના ચાંચિયાઓએ વહાણોમાંથી ચોરવાનું ને લૂટવાનું જારી કર્યું હતું. ઈ૦ સ૦ ૧૫૧૨ માં ઉપલા ચાંચિયાઓને ખસેડી ફિરંગીઓના હુમલામાંથી બચવાને રાંદેરના સોદાગર લોકોએ ગુજરાતના મુજફરશાહને અરજ કરી તેઉપરથી બાદશાહના હુકમથી તેના એક કારભારી રૂમીખાને કિલ્લો બાંધ્યો (ઈ૦ સ૦ ૧૫૧૬).

૩. દંતકથામાં કહ્યા પ્રમાણે સુરજ રામજનીની દોલતે અને ગોપીની મહેનતે માછીવાડાની વસ્તી સારીપેઠે વધી અને સુરજનાં નામ ઉપરથી ગુજરાતના બાદશાહે તે*

* રાંદેર અમદાવાદ અને ચાંપાનેર એ ત્રણની થોડીઘણી વસ્તીથી સુરતની મૂળ વસ્તીમાં ઉમેરો થયો હતો.

વસ્તીનું નામ સુરત શેહેર પાડ્યું ઈ૦ સ૦ ૧૫૨૧.—૧૫૪૩ માં ગુજરાતના મહમ્મદશાહ બીજાના વખતમાં કિલ્લો પાકો બંધાયો.

૪. ઈ૦ સ૦ ૧૫૨૧ થી તે ૧૫૪૩ સુધી સુરત શહેર ગુજરાતના બાદશાહોનું કહેવાતું; પણ એઓ ચોકસ કાયદાથી બીજાં ઠેકાણાંની પેઠે કારભારી મોકલી રૈયત ઉપર અમલ ચલાવતા હોય એવું કંઈ નહોતું. કિલ્લો બાંધવાનું કામ ચાલતું તેને માટે તથા મોજ શોખને માટે ગુજરાતથી અમીરો આવ્યાં કરતા અને સુરતની વસ્તીની સંભાળ સારૂ તથા સુરતના ને રાંદેરના સોદાગરોનાં ઝાજને ફિરંગીઓના હુમલામાંથી બચાવવા સારૂ પેલા અમીરોના હાથ તળે થોડાઘણા સિપાઈઓ હતા. એ વેળા વસ્તી થોડી પણ ઉદ્યમી, સુખી ને રાજકીય સંબંધમાં સ્વતંત્ર જેવી હતી.

૫. ૧૫૪૩ થી તે ૧૫૭૩ સૂધી અથવા અકબરે લીધું ત્યાંસુધી સુરતમાં ગુજરાતના બાદશાહોની તરફથી નાજીમો નીમાતા. એઓ શહેરની વસ્તીને રૈયત જેવી ગણી તે ઉપર હાકેમના જેવી સત્તા ચલાવતા. એ દરમિયાનમાં શહેર, વસ્તી રોજગારમાં વધતું જતું. પૂર્વે જે વસ્તી નામની રૈયતદાખલ ને સ્વતંત્ર હતી તે વસ્તી હવે ખરી રૈયતદાખલ નાજીમના હુકમ તળે પરતંત્ર થઈ હતી.—પણ તે સુખી હતી.

૬. મોગલાઈ થઈ ત્યારથી સુરતની સુરત ઉપર જોબન ઝળકવા લાગ્યું. અકબર, જહાંગીર, શાહજહાં, ઔરંગજેબ ને ફરૂકશીર એઓના વખતમાં (૧૫૭૩–૧૭૧૯ સૂધીના દરમિયાનમાં) શહેર આબાદાનીની ટોંચે ચડ્યું. વેપારને માટે મુલખ મુલખના લોક શહેરમાં આવી ઠરીઠામ રહ્યા હતા. મોગલની તમામ બાદશાહીમાં સુરત જેવું કોઈ બંદર નહોતું. સઘળા યુરોપિયનો હિંદુસ્થાનનો માલ સુરતમાંજ ખરીદ કરતા. મક્કાની જાત્રાએ જનારા શેંકડો મોગલ ને મુસલમાનો અહીં થઈને જતાં, અને અહીંયાં તેઓ ઘણા માલની ખરીદી કરતા. અહીં લોકને રોજગાર અને સુખ સારાં હતાં. શહેરની શોભામાં કંઈજ કસર ન હોતી — ફિરંગી, અંગ્રેજ, વલંદા ને ફ્રાંસીસ પોતપોતાના દેશના વાવટા ઊડાવતા—મુસલમાન, ઈરાની, યાહુદી, તુરક, આરમિનિયન, આરબ, યુનાની, ચીના, મલાઈ વગેરે પરદેશી અને બીજા આ દેશી લોક પોતાના જૂદા જૂદા લેબાસ ને પોતાની જૂદી જૂદી રીતભાતથી શહેરને સણગારી રહ્યા હતા—બંદર ને બજારોમાં તરેહ તરેહવાર માલ સામાન તકતકતા હતા:—

પરદેશી માલની આવક આ પ્રામાણે હતી: સીસું, લહોડું તથા લહોડાંના તૈયાર સામાન (ચપ્પુ, કાતર, તરવાર વગેરે) ઈંગ્લંડથી;—બીલોરી સામાન ને રેશમ ચીનથી;—મસાલા સુમાત્રા વગેરે ટાપુઓથી;—તાંબુ, મોતી, ગલીચા, મેવા ઈરાનથી; અને અત્તર વગેરે આરબસ્તાનથી આવતાં.—વળી સોનું, રૂપું, રાળ વગેરે નગદી પણ યુરોપિયનો ઘણી લાવતા. તેમ, આ દેશી ઊનનાં વણેલાં કપડાં મલબારથી;—રેશમ ખાંડ બંગાળેથી;—અને અફીણ માળવાથી આવતાં. સુરતથી તરેહ તરેહવાર સુતરાઊ કપડાં, કિનખાબ, મશરૂ, એલાયચો, કિનારી, કસબ, કારચોબી, લપ્પો, ગળી, સુરોખાર, કાશમીરી શાલ, મસાલો, હીરા, મોતી જડાવ ને મિનાકારી ડાગીના, અનાજ, સુખડીયાનો સામાન (બરફી, રેવડી, રમકડાં) વગેરે બીજે દેશ જતાં. ખરેખર સુરત એ પૃથ્વીના મોટા બજારોમાંનું

એક બજાર થઈ રહ્યું હતું. એક સુરત વડે મોટો, ધંધો ચાલી રહ્યો હતો. પ્રગણાંઓમાંથી જે રૂ આવતું તેનું સુતર કંતાતું ને તેનાં કપડાં થતાં. ગરીબગરબાં એક આંટી (નવટાંક રૂ વજનમાં) વણે તો તેને ત્રણ આના મળતા ને તેથી તેઓ પોતાનું ગુજરાન ચલાવતાં. વણકરોને પણ પેદાશ સારી હતી. વેપારીઓ તેઓને આગળથી રૂપિયા આપી તેઓ પાસે કાપડ વણાવતા. સુરતના બંદરમાં ૧૦૦૦–૧૨૦૦ ટનનાં તો વહાણો હતાં અને બંદરની સંભાળને સારૂ મોગલ સરકારની તરફથી લશ્કરી મનવાર પણ હતી. એમ કહેવાય છે કે ફકત તળ સુરતના બજારમાં વીશ લાખની રોજ ઊથલપાથલ થતી. તેમ, ફકત ફૂરજાની પેદાશ સાત લાખની હતી ને જગાત, ભાડું વગેરેની બીજી ૧૩ લાખ હતી. સુરત તાબેનાં પ્રગણાંની ઉપજ પણ વીશ લાખની ગણાઈ છે.

જો કે એ દરમિયાનમાં શહેરમાંથી ઘણીક દોલત શિવાજી બે વાર લૂટી ગયો હતો અને નામજાદા લુચ્ચો જાન ચાઈલ્ડ નામનો અંગ્રેજ સુરતના વેપારીઓને છેતરી ગયો હતો તે છતાં, વળી ટોપીવાળાઓમાં માંહોમાંહે સંપ નહોતો તે છતાં, અને તેમાંના કેટલાએક મોગલ સરકારને તથા રૈયતને ચાંચિયારૂપે લૂટી લેઈ નુકસાન પહોંચાડતા હતા તે છતાં, શહેરની આબાદાની જેવી જોઈએ તેવી હતી; સુરતમાં ઘણા મોટા સાહુકારો હતા.

૭. દિલ્હીના બાદશાહની પડતીની સાથે સુરતની પડતી આવવા લાગી. નવાબ રૂસ્તમઅલીખાંન બહાદૂર ૧૭૨૫ માં મુઓ ત્યારપછી મરેઠાઓએ દોડાદોડીથી સુરત પ્રગણાનું સત્યાનાશ વાળી મૂક્યું હતું અને એઓએ ૧૭૩૪ લગીમાં સુરત શિવાય તેના તાબાંનો ઘણોખરો મહાલ પોતાનો કર્યો હતો ને પેશવા તથા ગાયકવાડ ચોથ લેવા માંડી હતી.

૮. ૧૭૩૪ થી તે ૧૭૫૯ સૂધીના દરમિયાનમાં શહેરનો કારોબાર ઘણીક ખટપટનો હતો. કામ સહેલથી સારૂં થઈ ફાયદો કરે અને એકને હાથ બે મોટાં કામ રાખ્યાથી માણસ છકી જઈ વખતે તે પોતાના ઉપરીની સામો થાય એ બે વાતના વિચારથી અકબરે શહેરની હાકમી એકને ને કિલ્લેદારી બીજાને સોંપી હશે. જ્યાંસૂધી માથે ધણી સબધા હતા ને શહેર આબાદ હતું ત્યાંસૂધી તો બે કારભારીઓ સલાહ સંપથી રહ્યા ને તેઓએ પોતપોતાનું કામ સારૂં બજાવ્યું. વચમાં વળી બેના ત્રણ કારભારી થયા હતા—નવાબ, કિલ્લેદાર ને લશ્કરી અરમારનો ઉપરી. આમકરીને દિલ્હીના બાદશાહની પડતી આવવા લાગી ને મરેઠાઓના ઘુસવાથી શહેર ખજાને ખોટ આવી એટલે ને તેમાં વળી પડતીમાં આવેલો ધણી દૂર પડેલો છે એમ જાણી, અરમારના ઉપરીપણાંનો ખરચ જે શહેરની ઉપજમાંથી ચાલતો તે તે ઉપરીને નવાબ પાસથી ન મળવા લાગ્યો ને તે વળી મતલબિયા જૂલમગાર ને તોફાની સીદી જેવાને; ને વાત પણ ખરી કે સીદીને જોઈએ તો ખરૂંજ ત્યારે ભૂખે મરતા સીદીએ નવાબોને સતાવવા માંડયા. કંઈ ખજાનો ખાલી થયાના સબબથી ને કંઈ સીદીનું જોર નરમ પડવાના સબબથી નવાબો ન આપે ને સીદી સતાવ્યાં કરે—એ રીતે કુસંપ પેઠો. મરેઠાઓના જોરથી નવાબ નરમ થયલા ને સીદી પાસ લશ્કર મોટું. નવાબને સીદીની, મરેઠાઓની ને અંગ્રેજ જે રાજખટપટમાં ભરાતા તેની બીક એટલે તે છેક્જ નબળો હતો

ને પાસે ખજાનો નહીં ત્યારે જોઈતું લશ્કર તેપણ ક્યાંથી? એટલું સારૂં હતું કે થોડાં વર્ષ થયાં કિલ્લેદાર નવાબના સગાંમાંનોજ હતો, ને એમાં કોઈની કોઈને ઈર્ષા નહોતી. પણ રે રાજ મામલામાં સગપણ કેવું ને વાત કેવી! સીદીએ તેગબેગ ખાનના વખતમાં બારાંને ઘેરો ઘાલ્યો પણ પછી નવાબે થોડું ઘણું આપી તેનું મન મનાવ્યું. તેગબેગખાનની પછી જ્યારે સફદરખાન ગાદીએ બેઠો ને કિલ્લેદારી પર તેનો છોકરો વકકરખાન થયો ત્યારે આગલા કિલ્લેદાર બેગલરખાનનો એક જમાઈ જે સૈયદ મીઆં અચ્ચનને નામે ઓળખાતો તેણે પોતાનો વગ લડાવી વકકરખાન પાસેથી કિલ્લેદારી લેઈ લીધી.

૯. મીઆં અચ્ચને નવાબી ભોગવી નહીં. પછી ખટપટ જારી થઈ; ને એમાં એ નવાબ વકકરખાન, અલી નવાજખાન અને ફારીસખાન બહાર પડેલા સામસામા એક બીજાના હરીફો હતા—ને અંદરખાનેથી સીદી, પેશવા, ગાયકવાડ, વલંદા ને અંગ્રેજ ટાંપી રહ્યા હતા કે ક્યારે લાગ આવે કે ધણીઆતા થઈ બેસીએ.

૧૦. સને ૧૭૫૯ માં એ ટંટાનું શેવટ આ આવ્યું કે મીઆં અચ્ચન ઓલાદ દર ઓલાદ નવાબી ભોગવે ને અંગ્રેજ કિલ્લેદાર તથા લશ્કરી અરમારના ઉપરી થાય, ને એનો ખરચ રૂપિયા બે લાખ દર વર્ષે નવાબ આપ્યાં કરે. એ રીતે કિલ્લા ઉપર બે વાવટા *ચઢતા થયા—દિલ્હીના બાદશાહનો તો હતોજ ને અંગ્રેજનો ચઢયો. એ ખટપટમાં નવાબી બાબત ને કિલ્લેદારી તથા લશ્કરી અરમાર બાબત ખરો હકદાર કોણ હતો તે પૂરતાં કાગળીઆં હાથ ન લાગ્યાથી જણાતું નથી, તોપણ જ્યાં બળિયાના બે ભાગ જેવું હતું ત્યાં તેજ હકદાર માની લેવો. આટલું સારૂં થયું કે ડરામણો સીદી ખસ્યો ને અંગ્રેજની બાંહેધરીથી નવાબને બીજા કોઈની તરફની ધાસ્તી રહી નહીં.

૧૧. મીઆ અચ્ચન ઉર્ફે મોઈનુદ્દીનખાન મૂઆ પછી પાછી ખટપટ ચાલી તે આવી કે તેનો છોકરો ગાદીપર બેઠો તો ખરો પણ તેને દિલ્હીથી સનદ મળતાં ઢીલ થતી હતી તેવામાં અંગ્રેજે સંમતિ આપી તેને નવાબ પોકાર્યો. એ કાયમુદ્દોલા નવાબના વખતમાં અંગ્રેજોનું જોર મોટું હતું. મરેઠા ને વલંદા છેક નરમ પડી ગયા હતા. એ નવાબ જીવ્યો ત્યાંસુધી શહેર, જો કે સળો પેઠો હતો તોપણ આબાદ દેખાતું.

૧૨. નિઝામુદ્દીનના વખતમાં રાજકારભારમાં ઘણું અંધેર ચાલ્યું. કારભારીઓ લુચ્ચા ને જુલમી થયા તેમાં વળી મોટા દુકાળથી ને મોટી રેલથી લોકો મુફલસીમાં આવી ગયા. એ ટાણે સુરતના અંગ્રેજોએ નવાબ પાસે સાડાત્રણ લાખ રૂપિયા માગ્યા —આવી રીતે દાવો કરીને કે શહેરની સંભાળ ને રૈયતની સુખાકારી અમવડે છે. પણ બંગાળાવાળાએ તેમ માગવાની ના લખી. થોડા દહાડા પછી કંપનીએ નવાબને ફરીથી લખ્યું કે તમારે એક લાખ તો આપવાજ જોઈએ. ઘણી ભાંજઘડ ચાલ્યા પછી નવાબને તે વાત કબૂલ કરવી પડી હતી, પણ તેટલામાં તે મરી ગયો અને તેની પછવાડે તેનો થોડા દહાડા થયા અવતરેલો છોકરો પણ મરણ પામ્યો.

૧૩. પછી એનો ભાઈ નસીરૂદ્દીન નવાબની ગાદીનો દાવો કરવા લાગ્યો. તેણે જૂના

* નવાબનો વાવટો તેના મહેલપર ને દરબાર ઉપર ચઢતો.

કારભારીઓનો અણવિશ્વાસ કરીને નવા કર્યા—એઓએ નવા કર ચલાવવાની યુક્તિ કીધી તેમાં તેની ફજેતી થઈ. એ વખત સુરતના સીટને મુંબઈના ગવરનર ડંકનના હુકમથી નવાબને લખ્યું કે તમારા બાપના કબૂલ કરેલા રૂપિયા આપ્યા વિના અમે તમને નવાબી ઉપર કાયમ રાખનાર નથી. પછી જ્યારે તેઓ શહેરની મુફલસીથી સારીપેઠે વાકેફ થયા ત્યારે તેઓને દયા આવી ને તેઓ નવાબની તરફેન ખેંચતા હતા પણ એટલામાં બંગાળાની સરકારે લખ્યું કે નસીરૂદ્દીનનો હક નથી માટે તેની પાસેથી ગાદી છીનવી લેવી ને એ હુકમ આવ્યો કે તરતજ સીટન ને ડંકન એઓ નસીરૂદ્દીન ઉપર તૂટી પડ્યા. એ બાબતસર ભાંજગડ ચાલી. આખરે સંને ૧૮૦૦ માં અંગ્રેજ સરકારે સુરતની હાકમી પોતાને હાથ લીધી અને નસીરૂદ્દીનને ઓલાદ દર ઓલાદ એક લાખ રૂપિયા પેનશન આપવાની કબૂલાત આપી.

૧૪. સંને ૧૭૨૦ પછી મરેઠાઓના ઘુસવાથી અને માંહોમાંહેની ખટપટથી સુરતની આબાદાનીએ સળવા માંડ્યું હતું પણ તે સળો જલદીથી વધી ગયો તેનાં કારણો આ પ્રમાણે છે:—

કાયમુદ્દોલાની હાકમીની આખેરીના વખતથી અંધેર * ચાલવા લાગ્યું-નવાબ બેદરકાર ને તેના સગા તથા કારભારીઓ જૂલમી થતા ગયા. મોગલ નવાબોમાં પાછલા નવાબો જૂલમી હતા-પણ સૈયદ વંશના નિઝામુદ્દીન ને નસીરૂદ્દીન તો તેઓના માથાંના નીકળ્યા. એ બેની વખતમાં સુરતની રૈયતની પૂરેપૂરી ખરાબી થઈ હતી-એવિષે થોડુંક:—રૈયત ધાસકામાંની ધાસકામાં રહેતી; કોઈ શખસ તવંગર છે એવો વહેમ આવતો કે નવાબ તેને લૂટી લેતા; નવાબના કારભારી તથા માનીતાઓ લોકને જેમ સતાવાય તેમ સતાવતા ;નવાબ દાદ સાંભળે નહીં ને અગર સાંભળે તો આસપાસના આડુંઅવળું સમજાવી પોતાનું ધાર્યું નવાબ પાસે કરાવતા; ઈનસાફનું નામ નહીં—નજરાણું કરે તેને ઈનસાફ મળતો; કારભારી ગુનાહ કરે તો પછી હલકી રૈયત કેમ ન કરે ? ચોર લુચ્ચા હરામખોરનું કેમ ન ફાવે! લોકોને પોતાનું ધન સુખે ભોગવવાનો દહાડો આવતો નહીં.—તેઓ પોળ—ખડકીમાં રહે-

* ૧. ૧૭૮૨ ના વાવાઝરડામાં ઘર, ઝાડ પડી ગયાં હતાં ને બરાનપુરી ભાગળની કમાન થોડીએક પડી ગઈ હતી. એ કમાનને દુરસ્ત કરાવવાને તે ભાગળ ઉપર એક લુહાણો ભાટિઓ તંબાકુનો વેપારી હતો તેને નવાબે બિન તકસીર ૧૦ હજાર રૂપિયા દંડ કીધો હતો.

૨. આસરે ૧૭૮૮માં દેવદીવાળીને દહાડે રઘનાથપરામાં તુળસી પરણ્યાનો લાલજીનો વરઘોડો નીકળ્યો તેની ગડબડમાં મુસલમાન લોકોએ હુલ્લડ કર્યું ને દીન દીન પોકારી થોડુંક રઘનાથપરૂં લૂટી લીધું પણ નવાબે કોઈની દાદ સાંભળી નહીં.

૩. ૧૭૯૫ માં એક આદિતરામ લક્ષ્મીદત્ત કરીને બ્રાહ્મણ હિંગપોળમાં રહેતો તેનાં ઘરની પાસે મસીદ હતી તેમાંનો એક ફકીર રાતે મસીદની દીવાલ ઉપર ચડી પેલા બ્રાહ્મણના ઘરમાં ચોરી કરવાને પેઠો. તે બ્રાહ્મણ જાગતો હતો તેથી તેણે તે ફકીરને અચ્છી તરેહથી માર્યો. બીજે દહાડે ફકીરે નવાબને જાહેર કીધું કે મસીદમાં રાતે અમે જ્યારે બાંગ પોકારીએ છૈયે ત્યારે પેલો બ્રાહ્મણ અમને ઘણી ગાળો દેછે ને કાલે રાત્રે તો મને ઘણોજ માર્યો. નવાબે હુકમ કર્યો કે તેનું ઘરબાર લૂટી લા- મુસલમાનોએ એકઠા થઈ આદિતરામનું ઘર, હિંગપોળ અને બરાનપુરી ભાગળનું આખું બજાર એ લૂટયાં હતાં.

તા;—સરીઆમ રસ્તાપર હોય તો તેઓ દરબારની આંખે આવે. ફૂરજામાં ખુબ ચોરી થતી ને તેથી વેપારીઓ બહુ ચીડાતા; ટુંકામાં, લોકને પોતાના જાનમાલની મોટી ધાસ્તી રહેતી.

સને ૧૭૯૧ ના મોટા સુડતાળા † કાળે, સને ૧૮૨૨ ની ઈક્કોતેરી મોટી તથા બીજી રેલોએ અને સને ૧૮૩૭ ની ત્રાણુની મોટી તથા બીજી ઘણીએક આગોએ શહેરને પાયમાલ કરી નાખ્યું.

વિલાયતમાં કાપડ વણવાના સાંચા વધવાથી અહીંના કાપડનો રોજગાર બંધ થયો. અમેરિકાનું રૂ જવાથી અહીંનું રૂ ઓછું જવા માંડયું-તેમ મુંબઈ મુખ્ય રાજધાની

† એ દુકાળ એવો તો ભારી હતો કે વરસાદ મૂળગો વરસ્યો નહીં ને અનાજ પાક્યું નહીં—ઘણી મોંઘવારી ચાલી—એક રૂપિયાનું આઠ શેર અનાજ મળતું ને તેપણ સો પચાસ રૂપિયાનું સામટું જોઈએ તે ન મળે. જેની દુકાનમાં અનાજ હતું તે પણ વેચી શકતા નહીં, કેમકે ગરીબ લોકો ભૂખે મરવાને લીધે લૂટફાટ કરતા; બેચાર દહાડા વધારે પહોંચે એટલું અનાજ તો કયાંથી મળે? બંગાળી ચોખાની ગાંસડીઓ પૂરી પડતી નહીં કેમકે વહાણની એપ વર્ષમાં એક બેવાર થતી. સાહુકારો ખજૂર ને ધાણી ચણા વેહેંચતા તે ખાઈ પાણી પી ગરીબગરબાં સૂઈ રહેતાં. કેટલાંક બાપડાં, ઢોરને ખાવાની કુંસકી ખાઈ રહેતાં કેટલાંક ગરીબો મહોલ્લે મહોલ્લે ફરીને ઓસામણ માગી પીતાં. કેટલાક આબરૂદાર લોકો ભૂખે મરવાથી કુવો ટાંકું કરતા. છોકરાંઓને ભૂખથી ટટળતાં જોઇને તેઓનાં માબાપો તેઓને અશ્વિનીકુમાર લેઈ જઈ તાપીમાં ઝંપલાવતાં. કેટલાક નિર્દય ઘાતકીઓ, પોતાનાં છોકરાંને મારી નાખી તેનું માંસ ખાતા. સોનાં રૂપાંની જનસો સસ્તે ભાવે લોકો વેચવા કહાડતા તોપણ તેના લેનાર મળતા નહોતા. તડકો અતીસેં પડતો; મરકી પણ ખૂબ ચાલતી—એટલા તો લોક મરતા કે સરાહના દરવાજા બહાર અને નવસારી દરવાજા બહાર નવાબે બે મોટા ખાડા ખોદાવ્યા હતા તેમાં મુડદાં નંખાતાં. ગરીબ ગરબાંનાં તથા કેટલાંક કોળી દુબળાનાં મુડદાં તો રસ્તે રઝળતાં. એ દુકાળ વર્ષ દાહાડો રહ્યો. સને ૧૮૦૪ માં સાઠો દુકાળ પડયો હતો તે પણ દુઃખ દેવામાં સુડતાળાથી થોડોક ઓછો હતો.

* ૨૪ મી અપ્રેલ ૧૮૩૭ સંવત ૧૮૯૩ ના ચૈત્ર વદ ૪ ને સોમવારે પાછલે પહોરે ચાર વાગતે માછલીપીઠમાં દીનશાની હવેલીની પાસેની પોળમાં આગ લાગી. બંબા આવ્યા પણ પાણી વગર ખાલી ઊભા થઈ રહ્યા. પવનનું જોર એટલું તો હતું કે આગ ચારે તરફ પસરી ગઈ—માછલીપીઠમાંથી પશ્ચિમ તરફ નાણાવટનો જિલ્લો, હરમાનની પોળ, સોનીફળિયું;—તેમ દક્ષિણ તરફ ચૌટું, કેળાંપીઠ, બાલાજીનો ચકલો અને આત્મારામ ભુખણનો મહોલ્લો જોતાં જોતાંમાં લાગી ઊઠયાં. કોઈ બળતાં ઘરમાંથી એકાદું બળતું પાટીયું કે એવું કંઈ ઊડી બીજાં ઘરેપર પડતું તો તે સળગતાં—એ પ્રમાણે એક મહોલ્લાએ બીજો મહોલ્લો લીધો કે ત્રીજાએ ચોથો એમ સઘળે આગ ફેલાઈ ગઈ. લોકોએ ઘરબાર, માલમિલકત મૂકી નાસવા માડયું. ગભરામણનું તો પૂછવુંજ શું? મોટું ખુંબાણ થઈ રહ્યું. લોકો ઊતાવળમાં જેટલું હાથ આવે તેટલું લઈ ઘરમાંથી બહાર નીકળી પડતા; ઘરનું કોઇ માણસ કયાં ને કોઈ ક્યાં બૂમ પાડતું ને પછી રઝળી રખડી મોટી ગીરદીમાં રખડી અવરાઈ જતું. કેટલાંકની તો ભાળ લાગતીજ નહીં ને કેટલાંકની ચોથે પાંચમે દહાડે લોથ જડતી. સામાન ભરવાનાં ગાડાંઓનું એક ફેરાનું ભાડું પાંચથી તે પચ્ચોતેર રૂપિયા સુધી અપાતું લેવાતું; અધવચ ગાડાંવાળા એકને છોડી બીજાને વધારે ભાડું આપતા જોઈ આગલાનો

ને મુખ્ય બંદર થયું તેથી લોકો રોજગારને માટે ત્યાં જઈ વસ્યા.

૧૫. એ પ્રમાણે વખતના દવે શહેરની આબાદીનો લીલો કુંજાર જેવો બાગ બાળી નાખ્યો-રે અશોકવાડી જેવું શોભતું સુરત શહેર સહેજ સહેજમાં સ્મશાન જેવું થઈ રહ્યું. રે નવાબની ગાદી જે પોતાની જૈફીની કરચલીવાળી હાલતમાં પણ આથમતા આફતાબના તેજ જેવી દીપતી તે પણ ક્યાં છે ! ઈદમાં નીકળતી નવાબોની સવારી શહેરને જેબ આપતી તે ક્યાં જતી રહી ? વખત તું કેટલો કિનાખોર ને કેવો ઘાતકી છે ? ! ચાળીસ લાખની જે ગાદી કહેવાતી તે ગાદીના છેલ્લાનું મૂડદું અવલમંજલે પહોંચાડવાને તેના જમાઈને પોતાના સાહુકાર પાસેથી પાંચશેં રૂપિયા ઊછીના લેવા પડ્યા ! અરેરે ખીલેલાં કમળ સરખું તે કિલ્લાનું મેદાન, આરસ જેવા ઓપતા તે ઓવારા, માણેકના ચોક જેવી તે મોગલીસરાહ ને નંગમાળ જેવું તે નાણાવટ, ચાંદ જેવું તે ચૌટું, રસે રાતો કસુંબા જેવો તે રહિયા સોનીનો ચકલો, બામદાદના રંગ જેવી તે બરહાનપુરી ભાગળ ને ગોકુળ જેવું તે ગોપીપરૂં ક્યાં ક્યાં ઊડી ગયાં ?! અરે ઓ પ્યારી સુરત હવે તો અમારે નસીબે તારાં ખંડિયેર ઉપર પડતા તીત તડકાના અદ્ધર તરતાં તેજને ઉદાસીન મ્હોડે બેઠાં બેઠાં જોયાં કરવાનુંજ રહ્યું છે!—અફસોસ!

સામાન રસ્તામાં રઝળતો રાખી બીજાનો ભરી જતા ને પેલા બિચારાનો સામાન લૂટાઈ જતો. લોકને પોતાના માલ મિલકતના અને માણસોની જાતનાં પણ ભાન ન રહેતાં પણ તેઓ બહાવરા બહાવરા થઈ આમ તેમ દિવાના જેવા ભટકતા.

બાબ ૧૪;– સુરતના નામાંકિત ગૃહસ્થો

(મરી ગયલા.)

૧. સરદારો.

મીર નુજમુદ્દીન પહેલો બક્ષી (મૂઓ ૧૮૧૫).

મીર સદ્રુદ્દીન બીજો બક્ષી (નિઝામુદ્દીન તથા નસીરૂદ્દીન નવાબોની બહેન લાલબેગમ સાથે પરણ્યો હતો–મૂઓ ૧૮૨૪).

મીર મોઈનુદ્દીન ત્રીજો બક્ષી (મૂઓ ૧૮૬૧).

જાફરયાબખાન–એ પ્રથમ, નવાબ તેગબેગખાનનો ભાઈ બેગલરખાન જે પણ નવાબ કહેવાતો તેનો ચેલો હતો. એ જાફરયાબખાન (ખાંસાહેબ) ઘરડો, હકુમતના ધારા જાણનારો, અને ચોરલુચ્ચાને ઓળખનારો હતો નવાબો તેને કાકો કહેતા અને તેનું બહુ માન રાખતા. શહેરના દરવાજા કોટ બૂરજો બજાર વગેરેની તે ચોકસી રાખતો. વસ્તીની સુખાકારીને માટે ચાર પાંચ વર્ષે માંહેના કોટની ખાડીઓ સાફ તથા ઊંડી કરાવતો તેમ બીજી દુર્ગંધી ભરેલી મટોડી ખોદાવી જંગલમાં મોકલી દેતો. નવાબ તથા બક્ષી તેને જેમ સારૂં લાગે તેમ કરતા, ને તેપણ તેઓની મરજી સંભાળતો. જાફરયાબખાન અંગ્રેજી રાજ થયા પછી મરણ પામ્યો.

મુલ્લાં કુતુબુદ્દીન ભટારવાળો એ પ્રથમ

એ આગ તા૦ ૨૬ મીએ હોલાઇ એ આગની ગરબી કવિતાસંગ્રહ નામની ચોપડીમાં છે. એ આગની પછી શ્રાવણમાં રેલ આવી—એ રેલ ન આવી હોત તો છારૂં ધોવાત નહીં તોપણ રેલથી નુકસાન કંઈ થોડું થયું નહીં.

સોદાગર પણ પછવાડેથી જાગીરદાર સરદાર ગણાયામાં આવ્યો હતો.

. મીરજાફરઅલીખાન બહાદુર (વડોદરાવાળા મીર સરફરાજઅલીનો દીકરો ને અફ્ઝુલુદ્દીનખાન નવાબનો જમાઈ) મોટા અમીરી દબદબાથી રહેતો હતો. તે બે વાર ઈંગ્લંડ જઈ આવ્યો હતો. તેણે આ શહેરના લોકનું ભલું થાય તેને માટે ઘણાંક કામ ઊઠાવવાનો વિચાર કીધો હતો. જાફરઅલી સ્પીનિંગ એંડ ઉવીવીંગ કંપની તો મશહૂરજ છે. એ સરદાર સને ૧૮૬૪ ની ૧૧ મી આગસ્ટે ૪૬ વર્ષની ઉમરે મરણ પામ્યો.

૨. દીવાન.

ભગવાનદાસ—કાએચ.

માણેકચંદ—કાએચ. (આસરે સવાસો દોડસો વર્ષ ઉપર.)

રઘનાથદાસ—કાએચ.

મનોહરદાસ—કાએચ.

ભિખારીદાસ—કાએચ.

રૂપરામ—બ્રહ્મક્ષત્રી.

મયારામ–નાગર. (ફીરપારામનો બાપ ને તેગબેગખાન નવાબનો દીવાન.)

ફીરપારામ—એ વડનગરો બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થ સુરતમાં ઈ૦ સ૦ ૧૭૩૫ માં ઈયા હિજરી ૧૧૫૧ માં જન્મ્યો હતો. એના બાપનું નામ મયારામ અને દાદાનું નામ દયારામ હતું. દયારામ મોગલ વેપારીઓનો દલાલ હતો. એણે મયારામને ફારસી સારૂં શીખવ્યું હતું. એ વખતમાં સુરતના કિલ્લેદાર બેગલરખાનનો ભાઈ તેગબેગખાંન જેને ફારસી ઘણું સારૂં આવડતું તેની સાથે મયારામને ઓળખાણ થયું. તેગબેગખાને મયારામને પોતાનો મુનશી બનાવી પોતાના ઘરનો તમામ કારભાર સોંપ્યો. સને હિજરી ૧૧૩૯ માં જ્યારે તેગબેગખાન નવાબ થયો ત્યારે તેણે મયારામને પોતાનો દીવાન બનાવ્યો ને એરીતે નવાબની મહેરબાની તથા તેના ભરોસાને લીધે સરકારી તથા ખાનગી તમામ કામકાજ મયારામ કરતો. એ મયારામે તેગબેગખાનની દીવાનગીરી ૧૭ વર્ષ કરી. એ મયારામ હીજરી સને ૧૭૫૬ માં પોતાના બે છોકરા ફીરપારામ તથા કાશીરામને મૂકી ગુજરી ગયો. એ વખત ફીરપારામ ૫ વર્ષનો અને કાશીરામ ૩ વર્ષનો હતો. મયારામના મૂઆ પછી તેનાં ઘર આગળ નવાબની ચોકી આવી ને એણે ઘરબાર લૂટી લીધાં. એ વખત ફીરપારામની મા પોતાના બે છોકરાને લેઈને પોતાને પીહેર ઓરપાડ જઈ રહી ને અહીં એણે પોતાની ખાનગી પુંજી જે ઘરમાંથી નીકળતી વખત સાથે લીધી હતી તેમાંથી ખરચ કરીને ફીરપારામને કોઈ સારા ફારસી શીખવનારા ઉસ્તાદ પાસે ફારસી ભણાવ્યો. ફીરપારામ પોતાની ૧૪ વર્ષની ઉમરે સુરતમાં આવ્યો. એ વખતે સુરતનો નવાબ સફદરખાન હતો. એની રૂબરૂ ફીરપારામે સારી ફારસી બેતો બનાવી વાંચી સંભળાવી તે ઉપરથી તે નવાબ ઘણો મહેરબાન થયો ને રૂ. ૧૦) ના પગારની તેને નોકરી આપી. કેટલાંક વર્ષ પછી ફીરપારામને સુરતની ટંકશાળમાં જાસ્તી પગારની નોકરી મળી. ત્યાં તેની સારી હોશિયારી માલમ પડયાથી નવાબ કાયમુદ્દૌલાએ તેને પોતાનો દીવાન કરી મુકાતો વગેરેનો કુલ કારભાર સોંપ્યો. એ ફીરપારામે કાયમુદ્દૌલાના વખતથી તે સને ૧૮૦૦ માં સુરતની હકુમત અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં આવી ત્યાંસૂધીમાં જે જે નવાબો થયા તેઓની ચાકરી કરી.

અંગ્રેજ સરકાર અને નવાબ વચ્ચે જે કોલ-કરારો થયા તે સઘળા ફીરપારામની મારફત થયા; અને ગવરનર ડંકને રૂ ૩૦૦) નું વંશપરંપરાનું વર્ષાશન કરી આપ્યું તે હજી તેના વંશમાં ચાલે છે.

મીઠારામ (કાએચ)એણે અફઝુલુદ્દીનખાન નવાબનો થોડીવાર કંઈ કારભાર કર્યો હતો.

અભેરામ—બક્ષીનો દીવાન. એ ગરીબોને વર્ષાશન કરી અપાવતો. એણે અશ્વનીકુમાર તથા મોળેશ્વરનાં દહેરાં સમરાવી બંધાવ્યાં છે. એ પાલખીનશીન સાહુકાર સંવત ૧૮૭૧ ના કારતક વદ ૬ ને દિને મરણ પામ્યો.

૩. કામદાર (અંગ્રેજી રાજ થયા પછી).

મીરજાં અમાની—ચોર શાહને ઓળખનાર, ખરાં ખોટાંને પારખનાર, નીતિનો જાણનાર, ભલું ચહાનાર, દયાળુ અને ઉંચા ખાનદાનનો હતો.

પીરોજશાહ અરદેશરનો મોટો ભાઈ તેને પાંચ ગામ બક્ષીસ મળ્યાં હતાં.

અરદેશર—એ ધનજીશાહ બહેરામશાહનો બીજો દીકરો ઈ૦ સ૦ ૧૭૯૭ ના વર્ષમાં સુરતમાં જન્મ્યો હતો. એના એક નેકબખ્તખાન નામના વડવાને દિલ્હીના બાદશાહના એક મોરાદશાહ નામના માનીતા વજીર સાથે દોસ્તી બંધાઈ હતી અને તેથી તેને બાદશાહે ઈ૦ સ૦ ૧૭૬૦ માં કેટલીક જાગીરો કરી આપી સુરતની આમદાનીમાંથી થતા ખરચની તપાસનું કામ સોંપ્યું હતું. એજ શખસની મારફતે અંગ્રેજોને મોગલ સરકારથી કિમતી ફરમાનો મળ્યાં હતાં. નવાબ મીઆ અચ્છન સાથે અંગ્રેજને દિલ્હીના બાદશાહનો ફરમાન મળ્યો તે બધી ખટપટમાં આગેવાની કરનાર નેકબખ્તખાન હતો. એનાં કુટુંબમાંનો એક બરજોરજી જે યંત્રકળામાં પ્રવીણ હતો તેને નવાબે આગ્રે મોકલ્યો હતો ને ત્યાં તેણે ઘડિયાળ વગેરે યંત્રો જે ઘણા દહાડા થયા બંધ પડ્યા હતા તેને ચલાવી આપ્યા; તે ઉપરથી બાદશાહે તેને સુરત તાબેનાં પ્રગણાંમાં કેટલીક જાગીરો કરી આપી ને ખાનનો ખિતાબ આપ્યો.

ધનજીશાહ વિષે આટલુંજ જાણ્યામાં આવ્યું છે કે સને ૧૮૧૦ માં બહુધાનમાં જ્યારે મોટું તોફાન મચ્યું હતું તે વખત અંગ્રેજ સરકારના એજંટ દાખલ ફકીરને સમજાવવાને તેને મોકલ્યો હતો—ત્યાં તેણે પોતાનો જાન ખોયો. એ ધનજીશાહની નોકરીની કદર બુજીને અંગ્રેજ સરકારે તેની વિધવાને દર વર્ષે ત્રણ હજાર રૂપિયાનું પેનશન કરી આપ્યું હતું.

અરદેશરનાં સગીરપણાંના વખતની હકીકત જાણ્યામાં આવી નથી. પણ આટલું તો ખાતરીનું માલમ પડ્યું છે કે તેણે પોતાની ઊગતી જુવાનીની સાથે સરકાર નોકરીમાં પણ ઊગવા માડ્યું. પહેલે તો તેને ડીપુટી કોટવાલ બનાવવામાં આવ્યો હતો. પછી તે અમીન થયો. સને ૧૮૨૫ ના નવેંબરમાં સરકારે મોટી દરબાર ભરી તેને મોટો શીરપાવ આપ્યો ને પાંચ હજાર રૂપિયા બક્ષીસ કર્યા—એ વેળા સુરતના સારા સારા ૮૦૦ ગૃહસ્થોએ સરકારના એજંટને લખી જણાવ્યું કે રૈયતની સંભાળ તથા સુખાકારીને માટે અરદેશરે ઘણી ઘણી મહેનત લીધી છે તેથી અમે ઘણા ખુશી ને તેના આભારી છૈયે.

સને ૧૮૨૮ માં સરકારની ખાએશ ઉપરથી અરદેશરે દિલ્હીના બાદશાહનો ભાઈ મિરઝાં મહમ્મદ બહેરામ જે મક્કે જવા સારૂ સુરત આવ્યો હતો તેને ઊતારો આપી તેની સારી પરોણાચાકરી કરી હતી. એ બહે-

રામે જતી વખત એક શીરપેચ ને એક તરવાર એ બક્ષીસ કર્યાં હતાં કે જે પછવાડેથી સંરકારે અરદેશરને રાખવા દીધાં હતાં.

સંને ૧૮૨૯ની ૨૨ મી ડિસેમ્બરે જ્યારે મુંબઈનો ગવરનર સરજાન માલકમ સુરતમાં હતો ત્યારે એણે અરદેશરની વખાણવાજોગ મહેનતની કદર કરી ભરી દરબારમાં મોટા માનસર અરદેશરને પોશાક ને બહાદૂરનો ખિતાબ બક્ષ્યો, એટલુંજ નહીં પણ તેની સાથે કિમતી સાજનો એક ઘોડો આપ્યો અને ભેસ્તાન, સોનારી (ચોર્યાસી પ્રગણામાં) અને કંબાડા ને બોરિયાજ (ચીખલીમાં) એ ચાર ગામો આપી વર્ષ દહાડે ત્રણ હજારની જાગીર કરી આપી –ને વળી કહ્યું કે સુનાનો ચાંદ પછવાડેથી આપવામાં આવશે—એ વખતે ૨૦ હજારથી વધારે ગૃહસ્થોની ઠઠ મળી હતી ને અંગ્રેજી લશ્કરની પલટનોની શોભામાં ગાજતે વાજતે અરદેશર પોતાની વાડિયે વિદાય થયો હતો.

સંને ૧૮૩૦ ની ૧૪ મી ડિસેમ્બર મિ૦ જેમ્સ સધરલંડે સરકારની તરફથી મોટી દરબાર ભરી તેની કીમતી નોકરી બાબત હિંદુસ્થાનીમાં લાંબું ભાષણ કરી અરદેશરને સુનાનો ચાંદ આપ્યો—એ ચાંદની બંને બાજુએ અંગ્રેજી ગુજરાતીમાં આવું કોતર્યું હતું કે—પોલીસનાં અને બીજાં સરકારી કામોમાં મહેનત અને વિશ્વાસુપણું બતાવ્યું છે તેની કદર મુંબઈ સરકારે સારીપેઠે બુજી છે ને તેની નિશાનીમાં તે, અરદેશર બહાદૂર સુરતના કોટવાલને આ ચાંદ આપેછે—૧ લી જાનેવારી ૧૮૩૦.

અરદેશર પ્રથમતો પરાંનો કોટવાલ (શહેરનો મીરજાં અમાની હતો), પછી અમીન, પછી શહેર તથા પરાંનો કોટવાલ, પછી સદર અમીન ને છેલ્લે પ્રિનસિપાલ સદરઅમીન હતો. તે સરદારીનું કામ કરતો એટલે સચીણ, ધરમપુર વગેરેના રાજ્યનો અંગ્રેજ સરકાર સાથે જે સંબંધ તે ખાતાંનો નેટીવ એજંટ દાખલ હતો. તે બજારમાસ્તરનું તથા રસ્તા સુધારવાનું કામ કરતો અને દરેક સરકારી કામમાં તે ઉપરીઓને મસલહત આપતો. ચોરીઆઓ વહાણમાંથી માલ ચોરી જતા ને જે નહોતા પકડાતા તેને અરદેશરેજ પકડી આપ્યા. એ અમલદાર સંવત ૧૯૧૩ ના પોષ મહિનામાં (ઈ૦ સ૦ ૧૮૫૭માં) મરણ પામ્યો.

અરદેશરની સરકારી ને ખાનગી બાબતો વિષે વિગતવાર લખવાનું એટલું બધું છે કે મોટો ગ્રંથ થાય – સારૂં ને માહું ઘણુંએક અંગ્રેજીમાં તો લખાઈ ચૂકું છે. આ ગ્રંથમાં તે સઘળું શોભે નહીં—એને માટે તો જૂદોજ ગ્રંથ થવો જોઈએ—ખરેખર એનું જન્મચરિત્ર સારી ઈબારતથી લખાય તો આપણી ભાષામાં એક મોટું કીમતી પુસ્તક થઈ પડે.

૪. સાહુકાર.

ત્રવાડી શ્રી કષ્ણ અર્જુનજી નાથજી—એ નાગર બ્રાહ્મણ ત્રવાડી ઉપનામનો નાનપણમાં સુરત આવ્યો હતો. એના બાપદાદા અસલ રાંધણપોરના વતની હતા (કોઈ કહેછે કે કાશીના) પણ વેપારને અર્થે સુરત આવેલા. એના બાપ અર્જુનજીએ સાહુકારી પહેડી કાહાડી હતી જે અર્જુનજી નાથજીની કહેવાતી. એમ કહેવાય છે કે અસલ સુરતમાં મારવાડી વેપારીઓ ઘણા તવંગર હતા ને તેઓની સાથે અર્જુનજીનો ઘણો વહીવટ હતો. સંને ૧૮૦૪ માં હોલકર ને અંગ્રેજની

વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી તેવામાં એક વખત હોલકર ભરતપુરના રાજાને શરણે જઈ રહ્યો હતો ને એથી પછી સંને ૧૮૦૫ માં ભરતપુરવાળાને અંગ્રેજ વચ્ચે લડાઈ ચાલી હતી. એ મોટી અને બીજી લડાઈથી અંગ્રેજ સરકારને ખરચ ઘણો થઈ ગયો હતો ને કોઈ સાહુકાર કરજે પણ નાણું આપતો નહોતો. મુંબઈના ગવરનર ડંકને સુરતના એજંટને લખ્યું કે લશ્કરમાં લોક ભૂખે મરેછે ને નાણાંની ઘણી તંગી છે માટે કોઈ સાહુકાર વ્યાજે નાણા ધીરે તેવો છે.? કોઈ નીકળ્યો નહીં પણ ત્રવાડી શ્રીકૃષ્ણે સુરતનું નામ જશે એવું ધારી સરકારને કહેવાડયું— કે જેટલું નાણું જોઈશે તેટલું હું આપીશ—ને પછી વગર વ્યાજે અને કોઈ પણ રીતનો બંદોબસ્ત કીધા વગર તેણે સરકારને નાણાં ધીર્યાં—એમ કહેવાય છે. કે બાલાજીના ચકલામાં જ્યાં એનું ઘર હતું ત્યાંથી તે નવસારી મોરચા સૂધી રૂપિયાનાં ગાડાં હારબંધ ભરી વીદાય કરવામાં આવ્યાં હતાં. (કોઈ કહેછે કે ૩૨ લાખ ધીર્યા હતા). ત્રવાડીની એ દોલત ને એનું એ મન જોઈને બંગાળાની સરકારને ઘણું તાજુબ લાગ્યું ને તેણીએ તેને ઘણીજ શાબાશી આપી ને તેનો ઘણોજ ઉપકાર માન્યો. સરકારે પછી તેને કલકત્તાની કૌન્સિલનો મેમ્બર ઠેરવ્યો ને તે કંપનીનો સરાફ કહેવાયો. કલકત્તાની સરકારે મોટા મોટા સરપાવ બક્ષીસ ચાંદ વગેરે આપ્યા ને વિલાયતની સરકારને મોટી મોટી ચીનીઠો લખી મોકલી. ૧૮૧૩ માં નેપાલ સાથે લડાઈ ચાલી તે સમે પણ ત્રવાડીએ સરકારને મદદ કરી હતી.

એક વખત ગાયકવાડને રૂપિયા ધીર્યા હતા (કોઈ કહેછે કે ૨૪ લાખ) તેઉપરથી એણે તેને સેવની ગામ બક્ષીસ કર્યું કે જે ત્રવાડીએ બાલાજીની સેવાપૂજાના ખરચ સારૂ રાખ્યું.

વાડીફળીઆંનો રહેનાર કળમી નામે સૂરજી પટેલ ત્રવાડીનાં ઘરનો હાંડીધોયો હતો તે પછવાડેથી તેનો મોટો કારભારી થઈ પડયો હતો. જેટલું તે પાણીપાતો તેટલું ત્રવાડી પીતો. એકાદ કારણસર ત્રવાડીની ત્રીજીવારની (બંને વારની મરી ગઈ હતી) ધણિયાણી રાણીવહુ ને સૂરજી પટેલ એ બેને અણબનાવ થયો હતો– તેમાં સૂરજીએ ત્રવાડીના એટલા તો કાન ભંભેર્યા હતા કે રાણીવહુને તથા ત્રવાડીના ભાઈ બેનને નજરકેદ રખાવ્યાં હતાં. શહેરના તમામ લોકો સૂરજીને નામે હાય હાય કરતા કે એ માણસ ત્રવાડીનાં ઘરને ખરાબ કરી નાખે છે. એક વસંત પંચમીને દહાડે ત્રવાડીને બારણે મોટું હુલ્લડ થયું તેમાં સૂરજીનો ઘાટ ઘડી નાખવાનું કેટલાએકે ધાર્યું પણ તેમાં તેઓ ન ફાવતાં ઉલટા પકડાયા. વૈશાખ મહિનામાં એક રાત્રે સૂરજી ઓખાહરણ સાંભળી ઘેર જતો હતો એવામાં એક ફકીરભટ નામનો બ્રાહ્મણ તેની પાછળ દોડયો. (એ ભટ રોજ રાત્રે અંબાજીમાં પાઠ કરતો ને સૂરજી જ્યારે માતાનાં દરશણ કરીને ઘેર જતો ત્યારે તેને ગાળો દેતો– કહેતો કે મારી માને–ત્રવાડીની ધણીઆણીને કેમ દુઃખ દે છે–તારૂં સત્યાનાશ જજો, વગેરે). સૂરજી પોતાને ઘેરથી તરવાર લેઈને ભટ પાછળ દોડયો ને ભટને ત્રણ જખમો કીધા. એઉપરથી વૈશાખવદ ૧૪ ને દિને સૂરજીને સરકારે કેદ કીધો ને સેશનમાં તેને બાર વર્ષની કેદની સજા થઈ. દશ વર્ષ કેદ ભોગવ્યા પછી તે કેદમાં ને કેદમાં મરી ગયો. એમ કહેવાય છે કે તેની ધણિયાણીએ ઝેરના લાડુ ખવડાવ્યા તેથી.

એક વખત ત્રવાડીનાં ઘરમાં જેરામ નામના ચાકરનું ખૂન થયું તેઉપરથી ત્રવાડીના ઉપર કામ ચાલ્યું ને ત્રવાડીને પાંજરાંમાં ઊભું રહેવું પડ્યું. આખરે અંગરખાની બાંહે કાપી નાખવી એટલીજ સજા થઈ.

ત્રવાડીની દોલત ને સાહેબી વિષે હજીએ લોકમાં ઘણી ઘણી વાત ચાલે છે—ભાંયરાં ને ભાયરાં દ્રવ્યથી ભરેલાં હતાં— કાટ ન ચઢે માટે મીઠું નંખાવી છોકરાંઓ પાસે રૂપિયા ખુંદાવવામાં આવતા. તેણે ત્રણ લાખ ખરચી બાળાજીનું દહેરૂં બંધાવ્યું ને મૂર્ત્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી તે દહાડે તેની ધણીયાણીએ મુઠે મુઠા ભરી મોતીઓ ઊછાળી લૂટાવ્યાં હતાં. સુરતના નાગર બ્રાહ્મણોનો તે મોટો થંભ હતો.

ત્રવાડી શરીરે વહરવો પણ ગોરો હતો, તેને પગે પદ્મરેખા હતી—જે દોલત સાહેબીનું ચિન્હ કહેવાય છે. ભણતાં લખતાં તો કંઈજ આવડતું નહીં પણ તે નસીબદાર જબરો હતો. તે અંબાજીની યાત્રા ગયો ત્યારે ઠેકાણે ઠેકાણેથી અંગ્રેજ સરકારની તરફથી તોપો ફૂટી ને તેને સલામતી મળી હતી. તેને મજાકઠઠ્ઠાની ને સોકટે રમવાની ઘણી ટેવ હતી. તેને કાન ઘણા હતા—જેમ કોઈ સમજાવતું તેમ તે કરતો પછી સારૂં કે માઠું—નીચ કુળના અને છેક હલકા ચાકરને પોતાનો ખવાસ કર્યો તેથી તે દૂધ પીને ઊછરેલા સાપે ત્રવાડીની આબરૂને ડંખ દીધો. ત્રવાડી સંવત ૧૮૭૮ ના ચૈત્ર વદ ૪ ને દિવસે ઈ૦ સ૦ ૧૮૨૨ માં ૭૨—૭૩ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો.

આતમારામ ભૂખણવાળા, ભણસાળીજીવાળા, નગરશેઠવાળા વગેરે ઘણાએક સાહુકારો હતા.

બાબ ૧૫ મો:—સુરત અઠ્ઠાવીસી.

૧. અસલ સુરતના નવાબના તાબામાં આસપાસનાં ૨૮ પ્રગણાં હતાં તેઉપરથી તે અઠ્ઠાવીસને સુરત અઠ્ઠાવીસી એવું નામ આપ્યું છે; અને જો કંઈ એમાં ઘટાડો વધારો થયાં કરતો તોપણ તે અઠ્ઠાવીસીજ કહેવાતી.

૨. જ્યારે એ પ્રગણાં ઉપરથી સુરતના નવાબની સત્તા ઊઠી ને તેઉપર પેશવાની તથા ગાયકવાડની થઈ ત્યારે એઓ વચ્ચે વાંધો પડ્યો. પણ પછી સંવત ૧૮૦૭ સને ૧૭૫૧ માં એઓએ પ્રગણે કુરેલનું ગામ મોજે તરસાડીને મુકામે સુરત અઠ્ઠાવીસીની વહેંચણ કરી લીધી તે નીચે પ્રમાણે હતી:—એ વહેંચણ પેશવા સદાશિવ ભાઉ તથા દામાજીરાવ ગાયકવાડ વચ્ચે થઈ હતી. એ વખતે ગાયકવાડે પેશવાના દીવાન સખારામ બાપુને પ્રગણે ચોર્યાસીમાંથી ગામ ૧૭ સરપાવમાં આપ્યાં હતાં; પછી એનું થાણું મોજે સચીણમાં બેઠું.

પેશવાનાં.

તાપી ઉત્તરતીર.

૧	પ્રગણે	અંકલેશ્વરનાં ગામ	૫૨.
૨	પ્ર૦	હાંસોટનાં ગા૦	૫૨.
૩	પ્ર૦	ઓરપાડનાં ગા૦	૧૪૨.

તાપી દક્ષિણ તીર.

૪	પ્ર૦	સરભોણનાં ગા૦	૩૩.
૫	પ્ર૦	વાલોડનાં ગા૦	૬૨.
૬	પ્ર૦	સુપાનાં ગા૦	૪૮.
૭	પ્ર૦	બુહારીનાં ગા૦	૧૨.
૮	પ્ર૦	પારચોળનાં ગા૦	૩૮.
૯	પ્ર૦	વલસાડનાં ગા૦	૫૨.

૧૦ પ્ર૦ પારનેરાનાં ગા૦ ૨૪.
૧૧ પ્ર૦ ભૂતસરનાં ગા૦ ૧૨.
૧ કસબે બારડોલી.

ગાયકવાડનાં.

તાપી ઉત્તર તીર.

૧ પ્ર૦ વસરાવીનાં ગા૦ ૧૧૨.
૨ પ્ર૦ તડકેશ્વરનાં ગા૦ ૧૨.
૩ પ્ર૦ ગાલાનાં ગા૦ ૨૫.

તાપી દક્ષિણ તીર.

૪ પ્ર૦ ચોર્યાસીનાં ગા૦ ૮૪.
૫ પ્ર૦ કામળેજનાં ગા૦ ૪૨.
૬ પ્ર૦ ટીંબાનાં ગા૦ ૩૩.
૭ પ્ર૦ બલેશ્વરનાં ગા૦ ૮૯.
૮ પ્ર૦ કડોદનાં ગા૦ ૨૯.
૯ પ્ર૦ મરોલીના ગા૦ ૨૪.
૧૦ પ્ર૦ તેલાડીનાં ગા૦ ૩૬.
૧૧ પ્ર૦ મહુવાનાં ગા૦ ૫૨.
૧૨ પ્ર૦ વીસનપોરનાં ગા૦ ૩૯.
૧૩ પ્ર૦ અંતાપુરનાં ગા૦ ૫૨.
૧૪ પ્ર૦ વલવાડાનાં ગા૦ ૧૬.
૧૫ પ્ર૦ અનાવલનાં ગા૦ ૧૮.
૧૬ પ્ર૦ ચીખલીનાં ગા૦ ૭૨.
૧૭ પ્ર૦ ગણદેવીનાં ગા૦ ૩૦.

કસબા.

૧ કસબે વરિયાવ ગા૦ ૧.
૨ કસબે મોતા ગા૦ ૧.
૩ ક૦ નવસારી ગા૦ ૧.

૩. મરેઠાઓ ઘૂસ્યા તેની અગાઉના મુગલાઈ વખતમાં એ મહાલોની ઉપજ વીશ લાખની હતી.

૪. સને ૧૮૦૨ થી પેશવા તથા ગાયકવાડના જે જે મહાલો કસબા વગેરે કંપની સરકારને મળતા ગયા તેની વિગત.

મહાલ ને કસબા.		સરકારીગામ.	જાગીરગામ.	એકંદર.	કયાં વર્ષથી.
પ્ર૦ ચોર્યાસી	ગાય૦	૫૪	૩૦	૮૪	૭ જાનેવારી ૧૮૦૨.
સરકારી તાબામાં . . ૫૧					
જાગીરદારો પાસે . . ૧૩					
નવાબનાં ૧૭					
કતારગામ . . . . . . ૧ ⎫					
કુલપાડું . . . . ૧ ⎬	પેશ૦				૩૧ ડિસેમ્બર ૧૮૦૨.
કુંભારિયું . . . . ૧ ⎭					
પ્ર૦ ચિખલી	ગાય૦	૬૪	૯	૭૩	૧૪ જૂન ૧૮૦૨.
કસબે બારડોલી	પેશ૦	૧	૦	૧	૩૧ ડિસેમ્બર ૧૮૦૨.
પ્ર૦ ભૂતસર	"	૧૨	૦	૧૨	૧૪ જૂન ૧૮૦૨.

પ્ર૦ બુહારી	,,	૧૩	૦	૧૩	૩૧ ડિસેમ્બર	૧૮૦૨.
પ્ર૦ વલસાડ	,,	૫૯	૦	૫૯	૧૪ જૂન	૧૮૦૨.
પ્ર૦ ઓરપાડ	,,	૧૪૦	૪	૧૪૪	૨૮ નવમ્બર	૧૮૧૭.
તાલુકે કુડસદ .... ૬૪.						
તાલુકે ઓરપાડ .. ૭૬.						
પ્ર૦ પારચોળ	,,	૩૫	૩	૩૮	૧૪ જૂન	૧૮૦૨.
પ્ર૦ સુપા	,,	૪૫	૮	૫૩	૩૧ ડિસેમ્બર	૧૮૦૨.
પ્ર૦ પારનેરા	,,	૨૫	૦	૨૫	૧૪ જૂન	૧૮૦૨.
પ્ર૦ સરભોણ	,,	૩૨	૦	૩૨	૩૧ ડિસેમ્બર	૧૮૦૨.
પ્ર૦ વાલોડ	,,	૬૨	૦	૬૨	૩૧ ડિસેમ્બર	૧૮૦૨.
પ્ર૦ કડોદ	ગાય૦	૨૮	૦	૨૮	૫ જૂન	૧૮૧૬.
પ્ર૦ તડકેશ્વર	,,	૯	૦	૯	૬ જૂન	૧૮૧૭.
કસબે મોતા	,,	૧	૦	૧	૬ જૂન	૧૮૧૭.
પ્ર૦ બગવાડા	પેશવા૦	૭૫	૬	૮૧	૬ જૂન	૧૮૧૭.
નીમે મગદલ્લા તથા પીપળોદ		૧॥	૦॥	૨	૬ જૂન	૧૮૧૭.
વેસુ અને અજોદ		૨	૦	૦		
કસબે રાંદેર		૧	૦	૧	૧૩ મે	૧૮૦૦.
		૬૫૯॥	૬૦॥	૭૨૦		

એણી વિગતે પેશવાનાં ૧૦ ને ગાયકવાડના ૪ મળીને પ્રગણા ૧૪, કસબા ૩, વેસુ તથા અજોદ મળીને ૨ અને મગદલ્લા તથા પીપળોદ નીમે કંપની સરકારનાં તાબામાં આવ્યાં—કુલે ગામ ૭૨૦ માં ૬૫૯॥ તે ખાસ સરકારી અને ૬૦॥ તે જાગીરનાં.

૫. હાલમાં સરકારે પોતાના તાબામાં સુરત અઠાવીસીનાં પ્રગણાના આઠ મહાલ કર્યા છે તે સંબંધી હકીકત સંવત ૧૯૨૦ ની દીવાળી આખર સને ૧૮૬૪-૬૫ માં થયલી માપણી પ્રમાણે સુમારે આ પ્રમાણે હતી.

મહાલ	ગામ	એકર*	વસ્તી
૧ ઓરપાડ	૧૪૨	૨૦૭૨૦૦	૬૯૪૦૦
(ઓરપાડ, કુડસદ)			
૨ ચોર્યાસી	૬૩	૪૪૯૪૦	૨૪૪૭૫
૩ બારડોલી	૧૩૮	૧૨૭૦૪૦	૬૦૧૦૦
(સરભોણ, કડોદ, વાલોડ).			
૪ સુપા	૭૮	૧૦૧૦૨૦	૫૬૫૦૦
(સુપા, જલાલપોર, પારચોળ).			
૫ ચિખલી	૬૮	૧૦૫૮૧૦	૫૦૯૦૦

* સુરત જીલ્લામાં ૩૪ વસાનો અને ભરૂચ જીલ્લામાં ૩૯ વસાનો એક એકર થાય છે.

૬ વલસાડ	૧૭૩	૧૮૪૩૦૦	૧૧૩૭૮૦
(વલસાડ, બગવાડા, પારનેરા).			
૭ માંડવી	૧૫૩	૧૧૯૬૮૦	૩૪૧૨૩
૮ અંકલેશ્વર	૧૦૨	૨૨૪૧૯૦	૫૮૨૯૦
(અંકલેશ્વર, હાંસોઠ).			
	૯૧૭	૧૧૧૪૧૮૦	૪૬૭૫૬૮

ઉપજના રૂપિયા

કુલ સરકારી ખાલસાના	રૂ૦	૨૪૧૧૦૦૦
ઈનામી બારખલીના	રૂ૦	૫૩૭૫૦૦
સાએર	રૂ૦	૨૮૨૫૦૦
કુલે	રૂ૦	૩૨૩૧૦૦૦

૬. હાલમાં સુરતઅઠાવીસીમાં ગાયકવાડના ૧૪ મહાલ છે તે આ—૧ વસરાવી, ૨ ઘરાં, ૩ કામરેજ, ૪ ટીંબા, ૫ બલેશ્વરી, ૬ તેલાડી ૭ ગણદેવી, ૮ મરોલી, ૯ વીહારા, ૧૦ સોનગઢ, ૧૧ મહુવા, ૧૨ અનાવળ, ૧૩ અંતાપુર, ૧૪ વસંતપુર. વરિયાવ ને નવસારી એ બે કસબા છે. બ્રીગ્સ લખેછે કે એ અઠાવીસીની લંબાઈ ૬૫ મૈલ ને પહોળાઈ ૪૯ મૈલ છે; વસ્તી ૩, ૫૦,૦૦૦ની છે. અને ઉપજ ૯ લાખ રૂપિયાની છે.

સંવત ૧૯૧૨—સંન ૧૮૫૬ માં પેદાશ ૯ લાખની હતી; સંવત ૧૯૨૦ માં ૩૨ લાખની હતી, એમાં ૨૫ લાખ જમા બંદીના અને ૭ લાખ સ્વારીનો વેરો. સંવત ૧૯૨૧ માં ૨૬।। લાખ જમાબંદીના ને ૩।। લાખ માપણીનો ખરચ મળીને ૩૦ લાખની પેદાશ હતી.†

૭. ગણદેવીમાં ગોળ ઘણોજ થાય છે; કણસ ને અનુનાસ તો અહીંના જેવાં બીજે કોઈ ઠેકાણે ગુજરાતમાં થતાં નથી. ગણદેવી પ્રગણાં જેવી બાગાએત જમીન ગુજરાતમાં નથી.

૨ ચિખલીમાં ભાત ઘણુંજ પાકે છે.

૩ મહુઆમાં તુવર, ભાત પાકે છે.

૪ ઓરપાડમાં ઘઉ કપાસ બાજરી વિશેષે પાકે છે.

૫ હાંસોટમાં ઘઉ.

૬ તડકેશ્વરમાં કપાસ.

૭ ચોર્યાસી }
૮ બલેશ્વરી } જુવાર

૯ સુપા પારચોળમાં ગોળ.

૮. કતારગામ, વરીઆવ, અડાજણમાં તંબાકુ થાય છે. તંબાકુ મૂળ ચરોતરમાંજ પણ પચાસેક વર્ષ થયાં સુરત જિલ્લામાં પાકવા માંડયો છે ને દશ વર્ષમાં તો ઘણોજ પાકયો છે—જેવો કતારગામમાં થાય છે તેવો ચરોતરમાં પણ થતો નથી.—કતારગામમાં પાણી પાવાની જરૂર પડતી નથી.

૯. ચોર્યાસીના ગામ, કતારગામ, વેડ, સીંગણપોર વગેરેની જરાએત જમીન, ગુજરાતની સારાંમાં સારી જમીન કરતાં ઊતરતી

† વરીઆવ જઇને ત્યાનાં એક ઘણાં વર્ષના હજારાના ભોગવટાવાળા દેશાઇને પૂછ્યું કે સુરત અઠાવીસીમાં ગાયકવાડી જમીન ને તેની વસ્તી કેટલી છે? તેણે જવાબ દીધો કે એ રાજની વાત પૂછવીજ નહીં—હજી જમીન મપાઇ નથી ને રાન મપાય તેવાં પણ નથી ને થોડા પગાર એટલે મોજાગીદાર બરોબર માપતા પણ નથી. વસ્તીપત્રક થયુંજ નથી ને ઉપજને માટે તો આવું છે કે ત્રણ વીઘાં જમીન હોય તોપણ પાંચ વીઘાં પ્રમાણે ખેડુત પાસે લેવામાં આવે છે. ગાયકવાડની રૈયત ઘણી કંગાલ છે, માત્ર કારભારીઓ તાજા છે. સરકારના કારભારીઓ ઇજારદારોને લૂટે ત્યારે એઓ રૈયતને કયાં ન લૂટે?

નથી. ચરોતરમાં સરસમાં સરસ જમીનનો દર ૪ા—૫ નો છે પણ ચોર્યાસીના ઉપર કહ્યાં તે ગામોમાંની કેટલીક જમીનનો દર ૭ા નો છે.

૧૦ સુરતજિલ્લાને લગતો એક સુરત ઈલાકો કહેવાય છે તેમાં સચીણ, વાંસદા ને ધરમપુર એવાં ત્રણ સંસ્થાન છે. એ ત્રણને સુરતના કલેકટરની નજર તળે મૂકયાં છે. સચીણનો નવાબ ને વાંસદા તથા ધરમપુરના રાજા કહેવાય છે.

૧. સચીણ સંસ્થાનમાં ૧૭ ગામ (ચોર્યાસી પ્રગણાંમાં) ને ૧૩૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. નવાબના બાપદાદા જંજીરામાં રહેતા પણ હાલના નવાબનો દાદો બાલુમીઆ તે જંજીરા છોડીને પોતાને અંગ્રેજ સરકારે આપેલાં ગામમાં આવી રહ્યો. જમીનની ઉપજ જુવાર તથા કપાસ છે.

૨. વાંસદા સંસ્થાનમાં ડુંગર તથા રાન ઘણાં છે.—વસ્તી ૧૯૦૦૦ ની છે, ને ઉપજ નાગલી કોદરા, મૌડાં, ખજુરાંની છે.

૩. ધરમપુર સંસ્થાનમાં પણ ડુંગર તથા રાન ઘણાં છે—એની લંબાઈ ૨૪ ને પહોળાઈ ૧૫ મૈલ છે—વસ્તી ૩૦૦૦૦ ની છે, અને ઉપજ ભાત નાગલી વગેરે અનાજની ને સાગના લાકડાંની છે. ડુંગરની તળેટીમાં પાણી પાયા વિના સેરડીઓ થાયછે.

પ્રરવણી.

અબલ ફાજલ લખેછે કે "સુરતની સરકારના ૩૧ મહાલ છે—વીઘાં ૧૩ ૧૨ ૩૧૫; મેહેસુલ ૧૯૦ ૩૫૧ ૭૭ દામ (આસરે રૂ. ૩૮-૦૭૦૨) તે સાથે ૧૮ ૨૨ ૭૦ દામ ધરમખાતાંની જાગીરના એકઠા થાય છે. એ સરકાર ૨૦૦૦ ઘોડા ને ૫૫૦૦/પેદલ લશ્કર રાખે છે."

સુરત શહેરનો વેપાર. સને ૧૮૦૨–૩ માં આવકમાં માલની કિંમતના ૪૩૩૨૬૭૭ ને નગદી ૧૧૬૪૭૯૪ કુલે રૂ૦ ૫૪૯૭૪૭૧ એટલા હતા ને જાવકમાં માલની કિંમતના ૫૧૦૨૫૦૫ ને નગદીના ૨૫૭૫૧૯ કુલે રૂ૦ ૫૩૬૦૦૨૪ હતા. સને ૧૮૧૫-૧૬ માં આવકમાં માલની કિંમતના ૪૧૬૬૫૨૩ ને નગદી ૨૨૦ ૫૩ ૭૭ કુલે રૂ૦ ૬૩૭૧ ૯૦૦ હતા ને જાવકમાં માલની કિંમતના ૫૧૭૧ ૭૧૯ ને નગદી ૯૮૭૪ ૯૫ કુલે રૂ૦ ૬૧૫૯૨૧૪ હતા. સને ૧૮૪૯–૫૦ માં આવક ખાતે કુલે રૂ૦ ૩૧ ૨૭ ૯૧૩ હતા ને જાવક ખાતે ૩૯ ૫ ૬૭ ૩૪ હતા.

મહમ્મદ ઘોરીની તુકમનાં પાદશાહના અમલ તળે સુરત દિલ્હીને તાબે હતું તે ૧૪૧૩ સૂધી. પછી સુરતમાં જે હાકેમ હતો તે આપ અખત્યાર હતો.

બાદશાહી વખતમાં થાણદાર, ફોજદાર અને બાંયધર વીહારા સૂધી સુરતથી નીમાતા. ભરૂચના ફુરજા ઉપર પણ દારોગો સુરતથી જતો. ભરૂચનો હાકેમ અબદુલ્લા બેગ સુરતનાં નવાબને વર્ષો વર્ષ રૂ૦ ૨૦૦૦ આપતો.

તેગબેગખાન ઘણો જુલમી હતો. તેણે મરેઠાઓને મળી રૈયતની ખરાબી કરી.

અફઝુલુદ્દીન પાસે ૧૬૦૦ વીઘાં ભાંય, ૩૦૦ ખેડુત, ૨૦૦ હથિયારબંધ સિપાઈ અને ૨૦૦ ચાકરનકર હતા. તેને એક લાખ ને પચાસ હજારનું પેનશન મળતું ને ખાનગી જાગીર વાડી વજીફાની ઉપજ ચોવીસ હજારની હતી. એ અને એના બાપદાદાઓ દાઢી નહોતા રખાવતા.

રાજ્યરંગ.

રાજ્યરંગ.

એક છે, અનેક છે; નિવર્ત્તે છે, પ્રવર્ત્તે છે, આનંદે છે; એકને અનેક અર્થ છે, એકને અનેક કામ રાજે છે, એકને અનેક ધર્મ પ્રતાપે છે; પ્રેમ પોષે છે, શૌર્ય પ્રકાશે છે ને જય વિલાસે છે:– સર્વકાળ **શ્રીરંગ!**

બીજ વૃક્ષ ને ફળ, લય ઉત્પત્તિ ને સ્થિતિ, સ્વભાવ જ્ઞાન ને યોગ, સદુદ્દેશે ને સત્કર્મે! અકળલીલા! અનંતશકિત! અગાધજ્ઞાન! પ્રેમભકત હું વંદું–વિજય વિજય **શ્રીરંગ!**

બ્રહ્માંડમાં પૃથ્વી શું? પૃથ્વી ઉપર જનસમૂહ શું? રાજ્ય શું? રાજ્યના રંગ શું? હું નર્મદ શું? એ સંધું રસસિંધુના કંઠ ઉપરની કણિકા પણ નથી; તોપણ તે કાંઈ છે, ને રંગ છે. એ રંગ હું મારી તોતલી વાણીએ વર્ણવવા ઈચ્છુંછઉં, દે પ્રસાદ રંગાઉં—ઉદય ઉદય **શ્રીરંગ!**

સૂર્યમંડળનો એક ગ્રહ આ પૃથ્વી, પાણી વાયુ તેજ આકાશથી વેષ્ટિત છે, ઉદ્‌ભિજ્જ પ્રાણી ઈત્યાદિ સમૃદ્ધિથી ભરપૂર છે, પોતાનો ને પોતાની ઉપરનાંનો અનાદિ વ્યવહાર નિયમપૂર્વક સદૈવ વર્ત્તમાન વિરાજિત રાખે છે –એ મહારંગમાના અંશમાં જનરંગ છે ને એના વંશમાં એક કુળ રાજ્યરંગ છે. એ પ્રતાપી છે,–જનનાં સુખદુ:ખનું મહાકારણ છે,–એની બલિહારી છે.

લોક પોતપોતાના સંસાર વ્યવહારના અખંડ સુખને માટે, પરસ્પર અન્યાય તથા વિરોધ વ્યાપેથી હાનિ થાય તે નિવારવાને માટે પોતપોતાના દેશમાં અકકેકી મોટી સત્તાને અધીન થઈ રહે છે. જેટલા પ્રદેશના જેટલા લોક જે સત્તાને વશ વર્તે છે તેટલા પ્રદેશમાં તેટલા લોકના ઉપર તે સત્તાનું–સત્તા પ્રતિનિધિનું–સત્તાધારીનું રાજ્ય છે એમ કહેવાય છે; અને જે પ્રદેશના લોક એકાદિ સત્તાને માને છે તે પ્રદેશ પણ એક રાજ્ય કહેવાય છે. રાજ્ ધાતુનો અર્થ શોભવું છે ને રાજ્ય એટલે સત્તાને માનનારૂં શોભતું જનમંડળ અથવા જનમંડળ ઉપર શોભતી સત્તા. સર્વ સૌંદર્યમાં સત્તાસૌંદર્ય શ્રેષ્ઠ છે તો રાજ્યનું સૌંદર્ય સર્વોપરિ છેજ. કોઈ પ્રદેશનાં જનમંડળ ઉપર ધર્મની, કોઈ ઉપર ધર્મ તથા બળ બંનેની અને કોઈ ઉપર કેવળ બળનીજ સત્તા હોય છે. જેમ મોટું જનમંડળ ને જેમ મોટી સત્તા તેમ તે મોટું રાજ્ય છે. જે પ્રદેશના લોક તનમનધનબળમાં વિશેષે આગળ પડતા તેમ તેઓ વિશેષ શોભેછે ને એવાઓ પણ જે સત્તાને વશ છે તે સત્તા વિશેષ શોભવી જોઈએ ને શોભેછે.

કાળે કાળે અનેક રાજ્યો થપાયાં ને લય પામ્યાં–કેવી રીતે મંડાયાં, કેવાં શોભ્યાં ને કેમ ક્ષય પામ્યાં–પાછાં નવાં થયાં, દીપ્યાં ને ગયાં,–એ રૂપાંતરોનાં જે વિધવિધ દર્શન તે રાજ્યરંગ છે; અને એ રંગનો કાંઈક ભાસ નિત્ય સ્મરણમાં રહે માટે આ ચિત્રપટ છે, ને એને પણ હું **રાજ્યરંગ** કહું છઉં.

મૂળથી તે આજદિન સૂધીમાં પૃથ્વી ઉપર કેટલાં રાજ્ય થપાયાં ને ઉથાપાયાં તે કોઈ જાણતું નથી. માત્ર પાંચ હજાર વર્ષ સૂધીના કાળમાં જે જે ઉપજ્યાં ને પાછાં સમાયાં તે તે સંબંધી થોડીઘણી જાણ જનવાર્તા, છૂટક લેખ, સિક્કા વગેરે નિશાની એઉપરથી રહીછે; અને એઉપરથી વિદ્વાનોએ જૂદા જૂદા પ્રદેશનાં જનમંડળોના જૂદા જૂદા ઈતિહાસ તથા સર્વ રાજ્યના સમગ્રઈતિહાસ રચ્યા છે. એ ઈતિહાસોમાંથી અને વર્ત્તમાન રાજ્યોનાં વૃત્તાંતોમાંથી આ સારરૂપ લઘુગ્રંથ હમણાના ગુજરાતના લોકને અર્થે યથાબુદ્ધિ રચું છઉં.–

દર્શન ૧ લું.

સૂર્ય ચંદ્રવંશી રાજ્ય (સત્યયુગ).

આર્યજનનાં પુરાણોમાં લખ્યું છેકે નારાયણે મચ્છરૂપ ધારણ કરી વૈવસ્વતમનુને વહાણમાંથી જળપ્રલયની* લીલા દેખાડતાં જ્ઞાનનો ઉપદેશ કીધો હતો. એ પ્રલયના નાશથી ઊગરવામાં મનુ, તેનું કુટુંબ, સાત ઋષી, વેદ અને ઉદ્‌ભિજ્જ તથા સકળ પ્રાણી એનાં બીજ એ હતાં. તે વહાણ જળ ઓસર્યા પછી સુમેરુ પર્વતઊપર થોભ્યું હતું.

વૈવસ્વતે પોતાનું સુમેરુ* પર્વતના† પ્રદેશનું રાજ્ય પોતાના નવ પુત્રને વેંહેંચી આપ્યું; તેમાં **ઇક્ષ્વાકુએ** અયોધ્યામાં સૂર્યવંશી ગાદી સ્થાપી અને એની બેન ઈલાને ચંદ્રના પુત્ર **બુધથી પુરુરવા** પુત્ર થયો તેણે પ્રયાગમાં પોતાની ચંદ્રવંશી ગાદી સ્થાપી.

વૈવસ્વત મનુથી સત્યયુગનો આરંભ થયો. એ યુગમાં ઈક્ષ્વાકુથી તે આહુક લગી ૩૧ રાજા થયા તેમાં ઘણાએક પ્રતાપી લખાયાછે. પણ તેમાં ચક્રવર્ત્તી **માન્ધાતા**, રણશૂર **મુચુકુંદ** ને સત્યવાદી તથા દાનશીલ **હરિશ્ચંદ્ર** એ અદ્યાપિ સતેજ છે. ચંદ્રવંશીમાં **યયાતિ** રાજા મહાપ્રતાપી ગણાયો છે.

એ યુગમાં લોક ઈંદ્ર વરુણ વાયુ અગ્નિનાં સ્તવન ભણતા, યજ્ઞકર્મ કરી તે દેવતાઓને સંતોખતા ને પ્રસાદ વાંચ્છતા; તેમ ઉત્તમ પુરુષો તપશ્ચર્યા કરતા. એ યુગમાં કોઈને અધર્મથી લાભ થતો નહીં; સૌ સત્ય બોલતા ને સત્ય આચરતા; પ્રથમ જાતિભેદ નહોતો પણ પછવાડેથી બ્રાહ્મણ ક્ષત્રી વૈશ્ય ને શૂદ્ર એમ ગુણકર્મ ઉપરથી જાતિ મનાઈ હતી; તોપણ ભોજન તથા લગ્નસંબંધી હાલના જેવા પ્રતિબંધ નહોતા. આવરદા મોટાં હતાં ને સૌ પોતપોતાના ને સમગ્રરૂપે સંપીલા આનંદમાં હતા. એ યુગના અંતમાં બ્રાહ્મણોનું પ્રબળ હતું ને તેઓએ ક્ષત્રીવર્ગનો અનાદર કરવા માંડ્યો હતો. ગાધી રાજાના

---

* એ પ્રલય નાનો હતો. મહાજળપ્રલય તો આ ચાલતા શ્વેતવરાહકલ્પને આરંભે હતો. સ્વયંભૂમનુએ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાને ધ્યાન ધર્યું ને નારાયણે વરાહરૂપ ધરી દાઢેવતી પૃથ્વીને જળમાંથી ઉપર આણી. સ્વયંભૂ સૃષ્ટિ વધારી ઘણાકાળ રાજ્યકરી તપશ્ચર્યાને ગયા ને એની પછી એના પુત્ર પ્રિયવ્રતે પૃથ્વીમાં અટન કરી તેના સાત દ્વીપ કર્યા. એને ૧૩ પુત્ર ને એક પુત્રી તેમાંછ એ તપશ્ચર્યાકર્મ આદર્યું ને બીજા સાતે પિતાની આણમાં રહી એકેકા દ્વીપમાં રાજ્ય કર્યું. પ્રિયવ્રતના વંશજોમાં ધ્રુવ, ચક્ષુરા, પૃથુ, પ્રચેતા, દક્ષ એ વિશેષે પ્રસિદ્ધ છે. જંબુદ્વીપમાં અગ્નિધ્રુવે રાજ્ય માંડેલું ને તેના નવ પુત્રમાં વડો નાભિ હતો ને એના પુત્ર ઋષભને સો પુત્ર થયા તેમાં ૮૨ બ્રહ્મકર્મ તથા ૯ યોગાભ્યાસ કરતા થયા ને બાકીના નવે રાજ્ય વહેંચી લીધું. એ નવમાં વડો ભરત હતો ને તેનો પ્રદેશ ભરતવર્ષ (હિમાલયથી તે સમુદ્ર સુધીનો) કહેવાયો છે. ઘણેક કાળે સ્વયંભૂની સૃષ્ટિ ટળી ને સ્વારોચિશમનુની થઈ. પછી કેટલેક કાળે ઉત્તમની ને પછી તામસની ને પછી રૈવતની ને પછી ચાક્ષુસમનુની એમ સૃષ્ટિ થઇ ને વહીગઈ. આ કલ્પમાં વર્ત્તમાન સૃષ્ટિ સાતમા મનુ વૈવસ્વતની—સૂર્યપુત્રની છે.

† જે પ્રદેશના સીમાબિંદુ હાલના બામિયન, કાબૂલ ને ગીઝની થાય તે પ્રદેશમાં સુમેરુ હશે એમ અટકળ થાયછે ને એજ ભૂમિ આર્યજનનું મૂળ વતન હતું (ટાડનું રાજ્યસ્થાન) [તાતાર દેશમાં હિંદુકુશપર્વત ભણીનો પ્રદેશ.]

પુત્ર વિશ્વામિત્રે ઋષિપદ મેળવવાને વશિષ્ઠની સામા થઈ બહુ પ્રયાસ કીધો હતો ને અંતે તે તે પદ પામ્યો હતો.

આસીરિયાનું રાજ્ય (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૨૩૪).

'બૈબલ' ખ્રિસ્તી ધર્મપુસ્તકમાં લખ્યું છે કે સૃષ્ટિ* ઉત્પન્ન થયા પછી ૧૬૫૬ મે વર્ષે એટલે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૩૪૮ મે વર્ષે મહાજળપ્રલય થયો હતો. ચાળીસ દહાડા લાગલાગટ વર્ષાદ પડ્યો હતો ને ૧૫૦ દહાડા પૃથ્વીપર પાણી રહ્યું હતું. નોહા પોતે તથા તેનું કુટંબ (૮ માણસો) અને દરેક જાતની વસ્તુનું બીજ તથા દરેક પ્રાણીનું જોડું એ સૌ ઈશ્વરની આજ્ઞાથી નોહાએ બંધાવેલાં એક વહાણમાં ક્ષેમ ઊગર્યાં હતાં. તે વહાણ જળ ઓસર્યાપછી **આરમીનિયામાં આરરાટ** પર્વત ઉપર અટક્યું હતું.

નોહાએ **જાફેથ, શેમ** ને **હામ** એ નામના પુત્રોને પૃથ્વી વેહેંચી આપી હતી, તેમાં યૂરોપ તથા ઉત્તરએશિયા જાફેથને ભાગે, મધ્ય એશિયા શેમને ભાગે, ને આફ્રિકા હામને ભાગે આવ્યાં હતાં. પછવાડેથી એ ભાઈયોના વંશજોમાં કલહ ઉત્પન્ન થયો હતો.

હામનો પુત્ર કુશ ને એનો પુત્ર **નિમરોડ** એણે શેમના પુત્ર આશરને શૈનાર†પ્રાંતમાંથી હાંકી કહાડ્યો ને એક મોટું નગર વસાવી રાજ્ય સ્થાપવા માંડ્યું. વળી એક અતિ ઉંચો મિનારો બાંધવા માંડ્યો પણ તેવામાં **ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૨૪૭** મે વર્ષે ઈશ્વરસત્તાથી તે લોકની ભાષા જૂદી જૂદી થઈ ગઈ—કેટલાકનું બોલ્યું કેટલાક સમજી શક્યા નહિ ને પછી તેઓ જ્યાં ત્યાં વેરાતા થઈગયા. એ બનાવ બન્યો તે 'બાબેલ' (ગોંધળ) કહેવાયો ને એ જગાની આસપાસ પછવાડેથી કેટલેક વર્ષે યુફ્રેટિસ નદીને તીરે **બાબિલન** નામનું પ્રખ્યાત નગર વસ્યું હતું.

આશરેપર્વત તળેટી ભણી જઈ પોતાનાં ટોળાંને માટે ટૈગ્રિસ નદીને તીરે **નિનેવે** નામનું નગર વસાવી આસીરિયાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું—ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૨૩૪ માં.

ચિનનું રાજ્ય (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૨૦૭).

ચિનનું રાજ્ય નોહાના વંશજોમાંના એક ફોહી એણે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૨૦૭ માં સ્થાપ્યું. એણે પોતાના લોકનાં સો કુટુંબ કીધાં તથા અકેકનું નામ આપ્યું; અને લગ્નનાં વિધાન ઠેરવ્યાં. એ ફોહી ૧૧૫ વર્ષ રાજ કરી મરણ પામ્યો હતો. રાજ્યના લોક ખેતી કરતા, ઢોર પાળતા ને ધાતુ ગાળી ઘાટ બનાવી જાણતા.

ઈજીપ્ટનું રાજ્ય (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૧૮૮).

ઈજીપ્ટમાં પ્રથમ યજ્ઞકર્મિષ્ઠ લોકની સત્તા હતી પણ મીનિસ–મિઝરેમ એણે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૧૮૮ માં રાજગાદી સ્થાપી. એણે એક બંધ બંધાવી નૈલ નદીનો કાંઠો બીજે માર્ગે વાળ્યો હતો ને તેથી કેટલાંક નગરને રેલથી થતાં નુકસાનમાંથી ઊગાર્યાં હતાં. તેણે દેવપૂજન તથા યજ્ઞકર્મ સંબંધી પોતાના લોકને બોધ કર્યો હતો અને સુખમઝામાં રહેવા સંબંધી કેટલીક નવી રીતભાત દેખાડી હતી.

---

*સૃષ્ટિની ઊત્પત્તિનું વર્ષ ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૪૦૦૪ નું માનેલું છે. પૃથ્વીને આકાર નહોતો–સંધું જળમય ને અંધકારરૂપે હતું. ઈશ્વરની આજ્ઞાએ સૃષ્ટિ રચાઈ અને **આદમ** ઉત્પન્ન થયો. આદમ તથા ઈવની સૃષ્ટિના નાશમાંથી ઉગરેલો નોહા આ બીજી સૃષ્ટિનો મૂળપુરૂષ ગણાય છે.

†ટૈગ્રિસ ને યુફ્રેટિસ એ બે નદીઓની વચમાંનો રસાળ પ્રદેશ.

વિદ્વાનોએ રૂપ રંગ ઉપરથી મનુષ્યજાતિના ત્રણ વર્ગ કર્યા છે—ગોરા અથવા 'કાકેશિયન,' બદામી અથવા 'મોંગોલિયન,' અને છેકજ કાળા અથવા 'એથિયોપિયન.' ભાષા ઉપરથી 'સેમિટિક,' 'એરિયન' ને 'ટ્યુરેનિયન' એ નામના વર્ગો કર્યા છે. આસીરિયાના લોક, આરબ લોક, યાહુદીલોક વગેરેની ભાષા હાલ જૂદી જૂદી છતે તેઓની મૂળભાષા એકજ હતી; હિંદુસ્થાન—ઈરાન—ગ્રીસ—રોમ અને યૂરોપના પશ્ચિમ તથા મધ્ય ભાગના પુરાતન લોકની ભાષાઓ કોઈએક મૂળમાંથી જૂદી પડીછે; અને ઉત્તર એશિયા તથા ઉત્તર પૂર્વ યૂરોપના લોકની ભાષાનું મૂળ એક છે. એ ત્રણ વર્ગના લોકમાં એરિયન ને સેમિટિક લોકે જયકરી રાજ્ય મેળવ્યાં છે, સમૃદ્ધિ વધારી છે ને પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ સુખના લહાવા લીધા છે. ટ્યુરેનિયન લોકે કોઈ કોઈ વાર હુમલા કરી રાજ્યોને તોડ્યાં છે ને થોડીકવાર બાંધ્યાં છે તોપણ ઘણુંકરીને તેઓએ નિરંતર અહીં તહીં કુટુંબસહિત ભટકવામાં ને પોતાનાં મંડળના સંપકુસંપમાં સુખ માન્યું છે. એરિયન લોકનું એક ટોળું પંજાબમાં આવીવસ્યું, એક ઈરાન મીડીઆમાં રહ્યું, એક ખોરાસાનમાં થઈ રૂશિયાનો પ્રદેશ કાપી કાળાસમુદ્ર તથા ગ્રેસભણી ગયું, એક કાકેસસ પર્વત ઓળંગી ઉત્તરગ્રીસમાં ને ત્યાંથી ડાન્યુબ નદીને તટે રહી જર્મનીમાં જઈવસ્યું. એ ટોળાં શાથી ને ક્યારે જૂદાં પડ્યાં તે જણ્યામાં નથી આવ્યું; તોપણ તેઓના અટનમાર્ગ ઉપરથી ને ભાષા ઉપરથી નક્કી થયું છે કે તે સંધાં મૂળે એક જાતનાંજ હતાં ને તે સેમિટિક ને ટ્યુરેનિયન જાતિના ટોળાંથી જૂદી જાતનાં હતાં.

એ ત્રણે વર્ગનું અથવા મનુષ્યસૃષ્ટિનું મૂળ વતન, હાલના તાતાર દેશની ઓકસસ ને જાકસાર્ટિસ એ બે નદીઓની વચમાંનો પ્રદેશ હતો એમ નક્કી કર્યું છે. જૂની સૃષ્ટિના નાશમાંથી જે ઊગર્યા તેમાંથી કેટલાએક પશ્ચિમ ભણી ને કેટલાએક દક્ષિણ તથા દક્ષિણ પૂર્વભણી વેરાતા જઈ રહ્યા. તેઓ નવા નવા પ્રદેશની નવી નવી વસ્તુઓને માટે અને સ્થાઈ વાસને લીધે—જ્ઞાનની વૃદ્ધિવડે કેટલીએક નવી તથા કેળવાયલી એવી રીતની પોતપોતાની જૂદી જૂદી ભાષા બોલવા લાગ્યા. બૈબલનો ને પુરાણનો કથનસાર એક સરખો છે. બૈબલમાંનો *ઈડન* બાગ ગમેતેવો હોય પણ કાશ્મીરનો બાગ પુરાતન કાળથી પ્રખ્યાત છે ને આજ પણ પ્રત્યક્ષ છે; નોહાના વંશમાંના કેટલાક કાલડીઆ ને પછી કેનાનમાં આવીવસ્યા અને મનુના વંશજોમાંના કેટલાક પંજાબમાં ને ત્યાંથી પછી યમુના ગંગાના પ્રદેશમાં વધ્યા.

તે કાળમાં આર્યપ્રજા, નોહાપ્રજા, કોહીની ને મિઝરેમની પ્રજા પોતાની બાહ્ય સ્થિતિમાં ઘણુંકરીને એક સરખી હતી. તેની સમૃદ્ધિ ખેતીમાં, ઢોરમાં ને ધાતુના ઘડેલા ઘાટમાં હતી; તેનાં શરીર કદાવર ને આવરદા મોટાં હતાં ને તે લોક નિત્ય ઉદ્યમઉમંગમાં રહેતા.

દર્શન ૨ જું.

સૂર્ય ચંદ્રવંશી રાજ્ય (ત્રેતાયુગ).

એ યુગનો પ્રથમ રાજા **સગર** તેણે શત્રુ સંહાર્યા ને દુષ્ટ દુરાચારીઓને દંડ્યા. તેના વંશજોમાં **ભગિરથ, અંબરીશ, ઋતુપર્ણ, દીલીપ, રઘુ, અજ, દશરથ, રામ** ને છેલ્લો **કુશ** એ પ્રસિદ્ધ છે.

એ યુગના આરંભમાં ક્ષત્રીઓ મદમાતા થઈ બ્રાહ્મણોને લેખવતા નહીં પણ જ્યારે

સહસ્ત્રાર્જુન, જમદગ્નિ ઋષિની કામદુધા હરી-ગર્યો ત્યારે ઋષિના પુત્ર **પરશુરામે** માત્ર પોતાના વેરીનોજ નહીં પણ ઘણાખરા ક્ષત્રી કુળનો સંહાર કીધો હતો. એ નાશમાંથી ઊગરેલું રાજ્ય એક અયોધ્યાનુંજ હતું—એનું તેજ વધતું ચાલ્યું. લંકામાં બ્રાહ્મણ પણ રાક્ષસ રાજા પૂર્ણ સમૃદ્ધિમાં રાજ્ય કરતો. એ રાવણ અયોદ્ધાના દશરથના પુત્ર રામની સ્ત્રી સીતાને હરી ગયો ને રામે મોટું યુદ્ધ કરી તેને માર્યો. એ પછી રામે પોતાના રાજ્યને 'રામરાજ' એવી કહેણીમાં આણ્યું—સૂર્યવંશી રાજ્યનો પૂર્ણ ઉત્કર્ષ કીધો. એ યુગમાં રાજાઓ પ્રજાનું કલ્યાણ કરનારા, સદાચારી ને શૂરવીર હતા; બ્રાહ્મણ ને ઉંચા ક્ષત્રી જ્ઞાની હતા ને વૈશ્ય શૂદ્ર પોતાના કર્મમાં કુશળ રહી સુખ માણતા; યજ્ઞાદિક કર્મો ઓછાં હતાં પણ ઠામ ઠામ વેદની, તત્વશાસ્ત્રની ને પદાર્થશાસ્ત્રની ચરચા ચાલતી.

ઇજીપ્ટનું રાજ્ય (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ શૈકા ૨૨-૧૬)

ઈજીપ્ટનું રાજ્ય મીનિસે સ્થાપ્યું ત્યારપછી પાછું તે જૂદા જૂદા સંસ્થાનોમાં વહેંચાયું ને ત્યાં જૂદા જૂદા રાજાઓ (ને ઘણાખરા એક વંશના) પોતપોતાની સત્તા ચલાવતા; પણ સંધાં સંસ્થાનમાં થીબ્સનું સંસ્થાન મોટું હતું. એ મીનિસના વંશજો રાજ્ય કરતા તેવામાં 'હિક્સોસ' નામના ભરવાડ લોક (આરબસ્તાનના) ઈજીપ્ટ ઉપર ઉતરી પડ્યા ને સંસ્થાનો લેતાં લેતાં અંતે પૂરા ધણીઆતા થઈ રહ્યા. એ રાજાઓએ મેમ્ફિસને (વચલો ને નીચલો પ્રદેશ) મુખ્ય સંસ્થાન કર્યું. એ ભરવાડ રાજાઓએ બસેંક વર્ષ રાજ્ય કર્યું પણ પછી પાછાં જૂના રાજકુળમાંના કેટલાકે ભરવાડોની સત્તા તોડી ને ફેરો એ ઉપનામ રાખી તેઓ રાજ્ય કરવા લાગ્યા.

ઈજીપ્ટના લોક ચાર જાતિના કહેવાતા-યજ્ઞ કરાવનાર ઉપાધ્યાઓ પ્રથમ વર્ગમાં, ક્ષાત્ર-કર્મ કરનારા બીજા વર્ગમાં, ખેડુત વેપારી કારીગરો ત્રીજા વર્ગમાં, અને ખલાસી તથા ભરવાડ છેક હલકી જાતના કહેવાતા. તેઓ જીવનાં જન્માંતરો માનતા ને જગદીશ્વરને સર્પની મૂર્ત્તિ કરી પૂજતા; અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર ઈત્યાદિને પણ દેવ ગણતા; તેઓ પશુપક્ષીને અને વૃક્ષોને દેવતાઓના માનીતાં સમજી પવિત્ર ગણતા ને દહેરાંઓમાં થાપતા.

તેઓ ઈશ્વરજ્ઞાન, ધર્મનીતિ, રાજનીતિ, યુદ્ધકળા, જ્યોતિષ, ભૂમિતિ, શિલ્પ ઈત્યાદિ વિષયથી સારીપેઠે જાણીતા હતા. તેઓ પરદેશનાં બંદરો સાથે વેપાર કરતા ને એથી કેટલાક પરદેશીઓ રોજગાર અથવા વિદ્યાને માટે ઈજીપ્ટ આવી રહેતા.

યાહુદી વંશ (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ શૈકા ૨૦—૧૬)

યાહુદીવંશનો મૂળપુરુષ **એબ્રામ** શેમકુળનો હતો ને તે આરરાટ પર્વતની તળેટીના યુફ્રેટિસ નદીના કાંઠાના એક પ્રદેશમાં જન્મ્યો હતો. તે ત્યાંથી નીકળી (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૯-૨૧ માં) પોતાનાં કુટુંબટોળાં સાથે ઈજીપ્ટ તથા બીજા કેટલાક પ્રદેશમાં ફરતો ફરતો છેલ્લો કેનાન (પાલેસ્ટૈન—જુડીઆ) પ્રદેશની સીમભણી આવી વસ્યો. અહીં તેની સમૃદ્ધિમાં પુષ્કળ ઢોર હતાં.

એ મહાપુરુષ પોતે રાજા નહોતો તોપણ એને બીજા રાજાઓ પોતાના બરોબરીઆ જેવો ગણતા અને સલાહ પૂછી વર્ત્તતા. એબ્રામ ઈચ્છામાં આવે ત્યારે તેઓમાં લડાઈને સલાહ કરાવી શકતો. રખેને કોઈને વિચાર આવેકે અમારી આપેલી સમૃદ્ધિથી તે શ્રીમંત થયો છે માટે તે કોઈનું નજરાણું રાખતો

નહીં. તે શરીરે બળીઓ, પ્રૌઢ વિચારનો પ્રમાણિક ને મોટો ધર્મીષ્ટ હતો.

. એને ઘરડપણમાં બે દીકરા થયા **ઐઝાક** ને **ઈસ્માએલ**. ઐઝાકના વંશજો તે યાહુદી ને ઈસ્માએલના વંશજોમાં આરબની કેટલીક જાત છે. ઐઝાકનો નાનો દીકરો **જેકબ** અથવા **ઇસ્રાએલ** તેને બાર દીકરા હતા ને એઓનો પાછો વિસ્તાર ચાલ્યો તેથી યાહુદીઓનાં બારકુળ–ટોળાં કહેવાયછે. તે બાર દીકરાઓમાં **જોસેફ** મોટી ને રૂડી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. જોસેફને બીજા ભાઈઓ સાથે બનતું નહીં ને એઓએ તેને વેચ્યો. સત્તરવર્ષનો જોસેફ પોતાના ધણીની સાથે ઈજીપ્ટ ગયો (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૭૨૮ માં). અહીં તેનું કેટલેક વર્ષે ભાગ્ય ભળ્યું ને તે ત્યાંના 'ફેરો' રાજાનો પ્રધાન થયો. તેણે પોતાના રાજાની સત્તાને દૃઢ કીધી ને કરનું ધોરણ બાંધી લોકને સુખ કીધું. તેણે ત્યાંના એક ઉપાધ્યાયની પુત્રી સાથે લગ્નકરી પોતાનો મોભ્ભો વધાર્યો ને રાજ્યમાં ઉપાધ્યાય વર્ગનું ને સૈન્યવર્ગ બંનેનું ચલણ હતું તે ટાળી કેવળ ઉપાધ્યાય વર્ગનુંજ રાખ્યું. તેની જાતના કેટલાક ઈજીપ્ટમાં અનાજ ખરીદ કરવા આવેલા તેઓની સાથે પ્રસંગ પડેથી જોસેફે પોતાના યાહુદી ભાઈઓને કેનાનની સરહદના પ્રદેશમાંથી ઈજીપ્ટ તેડાવ્યા ને ત્યાં રાજાની સનદથી તેઓને ઈશાન ભાગમાં 'ગોશેન' નામના પ્રદેશમાં રાખ્યા (ઈ. સ૦ પૂ૦ ૧૭૦૬); ને એમ કરવાથી ઈજીપ્ટનાં રાજ્યને તેણી તરફના શત્રુનું ભયપણ ઊગર્યું કારણ કે તે યાહુદી લોક બળીઆ ને લડવૈઆ હતા.

ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૬૩૫માં જોસેફ મરણ પામ્યો. ત્યારપછી ઈજીપ્ટમાં યાહુદીઓની સંખ્યા ઘણી વધીગઈને એથી રાજાને ભય ઉત્પન્ન થયું. તે લોકની વસ્તીસંખ્યા ઓછી કરવાને રાજાએ હુકમ કર્યો કે કોઈપણ યાહુદી સ્ત્રીને છોકરો અવતરે તો તેને તરતનો તરત નૈલનદીમાં ડુબાડી દેવો. એક સ્ત્રી પોતાના તરત જન્મેલાં બાળકને ઘાસ સરોડાંની ઝોળીમાં સુવાડી નદીતીરે ભોથાંઓ હતાં ત્યાં મૂકીદઈ ઘેર ચાલી ગઈ. તે બાળક રાજપુત્રીની દૃષ્ટિયે પડ્યો ને એણે તેનું **મોઝિઝ** (પાણીમાંથી કહાડેલો) એવું નામ પાડી પોતાની સંભાળમાં રાખ્યો (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૫૭૧ માં).

મોઝિઝને ખંતથી ભણાવવામાં આવેલો તેથી તે વિદ્વાન થયો ને દરબારમાં માન પામ્યો. તોપણ પોતાની જાતના લોકને દરબાર તરફથી જે પીડા થતી તે જોઈને તે મનમાં ઈઝરાયાં કરતા. એવું બન્યું કે ઈજીપ્ટનો વતની એકજણ એક યાહુદીને સતાવતો હતો તે જોઈ ન શકાયાથી મોઝિઝે તેને ઘા કરી મારી નાખ્યો. પછી તે શિક્ષાને ભયે બહારોબહાર નાઠો ને રાતા સમુદ્રની પાસે આરબસ્તાનના એક પ્રદેશમાં જઈ રહ્યો (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૫૩૧). અહીં તેણે ચાળીસ વર્ષ લગી પોતાના સસરા જેથ્રોનાં ઢોર ચરાવ્યાં કીધાં ને પોતાના દુઃખી જાતભાઈઓને ઈજીપ્ટના રાજાના ત્રાસથી ઊગારવાના વિચારો કર્યા કીધા.

ગ્રીસ (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ શૈકા ૨૨–૧૬)

ગ્રીસમાં પ્રથમ વસનારૂં **પિલાસજિયન** લોકનું **આયોનિયન** (યવન) નામનું એક ટોળું હતું. એ પિલાસજિયન ને **હેલનિક** લોક ઉત્તર ને પૂર્વ ભણીથી શકદ્વીપ–સિથિયામાંથી ગ્રીસમાં આવી વસેલા હતા એમ વિદ્વાનો અનુમાન કરેછે.

ઈજીપ્ટમાં ભરવાડ રાજાઓના ત્રાસથી અકળાયલા ત્યાંના કેટલાક સરદારો ગ્રીસમાં આવી રહ્યા હતા. તેમાં **દ્નેકસ** એણે **આરગોલિસ** સંસ્થાન પોતાનું કરી લીધું હતું (૧૮૫૬ માં); ને ત્યારપછી બીજાં સંસ્થાનો ઉપરા ઉપરી સ્થપાયાં હતાં.* **આટિકા** નામના પ્રદેશમાં પિલાસજિયન રહેતા પણ સોળમાં શૈકામાં **સીક્રોપ્સ** એણે ઈજીપ્ટથી આવી **આથેન્સ** વસાવ્યું.

પરદેશીઓએ જંગલી વતનીઓને વશકરી લીધા ને એઓ તેઓની સંગતિથી સૂધરવા લાગ્યા. વતની લોક પરદેશીથી ભય પામીને પહાડોમાં ભરાઈ રહેલા તેઓએ પણ ઈજીપ્ટના રાજ્યના ધારા ને ત્યાંની રીતભાત પોતાનામાં દાખલ કીધી.

ધરતીકંપને લીધે પેન્યુસ નદી ઉભરાઈ ગયલી તેથી થેસલી સંસ્થાનમાં પાણી ફરી વળ્યું હતું (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૫૨૯ માં) ને એ રેલને લીધે હેલિનિઝ લોકે પોતાનું ફોસિસ વતન છોડી થેસલીને માર્ગે ગ્રીસમાં જ્યાં ત્યાં બધે ફરીવળી પિલાસજિયન લોકને હાંકી કાઢ્યા.

ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૫૨૧ માં હેલિનિઝ સંસ્થાનોએ પોતપોતાના લાભ જાળવવા બહારના શત્રુઓને નિવારવાના હેતુથી એકસંપી કરાર કીધા. તેઓના વકીલો **થેરમોપિલીને ડેલ્ફી** એ બે ઠેકાણે મળતા ને વિચાર કરતા.

દર્શન ૩ જું.

સૂર્ય ચંદ્રવંશી રાજ્ય (દ્વાપરયુગ).

દ્વાપરયુગમાં સૂર્યવંશી પહેલો રાજા, રામના **પુત્ર કુશનો પુત્ર** હતો. એ વંશ થોડોક ચાલ્યો ને પછી છેલ્લા **વીરસેનથી** સમાપ્ત થઈ. પછીના સૂર્યવંશી કહેવાતા રાજા તે શાખામાંના હતા. એ યુગમાં ચંદ્રવંશી રાજાઓ સારીપેઠે દીપ્યા. હસ્તિન્ એણે હસ્તિનાપુર વસાવી એને રાજનગર કીધું. હસ્તિન્‌ના વંશમાં **પ્રતીપ, સન્તનુ, વિચિત્રવીર્ય** એ રાજા થયા.

એ યુગમાં મથુરાનું, મગધનું, વિદર્ભનું, ચેદીનું, પંચાળનું, મત્સ્યનું, અંગનું, સિંધુનદીના પ્રદેશનું ઈત્યાદિ અનેક નાનાં નાનાં રાજ્ય હતાં પણ સંધામાં સર્વોપરિ રાજ્ય હસ્તિનાપુરનું હતું. દેશી રાજાઓને બહારના રાજાઓ સાથે સંબંધવ્યવહાર હતો ને બહારના લોકનું આ દેશમાં કાર્યપરત્વે રહેવું થતું. કાબુલનો કાળયવન મગધના જરાસંધની તરફથી કૃષ્ણને યુદ્ધ આપવા આવ્યો હતો. રાજાઓ યુદ્ધકાર્યમાં ને સમૃદ્ધિ વધારવાના કાર્યમાં કુશળ હતા. તેઓ ધર્મ વિષયે ઝાઝા આગ્રહી નહોતા તોપણ મોટાઈમાં મોટા મોટા યજ્ઞો કરતા. બ્રાહ્મણોમાં કેટલાક યજમાનોને કર્મકાંડ કરાવવાના વ્યવસાયમાં પડ્યા હતા ને કેટલાક તત્વ શોધનમાં અનેક મત ધરાવતા થયા હતા.

ઈજીપ્ટ. (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ શૈકા ૧૬–૧૦)

ઈજીપ્ટમાં ભરવાડ રાજાને હાંકી મહેલ્યા પછી જે રાજવંશ ચાલ્યો તેમાં **સિસોસ્ટ્રિસ** મહા પરાક્રમી થયો (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ પંદરમાં શૈકામાં). તેણે લીબિયા, એથિયોપિયા, મીડીઆ, ઈરાન, બાક્ટ્રિયા, સીથિયા ને એશિયામૈનર એ સંધા પ્રદેશોમાં પોતાની હાક બેસાડી ત્યાંથી ખંડણી આવતી કીધી હતી. તેણે પોતાના જીતેલા પ્રદેશના ૩૬ ભાગ કીધા હતા ને ત્યાંથી ખંડણી ઊઘરાવવાને કામદારો

* ફિનીશિયન લોક પણ ગ્રીસના બંદરોમાં મુકામ કરતા પણ તેઓતો માત્ર આસપાસનાં ગામડાં લૂટી લોકને ગુલામ દાખલ વેચવાને લઈજતા.

નીમ્યા હતા. તેણે ઘણેક ઠેકાણે નહેરો બાંધી હતી. વહાણમાં લશ્કર રાખી દરીઆમાં જબ્બર લડાઈ કરનારો ઈજીપ્ટનો પહેલો ને બહાદુર રાજા સિસોસ્ટ્રિસજ હતો. આંધળો થએથી તેણે પોતાના રાજ્યને તેંતરીસમે વર્ષે આત્મઘાત કર્યો હતો. તેનાં નામ, તેના ખિતાબ, તેની લડાઈયો ને તેની ફતેહ એ સઘળાંની નિશાનીઓ આજપણ **લકસર, કેરનાક, થીબ્સ** ને **ન્યુબિયા અહીંના** મહેલો ને દેવળોની દીવાલ ઉપર કોતરેલી મુસાફરોના જોવામાં આવેછે. સોળથી તે દશમા શૈકા સૂધી ઈજીપ્ટનાં રાજકારભારમાં અંધાધુંધી ચાલતી તોપણ બીજે સર્વ પ્રકારે રાજ્યનો ઉત્કર્ષ હતો.

યાહુદી રાજ્ય (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ શૈકા ૧૬–૧૦)

મોઝિઝ ઈશ્વરી પ્રેરણાથી ઈજીપ્ટના દરબારમાં જઈ કહ્યું કે યાહુદી લોકને પોતાને વતન જવાની રજા આપો. ફેરો ઉપનામના રાજાએ આજ્ઞા ન આપતાં ઉલટી વધારે સખતી ચલાવી. અંતે જ્યારે પોતાની વતની પ્રજામાં આંતરે આંતરે દશવાર મોટી મરકી ચાલી ત્યારે ફેરોને મોઝિઝના સંદેશા વિષે ખાતરનીશાં થઈ ને તેણે રજા આપી. યાહુદીઓએ પોતપોતાના કુળ પ્રમાણે ટુકડીઓ બાંધી લશ્કરની હારનીપેઠે ઈજીપ્ટ છોડી ચાલવા માંડયું (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૪૯૧). થોડીકવાર પછી ફેરોની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ ને એણે તેઓની પછવાડે લશ્કર મોકલ્યું. આગળ દરીઓ ને પાછળ લશ્કર જોઈ યાહુદીઓ ગભરાઈ ગયા પણ તરતજ દરીઓ આમતેમ થઈગયો ને તેઓ આગળ વધ્યા. લશ્કર તેઓની પાછળ પડયું પણ તે દરીઆનાં પાછાં એક થઈજતાં પાણીમાં ડૂબી ગયું.

ઈજીપ્ટ છોડયા પછી ત્રણ મહિને જેવારે યાહુદીઓ સૈનૈ પર્વત આગળ આવેલા તેવારે મોઝિઝે ઈશ્વરની દશ આજ્ઞા વિષે, ધર્મકર્મ તથા વ્યવહારકર્મ વિષે સૌને બોધ કર્યો. મોઝિઝનો બોધ કોઈ માનતું નહીં ને એણે અનેક દેવકૃતિ સરખાં અદ્ભુત કામ કરી પોતાના ઉપર તેઓનો વિશ્વાસ બેસાડયો—ખાવાને માટે માન્ના નામના પદાર્થને ધાન્યનીવતી ઉપયોગમાં આણ્યો, કડવાં પાણી મીઠાં કીધાં, ખડકના ઉપર લાકડી મારી નિર્મળ પાણીના ઝરા વહેતા કીધા, અને પૃથ્વીને કહી ઉંડો માર્ગ કરાવીને તથા આકાશમાંથી અગ્નિ વરસાવીને તથા મરકી ચલાવીને હજારો જણને દટાઈગએલા, બળીગએલા, મરીગએલા કરી બીજા સૌને ઈશ્વરી આજ્ઞા માનવાની ચાનક લગાડી. વળી જે પ્રદેશમાં જઈ વસવાનું હતુ તેને જોઈ આવેલા શખસોના બોલવા ઉપર યાહુદીઓ ભરોસો રાખતા નહોતા તેથી તેણે સરાપ દીધો ને તે સરાપથી **જોશુઆ** તથા **કાલેબ** અને વીસ વર્ષની વયની અંદરના તે શિવાય બીજા સૌ મરણ પામ્યા.

ચાળીશ વર્ષ યાહુદીઓ આરબસ્તાનના મેદાનમાં અહીં તહીં ભટકયા ને પછી તેઓ નિર્માણ પ્રદેશની સમીપે આવી રહ્યા. મોઝિઝે સૌને એકઠા કીધા; ધર્મવ્યવહારશાસ્ત્ર ઉપદેશકોને આપ્યું ને પછી સૌને ઉત્તેજન સહિત રૂડો બોધ કરી ડેડસીની ઈશાને દશમૈલ ઉપર પિસગાહની ટેકરી ઉપર ચઢી દેહ છોડી (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૪૫૧).

જોશુઆએ લડવૈયા યાહુદીઓના સરદાર થઈ શત્રુ રાજાઓને હરાવી કેનાન પ્રદેશ (જૂડીઆ પ્રાંત) લીધો ને અહીં યાહુદીઓનું પ્રજાસત્તાક રાજ સ્થપાયું. **જોશુઆ ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૪૪૩ માં મરણ પામ્યો.**

ન્યાયાધીશો (જોશુઆના મરણ પછી) યાહુદીઓ ઉપર રાજ્યસત્તા ચલાવતા, ને લડાઈમાં સરદારી કરતા. દરેક શહેરમાં એકેકો ન્યાયાધીશ ને બીજા તેવીસ તેવીસ કારભારીઓ હતા. થોડક કાળે યાહુદીઓ પરસ્પર કજિયા ટંટા બખેડા કરતા થયા તેમ અસલ રહેનારા તથા સંબંધી પ્રદેશના લોકની પેઠે મૂર્ત્તિપૂજા ઉપર ભાવ બેસાડવા લાગ્યા. ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૦૯૫ સુધીમાં પંદર ન્યાયાધીશ થયા તેમાં **ગીડીઅન** મોટો લડવૈઓ, **સામસન** મોટો જોરાવર મલ્લ અને છેલ્લો **સામ્યુએલ** તે મોટો ભાવિવક્તા હતો. પોતાના પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં યાહુદીઓને વચમાં વચમાં સાતવાર **ફિલિસ્ટેન** લોકની સત્તાને અધીન થઈ રહેવું પડ્યું હતું. એ કાળમાં ગીત-સંગીતકવિતા ધર્મ તથા નીતિ વિષયની ને વન તથા ભરવાડ વિષયની ઘણીક રચાઈ હતી.

સામ્યુએલના દીકરાઓથી નારાજ થઈ યાહુદીઓએ **સાઊલને** પોતાનો રાજા માન્યો. એણે પ્રથમ તો ન્યાયથી ને ડહાપણથી રાજ્ય ચલાવ્યું પણ પછવાડેથી તે મદભર્યો ને તામસી થયો. તે ઘણુંખરૂં ફિલિસ્ટેન લોક સાથે લડવામાં મચ્યો રહેતો. તે ને તેના ત્રણ દીકરા એક લડાઈમાં પડયા ત્યારે **જૂડા** કુળનો **ડેવિડ** નામનો એક જુવાન ભરવાડ રાજા થયો. બીજાં અગિયાર કુળના લોકે સામાં થઈ સાઊલના ચોથા દીકરાને રાજા માન્યો. સાતવર્ષ લગણ પરસ્પર બખેડો થયા પછી સૌએ ડેવિડને રાજા માન્યો (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૦૪૮ માં). એણે જૂના શત્રુનો પૂરો પરાભવ કીધો અને ભૂમધ્ય સમુદ્રથી તે યુફ્રેટિસ નદી લગીનો ને ફિનીશિયાથી તે રેડસી સુધીનો પ્રદેશ પોતાની સત્તામાં આણ્યો; વળી આરબી અખાત ઉપરનાં કેટલાંક શહેરો લેઈ વેપારને વધાર્યો. પાછળથી તેણે પોતાના જાતભાઈઓનાં ને કુટુંબીઓનાં મન દુખવ્યાં તેથી તે કમજોર થયો ને બહારના શત્રુઓએ સતાવવા માડયું. તે ચાળીસ વર્ષ રાજ કરીને ૭૦ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૦૧૫ માં) એનાં જોડેલાં પ્રભુસ્તવન "દાઊદનાં ગીત" એ નામે પ્રસિદ્ધ છે. ડેવિડ પછી તેનો દીકરો સોલોમન રાજા થયો તેણે જરૂસલમમાં મોટું દેવળ બંધાવ્યું. તે બાપની પેઠે કવિતા કરતો ને તેણે નીતિસૂત્રો કરી લોકોક્તિમાં આણ્યાં. તે ઈજીપ્ટની રાજકન્યા સાથે પરણ્યો હતો ને એઓના બોધથી સોલોમન મરતાં પહેલાં થોડાં વર્ષ ઉપર મૂર્તિપૂજક થયો હતો. તે ૪૦ વર્ષ રાજ કરીને ૬૦ વર્ષની વયે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૯૭૫ માં મરણ પામ્યો.

સોલોમનના દીકરાને ૧૦ કુળના લોકે રાજા માન્યો નહીં ને એઓએ પોતાનો નવો રાજા કર્યો. એપ્રમાણે યાહુદીઓમાં બે રાજ થયાં—એક જૂડાનું (દક્ષિણનું) ને બીજું **ઈસ્રાએલનું** (ઉત્તરનું) કહેવાયું. ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૯૧૪ માં જૂડાના રાજાએ પોતાના દીકરાનાં ઈસ્રાએલના રાજાની બેટીસાથે લગ્ન કર્યાં ને એથી જોકે બે રાજને સંબંધ થયો તોપણ પછવાડેથી પાછો કુસંપ વધેથી બંને રાજ્યની પડતી ચાલૂ થઈ.

ફિનીશિયા.

*સીરિયાના પશ્ચિમ કાંઠાનો પ્રદેશ ફિની-

*સારિયાનું એક રાજ નહોતું પણ **ડમાસ્કસ, હામથ,** વગેરે શહેરોમાં જૂદા જૂદા સત્તાધારી હતા. એઓ યાહુદીરાજ ને બીજાંઓ સાથે લડાઇ કરતા અથવા સલાહ રાખતા. ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૯૪૦ માં સીરિયાના રાજાએ કેટલાંક આજુબાજુનાં રાજ્યોને પોતાની સત્તામાં આણ્યાં હતાં. એ રાજને નિનેવેના રાજાએ ઉંધું વાળ્યું હતું.

શિયા કહેવાતો તે ૧૫૦ મૈલ લાંબો ને ૨૪ મૈલ પહોળો હતો. ત્યાંના લોકનું કંઈએક રાજ્ય નહોતું પણ તેઓનાં જૂદાં જૂદાં સંસ્થાન હતાં ને એ સગપણે કે સ્નેહે નહીં પણ ભયે અથવા લાભે સંપીલાં રહેતાં. તે લોક મોટા વેપારી ને હુનરી હતા. વહાણ ખેડવામાં તેઓજ માત્ર તે કાળમાં સારીપેઠે જાણીતા ને સાહસિક હતા. તેઓ અજાણી ભૂમિ ખોળી કહાડી ઠામઠામ નવાં બંદરો વસાવતા. તેઓના જેવી દ્રવ્યસમૃદ્ધિ બીજા કોઈ લોકની નહોતી. એઓનો ઉત્કર્ષ ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૦૦૦ થીતે ૩૩૨ સૂધી હતો. સૈડન ને ટાયર* એ બે તેઓનાં મુખ્ય શહેર હતાં. બહુ જૂનું સૈડન તે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૨૫૫ માં વસ્યું હતું.

ગ્રીસ (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ શૈકા ૧૫-૧૦)

ગ્રીસમાં **સીક્રોપ્સે** (સોળમાં શૈકામાં) **આથેન્સ** વસાવ્યું પણ **થેસ્યુસે** (તેરમાં શૈકામાં) બાર સ્વતંત્ર કસબા તાલુકાને એક રાજસત્તામાં આણી આથેન્સને રાજધાની કરી. તેણે પ્રત્યેક કસબાની રાજસભા ટાળીને એક રાજસભા આથેન્સમાં રાખી તેમ સૌએ મિનર્વા દેવીનો ઓચ્છવ કરવો એવું ઠેરવ્યું.

થીબ્સનો કિલ્લો ફિનીશિયાના **કાડમસે** ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૪૯૩ માં બાંધ્યો. તેણે પોતાની ભાષાના પંદર વર્ણ ગ્રીક લિપિમાં વધાર્યા.

ક્રીટમાં મૈનસ ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૪૩૧માં રાજગાદીએ બેઠો. એણે પોતાના લોકને માટે કાયદા કર્યા; એ કાયદાને આધારે પછવાડેથી બીજાં સંસ્થાનના અધિકારીઓએ પોતપોતાના રાજધારા કીધા હતા.

કોરિન્થમાંથી ત્યાંના રાજવંશને હાંકી મહેલા **પીલોપ્સના** દીકરાઓ સત્તાધારી થયા (તેરમા શૈકામાં). એ પીલોપ્સ પોતાનું એશિયાના પ્રદેશનું વતન છોડી દક્ષિણ ગ્રીસમાં આવી વસ્યો હતો.

ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૨૬૩ માં **થેસલીનો જેસન, ઓરફ્યુસ, હરક્યુલિસ, પેલ્યુસ** આદિ લેઈ કેટલાક શૂર સાહસિક પુરુષો **સુનેરી ઊનની** ભાળ કહાડવાને (ગ્રીસમાં ઊન આવતું કરવાને) વહાણો તૈયાર કરાવી નવે નવે બંદરે ગયા હતા—એ પુરુષો **આરગોનાટ** કહેવાયા.

મહાબળિયા હરક્યુલીસે આખા ગ્રીસમાં પોતાનું બળ જણાવ્યું હતું ને થેસ્યુસે દેશાટન કરી એશિયાખંડના પશ્ચિમકાંઠાના લોકસાથે સંબંધ વધાર્યો હતો.

બારમાં શૈકામાં ગ્રીસના રાજાઓ એકસંપ થઈ લશ્કરસાથે વહાણમાં ચઢી **ટ્રોજન** લોકની સામાં લડવા ગયા. એ ચઢાઈ કરવાનું કારણ આ કે ટ્રોય નગરના **પ્રાયમનો** દીકરો **પારિસ** ગ્રીસના **લાસીડીમન** સંસ્થાનના રાજા **મેનલૅઅસની** સ્ત્રીનું હરણ કરી ગયો હતો. દશેક વર્ષલગી તો ટ્રોજનોએ ગ્રીકને હંફાવ્યા પણ પછી એઓએ શત્રુ રાજાઓનો મોટો સંહાર કરી યુક્તિ પ્રયુક્તિથી ટ્રોય લીધું, લુટયું, બાળ્યું અને ત્યાંનાં રાજ્યનો અંત આણ્યો (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૧૮૪ માં).

ટ્રોયથી પાછાં આવતાં ને આવ્યા પછી લડવૈયા ગ્રીક બહુ બહુ આપત્તિમાં આવી પડવાથી કમજોર બની રહ્યા હતા. રાજ્યોમાં બખેડા થયા હતા. **એકીઅન** લોકે હરક્યુ-

* એ શહેરના રાજાની બેન ડૈડો એણે આફ્રિકાની ઉત્તરે કિનારા ઉપર **કારથેજનું** નવું સંસ્થાન થાપ્યું હતું—ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૮૯૦ માં (કેટલાક કહેછે કે ૮૨૩ માં). હાનનાં સૈરસ, કમ્બાઈસિઝ ને ડરાયસ એના વખતમાં (૫૫૦–૪૮૦) કારથેજ જમીન ને દરીઆ એ બંને ઉપર ભય ઉપજાવનારું હતું.

લિસના વંશજોને પેલોપોનીસસમાંથી હાંકી મૂકયા હતા પણ એઓ ડોરિયન, ઈટોલિયન ને લોક્રિયન લોકની કુમકે પાછા ત્યાં આવી રહ્યા હતા. ડોરિયન લોકે પેલોપોનીસસ ઉપર હુમલો કરી તે લીધું ને સ્પાર્ટાને રાજધાની કરી (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૧૦૪). એકીઅન લોકને ખસવું પડ્યું ત્યારે એઓએ ઐઓનિયન લોકની જમીનો છીનવી લીધી.

આટિકાનો પ્રદેશ ફળદ્રુપ ન હોવાથી તે ઉપર કોઈ સાહસિક ટોળાંએ નજર કરી નહીં. પણ નાસરણે આવેલા બહુ લોક ત્યાં આવીરહ્યા હતા. આથેન્સનો છેલ્લો રાજા કોડરસ ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૦૯૫ માં મૂઓ ત્યારપછી લોકે રાજગાદી કહાડી નાખી આરકન એ ઉપનામના અધિકારીઓ ઠેરવી તેમને રાજકારભાર સોંપ્યો. પહેલો આરકન, કોડરસનો દીકરો મેડન જીવ્યો ત્યાંલગી હતો પણ પછવાડેથી વર્ષે વર્ષે નવ નવ આરકન નીમાતા થયા હતા.*

અગિયારમાં શૈકામાં ઘણાક લોક ગ્રીસ છોડી બીજે દેશાંતરે ઈટલીમાં, ભૂમધ્ય સમુદ્રના ટાપુઓમાં ને એશિયા માઈનરમાં જઈ વસ્યા.

દશમાં શૈકામાં હીસિયડ ને હોમર એ બે ગ્રીક કવિયો નામાંકિત થયા. હીસિયડે ગ્રીકનાં દેવદેવીઓનું અને દિવસદિવસનાં કર્મનું વર્ણન કર્યું છે. હોમરે ઈલિયડમાં ગ્રીક ટ્રોજનની લડાઈનું અને ઓડીસીમાં યુલિસિઝ જોદ્ધાને ટ્રોયથી પાછાં આવતાં ઘણી ઘણી વિપત્તી પડી તેનું વર્ણન કર્યું છે. હીસિયડ ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૯૪૪માં ને હોમર ૯૦૭ માં હતો.

દર્શન ૪ થું.

ચંદ્રવંશી રાજ્ય—(દ્વાપરનો અંત ને કલિયુગનો પ્રારંભ).

આર્યાવર્ત્તમાં દ્વાપરને અંતે કૌરવ પાંડવનું મોટું યુદ્ધ થયું ને તેમાં પાંડવો જીત્યા. એમાંના યુધિષ્ઠિરે હસ્તિનાપુરનું રાજપદ ધારણ કરી પોતાના નામનો શક પ્રવર્ત્તાવ્યો. છતરીસવર્ષ રાજ કરીને પાંડવો હિમાળે ગયા ને કળિયુગનો આરંભ થયો. અર્જુનના દીકરાના દીકરા પરિક્ષિતે ૬૦ વર્ષ ને એના જન્મેજયે ૮૪ વર્ષ ને એના દીકરા શતાનિકે ૮૨ વર્ષ રાજ કર્યું. પછી પચીસમા રાજા ક્ષેમક—ક્ષેમરાજને નંદકુળના વિશારદે મારીનાખી ચંદ્રવંશી ગાદીનો અંત આણ્યો. મગધમાં (બહાર પ્રાંતમાં) જરાસંધના વંશજો રાજ કરતા તેની સમાપ્તિ નંદે કીધી ને એના વંશજો રાજકરતા થયા—એ રાજાઓએ ઘણાએક ક્ષત્રીઓનો સંહાર કીધો.

ઈરાનના બાદશાહ ડરાયસે સિંધુ ને સતલજ એ બેની વચમાંના પ્રદેશને જીતી પોતાનો એકસુબો ગણ્યો હતો ને અહીં તેનો એક છત્રપ રહેતો.†

* દશ દશ વર્ષે આરકન બદલાતા થયા તે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૭૫૪ થી અને વર્ષે વર્ષ નવા થવા લાગ્યા તે ૬૮૪ થી.

† ઈજીપ્તના સિસોસ્ટ્રિસ રાજાએ અને આસીરિયાની સેમિરામિસ રાણીએ અને ગ્રીસના બાકસે હિંદુસ્થાનમાં પોતાનાં લશ્કર મોકલ્યાં હતાં એમ કેટલાએક જણે લખ્યું છે. પણ તે હાલના વિદ્વાનો માનતા નથી. ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૪૮ થી તે ૫૯૫ સુધીમાં સીથિયન લોક હિંદુસ્થાનમાં આવેલા એમ માનવાને કારણ છે કે એજ કાળાંતરમાં તે ભટકતા લોક ઈરાન ઉપર પણ તૂટી પડયા હતા. તક્ષક વંશના દશ પુરૂષોએ હિંદુસ્થાનમાં રાજ કીધું હતું એમ પુરાણોમાં લખ્યું છે તે સીથિયન હશે. ડરાયસે ઈરાનમાં ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૨૧ થી ૪૮૫ સુધી રાજ કર્યું. હિંદુસ્થાનના સુબાની વસુલાત ઈરાની રાજની કુલ વસુલાતનો ત્રીજો હિસ્સો હતો.

તત્વજ્ઞાન વિષય ઘણો ચરચાયાથી અનેક મત આવ્યાં હતાં ને કેટલાક બ્રાહ્મણ પંડિતો પણ નિરીશ્વરવાદ પ્રગટ કરતા. વેદોક્ત ધર્મના આગ્રહી બ્રાહ્મણો કાળવર્ત્તમાનનો વિચાર ન કરતાં લોકને આચાર શુદ્ધિ વિષયનોજ બોધ કર્યા કરતા ને જાતિભેદ વધારતા. પરદેશી લોકના આવવાથી, રાજ્યોની અવ્યવસ્થાથી ને અનેક મતવાદથી લોકનાં મન પોતાના સંસારવ્યવહારમાં ને ધર્મવિષયમાં અતિ ચંચળ હતાં. પરિણામે આ જોવામાં આવ્યું કે કેટલાએક બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રીઓએ મળીને વેદોકત ધર્મથી જુદો પણ તે કાળના સર્વ જાતિના લોકને અનુકૂળ આવે તેવો ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો. એ બૌદ્ધ ધર્મને પુષ્ટિ આપનાર નેપાળની તળેટીના એક પ્રદેશના ક્ષત્રી રાજાનો પુત્ર હતો. એ વિરાગી થઈ જ્ઞાન પામી ઓથો બુદ્ધ—શાકયમુનિ—ગૌતમ એ નામે પ્રસિદ્ધ થયો. એનાં મરણનું વર્ષ યુરોપિયન પંડિતો ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૪૩ નું નક્કી કરે છે.* એ ધર્મમાંથી એક નવો ફાંટો નીકળેલો તે જૈન ધર્મ કહેવાયો અને એનો ચોવીસમો તીર્થંકર મહાવીર વિક્રમ શકની પહેલાં ૪૭૦ વર્ષ ઉપર હતો એમ જૈન પુસ્તકોમાં લખેલું છે.

ઇજીપ્ટ. (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ શૈકા ૧૦—૬).

ઈજીપ્ટના એક રાજાની દીકરીને સોલોમન પરણ્યો હતો અને સેશાકે જૂડીઆ ઉપર હુમલો કર્યો હતો (૯૭૧). રાજ્ય પ્રદેશોના બાર ભાગ કરવામાં આવ્યા હતા (૬૭૧ માં) ને અકેકેકમાં અકેકેકો રાજા રાજ કરતો. એઓમાં પરસ્પર કલહ થયેથી પોતાનામાંના એક સામેટિકસને હાંકી કહાડવામાં આવ્યો હતો પણ એણે ગ્રીક લોકના મુસારદાર લશ્કરની મદદે પાછા આવી શત્રુઓને ભગાડયા ને પોતે એકલો સ્વતંત્ર રાજા થયો ને મેમ્ફસને રાજધાની કરી. એણે પરદેશી વેપારીઓને બંદરોમાં આવવા દીધા ને વેપારને વધાર્યો. પૂર્વે આકૃતિ રૂપ સંજ્ઞાવાળું લખાણ હતું પણ એના રાજથી વર્ણલિપિવડે લખાણ ચાલવા માંડયું. એ રાજાની પહેલાં એક સિસોસ્ટ્રિસ શિવાયે બીજો કોઈ લડવૈયો જોસ્સાવાળો નહોતો. સામેટિકસે લોકના ઉપર ઝાઝો કરભાર મૂક્યાવિના રાજ્યને આબાદ કર્યું. એ ગ્રીક લોકનો પક્ષકારી હતો ને આથેન્સના લોક સાથે વધારે મેળાપ રાખતો.

એનો દીકરો કેરો નીકો (૬૧૭—૬૦૧) એણે દેશો જીતવાના મનસુબા કરી મોટી જોડવણો કરી હતી. તેણે યુક્રેટિસ નદી સૂધીના પ્રદેશ જીતી લઈને ત્યાં મોટું લશ્કર રાખ્યુ હતું. જૂડાનો રાજા જોસાયા લડાઈમાં કપાઈ ગયો હતો ને તેનું રાજ ઈજીપ્ટના તાબામાં ગણાતું. નીકોએ નૈઈલનદીને રાતો સમુદ્ર એ બેને નેહેરથી જોડી નાખવાનું કામ ચલાવ્યું હતું પણ તે પાર પડયું નહોતું—કહેવાય છે કે ૧૨૦૦૦૦) માણસ મરણ પામ્યાં હતાં. તેના હુકમથી ફિનીશિયન વહાણોનો એક કાફલો ત્રણ વર્ષે આફ્રિકાની પ્રદક્ષિણા કરી આવ્યો હતો.

* એક અંગરેજ ૪૭૭ ઠેરવે છે. ચીનમાં કનફ્યુશિયસ જેણે રાજ્યમાં સર્વે પદવીનું માન મેળવ્યું હતું ને જેણે મોટા તત્વશોધક આચાર્ય રૂપે ચીનાઓને નવો ધર્મબોધ આપ્યો હતો ને રાજધારા બાંધ્યા હતા તે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૫૦ સેકમાં જન્મ્યો હતો. ગ્રીક તત્વજ્ઞાની પિથાગોરસ ૫૪૦-૫૧૦ વર્ષોમાં હતો અને ઇરાનના જરતોસ્તને માટે કેટલાક કહે છે કે તે પણ તે કાળમાંજ હતો.

ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૦૬ માં આસીરિયાનો નેબુકડનેઝર બીજો એણે ઈજીપ્ટનાં રાજાને હરાવ્યો હતો, ને ત્યારથી ઈજીપ્ટના રાજની સત્તા સરહદ બહારના પ્રાંતો ઉપરથી ટળી હતી. નીકો ૬૦૧ માં મૂઓ ને તેનો દીકરો સાંમિસ રાજા થયો; એ છઠ્ઠે વર્ષે મૂઓ ને એપ્રિઈઝ થયો તેને નેબુકડનેઝરે હરાવી મરાવી નાખ્યો. એ પ્રમાણે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૬૯ માં સાંમિટીકસના વંશની સમાપ્તિ થઈ. પછી આમાસિસ ગાદીએ બેઠો. એ એક ગ્રીક સ્ત્રી સાથે પરણ્યો હતો. ઈજીપ્ટના એક એજ રાજાએ સૈપ્રસ ટાપુ પોતાની સત્તામાં આણ્યો હતો. તેના રાજમાં પીથાગોરસ, સોલન, થાલિસ એ પંડિતોએ નૈલ નદીનાં તટ જોયાં હતાં. તેણે કેટલાએક જૂના કાયદા જે વચમાં બંધ પડયા હતા તે પાછા ચાલુ કર્યા અને વર્ષે વર્ષે પોતાની પ્રજાની ગણતરી કરાવવાનો ચાલ કહાડયો. તેણે ૪૪ વર્ષ રાજ કર્યું ને ઈરાનનો કમ્બૈસિઝ તેના રાજ ઉપર હુમલો કરવાની તૈઆરી કરતો હતો તેવામાં તે મૂઓ. પછી સાંમિનિટસ રાજ કરતો હતો તેવામાં (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૨૫) ઈરાની લશ્કર નૈલ નદીને બંને કાંઠે ફરીવળ્યું ને એક લડાઈ કરી ઈજીપ્ટને પોતાના તાબામ લીધું તે ફરી પાછું સ્વતંત્ર થયુંજ નહીં.*

આસીરિયા. (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ શૈકા ૬ સૂધી)

આશર શૈનારમાં (બાબિલોનિયામાં) વસ્યો હતો પણ પછી તેણે ઉત્તર તરફ નિનેવે ને બીજાં શહેરો વસાવ્યાં હતાં. એજ કાળે અથવા થોડુંએક પહેલાં નિમરોડ જે પણ બાબિલોનિયામાં વસ્યો હતો તેણે આશરને હાંકી મહેલ્યો હતો. પછી તેણે આસીરિયામાં જઈ આશરને હસ્તક થોડોક પ્રદેશ રહેવા દેઈ બાકીનો પોતાની સત્તામાં આણ્યો હતો. નિમરોડ પછી તેર રાજા થયા ને પછી ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૯૬૮ માં નૈનસ રાજા થયો. એણે બાબિલોનિયા, મીડીઆ, આરમીનિયા ને બીજા પ્રાંતો તાબે કર્યા. બાકટ્રિયન લોક સામા થયા હતા પણ તેઓ પણ પછવાડેથી તાબે થયા હતા.

નૈનસે નિનેવે શહેરને ફરીથી ઘણું સુંદર બંધાવ્યું તેમ તેની સ્ત્રી સેમિરામિસે બાબિલનને વધારે સુંદર બંધાવ્યું—વીસ લાખ માણસ બે વર્ષે તે બાંધી રહ્યાં હતાં. એ રાણીએ બીજાં પણ કેટલાંક શહેર નવાં બંધાવ્યાં હતાં તેમ તેણે પોતાનાં રાજમાં ઠામ ઠામ પાણીની નહેરો વાળી હતી, પહાડોને ખોદી સપાટ પ્રદેશ કર્યા હતા ને રસ્તાઓ બંધાવ્યા હતા. બેંતાળીસ વર્ષ રાજ કરીને ૬૨ વર્ષની ઉમરે સેમિરામિસે પોતાના દીકરા નીનિયસને ગાદી સોંપી. એ નીનિયસથી માડીને તે સારડનપેલસ સૂધી જેટલા રાજા થયા તે સઘળાઓએ રાજકાજથી દૂર રહી મોજમઝામાં કાળ ગુજાર્યો હતો. ઈજીપ્ટના સિસોસ્ટ્રિસે આસીરિયાના રાજ ઉપર ખંડણી નાખી હતી પણ રાજસત્તામાં હાથ ઘાલ્યો નહોતો.

સારડનપેલસ એ આસીરિયાનો છેલ્લો રાજા હતો. એ ઘણોજ વિષયાસકત ને આળસુ હતો તેથી તેના ઉપર તેની પ્રજાનો અ-

*માનિસથી ગણતાં ૨૬ મો રાજવંશ પૂરો થયો. શિકન્દરનાં મરણ પછી ટોલેમીએ ૩૨૩ માં નવી રાજગાદી થાપી તે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૦ સૂધી કલીઓપેટ્રાના વખત સૂધી રહી ને પછી ઈજીપ્ટ રોમના રાજનો પ્રાંત ગણાયો. પછી સારાસેન ને મામેલ્યૂક એ લોકના તાબામાં અનુક્રમે આવ્યો ને હાલ તુર્કસ્તાનના તાબાનો ગણાયછે.

ભાવ થયો હતો. બાબિલનનો એક ઉપાધ્યો બેલેસિસ એણે મીડીઆના સુબા આરબેસિઝ સાથે ગોઠવણ કરી બંડ ઉઠાવ્યું. એની જાણ થતાંજ સારડનેપેલસ થોડા દહાડા મહેલના એક ખુણાના ઓરડામાં ભરાઈ રહ્યો, પણ પછી હિંમત આણી તેણે ભરોસાદાર લડવૈયાઓનું લશ્કર એકઠું કરી બળવાખોરોની સામાં લડી તેઓને ત્રણવાર હરાવ્યા. પણ નિનેવેનું લશ્કર જેણે બે વર્ષ સુધી તો શત્રુની સામાં ટકાવ કીધો હતો તેને કુમક કરવા રાજાને પાછું રાજધાની તરફ આવવું પડયું. તેવામાં વળી ટિગ્રિસ નદીને પૂર આવ્યાથી કોટનો ઘણોક ભાગ પડી ગયો હતો ને શત્રુઓ ધસ્યા આવતા હતા. સારડનેપેલસે શત્રુને હાથ ન મરવું એવા વિચારથી મોટી ચિતા ખડકાવી અને તેમાં તે પોતાની સ્ત્રીઓ તથા ધનમાલ સાથે બળી મૂઓ—ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૭૫૯ માં.

પછી આસીરિયાનું બહુ મોટું રાજ્ય ત્રણ રાજ્યમાં વહેંચાયું;-નિનેવેવાળું ૧૩૦ વર્ષ પછી પાછું બાબિલનની સાથે જોડાયું; બાબિલનવાળું જે બેલસિસે હસ્તગત કરેલું તેનો ૨૨૦ વર્ષ પછી ઈરાનના **સૈરસે** અંત આણ્યો; અને મીડિઆનું રાજ જે આરબેસિઝે સ્વતંત્ર પોતાનું કીધું તેપણ સૈરસે ઈરાની રાજમાં ભેળ્યું. એ ત્રણ સંબંધી જાણવા જેવું આ પ્રમાણે છે:—

નિનેવેનું રાજ સારડનેપેલસના દીકરા **પલ્લ** એણે ચલાવ્યું ને એનો દીકરો **ટીગલથપીલેસર** એણે ૭૪૦ માં ઈસ્રાએલના રાજ ઉપર હલ્લો કર્યો, ડમાસ્કસનું રાજ ઉંધું વાળ્યું, એ બંને રાજના કેટલાક લોકને બંધીવાન કરી પોતાના રાજ્યમાં આણી રાખ્યા, અને જૂડીઆના રાજ ઉપર ખંડણી નાખી. તે ઓગણીસ વર્ષ રાજ કરીને ૭૨૮ માં મૂઓ. એનો દીકરો **શાલમેનેસર** એણે ઈસ્રાએલનાં રાજની સમાપ્તિ કીધી (મંડાયા પછી ૨૫૪ વર્ષે) અને ફિનીશિયાનાં ઘણાંક સંસ્થાનો જીતી તે ઉપર ખંડણી બેસાડી. શાલમેનેસર ૭૧૪માં મૂઓ ને તેનો દીકરો **સેનાકરીબ** ગાદીએ બેઠો. તેણે જૂડીઆ ઉપર હલ્લો કીધો પણ લશ્કરમાં મરકી ચાલવાથી તે **જરૂસલેમ** શહેર લેઈ શક્યો નહીં. એ બળાપામાં તે યાહુદીઓ ઉપર અતિશય નિર્દય થયો—તે દરરોજ ઘણાક જણને કાપી નખાવતો. તેને તેના બે દીકરાઓ ૭૦૭ માં મારીનાખી નાસી ગયા તેથી ત્રીજો દીકરો **એસારહેડન** ગાદીએ બેઠો. તેણે બાબિલનના રાજ્યમાં બખેડા થતા તેનો લાભ લેઈને તે રાજ્યને ૬૮૦ માં પોતાનાં રાજ્યસાથે જોડી નાખ્યું. (બાબિલનમાં નિનેવેના અમલદાર ૬૪૭ સુધી હતા). તેણે સીરિયા, ઈજીપ્ટ, એથિયોપિયા વગેરે રાજ્યોને તાબામાં રાખ્યાં હતાં. તે બેંતાળીસ વર્ષ રાજ કરી મૂઓ ને તેનો દીકરો **નેબુકડનેઝર** એણે મીડીઆના **ફ્રેઓરટિસને** હરાવી કાપીનાખ્યો (૬૨૫ માં). તેણે મોટું લશ્કર જૂડીઆમાં મોકલ્યું પણ તે હાર્યું અને ત્યારપછી તેની જ્યાં ત્યાં હાર થતી ચાલી. તે બાત્રીસ વર્ષ રાજ કરીને મૂઓ. એના દીકરાના રાજમાં **નેબોપોલાસર** જે બાબિલનનો સૂબો હતો તેણે પોતાને સ્વતંત્ર રાજા કહેવડાવ્યું ને મીડીઆના રાજ સાથે મેળાપ રાખ્યો. પછી એ બંને રાજના લશ્કરે નિનેવેને ઘેરો ઘાલી તેનો નાશ કર્યો. એથી નિનેવે આસીરિયાનું બીજીવારનું રાજ બાબિલનના રાજમાં ગણાયું (૬૨૫ માં).

બાબિલનના રાજમાં **નેબોનેસર** એણે ૭૪૭ માં પોતાના નામનો શક ચલાવ્યો.

પછીના રાજા નિર્બળ થયા ને રાજ ૬૮૦ થી તે ૬૨૫ સૂધી નિનેવેના રાજમાં ગણાયું. **નેબોપોલાસ્સર** એણે પાછું તે સ્વતંત્ર કીધું. એની સત્તા વધી ગઈ જોઈ ઈજીપ્ટના **નીકો**-એ યુફ્રેટ્રિસ નદીની પશ્ચિમનો સઘળો મુલખ પોતાના તાબામાં આણવાને લડાઈઓ કીધી પણ નેબોપોલાસ્સરનો દીકરો **નેબુકડનેઝર** (એ મોટો કહેવાયો છે) તેણે નીકોને હરાવ્યો ને **જરૂસલેમ**ને ઘેરો ઘાલ્યો. તેવામાં તેના બાપના મરણના સમાચાર આવ્યા તે ઉપરથી તે ઘણાક યાહુદીઓને બંધીવાન કરી સાથે લેઈ રાજગાદીએ બેસવાને બાબિલન પાછો આવ્યો (૬૦૪ માં). એ વર્ષથી યાહુદી લોક બાબિલનમાં કેદી રહ્યા. તેઓનો છૂટકારો ૭૦ વર્ષ પછી સૈરસે કીધો હતો.

નેબુકડનેઝરે બાબિલનનાં રાજનો પૂર્ણ ઉત્કર્ષ કર્યો—જૂડીઆ, ઐડયુમિયા, આમન, મોઆબ એ સંધાંને જીત્યાં, સીરિયાની સત્તા છેક તોડી પાડીને ઈરાનને તાબે કર્યું. તેણે **જરૂસલેમ**ને અઢાર મહીના ઘેરો ઘાલ્યા પછી **૫૮૭** માં લીધું. તેણે ઘણાંક ફિનીશિયન લોકનાં નગર લીધાં ને ઈજીપ્ટ તથા એથીઓપીઆને અગ્નિ તથા તરવારવડે પોતાની આણ માનતાં કીધાં; પાછાં બાબિલન આવીને તેણે વેપાર ઉદ્યમ હુન્નરને ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું. નેબુકડનેઝર ૫૬૧ માં મૂઓ ને તેના દીકરાને મારીનાખીને **રિગ્લિસ્સર** (૫૫૯ માં) ગાદીએ બેઠો. એ સૈરસ સાથે લડતાં (૫૫૫ માં) મૂઓ ને તેના દીકરાને નવ મહિના પછી તેની પ્રજાએ મારીનાખ્યો. વળી પાછો અસલ રાજકુળનો બેલશાઝર ગાદીએ આવ્યો. એ મોજમઝામાં ગુલતાન રહેતો પણ તેની ડાહી મા **નિટોક્રિસ** જે રૂડી રીતે રાજ ચલાવતી તેણે મીડીઆના રાજ્યના હુમલામાંથી બચાવવાને બાબિલનના કિલ્લાને મજબૂત કર્યો હતો ને લીડિયાના* રાજસાથે મેળાપ રાખ્યો હતો. ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૪૫ માં થિમ્બરાની લડાઈમાં મીડીઆનું મોટું લશ્કર હાર્યું પણ પાંચવર્ષ પછી સૈરસે બાબિલનનાં મોટાં રાજનો નાશ કરી પોતાનાં રાજ સાથે જોડીનાખ્યું.

મીડીઆ જૂના વખતથી આસીરિયાનો એ-

* એશિયા મૈનરમાં ઘણાંએક નાનાં નાનાં રાજ્યો હતાં પણ તેમાં લીડિયાનું રાજ ત્યાંના રાજા આલીઆટિસે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ સાતમાં સૈકામાં સીથિયન લોકને પાછા હઠાવ્યા ત્યારપછી બહુ જોરાવર ગણાતું થયું. લીડિયન લોક પિલાસજીયન હતા ને પછવાડેથી હરક્યુલીસના વંશમાંના કોઇએ રાજ માડ્યું હતું. લીડીયા તથા મીડીઆ વચ્ચે ૬૦૧ ની ૩૦ મી સપ્ટેંબરે લડાઇ ચાલતી હતી તે સૂરજ આઓ ઘેરાઈ ગએથી બંધ પડી હતી. આલીઆટિસ્સનો દીકરો **ક્રીસસ** તેણે ૫૬૦ થી તે ૫૪૬ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેણે એશિયાના સઘળાં ગ્રીક સંસ્થાનોને પોતાની સત્તામાં આણ્યાં હતાં. જેવામાં તે પોતાના બાપની સાથે રાજ કરતો તેવામાં સોલન, ઇસપ વગેરે કેટલાક ગ્રીક વિદ્વાનો તેની પાસે હતા. તેણે એક પ્રસંગે સોલનને પૂછેલું કે તારા જોવામાં શ્રેષ્ઠ સુખી કોણ આવ્યું છે? સોલને ઉત્તર વાળ્યો હતો કે માણસે જ્યાં લગી પોતાની જીંદગી સુખમાં પૂરી નથી કાઢી ત્યાં લગી તે પૂરો સુખી છે એમ કહેવાય નહીં. જ્યારે સૈરસની સામે લડાઈ કરતાં તે હાર્યો ને રાજધાની સારડિસ શત્રુને હાથ ગઇ ત્યારે સૈરસના હુકમથી તે જીવતો બળી મરવાને ચિતા આગળ આવી ઉભો તેટલે તેને સોલનનું કહેલું યાદ આવ્યું ને તેણે ત્રણવાર સોલનનું નામ દીધું હતું. તેનું શામાટે નામ દીધું તે પૂછીલેતાં સૈરસે પણ સમજીને તેને જીવતો રાખી પોતાનો દોસ્ત કરી માન્યો હતો.

ક સૂબો ગણાતો પણ ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૭૫૯ માં તે સ્વતંત્ર રાજ થયું હતું. ડિયોસીઝે ૫૩ વર્ષ રાજ કર્યું (૭૩૩-૬૮૦) તેમાં તેણે માજી અને બીજા પાંચ જાતિના લોકને એકત્ર કરી એક રાજ્યસત્તામાં રાખ્યા. ફ્રેઓરટિસ એણે ૬૮૦ માં ઈરાનને તાબે કર્યું. સૈઆકસરીસ પહેલો એણે (૬૪૮ માં) સીથિયન લોક જેઓ એશિયામાં જ્યાં ત્યાં ફરીવળ્યા હતા ને જેઓ ઈજીપ્ટની સરહદ સૂધી પહોંચ્યા હતા તેઓ થકી પોતાનાં રાજનું રક્ષણ કર્યું. તેણે બાબિલન સાથે મળીને નિનેવેનો નાશ કીધો. તે ૫૯૫માં મૂઓ ને તેનો દીકરો આસ્તૈઆજીસ મોટી સત્તા ધરાવનારો રાજા કહેવાયો.

ઈરાન. (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ શૈકા ૬-૫)

એ પ્રદેશ ઘણોક કાળ આસીરિયાની ને કેટલોક કાળ મીડીઆની સત્તા તળે હતો તો પણ ત્યાંના કારભાર કરનારા અધિકારીઓ તો ઈરાનીઓજ હતા ને તેમાં એક મુખ્ય અધિકારી-રાજા જેવો હતો. ઈરાનની જૂની તવારીખમાં બાદશાહ **જમશેદ** જેને ગ્રીકલોક સૈરસના પૂર્વજમાંનો એક ગણેછે તેજ એક નામાંકિત હતો. ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૮૦ માં જ્યારે ઈરાન મીડીઆની સત્તામાં ગયું ત્યારે ત્યાંના લોકની દશ જાત હતી. ત્રણ જાત અમીર તથા લડવૈયાની ને એમાંની એક રાજસત્તા ચલાવતી; બીજી ત્રણ મહેનત મજુરી કરનારી ને ચાર ભરવાડની હતી. ઈરાનીઓ સૂર્ય-અગ્નિને જગદીશ્વરનું ગુણસ્વરૂપ માની પૂજતા ને ગ્રહતારાને પણ માનતા. મીડીઆમાં **માજી** નામના ધર્મોપાધ્યાઓએ ઈરાનીઓના ધર્મમાં ઘણુંક નવું ધર્મકર્મ દાખલ કર્યું હતું પણ **જરતોસ્ત પેગંબરે** પાછો ફેરફાર કરીનાખી ઈરાનીઓને નવોજ ધર્મબોધ કીધો.

ઈરાનના રાજા કમ્બૈસિઝનો દીકરો **સૈરસ** (**કેખુશરૂ**) એણે પોતાની માનો બાપ આસ્તૈઆજીસ જે મીડીઆનો રાજા હતો તેને લડાઈમાં હરાવી કેદ કીધો (૫૫૯ માં) ને મીડીઆના લોકે સૈરસને પોતાનો રાજા કરી માન્યો. તેણે ૫૪૬ માં લીડિયાના રાજને ઉંધું વાળ્યું. એશિયા માઈનરમાં ગ્રીકલોકે વસાવેલાં શહેર હતાં તે સૈરસના સરદાર હારપેગસે તાબે કર્યાં. સૈરસે ૫૩૮ માં બાબિલનનાં મોટા રાજનો અંત આણ્યો અને ત્યાંના રાજાઓએ ૫૦ હજાર યાહુદીઓને કેદ કર્યા હતા તેઓનો છૂટકારો કરી તેઓને વતન જવાની રજા આપી. ૫૩૬ માં તેનો મામો મરણ પામ્યો ને તેવામાં તેના બાપે પણ તેને ઈરાનની ગાદી સોંપી. પછી તે **માસાજીટે** નામના સીથિયન લોકની સાથે લડતાં કપાઈ પડયો. સૈરસ ઈરાનથી લશ્કર લેઈ દેશ જીતવા પ્રથમ નીકળેલો તે ૫૬૦ માં; પણ ૫૩૬ થી તે ૫૨૯ સૂધી તેણે રાજ કીધું. એનાં રાજનો વિસ્તાર ભૂમધ્ય સમુદ્ર તથા ઈજીપ્ટથી તે હિન્દી મહાસાગર સૂધી અને એથીઓપિયાથી તે યૂફ્રેટિસ તથા કાસ્પિયન સમુદ્ર સૂધીનો હતો. સૈરસે **પર્સી** પોલીસ રાજધાનીમાં મોટો મહેલ બંધાવવો શરૂ કીધો હતો ને તે ઝેરકિસઝની કારકીર્દીમાં પૂરો બંધાઈ રહ્યો હતો.

સૈરસની પછી કમ્બૈસીઝે ૫૨૧ સૂધી રાજ કર્યું ને તેમાં ઈજીપ્ટને પોતાના રાજસાથે જોડયું. ઈજીપ્ટથી પાછા આવતાં તેણે સાંભળ્યું કે માજી લોકે સ્મેરડિસ નામના એક શખ્સને રાજગાદીએ બેસાડવાની તજવીજ કીધી છે; તરતજ તે ઘોડા ઉપરથી નીચે કૂદીપડયો પણ તેટલે તરવારનું મ્યાન નીકળી પડયું ને તેની જાંઘમાં જખમ થયું ને એથી તે મરણ પામ્યો. પછવાડેથી સ્મેરડિસ ઠગારાને ખોળી કહાડી મારી નખાવવામાં આવ્યો ને માજી લોકની

પણ કતલ કરાવવામાં આવી હતી. ડરાયસ હિસ્તાસ્પિસે (૫૨૧ થી તે ૪૮૫) રાજ કર્યું તેમાં તેણે ઐઓનિયન સંસ્થાની લોકનો એક સંપ હતો તે તોડયો અને થ્રેસ, માસીડન, પશ્ચિમ હિંદુસ્થાન ને આફ્રિકા એ પ્રદેશોમાં સત્તા બેસાડી. પણ સીથિયન લોકના ઉપર હુમલો કરતાં તે પોતે હાર્યો (૫૧૩માં) ને ગ્રીસમાં તેનાં લશ્કરે મારેથનની લડાઈમાં ભારે હાર ખાધી (૪૯૦માં).ડરાયસે લડાઈઓ કરીને પોતાનું રાજબળ ઓછું કર્યું હતું પણ તેણે પોતાના રાજના વીસ સુબા કરીને રાજકારભારની ગોઠવણ ઘણી સારી કરી હતી.

ગ્રીસ (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ શૈકા ૯—૬)

સ્પાર્ટા સંસ્થાનમાં એક કાળે બબ્બે રાજા સાથે રાજ્ય કરતા. ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૮૮૪ માં એક રાજા બાળક હતો ને તેની વતીનો કારભાર તેનો કાકો લૈકરગસ કરતો. એણે પોતાના રાજના લોકને કાયદા આપવાની જરૂર જોઈ પ્રથમતો ક્રીટ જઈ મૈનસના કાયદાનો અભ્યાસ કીધો ને પછી એશિયા ઈજીપ્ટમાં જઈ ત્યાંના રાજકારભારની રીત જાણી લીધી. અઢાર વર્ષ પ્રવાસ કરી તે પાછો સ્પાર્ટામાં આવ્યો. પછી તેણે રાજ્યમાં નવી વ્યવસ્થા કરી અને લોકને શપથ લેવડાવ્યા કે હું પ્રવાસ કરી પાછો આવું ત્યાંસૂધી કોઈએ મારા કરેલા ધારા ફેરવવા નહીં ને તે પ્રમાણેજ વર્તવું. પછી તે પાછા ન આવવાનો વિચાર કરી પ્રવાસ કરવા નીકળી પડયો.

લૈકરગસની રાજનીતિમાં બે હેતુ હતા—એક આ કે રાજાઓને વંશપરંપરાથી જે મોટું માન મળેછે તે કાયમ રાખવું; અને બીજો આ કે લોક શૂરા ને સદ્ગુણી થાય—દેશાભિમાન ને યુદ્ધનીતિમાં મચ્યા રહે. ધર્મવિષયમાં તેણે નવો ફેરફાર કીધો તે આ કે દેવદેવીઓની મૂર્તિઓને શસ્ત્રધારણ કરાવ્યાં. તેના કાયદાથી મરણ પામેલા યોદ્ધાઓને માનસ્મરણમાં સુંદર મિનારા નહોતા બંધાતા ને તેઓનો શોક પણ થતો નહોતો. બે રાજા સાથે રાજ કરતા પણ ૨૮ જણની રાજસભા હતી. જમીનની સરખી વેંચણ કરવામાં આવી હતી—૯ હજાર વાંટા સ્પાર્ટનને ને ૩૦ હજાર લાકોનિયનને આપવામાં આવ્યા હતા અને ગુલામો તે સઘળી જમીન ખેડતા. લોઢાના સિક્કા ચાલતા. સ્પાર્ટન લોક એક ઠેકાણે સાથે જમતા. છોકરાંઓ તે રાજની મિલકતમાં ગણાતાં ને જે ખોડવાળાં અથવા અશક્ત માલમ પડતાં તેઓને મારી નાખવામાં આવતાં. સ્પાર્ટન છોકરાઓ મરણભયને ધિક્કારતા; વડિલ ઉપરીને આજ્ઞાંકિત રહેતા; ને દુસ્સાધ્ય સદ્ગુણ પ્રાપ્ત કરતા. તેઓ અડવાણે પગે ફરતા ને આખાં વર્ષમાં એકજ વસ્ત્ર પહેરતા. વીસ વર્ષની વયે તેઓની કેળવણી પૂરી થતી. દેશભક્તિનાં થોડાંક ગીત મહોડે રાખવાં ને ટુંકાં વાક્ય બોલી મનનો અભિપ્રાય કહી જણાવવો એજ તેઓનું ભણતર હતું.

સ્પાર્ટા ને મેસ્સેનિયા એ બે સંસ્થાન વચ્ચે લડાઈ ચાલી તેમાં પહેલી ૭૪૩—૭૨૩ સૂધી ને બીજી ૬૮૫ થી તે ૬૬૮ સૂધી; એ લડાઈઓનું શેવટ આ આવ્યું કે મેસ્સેનિયન લોક હાર્યા ને તાબે થઈ રહ્યા.*

* મેસ્સેનિયાનો પ્રદેશ રસાળ હતો તે ઉપર સ્પાર્ટાના પહાડી લોકની દાઢ હતી. મેસ્સેનિયન લોક સૂધા ને ખેતી કામ કરનારા હતા તોપણ લડવૈયા ઓછા નહોતા. જ્યારે ત્યારે બંને સંસ્થાનો વચ્ચે ટંટાના બનાવો બન્યા કરતા. પહેલી લડાઈમાં મેસ્સેનિયન આરિસ્ટોડીમસ

કલીઓમીનીઝ રાજા (૫૧૫-૪૯૧) શૂરો પણ ઉદ્ધતહતો. તેણે **આરગોલિસ સંસ્થાન**ના લોકને લડાઈથી જીત્યા. તેણે કેટલીક વખત આથેન્સના સહાય દાખલ ને કેટલીક વાર શત્રુ દાખલ લડાઈ કરી હતી.

આથેન્સના લોકે સ્પાર્ટાનું જોઈને અને પોતાનામાં કલહ થતો જોઈને પોતાને માટે કાયદા ઈચ્છયા. એ કામ તેઓએ ડ્રેકો આરકનને સોંપ્યું (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૨૪ માં). એ પુરુષ જેવો કરડો તેવો ન્યાયી પણ હતો. તેના કાયદામાં મોટા તેમ નાના અપરાધને માટે મોતની શિક્ષા હતી તેથી તે ઘણો કાળ ચાલ્યા નહીં. વળી શ્રીમંત, ધંધાદારી ને શરીરશ્રમ કરનારા એ ત્રણ વર્ગના લોકમાં રાજનીતિ વિષયમાં ઘણાંક મતભેદ પડયા હતા. ફળદ્રૂપ પ્રદેશના લોક શ્રીમંતોની મંડળીને રાજસત્તા આપવાને ઈચ્છતા, પહાડી લોક સૌ લોકનીજ સત્તા થાય તેમ ઈચ્છતા ને કિનારાના પ્રદેશના લોક ઈચ્છતા કે લોકે મત આપવું પણ રાજ-વ્યવસ્થા રાખવાને થોડાએક અધિકારીઓ જોઈએ. ન્યાયાધીશો પક્ષપાતથી ન્યાય કરતા ને તેઓનાજ લેણદાર સામાં થતા એ જોઈ લોકે બંડ ઉઠાવ્યું. પોતાનામાંથી એકને મુખી કરી તેઓએ બંધીખાનાં ખુલ્લાં કીધાં અને શસ્ત્ર ઊગામી જમીનની વહેંચણી, સઘળાં કરજની ફીટણી ને નવી રાજનીતિ માગી. મોટી લડાઈ ઊઠત પણ તેટલામાં કોડ્રૂસનો એક વંશજ **સોલન** એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો કાયદા આપનારો અને આરકન ઠર્યો (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૯૪ માં).*

દેશ રક્ષણને અર્થે પોતાની દીકરીનો દેવને ભોગ આપી લડયો હતો પણ પાછળથી તે હાર્યો હતો ને તણે પોતાની દીકરીની કબર ઉપર પોતાને હાથે પોતાનો શિરચ્છેદ કીધો હતો. બીજીવાર લડાઈ ચાલી તેમાં **આરિસ્ટોમીનીસ** મોટો સદ્ગુણી યોદ્ધો હતો. તેણે બહુ બહુ રીતે દેશાનું રક્ષણ કરવાના ઉપાય કીધા પણ ન ફાવ્યું ત્યારે તેને નાસી જવું પડયું હતું. સ્પાર્ટાના સેનની સરદારી લંગડા **ટીરટ્યૂસ** નામના આથીનીયને કરી હતી—તે એક નિશાળનો મહેતાજી હતો; હથિયાર રાખતો પણ લડવૈયા દાખલ તે વખણાયો નહોતો; તેણે પોતાના જોડેલાં યુદ્ધગીતથી સેનને ઉસકેરી જીતાડયું હતું. મેસ્સેનીઅનોએ ગુલામોની સાથે મળીને ત્રીજીવાર (૪૬૪-૪૫૫) લડાઈ કીધી હતી પણ તેઓ હાર્યા હતા ને **ઐથોમી** શહેર ગુમાવ્યા પછી નાસભાગ કરતા બીજે દેશ વેરાતા જઈ રહ્યા હતા.

* એ ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૩૮ માં જન્મ્યો હતો. એ કુલીન પણ નિર્ધન સ્થિતિમાં હતો તેથી તે પરદેશ જઈ વેપાર ધંધો કરતો ને પોતાને અવકાશ મળતો તેમાં તે વિદ્યાજ્ઞાન સંપાદન કરતો. તે કવિતા પણ કરતો. **સાલેમિસ** ટાપુને માટે, **આથેન્સ ને માગેરા** એ બે સંસ્થાનો વચ્ચે લડાઈ ચાલેલી તેમાં આથીનિયન લોકે હારીને પોતાનો હક ઊઠાવી લીધો હતો. સોલને ૧૦૦ લીટીની કવિતા જોડી ગાંડાનો વેષ ધરી બજારમાં ગાઈ તે ઉપરથી આથીનિયન લોક પાછા ઉશ્કેરાયા હતા. એઓએ સોલનનેજ પોતાનો સરદાર કરી લડીને સાલેમિસમાં પોતાની સત્તા પાછી બેસાડી. પાછી લડાઈ ચાલી પણ સ્પાર્ટાએ આથેન્સના પક્ષનું મત આપ્યું તેથી તે ટાપુ આથેન્સનીજ સત્તામાં રહ્યો. સોલનને સાલેમિસમાં જાગીર મળી હતી તે ઉપરથી તે સાલેમિસનો પણ કહેવાય છે. સોલન તે કાળના સાત મહા પંડિતોમાંનો એક ગણાતો— બીજા છ આ હતા: **મેલેટસ**નો **થાલિઝ**(૫૮૬માં), **પ્રેએની**નો **બૈઆસ** (૫૮૬માં), **લાસીડીમન**નો **ચેલો** (૫૮૬), **મેટીલીની**નો **પિટ્ટેકસ** (૫૯૭), **રહોડસ**નો **ક્લિઓબ્યુલસ** (૫૮૬), **કોરિંથ**નો **પેરીએંડર** (૫૮૫). એ છેલ્લો પંડિત નહોતો પણ પંડિતોને આશ્રય આપનારો હતો એવું હાલના વિદ્વાનો કહેછે.

સોલને ખૂનના શિવાય બીજા બધા કાયદા (ડ્રેકોના) રદ કર્યા. મિલકત પેદાશ પ્રમાણે લોકના વર્ગ કર્યા,* સઘળાં દેવાં માંડીવાળ્યાં, વ્યાજ ઓછું કીધું ને દેણદારને ગુલામ ન કરવા તથા તેઓનાં છોકરાં ન વેચવાં એવું ઠેરવ્યું. લોકની મંડળીઓમાં ને ઈનસાફની દરબારોમાં સર્વ વર્ગના લોકને આવવાનો ને મત આપવાનો હક કર્યો. પણ ન્યાયાધીશો ને રાજસભાના ગૃહસ્થો ઉપલા ત્રણ વર્ગમાંથીજ નીમાતા કીધા. જે વર્ષને માટે જે આરકન (મુખ્ય ન્યાયાધીશ) નીમાયો હોય તે વર્ષમાં તે કોઈ પણ લડાઈમાં જઈ શકતો નહીં. રાજસભામાં વૃદ્ધ, થોડાઘણા દ્રવ્યવન્તને માનવન્ત એવા ૪૦૦ નગરજન હતા ને તે ચિઠ્ઠીઓ નંખાઈ નીમાતા. લોકની મંડળીઓમાં ચારે વર્ગના લોક હતા ને એઓને નવા કાયદા બહાલ રાખવાનો અથવા રદ કરવાનો, ન્યાયાધીશો પસંદ કરવાનો, રાજસભાનાં સોંપેલાં કામોની ભાંજગડ કરવાનો અને રાજસંબંધી મોટા ગુનાહના કામમાં વિચાર આપવાનો હક હતો. વળી જેઓએ કોઈ વાર પણ આરકનનું કામ કર્યું હોય તેવાઓની એક સર્વોપરિ દરબાર કચેરી (આરીઓપેગસ) હતી તેને લોકમંડળીનાં ઠરાવ સુધારવાની અથવા રદ કરવાની તેમ લોકની ને આરકનપણું કરેલું એવા શખસોની નીતિવિષે ચોકસી રાખવાની અને મોટા ગુનાહની તપાસમાં છેલ્લો નિવેડો આણવાની સત્તા હતી. સોલનના કાયદાથી થેટિસ–ચોથા વર્ગને–અનેક જાતના મિશ્ર લોકને રાજકાજમાં સત્તા મળી; અને જોકે એ વર્ગને રાજસભાનો ને એરીઓપેગસનો અંકોશ હતો તોપણ તેણે દહાડે દહાડે પોતાની સત્તા ઘણીજ વધારી દીધી.

એમ કહેવાય છે કે સોલને શપથ ખવડાવ્યા હતા કે અમુક કાળ સૂધી તો તેઓએ કાયદા ફેરવવા નહીં ને પછી તે પ્રવાસ કરવા ગયો હતો. વીસમે વર્ષે તે પાછો આવ્યો ત્યારે તેણે લોકમાં પાછલા ટંટા ચાલતા જોયા. એ ટંટાઓનું શેવટ આ આવ્યું કે કોડ્રસનો એક વંશજ પિસિસ્ટ્રેટસ એણે રાજસત્તા પોતાને હાથ કરી લીધી (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૬૦ માં). તેણે સાલેમિસની લડાઈમાં ખ્યાતિ મેળવી હતી. તેણે ભાષણની છટાથી તથા મળતાવડાંપણાંથી (સોલન સારીપેઠે સામો થયાં છતાં) લોકને વશ કરી લીધા ને પછી અંગરક્ષકજનસમૂહને વધારી કિલ્લો લીધો ને શત્રુઓને હાંકી કહાડયા. પાંચ છ વર્ષ પછી પિસિસ્ટ્રેટસ જે પહાડી લોકનો મુખી હતો તેને સપાટ પ્રદેશના શ્રીમંત લોકના મુખી લૈકરગસે કહાડી મૂક્યો; પણ કાંઠાપ્રદેશના ઘણાક લોકની સહાયતાથી તે પાછો આવી સત્તા ચલાવવા લાગ્યો (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૫૪ માં). તેણે પોતાના શ્વશુરપક્ષને અપમાન કરેલું ને એઓએ લોકને ઉસંકેરેલા તેથી તેને વર્ષ પૂરૂં ન થયું તેટલામાં નાસીજવું પડયું. પણ વળી ૫૪૨ માં તેણે પાછાં આવી સંબંધ, દ્રવ્ય ને સહાયસૈન્ય વધારી પાછી સત્તા મેળવી ને ૫૨૭ માં મૂઓ ત્યાં સૂધી નીરાંતે ભોગવી.† પિસિસ્ટ્રેટસે વિદ્યા-

*જેઓને વર્ષનું ઉત્પન્ન ૫૦૦ બૂશલ ધાન્ય હતું તે પહેલા વર્ગમાં, ૪૦૦ બૂશલના ઉત્પન્નવાળા બીજા વર્ગમાં, ૩૦૦ ના ઉત્પન્નવાળા ત્રીજા વર્ગમાં અને એથી ઓછાં ઉત્પન્નવાળા તે ચોથા વર્ગમાં. એક બૂશલ તે સાત કે આઠ રતલ.

† હકદાર વારમની સામાં થઈ અથવા લોકની ઈચ્છા ઉપરાંત થઈ જેઓ જબરી કરી સત્તા વધારતા તેઓને ગ્રીકલોક ટૈરંટ કહેતા. સોલન કહેતો કે પિસિસ્ટ્રેટસમાં સત્તાલોભ એજ એક દોષ હતો બાકી બીજી સઘળી વાતે તે સદ્ગુણી સત્તાધારી હતો.

નોને આશ્રય આપ્યો, લોકોપયોગી પુસ્તકશાળા સ્થાપી, હોમરની કવિતાનો સંગ્રહ કરાવ્યો, જાહેરબાગની ગોઠવણ કીધી ઈત્યાદિ કામો કર્યાં હતાં.

એની પછી એના દીકરા **હિપ્પારકસે** રૂડી રીતે રાજ કીધું પણ તે **હારમોડિયસ** તથા **આરિસ્ટોજીટન*** એ બેના શસ્ત્રઘાવથી ૫૧૪ માં પડયો; ત્યારપછી તેના ભાઈ **હિપ્પીઅસે** કરડાં થઈ સત્તા ચલાવી. એ ઉપરથી આથીનિયન લોકે સ્પાર્ટાની સહાય માગી તેને કહાડી મૂકી આલ્કમીઓનીડી એને સત્તા આપી (૫૧૦ માં). હિપ્પીઅસ નાસીને ઈરાન જતો રહ્યો†.

ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૦૮ માં કલીસથીનીસે સત્તા ચલાવી. એણે લોકની ચાર જાતિની દશ કીધી ને અકેકેકનાં સો સો મંડળ કીધાં; ઘણાક નવા લોકને નગરજનનો હક આપ્યો ને ગુલામોને સ્વતંત્ર કીધા. તેણે સીપાણીમાં મત લખી આપવાનો ધારો કહાડયો કે જેથી લોક પોતાનામાંનો જે શત્રુ જેવો લાગતો તેની વિરૂદ્ધ તાબડતોબ મત આપી દેતા. ઐસાગોરસે કલીસથીનીસ પાસેથી સત્તા છીનવી લેવાને સ્પાર્ટાની મદદ માગી પણ તે ફાવ્યો નહીં.

થોડાં વર્ષમાં આથેન્સ પોતાના સત્તાધારીઓના ત્રાસથી છૂટયું ને તેણે થીબ્સ સંસ્થાનના મદને ઊતાર્યો, ઉન્મત્ત **કાલસીડિયન** લોકને શિક્ષા પહોંચાડી, **એજૈના**ના લોકસાથે લડાઈ કરી ટેક રાખ્યો અને સ્પાર્ટા—લાસિડીમન ઈર્ષા કરતું તેની સામાં પોતાનું બળ તેજ વધાર્યાં કીધું. તે લડાઈયોથી મળેલી લૂટ વડે મિનારા, મકાન વગેરેથી શોભીતું થયું હતું. **હેલસપોંટ**ના ઉપર ઘણેક ઠેકાણે કોઠીઓ ઘાલવામાં આવી હતી તેથી ઉત્તર ગ્રીસમાં પણ તેનાં વગ વજન વધ્યાં હતાં. **થ્રેસના કેરસોનીસના કારડીઆમાં મિલ્ટાએડિસનું** કુટુંબ રાજ કરતું ને તે પોતાની રાની પ્રજાને સ્વદેશનાં નામને માન આપતાં શીખવતું હતું.‡

સઘળાં સંસ્થાનના ગ્રીક એકઠા મળી નિયમિત કાળે દેવતા તથા શૂરવીર પુરૂષોના સ્મરણ નિમિત્ત કેટલાએક ઓચ્છવ કરતા, ને તેમાં ઓલિમ્પિયા નગરની પાસે **આલ્ફયુસ** નદીને તીરે ચાર ચાર વર્ષને આંતરે **ઓલિમ્પક** નામનો થતો. એ ઓચ્છવ કરવાનો પ્રથમ આરંભ ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૩૫૪ માં થયલો પણ વચમાં તે બંધ પડ્યો હતો. નવમા શૈકામાં તે પાછો ચાલતો થયો. તોપણ તેનો ખરો મહિમા તો ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૭૭૬ ના જુલાઈ મહિનાથી ચાલ્યો--એટલે એ વર્ષથી

* એ બે શખ્સ સ્વતંત્રતાને અર્થે જ્યારે ત્યારે સત્તાધારીઓની સામાં થતા. હારમોડિયસને હિપ્પારકસના રક્ષકજનોએ કાપીનાખ્યો પણ આરિસ્ટોજીટન નાસી ગયો-એ પછવાડેથી પકડાયો હતો ને હિપ્પીઅસે મરણની સજા કરી હતી.

† એ બનાવ ગ્રીસ ને ઈરાન વચ્ચે લડાઈ ચાલી તેનું મૂળ કારણ કહેવાય છે.

‡ નવમા શૈકાને અંતે **આરગોલિસના હેલીનિઝ** લોકનું એક ટોળું **એસેથીઆ**માં જઈ વસ્યું હતું ને માસીડનના રાજનો પાયો નંખાવા જેવું થયું હતું. ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૧૦ માં તે લોક ઈરાની રાજના તાબામાં ગયા પણ ગ્રીક લોકના તે રાજ ઉપર જય થયા તેથી તેઓ ઈરાની ઝુંસરીથી પાછા છૂટ્યા હતા. **પ્લાટી**ની લડાઈથી (૪૭૯) થી તેઓ સ્વતંત્ર થયા હતા; તોપણ શિકંદરનો બાપ **ફિલિપ** એનાજ રાજમાં **માસીડન** એ ગ્રીક રાજ્યોમાંનું એક ગણાવા લાગ્યું હતું.

એ પહેલા ઓલિમ્પિયડનાં પહેલાં વર્ષથી સઘળાં સંસ્થાનના ગ્રીક લોકે પોતાના વ્યવહારમાં કાળની ગણતરી કરવા માડી–ચાર વર્ષનું એક **ઓલિમ્પિયડ**. એ ટાણામાં **એલિસ** સંસ્થાનને સૌ ગ્રીક પવિત્ર માનતા ને તે શત્રુના ભયથી મુક્ત રહેતું. સઘળો કારભાર એલિયન ગ્રીકજ કરતા. ગ્રીસના સઘળા સંસ્થાનના ગ્રીકજ ભેગા થતા એમ નહોતું પણ પરસંસ્થાનના ગ્રીક ને એશિયા આફ્રિકામાંથી બીજા લોક તે ઓચ્છવખેલ જોવાને આવતા. એ ઓચ્છવખેલને અર્થે કોઈ એકાદો પુરુષ સૌને બોલાવતો એમ નહોતું પણ ઘણાંખરાં શહેરની રાજમંડળીની તરફથી ઠામ ઠામ નોતરાં જતાં; અને ભેગા થએલા લોક ઓલિમ્પિયાના દેવના મેમાન રૂપે મનાતા. જ્યાં અખાડા રચાતા તે જગા જયી પુરુષના પૂતળાંઓથી સણગારવામાં આવતી. ત્યાં અનેક પ્રકારની કસરત થતી; પગદોડ, ઘોડદોડ, રથદોડ થતી ને પુસ્તક વંચાતાં તથા ભાષણો થતાં. જે જન જીતતો અથવા શ્રેષ્ઠ જણાતો તેને **લોરલ** અથવા **ઓલિવ** ઝાડનાં પાતરાંનો માત્ર હાર પહેરાવવામાં આવતો. એ માન સઘળા ગ્રીકની તરફથી અપાયલું મનાતું ને જેને મળતું તેનાં કુટુંબના તથા નગરનાં જન પોતાને માન મળ્યું સમજતા. આથેન્સમાં આવો ધારો હતો કે ત્યાંનો કોઈ જીતતો તેને બસેંક રૂપીઆ બક્ષીસ આપવામાં આવતા ને તેને ન્યાયાધીશની ટેબલ પાસે બેસવાનો હક મળતો; અને સ્પાર્ટામાં આવો ધારો હતો કે તેને રણસંગ્રામમાં ઉંચી પદવી આપવામાં આવતી. ઓલિમ્પિયામાં ને તેના પોતાનાં નગરમાં તેનો વરઘોડો કહાડવામાં આવતો અને તેના તથા તેના બાપદાદાનાં તથા નગરનાં યશગીત ગવાતાં.

રોમ (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ શૈકા ૮–૬)

ઈટલી દેશમાં જૂદી જૂદી જાતના ને જૂદી જૂદી બોલી બોલતા ને જૂદી જૂદી સ્થિતિના લોક વસતા હતા ને એઓ પરસ્પર લડાઈઓ કરી એકમેકને અહીંથી તહીં ને તહીંથી અહીં એમ ખસેડતા હતા. ઈ૦ સ૦ પૂ૦ બારમાં શૈકામાં મૂળ વતની લોકે જોરાવર થઈ બીજા સૌને ખસેડી દીધા હતા. એ લોક પોતાના રાજા **લાટિનસ**નાં નામ ઉપરથી **લાટિન** કહેવાતા. કેટલાક કહેછે કે ટ્રોયની લડાઈમાંનો **ઈનીઆસ** યોદ્ધો ઈટલીમાં આવી લાટિનસની દીકરીને પરણ્યો હતો ને **લાવીનીયમ** વસાવી ત્યાં રાજ કરતો. એના વંશનો તેરમો **પ્રોકાસ** હતો. એને બે દીકરા **ન્યુમિટર** ને **આમ્યુલિયસ** એ પરસ્પર દ્વેશ રાખી લડતા તેમાં આમ્યુલિયસનું ફાવ્યું હતું પણ ન્યુમિટરના દીકરાના દીકરા **રોમ્યુલસ** ને **રીમસ** એ બે ભાઈઓએ આમ્યુલીઅસને ગાદી ઉપરથી ઊઠાડી મહેલ્યો હતો.

રોમ્યુલસ બાળપણમાં ઘેટાં ચરાવતો. તે ન્યુમિટરને ગાદીએ બેસાડી પોતે પોતાના ત્રણેક હજાર લૂટારા સાથીઓ સાથે **પાલેટેન** ડુંગરી ઉપર **આલબા** થકી થોડેક છેટે વસ્યો અને ખૂનીઓ તથા નાસીઆવનાર ગુલામોને આશ્રય આપી તેણે વસ્તી વધારી. એરીતે **ટેબર** નદી ઉપર મોટું ગામ વસ્યું ને તે **રોમ** કહેવાયું (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૭૫૩). ગામમાં સ્ત્રીની વસ્તી નહોતી માટે તેણે એક ઓચ્છવખેલ કરવો ઠેરવ્યો ને પડોસના રાજના લોકને જોવા તેડયા. **સબૈન** ને **લાટિન** લોક જોવાને આવ્યા એટલે જુવાનીઆ તે ઉપર ધસ્યા ને સ્ત્રીઓને ઊપાડી લેઈ નાઠા. એ ઊપરથી ભારે લડાઈ ચાલી પણ પછી સબૈન સ્ત્રીઓએ ચાલતી લડાઈમાં ધસી આવી

પોતાના ધણી તથા બાપ એઓને કહ્યું કે હવે પતાવી નાખો. સલાહ થઈ ને તેમાં ઠર્યું કે બન્ને રાજ એકઠાં કરવાં ને બન્ને રાજા સાથે રાજ કરે. એ રીતે રોમમાં બે રાજા રાજ કરતા પણ પછવાડેથી સાથી રાજાને અદાવતીઆઓએ મારીનાખ્યો ત્યારે રોમ્યુલસ એકલોજ રાજ કરતો થયો. તેણે પોતાની પ્રજાના **પાટ્રીશિયન** (શ્રીમંત) ને **પ્લીબિયન** (લોક) એવા બે વર્ગ કર્યા, ધારા બાંધ્યા અને એક રાજસભા ઠેરવી. તેણે સબૈન લોકની ઘણીક રીતભાત પોતાના લોકમાં દાખલ કરી. કેટલેક વર્ષે તેણે ઘણો જુલમ કરવા માડયો ને રાજસભાસદોએ વાવાઝોડાંના અંધારામાં તેને મારી નાખ્યો (૭૧૫ માં). તેઓએ તેનું શબ સંતાડી રાખ્યું ને બૂમ ચલાવી કે તેને સ્વર્ગમાં લેઈજવામાં આવ્યો છે ને તે દેવ થયો છે; ને પછી **કિવરિનસ**ની ડુંગરી ઉપર તેનું દહેરૂં બાંધવામાં આવ્યું હતું.

એક વર્ષ લગણતો રાજસભાએ સત્તા ચલાવી પણ પછી **ન્યુમા પોમ્પિલિયસ** નામના સબૈનને ગાદીએ બેસાડયો. રોમ્યુલસે લોકને લડવૈયા કીધા હતા ને ન્યૂમાએ હુન્નર ધન્ધા શીખવ્યા. તેણે લૈકરગસના કાયદા ઉપરથી નવા કાયદા કીધા અને પૂજન તથા બીજી ધર્મક્રિયાનો વિધિ નકકી કર્યો. તે ૪૩ વર્ષ રાજ કરીને ૬૭૨ માં મરણ પામ્યો. **ટલ્લસ હોસ્ટિલિયસના** રાજ્યમાં (૬૬૭ માં) આલબન લોક સાથે લડાઈ ચાલી તેમાં રોમની તરફથી ત્રણ ભાઈ હોરેશિયે, આલબન તરફના ત્રણ ભાઈ કયુરેશિયે સાથે લડયા ને જીત્યા અને આલબા રોમનાં રાજ્યમાં જોડાયું. ચોથો રાજા આંકસ માર્શિયસને કરવામાં આવ્યો તે સારો કહેવાયો. (૬૧૬ માં) ટારકિવન રાજા થયો તેણે શહેરને પથ્થરનો કોટ કરાવવા માંડયો, રાજસભાસદની સંખ્યા ૩૦૦ ની કીધી અને કેટલાંક લોકોપયોગી કામો કર્યાં. આંકસ રાજાના દીકરાઓએ બે મારાઓ મોકલી ટારકિવનને મરાવી નાખ્યો ને પોતે નાસી ગયા. (૫૭૮ માં) ટારકિવનનો જમાઈ સરવિયસ ટલ્લિયસ રાજા થયો. તેણે રોમનાં રાજને પડોસનાં રાજ્યોમાં મુખ્ય ગણાતું કર્યું, શહેરનો કોટ પૂરો કરાવ્યો, મુલખની મહાલમાં વહેંચણ કરી, વસ્તી ગણવાનો ધારો કહાડ્યો, દોલત પ્રમાણે લોકના વર્ગ અને અકેકા વર્ગના સો સો વિભાગ કીધા. એ રાજાને તેના જમાઈ **ટારકિવને** ઠોર કર્યો ને પછી એ રાજસભાની મંજુરીયત લીધાવિના રાજા થયો ને **મગરૂબ** એઉપનામે ઓળખાયો. તેણે લોકથી ન સહન થાય તેવા જુલમી કાયદા કીધા અને અંગ સંભાળવાને ઘણાં માણસો રાખેલાં હતાં તેને બળે તેણે શ્રીમંત લોક ઉપર પણ બહુ જુલમ ગૂજાર્યો. તોપણ તેણે રોમનાં રાજનું ઉપરીપણું બીજાં રાજ્યો પાસે કબૂલ રખાવ્યું હતું. તેના દીકરાએ **લ્યુક્રેશિયા** નામની સ્ત્રી ઉપર બળાત્કાર કર્યો તે ઉપરથી લોકે ટારકિવનને તેનાં કુટુંબ સહિત રોમમાંથી કહાડી મૂક્યો.—ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૦૯ માં.

દર્શન ૫ મું.

(ઈ૦ સ૦ પૂ૦ શૈકા ૫-૪).

ઈરાન.

ડરાયસ (૫૨૧-૪૮૫) પછી ઝેરકિસિઝ ગાદીએ બેઠો; તેણે ઈજીપ્ટના બલવાખોરોને શિક્ષા કીધી અને ત્યાંના લોકના ઉપર કરડો અમલ કરવાને પોતાના ભાઈને મૂક્યો. તેના બાપે યાહુદીઓને હક આપ્યા હતા તે તેણે કાયમ રાખ્યા. તે ૪૮૦ ના વસંતમાં મોટું લશ્કર લેઈ

ગ્રીસ જીતવાને નીકળ્યો પણ થરમોપિલી,સાલેમિસ, પ્લાટીઆ ને મૈકેલ આગળની લડાઈઓમાં ભારે હાર ખાઇને પાછો આવ્યો. તે ઘણો ઘાતકી ને વ્યસની હતો. તે ૪૬૫ માં ખૂનીઓને હાથે મૂઓ ત્યારપછી સત્રપોએ બખેડા જગાવ્યા ને એમાનાં કેટલાએક તથા ગ્રીક સંસ્થાનીઓ સ્વતંત્ર થયા. બાદશાહો મોજીલા થયા હતા, દરબારમાં સ્ત્રીઓનું ચલણ ચાલતું, સત્રપો એકબીજા સાથે લડતા, ને ગાદીના વારસાને માટે વાંધા ઉઠતા એ કારણોથી ઈરાનનું રાજ કમજોર થઈ રહ્યું. વચમાં, આથેન્સ તથા સ્પાર્ટાના ઝગડામાં ઈરાની રાજે ૩૮૭ માં તે બંનેનું સમાધાન કરી, એશિયાના ગ્રીક સંસ્થાનો પોતાની સત્તામાં રાખવાં ઠેરવી પોતાનું મોટપ રાખ્યું હતું; અને (૩૫૯—૩૩૮) ઈજીપ્ટને પાછું પોતાની સત્તામાં લીધું હતું. આરબેલાની લડાઈથી ઈરાનનું રાજ જે વિસ્તારમાં હિંદુસ્થાનના કરતાં તીજે હિસ્સે વધારે હતું તેને જોતાં જોતાંમાં શિકંદરે ઊંધું વાળ્યું—(૩૩૧ માં)—છેલ્લો બાદશાહ ડરાયસ (દારા) નાઠો ને પોતાનાજ સત્રપને હાથે માર્યો ગયો.

ગ્રીસ.

ઈરાનની રાજસત્તામાં આવેલા એઓનિયન સંસ્થાનના ગ્રીકે આથીનિયનની મદદથી બલવો ઉઠાવેલો ને સારડિસ શહેર બળીગએલું (૪૯૯) તે ઉપરથી અને ઈરાનની દરબારના આસરામાં જઈ રહેલા હિપ્પિયસ ગ્રીકની ઉસકેરણીથી ડરાયસે એક લાખ વીસહજાર માણસનું લશ્કર છસેં વહાણ ભરી ગ્રીસ મોકલ્યું. ડેટિસ ને આરટેફરનિસ એ બે સરદારોએ હિપ્પિયસના દેખડાવ્યા પ્રમાણે પોતાના લશ્કરને આથેન્સની ઈશાને ૧૫ મૈલ ઉપર મારેથનનાં મેદાનમાં છાવણી કરાવી (૪૯૦ માં).

આથીનિયન લડાઈ આપવાને સામાં ચાલ્યા. સત્તાધારીઓએ કામ લાગે તેવા સૌ નગરજનને અને સ્વતંત્ર થવાની ઈચ્છા રાખનારા ગુલામોને પણ હથિયાર બંધાવ્યાં. ધારા પ્રમાણે દશ સરદાર નીમાયા ને તેમાં એક મુખ્ય થયો ને બંને તરફનાં લશ્કર એક મૈલને અંતરે સામસામાં ઊભાં. કેટલાક સરદારો બોલ્યા કે સ્પાર્ટાની મદદ માગી છે માટે ત્યાંથી આવનાર લશ્કરની વાટ જોવી પણ મિલટાએડિસે કહ્યું કે હિપ્પિયસ ઈરાનનાં સોનાંવડે લાંચ લાલચથી નગરમાં ને છાવણીમાં ખટપટ કરવે ચૂકે તેવો નથી ને સામું લશ્કર બહુ મોટું છે. માટે હવે વધારે ખોટી રહેવામાં હાનિ છે. પછી મુખ્ય સરદારે લડાઈ શરૂ કરવાનો હુકમ આપ્યો ને એકેક સરદાર વારાફરતી સરદારી કરતો થયો.

મિલટાએડિસની સરદારીમાં ગ્રીક લશ્કર કંઈક ઉંચી જમીન ઉપરથી દુશ્મન ઉપર એવુંતો ધસીને તૂટી પડયું કે ભેળંભેળા થઈ ગઈ અને એમાં ઈરાનીઓ છૂટે ને ઊતાવળે હાથે હથિયાર વાપરીશકયા નહીં; તેઓની વચલી ટુકડીએ ટક્કર લીધી પણ ગ્રીક લશ્કરની પાંખ તુકડીઓએ ઈરાનીઓને કિનારા તરફ હાંકી કહાડયા. એઓને કાદવવાળી જમીનમાં મુસીબતથી લડતા રાખી મિલટાએડિસે પોતાની પાંખ તુકડીઓને એકઠી કરી દેઈ ધસારો કીધો ને ઈરાની ફોજની જબરી વચલી તુકડીને વાઢીનાખી. રહેલી ફોજમાંનાં કેટલાએક નાસભાગ કરતા કાદવ પાણીમાં મૂઆ ને કેટલાક પોતાનાં વહાણોમાં [illegible]. એ હાર પછી ઈરાનીઓએ આટિકા [illegible] પ્રદેશ ઉપર હલ્લો કરવાને વહાણ [illegible]

પણ આથીનિયનો થોડુંક લશ્કર લૂટની તથા કેદીની ચોકી કરવાને રાખી કિનારેથી વહાણો દેખાતાં થયાં તેની પહેલાં આથેન્સ આવી પહોંચ્યા હતા. ઈરાનીઓએ નિરાશ થઈ વહાણ પાછાં ફેરવ્યાં. એ જયથી આથેન્સમાં મિલટાએડિસની સત્તા વધી. તેણે પેરોસ ટાપુ ઉપર ચઢાઈ કરી પણ તેમાં તે હાર્યો. તેના ઉપર રાજ્ય અપરાધ મૂકવામાં આવ્યો ને ન્યાયથી ઠર્યું કે તેણે પોતાનું ખાનગી વેર લેવાને પેરોસ સાથે લડાઈ કરાવી રાજ્યને મોટા ખરચમાં નાખ્યું માટે લડાઈનો ખરચ ને ૫૦ ટાલેંટ (૧૨૧૮૭૫રૂપીઆ) દંડ આપે. એ દંડ તેનાથી અપાયો નહીં ને તે કેદમાંજ મૂઓ (૪૮૯ માં).

આરિસ્ટાએડિસ ને થેમિસ્ટોકિલસ એ બે જણે કારભાર કરવામાં આગળ પડી આથેન્સના પ્રજાસત્તાક રાજ્યને વિશેષ બળવાન ને કીર્ત્તિમાન કીધું. તે બેમાં એક શ્રીમંત કુળનો પણ નિર્ધન, દેશાભિમાની, ડાહ્યો ને ન્યાયી હતો અને આથેન્સના લોકમાં તે વીરલો હતો માટે તેને ન્યાયી એ વિશેષણ પણ જોડાયું હતું; બીજો, એક ઉપાધ્યાય કુળનો, વગવસીલાવાળો, વિચક્ષણ, સમય સ્થિતિ સમજી જઈ તે પ્રમાણે વર્ત્તનારો ને દૂરદર્શી હતો. બંને ગ્રીસના રાજ્યને મોટાઈ અપાવવાને મહેનત લેતા પણ એક, એકલો જાતે તથા સૂધે રસ્તે ને બીજો ઘણાને સાથે રાખી ખટપટથી. રાજકાજની ચર્ચામાં થેમિસ્ટોકિલસ જ્યારે ત્યારે સત્તાવાળાઓની સામો થતો. તેણે ૪૮૩ માં વિના આરોપ ને વિના અન્યાય આરિસ્ટાએડિસને માટે ઓસ્ટ્રાસિઝમથી ઠરાવ કરાવ્યો કે તેણે સ્વરાજ્યમાં ન રહેવું. પછી એકલા થેમિસ્ટોકિલસનુંજ, રાજ્યમાં ચલણ થયું. ૪૮૧ માં આરકન થયા પછી તેણે **લોરિયમના** પહાડની ખાણોમાંથી રૂપું નીકળતું તેને વિષે ઠરાવ કરાવ્યો કે તે નાણું નગરજનને વહેંચી ન આપતાં લશ્કરી વહાણો બંધાવવામાં વાપરવું. એ ઠરાવ તેણે અમલમાં આણ્યો ને આથેન્સનું દરિઆઈ જોર વધ્યું.

જ્યારે ઝેરકિસઝ ગ્રીસ ઉપર ચઢી આવવાની સારડિસમાં તૈયારી કરતો હતો તેવામાં સ્વતંત્ર રાજસુખને ઈચ્છનારા ગ્રીક સંસ્થાનોના મુખીઓએ એકસંપીલા થઈ રહેવાને સભા ભરી ને કેટલીક ગોઠવણ કરી રાખી. ઝેરકિસઝે લશ્કરી વહાણના કાફલાઓ ઉપરા ઉપરી મોકલ્યા ને પોતે વીણી રાખેલાં લશ્કર સાથે ઉપલે ખુશકીને રસ્તેથી ગ્રીસમાં ઊતર્યો. એક પાસથી દરીઆમાં ને બીજી પાસથી જમીન ઉપર લડાઈ ચાલી. ઝેરકિસઝ ફતેહ કરતો કરતો **થેરમોપિલીની** નેળ લગી આવી પહોંચ્યો. એ ઠેકાણે સ્પાર્ટાનો રાજા **લીઓનિડાસ ૧૨ હજાર** લશ્કર સાથે ઈરાનની મોટી ફોજને ટક્કર આપવાને વાટ જોઈ ઊભો રહેલો તેણે બે દહાડા લગી તો લડાઈ કરી દુશ્મનની ફોજને હંફાવી; પણ પછી એક દેશદ્રોહી ગ્રીકે ઝેરકિસઝને એક ડુંગરીની વાટ દેખાડી તે ઓળંગવાનું કહ્યું. લીઓનિડાસે જાણ્યું કે હવે બચવું કઠણ છે ને તેણે લશ્કરના મોટા ભાગને વીદાય કીધો. ત્રણસેં સ્પાર્ટન, મરવું કબૂલ કરી રહેલા એવા ચારસેં **થેસ્પિયન**, સો **થીબન**, **મૈસનીના** ૮૦ લડવૈયા અને બીજા ગુલામો મળીને બેહજાર માણસ ઈરાની ફોજના મોજાઓની સામાં મચ્યા—થીબન શિવાય બીજા સૌ જ કપાઈ પડયા (૪૮૦ માં). ઝેરકિસઝે આગળ વધી આથેન્સ લૂટયું ને બાળ્યું.—રહેવાસીઓ આગળથીજ આજુબાજુના ટાપુઓમાં જઈ રહ્યા

હતા. ચોથી આગસ્ટે થેરમોપિલીની લડાઈ થઈ તે રાતે દરિયામાં પણ એક લડાઈ થઈ હતી. વીસમી અકટોબરે **સાલેમિસની** ખાડીમાં ગ્રીકના ૩૮૦ વહાણને ઈરાનીનાં ૧૦૦૦ વહાણ સામાં લડાઈ ચાલી ને તેમાં ઈરાનીઓની પૂરેપૂરી હાર થઈ તે ઝેરકિસઝે એક ટેકરી ઉપર બેસી ક્ષોભ પામતાં જોયાં કીધી. ઝેરકિસઝ ૩ લાખ માણસ **મારડોનિયસને** સોંપી ઉતાવળો પાછો પોતાનાં રાજ તરફ વળ્યો. બીજે વર્ષે **પોસેનિયસ** ને આરિસ્ટાએડિસ* એ બેની સરદારી તળે ગ્રીક લશ્કરે **પ્લાટીઆની** લડાઈમાં ઈરાનીઓને હરાવી ભગાડયા ને તેજ દહાડે એશિયા મૈનરમાં **મૈકેલથી** થોડેક દૂર વહાણની લડાઈ થઈ તેમાં તેઓના રહ્યાંસહ્યાં વહાણોનો પૂરેપૂરો નાશ થયો.

સાલેમિસમાં મળેલી જીતથી ગ્રીક લોકની સ્થિતિ ઉપર દેશમાં ને પરદેશમાં મોટી અસર થઈ. તેઓ સ્વદેશનું રક્ષણ કરતાં પર રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ કરતા થયા. એશિયામાંના ગ્રીક લોકને અમારે ઈરાનના રાજના જુલમમાંથી છૂટા કરવા જોઈએ એ બહાને તેઓએ લડાઈ કરવી જારી રાખી. ગ્રીસમાં તે ધામધુમના વખતમાં **સ્પાર્ટા** સંસ્થાન મુખીપણું કરતું પણ પોસેનિયસના મરણ પછી આથેન્સે તે કરવા માડયું. એ ઉપરથી સ્પાર્ટા જ્યારે ત્યારે અદેખાઈથી વંકાયું રહેતું. ગ્રીસમાં આથેન્સનાં રાજ્યનું પ્રબળ થતું હતું તેમ ત્યાં વિદ્વાનો પણ પ્રગટ થતા દેખાતા હતા—નાટક લખનારામાં એસકિલસ ૫૨૫ માં જન્મ્યો હતો, ને તે મારેથન સાલેમિસ ને પ્લાટીઆની લડાઈમાં હતો, **સોફોકિલસ** ૪૯૫ માં ને **યુરીપિડીસ** ૪૮૦ માં જન્મ્યો હતો.

થેમિસ્ટોકિલસે ઘણી સાવધાની રાખી ગ્રીકોને ઉત્તેજન આપી આપી સાલેમિસની જીત કરાવી હતી ને જેમ વહાણના લશ્કરને બળે આથેન્સની ચઢતી છે એવું સ્પષ્ટ દેખાડયું હતું તેમ તેણે આથેન્સનાં રક્ષણને માટે કોટ ચણાવ્યા હતા, બંદરો જોરાવર કીધાં હતાં, ને દર વર્ષે નવાં વહાણો બંધાવાને નાણાંનો ઠરાવ કરાવ્યો હતો. સ્પાર્ટન લોકે તેના ઉપર તહોમત મૂક્યું કે તે પોસેનિયસને મરાવી નાખવામાં સામેલ હતો ને તેણે ઊચાપત પણ ઘણી કરી હતી; તે ઉપરથી તેને આથીનિયનોએ ઓસ્ટ્રાસિઝમથી રાજ્યની બહાર કહાડયો (૪૭૧).

પછી મિલટાયેડિસનો દીકરો **સૈમન** આથેન્સના રાજકારભારમાં આગળ પડયો. તેનામાં તેના બાપનું શૌર્ય, થેમિસ્ટોકિલસની દીર્ઘદૃષ્ટિ ને આરિસ્ટાએડિસનું ન્યાયીપણું એ હતા. તે **થ્રેસમાં** ને **એશિયામૈનરમાં** ઈરાનીઓ ઉપર ફતેહ મેળવી પ્રખ્યાત થયો હતો. તેણે યૂરીમીડનની લડાઈઓમાં (૪૬૬ માં) આરટેકસરસિઝનાં લશ્કરને જમીન ઉપર ને દરિયામાં પૂરાં હરાવ્યાં ને એથી ઐઓનિયન નગરો ઈરાની રાજથી છૂટાં થયાં. તેણે ચઢાઈ કરીને **કેરસોનીસ** પાછું લીધું; ને ૪૬૩ માં **થેસોસ** તાબે થયાથી થ્રેસના સામાં કિનારા ઉપરથી સોનાંની ખાણો આથીનિયન લોકના હવાલામાં આવી.

પેરીકિલસ (મૈકેલની ફતેહ કરનાર ઝાંટિપ્પસનો દીકરો) જે ૪૬૯થી રાજકાજ સંબંધી

---

*પોસેનિયસ લીઓનિડાસનો ભતરીજો થતો. રાજ્ય બહાર રહેલા આરિસ્ટાએડિસે પોતાની તરફનું થોડુંક નવું લશ્કર ઉભું કરી સાલેમિસની લડાઈને પ્રસંગે ઈરાનીઓને વહાણોમાંથી ઉતરતાં ખસેડયા હતા.

તકરારોમાં ભાગ લેતો થયો હતો તેણે લોકના પક્ષમાં રહીને શ્રીમંત વર્ગના સૈમનની સામાં થવા માડયું. તેણે પોતાના એક મિત્રની પાસે દરખાસ્ત કરાવી પછી પોતે ઉપાડી લેઈ એક ઠરાવ કરાવ્યો કે જેથી **આરીઓપેગસની** સત્તા લોક ઊપરથી ઘણી ખરી ઊઠી ગઈ.

સ્પાર્ટાએ મેસ્સેનિયન સામાં લડતાં આથેન્સની મદદ માગી ને સૈમને લશ્કર મોકલ્યું. એ લશ્કરથી સોંપેલું કામ બન્યું નહીં ને સ્પાર્ટનોએ તેને પાછું વીદાય કીધું. આથીનિયન લોકે ક્રોધે ભરાઈ સ્પાર્ટાની સાથેનો સઘળો સંબંધ તોડી નાખ્યો અને સૈમન સ્પાર્ટાનો પક્ષ કરનાર હતો માટે તેને રાજ્યમાંથી કહાડયો, (૪૬૧ માં).

કોરિંથ ને મેગારા એ સંસ્થાનો વચ્ચે વાંધો પડેલો તેમાં આથીનિયને મેગારાનો પક્ષ કીધો ને તેથી કોરિંથ તથા આથેન્સને લડાઈ ચાલી. ઘણાંખરાં બીજાં સંસ્થાનો પોતપોતાના પક્ષમાં સામેલ થયાં. મેગારાની લડાઈમાં આથીનિયન જીત્યા ને **ટનાગ્રાની** લડાઈમાં (૪૫૭) સ્પાર્ટન તથા સાથીઓ જીત્યા. બીજે વર્ષે આથીનિયને **ઓઇનોફૈટાની** લડાઈમાં કોરિંથિઅનોને ભારે હાર ખવાડી ને સ્પાર્ટનનું મોટું શસ્ત્રાગાર બાળીનાખ્યું—પણ ઈજીપ્ટમાં તેઓએ ઈરાનીઓનો માર ખાધો ને થેસલીમાંથી તેઓને પાછાં હઠવું પડયું (૪૫૪). આથેન્સમાં ગભરાટ થઈ રહ્યો; તેને મટાડવાને પેરીક્લિસે બહુ બહુ તજવીજ કીધી પણ તેનું ફાવ્યું નહીં. લોકની ઈચ્છા સૈમનને પાછો બોલાવવાની છે એમ જાણી પેરીક્લિસે તેવો ઠરાવ કરાવ્યો. સૈમને (૪૫૩ માં) આવી પાંચવર્ષ સૂધી લડાઈ બંધ રાખવાના સામસામાં રાજ્ય વચ્ચે કોલકરાર કરાવ્યા. ૪૪૯ માં તે ઈરાનીઓની સામાં લડવાને સૈપ્રસ ગયો પણ ત્યાં તે મરણ પામ્યો. ૪૪૮ માં ડેલફિયન ને ફોશિયન ગ્રીક વચ્ચે લડાઈ ચાલી તેમાં આથેન્સે ફોશિયનનો અને સ્પાર્ટાએ ડેલફિયનનો પક્ષ લીધો. એ લડાઈમાં આથીનિયન હાર્યા ને એઓએ કેટલોક પ્રદેશ ખોયો. ૪૪૫ માં યૂબીઆના ને મેગારાના લોકે બલવો ઉઠાવ્યો તેમ સ્પાર્ટા તથા બીજાં રાજ્યોમાંના એકસંપી લશ્કરે આટિકા ઉપર હુમલો કર્યો. એ હંગામ પત્યા પછી ૪૪૦ માં સામોસ ટાપુમાં બલવો ઉઠેલો તેને પેરીક્લિસે સમાવ્યો ને તે ટાપુ આથેન્સની સત્તામાં લીધો. ૪૩૫ માં કોરિંથ તથા કોરસિરા એ બેને લડાઈ ચાલી તેમાં (૪૩૩ માં) આથીનિયનોએ કોરસિરાને મદદ કરી. ૪૩૨ માં પેલોપોનીસસનાં ઘણાંક શહેરનાં પ્રતિનિધિઓની સ્પાર્ટામાં સભા મળી ને ત્યાં ઠર્યું કે લડાઈઓ કરીને ઉન્મત્ત થએલાં આથેન્સને શિક્ષા કરવી.

૪૩૧—૪૩૦ માં સ્પાર્ટાના રાજાએ આટિકા ઉપર હુમલા કર્યા પણ તેની આથેન્સ ઉપર ચઢાઈ કરવાની હિંમત ચાલી નહીં. પેરીક્લિસે વહાણમાં લશ્કર લેઈ જઈ સ્પાર્ટાના કિનારાને લગતા પ્રદેશને ઉજડ કીધા, એજીના તાબે થયું ને કોરિંથનાં વહાણો હાર્યાં. ૪૩૦ માં આથેન્સમાં મરકી ચાલી ને તેમાં મોટા મોટા પુરુષો મૂઆ. એ આપત્તિનું મૂળ પેરીક્લિસ છે એવું માની લોકે તેને પદભ્રષ્ટ કીધો ને દંડયો; પણ વળી થોડા દહાડા પછી તેને પાછો કારભાર સોંપવામાં આવ્યો. એ જીત તેનાથી ભોગવાઈ નહીં—તે મરકીના આજારથી સપડાયો ને મરણ પામ્યો, (૪૨૯).

પેરીક્લિસ યુક્તિકળાવાળો, મોટાં કામમાં હામ ભીડનારો, વાચાળ ને દ્રવ્યવાન હોવાથી તે પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે લોકને વર્તાવતો.

તેણે લડાઈમાં સરદાર દાખલ ને રાજના મુખી કારભારી દાખલ મોટી ખ્યાતિ મેળવીને પોતાનો ને રાજ્યનો પૂરો ઉત્કર્ષ જોયો. તેની ૪૦ વર્ષની કારકીર્દીમાં શાસ્ત્ર કળા વેપારની વૃદ્ધિ દીપી; ભાષણકર્ત્તા, તત્વશોધક ને બીજા વિદ્વાનોની મંડળી વધી; અને ભાષા કેળવાઈને શુદ્ધ તથા સરસ અલંકૃત થઈ. (૪૩૮-૪૩૨) તેણે ઘણાંક મકાનો બંધાવી શહેરને શોભાવ્યું; પણ એ બાબતમાં તે છેક કલંક રહિત નથી—ઈરાનની સામાં લડાઈ ચલાવવાને બીજાં સંસ્થાનોએ નાણાંનો જે ભંડોલ આથેન્સને હવાલે કરેલો તેમાંથી તેણે કેટલુંક ઊપાડીને પોતાનાં શહેરને શોભાવ્યું હતું. રાજ્યનાં ઉત્કર્ષમાં પેરીક્લિસની સાથે શોભતા મહાજનોમાં **આનેક્સોગોરાસ** (તત્વજ્ઞાની ને પેરીક્લિસનો ગુરુ), **ફીડિયાસ** (શિલ્પશાસ્ત્રી ને પેરીક્લિસનો મિત્ર), **આસપાસિયા** (વાચાલંકારશાસ્ત્ર જાણનારી ને પેરીક્લિસને સુંદર વક્તા કરનારી ને પછવાડેથી તેની સ્ત્રી થયલી) અને **સોક્રેટિસ** એ મુખ્ય હતાં.

પેરીક્લિસ પછી આથેન્સમાં **ક્લીઓન** મુખી થયો. એ, સ્પાર્ટન સરદાર **બ્રાસિડાસને** લડાઈ આપતાં હાર્યો ને પડયો (૪૨૨). પછી **આલસિબાએડિસે** લાંબાં લાંબાં ભાષણો કરીને સીસિલી ઉપર ચઢાઈ કરવાની ગોઠવણ કીધી. તે ટાપુમાં કેટલાંક ગ્રીક સંસ્થાન હતાં પણ મુખ્ય શહેર સૈરેક્યૂઝ તે કારથેજને તાબે હતું અને સૈરેક્યૂઝની રાજસભા નબળાં શહેરોના ઉપર જુલમ ગુજારતી તેથી એ શહેરોએ આથેન્સની મદદ માગી હતી. ૪૧૫ માં આલસિબાએડીસ લશ્કરી વહાણ લેઈ ચાલ્યો. વહાણ હંકારાવા માડયાં હતાં તેટલે તેના ઉપર દેવદહેરાંનો માલ ચોર્યાનું તહોમત મૂકવામાં આવ્યું અને પાછું આથેન્સ જવું પડશે તેની બીકે તે સ્પાર્ટા જઈ પોતાના દેશનો શત્રુ થઈ રહ્યો. સ્પાર્ટાએ સૈરેક્યૂઝને મદદ મોકલી આથીનિયન વહાણ તથા લશ્કરનો નાશ કરાવ્યો.

આથીનિયનોએ આલસીબાએડિસને પાછો બોલાવ્યો ને તેના બીજીવારના કારભારમાં (૪૧૧—૪૦૭) આથીનિયનોએ સ્પાર્ટન ઉપર ઘણીક ફતેહ મેળવી. પણ તેમ ૪૦૫ માં સ્પાર્ટન સરદાર **લૈસેંડરે** આથેન્સના વહાણોના કાફલાનો લશ્કર સુદ્ધાં નાશ કીધો; ૪૦૪ માં પીરયૂસ બંદર લીધું ને પછી જયગીત ગાતાં આથેન્સની દીવાલ તોડવા માંડી. જ્યારે આથીનિયનોએ, કોટ કિલ્લા તોડી પાડવા, માત્ર બાર વહાણ રાખી બાકીનાં સ્પાર્ટાને આપી દેવાં, ખંડણી આપતાં શહેરો પાસે ખંડણી ન લેવી, રાજ્ય બહાર કરેલાઓને પાછા બોલાવવા અને સ્પાર્ટાના હુકમ વિના કોઈની સામાં લડાઈ કરવી નહીં,-એવી કબૂલાત આપી ત્યારે લૈસેંડરે નગર તથા નગરજનને ક્ષેમ રાખ્યાં ને લડાઈબંધ કીધી. એ આપત્તિની સાથે બીજી આ પડી કે આથેન્સમાંથી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ટળ્યું ને સઘળી રાજસત્તા લૈસેંડરના નીમેલા ત્રીસ આરકનને હાથ ગઈ. ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૪૩૧ થી આથેન્સ ને સ્પાર્ટા એ બે વચ્ચે લડાઈ ચાલેલી (જે **પેલોપોનીસસની** લડાઈ કહેવાયછે) તે સત્તાવીસ વર્ષે પૂરી થઈ—આથેન્સનું રાજ અસ્તવ્યસ્ત થયું ને સ્પાર્ટાએ પોતે ગ્રીસમાં સર્વોપરિ બળવાન રાજ્ય એવું કહેવડાવ્યું.*

* જે તારીખે સલેમીસની જીત થયલી (૪૮૦ માં) તેજ તારીખે (૪૦૪માં) આથેન્સ પડયું. એ સત્તાવીસ વર્ષની લડાઈનાં મૂળ કારણ સ્પાર્ટાની અદેખાઈ ને આથેન્સનો મદ એ હતાં. એ દ્વેષાગ્નિ કોરિંથની લડાઈ ને પોટીડીઆનો બલવે,

એ ત્રીસ ટૈરંટે (જાલમ સત્તાધારીઓએ) ત્રણ વર્ષ આથેન્સમાં જંગલી રીતનું ઘાતકી-પણું વાપરી રાજ કર્યું—તેઓએ ત્રાસ બેસાડવાને ને ધનાઢ્ય થવાને અપરાધી ને નિરપરાધી એવા ઘણાક લોકને ઠોર કર્યા ને દેશનિકાલ કર્યા. પછી **થ્રાસી બ્યૂલસ** નામના આથીનિયને પોતાના દેશીઓને ઊસંકેર્યા ને એઓએ જાલમોને હાંકી મહેલ્યા; અને પોતાનું જૂનું રાજ સ્થાપ્યું. સૉક્રેટિસનું મરણ (૩૯૯ માં) થયું ત્યારપછી ૩૯૫ માં આથીનિયનો સ્પાર્ટાની ઝૂંસરીથી છૂટા પડયા; તેઓએ કોટ દીવાલ ફરીથી ચણાવ્યાં ને આથેન્સને પાછું આબાદ કરવા માડયું. આથેન્સની આબાદી થતી અટકાવવાને સ્પાર્ટાનો **એજેસીલેઅસ** તજવીજ કરતો હતો પણ તેટલામાં તેનાં લશ્કરી વહાણો ઉપર ઈરાનીઓએ છાપો માર્યો. એ હારથી સ્પાર્ટાનાં રાજને ઈરાનના રાજાના કહ્યા પ્રમાણે કોલકરાર કરી આપવા પડયા—સ્પાર્ટાનાં રાજ્યનો મદ ઊતર્યો ને તે લજ્જિત થઈ રહ્યું.

થોડાક કાળ પછી **થીબ્સનું** રાજ થોડીકવાર ચળક્યું. એક સ્પાર્ટન સરદારે થીબ્સના તાબાના **કાડમીઆના** કિલ્લાનો ગેરવાજબી રીતે કબજો કર્યો હતો. તે કિલ્લો પાછો લેવાને થીબ્સના **પીલોપિડાસ** નામના દેશાભિમાની શૂર તરુણે યુક્તિ કરી, આવી કે તે તથા બીજા તેર સાથી બૈરાંનો વેષ લેઈ એક ઠેકાણે જ્યાં સ્પાર્ટનો સાથે જમવાને ભેગા થએલા ત્યાં ગયા ને તેઓએ મુખ્ય મુખ્ય સરદારોને કાપી નાખ્યા. એ ઉપરથી લડાઈ ચાલી. સ્પાર્ટાને બીજાં ગ્રીક રાજ્યોની મદદ હતી તેથી થીબ્સને હારવાનોજ સંભવ હતો; પણ થીબ્સનો **એપામિનોંડાસ** નામનો સરદાર શૂરો ને યુદ્ધકળા જાણનારો હતો તેણે છ હજાર લશ્કરે પચ્ચીસ હજાર સ્પાર્ટનને લ્યૂકટ્રાની લડાઈમાં હરાવ્યા ને મોટી ફતેહ મેળવી (૩૭૧).

એ બે પ્રસંગમાં ધૂમાયા ને પછી ભડકો થયો—આખાં ગ્રીસમાં, ટાપુઓમાં ને એશિયામૈનરના સંસ્થાનોમાં સંધે જ્વાળા ફરીવળી—જમીન ઉપર ને દરીઆમાં લડાઈઓ ચાલી. લડાઈને ચોથે વર્ષે (૪૨૮) સ્પાર્ટને આટિકા ઉપર ત્રીજીવારનો હલ્લો કીધો ત્યારે આથેન્સમાં મિલકત ઉપર કર (પહેલવહેલોજ) મૂકવામાં આવ્યો. ૪૨૭ માં સ્પાર્ટાના વહાણ પહેલવહેલાંજ એશિયા મૈનર તરફ ગયાં; આથેન્સમાં વળી મરકી ચાલી. ૪૨૬ માં સ્પાર્ટાના મુલખમાં ધરતીકંપ થયા; આથીનિયનોએ ઘણેક ઠેકાણે ફતેહ મેળવી. ૪૨૫ માં સ્પાર્ટનોએ પાંચમી વારનો આટિકા ઉપર હલ્લો કીધો; પણ પછી આથીનિયનોના ફતેહ જારી રહી. ૪૨૨ માં **આમ્ફીપોલીસની** લડાઈમાં કલીઅન ને સ્પાર્ટન સરદાર **બ્રાસીડાસ** બંને કપાઈ પડયા ને આથીનિયનો હાર્યા. ૪૨૧ માં ૫૦ વર્ષને માટે કોલકરાર થયા. ૪૨૦ માં આલસીબાએડિસે ખટપટ કરી સ્પાર્ટનોને ઓલિમ્પિક ઓચ્છવમાંથી ટાળ્યા. ૪૧૮-૪૧૭-૪૧૬ માં સ્પાર્ટા ને આરગોસ એ બેને લડાઈ ચાલી, આથેન્સે આરગોસને મદદ કીધી. ૪૧૫-૪૧૪ માં સીસિલીમાં ચાલેલી લડાઈમાં સ્પાર્ટા ને આથેન્સ સામસામાં પક્ષમાં હતાં; પાછી પેલોપોનીસસમાં લડાઈ ચાલી. ૪૧૩માં સ્પાર્ટન રાજા એજીસે આટિકા ઉપર ચઢાઈ કરી; સૈરાક્યૂઝની લડાઈમાં સ્પાર્ટન જિલિપ્પસે આથીનિયનોને હરાવ્યા ને સીસિલીની લડાઈનો અંત આણ્યો; સ્પાર્ટા દરીઆઈની લડાઈમાં પણ જોરાવર ઠર્યું. ૪૧૨ માં ઈરાન તથા સ્પાર્ટા વચ્ચે પહેલવહેલા કરાર થયા ને આથીનિયનોએ એશીઆ મૈનરમાંના કેટલાંક શહેર પાછાં મેળવ્યાં. પછી સ્પાર્ટનોનું કંઈક નબળું દેખાયું. ૪૦૫ માં લૈસેંડરે **ઈગોસપોટેમી** આગળ આથીનિયનોને પૂરેપૂરા હરાવ્યા ને એશીઆ મૈનરમાંનો તેઓનો સઘળો મુલખ લીધો. ૪૦૪ માં લડાઈનો અંત આવ્યો.

એ સરદારના સદ્‌ગુણ ને તેનું મોટપણ દુર્ગુણી દુર્જનો જોઈ શક્યા નહીં ને એઓએ તેને માટે દેહાંત દંડનો ઠરાવ કરાવવાની તજવીજ કરીપણ તેમાં ન ફાવેથી તેને થીબ્સના રસ્તા વાળનારાઓનો ઉપરી ઠરાવ્યો. એપામિનોંડાસે આટલું બોલી તે કામ કરવા માંડયું કે 'કામ મને માન નહીં આપે તો હું કામને માન આપીશ'. પણ થોડા દહાડા પછી થીબનોએ તેને માન આપી લશ્કરનો સરદાર કરી સ્પાર્ટાના લશ્કરની સામાં લડવા મોકલ્યો. તેણે **માંટીનિયા**ની લડાઈ જીતી પણ લડાઈની ખીચાખીચમાં એક સ્પાર્ટને તેને છાતીમાં ખંજર માર્યું ને તે પડયો (૩૬૨).

માસીડનના રહેવાસીઓને દક્ષિણના સુધરેલા ગ્રીકલોક પોતાનાથી જૂદા ને જંગલી જેવા ગણતા. તેઓ ૪૦૦ વર્ષ સ્પાર્ટા, આથેન્સ ને થીબ્સ એ રાજ્યોની સત્તા તળે હતા. તેઓનો રાજા **એમિંટાસ બીજો** (૩૬૯ માં) મરણ પામ્યા પછી માહોમાંહેની ભાંજગડથી બખેડા ચાલતા તેની પીલાપિડાસે ત્યાં લશ્કર લેઈ જઈ સમાધાની કરી હતી. એ વખતે તેણે પોતાની સાથે એમિંટાસના સૌથી નાના દીકરા **ફીલિપ**ને પણ બીજાઓની સાથે ઓળમાં થીબ્સ આણી રાખ્યો હતો. એ ફીલિપે થીબ્સના રાજ્યમાં કેળવણી લીધી હતી. તેનો ભાઈ જે માસીડનમાં રાજ કરતો હતો તેનાં મરણ પછી ફીલિપને તેવીસ વર્ષની ઉંમરે ત્યાંનાં રાજની ગાદી હવાલે કરવામાં આવી (૩૫૯ માં). તેણે પ્રથમતો લશ્કરને કરડી કવાયતથી કેળવ્યું ને પછી રાજ્ય વધારવાનો ઉદ્યમ આરંભ્યો. તેણે માસીડનના કિનારા ઉપરના ગ્રીક શહેરોને તાબે કીધાં ને થ્રોશિયન લોકને પોતાનાં રાજમાં ગણ્યા.

આથેન્સમાં ડીમોસથિનીસ ઉપરાઉપરી ભાષણ કરી લોકને સમજાવતો હતો કે ફીલિપનો વિચાર સ્વતંત્ર ગ્રીકના ઉપર રાજ્ય કરવાનો છે માટે તેની સામાં થવાને સંપબળ વધારવું જોઈએ. લોકો ઉસ્કેરાઈ થીબન્સને મળી સામાં થયા પણ **કેરોનીઆની** લડાઈમાં (૩૩૮ માં) તેઓ હાર્યા ને ગ્રીસની સ્વતંત્રતાનો અંત આવ્યો. પછી ગ્રીકનાં સઘળાં રાજ્યોના મુખ્ય પુરુષો કોરિંથમાં મળ્યા ને ત્યાં ઠર્યું કે ઈરાનની સાથે લડાઈ કરવી ને સઘળાં ગ્રીકરાજ્યોનાં લશ્કરનો ઉપરી માસીડનનો રાજા થાય. ફીલિપ ઈરાન ઉપર ચઢવાની તૈયારી કરતો હતો તેવામાં તેને કોઈએ મારી નાખ્યો (૩૩૬ માં.)

અલેકઝાંડર—શિકંદર અને ઈરાનનો ડરાયસ (દારા) એકજ વર્ષમાં પોતપોતાની ગાદીએ બેઠા (૩૩૬ માં). ઈલિરિયન વગેરે લોક સ્વતંત્ર થવાને સામાં ઊઠેલા તેને શિક્ષા કરી આવ્યા પછી અલેકઝાડરે થીબ્સને જમીનદોસ્ત કરીનાખ્યું. એ ઉપરથી બીજાં ગ્રીકરાજ્ય જે પોતાને સ્વતંત્ર કહેવડાવવાના ઉદ્યમમાં હતાં તે દબાઈ ગયાં—આથેન્સ જે થીબ્સને મદદ કરનારૂં હતું તેણે વકીલ મોકલી પોતાની તાબેદારી જણાવી.

અલેકઝાંડર પોતાના ગ્રીસનાં રાજની વ્યવસ્થા રાખવાનું **આંટીપેટર**ને સોંપી પોતે ૩૩૪ ના વસંતમાં ૩૦ હજાર પાયદળ ને ૫ હજાર ઘોડેસ્વાર લેઈને એશિયામાં ઊતર્યો. અહીં તેણે ઈરાનના સત્રપોનાં લશ્કરને હરાવી પ્રદેશો જીત્યા ને પછી ઈસસની લડાઈમાં (૩૩૩ માં) ઈરાનના રાજા ડરાયસને હરાવ્યો. પછી તેણે સીરિયા, ફિનીશિયા ને ઈજીપ્ટ એ તાબે કર્યાં. એ અવકાશમાં ડરાયસ અનેક જાતના લોકનું ૬ લાખ લશ્કર

એકઠું કરી છેલ્લી લડાઈ આપવાને તૈયાર રહ્યો હતો. અલેકઝાંડરે **આરબેલા** આગળ પહેલે સપાટે લશ્કરને વીખેરી નાખ્યું ને પછી થોડીકવાર લડાઈ ચાલી પણ તેમાં ડરાયસ નાઠો (૩૩૧) ને માર્યો ગયો. પછી અલેક-ઝાંડરે ઈરાનની રાજધાની **પરસીપોલિસ** જઈ ત્યાંનો ભંડાર લુટાઈ જતો બચાવ્યો ને શહેરને બાળી મૂકાવ્યું. પછી તે હિંદુસ્થાન પર ઊતર્યો ને પંજાબના એક પ્રદેશના હિંદુ-રાજા પોરસ તથા તેના સહાયો સાથે લડીને તે તથા બીજો કેટલોક સિંધુ નદીનો તટ પ્ર-દેશ જીતીને પાછો ફર્યો (૩૨૬ માં).

પાછાં આવતાં સૂસામાં ને એકબટાનામાં થોડા દહાડા રહી બાબિલન ગયો ને ત્યાં તાવના મંદવાડથી ૩૨ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો (૩૨૩ માં).*

અલેકઝાંડરનાં મરણ પછી ગ્રીસમાં ડીમોસથિનીસના ઉસકેરેલા આથીનિયનોએ બીજાં રાજ્યો સાથે સંપ કરી માસીડનની સત્તા તળેથી છૂટાં પડવાને લડાઈ કીધી ને આંટીપેટરને બેવાર હરાવ્યો પણ **કાનનની** લડાઈમાં તેઓ હાર્યા ને આથેન્સ મુસીબતે બચ્યું–ડીમોસથિનીસ નાસીને એક દેવળમાં ભરાયો ને ઝેર ખાઈ મૂઓ. મોટાં રાજ્યની વહેંચણને માટે સરદારોમાં બાવીસ વર્ષ ભાં-જગડ ચાલ્યા પછી ૩૦૧માં વ્યવસ્થા થઈ તે આ પ્રમાણે કે **માસીડન, ગ્રીસ** ને **પશ્ચિમમાં કાસ્સાંડર, થ્રેસ, બિથિનિયા** ને **ઉત્તરમાં લીસીમાકસ, ઇજીપ્ટ** ને **દક્ષિણમાં ટોલેમી** તેમ **સીરિયા** ને પૂર્વમાં **સેલ્યૂકસ** રાજ કરે. એ સેલ્યુકસે ૩૧૨થી બાબિલનમાં રાજ માડ્યું ને પોતાનો શક ચલાવ્યો (તે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૫ સૂધી ચાલ્યો).

* શિકંદરનું ચરિત્ર જોવું.

એ ચોથા શૈકામાં **પ્લેટો** ને **આરિસ્ટોટલ** (તત્વજ્ઞાની), ઝેનોફન (ઈતિહાસ લખનારો), ને ડીમોસથિનીસ (ભાષણ કરનારો) એ બીજા વિદ્વાનોમાં મુખ્ય ગણાયા છે.

કારથેજ..

કારથેજનાં રાજ્યમાં વિશેષે શ્રીમંત કુળની સત્તા હતી—લોકસભા, સોજણની રાજસભા ને બે ન્યાયાધીશ એઓ રાજકારભાર કરતા; ન્યાયાધીશો જૂનાં, કુલીન ને શ્રીમંત કુળ-માંથી વર્ષે વર્ષે શોધીને નીમવામાં આવતા. ત્યાંના લોક આકાશના પદાર્થોને પૂજતા ને રાજ્યઆપત્તિમાં ત્રણસેં કુલીન છોકરાઓને મોલોક દેવના ધગધગતા હાથમાં આપતા ને તે બળી મરતા. કારથેજ વેપારનું મોટું મથક હતું ને વેપારનીજ દોલતે તે રાજસત્તા ભોગવતું. તેનાં વહાણ દરિયામાં સઘળે ઠેકાણે ફરતાં ને તેનાં સંસ્થાન તથા કોઠીઓ એ દરીઆ કિનારે ઠામઠામ હતાં. તેઓનાં વહાણ આફ્રિકાની પશ્ચિમે ગીનિ લગી ને બ્રિટનની દક્ષિણ લગી જતાં, તેમ ત્યાંનો વણજાર કાફલો પૂર્વમાં ઈજીપ્ટ ને દક્ષિણમાં ફેઝાન લગી જતો. કારથેજના સત્તાધારીઓ સ્પેનની ખાણોમાંથી સોનું નીકળતું તેમાંથી સ્પેન, લિગ્યૂરિયા, ને ઈટલી એ દેશનાં માણ-સોનું મુસારેદાર લશ્કર રાખતા. **સીસિલી, મોલટા, સારડિનિયા, કારસિકા** ને બીજા ટાપુ એ કારથેજને તાબે હતા.

કારથેજ ઈરાની રાજના સંબંધમાં આવ્યું હતું; ફોશિયન લોકનાં વહાણો સાથે લડ્યું હતું અને તેણે રોમનાં રાજસાથે કોલકરારનો વહેવાર કીધો હતો; ૫૦૯ માં સીસિલીનાં ટાપુમાં માત્ર સૈરાક્યૂઝ કારથેજનું હતું. એણે આખો ટાપુ પોતાની સત્તામાં આણવાનો ઠરાવ કરી લશ્કર મોકલ્યું પણ ત્યાંનો એક

વતની ગેલો એણે તેને હરાવી પાછું કહાડયું હતું (૪૮૦ માં). સૈરાક્યૂઝનો **ડાયોનિશિયસ** પહેલો એણે પાછી કારથેજ સાથે લડાઈ કીધી હતી (૪૦૬ માં). થોડે કાળે રોમના રાજનો લોભ પણ સીસિલીનો ટાપુ પોતાનો કરવાનો થયો અને એ ઉપરથી પછવાડેથી બે રાજ વચ્ચે મોટી લડાઈઓ ચાલી. ચોથા શૈકાને અંતે રોમે છીંડાં શોધી કારથેજની સત્તા તોડવાના ઉપાયો કરવા માંડ્યા—પણ તેની પોતાની સત્તા કારથેજની પ્રદેશસત્તાની આગળ કંઈજ નહોતી.

રોમ.

રોમમાંથી બાદશાહી નીકળી ગયા પછી પદભ્રષ્ટ ટારક્વિને પક્ષકારોની સહાયતાથી લશ્કર એકઠું કરી રોમ ઉપર ઘણીકવાર હુમલા કર્યા પણ તેનું ફાવ્યું નહીં ને અંતે તે મૂઓ (૪૯૪ માં).

પછી ૪૫૧ સૂધી આસ્ફબાજુનાં રાજ્યના લોકે રોમ સાથે લડાઈઓ કરી ને તેમાં **વોલસિયન** ને **ઈક્વિયન** એ લોકે રોમના રાજ્યનો ઘણોક ભાગ પોતાનો કરીલીધો પણ વીએનટૈન લોકને તો ૪૦ વર્ષ લડાઈ બંધ રાખવાની રોમ પાસે માગણી કરવી પડી. **સ્પૂરિયસ કાસિયસે** રોમની તરફથી લાટિન તથા હર્નિકન લોક સાથે મળીને સંધિકરાર કીધા કે તેઓ વોલસિયન ને ઈક્વિયન લોકને ચઢીઆવતા અટકાવે.

૪૪૯ માં ઉત્તરેથી સબૈન ને ઈશાનેથી ઈક્વિયન એ લોક રોમ ઉપર ઊતરી પડ્યા. રોમન લોકે પ્રથમ તો જેમતેમ ટકાવ કર્યો. પણ પછવાડેથી **વાલેરિયસ** ને **હોરેશિયસ** એ કોન્સલોએ જીત મેળવી; અને (૪૪૨ માં) **આરડીઆમાં** સંસ્થાન સ્થાપી વોલસિયન લોકના હુમલા બંધ કીધા. ૪૦૫ માં રોમે **વીઆઈ** એને ઘેરો ઘાલ્યો ને તે શહેર દશ વર્ષે તૂટ્યું; **કામિલ્લસ** ઘણી લૂટ લેઈને મોટાં ઠાઠથી નગરમાં આવ્યો (૩૯૬).

૩૯૦ માં ગોલ* નામથી ઓળખાતા લોકના ઝુંડ ઉપરાઉપરી ઈટલીમાં ઉતરી આવતાં હતાં તે ટોળામાંનો એક **બ્રેનસ** એણે પોતાના ૭૦ હજાર લશ્કરને રોમના ૪૦ હજાર લશ્કર સામાં લડાવ્યું ને જીત મેળવી. ૩૯૦ માં તેણે રોમને લૂટાવ્યું ને સઘળાં ઘરોને બાળી નખાવ્યાં. સાત મહિના રોમમાં રહ્યાપછી બ્રેનસ હજાર રતલ સોનું લેઈને પોતાનાં લશ્કર સાથે સ્વદેશ ગયો.

રોમમાં પાછી વસ્તી થતી હતી તેવામાં **ઈક્વિયન, વોલસિયન** ને **ઈટ્રસકન** એ વળી પાછા હલ્લા કરવા લાગ્યા પણ કામિલ્લસે તે ત્રણને હરાવી પાછા કહાડી રોમને ક્ષેમ રાખ્યું. (૩૮૯). બે વર્ષ પછી ઈટ્રસકનનું રાજ રોમની સત્તામાં આવ્યું. ૩૬૧ માં ગોલ લોકે બીજી વાર આવી સપડાવવાનું કીધું હતું, પણ રોમનોએ તેઓનું ફાવવા દીધું નહીં. પછી લાટિન, હરનિકન એઓએ રોમન સાથે મૈત્રિ કરાર કીધા (૩૫૮માં). પણ તેટલે ટારક્વિનના પક્ષી લોકે એકાએક ટેકરી ઉપરથી નીચે ઉતરી **ફેબીયસ** કોન્સલને હરાવ્યો. તે રોમમાં આવ્યાજ હોત પણ તેટલામાં **રોમન** લશ્કરે તેઓને પાછા ભગાડયા. વળી પાછી લડાઈ ચાલી પણ પછી ૩૫૧ માં તેનો અંત આવ્યો. બે વર્ષ પછી ગોલલોક ત્રીજીવાર હુમલો કરવાને આવ્યા પણ **વાલેરિયસે** તેઓને પાછા વાળ્યા.

*પશ્ચિમ યૂરોપમાં **સેલ્ટ** નામના લોક વસતા હતા તેઓની બે મોટી જાતિ હતી–એક ગોલ ને બીજી કીમ્રી કહેવાતી.

ઈટલીના કામ્પેનિયા પ્રાંતની ઉત્તરે પહાડી પ્રદેશમાં સામનેટ નામના રબારી લોક વસતા હતા. તેઓ કામ્પેનિયાના રાજ ઉપર જ્યારે ત્યારે હલ્લા કરતા. તે રાજ્યના લોકે રોમનની મદદ માગી ને એઓએ આપી. સામનેટ સાથે પહેલી લડાઈ ૩૪૩—૩૪૧ લગી ચાલી ને તેમાં રોમન જીત્યા. પછી લાટિન સાથે લડાઈ ૩૪૦ ૩૩૮ ચાલી ને તેથી લાશિયમ રોમની સત્તામાં આવ્યું. બીજીવાર સામનેટ સાથે લડાઈ ૩૨૬–૩૦૪ ચાલી તેમાં પણ રોમન જીત્યા; ને ત્રીજીવાર લડાઈ ૨૯૮-૨૯૦ ચાલી તેમાં સામનેટ લોક પૂરા હાર્યા ને તાબે થયા.

એ લડાઈઓથી રોમનું રાજ્ય ને આજુબાજુનાં રાજ્ય એઓના પરસ્પર સંબંધવહેવાર પાકા સ્થપાયા ને રોમનું મોટપ વજન ઈટલીના દૂર પ્રદેશોમાં પણ મનાવા લાગ્યું.

અંતર્સ્થિતિ—ટારકિવનને કહાડયા પછી વર્ષે વર્ષે શ્રીમંતવર્ગના બબ્બે જણ રાજના મુખી થઈ સત્તા ચલાવતા. તેઓ પ્રાંટર કહેવાતા. રાજસભાના ગૃહસ્થો પણ શ્રીમંતવર્ગના હતા. એ રીતે રોમમાં ૫૦૯ થી તે ૩૬૭ સૂધી શ્રીમંતજન સત્તાધારી હતા. પહેલવહેલા પ્રીટર જે પછવાડેથી કોન્સલ કહેવાયા તેમાં બ્રૂટસ રાજવંશ છેદનારો ને નિષ્ઠુર પણ યથાન્યાય વર્તનારો હતો અને વાલેરિઅસે લોકલાભમાં ધારા કીધા હતા—તેના એક ધારાથી કોન્સલના ચૂકાદા ઉપર લોકને અપીલ સાંભળવાની સત્તા મળી હતી. પછી જે કોન્સલ થયા તેની કારકીર્દીમાં શ્રીમંતો લોકની (હકની) જમીન તેઓની પાસેથી છીનવી લેતા. લશ્કરી લોકને જીત–લૂટમાં મળેલી જમીનના હિસ્સા મળતા ને તે ઉપર તેઓનો નિર્વાહ ચાલતો; એવો જૂનો વહીવટ છતાં શ્રીમંતો જ્યારે તેઓની જમીન લેઈ લેતા ત્યારે તેઓ વ્યાજે નાણાં કહાડી કરજદાર થઈ કરજ વાળતાં લગી લેણદારની ગુલામી કરતા. શ્રીમંતોએ લોકનો પોકાર સાંભળી તેઓનું મન મનાવવાને તેઓનો પસંદ કરેલો એક સર્વોપરિ અધિકારી—ડિક્ટેટર (પોતાનામાંનો) ઠેરવ્યો (૪૯૮માં). એણે પણ લોકની દાદ સાંભળી નહીં તેથી ને એક લશ્કરી સિપાઈની દુખિયારી હાલત જોઈ તથા તેની વાત સાંભળી લોકે બલવો ઊઠાવ્યો. ઘણી ભાંજગડ થયા પછી આ પ્રમાણે ઠર્યું કે પ્લીબિઅન (લોકવર્ગ) પોતાનાં રક્ષણને માટે પોતાનામાંથી પાંચજણને વર્ષોવર્ષ મુકરર કરે ને એઓ રાજસભાના લોકવિરૂદ્ધ ઠરાવોને રદ પણ કરી શકે, (૪૯૩).

રાજ્યને લૂટમાં મળેલી જમીન લોક તથા શ્રીમંત બંનેને ધારા પ્રમાણે મળે કે શ્રીમંતજ તે સઘળી લેઈ લે એવિષે ભાંજગડ ચાલ્યાંજ કરતી હતી; તેવામાં સ્પૂરિયસ કાસિયસ જે તીજીવાર કોન્સલ થયો હતો તેણે જમીન સંબંધી બંને વર્ગના લોકના હક સંબંધી કાયદા—આગ્રેરિયન લા કરાવવાને રાજસભામાં ચર્ચા ચલાવી. તેના સાથી શ્રીમંતોએ તે ચર્ચા ઉપર ઝાઝું ધ્યાન આપ્યું નહીં ને કાસિયસને રાજ્ય અપરાધ કર્યાના આરોપે મરણદંડ કીધો (૪૮૪). લોક પોકાર કરતા અટક્યા નહીં—કેટલાક લશ્કરમાં ચાકરી કરવાની ના પાડતા ને કેટલાક લડવા જઈ હથિયાર ન ઊગામતાં હારીને પાછા આવતા. એ ઉપરથી રાજધારા નક્કી કરવાને ડિસેંવર—દશજણને નીમવામાં આવ્યા. ધારાનો ઉદ્દેશ આ કે લોક તથા શ્રીમંત, રાજ્યમાં એકસરખા ગણાય ને કોન્સલો ટળી દશમાંનો એકેકજણ વારાફરતી દરરોજ વડા ન્યાયાધીશનું કામ

કરે (૪૫૧). પ્રથમ નીમાયલા દશજણ ડાહ્યા હતા પણ પછવાડેના નિર્દય, લોભી ને વિષયાસક્ત હતા અને એઓને શ્રીમંતો આશ્રય આપતા. એ કારણ ઉપરથી અને ડિસેંવરમાંના એક એપિયસે એક જુવાન સ્ત્રીના ઉપર બળાત્કાર કર્યો તે પ્રસંગ ઉપરથી ડિસેંવરોની પદવી લોકોએ કહાડી નખાવી * ને પાંચ બીજા ટ્રિબ્યૂનો નીમ્યા (૪૪૯). પછી કેટલીક ભાંજગડ થયા બાદ શ્રીમંતવર્ગમાંના બેજણ વાલેરિયસ ને હોરેશિઅસ જે બંને વર્ગના હિતુ હતા તેઓને કોન્સલ ઠેરવવામાં આવ્યા. એઓએ ધારા કીધા; ને તેમાં બે મુખ્ય હતા—એકતો તેઓએ જૂનો પણ બંધ પડેલો ધારો રાજસભાના ઠરાવ ઉપર લોકને અપીલ કરવાનો પાછો વહિવટમાં આણ્યો ને બીજો નવો કર્યો કે લોકની મંડળી જે ધારા કરે તેનો અમલ રાજસભાના ધારાની પેઠે શ્રીમંત ને લોક બંને વર્ગના ઉપર સરખોજ થાય. લોકવર્ગ ને શ્રીમંતવર્ગ એ બેમાં પરસ્પર લગનવહેવાર ન કરવાનો કાયદો હતો તે ૪૪૫ માં રદ થયો. પછી લોકવર્ગમાંનો પણ કોન્સલ થાય એવિષેની ભાંજગડ ૮૦ વર્ષ ચાલી.

૩૭૬ માં લિસિનસ સ્ટોલો ને સેક્સટિયસ એ બેને લોકે પોતાના ટ્રિબ્યૂન કીધા ને એઓએ આપ્રમાણે આગ્રહથી માગ્યું:-કોન્સલ નીમાય તેમાં એક લોકવર્ગમાંથી પણ નીમાય, લેણદાર દેણદાર સંબંધી ધારામાં ફેરફાર થાય અને જમીનસંબંધી ધારા વહિવટમાં આવે. એ ધારા જે લિસિયન ધારા કહેવાયા તે છ વર્ષ ભાંજગડ થયા પછી વહિવટમાં આવ્યા—૩૬૬ માં સેક્સટિયસ લાટરેનસ એ લોકવર્ગમાંથી પહેલો કોન્સલ નીમાયો; ૩૫૯ થી ડિક્ટેટર, ૩૫૧ થી સેનસર, ૩૩૭ થી પ્રીટર ને ૩૦૧ થી ધર્માચાર્ય, એ લોકવર્ગમાંથી નીમાતા થયા.

એ પ્રમાણે શ્રીમંત ને લોક બંને વર્ગ રાજ્યના સામાન્ય ધારાની સત્તામાં આવેથી વર્ગભેદ ટળીગયો ને રોમના રાજ્યની વૃદ્ધિ થતી ચાલી (૨૮૬ થી).

દર્શન ૬ ઠું.

(ઈ૦ સ૦ પૂ૦ શેકા ૩-૨-૧)

રોમ.

લાટિન ને સામ્નેટ એ લોકને પોતાની સત્તામાં આણ્યા પછી રોમનોએ ટરેંટેન લોક ઉપર ચઢાઈ કરી. ટરેંટમ એ સંસ્થાન ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૮ માં શૈકામાં ઈટલીના દક્ષિણ પ્રદેશમાં લાસીડીમન ગ્રીકે વસાવ્યું હતું. એ સંસ્થાની શહેરો દ્રવ્યસત્તા ને વિદ્યાજ્ઞાનમાં સર્વ વાતે વખણાયાં હતાં. પછવાડેથી ટરેંટેન લોક મોજીલા થઈ ગયા હતા. તેઓ રોમની ચઢતીની સામાં પોતાનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ નહોતા તેથી તેઓએ ઇપિરસના (ગ્રીસની વાયવ્ય દિશાએ પ્રદેશ હતો ત્યાંના) રાજા પાઇરસની † મદદ માગી. તેણે

* ડિસેંવર ગયા પણ તેઓના ધારા ઘણો કાળ રહ્યા. એ ધારા તે 'બાર ટેબલ'ના ધારા કહેવાયા.

† એ કુલીન ને તરુણ રાજા જગતમાં થઈ ગએલા મોટા લડવૈઆ સરદારોમાંનો એક ગણાય છે. એને પોતાનું રાજ છોડીદેવું પડ્યું હતું પણ ઇજીપ્ટના ટોલેમીની મદદથી તેણે પોતાનું રાજ પાછું મેળવ્યું હતું (૨૯૫). પછી તેણે માસીડન જીતવાની તજવીજ કરી ને સાત મહિના ત્યાં લીસીમાકસની સાથે રાજ કીધું; પણ પછી તેને ત્યાંથી પણ કહાડી મૂકવામાં આવ્યો હતો. પછી તેણે છ વર્ષ ઇપૈરસમાં નીરાંતે રાજ કીધું. ટરેંટેનના બોલાવવા ઉપરથી તેણે ઈટલીમાં ફતેહ મેળવી ને

તીસ હજાર લશ્કર સાથે આવી હીરાકલીઆ ને આસક્યુલમ એ બેના મેદાનમાં જીત મેળવી (૨૮૦-૨૭૯ માં). છવર્ષ પછી તેને રોમનું ઉપરીપણું કબૂલ કરવું પડયું ને ૨૭૧ માં ટેરેંટૈન તાબે થયા. આરનો નદીથી તે મેસાનાની સામુદ્રધુની સૂધીનો પ્રદેશ રોમના રાજમાં ગણાયો. રોમનું રાજ વ્યવસ્થિત થયું હતું; લશ્કરમાં કસાયલા ને રાજમાં કેળવાયલા સંસ્થાનીઓ હારેલા લોકને ભયમાં ને ભયમાંજ રાખતા. સાત વર્ષ પછી રોમે સીસિલીમાં કારથેજની સત્તા ખસેડી ત્યાં પોતાની કરવાના હેતુથી તે રાજ્ય સાથે લડાઈ ચલાવી.

રોમ પોતાનાં બળમાં વધતું હતું તોપણ કારથેજથી ડરતું ને દક્ષિણ ઈટલીના પોતાનાં રાજને રખેને કારથેજવાળા છેડે માટે તે કારથેજની સત્તા સીસિલીમાંથી ખસેડી ત્યાં પોતાની કરવાને ખંતીલું થયું હતું; વળી સીસિલી પોતાની સત્તામાં હોયતો કોઈવાર કારથેજની પણ ખબર લેવાય. રોમની દાઢ સીસિલી લેવાની હતી તેવામાં વળી પ્રસંગ આવ્યો. મામરટૈન એ નામથી ઓળખાતા લશ્કરી સિપાઈઓએ મેસાના શહેર લેઈને ત્યાંના લોકને કાપી નાખ્યા હતા. તે ઉપરથી સૈરાક્યૂઝનો સરદાર ને કારથેજની સરકાર એ બેએ સાથે મળી મામરટૈનને શિક્ષા કરવાની તૈયારી કરી. એ લોકે રોમની મદદ માગી ને એઓએ આપી—એ ઉપરથી રોમ કારથેજને લડાઈ ચાલી.

પહેલી લડાઈ ૨૬૪ થી તે ૨૪૧ સૂધી ચાલી. રોમનોની પાસે વહાણોનો કાફલો નહોતો પણ તેઓએ તે ઝડપથી તૈયાર કરીને ૨૬૦ માં વહાણની પહેલી લડાઈમાં કારથેજીનીઅન જે દરીઆમાં લડાઈ કરવે એક્કા કહેવાતા તેઓને હરાવ્યા. બીજી ઘણીક ફતેહ મેળવીને કારથેજીનીઅનોને સીસિલીની દક્ષિણ પશ્ચિમે હાંકી કહાડયા પણ (૨૪૯ માં) ડ્રેપાના આગળ રોમનોએ નેવુ વહાણ ને ૨૮ હજાર માણસ ખોયાં. કારથેજ સબળું થયું ને તેના સરદાર હાંમિલકર બારકા એણે સીસિલીમાં રહી થોડે વહાણે ને થોડે લશ્કરે રોમનોને ભય ઉપજાવ્યાં કીધું. એઓએ એક પાસથી લડયાં કીધું ને હાર્યાં કીધું પણ બીજી પાસથી ૨૦૦ વહાણનો કાફલો તૈયાર કીધો. એ કાફલાએ ૨૪૧ માં રોમનોને જય અપાવ્યો—કારથેજ સરકાર સીસિલી-ટાપુ રોમને હવાલે કરી દે ને વીસ વર્ષમાં ૨૨૦૦ ટાલેંટ લડાઈ ખરચના આપે એવા સંધિકરાર થયા.

એ લડાઈ બંધ પડયા પછી રોમનોએ ઈલિરિયાના ચાંચીઆઓને તોડયા ને તે પ્રસંગમાં ગ્રીસનાં રાજ્યો સાથે પ્રથમજ રાજ્યવ્યવહાર કીધો (૨૨૮). પછી છ વર્ષ ગોલ લોક સાથે લડાઈ ચાલી તેમાં રોમે ૭ લાખ પાયદળ ને ૭૦ હજાર ઘોડેસ્વાર એકઠા કીધા હતા. હલ્લો કરનાર શત્રુએ રોમનું ૫૦ હજાર લશ્કર કાપી નાખ્યું પણ ટેલામોનની લડાઈમાં રોમે જીત મેળવી ને લડાઈનો અંત આણ્યો, (૨૨૨). પછી ઈટલીનો ઉત્તર પ્રદેશ તાબે કરી, ઈસ્ટ્રિયા તથા ઈલિરિયા જીતી (૨૧૯) રોમે ગ્રીસમાં પેસવાનો રસ્તો કરી રાખ્યો.

તે છેક રોમની નજીક જઈ પહોંચ્યો. રોમનોએ સલાહના કરાર ન કીધા તેથી તે પાછો ફર્યો હતો. ઈપેરસ પહોંચ્યા પછી તેણે ચઢાઈ કરી માસીડનની ગાદી (બાજીવાર) મેળવી ને પછી સ્પાર્ટા તથા આરગોસ ઉપર ચઢાઈ કરી. તે ૨૭૨ માં મરણ પામ્યો હતો.

કારથેજના સરદાર હાનિબલે* સ્પેનમાં સગંટમને ઘેરો ઘાલી તે લીધું હતું (૨૧૯માં). સગંટમને રોમ સાથે મિલાપ હતો તે ઉપરથી રોમે કારથેજને સંદેશો કહાવ્યો કે હાનિબલને અમારે સ્વાધીન કરો. હાનિબલના દુશ્મનોની તો તેમ કરવાની ઈચ્છા ખરી પણ રોમના નામ ઉપર સૌને ધિક્કાર હતો તેથી કારથેજ સરકારે જવાબ આપ્યો કે સગંટમ ઉપર ચઢાઈ ન કરવી એવું કંઈ કોલકરારમાં નથી. રોમની તરફથી સંદેશો લેઈ જનારામાંનો એકજણ પોતાનો ઝુલતો જભ્ભો હાથમાં લેઈ બેવડવાળી બોલ્યો કે 'આમાં હું સલાહ ને લડાઈ લેઈ ફરૂં છઉં, ઈચ્છા હોય તે કહી દો'; કારથેજનો ન્યાયાધીશ બોલ્યો કે 'તમારી ઈચ્છા હોય તે અમને આપો'; રોમને કહ્યું 'ત્યારે લડાઈ લો' ને સભાસદોએ કહ્યું કે 'અમારે કબૂલ છે, આવજો.' એ પ્રસંગ ઉપરથી બીજી વાર રોમકારથેજની લડાઈ ચાલી (૨૧૮–૨૦૨).

હાનિબલ સ્પેનમાંથી ૩૦ હજાર લશ્કર સાથે નીકળ્યો ને પીરનીસ પહાડ, રોહોન નદી, આલપ્સ પર્વત એ ઓળંગી ઈટલીમાં ઊતર્યો અને ટિસનસ આગળ રોમન કોન્સલ સાંપિયો સામે થયો તેને હરાવી આગળ વધ્યો. એ બીજી લડાઈ જીતીને ૨૧૬માં તેણે કાનની લડાઈમાં ૭૦ હજાર રોમન લશ્કરને મારી પાડયું. એ જીતથી ઈટલીનો દક્ષિણ પ્રદેશ તેના હાથમાં આવ્યો. પછી તેણે કાપ્યુઆમાં છાવણી રાખી. રોમન રાજસભા હાનિબલની સામાં લશ્કર આણવાને શકિતમાન નહોતી તોપણ તે હારી બેઠી નહોતી. હાનિબલનું લશ્કર મોજીલાં કાપ્યુઆમાં શિયાળો ગાળતું હતું તેવામાં રોમનરાજસભા નવું લશ્કર ઊભું કરતી હતી, મળતીઆ રાજાઓને સમજાવતી હતી અને સીસિલી, સ્પેન, સારસિનિયા ને ગ્રીસ એ દેશોમાં ફતેહ સાથે લડાઈ ચલાવ્યાં કરતી હતી. હાનિબલ કને પૂરતો ખોરાક નહોતો ને તે સ્પેનથી મંગાવતો; ને તેનું લશ્કર મોજીલું થઈ ગયું હતું; તેવામાં રોમે લાગ જોઈ લડાઈ કરી કાપ્યુઆ ને ટેરંટમ પાછાં લીધાં (૨૦૯માં). હાનિબલનો ભાઈ ૬૦ હજાર લશ્કર સાથે કુમકે આવતો હતો તે વચમાં અટકયો ને લડતાં પડયો. હાનિબલ પંદર વર્ષ કારથેજ સરકારની કોઈ પણ રીતની મદદ વગર ઈટલીને પોતાની હાકમાં રાખી રહ્યો હતો. તે મદદ મળેથી રોમ લેવાનો વિચાર કરતો હતો તેવામાં કારથેજ સરકારે

---

* કારથેજના મુસારદાર લશ્કરે બંડ ઉઠાવેલું તેને રાજ્યના હામિલકર સરદારે બેસાડેલું તે પ્રસંગમાં રોમ વચમાં પડયું નહોતું પણ જ્યારે સારડિનિયામાં મુસારદાર લશ્કરે રોમની મદદ માગેલી ત્યારે રોમે કારથેજને સપડાવી સારડિનિયા તથા કોરસિકા એ ટાપુ ને ૧૨૦૦ ટાલેંટ લીધા હતા. એ ભુંડી દાનત જોઈ હામિલકરે વેર લેવાનો મનમાં નિશ્ચય કરી રાખ્યો. પણ કારથેજની રાજસભામાં તેના શત્રુ બહુ હતા તેથી ધાર્યા પ્રમાણે કંઈ થઈ શકવાનું નથી એમ વિચારી તેણે સ્પેન જીતવા જવાની સભા પાસે રજા માગી. હામિલકર, પોતાનો જમાઈ હાસડ્રુબલ તથા નવ વર્ષનો દીકરો હાનિબલ એઓને સાથે લેઈ સ્પેન ગયો (૨૩૬માં). તે હાનિબલને સાથે તેડી જાવવાનો નહોતો પણ તેના કરગરવા ઉપરથી તેને સાથે લીધો હતો ને અગ્નિકુંડ આગળ શપત ખવાડયા હતા 'કે જીવીશ ત્યાં સુધી રોમનાં રાજ્યનો શત્રુ રહીશ.' હામિલકરે આઠ વર્ષ સ્પેનમાં રહી કેટલાક પરા મેળવ્યા ને લશ્કર તૈયાર કર્યું. એ એક લડાઈમાં મરણ પામ્યો (૨૨૯માં) ત્યારે હાસડ્રુબલે સરદારી કરી ને એનું ખૂન થયા પછી હાનિબલ સ્પેનની ફોજનો સરદાર થયો હતો (૨૨૧ માં).

તેને સીપિયોની સામાં લડવાને બોલાવ્યો—એ વેળા તે શોક કરી બોલ્યો હતો કે 'દેવતાઓ કારથેજ ઉપર રૂઠ્યા છે.'

જેમ હાનિબલ ઈટલીમાં આવી લડયો તેમ સીપિયો એણે આફ્રિકામાં જઈ કારથેજનાં રાજમાં લડાઈ મચાવી. હાનિબલે કારથેજ જઈ વિખરાતું ભાગતું મુસારદાર લશ્કર એકઠું કરી સીપિયોને ઝામા આગળ લડાઈ આપી પણ એમાં તે હાર્યો (૨૦૨માં) અને રોમે નિષ્ઠુર મનથી કબૂલાત લેઈ કારથેજને નાશથી ઊગાર્યું. કારથેજ પોતાનો બહારનો મુલખ સઘળો રોમને આપે, લડાઈનાં સઘળાં વહાણ ને સઘળો સરંજામ આપે, પચાસ વર્ષમાં ૨ કરોડ રૂપિઆ ભરે, અને રોમની મંજુરી-અત વિના કોઈ પણ લડાઈમાં ઊતરે નહીં, એ પ્રમાણે કબૂલાત કરાવી સીપિયો રોમ આવ્યો ને આફ્રિકેનસ એ ઉપનામે વિખ્યાતિ પામ્યો.

સીપિયો મોટાં કુળનો દેશાભિમાની, નિડર ને ઉદ્ધત યોદ્ધો હતો. તે ન્યાયથી વર્તનારો પણ સ્વાર્થ જાળવવે પાકો અને મમતી તથા ખારીલો પણ ધીંતાળ તથા દયાળુ હતો. તેનો શત્રુ હાનિબલ ઘડાયલો ઠરેલ, અનુભવી, રાજકાજમાં બુદ્ધિશાળી, નિરાશામાં ઉદ્યમી, ચતુર ને ડાહ્યો યોદ્ધો હતો પણ કોઈ કોઈ પ્રસંગે તે અભિમાન, અવિવેક ને નિર્દયપણું એ વિશેષે બહાર પાડતો.*

---

* કારથેજને રોમ સાથે કોલકરાર થયા ત્યાર પછી હાનિબલ ત્યાંનો મુખ્ય ન્યાયાધીશ ઠર્યો હતો ને તેણે રાજના નાણાં પ્રકરણ સંબંધી એવી તો મોટી મોટી ગોઠવણ કરીકે દશવર્ષમાં કારથેજ રોમનું દેણ પતાવવાને શક્તિમાન થયું હતું. તે ઘણાંક રાજ્યોને કારથેજ સાથે સંપ કરાવી રોમ ઉપર તુટી પડવાનો વિચાર કરતો હતો પણ તેવામાં રોમે કારથેજને કહેવડાવ્યું કે હાનિબલને અમારે ત્યાં મોકલી દો. એ કારથેજ છોડી નાસીને સીરિયાનો રાજા જે રોમની સામાં લડતો તેના આશ્રયમાં જઈ રહ્યો (૧૯૩). હાનિબલે તે રાજાને કેટલીક સલાહ આપી પણ તે રાજાએ તે ન માની ને તે હાર્યો (૧૯૦). રોમનો એ તેની પાસે જે કબૂલાત કરાવી તેમ. એક, હાનિબલને આપી દેવાની હતી. હાનિબલ સમજી ગયો ને નાસીને બીથનિયાના રાજ્યાશ્રયમાં કેટલાંક વર્ષ રહ્યો. રોમે કેડો ન મૂકયો ને તે રાજાને પણ કહેવડાવ્યું; હાનિબલે જોયું કે હવે નાસવું મુશ્કેલ છે ને શત્રુને હાથ પકડાઈ રીબાઈને મરવું તેના કરતાં મારે મારે હાથેજ મરવું એ વધારે સારૂં છે એમ વિચારી તેણે પોતાની વીંટીમાં રાખેલાં ઝેરનો ઉપયોગ કર્યો—૬૫ વર્ષની ઉંમરે ૧૮૩માં. એજ વર્ષમાં સીપિયો પણ મૂઓ. સીપિયો રાજ્યધારાને માન નહોતો આપતો તેથી તેના ઉપર લાંચ ખાધાનો અપરાધ મૂકવામાં આવેલો પણ જવાબ આપવાને દહાડે તે પોતાના થોડાક સાથીઓને ભેગા કરી બોલ્યો કે પહોર આજજ આપણે હાનિબલને જીત્યો હતો, ચાલો રોમનો દહેરે જઈ દેવનો પાડ માનીએ ને પ્રાર્થના કરીએ કે સીપિયો જેવા સરદાર રોમમાં બહુ થાય. એ ઉપરથી લોકને તે જીતનું સ્મરણ થયું ને તેઓએ ઓચ્છવ કીધો ને સીપિયો ઉપર ચાલતું કામ માંડી વાળ્યું. પછી તે રોમ છોડી પોતાની એક જમીન હતી ત્યાં જઇ રહ્યો હતો ને મરતી વેળા કહી ગયો હતો કે રોમ નગુણું બેકદર છે, માટે 'મારી રાખ કોઈ ત્યાં લેઇ જશો નહીં.' એ જ્યારે રોમની તરફથી આંટીઓકસની દરબારમાં વકીલ દાખલ હતો ત્યારે એણે હાનિબલને એક દિવસ પૂછયું હતું કે દુનીઆમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ લશ્કરી સરદાર કોણ? હાનિબલે જવાબ દીધો હતો કે તમે. અનુક્રમ કેમ છે? એમ પૂછેલું ત્યારે જવાબમાં કહ્યું હતું કે શિકંદર, પીરહસ, હું ને તમે સીપિયે પૂછયું કે ઝામાની લડાઈમાં મારી ફતેહ થઈ હોત તો? હાનિબલે જવાબ દીધો હતો કે સૌથી શ્રેષ્ઠ હું થાત.

બીજીવારની કારથેજની લડાઈ પત્યા પછી રોમે બીજાં રાજ્યો પોતાની સત્તામાં આણવાનો લોભ કીધો. હવે દુનિયામાં બીજાં ત્રણ રાજ માસિડોનિઆ ગ્રીસ ને સીરિઆ એજ બળીયાં હતાં તે રોમે અનેક ખટપટ ને ઘણીક લડાઈઓ કરીને જીતી લીધાં-માસિડોનિયા ૧૯૭ માં, સીરિયા ૧૯૧ માં, ને ગ્રીસ ૧૪૬ માં. કારથેજ સાથે ત્રીજીવાર લડાઈ ચાલેલી (૧૪૯-૧૪૬) તેનું શેવટ આ થયું કે તે શહેરને આગ લગાડી લોક તેમાં બળી મૂઆ. વળી સ્પેનમાં પણ લડાઈઓ ચાલેલી (૧૪૪-૧૩૩) તેમાં પણ રોમન જીત્યા. આલપ્સ પર્વતના ઈટલી ભણીના ગોલ લોક જ્યારે ત્યારે ઉત્તર ઈટલી ઉપર ચઢી આવતા તેઓને છેલ્લે (૧૯૧ માં) હરાવી વીખેરી નાખ્યા હતા. (૧૬૩ માં) સીસિલીમાં ગુલામોએ બલવો ઊઠાવેલો તે લડાઈ ૧૩૪ થી તે ૧૩૧ સુધી ચાલી હતી. આફ્રિકામાં ન્યુમિડિયાના (હાલનું આલજીઅર્સ) રાજા જગરથા સાથે લડાઈ ચાલી તે ૧૧૧ માં પૂરી થઈ-ને રાજાને રોમમાં કેદ રાખી ભૂખે મારી નાખ્યો હતો. કિમ્બ્રિયન ને ટયુટન લોક ગોલ તથા ઈટલી બંને ઉપર ચઢાઈઓ કરતા (૧૦૫ થી) તેનું શેવટ અને ઈટલીમાં ગુલામોએ (૧૦૩ થી) લડાઈઓ મચાવેલી તેનું શેવટ ૧૦૧ માં થયું-એ કાળે રોમને કોઈ રાજ કે કોઈ જોરાવર મંડળ જીતવું બાકી રહ્યું નહીં-રોમનું રાજ પૃથ્વીમાં ચક્રવર્તી શોભ્યું.

પણ રાજ્યની અંતરસ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી-સીસિલી ને ગ્રીસના સંબંધે કરીને રોમનો ત્યાંના લોકનાં વિદ્યાજ્ઞાનના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરતા ને નવા ગ્રંથો લખતા થયા હતા. તેઓએ પોતાની ભાષા શુદ્ધ સુઘડ લાટિન એનામે જગતમાં ઓળખાવી હતી. ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૮૬ થી તે ૧૩૩ સુધી રોમનોમાં પરસ્પર કલહ નહોતો તોપણ તેનાં બીજ રોપાયાં હતાં. કારથેજ પડયા પછી ત્યાંની લૂટથી લોક નાણાંવાળા થઈ મોજીલા થયા હતા. સીપિયો આફ્રિકેનસે ને થોડાક બીજા શ્રીમંતોએ ગ્રીક લોકનો પેરવેશ ને તેઓની રીતભાત પોતાનામાં દાખલ કરવા માંડી. કેટો ને કેટલાક બીજા સામાં થયા કે નવી રીત રાજ્યમાં નજ દાખલ કરવી. ૧૯૫ માં રોમન શ્રીમંતાણીઓએ કેટો બહુ સામો હતો તોપણ ઓપિયન લા રદ કરાવ્યો-એ ધારો આવો હતો કે થોડાએક ઠેરવેલા તહેવાર શિવાયે કોઈ દહાડો સ્ત્રીઓએ અડધો ઔંસ સોનાથી વધારે અંગે સજવું નહીં, એક વસ્ત્રમાં ઘણા રંગ હોય તેવું તે પહેરવું નહીં ને કોઈ બીજાં શહેર-ગામમાં જવું નહીં. દશેકવર્ષ પછી બાકસ દેવના દારૂડીઆ ભકતોની ઘણીક મંડળીઓ વધી ને તેથી વ્યભિચાર ને ખૂન વધ્યાં. રાજસભામાં મોટો સળો આ પેઠો કે કેટોએ (જ્યારે સેન્સર હતો ત્યારે) ઘણા સભાસદોને કહાડી મૂકયા, મિતાહાર સંબંધી ઘણાક ધારા કીધા, લોકની ગાડીઓ ઉપર ને પહેરવાના વસ્ત્ર ઉપર કર નાખ્યા, સૌને અર્થે બાંધેલી ટાંકીઓમાંથી લોકે નળ પોતાનાં ઘરોમાં લીધા હતા તે બંધ કીધા અને જે મકાનો સરિઆમને આડાં આવતાં તે તોડાવ્યાં-તેણે રાજ્યની વસૂલાત ઘણીએક વધારી હતી ખરી.

જેમ રોમમાં મોજમઝા વધી તેમ મુલખમાં કારભારીઓએ લોકને દમવા માંડયું-દહેરાં ને મકાનો લૂટવા માંડયાં-હજારોને ગુલામ દાખલ વેચવા માંડયા. શ્રીમંત લોકમાં વિશેષ વિશેષ માન મેળવવાને સરસાઈ વાળો

લોભ ઉત્પન્ન થયો ને તેઓ સરકારી કામદારની જગા મેળવવાને અતિ ખંતીલા થયા. આટલી ઉંમર વિના કોઈ સરકારી કામમાં દાખલ થઈ શકે નહીં એવો કાયદો થયો હતો; લાંચને માટે ને કામદાર પસંદ કરવામાં જે ખટપટ થતી તેને માટે કાયદાઓ થયા હતા, પણ તે અમલમાં આવતા નહોતા. લાંચ-ઉચાપત, હરામખોરી એની તપાસ રાખવાને ચાર નવા ટ્રિબ્યૂન નીમવામાં આવ્યા હતા પણ ઈનસાફ કરનાર કામદારો તેજ પોતાના ચૂકાદા વેચતા હતા.

લોકવર્ગમાંના ઘણાક મોટી પદવી ધરાવનારા થએલા તેઓ પણ શ્રીમંત કુળના ગણાવા લાગ્યા હતા. અનેક લડાઈઓને લીધે પ્રદેશ પ્રદેશના લોક રોમન સાથે ભળીગયા હતા. એ કારણથી રાજસભા આગળની પેઠે પ્રજાનો ડર રાખતી નહીં ને તેને માન પણ આપતી નહીં. લોકની સત્તા રાજ્યકારભારમાં ન વધવા દેવાને રાજસભા ખંતીલી થઈ હતી ને અમલદારી પણ પોતાનામાંનાજ કરે તેવી જુગતી ચલાવતી હતી. એ ખટપટમાં વળી ૧૪૪–૧૪૩ માં પાક ઓછો થવાથી ને તીસ વર્ષમાં રોમમાંથી કોઈ લોક બહાર જઈ વસેલા નહીં તેથી લોકને શ્રીમંતની ગુલામી કરી પેટ ભરવાનો વખત આવ્યો ને એ દુઃખમાં કેટલાક લોકે બલવા ઊઠાવ્યા. ગ્રાકસ. ટેબારીઅસ ને કેઅસ એઓનાં દીલમાં દીન લોકનું દુઃખ વસ્યું ને તેઓએ ઘણી મહેનતે થોડાક ધારા સૂધરાવી રાજસભાનું જોર તોડયું (૧૩૩–૧૨૧). તેઓનાં મરણ પછી સૂધારેલા ધારા રાજસભાએ ફેરવી નાખ્યા. એ સઘળાં કારણોથી રાજસભાને ને લોકને સામસામી મચી અને કોન્સલ જે તેઓની ભાંજગડથી દૂર રહેતા તે હવે પોતેજ પરસ્પર લડતા થયા ને તેઓની લડાઈઓએ રોમને ને રોમનાં રાજ્યને ખળભળાવી નાખ્યું.

મરાયસ કોન્સલ ન થાય તેવી તજવીજ કરવામાં રાજસભાએ કંઈબાકી રાખીનહોતી. પણ તેમ છતાં તે છઠ્ઠીવાર લોકની તરફથી કોન્સલ થયો (૧૦૦માં). તેના મળતીઆ અમલદારોએ મદોન્મત્ત થઈ રાજસભા પક્ષનો ને લોકને પ્રિયકર એવો જે મેટેલ્લસ તેને દેશનિકાલ કરાવ્યો, ઈટલીના ઉત્તરના ગોલ પ્રદેશની જમીન મરાયસનાં લશ્કરને વહેંચી આપી, ને કેટલાક બીજા ધારાને માટે દરખાસ્ત કીધી; વળી તેઓએ કેટલાંક ઉઘાડેછોક ખૂન કીધાં; એ ઉપરથી લોકે સામાં થઈ તે અમલદારોને મારીનાખ્યા; નવા ધારા રદ કર્યા; મેટેલ્લસ પાછો આવ્યો ને મરાયસ એશિયામાં જઈ રહ્યો (૯૯માં).

મરાયસ મોટો લશ્કરી સરદાર હતો ને લોકના દુર્ગુણ તેનામાં પણ હતા તેથી તે છ વાર કોન્સલ થયો પણ પોતે જાતે કારભાર કરવે નિર્બળ તેથી તેણે રાજની સામાં અપરાધ કરનારાઓનું છાવરી વાળવાનું કીધું ને તેથી તેના ઉપરથી લોકની પ્રીતિ ઘટી. ડ્રૂસસ ટ્રિબ્યૂન જે શ્રીમંતપક્ષનો હતો તેણે બંને વર્ગમાં સમાધાની આણવાને પ્રયત્ન કીધા પણ પછવાડેથી તે પણ લોકનો અણમાનીતો થયો. ડ્રૂસસે રાજની સામાં બલવો ઊઠાવવાની તજવીજ કીધી પણ તેવામાં તેને કોઈએ મારી નાખ્યો (૯૧).

એ પ્રમાણે રોમમાં ચાલતું હતું તેવામાં ઈટલીના ઘણાક લોકે બલવો ઊઠાવ્યો (૯૦માં). તેઓની તકરાર આ હતીકે તેઓએ રોમની પ્રજાસત્તાની વફાદારીથી ચાકરી કરી છે, રોમનાં લશ્કરમાં બેભાગ જેટલું લશ્કર પૂરૂં

પાડયું છે અને રાજ્યો જીતીને રોમને આપેલાં છે ને હજી રોમનો તેઓને પોતાનાથી જૂદા ગણેછે. તેઓએ ઉપરાઉપરી પરગણાં લેવા માડયાં. કોન્સલો એક પાસથી તેઓની સામાં લશ્કર લેઈ ગયા ને બીજી પાસથી રાજસભાએ કાયદો કરી જે પરગણાં બલવામાં સામેલ થયાં નહોતાં તથા થઈને પાછાં અટકયાં હતાં તેઓને રોમનું સ્વતંત્રપણું આપ્યું ને નવેસરથી લોક રાજ્યમાં નોંધાયા. એથી કંઈ બલવાખોર પાછા હઠયા નહીં ને ભારે લડાઈ ચાલી (૮૯ માં). બંને તરફના મળીને ત્રણલાખ માણસ લડતાં મૂઆં ને બંને તરફેન લડતાં નબળી પડી ત્યારે લડાઈનો અંત આવ્યો ને પરિણામ આ થયું કે સઘળા ઈટાલિયનોને રોમનગરજનના જેટલાજ હક મળતા થયા (૮૮ માં).

એજ સમા ઉપર સમાચાર આવ્યા કે પોંટસના રાજા મિથરીડેટિસે ૮૦ હજાર રોમનોને કાપીનાખ્યા છે ને એશિયામાંના રોમનાં રાજને જીતી લીધું છે, ને હવે રોમને માટે તૈયારી કરેછે. તેની સામાં લડવા જવાને શ્રીમંતપક્ષના સિલ્લાને સેનાપતિ ઠેરવવામાં આવ્યો પણ મરાયસે* તે ઠરાવ રદ કરાવી પોતાને માટે કરાવ્યો. સિલ્લા નોલા શહેરને ઘેરો ઘાલતો હતો ત્યાંથી ઊતાવળો લશ્કર સાથે રોમ આવી પહોંચ્યો ને મરાયસને નાસીને આફ્રિકા જઈ રહેવું પડયું. સિલ્લા મિથરીડેટિસ સામાં થોડીવાર લડયો ને ફતેહ પામ્યો. (૮૪ માં) સલાહ થઈ ત્યારે તેની રૂએ ગ્રીસ, માસિડન, ઐઓનિયા ને બીજા પ્રાંત રોમને પાછા મળ્યા ને કેટલાંક વહાણ પણ મળ્યાં.

રોમમાં સિન્ના નામના કોન્સલે સિલ્લાની ગેરહાજરીમાં મરાયસના પક્ષના લોકને સબળ કરી મરાયસને આફ્રિકાથી પાછો તેડાવ્યો ને એણે આવતાં વારને વેર લેવા માડયું. મુખ્ય મુખ્ય રાજસભાસદોને ગુલામો પાસે ઠોર કરાવ્યા—એક ઉંચી પદવીનો ધર્માચાર્ય મરાયો અને એક ભાષણ કરનારનું ડોકું ખાનાં વખત મરાયસને દેખડાવવામાં આવ્યું. પાંચ દહાડા ને પાંચ રાત નગરમાં ઉલકું પડયું. સિન્ના ને સરટોરિયસ એ બે જણે રાજ્યમાં સ્વસ્થતા આણવાને કેટલાક ખૂનીઓને તેઓની છાવણીમાં સૂતેલા ઠોર કર્યા. તેવામાં સિલ્લાના જયનાં વર્તમાન મરાયસને કાને પડ્યાં ને એ ગભરાયો. એણે અતીસેં દારૂ પીવા માંડયો ને એથી તે ૭૦ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો (૮૬ માં)—એ વેળા તે સાતમીવારનો કોન્સલ હતો.

સિલ્લા રોમ આવ્યો ને શ્રીમંતોએ તથા લશ્કરના મોટા ભાગે તેનો પક્ષ ધર્યો; પણ તે દરવાજા આગળ હતો તે વખતે મરાયસના પક્ષકારોએ રાજસભાસદોને કાપીનાખ્યા હતા. સિલ્લાએ પોતાને ડિકટેટર કહેવડાવ્યું ને મોટો સંહાર કર્યો. કોન્સલના સંબંધમાંના ૩૩, પ્રીટર ૭૦, સેડીલી ૬૦, રાજસભાસદ ૨૦૦ અને દહોડ લાખ રોમના રહેવાસી એટલાના પ્રાણ ગયા ને હજારો માણસ ભૂખે મરતાં ને ભીખ માગતાં થયાં. તેણે રાજસભાના હાથમાં સઘળી સત્તા રાખી લોકના ઘણાક હક છીનવી લીધા અને ઈટલીના શહેરોને રોમનું સ્વતંત્રપણું આપવામાં આવ્યું હતું તે રદ કીધું. તેણે આર નવા ટ્રીબ્યૂન કીધા, પ્રીટરને વધારી આઠ કીધા, પ્રાંતોના અમલદારો જે પોતાની પ્રજાને નીચોવતા તેને માટે સખત બંદોબસ્ત કીધો અને ન્યાયાધીશનું

* એણે એશિયાથી પાછાં આવી ઈટલીમાં રોમના એક લશ્કરની સરદારી કરી હતી.

કામ કરવાને લાયક થવાના ઉમેદવારના ગુણ ને તેનું વય એ નકકી કીધાં. ડિકટેટર થયા ને બે વર્ષ થયા પછી તેણે પોતાના ઓદ્ધાનું રાજીનામું આપ્યું ને પછી થોડે દહાડે તે મરણ પામ્યો (૭૮ માં).

પછી એક પાસ લેપિડસ ને બ્રૂટસ એઓ લોકપક્ષના થઈ આગળ પડયા પણ સેરટોરિઅસ એણે તેઓનું ફાવવા દીધું નહીં. એણે ઈટલીનું, આફ્રિકાનું, સ્પેનનું મળીને દશહજાર લશ્કર સાથે એક લાખ વીસ હજાર લશ્કરના ચાર રોમન સરદાર સામાં લડાઈ કીધી ને મેટેલસ તથા પોમ્પી એઓને હરાવ્યા પણ તેટલામાં તેના હાથ નીચેના અમલદારે તેને મારીનાખ્યો (૭૨માં). જેવામાં સ્પેનમાં સરટોરિયસ સામાં ને એશિયામાં મિથરીડેટિસ સામાં લડવામાં રોમ મચ્યું હતું તેવામાં થ્રેસના કેટલાક તાલીમબાજેએ સ્પારટેકસને મુખી કરી ત્યાંના અમલદારોને હાંકી કહાડયા હતા. તેઓએ નાસતા ફરતા ગુલામો, ભરવાડો ને બીજા મળીને ૭૦ હજાર લશ્કર એકઠું કર્યું હતું ને રોમનાં લશ્કરને હરાવ્યું હતું. પછી ક્રાસસે લડાઈ કરી તેઓને ભગાડયા હતા (૭૧માં)

ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૭૦ માં પોમ્પી અને ક્રાસસ એ બે સાથે કોન્સલ થયા. પોમ્પીને લશ્કરનું જોર વિશેષ હતું ને તેણે ઘણી ફતેહ મેળવી હતી; તે કીર્ત્તિનો વિશેષ લોભી થયો હતો: તેમ ક્રાસસ પણ લોકમાં માનમેળવવાને તરસતો હતો તેને જે પોતાની પાસે એકઠી થએલી દોલતનું ઘણું જોર હતું ને તે રાજસભામાં સારો વકતા હતો; વળી તેણે પોતાના મળતાવડાપણાંથી ને ધોતાળપણાંથી રાજકારભારમાં મોટી સત્તા મેળવી હતી તેઓ એકએકથી ચઢિયાતા થવાને પ્રયત્ન કરતા ને અરિશ્યામાં એકમેકની સામાં થતા. બંનેજણને માટે ઠરાવ થએલો કે તેઓએ પોતપોતાનાં લશ્કરથી અલગ થવું. પોમ્પી ઈચ્છતો કે પ્રથમ ક્રાસસ લશ્કરને રજા આપે ને એ ઈચ્છતો કે પોમ્પી પહેલો આપે. પણ પછી ક્રાસસે પહેલ કીધી હતી. જેમ ક્રાસસે હજારો જણને જમાડી, ગરીબગરબાંને અનાજ વહેંચી લોકની પ્રીતિ મેળવી તેમ પોમ્પીએ લોકની વિરુદ્ધમાં સિલ્લાએ જે કાયદા કીધા હતા તે રદ કર્યા; ગ્રાકસના વખતમાં ન્યાય ચૂકવવાની સત્તા નેટ* લોકને આપવામાં આવેલી પણ પછવાડેથી તેઓની પાસેથી લેઈ લેવામાં આવેલી તે પાછી તેઓને આપી, અને ટ્રિબ્યૂનના ગએલા હક પાછા જારીકીધા. એ ફેરફાર જલદીથી થયો તેનાં કારણમાં મોટું આ હતું, કે વેરીઝ નામના એક અમલદારે સીસિલીમાં લોકના ઉપર ઘણોજ જુલમ ગૂજાર્યો હતો તેની રોમમાં તપાસ ચાલતી હતી ને તેમાં સૌ સરદાર લોક તેના પક્ષના હતા ને સીસિલીના લોકે વકીલ સીસરોને પોતાની તરફથી મુકદમો ચલાવવાનું સોંપ્યું હતું. એ તપાસ જોશમાં ચાલતી હતી તેવામાં વેરીઝ નિરાશ થઈ રોમ છોડી બીજે દેશ જતો રહ્યો. તેની ગેરહાજરીમાં તેના ઉપર ગુનાહ સાબીત થયા હતા.

નેટ લોકને સત્તા મળી તેના બદલામાં તેઓએ સિલિશિયાના ચાંચીઆઓના ઉપર ચઢાઈ કરનાર લશ્કરી વહાણોની સરદારી પોમ્પીને આપી. પોમ્પીએ તેઓને હરાવ્યા ને દરિયામાં તેઓનું એક વહાણ ફરતું ન રાખ્યું. પછી તે ૨૦ હજાર કેદીઓને ઉજડ થયેલાં

* પાટ્રિશિયન ને પ્લીબિયન અથવા જૂના કુળના શ્રીમંતસરદાર અને લોક એ બે વર્ગની વચમાં એક નવો વર્ગ જે નવી દોલતવાળા લોકનો કરવામાં આવ્યો હતો તે નેટનો કહેવાતો.

શહેરોમાં વસાવી ચાળીસ દહાડે પાછો રોમ આવ્યો હતો. વળી પોંટસના મિથરેડેટિસે એશિયામૈનરમાંના કાપેડોશિયાના પ્રાંત ઉપર ચઢાઈ કરેલી તેની સામાં થવાને રોમે બે સરદારોને મોકલ્યા હતા, પણ તેમાંનો એક હાર્યો હતો ને રોમના લશ્કરી વહાણોનો નાશ થયો હતો. પછી પોમ્પીએ જઇને એક રાતે છાપો મારી દુશ્મનના લશ્કરને કાપી નાખ્યું હતું ને મિથરેડેટિસ આઠસેં ઘોડા સાથે નાસી ગયો હતો. એ રાજા રોમના મુલખમાં લડાઈ લેઈ જવાની ગોઠવણ કરતો હતો પણ તેવામાં તે પોતાનાજ દીકરાની બેવફાઈ જોઈ ઝેર ખાઈ મૂઓ હતો (૬૩ માં).

કાટિલૈન નામનો એક કુલીન શ્રીમંત છેક નિર્ધન ને વ્યસનલંપટ થઈ ગએલો તેણે રાજને ઉંધું વાળવાની ગોઠવણ કીધી. પ્રથમતો તે કોન્સલના ઓદ્ધાને માટે ઉમેદવાર થયો પણ તેમાં તેનું ન વળ્યું; બે વર્ષ પછી તેણે ઘણાકને પોતાની તરફના કીધેલા પણ સીસરો સામો થએથી તે કોન્સલ થયો નહીં. તેની તરફના કેટલાએકે એટ્રુરિયામાં લશ્કર એકઠું કીધું ને કેટલાએકે રોમમાં દુશ્મનોની કતલ કરી નાખવાની ને રોમને બાળી મૂકવાની તજવીજ કરી રાખી. એ તરકટની સઘળી હકીકત સીસરોના જાણવામાં આવેથી તેણે કાટિલૈન ઉપર રાજઅપરાધ મૂક્યો. ઘણાક શ્રીમંતોએ તેને ઊગારવાનું કર્યું પણ સીસરોએ પણ મજબૂત પૂરાવાથી ને ધારાની કલમો લાગુ પાડીને તેને અપરાધી ઠેરવ્યો. કાટિલેન નાઠો ને જે લશ્કર તેના સાથીઓએ ઊભું કરેલું તેનો સરદાર થઈ લડવા આવ્યો પણ તેને આંટોનિયસ કોન્સલે હરાવ્યો ને તે લડાઈમાં પડયો (૬૩ માં) તેની અગાઉ તેના સાથીમાંના કેટલાકને પકડી કેદ કરવામાં આવ્યા હતા ને કેટલાકને મારીનાખવામાં આવ્યા હતા. સીસરોને સ્વદેશનોપિતા એ ઉપનામ જોડાઈ મોટું માન મળ્યું. *

પોમ્પી એશિયામાં ફતેહ મેળવી પાછો રોમ આવ્યો (૬૦ માં); પણ રાજસભાએ તેની

* સીસરો ૬૩ની જાનેવારીની પહેલીએ કોન્સલ થયલો ત્યારથી તે શ્રીમંતવર્ગના લોકસાથે વિશેષ સંબંધ રાખતો પણ આમ કરીને તેણે પોતાનો ઓદ્ધો છોડયો કે કેટલાક લોક તેની સામાં થયા ને તે કાટિલેનના કામમાં જસ મેળવી વડાઈખોર થયો હતો તેથી પોમ્પી ને ક્રાસસના મનમાંથી પણ તે ઉતર્યો હતો. એક નવો ધારો પસાર થયો હતો કે ન્યાય કીધાવિના જેણે કોઈપણ નગરજનને મરણની શિક્ષા કરી હોય તેને રાજ્ય બહાર કરવો–ને સીસરોએ તેવું કરેલું તે ઉપરથી તેના દુશ્મન ક્લોડિયસે સીસરોને રાજ્ય બહાર કહાડવાની દરખાસ્ત કીધી ને સીસરો ગ્રીસ જઇ રહ્યો, (૫૮ માં). તેના મિત્રોએ તેને પાછો બોલાવવાની તજવીજ કરેલી ને તે (૫૫ માં) પાછો રોમ આવ્યો પણ તે રાજખટપટમાં પડયો નહીં. તોપણ તેને (૫૨ માં) સિલિશિયે જઈ ગવર્નરનું કામ કરવું પડ્યું. જેવામાં પોમ્પી તથા સીઝર એ બેની લડાઈ શરૂ થતી હતી તેવામાં તે પાછો રોમ આવ્યો. તેણે પોમ્પીનો પક્ષ કીધો હતો તોપણ પછવાડેથી સીઝરે તેને ક્ષમા કરી પ્રીતિપાત્ર ગણ્યો હતો. સીઝરનું ખૂન થયા પછી તેણે લોકપક્ષમાં રહી આંટનીની વિરૂદ્ધ ભાષણ કર્યાં. આંટનીની ફતેહ થઈ ત્યારે મરણદંડની ટીપમાં તેનું નામ આવ્યું ને તે મારાઓની સામાં પોતાનું માથું ધરી કપાઇ પડયો (૪૩ માં). સીસરોના ગ્રંથોમાં અલંકારશાસ્ત્રના ૭ ને રાજનીતિશાસ્ત્ર, સંસારનીતિશાસ્ત્ર, માનસિક શાસ્ત્ર ને ઈશ્વરજ્ઞાન એ વિષયના ચાર છે. વળી મિત્ર તથા સગાંને કાગળો લખેલા તે ૮૦૦ ને ૫૬ જાહેર ભાષણો પણ છે.

ફતેહને મંજુરીયત આપી નહીં તે ઉપરથી તે સીઝરને મળ્યો. પછી તે બે સત્તાલોભીઓએ ધનલોભી ક્રાસસને પોતાની સાથે ભેળ્યો—પોમ્પી તથા ક્રાસસને અણબનાવ હતો પણ સીઝરે પાછી મૈત્રિ કરાવી હતી. તે ત્રણેજણે રોમના મોટાં રાજ્યની સત્તા પોતાને હાથ રાખવાને પરસ્પર સંપ બાંધ્યો (૬૦માં). એ ઐકય પ્રગટ નહોતું પણ તેઓની વર્તણુક ઉપરથી તે પ્રગટ થઈ ત્રિમૂર્તિરાજ કહેવાતું.

(૫૯ માં) સીઝર કોન્સલ થયો ને તેણે લોકની પ્રીતિ મેળવી. (૫૮ માં) કોન્સલપણાંનું વર્ષ થયા પછી ગોલ તથા ઇલિરિકમ એ બે પ્રદેશની તેને પાંચ વર્ષ લગીની અમલદારી મળી. (૫૫માં) પોમ્પી તથા ક્રાસસ બીજીવાર સાથે કોન્સલ ઠર્યા. પોમ્પી સ્પેનનો ને ક્રાસસ એશિયાનો અમલદાર થયો. પોમ્પી પોતાની વતીના અમલદારને સ્પેન મોકલી પોતે રોમની આજુબાજુના શહેરોમાં રહેતો. ક્રાસસ એશિયામાં ગએલો તે પારથીઅન લોક સાથે લડતાં હાર્યો પછી તેઓના સરદારની મુલાખાત લેતાં માર્યો ગયો હતો (૫૩માં).

પોમ્પી ને ક્રાસસ કોન્સલ હતા તેવામાં સીઝરે બીજાં પાંચ વર્ષ ગોલમાં રહેવાનો ઠરાવ કરાવ્યો હતો. સીઝર ગોલમાં ઉપરાઉપરી ફતેહ મેળવેછે તે કોઈ દહાડો રાજસત્તા પોતાને હાથ લેશે એ વિચારથી પોમ્પી અદેખો થયો હતો. તેની સ્ત્રી—સીઝરની દીકરી (૫૪માં) મરણ પામ્યા પછી તેણે સીઝરની સામાં થવાનો નિશ્ચય કર્યો અને જેવામાં રોમમાં છ મહિના અંધાધુંધી ચાલી રહી હતી તેવામાં સામસામી ટોળીઓના કલહમાં વધારો કીધો. અમલદારીને માટે મત મેળવવાનાં કામમાં લાંચ રૂસ્વત છચોક અપાતી લેવાતી ને રાજસભા તથા લોકને નામે ખોટા ઠરાવો જાહેર કરવામાં આવતા. પ્રીટર થવાનો ઉમેદવાર કલોડિયસ તથા કોન્સલ થવાનો ઉમેદવાર મૈલો એ બેજણ એક બીજાના કદાવેરી થઈ પડયા હતા ને તેઓએ પોતપોતાનાં અંગરક્ષણને માટે માણસો રાખ્યાં હતાં. એક દહાડો બંને તરફના માણસોને મારામારી થઈ તેમાં લોકનો માનીતો કલોડિયસ માર્યો ગયો (૫૨).

એ અંધાધુંધીનો અંત આણવાને રાજસભાએ પોમ્પીને કોન્સલ ઠેરવ્યો. એણે સીઝરના લાભની વિરૂદ્ધમાં કેટલાએક કાયદાને રાજસભાની મંજુરીઅત અપાવી—પોમ્પી લોકપક્ષનો રહી સર્વોપરિ સ્વતંત્ર મુખી થવાને ઈચ્છતો હતો તે શ્રીમંતનું વળું રાખતો થયો.

સીઝરે કેટલાક અમલદારોને લાંચ આપી આપીને પોતાના લાભમાં બોલનારા કરી રાખ્યા હતા. એમાંના એક ક્યૂરિયો, એણે (૫૦ માં) રાજસભામાં દરખાસ્ત કીધી કે પોમ્પી ને સીઝર બંને જણે પોતપોતાનાં લશ્કરને રજા આપવી—કેમકે પોમ્પીનાં લશ્કરના ધાકને લીધે લોકથી રાજકાજના વિચાર સ્વતંત્ર ઈચ્છા પ્રમાણે થઈ શકતા નથી. એ વાત ઉપર રાજસભાએ કાન દીધાજ નહીં પણ સીઝરને લશ્કર કાએમ રાખવાનું બહાનું મળ્યું. ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૪૯ ના વર્ષને માટે જે કોન્સલ ઠર્યા તે પોમ્પીના પક્ષના હતા. ક્યૂરિયોએ સીઝરના કાગળો રાજસભામાં રજુ કર્યા—તેમાં હતું કે પોમ્પીનું લશ્કર રોમની પડોસમાંથી આઘે જાય તો હું એક સાધારણ માણસ દાખલ રોમમાં આવી કોન્સલપણાને માટે ઉમેદવાર થાઉં. ભારે ભાંજગડ ચાલ્યા પછી ઠર્યું કે સીઝરને રાજરક્ષણ બહાર ગણવો ને કોન્સલોએ વિશેષ સત્તા વાપરવી. બીજે દહાડે રાતે સીઝરના પક્ષના આંટની

ને એક બીજે (ટ્રીબ્યુન) એ બેજણ તે ઠરાવ વિરૂદ્ધ પોતાનાં મત લખી રોમમાંથી નાસી ગયા. તેઓ સીઝરને મળ્યા ને એ પોતાનું મોટું લશ્કર જેને સરહદ ઉપરજ રાખ્યું હતું તે લેઈને ધસ્યો આવ્યો—રાજસભાસદ રોમ મૂકી ગ્રીસ જતારહ્યા ને સીઝરે ૬૦ દહાડામાં આખું ઈટલી તાબે કીધું. તેણે રોમમાં જઈ રાજભંડારનો કબજો કીધો ને પછી આંટની તથા લેપિડસ એ બેને પોતાના લેફટેનેંટ દાખલ ત્યાં રાખી પોતે સ્પેન ઉપર ચઢાઈ કરી. તેપણ તાબે કીધું ને તરતજ ત્યાંથી ગ્રીસ જઈ ફારસેલીઆની લડાઈમાં પોમ્પીને પૂરો હરાવ્યો, (૪૮). પોમ્પી ઈજીપ્ટ નાઠો તો સીઝર ત્યાંપણ દોડ્યો. ઈજીપ્ટના રાજની ભાંજગડ પતાવી ત્યાંની ક્લિઓપેટ્રા રાણી સાથે પ્રેમસંબંધ કરી તેનું રાજ તેને આપી સીઝર આફ્રિકે ગયો ને ત્યાંનું રોમન રાજ પોતાનાં તાબામાં આણી—સઘળા શત્રુઓને પરાભવ પમાડી તેણે રોમમાં આવી વિજય ઓચ્છવ કીધા—તે રોમના ચક્રવર્તી રાજનો સદાનો ડિક્ટેટર થયો ને સ્વદેશનો પિતા કહેવાયો."

સીઝરે ખવડાવી પીવડાવી, તમાશા દેખડાવી રોમના લોકની ને જમીનની બક્ષીસથી લશ્કરની પ્રીતિ મેળવી અને વિદ્યા કળાને ઉત્તેજન આપી અને સ્વસ્થતા રેહ તેવા કેટલાક ધારા કરી રાજ્યના લોકને પ્રસન્ન કર્યા. તો પણ રોમમાં એકજણનું રાજ્ય ન જોઈએ. પ્રજાસત્તાકજ જોઈએ એ વિચારના કેટલાક જણ અને કેટલાક અદેખા તથા કેટલાક દુઃખથી વેરીલા થએલા તે—સાઠેકજણે મસલહત કરી તેને મારી નાખવાની ગોઠવણ કીધી—કાસ્સિઅસ ને બ્રુટસ મુખ્ય હતા. ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૪૪ માં તા૦ ૧૫ મી માર્ચે ભરી દરબારમાં એકજણ પોતાના દેશનિકાલ થએલા ભાઈને પાછો બોલાવવાની અરજી આપવાને બહાને સીઝરની પાસે ગયો ને તે સંબંધી ચરચા ચાલે છે તેવામાં એક બીજાએ જઈ તેનો જભ્ભો ખેંચ્યો ને ત્રીજાએ જઈ તેને જખમ કર્યું ને પછી બીજાઓએ પણ જખમ કર્યાં ને સીઝર પડયો.

આંટનીએ પાંચ છ કરોડનો ભંડાર પોતાના તાબામાં લીધો ને તે દ્રવ્યવડે મોટા વગવાળાઓને વશ કીધા. સીસરોએ તેની વિરૂદ્ધ ઘણાં ભાષણો કર્યાં પણ તે મિથ્યા ગયાં. રાજસભાએ ઓક્ટાવિઅસને સર્વોપરિ સત્તાધારી દાખલ ઊભો કીધો. લડાઈ ચાલતી તેવામાં આંટની કંઈ સમજ્યો ને એણે ઓક્ટેવિયસને સીસરોના પક્ષમાંથી ખસેડી લીધો ને લેપિડસને સાથે રાખી ત્રિમૂર્ત્તિરાજ કર્યું (૪૩ માં). કાસ્સિયસ ને બ્રુટસ ગ્રીસ જઈ જોરાવર લશ્કરની સરદારી કરી સામાં થયા પણ ફિલિપ્પીની લડાઈમાં તે બે પડયા (૪૨માં).

પછી રાજ્યની અમલદારી કરવા વિષે નવી ગોઠવણ થઈ કે પૂર્વ પ્રદેશમાં આંટની, ઈટલી તથા પશ્ચિમ પ્રદેશમાં ઓક્ટેવિયસ અને આફ્રિકામાં લેપિડસ અમલદારી કરે. આંટની લોકની પાસથી નાણું કહડાવવાને પશ્ચિમ એશિયામાં ગયો હતો ત્યાં તે ઈજીપ્ટની રાણી કલીઓપેટ્રાને મળ્યો, તેનો આશક થયો ને પછી પોતાના રાજકાજની દરકાર ન રાખતાં તેની સાથે ઈજીપ્ટમાંજ રહ્યો.

ઓક્ટેવિયસ ગ્રીસથી પાછાં આવતાં માંદો પડેલો ને બૂમ પડેલી કે તે મૂઓ તે ઉપરથી લશ્કર બલવો કરવાની તૈયારી કરતું હતું પણ તેટલે તે સારો થયો ને તેણે પોતાના દુશ્મનોની જમીન તેઓની પાસેથી છીનવી લેઈ લશ્કરને

* સીઝરનું ચરિત્ર જોવું.

સંતોષ્યું. કેટલાક સંતોષાયા તેમ કેટલાક ભૂખે મરતા થયા ને એઓ બલવો ઊઠાવવાને કોઈ આગળ પડનારાને ખોળતા હતા. તેવામાં આંટનીની સ્ત્રી ને આંટનીનો ભાઈ (કોન્સલ હતો) એ બે જણે વિચાર્યું કે ઓક્ટેવિયસ આંટનીની ગેરહાજરીમાં રાજ્યમાં સર્વોપરિ થઈ બેસશે ને તેઓએ લશ્કર એકઠું કરી લડાઈ કરી પણ ઓક્ટેવિયસના એક સરદારે તેઓને હરાવી પીરૂશિયામાં ઘાલી રાખ્યાં.

જેવામાં તેની સ્ત્રી, તેનો ભાઈ ને તેના મિત્ર ઈટલીમાંથી જતાં રહેવાના ગભરાટમાં હતાં તેવામાં આંટનીએ પોતાના ભાગના રાજ્યમાં પારથીઅન સામાં લડતાં હાર ખાધી હતી. તેની સ્ત્રી વગેરે સંબંધીજન આંટનીને ગ્રીસમાં મળ્યાં. પછી આંટનીએ સીસિલીના પોમ્પિયસ સાથે મળી ઓક્ટેવિયસ ગોલમાં હતો તે લાગ જોઈને એક નગર ઉપર છાપો માર્યો પણ પછી સામસામાં લશ્કરોએ પોતપોતાના સરદારને સમજાવ્યા ને સલાહ થઈ. આંટની ને ઓક્ટેવિયસ મિત્રરૂપે રોમમાં આવ્યા ને આંટની ઓક્ટેવિયસની બેન સાથે પરણ્યો.

સીસિલીના પોમ્પિયસે ઈટલી ઉપર ચઢાઈ કરી રોમને બીવડાવ્યું (૪૦-૩૯માં) પણ પછી તેને માટે ઠર્યું કે સીસિલી, સારડિનિયા, કોરસિકા તેનીજ સત્તામાં રહેવા દેવાં ને આકાયા પણ તેનીજ સત્તામાં આપવું. લેપિડસને આફ્રિકાનું રાજ હતુંજ—રોમનું રાજ ચાર અમલદારોએ વહેંચી લીધું.

આકાયાને માટે આંટનીએ વાંધો ઊઠાવ્યો તે ઉપરથી પોમ્પીઅસે ઈટલીનાં વહાણોને દરીઆમાં ફરતાં અટકાવ્યાં; ને એમ પાછી લડાઈ જાગી—ઓક્ટેવિયસે ઉપરાઉપરી વહાણો મોકલ્યાં પણ તેમાંના ઘણાંએક તોફાનમાં નાશ પામ્યાં ને એકવાર લડાઈ થઈ તેમાં તે હાર્યો—પણ પાછી ઈ૦સ૦ પૂ૦ ૩૬ ની તીજી સપટેંબરે મેસાનાની સામુદ્રધુની પાસે લડાઈ થઈ તેમાં પોમ્પિઅસ પૂરેપૂરો હાર્યો ને લેસબોસ ટાપુ તરફ વહાણ હંકારી ગયો. સીસિલીની સાથે ચાલેલી લડાઈમાં લેપિડસે મદદ કીધી હતી પણ તે લડાઈ પૂરી થયા પછી તે પોતાને સ્વતંત્ર કહેવડાવા લાગ્યો. ઓકટેવિયસે થોડાંક લશ્કર સાથે તાકીદથી જઇ તેની છાવણીને ઘેરો ઘાલ્યો; તેનું લશ્કર વિખરાઈ ગયું ને લેપિડસે માફ માગી. ઓકટેવિયસે તેને મારી ન નાખતાં રોમ જઈ રહેવાનું કહ્યું. એ પ્રમાણે રોમના રાજ્યના ચાર અમલદારમાંથી બે ઓછા થયા.

આંટનીએ પોતાની સ્ત્રીનો (ઓકટેવિયસની બેનનો) ત્યાગ કીધેલો, એશિયાનાં રાજની સંભાળ ન રાખેલી ને શત્રુરાજા સામાં લડતાં હારેલો, કલીઓપેટ્રાના છંદમાં મોજીલો થઈ ગએલો, એ સંધાં ઉપરથી ઓકટેવિયસે લોકમાં ચલાવ્યું કે આંટનીનો વિચાર ઈજીપ્ટ અને આરમિનિયા રોમનાં રાજયમાંથી ટાળી કલીઓપેટ્રાની સત્તામાં આપવાનો છે. ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૨ ને અંતે રાજસભાની સત્તાથી ઓકટેવિયસે કલીઓપેટ્રા સામાં લડાઈ કરવા જવાની ધામધૂમ કરી.

એ સમાચાર સાંભળી આંટનીની સુસ્તી ઊડી ને તેણે વહાણનો કાફલો તૈયાર કરાવ્યો; પણ પછવાડેથી તેના સરદારોને ઓકટેવિયસે હરકોઈ રીતે સમજાવી પોતાની તરફના કરી લીધેલા તેથી કે કલીઓપેટ્રાને લીધે લડાઈની ખટપટથી કંટાળી ગએલો તેથી આંટનીએ જમીન ઉપર લડાઈ કરવાનું માંડીવાળી લશ્કરી વહાણોને ઓકટેવિયસ સામાં લેઈ જવાનો ઠરાવ કીધો. એકશિયમ આગળ દરિઆઈ લડાઈ થઈ તેમાં આંટની તથા કલી-

ઓપેટ્રા હારી ને આંટનીનું લશ્કર ઓકટેવિયસને શરણ ગયું (૩૧માં). બીજે વર્ષે જુલાઈમાં ઓકટેવિયસે ઈજીપ્ટ ઉપર ચઢાઈ કરી. આંટનીએ લશ્કરની સરદારી કરી ને કલીઓપેટ્રાએ વહાણની સરદારી કરી પણ તે ફાવ્યાં નહીં ને આલેકઝાંડ્રિયા ઓકટેવિયસને તાબે થયું. પછી તે આશક માશુક આપઘાત કરીને મરીગયાં હતાં.

ઓકટેવિયસ પોતાનાં રાજનું પહેલું વર્ષ આકશિયમની લડાઈથી ગણતો પણ તે લડાઈઓથી પરવારીને રોમના મહારાજ્યનાં સર્વોપરિ સરદાર ઓગસ્ટસ સીઝર એ પદનામ ધારણ કરી સ્વસ્થપણે રાજ કરતો થયો તે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૭થી. એ વેળા ભૂમધ્ય સમુદ્રની આસપાસનાં—ર્‍હૈન, ડાન્યુબ, યુફ્રેટસ એ ઓથા ને સાહરા તથા આફ્રિકાના રણથી વેષ્ટિત જે બહુ મોટો ને સુંદર પ્રદેશ બારકરોડ લોકની વસ્તીનો તે બધામાં રોમનું રાજ હતું. લોક લડાઈથી થાકેલા ને કંટાળેલા હતા તેઓને નિરાંતનું સુખ પ્રાપ્ત થયું.

એ શકામાં વરજિલ, હોરેસ, ઓવિડ આદિ કવિયો, સીસરો, હોરટેન્સિયસ, સીઝર આદિ વકતાઓ, સાલસ્ટ, લિવિ, આદિ ગદ્યમાં ઈતિહાસ લખનારા, સેલસસ આદિ વૈદ્ય, વિટ્રુવિયસ આદિ શિલ્પશાસ્ત્રી, ને બીજા ઘણાએક હતા. ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૪ માં જૂડીઆના બેથલેહેમમાં ઈસુખ્રિસ્તનો જન્મ થયો.

ઓગસ્ટસે સ્પેનનો બળવો બેસાડયો, એથિયોપિયા સાથે સલાહ કીધી, પારથીયન લોકને હાકમાં રાખ્યા અને જર્મનીના લોકને તાબામાં આણ્યા. તે રાજધારાને સુધારવા ઉપર લક્ષ રાખતો, મોટાં ને સુંદર મકાનો બંધાવતો અને વિદ્વાનોને આશ્રય આપતો. * ઓગસ્ટસના રાજમાં સ્વસ્થતા ને વિદ્યાકળા ને બીજી સમૃદ્ધિ હતી તે ઉપરથી કોઈપણ દેશના તેવી આબાદાનીના વખતને ઓગસ્ટન એજ કહેવાની રૂઢિ પડી છે.

હિંદુસ્થાન.

મગધમાં નંદવંશને મોરીવંશે ખસેડયો હતો. એ વંશનો પહેલો ચંદ્રગુપ્ત એની પાટલીપુત્રની (પટણાંની) દરબારમાં શિકંદરનો સરદાર સેલ્યૂકસ જેણે સીરિયામાં (૩૧૨—૨૮૦) રાજ કીધું તેણે પોતાનો વકીલ રાખ્યો હતો. સેલ્યૂકસના રાજનો એક પ્રદેશ જે બાકટ્રિયા કહેવાતો ત્યાંના

---

* એક ગ્રંથકાર લખેછે કે "અઢાર વર્ષની ઉમરે તે ઠિંગણો, નાજુક, રોજ માંદો ને એક પગે લચકાતો હતો.તે ગગડાટથી, અંધારાથી ને દુશ્મનથી બીહતો તે સહેલથી બોલીશકતો નહીં; તે પોતાની સ્ત્રી સાથે પણ લખીને વાત કરતો ને લોકની મંડળીમાં પોતાની વતીનું બીજા પાસે બોલાવતો. જેઓ તેને ભય ઉપજાવતા તેઓનો તે કટ્ટો વેરી થતો પણ બીજું કાંઈ તેનામાં શૌર્ય નહોતું. જૂલિયસ સીઝરનાં મરણ પછીના ગરબડાટના વખતમાં વારસ દાખલ તેણે સર્વોપરિ સત્તાનો દાવો કરવાની મોટી હામ ભીડી. એ પ્રસંગે રાજકીય લાભ મેળવવા વિષે તેનો જોસ્સો હતો." એક બીજો લખેછે કે "તે લડાઇમાં ઝળકયો નથી પણ તે સાવધાન રહી ધીરજથી કામ કર્યો જતો—તેણે લોકનું મન દુખવવાને પોતાને રાજા ન કહેવડાવ્યું પણ રાજા કરતાં વિશેષ સત્તા સૌને રાજી રાખી ભોગવી." "તે વેરીલો ને નિર્દય હતો પણ રાજ્ય મળ્યા પછી દયાળુ ને ક્ષમાળુ થયો હતો. તે મોટો રાજા હતો પણ ઘરનો દુખીઓ હતો—તેની સ્ત્રી ઉગ્ર પ્રકૃતિની હતી ને ઈચ્છા પ્રમાણે સત્તા ચલાવતી અને તેની દીકરી નઠારી ચાલની હતી તેને રાજ્ય બહાર રાખી હતી."

અધિકારીએ સ્વતંત્ર થવાને બંડ ઊઠાવેલું તે બેસાડવાને સેલ્યૂકસનો દીકરો આંટીઓકસ એણે ચંદ્રગુપ્તની મદદ માગી હતી ને તેને સિંધુનદીના કાંઠાનો કેટલોક પ્રદેશ આપ્યો હતો (એમ એક ગ્રીક ગ્રંથમાં છે). ચંદ્રગુપ્તના દીકરાનો દીકરો અશોક એ મોટો પ્રતાપી રાજા કહેવાયો. તે પોતાના બાપના વખતમાં ઉજ્જનના રાજનો અધિકારી હતો. મગધની ગાદીએ બેઠા પછી તેની સત્તા નર્મદાની ઉત્તરના સઘળાં રાજ્યો ઉપર હતી. તેણે પોતાનાં મોટાં રાજ્યના જૂદા જૂદા પ્રદેશમાં નિરાશ્રિતને રહેવા તથા રોગીને ઓસડ આપવા માટે ઘરો બંધાવ્યાં હતાં, ધોરી રસ્તાઓ ઉપર કુવા વાવ ચોતરા એ બંધાવ્યાં હતાં ને રસ્તાની બાજુઓએ ઝાડો રોપાવ્યાં હતાં. અશોકે બોદ્ધધર્મ સ્વીકારી તેને મોટો રાજ્યાશ્રય આપ્યો હતો. ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૫૦ માં તેણે ધર્મનો બહોળો પ્રસાર કરવાને માટે સભા મેળવી હતી ને દેશાંતરે ઉપદેશક સાધુઓને મોકલ્યા હતા. તેનો ભાઈ તથા તેની બેન એ બેજણે સીલોન (લંકા) જઈ ત્યાંના રાજાને બોદ્ધધર્મનો કીધો હતો અને થોડાક સાધુઓ તીબેટ, ચીન, શ્યામ, બ્રહ્મદેશ એ દેશોમાં પણ ઘૂમતા. સ્તંભ, ગુફામંદિર, વિહાર — આશ્રમ — મઠ એ ઠામ ઠામ હતાં. અશોક પછી સાત પુરુષોએ મગધનું રાજ કીધું.

દિલ્હીમાં નંદકુળના વિશારદના વંશ પછી બીજા બે વંશે રાજ કર્યું—છેલ્લા રાજા રાજપાળને શકવંત-શકાદિત્ય એણે કુમાઊ પર્વત ઉપરથી ઊતરી આવી પદભ્રષ્ટ કર્યો હતો.*

* ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૨૭ માં સૈબીરિયાના સીથિયન લોકે બાક્ટ્રિયાનું રાજ ઉંધું વાળ્યું હતું ને ત્યાંથી તેઓએ હિંદુસ્થાનના ઉત્તર પશ્ચિમ પ્રદેશ ઉપર

ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧ લા શૈકામાં માળવાનો ભર્તૃહરિ રાજા પોતાની સ્ત્રીના જારકર્મ ઉપરથી વિરાગી થઈ ચાલતો થયો ત્યારપછી ત્યાં થોડીવાર અંધાધુંધી હતી. પણ પછી તેનો ભાઈ વિક્રમ જે પ્રવાસ કરતો ગુજરાતમાં આવી રહ્યો હતો તે ઉજ્જન જઈ ગાદીએ બેઠો. તેણે ઉત્કલ, વંગ, કચ્છ, ગુજરાત પોતાની સત્તામાં આણ્યાં અને ઘણાક શક લોકને જીતી શકાદિત્યને દીલ્હીની ગાદી ઉપરથી હાંકી મૂક્યો. તેણે દિલ્હીને રાજધાની ન કરતાં ઉજ્જનનેજ રાખીને શક ચલાવ્યો (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૬ માં) તે સંવત નર્મદાની ઉત્તરના ઘણાખરા પ્રદેશોમાં આજપણ ચાલેછે.

વિક્રમ પરાક્રમી, પ્રતાપી, પરદુઃખભંજન હતો. તે વેદશાસ્ત્રોક્ત ધર્મ પાળતો ને વિદ્વાનોને આશ્રય આપતો. કાળિદાસ, વરરુચિ, અમરસિંહ આદિ વિદ્વાનો તેની રાજસભામાં વિરાજતા.

એ શૈકામાં દક્ષિણ હિંદુસ્થાનના રાજ્યના લોક, રોમના મોટાં રાજ્યના પ્રદેશોના લોકસાથે વેપારસંબંધ રાખતા. પાંડ્ય —મધુરાના રાજાએ રોમના ઓગસ્ટસ પાસે પોતાનો વકીલ મોકલ્યો હતો.

દર્શન ૭ મું.

ઈ૦ સ૦ શૈકા ૧–૫ સુધી.

રોમ.

ઓગસ્ટસ ૭૬ વર્ષની ઉંમરે ઈ૦ સ૦ ૧૪ માં મરણ પામ્યો. જૂલિયસ, ઓગસ્ટસ ને તે પછી જે દશ થયા તે સીઝરરાજાઓ

ચઢાઈઓ કરી હતી ને કેટલાંક રાજ્ય પણ થાપ્યાં હતાં.

કહેવાયા છે. ટેબીરિયસ વરવો, વિકરાળ વહેમી ને નિર્દય હતો. આટલા આટલા જણ રાજનો ઘાટ ઘડી નાખવાની છૂપી મસલહત કરેછે એવું એક તેના માનીતા સરદારે સમજાવ્યું તે ઉપરથી ટેબીરિયસે તે સઘળાઓને મારી નખાવ્યા. તેણે ગોલ, સ્પેન ને ગ્રીસ અહીંના કેટલાક ધનવાન લોકને નજીવે બહાને મારી નખાવ્યા કે તેઓની દોલત પોતાને મળે. તેણે એક ગરીબ સ્ત્રી પોતાના મરીગએલા દીકરાને રડતી હતી તેને પણ મરણની શિક્ષા કરી હતી. તેણે એટલા બધા લોકને ગરદન મરાવ્યા હતા કે તેઓનાં ઉપરાઉપરી સિંચેલા ઢગ રસ્તામાં ઠામઠામ નજરે પડતા. ટેબીરિયસને તેના રક્ષક સીપાઈઓએજ ઓર્સીસે ઓર્સીસે પટકી ગુંગળાવી મારીનાખ્યો. (૩૭ માં).

કાલિગ્યુલાએ આઠ મહિના તો ભલીરીતે રાજકાજ કીધું પણ પછી તે ઘેલો થયો ને ઘેલછામાં તેણે હજારો જણના પ્રાણ લીધા —તેણે હોડીઓનો પૂલ (ત્રણ મૈલનો) બંધાવ્યો, પછી તે ઉપર ઘરો બંધાવ્યાં, પછી તેમાં મોટું ખાનું કીધું ને છેલ્લીવારે જમવા આવેલા મેમાનોમાંના ઘણાકને દરીયામાં ફેંકી દેવડાવ્યા. તેણે રાજભંડાર ભરવાને રોમ ઈટલીના લોક ઉપર જબરદસ્તી કીધી ને ગોલ જઈ લશ્કર પાસે તે લૂટાવ્યું ને દરિયા કાંઠે ખાંગડાં કોડાં છીપ એકઠાં કરાવ્યાં ને તે બોલ્યો કે 'કેવો દરિયાને જીતી લૂટયો છે'? તે પોતાના વિકરાળ પશુઓને નગરલોકનાં તથા કેદીઓનાં શરીરનું ભક્ષ આપતો. તેણે પોતાની સ્ત્રીને તથા પોતાના ઘોડાને વડા અમલદારની પદવી આપી—તે પોતાના ઘોડાને સોનાંના કટોરામાં દારૂ પાતો. 'હું દેવ છઉં હું દેવી છઉં' એમ કહી પોતાના દહેરાં બંધાવતો ને મૂર્ત્તિની પૂજા કરતો. તેને તેના એક અંગરક્ષકે મારી નાખ્યો (૪૧).

ક્લોડિયસને રાજસભા સામી થએલી છતાં શહેર લશ્કરના લોકે રોમની ગાદીએ બેસાડયો. તે પોતાના બે માનીતાને વશ થઈ પડવાથી તેનાં રાજમાં ૩પ રાજ સભાસદ ને ૩૦૦ નૈટલોક શિરચ્છેદ કરનારાને હાથે પડયા હતા. તે અશકત ને બૈરઘેલો હતો. તેને તેની સ્ત્રીએ એક જાદુટોણા કરનારની મદદે ઝેર પાઈ મારીનાખ્યો (પ૪ માં). તોપણ તેના રાજ્યમાં કેટલાક સારા ધારા પસાર થયા, શહેરના કોટનો પરિઘ વધ્યો ને એક બંદર બંધાયું. રાજ્યમાં સ્વસ્થતા હતી.

નીરો એણે બુરહસ તથા સેનીકા એ બેની બુદ્ધિએ પાંચવર્ષ તો ડાહીરીતે રાજ કીધું પણ પછી તેણે ઘેલાઈ કરવા માડી—શહેરના રસ્તા પહોળા કરાવવા માટે તેણે શહેરમાં આગ લગડાવી ને એક ઉંચા તબક ઉપર જોવા બેસીને ટ્રોય શહેર બળી ગયું હતું તે વિષે પોતે જે કવિતા બનાવી હતી તે સતારમાં ઊતારી ગાઈ; શહેર બાળી નાખવાનો દોષ ખ્રિસ્તિલોક ઉપર ઢોળી પાડયો ને ઘણાકને મારી નંખાવ્યા; તેણે જબરદસ્તીથી પોતાની પ્રજામાંના ધનવંતો પાસેથી નાણાં કહડાવ્યાં અને મા, સ્ત્રી, ભાઈ, સેનીકા, લ્યૂકન વગેરેને મારી નખાવ્યાં. નીરોનો જુલમ જોઈ તેના લશ્કરી અમલદારોએ બંડ ઊઠાવ્યું ને નીરોનું જાતનું લશ્કર તેઓને મળી ગયું. તે રોમથી ૪ મૈલ છેટે એક ઘર હતું ત્યાં જઈ ભરાયો ને પછવાડે પકડવા આવેલા સ્વારના ઘોડાઓના પગના પડઘા સાંભળી તેણે પોતાને હાથે પોતાનો શિરચ્છેદ કર્યો (૬૮ માં)—નીરો જૂલિયન વંશના રાજાઓમાં છેલ્લો હતો.

પછી બે વર્ષમાં ચાર રાજા થયા તેમાં

ચોથો વેસપેશિયન સીરિયાનાં લશ્કરની મદદ-થી ગાદીએ બેઠો (૬૯)–યાહુદી લોકે બલવો ઊઠાવ્યો હતો, રાજના બીજા પ્રાંતોમાં પણ બખેડા હતા, રોમના મોલ્લાઓમાં કાપાકા-પીથી લોહી પડતાં, જુપીટરનું દહેરૂં બળી ગયું હતું, ગોલમાં બલવો હતો, રહેન ઉપર જર્મન ને યૂફ્રેટિસ ઉપર પારથિયન ડોકાવી રહ્યા હતા–એ અંધાધુંધી વેસપેશિયને દૂર કરી રાજ્યમાં સઘળે સ્વસ્થતા આણી. અગિયાર વર્ષ તેણે મિતવૃત્તિથી રાજ કીધું; તેના હુકમથી તેના કુંવર ટેટસે જરૂસલેમના ઘેરાની લડાઈ પૂરી કીધી ને શહેરને બાળી નાખ્યું (૭૦ માં). એ ઘેરો છ મહિના રહ્યો હતો ને તેમાં ૬ લાખ માણસ મૂઆં હતાં–૧૧૫૮૮૦ ભૂખમરાથી મૂઆં હતાં.

ટેટસે બે વર્ષ (૭૯–૮૧) રાજ કીધું. તે મળતાવડો તથા ઉદારવૃત્તિનો હતો. તેનું દીલ એક યાહુદી રાજકુંવરી ઉપર લાગ્યું હતું પણ તેને તે છોડી દેવી પડી હતી. રોમનો કેટ-લોક ભાગ બળીગયો, મરકી ચાલી, વિસુવિ-યસ નામનો બળતો પહાડ ફાટયો ને તેથી હરક્યૂલાનિયમ, પોમ્પેએ, સ્ટાબીઈ એ શહેરો દટાઈ ગયાં (૭૯ ની ૨૪ મી આગસ્ટે);–એ આપત્તિયો ટેટસે જોઈ હતી.

ટેટસના ભાઈ ડોમિશિયન તેણે મોટાં મોટાં મકાનો બંધાવી શહેરને શોભીતું કીધું પણ વગર કાયદાની ઘણીએક લડાઈઓ કીધી. તેના એક સરદાર આગ્રિકોલાએ બ્રિટનનો દક્ષિણ પ્રદેશ જીતી તાબે કર્યો (૮૫). તેણે રોમમાંથી વિદ્વાન લોકને કહાડી મૂક્યા, રાજસભાનો તુચ્છકાર કીધો અને દરજ્જા-વાળા ભલા તથા સારા લોકને મારી નખાવ્યા. તે પોતાને દેવાંશી સમજતો પણ ખૂનીના છ-રાથી પડયો (૯૬માં).

પછી પાંચ સારા રાજા થયા તેમાં પહેલો નરવા શાંત પ્રકૃતિનો ને ડાહ્યો હતો. બીજો ટ્રેજન (૯૮–૧૧૭) તેણે ડેશિયા તાબેકરી રોમનાં રાજ્યમાં જોડયું, આરમિનિયાને તાબે કર્યું, પારથિયા ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યાંના લોકને સપડાવ્યા ને આગળ વધતો હતો તેવામાં તેને પાછું વળવું પડયું–સૈપ્રસ, ઈજીપ્ટ વગેરેમાં યાહુદીઓએ બલવો ઊઠાવી રોમન લોકને કતલ કરી નાખ્યા હતા. એનો બંદોબસ્ત કરવાની તે વેતરણ કરતો હતો તેવામાં તે સિલીશિયામાં મરણ પામ્યો. તે સાદો, પ્રમાણિક, ન્યાયી ને ડાહ્યો હતો. તે ભણેલો નહોતો પણ મોટો હિંમતવાળો હતો–તેણે સરહદ બહારના જંગલી લોક સાથે લડાઈઓ કરીને રોમન બહાદુરીથી તેઓને ડરતા રાખ્યા હતા. એકવાર તેના જખમી સોજરોનાં જખમ ઉપર પાટા બાંધવાને કપડું હાજર નહોતું તે વેળા તેણે પોતાનો પોશાક કાડી આપ્યો હતો. તેણે રસ્તાઓ ને પુસ્તકશાલા તથા નાટકશાળા એ બંધાવ્યાં હતાં; તે પ્રજાનું કલ્યાણ ઈચ્છનારો હતો એટલું છતાં તેણે ખ્રિસ્તીધર્મ પાળે તેનો શિરચ્છેદ કરવો એવો ધારો કીધો હતો; ને તેથી ઘણાંક પુરુષસ્ત્રીઓ મરણ પામ્યાં હતાં. ત્રીજે રાજા એડ્રિયન એણે (૧૧૭–૧૩૮) સ્વસ્થતા વધારી ડહાપણથી રાજ્ય કીધું. ચોથો રાજા પાયસ એણે (૧૩૮–૧૬૧) મોજમેઝાનો ત્યાગ કરી પ્રજાનું કલ્યાણ કરવાની બુદ્ધિએ રાજ્ય કીધું. પાંચમો ઓરેલિયસ આંટોનિનસ (૧૬૧–૧૮૦) તે પાયસ જેવો પણ વધારે કરડી પ્રકૃતિનો હતો. તેનાં રાજમાં દુકાળ ને મરકીથી કેટલાક પ્રાંત ઉજડ થયા હતા અને રાજની ચારે સરહદ ઉપર લડાઈઓ શરૂ થઈ હતી.

પછી કોમ્મોડસ થયો તેનો સગાં કામદાર

ઉપરથી ભરોસો ઊઠી ગયો હતો ને તે ઘણો નિર્દય હતો. તે ૧૯૩માં માર્યો ગયો. પછી પરટિનાકસ ત્રણ મહિના રાજ કરી મૂઓ ત્યારે શહેરનાં લશ્કરે રોમના રાજ્યનું લીલામ કરી એક ડીડિયસ નામના શ્રીમંતને સ્વાધીન કીધું–એણે બબ્બે હજાર રૂપિઆ દરેક સોજરને આપવા કબૂલ કીધા હતા. તેના રાજથી લોક રાજી ન થયા ને બ્રિટન, સીરિઆ ને પાનોનિયા એ ત્રણ ઠેકાણાંનાં લશ્કરે પોતપોતાની તરફથી રાજા મુકરર કીધા; પણ તેમાં પાનોનિયાવાળા સેવરસનું ફાવ્યું. એ ઈટલીમાં આવ્યો એટલે શહેરનું લશ્કર તેને મળી ગયું ને રાજસભાએ ડીડિયસના શિરચ્છેદ કીધો (૧૯૩ માં).

સેવરસ આફ્રિકાનો વતની હતો તે છતાં ઊંચી પદવીએ ચઢયો. ચાર વર્ષમાં તેણે લોકહિતનાં કેટલાંક કામ કીધાં તોપણ તેણે શહેરી લશ્કર આરગણું વધારી તેના આસરા ઉપર ભરોસો રાખી રાજસભાસદ તથા તેઓનાં કુટુંબ એમાંના ઘણાંકને મારીનાખ્યાં. તે ૨૧૧ માં મૂઆ પછી કારાકલ્લા થયો. તે મોટો ખારીલો ખૂની હતો; તેણે હજારો જણને કાપી નાખ્યા ને રાજના દરેક પ્રાંતમાં ઘાતકીપણું કીધું; પણ તેણે લશ્કરને ખૂશ રાખ્યાં કીધું તેથી તે ટકયો હતો. તે પોતાના અંગરક્ષકમાંના એકના છરાથી પડયો (૨૧૭ માં).

પછી ત્રણ રાજા થયા ને પછી લશ્કરે ઠરવેલો માકિસમિન ૨૩૫ માં ગાદીએ બેઠો તે થ્રેસનો એક ગામડીઓ હતો. તે સહેલા લાટિન શબ્દોનો ઉચ્ચારપણ કરી શકતો નહીં ને મૂર્ખ હતો; મોટો શૂરો પણ હીણો ઘાતક હતો. તેનું (૨૩૮ માં) ખૂન થયા પછી કેટલાક રાજાઓએ થોડાં થોડાં વર્ષ રાજ્ય કીધાં ને ૨૮૪ માં ડાયોક્લીશિયન રાજગાદીએ આવ્યો. તેણે પરદેશી જંગલીઓના હુમલા અટકાવવાને માકિસમિયન એને સાથી કીધો. એ પશ્ચિમનું રાજ સંભાળવાનું માથે લેઈ રોમ છોડી મીલાન શહેરમાં રહ્યો ને ડાયોક્લિશિયન એશિયામાં બીથિનિયાના નીકોમીડીઆ શહેરમાં રહ્યો. એ રાજમાં બ્રિટનનો અમલદાર પોતાને રોમથી સ્વતંત્ર કહેવડાવતો તે હાર્યો; જર્મનોના હાથમાંથી ગોલ પાછું આવ્યું અને ટૈગ્રીસની પેલીપાસના પાંચ પ્રાંત પાછા આપી દેવાની ઈરાનીઓને ફરજ પડી. ડાયોક્લીશિયને ૨૧ વર્ષ રાજકરી રાજગાદી છોડી (૩૦૫ માં) અને તેજ દહાડે માકિસમિયને પણ મીલાનમાં રાજકાજ છોડયું.

પછી થોડીક વાર છજણે જૂદા જૂદા પ્રાંતના ધણીઆતા થઈ રાજ્ય કર્યું. પછવાડેથી એકને તેના દીકરાએ ઊઠાડી મેહલ્યો, એક મરીગયો, એક (૩૧૨ માં) લડાઈમાં હારી ભાગતા ટૈબર નદીમાં ડૂબી ગયો અને જીતનારો કોન્સ્ટનટૈન રોમની ગાદીએ બેઠો. બીજા બે પરસ્પર લડયા તેમાં એક હાર્યો તથા રાજસણગાર રહિત થયો ને બીજો કોન્સ્ટનટૈન સાથે લડયો ને હાર્યો પણ પોતાના પૂર્વ પ્રદેશનું રાજ રાખી રહ્યો. નવ વર્ષ પછી તેની પાસેથી સત્તા છીનવી લેવામાં આવી ને તેને મારી નાખવામાં આવ્યો; અને કોન્સ્ટનટૈન જે ૩૦૬ માં ભાગિયો રાજા થયો હતો તે રોમના આખા રાજનો ૩૨૩ માં સ્વતંત્ર મહારાજા થયો.

કોન્સ્ટનટૈન ઉદ્યમી ને સત્તાલોભી હતો. રોમના રાજાઓમાં પ્રથમ તેણેજ ખ્રિસ્તીધર્મ સ્વીકાર્યો. કેટલાક કહેછે કે પોતાનાં રાજની ખ્રિસ્તી પ્રજાની સહાયતા વડેજ તે

પોતાના સાથીઓના ઉપર (૩૧૨ માં) ફાવી શક્યો હતો. તેણે રોમને ટાળી બિઝાનશિયમ–કોન્સ્ટંટિનોપલ (કુસતુનતુનિયા) માં રાજધાની કરી (૩૩૨). તે ૩૩૭ માં મરણ પામ્યો ને તેના ત્રણ દીકરાએ રાજ્ય વહેંચી લીધું. વડો ને છેક નાનો મૂઆ પછી વચલો કોન્સ્ટનશિયસ એકલો સ્વતંત્ર રાજા થયો–૩૫૩.

કોન્સ્ટનશિયસ ૩૬૧ માં, **જ્યુલિયન** ૩૬૩ માં ને આઠ મહિને **જોવિયન** મરણ પામ્યા પછી **માસીડ્યામાં** લશ્કર એકઠું થયું હતું તેણે વાલેનટિનિયનને રાજગાદી આપી. એણે **વાલેન્સને** સાથી કીધો ને બેજણે રાજ્ય વહેંચી લીધું–એકે પશ્ચિમ પ્રદેશનું ને બીજાએ પૂર્વ પ્રદેશનું; એકે રોમને અને બીજાએ કોન્સ્ટંટિનોપલને રાજધાની રાખી (૩૬૪).

વાલેન્સ મરીગયા પછી રોમના ગ્રેશિયને (વાલેનટિનિયનનો દીકરો) સ્પેનથી થીઓડોશિયસને બોલાવી એને પૂર્વપ્રદેશનો રાજા કીધો (૩૭૯). એણે ગોથ નામે ઓળખાતા વિદેશી શત્રુઓને જીતી પોતાનાં રાજને તેઓના ઉપદ્રવથી મુક્ત કીધું. પશ્ચિમનાં રાજમાં ગ્રેશિયન (૩૮૩ માં) ખૂનીને હાથે માર્યો ગયો ત્યારપછી તેનો ભાઈ ગાદીએ બેઠો હતો પણ તેવામાં આલપ્સ પર્વતની પેલી પાસના પ્રાંતોના અમલદારે ઈટલી ઉપર ચઢાઈ કરી. થીઓડોશિયસ ઈટલીના રાજાની તરફથી લડયો ને તે અમલદાર પડયો (૩૮૮); પણ જ્યારે (૩૯૨ માં) ઈટલીનો રાજા ખૂનીને, હાથે પડયો ત્યારે રોમની ગાદી ફ્રાંક નામની વિદેશી જાતિમાંના એકે લેઈ લીધી. એને થીઓડોશિયસે લડાઈમાં હરાવ્યો ને પછી એ આખાં રોમનાં રાજનો સ્વતંત્ર રાજા થયો. **થોડે મહિને એ મરણ પામ્યો (૩૯૫ માં)** ને પાછાં બે રાજ જૂદાં પડયાં તે ફરી એકઠાં થયાંજ નહીં. **થીઓડોશિયસનો દીકરો હોનોરિયસ પશ્ચિમનો ને આરકેડિયસ પૂર્વનો** રાજા થયો.

એ ચારસેં વર્ષમાં રાજાઓના ઘાતકીપણાંથી તથા જુલમથી રોમનાં કુળવંતાં કુટુંબો સમૂળાં ઊપડી ગયાં અને બુદ્ધિ તથા સદ્‌ગુણનાં અંકુરો ચંપાઈ ગયા; રાજમાં લશ્કરનીજ સત્તા કર્તાહર્તા થઈ પડી–પ્રથમ શહેરનાં લશ્કરે નાણાંના લોભમાં રાજા થાપ્યા ઊથાપ્યા ને પછી કોઈવાર આ પ્રદેશના ને કોઈવાર તે પ્રદેશનાં લશ્કરે પોતાનામાંનાને રાજા, પ્રધાન સરદાર કીધા; દરબાર, ભપકો ને ઠાઠમાઠ એથીજ શોભતી ને કારભાર સ્ત્રીઓ તથા હિજડાઓ કરતા; ઠામઠામનાં લશ્કર પોતાનું જોર વધારવાને લોકને નીચોવતા, પરસ્પર સરસાઈ કરતા ને કવાયત ઉપરથી આક્ષેપ ખસેડી મોજમઝામાં ગુલતાન રહેતા; લોક માગ્યા કર ભરતા, ખેતી ધંધા કરતા ને વિદેશી લશ્કરીઓ રાજમાં શું ગરબડ કરેછે તે વિષે તદન બેદરકાર રહેતા–વળી તેઓમાં ધર્મ વિષયમાં તડાં પડયાં હતાં; દુકાળ ને મરકીએ કેટલોક ઘાણ વાળ્યો હતો; અને વિદેશી રાની હૂન લોક રાજની સરહદ ઉપર ઝઝૂમ્યાં કરતા હતા.

પૂર્વનું રાજ–થ્રેસ, એશિયામૈનર, સીરિયા, ઈજીપ્ટ, ડેશિયા, માસીડોનિયા એ પ્રાંતોનું આરકેડિયસે જૂદું ચલાવેલું (૩૯૫ થી) તેમાં તેણે વીસિગોથ નામના વિદેશીઓને વર્ષે વર્ષે અપાતી ખંડણી બંધ કીધી, ને એ ઉપરથી તેઓના સરદાર આલારિકે ધસી આવી એડ્રિયાટિકથી તે બોસફરસ સુધીનો પ્રદેશ ઉજડ વાળ્યો ને આથેન્સને છાપો માર્યો. આરકેડિયસે ખિતાબ વગેરેથી આલારિકનું

મન મનાવ્યું (૩૯૮માં). આરકેડિસ પછી તેનો સાત વર્ષનો દીકરો થીઓડોશિયસ બીજો એ (૪૦૮-૪૫૦)રાજા હતો પણ ખરેખરો કારભાર તેની બેન **પલ્કેરિયા** કરતી. એના વખતમાં રોમન ધારાનો પહેલવહેલોજ સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો. પછી **મારશિયન** થયો તેણે હૂન લોકનો **આટિલા** નામનો સરદાર રાજ ઉપર તૂટી પડવાનું કરતો હતો તેનું ફાવવા ન દીધું ને રાજ્યમાં ધર્મ સંબંધી ભાંજગડો ચાલતી તે પતાવી—તે મૂઆ પછી ૪૫૭માં **લીઓ** ગાદીએ બેઠો ને તેની પછી **ઝીનો** ને તેની પછી **જસટિન પહેલો** ૫૧૮માં બેઠો.

પશ્ચિમનું રાજ—ઈટલી, આફ્રિકા, ગોલ, સ્પેન, બ્રિટન નોરિકમ, પાનોનીઆ ડાલમેશિયા, એ પ્રાંતોનું **હોનોરિયસ** એણે ૩૯૫થી ચલાવ્યું. તેનો પ્રધાન શૂરો ને ચતુર **સ્ટીલકો** (વાંડલ જાતિનો) એણે આફ્રિકામાં થએલું બંડ બેસાડયું (૩૯૮માં) ને વીસિગોથ એઓને બે લડાઈમાં હરાવી એઓની ગ્રીસની લૂટ રોમમાં આણી (૪૦૨માં). **વીસિગોથ** ને **હૂન** એ બે જાતિનાં એકઠાં મળેલાં લશ્કરે ઈટલીમાં ફરી વળી રોમ ઉપર આવવાની તૈયારી કરેલી પણ સ્ટીલકોએ પોતાની ચતુરાઈથી તેઓને ડુંગરાઓમાં ઘાલી ભૂખે મારી જીત્યા ને તેઓના સરદારનો શિરચ્છેદ કીધો (૪૦૬માં). **વાંડલ, સ્વેવી, આલનાં** એ વિદેશી જાતિના લોકે ગોલનો ઘણોક પ્રદેશ ઉજડવાળ્યો હતો પણ તેઓને ત્યાંના અધિકારીએ હઠાવી કહાડયા હતા.

સ્ટીલિકોનું માન વધતું જોઈ એક કામદારે ખટપટ કરી હોનોરિયસને ભંભેર્યો ને એણે સ્ટિલિકોને ગરદન મરાવ્યો (૪૦૮ માં). એ સંધિ જોઈ **આલારિકે** એકદમ ધસારો કરી રોમને ઘેરો ઘાલ્યો ને ૫ હજાર રતલ સોનું, ૩૦ હજાર રતલ રૂપું, ૪ હજાર રેશમી પોશાક, ૩ હજાર રાતાંચટ્ટક થાન ને ૩ હજાર રતલ મરી (એ નવાઈનો મોંઘો પદાર્થ મનાતો), એટલું આપવાનું કબૂલ કરાવીને પાછો વળ્યો. પછવાડેથી હોનોરિયસે હઠ ધરી દગો કીધો તેથી આલારિક ફરીથી (ત્રીજીવાર) રોમ ઉપર પડયો—કેટલાએક ગુલામોએ મધરાતે દરવાજો ઉઘાડયો ને મોલ્લાઓમાં ગોથ લોકોની તતુડીઓ વાગી ને લોક ઉંઘમાંથી ચોંકી ઊઠયા. વસ્યા પછી અગિયારસેં ને ત્રેંસટ વર્ષે-જેણે દુનીઆના મોટા ભાગ ઉપર રાજ ભોગવ્યું હતું તે રોમનગર છ દહાડા સધી **સીથિયન** ને **ગોથ** એ વિદેશી ઉન્મત્ત લોકે લૂટી લીધું (૪૧૦). પછી દક્ષિણના બીજાં શહેર ઉપર પડવાની તૈયારી થતી હતી તેવામાં **આલારિક** એકાએક મરણ પામ્યો. એના દીકરાને હોનેરિયસે પોતાની બેન પરણાવી મનાવ્યો ને બનેવીએ સાળાના રાજ્યપ્રાંતમાં બલવા ઊઠયા હતા તે બેસાડયા. હોનેરિયસનાં મરણ પછી (૪૨૪ માં) તેની ગાદીએ જે બેઠો તેના વખતમાં આફ્રિકાના અમલદારે વાંડલજાતિના જેનસરિકને તેડયો ને આફ્રિકાનું રાજ, સીસિલી સારડિનિયા વગેરે ટાપુઓ, એ સૌ રોમની સત્તામાંથી છૂટયાં (૪૩૫). હૂન જાતિનો **આટિલા** ઈટલીમાં ફરીવળ્યો ને સઘળાં શહેરની દોલત લૂટી લેઈ ચાલ્યો ગયો (૪૫૨)—તે રોમ ઉપર ચઢયો નહોતો. **જેનસરિકે** (૪૫૫ માં) ચૌદ દહાડા રોમ લૂટયું. દેવદેવીની ને યોદ્ધાઓની મૂર્ત્તિયો ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રવર્ત્યા પહેલાંની જે હતી તે, જરૂસલમની સોનાંની મેજ ને સમેદાની, ખ્રિસ્તી દહેરાં ને રાજમહેલમાંની કિમતી વસ્તુઓ, સુમારવિનાનું જવાહીર એ સંધું લૂટી લેઈ વળી હજારો સ્ત્રી ને પુરુષ ખુબસુરત તથા અક્કલવાળાં અને રાણી એઓને

કેદી કરી પોતાની સાથે આફ્રિકા (પોતાનાં રાજમાં) લેઈ ગયો.

પછી વીસ વર્ષમાં નવ રાજાઓએ રોમની ગાદી રાખી. ઈટલીનાં લશ્કરનો સરદાર **ઓરેસ્ટસ** એણે રોમના રાજા **નીપોસ**ને ઊઠાડી મેહેલી આટ્ટિલાના દીકરા **ઓગસ્ટયુલસ** એને રોમની ગાદીએ બેસાડયો. એ સમા ઉપર વિદેશી લશ્કરોએ એકઠાં મળી ઈટલીના પ્રદેશની જમીનનો ત્રીજો હિસ્સો માગ્યો પણ તે ન મળવાથી બલવો ઊઠાવ્યો ને તેઓના સરદાર **ઓડોઆસર** એણે ઓરેસ્ટિસનાં લશ્કરને **પેવિયાની** લડાઈમાં હરાવ્યું ને ઓરેસ્ટિસ કપાઈ પડયો. આટ્ટિલાનો દીકરો જેને રોમ બહાર **કામ્પાનિયાના** પ્રગણામાં રાખ્યો હતો તેપણ થોડે કાળે મરણ પામ્યો ને ઓડોઆસરે પોતાને ઈટલીનો રાજા એવું કહેવડાવ્યું (૪૭૬).

બ્રિટન સ્વતંત્ર થયું; ગોલમાં માત્ર થોડાંક પ્રગણાં રોમની સત્તાને માનતાં રહ્યાં; **ગોથ** ને **સ્વેવી** એ લોક સ્પેનને માટે લડતા થયા; વાંડલ લોકે આફ્રિકા લીધું હતું અને ઈટલીની ઉત્તરે તથા પૂર્વે ઘણીક જર્મન જાતિઓએ આવી વાસ કીધો હતો.—રોમનું મોટું રાજ્ય તૂટી પડ્યું. પણ રોમે જેને આશ્રય આપ્યો તે ખ્રિસ્તી ધર્મે તે મોટાં રાજના લોકનાં મન ઉપર એકચક્ર રાજ્ય કરવાનું આરંભ્યું. રોમના રાજાઓએ ખ્રિસ્તીઓને દશવાર ઈ૦ સ૦ ૬૪–૯૫–૧૦૬–૧૬૬–૨૦૨–૨૩૫–૨૫૦–૨૫૮–૨૭૨–૩૦૩ માં મોટી મરણ આપદાને પમાડયા હતા; તોપણ કોન્સ્ટંટૈને અને પછીના એક બે શિવાયે બીજા બધાઓએ આશ્રય આપ્યો હતો ને ખ્રિસ્તીધર્મ મોટાં રાજના ઘણાએક પ્રાન્તના લોકમાં મનાતો પળાતો થયો હતો.

પહાડી રાની લોક.

મધ્ય એશિયા–સૈબીરિયા ને હિંદુસ્થાન એ બેની વચમાંના પ્રદેશે ઘણીક વાર પોતાનાં પહાડી રાની લોકને દોડાદોડ કરાવી શોભીતાં રાજ્યોની ખરાબી કરાવી છે. ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૭ માં શૈકામાં તે લોક ઈજીપ્ટસૂધી જઈ પહોંચ્યા હતા ને મીડીઆના રાજાએ મુસીબતથી પોતાનાં રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું હતું. તે લોકનાં **માસાજીટે** એ નામના ટોળાંની રાણીએ ઈરાનના સૈરસનું ડોકું ઊડાવ્યું હતું (૫૨૯ માં) અને ડરાયસ તે લોકથી હાર્યો હતો (૫૧૩). બાકટ્રિયાનું મોટું રાજ જેની પૂર્વ સીમા સિંધુ નદીલગીની હતી તેને તે સીથિયન–શક લોકે ઊંધું વાળ્યું હતું (૧૨૭ માં) ને પછી હિંદુસ્થાનમાં પણ તેઓએ કહીં કહીં પોતાનાં થાણાં ઘાલ્યાં હતાં. એ લોકનું **હૂન** નામથી ઓળખાતું ટોળું યૂરોપના થ્રેસમાં ઈ૦ સ૦ ૩૭૬ માં વસ્યું હતું ને તેઓના સરદાર આટ્ટિલાએ રોમના રાજને ઉજડવાળ્યું હતું (૪૩૪–૪૫૩).

ઈ૦ સ૦ ની પૂર્વે રોમન રાજમાં ન ગણાતો એવો જેટલો યૂરોપ ખંડનો પ્રદેશ તેમાં ત્રણ જાતના લોક વસતા હતા—ફ્રાન્સ, બ્રિટન ને ઐઅરલંડમાં **સેલ્ટ** અથવા **ગોલ**, મધ્ય યૂરોપમાં **ટ્યૂટન** અથવા **જર્મન** અને ઉત્તર તથા પૂર્વમાં **સ્લાવોનિયન**, પહેલા બેતો મધ્ય એશિયામાંથી આવેલા હતા.

ગોલ લોક ખૂશમિજાજી, ચંચળ ને જોસ્સાવાળા હતા. તેઓ પશુઓનો શિકાર કરી તથા માછલાં મારી ગુજરો કરતા ને તીર કામઠાંથી તથા કુહાડા ફરસીથી લડતા. તેઓ સુરવાલ ને જભ્ભો પહેરતા. કેટલેક કાળે તે લોક મોટા સાહસ શૂર થયા અને દક્ષિણના ફળદ્રુપ દેશો ઉપર તૂટી પડયા. તે લોકે **બ્રેનસ**ને સરદાર

કરી રોમ ઉપર હુમલો કરી તે લીધું હતું (ઈ૦ સ૦ પૃ૦ ૩૯૦ માં). જૂલિયસ સીઝરના વખતમાં તેઓની દશ જાત હતી. તેઓની રાની સ્થિતિ કાંઈક બદલાઈ હતી; તેઓએ કેટલાંક શહેરોને કોટ બાંધ્યો હતો. રોમનના જેવા કવાયતમાં કેળવાયલા નહોતા ને તેઓનાં હથિયાર તેટલાં સારાં નહોતાં તોપણ તેઓ સીઝર સાથે નવ વર્ષ લડયા હતા. સીઝરે ૧૦ લાખ કાપી નાખ્યા ને બીજાઓને અનેક રીતે સમજાવ્યા ત્યારે તે તાબે થયા હતા (૫૦ માં). પછી તેઓએ રોમન લોકની રીતભાત પોતાનામાં દાખલ કરી-ભાષા પણ બદલીને લાટીનને મળતી કીધી ને ઈટલીના લોક સાથે સરસાઈ કરી રાજકારભારમાં મોટી પદવી ને મોટાં માન મેળવ્યાં. રોમના રાજમાં શ્રેષ્ઠ નામાંકિત સરદારો, ધારાનાં વકીલો, ને ઈશ્વરવિદ્યાના જાણનારા થઈ ગયા તેમાં ઘણા એક ગોલ લોક હતા.

જૂલિયસ સીઝરના વખતમાં ઉત્તર અક્ષાંશ ૫૬ તથા ડાન્યૂબનદી અને રહૈન તથા વિશ્ચુલા એ બે નદી એની માંહિના પ્રદેશના લોક ટયૂટન-જર્મન કહેવાતા. એ લોક રોમનાં રાજની ઉત્તર સરહદ ઉપર ઝઝૂમતા. તેઓને મરાયસે હાંકી મહેલ્યા હતા. ટયૂટનમાં ગોથ નામનું એક ટોળું હતું. જ્યારે કોઈ પૂર્વ તરફના જબરા લોકે વિશ્ચુલાના મુખને લગતા પ્રદેશના ગોથને હાંકી કહાડયા ત્યારે એઓ ડેશિયાની સરહદ ઉપર આવી વસ્યા હતા (ઈ૦ સ૦ ૨૧૩ પહેલાં). ઓરેલિયન રાજાએ તેમને કાળા સમુદ્રને લગતા પ્રદેશમાં વસવાની રજા આપી હતી ને અહીંયાં તેઓનાં બે ટોળાં ઓસટ્રોગોથ ને વીસિગોથ એ નામે ઓળખાયાં—પૂર્વ પ્રદેશના તે ડોનથી તે નીસ્ટર નદી સુધીનાં રહેનારા અને પશ્ચિમપ્રદેશના તે નીસ્ટરથી તે ડાન્યૂબ સુધીના રહેનારા હતા. જર્મન લોક રોમન તથા સેલ્ટ લોકના જેવાજ શૂરા ને લડાઈ કરવે હોંસીલા હતા પણ પોતાને ગમતી સ્વતંત્ર સ્થિતિમાં રહેવું વિશેષે ઈચ્છતા. તેઓ સ્ત્રીઓ પ્રત્યે માનપૂર્વક વર્ત્તતા— દાસી જેવી નહોતા ગણતા; જર્મન સ્ત્રી પોતાના ધણીની કામ કરવામાં સાથી ને મંત્રી હતી, માત્ર ભોગ્યપદાર્થ રૂપે નહોતી. જર્મનો હંમેશ ખૂશમિજાજી પણ કોઈ કોઈ વાર છેકજ ઉદાસ રહેતા, ને ખુલ્લાં મનના ને સાચાંને ચહાનારા હતા. તેઓની જમણવાર ઘણા દહાડા ચાલતી ને તેમાં તેઓ સરસાસરસીમાં ઘણોક જવનો દારૂ પીતા. તેઓ રાનની ઝાડીઓમાં ઝુંપડીઓમાં રહેતા; ભેંસ, સાબર, ભૂંડનો શિકાર કરતા. શિકાર કરવા અથવા લડવા જવાની તૈયારી વેળા રણસિંગડું થયું કે તરત સૌ એકઠા થઈ જતા. જર્મનલોકનાં નાંનાં મંડળ હતાં ને તે જૂદાં જૂદાં ગામમાં રહેતાં. તેઓના સરદારો પ્રદેશ પ્રદેશનાં રાજ નહોતા કરતા પણ તેઓ પોતપોતાનાં મંડળ મોટાં કરવાનો લોભ રાખતા અને મંડળના લોક પોતાના સરદારોને પૂર્ણભક્તિથી વળગી રહેતા.

સ્કાન્ડેનેવિયન લોકની ભાષા, રીતભાત ને લડાઈની કવાયત જર્મન લોકથી તદન જૂદી હતી. તેઓ પોતાના ઘોડેસ્વાર લશ્કર ઉપર વિશેષે ભરોસો રાખતા અને તેઓ પોતાની સ્થિતિ ન સૂધારવા વિષે મમતી રહેતા. તેઓમાં સરદારોની મંડળી રાજવ્યવસ્થા રાખતી પણ લડાઈ વેળા એકજણ સરદારી કરતો. તેઓ કોઈ ઠેકાણે કાયમ મુકામ કરી રહેતા નહીં ને જ્યારે તેઓ કોઈ પ્રદેશ તાબે કરતા ત્યારે તેઓ શહેરની બહાર પડતા. તે લોક જર્મનોને ધિક્કારતા.

ઈ૦ સ૦ શૈકા પાંચમાં જર્મન જાતિના લોક

જૂદા જૂદા પ્રદેશમાં સ્થાઈ વાસ કરી રાજ્યો માંડતા થયા. પાનોનીઆમાં લોમ્બર્ડ હતા ને ઈટલીમાં **ઓસ્ટ્રોગોથ થીઓડોરિક** ૪૯૩માં રાજ્ય સ્થાપ્યું. દક્ષિણ રહૈન ને વાઝર એને લગતા પ્રદેશના લડવૈયા **ફ્રાંકલોક** ગોલમાં આવી વસ્યા હતા (૩૫૮ પહેલાં) તેઓના સરદાર **મેરોવીઅસે** પોતાની રાજગાદી (૪૪૮ માં) થાપી; અને એનો વંશ પરવાર્યા પછી **કલોવિસે** ગોલમાં પોતાની સત્તા વધારી (૪૮૧ માં). સ્પેનમાં વાંડલ (૪૩૮ ૪૬૩) હતા તેઓને વીસિગોથે કહાડી પોતાનાં રાજ્ય થાપ્યાં હતાં (૪૫૧-૪૮૪). **બર્ગોંડિયન** લોક ઓડર ને વિશ્ચુલા નદી આગળથી ખસી **આલસેસ** ને પશ્ચિમ સ્વિટઝરલંડ એ પ્રદેશમાં આવી વસ્યા હતા (૪૧૪). રોમનલોકે ૪૨૬ માં બ્રિટન છોડ્યૂં ત્યારપછી **સાકસન** લોક ત્યાંના સત્તાધારી થયા હતા (૪૫૪-૪૯૧).

ઈરાન.

શિકંદરે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૩૧ માં ઈરાનનું રાજ્ય ઊંધું વાળ્યું ત્યારપછી ઈરાનના લોકે **સી**રિયાનાં રાજની અને ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૫૦ થી તે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૨૬ લગી પારથીઆનાં રાજ્યની* સત્તા માની હતી. ઈરાનીઓ પોતાના સત્તાધારીઓને વિદેશી સમજી તેઓ સાથે હળ્યા નહોતા ને સત્તાધારીઓએ ગ્રીકલોક સાથેજ સંબંધ રાખ્યો હતો. **આરટેકસર્ગસિઝ- અરદેશર બાબીગન** એ ઈરાની નામીચો લશ્કરી પોતાના પારથીયન રાજા **આરટેબેનસને** ત્રણવાર હરાવી પોતે રાજા થયો (૨૨૬ માં) ને ઈરાનનું રાજ્ય વળી સ્થપાયું. અરદેશરે જરતોસ્તી ધર્મ (અગ્નિપૂજનો) પાછો ચાલતો કીધો અને રાજવ્યવસ્થા કરી રોમનલોક સામાં ફતેહમંદીથી લડાઈઓ ચાલુ કીધી (૨૩૦ માં). તે ચૌદ વર્ષ સતેજ રાજ્ય ભોગવી મરણ પામ્યો ને પછી **શાપુર** રાજા થયો. તે બાળપણથીજ લડાઈમાં કેળવાયલો હતો તેથી પોતાનાં લશ્કરને પણ સખ્ત કવાયતમાં રાખતો. તેણે ઈરાનની પશ્ચિમ સરહદને લગતા પૂર્વ રોમન રાજના પ્રદેશ ઉપર ચઢાઈઓ કરી મહારાજા વાલેરિયનને હરાવ્યો ને પછી સીરિયા, સિલીશિયા, કાપેડોશિયા એ રાજ્યોમાં મોટો નાશ કીધો પણ પછવાડેથી તેને પાછું હઠવું પડ્યું હતું (૨૬૧). તેણે **આરમીનિઆને** પોતાનાં રાજમાં જોડીનાખ્યું હતું પણ ત્યાંનો રાજા મારાઓના હાથમાંથી છટકી જઈ રોમનોને આશરો ધરી રહ્યો હતો. એણે પછી ૨૯૭ માં પાછી ગાદી મેળવી હતી. શાપુર ૨૭૩ માં મરણ પામ્યો ત્યારપછી નોશરવાન ૫૩૧ માં ગાદીએ બેઠો તે દરમીઆનમાં ઘણાક રાજાઓએ પોતપોતાના વારામાં પૂર્વ રોમન રાજ સાથે લડાઈઓ કરી હતી.

હિંદુસ્થાન.

ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં **મગધમાં** મોરીવંશ પછી ત્રણવંશે રાજ્ય કીધું તેમાં ત્રીજો વંશ **આંધ્ર** કહેવાતો. એ વંશ ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૦ થી તે ઈ૦ સ૦ ૪૩૬ સૂધી ચાલ્યો હતો. કનોજનું રાજ ઈ૦ સ૦ ૪૭૦ માં હતું. ગુજરાતમાં વલ્લભીપુરનું રાજ્ય ૧૪૪ માં સ્થપાયું હતું તે પછવાડેથી ૫૨૪ માં ઉંધું વળ્યું હતું.

* એ રાજ મંડાયું તેની પહેલાં બાકટ્રિયાનું રાજ્ય મોટી સત્તા ધરાવતું. શિકંદરના વખતથી તે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૫૫ સૂધી તે પ્રાંત સીરિયાના રાજને તાબે હતો પણ **થીઓડોટસ** એણે બળવો ઉઠાવી પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ કીધું હતું- એ રાજને પારથીઅને ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૩૪ માં પોતાનાં રાજ સાથે જોડ્યું હતું.

દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં મહારાષ્ટ્ર દેશમાં ગોદાવરીને કાંઠે પૈઠણમાં (હૈદરાબાદની ઈશાને ૪૦ કોશ ઉપર) શાલિવાહને રાજ્સ્થાપી ઈ૦ સ૦ ૭૮ થી પોતાનો શક ચલાવ્યો હતો. એ શક હજીપણ ચાલેછે.

હિંદુસ્થાનમાં વિક્રમ પછી ૫૦૦-૬૦૦ વર્ષના ગાળામાં ઉપર જણાવ્યાં તે વિના વળી બીજાં કેટલાંક રાજ્ય હતાં ને તેમાં કેટલાંએક ઉત્તરથી તથા પશ્ચિમથી આવેલા પરદેશી લોકના માડેલાં હતાં. પરદેશી લડવૈયાઓનાં ને બીજા સંકરજાતિના રાજકુળ તે રજપૂત કુળ કહેવાયાં.

બૌદ્ધ ધર્મમાંથી દૈવત ઊઠયું હતું—લોક આસ્થા રહિત થતા હતા ને સાધુઓ આશ્રય શોધતા વેરાતા પડતા હતા; જૈનધર્મ ઝળકવા લાગ્યો હતો અને બ્રાહ્મણો પુરાણ રચવાના ઉદ્યમમાં મચ્યા હતા.

ચીન.

કનફ્યૂશિયસ (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૫૦) પછી ઘણેક કાળે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૧૩ માં ચીનાઓની અનેક જાતિ ટળી એક જાતિ થઈ. ચીનાઓ ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૨૦ થી હિંદુસ્થાનની, ઈરાની ને યાહુદી લોક સાથે સંબંધ વહેવાર રાખતા થયા. એક જાતના કાગળો તેઓ બનાવી જાણતા. ઈ૦ સ૦ ના આરંભમાં ચીનનું રાજ્ય કોરિયાથી તે ચીનૈસમુદ્ર સુધી વિસ્તારમાં હતું. ઈ૦ સ૦ ૬૫ માં ફો ને પૂજન એઓમાં દાખલ થયું—ને ૯૭ માં તેઓએ કાસ્પિયન સમુદ્ર સુધી પારથીયન લોકસાથે વહેવાર કીધો. તેઓ રોમન રાજને તત્સિન નામે ઓળખતા. રોમના રાજાએ (૧૬૬ માં) ચીનના રાજાને હાથીદાંત ને ગેંડાનાં શિંગડાં મોકલ્યાં હતાં. ઈ૦ સ૦ ૨૨૦ માં ચીનનાં મોટાં રાજનાં ત્રણ નાનાં રાજ્ય થયાં હતાં પણ ૨૮૦ માં એક સરદારે તે પાછાં જોડી નાખ્યાં; તોપણ ખંડણીઆ રાજાઓ હંમેશ એક બીજા સાથે લડાઈઓ કરતા. ઈ૦ સ૦ ૩૨૧ માં નાનકિંગ ચીનનાં રાજની રાજધાની થયું. ૩૮૬ માં ચીનની ઉત્તરે તાર્તરીનું-તાતાર દેશનું નવું રાજ્ય થયું. ૪૨૦ માં ચીનનાં બે રાજ થયાં.

દર્શન ૮ મું.

ઈ૦ સ૦ શૈકો ૬ ઠ્ઠો.

ગ્રીક રાજ.

રોમન લોકનું પૂર્વ પ્રદેશનું કોન્સંટિનોપલ વાળું રાજ તે પછવાડેથી ગ્રીકરાજ એ નામથી ઓળખાયું છે. થ્રેસ પ્રાંતનો ગામડીઓ જસ્ટિન એણે (૫૧૮-૫૨૭) રાજ કીધું ને પછી તેનો સગો જસ્ટિનિયન ગાદીએ બેઠો. તેનો સરદાર બેલીસારિયસ એણે ઈરાનીઓ સાથે લડાઈઓ કીધી, વાંડલ લોકને કહાડી કારથેજ લીધું ને ત્રણ મહિનામાં ઉત્તર આફ્રિકાનાં રાજને તાબે કરી ગ્રીક રાજમાં જોડયાં (૫૩૪). સીસિલી તાબે કરી નેપલ્સની ખરાબી કરી રોમ લીધું (૫૩૬). વિટિજીસ ગોથના દહોડ લાખ લશ્કરે તેને રોમમાં ગોંધી રાખ્યો પણ બેલીસારિયસની સ્ત્રી આંટોનેના લશ્કર લેઈ ધણીની કુમકે આવી પહોંચી ને વિટિજીસ પાછો હઠયો (૫૩૮). કોન્સ્ટંટિનોપલની દરબારમાં ખટપટ ચાલેથી બેલીસારિયસને ત્યાં પાછો બોલાવવામાં આવ્યો હતો. તે બીજી વાર (૫૪૪માં) ઈટલી ગયો ને કેટલીક લડાઈ કીધા પછી રોમ પાછું પોતાને હાથ કર્યું (૫૪૬). વળી ૫૪૮ માં તેને બોલાવી લીધો હતો. બેલીસારિયસે ૪૦ વર્ષ લશ્કરી નોકરી કરી પોતાની દેશભકિત ને રાજભકિત દેખાડેલી તોપણ તેની માલમિલકત દરબારે જપ્ત

કરી લેઈ તેને હેરાન કીધો હતો. તે ૫૬૫ માં મૂઓ ત્યારપછી નારસિઝે લશ્કરની સરદારી કરી. એણે **ફ્રાંક આહ્‌લેમાન્ની ગોથ** લોકને હરાવ્યા હતા ને રોમની કૂંચીઓ કોન્સ્ટંટિનોપલ મોકલી હતી.

રાજધાનીમાં સરકસના તમાશા થતા તેમાં શ્રીમંત સરદારોમાં પરસ્પર લડાઈ ચાલતી ને તેઓને એક બીજા ઉપર એટલું વેર હતું કે રાજમાં જારે તારે બખેડા થતા ને શેંકડો જણ કપાઈ મરતા. ખ્રિસ્તીધર્મમાં બે મત પડયાં હતાં તેમાં **એરિયનના** નવા પંથના તે લીલા રંગનો ને મૂળધર્મના તે આસમાની રંગનો પોશાક પહેરતા—એઓ જસટિનિયનને પોતાનામાંનો ગણતા. એ બખેડાઓ અને સીરિયા વગેરે પ્રાંતોમાં થએલા ધરતીકંપ (૫૨૬ ને ૫૫૭માં) એથી કેટલોક નાશ થયો ને મરકી ચાલી તેથી પ્રાંતના પ્રાંત ઉજડ વળ્યા ને કોન્સ્ટંટિનોપલમાંથી ૪ લાખ માણસ ઓછાં થયાં. રાજ્યમાંથી માણસ ને ધન એ ઘણાં ઘટી ગયાં ને જસટિનિયનનું લશ્કર ૬ લાખ ૪૦ હજારનું હતું તેનું ૧ લાખ ૪૦ હજારનું ગણાયું.

ઈરાનના બે ખ્રિસ્તી સાધુ ચીન જઈ ત્યાંથી રેશમના કીડાના ઈંડાં પોલી લાકડીમાં સંતાડીને જસટિનિયન પાસે લેઈ આવ્યા હતા ને એણે પોતાનાં રાજમાં રેશમના પાકના ને વસ્ત્રનાં કારખાનાં કહડાવ્યાં હતાં; ઘણાંક સુંદર દેવળ પણ બંધાવ્યાં હતાં. જસટિનિયને પાછલા દશ શૈકામાં રોમનાં રાજમાં થએલા ધારા, ફેસલા વગેરેને એકત્ર કરાવી ગોઠવાવી સારાંશ કહડાવી સંગ્રહપુસ્તક રચાવ્યાં હતાં (૫૨૯–૫૩૩).

જસટિનિયન ૩૮ વર્ષ રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો (૫૬૫ માં) ત્યારપછી શૈકાની આખર લગીમાં થએલા રાજાઓએ ઈરાનીઓ સાથે ને **આવર** તથા **તુરકલોક** સાથે લડાઈઓ કરી હતી પણ કંઈ નવલ કીધું નહોતું. ઈ૦ સ૦ ૫૮૦ થી લાટિન ભાષા બોલાતી બંધ થઈ.

ઈરાન.

નોશરવાન (૫૩૧) એણે બખેડા દંગા તોડી રાજ્યમાં સ્વસ્થતા આણી અને અદલધારા તથા ઈનસાફ કરી **અદલ** એ વિશેષણ પોતાનાં નામ સાથે જોડાવ્યું. તેણે ખેતીવાડીના ઉદ્યમને ઉત્તેજન આપ્યું, વિદ્વાનોને આશ્રય આપ્યો, વૈદકશાળા સ્થાપી અને રાજ્યની વર્ષ વર્ષની હકીકત લખાવવાનો ઠરાવ કર્યો. તેણે **પિહ્‌પે** નામના હકીમને હિંદુસ્થાન મોકલ્યો હતો ને એ જ્યારે પાછો ઈરાન આવ્યો ત્યારે એણે રાજ્યનીતિવાર્ત્તા (પંચોપાખ્યાનની) લોકને સંભળાવી હતી ને સેતરંજની રમત શીખવી હતી. પશ્ચિમના વિદ્વાનો તેની દરબારમાં જતા. જસટિનિયનના સરદારો ફતેહ મેળવે છે એ સાંભળી અને તે રાજા ઓકસસ નદી ઉપર વસેલા હૂન લોકને ઈરાન ઉપર તૂટી પડવાને ઉસ્કેરેછે એવી મતલબના લખાયલા સંદેશાઓ વાંચી નોશરવાને ગ્રીક રાજ્યની સામાં ફતેહમંદીથી લડાઈઓ ચલાવી હતી. તે ૫૭૯ માં મરણ પામ્યો ને પછીના રાજાઓએ તુરક લોકસાથે ને ગ્રીક રાજાસાથે લડાઈઓ ને પછી સલાહ કીધી હતી.

ઇટલી.

થીઓડોરિક જેને કોન્સ્ટંટિનોપલમાં ઓલમાં રાખી ભણાવવામાં આવ્યો હતો તેણે ૪૮૯માં લશ્કર સાથે ઈટલીમાં આવી ઓડોઆસરને હરાવ્યો ને ૪૯૩ માં પોતાને ઈટલીનો રાજા કહેવડાવ્યું. તેણે ઈલિરિયા, પાનોનિયા, નોરિકમ, રહીશિયા એ પ્રાંતો પોતાનાં રાજમાં જોડયા; બવેરીયન લોક

તેને ખંડણી આપતા થયા ને બીજી ઘણીક જાતિના જર્મનો તેના રાજધારાની સત્તામાં રાજી થઈ રહેતા થયા. તેણે બરગંડિયન ને ફ્રાંક એઓ સાથે લડાઈઓ કરી પોતાનાં રાજને વધાર્યું. તેણે રોમનો કોટ ફરીથી બંધાવ્યો; મહોલ, દેવળ, નાટકશાળા એ બંધાવ્યાં, નહેર ને હમામખાના દુરસ્ત કરાવ્યાં અને રોમના ધારા તથા રોમની રીતભાત એ કાએમ રાખ્યાં. તે ૫૨૬ માં મૂઓ કે તેના રાજની અસ્તાવ્યસ્તા થઈ ને લોમ્બર્ડ લોક સત્તાધારી થયા (૫૬૮ માં).

લોમ્બર્ડ એ જર્મનજાતિ અસલ ઓડર નદીને કાંઠે વસતી હતી પણ જસટિનિયને તે લોકને પાનોનિયામાં વસવા દીધા હતા (૫૨૭). નારસિઝે તેડેલા તે ઉપરથી લોમ્બર્ડ લોકનો સરદાર **આલબોઈન** ઈટલીમાં આવ્યો અને એણે રોમ, રવેના ને થોડોક પૂર્વનો પ્રદેશ એ શિવાએ બીજો બધો દેશ જીતી લેઈ પેવિયાને રાજધાની કરી. ઈ૦ સ૦ ૫૯૦ માં **આજીલહફ** રાજા થયો તે તથા તેની રાણી એ બેને આશ્રયે પોપ (ખ્રિસ્તીધર્મગુરુ) ગ્રેગરીએ લોમ્બર્ડ પ્રજાપાસે ખ્રિસ્તીધર્મ પળાવ્યો હતો.

આલબોઈને જીતેલા પ્રદેશની અમલદારી ૩૬ ડ્યૂકને (પહેલી પદવીના અમીર) વહેંચી આપી હતી પણ તેનાં મરણ પછી તેઓ સ્વતંત્ર રાજા થઈ પડયા હતા. જ્યારે ગ્રીક રાજાનાં ને ફ્રાંકનાં લશ્કરે તેઓના ઉપર ચઢાઈ કરવા માડી ત્યારે તેઓએ પોતાનાં રક્ષણને માટે પોતાના રાજાને પોતપોતાના પ્રદેશનું અડધું વસુલ આપવાનું અને કેટલુંક લશ્કર પૂરૂં પાડવાનું કબૂલ કીધું હતું; જો કોઈ ડયૂક મહાઅપરાધ કરે તો અથવા પુરુષવારસ વિના મરીજાય તો તેનો પ્રદેશ રાજા જપત કરે એવો ધારો રાખ્યો હતો.

સ્પેન.

પાંચમા શૈકામાં સ્વેવી, વાંડલ, આલન ને વીસિગોથ એ લોકે પોતપોતાનાં રાજ્ય માડયાં હતાં. છઠ્ઠા શૈકામાં વીસિગોથનું રાજ સ્પેનમાં સૌથી મોટું ને જોરાવર હતું ને તે લોક (૫૮૬ થી) તથા સ્વેવી લોક (૫૭૦ થી) ખ્રિસ્તીધર્મ પાળતા થયા હતા.

ફ્રાન્સ.

ગોલમાં વસેલા ફ્રાંક લોકની ઘણીક જાતિ હતી તેમાંની એકનો સરદાર **કલોવિસ** હતો (૪૮૦માં) તેની સત્તા થોડાક પ્રદેશમાં હતી. તેણે (૪૮૬માં) પોતાની પડોસની એક ફ્રાંક જાતિને જીતી ને ૪૯૩માં તે બર્ગંડિયન રાજાની ખ્રિસ્તી દીકરીને પરણ્યો. પછી તેણે ગોલની ફ્રાંક જાતિનો સરદાર ને ગોલના સઘળા ખ્રિસ્તીઓનું રક્ષણ કરનાર એવું પોતાને કહેવડાવ્યું. તેણે આલ્લીમાન્નીને હરાવ્યા ને પછી વીસિગોથને તથા બરગંડિયનને **પોઈટીયરસ** આગળ લડાઈમાં જીતી ગોલનો સઘળો પ્રદેશ પોતાની સત્તામાં આણ્યો (૫૦૫). તેણે (૫૧૦ માં) ટૂઅર્સમાં આવી ઓચ્છવ કીધો ને રાજા કહેવડાવ્યું ને પારીસને રાજધાની કરી. કલોવિસ લોભી તથા નિર્દય હતો ને પોતાની મતલબ પારપાડવાને તેણે ધર્મરક્ષણનું બહાનું બહાર પાડયું હતું. તે (૫૧૧માં) મૂઆ પછી ફ્રાન્સમાં નાનાં રાજ્ય થયાં ને તેમાં પરસ્પર મારામારી ચાલી.

સેલિયન જાતિના ફ્રાંકે (૪૨૧માં) ધારા બાંધેલા તે સાલિક લા સઘળી ફ્રાંક જાતિમાં ચાલ્યા હતા ને પછી આખા ફ્રાન્સમાં ચાલ્યા હતા. ખૂનના દંડને માટે ૫૦ થી તે ૬૦૦ સોનાંનાં કકડા હતા; ખરાંખોટાંનો ઈનસાફ સામસામાં એકલાએકલી લડયાથી ચૂકવાતો; જીતેલો પ્રદેશ જીતનારાઓને વર્ષે વર્ષે વહેંચી આપવામાં

આવતો આવા કરારથી કે દેશનાં રક્ષણને માટે સૌએ લશ્કર પૂરૂં પાડવું; સ્ત્રીઓને જમીદારી ને રાજગાદી ન મળે એવું રાખ્યું હતું. ગોલફ્રાન્સના લોક પ્રથમ સેલ્ટ હતા, પછી સેલ્ટ રોમન થયા, પછી રોમન જર્મન થયા, ને પછી ફ્રાંક કહેવાયા.

બ્રિટન.

એ ટાપુ ઊપર રોમના જૂલિયસ સીઝરે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૫–૫૪ માં ચઢાઈઓ કરી હતી પણ લોક* પૂરા તાબે થયા નહોતા. રોમના રાજા ક્લોડિયસે જાતે ને પછી બે સરદારે આવી લડાઈઓ કરી ઘણીક જાતના લોકને તાબે કીધા ત્યારથી (ઈ૦ સ૦ ૪૩) બ્રિટન, રોમના રાજમાં ગણાતું થયું હતું. ઈ૦ સ૦ ૭૮ માં આગ્રિકોલા રોમથી બ્રિટનમાં હાકમી કરવા આવ્યો તેણે સાતવર્ષ રહી છેક ફ્રોર્થ નદી સૂધી (કાલિડોનિયા શિવાએ) આખું બ્રિટન રોમની સત્તામાં આણ્યું. તેણે બ્રિટનના લોકને ભણવા લખવા ઉપર રુચિ કરાવી ને તેઓમાં રોમન પહેરવેશ, લાટિન ભાષા અને ખરચાળ મોજીલી ચાલચલણ એ દાખલ કીધાં; વળી રસ્તા સડકો બંધાવ્યાં. રોમનું ૪ લીજીયન લશ્કર બ્રિટનમાં રહેતું.

ઉત્તર તરફના **કાલીડોનિયન** ને પછી **પિક્ટ** ને **સ્કાટ** એ પહાડી લોક જ્યારે ત્યારે રાજ્યપ્રદેશ ઉપર ચઢી આવતા ને એઓને રોમન અમલદારો પાછા હાંકી મહેલતા. જેવામાં રોમના રાજાએ રાજધાનીનાં રક્ષણને માટે બ્રિટનમાંનું લશ્કર બોલાવી લીધેલું (૪૦૮) તેવામાં પિક્ટ ને સ્કાટ એઓએ ફરીથી ઉપદ્રવ કરવા માંડયો. બ્રિટનોએ રોમની મદદ માગી પણ એ આપીશકયા નહીં. પછી રાજના ૩૩ પ્રગણામાંના એકનો વહિવટદાર **વોરટીંજરન** એણે દક્ષિણમાં આવી રહેલા લૂટારા સાકસન લોકની ટોળીને બોલાવી; ને એની મદદે બ્રિટનના લોક પિક્ટ સ્કાટના ભયથી ઊગર્યા (૪૪૯). સાકસન ટોળીના સરદાર **હેંજીસ્ટ** ને **હોરસા** એ નામે હતા. પછવાડેથી એ સરદારો અને તેઓની મદદ લેનારા વતની એઓ વચ્ચે ભારે લડાઈ ચાલી ને તેનું પરિણામ આ થયું કે સાકસન લોકે **કેંટ**માં પોતાનું રાજસ્થાન કીધું (૪૫૫). બીજું સાકસન ટોળું જર્મનીથી આવ્યું તેની સામાં વતની લડયા પણ અંતે **સસેકસમાં** એક બીજું રાજસ્થાન સાકસનોએ કીધું (૪૯૧). એમ ત્રીજૂં ને પછી ચોથું ટોળું જર્મનીમાંથી આવ્યું ને **વેસેકસ** ને **એસેકસ** એ રાજ્યો થપાયાં (૫૧૯ ને ૫૨૭ માં). **નોરથંબરલંડ**નું (૫૪૭ માં) ને **પૂર્વઆંગલીઆ**નું (૫૭૫ માં) એ સંસ્થાનો આંગલ લોકે થાપ્યાં ને સાતમું સંસ્થાન **મરસિયા**નું થયું (૫૮૨ માં).

* કિમ્રી લોક ને સેલ્ટ લોક બ્રિટનમાં વસતા. બધો મળીને લોકની ૪૫ કુળજાતિ હતી. તેઓ પહાડી રાની લોકની પેઠેજ રહેતા ને વર્ત્તતા: તેઓને ખોરાકમાં દૂધ તથા માંસ ને પહેરવા ઓઢવામાં ચામડાં હતાં; તેઓ પોતાનાં અંગને વિચિત્ર રંગતા; તેઓનાં ઘર લાકડાં ને બરૂસરોડાંનાં હતાં; મોટી ઝાડીવાળા રાનમાં તેઓ ગામ વસાવતા; તાંબું લોઢું આપી લઈ પોતાનો વહેવાર ચલાવતા; સરદારો ગાડીમાં બેસી દાતરડાંથી લડતા પણ લશ્કરતો પગે ચાલતુંજ લડતું; ડ્રૂઈડ કહેવાતા ધર્મગુરૂઓના બોધ પ્રમાણે ધર્મ પાળતા; તે ધર્મમત આવું કે જીવ અમર છે ને તેને જન્માંતર છે, દેવતાઓને પૂજવા, નઠારૂં કામ કરવું નહિં ને બહાદુરીથી વર્ત્તવું; વળી માણસોને મહુલીઓમાં બાળીમૂકી રૂઠેલા દેવને રીઝવવામાં આવતા; જે ઓકનાં ઝાડ ઉપર **મિસલટો** નામનો વાંધો ચઢયો હોય તે બહુજ પવિત્ર મનાતું.

એ સાતમાંના એક રાજની સર્વોપરિસત્તા બીજાં સૌ માનતા. બ્રિટનના લોક પરદેશીઓ સામાં લડયા હતા ને કોરનિશ બ્રિટનના રાજા આર્થરે ઘણી ફતેહ મેળવી હતી પણ તે પોતાના સગાની સામાં લડાઈમાં લડતાં પડયો (૫૪૨) ત્યારપછી બ્રિટન લોક થાક્યા ને પશ્ચિમમાં, વેલ્સમાં, કોરનવાલમાં, ડેવનશૈરમાં ને સ્કાટલંડમાં જઈ રહ્યા.

પરદેશીઓએ ઘણાક વતની લોકની કતલ કરી નાખી ને તેઓના ધર્મનો તથા કળાકામનો ઉચ્છેદ કીધો. ભાષા બદલાઈ, સુધારો વધારો બંધ થયો ને લોક પોતાની જંગલી હાલતમાં આવવા લાગ્યા, પણ તેટલામાં રોમના પોપ ગ્રેગરીએ સાકસન લોકને ખ્રિસ્તી કરવાને ને રોમની ધર્મસત્તા સર્વોપરિ મનાવવાને પાદરીઓ મોકલેલા તે આવી પહોંચ્યા (૫૯૬). સેંટ ઓગસ્ટેન દેશીધર્મગુરુઓને તાબામાં લેઈ શક્યો નહીં પણ તેણે સઘળી જાતના સાકસનોને ખ્રિસ્તી કીધા.

દર્શન ૯ મું.

ઈ૦ સ૦ શૈકો ૭ મો.

આરબસ્તાન.

શિકંદરે આરબ લોકને પોતાની સત્તામાં આણવાનો લોભ રાખ્યો હતો — ઓગસટસ ને ટ્રેજન એ રાજાઓ તેઓને તાબે કરવાને મથ્યા હતા પણ ફાવ્યા નહોતા. ઈ૦ સ૦ ૫૨૯ માં આબીસિનિયા વાળાએ આરબસ્તાન ઉપર ચઢાઈ કરી ઘણોક પ્રદેશ જીતી લીધો ને પછી કેટલોક કાળ ત્યાં અમલ કીધો હતો. આરબ લોક ભરવાડા હોવાથી તેઓને લડાઈઓ કરવાનો મહાવરો બાળપણથીજ હતો. તેઓની ઘણીક જાત હતી પણ સંકટ સમે સૌ એક થઈ જઈ કોઈએકને સરદારી આપતા; કેટલીક જાત ચોર લૂટારાનુંજ કામ કરતી. આરબ લોક આકાશના ગ્રહ ઉપગ્રહ આદિને પૂજતા. આસપાસના રાજ્યોમાં લડાઈ બખેડા જુલમ ચાલતા તેથી કંટાળીને ત્યાંના ઘણાક લોકો આરબસ્તાનના જૂદા જૂદા ભાગમાં આવી વસ્યા હતા — મહંમદની પહેલાં ૬ સેં વર્ષ ઉપર યાહુદીઓ આવી રહ્યા હતા; ને યેમેનના રાજાઓ ઈ૦ સ૦ના ચોથા શૈકાથી યાહુદીઓનો ધર્મ પાળતા થયા હતા. દેશદેશના ખ્રિસ્તીઓ પણ રાજાઓના જુલમને લીધે આરબસ્તાનમાં વસ્યા હતા ને પોતાના ધર્મનો બોધ આરબોમાં કરતા.

કોરેશ જાતિનું હાસમકુળ વંશપરંપરા મક્કામાં કાબાનાં દહેરાંનો વહિવટ કરતું. એ કુળમાં મહંમદ ઈ૦ સ૦ ૫૭૦ માં જન્મ્યો. તેનો બાપ અબદલ્લા ને યાહુદેણ મા અમીના મરણ પામેથી મહંમદ સગાને ત્યાં ઊછર્યો હતો ને તે વેપારીને ત્યાં ગુમાસ્તો રહ્યો હતો ને બેવાર સીરિયે જઈ આવ્યો હતો. પચ્ચીસ વર્ષની ઉંમરે તે એક તવંગર બાઈ કદીજા વિધવાને ત્યાં નોકર રહ્યો ને પછવાડેથી તેની સાથે પરણ્યો. મહંમદ કદાવર ને ખૂબસુરત હતો; તેને લખતાં વાંચતાં આવડતું નહીં તોપણ તે વાચાળ બહુ હતો. તેને નાનપણથીજ એકાંત ગુફાઓમાં જઈ વિચાર કરવાની ટેવ હતી ને એવી મનની હાલતમાં તે નવો ધર્મ ચલાવવાની ગોઠવણ કર્યાં કરતો. ઈ૦ સ૦ ૬૦૯ માં તેણે પોતાનું ધર્મમત લોકમાં પ્રગટ કર્યું. પ્રથમ તો તેની સ્ત્રી ને એક બે બીજાં એઓએ તે મત માન્યું; ત્રણ વર્ષ પછી ૧૪ જણ ને બીજાં ૯ વર્ષ ગૂજર્યાં બાદ સવાસો જણ તે ધર્મ માનનારા થયા. તેની જાતના લોક સામાં થયા ને મહંમદ મક્કેથી નાસી

યાત્રેબ શહેરમાં આવ્યો ઈ૦ સ૦ ૬૨૨ ની ૧૬ મી જુલાઈએ—ને યાત્રેબ શહેર **મદીના** એ નામે વિખ્યાતિ પામ્યું. મદીનાના લોકે તેને રાજા તથા પેગંબર માન્યો. તરત પછી મહંમદે હુકમ કીધો કે મૂર્ત્તિપૂજકોની સામાં લડાઈઓ કરવી ને જેઓ લડાઈમાં પડશે તે પોતાનાં પાપથી મૂકાશે. તેણે સીરિયાના રોમન અમલદારની દરબારમાં વકીલ મોકલી પોતાનો ઈસલામ ધર્મ માનવાનું કહેવડાવ્યું. તે અમલદારે વકીલને મારી નખાવ્યો પણ મહંમદે પોતાનાં થોડાંક ઝનુની લશ્કરને ૩૦ હજાર લશ્કર સામાં મોકલવાની હામ ભીડી હતી. તેણે પોતાનું થોડુંક લશ્કર લેઈ જઈ કોરેશ લોક સામાં ઘણીક લડાઈઓ કરી તેમને હરાવ્યા (૬૨૫). પછી આરબસ્તાનના ઘણા ખરા ભાગમાં પોતાની રાજધર્મ સત્તા કબૂલ કરાવી મહંમદે * ૬૩ વર્ષની ઉંમરે દેહ છોડી (૬૩૨). તેણે ધર્મ વિષે ને સંસાર-વહેવાર વિષે જે ધારા કાયદા કીધા તેનો સંગ્રહ **કોરાન** કહેવાય છે. મહંમદ પછી આરબરાજધર્મની સર્વોપરિ સત્તા તેના સગાં વારસોએ **ખલીફ** નામ ધરી ચલાવી. સો વર્ષમાં હિંદુસ્થાન થકી તે આટલાંટિક સુધી—ઈરાન, સીરિયા, ઈજીપ્ટ, આફ્રિકા ને સ્પેનમાં આરબનું રાજ થઈને મહંમદનો ધર્મ મનાતો થયો હતો.

પહેલો ખલીફ **અબૂબેકર** એણે ધર્મનો પ્રસાર કરવાની મતલબથી લડાઈઓ ચલાવી; બીજો ખલીફ (૬૩૪) **ઓમર** તેણે આરબસ્તાનની સરહદ ઉપરનાં ત્રણ રાજ્યોની ફતેહ કરી; ત્રીજો ખલીફ **ઓથમન** (૬૪૪—૬૫૫) તેની કારકીર્દીમાં જીતેલાં રાજ્ય પૂરાં તાબે થઈ રહ્યાં ને દરીઆઈ લડાઈમાં આરબોની ફતેહ થઈ. ચોથા ખલીફ **અલીની** પાંચવર્ષની કારકીર્દીમાં આરબોમાં માંહોમાંહે લડાઈ ચાલી ને તેનું શેવટ આ થયું હતું કે **અલી** માર્યો ગયો ને **મોઆવીઆ** એણે ખલીફની ગાદી પોતાના વંશજોને માટે થાપી (૬૬૦).

અબૂબેકરનાં લશ્કરે **બોસ્ત્રા**ને ઘેરો ઘાલી તે લીધું ને **ડમાસકસ**ને ઘેરો ઘાલ્યો. કોન્સ્ટંટિનોપલનો રાજા **હીરાકલીઅસ** એણે પોતાના સીરિયાનાં રાજને સંકટમાંથી ઊગારવાને ૭૦ હજાર લશ્કર મોકલ્યું પણ તે હાર્યું; ને ૭૦ દહાડા ઘેરો રાખ્યા પછી આરબોએ ડમાસકસ લીધું. જરૂસલેમ ચાર મહિના ઘેરામાં રહીને ૬૩૭ માં તાબે થયું ને એમ સીરિયાનો ઘણો ખરો પ્રદેશ આરબોએ જીતી લીધો. **અમરૂ**એ (૬૩૮માં) ૪ હજાર આરબની સરદારી કરીને **પીલુસિયમ** લીધું ને **મેમ્ફિસ**ને ઘેરો ઘાલ્યો; સાતમહિના ઘેરો રાખી છાપો મારી તે શહેર લેઈ બાળી મૂક્યું ને **કેરો** નામનું શહેર વસાવ્યું. ચૌદ મહિના ઘેરો રાખી ૨૩ હજાર માણસોનો ઘાણ વાળી **અલેકસાંડ્રિયા** લીધું ને ત્યાં ખ્રિસ્તી વાવટો ખસેડી મહંમદીઆન અર્ધચંદ્ર વાવટો ઊડાવ્યો (૬૪૦). તે નામીચાં શહેરમાં ૪ હજાર મહેલ, ૪ હજાર નાવાનાં સ્થળ, ચારસેં નાટકશાળા એ હતાં; ત્યાં ૪૦ હજાર ખંડણી આપતા યાહુદીઓ રહેતા હતા. શહેરના લોકના જીવ ઊગારવામાં આવ્યા પણ ઓમરના હુકમથી ત્યાં ટોલેમી રાજાઓના વખતથી જે મોટો પુસ્તકસંગ્રહ હતો તે બાળીનાખવામાં આવ્યો. સૈપ્રસ, રહોડસ ને બીજા ટાપુઓ પણ ૬૫૩ લગીમાં તાબે થયા. હવે પૂર્વમાં યુફ્રેટિસ ટૈગ્રીસ નદીને લગતા પ્રદેશો જીતી આરબો ઈરાન ઉપર ઊતર્યા.

* મહંમદનું ચરિત્ર જોવું.

ઈરાનનો રાજા યઝદેજર્દ એણે ખદીશીઆનાં મેદાનમાં આરબોને લડાઈ આપી પણ તેમાં ઈરાનીઓ હાર્યા. બીજીવાર યઝદેજર્દ લશ્કર એકઠું કરી નાહ્વંદ આગળ લડાઈ આપવા આવ્યો. પણ આરબ લશ્કરના ધસારા સામું ઈરાની લશ્કરથી ટકાયું નહીં ને યઝદેજર્દ નાઠો (૬૪૧).—તેણે દશ વર્ષ રખડતાં રહી આરબોને ઈરાનમાંથી કહાડવાની તજવીજ કીધી પણ કંઈ વળ્યું નહીં ને તે જેને ત્યાં છૂપો રહ્યો હતો તેનેજ હાથે માર્યો ગયો (૬૫૨). ઈ૦ સ૦ ૬૫૬ માં જ્યારે અલી ખલીફ થયો ત્યારે તેણે મોઆવીઆ પાસથી સીરિયાની હાકમી છીનવી લેવાનો હુકમ કીધો. મોઆવીઆ તે હુકમ ન માનતાં લશ્કર લેઈ અલીની સામાં ગયો. એકસો ને દશ દહાડા લડાઈ ચાલી પણ કોઈની હારજીત નક્કી થઈ નહીં. તેવામાં ત્રણ ઝનુની આરબોએ અલી મોઆવીઆ ને અમરૂ એ ત્રણ જણને મારી નાખી લડાઈનું શેવટ લાવવાને સોગન ખાધા. માત્ર અલી એકલોજ ખૂનીના ઘાથી પડયો; પછી તેના બે દીકરા હસન ને હુસેન એ બેએ ખલીફ કહેવડાવા માડ્યું પણ તેમ મોઆવીઆની તરફના લોકને વારસામાં કંઈ ઓછી સત્તા મળી નહીં. વળી થોડીકવાર મારામારી ચાલ્યા પછી ખલીફની ગાદી વંશપરંપરાની થઈ (૬૬૦) *—પ્રથમના ખલીફ તો આરબોએ પોતાનામાંથી નીવેડીને નીમ્યા હતા.

* અલી ને પહેલા ત્રણ ખલીફ એઓ વચ્ચે ઝગડો ચાલેલો તે ઉપરથી મહંમદીઆન લોકમાં બે તડાં પડયાં છે-સૂન્ની કહેછે કે મહંમદે કુરાન શિવાએ બીજા પણ કેટલાક ધારા ને હુકમો કહ્યા છે, તેઓ ચારે ખલીફને સ્મરણમાન આપેછે પણ અલીને બીજા ત્રણના જેવા પવિત્ર ને ધર્મી ગણતા નથી;—તુરક લોક સૂન્ની છે. શિહા ફકત કુરાનનેજ માને છે ને અલીને પેગંબરનાં જેવુંજ માન આપેછે;—આરબસ્તાન ને ઈરાનના મુસલમાન શીહા છે. અબુબેકર ઉદાર ને મધ્યમ પ્રકૃતિનો (ઉગ્ર નહીં તેમ શાંત નહીં) હતો; તે લૂટમાં મળેલી સમૃદ્ધિનો પોતાનો ભાગ લશ્કરી સીપાઈ તથા ગરીબ લોકને વહેંચી આપતો ને સૌની ફરીઆદ સાંભળતો. જાતે અમલમાં લાવીને, દાખલા કહી સંભળાવીને, તે પોતાના લોકમાં સરળપણે સદ્‍ગુણનો બોધ કરતો. અલીના પક્ષીઓ તેને હકદાર ખલીફ નથી માનતા તોપણ તેના સદ્‍ગુણને મોટું માન આપેછે. યાહુદી-ખ્રિસ્તીઓનું જાતરાનું પવિત્રસ્થાન જરૂસલેમ એને તાબે કરવા મોકલેલા સરદારને અબૂબેકરે કહી સંભળાવ્યું હતું કે તારાં માણસો ઉપર રહેમ માયા રાખજે, જરૂરની વખતે તારા હાથ નીચેનાની સલાહ પૂછજે અને દુશ્મન સામાં વધારે હેડે ભરાઇને બહાદુરીથી લડે તેવું તેમને ઉત્તેજન આપજે; જીત થાય તો ઘરડાં, અશક્ત, બૈરાં છોકરાંને ઊગારજે; ફળતાં ઝાડનો ને અનાજનાં ખેતરનો નાશ કરીશ નહીં, ખપ જેટલાં ઢોરને કપાવજે; વચન ઠરાવમાં ચળવચળ થઇશ નહીં; મઠમાં રહેતા ધર્મી માણસોને મારીશ નહીં ને દહેરાંઓને છેડીશ નહીં પણ સેતાનને માનનાર લોક જેઓ પોતાનું ટાલકું મૂડાવે છે તેઓ જો ઈસલામ ધરમ કબૂલ ન કરે તો તેઓની ખોપરીઓ કાપી નાખજે. ઓમર જેવા સાદો તેવોજ કરડો હતો. તે એક નાનાં સરખા ઘરમાં રહેતો; બપોર પહેલાં તે મસજીદોમાં નીમાજ પઢવામાં ને વાએજ કરવામાં રોકાતો; પાછલે પહોરે તે બજારમાં ફાટોતૂટો જબ્બો પહેરી ફરીઆદ સાંભળતો ને ઇનસાફ ચૂકવતો; મોટાં રાજનાં કામ કરતો ને પરદેશી મોટાં મોટાં રાજ્યોના વકીલોને મળતો; તેણે આરબોને હિજરી શકથી વર્ષ ગણતાં શીખવ્યું; તેણે કેટલાંક શાહેરોમાં ફોજદારી સીપાઇ રાખ્યા, લશ્કરી સીપાઈઓને નિયમિત પગાર આપવાનો ધારો કર્યો; જેઓએ

મોઆવીઆએ ડમાસકસને રાજધાની કરી (૬૬૧). આફ્રિકાના લોક ગ્રીકરાજને ખંડણી આપતા પણ તેઓના ઉપર એક બીજો દંડભરવાનું નાખેલું તે ઉપરથી તેઓએ પોતાની મદદમાં આરબોને બોલાવ્યા. ઈ૦ સ૦ ૬૬૫માં ગ્રીક લોક ૮૦ હજાર જીવ ખોઈ હાર્યા ને આરબોએ વહાણના કાફલા તૈયાર કરવા માડયા. છવાર આરબો કોન્સ્ટંટિનોપલ આગળ આવ્યા પણ છવાર તેઓથી ગ્રીકના અગ્નિ સામું ટકાયું નહીં ને મોઆવીઆએ સલાહની માગણી કીધી. તેણે ૫૦ ઘોડા, ૫૦ ગુલામ, સુનાંની કોથળી ૩ હજાર આપવી કબૂલ કરી ત્યારે ગ્રીક રાજાએ લડાઈ બંધ રાખી. મોઆવીઆનાં મરણ પછી માહોમાંહે ટંટો જાગ્યો હતો પણ તેનો જલદીથી બંદોબસ્ત થયો હતો. એ માહોમાંહેની ખટપટથી આફ્રિકાની લડાઈ બંધ રહી હતી પણ ૬૯૨ માં ઈજીપ્ટનો અમલદાર **હાસન** એણે ઉપરાઉપરી ચઢાઈઓ કરીને ઉત્તર આફ્રિકાનાં રાજ્યોને તાબે કીધાં-કારથેજ ૬૯૮ માં પડયું ને ગ્રીકરાજની સત્તા આફ્રિકામાંથી સામટી ટળી. બારબરી સંસ્થાન જીતવું આરબોને ભારે પડયું, ત્યાંની રાણી કાહીના એણે હાસનને પાછાં ફરવાની ફરજ પાડી; પણ એનાં મરણ પછી **મૂસાએ** તે સંસ્થાન લીધું ને ત્યાંના લોક ખ્રિસ્તીધર્મ છોડી મહંમદીઆન ધર્મ પાળતા થયા.

અબદલ માલેક ખલીફની કારકીર્દીમાં (૬૮૪-૭૦૫) **મુસલમાન લોક હિંદુસ્થાનમાં** પણ જઈ ચઢ્યા હતા.

દર્શન ૧૦મું.

ઈ૦ સ૦ શેકા ૮-૯-૧૦

આરબસ્તાન.

ખલીફ **વાલીદ** (૭૦૪) ને ખલીફ **સુલેમાન** (૭૧૪) એઓએ કોન્સ્ટંટિનોપલ મેળવવાને બહુ યત્ન કીધેલો પણ તેઓનાં લશ્કરને ઘણું નુકસાન ખમી પાછાં ફરવાની જરૂર પડી; તોપણ એ હારનો બદલો સ્પેનની જીતે ૭૧૧ માં વાળ્યો. આરબ લોકે ફ્રાન્સ ઉપર ચઢાઈ કરી પણ તેમાંતો તેઓને શરમાઈને પાછું હઠવું પડયું (૭૩૨). સુલેમાન પછી ખલીફો થયા તેઓથી રાજ્યમાં વ્યવસ્થા રખાઈ નહીં ને **અબૂઆબાસ, મેરવાનને** ઊઠાડી મૂકી પોતે ખલીફ થયો (૭૫૦). આબાસે મેરવાનનાં સગાંસંબંધીઓનો સંહાર કીધો પણ એક રાજવંશી જુવાન **અબદુલ રહેમાન** નાસીને સ્પેન ગયો ને ત્યાં તેણે **કોરડોવા**માં ખલીફની જૂદી ગાદી માંડી—તે ગાદી તેના વંશજોએ ૨૭૫ વર્ષ સૂધી ભોગવી હતી. આબાસ પછી **આલમાનસર** (૭૫૩) ખલીફ થયો તેની કારકીર્દીમાં માંહોમાંહેના દંગા બખેડામાં ૬ લાખથી વધારે જીવની હાનિ થઈ. તેણે **બગદાદ**માં પોતાની ગાદી રાખી (૭૬૨). મોહાદી ખલીફે (૭૭૪) ગ્રીક સામાં પાછી લડાઈ શરૂ કરી. તેના દીકરા **હરૂન અલ રશીદે** તેવીસ વર્ષની

મહંમદને સંકટમાં સહાય કરેલી પણ જેઓ ઘડપણથી ને જખમથી દુખી થઇ ગએલા તેઓની ખોરાકી પોશાકીનો બંદોબસ્ત રાખ્યો—એટલું છતાં તે **અક્ષરશૂન્ય** હતો ને તેણે ટોલેમીનું સ્થાપેલું **પુસ્તકાલય** બાળી નખાવ્યું. તેની સાડાદશ વર્ષની કારકીર્દીમાં મહંમદને માનનારા આરબતુરક—

સારાસેન એઓએ સીરિયા, કાલડીઆ, ઇરાન ને ઇજીપ્ટ એ તાબે કીધાં; ૩૬ હજાર શહેર ગામ કિલ્લા લીધા, ખ્રિસ્તી દેવળ અને અગ્નિના તથા મૂર્ત્તિવાળાં દેહેરાં ૪ હજાર તોડી પાડયાં અને ચૌદસેં મસજીદો બાંધી.

કારકીર્દીમાં ગ્રીકરાજના પ્રદેશમાં આઠવાર ચઢાઈ કરી સામાં લશ્કરને હરાવ્યાં હતાં ને રાજા પાસેથી વર્ષે વર્ષે ખંડણી લેઈ બગદાદની તીજોરી ભરી હતી. ગ્રીકરાજાનો તથા કોરડોવાના ખલીફનો દુશમન છઉં એવી પોતાની મોટાઈ જણાવવાનેતેણે ફ્રાન્સના રાજા શાર્લેમેન એની દરબારમાં એલચી મોકલ્યો હતો (૭૯૯). તે વિદ્યાકળાને ઉત્તેજન આપતો પણ તેણે અદેખાઈથી પોતાના બે નિરપરાધી રાજકારભારીઓને ને તેઓના સગાને મારી નખાવ્યા એ કર્મ તેના રશીદ—ન્યાયીપણાંને કલંક લગાડનારૂં હતું.

હરૂને ગ્રીકરાજને ડરાવીને પોતાની તીજોરી વધારી પણ એનાજ વખતથી આરબી રાજની પડતી જણાવા માડી—ઈ૦ સ૦ ૭૫૬ માં સ્પેન સ્વતંત્ર થયું. એ ખલીફ ૮૦૮ માં મરણ પામેથી ત્રણ વર્ષ અંધાધુંધી રહી ને પછી તેનો દીકરો ગાદીએ બેઠો. પણ તેના વખતમાં ગ્રીક સાથે લડાઈ કરવી પડેલી તેમાં બે લાખ પ્રાણની હાણ થઈ હતી. **મોટસમ** ખલીફે પોતાની ગાદીને સલામત રાખવા સારૂ ૫૦ હજાર તુરક લોકને પોતાનાં લશ્કરમાં રાખ્યા. ઓકસસ નદીની પેલી તરફના લડવૈયા તાતાર લોકની એક જાત **તુરક** કહેવાતી. એઓ પોતાના ધણીને નબળા જોઈ રાજમાં કર્તા હર્તા થઈ પડયા—એવો વખત આવ્યો કે એઓ ઠેરવે તેજ ખલીફની ગાદીએ બેસે. એ ગરબડમાં કેટલાક પ્રાંતના અમલદારોએ પોતાને રાજા કહેવડાવા માડયું. આબાસના વંશના છેલ્લા ખલીફે **મહંમદ** નામના તુરકને **અમીર અલ ઉમરાવ** (સરદારોનો સરદાર)—રાજનો કુલ અખત્યારી એ પદવીએ ચઢાવ્યો (૯૩૫). એ ઉપરથી બીજા સરદારો સામાં થયા ને તેનું શેવટ આવું આવ્યું કે ઈરાનના અમલદારે વંશપરંપરા તે પદવી ધારણ કીધી. (૯૪૪). રાજ બહુ નિર્બળ થતું ચાલ્યું ને ગ્રીક લશ્કરોએ સીરિયા વગેરે ઘણાંક પ્રાંત પાછા પોતાના તાબામાં લીધા.

મહંમદની દીકરી ફાતિમાના વંશના એકજણે આફ્રિકામાં ખલીફની જૂદી ગાદી માંડી હતી (૯૦૮) ને પછી તેની પેઢીના એકે ૯૬૦ માં સારડિનિયાની ને ઈજીપ્ટની ફતેહ કરી કેરો શહેર બાંધી ત્યાં ગાદી આણી; પણ એમ થવાથી પશ્ચિમ તરફના પ્રાંતો સ્વતંત્ર થયા—એ પ્રમાણે બગદાદની ગાદીની સત્તા ઠામ ઠામ ઓછી થતી ચાલી. તેવામાં વળી તુરક જાતના સામાની વંશના એક **અલપ્તગીને** ગીજનીમાં ગાદી કીધી (૯૬૧); ને એના જમાઈ સબક્તગીનના દીકરા મહમૂદે લાહોર સુલતાન ગુજરાતમાં ચઢાઈઓ કરી હતી.

એ ત્રણ શૈકામાં આરબ લોકની સ્થિતિ આ પ્રમાણે હતીઃ—ઈ૦ સ૦ ૭૫૪ માં **આલમાનસર** ખલીફ થયો તેણે તેના દીકરાએ ને તેના દીકરા હરૂન અલ રશીદે આરબોના વિદ્યાભ્યાસને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. જે આરબોએ અલેકઝાંડ્રીઆની લૈબ્રેરી બાળીનાખી હતી તેની સંતતિએ ગ્રીકભાષા ભણી તેમાંના ગ્રંથોનાં ભાષાંતર કીધાં હતાં; ને પછી ખગોળ, રસાયન, વૈદક, ગણિત, બીજગણિત શિલ્પ, યંત્રકળા એવિષે નવા ગ્રંથો લખ્યા હતા; અને એમ કેળવણીના વધારાથી બગદાદ, ઈસ્પહાન, કયૂફા, ડમાસ્કસ ને કોરડોવા એ શહેરો શોભતાં થયાં હતાં. આરબ શાહેરો ને આરબ તવારીખ લખનારા હતા ને આરબોએ ફિલસુફી ભણીને **અરીસતુન** (આરિસ્ટોટલ) ના ગ્રંથો યૂરોપીઅન લોકની જાણમાં આણ્યા હતા. ઠામઠામ મકતબો થાપવામાં આવી હતી. બારબરી સંસ્થાનના લોક જે

મૂર કહેવાતા તેઓની શિલ્પકળા વખણાય છે. એત્રણ શૈકામાં ઈસલામ ધર્મમાં અનેક મત ને પંથ ચાલ્યા હતા ને વિરોધી મતવાળાઓના કલહથી સેંકડો લડાઈ ને હજારો જીવની હાણ થઈ હતી.

સ્પેન.

સ્પેનના ગોથલોકના તાબામાં આફ્રિકાના કિનારા ઉપર થોડોક પ્રદેશ હતો ને ત્યાંના અમલદાર કૌંટ જૂલિયને રાજદ્રોહ કીધેલો તે પ્રસંગમાં આરબો* પ્રથમ સ્પેનમાં દાખલ થયા હતા. **તારિક** ૫ હજાર લશ્કર સાથે સ્પેનને કાંઠે ઊતર્યો ને એક શહેર લીધું કે જે પછી **જીબ્રાલ્ટરને** નામે ઓળખાયું (૭૧૦). **રોડરિક** નામના ગોથ રાજાએ કેડિઝ આગળ ત્રણ દહાડા લડાઈ કરી પણ તે હાર્યો ને નાસતાં ગ્વડાલકિવિવર નદીમાં ડૂબી મૂઓ (૭૧૨). પછી પંદર મહિનામાં સ્પેન મહંમદધર્મી લોકની સત્તામાં આવી રહ્યું. અમલદારોએ ખ્રિસ્તીઓના ઉપર જુલમ ન કરતાં તેઓને તેઓના કાયદા પાળવા દીધા, કેટલાએકને દરજા આપ્યા, કેટલાકને લશ્કરમાં નોકર રાખ્યા અને મુસલમાન સાથે પરણવાની રજા આપી. સ્પેનના અમલદારોની નિમણુક આફ્રિકાના નવાબો કરતા. સ્પેનની વ્યવસ્થા કરી આરબોએ ફ્રાન્સ ઉપર ચઢાઈઓ કરી પણ **ટૂઅર** આગળ મોટી લડાઈ થઈ તેમાં તેઓ છેકજ હાર્યા (૭૩૨).

એશિયામાંથી કેટલાંક કુટુંબ આવી વસેલાં તેથી ખેતી વેપાર વધ્યાં; અને ખલીફ આબાસના સંહારમાંથી ઉગરેલા **અબ્દલ રહેમાને** સ્પેનમાં આવી કોરડોવામાં ખલીફની નવી ગાદી માડી ત્યારથી તો સ્પેન આબાદાનીથી વિશેષે શોભ્યું. કોરડોવાની મકતબોમાં યૂરોપના લોકને અજાણી એવી કેટલીક વિદ્યા શીખવવાંમાં આવતી ને તેથી ઘણાક ખ્રિસ્તી લોક પણ તેમાં ભણવા જતા. ખ્રિસ્તીધર્મગુરુ **સિલવેસ્ટર બીજો** એણે પ્રથમ સ્પેનમાં અભ્યાસ કીધો હતો. અનેક કારીગીરીનાં કામ ને વહાણ ખેડવાની વિદ્યા આરબોએજ યૂરોપના લોકને શીખવી. સેતરંજી ગલીચા, કસબ તથા રેશમનાં ભરતકામ, લોઢાંનાં કામ વગેરે સ્પેનમાં ઘણાંજ સારાં બનતાં. સંખ્યા ગણવાના અંક, કાગળ, ને ફોડવાનો દારૂ એ આરબ લોકેજ યૂરોપમાં દાખલ કીધાં હતાં.

ઈ૦ સ૦ ૮૦૧ માં આરબો ફ્રાંકલોક સાથે લડયા પણ તેમાં **બારસેલોના** ખોયું. પછી તેઓએ વહાણનો કાફલો તૈયાર કરી ભૂમધ્ય સમુદ્રના કાંઠા ને તેમાંના ટાપુઓ એ ઉપર હલ્લા કીધા પણ તેમાં કંઈ જાથુ રહે તેવી ફતેહ થઈ નહીં. **ઓવીડોનાં** ખ્રિસ્તીઓ જે **ટેગસ** નદી સુધી ધસી આવેલા તેઓના વારંવારના હુમલા ને આરબ અમલદારોના માંહોમાંહેના ઝગડા એથી ખલીફોની સત્તા ઘટવા માડી. તોપણ નવમાં શૈકાને અંતે ઈટલી, બરગંડી, સ્વેબિયા, સ્વિટઝરલંડ, પ્રોવેન્સ એ રાજ્યોમાં આરબોએ ફરીવળી પોતાની હાક ગજાવી હતી.

ઈ૦ સ૦ ૯૧૨ માં અબ્દલ રહેમાન ત્રીજો એણે બલવાખોર અમલદારોને તાબે કીધા ને આફ્રિકામાં કેટલીક ફતેહ મેળવી, પણ ખ્રિસ્તી રાજાઓની સામાં લડતાં તેનાં ૮૦ હજાર મુસલમાન પડયા (૯૩૮). પછી તે ખલીફે ૨૦ વખત ખ્રિસ્તી રાજ્યો ઉપર ચઢાઈઓ

* સ્પેનના આરબ મુસલમાનને ખ્રિસ્તીઓ મૂર કહેતા—કારણ કે તેઓ આફ્રિકાના **મૌરીટાનિયા** નામનાં બંદરેથી સ્પેન આવવાને વહાણમાં ચઢયા હતા.

કરી પોતાને થએલાં નુકસાનનો બદલો મેળવ્યો. ખલીફ ૯૬૧ માં મૂઓ ત્યારપછી ખ્રિસ્તી મુસલમાન વચ્ચે ભારે લડાઈઓ ચાલી કે જેનું શેવટ આ આવ્યું કે ખ્રિસ્તીઓએ પોતાનાં રાજ વધારી જબરાં કીધાં.

સ્પેનમાં આરબો અમલ કરતા તોપણ ત્યાંના કેટલાક પહાડી પ્રદેશમાં ભરાઈ રહેલા ખ્રિસ્તી રાજાઓ ધીમે ધીમે બહાર પડી મુસલમાન સામાં ઘણીક લડાઈઓ કરી હારતાં જીતતાં દુશ્મનને હઠાવી પોતાનાં રાજ્યોની સરહદ વધારતા. આઠમાં શૈકામાં ઓવિડોનું ખ્રિસ્તી રાજ્ય થપાયું (૭૧૮માં); નવમાં શૈકામાં નવાર ને લીઓન એ બે મંડાયાં ને દશમાં શૈકામાં કાસટીલનું રાજ્ય લીઓનના રાજ્યથી જુદું પડયું (૯૬૦માં).

ઈટલી.

ઈટલીમાં ત્રણ રાજ્ય હતાં—લોમ્બર્ડ લોકે ઈ૦ સ૦ ૫૬૮માં માડયું હતું; રાવેના વાળું કોન્સ્ટંટિનોપલના ગ્રીકરાજમાં ગણાતું પણ ત્યાંના અમલદાર લોમ્બર્ડને ખંડણી આપતા; અને રોમના વેનીશીઆ પ્રાંતના લોક હૂનના ત્રાસથી નાસીને નજીકના ટાપુઓમાં રહ્યા હતા(૪૫૨માં);–એઓએ (૬૯૭માં)હીરાક્લીઆમાં એકઠા થઈ ગ્રીકરાજની સત્તાને માન આપતાં રહી પોતાનામાંથી એકજણને પોતાનો મુખ્ય અધિકારી ઠેરવી વેનીસના પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો પાયો નાખ્યો હતો.

આઠમા શૈકામાં ખ્રિસ્તી ધર્મના આચાર્ય રોમના પોપ એઓની ધર્મરાજસત્તા સ્થપાઈ. રોમમાં રાવેના વાળાના તાબાના ડયૂક અમલ કરતા ને એઓ લોકના ઉપર જુલમ ગુજારતા. લોક મુખ્ય ધર્મગુરુને વળગતા જતા ને એઓ સત્તાધારીઓને જુલમ ઓછો કરાવવા વિષે સમજાવતા. ગ્રીકરાજ લીઓએ મૂર્ત્તિપૂજક ખ્રિસ્તીઓની વિરૂદ્ધ એક હુકમ કહાડેલો તે ઈટલીમાં રાવેનાના રાજમાં અમલ થવા આવ્યો. રોમનો ધર્મોપાધ્યાય ગ્રેગરી બીજો જે મૂર્ત્તિપૂજક ખ્રિસ્તી પંથનો હતો તે સામો થયો ને ઈટલીમાંના ગ્રીકલોકે પોતાના ડયૂકોને કહાડી મૂક્યા. રાવેનાના લોકે પોતાના એકસાર્ક પાઉલને મારીનાખ્યો ને લોમ્બર્ડ રાજા લ્યૂઈટપ્રાંડે રાવેના ઉપર તલપ મારી. રોમના લોકે પોતાનું પ્રજાસત્તાક રાજ કીધું ને બિશપ—મુખ્ય ઉપાધ્યાયને રાજના વડાની સત્તા આપી. રાવેનાનું રાજ લોમ્બર્ડને હાથ ન જવાદેવું એ વિચારથી ગ્રેગરીએ વેનીસનાં રાજસાથે છૂપી મસલહત કરી ને એણે વહાણનો કાફલો રાવેનાવાળાની મદદે મોકલ્યો. એ કાફલાએ લ્યૂઈટપ્રાંડને કહાડયો પણ પછી રોમ લેવાને તેનીસાથે કરાર કીધા (૭૨૯ માં). ઈ૦ સ૦ ૭૩૧ માં ગ્રેગરી ત્રીજો ગ્રીકરાજા લીઓની આજ્ઞા વિનાજ પોપની ગાદીએ બેઠો ને મૂર્ત્તિખંડક ખ્રિસ્તીઓની વિરૂદ્ધ ભાષણ કરવા લાગ્યો. લીઓ એણે ક્રોધે ભરાઈ પોપનાં રાજને તાબે કરવાને કાફલો મોકલ્યો પણ તે તોફાન લાગવાથી નાશ પામ્યો. ઈ૦ સ૦ ૭૪૧ માં પોપ ને લીઓ બંને મરીગયા ને ૭૪૩ માં લ્યૂઈટપ્રાંડ પણ મૂઓ.

લોમ્બર્ડ રાજા આસ્ટોલફસ એણે રાવેનાનાં રાજને પોતાનાં રાજસાથે જોડયું (૭૫૨); અને રોમના લોકને કહેવડાવ્યું કે તમે મારી સત્તા તળે છો. રોમના લોક ગભરાયા, વિચારમાં પડયા,પણ પછી તેઓએ પોતાની મદદમાં ફ્રાંકલોકને બોલાવ્યા (૭૫૪). ફ્રાંકના રાજા પેપીનેઈટલીમાં આવી લોમ્બર્ડને હરાવી રાવેનાનું રાજ પોપ સ્ટીફન ત્રીજાને આપ્યું.

પછી ફ્રાંકનો રાજા **શાર્લમેન** એણે લોમ્બર્ડ રાજની સમાપ્તિ કરી હતી.

ઈટલીમાં ફ્રાંક લોકની સત્તા ખ્રિસ્તી લોકને બહુ લાભકારી થઈ પડી—તેઓએ ત્યાં આવવા માંડેલા મુસલમાન લોક સાથે ઘણીએક લડાઈઓ કીધી; એ લડાઈઓથી અને ડયૂકોમાં પરસ્પર ઝગડાઓ મચ્યા તેથી ઈ૦ સ૦ ૮૭૫ માં ઈટલીના દક્ષિણ પ્રદેશમાં ગ્રીક, મુસલમાન અને બેનેવેંટોના ડયૂક એ ત્રણનાં રાજ થયાં. પછી ફ્રાન્સના રાજા ને જર્મનીના રાજા, બંને ઈટલીનાં રાજને માટે દાવો કરતા થયા; તેમ કેટલાએક ડયૂક—અમીરો સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા. દશમાં શૈકામાં રાજાઓ અને પોપ એક બીજાની અદેખાઈ કરતા થયા. પોપ એ ધર્મના આચાર્ય અને ઈટલીના કેટલાક પ્રદેશના રાજા હતા; તેઓની સત્તા એટલી મોટી હતી કે મોટમોટા રાજાઓ તેઓની મંજુરીયત લેઈ પોતાનાં રાજપદને દૃઢ કરતા. પછવાડેથી ખ્રિસ્તી પોપ વિષયી ને દુરાચારી થવા માંડયા હતા.

ફ્રાન્સ.

પેપિન એણે ઈ૦ સ૦ ૭૫૨માં **કારલોવિંજ્યન** કુળની ગાદી થાપી. તેણે લોમ્બર્ડ લોક જે રોમ ઉપર ચઢાઈ કરતા તેઓને અટકાવ્યા ને ઈટલીના કેટલાક પ્રદેશમાં સત્તા કીધી; ફ્રાન્સની દક્ષિણમાં ઘૂસેલા મુસલમાનોને હાંકી કહાડયા અને જર્મનીમાં પોતાને જોરાવર કહેવડાવ્યું. તેણે મરતી વેળા (૭૬૮ માં) પોતાનું રાજ્ય બે દીકરાઓને વહેંચી આપ્યું. તે બે જણને બનતું નહીં ને અણબનાવથી રાજ્ય નિર્બળ થાત પણ તેવામાં નાનો ભાઈ **કારલોમન** જે ઓસ્ટ્રેશિયા તથા બર્ગંડીનો રાજા હતો તે મરણ પામ્યો (૭૭૧).

મોટો ભાઈ **ચાર્લસ શાર્લમેન** પોતાની **સ્ત્રીને** તલાક આપી ઈટલીના ઉત્તર પ્રદેશમાં લોમ્બર્ડનું રાજ્ય હતું ત્યાંના રાજાની દીકરી સાથે પરણ્યો. એ રાણીનો પણ થોડે દહાડે તેણે ત્યાગ કીધો ને પછી લડાઈ ચાલી તેમાં તેણે સસરાને હરાવી રાજગાદીએથી ઊઠાડી મહેલી (૭૭૪) તેની રાજધાની **પેવિયા** શહેરમાં પોતાની આણ ફેરવાવી—**પોપ એડ્રિયન** એણે લોમ્બર્ડીનો લોહમુગટ શાર્લમેનને માથે મૂકી તેને સંસ્કારી રાજા કીધો. શાર્લમેને લડાઈઓ કરીને, ખ્રિસ્તીધર્મ મનાવવાને બહાને હજારોને મારીનાખીને અને ઘણાએકને પોતાનાં રાજ્યના જૂદા જૂદા પ્રદેશમાં વેરાતા રાખીને સાકસન લોકને (૭૭૨-૮૦૩) પૂરેપૂરા તાબે કીધા. એ એકતીસ વર્ષના દરમીઆનમાં તેણે સ્પેન ઉપર ચઢાઈ કરી હતી—કારણ આ હતું કે ત્યાંના ખલીફ અબદલ રહેમાને કેટલાક અમીરોની પાસેથી તેઓના પ્રદેશની સત્તા છીનવી લીધી હતી ને એઓએ શાર્લમેનની મદદ માગી હતી. સ્પેનની લડાઈમાં પહેલે તો ફતેહ મળી હતી પણ પછવાડેથી હાર થઈ હતી ને તેના બહાદુર તથા વહાલા સરદારો કપાઈ ગયા હતા.

રોમનો **પોપ લીઓ ત્રીજો** એની સામાં પાછલા પોપના સગાઓએ બખેડા ઊઠાવેલા તેને બેસાડવાને શાર્લમેન રોમ આવેલો—એ ઉપકારના બદલામાં પોપે શાર્લમેનને **રોમનો મહારાજા** એ પદ મોટપ ધારણ કરાવ્યું (૮૦૦ માં). તેનું પોતાનું રાજપણ ઘણું મોટું હતું તેથી શાર્લમેને **પશ્ચિમનો મહારાજા** એ ઉપનામ પણ રાખ્યું. તેનું રાજ્ય સ્પેનની ઈબ્રોનદીથી તે જર્મનીની એલ્બનદી સૂધી અને ઈટલીમાં નેપલ્સ સૂધી હતું. તે ગ્રીકરાજદરબાર સાથે પ્રસંગ વહેવાર રા-

ખતો ને બીજી ઘણીએક રાજમંડળીઓનું ઉપરીપણું કરતો; તેની દરબારમાં હરૂન અલરશીદના વકીલો આવતા. તે ૮૧૪ માં મરણ પામ્યો.

શાર્લમેન વર્ષે વર્ષે પાદરીઓની ને અમીરોની સભા ભરતો ને એઓ લોકહિતના કાયદા બાંધતા; તે વખતે વખતે ઠામ ઠામ ઈનસાફદારો મોકલતો ને રાજ્યને શોભા મળે ને લોકને ફાયદો થાય તેવાં કામ કરતો. તેણે નાણાંનું ચલણ મુકરર કીધું, રસ્તા બંધાવ્યા, નીશાળો થાપી ને પુસ્તકસંગ્રહ કરાવ્યા. તેનાં રાજ્યમાં પાદરીઓ શિવાયે બીજા લોક ભણ્યા ગણ્યા નહોતા. તેને પોતાને ૩૨ વર્ષની ઉંમરલગીતો લખતાં પણ આવડતું નહીં પણ પછવાડેથી તે ઘણીક વિદ્યામાં પાઠ લેતો ને ઘણીક ભાષા બોલી જાણતો. તે પોતાના દુશ્મનો ઉપર બહુ ઘાતકીપણું વાપરતો—તેણે તીસ હજાર સાકસોનોનો સંહાર કીધો હતો. તે પોશાકમાં સાદો, ખાવા પીવામાં નિયમ રાખનારો, મળતાવડો ને સેતરંજનો શોખીલો હતો. રાતે ૨૦ જણ નાગી તરવારે ને બળતી મસાલે તેના બીછાનાની ચોકી કરતા.

શાર્લમેનના દીકરા લુઈના મરણ પછી એના બે દીકરાએ વડા ભાઈની સામાં લડાઈ કરી તેને હરાવ્યો (૮૪૧) ને વહેંચણ થઈ તેમાં **મ્યૂઝ, સોન** ને **રહોન** એ નદીઓનો પશ્ચિમ પ્રદેશ **ચાર્લસ** (ટાલ પડેલો) એને, જર્મનીનો પ્રદેશ **લૂઈને**, અને ઈટલીનો પ્રદેશ **લોથેરને** મળ્યો—હાલ જે ફ્રાન્સનું રાજ કહેવાય છે તેનો મૂળપુરુષ **ચાર્લસ** ગણાયો. એ ત્રણ રાજ્ય એક કુટુંબના પુરુષોની સત્તાને અધીન થયાથી, વળી તે પુરુષો નિર્બળ છતે પરસ્પર સરસાઈ કરતા તેથી તેઓ પોતાની સરહદ કાયમ રાખી શક્યા નહીં. જર્મનીવાળો **ચાર્લસ** (જાડો) એણે ૮૮૪ માં ત્રણે રાજ્યને એકઠાં કર્યાં પણ તેને તેની પ્રજાએ ગાદી ઉપરથી ઊઠાડી મહેલ્યો એટલે રાજ્યના પાછા કકડા થયા—ફ્રાન્સ, ઈટલી ને જર્મની એ ત્રણ રાજ્યો અને **લોરેન, બર્ગંડી** ને **નવાર** એ ત્રણ સંસ્થાનો જૂદાં જૂદાં ગણાયાં.

ફ્રાન્સમાં અમીર ને પાદરીઓ એ બે વચ્ચે બનાવ નહોતો, વળી અમીરો પોતપોતાના પ્રદેશમાં કુલ અખત્યારીથી સત્તા ચલાવતા, એ અવ્યવસ્થાનું પરિણામ આ થયું કે પારિસના એક કૌંટ (અમીર) હ્યૂ **કાપેટ** એણે ફ્રાન્સનો રાજા લૂઈ **પાંચમો** મરીગયો કે તરત લશ્કર એકઠું કરી ગાદી લેવાને દોડ કરી ને **રહીમ્સમાં** મુગટ પહેર્યો (૯૮૭). એ ૯૯૬ માં મૂઆ પછી તેનો દીકરો રોબર્ટ (ડાહ્યો) ફ્રાન્સની ગાદીએ બેઠો ને કાપેટવંશનો બીજો રાજા મનાયો.

નોરમન (ઉત્તરના લોક—**ડેન્માર્ક, સ્વીડન** ને **નોર્વે** એ દેશના) જેઓએ પરંપરાથી ચાંચીઆનો ધંધો કરેલો, ચોથા શૈકાથી છેક રોમ સૂધીના ને આફ્રિકાના પણ બંદરો લૂટવા શરૂ કરેલાં, શાર્લમેનને પણ પજવેલો તેઓએ ૮૪૩ થી ફ્રાન્સનાં બંદરો ઉપર ઉપરાઉપરી ઊતરવા માડયું. ૮૪૫ થી તે ૮૬૧ લગીમાં તેઓએ ત્રણવાર પારિસને લૂટ્યું. ૮૮૬ માં તેઓ ફરીથી દેખાયા પણ પારિસના કૌંટે તેઓની સામાં થઈ ઘણાકનો નાશ કીધો. તેઓમાંનો એક **રોલ્લો** ફ્રાન્સના એક પ્રદેશમાં વસ્યો, ખ્રિસ્તી થયો, રોબર્ટ નામ રાખીને **નોરમંડીનો** ડયૂક કહેવાયો (૯૧૨ માં). નોરમનની પેઠે આફ્રિકાથી મુસલમાનો પણ વખતે વખતે આવીને ફ્રાન્સના લોકને ઉપદ્રવ કરતા.

આઠમાં શૈકાથી ફ્રાન્સના રાજ્યની વ્યવસ્થા **ફ્યૂડલ સિસ્ટમ** પ્રમાણે ચાલતી થઈ—આવી રીતે કે રાજકુળના પુરુષો તથા સરદારો જેઓ પોતપોતાનાં લશ્કરથી રાજાને સહાય કરતા તેઓને રાજસેવાના બદલામાં નાણું નહીં પણ જમીન મળતી, કેટલાકને એકલી જમીન ને કેટલાકને જમીન તથા પદવી બંને મળતી પણ તે એવી સરતથી કે તેઓએ રાજાને **માન** આપવું, શત્રુઓથી તેનું રક્ષણ કરવું, કદી પકડાયો હોય તો તેને છોડવવો, તેની સાથે કચેરીએ જવું, તેની સાથે લડાઈમાં જવું અને જ્યારે તે કહે ત્યારે પોતપોતાની તરફથી લશ્કર ઊભાંકરી રાજસેવામાં મોકલવાં. તે જમીદારો રાજસેવક કહેવાતા. તેઓ પોતાની જમીન પોતાનાથી ઉતરતા અધિકારી અથવા શ્રીમંતજનને આપતા ને એઓ તેઓના સેવક કહેવાતા. એ બીજી પ્રતીના જમીદારો પોતાની જમીન લોકવર્ગમાં વહેંચતા ને લોક જમીદારોને ખેતીને માટે બળદ પૂરાપાડતા અથવા મુદતઠેરવી તેઓની જમીન ખેડતા અથવા તેઓની સાથે લડાઈમાં જતા. એપ્રમાણે રાજા કોઈની ચાકરીમાં નહીં પણ બીજા સૌ લોક પોતપોતાના ઉપલા વર્ગના—ઉપરીઓના સેવક હતા ને સૌજ લશ્કરી સીપાઈઓ હતા. રાજાને લશ્કરનું કામ પડે કે તે વડા જમીદારોને કહેતો, એઓ પોતાના ગણોતીઆને કહેતા ને એઓ પોતાના ખાતેદાર ગણોતીઆને કહેતા ને મોટું લશ્કર તરત ઊભું થતું. ઈ૦ સ૦ ૮૮૭ પછી એ વ્યવસ્થાપ્રકારમાં વિકાર પેઠો—સરદાર વડા જમીદારોએ પોતાની પદવી કાએમ રાખી પોતપોતાના પ્રદેશને સ્વતંત્ર રાજ્ય કર્યાં; અને પોતાથી ઉતરતા ગણોતીઆઓ તે પોતાની તાબેદાર રૈયત છે એવી રીતે તેઓ પ્રત્યે વર્ત્તવા લાગ્યા. એમાંના એક સરદારે ૯૮૭ માં ફ્રાન્સનું રાજપદ ધારણ કર્યું હતું તે પાછળ જણાવેલુંજ છે.

રોમની લાટિન ભાષા ગોલના લોકની ભાષામાં ઊતરી, એવી ભાષામાં ફ્રાંક તથા બીજી જાતના લોકની ભાષા મળી ને એમાંથી એક નવી **રોમાનેસક્યુ** નામની દેશભાષા ઉત્પન્ન થઈ કે જેમાં લાટિન શબ્દ વિશેષ પણ તેમ **સેલ્ટ-ટ્યૂટન-ગોથ** એ લોકના શબ્દો પણ ઘણા હતા. એ રોમાનેસક્યુ ભાષાએ કેળવાતાં કેળવાતાં આઠશેં વર્ષે હાલની ફ્રેંચભાષાનું રૂપ ધારણ કીધું છે.

જર્મની.

શાર્લમેનના દીકરાનો દીકરો લૂઈ તેણે ઈ૦ સ૦ ૮૪૩ થી જર્મનીનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. લૂઈના દીકરાઓએ રાજ્યની વહેંચણ કરી લીધેલી પણ પછી બેનાં મરણ પછી **ચાર્લસ** (જાડો) તેણે (૮૮૧—૮૮૭) જૂદાં પડેલાં રાજ્યોને પાછાં એકઠાં કીધાં ને ઈટલીને પોતાનાં રાજ્યમાં જોડીનાખી મહારાજા કહેવડાવ્યું. ચાર્લસથી વ્યવસ્થા રખાઈ નહીં ને લોકે તેને પદભ્રષ્ટ કીધો ને **આરનલ્ફને** રાજા ઠેરવ્યો.

નોરમન ને પૂર્વ સરહદના સ્લાવોનિયન લોક જ્યારે ત્યારે હુમલા કરતા ને પ્રદેશને વણસાડતા તેઓને હઠાવતાં કહાડતાં જર્મન રાજાઓને બહુ મહેનત પડતી હતી.

ઈ૦ સ૦ ૮૮૮ માં ચાર્લસ (જાડો) મરણ પામેથી ફ્રાન્સ તથા જર્મની એ બેના રાજાઓનો સગપણ સંબંધ ટળ્યો—આરનલ્ફ જર્મનીનો હતો. ૯૧૧ માં જર્મનીનાં આઠે રાજ્યના લોકની સામાન્ય સભાએ **કોનરાડ** ફ્રાંકોનિયાનો ડ્યૂક એને રાજા ઠેરવ્યો. કોનરાડ મૂઆ પછી સાકસનીનો ડ્યૂક **હેનરી** સર્વાનુમતે રાજા થયો (૯૧૯માં). ફ્રાન્સના

રાજમાં બખેડા ચાલતા તેનો લાભ લેઈ હેનરીએ લોરેન પ્રગણું જીતી લીધું ને હંગરીના લોક જે રાજને ઉપદ્રવ કરતા તેઓને મારી કહાડયા. તેણે કેટલાક કિલ્લાઓ મજબૂત કીધા ને કેટલાંક શહેરને પોતપોતાનું રક્ષણ કરવાનો હક આપ્યો.

હેનરી પછી તેનો દીકરો **ઓથો** ૯૩૬ માં રાજા થયો તેણે ઈટલીને પોતાની સત્તામાં આણી અને હંગેરિયન લોકને પૂરા હરાવ્યા. ૯૬૨ માં તેણે મીલાન શહેરમાં લોમ્બર્ડીનો લોહમુગટ ધારણ કર્યો ને રોમમાં પોપે મહારાજાનો સોનાનો મુગટ તેને માથે મૂકયો. **ઓથોએ** પોતાના કુટુંબના પુરુષોને રાજમાં વરતાવ્યા, તાલુકદારોના ઉપર નીગેબાની રાખવાનું કામ કેટલાએક કૌંટને સોંપ્યું અને ધર્મગુરુઓની પ્રદેશસત્તા વધે તેને અટકાવવાને કેટલાએક અમલદાર નીમ્યા. તેણે ફયૂડલ હકને વધતા અટકાવ્યા હતા પણ તે તેનાં મરણ પછી પાછા જોર મારતા થયા હતા.

ઓથો બીજો ૯૭૩ માં રાજા થયો તેણે ફ્રાન્સમાં ને ઈટલીમાં મુસલમાન સામાં લડાઈઓ કીધી પણ તે ફતેહમંદી વાળી નહોતી. તેણે ગ્રીકરાજપુત્રી સાથે લગન કર્યા પછી **આપ્યુલિયા** ને **કલાબ્રિયા** એ પ્રાંતો પહેરામણીમાં માગ્યા. એ ઉપરથી બે રાજ્યો વચ્ચે લડાઈ ચાલી તેમાં ઓથો પડયો (૯૮૩ માં). તેનો છ વર્ષનો દીકરો **ઓથો ત્રીજો** રાજા કહેવાયો પણ સઘળો રાજકારભાર તેની મા (ગ્રીકરાજપુત્રી) કરતી. એ રાજમાં ફયૂડલ હક ધરાવતા સ્વામી સેવક વચ્ચે ઝગડા ચાલતા અને ડેન તથા **સ્લાવોનિયન** એ લોક સરહદ ઉપર હુમલાઓ કરતા. કારભાર પોતાને હાથ લીધા પછી ઓથાએ ઈટલીમાં ને રોમમાં પોતાની સત્તા બેસાડવાના ઉદ્યમમાં કાળ નિર્ગમન કીધો. તે મૂઆ પછી તેને દીકરો ન હોવાથી બવેરીઆનો ડયૂક **હેનરી** (સાકસન વંશનો છેલ્લો રાજા) ગાદીએ બેઠો (૧૦૦૨).

બ્રિટન.

સાકસનનાં સાત રાજ્યમાં **વેસેકસનું** રાજ આઠમાં શૈકાને અંતે જોરાવર હતું. ત્યાંના રાજા **એગબર્ટે**, **કેંટ**, **એસેકસ**, **આંગ્લિયા** એ રાજ્યોને પોતાનાં રાજ સાથે જોડયાં અને **નોર્થમ્બ્રિયા** તથા **મર્સિયાના** રાજાને ખંડણી આપતા કીધા. એપ્રમાણે સાત રાજ ટળી એક થયું ને તે ઇંગ્લંડનું રાજ કહેવાયું (૮૨૭) **એગબર્ટ** બ્રિટનમાં જન્મ્યો હતો પણ તેણે ફ્રાન્સમાં શાર્લમેનની દરબારમાં કેળવણી લીધી હતી ને તેથી તે બીજા સાકસન રાજાઓ કરતાં વધારે જાણીતો ને સુઘડ હતો.

એનાં રાજમાં ઘણેક ઠેકાણે બજારો મંડાતા. હથિયાર બખતર બનાવવાનાં કારખાનાં હતાં પણ બીજા હુંનરનાં નહોતાં. ઘરે દેખાવડાં નહોતાં. સાકસનસ્ત્રીઓ સીવવા ભરવામાં કુશળ હતી. જમણવારને પ્રસંગે સ્ત્રીપુરુષોના મેળાવડા થતા ને ત્યાં વાદ્ય વગાડી ગાનારા ગાઈ નાચી ટોળ કરી સૌને રીઝવતા. લોકના ત્રણ વર્ગ હતા: જાગીરદાર–સરદારલોક, ખેતીનું કામ કરનારા ને ગુલામો. એગબર્ટ અને પછીના રાજાઓના વખતમાં **નોરમન—ડેન** (ડેન્માર્ક તથા નોરવેના)લોક ઈંગ્લંડના કાંઠા ઉપર ઘણેક ઠેકાણે ઊતરી બંદરો લૂટતા ને સામાં થતા તેને મારી નાખતા;— સાકસનો તેમને પૂરા પડી શકતા નહીં.

ઈ૦ સ૦ ૮૭૧ માં સાકસન રાજા ડેનસાથે લડતાં કપાઈ પડયો ને તેના ભાઈ

આલફ્રેડને સાતવર્ષ રાન ગામડાંઓમાં સંતાતાં ભટકયાં કરવું પડ્યું. તેણે સારંગી વગાડનાર માગણનો વેશ લેઈ છાવણીમાં જઈ ડેન લોકની સંખ્યા જાણી લીધી ને પછી તે મોટું લશ્કર ભેગું કરી દુશ્મનને હરાવી ઘણાકની કતલ કરી નાખી રાજગાદીએ બેઠો (૮૭૮). આંગ્લિયા ને નોરથમ્બ્રિયાના ડેનોએ આલફ્રેડની સત્તા માની ને ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો.

લડાઈથી પરવારી નિર્ભય થઈ આલફ્રેડે રાજ્યની રૂડી વ્યવસ્થા કરી ત્યાંનો કિલ્લો જબરો કીધો ને શસ્ત્રથી ભરી રાખ્યો; દૂરનાં બંદરોનું રક્ષણ કરવાને અને વેપાર વધારવાને વહાણો બંધાવ્યાં; પાછલા રાજાઓના બાંધેલા કાયદા સૂધાર્યા ને કેટલાક નવા કીધા; ઈનસાફનો લાભ સૌને સહેલથી મળે માટે રાજ્યના વિભાગો કીધા; નીશાળો થાપી; અને પાદરીઓ અભણ હતા તેઓને પોતાના દાખલાથી શરમમાં નાખી વિદ્યાભ્યાસ કરતા કીધા. આલફ્રેડ ૯૦૧ માં મરણ પામ્યો.

આલફ્રેડે સાતવર્ષ દુઃખ ભોગવી ખંત રાખી, યુકિતયો કરી, સાધન મેળવી લડાઈ કરી પોતાનું રાજ્ય મેળવ્યું--તેણે સૌ મળીને ૫૬ લડાઈઓ કીધી એ તેનાં આગ્રહ, શૌર્ય ને પરાક્રમ દેખાડે છે. તેણે રાજ્યકાર્યની વ્યવસ્થા કરી, કાયદા બાંધ્યા, રાજતેજની વૃદ્ધિ ઈચ્છી ને પ્રજાને અર્થે કામ કીધાં એ તેનાં રાજાપણાંના યશ છે. તેણે ગદ્યપદ્યમાં કેટલાક વિષયના ગ્રંથ લખ્યા ને વિદ્વાનોને પોતાની પાસે રાખ્યા એ તેનું ઉજળું કોડ હતું. તે સૌ સાથે ભલો તથા મળતાવડો, કામ કરવે ધીમો, દેખાવમાં માનવંતો, મુખકાંતિમાં પ્રસન્ન, સાચો, સૂધો, ઠાવકો ને ગરીબનો બેલી હતો.

આલફ્રેડ પછી એડવર્ડે પૂર્વ કિનારા તરફના ડેનને હાંકી કહાડયા, ને કેળવણીને ઉત્તેજન આપ્યું. **એથલસ્ટન** રાજાએ ૯૨૫ થી તે ૯૪૬ સૂધી રાજ કર્યું. તેણે સ્કાટલંડનો ઘણોક પ્રદેશ ઉજડ વાળી ત્યાંના રાજાને પોતાનું જોર દેખાડયું હતું અને પરદેશી બીજાં રાજ્યોની સાથે ઈંગ્લંડનાં રાજ્યને પણ ગણાતું કર્યું હતું. કેટલાંક નિરાશ થએલાં પરદેશી રાજકુટુંબ એથલસ્ટનને આસરે ઈંગ્લંડ આવી રહ્યાં હતાં; અને પારિસનો કૌંટ હ્યુ, જર્મનીનો રાજા **ઓથો** ને એક જર્મન રાજકુંવર એ એથલસ્ટનની બેનો સાથે પરણ્યા હતા.

ઈ૦ સ૦ ૯૪૬ થી ડેનલોક વળી પાછા ઉપરાઉપરી ઈંગ્લંડના કિનારા ઉપર ઊતરી નાશ કરતા થયા હતા તેઓની સામે થવાને રાજાઓ શકિતમાન નહોતા ને દશમાં શૈકાને અંતે ડેનલોકે ઈંગ્લંડનો ઘણોક પ્રદેશ પોતાનો કરી લીધો હતો.

હિંદુસ્થાન.

કનોજમાં (૪૭૦થી) રાઠોડ રાજા હતા; અજમેરમાં ચોહાણ રાજા હતા (માણેકરાય ૬૯૫માં); દિલ્હીમાં (૭૯૨થી) તુવારવંશના રાજા હતા; ચિતોડમાં (૭૨૮થી) ગેલોટ રાજા હતા; માળવામાં પરમાર રાજા હતા (૧લો ભોજ ૫૭૫, બીજો ૬૬૫ ને ત્રીજો ૧૦૪૪માં); ગુજરાતમાં અનહિલવાડ—પાટણનું રાજ ચાવડા વનરાજે (૭૪૬) થાપ્યું હતું તે તેના વંશજોએ ૯૪૨ સૂધી ભોગવ્યું ને પછી સોલંકી મૂળરાજ ૯૯૭ સૂધી હતો; બંગાળામાં પાલ ઉપનામના રાજા નવમાં શૈકાથી હતા.

દક્ષિણમાં ઈ૦ સ૦ ૭૦૦માં કલ્યાણીનું રાજ જોરાવર હતું; તૈલંગણનું હતું; ને ચેરનું (ત્રાવણકોર મલબાર, કોઈમતુર) હતું તે દશમાં

શૈકામાં નાશ પામી આસપાસના સંસ્થાનોમા વહેંચાઈ ગયું.

ધર્મ સંબંધી વૃત્તાંત આવું છે કે સાતમાં શૈકામાં બૌદ્ધધર્મ હિંદુસ્થાનમાંથી છેલ્લો ઉચાળો ભરીગયો. તે સમે બ્રાહ્મણ ધર્મનું પ્રબળ હતું-બંગાળાના કુમારિલ ભટ્ટે દક્ષિણમાં જઈ બૌદ્ધ વાદીઓને કુંઠિત કીધા હતા ને **સુધન્વા** રાજાએ બૌદ્ધધર્મી જનોની કતલ કરાવી હતી. ૮મા શૈકામાં શંકરાચાર્યે* બૌદ્ધ તથા જૈન ને બીજા અનેક ધર્મમાર્ગનું ઉચ્છેદન કરી, વૈદિક ધર્મ સ્થાપી વેદાંતજ્ઞાનનો અને શિવ શકિત વિષ્ણુ સૂર્ય ગણપતિ એ પંચાયતન દેવતાની પૂજા કરવાનો ઉપદેશ કીધો હતો.

પરદેશી મુસલમાનના સંબંધમાં હકીકત આ છે કે ખલીફ વાલીદની કારકીર્દીમાં (૭૧૧ માં) મહંમદ કાસીમ નામના સરદારે ઈરાનથી આવી સિંધના દેવળ ગામના દાહીર રાજા સાથે લડી સિંધ તથા મુલતાન મુસલમાનની સત્તામાં આણેલાં. પણ પછવાડેથી જ્યારે મુસલમાન સ્વસ્થાને જતા રહ્યા ત્યારે તે પાછાં હિંદુઓના તાબામાં આવ્યાં હતાં (૭૫૦). પછી સવાબસેં વર્ષ સૂધી હિંદુઓ પરદેશી લોકના હુમલાઓથી ઊગર્યા હતા.

જેવામાં ગિજનીની ગાદીએ **સબક્તગીન**† બેઠો (૯૭૭) તેવામાં સિંધુનદીના પ્રદેશના રાજાઓએ પોતાની પડોસમાં ઉન્મત્ત પરદેશીઓનું રાજ છે તે કોઈ દહાડો હેરાન કરશે એમ વિચારી તેઓને ગીજનીમાંથી કહાડવાનો નિશ્ચય કરી પેશાવર ને કાબૂલ એ બેની વચમાંની ખિંડમાં ડેરા ઘાલ્યા ને સબકતગીનને લડાઈ આપવા તેડયો. લશ્કર સામસાંમાં ઊભાં છે તેવામાં વા વીજળી વરસાદ થઈ આવ્યાં—હિંદુઓ હિકળથી હેરાન થયા ને ઈશ્વરી કોપ માની પાછા હઠયા—લાહોરનો જયપાળ ૫૦ હાથી આપી બીજું દ્રવ્ય પછી આપવાનું કબૂલ કરી પાછો ફર્યો.

જયપાળે પોતાની કબૂલાત ન પાળતાં ઉઘરાણી કરવા આવેલાઓને બંદીખાને નાખેલા તે ઉપરથી સબકતગીન લશ્કર લેઈ લાહોર ઉપર આવ્યો. જયપાળે દિલ્હી, અજમેર, કલંજર ને કનોજ એ રાજ્યનાં લશ્કરોની મદદ રાખીને એક હજાર સ્વાર સાથે જઈને લડાઈ આપી પણ તે હાર્યો; અને સબકતગીન તેની છાવણી લૂટી, આસપાસના પ્રાંતોમાંથી ખંડણી લેઈ સિંધુનદી સૂધી દેશ જીતી ને પછી પેશાવરને થાણું કરી એક હજાર સ્વાર મૂકી પોતાની રાજધાની ભણી વળ્યો.

ચીન.

છઠ્ઠા શૈકામાં બૌદ્ધધર્મ ચીનનાં રાજ્યમાં ઠામઠામ મનાતો થયો. નવમાં શૈકાના આરંભમાં હિજડાઓએ રાજકારભાર પોતાને હાથ રાખી રાજમાં બખેડા જગાવ્યા હતા પણ ૮૪૫ માં તેઓને હાંકી કહાડવામાં આવ્યા હતા. પછવાડેથી પ્રાંતોમાં અંધાધુંધી ચાલી તેથી તાતારના લોકે ઉત્તર તથા પશ્ચિમ પ્રદેશો ઉપર હુમલા કરવા માંડયા હતા.

* એ સંવત ૮૪૫ ના વૈશાખમાં સુદ દશમે જન્મ્યો હતો.

† ઈ૦ સ૦ ૮૦૦ માં કોઈ **તાહીર** નામના મુસલમાન સરદારે ખોરાસાનને ખલીફનાં રાજમાંથી છૂટું પાડયું હતું. તેના વંશે રાજ કીધા પછી **સુફર** ને **સામાની** એ વંશના રાજા **થયા**. સામાની વંશના એક રાજાના સરદાર તુરક જાતિના અલપ્તગીને ગીજનીમાં જૂદી રાજગાદી થાપી (૯૬૨). તેણે પોતાના ગુલામ **સબકતગીન** ને દરજ્જે વધારતાં પોતાનો જમાઇને વારસ ઠેરવ્યો **હતો**.

દર્શન ૧૧ મું.

(ઈ૦ સ૦ શૈકા ૧૧–૧૨).

તુરકી રાજ્ય.

તાતાર દેશના લોકમાં ત્રણ જાત હતી—**તુરક, મોગલ ને માન્ચૂ.** તુરક લોક ખલીફના લશ્કરમાં ને રાજકારભારમાં હતા એમ આગળ જણાવેલું છે. ઈ૦ સ૦ ૧૦૩૮માં ગીજનીનું રાજ્ય ઉંધું વળ્યું ને ફતેહ કરનારા સલજુક જાતના તુરક લોકે **તોગ્રલબેગને** પોતાનો વડો સરદાર કીધો. સોળ વર્ષમાં તેણે બલખ, કારમાનિયા, તાબેરિસ્તાન એ મુલખો જીત્યા ને ખલીફના હુકમથી ઈરાનના હાકેમને ગાદી ઉપરથી ઊઠાડી મહેલ્યો. ખલીફે તોગ્રલને બગદાદનો **સુલતાન** કરી થાપ્યો અને આરબ રાજના પૂર્વ પશ્ચિમ બંને રાજનો તેને અમલદાર માન્યો છે એમ જણાવવાને તેને બે તાજ પહેરાવ્યાં ને બે તરવાર તેની ડાબી જમણી કમરે બાંધી. તોગ્રલે ઈસ્પહાનને પોતાની રાજધાની કરી. ૧૦૬૩ માં તોગ્રલ મૂઓ ને તેનો ભતરીજો **આલ્પઆર્સલાન** સુલતાનની ગાદીએ બેઠો. તેણે આરમીનીઆ ને જીઓર્જીઆ એ પ્રાંતો રાજમાં જોડી જીહૂનથી તે ટૈગ્રિસ નદી સુધીના મુલખનું રાજ કીધું. તેણે ગ્રીક રાજાને હરાવી કેદ કીધો હતો; તેની મહેરબાનીમાં રહેલા બારસેં રાજા હતા ને તે બે લાખ જબરા લડવૈયાનો સરદાર હતો. તે ૧૦૭૩માં મૂઓ ને તેના વડા દીકરા મલેકશાહે ચીન થકી તે છેક કોન્સ્ટંટિનોપલ સૂધીના બહોળા મુલખની હાકમી કરી. તે બાર વખત પોતાનાં રાજમાં ફરીવળ્યો હતો. તેણે ઈમારતો બંધાવી ઘણાંક શહેરને સણગાર્યાં, વિદ્યા હુન્નરને ઉત્તેજન આપ્યું ને શક ચલાવ્યો. ઈ૦ સ૦ ૧૦૯૨ માં તે મૂઓ ત્યાર પછી પ્રાંત પ્રાંતના નવાબોએ આપઅખત્યારીથી હાકમી કરવાનો ઉદ્યમ ચલાવ્યો. સીરિયાના તુરક લોકે ખલીફની ગાદી કહાડી નાખી ને સાલાદાનને ઈજીપ્ટનો નવાબ કીધો (૧૧૭૧માં)–તે થોડે વર્ષે સ્વતંત્ર થયો ને તેણે ટ્રિપોલીથી તે ટૈગ્રિસ સૂધી ને આરમીનીઆના પહાડથી તે હિંદી મહાસાગર સૂધી હાકમી કીધી.

ક્રૂસેડ—ખ્રિસ્તીઓની મુસલમાન ઉપર ચઢાઈ.

દેશ દેશના ખ્રિસ્તી લોક જરૂસલમમાં પોતાના ધર્મની પવિત્ર જગાનું દર્શન કરવા જતા તેઓને મુસલમાનો બહુ પીડા કરતા. જ્યાં સૂધી તે શહેર આરબોના તાબામાં રહ્યું ત્યાં સૂધી તો તેટલું નહીં પણ જ્યારથી તે તુરક લોકના હવાલામાં ગયું ત્યારથી એઓ દેશી ને જાત્રાળુ ખ્રિસ્તીઓ ઉપર અનેક રીતે જુલમ ગૂજારતા. ગ્રીકરાજા **આલેક્સિઅસે** દેશ દેશના ખ્રિસ્તી રાજાઓને કાગળ લખી મુસલમાનનો જુલમ ને ખ્રિસ્તીઓનાં દુઃખ એવિષે જણાવ્યું; ખ્રિસ્તી સાધુ **પીટર** એણે દેશ દેશમાં ફરી ભાષણ કીધાં; અને **પોપ અરબન બીજો** એણે ફ્રાન્સમાં જઈ સભા ભરી ઠેરવ્યું કે લડાઈ કરવી - જે કોઈ ધર્મનું રક્ષણ કરવાને લડશે તે પોતાનાં પાછલાં આગલાં પાપથી મુકત થશે એવો નિઃશેષ અનુગ્રહ ધર્મગુરુએ સમજાવ્યો. ઈ૦ સ૦ ૧૦૯૬ ના આગસ્ટની ૧૫ મીએ યુદ્ધને અર્થે નીકળવાનું ઠરેલું તોપણ તેની પહેલાં કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષોના ઝુંડ પીટરને આગેવાન કરી ફ્રાન્સથી નીકળ્યાં; મારગમાં બીજાં ઝુંડો પણ મળ્યાં. તે ઉન્મત્ત લોકે પ્રથમ તો રહૈન ને મોસેલ નદીઓના પ્રદેશમાં રહેનારા હજારો યાહુદીઓને લૂટ્યા ને કાપીનાખ્યા. ખ્રિસ્તી ઝુંડ કોન્સ્ટંટિનોપલ પહોંચ્યાં પણ તે એટલાં તો ઉન્મત્તપણે વર્ત્તતાં કે ગ્રીકરાજા અલે-

ફ્રિસથસે પોતાનાં રાજને ક્ષેમ રાખવાને તેઓને વહેલાં વહેલાં એશિયામાં ઊતાર્યાં. નૈસના મેદાનમાં સુલીમાને ૩ લાખ ખ્રિસ્તીઓની કતલ કરી નાખી.

ઈ૦ સ૦ ૧૦૯૬માં બોઈલોંનો ગોડફ્રી ટૂલૌસનો રેમંડ ને વરમાનડોઈનો હ્યૂ એ ત્રણજણ પોતપોતાનાં જૂદાં લશ્કર લેઈ ફ્રાન્સમાંથી નીકળ્યા ને જૂદે જૂદે રસ્તે થઈને નવ મહિને કોન્સ્ટંટિનોપલ આવી એકઠા થયા. બીજે વર્ષે બીથિનિયાનાં મેદાનમાં ૧ લાખ ખ્રિસ્તી સરદાર લડવૈઆઓએ બે ઠેકાણે લડાઈ કરી; એશિયમિનર પસાર કરી આંટિઓકને ઘેરો ઘાલ્યો; ને સાત મહિને તે શહેર તાબે કર્યું. પણ પછી કિલ્લામાંનાં લશ્કરે અને તુરક આરબનાં બીજાં લશ્કરોએ ખ્રિસ્તીઓને ઘેરી લેઈ કાપવા માંડયા. પચ્ચીસ દહાડા ખ્રિસ્તીઓ નાશને અધીન રહ્યા પણ પછી મરણીઆ થઈને તેઓએ પાછો દુશ્મનનો ઘાણ વાળ્યો. પણ વળી દુકાળ ને મરકી આવ્યાં તેથી કેટલાક ખ્રિસ્તી મરણ પામ્યા —ફ્લાંડર્સ પ્રદેશના કૌંટને ભીખ માગી પેટ ભરવું પડયું હતું ને ડ્યૂક ગૉડ્ફ્રેએ પોતાને બેસવાને કોઈનો ઘોડો મંગાવ્યો હતો. એ હાલતમાં પણ કેટલાક પાદરી ને સરદાર એઓ લશ્કરને યુકિત પ્રયુકિતથી ઉત્તેજન આપ્યાં કરતા. દશમહિના પછી ખ્રિસ્તી લશ્કરે જરૂસલેમ તરફ કૂચ કીધી ને છ અઠવાડિયાંનો ઘેરો નાખી તે શહેર લીધું (૧૦૯૯ માં)—ખલીફ઼ ઓમરે પ્રથમ લીધેલું ત્યારપછી ૪૬૦ વર્ષે. ત્રણ દહાડાની કતલમાં ખ્રિસ્તીઓએ ૭૦ હજાર મુસલમાનોને વહાડી નાખ્યા, ઘણાક યાહુદીઓને તેઓનાં દેવળમાંજ બાળીમૂકયા ને કેટલાકને કેદ રાખ્યા-પછી ઉઘાડે માથે તથા ઉઘાડે પગે અને દીન થઈ પશ્ચાત્તાપથી ક્ષમા માગતા ને પાદરીઓ ઉંચે સ્વરે પ્રભુનાં જે સ્તવન ભણતા તે ધ્યાનથી સાંભળતાં, ખ્રિસ્તીઓ ડુંગરી ઉપર ચઢયા ને ક્રૈસ્ટની કબરનું ચુંબન કરી સૌએ હરખનાં આંસુ પાડયાં. પછી લશ્કરી લોકે ગોડફ્રેને જરૂસલેમનો રાજા માન્યો પણ તેણે તે ખિતાબ ન લેતાં હોલી સેપલકરનો—પાક કબરસ્તાનનો બારન એ ખિતાબ કબૂલ કીધો; પણ તેટલે ઈજીપ્ટનો સુલતાન ૩ લાખ લશ્કર લેઈ લડવા આવ્યો. ગોડફ્રીએ લડાઈ આપી મુસલમાનને હરાવ્યા. એ પ્રમાણે ગોડફ્રી ને બે બાલ્ડવિન એઓનાં પરાક્રમે સીરિયામાં ફ્રાંક લોકનું સ્વતંત્ર રાજ થયું.

૧૦૯૬ની પહેલી ક્રુસેડમાં ગોડફ્રીના ભાઈ બાલ્ડવીને ઇડેસ્સા શહેર તાબે કર્યું હતું તે ૧૧૪૫ માં દુશ્મનોએ પાછું લીધું હતું. એ ઉપરથી પશ્ચિમ યુરોપના ખ્રિસ્તીઓએ ૧૧૪૭ માં બીજી ક્રુસેડ કીધી. જર્મનીનો મહારાજા ક્રોનરાડ ત્રીજો ને ફ્રાન્સનો રાજા લૂઈ સાતમો એ બે જણ સિત્તેર સિત્તેર હજાર ઘોડેસ્વાર લડવૈઆ સાથે નીકળેલા તે ભૂખ તરસનાં ને દુશ્મનના મારનાં અનેક સંકટ વેઠતાં એશિયામાં ગયા. ઇડેસ્સાને પડતું મૂકી તેઓએ ડમાસ્કસ ઉપર ચઢાઈ કરી પણ તેઓ હારીને ખિન્ન થતા પાછા ફરી પોતપોતાનાં રાજમાં આવ્યા (૧૧૪૯).

સાલાદીને ૧૧૮૭ માં જરૂસલેમ પોતાના તાબાનું કરેલું તે ઉપરથી ત્રીજી ક્રુસેડને માટે પોપે તયારી કરાવી અને ઈંગ્લંડથી રીચર્ડ કુરડી લાયન, જર્મનીથી ફ્રેડરિક બારબરોસ્સા ને ફ્રાન્સથી ફીલિપ આગસ્ટસ એત્રણ ૧૧૮૮ માં નીકળ્યા. એઓએ જઈ ફ્રાંક લશ્કરને મદદ કરી ને એકર શહેર લીધું. ફીલિપ તથા રીચર્ડ એ બેને અણાબનાવ થયો તેથી

ફીલિપ ફ્રાન્સ ગયો ને પછી રીચરડે ઉપરાઉપરી ફતેહ મેળવી પણ તે ટકી નહીં. ખ્રિસ્તી જાત્રાળુઓને મુસલમાન તરફથી હરકત ન થાય ને જાફ્ફાથી તે ટાયર લગીનો સમુદ્ર કાંઠો ફ્રાંકના તાબામાં રહે એવા કોલકરાર સાલાદીન પાસે કરાવી રીચર્ડ ૧૧૯૨ માં સ્વદેશ જવા પાછો ફર્યો.

વળી બીજી પાંચ ક્રુસેડ થઈ હતી પણ તે પાલેસ્ટાઈનમાં નહોતી ને ફતેહમંદીવાળી પણ નહોતી.

શિવલરી—ઘોડેસ્વારપણું.

ફ્યૂડલ સ્વામીસેવકની સ્થિતિમાં બળીયા સરદાર નિર્બળ સરદારને જ્યારે ત્યારે દમ્યા કરતા, મારીનાખતા ને તેઓના કિલ્લા છીનવી લેતા. સરદાર વર્ગ છકેલ, જુલમી ને જંગલી રીતે વર્ત્તતો. જ્યારથી ફ્રાન્સમાં સરદાર લોક પોતપોતાના મહાલમાં રાજપદનો ઠાઠ કરી દરબારો ભરતા થયા ત્યારથી કેટલાક કુળવંતા જુવાનોને દરબારી ટેક સુઘડતા ને રીતભાતમાં કેળવણી લેવી સુગમ થઈ પડી હતી ને એ પ્રસંગ ઉપરથી શિવલરીની નીતિરીતિ નીપજી હતી.

નિર્બળને સહાય થઈ તેના શત્રુ સાથે લડવું, સાહસ શૌર્ય ચાતુરી વિવેક દેખડાવવાં, પોતાની પ્રિયા પ્રત્યે કોઈ વાતનો પડદો ન રાખતાં માનવિવેકે વર્ત્તવું, પોતાના સદ્ગુણના યશને કુલીન સ્ત્રીઓની પ્રસન્નતાથી અંકિત કરવા, માન રાખી માનમાં રહેવું ને માનનો લોભ રાખવો, જનદયાથી પરોપકાર કરવા ને ધર્મ ઉપર આસ્થા રાખી રહેવું,-એ, શિવલરીની નીતિ હતી—એ નીતિ પ્રમાણે વર્ત્તનારા જે ઘણુંખરૂં ઘોડેજ બેસવાની રૂઢિ પાળતા તેઓ નૈટ કહેવાતા—એકવીસ વર્ષની ઉંમર પછી માનવંતું નૈટપદ ધારણ કરી તેઓ દેશમાં પ્રવાસ કરતા ને પોતાનાં શૌર્યાદિ સદ્ગુણ દેખડાવવાને જીવસટાના પ્રસંગો ખોળતા ને સંકટમાં આવેલાં માણસોનાં દુઃખનિવારણ કરતા. શિવલરીની ઉત્પત્તિ ફ્રાન્સમાં થઈ પણ પછી બીજા ઘણાક દેશોમાં તે ચાલી હતી.

નૈટ, એડીલગી આવતો ઝુલતો જભ્ભો પહેરતા; તરવાર, કટાર, ફરસી, ગદા ને એક લાંબો ભાલો, બખતર ટોપ વગેરે સજી ઘોડા ઉપર સ્વારી કરતા; અને એક હજુરીઓ ખિદમતગાર હંમેશ સાથે રાખતા. તેઓ મોર, રાજહંસ વગેરે પક્ષીઓમાંથી એકને પોતાની શિવલરીનું ઈષ્ટપ્રાણી સમજતા ને ધર્મભાવથી માન આપતા—તેઓ જગતકર્ત્તાના, ક્રાઈસ્ટની મા વર્જિનના, સ્ત્રીઓના કે ઈષ્ટપક્ષીના સોગન ખાતા. તેઓ પોતપોતાનાં બળ ચાતુર્ય દેખડાવવાને કોઈ કોઈ વાર પરસ્પર લડતા ને એ તમાશો જોવાને સેંકડો સ્ત્રીપુરૂષ મળતાં. જે જીતતો તેને એકાદી કુલીન રૂપસુંદરી પોતાનો રૂમાલ અથવા પહોંચી બક્ષીસ આપતી.

ઈટલી.

નોરમંડીના કેટલાક નોરમન લોક હથિયાર સાથે રાખી ઈટલીના દેવલોની જાતરા કરવા આવેલા તેઓને એક લોમ્બર્ડ રાજાએ મુસલમાનની સામાં લડવાના કામમાં લગાડયા હતા (૧૦૧૬ માં). તેઓએ લડીને દક્ષિણ ઈટલી ને સીસિલી મુસલમાન પાસેથી લેઈ લીધાં. પોપ તેઓની માગણીની સામાં થયો પણ પકડાયો તેથી આપ્યુલીઆ ને કલાબ્રિયા એ પ્રગણાં નોરમનોએ તેની પાસથી પડાવ્યાં (૧૦૫૩). નોરમનોએ એક નેપલ્સમાં ને એક સીસિલીમાં એમ બે રાજ્ય થાપ્યાં.

વેનીસ, જીનોઆ ને પાઈસા એ ત્રણ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય પોતપોતાનાં વહાણોથી એશિયાનો માલ યૂરોપ લાવી વેચતાં તેથી તે ઘણા

દોલતમંદ થયાં હતાં. તેઓ પોતાનાં લશ્કરથી ચાંચીઆઓની ને મુસલમાનોની સામે થઈ પોતાનું રક્ષણ કરતાં, પણ પરસ્પર સ્પર્ધા રાખેથી કુસંપને લીધે તેઓને વખતે વખતે જર્મન રાજના તાબામાં રહેવું પડતું હતું.

રોમના પોપે રાજપદ આપવાની ને પાદરીઓ નીમવાની સત્તા પોતાને હાથ રાખી હતી પણ જર્મનીના રાજાઓ તે સત્તા રદ કરી પોતાની કરવાના ઉદ્યમમાં રહેતા. હેનરી ચોથો, પોપ ગ્રેગરી સાતમાંની સામાં થયો–બંનેજણે સભા ભરી એકએકને પદભ્રષ્ટ કર્યા; એમ રાજા તથા પોપ વચ્ચે દ્વેશ ચાલવાથી પરિણામ આ થયું કે અમીર લોકને પોતાના હક જાળવી રાખવાની જોગવાઈ મળી, શહેરોમાં અંધાધુંધી થઈ ને હથિયારબંધ માણસોનાં ઝુંડોની દોડાદોડીમાં ખેતરના પાક વણસ્યા.

જર્મની.

ઈ૦ સ૦ ૧૦૨૪ થી ફ્રાંકોનિયન વંશના રાજાઓએ ૧૧૨૫ સુધી રાજ કીધું. હેનરી ત્રીજો (૧૦૩૯–૧૦૫૬) તેણે હંગરીના લોકને હરાવી કહાલેનબર્ગ ને લૈથા એ બેની વચમાંનો પ્રદેશ પોતાના તાબામાં લીધો. ઈટલીમાં ત્રણ ઉમેદવાર પોપપદને માટે દાવો કરતા હતા પણ હેનરીએ બામ્બર્ગના બિશપને કલેમેંટ બીજો એ નામે પોપ કીધો. હેનરીએ ફ્રાંકોનિયાની જાગીર રાજમાં જોડીનાખી. હેનરી ચોથાની (૧૦૫૬–૧૧૦૬) કારકીર્દીમાં રોમના પોપ ગ્રેગરી સાતમાએ સભાકરી ઠરાવ કીધો કે કોઈ રાજાએ કોઈને બિશપ પદ આપવું નહીં–તે સત્તા માત્ર પોપનીજ છે. હેનરીએ પોતાનાં રાજના અમીર તથા પાદરી એઓની સભા કરી ગ્રેગરીને પદભ્રષ્ટ ઠેરવ્યો (૧૦૭૬). ગ્રેગરીએ હેનરીને ખ્રિસ્તી મંડળ બહાર–પતિત ને રાજપદભ્રષ્ટ ઠેરવ્યો. કેટલાએક અમીર તથા સાકસન લોકે પોપની ઉસ્કેરણીથી હથિયાર ઉંચક્યાં ને રોડોલ્ફે દરબારમાં જઈ રાજાને રોકી ઊઠાડી મહેલવાનો ડરબતાવ્યો. હેનરીએ ઈટલી જઈ પોપનું મન મનાવ્યું પણ પછી લાગ જોઈ લડાઈ કરી રોડોલ્ફને હરાવ્યો ને રણમાં પાડયો; તેમ તેણે ઈટલીમાં પણ ફતેહ મેળવી. ૧૦૮૫ માં ગ્રેગરી મૂઓ ત્યારપછી પણ હેનરીને ઝંપ નહોતો—એક બીજો અમીર ગાદીનો દાવો કરવા નીકળેલો તેની સામાં અને પોતાનાજ દીકરાએ પોપની ઉસ્કેરણીથી બલવો ઊઠાવેલો તેની સામાં હેનરીને મથવું પડયું હતું; તેમ તેની સ્ત્રીએ પોતાના દોષ ખરેખરા કહી દીધા તેથી પણ તે બેકરાર થયો હતો. પછવાડેથી તે રઝળતો રહી ખાવાનું ન મળવાથી હેરાન થઈ મરણ પામ્યો હતો. હેનરી પાંચમો રાજાઓના હક જાળવવામાં પોપની સામો હતો પણ પતિત ઠરવાની ને રાજપદ ખોવાની બીકે તેણે પોતાનો મમત મૂકી દીધો હતો. તેનાં મરણ પછી જર્મનોએ સાકસનીનો ડયૂક લોથેરને મહારાજા ઠેરવ્યો. તેણે ધર્મગુરુની બીજી સઘળી વાત કબૂલ રાખી પણ ૧૧૨૨ ની વરમની સભાના ઠરાવ પ્રમાણે તે વર્ત્યો નહીં—તે ઠરાવ આ હતો કે 'ઈનવેસ્ટિચ્યૂર,' —બિશપપદ સંસ્કાર કોઈને કરવો હોય તો તે રાજાથી થાય નહીં, તે સત્તા પોપનીજ છે; પણ મહાલ પ્રગણાંના પાદરીઓને વિષે તેનો હક કાયમ છે. લોથેરે પોતાના સામાંવાળાં સ્ટેબિયા કુળના મુખીઓની સત્તા તોડવાને ને પોતાના પછી પોતાના જમાઈને વારસો મળે તેવું કરવાને બની તેટલી તદબીર કીધી. લોથેરનો જમાઈ હેનરી બવેરીઆનો ડયૂક હતો, માની તરફથી તેને લ્યૂનબર્ગ મળ્યું હતું, લોથેરની એકનીએક

દીકરી સાથે પરણ્યાથી હાનોવર તથા બ્રંઝવિક એ સંસ્થાન તેને મળ્યાં હતાં ને લોથેરે સાકસનીની ડચ્ચ તેને આપી હતી.

લોથેરનાં મરણ પછી (૧૧૩૮) સ્વેબિયાના કોનરાડને તેના પક્ષકારોએ વહેલો વહેલો મહારાજા ઠેરવી દીધો. કોનરાડે તુત જગાવ્યું કે બે ડચી (વડી જાગીર) ધારા પ્રમાણે કોઈ એકજણથી રખાય નહીં, માટે હેનરીએ એક આપીદેવી જોઈએ. હેનરીએ ન આપી તે ઉપરથી તેની સઘળી તાલુકદારી કોનરાડે છીનવી લીધી. એ વખતથી જર્મનીના તાલુકદારોમાં બે પક્ષ પડયા-જેઓ હેનરી પક્ષના—સાકસનીના તે ગ્વેલ્ફ અને કોનરાડ પક્ષના—સ્વેબિયા કુળના—ફ્રાંકોનિયાના-રાજપક્ષના તે ઘીબીલેન કહેવાયા; એ નામ ઈટલીમાં ગયાં ત્યારે ત્યાંના લોક,રાજપક્ષનાને ઘીબીલેન અને પોપના તથા રાજાના શત્રુઓને ગ્વેલ્ફ કહેતા થયા.

ઈ૦ સ૦ ૧૧૫૨ માં ફ્રેડરિક બારબેરોસ્સા મહારાજા થયો. તે શકિતમાન ને રાજનીતિ કુશળ તેમ તે વખતમાં સૌથી મોટો ગણાતો લશ્કરી સરદાર હતો. ઈટલીમાં પોપપદને માટે બે ઉમેદવાર ઝગડો મચાવી રહ્યા હતા તેમાં જે પોપ પદભ્રષ્ટ હતો તેણે અને લોમ્બર્ડીના નાનાં શહેરોએ ફ્રેડરિકને તેડયો. એણે આવી મીલાનના લોકને શિક્ષા કરી પદભ્રષ્ટ પોપને પાછો થાપ્યો ને પોતે મહારાજાનો મુગટ ધારણ કીધો. બે પોપ નિમિત્ત લડાઈ ચાલી તેમાં એડ્રિયન તરફ મહારાજા અને અલેકઝાંડર તરફ ઈંગ્લંડ તથા ફ્રાન્સના રાજા અને પ્રજાસત્તાક રાજનગર એ હતાં. છેલ્લીવારે મહારાજા હાર્યો હતો ને તેને અલેકઝાંડરને પગે ચુંબન કરવાની ને એ ખચ્ચર ઉપર ચઢતો હતો તે વખત રકાબ પકડી રાખવાની ફરજ પડી હતી. ૧૧૮૩ માં તેણે રાજ નગરોના હક ને તેઓની રીતભાત એ કાયમ રાખવાં એવો ફરમાન જાહેર કીધો હતો. તે ક્રૂસેડમાં જતાં એક નદીપાર કરતાં તણાઈ જઈ ડૂબી મૂઓ હતો.(૧૧૯૦માં).હેનરી છઠ્ઠાએ લડાઈઓ કરીને સીસિલી તથા નેપલ્સ એ રાજ્યો પોતાનાં મહારાજ્યમાં જોડયાં—ઈટલીમાંથી નોરમનવંશની સમાપ્તિ થઈ. હેનરીના બે વર્ષના દીકરાને રોમનોએ ફ્રેડરિક બીજો કહી રાજા માન્યો પણ જર્મનીમાં બે ઉમેદવાર ઊભા થયા-હેનરી છઠ્ઠાનો ભાઈ ફીલિપ અને બ્રંઝવિકનો ઓથો. ફીલિપના પક્ષવાળાએ ફીલિપને, ઓથાના પક્ષવાળાએ ઓથાને અને પોપે ફ્રેડરિકને રાજા માન્યો—એક કાળે ત્રણ રાજાની આણ વર્ત્તી.

બ્રિટન.

સાકસન રાજાએ ૧૦૦૨માં ડેન લોકને ઈંગ્લંડમાંથી કહાડવાને છેલ્લો પ્રયત્ન કીધો પણ તે મિથ્યા ગયો. ડેન લોકનો સરદાર સ્વેન તેણે એથલરેડ બીજાને ભગાડયો ને પોતાને રાજા કહેવડાવ્યું (૧૦૧૪). (એથલરેડ નોરમંડીમાં જઈ રહ્યો). સ્વેન પછી કેન્યૂટ, હારલ્ડ, હારડીકેન્યૂટ એ ડેન રાજાઓએ રાજ કીધું. પછી પાછો સાકસન રાજવંશમાંનો, 'એડવર્ડ ધી કનફેસર' (૧૦૪૧) રાજા થયો ને તે ૧૦૬૬માં મૂઓ ત્યારે હારલ્ડ બીજો એણે ગાદી ઝડપી લીધી.* બીજા ત્રણ ઉમેદવાર નીકળ્યા તેમાં બેનો તો હારલ્ડે પરાભવ કીધો પણ નોરમંડીનો ડયૂક દાવો કરતો પાછો હઠયો નહીં. જેવામાં હારલ્ડ રાજા નહીં તેવામાં તેણે ડયૂકને સોગન ખાઈ કહેલું કે

* એડવર્ડ, કેંટના તાલુકદાર ગોડવીનની દીકરી સાથે પરણ્યો હતો; એડવર્ડને છોકરાં થયાં નહોતાં. જે હારલ્ડે ગાદી ઝડપી તે ગોડવીનનો દીકરો હતો.

એડવર્ડ મૂઆ પછી તને ગાદી મળે તેમ હું કરીશ; એમ હારલ્ડે તેમ ન કરતાં પોતાને રાજા કહેવડાવ્યું એટલાંજ બહાનાં ઉપરથી નોરમાંડીનો ડ્યૂક સાતશેં વહાણ સાથે ઈંગ્લંડ ઊતર્યો. હેસ્ટિંગ્સ આગળ લડાઈ થઈ તેમાં હારલ્ડ તીર ભોંકાયાથી પડ્યો ને નોરમંડીનો ડ્યૂક વિલિયમ ઈંગ્લંડનો રાજા થયો—આંગ્લો સાકસન વંશની સમાપ્તિ થઈ ને નોરમન વંશનો આરંભ થયો (૧૪ અકટોબર, ૧૦૬૬).

વિલિયમે રાજ કામદારોની, હારલ્ડનાં સગાં વારસોની ને વેપારી વગેરે ખાનગી તવંગર લોકની સ્થાવર જંગમ મિલકત પોતાના કબજામાં લેઈને કેટલીક પોતે રાખી ને કેટલીક પોતાના સરદારોને વેહેંચી આપી. બારન, નૈટ એ પદ ધરાવતા સરદારોને તાલુકદારી, કિલ્લા, શહેર, કસબા મળ્યા ને તેઓના અનુજીવીઓને પણ થોડો થોડો હિસ્સો મળ્યો. ઠેકાણે ઠેકાણે કિલ્લા કોટ નવા બંધાયા; પ્રજાની પાસથી હથિયાર છીનવી લેવામાં આવ્યાં ને તેને નોરમન રાજાની રાજસત્તાને માન આપવાની ફરજ પાડી. સાકસન એ શબ્દ નિંદાતો થયો એવો કે એક આખા શૈકામાં કોઈ પણ સાકસનને કોઈ પણ સરકારી દરજ્જો મળ્યો નહીં. સાકસન ભાષા પણ નિંદાવા લાગી; નિશાળોમાં ફ્રેંચ ભાષા શીખવવામાં આવી ને એડવર્ડ ત્રીજાનું રાજ થયું ત્યાંસુધી કાયદાકાનુનમાં નોરમન ભાષાના રૂઢિપ્રયોગ વપરાતા રહ્યા.

વિલિયમ રાજમાં બંદોબસ્ત કરી નોરમંડી ગએલો તેવામાં સાકસનોએ મગરૂબ અમલદારો ઉપર ખીજવાઈ જઈને બલવો ઊઠાવ્યો એની ખબર નોરમંડી ગઈ કે વિલિયમે તરત ઈંગ્લંડ આવી અઢાર દહાડા ઘેરો રાખી એક્સિટરનો કિલ્લો લીધો ને બલવાખોરને શિક્ષા કરી. સ્વતંત્રતાને ઈચ્છનારા સાકસન સ્કાટલંડના રાજાને આશ્રયે જઈ રહ્યા છે જાણી વિલિયમે તેના ઉપર ચઢાઈ કરી ને કેટલોક પ્રદેશ ઉજડ કીધો. સ્કાટલંડના રાજાએ હારેલા પ્રદેશને માટે ઈંગ્લંડના નવા રાજાના ફ્યૂડલ સેવક દાખલ રહેવું કબૂલ કરવું પડ્યું.

વિલિયમે પોતાના સરદારોને જમીનની વેહેંચણ કરી આપી તેના બદલામાં તેઓ હુકમ થાય ત્યારે પોતપોતાની કબૂલાત પ્રમાણે ઘોડેસ્વાર લશ્કર પૂરૂં પાડવાને બંધાયા હતા; ને એ રીતે ૬૦ હજાર ઘોડેસ્વારનું લશ્કર ઊભું થયું હતું. વિલિયમની સાથે ઈંગ્લંડ આવી જીત મેળવેલી તે નોબલ—પ્રથમ વર્ગના સરદાર લોક કહેવાતા. પદવીમાં પહેલી રાજાની, બીજી કૌંટની—પ્રગણાના હાકેમની, ત્રીજી વૈકૌંટની—કૌંટના નવાબની, ને પછી મોટા લશ્કરી સીપાઈઓની જેવીકે બારનની, નૈટની ને ઇસ્કવાયરની.

વિલિયમ ઈંગ્લંડમાં છતે તેના વડા દીકરા રોબર્ટે નોરમન સરદારોની આગેવાની કરી નોરમંડીનો ડ્યૂક થવાની તજવીજ કીધી. બાપે એકવારતો (૧૦૭૯માં) દીકરાને હરાવ્યો પણ એણે તકરાર ઊઠાવી કે જ્યારે વિલિયમ પરાયા દેશનો રાજા થયો ત્યારે નોરમંડીની હાકમી તેના વડા દીકરાને મળવીજ જોઈએ. ફ્રાન્સનો રાજા જે પોતાના ફ્યૂડલ સેવક વિલિયમની સત્તા વધેલી જોવામાં પોતાને કોઈ દહાડો ભય છે એમ વિચારતો તેણે રોબર્ટને મદદ કરી. વિલિયમ પારિસ ઉપર ચઢાઈ કરવા જતો હતો તેવામાં તે મરણ પામ્યો (૧૦૮૭).

પછી તેનો બીજો દીકરો વિલિયમ રૂફસ (રાતાકેશવાળો) ઈંગ્લંડની ગાદીએ બેઠો. રોબર્ટે, નોરમંડી તથા મેન એ પ્રાંત પોતાના ભાઈ વિલિયમ રૂફસને ૭૦ રેકુ હજાર સારૂ ગીરો

દાખલ હવાલે કરી લશ્કર ઊભું કરી ક્રૂસેડમાં જવાસારૂ નીકળ્યો. રૂફસે ઉડાઉપણામાં રાજભંડાર ખાલી કીધો ને ખાડો પૂરવાને તેણે કર તથા દંડભારથી પ્રજાને ત્રાસ ઊપજાવ્યો. તે શિકાર રમવા ગએલો ત્યાં પોતાના મિત્રના છટકેલાં તીરથી કે દુઃખી થએલી પ્રજામાંના કોઈએ દ્વેશથી મારેલાં તીરથી તે બીજી આગસ્ટે મરણ પામ્યો (૧૧૦૦).

પોતાનો ભાઈ રોબર્ટ પાલેસ્ટૈનમાં હતો તેથી હેનરી બ્યો કલાર્ક (સુંદર લહિયો) એણે ઈંગ્લંડની ગાદી પોતાની કરી. તેણે સાકસન રાજવંશના એડગર એથલિંગની ભતરીજી તથા સ્કાટલંડના માલકમ ત્રીજાની દીકરી મૉટલ્ડા સાથે લગ્ન કરી સાકસન પ્રજાની પ્રીતિ સંપાદન કરી; અને પ્રજાના હકમાં રૂડા ધારા ને રાજ્યના રૂડા બંદોબસ્ત કરવા વિષે જાહેરનામાં કહાડયાં. પણ તે બધી તદબીર રોબર્ટના હકની સામાં થવાની હતી. ફ્રાન્સનો રાજા લૂઈ છઠ્ઠો એણે રોબર્ટની ગેરહાજરીમાં તેના દીકરાને ઈંગ્લંડ ઉપર દાવો માડવા ઊભો કીધો. ૧૧૦૧ માં રોબર્ટ પાલેસ્ટૈનથી પાછો આવી જુલાઈની ૧૯ મીએ પોર્ટસ્મથ બંદરે ઊતર્યો. બંને તરફના તાલુકદારોએ વચમાં પડી સમાધાની કરાવી; પણ હેનરીએ કોલકરાર તોડયા ને રોબર્ટના નોરમંડી પ્રાંત ઉપર ચઢાઈ કીધી. લડાઈ થઈ તેમાં રોબર્ટ હાર્યો ને પકડાયો. પછી તે ૨૮ વર્ષ કેદમાં રહી મરણ પામ્યો હતો. રોબર્ટનો દીકરો, હેનરીને સતાવ્યાં કરતો પણ ૧૧૨૮ માં તે લડાઈમાં પડયો ત્યારપછી થોડીવાર ઈંગ્લંડ ફ્રાન્સ વચ્ચે સલાહ રહી હતી.

હેનરીનો દીકરો ૧૧૨૦ માં ડૂબી મૂઓ હતો ને તેની દીકરી મૉટલ્ડા જે જર્મનીના રાજા સાથે પરણેલી ને પછી ૧૧૨૮ માં રંડાઈ હતી તેને હેનરીએ જીયોફ્રી પ્લાંટાજીનેટ નામના ફ્રેંચ અમીરને ફરીથી પરણાવી હતી ને એ અમીરથી તેને ૧૧૩૩ માં દીકરો જન્મ્યો હતો. હેનરી ૧૧૩૫ માં મૂઓ ત્યારપછી વીસવર્ષ સુધી મૉટલ્ડા અને તેની ફોઈનો દીકરો સ્ટીફન એ બે વચ્ચે કલહ જાગ્યો ને શેવટે ઠર્યું કે સ્ટીફન રાજ કરે ને તેનાં મરણ પછી મટિલ્ડાનો દીકરો રાજ કરે.

ઈ૦ સ૦ ૧૧૫૪ માં મટિલ્ડાનો દીકરો હેનરી બીજો એ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. વારસાથી ને લગનથી તેના તાબામાં ફ્રાન્સનાં નોરમંડી, આંજુ, મેન વગેરે દશેક પ્રગણાં હતાં. તેણે પાછલાં રાજમાં ઉન્મત્ત થએલા અમીરોને દબાવ્યા અને પાદરીઓ જ્યારે ત્યારે પોતાના હક વધારવાને મથ્યાં કરતા હતા તેઓને ન લેખવ્યા. તેણે ૧૧૬૪ માં રાજધારો કીધો કે દેશી પાદરીઓનો ઈનસાફ રોમનો પોપ ન કરે પણ દેશી દીવાની અમલદારજ કરે અને પોપને જો ઈંગ્લંડના પાદરીઓને કંઈ હુકમ કરવો હોય તો તે રાજાની મંજુરીયત લેઈ કરે. જૂરીથી ઈનસાફ થવાનો ધારો બંધ પડયો હતો તે લોકે અમીરો નબળા પડવાના પ્રસંગથી પાછો ચાલુ કરાવ્યો.

બેકેટ નામનો પાદરી હેનરીના ધારાની સામે થએલો તેના ઉપર બહુ જુલમ ગુજારવામાં આવ્યો ને તે પછવાડેથી માર્યો ગયો. એ ખૂનમાં હેનરી સામેલ હતો એવો અપવાદ પોપે તેના ઉપર મૂકી તેને પ્રાયશ્ચિત્ત * આપી હલકો પાડયો. તેના દીકરાઓ પોપ તથા

* રાજા ઉઘાડે પગે બેકેટની કબર આગળ ગયો, લાંબો થઈ પગે પડ્યો ને ઉપરથી પાદરીઓએ માર માર્યો.

ફ્રાન્સના રાજાના ઉસકેરવાથી બખેડા કરતા થયા; એ દુઃખે હેનરી ૧૧૮૯ માં મરણ પામ્યો.

એ રાજાએ દક્ષિણ વેલ્સને પોતાની સત્તામાં આણ્યું હતું ને ૧૧૭૨ માં આયરલંડ ટાપુ ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યાંના સત્તાધારીઓને ખંડણી આપતા કીધા હતા. બેકેટના પ્રસંગમાં હેનરીએ ફ્રાન્સમાં કેટલીક ફતેહ મેળવી હતી. એ હેનરીથી નોરમન સાકસન રાજવંશ ભળી ગયા હતા.

રીચર્ડ ૧ લો કર્યૂર ડી લાયન (સિંહહૃદયનો) હેનરીનો હુલ્લડીઓ દીકરો ફ્રાન્સથી લંડન આવી ગાદીએ બેઠો. એ પ્રસંગે યાહુદીઓ મોંદું મોદું નજરાણું લેઈ આવેલા પણ મના છતાં આવેલા તેથી તેઓ બેઆબરૂ પામ્યા. ખ્રિસ્તીઓને યાહુદી ઉપર ધર્મદ્વેશ હતો; વળી યાહુદીઓ નાણું ધીરી બહુ વ્યાજ ખાતા તેથી પણ દ્વેશ હતો. ખ્રિસ્તીઓએ તેઓની કતલ કરીને તેઓનાં ઘરબાર લૂટી લેઈ બાળી નાખ્યાં. પાદરીઓની પણ સાંસણી હતી તેથી રીચર્ડે બખેડો બેસાડવાની તજવીજ કીધી છતાં તે ફાવ્યો નહતો.

રીચર્ડને રાજકારભાર કરવા કરતાં લડાઈમાં ઘૂમવું વધારે પસંદ હતું ને તે જાગીરો, કિલ્લા તથા બીજા રાજાઓ ઉપરના હક વેચી પુષ્કળ નાણું ભેગું કરી મોટી ફોજ લેઈ ફ્રાન્સના ફીલિપને સાથે આવવા તૈયાર કરી પાલેસ્ટૈન ગયો (૧૧૯૦). ત્યાંથી ૧૧૯૨માં પાછા આવતાં વેનીસના અખાતમાં તેનું વહાણ ભાગ્યું. રીચર્ડને જર્મની તાબાના એક પ્રાંતના ડયૂક સાથે પાલેસ્ટૈનમાં ઝગડો થયો હતો તે ઉપરથી એણે તેને પકડી જર્મનીના રાજાને હવાલે કર્યો. પછી જ્યારે ઇંગ્લંડ તથા નોરમંડીના લોકે તીસેક લાખ રૂપીઆ દંડના ભર્યા ત્યારે રીચર્ડનો છૂટકો થયો ને તે ૧૧૯૪માં ઈંગ્લંડ આવ્યો.

અહીં જોય છે તો જે મોટા પાદરીને રાજાએ કારભાર સોંપેલો તેને અમીરોએ ઊઠાડી મેલેલો ને જોનને સોંપેલો. જોને પોતાના મોટા ભાઈની માફ માગી ને રીચર્ડે કારભાર હાથ લીધો. ફ્રાન્સના રાજાએ જોનને મદદ કરેલી તે ઉપરથી રીચર્ડે તેની સાથે લડાઈ કરી. એક તાલુકદારે બંડ કરેલું તે ઉપરથી તેના કિલ્લા ઉપર રીચર્ડ છાપો મારતો હતો તેવામાં એક તીર ખભામાં લાગવાથી તે હેરાન થઈ મરણ પામ્યો (૧૧૯૯).

હિંદુસ્થાન.

સબકતગીનની પછી તેનો વડો દીકરો **મહમૂદ** ૯૯૭માં ગીજનીની ગાદીએ બેઠો. તે બે વર્ષમાં બુખારાના સામાની વંશના રાજાઓથી સ્વતંત્ર થયો ને ખલીફે પોશાક તથા ખિતાબત મોકલી દીધા પછી તેણે પોતાને સુલતાન કહેવડાવ્યું. તેણે ૧૨ વાર હિંદુસ્થાન ઉપર ચઢાઈ કરીઃ—

પહેલીવાર (૧૦૦૧માં) તે લાહોરના જયપાળને હરાવી અતિશય લૂટ લેઈ ગીજની ગયો; (જયપાળ પોતાનું રાજ પોતાના દીકરા અનંગપાળને સોંપી ચિતા કરાવી હાથે સળગાવીને બળી મૂઓ હતો); બીજીવાર (૧૦૦૪માં) આવી તેણે ભાટી રાજા ખંડણી નહોતો આપતો તેને હરાવ્યો; (એ રાજાએ રાનમાં નાસી જઈને જીવ આપ્યો હતો); ત્રીજીવાર (૧૦૦૫માં) તેણે મુલતાન ઉપર ઊતરી ત્યાંના સુબેદારે બંડ ઊઠાવેલું તેનો બંદોબસ્ત કીધો; ચોથીવાર (૧૦૦૮માં) આવી તેણે લાહોર, ઉજ્જન, ગ્વાલિયેર, કલંજર, કનોજ દિલ્હી, અજમેર અહીંના એકઠાં મળેલાં લશ્કરોને હરાવી બગાડી નગરકોટ જવાળા-

મુખીનું દહેરૂં લૂટ્યું; પાંચમી વાર (૧૦૧૦ માં) તેણે મુલતાન લીધું; છઠ્ઠીવાર (૧૦૧૧માં) તેણે સ્થાનેશ્વર લૂટ્યું; પછી ત્રણ વર્ષમાં બેવાર તેણે કાશ્મીર લૂટવાને ચઢાઈ કરી; નવમીવાર (૧૦૧૭માં) તેણે શરણ આવેલા કનોજના રાજાને ઉપદ્રવ ન કરતાં મથુરા જઈ વીસ દહાડા સુધી તે શહેર લૂટ્યું ને દહેરાં અભડાવ્યાં; દશમીવાર તે કનોજના રાજાને સહાય કરવા આવેલો પણ તે પહેલાંજ બુંદેલખંડમાંના કલંજરના રાજાએ કનોજના રાજાને ઠોર કીધો હતો; અગીઆરમી વાર (૧૦૨૨માં) તે કલંજર ઉપર ચઢી આવ્યો હતો; અને બારમી વાર (૧૦૨૪માં) તે મુલતાન, અજમેર અનહિલવાડમાં થઈ સોરઠી સોમનાથ ઉપર આવ્યો—અહીં રજપૂત લોકે લડાઈ આપી પણ મહમૂદે તીજે દહાડે મોટો ધસારો કરી તેઓને હરાવ્યા ને દહેરાંમાં પેશી શિવલિંગને ભાગતાં પુષ્કળ દ્રવ્ય જડયું તે લીધું.

પછી મહમૂદ ઠામઠામ થાણાં બેસાડી ગીજની ગયો. ત્યાં તેણે સલજૂક લોકે બંડ ઊઠાવ્યું હતું તે ભાગ્યું (૧૦૨૭). ઈરાનમાં લડાઈઓ ને હજારોની કતલ કરી આવ્યા પછી મહમૂદ માંદો પડયો ને ૧૦૩૦ ના એપ્રિલની ૨૯ મીએ મરણ પામ્યો.

મહમૂદ * મોટો સાહસ શૂર ને ધનલોભી લડવૈયો હતો ને તેનું લશ્કર સંપીલું ને કાફર ઉપર ઉદ્ધત હતું. હિંદુરાજાઓ દહોડડાહ્યા, માંહોમાંહે લડનારા ને સૈન્યને અવ્યવસ્થિત રાખનારા હતા. મહમૂદે ધસારાથી મારમાર કરી દહેરાં ભાગી ત્રાસ પમાડયો ને હિંદુઓ ભયભીત થઈ રહ્યા—રાજ્યો મૂર્છિત થયાં.

મહમૂદના વંશજોમાંના કોઈથી હિંદુસ્થાન તરફ નજર કરવાનું બન્યું નહીં ને થાણદાર મુસલમાન મોજમઝામાં બેદરકાર હતા એટલે હિંદુરાજ્યોની મૂર્છા વળી ને પાછાં સતેજ થઈ શોભ્યાં—પાટણમાં **સિદ્ધરાજ** (૧૦૯૪-૧૧૪૩), કુમારપાળ (૧૧૪૩-૧૧૭૩) ને (૧૧૭૯ થી) **ભોળોભીમ** એ હતા; આબુ ઉપર જેત પરમાર; ચિતોડ—મેવાડમાં **સમરસિં**; મારવાડમાં **નરહરરાવ**; બંગાળામાં ૧૦૭૦ પછી સૂરજપાળ; અને દિલ્હીમાં **અનંગપાળ** રાજ કરતો હતો કે જેને મંડોર, નાગોર, સિંધ, પેશાવર, લાહોર ને ડુંગરી કિલ્લા, એ તાબે હતાં; વળી કાશી, પ્રયાગ ને દેવગઢ અહીંઆના રાજાઓ મુજરો આપતા.

અનંગપાળે બે દીકરીમાં એક કનોજના રાઠોડ બીજપાળને ને બીજી અજમેરના ચોહાણ **સોમેશ્વરને** પરણાવી હતી; બંને બેનને દીકરા થયા હતા; અને અજમેર વાળીના આઠ વર્ષના **પૃથીરાજને** અનંગપાળે દત્તક લેઈ ગાદીએ બેસાડયો હતો;—એ ઉપરથી કનોજ ને દિલ્હી એ બે વચ્ચે કલહ પડયો ને એ કલહનું પરિણામ આ થયું કે મુસલમાનોએ હિંદુસ્થાનમાં રાજ્ય માડયાં.

કનોજવાળીના દીકરા જયચંદે દિલ્હીનું ઉપરીપણું કબૂલ ન રાખ્યું†—વળી તે પોતાની

* મહમૂદે હિંદુસ્થાનની લૂટથી પોતાની રાજધાની શોભાવી—આરસપહાણની મસીદો ને મોટી મોટી હવેલીઓ બંધાવી હતી. સોમનાથના દરવાજા મસીદે મૂકાવેલા તે આજ ઇંગ્લંડમાં છે. જેવો વૈભવલોભી તેવોજ તે કૃપણ હતો—તેણે ફરદુશી શાહેરને રોવડાવ્યો ને મરતીવેળા પોતે પણ રડયો.

† જયચંદે અશ્વમેધ જગન માંડયો ને ઉત્તરહિંદુસ્થાનના ઘણાક રાજાને સમારંભમાં તેડયા પણ પૃથીરાજ ને તેનો બનેવી ચિતોડનો સમરસિંહ એ બેને ને એઓના પક્ષીઓને તેણે બોલાવ્યા નહીં.

દીકરી પૃથીરાજને પરણાવવાનો વિચાર માંડીવાળેલો; એઉપરથી બંને રાજ વચ્ચે ઘણીક લડાઈઓ ચાલી. અનહિલવાડનો ભોળોભીમ ચોહાણનો સદાનો વેરી તે કનોજના પક્ષમાં હતો. જ્યારે પૃથીરાજને નાગોરમાંથી અનર્ગળ ધન જડ્યું ત્યારે કનોજ ગુજરાતને ભય ઊપજ્યું ને એઓએ પોતાનાં લશ્કરમાં તાતાર લોક રાખી એઓની મારફતે ગીજનીના ઘોરીવંશના રાજાના ભાઈ શાહબુદીનને મદદમાં તેડયો.

શાહબુદીન હિંદુસ્થાનમાં આવી (૧૧૯૧માં) બિટંડાનો કિલ્લો પોતાનો કરી પાછો પોતાના રાજમાં ગયો. પૃથીરાજ ૨ લાખ ઘોડાનું લશ્કર એકઠું કરી તે કિલ્લાને ઘેરો ઘાલવા નીકળ્યો. એની ખબર થતાંજ શાહબુદીન લશ્કર લેઈ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યો. થાણેશ્વરથકી ૧૪ મૈલ ઉપર તીરૂરી છે ત્યાં લડાઈ થઈ પણ તેમાં મુસલમાનનું લશ્કર વીખરાઈ ગયું ને શાહબુદીન પાછો ગીજની ગયો.

એ જીતથી ફૂલાઈ પૃથીરાજ આળસુ ને મોજીલો થયો હતો. ૧૧૯૩માં શાહબુદીને ૨૦ હજાર સ્વારનાં અફગાન લશ્કર સાથે હિંદુસ્થાન આવી પૃથીરાજને મુસલમાની ધર્મ માનવાનું કહેવડાવ્યું. પૃથીરાજ ને તેના સહાય રાજાઓએ સંદેશો વાળ્યો કે લડાઈ આપો કે પાછા જાઓ. શાહબુદીને કહેવડાવ્યું કે તમે કહોછો તેને માટે તમારી રજા હોય તો હું મારા ભાઈની શી મરજી છે તે જાણી લેઉં—હું કંઈ અખત્યારી નથી, સરદાર છઉં. હિંદુઓએ રાત મોજમઝામાં કહાડી પણ શાહબુદીને પોતાનું લશ્કર કાગરનદી પાર ઊતાર્યું ને સવાર પડતાંજ ધસારો કીધો. પાણીપતનાં મેદાનમાં સાંજ થવા આવી ત્યાંલગી લડાઈ ચાલી—સમરસિંહ ને બીજા રજપૂત કપાઈ પડયા ને પૃથીરાજ કેદી થયો.* શાહબુદીને છાવણી લૂટી; હજારોને કતલ કરી મુલતાન લીધું ને ઘેરો ઘાલવાને તે દિલ્હી તરફ ગયો. પણ પછી તેણે ખંડણી આપવી કબૂલ કરાવી દિલ્હીની ગાદીએ પૃથીરાજના દીકરાને બેસાડયો અને દિલ્હીની પાસે થાણું કરી ત્યાં પોતાના માનીતા ગુલામ કુતુબુદીનને થોડાંક લશ્કર સાથે રાખ્યો. પછી તે ગીજની ગયો ને કુતુબુદીને દિલ્હીપ્રાંત તાબે કીધો.

ઈ૦ સ૦ ૧૧૯૪માં શાહબુદીન પાછો આવ્યો ને જેચંદનું રાજ ઉંધું વાળ્યું ને કાશીપુરી લીધી. તેના સરદાર કુતુબુદીન તથા મહંમદ બખત્યાર એઓએ અયોધ્યા, બહાર, બંગાળા એ રાજ્યો તોડ્યાં. શાહબુદીન પાછો સ્વદેશ જઈ પોતાનો ભાઈ મરીગએલો તેની ગાદીએ બેઠો (૧૨૦૬ માં).

દર્શન ૧૨ મું.

ઈ૦ સ૦ શૈકા ૧૩-૧૪

બ્રિટન.

ઈ૦ સ૦ ૧૧૯૯માં જોન રાજા ગાદીએ બેઠો. તેનો ભતરીજો આર્થર બ્રિટનીનો ડયૂક હતો તેને કેટલાક બારનોએ ફ્રાન્સના રાજાની

સભામાં પૃથીરાજને બદલે એક સૂનાની મૂર્ત્તિ કરી આંગણા નજીક બેસાડી હતી. એ પ્રસંગમાં જયચંદની કુંવરી સંજુક્તાનો સ્વયંવર પણ ભેળો હતો—વળી તે કુંવરી પૃથીરાજને પ્રીતમ જાણતી હતી—કુંવરીની ઈચ્છા ને ફાવતું ટાણું છે એમ જોઈ પૃથીરાજ તેનું હરણ કરી ગયો હતો.

* પૃથીરાજ રાત્રુને હાથ પકડાઇ માર્યો ગયો હતો એમ કેટલાક કહેછે ને કેટલાક કહેછે કે ચંદબારોટ જેણે પૃથીરાજરાસો લખ્યો છે ને જે પૃથીરાજનો મિત્ર હતો તે તેનું મુડદું ન રઝળે માટે તેનું મોત આણવામાં સામેલ થયો હતો.

મદદથી ઈંગ્લંડની ગાદીનો દાવો કરવા ઊભો કીધો. પછવાડેથી જોને આર્થરને ખંજર મારી મારીનાખ્યો. જોન નોરમંડીનો ડ્યૂક એટલે ફ્રાન્સના રાજાનો ફ્યૂડલસેવક ને એણે ખૂન કીધું તે ઉપરથી ફ્રાન્સના રાજાએ પોતાના અમીરોની આગળ જવાબ આપવાને જોનને બોલાવ્યો. જોન ત્યાં ગયો નહીં ને નોરમંડી, આંજું, મેન, ટૂરેન એ પ્રગણાં ફ્રાન્સના રાજાની સત્તામાં ગયાં.

ઈ૦ સ૦ ૧૨૦૫માં ઈંગ્લંડનો મુખ્ય ધર્માધિકારી મરણ પામ્યો ને કાંટરબરીના સાધુઓએ પોપની આજ્ઞાથી જોનની મંજુરિયત લીધા વિના પોતાનામાંના એકને નીમ્યો. જોને તે સાધુઓને મઠમાંથી કહાડી મૂક્યા ને પોપે ક્રોધે ભરાઈ ઈંગ્લંડના ખ્રિસ્તીધર્મના ઉપાધ્યાઓને આજ્ઞા કીધી કે કોઈએ ધર્મક્રિયા કરાવવી નહીં;—એથી દેવળો બંધ રહ્યાં ને મુડદાંને ખાઈમાં ફેંકી દેવામાં અથવા ખેતરોમાં દાટવામાં આવ્યાં—ખ્રિસ્તી લોકને પણ માંસ ખાવાની, દાઢી મુંડાવવાની વગેરેની મના થઈ હતી. ઈંગ્લંડમાં શોક વ્યાપી રહ્યો ને લોક ત્રાસ પામી દુઃખી થયા. વળી પોપે જણાવ્યું કે જોન પદભ્રષ્ટ છે ને ફ્રાન્સના રાજાને ઈંગ્લંડનું રાજ આપવામાં આવશે. જ્યારે જોને ગભરાઈ માફ માગીને વર્ષે વર્ષે ખંડણી આપવી કબૂલ કીધી ત્યારે પોપે મનાહુકમ રદ કરી ધર્મક્રિયા પાછી ચાલતી કરી હતી. વળી જોને બમણા તમણા કર લેવા માંડ્યા તેથી અમીરો નારાજ થયા હતા. ફ્રાન્સમાં ઘણાંક ફ્યૂડલરાજ હતાં ને તે, ધારા રીતભાત હકની બાબતમાં એકએકથી થોડાં થોડાં જૂદાં પડતાં હતાં તેવું કંઈ ઈંગ્લંડમાં નહોતું—ઈંગ્લડમાં એક પણ પ્રગણું એવું નહોતું કે જોનનો હુકમ માની બીજાં બધાંને દુઃખમાં નાખે—સૌ પ્રજા સમાન સ્થિતિમાં હોવાથી એકસંપ હતી. બારનો તથા પાદરીઓ એઓએ એકઠાં મળી પોતાના તથા બીજી પ્રજાના દુઃખનો છેડો આણવાને કેટલીક બાબત લખી કહાડી તે ઉપર રાજાની સહી લેવાનો ઠરાવ કીધો. બારનો લશ્કર લેઈ લંડન પહોંચ્યા એટલે જોન ત્યાંથી નાઠો પણ પછી એણે ઈ૦સ૦૧૨૧૫ ના જૂનની ૧૫ મી તારીખે **'માગના ચાર્ટા'**—સનદપટા ઉપર સોગન લેઈ સહી કીધી. એ પટાના મૂળ આધારો ઉપરથી ઈંગ્લંડની રાજ્યવ્યવસ્થાનું—પ્રજામાન્ય રાજ્યસત્તાનું પાછળથી સારૂં સ્વરૂપ ઘડાયું. પછવાડેથી જોને તે પટો રદ કરવાને બહુ બહુ તદબીરો કીધી. બારનોએ નિરાશ થઈ ફ્રાન્સના રાજાના દીકરાને ઈંગ્લંડની ગાદીએ બેસાડવાને તેડાવ્યો ને એણે આવી લડી જોનને હરાવ્યો. જોન સ્કાટલંડ તરફ નાસતાં રસ્તે મરણ પામ્યો (૧૨૧૬). બારનોએ લૂઈને સમજાવી પાછો વીદાય કીધો ને જોનના નવ વર્ષના દીકરાને **હેનરીત્રીજો** એ નામ ધારણ કરાવી ગાદીએ બેસાડ્યો.

હેનરીની વતી **પેમ્બ્રોકનો અરલ ને હ્યૂબર્ટ** ડી બરો એ બે જણે રાજકારભાર ચલાવ્યો. પુખ્ત ઉમરે સત્તા પોતાને હાથ આવી તોપણ રાજા પોતાનાં સગાં સંબંધીઓની સલાહથી ચાલતો ને તેઓનેજ મોટા દરજ્જા આપતો. તેણે લોકને ઘણાક કરભારથી ચાંપી નાખ્યા ને પોતાના ભાઈ રીચર્ડ—કોરનવાલનો અરલ જે પછવાડેથી રોમનોનો રાજા થયો હતો તેની સાથે ભારે અણબનાવ રાખ્યો. ફ્રાન્સના રાજમામલામાં હાથ ઘાલી તેણે લડાઈઓ કીધી પણ બંને પ્રસંગે તે ફતેહ પામ્યો નહોતો. લીસ્ટરનો અરલ જે હેનરીની બેન સાથે પરણ્યો હતો તેણે બારનોને સાથે લેઈ

બંડ ઊઠાવ્યું ને રાજાને કેટલાક ધારા સુધારવાની ફરજ પાડી; પણ ૧૨૬૧ માં હેનરીએ પોતાની મંજુરીઅત રદ કીધી. ૧૨૬૪ માં બારનો ફરીથી હથિયાર ઊંચકી લડવા ઊભા થયા; રાજા ને તેનો ભાઈ રીચર્ડ એ પકડાયા. ૧૨૬૫ ની ૨૨ મી જાનેવારીએ ઇંગ્લંડના રાજાએ પ્રજાસભા * બોલાવી હતી તેમાં કલર્જી (ધર્મના ઉપાધ્યાય), બારન (અમીરો), દરેક પ્રગણામાંથી બબ્બે નૈટ ને દરેક કસબામાંથી બબ્બે બરજેસ હતા. પાટવી એડવર્ડે બંડખોરોને હરાવ્યા; લીસ્ટર કપાઈ પડ્યો ને હેનરી બંધીખાનેથી છૂટો.

એડવર્ડ ૧ લો ૧૨૭૨માં રાજા થયો. તે લડાઈનો હોંસીલો ને બુદ્ધિમાન હતો. તેણે (૧૨૮૩માં) વેલ્સની જીત કરી † ને (૧૨૯૬ માં) સ્કાટલંડ ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યાંના રાજાને કેદ કરી લંડન આણ્યો. બીજે વર્ષે સ્કાટલંડના લોકે બહાદુર **વાલેસ**ની સરદારી તળે રહી અંગ્રેજોને હાંકી કહાડયા. પછી સ્કાટલંડના રાજા બ્રૂસની સામાં લડવા જતો હતો તેવામાં એડવર્ડ મરણ પામ્યો (૧૩૦૭).

એડવર્ડ ૨ જો જનાની, બીકણ ને માનીતાઓને વશ હતો. તેણે ૧ લાખ લશ્કર લેઈ સ્કાટલંડ ઉપર ચઢાઈ કરી પણ બ્રૂસે ૩૦ હજાર લશ્કરવડે સ્ટરલિંગ પાસે **બાનકબરન** આગળ લડાઈ આપી અંગ્રેજોને હરાવ્યા, ને પોતાના દેશને સ્વતંત્ર કીધો (૧૩૧૪). એડવર્ડ વહાણમાં બેસી પોતાનાં રાજ્યમાં નાસી આવ્યો. તેણે પોતાના માનીતા **સ્પેનસર**ને વધારવાને બીજા ઉમરાવોની જાગીરો છીનવી લીધી. એઓએ બલવો ઊઠાવ્યો ને રાણી **ઈસાબેલા**એ પોતાના ભાઈ **ચાર્લસ ૪ થા**ને ખબર કરી ફ્રાન્સથી લશ્કર મંગાવ્યું. સ્પેનસરને ફાંસી દેવામાં આવી ને રાજાને કેદ કરી રીબાવીને મારી નાખવામાં આવ્યો.

એડવર્ડ ૩ જો ૧૩૨૭માં ગાદીએ બેઠો. તેણે ૧૩૩૧ માં **માર્ચના અરલ મોરટિમર**ને ફાંસી દીધો ને પોતાની મા ઈસાબેલાને કેદ કીધી. (તે કેદમાંજ મરી ગઈ હતી). સ્કાટલંડના બ્રૂસના મરણ પછી એડવર્ડે સ્કાટલંડ જીતવાનો ઉદ્યોગ ચલાવ્યો ને ૧૩૩૩ માં મોટું લશ્કર લેઈ સ્કાટલંડ ઉપર ચઢાઈ કીધી ને **હાલિડન હિલ** નામની ડુંગરી ઉપર લડાઈ થઈ તેમાં તેણે શત્રુનાં ૩૦ હજાર લશ્કરને કાપીનાખી મોટી જીત મેળવી (૧૩૩૩માં). પછી તેણે ફ્રાન્સને માટે તૈયારી કરી. **સ્લ્યુઇસ** આગળ વહાણની લડાઈ થઈ તેમાં ફ્રાન્સે ઘણાંક વહાણ ને ૨૦ હજાર માણસ ખોયાં (૧૩૪૦).

એડવર્ડે ઈસાબેલાના (ફ્રાન્સના ચાર્લસ ચોથાની બેનના) દીકરા દાખલ ફ્રાન્સની ગાદીનો દાવો કરી પારિસ લગી જઈ પહોંચી **ક્રેસી** ગામમાં છાવણી કરી. ફ્રેંચ રાજા **ફીલપ** ૧ લાખ ૨૦ હજાર લશ્કર લેઈ સામો આવ્યો તેને એડવર્ડે પોતાના ૩૦ હજાર લશ્કરથી હરાવ્યો (૧૩૪૬); ને ઘેરો ઘાલી બીજે વર્ષે **કાલેસ** શહેર લીધું. અંગ્રેજી લશ્કર ફ્રાન્સમાં છે એ લાગ જોઈ સ્કાટલંડનો ડેવિડ ઇંગ્લંડ ઉપર ઊતર્યો હતો પણ એડવર્ડની રાણી ફીલિ-

* એ સભા તે **પાર્લેમેંટનું** મૂળ મંડાણ સમજવું.–હાલમાં સરદારસભા ને લોકસભા એમ બે જૂદી સભાઓ મળીને પાર્લેમેંટ કહેવાય છે તેની સ્થાપના ૧૩૩૯–૧૩૪૩ માં થઈ હતી.

† એડવર્ડે વેલ્સની જાગીર પોતાના પાટવીને આપી હતી તે પરથી ઇંગલંડના રાજાઓના પાટવીઓ પ્રિન્સ આફ વેલ્સ કહેવાય છે. યૂરોપમાં તોપગોળા વપરાતા થયા તે ક્રેસીની લડાઈના વખતથી.

પાએ તેને હરાવી કેદ કર્યો હતો. ફ્રાન્સના રાજા સાથે કોલકરાર થયા ને સાત વર્ષ લડાઈ બંધ રહી. ૧૩૪૯માં મરકીએ યૂરોપના ઘણાખરા દેશમાંથી તીજે હિસ્સે વસ્તી ઓછી કરી નાખી-લંડનમાંથી ૫૦ હજાર માણસ ઓછાં થયાં હતાં. ૧૩૫૬ માં પાછી લડાઈ જાગી. એડવર્ડના પાટવીએ (કાળું બખતર પહેરવાના શોખથી તે બ્લાકપ્રિન્સ—કાળો રાજકુંવર કહેવાતો) આઠ હજાર લશ્કરથી પોઈટીઅર્સ આગળ ફ્રેંચનું ૬૦ હજાર લશ્કર હરાવ્યું ને રાજા જોનને કેદી કીધો. બ્લાકપ્રિન્સે પોતાના કેદીને ઠાઠથી લંડન લેઈ જઈ ઘણાં સુખમાનથી રાખ્યો હતો.

પછી બ્લાકપ્રિન્સનું મરણ થયું; ને તેના હૈયાશોકથી એડવર્ડ રાજા વર્ષ પછી મરણ પામ્યો (૧૩૭૭). એડવર્ડ રાજા પોતાની સુંદર, શૂરી ને વેપાર ધંધાને ઉત્તેજન આપનારી ફીલિપા સાથે ને બ્લાકપ્રિન્સ જેવા પુત્ર સાથે શિવલરીના નૈટરૂપે પ્રતાપી શોભ્યો.* તેમ પાર્લેમેંટે પોતાના હક પંદરવાર તેની પાસે મંજુર કરાવી રાજનું બળ વધાર્યું. એડવર્ડ જ્યારે ત્યારે બેઅદલ ને ભારે ખરચની લડાઈઓ કરવાને પાર્લેમેંટ પાસે નાણાં માગતો અને પાર્લેમેંટ રકઝકથી નાણાં આપતી પણ પ્રસંગે પ્રસંગે સનદપટા ઉપર સહી કરાવી લેતી. બ્લાકપ્રિન્સ ઈંગ્લંડ આવ્યા પછી ફ્રાન્સમાંના પ્રગણાં પાછાં ફ્રેંચ રાજાના તાબામાં ગયાં; માત્ર કાલેસ, બોર્ડો, બયોન, બ્રેસ્ટ, ચેરબુર્ગ એ શહેરો અંગ્રેજી સત્તામાં કાયમ રહ્યાં. એડવર્ડના ઉપરથી સૌની પ્રીતિ ઊતરી ગઈ હતી ને મરતી વેળા પાદરી શિવાએ બીજું કોઈજ તેની પાસે નહોતું. તે ને બ્લાકપ્રિન્સ પ્રસંગે અતિક્રૂર હતા તોપણ તેઓ બીજી વાતે બહુ સદ્ગુણી હતા. તેના રાજમાં પાર્લેમેંટ હરવર્ષે મળતી; ઊનનો વેપાર વધ્યો; વિદ્વાનોને આશ્રય મળ્યો; ઓક્સફર્ડની પાઠશાળાને કેટલાક હક મળ્યા; નોરમન તથા સાકસન એવો ભેદ લોકમાંથી ટળ્યો; અને સૌની એક ભાષા ને એક સરખી રીતભાત થઈ;—એડવર્ડના હુકમથી સરકારી કામમાં ફ્રેંચ શબ્દ બહુ વપરાતા બંધ થયા. એ કાળથી આંગ્લો સાકસન—અંગ્રેજી ભાષાનું સ્વરૂપ ઘડાવા માંડયું—ચોસરે અંગ્રેજીમાં કવિતા લખી.

ઈ૦ સ૦ ૧૩૭૭ માં બ્લાકપ્રિન્સનો અગિયાર વર્ષનો કુંવર રીચર્ડ ૨જો એ નામે ગાદીએ બેઠો—લાંકાસ્ટર, યોર્ક ને ગ્લોસ્ટર અહીંના ડયૂકોએ રાજકારભાર ચલાવ્યો. એઓના ટંટા બખેડાથી ઘણુંક નાણું ખરચાઈ ગયું. પંદર વર્ષની વયથી ઉપરનાં દરેક સ્ત્રી-પુરુષ ઉપર અરધા રૂપિઆ જેટલો વેરો નાખવામાં આવ્યો. ગરીબલોકને તે વેરો આપવો બહુ કઠણ લાગ્યો; ને તેઓએ વોટ ટૈલર નામના લુહારની ઉસ્કેરણીથી મોટું બંડ ઊઠાવ્યું (૧૩૮૧). ૧ લાખ લોક પોકાર કરતા લંડન ગયા. ટૈલર તરવાર દેખાડી ધમકાવતો હોય તેમ બોલતો હતો તેઉપરથી લંડનના મેઅરે તેને સોટો માર્યો ને રાજાના એક નૈટે તેને તરવારથી કાપી નાખ્યો. બંડ ઊઠાવનાર લોકે ગુસ્સાનો પોકાર કરી કામઠી ચઢાવી. સોળવર્ષના રીચર્ડે તેમને કહ્યું કે આકળા કેમ પડો છો, આવો મારી પાછળ; ને પછી એક ખેતરમાં જઈ રાજાએ લોકનાં માગ્યા

* એકવાર નાચમાં સાલીસબરીની કોંટેસના પગનાં મોજાંનો ગારટર-બંધ પડી ગયો હતો તે એડવર્ડે ઊંચકીને આપ્યો હતો—કહીને કે 'જે ભુંડું વિચારે તેનું ભુંડું થાઓ.' એ પ્રસંગ ઉપરથી ગારટર નૈટની શિવલરી કહેવાઈ છે-(૧૩૪૭).

પ્રમાણે લખી આપી સૌને પોતપોતાના ગામ તરફ વેરાતા કીધા. પછવાડેથી રીચર્ડે તે લોકમાંના ઘણાકને ફાંસી દીધા.

રીચર્ડ મોજશોખમાં ગુલતાન રહેતો ને અપાત્ર સાથીઓના ઉપર મહેરબાન થતો; રાજકારભારમાં લગાર પણ મન ઘાલતો નહીં; ને કારભારીઓ ઈચ્છા પ્રમાણે વર્ત્તતા ને લોકના ઉપર જુલમ કરતા. તેણે લાંકાસ્ટરના ડયૂકના દીકરા હેનરીને રાજ બહાર રહેવાનો હુકમ કર્યો હતો પણ તે પોતાના બાપનાં મરણ પછી તેનો વારસો લેવાને ઈંગ્લંડ આવ્યો. ઈંગ્લંડનું લશ્કર તેને મળી ગયું ને પાર્લેમેંટે રીચર્ડને પદભ્રષ્ટ ઠેરવ્યો. હેનરી રાજા થયો (૧૩૯૯) અને રીચર્ડ કેદખાનામાં સખતી વેઠી મરણ પામ્યો (૧૪૦૦).

સ્પેન.

સ્પેનમાં કાસ્ટીલ તથા લીઓનનો **આલફોન્સો ૬ ઠો** એણે મુસલમાન પાસેથી ટોલિડો લીધું (૧૦૮૫) અને **આરેગોનના આલફોન્સો ૧ લાએ** ઈબ્રો નદી લગી ફતેહ મેળવી ને **સારાગોસા** જીતી એને પોતાની રાજધાની કીધી (૧૧૧૮). લીઓનના આલફોન્સો ૬ ઠાએ ૧૦૯૫ માં પોતાની દીકરી બરગંડી રાજકુળના **હેનરી** નામના નૈટને પરણાવી હતી ને પહેરામણીમાં જેટલો પ્રદેશ તે મૂર પાસેથી જીતે તેટલાની હાકમી તેને આપી હતી ને એ હકથી હેનરી પોર્તુગલનો કૌંટ થયો હતો. હેનરીનો દીકરો કૌંટ આલફાન્સો એણે મૂર હાકેમોનાં એકઠાં મળેલાં લશ્કરને હરાવ્યું ને તેનાં પોતાનાં લશ્કરે તેને પોર્તુગલનો રાજા કરી થાપ્યો (૧૧૩૯)—તેનું રાજ મિન્હો ને ડૌરો એ બે નદીની વચમાંના પ્રદેશનું હતું. ૧૧૪૭ માં તેણે **લીસબન** શહેર લીધું હતું ને ૧૧૮૫ માં મરતી વેળા પોતાનો દીકરો **સાંકો ૧ લો** એને ગાદી સોંપી હતી.

અગિયાર બાર એ શૈકામાં ખ્રિસ્તી ને મુસલમાન રાજાઓ વચ્ચે ઘણું ખરૂં લડાઈઓ ચાલ્યાં કરતી. તેરમા શૈકામાં ૧૨૩૦ માં લીઓનનો **ફરડિનાંડ ત્રીજો** એણે કાસ્ટીલને પોતાના રાજ સાથે જોડી નાખ્યું; ૧૨૩૮ માં **મહંમદે** ગ્રાનેડાનું મુસલમાની રાજ થાપ્યું; આરેગોનના **પીટર ત્રીજાએ** (૧૨૭૬) સીસિલીના રાજાની દીકરી સાથે પરણેલો તે સંબંધે તે ટાપુ પોતાનો કર્યો. ચૌદમા શૈકામાં કાસ્ટીલના **આલફોન્સો ૧૧ માએ** મૂર લોકની સામાં લડી મોટી જીત મેળવી (૧૩૪૦). એ ૧૩૫૦ માં મરકીના રોળમાં મૂઓ ત્યારપછી **પીડરો નિર્દય** એણે ૧૩૬૯ સૂધી રાજ કીધું ને પછી **હેનરી બીજો** ગાદીએ બેઠો. એણે પોર્તુગલના કાફલાને હરાવ્યો ને ઈંગ્લંડના કાફલાઓને હરાવ્યા હતા (૧૩૭૦–૧૩૭૧). આરેગોનના **જેમસ બીજાએ** સીસિલી ટાપુ ખોએલો તેના બદલામાં સારડિનિયા ટાપુ મેળવ્યો (૧૩૨૫); ને એ ઉપરથી આરેગોનના રાજાઓને જીનોવાના પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સાથે જ્યારે ત્યારે લડાઈઓ ચાલ્યાં કીધી. પોર્તુગલમાં **ડાયોનિશિયસ પ્રમાણિક** ઉપનામનો હતો (૧૨૭૯–૧૩૨૫) તેણે એક પાઠશાળા થાપી, ખેતી વેપારને અને વહાણની તેમ બીજી વિદ્યાઓને ઉત્તેજન આપ્યું. ૧૩૮૩ માં આલફાન્સો ૧ લાના વંશની સમાપ્તિ થઈ;–છેલ્લા રાજા ફર્ડિનાંડે પોતાની રાખેલીની દીકરીને કાસ્ટીલના જોન સાથે પરણાવી હતી ને તેને દીકરો અવતરે તે રાજ કરે એવું ઠેરવ્યું હતું; એમ છતાં, તેનાં મરણ પછી તેનો એક ભાઈ ડોન જોન ગાદી ઉપર બેઠો. કાસ્ટીલના રાજાએ

લીસબનને ઘેરો ઘાલ્યો પણ ૧૩૮૫ માં **જોન** પોર્ટુગલના દરબારી લોકના સમ્મતથી રાજા ઠર્યો ને તેણે દુશ્મનોને પોતાના રાજમાંથી હાંકી કહાડયા.

ફ્રાન્સ.

રોબર્ટ પછી હેનરી ને એના પછી ફીલિપ ને એના પછી લૂઈ (જાડો) ગાદીએ બેઠો (૧૧૦૮ માં). એ વખત ફ્રાન્સનું રાજ ઘણુંજ નાનું હતું—**પારિસ, ઓરલિયન્સ, બૂરજિસ** અને એ શહેરોને લગતો અથવા પારિસ તથા તેની આસપાસનો ૬૦—૭૦ મૈલ લગીનો પ્રદેશ એટલુંજ હતું. લૂઈના વખતથી ફ્રાન્સ ઈંગ્લંડ વચ્ચે લડાઈઓ જારી થઈ. લૂઈને જ્યારે ત્યારે પોતાના અમીરોની સામાં થવું પડતું;ને તેમાં તેને પાદરીઓએ સારી મદદ આપી હતી તેથી તેના મરતાં પહેલાં થોડુંક આગમચ તેની હાક પીરીનીઝ સુધી વાગી હતી. તે ૧૧૩૭ માં મૂઓ ને તેના દીકરા **લૂઈ ૭ માએ*** જર્મનીના મહારાજા **કોનરાડ ૩ જાને** મળીને ક્રૂસેડ ઊભી કરી પણ તેમાં તે બંને ફતેહ પામ્યા નહીં.

ઈ૦ સ૦ ૧૧૮૦ માં **ફીલિપ ઓગસ્ટસ** રાજા થયો. તેણે લોભ ને ખંધાઈથી પોતાના અમીરોના તાબાના મોટા મોટા પ્રદેશ પોતાની સત્તામાં આણ્યા—નોરમંડી, આંજુ, મેન એ પ્રગણાં પોતાનાં રાજમાં જોડયાં. ફીલિપે ખ્રિસ્તીઓને યાહુદીઓનાં કરજમાંથી છોડવ્યા ને પછી યાહુદીઓને પારિસમાંથી કહાડી મૂકયા. ઈ૦ સ૦ ૧૨૨૩ માં લૂઈ આઠમો ગાદીએ બેઠો તે ફ્રાન્સની દક્ષિણમાં **આલબીજેન્સિઝ** ખ્રિસ્તીઓની સામાં લડવામાં રોકાયો હતો. ઈ૦ સ૦ ૧૨૨૬ માં **લૂઈ નવમો-સેંટ** અગિયાર વર્ષની ઉંમરે રાજા કહેવાયો. રાજકારભાર તેની મા કરતી. તેનાં રાજનાં પહેલાં પંદર વર્ષમાં તો તેના હઠીલા અમીરોએ પોતાની સ્વતંત્રતા મેળવવાને બહુ બહુ ફાંફાં માર્યાં પણ લૂઈની માએ તેમના ઉપર ફતેહ મેળવી. પછી લૂઈએ મધ્યમવૃત્તિ રાખીને ન્યાયબુદ્ધિથી રાજ ચલાવી પોતાનો પ્રતાપ દેખાડયો. તેણે ગીએન પ્રગણું ઈંગ્લંડના **હેનરી ૩ જાને** આપીદેઈ લડાઈઓ થતી અટકાવી ને ફ્યૂડલ ધારાનો સંગ્રહ કરી અમલમાં આવતો કીધો કે જેથી પ્રજાના હકનું રક્ષણ થવા માડયું. તે પોતાની મા પ્રત્યે અતિમાનવિવેકે વર્ત્તતો ને તે બહુજ ધર્મપ્રેમી હતો તેથી તેણે બે ક્રૂસેડ કરી; છેલ્લીમાં તે ટ્યુનિસને ઘેરો ઘાલતાં ૧૨૭૦ માં મરણ પામ્યો. રાજા ફીલિપ ૩ જાએ પાંચેક અમીરોની જાગીર પોતાનાં રાજમાં જોડી. ૧૨૮૫ માં **ફીલિપ ૪ થો ખૂબસુરત** રાજા થયો તે જાલમ લૂટારો ને લોભી હતો. તેણે પણ કેટલીક જાગીર પોતાનાં રાજમાં આણી. એડવર્ડ ૧ લો સ્કાટલંડ સાથે ગુંથાયલો હતો તેનો લાભ લેઈ તેણે **ગીએન** તથા **ગાસકની** એ પ્રગણાં જીતી લીધાં હતાં. તેણે સિક્કાઓનું મૂલ ઘટાડેલું, પાદરીઓ સાથે ટંટા કીધેલા ને દુશ્મન અમીરો વેર લેવાને ઝઝુમી રહેલા તેવા સંકટમાં (પોપની સામાં પોતાના મતને પુષ્ટી મળવાને) **સ્ટેટસ જેનરલની**—સઘળા વર્ગના લોકની સભા બોલાવી હતી. ૧૩૦૨ માં તેણે ફ્લાંડર્સ ઉપર હુમલો કરી લડાઈ કીધી પણ તેમાં તે હાર્યો હતો ને ૧૩૦૫ માં તેઓનું સ્વતંત્રપણું તેને કબૂલ રાખવું

* એની રાણી એલીએનોર પાલેસ્ટૈન ગઈ હતી ને કોઈ તુરક સાથે લાગી હતી. લૂઈએ તલાક આપ્યા પછી તે ઈંગ્લંડના **હેનરી બીજાને** પરણી હતી.

પડયું હતું. તેણે ટેમ્પલર શિવલરીના ઘણાક નૈટોને જીવતા બાળી મૂકયા ને તેઓની જમીન મિલકત સેંટજોનના હોસ્પિટાલર નૈટોને આપી (૧૩૧૨). રાજાએ લોકના ઉપર કર મૂકવાને બીજીવાર સ્ટેટસ જેનરલની સભા બોલાવી હતી—૧૩૧૪.

પછી લૂઈ ૧૦ મો (૧૩૧૪), ફીલિપ પાંચમો (૧૩૧૬), ચાર્લસ ખૂબસુરત (૧૩૨૩) ને ફીલિપ છઠ્ઠો (૧૩૨૮) એ રાજા થયા. એ છેલ્લો ક્રેસીની લડાઈ કરી ૧૩૫૦ માં મૂઓ ને તેનો દીકરો જોન એણે પોઈટીઅર્સની લડાઈ કરી દુર્દશા ભોગવી. અમીરોનો જુલમ ને તેઓનો ધિક્કાર ગામડીઆઓથી સંખાયો નહીં ને એઓએ ૧૩૫૮ માં બલવો કીધો ને ભયંકર ઘાણ વાળ્યો. એ બલવો જાકેરીને નામે ઓળખાયછે.;—એઓએ ૨૦૦ કિલ્લાને બાળીનાખ્યા,ને તેમાંનાં માણસોને વાઢીનાખ્યાં ; પછી અમીરો ઊલટયા ને એઓએ ગામડીઆઓને કાપીનાખ્યા ; એમ લોહીની રેલરેલા થઈ રહી. જોનનો દીકરો ચાર્લસ પાંચમો ડાહ્યો (૧૩૬૪) ફ્રાન્સનાં રાજ્યને ઉંચી સ્થિતિમાં આણવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો તેવામાં તે ૧૩૮૦ માં મરણ પામ્યો. ચાર્લસ છઠ્ઠો બાળક હતો તેથી તેના ત્રણ કાકા—આંજુ બેરી ને બર્ગંડીના ડ્યૂક કારભાર કરતા ને અતિસેં કરવેરા મૂકી લોકને હેરાન કરતા. ચાર્લસે રાજસત્તા પોતાને હાથ લીધી ત્યારે પણ તેના પ્રધાનોએ લોકના ઉપર જુલમ કીધો. થોડી વાર પછી (૧૩૯૩માં) ચાર્લસ ઘેલો થયો તે પાછો ઠેકાણે આવ્યોજ નહીં ને જૂના કારભારીઓ પાછા રાજમાં સત્તા ચલાવવા લાગ્યા.

હવે ફ્રાન્સનાં રાજ્યની અંતરસ્થિતિ જોઈએ:-અગિયારમાં શૈકામાં ફ્યૂડલ રાજ્યવ્યવસ્થા પૂરી સબળ હતી—લોક અમીરોના ગુલામ બની રહ્યા હતા ને તેઓના ઝાંસેલા તુકડા ખાતા. જેમ અમીરો જંગલી બળે લોકને લૂટતા તેમ પાદરીઓ ધર્મભય બતાવી લૂટતા; ન્યાય તો હતોજ નહીં; અમીરો માહોમાંહે લડતા; ખ્રિસ્તી સાધુઓનું જોર બહુ હતું; તેઓ પોપનોજ હુકમ માનતા, રાજા કે અમીર કોઈને ગાંઠતાં નહીં. બારમા શૈકાના આરંભમાં ફ્રાન્સના રાજાના તાબાના મુલખમાં જે શહેર કસબા હતા ત્યાંના લોકે અમીરોના અથવા પાદરીઓના જુલમથી કંટાળી બલવા ઊઠાવ્યા હતા ને રાજા અશકત હતા તેથી તેણે કેટલાંક શહેરોને પોતાનો બચાવ પોતેજ કરવો એવી છૂટ આપી હતી; ને એ ઉપરથી માત્ર તેજ શહેરો સ્વતંત્રતા ભોગવતાં થયાં હતાં. વળી કેટલીક નિશાળો મંડાઈ હતી ને ત્રણ હજાર વિદ્યાર્થીઓ આબેલર્ડનાં ભાષણો મેદાનમાં સાંભળતા. મહેલમાં ને કિલ્લાઓમાં શિવલરીની નીતિ પ્રકાશી રહી હતી—ને ટ્રોબેડર કવિયો* પ્રેમ તથા સૌંદર્યને ગાતા હતા. ફીલિપ ઓગસ્ટસે પગાર આપી પાયદલ લશ્કર રાખ્યું તેથી પણ ફ્યૂડલ રાજ્યવ્યવસ્થાને થોડોક ધોકો લાગ્યો. ક્રૂસેડમાં ગએલા લોક એશિયામાંથી કોઢનો રાગ લાવ્યા હતા ને ચેપી રોગતો દુકાળની પેઠે સાધારણ હતો. લડાઈઓ હંમેશ ચાલ્યાં કરતી ને વચમાં વચમાં ખેતી બંધ પડતી તેથી દુકાળ ને મરકીમાં લોકનો ઘાણ વળતો.

તેરમાં શૈકામાં લૂઈ નવમાએ ન્યાયનું બળ દેખડાવી ફ્યૂડલ મંડળનું બળ તોડયું—તેણે લોહીનો છાંટો પાડયા વગર ઘણાંક પ્રગણાં રાજ્યમાં જોડયાં; તેણે અમીરોના ઠઠામાં પડી

*પ્રોવેન્સમાં—ફ્રાન્સની દક્ષિણે ને ઇટલીની ઉત્તરે અગિયારમાં શૈકાથી તે તેરમાંની આખર સૂધી ઘૂમ્યા હતા.

નિષ્પક્ષપાત રહી તેઓનું પરસ્પર સમાધાન કરાવ્યું; તેણે નિશ્ચયથી પણ તેમ પોપનું માન શાખીને રાજાના હકનો બચાવ કીધો ને ૧૨-૬૮ થી ફ્રાન્સના ધર્મોપાધ્યાયને પોપથી કેટલીક વાતે સ્વતંત્ર કીધા; તેણે ફ્યૂડલ ધારાના સંગ્રહને યોગે પોતાના તાબાના રાજ-માંથી ઘણોક બખેડો ઓછો કીધો ને અદલ ઈનસાફના કાયદા બતાવ્યા—મિલકત જપત કરવાનો ધારો કરી કુટુંબની વઢવાડો બંધ કરી; કેટલાક અમીરોએ પોતાના પ્રદેશમાં પોતાના સિક્કા ચલાવ્યા હતા તેનો અટકાવ કીધો; સાચાંજૂઠાંનો ઈનસાફ બે જણ પોત-પોતાનાં શસ્ત્રથી લડી પોતેજ કરતા તે બંધ પાડયા; પાદરીઓની સત્તા વિષે નિયમ કર્યા; કેટલીએક સરકારી કામકાજની મંડળીમાં શહેરોમાંના કેટલાક જણને બોલાવવાનો ચાલ કહાડયો. ફીલિપની સ્ટેટસ જેનરલની સભાથી લોકને રાજકાજમાં મત આપવાનો હક મળતો થયો. ચૌદમાં શૈકામાં કેટલાક ગુલામ ગામડીઆઓને કેટલાક હક મળતા થયા; રાજમાં રાજાની નહીં પણ સ્ટેટસ જેનરલ સભાની સત્તા વધી હતી; પણ વળી પાછી રાજાઓની સત્તા પ્રબળ થઈ હતી.

જર્મની.

માંહોમાંહે લડાઈ ચાલ્યા પછી ફીલિપનું ખૂન થયું ને ઓથો ૧૨૧૮માં મરણ પામ્યો ત્યાર પછી ફ્રેડરિક એકલો જર્મનીનો સ્વતંત્ર રાજા થયો. ક્રૂસેડમાં જવાનું પોપની આગળ કબૂલ કીધેલું છતાં પછવાડેથી તેણે આનાકાની કીધી તે ઉપરથી પોપ ગ્રેગરી ૯ માએ ફ્રેડરિકને ખ્રિસ્તીમંડળ બહાર કરવાનો ડર દેખાડયો. ફ્રેડરિકે હિંમતથી હુકમ કીધોકે ધર્મગુરુઓએ પોતાના ધર્મનાજ કામકાજમાં મચ્યાં રહેવું, બીજી આડી ખટપટમાં પડવું નહીં. ગ્રેગરીએ જણાવ્યું કે તે રાજપદને પાત્ર નથી. એમ રાજા તથા પોપ વચ્ચે અણબનાવ થએથી ઈટલીમાં લડાઈ ને કાપાકાપી ચાલી, સામસામાં ઝેર દેવાયાં, ને ખૂન થયાં. પછી ફ્રેડરિકે જરૂસલેમ જવું નક્કી કીધું; પણ પોપે કહ્યું કે પ્રાયશ્ચિત્ત લીધાવિના તેનાથી જવાય નહીં. ફ્રેડરિક પોપની અવજ્ઞા કરી ચાલ્યો ને આગળ જેઓ ફાવ્યા હતા તેના કરતાં વધારે ફતેહમંદ થયો—જરૂસલમ તથા તેને લગતો પ્રદેશ એ ઈજીપ્ટના સુલતાને ફ્રેડરિકને હવાલે કીધાં. ૧૨૩૦ થી તે ૧૨૩૮ લગીમાં જર્મનીમાં ઉદ્ધત ફ્યૂડલ સેવકોએ બખેડા મચાવ્યા હતા અને પોપની ઉસંકેરણીથી લોમ્બર્ડીના શહેરોએ લડાઈ ચલાવી હતી; ને રાજકુંવર હેનરીએ બલવો ઊઠાવ્યો હતો પણ તે સૌની સામાં થઈને ફ્રેડરિકે સઘળી જગાએ ફતેહ મેળવી. તો પણ, પોપે પોતાનો મમત મૂકયો નહોતો ને તેણે તેને ખરેખરો ખ્રિસ્તીમંડળ બહાર કીધો (૧૨૩૯); ને તે પતિતની સામાં સૌ ખ્રિસ્તી રાજાઓએ ક્રૂસેડ કહાડી લડવું એવું જાહેર-નામું કર્યું (૧૨૪૦). ગ્રેગરી પછી સિલેસ્ટૈન ને ઇનોસેંટ ચોથો એ બે જણે પણ ફ્રેડરિકનો કેડો ન મૂકયો. ઈનોસેંટ (૧૨૪૫માં) ફ્રેડ-રિકને રાજપદભ્રષ્ટ કીધો; લશ્કરે બલવા ઊઠાવ્યા ને ફ્રેડરિક પારમા આગળ હાર્યો. પછી તે નેપલ્સ જઈ લશ્કર ઊભું કરતો હતો તેવામાં તે તાવ લાગુ પડવાથી ૫૭ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો ૧૨૫૦. ફ્રેડરિક ઘણો બુદ્ધિમાન ને વિદ્યાને આશ્રય આપનારો હતો.

ઈ૦ સ૦ ૧૨૫૦ થી તે ૧૨૭૨ સુધી જર્મનીમાં કોઈ રાજાની ખરેખરી સત્તા નહોતી —તે કાળાંતર રાજા વિનાનો કહેવાય છે. નાના નાના રાજાઓ એકબીજા સાથે લડતા તે-

વામાં વેપારના મોટાં શહેરોની સત્તા ધીમે ધીમે વધ્યાં કરતી હતી. તે શહેરોએ પોતાનાં રક્ષણને માટે પરસ્પર સંપ કરી રાખ્યો હતો— ૧૨૪૧ માં લ્યૂબેક ને તેની પડોશનાં શહેરો બાલટિક સમુદ્રના ચાંચિયાઓથી પોતાનું રક્ષણ કરવાને એક સંપ થયાં હતાં; દેશાવરોમાં તેઓએ વખાર રાખી હતી; લ્યૂબેક, કોલોન, બ્રંઝવિક ને ડાંટઝિક એ શહેરો આગળ પડીને વહિવટ ચલાવતાં.*

ઈ૦ સ૦ ૧૨૭૩ માં **હાપ્સબર્ગનો રોડોલ્ફ** એ રાજા ઠર્યો. તે શક્તિમાન ને સમજુક રાજાએ પોતાનાં રાજ્યમાં ઠામઠામ ફરી ઘટતો બંદોબસ્ત કરી સલાહસુખ થાપ્યું. બોહીમીઆના રાજાએ બલવો કરેલો તેને હરાવ્યા પછી રોડોલ્ફે **ઓસ્ટ્રિયા, સ્ટીરિયા, કારનિઓલા** એ પ્રગણાંનું **ડ્યૂકડમ** (જાગીર ને હાકમી) પોતાના દીકરા આલબર્ટને આપ્યું (૧૨૮૩ માં). **રોડોલ્ફ** ૧૨૯૧ માં મૂઆ પછી બીજે વર્ષે એક બીજાને રાજા ઠેરવવામાં આવેલો પણ ૧૨૯૮ માં આલબર્ટે તેનો અંત આણી પોતે મહારાજપદ ભોગવ્યું હતું. પછી લકસમબર્ગનો હેનરી (૧૩૦૯), **બવેરીઆનો** લૂઈ (૧૩૧૪), **બોહીમીઆનો ચાર્લસ ૪ થો** (૧૩૪૭), ને **વેનસેસલેઅસ** (૧૩૭૮) એ-ઓએ અનુક્રમે જર્મનીનું રાજ કીધું હતું.

બારમા શૈકાની પહેલાં **સ્વીટઝરલંડના** થોડોક પ્રદેશ **સ્વેબિયાના**, કેટલોક **આરલસના** ને કેટલોક બ્લાકના તાબામાં હતો. તે સઘળા તાલુકા સમૂહ રૂપે જર્મનીના મહારાજમાં ગણાતા પણ કેટલીક જાગીરો આસ્ટ્રિયા વાળા અમીરની હતી. તેરમા શૈકાના અંતમાં આસ્ટ્રિયાના ડ્યૂકના તાબાનો હાપ્સબર્ગનો મહાલ કૌંટ રોડોલ્ફની સત્તામાં હતો ને એ સ્વીટઝરલંડમાં મોટી સત્તા ધરાવતો હતો. તેનો દીકરો આલબર્ટ જર્મનીનો મહારાજા થયો હતો તેથી તેણે જર્મનીનાં રાજમાં ગણાતાં પ્રગણાંમાંના કેટલાંકને આસ્ટ્રિયા તાબા સાથે ભેળી નાખવાનો ઉદ્યોગ ચલાવ્યો હતો; ને તે ઉપરથી સ્વીટઝરલંડના પહાડી લોકે બલવો ઊઠાવી જર્મનીના જુલમગાર અમલદારોને† હાંકી મહેલ્યા હતા (૧૩૦૮ માં). આસ્ટ્રિયાના લોકે પોતાનું ઉપરીપણું જાળવવાને લડાઈઓ કરી પણ **મોરગારટનની** લડાઈમાં હાર ખાધી; ને થોડાંક પ્રગણાંઓ સ્વતંત્ર થયાં (૧૩૧૫). આસ્ટ્રિયનોએ કેડો ન મૂકયો પણ ૧૩૮૬ ની

* એ શહેરોના આબાદાની ત્રણ શૈકા સૂધી ચાલી હતી. તેઓએ પાછલા રાજાઓ પાસે પોતાના હકની મંજુરીઅત લીધેલી તે સંબંધી કેટલુંક દફતર ચાર્લસ પાંચમાના એક અમલદારે સંતાડ્યું હતું; ને તે ઉપરથી તેઓએ મહારાજાનું ભય ન રાખતાં તેને મરણતોલ માર મરાવ્યો હતો. તે શહેરોએ સ્વીડનના રાજાને ગાદી ઉપરથી ઊઠાડી મહેલી બીજા એકને બેસાડ્યો હતો. તે શહેરના વેપારીઓની દોલત એટલી બધી હતી કે એક પ્રસંગે **બ્રોજ**–નામમાં લોકના છૈરાં બૈરાંને પોતાના કરતાં વધારે સણગારયલાં જોઈ, ન, ખમાયાથી ફ્રાન્સની રાણી દલગીર થઈ ત્યાંથી ઊઠીને ચાલી ગઈ હતી.

† **જેસ્સલર** ગવરનરે **યુરી** શહેરના બજારમાં એક લાકડી ઉપર ટોપી મૂકી એને નીચાંવળી સલામ કરવાનો લોકને હુકમ આપ્યો હતો. **ટેલ્લ** નામના શખ્સે સલામ ન કીધી તે ઉપરથી તેને કેદ કરી હોડીમાં બેસાડી સરોવર પાર લેઇજતા હતા તેવામાં તોફાન થઈ આવ્યું ને તે જાણીતા પાસે હોડી હંકારવાને તેની બેડી કહાડી નાખવામાં આવી કે ટેલ્લ કૂદી પડી નાઠો; ને પછી કેટલેક દહાડે તેણે પોતાના દુશ્મનને તીર મારી પૂરો કર્યો હતો. **ટેલ્લ દેશાભિમાની** એ ઉપનામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે.

સેમ્પાકની લડાઈ પછી તેઓએ આશા છોડી. (પછી ઈ૦ સ૦ ૧૪૯૯માં બાસલેમાં થએલા કોલકરારથી સ્વીટઝરલંડનું સ્વાધીનપણું સંધે કબૂલ રાખવામાં આવ્યું હતું).

ઈટલી.

તેરમાં શૈકામાં ઉત્તર ઈટલીમાંના પ્રજાસત્તાક રાજ્યોએ જર્મનીના ફ્રેડરિક બીજાને પોતાનો મહારાજા કબૂલ રાખ્યો નહોતો અને એ ઝગડો ધર્મગુરૂ પોપ એઓએ વધાર્યો હતો. પછી જે ઝગડા ચાલ્યા તે કોઈ મતને માટે નહીં પણ પક્ષને માટે હતા—ગ્વેલ્ફ તથા ધીબીલેનના અને પોપ તથા જર્મન રાજાના હતા. પ્રજાસત્તાક રાજ્યો આ હતાં. મધ્ય લોમ્બર્ડીના શહેરો (મિલાન, ક્રેમોના, પારમા, માંચ્યુઆ, લોદી ને બીજાં); વેરોનાની માર્ચના શહેરો (એડીજ ને જર્મન સરહદ એબેની વચમાંનાં); રોમાગનાનાં શહેરો (બોલોગનાં, મોદીના ને ફરારા); અને ટસકનીનું રાજ્ય. મધ્ય લોમ્બડીનાં ને રોમાગનાંના શહેરો ગ્વેલ્ફ, વેરોનાનાં ધીબીલેન અને ટસકનીનાં વેળાએ ગ્વેલ્ફ ને વેળાએ ધીબીલેન પક્ષનાં હતાં. ઈ૦ સ૦ ૧૨૩૭ માં સઘળાં શહેરો ફ્રેડરિકની સત્તામાં ગયાં હતાંપણ પોપે વેનીસ તથા જીનોઆનાં રાજ્યને પોતાના પક્ષમાં કરેલાં તેથી તેઓએ ફરીથી હથિયાર ઉંચક્યાં હતાં. ફ્રેડરિકનાં મરણ પછી લોમ્બર્ડીના શહેરોમાં ઉમરાવ તથા લોક એ બે વચ્ચે ઝગડો ચાલ્યો હતો ને તેમાં પણ પોપ પોતાનો ફાયદો જોતો.

ફ્લોરેન્સમાં ગ્વેલ્ફ ને ધીબીલેન બંનેની સત્તા હતી પણ ૧૨૫૦ માં ફ્રેડરિક બીજાનાં મરવાનાં બે વર્ષ અગાઉ ગ્વેલ્ફે પોપની મદદથી ધીબીલેનને કહાડયા ને ત્યાં સ્વાધીન પ્રજાસત્તાકરાજ કર્યું. ધીબીલેન સીસિલીની મદદથી પાછા ભરાયા હતા પણ એઓને પાછા ૧૨૬૭ માં ગ્વેલ્ફોએ હાંકી મહેલ્યા હતા.

વેનીસ એ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ક્રૂસેડના વખતથી વેપારને લીધે મોટપણું પામ્યું હતું —ત્યાંનાં લોકે ગ્રીકરાજમાં ને ટાપુઓમાં ને એશિયામાં ઘણેક ઠેકાણે કોઠીઓ ઘાલી હતી; ગ્રીકરાજએ તો (૧૨૦૪માં) કંઈક રાજકીય સત્તા પણ આપી હતી; કાળા સમુદ્રના કાંઠા ઉપર સઘળાં બંદરોમાં વેનીસના વેપારી હતા. વેનીશિયન લોક ઈલીરિયાને માટે હંગેરીઅન સાથે લડાઈ કરતા હતા પણ તેવામાં તેઓને પ્રતિસ્પર્ધી જીનોઈસ (જીનોઆ શહેરના) સાથે લડાઈઓ કરવી પડી. ૧૨૯૩ તથા ૧૨૯૮ માં ભારે હાર ખાધા પછી વેનીશિયનનાં વહાણ કાળા સમુદ્રમાં ફરતાં બંધ થયાં હતાં. (વેનીસ અને જીનોઆ એ બેની પરસ્પર સ્પર્ધા પ્રથમ ૧૨૬૪માં પ્રગટ જણાઈ હતી). પછી વેનીસમાં ઉમરાવ તથા લોક વચ્ચે કલહ જાગ્યો ને તેનું શેવટ આ થયું કે દશ જણની મંડળી (નામની) સત્તાધારી કહેવાઈ પણ ખરેખરી સત્તા શ્રીમંત લોકનીજ રહી.

જીનોઆ એ વેપારનું શહેર ઈટલીનું એક રાજ ગણાતું પણ ૧૨૩૮ થી તે લોમ્બર્ડીના શહેરોના સંપમાં દાખલ થયું હતું. તેરમાં શૈકાના ઉત્તરાર્દ્ધમાં જીનોઈસ લોકે કોન્સ્ટંટિનોપલ તેના ખરા રાજવંશીઓને પાછું અપાવ્યું તેથી તેઓને વિશેષ હક મળ્યા હતા ને એથી તેઓએ પાઈસા તથા વેનીસ એ બેની સત્તા તોડી હતી.

પાઈસા એ શહેર જર્મન મહારાજાઓના પક્ષમાં રહ્યું હતું; સારડીનીઆ ટાપુ તેને તાબે હતો. પાઈસામાં ૧૧૧૭થી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય થયું હતું. કોરસિકા ટાપુને માટે પાઈસા તથા જીનોઆ એ બેને લડાઈઓ થઈ હતી; ૧૨૮૪

માં તે ટાપુ જીનોઈસને હાથ ગયો હતો. પછી પાઈસાના રાજ્યના લોકને માહોમાંહે ટંટા ચાલ્યા તેથી તેને જીનોઈસ સાથે લડતાં હારી પોતાનું બંદર બંધ કરવું પડયું હતું (૧૨૯૦).

નેપલ્સ ને સીસિલિ-ફ્રેડરિક બીજાનાં મરણ (૧૨૫૦) પછી પોપે નેપલ્સને પોતાનાં રાજ-પ્રદેશમાં જોડી નાખવાની ખટપટ કીધી ને પાદરીઓ તથા અમીરોને ઊસકેર્યા પણ ફ્રેડરિકના દીકરા કોનરાડ તથા માનફ્રેડ એઓએ ફાવવા દીધું નહીં. લડાઈઓ થઈ ને ૧૨૬૬ માં નેપલ્સ ને સીસિલી આંજુના ચાર્લસના હાથમાં ગયાં. ૧૨૮૨ માં આરેગોનના રાજાએ સીસિલી તાબે કીધું; ૧૨૮૫ માં ચાર્લસ ૨જે નેપલ્સનો ને આરેગોનનો જેમ્સ સીસિલીનો રાજા થયો; ૧૨૯૬ માં સીસિલીમાં ફ્રેડરિક બીજો રાજા થયો હતો.

રોમના પોપ પોતાનો રાજ્ય પ્રદેશ વધારવાને અનેક રીતે મથન કરતા પણ ફાવતા નહીં; તોપણ તેઓએ રાજાઓ ઉપર પોતાની ધર્મસત્તા ખંતથી કામે લગાડી તેઓને બહુ બહુ રીતે પજવ્યા હતા—ફ્રાન્સ, જર્મની, સ્પેન અહીંના રાજાઓને ખ્રિસ્તી મંડળ બહાર કરી તેઓની સામાં ક્રૂસેડો ચલાવી હતી. **પોપ બોનીફેસ ૮મો** (૧૨૯૪–૧૩૦૩) એણે પોતાની ધર્મસત્તાનું છેલ્લું બળ દેખડાવવામાં બાકી રાખી નહીં. તે ને તેનો સામાવાળો **ફ્રાન્સનો ફીલિપ ૪થો** એ બે જણે પોતપોતાના હક દાવા સરસાઈથી ઉદ્ધત થઈ પ્રગટ કીધા હતા. તેરમા શૈકામાં પોપની સત્તા જેટલી વધવાની હતી તેટલી વધી રહી હતી.

ચૌદમાં શૈકામાં પોપની સત્તા ક્ષીણ થતી ચાલી. ઈંગ્લંડના એડવર્ડ ૧ લાએ અને ફ્રાન્સના ફીલિપ ચોથાએ પોતપોતાના રાજ્યના ધરમખાતાંનાં ઉત્પન્ન ઉપર હુમલા કરવા માડયા હતા. બોનીફેસનાં મરણ પછી તેણે જે ફીલિપની વિરૂદ્ધ ફરમાન કહાડેલાં તે પોપ બેનીડિકટ ૧૧ માએ રદ કીધા; **કલેમેંટ** પાંચમાએ ફ્રાન્સના રાજાની ઈચ્છાથી રોમને ટાળી **આવીગનનમાં** પોતાની ગાદી રાખી (૧૩૦૫); કલેમેંટ પછી બીજા જે ઉત્તરોત્તર પોપ થયા તે ફ્રેંચ હતા. પાઠશાળાનાં ભણતરથી લોકમાં વિચાર કરવાની શકિત આવી હતી અને તેઓએ લોક ભાષામાં ગ્રંથો કરવા માડયા હતા; શાસ્ત્રિ પંડિતોએ ને દેશાભિમાની પુરુષોએ પોપની સત્તાના પાયાને ખોદવા માડયો હતો; વાર્તા કવિતા લખનારાઓ પોપના દૂરાચારને ઊઘાડા પાડતા હતા; અને **ફ્રાન્સિસ્કન** મંડળના ખ્રિસ્તી સાધુઓએ પણ પોપને ખ્રિસ્તી ધર્મથી ઊલટા ચાલનારા કહ્યા હતા. (પોપ પણ છેલ્લાં હવતીઆંમાં અનેક રીતે ત્રાસ ઊપજાવતા).

ઈટલી તથા બીજા દેશના ઘણાખરા લોકની ઈચ્છા જોઈને ગ્રેગરીએ પોતાની ગાદી પાછી રોમમાં આણી (૧૩૭૬). ગ્રેગરીનાં મરણ પછી ફ્રેંચ ઉપાધ્યાઓ પોતાનામાંના એકને અને ઈટાલીઅન ઊપાધ્યાઓ પોતાનામાંના એકને ગાદી આપવામાં સામસામાં થયા. ઈટલી, જર્મની, ઈંગ્લંડ એઓએ રોમમાં પોપ અરબનને માન્યો અને ફ્રાન્સ, સ્પેન, સ્કાટલંડ સીસિલી એઓએ **કલેમેંટ સાતમાને** માન્યો (૧૩૭૮).

રોમમાં સિત્તેર વર્ષ પોપની ગાદી નહોતી તેવામાં ત્યાં અમીર ઉમરાવોમાં ઘણાંક તડાં પડયાં હતાં—કુહુંબ કુહુંબના ઝગડાથી કેવળ અવ્યવસ્થા હતી. વચમાં **રીએનઝી** નામના ગરીબ માબાપના પણ વિદ્વાન પુરુષે રોમના લોકના ભૂતકાળનાં સ્વતંત્ર સુખવિષે ને તેઓની

વર્ત્તમાન દુર્દશા વિષે ભાષણો કરી દેશીઓને ઊસકેર્યા. રોમના લોકે તેને ટ્રૈબ્યૂન ઠેરવ્યો (૧૩૪૭) ને પછી તેણે પોપના ઠેરવેલા રાજ-કારભારીઓને ઊઠાડી મૂક્યા, શ્રીમંત કુળના કેટલાક દુષ્ટ લોકને મરણ દંડ કીધો ને કેટલા-કને રોમના રાજની હદ બહાર કહાડયા. ઈટલીના શહેરોએ તેની સાથે સંધિકાર્ય કીધાં; હંગરીનો રાજા ને નેપલ્સની રાણી એઓએ તેને પોતાનાં કામમાં પંચ ઠેરવ્યો; મહારાજા લૂઈએ તેની સાથે મૈત્રી કરવી ઈચ્છી ને પોપે પત્ર લખી તેનાં સઘળાં કામને પસંદ કરી કબૂલ રાખ્યાં. પછી તેણે હુકમ જેવું જાહેર-નામું કહાડયું કે રોમ દુનીઆંની રાજધાની છે; અને પોતે ઘણાક ખિતાબ ધારણ કીધા. એમ અભિમાનને ઘેર જવાથી પોપે તેને ખ્રિસ્તી મંડળ બહાર કીધો; લોકે તેને છોડી દીધો; અને ઉમરાવો પાછા રોમમાં આવ્યા. રીએનઝી ભટકતો થયો ને પોપના કારભા-રીઓએ તેને પકડી કેદમાં નાખ્યો. વળી તે પોપનો હુકમ લેઈ રોમનો કારભાર કરવા આવેલો પણ પછવાડેથી તેને કોઈએ મારી નાખ્યો (૧૩૫૪). તેણે પ્રથમ સાત ને પછી ચાર મહિના રોમમાં કારભાર કીધો હતો.

જીનોઆનાં રાજમાં પણ શ્રીમંત કુળોમાં લડાઈ ટંટા ચાલતા પણ પછી લોકમાંના મુખ્યજનની મંડળીની રાજસત્તા થઈ હતી. પહેલવહેલો વડો ન્યાયાધીશ ૧૩૩૯ માં ઠર્યો હતો. જીનોઈસ લોક (૧૩૭૮ માં) વેનીશિ-યન વહાણોના કાફલાને હરાવી વેનીસને ઘેરો ઘાલવાને હંકારતા હતા પણ તેવામાં નિરાશ થએલા વેનીશિયનોએ છેલ્લી હિંમત ભીડી વહાણો તૈઆર કીધાં ને જેનોઈસના કાફલાને ઘેરી લેઈ તેઓને તાબે થવાની ફરજ પાડી — એ પછી જીનોઆની પડતી થતી ચાલી ને ૧૪૦૧ થી શહેરનું રક્ષણ ફ્રેંચ ગારીસને આવી કરવા માંડયું.

ફ્લોરેન્સમાં જેવી સામસામી ચાલતી તેવી ઈટલીનાં બીજાં કોઈ શહેરમાં ચાલી નથી — જે પક્ષના લોકનું પ્રબળ થતું તે બીજા પક્ષવાળાને રાજ બહાર કરતા અથવા મારી નાખતા. ચૌદમાં શૈકાના આરંભમાં ગ્વેલ્ફ લોકે મોટા કવિ ડાંટીને શહેરમાંથી કહાડી મૂક્યો હતો ને તે બીચારાએ મરતાં લગી ટસ્કની તથા રોમાગનાના ગામોમાં ભટક્યાં કીધું હતું. ઈ૦ સ૦ ૧૩૪૨ માં ફ્લોરેન્સમાં લોકનું રાજ થયું હતું; ને ત્યાં ૧૩૪૮ માં મોટી મરકી ચાલી હતી.

ચોદમાં શૈકામાં ઈટલીમાં **મીલાન, ફ્લોરે-ન્સ જીનોઆ** ને **નેપલ્સ** એ રાજ્યોનો ઉત્કર્ષ હતો; પોપે પોતાના પ્રદેશનું રાજ વ્યવસ્થિત કીધું હતું; અને ગદ્યપદ્ય વિદ્યામાં તથા ચિત્ર વિદ્યામાં ઘણાક જણ મોટાં માનને પાત્ર થયા હતા.

એશિયામાં મોગલ રાજ.

ચીનાઈ તાતાર દેશના દૂરના પ્રાંતમાં સેલિંગા નદીના કાંઠાના પ્રદેશમાં ૩૦ હજાર કુટુંબનો સરદાર જે મોટો **ખાન** કહેવાતો તે મરણ પામ્યો ત્યારે તેના **તેમુજિન** નામના એક બા-ળકને માત્ર ૧૩ કુટુંબ પોતાનો સરદાર માની રહ્યાં હતાં. એક વાર તે લોક સૌ એકઠા થયા હતા ત્યાં કોઈ ડાહ્યામાં ખપતા શખસે કહ્યું કે મેં સાણાંમાં ઈશ્વરને પોતાની દેવ-સભામાં બોલતાં સાંભળ્યો છે કે **તેમુજિન** તે ચિંગીસ— જેંઘીસ એટલે મોટો ખાન થશે. સૌ મોગલોએ જેંઘીસખાનને સરદારમાની તે જ્યાં લેઈ જાય ત્યાં જવાના સોગન ખાધા (૧૨૦૬).

જેંઘીસે પ્રથમ તો ચીનનું રાજ ઊંધું વાળ્યું ને રાજધાની પોતાના તાબામાં લીધી; કોરિયા જીત્યું; પછી પશ્ચિમ તરફ તીબેટ તાબે કીધું ને કાશ્મીરની સરહદ ઉપર રહીને **ખારિસ્મના** સુલતાનના ૪લાખ લશ્કરને હરાવ્યું; ઈરાન જીત્યું, કાસ્પિયન સમુદ્રના કિનારાનો પ્રદેશ જીત્યો ને **રૂશિયાના ઝારને** હરાવી ભગાડ્યો. ચીનાઈ સમુદ્રથી તે કાળા સમુદ્ર સૂધીનો મોટો પ્રદેશ તેણે તાબે કીધો હતો. તે ૧૨૨૬ માં મરણપામ્યો પણ તેના દીકરાઓએ નવા દેશ જીતવા જારી રાખ્યા હતા—એકજણે મોટા પટની નદીઓ ઓળંગી યૂરોપમાં ધસી રૂશિયા જીત્યું, પોલંડ ઉપર હુમલો કીધો ને **લબલીન**તથા **ક્રાકો** એ શહેરોનો નાશ કીધો; યૂરોપના રાજાઓ કાંપવા લાગ્યા. **ફ્રેડરિક બીજાએ** ને પોપે ખ્રિસ્તીઓને ઊસકેર્યા ને **લિગનીટઝ** આગળ લડાઈ થઈ તેમાં તેઓ હાર્યા ને મોગલોએ મોટો પ્રદેશ ઉજડ વાળ્યો પણ એઓ ઘેરો ઘાલવાની રીતમાં ઝાઝા જાણીતા નહોતા તેથી પાછા ફર્યા (૧૨૪૨). તેઓએ ૧૨૫૮માં બગદાદની ખલીફાની ગાદીની સમાપ્તિ કરી—ચાળીસ દહાડા તે શહેર લૂટાવ્યું હતું ને ૨ લાખ માણસ કાપી નાખ્યાં હતાં. **કયુબ્લે** ખાને ૧૨૭૯માં ચીનની પૂરી જીત કરી ને ૧૨૯૪ સૂધીમાં તેણે પોતાનાં મોટા વિસ્તારવાળાં રાજ્યને સર્વોપરિ ઝળકાવ્યું.

પછી તરતજ મોગલ રાજના કકડા થયા. ઈરાનનું, ઝગતૈનું (દક્ષિણ પૂર્વ એશિયાનું), **કાપટસ્ચાકનું** (રૂશિયાનું), અને **ચીનનું** એ રાજ્યો થયાં. ઈ૦ સ૦ ૧૩૫૫માં પ્રાંતોના અમલદારોએ સ્વતંત્ર કહેવડાવવા માડ્યું તેમાં બગદાદવાળાએ કાસ્પિયન સમુદ્ર સૂધી પોતાનો પ્રદેશ વધાર્યો. તે રાજ ઉપર તુરક લોક ને રૂશિયાના મોગલો હુમલા કરતા પણ તૈમુરલેને તે રાજને ઊંધું વાળ્યું.

તૈમુરલેન ઢોરાં ચારતો ને તેણે ૧૯ વર્ષની ઉંમરે કોઈ પણ જીવની હિંસા ન કરવાનો નીમ લીધો હતો. તે પોતાના દેશને **કાલમક** લોકના હુમલામાંથી ઊગારી સ્વતંત્ર કરવાના વિચાર કર્યા કરતો. તે ૨૭ વર્ષની ઉંમરે ઝગટૈની ગાદીએ બેઠો (૧૩૭૦ માં) ત્યાર પછી પોતાનું ઝુંડ લેઈ નવા મુલખ તાબે કરવા-નીકળ્યો; તેણે તુરકસ્તાન ૧૩૮૩ માં, ને ઈરાન ૧૩૯૩ માં જીત્યું; અને ૧૩ મૈલ જમીન રોકાય તેટલાં મોટાં લશ્કર સાથે તાતારદેશના પૂર્વ પ્રદેશ ઉપર ચઢાઈ કરી. તેણે ૯૨ હજાર ઘોડા સાથે હિંદુસ્થાનમાં આવી કતલ કરી દિલ્હી લીધું ને લુટ્યું (૧૩૯૮). એક વર્ષ પછી તે તુરકસ્તાનના બજાઝેટ ૧લાને લડાઈ આપવાને નીકળ્યો. ઈ૦ સ૦ ૧૪૦૨ માં **આંગોરાની** લડાઈમાં તુરક લોક હાર્યા પછી તૈમુર એશિયા ખંડના વણા મોટા ભાગનો સ્વતંત્ર સત્તાધારી થઈ ૧૪૦૫માં મરણ પામ્યો હતો.

ઓથમન તુરકનું રાજ.

સૈકોનિયમના સલજુક સત્તાધારીઓ નબળા પડવાથી તુરક લોકનાં કેટલાંક કુટુંબોએ એશિયામૈનરના પહાડોમાં જઈ નાનાં રાજ થાપ્યાં હતાં ને ત્યાંથી તેઓ ગ્રીક રાજના પ્રદેશો ઉપર હુમલા કર્યા કરતા. **કારાહિસ્સરનો ઓથમન** એણે **બીથિનિયામાં** પોતાની સત્તા વધારી ને તેના દીકરા **ઓરકન** એણે (૧૩૨૬ માં) સુલતાનનો ખિતાબ ધારણ કરી પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું. કોન્સ્ટંટિનોપલના કેટલાક દરબારીઓના તેડવા ઉપરથી તે તુરક લોક તે રાજધાનીની પડોસમાં જઈ રહ્યા ને ત્યાંથી તેઓએ ધીમે ધીમે સઘળો

પ્રાંત તાબે કીધો (૧૩૯૦ માં). ઓથમન કુળના **અમુરથ ૧** લાએ ગ્રીક રાજાને એટલો હલકો પાડયો કે તેને પોતાના ચાર દીકરા તુરકની દરબારને ઓળમાં સોંપવા પડયા. ઓરકને અથવા અમુરથે જબરા ખ્રિસ્તી કેદીઓને લડાઈનું કામ શીખવી પોતાનાં લશ્કરમાં રાખ્યા હતા; તેઓ જેનીઝારિઝ—નવા સીપાઈ કહેવાતા. **બજાઝેટ** સુલતાને ૧૪ વર્ષમાં યૂફ્રેટિસ ને ડાન્યૂબ એ બેની વચમાંનો મુલખ જીતી તાબે કીધો. તેણે ઈ૦ સ૦ ૧૩૯૬ માં હંગરીના રાજા સીજીસમંડને અને ફ્રાન્સ તથા જર્મનીના મોટા બહાદુર નૈટોને નૈકોપોલીસની લડાઈમાં હરાવ્યા હતા.

હિંદુસ્થાન.

શાહાબુદ્દીન ઘોરીનાં મરણ પછી તેનો સરદાર કુતુબુદ્દીન દિલ્હીમાં સ્વતંત્રપણે રાજ કરવા લાગ્યો (૧૨૦૬ થી). તે પ્રથમ ગુલામ હતો તે ઉપરથી તેની પછી જે બાદશાહ થયા તે ગુલામવંશના કહેવાય છે. કુતુબુદ્દીન ૧૨૧૦ માં ને તેનો દીકરો આરામ ૧૨૧૧ માં મૂઆ પછી કુતુબુદ્દીનનો ખરીદ કરેલો ગુલામ જે પછવાડેથી ચઢતાં ચઢતાં તેનો જમાઈ થયો હતો તે શમસુદ્દીન અલ્તમસ દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો. તેણે સિંધ તાબે કીધું અને બંગાળ તથા બહાર પ્રાંતોનો નવાબ મહંમદ બખત્યાર પોતે સ્વતંત્ર કહેવડાવવાની તદબીર કરતો તેની પાસે દિલ્હી સરકારના હુકમ પ્રમાણે વર્ત્તવાનું કબૂલ કરાવ્યું. તેણે માળવાનું માંડુ શહેર લીધું ને ગ્વાલિયરના લોકે બંડ કીધું હતું તેનો બંદોબસ્ત કરી તે શહેર તાબે કીધું. પછી મુલતાન ઉપર ચઢાઈ કરવાની તૈઆરી કરેછે તેવામાં તે મરણ પામ્યો (૧૨૩૬ માં). અલ્તમસે ઉત્તર હિંદુસ્થાનના ઘણાખરાં રાજ્યો પાસે પોતાનું ધણીપણું કબૂલ કરાવ્યું હતું પણ કેટલાક પ્રાંત ખરેખરા ને કેટલાક નામનાજ તેના તાબામાં હતા. દિલ્હીની પાસે કુતુબમીનાર નામનો ૨૪૨ ફૂટનો મિનારો છે તે અલ્તમસના રાજમાં પૂરો બંધાઈ રહ્યો હતો.

રૂકનુદ્દીન બાદશાહ રામજની ગવેયા મશ્કરાએઓમાંજ ખુશ રહેતો ને રાજકારભાર તેની મા કરતી. મુસલમાનોએ તેને ઊઠાડી મૂકી તેની બહેન **રીજીઆ બેગમને** ગાદીએ બેસાડી. તે ઘણી ભણેલી નહીં પણ કુરાન શુદ્ધ વાંચતી; જાતે તે તખ્તઉપર બેસી ફરીઆદ સાંભળતી ને વેળાએ ઈનસાફ પણ કરતી; તે તદબીરથી કામ કહાડનારી ને સૌને ખુશ રાખનારી હતી; તેણે શરૂઆતમાં થોડીક બહાદુરી પણ બતાવી હતી. તેણે પોતાના એક હબસી ગુલામને **અમીરઅલ** ઉમરાવનો દરજ્જો આપ્યો તેથી ઉમરાવો નારાજ થયા. **અલતુનિયા** નામના સરદારે બંડ ઊઠાવેલું તેની સામાં રીજીઆએ ફોજ મોકલી પણ એજ ફોજમાં બખેડો થયો; ને ફોજે રીજીઆને કેદ કરી અલતુનિયાના હવાલામાં સોંપી. રીજીઆએ પોતાના રખેવાળને વશ કરી લેઈ તેની સાથે લગન કીધું ને પછી બંનેએ દિલ્હી ઉપર ચઢાઈ કીધી. બે લડાઈ થઈ ને બંને જણ કેદી થઈ માર્યાં ગયાં. રીજીઆએ સાડાત્રણ વર્ષ રાજ કીધું ત્યાર પછી મોઈજુદ્દીન બહેરામ બે વર્ષ બે મહિના રાજ કરીને માર્યો ગયો—એના વખતમાં મોગલોએ પંજાબ ઉપર હલ્લો કર્યો હતો પણ તેઓ પાછા ફર્યા હતા. **અલ્લાઉદ્દીન મસાઉદ** જે ઘાતકી ને રાંડબાજ હતો તેના બે વર્ષના રાજમાં મોગલોએ તીબેટમાંથી ઊતરી બંગાળા ઉપર હલ્લા કર્યા હતા.

નાસરૂદ્દીન મહંમદે વીસ વર્ષ રાજ કર્યું (૧૨૪૬–૧૨૬૬) તેમાં ઘણાંક બંડ થયાં ને સરહદ ઉપર હલ્લા થયા તોપણ રાજ્યને કંઈ પણ આંચ લાગી નહીં. તેના વજીર **ગ્યાસુદીન બુલબને** (પ્રથમ તુરકી ગુલામ હતો) સિંધુની પશ્ચિમે આવી પડેલા મોગલોના ભયથી તે સરહદને લગતા પ્રદેશનો એક **સુબો** કીધો ને તે પોતાના ગુલામ શીરખાનના હવાલામાં આપ્યો; તેની સલાહથી નાસરૂદ્દીને પંજાબ જઈ ગકરલોક જે મોગલને મદદ કરતા તેઓને સજા કરી ને જાગીરદારોને લશ્કર તૈયાર રાખવાની તાકીદ કરી. પાછલી બાદશાહીની અંધાધુંધીમાં હિંદુરાજાઓએ જમનાના બંને પાસના કાંઠાને લગતા પ્રદેશમાં, બુંદેલ ખંડમાં, ચિતોડ, ચંદેરી વગેરે શહેરોમાં બંડો ઊઠાવ્યાં હતાં ત્યાં પાછો નાસરૂદ્દીને પોતાનો અમલ બેસાડયો. તેના સરદાર શીરખાને મોગલોને હરાવી ગીજની શહેર લીધું. પછી તેની બુલબન ઉપર ઈતરાજી થઈ ને તેને વજીરાત ઉપરથી ઊઠાડયો. બુલબને સરહદ પ્રાંતના સુબેદારો સાથે ગોઠવણ કરી તેઓની ફોજ મંગાવી ને નાસરૂદ્દીને બુલબનને પાછી વજીરાત આપી. જંઘીસખાનના છોકરાના છોકરા હોલાકુખાનની તરફથી વકીલ આવેલો તે ટાણે નાસરૂદ્દીને પોતાની બાદશાહીનો પૂરો ઠાઠ દેખાડયો હતો. નાસરૂદ્દીન પોતાના ઘરવહેવારમાં બહુજ સાદો હતો. તે કિતાબોની નકલો કરી વેચી પોતાનો ઘરખરચ ચલાવતો; તેનું ખાનું છેકજ સાદું હતું; તેનું ખાનું તેની સ્ત્રીજ ગુલામડીની મદદ વિના રાંધીને તૈયાર કરતી: એક પરણિયત સ્ત્રી શિવાએ બીજી કોઈ સ્ત્રીને તેણે રાખી નહોતી; તે વિદ્યા હુંનરને ચહાતો; ને ભલો હતો. **ગ્યાસુદીન બુલબન** (૧૨૬૬–૧૨૮૬) તદબીરીઓ ખટપટી ને શૂરો ને જાલમ બાદશાહ હતો. પછી બાદશાહીને માટે ઝગડો ઊઠયોને દરબારમાં ત્રણ તડાં બંધાયાં. અંતે ગીલચી ફોજના સરદાર ૭૦ વર્ષના જલાલુદીને તાતારના સરદારોનું અને ગીજની ઘોરના જૂના સરદારોનું ફાવવા નદેતાં પોતે લશ્કરની મદદે બાદશાહ કહેવડાવ્યું (૧૨૮૮).

ગીલચી જલાલુદીન ભલો ને દયાળુ હતો પણ એ તેના સ્વભાવથી લુચ્ચાઓને લાભ થયો ને રાજ્યનો બંદોબસ્ત ઢીલો પડયો—સુબાના અમલદારો ખંડણી આપતા બંધ થયા, બાદશાહી હુકમને તરછોડતા થયા ને વટેમાર્ગુઓને લૂટવા લાગ્યા. માળવામાં બંડ થયું તેનો બંદોબસ્ત કરવા બાદશાહ જાતે ગયો ને પંજાબમાં મોગલની મોટી ફોજ આવી હતી તેને તેણે હરાવી સલાહમાં પાછી વીદાયકરી—એ વખત ત્રણ હજાર મોગલ મુસલમાન થઈ બાદશાહની નોકરીમાં રહ્યા (૧૨૯૨). બીજે વર્ષે બુંદેલખંડમાં ને માળવાના પૂર્વ ભાગમાં બંડો થયાં હતાં તે તેના ભત્રીજા અલાઉદ્દીને બેસાડયાં. અલ્લાઉદ્દીને રજવાડાના કિલ્લાઓ લૂટી પોતાની ફોજ વધારી તોપણ જલાલુદીને તેનો ડર ન રાખતાં તેને (કરાનો સુબો આપ્યો હતો ને વળી) અયોધ્યાનો સુબો આપ્યો.

દક્ષિણમાં પહેલો જનારો મુસલમાન સરદાર અલ્લાઉદ્દીન હતો. તેણે વર્હાડ પ્રાંતનાં રાનોમાં થઈને ઈલીચપૂર સુધી બંદોબસ્ત કીધો ને નર્મદા ઊતરી દેવગઢ* (દોલતાબાદ) ઉપર ધસારો કીધો. ત્યાંનો રજપૂત રાજા રામદેવ અસાવધ હતો તોપણ તે ત્રણ હજાર લશ્કર જેમ તેમ ઊભું કરી લડયો પણ હાર્યો

* હાલનો મહારાષ્ટ્રદેશ તે દેવગઢનું રાજ હતું.

ને એક કિલ્લામાં ભરાયો કે જ્યાં કેટલીક મદદ આવી મળી હતી. અલ્લાઉદ્દીને રામદેવની પાછળ ન પડતાં શહેર લૂટ્યું, સાહુકારને નીચોવ્યા અને હાથી ઘોડા ને પુષ્કળ ધન પોતાનાં રાજમાં મોકલી દીધાં. પછી તે દેવગઢને ઘેરો ઘાલી રામદેવને ગભરાવી કેટલીક કબૂલાત કરાવી લડાઈ બંધ રાખતો હતો તેટલામાં રામદેવનો દીકરો મોટી ફોજ લેઈ દૂરથી આવી પહોંચ્યો. તેણે બાપનું ન માનતાં લડાઈ કીધી અને હારીને ઈલીચપૂર વગેરે પ્રાંત તથા બીજું કેટલુંક ધન એ આપવાં કબૂલ કર્યાં; ત્યારપછી અલ્લાઉદ્દીન ખાનદેશ થઈ માળવે ગયો.

હુકમ વગર અલ્લાઉદ્દીને દક્ષિણમાં સ્વારી કરી.નેપોતાની તરફની કંઈજ ખબર ન મોકલી તેઉપરથી બાદશાહને ફીકર થઈ હતી. દરબારીઓએ અલ્લાઉદ્દીનની દાનત ઉપર ભરોસો ન રાખવાનું કહ્યું પણ તેણે ઉદાર બુદ્ધિથી સાંભળ્યું નહીં. અલ્લાઉદ્દીને પોતાના ભાઈને કાકા પાસે મોકલી તેના મનનો ખતરો કહડાવ્યો ને વગર ફોજે મળવા આવવાનું ઠરવ્યું. કાકા ભતરીજા મળ્યા—અલ્લાઉદ્દીન પગે લાગ્યો ને પછી જલાલુદ્દીન વહાલમાં ગદગદ થઈ બોલેછે તેવામાં ભતરીજાએ ઈસારત કરી મારાઓ પાસે ૭૭ વર્ષના કાકાને ઠોર કરાવ્યો (૧૨૯૫); અને પોતે તેનું માથું ભાલા ઉપર ખોસી લશ્કરમાં તથા શહેરમાં બધે ફેરવાવ્યું.

અલ્લાઉદ્દીને દિલ્હી આવી કાકાના બે દીકરાને અભય આપી તેડચા ને ઠોર કીધા; કાકીને પણ નજરકેદ રાખી. તેણે ૧૨૯૭માં કરણઘેલાને દક્ષિણમાં ભગાડી ગુજરાતનું હિંદુરાજ ઊંધું વાળ્યું; ૧૩૦૦માં રણથંભોરનો કિલ્લો ત્રીજે ઘેરે સરકીધો ને ત્યાંના રાજકુટુંબને મરાવી નાખ્યું; ૧૩૦૩માં ચિતોડનો કિલ્લો લેઈ મેવાડનું રાજ જીત્યું; મારવાડમાં ઝાલોર ને સેવના એ લીધાં; ૧૩૦૯માં તેના સરદાર કાફૂરે તૈલંગણને ઉજડ વાળી વરંગુળ લીધું; ૧૩૧૦માં કર્ણાટકના બલ્લાળ રાજની સમાપ્તિ કરી, ને રામેશ્વરમાં એક મસીદ બંધાવી; રામદેવ મરણ પામ્યા પછી તેનો દીકરો ખંડણી નહોતો આપતો તે ઉપરથી લડાઈ કરી દેવગઢ લીધું ને બધો મહારાષ્ટ્ર તથા કર્ણાટક દેશ ઉજડ કર્યો (૧૩૧૨). કેટલીક લડાઈઓમાં તેના સરદાર મલીક કાફૂરે ફતેહ મેળવી હતી.

પછવાડેથી અલ્લાઉદ્દીન કાફૂરને વશ થઈ રહ્યો; લોક, ઉમરાવ, કાફૂરના જુલુમથી ત્રાસ પામ્યા; ગુજરાતમાં બંડ થયું; હમીરે ચિતોડ પાછું લીધું; ને રામદેવના જમાઈ હરપાળે મુસલમાન કિલ્લેદારોને હાંકી મૂકયા. એ ખબર સાંભળ્યા પછી થોડે દહાડે (૧૩૧૬માં) અલ્લાઉદ્દીન મરણ પામ્યો; કહેવાય છે કે કાફૂરે ઝેર આપ્યું હતું. અલ્લાઉદ્દીન શઠ, સ્વાર્થી, સત્તાલોભી ને ધનલોભી હતો; સગાં સંબંધીઓનો હત્યારો, વિશ્વાસઘાતી, કપટી, વહેમી, ક્રોધી ને ક્રૂર હતો; તે લડાઈમાં તદબીરીઓ, ઝડપથી ધસારો કરનારો ને મારમાર કરી જીત મેળવનારો હતો. અલ્લાઉદ્દીને રાજ વધાર્યું તોપણ જ્યારે ત્યારે લશ્કરમાં ફિતુર ને દંગા થતા; એકવાર તેણે પોતાના લશ્કરમાંના ૧૫ હજાર મોગલની કતલ કરાવી હતી.

મલેક કાફૂરે અલ્લાઉદ્દીનના બે મોટા છોકરાઓના ડોળા કહડાવ્યા ને ત્રીજાને મારાઓને સોંપ્યો પણ એઓએ દયા આવેથી મુબારિકને જીવતો રાખ્યો. પછી બાદશાહી હજુર લશ્કરના સરદારે કાફૂરને મારી નાખી

મુબારિકને ગાદી આપી (૧૩૧૭). એણે ગુજરાતમાં થએલા બખેડાનો બંદોબસ્ત કરવાને ત્યાં ફોજ મોકલી, હરપાળને કેદ કરી તેના શરીરની ચામડી સોરી કહડાવી; ને તેના વજીરે મલબાર પ્રાંત તાબે કીધો. બાદશાહે રાંડદારૂના છંદમાં રાજની કાળજી છોડી, ને કેટલાક અમીરોને મરાવી નાખ્યા. પછી વજીર ખુશરૂ લાગ સાધી મુબારિક તથા તેના કુટુંબને મારી પોતે ગાદી ઉપર બેઠો; પણ પંજાબનાં લશ્કરે ખુશરૂને હરાવી પોતાના સરદાર ગાજીખાન—ગ્યાસુદીન તઘલખને ગાદી આપી (૧૩૨૧).

ગ્યાસુદીન તઘલખે (૧૩૨૧—૧૩૨૫) રૂડી રીતે રાજ ચલાવ્યું. પછી મહમ્મદ તઘલખની ૨૬ વર્ષની બાદશાહીમાં (૧૩૨૫—૧૩૫૧) તૈમુર શીરખાન મોગલ લશ્કર લેઈ પંજાબમાં આવ્યો હતો તેને ખંડણી આપી પાછો કહાડવામાં આવ્યો હતો; દક્ષિણના રાજનો પાકો બંદોબસ્ત થયો હતો; માળવામાં, પંજાબમાં ને બંગાળામાં મુસલમાન સરદારોએ બંડ ઊઠાવેલાં તે બેસાડવામાં આવ્યાં હતાં. પાછળથી આફગાન ને ગકર એ લોકે લૂટફાટથી પંજાબને ઉજડ વાળ્યો; કર્ણાટકના બલ્લાળ વંશના રાજાએ વિજયનગરમાં પોતાની ગાદી સ્થાપી; તૈલંગણના રાજાએ વરંગૂળ પાછું લીધું (૧૩૪૪); ગુજરાતમાં મોગલ ફોજે બખેડો કીધેલો તેનો બાદશાહે જાતે જઈ બંદોબસ્ત કર્યો ને ખંભાત તથા સુરત એ શહેરો લૂટી પ્રાંતને ઉજડ વાળ્યો; દક્ષિણમાં મોટું બંડ થયું ને તે ગરબડમાં બ્રાહ્મણી વંશની બાદશાહી થપાઈ. બાદસાહ બંડખોરની પછવાડે દોડ કરતાં સિંધમાં ઠઠ્ઠા શહેરમાં તાવના મંદવાડથી મરણ પામ્યો.

મહમ્મદ તઘલખ ગાદીએ બેઠો તેવામાં તેણે દવાખાનાં તથા મુસાફરખાનાં કહાડયાં હતાં ને દોસ્તોને બક્ષીસ તથા કાબેલ શખસોને આસરો આપ્યો હતો. તે જાતે પણ ફારસી અરબ્બીવિદ્યામાં પાકી માહિતગારી ધરાવતો. વહેમ અને બેસુમાર જુલમ એથી તે અલ્લાઉદીનનું માંડેલું રાજ વ્યવસ્થિત કરી શક્યો નહીં ને સુબેદારોએ તથા બીજા અમલદારોએ ઠામઠામ બંડો કીધેલાં તે સૌને પૂરો પડી શક્યો નહીં. તેણે ઈરાન લેવાને મોટી ફોજ ઊભી કરી, ને ફોજે ખજાનો ખાલી કરી મુલખને વણસાડ્યો. ચીનમાં લાખ ફોજ મોકલેલી તે હારી, ને દુશ્મન પછવાડે લાગેલા તેથી પહાડ રાનમાંથી નાસી આવતાં ખોરાક ખૂટવાથી ને નદી ભરપૂર હોવાથી નાશ પામી. તેણે રૂપીઆને બદલે ત્રાંબાના કકડા ચલાવ્યા; દિલ્હીને ટાળી દેવગઢને દોલતાબાદ નામ આપી ત્યાં રાજધાની કરી, ને વળી પાછો તે દિલ્હી આવી રહ્યો; વળી તેણે જબરદસ્તીથી લોકો પાસે નાણાં કહડાવ્યાં ;—એ તેના અવિચાર ને હુકમ મુજબ અમલ થવોજ જોઈએ એ તેનો મમત એથી રૈયત કંગાલ થઈ રહી.

ફિરોઝ તઘલખની બાદશાહીમાં (૧૩૫૧—૧૩૮૮) બંગાળાનું ને દક્ષિણના રાજ્યોનું સ્વતંત્રપણું કબૂલ રાખવામાં આવ્યું (૧૩૫૬); સિંધમાં બંડ થતાં તેનો બંદોબસ્ત કરવામાં બાદશાહ ૧૩૮૫ સૂધી રોકાયો હતો; તેની દરબારે ડહાપણ ભર્યા કાયદા ને રૈયતના ફાયદાનાં કામો કીધાં હતાં—મસજીદો મખતબો, મુસાફરખાંનાં, દવાખાંનાં, હમામખાંનાં, તળાવો, નહેરો એ બંધાવ્યાં હતાં.

નાસરૂદીન તઘલખના વખતમાં (૧૩૯૦—૧૩૯૪) ગુજરાતના સુબેદારે બંડ કરેલું તે મુજફ્ફરખાને બેસાડ્યું ને જમનાની પેલીગમ રાઠોડ રજપૂતે કરેલું તે પણ સમેટાયું. તે

બાદશાહનો વજીર મુસલમાન થએલો હિંદુ હતો.

મહમૂદ તઘલખ (૧૩૯૪-૧૪૧૨) બાદશાહી કરવે તદન કમજોર હતો. ખાજાજહાંએ જવાનપૂરમાં રાજ માડયું (૧૩૯૪), મુજફ્ફરશાહે ગુજરાત પોતાનું કીધું (૧૩૯૬), માળવાનો દિલાવગોરી સ્વતંત્ર થયો (૧૪૦૧), ને ખાનદેશનો પ્રાંત પણ દિલ્હીની બાદશાહીના અમલમાંથી છૂટો પડ્યો. ઈ૦ સ૦ ૧૩૯૮માં તૈમૂરલેન* હિંદુસ્થાન ભણી ઊતરી દિલ્હી ઉપર પડ્યો. બાદશાહી ફોજ હારી; બાદશાહ ગુજરાતમાં જતો રહ્યો; ને તૈમૂરે (૨૭ મી ડિસેંબરે) પોતાને હિંદુસ્થાનનો બાદશાહ કહેવડાવ્યું. તેના મોગલ લશ્કરે પાંચ દહાડા સૂધી શહેર લુટ્યું તથા બાળ્યું ને હજારો લોકને કતલ કરી નાખ્યા. પછી તૈમૂર પુષ્કળ દ્રવ્ય અને સેંકડો પુરુષસ્ત્રીને દાસ દાસી કરી તેમને તથા નકસી કામ કરનારા કારીગરોને સમરકંદ પોતાની સાથે લેઈ ગયો (૩૧મી ડિસેંબર).

તૈમૂરના ગયા પછી દિલ્હીને લગતા પ્રાંતોમાં અંધાધુંધી, દુકાળ ને મરકી ચાલ્યાં; બે મહિના સૂધી દિલ્હીમાં વસ્તી નહોતી; પછી દિલ્હીના તખતને માટે સરદારોમાં મારામાર ચાલી; મહમૂદ બાદશાહ ગુજરાતથી આવી દિલ્હીમાં રહ્યો, પછી વળી જવાનપુરના તાબાના કનોજમાં જઈ રહ્યો ને જ્યારે એકબાલ નામનો સરદાર મરણ પામ્યો ત્યારે બાદશાહની ફરીથી દિલ્હીમાં ગાદી સ્થપાઈ (૧૪૦૫). પછી ૧૪૧૨ માં તઘલખ વંશની સમાપ્તિ થઈ હતી.

ઈ૦ સ૦ શૈકા ૧૧ થી તે ૧૪ માના અંતલગીમાં હિંદુઓની સંસારીસ્થિતિ દયામણી હતી. તોપણ રામાનુજ, મધ્વ, વિષ્ણુસ્વામી ને નિંબાદિત્ય એ આચાર્યોએ પોતપોતાનાં વૈષ્ણવ ધર્મમત સંસ્કૃતમાં ગ્રંથો લખી અને વાદવિવાદ કરી પ્રવર્તાવ્યાં હતાં—રામાનુજ ૧૧ મા શૈકાના અંતમાં જનમ્યો હતો ને ૭૯ વર્ષની વયે ગુજર્યો હતો. ચૌદમા શૈકાના અંતમાં રામાનુજ મતના રામાનંદે રામભક્તિનો બોધ હિંદુસ્થાનમાં ઠામ ઠામ કીધો.

દેશી રાજાઓના આશ્રયથી કેટલાક વિદ્વાનોએ સંસ્કૃતમાં ગ્રંથ લખ્યા પણ તેમ દેશદેશની પ્રાકૃતમાં પણ ગ્રંથો લખાવા માડ્યા—મુકુંદરાજ (૧૦૦૦), જ્ઞાનદેવ ને નામદેવ (૧૩૦૦) એઓએ મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં ને ચંદ બારોટે (૧૨૦૦ માં) રજપૂતોની ભાષામાં ગ્રંથ લખ્યા.

જેમ હિંદુસ્થાનમાં દેશદેશની પ્રાકૃતોમાં ગ્રંથો લખાવા માડ્યા તેમ યૂરોપમાં પણ વિદ્વાનો લાટિન ભાષા ટાળી ચૌદમાં શૈકાથી પોતપોતાની દેશી ભાષાઓમાં ગ્રંથ લખતા થયા. ડાણ્ટી, પીટ્રાર્ક ને બોકાશિઓ એઓએ ઈટાલિયન ભાષામાં ને ચાસરે અંગ્રેજીમાં લખ્યું. જેમ હિંદુસ્થાનમાં વૈષ્ણવ ધર્મની પ્રવૃત્તિ થઈ તેમ ખ્રિસ્તી ધર્મનું એક નવું મત હંગરીમાં (૧૩૪૯), ને બીજું નવું મત ઈટલીમાં (૧૩૯૯) એમ તે ઊભાં થયાં હતાં; અને ઈંગ્લંડમાં ઈ૦ સ૦ ૧૩૬૦ માં વિકિલફે ખ્રિસ્તી ઉપાધ્યાઓના દુરાચાર વિષે બોલવા લખવા માડ્યું હતું; તેણે ખ્રિસ્તી ન્યૂટેસ્ટેમેંટનું ભાષાંતર કીધું હતું.

તેરમાં શૈકામાં ચશ્માનો શોધ થયો, આ-

* એ તુરકી મુસલમાન જંધીસખાનની ઓલાદનો હતો ને સમરકંદ પાસેના એક ગામમાં જન્મ્યો હતો—તેણે હિંદુસ્થાન આવતાં પહેલાં એશિયાના ઘણાંક પ્રાંત જીત્યા હતા ને લટયા હતા.

રમી આયના વપરાવા લાગ્યા ને વાગતાં ઘડીયાળ બન્યાં. ચૌદમાં શૈકાની આખરમાં હોકાયંત્ર વપરાવા માડયો. એ યંત્ર ચીના લોકે ૧૧૦૮ માં પ્રથમ શોધી કહાડયો હતો ને મુસલમાન લોકે યૂરોપમાં આણ્યો હતો. ચૌદમા શૈકામાં વિદ્યાનો પુનરુદ્ભવ થયો તેથી મોંઘાં પડતાં પાર્ચમેંટ (ચામડાં) ટળી ચીથરાંઓના કાગળ બની વપરાતા થયા. ટાંકણીઓ ને રમવાનાં પાનાં એ બનાવવામાં આવ્યાં. લડાઈઓમાં દારૂ તોપ ગોળા વપરાયા.

દર્શન ૧૩ મું.

શૈકો ૧૫ મો.

બ્રિટન.

લાંકાસ્ટર કુળનો હેનરી ચોથો ૧૩૯૯ માં ઈંગ્લંડનો રાજા થયો, પણ પાછલા રાજાના પક્ષના યાર્કકુળના સરદારો તથા બીજા શત્રુઓ તેની સામાં હતા. હેનરીએ પોતાના ચૌદ વર્ષનાં રાજ્યમાં ઘણાએક અમીર સરદારોનાં બંડો બેસાડયાં, પાદરીઓને પોતાની તરફના કરી રાખવાને વિકિલિફના ઉપર જુલમ ગૂજાર્યો અને પાર્લમેંટને કેટલાક હકને માટે કબૂલાત આપી.

તેના દીકરા હેનરી પાંચમાએ વારસાંનો દાવો કરી ફ્રાન્સ ઉપર ચઢાઈ કરી. ચેપી રોગથી તેનું પોણું લશ્કર મરી ગયું ને તેણે કાલેસ શેહેર તરફ વળવા માડયું. સામું ફ્રેંચ લશ્કર મળ્યું ને લડાઈ થઈ તેમાં ઘણેજ થોડે લશ્કરે હેનરી જીત્યો. પછી કોલકરાર થયા (૧૪૨૦) તેની રૂએ હેનરી ફ્રાન્સની રાજ્યપુત્રી કાથેરેન સાથે પરણ્યો ને ફ્રેંચ રાજાનાં મરણ પછી ફ્રાન્સની ગાદીને માટે વારસ ગણાયો. હેનરી ૧૪૨૨ ના આગસ્ટની ૧૩ મી તારીખે નવ મહિનાના કુંવરને મૂકી મરીગયો. એ કુંવર હેનરી છઠો ઈંગ્લંડ ને ફ્રાન્સ બંને દેશનો રાજા કહેવાયો. બેડફર્ડનો ડયૂક ફ્રાન્સમાં ને ગ્લોસેસ્ટરનો ડયૂક ઈંગ્લંડમાં કારભાર કરતો. ફ્રાન્સના કેટલાક ભાગના લોક હેનરીને રાજા માનતા નહોતા; તેઓએ પાછલા રાજાના વડા દીકરાને ચાર્લસ ૭ મો એ નામે માન્યો હતો. એણે અંગ્રેજોને ફ્રાન્સમાંથી કહાડવાને લડાઈઓ ચલાવી. બેડફર્ડે ફ્રેંચ લશ્કરને ઠામ ઠામ હરાવી છેલ્લીવારે ઓર્લિયન્સને ઘેરો ઘાલ્યો. પણ આર્કની જોઆન–ઓર્લિયન્સની કન્યા * એણે ફ્રેંચ લશ્કરની સરદારી કરી કિલ્લાને ઘેરામાંથી છોડાવ્યો. પછવાડેથી લડાઈઓ ચાલી પણ તેનું પરિણામ આ થયું કે અંગ્રેજોને (૧૪૫૩ સૂધીમાં) એક કાલેસ શેહેર શિવાએ બીજો સઘળો મુલખ ખાલી કરી આપવો પડયો.

લાંકાસ્ટરના ડ્યૂકે રીચર્ડ બીજાનુ તાજ છીનવી લીધું હતું ને તે તેણે ને તેના દીકરાએ પક્ષના લોક જબરા હતા તેથી પહેરી રાખ્યું; પણ હેનરી છઠો નબળો હતો તેથી ખરા વારસે સામાં થવાની વેતરણ કીધી ને જ્યારે હેનરીને દીકરો અવતર્યો ત્યારે યાર્કના ડયૂકે પોતાનો દાવો લડીને ખરો કરીઆપવાનો નિશ્ચય કીધો (૧૪૫૨). હેનરી છઠાના પક્ષમાં ઘણાએક અમીર હતા તેમ યાર્કના ડ્યૂકની તરફ પણ વારવિકનો અરલ ને બીજા કેટલાએક હતા. એ બે પક્ષ વચ્ચે લડાઈઓ ચાલી તે ગુલાબની લડાઈઓ કહેવાય છે. લાંકાસ્ટર અથવા રાજા હેનરીના પક્ષના સરદારો પોતાના માથાપર લાલગુલાબનું ચિન્હ રાખતા ને યાર્ક-

---

* એની હકીકત ફ્રાન્સના વૃત્તાંતમાં આપી છે.

વાળા સફેત ગુલાબનું રાખતા. ૧૪૫૪માં હેનરી માંદો પડયો તેવામાં યાર્કના ડ્યૂક રીચર્ડને રાજરક્ષક કરવામાં આવેલો પણ રાજા સારો થયો એટલે તેણે તેને—રીચર્ડને દરબારમાં આવતો બંધ કર્યો. રીચર્ડ કેટલાક અમીરની મદદે ૩ હજાર લશ્કર ઊભુંકરી લડવા ઊભો થયો ને રાજાએ સેંટ આલબન્સ આગળ લડાઈ આપી. હેનરી ઘાએલ થઈ પકડાયો પણ રીચર્ડે તેનું માન રાખી રાજ્યરક્ષકની સત્તા પોતાને હાથ રાખી. ૧૪૬૦ માં હેનરીની રાણી **મારગરેટે** રાજાની તરફથી લડાઈ કીધી પણ **નોરધામ્પટન** આગળ તે હારી, ને રાજા બીજી વાર કેદી થયો. એવું ઠર્યું કે હેનરી છઠો જીવે ત્યાંસુધી રીચર્ડ **રાજ્યરક્ષક** રહે ને પછી એ રાજગાદી ઉપર બેસે. મારગરેટ રાણીએ પોતાના દીકરાનો હક જાળવવાને ૨૦ હજાર લશ્કર ઊભું કીધું. રીચર્ડ પાંચહજાર લેઈ સામો થયો પણ **વેકફીલ્ડ** આગળ હાર્યો ને માર્યો ગયો. રાણીએ કેટલુંક લશ્કર રીચર્ડના વડાદીકરા **એડવર્ડ**ની સામાં મોકલ્યું પણ એણે **માર્ટિમર ક્રાસ** આગળ જીત મેળવી. એ જીત રાણીએ સેંટ આલબન્સ આગળ મેળવેલી તેના કરતાં જબરી હતી તેથી યાર્કવાળાઓએ રાણીને ઉત્તર તરફ જતાં રહેવાની ફરજ પાડી ને એડવર્ડ રાજા ગાદીએ બેઠો (૧૪૬૧ ની ૪ થી મારચે).

એ **એડવર્ડ ચોથાને** તરતજ પાછી લાંકાસ્ટર વાળાને લડાઈ આપવી પડી પણ ટૈટન આગળ તે જીત્યો ને સામાંવાળા છેક હાર્યા. રાજાએ **સર જોન ગ્રેની** વિધવા સાથે લગન કીધાં ને રાણીનાં સગાંસંબંધી જન રાજકારભારમાં દાખલ થયાં. વારવિકનો અરલ જેની મદદે એડવર્ડને રાજ મળ્યું હતું તે નારાજ થયો ને તેણે યાર્કવાળાનો પક્ષ છોડયો. વારવિકે લંડન જઈ હેનરી છઠાને કેદમાંથી કહાડી રાજા કીધો (૧૪૭૦) ને એડવર્ડને નેધરલંડ તરફ નાસી જવું પડયું. વળી એડવર્ડે પાછાં આવીને ૯૦ હજાર લશ્કરની સરદારી કરી; બારનો આગળ લડાઈ થઈ તેમાં વારવિક પડયો ને તેના પક્ષકારો નાઠા (૧૪૭૧ માં). **મારગરેટ** રાણી છેક નાહિંમત થઈને રડી; પણ વળી તેણે લશ્કરની સરદારી કરી **ટ્યુકસબરી** આગળ એડવર્ડ સાથે લડાઈ કીધી, પણ પાછી તે હારી, ને તે તથા તેનો દીકરો કેદી થયાં. એડવર્ડના ભાઈ ગ્લોસેસ્ટરના ડયૂકે હેનરી છઠાના ઓરડામાં જઈ તેને મારી નાખ્યો; અને રાણી તથા તેનો કુંવર એ ફ્રાન્સના રાજાએ દંડ ભર્યો ત્યારે છૂટયાં હતાં. એડવર્ડ ૪ થો ૧૪૮૩ માં મરણ પામ્યો ને તેનો વડો દીકરો ગાદીએ બેઠો.

એડવર્ડ ૫ મો બાર વર્ષનો હતો તેથી તેનો કાકો કારભાર કરતો. એણે શત્રુના ધાકનું બહાનું બતાવી ભતરીજાઓને લંડનના કિલ્લામાં રાખ્યા ને પછી ખટપટ કરી પોતે રીચર્ડ **ત્રીજો** એ નામ ધરી ગાદીએ બેઠો. પછી તેણે ભતરીજાઓને ઉંઘમાં મરાવી નાખીને દટાવી દીધા (૧૪૮૩ ની ૨૬ મી જૂન). રીચર્ડ નીરાંતે રાજ ભોગવી શક્યો નહીં; લાંકાસ્ટર કુળનો રીચમંડનો અરલ હેનરી ટયૂડર એણે ગાદીને માટે દાવો કીધો. લડાઈ થઈ તેમાં રીચર્ડ મૂઓ ને હેનરીએ તાજ પહેર્યું.

ટયૂડર વંશનો **હેનરી સાતમો** એણે યાર્કની વારસ **એલિઝાબેથ** સાથે લગન કીધાં ને એ સંબંધથી બંને કુળના કલહનો અંત આવ્યો કે જે કલહે ૧૨ લડાઈઓ કરાવી ૮૦ રાજપુત્રોના પ્રાણ લીધા, ઘણાએક જાગીરદારોને હણ્યા ને ઈંગ્લંડને નબળું કીધું.

બાપે દીકરા ઉપર ને દીકરાએ બાપ ઉપર હથિયાર વાપર્યાં હતાં; રસ્તાઓ બંધ પડ્યા હતા; ગામડાંઓ ઉજડ થયાં હતાં ને મહેલો ખાલી થયા હતા; ખેતર વણસ્યાં હતાં અને બજારમાં ને ઘરમાં સગાં સંબંધીઓનાં એક-એકને શસ્ત્રે લોહી વહ્યાં હતાં.

હેનરી ૭ માએ (૧૪૮૫–૧૫૦૯) લોભથી જુલમ ભરેલા વેરા ઊઘરાવ્યા ને તેમાં અમીર ઉમરાવને ઘણા નીચોવ્યા તોપણ પાછલાં રાજ્યોથી મચેલી અંધાધુંધીની તેણે વ્યવસ્થા કીધી. ફ્લાંડર્સના કારીગરો બોલાવી ઊનનાં કારખાંનાં મંડાવ્યાં ને વેપારીઓનાં વહાણનાં રક્ષણને માટે બીજાં રાજ્યો સાથે કોલકરાર કીધા. ગ્રેટ હારી નામનું લડાઈનું વહાણ પહેલવહેલું હેનરીનાં રાજમાં બંધાયું—આગળ રાજાઓ લડાઈને માટે વેપારીઓનાં વહાણ બાડે લેઈ વાપરતા.

બારન–તાલુકદારો હથિયારબંધ માણસો પૂરાં પાડવાને બેડાદારો સાથે બંદોબસ્ત કરી રાખતા ને તે માણસો ચોદા, લૂટારા, ખૂની, કાળાં કામ કરનારા હોવાથી પાછલાં રાજ્યોમાં મોટા બખેડા થયા હતા;–તે ઉપરથી હેનરીએ ધારો કીધો કે તાલુકદારો અમુક સંખ્યાથી વધારે માણસોના બેડા રાખે નહીં; વળી મઠમાં ભરાતા ગુનેહગારોને ખ્રિસ્તી સાધુઓ પકડવા દેતા નહીં એ તેઓની સત્તા તોડવાને ધારો કીધો કે બીજીવાર ગુનાહમાં આવેલા શખસોને મઠમાંથી પણ પકડવા.

તેનાં રાજમાં બે બંડ થયાં હતાં–એકમાં કેટલાક અમીરોએ ભઠિયારાના છોકરાને ચોથા એડવર્ડનો ભતરીજો ઠેરવી બહાર પાડ્યો હતો ને બીજામાં ફ્લાંડર્સના યાહુદીના એક છોકરાની પાસે હેનરી છઠ્ઠાના કુંવરનો વેશ ધારણ કરાવ્યો હતો–બંડ બેસાડ્યા પછી હેનરીએ ભઠિયારાને મહોલના રસોડાંના એઠાં વાસણ માંજવાનું કામ સોંપ્યું હતું, યાહુદીને ફાંસી દીધો હતો ને અમીરોને સારી પેઠે દંડ્યા હતા.

હેનરીનું રાજ્ય થયું ત્યાંસૂધી ઈંગ્લંડમાં ગાડીગાડાં થોડાં હતાં ને રસ્તા ઘણાજ ખરાબ હતા–દૂરના કસબાગામવાળાઓને ખરીદી કરવાને બજાર નહોતાં, અમુક અમુક વખતે અમુક અમુક ઠેકાણે હાટ ભરાતાં ને ત્યાં આજુબાજુના લોક ખરીદીને માટે જતા.

સ્કાટલંડમાં અમીરો પોતાના મહાલોમાં રાજાના જેવી સત્તા ચલાવતા ને માંહોમાંહે તથા રાજા સામે લડતા–રાજ્યમાં ઘણીજ અંધાધુંધી હતી; ઉત્તરના પહાડી પ્રદેશના લોક ને દક્ષિણના સપાટ પ્રદેશના લોકથી ભાષા વેશ રીતભાતમાં જુદા હતા તેઓને એક બીજાને બનતું નહીં. રાજા જેમ્સ ત્રીજો (૧૪૬૦–૧૪૮૮) અમીરોના બખેડાનો ભોગ થયો પણ પછી જેમ્સ ચોથો, રાજા તથા અમીર વચ્ચે હંમેશ સલાહ સંપ રહે તેવી રીતે વર્ત્યો હતો.

ફ્રાન્સ.

અમીરોના માહોમાંહેના ટંટા ને તેઓના જુલમ એથી રાજ્ય અવ્યવસ્થિત હતું. કેટલાંક વર્ષ પછી ચાર્લસ છઠ્ઠાનો ભાઈ લૂઈ ઓર્લિયન્સનો ડ્યૂક જે વચમાં રાજનો લેફ્ટેનેંટ જેનરલ ઠર્યો હતો તેને બર્ગંડીના ડ્યૂકની તરફના લોકે મારીનાખ્યો (૧૪૦૭). લૂઈનો વડો દીકરો ચાર્લસ જે આરમાગનાકના કૌંટની દીકરી સાથે પરણ્યો હતો તેણે ઓરલિયન્સ કુળના વડા દાખલ પોતાના ખૂનીની સામાં થવામાં ઈંગ્લંડનાં હેનરી ચોથાની મદદ માગી અને તેના બદલામાં ફ્રાન્સનાં રાજ્યના કેટલાક હક તેને આપવા કબૂલ કીધા.

બર્ગંડીના ડ્યૂકે રાજાને સમજાવી ઑર્લિયન્સના સંબંધી આરમાગનાકવાળાઓને રાજશત્રુ ઠેરવી તેઓને હરાવી કોલકરાર કરાવી લીધા. એ ખટપટોથી બરગંડિયનને આરમાગનાક એઓનું પરસ્પર સમાધાન તો ન થયું પણ તેઓમાં ચાલતી લડાઈઓ બંધ થઈ.

ઈંગ્લંડનો હેનરી પાંચમો પ્રેટનીના કોલકરાર અમલમાં અણાવવાને તીસ હજાર લશ્કર સાથે નોરમંડીમાં ઊતર્યો ને કાલેસ તરફ આલ્યો. ફ્રેંચનું દશગણું મોટું લશ્કર સામે મળ્યું; આજીનકોર્ટ આગળ લડાઈ થઈ (૧૪૧૫) તેમાં ફ્રેંચ હાર્યા—૭ રાજવંશી કુંવર તથા ૮ હજાર ગૃહસ્થજન રણમાં પડયા ને ૫ રાજવંશી કુંવર તથા ૧૪ હજાર માણસો કેદી બન્યા.

એ હાર પછી પાછા માહોમાંહેના ટંટા જોશથી ચાલ્યા ને તેમાં ભોળા લોકે વેળાએ આ પક્ષમાં ને વેળાએ તે પક્ષમાં જઈને પોતાની હાનિ કરી લીધી. ચાર્લસ છઠ્ઠાએ પોતાની છટેલ રાણીને કેદખાનામાં નાખી હતી ને એણે બરગંડીના ડ્યૂકનો પક્ષ કરવાની ઈચ્છા જણાવેલી તે ઉપરથી તે પક્ષના લોકે આરમાગનાકના પક્ષની સામાં એક બલવો ઊઠેલો તેમાં સામેલ થઈ પારીસ જઈ પોતાના દુશ્મનોની મોટી કતલ કરી નાખી —ત્રણ દહાડામાં પાંતરીસેં જણના જીવ ગયા (૧૪૧૮). એ સમા ઉપર હેનરી પાંચમાએ નોરમંડી પ્રાંત પોતાનો કરી લીધો હતો. રાણી તથા બર્ગંડીવાળા|એઓએ પોતાના શત્રુઓની સામાં થવાને હેનરી સાથે કોલકરાર કીધા (૧૪૨૦માં)—આ રીતના કે હેનરી ચાર્લસ છઠ્ઠાની દીકરી સાથે પરણે ને રાજપ્રતિનિધિ કહેવાય અને ચાર્લસ છઠ્ઠાનાં મૂઆ પછી તે ફ્રાન્સનો રાજા કહેવાય. તરતજ પછી હેનરી મોટા ઠાઠથી પારીસમાં આવ્યો ને રાજપુત્રીને પરણી રાજપ્રતિનિધિ કહેવાયો. પણ ઓરલીઅન્સ તથા આરમાગનાકવાળાઓએ ચાર્લસ છઠ્ઠાના ભાઈના વડા દીકરા ચાર્લસને રાજપાટવી કરી થાપ્યો ને એણે પોતાની રાજસભા પોઇટીઅર્સમાં રાખી. એ પાટવીનો પરાભવ કરી હેનરી આખા ફ્રાન્સને જીતવાની આશા રાખતો હતો તેવામાં તે મરણ પામ્યો (૧૪૨૨માં); અને એજ વર્ષમાં ચાર્લસ છઠ્ઠો પણ મૂઓ.

પારીસમાં બેડફર્ડના ડયૂકે હેનરી પાંચમાંના બાળરાજાનો પ્રતિનિધિ એવું પોતાને કહેવડાવ્યું; અને પોઇટીઅર્સમાં પાટવી કુંવર ચાર્લસ સાતમો રાજા કહેવાયો. અંગ્રેજ ફ્રેંચ વચ્ચે લડાઈ ચાલી–અંગ્રેજોએ ધસી ઓરલીઅન્સને ઘેરો ઘાલ્યો ને ચાર્લસે પોઈટીઅર્સ છોડી દક્ષિણમાં ખસવાનું કીધું. એવું બન્યું કે લોરેન પ્રગણાના ડોમરેમીના એક ગરીબ ગામડીઆની સત્તાવીસ વર્ષની કુંવારી છોકરીના મનમાં અંગ્રેજોને ફ્રાન્સમાંથી કહાડવાનો ખુટ્ટો ઊઠયો ને ઘોળાયો— તેને જાગૃતપણાંમાં તેજ વાતની ધુંધ રહેતી ને ઉંઘમાં તેજ વાતના સાણાં આવતાં. તેણે પોતાની વાત પોતાનાં ગામના હાકેમને કહી ને એણે તેને ઘેલી કહી કહાડી મૂકી. વળી બીજીવારની અરજી ઉપરથી હાકેમે તે છોકરીને ચાલર્સની દરબારમાં મોકલી. ત્યાં તે–આર્કની જોઆનની પરીક્ષા થઈ–તેણે કોઈ દહાડો જોયલો નહોતો તે રાજાને ઓળખી કહાડ્યો, રાજાનાં મનની વાત કહી જણાવી, એક ન દીઠેલી તરવારનું વર્ણન કરી કહ્યું કે તે વાપરવાને ઈશ્વરે મને મોકલી છે, એ વગેરે કેટલાક ચમત્કાર કરી બતાવ્યા. પછી રાજાએ જોઆનને સેનાપતિનાં વસ્ત્ર પહેરાવ્યાં ને તે

શૂરી કુંવારી લોઢાનું ચળકતું બખતર પહેરી તરવાર લેઈ ધોળા ઘોડા ઉપર ચઢી ખ્રિસ્તની છબીવાળો ઝુંડો દેખડાવતી મોટા સૈન્ય સાથે ઓરલીઅન્સના કિલ્લા ભણી ધસી. અંગ્રેજો પણ તેની તેજસ્વી કાંતિ જોઈ મોહ પામી ગયા ને જોઆને તેઓનાં સૈન્યની અંદર ઘુસી કિલ્લામાં જઈ ત્યાંથી અદ્ભુત પરાક્રમ કરી શત્રુને હઠાવી જય મેળવ્યો (૧૪૨૮); પછી બીજે વર્ષે તેણે ર્‌હીમ્સ શહેરમાં રાજાને રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો ને બેડફર્ડને ઈંગ્લંડથી કુમક ન મળી હોત તો ચાર્લસ પારીસ લેત. પછવાડેથી અંગ્રેજોએ જોઆનને પકડી હતી ને ડાકેણ ઠેરવી જીવતી બાળી મૂકી હતી (૧૪૩૧).

પછવાડેથી હેનરી છઠ્ઠાની તરફથી બેડફર્ડનો ડ્યૂક જે પારીસના રાજનો કારભાર કરતો તેના જુલમથી બર્ગંડીનો ડ્યૂક કંટાળ્યો ને એ સમજી શરમીંદો પડયો કે દેશી તથા સગાં સંબંધીઓથી જૂદા પડી મેં શું કરવા પરદેશીને રાજસત્તા અપાવી. એણે (બર્ગંડીના ડ્યૂકે) ચાર્લસ સાતમા સાથે સંધિ કીધી (૧૪૩૫); ને ચાર્લસ ફતેહ કરતો મોટા ઠાઠથી લશ્કર સાથે પારીસમાં આવ્યો—અંગ્રેજોને તે શહેર ખાલી કરવું પડયું. ચાર્લસની એક રાખે તેને ઉત્તેજન આપી ઉદ્યુક્ત રાખ્યો ને રાજાએ લડાઈઓ કરી અંગ્રેજના તાબામાં ગએલો સઘળો મુલખ (એક કાલેસ શહેર શિવાએ) પાછો જીતી લીધો (૧૪૫૧). એ પ્રમાણે ફ્રાન્સ પરદેશી સત્તાથી છૂટયા પછી ચાર્લસે પિતારૂપે ડહાપણ ભર્યા ધારાવડે રાજ કીધું. પછવાડેથી તેના પાટવીએ બલવો ઊઠાવી તેનો પ્રાણ લેવાની તજવીજ કીધી પણ તેટલામાં રાજા મરણ પામ્યો (૧૪૬૧).

ચાર્લસનો પાટવી, લૂઈ અગિયારમો એ નામ રાખી રાજા થયો. તેણે બાપની વખતના કારભારીઓને બદલી નાખ્યા ને તે અમીરં તાલુકદારોની સત્તા તોડવાનો ઈરાદો જણાવી લોકને વશ રાખવા લાગ્યો; પણ કામ કહાડી લીધા પછી તેઓના ઉપર જુલમ ગૂજારવાને ચૂકયો નહીં તે ઉપરથી તેઓએ બલવો ઊઠાવ્યો. એ બલવામાં બર્ગંડીનો ડ્યૂક ચાર્લસ ધી બોલ્ડ (નિડર) ને બીજા અમીર, એઓએ સામેલ થઈ લૂઈ સામાં લડાઈ કરી (૧૪૬૫), પણ લૂઈએ ખંધાઈ ભર્યા કોલકરારો કરી લડાઈનો અંત આણ્યો ને નોર્મંડીનો પ્રાંત જે પોતાના ભાઈની સત્તામાં આવ્યો હતો તે પાછો લેઈ લીધો. વળી તેણે આંજુ ને બર્ગંડી એ પ્રગણાં પોતાનાં રાજમાં જોડયાં. લૂઈ લુચ્ચો પ્રપંચી ને નિર્દય હતો ને તેણે પોતાની પ્રજામાંના ચાળીસ હજારનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો હતો તોપણ તે, હું નૈષ્ઠિક ખ્રિસ્તી રાજા છઉં એમ કહેતો. લૂઈ સાઠ વર્ષની ઉંમરે ૧૪૮૩માં મૂઓ.

લૂઈનો તેર વર્ષનો દીકરો ચાર્લસ આઠમો કહેવાયો. રાજકારભાર તેની બેન આન કરતી. એનામાં જેમ સ્ત્રી જાતનું સર્વ પ્રકારનું લલિતસૌંદર્ય હતું તેમ પુરુષનો સ્વભાવ પણ હતો. આનનો કારભાર લેઈ લેવાને ઓરલીઅન્સનો ડ્યૂક લૂઈ ને બુરબોંનો જોન એ સામાં થયા. ઓરલીઅન્સ વાળાએ વીસ હજાર લશ્કર ઊભું કીધું પણ આને ન ગભરાતાં ઘણાક આગેવાનોને તેઓનાજ કિલ્લામાં જઈ પકડયા ને મેદાનમાં સામાં થયા વિનાજ લડાઈનો અંત આણ્યો (૧૪૮૫). આસ્ટ્રિયાનો માકિસમિલિયન બલવાખોરોને મળેલો પણ તે પોતાનાં લશ્કરને પગાર આપી શકયો નહીં તેથી તેને લડાઈ બંધ રાખવીપડી; ઓરલિ-

યન્સનો ડ્યૂક હાર્યો ને કેદી બન્યો; અને બ્રિટનીના ફ્રાન્સિસને કોલકરાર કરવા પડયા. એ ફ્રાન્સિસ થોડે દહાડે મૂઓ ને તેની દીકરી ચાર્લ્સ આઠમા સાથે પરણી તેથી બ્રિટની ફ્રાન્સના રાજમાં જોડાયું (૧૪૯૧).

ચાર્લ્સ નેપલ્સની ગાદીનું હકદારપણું બતાવી ચોવીસ વર્ષની ઉંમરે ૬ હજાર ફ્રેંચ પાયદળ, ૬ હજાર સ્વીસ પાયદળ, ૫ હજાર ઘોડેસ્વાર ને ૧૪૦ તોપ સાથે ઈટલીમાં ગયો; ફ્લોરેન્સે તથા રોમે દરવાજા ખુલ્લા કીધા ને નેપલ્સનો રાજા ફર્ડિનાંડ બીજો જતો રહેથી તે શહેર તાબે થયું. પછી ચાર્લ્સે ગ્રીસની ફતેહ કરવી ધારી પણ તેટલામાં મિલાન તથા વેનિસના રાજવાળા અને રોમનો પોપ, વળી સ્પેનનો ફર્ડિનાંડ ને માકિસમિલિયન એ સૌ એકસંપ કરી સામાં થયા. ચાર્લ્સ પોતાનું અડધું લશ્કર નેપલ્સમાં રાખી પોતાનાં રાજ ભણી પાછો વળ્યો; વાટમાં વેનિસના લશ્કરે લડાઈ આપી પણ તે હાર્યું ને ચાર્લ્સ ફ્રાન્સમાં આવ્યો. નેપલ્સમાં રાખેલાં લશ્કરને દુશ્મનોને તાબે થવું પડયું ને ફર્ડિનાંડ પાછો ગાદીએ બેઠો. ચાર્લ્સ બીજીવાર ચઢાઈ કરવાની તૈયારી કરતો હતો તેવામાં તે મરણ પામ્યો (૧૪૯૮); અને તેને કોઈ છોકરૂં નહોતું તેથી વાલોય કુળનો ઓરલીઅન્સનો લૂઈ ફ્રાન્સની રાજગાદીએ બેઠો.

સ્પેન તથા પોર્ટુગલ.

સ્પેનપોર્ટુગલ વાળા દ્વીપકલ્પમાં નવારનું, કાસ્ટીલનું, આરેગનનું ને પોર્ટુગલનું એમ ચાર ખ્રિસ્તીરાજ અને ગ્રાનેડાનું મુસલમાન રાજ એમ પાંચ રાજ્યો હતાં.

નવારનું નાનું રાજ પંદરમા શૈકામાં ત્યાંના રાજાની દીકરીઓનાં લગ્નસંબંધથી ફ્રેંચ અમીરના કુળોમાં વહેંચાયું તોપણ તેનો મોટો ભાગ આરેગનના રાજાઓએ પોતાના રાજમાં જોડી નાખ્યો.

કાસ્ટીલના રાજવંશી ઘણાજ અનીતિમાન હોઈને કારભારને માટે જ્યારે ત્યારે બખેડા મચાવતા. ઈ૰ સ૰ ૧૪૫૪ માં હેનરી ચોથો ગાદીએ બેઠો તેણે ૫૦ હજાર લશ્કર લેઈ ગ્રાનેડા ઉપર ચઢાઈ કીધી ને કેટલીક ફતેહ મેળવી પણ એથી લડાઈનો ખરચ નીકળવા જેટલો પણ ફાયદો ન થવાથી તે પાછો આવ્યો. હેનરી પોતાની સ્ત્રી નવારની રાજપુત્રીને તલાક આપી પોર્ટુગલની જોઆના સાથે પરણ્યો. હેનરી વિષયાસક્ત હતો તેમ જોઆના પણ છટેલ મોજીલી હતી; વળી હેનરીએ મૂરના ઉપર ફરીથી હુમલા કીધા તેમાં પણ તે હાર્યો; એ ઉપરથી અમીરોએ **ટોલીડોના** ખ્રિસ્તી આચાર્યને આગેવાન કરી હેનરીનો ભાઈ **ઓલ્ફોન્સો** એના નામની આણ ફેરવી; હેનરીએ બંડખોરોને મળી બલવો કીધો (૧૪૬૫). અમીરોએ હેનરીની રાણીના ઉપર છીનાળાંનું તહોમત મૂકયું ને તેની દીકરીને વારસામાંથી બાતલ કીધી. ઓલ્ફોન્સો ૧૪૬૮ માં મૂઓ ને અમીરોએ હેનરીની બેન ઈસાબેલાને રાજગાદીએ બેસાડવા માડી. એણે કહ્યૂં કે જ્યાંસૂધી મારો ભાઈ (હેનરી) જીવેછે ત્યાંસૂધી હું ગાદીની હકદાર નથી. પોર્ટુગલના રાજા ને ગીએનીનો ડ્યૂક એ બે જણ ઈસાબેલા સાથે પરણવાની ઉમેદવારી કરતા હતા પણ તેટલામાં (૧૪૬૯ માં) તે આરેગનના ફર્ડિનાંડ સાથે છૂપી રીતે પરણી. હેનરી ૧૪૭૪ માં મૂઓ ત્યારપછી પાછો રાજમાં બખેડો ઊઠયો—એક પક્ષનાએ ઈસાબેલાને રાણી માની ને બીજા પક્ષનાએ હેનરીની દીકરી જેનો વેસવાળ પોર્ટુગલના ઓલ્ફોન્સો રાજા સાથે થયો હતો તેને ગાદી-

ની વારસ માની. ઈ૦ સ૦ ૧૪૭૬ માં પોર્ટુગલનો રાજા હાર્યો ને હેનરીની દીકરીના પક્ષવાળાઓ ઈસાબેલા રાણીને તાબે થયા.

આરેગનનું રાજ કાસ્ટીલના જેવું મોટું નહોતું તોપણ બળમાં તેના જેવુંજ હતું-રાજ્યવ્યવસ્થા વધારે સારી હતી; રાજા વધારે ડાહ્યા હતા ને વેપાર બહોળો હતો. ચૌદમા શૈકાના આરંભમાં સારડિનીઆનો ટાપુ અને પંદરમાના આરંભમાં સીસિલી એ આરેગનનાં રાજમાં જોડાયાં હતાં. ૧૪૪૨ માં આલ્ફોન્સો મોટાં મનનો એણે નેપલ્સને પોતાના રાજમાં જોડ્યું. એ ૧૪૫૮ માં મરણ પામ્યા પછી તેનો દીકરો ફર્ડિનાંડ નેપલ્સની ગાદીએ બેઠો ને તેનો ભાઈ જોન બીજો એ નામે આરેગનનો રાજા થયો ને તે ૧૪૭૯ માં મૂઆ પછી તેનો દીકરો ફર્ડિનાંડ કાથલિક રાજા થયો ને એ કાસ્ટીલની ઈસાબેલા સાથે પરણ્યો હતો તેથી બે રાજ જોડાઈ સ્પેનનું એક મોટું રાજ થયું.

ફર્ડિનાંડે પોતાનાં મોટાં રાજની વ્યવસ્થા કરી ગ્રાનેડા ઉપર ચઢાઈ કરી. એ વખત મૂરલોકમાં માહોમાંહે તડાં બંધાયાં હતાં ને તેમાંના એકે ખ્રિસ્તીઓને મદદ કરી. તોપણ દશ વર્ષ લગી મોટી કતલની લડાઈઓ ચાલ્યા પછી ખ્રિસ્તીઓ ૫૦ હજાર લશ્કરથી ગ્રાનેડાને ઘેરો ઘાલી શક્યા. નવ મહિના પછી ગ્રાનેડા તાબે થયું ને ફર્ડિનાંડ તથા ઈસાબેલા એઓએ જયના ઠાઠથી નગરમાં પ્રવેશ કર્યો (૧૪૯૨ ની ૨ જી જાનેવારીએ)* એજ વર્ષમાં રાણીએ જીનોઆના કોલમ્બસને આસરો આપ્યો ને એણે આટલાંટિક મહાસાગર ઓળંગી અમેરિકા તરફના ટાપુઓ—વેસ્ટઇંડીઝ ખોળી કહાડયા (૧૨ મી અકટોબરે).

કાસ્ટીલ તથા આરેગન જોડાઈને એક રાજ થયું, ખ્રિસ્તીઓએ ગ્રાનેડા લેઈ મુસલમાનોનું જોર તોડયું અને ઈસાબેલાની દીકરી આસ્ટ્રિયાના આર્ચ ડ્યૂકના દીકરા ફીલિપ સાથે લગ્ન સંબંધમાં આવી—એ મોટાં કારણોથી સ્પેનનું રાજ યૂરોપનાં બળિયાં રાજ્યોની સામાં લડાઈમાં ઊતરી પોતાની કીર્ત્તિ વધારવાને કૌવત વાળું ને જબરૂં બન્યું.

પોર્ટુગલમાં બર્ગંડીના હેનરીના વંશનો છેલ્લો રાજા ડોન ફર્ડિનાંડ ૧૩૮૩ માં મરણ પામ્યો. તેને પોતાની રાખથી થએલી એક

* મુસલમાનનો ઈનસાફ મુસલમાનજ કરે, તેઓના ધર્મ તથા રીતભાતને ખ્રિસ્તીઓ આડા ન આવે ને તેઓ વગર હરકતે પોતાની માલમિલકતનો ઉપભોગ કરે ને હાકેમ બોઆબદીલને (આબુ અબદલ્લા) આલપ્યુકસારાસમાં જાગીરમળે એવા કરાર ફર્ડિનાંડની તરફથી કરી આપવામાં આવ્યા હતા. મુસલમાનોને સ્પેનમાંથી તદન હાંકી મહેલવામાં આવેલા તે ઈ૦ સ૦ ૧૬૧૦ માં ફીલિપ ત્રીજાના રાજમાં.

સ્પેનના યાહુદીઓને પણ ઉપલા કરારમાં ગણ્યા હતા પણ તેઓ પ્રત્યે તે કરાર પાળવામાં આવ્યા નહોતા. તેઓ વેપારથી દોલતમંદ થયા હતા. તેઓએ વ્યાજના ધંધાથી રાજની દોલત પોતાના હવાલામાં આણી હતી. ધર્મદ્વેષી ને દેવાદાર ખ્રિસ્તીઓએ તેઓની વિરૂદ્ધમાં ઘણીએક ફરીઆદ કીધી તે ઉપરથી સરકારે હુકમ કીધો કે તેઓ પોતાનું સોનું રૂપું જવાહીર મૂકીને ચાર મહિનામાં સ્પેન છોડી બીજે દેશ જાય ને જે નહીં જાય અથવા સોનું રૂપું લેઇજશે તેને મારી નાખવામાં આવશે—૮ લાખ યાહુદીઓએ સ્પેન છોડયું. કેટલાક આફ્રિકામાં, કેટલાક ફ્રાન્સમાં ને ઘણાક પોર્ટુગલ જઈ રહ્યા. યાહુદીઓનાં જવાથી સ્પેનનો વેપાર તૂટયો ને સરકારની વર્ષોવર્ષની વસૂલમાં ઘણો ઘટાડો થયો.

દીકરી હતી ને તે કાસ્ટીલના **જોન પહેલા** સાથે પરણી હતી. પોર્ટુગલના લોકને કાસ્ટીલના રાજા ઉપર અભાવ હોવાથી ફર્ડિનાંડનો ભાઈ **ડોન જૂઆન** પોર્ટુગલનો રાજા થવાને શક્તિમાન થયો—એ રાજા **જોન પહેલો** એણે અંગ્રેજની મદદથી સ્પેન તથા ફ્રાન્સનાં લશ્કરોને હરાવી (૧૩૮૫) પોતાની ગાદી કાએમ રાખી. તેણે જસનાં કામો કરી લોકનું વહાલ મેળવી ૪૮ વર્ષ રાજ કર્યું. તેનો દીકરો એડવર્ડ ગાદીએ બેઠો તે ૧૪૩૮ માં મૂઓ. આલફોન્સો પાંચમો એણે કાસ્ટીલના રાજને માટે ફર્ડિનાંડ સાથે લડાઈ કીધી પણ તે હાર્યો. પછી કંટાળી મઠમાં જઈ રહેવાની તૈયારી કરતો હતો તેવામાં તે મરણ પામ્યો (૧૪૮૧). **જોન બીજો** એણે અમીરોની સત્તા તોડી રાજસત્તા વધારી. તે રાજનીતિમાં નિપુણ હતો ને તે પ્રમાણે પોતાના રાજની વ્યવસ્થા રાખતો, પોતાના કરેલા અદલ કાયદાઓથી રૂડી રીતે ઈનસાફ થતા જોવાને ખંતી રહેતો અને દરિયા કિનારાના અજાણ્યા પ્રદેશના શોધ કરાવવામાં હોંસથી આશ્રય આપતો. તે ૧૪૯૫માં મરણ પામ્યો ત્યારપછી નારાજ થએલા અમીરોએ ધીમે ધીમે પોતાની સત્તા વધારવા માડી ને પોર્ટુગાલના રાજને જુલમી કરવાનો પાયો નાખ્યો.

પંદરમાં શૈકામાં પોર્ટુગલના સાહસિક વહાણવટીઓએ પોતાના રાજના આશ્રયથી ઘણાક અજાણ્યા પ્રદેશનો શોધ કીધો. ૧૪૧૯ માં મદીરાનો ટાપુ જડયો, ૧૪૮૬માં **બરથોલોમ્યુ ડાયઝ** આફ્રિકાની દક્ષિણ ભૂશલાકા—**કેપ આવ ગુડ હોપ** સૂધી પહોંચ્યો અને **વાસકો દી ગામાએ** લીસબનથી (૧૪૯૭ ના જુલાઈની ૧૫ મીએ) વહાણો ઊપાડયાં ને આફ્રિકાની પ્રદક્ષિણા કરી માદાગાસ્કર ટાપુ જોયો ને ત્યાંથી તેણે હંકારી હિંદુસ્થાનના કલીકટ બંદરમાં વહાણ નાગર્યાં (૧૪૯૮ના મે મહિનાની ૧૮મી તારીખે).

જે કોલંબસે આટલાંટિકની પશ્ચિમ ભણીની ભૂમિનો શોધ કીધો તે જીનોઆનો હતો, પણ તે પોર્ટુગલ સરકારનાં વહાણોમાં નોકરી કરી વહાણ ખેડવાની વિદ્યામાં કુશળ થયો હતો. કોલંબસે પોતાની ત્રીજી સફરમાં (૧૪૯૮ માં) **ઓરીનોકો** નદીનાં મુખ પાસેની (અમેરીકાની) ભૂમિ જોઈ હતી. ૧૪૯૯ માં **આલોનઝો દી ઓજેદા** નામનો પોર્ટુગીસ ટંડેલ ફ્લોરેન્સના **અમેરિકો વેસપુસ્સી** નામના વેપારી સાથે અમેરિકા ગયો હતો અને ઈ૦ સ૦ ૧૫૦૦માં પોર્ટુગીસ લોક બ્રઝીલના બંદરોમાં ઊતર્યા હતા.

ઈટલી.

ફ્લોરેન્સમાં ચૌદમા શૈકાના અંતમાં આલબિઝ્ઝીના પક્ષકારોએ **મેદીસીના** પક્ષકારોની સત્તા છીનવી લીધી હતી પણ ૧૪૨૦ થી મેદીસી કુળના પાછા સત્તાધારી થવા માડયા હતા. **કોસમો ૧ લો** તેણે સઘળા આલબિઝ્ઝીને દેહદંડ પત્રકમાં નોંધ્યા હતા; પોતાના મરતા લગી (૧૪૬૪) સર્વોપરિ સત્તાથી રાજકારભાર કીધો હતો; ને દેશ પરદેશમાં સલાહ સંપ રહે તેવું કરવામાં હોંસ ભરી ખંત રાખી હતી—તે યૂરોપ, એશિયા ને આફ્રિકા એ ત્રણેમાંના ૧૨૮ વેપારી મંડળીનો ઉપરી હતો ને તેણે પોતાની દોલત, મહેલ, મઠ, ઈસ્પિતાલ બંધાવામાં, લૈબ્રેરીઓ સ્થાપવામાં ને વિદ્યાકળાને ઉત્તેજન આપવામાં વાપરી હતી. તે 'સ્વદેશનો પિતા' કહેવાયો છે. **લોરેનઝો મેદીસી** (૧૪૯૨ માં મરણ પામ્યો) તે પણ નામાંકિત હતો ને 'વિદ્યા કળાનો

પિતા' કહેવાતો. તેના વખતમાં (૧૪૯૦માં) રાજ મોટાં કરજમાં આવી પડયું હતું.

વેનીસનાં રાજને, તુરકલોકે કોન્સ્ટંટિનોપલ લીધું ત્યારથી પોતાનાં પૂર્વ તરફનાં સંસ્થાનને માટે ભય ઉત્પંન થયું હતું—૧૪૬૩ થી તેઓએ ૧૬ વર્ષ લડાઈ ચલાવી પણ આખરે ફાયદો ન થાય તેવા કોલકરાર કરી બંધ રાખી. એ લડાઈઓ ચાલતી તેવામાં વેનીસે સૈપ્રસ ટાપુ પોતાનો કરી લીધો હતો; અને ઈટલીમાં પણ કેટલોક મુલખ પોતાની સત્તામાં આણ્યો હતો. પંદરમા શૈકાના અંતમાં વેનીસના રાજની સ્થિતિ ઘણી સારી હતી—ઈટલીમાં કેટલોક નવો મુલખ મેળવ્યો હતો; વેપાર લડાઈનાં વહાણનો કાફલો મોટો હતો તેમ ખુશકી ઉપર લડનાર લશ્કર પણ જોરાવર હતું; વસ્તી બહોળી હતી; જમા વસૂલ વ્યવસ્થિત હતી; અને સરકાર પ્રજાપાસેથી વ્યાજે નાણું લેતી તેથી શ્રીમંત લોક રાજ્યના બંધનમાં રહેતા—એ સરકારી લોનનો ધારો પ્રથમ વેનીસનાંજ રાજમાં નીકળ્યો હતો. તેનાં સોનાં રૂપાં ને રેશમનાં કારખાનાંઓ દુનિયામાં વખણાતાં હતાં ને વેપાર આબાદ હતો. (પણ કેપ આવ ગૂડ હોપનો મારગ ખુલ્લો થવાથી એ રસ્તે એશિઆનો માલ યૂરોપમાં જવાનો તેથી વેનીસની પડતી આવવાનો વખત નજીકજ હતો).

મીલાન તથા જીનોવા—કોટિગનોલા ગામનો એક મજુર પંદરમા શૈકાની શરૂઆતમાં લશ્કરમાં રહેલો તે વધતાં વધતાં મોટો લડવૈયો સરદાર થયો હતો ને તેણે સ્વેચ્છાથી લશ્કરી થએલા એવા સાત હજાર જણનાં લશ્કર વડે નેપલ્સના રાજાને આરેગનના તાબામાંથી છોડવ્યો હતો. એ પરાક્રમ ઉપરથી તેને રાજ્યનો રક્ષક (કોન્સ્ટેબલ) કરવામાં આવ્યો હતો. તેણે પોતાનું નામ બદલી **સ્ફોર્જા** એવું રાખ્યું હતું. તેની રાખથી થએલો તેનો દીકરો ફ્રાન્સિસ પણ પરાક્રમી નીકળ્યો. ૧૪૪૭માં તેનો સસરો મૂઓ ત્યારે તેણે મીલાન ઉપર દાવો કીધો ને તે સવોયનો ડયૂક, નેપલ્સનો રાજા, વેનીસનું પ્રજાસત્તાક રાજ ને ઓરલિયન્સનો ચાર્લસ એ સૌની સામાં થયો. મીલાનના લોકે ડયૂકની રાજસત્તા કહાડી નાખી પોતાનું પ્રજાસત્તાક રાજ કીધું ને સ્ફોર્જાને રાજનો સેનાપતિ બનાવ્યો. એ પદવીમાં તેણે ડયૂકનો ખિતાબ ધારણ કીધો ને ૧૪૬૬ સૂધી સત્તા ભોગવી —તેની દીકરી નેપલ્સના રાજા સાથે પરણી હતી, અને તેને લૂઈ ૧૧ માની પાસેથી જીનોઆ શહેર મળ્યું હતું. તેનાં મરણ પછી રાજમાં બખેડા ચાલ્યા ને જીનોઆ પાછું સ્વતંત્ર થયું. ૧૪૮૮માં જીનોઆ ફરીથી મીલાનના તાબામાં આવ્યું પણ સ્ફોર્જા તેને ફ્રાન્સનું સંસ્થાન ગણી રાખી રહ્યો હતો.

ઈ૦ સ૦ ૧૪૯૪માં જેવામાં ફ્રેંચ લોકે હુમલો કીધો તેવામાં ઈટલીની બાહ્ય સ્થિતિનો પૂર્ણ ઉત્કર્ષ હતો—દેશી રાજ્યો હતાં તે પરસ્પર સંપીલાં ને કોઈ પણ રીતની પરદેશી સત્તાથી મુકત હતાં; ભાષા શાસ્ત્ર કળા હુન્નરમાં થએલો વધારો પ્રકાશતો હતો; ખેતી વેપાર આબાદ હતાં; શહેર દેખાવડાં હતાં ને દરબારો દીપતી હતી. વિદ્યાકળાનો વધારો ને સમૃદ્ધિનો વૈભવ જેવો ઈટલીનો હતો તેવો યૂરોપમાં બીજાં કોઈ પણ રાજ્યનો નહોતો. અંતરસ્થિતિ પરત્વે લોક બાયલા તથા જનાની, બીકણ તથા કાયર તથા અધીર, લાંચીયા તથા છઠેલ, જૂઠા તથા વિશ્વાસઘાતી તથા દગાખોર હતા. **પોપ ઇનોસેંટ આઠમો ને લારેન્ઝોડી મેદીસી** એ બેની ડહાપણ ભરેલી સત્તાવડે

બહારની આબાદી ટકી રહી પણ તે બે ૧૪૯૨ માં મરણ પામ્યા પછી ઈટલીને માંહો-માંહેનાં ટંટાનાં ને પરરાજ્યોના હુમલાનાં ભયંકર દુઃખો વેઠવાં પડયાં.

જર્મની.

ઈ૦ સ૦ ૧૪૦૦માં બવેરીઆનો રોબર્ટ ઈટલી ઉપર ચઢાઈ કરતાં હાર્યો ત્યાર પછી જર્મનો ઈટલીને પોતાની સત્તામાં આણી શકયા નહીં. ઈ૦ સ૦ ૧૪૧૧માં હંગરીનો રાજા ને બ્રાંડનબર્ગનો ઈલેકટર જે સીજીસમંડ તે સર્વાનુમતે જર્મનીનો મહારાજા ઠર્યો; પણ તે ઓટોમન તુરકના હુમલાઓથી પોતાના (હંગરીનાં) રાજની સંભાળ રાખવામાં ને ખ્રિસ્તી ઉપાધ્યાઓની ભાંજગડ પતાવવામાં ગુંથાઈ રહ્યો તેથી તેનાથી જર્મનીના મહારાજા મોટાં કામ રૂપે થઈ શકયાં નહીં. સીજીસમંડ ૧૪૩૮ માં મરણ પામ્યો.

આસ્ટ્રિયાનો ડયૂક સીજીસમંડનો જમાઈ ને હંગરીનો તથા બોહીમીઆનો રાજા **આલબર્ટ ૨ જો** મહારાજા થયો તે સારો હતો ને ૧૪૪૦ માં **ફ્રેડરિક ત્રીજો** થયો તે નિર્બળ હતો—એની કારકીર્દીમાં બર્ગંડીના ડયૂક મોટી રાજસત્તા ચલાવતા થયા હતા પણ શૈકાના અંતમાં તેઓનો ઘણોક મુલખ લગ્ન સંબંધે કરીને આસ્ટ્રિયાના રાજકુળના હવાલામાં ગયો હતો. ફ્રેડરિક ૧૪૯૪ માં મૂઓ.

આસ્ટ્રિયાનો આર્ચ ડયૂક, **માકિસમિલિયન ૧ લો** મહારાજા થયો તેણે મીલાનના ડયૂકની ભતરીજી સાથે લગન કરી ઈટલીની રાજકીય ખટપટમાં પડવાની સત્તા મેળવી. ઈ૦ સ૦ ૧૪૯૫ માં તેણે ઈટલી ઉપર ચઢાઈ કરવાને નાણાની મદદ માગી તે ઉપરથી સઘળાં જર્મન રાજ્યોએ **વરમ્સ**માં સભા ભરી ઠેરવ્યું કે જ્યાંસૂધી સ્વરાજ્યમાં સલાહસંપ ન વધે ત્યાંસૂધી પરદેશી રાજ્ય સંબંધી કામમાં હાથ ઘાલવો નહીં; જેઓ પરસ્પર લડે તેઓની પાસેથી મોટો દંડ લેવો ને એની તપાસ રાખવાને ઈમ્પીરીયલ ચેમ્બર નામની ઈનસાફની દરબાર હંમેશ રાખવી. ઈ૦ સ૦ ૧૫૦૦ માં **ઓગસબર્ગ**માં સભા મળી તેણે જર્મનીનાં પ્રદેશમંડળ મુકરર કરવાનો વિચાર કીધો—પ્રથમ છ ગણવામાં આવ્યાં તે **બવેરિયા, ફ્રાંકોનિયા, સાકસની, રૈહેન, સ્વેબિયા ને વેસ્ટફેલિયા** એ હતાં.

ઓટોમન તુરકનું રાજ.

તૈમુરલેને તુચ્છકાર તથા ધમકીના કાગળોથી **બજાઝેત**ને ચીડવી ઓટોમન રાજ ઉપર હુમલો કીધો (૧૪૦૨). સુલતાન કોન્સટંટિનોપલને ઘેરો ઘાલતો હતો ત્યાંથી છાવણી ઊઠાવી મોગલને લડાઈ આપવા એશિયા મૈનરમાં ગયો. ત્રણ દહાડા ને બે રાત લડાઈ ચાલી, એક લાખ ચાળીશ હજાર માણસ કપાઈ પડયાં, તુરક હાર્યા ને બજાઝેત સુલતાન કેદી બની મરતાં સૂધી લોઢાનાં પાંજરામાં રહ્યો. વહાણોની અછતને લીધે તૈમુર યૂરોપ ભણી આવતાં અટકયો ને પાછો ફરી સમરકંદ ગયો. સિત્તેર વર્ષનો થયો હતો તોપણ તેણે ચીનને જીતવાનો લોભ કીધો, પણ તે પોતાની ધારણા પાર પાડતાં પહેલાં ૧૪૦૫માં એપ્રિલની ૧ લીએ મરણ પામ્યો.

તૈમુરલેનના હુમલાથી ને બજાઝેતના દીકરાઓના ઝગડાથી ઓટોમન રાજનું આવી બનવા જેવું થઈ રહ્યું હતું; પણ **મ્યૂસાએ** મહારાજા સીજીસમંડ ઉપર ૧૪૧૨માં ફતેહ મેળવી તેથી ને **મહંમદ ૧ લાએ** ઠાવકી રીતે રાજ ચલાવ્યું તેથી ઓટોમન રાજ પાછું ચળકયું. **અમુરથ બીજે** એણે બે લાખ

લશ્કરે કોન્સ્ટંટિનોપલને ઘેરો ઘાલ્યો. એ ઘેરો ઊઠાડવાને ડાન્યુબ નદી ઉપર લશ્કરી વહાણનો કાફલો તૈયાર થાય છે એ જાણી તુરક લશ્કરે સર્વિયા ઉપર હુમલો કીધો ને ૧૪૩૫ માં **સેમેન્દ્રિયા** લીધું; પણ હંગરીનાં લશ્કરના સરદાર **જોન હનીઆડીસ** એણે બેલગ્રેડ લેવા દીધું નહીં. એ સરદારના વગથી પોલંડના લેડિસલેઅસને હંગરીનું તાજ મળ્યું ને પછી તે બે જણે તુરકને હંફાવ્યા. અમુરથને દશ વર્ષ લઢાઈ બંધ રાખવાની માગણી કરવી પડી. પછી અમુરથ પોતાનું રાજ પોતાના દીકરા **મહંમદ ૨ જાને** સોંપી એકાંત વાસ કરવા ગયો (૧૪૪૩). પોપ ઘણો અધીર થયો ને તેજ વર્ષમાં ખ્રિસ્તીઓએ કરાર તોડી લડાઈ ચલાવી. અમુરથ પાછો આવ્યો. ૧૪૪૮માં મોટી લડાઈ થઈ તેમાં ખ્રિસ્તી લશ્કર હાર્યું. એ જીતપછી અમુરથ પાછો એકાંતવાસ કરવા માગનીશીઆમાં ગયો પણ જાનીસરીઝના બખેડાથી તેનાથી ત્યાં રહેવાયું નહીં. અમુરથે ફરીથી રાજકારભાર પોતાને હાથ લીધો ને આલબાનીઆના લોકે બલવો ઊઠાવેલો તેઓને સજા કરવા તે ચાલ્યો–ક્રોઇઆના ઘેરામાં તેનું ફાવ્યું નહીં, ને તે નિરાશ થઈ આડ્રિયાનોપલમાં મરણ પામ્યો (૧૪૫૧ માં).

મહંમદ બીજો એણે બે લાખ સાઠ હજાર લશ્કર ને ૩૦૦ વહાણનો કાફલો લેઈ કોન્સ્ટંટિનોપલને ઘેરો ઘાલ્યો. અહીંનો રાજા **કોન્સ્ટંનટેન પાલીઓલોગસ** એણે ખ્રિસ્તી રાજ્યોની મદદ માગી પણ તે ન મળવાથી તે પોતાના માત્ર સાઠ હજાર લશ્કર સાથે મહંમદ સામાં લડવા ઊતર્યો. પુરાતન કોટના ઉપર મોટી મોટી તોપનો મારો ચાલી રહ્યો હતો તેવામાં પાંચ લશ્કરી વહાણ મહંમદનાં વહાણની હારને તોડી ગ્રીક ગારીસનની કુમકે આવી પહોંચ્યાં. ખ્રિસ્તી લશ્કરે મુસલમાન લશ્કરને હરાવ્યું પણ વધારે ટકાવાનું નથી એમ જાણી કુમકી લશ્કર પાછું હઠી ખસ્યું ને સામું લશ્કર ધસ્યું આવ્યું. મુસલમાન લડવૈયા તૂટેલા કોટ ઉપર ચઢયા, **પાલીઓલેગસ** આખર લગણ લડયો ને લડતાં કપાઈ પડ્યો; કોન્સ્ટંટિનોપલ પડ્યું ને લૂટાયું, લોક ગુલામ દાખલ વેચાયા; —ગ્રીકરાજની સમાપ્તિ થઈ* (૧૪૫૩ના મેની ૨૯ મીએ).

પછી મહંમદે દહોડલાખ લશ્કરે બેલગ્રેડને ઘેરો ઘાલ્યો પણ ત્યાં હંગરીનાં લશ્કરે તેનું ફાવવા દીધું નહીં. પછી તેણે આથેન્સની ડચી જે ફ્લોરેન્સના એક શ્રીમંતે સ્થાપી હતી તેનો નાશ કીધો ને થોડા દહાડા પછી ટ્રેબિઝોંડ, સર્વિયા ને બોસનિયા એ ત્રણેની સ્વતંત્રતા લૂટી. વેનીસનાં રાજ્યે મહંમદની સાંમે થવામાં શૂરાતન બતાવ્યું પણ તેથી તેણે વધારે ચીડાઈ ખ્રિસ્તી ધર્મ નિકંદન કરવાને ઠામ ઠામ મસજીદોમાં બંદગી કીધી. ૧૪૭૦ માં તુરકી વહાણના મોટા કાફલાએ **નીગ્રોપોંટનો** ટાપુ લીધો ને રહેવાસીઓને કતલ કરી નાખ્યા. પછી તેણે જીનોઆના તાબાનું **કાફ્ફા** શહેર (વેપારનું મથક) લીધું. રહોડસ ટાપુ ઉપર હુમલો કીધો પણ તેને પાછું ફરવું પડયું. તે

* પશ્ચિમ પ્રદેશનું રોમન રાજ ગોથલોકથી ૪૭૬ માં નાશ પામ્યું પણ પૂર્વ પ્રદેશનું રોમન રાજ અથવા કોન્સ્ટંટિનોપલનું ગ્રીકરાજ જે ૩૯૫ થી જાંદું પડેલું તે ક્ષીણ થતાં થતાં માત્ર રાજધાનીમાંજ આવી રહ્યું હતું. કોન્સ્ટંટિનોપલ પ્રથમ ૩૩૦ માં બંધાયલું ને ૨૮ વાર દુશ્મનના ઘેરામાં સપડાયલું તે ૧૧૨૩ વર્ષે ૨૯ મી વારના ઘેરાથી નાશ પામ્યું– એ નાશથી ત્યાંની લૈબ્રેરીઓમાંના એક લાખ વીસ હજાર હાથના લખેલાં પુસ્તકોનો પણ નાશ થયો.

૧૪૮૧ માં મરણ પામ્યો. ઝડપવાળી દોડ ને છૂપી ગોઠવણ એ બેથી મહંમદ પોતાની સરદારી ફતેહમંદીવાળી કરી શકયો હતો. જોકે લડાઈમાં ઘણો વિક્રાળ ઘાતકી હતો તો પણ તે વિદ્યા હુન્નરને આસરો આપનારો હતો– તેણે કીતાબખાનાં, મદરેસા વગેરેની થાપના કીધી હતી. તે વાદવિવાદ સાંભળતો ને વકતા તથા કવિયોને ઈનામ વહેંચતો. તે ઈતિહાસ તથા ભૂગોળ વિદ્યામાં જાણીતો હતો ને ગ્રીક, લાટિન, હીબ્રુ, આરબી ને ફારસી એ ભાષાઓ બોલી વાત કરી શકતો.

મહંમદને બે દીકરા તેમાં વડો મક્કાની જાતરા ગયો હતો તેથી નાનો **બજાઝેત બીજો** એ નામે ઓટોમન રાજનો સુલતાન થયો. એને ઈજીપ્ટના સુલતાન સાથે વાંધો પડયો ને લડાઈ ચાલી. બજાઝેત ૧૪૮૮ માં સીલીશીઆમાં **ઈસ્સસ** આગળ હાર્યો પણ યૂરોપમાં તેણે મોલડેવિયા, બોસનિયા, ક્રોએશિયા એ પ્રદેશ તાબે કીધા ને સ્પેનના ખ્રિસ્તીઓની સામાં લડતા મૂરલોકને મદદ મોકલ્યાં કીધી.

હિંદુસ્થાન.

ઈ૦ સ૦ ૧૪૧૨ માં તઘલખ વંશની સમાપ્તિ થયા પછી પંજાબના સુબેદાર ખીજરખાને પંદર મહિના રાજ કીધું. એની પછી સૈયદ મુબારક, સૈયદ મહંમદ ને સૈયદ અલ્લાઉદ્દીન એ ત્રણ જણે રાજ કીધું–એ છેલ્લાનાં રાજની હદ દિલ્હીના કોટ બહાર પાંચ છ કોશથી વધારે નહોતી.

ઈ૦ સ૦ ૧૪૫૦ થી લોદી વંશના બાદશાહ થયા તેમાં પહેલો બહિલોલખાન લોદી હતો. તેણે પંજાબનો બખેડો બેસાડયો ને જવાનપુરના મુસલમાન રાજા સાથે ૨૬ વર્ષ લડી તે રાજને બાદશાહી હકુમતમાં આણ્યું (૧૪૭૮). દશ વર્ષ પછી તે મૂઓ ત્યારે તેના રાજની સરહદ પૂર્વમાં કાશી લગી, દક્ષિણમાં બુંદેલખંડ સૂધી ને ઉત્તરમાં હિમાલયસૂધી હતી. શિકંદર લોદીએ ૨૮ વર્ષના રાજમાં થોડોક મુલખ વધાર્યો ને પછી ૧૫૧૬ માં ઈબ્રાહિમ લોદી દિલ્હીનો બાદશાહ થયો હતો.

એ શૈકામાં ગુજરાતનાં સ્વતંત્ર રાજના અહંમદશાહે (૧૪૧૧-૧૪૪૩) પાટણ ટાળી અમદાવાદને રાજનગર કીધું, ૧૪૧૧ માં; અને મહંમદશાહ બેગડાએ (૧૪૫૯ – ૧૫૧૨) જૂનાગઢનાં હિંદુરાજનો ૧૪૭૨ માં અને ચાંપાનેરનાં હિંદુરાજનો ૧૪૮૧ માં અંત આણ્યો.

માળવાનો મહમૂદ ખિલજી (૧૪૫૧) ગુજરાત સાથે લડવામાં ફતેહમંદ હતો. **ચિતોડમાં** કુંભારાણાનું યશસ્વી રાજ ૧૪૧૯ થી તે ૧૪૬૯ સૂધી હતું. **વરાડમાં** ફતેહઉલ્લાએ ૧૪૮૪ માં, **વિજાપૂરમાં** યુસુફ આદિલશાહે ૧૪૮૯ માં, **અહંમદનગરમાં** અહંમદશાહે ૧૪૯૦ માં ને બેદરમાં કાસીમે ૧૪૯૮ માં પોતપોતાનાં નવાં રાજ્ય માંડયાં.

ઈ૦ સ૦ ૧૪૯૮ ના મેની ૨૨ મીએ પોર્ટુગાલી વહાણ મલબાર કાંઠાના કલિકટ બંદરમાં આવી નાગર્યાં. કલીકટમાં **ઝામોરિન** ઉપનામના હિંદુરાજાઓનું રાજ હતું. હિંદુથી તથા મુસલમાનથી કાંતિ પહેરવેશમાં જૂદા પડતા ને નવી તરેહનાં હથિયાર રાખતા એવા પોર્ટુગીસ–ફિરંગી લોકને જોઈ ઝામોરિન મોટા વિચારમાં પડયો; પણ પછી તેણે પોતાની દરબારમાં **વાસ્કો દી ગામાની** મુલાખાત લીધી ને મુકામ કરવાનું ઠેકાણું બતાવ્યું. બીજે દહાડે ગામાએ જઈ પોતાના રાજની તરફથી થોડાંક લાલ કપડાં, છ ટોપી, થોડાક પિત્તળના પાટ, થોડાંક પરવાળાં ને થોડીક ખાંડ તથા થોડુંક મધ, એનું નજરાણું કર્યું

–દરબારી લોક હસ્યા ને અંદેશામાં પડયા. મલબાર કાંઠાનો વેપાર ઈજીપ્ટ તથા આરબસ્તાનના લોકે પોતાને હાથ રાખેલો તેઓએ કારભારીઓને લાંચ આપી; ને એઓએ ઝામોરિનને જણાવ્યું કે તે અજાણ્યા લોક કોઈ રાજાની તરફથી આવેલા વેપારી નથી પણ ચાંચીઆ લોક છે. એ ઉપરથી ઝામોરિનની ફિરંગી તરફ કરડી નજર થઈ, ને મૂર નામથી ઓળખાતા વેપારીઓએ તેઓને પજવવા માડયું. ગામા પોતાના વહાણમાં માલ ચઢાવતો હતો તેવામાં તેના બે લશ્કરી આફીસરને પકડી કેદ રાખવામાં આવ્યા. ગામાએ છ દેશી જે તે વેળા વહાણ ઉપર આવ્યા હતા તેઓને કાંઠે ઊતરતા અટકાવી રાખ્યા ને કહેવડાવ્યું કે અમારાને મોકલો ને તમારાને લો. રાજા આનાકાની કરેછે એમ જોઈ ગામાએ વહાણ ઊપાડયાં. તરત કાંઠેથી મછુવાઓ આવી પહોંચ્યા ને એકમાં બે આફીસરો પણ હતા. મછુવાના લોક વહાણ ઉપર ચઢયા કે ગામાએ કેટલાકને પાછા ઊતારી મૂકયા પણ કેટલાકને લીસબન જઈ પોતાના રાજાને દેખડાવવાને વહાણમાં ગોંધ્યા; પછી તેણે તરતજ નાગર ઉપાડી પોતાના દેશ તરફ વહાણ હંકારી મૂકયાં.

એ શૈકામાં કેટલાંક રાજ્યમાં મુસલમાનો હિંદુપ્રજા ઉપર જુલમ કરતા ને કેટલાંક રાજ્યમાં તેઓ હિંદુ તરફ બેદરકાર હતા. હિંદુલોકમાં રામાનંદના શિષ્યો રામભક્તિનો બોધ કરવામાં સારીપેઠે મચ્યા હતા; કબીર સઘળાં ધર્મમતને ખંડી નિર્ગુણના નામ ગાયનમાં મસ્ત રહેતો; નાનકે પંજાબમાં પોતાનો નવો ધર્મ ચલાવવો આરંભ્યો હતો; બંગાલામાં વૈષ્ણવ ધર્મ દાખલ થવા માંડયો હતો ને ગુજરાતમાં નરસિંહ મહેતાએ કૃષ્ણભક્તિનો મહિમા વધાર્યો હતો.

પંદરમાં શૈકામાં સાહસિક વહાણવટીઓને નવા દેશ શોધવામાં ઉત્તેજન મળ્યું. હિંદુસ્થાનનો માલ કાબૂલ કંધાર ને ઈરાનની વાટે કોન્સ્ટંટિનોપલ જતો; અથવા કાસ્પિયન તથા યૂકસેન સમુદ્રના કાંઠાને રસ્તે થઈ સીરિયાના બંદરોમાં જતો; અથવા રાતા સમુદ્રને વાટે ઈજીપ્ટમાં જતો; અને પછી પાઈસા, જીનોઆ ને વેનીસની વખારોમાં પડતો; અને ત્યાંથી પછી યૂરોપના બીજા દેશોમાં જતો. કેપ આવ ગુડહોપના શોધથી ને તે માર્ગે યૂરોપનાં વહાણો આવવા જવાથી વેપારને ઉત્તેજન મળ્યું. અમેરિકા તથા તેણી તરફના ટાપુઓનો નવો શોધ થયો. યૂરોપમાં બંધુકો વપરાતી થઈ. બીબાંથી ગ્રંથ છાપવાનો શોધ પંદરમાં શૈકાના વચગાળામાં થયો અને તરતજ પછી લાકડાં તથા તાંબાનાં પતરાં ઉપર એનગ્રેવિંગ કરવાનું પણ નીકળ્યું. તેલીઆ રંગથી ચીતરવાનું ૧૪૯૧ થી શરૂ થયું. બીજગણિત વિદ્યા યૂરોપના વિદ્વાનોના જાણ્યામાં પ્રથમ ૧૪૮૯ માં આવી.

દર્શન ૧૪ મું.

ઈ૦ સ૦ શૈકો ૧૬ મો.

બ્રિટન.

હેનરી આઠમો(૧૮વર્ષનો)ઈ૦ સ૦ ૧૫૦૯ માં રાજગાદીએ બેઠો. પ્રથમ તો તેણે પોતાના બાપની વખતમાં માન પામેલા (૩૮ વર્ષના) કારડિનલ (મુખ્ય ધર્માધ્યક્ષ) વુલઝીને ઊંચે દરજ્જે ચઢાવી ખાસખિલબતમાં લીધો. હેનરીએ બાપનું ભેગું કરેલું નાણું મોજમઝામાં ઊડાવી દીધું ને પછી તે રાજખટપટમાં મચ્યો. રોમના પોપ જૂલીઅસ બીજાએ

ઈટલીમાંથી ફ્રેંચ લશ્કર કહાડવાને માટે હેનરીની મદદ માગેલી તે ઉપરથી હેનરીએ ફ્રાન્સના લૂઈ ૧૨ મા સાથે લડાઈ કીધી; પણ વળી પોપે મને છેતર્યો એવું જાણ્યું ત્યારે તેણે લૂઈ સાથે સલાહ કીધી ને પોતાની બેન પરણાવી (૧૫૧૪). વુલઝી પદવીએ ચઢતાં ચઢતાં ઈંગ્લંડનો મુખ્ય પ્રધાન ને મુખ્ય ધર્માધ્યક્ષ થયો (૧૫૧૫).

ફ્રાન્સનો ફ્રાન્સિસ ૧લો એણે ૧૫૧૫ માં મીલાન શહેર જીતી લીધા પછી હેનરીને પોતાની તરફનો કરી રાખવા સારૂ વુલઝીને સાધ્યો. વુલઝીએ રોમની ધર્માધ્યક્ષોની સભામાં* દાખલ થવાના લોભમાં હેનરીને સમજાવ્યો ને એણે ફ્રાન્સિસ સાથે પરસ્પર સહાય રહેવાના કોલકરાર કીધા (૧૫૧૮). જ્યારે સ્પેન તથા જર્મનીનો ચાર્લસ પાંચમો ઈંગ્લંડ આવી હેનરી તથા વુલઝીને મળ્યો ત્યારે રાજા ફૂલાયો ને લોભી મંત્રી ચાર્લસનાં વચનથી લલચાયો–ચાર્લસે વુલઝીને પોપની જગા (ખાલી પડેથી) આપવાનું કહ્યું હતું. હેનરીએ જ્યારે ચાર્લસનાં રાજમાં જઈ એની ભેટ લીધી ત્યારે ચાર્લસે હેનરીને તથા વુલઝીને ફ્રાન્સિસના પક્ષમાંથી ખસેડી પોતાના પક્ષના કરી લીધા (૧૫૨૨).

અંગ્રેજોએ ફ્રાન્સના મુલખ ઉપર હુમલો કરવા માડયો. પોપ લીઓ મરણ પામ્યો પણ ચાર્લસે વુલઝીને પોપપદ ન આપતાં એક બીજાને આપ્યું. વુલઝી નારાજ થયો તેનું મન ચાર્લસે ઈંગ્લંડ જઈ મનાવ્યું. દહોડ વર્ષ પછી પોપ એડ્રિયન મૂઓ ત્યારે હેનરીએ ચાર્લસને આગ્રહથી લખ્યું કે વચન પ્રમાણે પોપપદ વુલઝીને મળવું જોઈએ. તો પણ ચાર્લસે ન લેખવતાં બીજા એકને પોપ કીધો (કલેમેંટ ૭મો). એઉપરથી વુલઝીએ ચાર્લસની સામાં ફ્રાન્સિસ સાથે કોલકરાર કરવા વિષે હેનરીને સમજાવવા માડયો. પણ તેટલામાં (૧૫૨૫ માં) પેવિયાની લડાઈમાં ચાર્લસનાં લશ્કર સાથે લડતાં ફ્રાન્સિસ હાર્યો ને પકડાયો. હેનરીએ ફ્રાન્સ જીતવાનો લોભ કીધો પણ તેમાં ચાર્લસ સામેલ થયો નહીં. પછવાડેથી ઈંગ્લંડ ફ્રાન્સ વચ્ચે કોલકરાર થયા ને હેનરીએ ફ્રાન્સ ઉપરથી પોતાનો દાવો તદન ઊઠાવી લીધો.

હેનરી પોતાના વડા ભાઈની વિધવા કાથેરૈન (ફર્ડિનાંડ તથા ઈસાબેલાની ચોથી દીકરી) સાથે પરણ્યો હતો. એ રાણીના ઉપર અભાવ થવાથી હેનરી તેને તલાક આપવાની તજવીજમાં હતો. (૧૫૨૭ માં) રાણીની તહેનાતમાં રહેનારી આનેબૂલેન ઉપર રાજા આશક પડયો ને પછી તો તે રાણીને તલાક આપવાને ઘણોજ અધીરો થયો. હેનરીએ પોપને જણાવ્યું. પોપ હેનરીને રાજી રાખવાને ઈચ્છતો, પણ ધર્મવિરુદ્ધ કામ અને કાથેરૈન ચાર્લસની ફોઈ થતી તેથી તેની ઈતરાજી થવાની બીક એ બે કારણથી મંજૂરીઆત આપી શકયો નહીં. તોપણ પોપે ૧૫૨૮ માં વુલઝી તથા કોમ્પેજીઓ એ બે જણાને રાજારાણીની હકીકત સાંભળવાને નીમ્યા; ને એઓએ ૧૫૨૯ ના મેમાં કોરટ કીધી. રાણીએ કહ્યું કે ખૂદ પોપ વિના મારો ઈનસાફ બીજાથી થાય નહીં ને રાજાને કરગરીને વીનવ્યો પણ એણે તેને તુછકારીને કહાડી મૂકી. ચાર્લસ તથા પોપ વચ્ચે સલાહ થઈ ત્યારે ચાર્લસની શીખવણીથી પોપ રાજા રાણી ઈટલી આવી પોતાની હકીકત જણાવે એવું ઠેરવ્યું. એ અપમાનથી ક્રોધે ભરાઈ

* એ સભામાંના એકને પોપની પદવી મળતી

સંધું વુલઝીનું કારસ્તાન છે એવું કહી હેનરીએ વુલઝીને કારભારથી દૂર કર્યો ને લોભથી એકઠી કરેલી તેની સઘળી મિલકત દોલત લેઈ લીધી—(વુલઝી હૈયાશોકે ૧૫૩૦ માં મૂઓ). ક્રાન્મર વડો પ્રધાન થયો તેની સલાહથી હેનરીએ યૂરોપની મુખ્ય મુખ્ય પાઠશાળાના અધિકારીઓનાં મત પૂછયાં ને એમાંના ઘણાંએક હેનરીની ઈચ્છાને અનુકૂળ આવ્યાં. વળી તેણે પોપની સત્તા તોડવાને પોતાનાં રાજના પાદરીઓ ઉપર કોપ કર્યો, ને એઓએ ૧ લાખ પોંડ આપી રાજાનું મન મનાવવાનું કીધું હેનરી મમત લેઈને બેઠો કે જ્યાંસૂધી તમે મને ઈંગ્લંડની ધર્મવ્યવસ્થા મંડળીનો સર્વોપરિ અધિકારી ન ગણો ત્યાં સૂધી હું તમને કદી માફ કરવાનો નથી. એ પ્રમાણે તડૂકી હેનરીએ ૧૫૩૩ માં આનેબૂલેન સાથે છાનાં લગન કીધાં; ને પછી જાહેરમાં તેને પોતાની રાણી કહી. ક્રાન્મર જેને કાંટરબરીનો મુખ્ય ધર્માચાર્ય બનાવવામાં આવ્યો હતો તેણે તલાકનું હુકમનામું કરી આપ્યું કે તરતજ હેનરીએ મોટા ઠાઠથી આનેબૂલેનને તાજ પહેરાવ્યું. પાર્લમેંટે આનેબૂલેનનું લગન મંજૂર રાખ્યું ને કાથેરૈનની દીકરી મેરીને ગાદીના હકદારમાંથી ટાળી; પોપની સત્તા ઈંગ્લંડમાં ન જોઈએ એવો ઠરાવ કીધો અને ઈંગ્લંડની ધર્મવ્યવસ્થાનો સર્વોપરિ અધિકારી એવો ખિતાબ હેનરીને આપ્યો.

પોપનો ધર્મ માનનાર કે લ્યૂથરનો ધર્મ માનનાર જેણે રાજાનું ધર્મવિષયમાં ઉપરીપણું ન માન્યું તે સૌ દેહાંતદંડને પાત્ર થયા. **બિશપ ફિશર ને સર ટોમસ મોર** એઓએ હેનરીને સર્વોપરિ ધર્માધિકારી મા નવાના સોગન ન ખાધા તેઉપરથી તેઓને શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યા. ઈંગ્લંડના ખ્રિસ્તી સાધુઓ જમીદાર હતા ને જ્યારે ત્યારે બખેડા કરતા તેઉપરથી હેનરીએ તેઓનો ઘાટ ઘડી નાખવાને ક્રોમવેલને પોતાની વતીનો સેક્રેટરી ઠેરવ્યો. એણે રાજાની ઈચ્છા પ્રમાણે સાધુઓના મઠોની સ્થિતિનો રીપોર્ટ કીધો ને પાર્લમેંટે ધારો કીધો તેથી ૩૮૦ મઠ બંધ થયા. એ બધા મઠોની જમાવમૂલ ૩૨ હજાર પોંડની હતી અને ૧ લાખ પોંડનો બીજો સામાન હતો.

થોડા દહાડા પછી હેનરીએ આનેબૂલેન રાણીના ઉપર વ્યભિચાર અને રાજદ્રોહ એ બે અપરાધ મૂકી તેને પકડાવી કિલ્લામાં ઘાલી ને સત્તર દહાડા પછી ફાંસી દીધી; ને તેને બીજેજ દહાડે **જેન સીમોર** (રાણીની તહેનાતમાંની) સાથે લગન કીધાં, (૧૫૩૬). જેન સીમોર ૧૫૩૭ માં દીકરો જણી તેરમે દહાડે મરણ પામી ; ને હેનરીએ કલીવ્સના ડયૂકની દીકરી **આને** સાથે લગન કીધાં. એને ને ક્રોમવેલને ન બન્યું. રાજાએ તેના શત્રુઓને ઊભા કરાવી ક્રોમવેલ ઉપર રાજ અપરાધ મૂકાવ્યા અને જે પાર્લમેંટે તેનાં મોટાં વખાણ કીધાં હતાં તેજ પાર્લમેંટે તેને દેહાંતદંડને પાત્ર ઠેરવ્યો. હેનરીએ **આને** રાણીને પણ તલાક આપી; ને મહિનામાં નોરફોકના ડયૂકની ભતરીજી **કાથેરૈન હાવર્ડ** સાથે લગન કીધાં. ૧૮ મહિના પછી તેના ઉપર પણ પરણ્યાં પહેલાં ને પછી વ્યભિચાર કીધાનો અપરાધ મૂકી તેનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો. પછી તે લાર્ડ લાટિમરની વિધવા **કાથેરૈન પાર** સાથે પરણ્યો.

હેનરીએ પોતાના બાપદાદાના **વેલ્સ** દેશને રાજસભામાં ઠરાવ કરી ઈંગ્લંડ સાથે જોડી નાખ્યો ને ઈંગ્લંડના ધારાને અધીન કીધો (૧૫૩૬). ધર્મસંબંધી નવાં મતને સરકારથી આસરો મળેલો એથી આયરલંડમાં

બલવો ઊઠયો હતો, પણ બલવાખોરોનું લશ્કર હાર્યું ત્યાર પછી બીજા તાલુકદારો તાબે થયા હતા. એમાંના કેટલાકને હેનરીએ અરલ બનાવ્યા ને આયરલંડના ઈનસાફને માટે ધારા બંધાવ્યા. પછી હેનરીએ પોતાનો ભાણેજ જે સ્કાટલંડનો રાજા જેમ્સ ૫ મો તેની પાસે પોતાનાં ધર્મમત કબૂલ કરાવવાની ઈચ્છા કીધી. અંગ્રેજી લશ્કરે થોડાંક ગામ બાળ્યાં; પણ તેટલામાં (૧૫૪૨) જેમ્સ મરણ પામ્યો એટલે લડાઈ બંધ રહી. પછી હેનરીએ ફ્રાન્સપર ચઢાઈ કરી બૂલોં લીધું. કોલકરારમાંથી ચાર્લસ ખસ્યો ત્યાર પછી બે વર્ષ લડાઈ ચાલી હતી પણ તેમાં કંઈ વિશેષ બન્યું નહોતું. હેનરી આઠમો ૧૫૪૭ ના જાનેવારીની ૧૮ મીએ મરણ પામ્યો.

હેનરી રણયોદ્ધો કે રાજનીતિકુશળ કે લોકનો હિતુ એવો રાજા નહોતો. રંગીલા મોજીલા જુવાન રાજાને લોભીઆ વુલઝીએ રમાડયો ને પોપે તથા ચાર્લસે ઠગ્યો. એ ઠગાઈ હેનરી પાછળથી સમજ્યો ને વેર લેવાને અધીર થયો તેમ અણગમતી કાથેરૈનનો ત્યાગ કરવાને પણ અધીર થયો. એકદમ તે પોપ સાધુ ઈત્યાદિ ધર્માધિકારીઓ ઉપર કોપ્યો—પાર્લમેંટ થરથરી તાબે થઈ રહી—રાજાએ પોપની સત્તા હણતાં યથેચ્છ અનાચાર કીધા—પણ એ સઘળું ખ્રિસ્તીધર્મનો પુનઃસંસ્કાર થવામાં કામ લાગ્યું હતું.

એડવર્ડ ૬ ઠ્ઠો (જેન સીમોરનો દીકરો) ૧૫૪૭ માં દશ વર્ષની ઉંમરે ગાદીએ બેઠો, ને મુખ્ય કારભારી તેનો કાકો થયો તે હર્ટફર્ડનો અરલ—સમરસેંટનો ડયૂક હતો ને પ્રોટેસ્ટંટ—પોપમતની વિરુદ્ધ હતો. તેણે ને ક્રાન્મરે મળીને ઈંગ્લંડમાંથી રોમન કાથલિક—રોમનો ખ્રિસ્તીધર્મ કહાડવાને ગોઠવણ કીધી ને ઉપાયો અમલમાં આણવા માડયા. સમરસેટે લોકની પ્રીતિ મેળવવાને પાર્લમેંટ બોલાવી કેટલાક ધારા રદ કરાવ્યા ને કેટલાક નવા પસાર કરાવ્યા. તેણે બંડ ઊઠાવનાર પોતાના ભાઈને ફાંસી દેવડાવ્યો અને કાથલીક પાદરીઓની ઉસ્કેરણીથી ડેવનશાયર ને નોર્ફોકના ગામડીઆઓએ બલવો ઊઠાવેલો તે બેસાડયો. પછવાડેથી તે ફ્રાન્સ તથા સ્કાટલંડના એકઠાં મળેલાં લશ્કર સામાં અને પોતાના શત્રુ વારવિકના અરલની સામાં ફાવીશકયો નહીં. તેને રાજ્યઅપરાધી ઠેરવી ફાંસી દીધામાં આવી હતી (૧૫૫૨). વારવિકનો અરલ,નોરથમ્બરલંડનો ડયૂક એ નામ ધારણ કરી મુખ્ય કારભારી થયો. એડવર્ડ ૧૫૫૩ માં મૂઓ; ને નોરથમ્બરલંડે લેડી જેનને (સાતમા હેનરીની દીકરીની દીકરી ને તેની દીકરીને—પોતાના દીકરાની વહુને) ઈંગ્લંડની રાણી માની. હેનરી માની પહેલી રાણી કાથેરૈનની દીકરી મેરી સામી થઈ ને ફાવી. જેન દશ દહાડા રાજ કરી કેદમાં પડી. નોરથમ્બરલંડના ડયૂકને શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો (૧૫૫૩ માં) ને બીજે વર્ષે જેન તથા તેનો વર પણ તેજ દશાને પામ્યાં.

મેરી કાથલિક ધર્મની હિમાયતી હતી. તેણે ગાર્ડીનર ને બીજા ધર્માધ્યક્ષોને કેદમાંથી છૂટા કરી તેઓને તેઓના પૂર્વ અધિકાર સોંપ્યા અને સૂધરેલાં ધર્મમત માનનારાઓને પદવીભ્રષ્ટ કીધા. ક્રાન્મરને રાજનો અપરાધી ઠેરવ્યો. એડવર્ડ છઠ્ઠાના રાજમાં પસાર થએલા જે ધારા કોઈ પણ રીતે નવાં મતને પુષ્ટી આપતા જણાયા તે પાર્લમેંટે રદ કીધા. ઈંગ્લંડમાંથી પ્રોટેસ્ટંટમત ટળી કાથલિક ધર્મ પાછો વ્યવસ્થિતપણે ચાલૂ રહે તેટલું કરતાં લગી ધર્મા-

ધિકારીની સત્તા પોતાને હાથ રાખી પછી તે પાછી પોપને આપવી એવો મેરીનો વિચાર હતો. તેણે પોતાનું ને પોતાનાં ધર્મમતનું બળ વધારવાને જર્મનીના રાજાધિરાજ ચાર્લસ પાંચમાના દીકરા ફીલિપસાથે લગન કીધાં (૧૫૫૪). એ ફીલિપ ૧૪ મહિના ઈંગ્લંડમાં રહી પાછો ફ્લાંડર્સ ગયો હતો ને થોડે દહાડે સ્પેનનો તે રાજા થયો ત્યારપછી તેણે પોતાની મેરી રાણીની દરકાર રાખી નહોતી.

૧૫૫૪ના નવેંબરમાં પાર્લમેંટ રોમન કાથલિકધર્મની પુનઃસ્થાપનાને માટે રાણીને સમ્મત થઈ; અને પોપે રોમથી **કારડિનલ પાઉલને** ઈંગ્લંડ મોકલ્યો હતો. મેરીના રાજમાં ક્રાન્મર-લાટીમર, હૂપર, રીડલી આદિ ત્રણસેં જણ જેઓ પોપવિરુદ્ધમતનો પ્રસાર કરવામાં આગેવાન હતા તેઓને જીવતા બાળી મૂકવામાં આવ્યા હતા. મેરીની સાવકી બેન (આનેબૂલેનની દીકરી) **એલીઝાબેથની** પ્રોટેસ્ટંટ મતના લોકને મોટી ઓથ હતી તેટલામાટે મેરી રાણીએ તેને કિલ્લામાં કેદ રાખી હતી. ઈ૦ સ૦ ૧૫૫૮માં મેરી મરણ પામી ને એલિઝાબેથ ઈંગ્લંડની રાજગાદીએ બેઠી.

એલિઝાબેથને મેરીએ કિલ્લામાં રાખી હતી પણ નસીબ પાધરાં કે તેની તપાસ ચાલી નહોતી. તે પોતાના એકાંતવાસમાં ભાષાઓના અભ્યાસ કરી ગ્રંથો વાંચી પોતાના દુઃખમાં રીઢી થઈ હતી.

કાથેરૈનનું તલાક ને આનેબૂલેનનું લગન એ પાર્લમેંટે મંજુર કર્યાં હતાં પણ પોપે કીધાં નહોતાં તેથી ઈંગ્લંડના કાથલિક લોકે **મેરી સ્ટુઅર્ટ** (સ્કાટલંડની) ભણી જોયું; એણે હેનરી સાતમાની દીકરીની પાસથી રાજગાદીને માટે દાવો કીધો ને પોતાને ઈંગ્લંડની રાણી કહેવડાવ્યું. તે ફ્રાન્સના પાટવી સાથે પરણી હતી; એટલે ઈંગ્લંડ, સ્કાટલંડ ને ફ્રાન્સના કાથલિક તેના પક્ષમાં હતા.

એલિઝાબેથે શત્રુના ભયથી વિચારમાં ચંચળ ન થતાં પોતાનો પ્રોટેસ્ટંટ પંથજ દેશમાં માન્ય કરાવવાનો આગ્રહ ધર્યો. તેણે હુકમ લખી જાહેર કીધું કે બીજો હુકમ મળતાં સૂધી દેશમાં ધર્મપ્રકાર જેવો મેરીનાં મરણ સમે હતો તેવોજ રાખવો અને પ્રાર્થના અંગ્રેજીમાં કરવી. કાથલિક સૌ રાજી થયા પણ દશ દહાડા પછી પાર્લમેંટે ઠરાવ કીધો કે દેશીજનની પ્રાર્થનાપોથી (બૂક આવ કામન પ્રેયર) શિવાએ બીજું કોઈ પુસ્તક ઉપયોગમાં લેવું નહીં અને સઘળા ધર્માધિકારીઓએ શપત લેઈ રાણીને દેશની સર્વોપરિ ધર્માધિકારી માનવી;–ધર્માધ્યક્ષોએ શપત ન લીધા પણ તેઓથી ઉતરતી પદવીના ઘણાએક ધર્માધિકારીઓએ શપત લીધા. એ પ્રકારે ઈંગ્લંડનું રાજ પ્રોટેસ્ટંટ પંથનું સ્થપાયું.

સ્કાટલંડમાં પ્રોટેસ્ટંટ પંથ દાખલ થવા માંડયો હતો ને નાકસના ભાષણોથી લોકનાં મન ચંચળ થતાં હતાં તેવામાં એલિઝાબેથના સેક્રેટરી **સેસિલે** પક્ષકારોના ઝગડા વધાર્યાં કીધા કે જેથી ત્યાંની રાણી મેરીની સત્તા ઘટે ને ફ્રેંચ લોકનું ન ફાવે. એ ઝગડા એટલા જોશમાં ચાલતા કે મેરી જ્યારે ફ્રાન્સથી (સાસરેથી) સ્કાટલંડ આવી (૧૫૬૧) ત્યારે તેને ઈંગ્લંડ ઉપરથી પોતાનો દાવો ઊઠાવી લેવો પડયો.

૧૫૬૩ માં ધારો ઠરાવવામાં આવ્યો કે પાર્લમેંટના ગૃહસ્થોએ, શિક્ષકબોધકોએ, વકીલોએ ને નકલ કરનારાઓએ રાણીને સર્વોપરિ ધર્માધિકારી કરી સ્થાપવાના શપત લેવા–(એ શપત થોડાક જણે ન લીધા તે પ્રોટેસ્ટંટથી જૂદા **પ્યુરીટન** એ નામે ઓળ-

ખાયા). પછી ધર્માધિકારીઓની સભા બોલાવવામાં આવી ને તેણે ઈંગ્લંડના લોકે કીઓ ખ્રિસ્તી પંથ કેવી રીતે પાળવો તે વિષેનાં ૩૯ પ્રકરણ નક્કી કીધાં(એ આજ પણ માન્ય છે).

સ્કાટલંડનો મામલો એટલો ભારે થઈ પડયો કે મેરીને ઈંગ્લંડ નાસી આવવું પડ્યું ને અહીં તેને એલિઝાબેથે કેટલાક અપરાધ કર્યાને બહાને કેદમાં ઘાલી. રોમનો પોપ **પાયસ ૫ મો** એણે એલિઝાબેથના અનેક દોષ અપરાધ દેખાડી સર્વ ખ્રિસ્તી રાજ્યોમાં પોતાની આજ્ઞા જણાવી કે ઈંગ્લંડની રાણી ખ્રિસ્તીધર્મ વિરુદ્ધ પાખંડી મતની છે ને તેની પ્રજાએ તેની આણ માનવી નહીં. એઉપરથી ઈંગ્લંડની પાર્લમેંટે ઠરાવ કીધો કે જે કોઈ રોમની સાથે સંબંધ રાખશે ને રાણીને સર્વોપરિ ધર્માધિકારી નહીં માને તેને કરડી શિક્ષા કરવામાં આવશે ને બીજો આ કીધો કે સ્કાટલંડની રાણી મેરીની તપાસ ચલાવવી.

સ્કાટલંડમાં એલિઝાબેથની વતી મોરટન રાજકારભાર કરતો તેને કોઈએ મારી નાખ્યો ને મેરીના પક્ષના લોક ઈંગ્લંડ ઉપર ધસી આવ્યા; આયરલંડમાં કાથલિક લોકે બલવો ઊઠાવ્યો; ફ્રાન્સમાં કાથલિક જીત્યા; દેશદેશના કાથલિકે એકસંપ થવા માડ્યું. એ સંકટમાં ઈંગ્લંડનાં પ્રોટિસ્ટંટોએ દેશવિદેશના શત્રુઓથી રાણીનું રક્ષણ કરવાને પોતાનામાં એકસંપ કીધો અને પાર્લમેંટે જેસૂટપંથના ખ્રિસ્તીએ તથા રોમન કાથલિક પાદરીઓ એઓને દેશબહાર કહાડયા.

મેરીના પક્ષના લોક તેના છૂટકારાને માટે અનેક તજવીજ કરતા તેઉપરથી એલિઝાબેથ મેરી ઉપર વધારે વધારે સખતી કરતી. એકજણ કેદમાં પડેલી મેરી સાથે સંદેશા ચલાવવાનું કરતો હતો તેને રાણીના સેક્રેટરી **વાલસિંગહામે** પકડયો. એ ઉપરથી મેરી તૂતમાં સામેલ છે એવો તેના ઉપર અપરાધ ઠેરવી ૧૫૮૭ ની આઠમી ફેબ્રુવારીએ તેને શિરચ્છેદ કરવામાં આવી. એલિઝાબેથે શોક બતાવ્યો ને આજ્ઞા વિના શિરચ્છેદ કરાવ્યો તેને માટે પોતાના સેક્રેટરી ડેવિસનને શિક્ષા કીધી.

ઈંગ્લંડની રાણીએ નેધરલંડને મદદ કરી હતી તેઉપરથી સ્પેનનો **ફીલિપ બીજો** એલિઝાબેથને નસીઅત આપવાને તૈયારી કરતો હતો; પણ તેટલામાં ડ્રેકે લશ્કરી વહાણની સરદારી કરી લીસબન તથા કેડિઝની નજીકમાં ઘણાએક સ્પેનના વહાણ બાળી નાખ્યાં અને અમેરિકાથી સ્પેન જતાં દોલત ભર્યાં વહાણોને પકડી લૂટ દાખલ ઈંગ્લંડ આણ્યાં. વાલસિંગહામની ખટપટથી સ્પેનની હુંડીઓ જીનોવાવાળાએ સીકારી નહીં તેથી પણ ફીલિપને ઈંગ્લંડ ઉપર ચઢાઈ કરતાં વાર લાગી. એ ગાળામાં એલિઝાબેથે વહાણનો કાફલો તૈઆર કીધો.

ઇ૦ સ૦ ૧૫૮૮ ના મેની **૨૯** મીએ **મેદીનાનો ડયૂક સ્પાનિશ આરમેડા**—સ્પેનનાં લશ્કરી વહાણના કાફલાનો સરદાર થઈ લીસબનથી ઊપડ્યો. તે કાફલામાં મોટાં **૧૩૨** વહાણમાં ૩૧૬૫તોપ, ૮૭૬૬ ખલાસી ને **૨૨** હજાર લડવૈયા હતા (પછવાડેથી ડંકર્ક આગળ ૩૦ હજાર વધવાના હતા). એલિઝાબેથનો કાફલો માત્ર ૨૮વહાણનો હતો પણ પછવાડેથી ૧૧૭ નો થયો હતો ને તેમાં ૧૧૧૨૦ માણસ **એફિંગહામના** લોર્ડ હાવર્ડની સરદારી તળે હતાં. રાણીએ ઘોડે બેસી ભાષણ કરી લશ્કરને ઉત્તેજન આપ્યું કે ઈશ્વરને માટે, મારાં રાજને માટે ને મારા લોકને માટે હું મારૂં લોહી પાડવાને તૈઆર છઉં—હું મો-

ખરે રહી લડીશ અને જોકે મારો હાથ તે સ્ત્રીનો હાથ છે તોપણ મારો જીવ રાજાનો છે ને વધારે શું છે કે તે ઈંગ્લંડના રાજાનો છે. સ્કાટલંડના લોક પણ ઈંગ્લંડના લોકની પેઠે ફ્રીલિપના હુમલાથી પોતાના દેશનો બચાવ કરવાને સારીપેઠે ઊસ્કેરાયા હતા. સ્પેનનો કાફલો જુલાઈની ૧૯મીએ ઇંગ્લીશ ચાનલમાં દેખાયો. અંગ્રેજી વહાણોએ પાંચવાર હુમલા કીધા ને પાંચેવાર ફતેહ મેળવી. સ્પેનના કાફલાનો સરદાર ડંકર્કના માણસોની કુમક લેઈ શકયો નહીં ને તેણે વહાણો પાછાં ફેરવ્યાં; તોફાન થયું તેમાં પણ કેટલાંક ભાગીગયાં ને માત્ર ૫૩ વહાણ પાછાં સ્પેન પહોંચ્યાં. ઈંગ્લંડમાં જયઓચ્છવ થયો ને સ્પેનને જબરો ધકકો લાગ્યો; અંગ્રેજી વહાણોએ સ્પેનના કિનારા ઉજડ પાડયા ને તેનાં સંસ્થાનો લૂટયાં.

આયરલંડમાં ઊઠેલો બલવો બેસાડવાને રાણીએ પોતાના (પ્રીતમ) એસેકસના અરલને પૂર્ણ સત્તા આપી મોકલ્યો. એસેકસથી તે બલવાખોર જીતાયા નહીં ને રાણીની ઈતરાજી થઈ. એસેકસે ઈંગ્લંડ આવી ધાંધલ કરવા માડી ને રાણીએ તેને દેહાંતદંડ શિક્ષા કીધી. બે વર્ષપછી રાણી મરણ પામી (૧૬૦૩ ની ૨૪મી માર્ચે).

એલિઝાબેથ પચ્ચીસ વર્ષની વયે ગાદીએ બેઠી ને તેણે ૪૫ વર્ષ રાજ કીધું—તેમાં ઈંગ્લંડમાં પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મ સ્થપાયો, હાલંડના પ્રોટેસ્ટંટોને ઉત્તેજન મળ્યું, દેશવિદેશના કાથલિક આશાભંગ થયા ને સ્પેનનું રાજ નબળું પડયું.

પ્રોટેસ્ટંટ પંથના લોકને રાણીની ઓથ ને રાણીને તે લોકની મદદ હતી; પાર્લમેંટમાં ઘણાજણ પ્રોટેસ્ટંટ હતા ને તે તાબેદાર હતી; દરબારી લોક સાથે તે પ્રેમછૂટથી વર્ત્તતી ને તેઓ તેને રીઝવવાને સરસાઈ કરતા; વળી તે પોતે પોતાની શકિતથી તથા પોતાના સ્વભાવશી રાજપદવીનું મોટપ ને પ્રસંગે કરડાપણું રાખતી ને દેખડાવતી;—એ કારણોથી તેની કારકીર્દી ફતેહમંદ થઈ ચળકી. તે પાકી, જૂઠાણાંથી પણ મતલબ સાધનારી ને પોતાનીજ ઈચ્છા પ્રમાણે વર્ત્તનારી હતી પણ તેમ સાવધ ને ડાહી પણ હતી—મોટાં સંકટમાં તે સાહસ કરી મૂર્ખ નહોતી થતી પણ સ્થિતિને અધીન થઈ રહેતી—તે અદેખી, ખારીલી, કૂલકણી, અહંકારી, પાખંડી, પણ રાજપુત્રી—રાજા હેનરી આઠમાની પુત્રી, રંગીલી કુંવારી નિરંકુશ રાજારૂપ ઈંગ્લંડની તેજસ્વી રાણી શોભી. તેને બેકન ને સેસલ (લોર્ડ બરલે) સલાહ આપનારા કારભારી હતા; લીસ્ટરનો અરલ ને ફીલિપ સીડની એ લશ્કરના સરદાર હતા. હાવર્ડ, ડ્રેક, હોકિન્સ, સેમોર ને ફ્રોબીશર વહાણનાં લશ્કરના સરદારો હતા. ડ્રેકે વહાણ વાટે પૃથ્વિની પ્રદક્ષિણા કરી; રાજનીતિકુશળ ને વહાણવટી વાલ્ટર રાલે એણે અમેરિકાનો કેટલોક ભાગ શોધ્યો ને વરજીનીઆમાં અંગ્રેજો જઈ વસ્યા; તંબાકુ, બટાટા વગેરે અમેરિકાની પેદાશથી ઈંગ્લંડના લોક જાણીતા થયા. ધર્માધિકારીમાં હૂકર, રાજધારામાં નિપુણ કોક અને તત્વશાસ્ત્રમાં નામાંકિત બેકન એ હતા; સ્પેન્સર ને શેકસપીઅર મોટા કવિ હતા. લીસ્ટર ને એસેકસ જેવા રંગીલા માનીતા દરબારી હતા. ઈ૦ સ૦ ૧૫૯૧ માં અંગ્રેજોએ હિંદુસ્થાનની સફર કીધી ને ૧૬૦૦ માં હિંદુસ્થાન સાથે વેપાર કરવાને કેટલાક વેપારીઓએ મંડળી સ્થાપી હતી. રૂશિઆ સાથે પહેલ વહેલો રાજકીય સંબંધ થયો હતો.*

* એ પ્રમાણે રાજ્યનો ઉત્કર્ષ હતો પણ લોકની

ફ્રાન્સ.

લૂઈ ૧૨ મો પોતાની વડીઆઈના વારસ દાખલ મીલાનના ડયૂકનો ખિતાબ રાખી લશ્કર લેઈ ઈટલી ઉપર ચઢયો (૧૫૦૧). વીસ દહાડામાં મીલાન તાબે થયું ને પછી તેણે નેપલ્સ લીધું. થોડે દહાડે ફર્ડિનાંડે આવી ફ્રેંચને નેપલ્સમાંથી કહાડી મૂકયા. લૂઈ પોતાની દીકરી પરણાવી ફ્રાન્સના મુલખનો ત્રીજો ભાગ પહેરામણીમાં આપવા કરતો હતો પણ તેણે ૧૫૦૬ માં લોકસભાને બોલાવેલી તેણે તેનો વિચાર ફેરવી નાખ્યો. પછી પોપ જાતે લડાઈ કરવા આવેલો તેની સામાં લૂઈને લડવું પડયું. ઈ૦ સ૦ ૧૫૦૮ માં કામ્બ્રેમાં થએલા કોલકરાર પ્રમાણે લૂઈ, જર્મનીનો મહારાજા માકિસમિલિયન, સ્પેનનો ફર્ડિનાંડ ને પોપ જૂલિયસ બીજો એ સૌ એકસંપ થઈ વેનીસની સામાં થયા. ફ્રેંચ લશ્કરે વેનીસનાં રાજની સત્તા ઈટલીમાંથી ટાળી, માત્ર તેના ટાપુઓમાં રહેવા દીધી. ઈ૦ સ૦ ૧૫૧૦ માં પોપે વેનીસના રાજ્યાધિકારી સાથે સલાહ કીધી ને બીજે વર્ષે તેણે ફર્ડિનાંડ, હેનરી આઠમો ને માકિસમિલિયન એઓને પોતાના પક્ષમાં લેઈ લૂઈસામાં લડાઈ કીધી. ફ્રાન્સનાં લશ્કરે પ્રથમતો ઘણી જીત (૧૫૧૨) મેળવી પણ પછવાડેથી તેણે ઘણીક હાર ખાધી કે જેથી મીલાનમાં સ્ફોર્ઝા કુળની ને ફલોરેન્સમાં મેદીસી કુળની સત્તા સ્થપાઈ. પછી લૂઈ સ્પેનના ફર્ડિનાંડ સાથે ને ઈંગ્લંડના હેનરી (આઠમા) સાથે સલાહ કરી થોડે દહાડે મરણ પામ્યો (૧૫૧૫). લૂઈએ કર ઓછા કીધા હતા, મજુરી કરનાર તથા કારીગર લોકને ઉત્તેજન આપ્યું હતું અને રાજમાં ઈનસાફ બરાબર ચૂકવાયછે કે નહીં તે ઉપર નજર રાખી કાયદાની સત્તા વધારવાની કાળજીથી મહેનત લીધી હતી; તે પ્રજાનું હિત કરનારો રાજા હતો ને તેને કારડિનલ આમ્બોઈસ જોઈએ તેવો ડાહ્યો પ્રધાન હતો. નવા પ્રદેશ જીતી પોતાનાં રાજને વધારવું એવો તેનાં મનનો કાંટો હતો.

ફ્રાન્સિસ ૧ લોએણે લોમ્બર્ડી ઉપર હુમલો કીધો. સ્વીસલોકે મારિગનાનો આગળ તેનાં લશ્કરની સામાં બહાદુરીથી લડાઈ આપી. ત્રીજે દહાડે ફ્રેંચ લશ્કરે જીત મેળવી ને સ્વીસ હાર્યા. પછી ફ્રાન્સિસે પોપ લીઓ દશમો એની સાથે ને વેનીશીઅન સાથે કરાર કરી નેપલ્સ જીતીલેવાનુ તાકયું પણ વળી તે વિચાર તેણે માડીવાળ્યો હતો.

સ્થિતિ દયામણી હતી. ઇચ્છા ઉપરાંત પણ નવો પંથ મનાવવાને લોકને કેદખાનામાં ઘસેડી લેઇ જવામાં આવતા; ઇચ્છા ઉપરાંત લોકને પકડી લશ્કરમાં ને વહાણમાં સીપાઇ તથા ખલાસી કરવામાં આવતા; વગર વ્યાજે સરકારને નાણું કરજે આપવાની તેઓના ઉપર જબરદસ્તી થતી; ને તેઓની મિલકત ઉપર મમતી ને તબીયતી સ્રીની મરજી અખત્યાર ચલાવતી.

લોક સાતવાગે નાસ્તો કરતા; તેવારે કાફી કે ટી શું છે તે કોઈ જાણતા નહોતા; ને લેડીઓ એલ દારૂ પીને ઊનું ઊનું ગોરા ખાવામાં લહેજત લેતી. ધાતુની તાસક અથવા લાકડાંની થાળીમાં લોક જમતા—તેવારે કાચનાં વાસણ નહોતાં, પીવાનાં પ્યાલાં સીંગડાંના અથવા તવંગરને ત્યાં રૂપાનાં હતાં, કાંટા વપરાતા નહોતા—લોક હાથેવતી મહોડામાં મૂકતા. રાણીનાં ઓરડામાં સેતરંજી ગાલીચા નહીં પણ એક જાતનું ઘાસ પાથરવામાં આવતું. હાલંડદેશથી ગાડીઓ આવેલી તે નવીજ દાખલ થઈ હતી. મુસાફરી ઘોડા ઉપરજ કરવામાં આવતી. ઘડીઆલ પણ નહોતું તે પહેલું એજ રાજમાં જોવામાં આવ્યું-એક જર્મને રાણીને ભેટમાં આપ્યું હતું.

જર્મનીના મહારાજાની પદવીને માટે આસ્ટ્રિયા તથા સ્પેનનો ચાર્લ્સ ઉમેદવાર થયો ત્યારે ફ્રાન્સિસ પોતાનો હક દેખાડી તેની સામાં થયો. પણ ચાર્લ્સ તે પદવી ધારણ કરી ફ્રાન્સિસનો શત્રુ થઈ રહ્યો. ફ્રાન્સિસે હેનરી આઠમા સાથે કોલકરાર કીધા પણ ચાર્લ્સે તે તોડાવ્યા. લીઓ દશમો એણે મીલાનમાંથી ફ્રેંચને હાંકી મહેલવાના કામમાં ચાર્લ્સને મદદ કીધી. યૂરોપનાં ઘણાંખરાં રાજ ફ્રાન્સની સામાં હતાં; અને ફ્રાન્સિસનો એક મોટો લડવૈયો સરદાર કોન્સ્ટેબલ બૂરબોં રાજાથી કંટાળીને શત્રુપક્ષનો થયો હતો. ફ્રાન્સિસ ડર્યો નહીં; તે ઈટલી જઈ લડયો પણ પેવિયાની લડાઈમાં હાર્યો ને પકડાયો ને સ્પેનના માદ્રિડ શહેરમાં કેદ રહ્યો. ફ્રાન્સિસે પોતાના છૂટકારાના બદલામાં બર્ગંડી તાલુકો આપવો કબૂલ કીધો પણ ત્યાંના લોક પરરાજ સત્તામાં જવાને ના પાડતા તેથી કોલકરાર થયા નહોતા. ફ્રાન્સિસે ચાર્લ્સની સામાં થવાને પોપ, હેનરી આઠમો, વેનીસના સત્તાધારી, ને મીલાનનો ડ્યૂક એઓ સાથે સંપના કરાર કીધા ને પછી આલપ્સપર્વત ઓળંગી નેપલ્સને ઘેરો ઘાલ્યો; પણ લશ્કરમાં મરકી ચાલી તેથી તેને ઈટલી ખાલી કરી પાછું આવવું પડયું. કામ્બ્રેમાં સલાહના કરાર થયા (૧૫૨૯) ને છૂટકારાનો દંડ ૨૦ લાખ ક્રૌન (૫૦ લાખ રૂપીઆ) નક્કી થયો. પણ એ બન્યું તેની પહેલાં બૂરબોંના ડ્યૂકે (ચાર્લ્સની તરફ થયો હતો તેણે) લશ્કરને આપવાને નાણું નહોતું તેથી રોમ લૂટ્યું હતું ને પોપને કેદ કીધો હતો.

મીલાનના ડ્યૂક સ્ફોર્ઝાએ બહાનું કહાડી આપ્યું ને ફ્રાન્સિસે સવોય ને પીડમોંટ એ ઉપર હુમલો કીધો (૧૫૩૬); પણ ચાર્લ્સે ઉતાવળાં જઈ ફ્રેંચને આલપ્સની પેલી પાસ કહાડયા ને ૫૦ હજાર લશ્કર પ્રોવેન્સ ભણી આણ્યું. માર્શલ મોંટ મોરેન્સીએ વચમાંનો પ્રદેશ ઉજડ કરીને પ્રોવેન્સ તથા બીજા પ્રાંત બચાવ્યા. પોપ પાઉલ ૩ જો એણે ચાર્લ્સ તથા ફ્રાન્સિસ એ બેને સમજાવી દશ વર્ષ લડાઈ બંધ રાખવાનાં નીસમાં કોલકરાર કરાવ્યા. ચાર વર્ષ પછી ફ્રાન્સિસે સુલતાન સુલીમાન સાથે સંપ બાંધી નીસને ઘેરો ઘાલવાની ગોઠવણ કીધી. તુરકનાં વહાણ આવ્યાં, પણ આસ્ત્રિયાની નોકરીમાં જીનોઆનો આંદ્રે ડોરીઆ નામનો વહાણનાં લશ્કરનો સરદાર હતો તેણે તુરકને હરાવ્યા. ફ્રાન્સિસે એક લડાઈ જીતી પણ ચાર્લ્સે તહ માગ્યો ને ફ્રાન્સમાં રહીને ઘેર જવાની ફ્રાન્સિસ પાસે રજા માગી. ફ્રાન્સિસે ખાર ન લેતાં રજા આપી. પછી ચાર્લ્સે હેનરી આઠમા સાથે સંધિ કીધી, ને હેનરી ફ્રાન્સમાં સોઇસિન લગી આવ્યો. પછી ક્રેસ્પી આગળ સલાહના કોલકરાર થયા ને ચાર્લ્સફ્રાન્સિસનો ટંટો પત્યો (૧૫૪૪). ફ્રાન્સિસ ૧૫૪૭ માં મરણ પામ્યો.

ફ્રાન્સિસ હિંમતવાળો, સાહસિક, બહાદૂર ને શિવલરીના વિવેકની મોટાઈ જાળવનારો પણ અવિચારી ને જાલમ રાજા હતો. તેણે વગર સત્તાના ઘણાક કર પ્રજા ઉપર મૂકયા હતા. તે સ્ટેટસ જેનરલ—લોકની સભાને નહોતો બોલાવતો પણ પોતાના વગના નોટેબલ્સ પ્રખ્યાત નગરજનોને બોલાવી પોતાનાં ધારેલાં કામની મંજુરીઆત લેતો. તેણે ફ્રાન્સમાં ધર્માધિકારીઓને ગુલામ બનાવ્યા હતા ને પોતાની છકેલી ચાલથી લોકની નીતિમાં બગાડો કીધો હતો. તેણે ફ્રાન્સની કાલેજ થાપી હતી ને સરકારી કામમાં ફ્રેંચ ભાષા વાપરવાનો ધારો કીધો હતો.

હેનરી ૨ જો(ફ્રાન્સિસનો દીકરો)રાજા થયો. ચાર્લસ પાંચમા સાથે પાછી લડાઈઓ ચાલી. રાજાએ મેટ્ઝ, ટૌલ ને વર્ડન એ ચાર્લસ પાસેથી ખુંચવી લીધાં (૧૫૫૩) ને ચાર્લસ એક લાખ લશ્કર લેઈ મેટ્ઝ ભણી ચાલ્યો. ગ્વેઝના ડ્યૂકે ચાર્લસને પાછો હઠાવી કહાડયો. પછી ૧૫૫૯ ની ૩ જી અપરેલે સલાહના કરાર થયા. હેનરી ૧૫૫૯ માં મરણ પામ્યો. એ રાજમાં ને પાછલાંમાં, દરબારમાં સ્ત્રીઓનું ખટપટી ચલણ ઘણું હતું.

ફ્રાન્સિસ ૨ જો (સ્કાટલંડની મેરી સ્ટુવર્ટનો વર) સોળ વર્ષનો ગાદીએ બેઠો ને બીજે વર્ષેજ ૧૫૬૦ માં મૂઓ. લૂઈ ૧૧ માએ ઉમરાવોની સત્તા તોડી ત્યાર પછી તેઓ દરબારી દાખલ રાજાના હુકમમાં રહેતા થયા હતા. જ્યારે પરરાજ સાથે લડાઈઓ બંધ થઈ ત્યારે તેઓ માંહોમાંહે ઝગડા કરવામાં મન રોકતા. ધર્મને બહાને તેઓમાં બે પક્ષ પડ્યા હતા. કોંડેનો રાજકુંવર તથા તેનો ભાઈ નવારનો રાજા (બૂરબોં કુળના) પ્રોટેસ્ટંટ પંથના હતા અને મેરી સ્ટુવર્ટના સગા ગ્વેઝ કુળના છ ભાઈ કાથલિક હતા ; વળી કોન્સ્ટેબલ મોંટ મોરેન્સીનું ત્રીજું તડું હતું. ગ્વેઝવાળા જે ઘણી સત્તા ચલાવતા તેઓને નાશ કરવાને કોંડે એણે છૂપી ગોઠવણ કરી; પણ તે જાહેર પડી ગઈ ને તેને પકડી મરણની સજા ઠેરવવામાં આવી ; પણ તેટલામાં ફ્રાન્સિસ મરી ગયો.

ફ્રાન્સિસનો ભાઈ દસ વર્ષનો **ચાર્લસ ૯ મો** તેની વતી તેની મા કાથેરૈન રાજકારભાર કરતી. તેણે કોંડેને કેદમાંથી છૂટો કીધો, ને મોંટ મોરેન્સીને મહેરબાનીમાં લીધો; વળી, પોતાની તરફનો ત્રીજો પક્ષ ઊભો કરવા માંડ્યો. હયૂગેનોટ નામના કાલવિનિસ્ટ ખ્રિસ્તીઓ જર્મની તથા ફ્રાન્સમાં ઘણા હતા ને તેઓ પ્રોટેસ્ટંટોની તરફથી પોપમાર્ગવાળાઓની સામાં ઠંઠા કરતા. તે પતાવવાને કાથેરૈને પોઈસીમાં સભા મેળવી (૧૫૬૧) પણ તેથી સમાધાન ન થતાં ઊલટાં પક્ષકારોના પરસ્પર દ્વેશ વધ્યા. કેટલાએક હ્યૂગેનોટ એક ઠેકાણે પ્રાર્થના કરવાને મળ્યા હતા તેઓના ઉપર કાથલિક પક્ષના ગ્વેઝના ડ્યૂકના માણસોએ હુમલો કીધો ને ૬૦ જણને વહાડી નાખી ૨૦૦ જણને ઘાએલ કીધા. એ ઉપરથી પક્ષકારોમાં લડાઈ ચાલી.

પહેલી લડાઈ ૧૫૬૨ માં નોરમંડીમાં ડ્રૂ આગળ થઈ–કાથલિક પક્ષમાં ગ્વેઝ કુળના ને મોરેન્સી તથા રાજા એ હતા અને સામા પક્ષમાં કોંડેનો લૂઈ ને બીજા હતા. ગ્વેઝનો ડ્યૂક ઓર્લિયન્સને ઘેરો ઘાલતાં માર્યો ગયો ને પ્રોટેસ્ટંટોને તેઓના ધર્મમત પ્રમાણે વર્તવાની છુટ્ટી મળી (૧૫૬૩). કાથલિકો ચીડાઈ ગયા ને તેઓએ હયૂગેનોટ ઉપર સખતી ચલાવી. સેંટ ડેનિસ આગળ (૧૫૬૭) બીજી લડાઈ થઈ તેમાં કોઈ પક્ષની જીત નક્કી કહેવાઈ નહીં પણ મોંટ મોરેન્સી લડાઈમાં પડ્યો. વળી જારનાકની લડાઈમાં (૧૫૬૯) હ્યૂગેનોટ હાર્યા ને રાજાનો ભાઈ આંજુનો ડ્યૂક જીત્યો. કોંડેનો ડ્યૂક શરણ થતો હતો તેવામાં તેનું ખૂન થયું. ઈ૦ સ૦ ૧૫૭૦ માં સલાહના કોલકરાર થયા–કાથેરૈને પ્રોટેસ્ટંટોને રાજી રાખ્યા; પોતાની નાની દીકરી પ્રોટેસ્ટંટ પંથના આગેવાન નવારના રાજા હેનરીને પરણાવી (૧૫૭૨) ને તે પંથના મુખીઓને જમાડવાને પારિસ તેડ્યા. અહીં કાથેરૈનની ઉસ્કેરણીથી ૨૩ મી આગસ્ટે સેંટ બરથોલોમ્યૂની સાંજે સઘળા પ્રોટેસ્ટંટોને કતલ કરીનાખવામાં આવ્યા–માત્ર નવારનો રાજા ને કોંડેનો

રાજકુંવર એ બે જણ ત્રણ દહાડામાં કાથલિક થવાની કબૂલાત આપી ઊગર્યા. પારિસમાં ૫૦૦ ગૃહસ્થ ને બીજાં દશ હજાર તેમ આખાં રાજમાં બીજાં ૭૦ હજાર પ્રોટેસ્ટંટની કતલ થઈ. કાથલિક લોકે મોટી કતલ કરી જીત મળી માની લીધી તે નિમિત્ત રોમ તથા માદ્રિડમાં સ્તવનભકિત કરી પ્રભુનો પાડ માન્યો. ઈ૦ સ૦ ૧૫૭૪ માં ચાર્લસ રાજા મરીગયો ને તેનો ભાઈ જે પોલંડનો રાજા ઠર્યો હતો તે હેનરી ૩ જો એ નામ ધારણ કરી ફ્રાન્સનો રાજા થયો.

એ રાજમાં કાથલિક લોકે સંપ કીધો ને (૧૫૭૭) પોપે ઉત્તેજન આપ્યું. રાજા તેઓના ઉપર અંકોશ રાખવાને અગ્રેસર થયો. ૧૫૮૭માં નવારનો હેનરી જે (પ્રોટેસ્ટંટ) હતો તેણે રાજા હેનરીનાં લશ્કરને હરાવ્યું ને ગ્યૈઝનો હેનરી જે કાથલિક હતો તેણે જર્મન કાલવિનિસ્ટ લોક જે નવારના હેનરીની કુમકે જતા હતા તેઓને હરાવ્યા. એ લડાઈઓ ચાલતી હતી તેવામાં પારિસમાં સોળ ઠેકાણાના સોળજણાની એક મંડળી થએલી તેણે ઠરાવ કીધો કે અશકત રાજાનીપાસેથી સત્તા છીનવી લેવી. રાજાએ સામાં થવાની તજવીજ કરી કેટલાક સ્વીસને પારિસ બોલાવ્યા. પણ બલવાખોરોએ હથિયાર ઊંચકયાં ને રાજા નાઠો—ગ્યૈઝ ને તેનાં મળતીઆઓનું ફાવ્યું. રાજાએ ગ્યૈઝ સાથે સલાહના સંદેશા ચલાવ્યા, તેને ફ્રાન્સનાં લશ્કરનો મુખ્ય સેનાપતિ ઠેરવ્યો ને તેની તથા તેના મળતીઆઓની માગણી ઉપર વિચાર કરવાને સ્ટેટ્સ જેનેરલની સભા બોલાવી (૧૫૮૮, ૪ થી અકટોબર). એ સભામાં ગ્યૈઝ તથા તેના સાથીના વળાના અને પોપની વાત મંજુર રાખનારા ઘણા જણ હતા તેથી રાજાએ સમાધાનીની આશા રાખેલી તે વ્યર્થ થઈ. રાજા પોતાના શત્રુઓની સામાં ખુલ્લો પડી લડવાને શકિતમાન નહોતો તેથી તેણે ગ્યૈઝના ડયૂકને તથા તેના ભાઈને મરાવી નાખ્યા (ડિસેંબર ૨૩–૨૪). એઉપરથી ઘણાંક શહેરોના લોકે બંડ ઊઠાવ્યાં; પોપે રાજાને ખૂની કહી પતિત ઠેરવ્યો; સોળજણની ટોળીએ પાર્લમેંટના જે લોક રાજપક્ષના હતા તેને બાસ્ટીલના કેદખાનામાં ઘાલ્યા. રાજા પોતાના ભાઈ નવારના રાજાસાથે મળીજઈ પોતાનું ને તેનું એમ બે લશ્કર એકઠાં કરી પારિસ ઉપર ચઢયો; પણ તેટલે એક ખ્રિસ્તી સાધુએ તેને છૂરી ભોંકી મારીનાખ્યો (૧૫૮૯ ની ૨ જી આગસ્ટે)—વલોઇવંશની સમાપ્તિ થઈ.

બુરબોં—નવારનો હેનરી, ફ્રાન્સનો હેનરી ૪ થો એ નામે રાજા થયો. કેટલાક કાથલિક પણ સામો પક્ષ મૂકી રાજપક્ષમાં આવ્યા. કાથલિક સંપનાં લશ્કરનો સરદાર મેએનનો ડયૂક એણે કારડીનલ ચાર્લસને રાજા માન્યો ને મોટું લશ્કર લેઈ હેનરી ઉપર ચઢયો. થોડા ભાગમાં રાજા મનાયલો હેનરી લશ્કરની તંગીને લીધે નોરમંડીમાં ભરાયો. અહીં તેને ઈગ્લંડથી નાણાંની ને લશ્કરી માણસોની મદદ મળી આવેથી તેણે મેએનને લડાઈ આપીને હરાવ્યો (૧૫૮૯); બીજે વર્ષે પણ ઐવ્રીમાં હરાવ્યો. થોડા દહાડા પછી તેણે પારિસને ઘેરો ઘાલ્યો. સામાં લશ્કરમાં સાધુ ઉપાધ્યાઓએ પણ હથિયાર ઝાલ્યાં હતાં ને તે ઝૂમમાં લડતા; તેવામાં મરકી ચાલી; મૂએલાં માણસનાં હાડકાંની ભાખરી કરી ખાવામાં આવી; એ હાલત જોઈ હેનરીએ દુશ્મનને ખોરાક પૂરો પાડયો હતો. એ ઘેરાને ઊઠાવવાને સ્પેનના ફીલિપ બીજાનો સરદાર લશ્કર લેઇ આવ્યો હતો.

એ લડાઈનાં ભડકાં ફ્રાન્સમાં ઠામઠામ પસર્યાં હતાં તેવામાં કેટલાએક ડાહ્યા લોકના વચમાં પડવાથી સમાધાની થઈ ને રાજા પોતાનો પ્રોટેસ્ટંટ પંથ તજી કાથલિક માર્ગનો થયો ને તે ફ્રાન્સના કાથલિક પ્રોટેસ્ટંટ સૌનો રાજા મનાયો (૧૫૯૩). હેનરી ૧૫૯૪ ની ૨૨ મી માર્ચે પારિસમાં આવી રાજગાદીએ બેઠો. તેણે પાર્લમેંટ બોલાવીને ૧૫૮૮ થી થએલા સઘળા ધારા તથા પારિસમાં મળેલી સભાના ઠરાવ એ સૌ રદ કરાવ્યા. ઈ૦ સ૦ ૧૫૯૮માં નાણ્ટીસમાં રાજઠરાવ થયો ને તેથી કાથલિક પ્રોટેસ્ટંટના ૩૬ વર્ષના ઝગડાનો અંત આવ્યો—પ્રોટેસ્ટંટો બંધનમાંથી છૂટ્યા ને તેઓને હક મળ્યા.

એ પ્રમાણે સમાધાની આણી હેનરીએ સ્પેનના રાજા સાથે સલાહના કરાર કીધા ને પછી પોતાના ડાહ્યા ને સદ્ગુણી પ્રધાન સલ્લીની સહાયતાથી રાજકાજમાં ચિત્ત રાખ્યું; રાજવસૂલની રૂડી વ્યવસ્થા રાખી. હેનરીનું હૈયું સારૂં હતું ને બીજાઓ તેને ચહાય તેવી રીતે તે વર્ત્તી જાણતો. તે રાજા રૂપે બડો જાલમ ને ઘાતકી જેવો હતો; તે પાર્લમેંટને પણ વેળાએ લેખવતો નહીં; તે પોતાની પ્રજાની સ્ત્રીઓ સાથે છૂટથી રમતો; તોપણ, તેને સૌ ચહાતા ને હજીપણ લોક તેને સંભારેછે. હેનરી ૧૬૧૦ માં મરણ પામ્યો.

જર્મની.

માક્સિમિલિયને રાજધારા સૂધાર્યા; જથ્થુ લશ્કર રાખવાનો નવો ધારો બાંધ્યો; પેદળ, હેદળ, તોપખાનું, રીજમીટ ને તુકડીઓ એમ વિભાગ પાડી લશ્કરની વ્યવસ્થા કીધી; અને હંગરી તથા બોહીમીઆના રાજ્ય સાથે લગ્નદ્વારા સંબંધ કીધો. એ ૧૫૧૯ માં મરણ પામ્યો ત્યારે જર્મનીના રાજાધિરાજની પદવીને માટે ત્રણ ઉમેદવાર ઊભા થયા. ઈંગ્લંડનો હેનરી આઠમો તો દાવો દેખાડવી ખસી ગયો અને ઈલેક્ટરોએ ફ્રાન્સના ફ્રાન્સિસ ૧ લાને ટાળી સ્પેનના ૧ લા ચાર્લસને જર્મનીનો રાજાધિરાજ ઠેરવ્યો (૧૫૧૯).*

ફ્રાન્સિસે નવાર ઉપર હુમલો કરી તે લીધું ને પછી તે સ્પેનમાં વધ્યો; પણ ચાર્લસનાં લશ્કરે તેને હરાવી તેની જીત ખુંચવી તેને તેના રાજમાં હાંકી મહેલ્યો. મીલાનના લોક ફ્રેંચ લશ્કરથી કાયર થઈ સામાં થયા ને એઓને મદદ કરવાને ચાર્લસ, પોપ લીઓ ૧૦ મો, ને ઈંગ્લંડનો રાજા એઓએ સંપ બાંધ્યો. ફ્રેંચ લશ્કર ઠામ ઠામ હાર્યું ને ફ્રાન્સિસને ઈટલીમાંનો પોતાનો મુલખ ખાલી કરવો પડયો. પોપ લીઓ ૧૫૨૨માં મૂઆ પછી એડ્રિયન છઠ્ઠો પોપ થયો તેણે ફ્લોરેન્સ તથા બીજાં રાજ્યો સાથે સંપ કરી ફ્રાન્સિસ ઉપર ચઢાઈ કરી. ચાર્લસ ને હેનરી એઓએ ફ્રાન્સની ઉત્તરે દક્ષિણે પૂર્વે હુમલા કીધા પણ ફ્રેંચ લશ્કરોએ તેમને પાછા કહાડયા. એ જીતથી ઉસકેરાઈ ફ્રાન્સિસે ૧૫૨૫માં ઈટલી ઉપર સ્વારી કરી

* માક્સિમિલિયન મહારાજા આસ્ટ્રિયાનો ડ્યૂક હતો ને તે બર્ગંડીના ડ્યૂકની દીકરી સાથે પરણ્યો હતો કે જે સંબંધે તેને નેધરલંડના પ્રાંતો મળ્યા હતા. માક્સિમિલિયનનો દીકરો ફીલિપ—ફર્ડિનાંડ તથા ઈસાબેલાનો જમાઇ સ્પેનની ગાદીએ બેઠો હતો. એ મરણ પામ્યો ત્યારે એના બે દીકરા ચાર્લસ ને ફર્ડિનાંડ તેમાં વડા ચાર્લસને સ્પેનની ગાદી મળી હતી (૧૫૧૬); ને માક્સિમિલિયન મૂઓ ત્યારે તેના વારસામાં ચાર્લસને આસ્ટ્રિયા તથા તેના નેધરલંડના પ્રાંતો મળ્યા. એ રીતે ચાર્લસ સ્પેનનો ૧ લો ને જર્મનીનો પાંચમો કહેવાયો.

ને પેવિયાને ઘેરો ઘાલ્યો. ચાર્લસના સરદારોએ આજુબાજુનું પોતાનું લશ્કર એકઠું કરી ફ્રાન્સિસને હરાવ્યો ને કેદ કરી માદ્રિડ મોકલ્યો. પછી કોલકરાર થયા હતા ને બર્ગંડી આપી દેવાની કબૂલાતે ફ્રાન્સિસ છૂટયો હતો. ઈંગ્લંડનો રાજા ચાર્લસની સત્તા વધવાથી ચોંકયો, બર્ગંડીના લોક જર્મનીના તાબામાં ન ગયા ને પોપ ક્લેમેંટ ૭ મો એણે ફ્રાન્સિસને કોલકરારનાં બંધનથી મોકળો કીધો. એ સ્થિતિમાં ફ્રાન્સ, ઈંગ્લંડ, સ્વીટઝરલંડ, ફ્લોરેન્સ, મીલાન ને પોપ એ સૌએ સંપ કરી ચાર્લસને સપડાવ્યો; ને ચાર્લસે ઓળમાં રાખેલા ફ્રાન્સિસના દીકરા એને પાછા આપ્યા ને મીલાન સ્ફોર્ઝાને પાછું આપ્યું. ચાર્લસનું આટલું મોટું રાજ છતાં તેને નાણાંની તરફની ઘણીજ ભીડ હતી પણ તે કળે વળે એક પાસથી નાણું ભેગું કરતો ને બીજી પાસથી લડાઈઓ ચાલુ રાખતો. ચાર્લસનાં લશ્કરની સરદારી કોન્સ્ટેબલ બૂરબોં કરતો—એની જાગીર ફ્રાન્સિસે ખુંચી લીધી હતી તેથી તે ચાર્લસની તરફનો થયો હતો. સંપીલાં લશ્કરે લડાઈ ચલાવી પણ ફ્રાન્સિસની તરફથી પૂરતી કુમક ન મળવાથી કોન્સ્ટેબલ બૂરબોંએ મીલાનનો પ્રદેશ ઉજડ વાળ્યો ને તેના લશ્કરી લોક પગારવના બખેડા કરતા તેથી તેણે રોમ ઉપર ચઢાઈ કરી—તે તો કપાઈ પડયો પણ તેનાં લશ્કરે રોમ લૂટયું ને પોપને કેદ કીધો. ૧૫૨૯ના કોલકરારથી ફ્રાન્સિસ તથા ચાર્લસને સલાહ થઈ ને પોપનો છૂટકારો થયો; ફ્રાન્સિસે ઈટલી તથા ફ્લાંડર્સ ઉપરથી પોતાનો દાવો ઊઠાવ્યો; ને તે ૧૫૩૦માં પોપે ચાર્લસને મહારાજાનો મુગટ પહેરાવ્યો ને લોંબર્ડીનો રાજા માન્યો.

માર્ટિનલ્યૂથરે (૧૫૧૭માં) પોપના અનાચાર ખુલ્લા પાડયા હતા ને ખ્રિસ્તી ધર્મનું સંશોધન કરી નવો પંથ ચલાવ્યો હતો ને ઉત્તર જર્મનીનાં સંસ્થાનોના સત્તાધારીઓ પોતાની પ્રજા સાથે લ્યૂથરપંથી થયા હતા. બ્રાંડનબર્ગનો મારગ્રેવ આલબર્ટ જે ટ્યૂટોનિક નૈટોનો ગ્રાંડમાસ્તર હતો તેણે લ્યૂથરમત તથા પોપમતના ઝગડાનો લાભ લેઈ પ્રુશિયાની ડચ્ચી જે ધરમખાતાંની કહેવાતી તેને રાજકીયખાતાની કરી પોલંડના આસરા તળે રાખી. ચાર્લસ ૧૫૩૦ના જુલાઈમાં જર્મની આવ્યો. અહીં પ્રોટેસ્ટંટ પંથના અગ્રેસરોએ પોતાનાં મત ચાર્લસને જણાવ્યાં. તુરકલોક હંગરી ઉપર ચઢાઈ કરતા તેનો બંદોબસ્ત કરવાનો હતો ને પ્રોટેસ્ટંટ પંથીઓને પોતાનાં મત પ્રમાણે વર્ત્તવાની એકદમ છૂટ આપીદેતાં રાજ્યમાં વધારે ગરબડ થઈ જાય તેવું હતું તેટલા માટે ચાર્લસે પ્રોટેસ્ટંટ પંથીઓને ઉત્તર વાળ્યો હતો કે સભા ભરી નક્કી કરવામાં આવશે.

ચાર્લસ પોતાનું રાજ વધારવામાં ફાવ્યો નહીં ને મોટો રાજભાર પોતાને એકલાને નીભાવવો અઘરો પડયો તેથી તેણે પોતાના ભાઈ ફર્ડિનાંડને સાથે રાખ્યો ને તેને રોમનોનો રાજા ઠેરવ્યો (૧૫૩૧). એ ફર્ડિનાંડ આસ્ટ્રિયા, બોહીમીઆ ને હંગરીની રાજસત્તા ધરાવતો હતો. તુરક લોકે હંગરી ઉપર હલ્લો કીધો તેને પાછા હઠાવી (૧૫૩૨ માં) ચાર્લસ સ્પેન ગયો ને ત્યાંથી ટ્યૂનીસના બારબરોસ્સા સાથે લડવા ગયો (૧૫૩૫). ચાર્લસની ગેરહાજરીમાં જર્મનીમાં ધર્મના બખેડામાં અનાબાપટિસ્ટનો એક નવો પંથ નીકળ્યો હતો ને તે પંથના લોકે મન્સ્ટર શહેર પોતાને તાબે કીધું હતું ને ત્યાંના ધર્માધ્યક્ષનાં સેનની સામાં થઈ તે રાખ્યું હતું, પણ પછી તેઓ હાર્યા હતા ને તેઓના મુખીઓને નિર્દયપણે મારી ના-

ખવામાં આવ્યા હતા. ચાર્લસ ટ્યૂનીસની જીત કરી પાછો આવ્યો કે તેને વળી ફ્રાન્સિસ સાથે લડાઈ કરવી પડી. (૧૫૩૬) ચાર્લસે ઈટલીમાંથી ફ્રેંચને કહાડી ફ્રાન્સઉપર ચઢાઈ કીધી પણ અડધું લશ્કર નાશ કરાવી તે પાછો ફર્યો હતો. તુર્કસ્તાનના સુલતાનની તરફથી મહમ્મદે હંગરી ઉપર હલ્લો કીધો હતો અને બારબરોસ્સા દક્ષિણ ઈટલીના કાંઠાને ઉજડ કરતો હતો. એ ગભરાટમાં ચાર્લસે પોપ પાઊલ ત્રીજાના વચમાં પડવાથી ફ્રાન્સિસ સાથે દશ વર્ષનો તહ ખુશીથી કીધો (૧૫૩૮). ઘેંટમાં બલવો ઊઠેલો તેનો બંદોબસ્ત કરી ચાર્લસે ૧૫૪૧ માં લશ્કરી વહાણનો કાફલો લેઈ આફ્રિકાને કાંઠે ઊતરી ટ્યૂનીસને ઘેરો ઘાલવા માડ્યો-તોફાન થઈ આવવાથી તેનાં વહાણ ભાગી ગયાં ને લશ્કરના મોટા ભાગનો નાશ થયો. ચાર્લસ પાછો આવ્યો. બે ફ્રેંચ જાસુસો કોન્સ્ટંટિનોપલ જતા હતા તેનાં મીલાનમાં ખૂન થયાં હતાં ને ચાર્લસે ખૂનીઓની તપાસ કરવાની ના કહી હતી તેથી ૧૫૪૨ માં ફ્રાન્સિસ ચાર્લસ વચ્ચે પાછી લડાઈ ચાલી. ફ્રાન્સિસે સુલતાન સાથે કુમકના કરાર ફરીથી કર્યા હતા ને ડેનમાર્ક તથા સ્વીડનના રાજાને સહાયમાં રાખ્યા હતા. ફ્રાન્સ, સ્પેન, ઈટલી, નેધરલંડસ, એમાં બે વર્ષ લડાઈ ચાલી-સેરીસોલીસ આગળ મોટી લડાઈ થઈ તેમાં ચાર્લસના ૧૦ હજાર માણસ મૂઆં ને શત્રુઓની જીત થઈ (૧૫૪૪). પછી ક્રેસ્પીમાં સલાહના કરાર થયા ને ફ્રાન્સિસ તથા ચાર્લસ એઓએ પોતપોતાનો જીતેલો મુલખ પાછો આપી દેવાને અને પોતપોતાના રાજમાં નવા પંથનું બળ તોડવાને અને તુરકની સામાં એકસંપે લડવાને એક બીજાને કબૂલાત આપી.

ચાર્લસની ઈચ્છા પોતાના મહારાજ્યમાંના પ્રોટેસ્ટંટ પંથના રાજા સરદારોને નીચા પાડવાની હતી ને તે પ્રમાણે વર્મ્સમાં મળેલી સભાએ પ્રોટેસ્ટંટોની વિરૂદ્ધ ઘણાએક ઠરાવ કીધા (૧૫૪૫). સાકસનીનો ફ્રેડરિક અને હેસીનો લાંડગ્રેવ એ બેની સરદારી તળે પ્રોટેસ્ટંટો હથિયાર લેઈ સામાં ઊઠયા. ચાર્લસ લશ્કર ભેગું કરી પોપના ૧૩ હજારની કુમક સાથે ઉત્તરજર્મની તરફ ગયો ને પ્રોટેસ્ટંટ પંથ માનનારા જે પ્રદેશ હતા તેઓને માથે કરભાર મૂકયા. ઈ૦ સ૦ ૧૫૪૭ માં મૂલહોસેન આગળ લડાઈ થઈ તેમાં સાકસની ને હેસીવાળા કુંવરો હાર્યા ને કેદી થયા. ચાર્લસે સાકસનીનું રાજ ફ્રેડરિકના સગા મોરીસને આપ્યું—એ ફ્રેડરિકની તરફનો હતો પણ ઠગાઈમાં ચાર્લસની તરફનો થયો હતો. પ્રોટેસ્ટંટ કમજોર થયા, ફ્રાન્સિસ મરીગયો ને ચાર્લસ યથેચ્છ વર્તવા લાગ્યો. રાજમાં કીઓ ધર્મ કેવી રીતે પાળવો તે વિષે એક શિક્ષાપત્રી ઓગ્સબર્ગમાં મળેલી સભાએ કહાડી ને તે ઉપર પ્રોટેસ્ટંટ પંથનાં રાજ્યોને સહી કરવાની ફરજ પાડી. લ્યૂથર મતના લોક નબળા પડ્યા હતા પણ અધીન થયા નહોતા; રાજાઓ ચાર્લસની લોભભરી દાનતથી સારીપેઠે જાણીતા હતા; અને સાકસનીનો મોરીસ એણે ચાર્લસની સામાં થવાની જરૂર જોઈ. મોરીસ જે ચાર્લસના લશ્કરનો સરદાર ઠર્યો હતો તેણે ફ્રાન્સના હેનરી ૨ જા સાથે કુમકના કરાર કીધા ને પછી ડેન્માર્ક વગેરે ઉત્તરનાં રાજ્યો સાથે સલાહ રાખી પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મને પુષ્ટી આપવાને અને જર્મનીની સ્વતંત્રતા સાચવી રાખવાને તે છતો પડયો—વીસ હજાર પાયદળ ને ૨ હજાર ઘોડા સાથે તે દક્ષિણ જર્મનીમાં આવ્યો ને ઠામ

ઠામના લ્યૂથરમતના ધર્માધિકારીઓ તથા માજીસ્ટ્રેટ એઓને પોતપોતાની પદવીએ પાછા બેસાડયા. ફ્રાન્સના હેનરીએ જર્મનીની સ્વતંત્રતાનો અને બંધીવાન રાજકુંવરોનો રક્ષણકર્તા એમ કહેવડાવી લોરેન ઉપર ચઢાઈ કીધી. ચાર્લસે સલાહ કરવાને ફાંફાં માર્યાં પણ હેનરીએ કે મોરીસે તેને લેખવ્યો નહીં—મોરીસ ઉતાવળી કૂચે ઈન્સબ્રુક આવ્યો ને તેણે ચાર્લસને કેદ કીધોજ હોત પણ એ રતોવે નાસી ગયો ને ઊગર્યો. પ્રોટેસ્ટંટોએ આગ્સબર્ગ લીધું, મેન નદી ઉપરના ફ્રાંકફર્ટને ઘેરો ઘાલ્યો અને અભિમાની ચાર્લસને તાબે થવાની ફરજ પડી. પાસોમાં કોલકરાર થયા તેથી રાજ્ય માંહેના બખેડાનો અંત આવ્યો અને પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મ ક્ષેમ પાયા ઉપર ઠર્યો (૧૫૫૨).

એક પાસથી હંગરીમાં તુર્ક સાથે ને બીજી પાસથી ફ્રેંચસાથે લડાઈઓ ચાલેલી તે બંનેમાં ચાર્લસનું લશ્કર હાર્યું. ઈટલીમાં ઉત્તરથી તે દક્ષિણ સૂધી બલવા હતા. તુરક લોકનો કાફલો નેપલ્સના કાંઠાને ઉજડ કરતો હતો. રાજકાજની કાળજીથી કંટાળીને અને યૂરોપમાં પોતાનું એકચક્રી રાજ કરવામાં ફાવ્યો નહીં તેથી ચાર્લસે ત્યાગી થવાનો નિશ્ચય કીધો. તેણે પોતાના દીકરા ફીલિપને બ્રુસેલ્સમાં તેડી નેધરલંડનો રાજા કીધો, ને થોડા અઠવાડિયાં પછી સ્પેન તથા અમેરિકાના પ્રદેશની રાજસત્તા પણ તેને આપી. ઈ૦ સ૦ ૧૫૫૬ માં જર્મનીના રાજાધિરાજનું તાજ પોતાના ભાઈ ફર્ડિનાંડને હવાલે કરી ચાર્લસે સેંટ જસ્ટના મઠમાં વાસ કીધો ને ત્યાં તે બે વર્ષ પછી ૫૯વર્ષની વયે મરણ પામ્યો.

ચાર્લસ કેવળ સ્વાર્થ સાધનારો રાજા હતો, એટલે તેને યૂરોપમાં પોતાનું એકચક્રી રાજકરવાનો લોભ હતો. તેણે પોતાનું ધાર્યું પાર પાડવાને અનેક ખટપટ કરી અને બહુ બહુ જુઠાણું વાપર્યું. તેના શત્રુઓએ તેની સત્તા તેના ધાર્યા પ્રમાણે વધવા ન દીધી તોપણ ગાદીએ બેઠો તેવારના કરતાં વધારે પ્રદેશની વ્યવસ્થા તેણે પોતાના વારસને માટે કરી હતી. તે હરેક વાતનો પ્રથમ લાંબો વિચાર ધીરજથી કરતો ને પછી એક નિશ્ચયને વળગી રહી ખંતે શ્રમ કરી ધાર્યું કામ પાર પાડતો.

ફર્ડિનાંડ ૧ લો એ સંસાર તથા ધર્મસંબંધી પોતાના ને રાજ્યના હકને માટે પોપની સામાં થયો હતો ને કાથલિક તથા પ્રોટેસ્ટંટ એઓનું સમાધાન કરવાને તેણે મોટી સભા બોલાવી હતી પણ કંઈ ફળ થયું નહોતું (૧૫૬૩). માક્સિમિલિયન બીજો એણે પણ સમાધાની આણવાની સારી મહેનત કીધી (૧૫૬૪). તેની કારકીર્દીમાં તુરક લોકે હંગરી ઉપર હલ્લો કીધો હતો પણ તે હઠાવવામાં આવ્યો હતો. માકિસમિલિયન પછવાડેથી હંગરીનો રાજા પણ થયો હતો.

ઈ૦ સ૦ ૧૫૭૬ માં રૂડોલ્ફ બીજો જર્મનીનો મહારાજા થયો તેણે આસ્ટ્રિયામાં પ્રોટેસ્ટંટ પંથની ભકિત અટકાવી અને હંગરીના તથા બોહીમીઆના લોકના હક છીનવી લીધા. રાજ્યમાં જ્યાં ત્યાં બખેડા મચી રહ્યા હતા. પ્રોટેસ્ટંટોએ પરસ્પર સંપ બાંધ્યો ને હાલંડ તથા ફ્રાન્સનેમદદમાં રાખ્યાં. કાથલિકોએ પરસ્પર સંપ બાંધ્યો. જાહેર લડાઈ થવાની તૈઆરી હતી તેટલામાં ફ્રાન્સનો હેનરી ૪થો જે પોતાનું લશ્કર જર્મનીમાં લાવતો હતો તે માર્યો ગયો (૧૬૧૦). રૂડોલ્ફ પણ ૧૬૧૨ માં મરણ પામ્યો. એ રાજમાં કેપ્લર જ્યોતિષી નામાંકિત હતો.

સ્પેનમાં ફર્ડિનાંડ પછી આસ્ટ્રિયાનો ફીલિપ ને પછી ચાર્લસ રાજા થયો હતો

(૧૫૧૬)-એ ૧૫૧૯માં જર્મનીનો મહારાજા પણ થયો હતો. એ રાજાની સ્પેનની કારકીર્દીમાં વધારે જાણવા જેવું નથી. ઈ૦ સ૦ ૧૫૫૫માં ફીલિપ બીજો રાજા થયો તેણે સ્પેનમાંથી પ્રોટેસ્ટંટ પંથનું મૂળ કહાડવાને કરડા ઉપાયો કામે લગાડયા. ૧૫૬૮માં ઠરાવ કીધો કે મૂરલોકે પોતાની ભાષા પોતાનાં નામ ને પોતાની રીતભાત એ સૌ છોડી દેઈ ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળવો. મુસલમાનોએ બલવો કીધો પણ તે હાર્યા ને ખ્રિસ્તી પ્રગણાઓમાં વેરાતા થઈ ગયા. ૧૫૮૦ માં પોર્ટુગલ સ્પેન સાથે જોડાયું ને ૧૫૮૮માં ઈંગ્લંડ ઉપર હુમલો કરવાને લશ્કરી વહાણનો કાફલો ગયો હતો તે હાર્યો ને ભાગો તૂટો પાછો આવ્યો.

જે વેળા ફીલિપ ગાદીએ બેઠો તે વેળા મીલાન, નેપલ્સ, સીસિલી, નેધરલંડસ, મેક્સિકો ને પીરૂ એ સૌ સ્પેનનાં રાજ્યમાં ગણાતાં; સ્પેનનું લશ્કર યૂરોપમાં પહેલાં દરજાનું ગણાતું; ને ફીલિપ પોતે પણ વિચારવાન, થોડું બોલો, ધીરો ને મહેનતથી થાકે નહીં તેવો હતો; પણ કાથલિક ધર્મનો—પોપમતનો ઘણોજ આગ્રહી હતો ને સદાકાળ તેનાં મનમાં ધર્મનોજ વિષય રમી રહ્યો હતો તેથી તેણે દેશ કાળ ન જોતાં મોટાં સાહસ કીધાં કે જેથી તેનાં મરણ પછી સ્પેન યૂરોપનાં રાજ્યોમાં ઓછું અગતનું ગણાતું થયું.

નેધરલંડસ એ રાજ્ય વેપારથી મોટું દોલતમંદ થયું હતું—શહેરોને પોતપોતાની વ્યવસ્થા રાખનારી મંડળીઓ હતી ને લોકના પોતપોતાના સ્વતંત્ર વિચાર હતા ને પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મ દાખલ થયો હતો. ચાર્લસ પાંચમાએ નવા પંથને દાબી નાખવાને ઘણી મહેનત લીધી હતી પણ તેનું ફાવ્યું નહોતું. ફીલિપ લોકને ને તેઓના મતને ધિક્કારતો; તેણે એગમંટ ને હોરનના કૌંટને અને ઓરેંજના ભૂપને અપમાન આપ્યું ને એઓએ જુલમથી પીડાતા લોકની આગેવાની કરી. લડાઈઓ ચાલી—મોટો સંહાર થયો. ઓરેંજના ભૂપે પ્રોટેસ્ટંટ પંથનાં સાત રાજ્યોનો એકસંપ કરાવ્યો. (૧૫૭૯). પારમાના રાજાએ કાથલિકનો સંપ કરાવ્યો. ફીલિપે ઓરેંજના ભૂપનાં માથાંને માટે ઈનામ આપવું ઠેરવ્યું હતું ને એ શક્તિમાન ને દેશાભિમાની ભૂપ એક ખૂનીની છૂરીથી માર્યો ગયો. પારમાના રાજાએ (ફીલિપની તરફથી) ઉપરા ઉપરી જીત મેળવી. હાલંડના લોકે આંટવર્પ ખોયું ત્યારે ઈંગ્લંડની એલીઝાબેથે ૫ હજાર પાયદળ ને ૧ હજાર ઘોડા સાથે લીસ્ટરના અરલને તેઓની મદદે મોકલ્યો. એનાથી તે લોક સાથે હળીને રહેવાયું નહીં ને રાણીએ તેને પાછો બોલાવી લીધો. પછી હાલંડના સાત પ્રોટેસ્ટંટ રાજ્યોએ મોરીસને પોતાનો ગવર્નર કીધો ને અંગ્રેજી લશ્કરની સરદારી લોર્ડ વિલબીને આપવામાં આવી. ૧૫૯૨ માં પારમાનો રાજા મરી ગયો ને મોરીસે ૧૫૯૭માં સ્પેનનાં લશ્કર ઉપર મોટી જીત મેળવી. ફીલિપ ૧૫૯૮ માં મૂઆ પછી તેની દીકરીના વરે (આસ્ટ્રિયાના આલબર્ટે) હાલંડના પ્રોટેસ્ટંટ પ્રદેશોનો, સ્પેન તાબાના નેધરલંડસ, સ્પેન ને પોર્ટુગલ એઓની સાથેનો વહેવાર બંધ કીધો. હાલંડના પ્રોટેસ્ટંટોએ સ્પાનીઅર્ડની પછવાડે વહાણનો કાફલો મોકલ્યો ને એ કાફલાએ હિંદુસ્થાન તરફ ફરવા માડયું કે જેથી થોડે કાળે તેઓએ જે વેપાર પોર્ટુગલના લોકે પોતાને હાથ રાખ્યો હતો તે પોતાનો કીધો.

સ્વીટ્ઝરલંડને જર્મનીની સત્તા તળે રાખવાને માક્સિમિલિયને લડાઈ કરી હતી પણ સ્વીસ લોક જીત્યા હતા ને સલાહના કરાર થયા હતા (૧૫૯૯). ૧૫૧૬ માં ઝ્યુરીચનો એક ધર્માધિકારી (લ્યૂથરની પહેલાં) પોપે કહાડેલી મુક્તિપત્રિકા વેચાતી હતી તેની સામાં થયો હતો ને તેના ધર્મમત તથા પ્રજારાજની નીતિ એ સંબંધી વિચારો ફ્રાન્સમાં, નેધરલંડમાં, ને ઈંગ્લંડમાં જાણ્યામાં આવ્યા હતા. સ્વીસ લડવૈયા યૂરોપમાં મશહૂર થયા હતા—બીજાં રાજ્યો પોતાનાં લશ્કરમાં તેઓને પગાર આપી રાખતા.

ઈટલીમાં ફ્રાન્સિસ ચાર્લસની લડાઈઓ પત્યા પછી સ્વસ્થતા હતી. ત્યાંના રાજા સ્પેનના અથવા તેના આશ્રયમાં અથવા તેના સંપમાં હતા. લોકમાંથી શૌર્ય ઘટ્યું હતું ને તેઓ મોજીલા શોખીલા થયા હતા. ફ્લોરેન્સ શહેરે બહુ શોભીતું તથા દોલતમંદ હતું ને લોક રૂડા વિવેકી હતા.

હંગરી ને બોહીમીઆ-હંગરીનું ખ્રિસ્તી રાજ્ય સ્ટીફન ૧ લાના વખતથી (ઈ૦ સ૦ ૧૦૦૦) પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. એ રાજ્યે તુરક લોકના હલ્લાઓની સામાં ટકાવ રાખી પોતાની વૃદ્ધિ કરી હતી. રાજા પહેડી દર પહેડી નહોતા થતા પણ લોક પોતાનામાંના કોઈને અથવા બીજા દેશના રાજાને પોતાનો રાજા ઠેરવતા. બોહીમીઆનું રાજ્ય જે બારમા શૈકાના અંતમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું ત્યાંપણ લોકની ઈચ્છા પ્રમાણે રાજા નીમાતો, પણ તાજ જર્મનીના મહારાજા પહેરાવતા; તેમ જર્મનીનો મહારાજા સાત રાજાના મતથી ઠરતો તેમાં એક મત બોહીમીઆનું પણ હતું. ઈ૦ સ૦ ૧૪૯૦ માં હંગરીનો રાજા મુઓ ત્યારે લોકે બોહીમીઆના રાજાને પોતાનો રાજા ઠેરવ્યો. એ રીતે બે રાજ્ય જોડાયાં—આસ્ટ્રિયાનો ફર્ડિનાંડ ૧ લો બોહીમીઆના રાજાની બેન સાથે પરણેલો તે બોહીમીઆના રાજાના મુઆ પછી ત્યાંની ગાદીએ બેઠો; પણ હંગરીના લોકે તેને માન્યો નહીં ને ઘણાક બખેડા થયા. તોપણ, ૧૫૬૩ માં **માકિસમિલિયન બીજો** એ હંગરી તથા બોહીમીઆ એ બે પ્રદેશનો રાજા થયો હતો.

રૂશિયા.

નવમા શૈકામાં રૂશિયા નામથી ઓળખાતા મોટા પ્રદેશમાં ઘણીક જાતના સીથિયન ને તાર્તર લોક વસતા હતા; તેઓના ઘણાંએક સ્વતંત્ર રાજ્યો હતાં ને તેમાં કેયૂ ને નોવગોરોડનું એ બે મુખ્ય હતાં. ઈ૦ સ૦ ૮૫૦ માં સ્વાડન નોરવે તરફના કોઈ રયૂરિકે રૂશિયામાં આવી રાજગાદી સ્થાપી—વ્લાડિમિરની (૯૮૦—૧૦૧૫) કારકીર્દીમાં લોક ગ્રીક ગચ્છનો ખ્રિસ્તીધર્મ પાળતા થયા, હુન્નરો કરતા થયા ને એ રીતે રાજ્યના પાયાને કાંઈક મજબૂતી મળી. તેનાં મરણ પછી તેના દીકરાઓએ રાજ્ય વહેંચી લીધું ને પછી સો વર્ષ સુધી રાજ્યોને માહોમાંહે લડાઈ ચાલતી ને પોલંડના લોક હલ્લા કરતા. ઈ૦ સ૦ ૧૨૨૩ માં જંઘીસખાનના એક દીકરાએ સઘળા પ્રદેશમાં ફરી વળી ઘણાક શહેર ગાંમડાંનો નાશ કીધો ને ઘણાક લોકને કાપી નાખ્યા. પછી બસેં વર્ષ સુધી રૂશિયાના રાજવંશીઓ સત્તાધારીના દાસ થઈ રહ્યા. ઈ૦ સ૦ ૧૪૬૨ માં **ઐવાન ૩ જો** એણે પોતાના દેશને પાછો સ્વતંત્ર કીધો. ઘણાક પ્રદેશને એક રાજ્યમાં આણ્યા ને કોન્સ્ટંઠિનોપલની ગાદી મેળવવાની ઈચ્છા કીધી. તેનો વારસ **વાસિલી ૪ થો** એણે નવા પ્રદેશ જીતવાનો ઉદ્યમ ચલાવ્યો.

ઈ૦ સ૦ ૧૫૩૩ માં **ઐવાન ૪ થો** એણે પોતાનાં રાજ્યની સત્તા વધારી ને **ઝાર** એ ઉપનામ ધારણ કીધું; તેણે તાર્તર લોકના હલ્લા હઠાવ્યા, હંમેશનું પેદળ લશ્કર કીધું ને કાયદા બાંધ્યા; લડવૈયા કોસાકસ લોક પોતાના સરદાર **ડોન** કોસાકસની ઈચ્છાથી રૂશિયાના રાજમાં ગણાયા (૧૫૪૯) અને ૧૫૮૧ માં સૈબીરિયા જીત્યા પછી રૂશિયાનું રાજ હતું તેથી બમણું થયું. એ રાજમાં કેટલાક અંગ્રેજ વેપારીઓએ **શ્વેતસમુદ્ર**નો રસ્તો ખોળ્યો તેઉપરથી ઈંગ્લંડ ને રૂશિયા વચ્ચે વેપારસંબંધ થયો. ઐવાનને સૌ વિકરાળ કહેતા પણ તે પોતાની રાની પ્રજાને વશ રાખવાને સર્વ પ્રકારે યોગ્ય હતો. તેનો વારસ થીઓડોર (૧૫૮૪) અશકત રાજા હતો. તેનાં મરણ પછી તેનો પ્રધાન **બોરીસ** રાજ-

ગાદીએ બેઠો (૧૫૯૮)–રૂરિકવંશની સમાપ્તિ થઈ. બોરીસે નવા દેશ જીતવાનું કામ જારી રાખ્યું; દાસલોકની સ્થિતિ સારી કીધી; પરદેશથી કારીગરો બોલાવ્યા; વેપાર વધાર્યો ને પોતાના રાજના કિલ્લા મજબૂત કીધા.

પોલંડના લોક સ્કાલાવોનિય જાતના હતા ને તેઓનાં નાનાં રાજ્ય હતાં. ઈ૦ સ૦ ૯૯૫ માં તેઓ એક રાજ્યમાં મળ્યાં ને તે રાજ જર્મનીના મહારાજાના આસરા તળે રહ્યું. ૧૩૭૦ માં લોકે હંગરીના રાજા લૂઈને પોતાનો પણ રાજા ઠેરવ્યો. લૂઈની પછી તેની દીકરી રાણી થઈ (૧૩૮૨) ને એ લૈથ્યુઆનિયાના ડ્યૂકને ખ્રિસ્તી કરી પરણી–એ પ્રદેશ ૧૫૬૯માં પોલંડના રાજમાં પૂરેપૂરો જોડાયો.

પોલંડના રાજા ઓટોમન, તાર્તર ને મસ્કોવીટ એ લોક સાથે હંમેશ લડાઈમાં રોકાયા રહેતા. ઈ૦ સ૦ ૧૫૪૮ થી તે ૧૫૭૨ લગીમાં પોલંડના ઉપલા વર્ગના ઘણાખરા લોક પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મ પાળતા થયા ને ૧૫૭૩ માં રાજસભાનો ઠરાવ થયો કે સૌએ પોતપોતાને ખરો લાગતો ધર્મ માનવો ને સૌના હક સરખી રીતે જાળવવામાં આવશે. સીજીસમંડ બીજાનાં મરણ પછી આંજુના હેનરીને રાજા નીમવામાં આવ્યો હતો પણ તે છૂપી રીતે ફ્રાન્સ જતો રહ્યો ને ત્યાં હેનરી ૩ જો થયો. પછી ટ્રાન્સિલવેનિયાના રાજાને ઠેરવ્યો ને તેના પછી સ્વીડનના રાજાને રાજા કીધો–એ કાથલિક પંથનો હતો ને તેથી પોલંડમાં બખેડા ઊઠયા હતા તે મુશ્કેલીથી બેસાડવામાં આવ્યા હતા.

ડેન્માર્ક, સ્વીડન ને નોરવે એ પ્રદેશોમાં વતની લોકને ખસેડી ગોથ લોક વસ્યા હતા. કોઈ ગોરમને કેટલાક પ્રદેશ જોડી નાખી ડેન્માર્કનું રાજ માંડ્યું હતું, (૮૬૩-૯૦૦). તેના દીકરાના રાજમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ દાખલ થયો (૯૭૦). કાન્યૂટે (૧૦૧૬) બધું ઈંગ્લંડ ને સ્કાટલંડનો થોડોક ભાગ એ તાબે કીધાં અને ૧૦૩૦ માં નોરવેને પૂરેપૂરૂં જીત્યું. પછી પાછું નોરવેનું રાજ જૂદું પડયું હતું તે માર્ગ્રેટ રાણીએ વારસાથી મેળવ્યું ને લડાઈ જીતી સ્વીડનને પોતાના રાજસાથે જોડયું–એ ત્રણે મળીને એક રાજ ગણાયું (૧૩૯૭). સ્વીડનના લોકને એકઠું રહેવું ગમ્યું નહીં ને તેઓએ ૧૫૨૩ માં પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ કીધું ને ગસ્ટાવસ વાસા એને રાજા કીધો. એ ૧૫૬૦ માં મરણ પામ્યો પછી તેના દીકરાના રાજમાં રૂશિયા ડેન્માર્ક વગેરે સાથે લડાઈઓ ચાલી હતી. ૧૫૭૦ માં સ્વીડનના રાજાએ ડેન્માર્ક સાથે સલાહ કીધી પણ રૂશિયા સાથે લડાઈ ચલાવ્યાં કીધી. ૧૫૯૨ માં સ્વીડન ને પોલંડ એક રાજમાં ગણાયાં. સીજીસમંડે કાથલિક ધર્મને ઉત્તેજન આપ્યું તેથી બલવો થયો; પછી તેને પદભ્રષ્ટ ઠેરવી તેના કાકા ચાર્લસને રાજા કરવામાં આવ્યો હતો (૧૬૦૦).

ઓટોમનરાજ–તુર્કસ્તાન.

વેનીસ સાથે (૧૫૦૩) કોલકરાર થયા પછી તે ૧૫૩૭ સૂધી ઓટોમન રાજને પડોસનાં રાજ્ય સાથે ટંટો નહોતો પણ તેમાં સુલતાનનાજ બે નાના દીકરાઓએ પોતપોતાના પ્રાંતમાં બલવા ઊઠાવ્યા હતા ને તે બેને દેહાંત શિક્ષા સુલતાનના હુકમથી થઈ હતી. તેના બીજા ત્રણ દીકરામાંના એક–સીલીમે પોતાના બાપ બજાઝેટને ગાદી ઉપરથી ખસી જવાની ફરજ પાડી ને પછી તેને ઝેર દેવડાવ્યું (૧૫૧૨). સીલીમે બાઈ ભતરીજાનાં ખૂન કરાવ્યાં ને ૪૦ હજાર સીહાપંથીઓની કતલ કરાવી. તેણે ઈરાનમાં સોફી વંશની સ્થાપના કરનાર શાહ ઈસ્માયલ સાથે લડાઈ કરી પોતાના ૪૦ હજાર માણસ ખોઈ ઈરાનીઓને ટોરિસ આગળ હરાવ્યા. તેણે સલાહથી કે બળથી પણ કુર્દીસ્તાન ને મેસોપોટેમિયા એ પ્રદેશ મેળવ્યા. ઈજીપ્તના મામેલ્યૂક સુલતાનનાં લશ્કરને અલેપ્પો આ-

ગળ હરાવ્યું (૧૫૧૬) ને સીરીઆનો સઘળો પ્રદેશ સીલીમના રાજમાં જોડાયો. તેણે ઈજીપ્ટ જઈ લડાઈ કરી કેરો શહેર લીધું ને ત્યાંના ૫૦ હજાર રહેવાસીઓની કતલ કરી નાખવામાં આવી-ઈજીપ્ટ, તુરક રાજનો પ્રાંત ગણાયો. આબાસ વંશનો છેલ્લો ખલીફ તાબે થયો ને કોન્સ્ટંટિનોપલ આવતાં મરી ગયો; પછી સીલીમે પોતાને ખલીફ કહેવડાવ્યું.

સુલીમાન ૨ જો (સીલીમનો દીકરો) ૧૫૨૦ માં સુલતાન થયો. તેણે હંગરીના બેલગ્રેડ તથા બીજા કેટલાક કિલ્લા લીધા; **રહોડસ** ટાપુ લીધો (૧૫૨૨). વળી લડાઈ કરી હંગરીના રાજાને રણમાં પાડી તેની રાજધાની લૂટી (૧૫૨૬); ને ત્રણ વર્ષ પછી વીએનાને ઘેરો ઘાલ્યો—પણ અહીંથી તેને પાછાં ફરવાની જરૂર પાડવામાં આવી હતી; પછી તેણે ઈરાન સાથે લડાઈ કરી બગદાદ લીધું.

ઈ૦ સ૦ ૧૫૧૮ માં આલજીઅર્સમાં બારબોરાસ્સા બીજાને તુરકલોકે હાકેમ માન્યો ને એણે સુલતાનના આસરા તળે ખ્રિસ્તીઓને હરાવી ટ્યૂનિસ લીધું ને પછી તે સુલતાનના લશ્કરી વહાણના કાફલાનો સરદાર થયો હતો ૧૫૩૦;—ચાર્લસ પાંચમાએ ટ્યૂનિસ તેની પાસેથી લેઈને ત્યાંના આગલા હાકેમને આપ્યું હતું. સુલીમાનનું લશ્કર ઠેકાણે ઠેકાણે ફતેહ મેળવતું. ફ્રાન્સિસ ૧ લાએ તેની સાથે કોલકરાર કીધા હતા—ખ્રિસ્તી મુસલમાની રાજ્યના સંબંધમાં તે સંધિકરાર પહેલવહેલાજ હતા. ટ્રાન્સિલવેનિયાનો પ્રદેશ તુરકી રાજમાં જોડાયો ૧૫૫૨. આફ્રિકાના કિનારા ઉપર ખ્રિસ્તી કાફલા સાથે લડાઈ કરતાં જીત મેળવી ૧૫૬૦ તેથી તુરકી લશ્કરી વહાણનું બળ ભૂમધ્યસમુદ્રમાં સૌથી વધારે ગણાયું; અને ૧૫૬૨ માં કોલકરાર થયા તેની રૂએ હંગરીમાં ફતેહ કરેલો મુલખ તુરક રાજનો નક્કી ઠર્યો. એ રીતે બહાર ફતેહ હતી પણ રાજ્યમાં બખેડા હતા. સુલીમાન ૧૫૬૬ માં મરણ પામ્યો.

એની પછી રાજની પડતી થવા માડી—ઈ૦ સ૦ ૧૫૭૧ માં લીપાંટો આગળ તુરકી કાફલો નાશ પામ્યો. **અમરૂથ** ૩ જાનાં રાજમાં ૧૫૭૪–૧૫૯૫ જાનેસરીઓએ દશ વખત બલવો કીધો ને એક વખત તો કોન્સ્ટંટિનોપલને આગ લગાડી હતી કે જેથી ૧૫ હજાર ઘર બળી ગયાં હતાં ને ૫ કરોડ સુલ્તાન જેટલું નુકસાન થયું હતું.

"એ શૈકામાં ઈરાનમાં શેખહૈદર (અલીનો વંશજ) એણે સુફી નામ રાખી નવો પંથ ચલાવેલો તેના દીકરા ઈસમાએલે રાજ થાપ્યું. ૧૫૧૪માં સીલીમ સાથે લડાઈ થઈ તેમાં તેણે પાયતખત ટેબ્રિસ ખોયું. તે જીઓર્જીઆ તાબે કીધા પછી ૧૫૨૩ માં મરણ પામ્યો. તેના દીકરા **તમસ્પના** રાજમાં તુરક લોકે ઈરાન ઉપર ચઢાઈ કરી પણ તેઓ પોતાની ફતેહ કાએમ કરી શક્યા નહીં. ૧૫૭૯ માં મહંમદ મીરઝાં થયો તેને ખોરાસાનના સુલતાને ઊઠાડી મૂકી તેના નાના દીકરા **આબાસને** ૧૫૮૫માં ગાદીએ બેસાડયો.

શાહ આબાસે તુરક ને તાર્તર લોકે કેટલોક મુલખ તેના બાપની પાસથી છીનવી લીધેલો તે પાછો મેળવ્યો. ઓર્મઝનો ટાપુ શહેર સાથે પોર્ટુગીસ પાસથી પાછો પોતાના તાબામાં આણ્યો ને પોતાની રૈયતને માટે રૂડા કાયદા બાંધ્યા. તેણે ઈસ્પહાનને પોતાનું પાયતખત રાખ્યું ને ત્યાં મહેલ, એક મોટી મસજીદ ને બીજાં મકાનો બંધાવ્યાં. શહેરનો એક ભાગ આરમિનિયન લોકને રહેવાને માટે રાખ્યો ને ખ્રિસ્તી લોકના આવવાને ઉત્તેજન આપ્યું. તે ૧૬૨૮માં મરણ પામ્યો હતો.

હિંદુસ્થાન.

બાદશાહ ઈબ્રાહિમ લોદીના પંજાબના સુબેદાર દોલતખાન લોદીએ બંડ કર્યું ને મદદમાં કાબૂલના રાજા બાબરને* બોલાવ્યો. બાબરે ઈબ્રાહિમના અફગાન લશ્કરને લાહોર આગળ હરાવ્યું ને તે શહેરને બાળી મૂક્યું (૧૫૨૪); દીબલપુર લીધું તથા કિલ્લેદારોને ઠોર કીધા;ને દિલ્હી લેવા તે સરહિંદ સુધી પહોંચ્યો પણ પછી તે દિલ્હી ન જતાં પાછો વળ્યો ને કાબૂલ ગયો.

તેના મૂકેલા સરદાર અલ્લાઊદીને લડાઈ કરી ઈબ્રાહિમ બાદશાહને હરાવ્યો તેટલે બાબર પણ આવી પહોંચ્યો. ઈબ્રાહિમ એક લાખ માણસ ને એક હજાર હાથી એટલું લશ્કર લેઈ બાબરની સામો ગયો. બાબરની પાસે બાર હજાર ફોજ હતી. તેણે મોખરે તોપની હાર, પછી પાયદળ ને એની ત્રણ બાજુએ (છેક પાછલી ને બે બાજુની) માટીના બુરજ કે લાકડાંની આડ એવી રીતે લશ્કરની ગોઠવણ રાખી હતી. ઈબ્રાહિમ બાબરની છાવણી ઉપર ધસ્યો ગયો. તે બાબરની આગલી હાર સાથે લડેછે તેવામાં એની ફોજની પાંખો ઈબ્રાહિમની ફોજની પાંખો ઉપર ને પાછલી હાર ઉપર તૂટી પડી; બાબરે તોપનો મારો ચલાવ્યો ને વચલી ફોજ ધસીને બહાર આવી;–ઈબ્રાહિમનું લશ્કર વિખેરાઈ ગયું ને તે મૂઓ (૧૫૨૬ ના એપ્રિલની ૨૧ મી). એ લડાઈ પાણીપત આગળ સવારથી તે બપોર સુધી ચાલી હતી. ઈબ્રાહિમના ૧૫–૧૬ હજાર માણસ કપાઈ પડયાં ને બંનેનાં મળીને લડાઈમાં ને પછી ૪૦ હજાર માણસનો નાશ થયો હતો.

એ લડાઈ પછી બાબરે દિલ્હી લીધી, આગ્રા લીધું (૧૫૨૬ ના મેની ૧૦ મીએ)–દિલ્હીની વાયવ્ય દિશાનો પ્રાંત અને જમનાને કાંઠે આગ્રા સુધીનો સાંકડો પ્રદેશ એટલું રાજતો તેણે સહજ પોતાનું કરી લીધું. પછી તેણે ધોળપુર ને ગ્વાલિયેર લીધાં, જવાનપુર તાબે કીધું અને મારવાડ, જેપુર, મેવાડ એ રજપુત રાજાઓ સાથે ફતેહમંદીથી લડાઈઓ કરી. ઈ૦ સ૦ ૧૫૨૮ માં તેણે મેદીનીરાય ઉપર ચઢાઈ કરી ચંદેરી લીધું; બહાર પ્રાંત જીત્યો ને બંગાળાના રાજાને મોહ પમાડયો; પછી તે સિંધુ નદીથી તે ગંગા લગીના પ્રદેશનું રાજ હુમાયૂંને માટે વારસામાં રાખી આગ્રા રાજધાનીમાં ૫૦ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો (૨૬ મી ડીસેંબર ૧૫૩૦). તેનું મુડદું તેના કહ્યા પ્રમાણે કાબૂલ લેઈ જઈ ત્યાં દાટવામાં આવ્યું હતું.

બાબરે પોતાની ઉંમર લડાઈઓ કરવામાં

---

* બાબર તૈમુર મોગલના વંશમાં છઠ્ઠી પહેડીએ થયો. તે તુરકી બોલી બોલતો; તેનો બાપ કાબૂલનો હાકમ હતો પણ પછવાડેથી ફર્ગાણ પ્રાંતનો હાકમ થયો હતો; તે મુઆ પછી (૧૪૯૪) બારવર્ષનો બાબર ફર્ગાણની રાજ ગાદીએ બેઠો. તેનો કાકો સમરકંદનો રાજા ને તેનો મામો એ બે જે બાબરના બાપની સાથે લડાઇ કરતા તેઓએ બાબરને રઝળાવાનું કીધું. એણે ૧૫૦૪માં કાબૂલ લીધું ને ઘણીવાર હારજીત પામ્યા પછી સમરકંદ ને બુખારા એ પ્રાંતો પોતાની સત્તામાં આણ્યા (૧૫૧૧). પછી ઉઝબેગ લોકે (તુરક મોગલ ને ફેનિક એ ત્રણ જાતિ સંકર થઈને થએલા તે) બાબરને સમરકંદમાંથી કહાડી મૂકયો. બાબરે ઇરાનીઓની મદદથી લડાઈઓ ચલાવી પણ શેવટે તેની તદન હાર થઇ હતી ને તેણી તરફના મુલખમાં ફકત બલખ પ્રાંત શિવાએ બીજું બધું તેનું રાજ ગયું (૧૫૧૪). હિંદુસ્થાન ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યારે કાબૂલને બલખ પ્રાંત બાબરની સત્તામાં હતા.

કહાડી છતાં તે પોતાના સગાઓની સાથે લડવામાં ન ફાવ્યો પણ ઈબ્રાહિમનાં બંડખેડાવાળાં રાજને તેણે થોડી ફોજે ઉંધું વાળ્યું ને આગ્રાથી દશ કોશ ઉપર સીક્રી (ફતેહપુર સીક્રી) આગળ હિંદુ તથા અફગાન મુસલમાનોના એકઠાં મળેલાં સેનનાં સરદાર સંગ્રામસિંગને (મેવાડનાને) હરાવી પોતાના લશ્કરી સરદારની મરજી ઉપરાંત થઈ હિંદુસ્થાનમાં મોગલ બાદશાઈ સ્થાપી. તે ફારસી તુરકી ભાષામાં કાબેલ હતો ને તેણે પોતાની જીંદગીનો અહેવાલ લખ્યો છે.

હુમાયૂં (બાબરનો વડો દીકરો) તેણે પોતાના ભાઈઓને રાજ્યની વહેંચણ કરી આપી હિંદુસ્થાનમાંહેનો મુલખ પોતાને માટે રાખ્યો. તે બુંદેલખંડમાં કલંજરને ઘેરો ઘાલતો હતો તેવામાં અફગાન લોકે જવાનપુરમાં બંડ ઊઠાવેલું તેનો ને કાશીની પાસે ચુનારગઢનો કિલ્લો શીરખાન નામનો પઠાણ સરદાર લેઈ બેઠો હતો તેનો બંદોબસ્ત કરી હુમાયૂં પાછો આગ્રે આવ્યો (૧૫૩૨). પછી ગુજરાતના મહમ્મદશાહ ઉપર ચડાઈ કરી તેને નસાડયો (૧૫૩૪) ને ચાંપાનેરનો કિલ્લો લીધો (૧૫૩૫). પછવાડેથી (૧૫૩૬) મહંમદશાહનું ફાવ્યું હતું ને મોગલ લોક ગુજરાત તથા માળવા છોડી જતારહ્યા હતા. હુમાયૂં ગુજરાતની ખટપટમાં પડેલો જોઈ શીરખાને બહારપ્રાંત જીતી બંગાળાના રાજાને કહાડી મૂક્યો. હુમાયૂં ચુનારગઢ લેઈ પટણે જઈ પહોંચ્યો; રસ્તામાં તેને બંગાળનો મહમુદ જે શીરખાનના ત્રાસથી નાસી આવતો હતો તે મળ્યો. શીરખાન જે પોતાનું જોર તજવીજથી વધાર્યા કરતો તેણે સાહસ કરવામાં લાભ છે એવો નક્કી વિચાર કરી પોતાને બાદશાહ કહેવડાવવા માડયું. હુમાયૂંએ પોતાનાં લશ્કરને ગંગા પાર લેઈ જવાને પૂલ બંધાવ્યો પણ તેટલે શીરખાને પોતાનાં વીણી કહાડેલાં લશ્કર સાથે રાતે છાનાંમાનાં જઈ હુમાયૂંની છાવણી ઉપર છાપો માર્યો. હુમાયૂંનું લશ્કર ગભરાટમાં પડી વેરાતું થઈ ગયું ને તેણે પોતાના ઘોડાને ગંગામાં મૂક્યો ને પછી મુસીબતથી તે સામે કાંઠે ઊતર્યો ને આગ્રે પહોંચ્યો. બીજે વર્ષે હુમાયૂંએ બીજીવાર શીરખાન સાથે લડાઈ કરી પણ એમાં પણ તે હાર્યો. પછી શીરખાન–શાહની સામાં ટકાવાનું નથી એમ વિચારી હુમાયૂં કુટુંબ કબીલો તથા કેટલુંક ધન લેઈ લાહોરમાં પોતાના ભાઈ કામરાનની પાસે ગયો (૧૫૪૦). રખેને હુમાયૂં મારૂં રાજ લેઈ લેશે ને એને માટે શીરશાહ સાથે લડાઈ કરવી પડશે એમ વિચારી શીરશાહને પંજાબપ્રાંત હવાલે કરી કામરાન પોતાનાં કાબૂલના રાજમાં જઈ રહ્યો.

સઘળી પાસથી નિરાશ થયા પછી હુમાયૂં દોઢ વર્ષ સૂધી સિંધ લેવાને મથ્યો. તે ન મળ્યું ત્યારે તે જોધપુરની મદદ લેવા ગયો. અહીંથી પણ નાઉમેદ થઈ તે નગરકોટ ગયો. ને ત્યાંના રાજા રાણાપ્રસાદની ૧૫ હજાર ફોજ લેઈ ફરીથી સિંધ ઉપર ચઢ્યો પણ ફાવ્યો નહીં. પછી તે ૪૦–૫૦ માણસ સાથે કંધારને રસ્તે મોટી મુસીબતથી ઈરાન જઈ પહોંચ્યો.

શીરશાહે હુમાયૂંનું સઘળું રાજ પોતાના તાબામાં કરી લેઈ બીજે વર્ષે (૧૫૪૨) માળવા લીધું; જોધપુર ઉપર ફાવ્યો નહીં પણ ચિતોડ ઉપર હલ્લો કીધો ને કલીંજરને ઘેરો ઘાલ્યો; પણ એટલામાં તે મરણ પામ્યો (૧૫૪૫). એ પઠાણ બાદશાહે ૫ વર્ષ રાજ કીધું તેમાં તેણે રસ્તાની સડકો કહડાવી, મુસાફરખાના તથા કુવા તળાવ બંધાવ્યાં ને ઠામઠામ ઝાડો

રોપાવ્યાં. તે અકલમંદ ને શહાણો રાજા હતો. તેની પછી તેના દીકરા સીલીમશાહે નંવ વર્ષ રાજ કીધું ને પછી મહંમદશાહ સૂર એણે ત્રણ વર્ષ કીધું. એ મહંમદશાહે ઘોતાળપણામાં ખજાનો ખાલી કીધો ને સરદારોની જાગીરો તેમની પાસેથી છીનવી લેઈ નાલાયક શખસોને આપી. તેનાજ ખાનદાનમાંના ઈબ્રાહિમે દિલ્હી તથા આગ્રા પોતાને તાબે કરી લીધાં ને બંગાળા માલવા વગેરેમાં બંડો થયાં.

એવામાં ઈરાન જઈ રહેલા હુમાયૂંએ પાછાં આવી દિલ્હી તથા આગ્રા પોતાના તાબામાં કરી લીધાં. (ઈરાનથી આવતાં તેને ત્યાંના રાજા તમસ્પે ચૌદ હજાર સ્વાર આપ્યા હતા તેની કુમકે કંધાર અસ્કરી પાસેથી ને કાબુલ કામરાન પાસેથી છીનવી લીધાં હતાં). પછી મહંમદશાહ સૂરનો વજીર હેમૂ હુમાયૂંને કહાડવા આવેછે તેટલામાં હુમાયૂં મરણ પામ્યો ને તેનો દીકરો અકબર ગાદીએ બેઠો. હેમૂ ને અકબરનો વજીર બહેરામખાન એ બેની લડાઈ થઈ તેમાં હેમૂ હાર્યો ને પકડાયો. મહંમદશાહ સૂર પણ બંગાળામાંના બંડખોર સાથે લડતાં થોડે દહાડે મરણ પામ્યો. હુમાયૂંમાં શીરશાહ જેટલું સાહસ નહોતું. તે પોતાના તરકટી ભાઈ તથા બીજા સગાઓને જ્યારે ત્યારે માફી આપતો ને તેઓ ઉપલકીઆ મદદ કરતા તેથી તેણે રાજ ખોયું હતું, બાકી તે ભણેલો તથા બુદ્ધિમાન, નિવૃત્ત પ્રકૃતિનો પણ ધીટ ને આગ્રહી પુરુષ હતો.

અકબર (તેર વર્ષ ને ચાર મહિનાનો)* ઈ૦ સ૦ ૧૫૫૬ ના નવેંબરની પાંચમીએ આગ્રાની રાજગાદીએ બેઠો. રાજભાર સંધો તેના બાપની વખતના સરદાર બહેરામખાનને શિર હતો ને એણે પાંચ વર્ષના કારભારમાં રાજને ડગે નહીં તેવા પાયા ઉપર આણી મૂક્યું—ઘણી જગોનાં ઘણા તડાંના મુસલમાનોની ફોજોના બખેડા બેસાડ્યા, આજુબાજુના મુલખ ઉપર ચઢાઈઓ કરી, ને દૂરનાં રાજ્યોને મોહિત કીધાં. પણ તેની કરડી હાકમીથી લોક કંટાળ્યા હતા ને કેટલાક જણ તેના દુશ્મન બની ફરિયાદ કરતા હતા; વળી તે પોતે પણ મદેભરાઈ વેળાએ વેળાએ અકબરને લેખવતો નહીં. અકબરે ૧૮વર્ષની ઉંમરે પોતાનું પરવશપણું જાણ્યું ને જાહેરનામું કીધું કે આજથી મારૂં રાજ હું પોતેજ ચલાવીશ (૧૫૬૦). પછી તેણે બહેરામખાનને તેના ગુનાહ માફ કરી ધન આપી મકકે જવાનો હુકમ કર્યો. તે પછી મકકે જતાં ગુજરાતમાં માર્યો ગયો હતો.

રાજને પહેલે વર્ષે પંજાબપ્રાંત અને દિલ્હી તથા આગ્રાને લગતો પ્રદેશ એટલોજ મુલખ અકબરનો હતો. ત્રીજે વર્ષે અજમેર ને ચોથા વર્ષના આરંભમાં ગ્વાલિયર તાબે થયું હતું. રાજસત્તા પોતાને હાથ લીધા પછી અકબરે આફગાન લોકના ને પોતાના સરદારોના બલવા બેસાડી તેઓએ કબજ કરેલો

---

* અકબર ઈ૦ સ૦ ૧૫૪૨ ના અકટોબરની ૧૪ મીએ હુમાયૂં બીજીવાર સિંધ ઊપર ચઢવા નીકળેલો તેને બીજે દહાડે જન્મ્યો હતો. તેની માનું નામ હમીદા હતું. દીકરાના જનમની ખુશખબર હુમાયૂંને પહોંચી ત્યારે સાથીઓને બક્ષીસ આપવાને તેની પાસે કસ્તુરીની સીસી શિવાએ બીજું કંઈજ નહોતું તેથી તેણે તેનું લહાણું કીધું હતું. અકબર ને હમીદાએ બેને મિર્ઝાં અસ્કરીએ (હુમાયૂંના ભાઈએ) બંદીખાનામાં નાખ્યાં હતાં, પણ હુમાયુંએ ઇરાનથી આવતાં છોડવ્યાં હતાં.

મુલખ (જવાનપુર, માળવા, અયોધ્યા, અલાહાબાદ) પોતાની કાયમ સત્તામાં આણ્યો. કાબૂલમાં અકબરનો નાનો ભાઈ મિર્ઝાં હકીમ હાકમ હતો તેણે અકબરને નાગોરમાં ભરાએલા ઉઝબેગ લોકનું બંડ તોડવામાં રોકાએલો જોઈ લાહોર લેઈ પંજાબ પ્રાંત કબજે કીધો પણ અકબરે તેને સપડાવી હિંદુસ્થાન બહાર કહાડી મૂક્યો, (૧૫૬૬). એજ વર્ષમાં સંબળના સુલતાન મિર્ઝાં નામના સરદારના ચાર દીકરાઓ હુકમની સામાં થએલા તેઓને અકબરે નશીહત આપી ને પછી તેઓ ગુજરાતના બાદશાહના આસરામાં જઈ રહ્યા હતા.

એ વેળા અથવા એની પહેલાં અકબરે રજપુત રાજાઓને વશ કરી રાખવાનો વિચાર કીધો હતો—અકબર જેપુરના રાજા **બહારમલ**ની બેટી સાથે પરણ્યો હતો ને તેણે સસરાને તથા સાળા ભગવાનદાસને બાદશાહી લશ્કરમાં મોટા દરજા આપ્યા હતા. અકબરે પોતાની મારવાડવાળી રજપુત રાણીથી થએલા બેટાને જેપુરની એક રાજકન્યા સાથે પરણાવ્યો હતો. બાબરની સામાં સંગ્રામસિંહ લડયો હતો તે બહાને ઉદેસિંહને નબળો જોઈ અકબરે ચિતોડ ઉપર ચઢાઈ કરી. ઉદેસિંહના સરદાર જેમલ રાઠોડે મોગલ લશ્કરને કિલ્લામાં આવવા ન દીધું પણ આવું બન્યું કે એક રાતે જેમલ મસાલને અજવાળે મોરચો તપાસતો હતો તેને અકબરે દીઠો (એ પણ પોતાની ખાઈ જોવાને નીકળ્યો હતો), ને ગોળી મારી તે જેમલના માથામાં વાગી ને એ મરણ પામ્યો. પછી કિલ્લેદારોની હિંમત રહી નહીં—તેઓ થાણાં રાખી કિલ્લામાં ભરાયા — સ્ત્રીઓને જેમલના શવસાથે બાળી મૂકી પાછા બહાર આવી મરણીયા થઈ લડયા ને કપાઈ પડયા; અકબરે ચીતોડ લીધું. *(માર્ચ, ૧૫૬૮). બીજે વર્ષે રણથંભોર ને કલંજર એ પહાડી કિલ્લા લીધા—રણથંભોર ઉપર અકબર જાતે ગયો હતો. જોધપુરના માલદેવે ઘટતો સત્કાર ન કરેલો તે ઉપરથી અકબરે જોધપુરનો મુલખ વિકાનેરના રાયસિંગને બક્ષીસ આપવાનું ધાર્યું હતું પણ માલદેવ મૂઆ પછી તેનો દીકરો શરણ આવ્યો ત્યારે અકબરે તેના ઉપર બહુ મહેરબાની કરીહતી.

મિર્ઝાં લોક ગુજરાતનાં રાજ્યમાં બખેડા મચાવી ત્યાંના મુજફ્ફરશાહને સતાવ્યાં કરતા. રાજકારભારી ઐતિમદખાને અકબરને તેડયો. મુજફ્ફરશાહ ૩ જો એણે પોતાનું રાજ અકબરને હવાલે કરી દીધું (સપ્ટેંબર ૧૫૭૨), ને એણે બલવાખોરને જીતી અમદાવાદમાં પોતાનો વાવટો ચઢાવ્યો (૧૮ મી નવેંબર). પછી વડોદરૂં, ચાંપાનેર, સુરત એ સઘળો મિર્ઝાંઓએ કબજ કરેલો મુલખ તેઓને હાંકી મહેલી પોતાની રાજસત્તામાં આણી અકબર પાછો આગ્રે આવ્યો (જૂન, ૧૫૭૩).

ઈ૦ સ૦ ૧૫૬૦ માં કેટલોક બહાર પ્રાંત અકબરના તાબામાં આવ્યો હતો પણ બાકીનો પ્રાંત તથા બંગાળ એ જીતવાનાં રહ્યાં હતાં. બંગાળામાં દાઉદ આફગાન રાજ

* ઉદેસિંગે જંગલોમાં ભટકયા પછી ઉદેપુર વસાવ્યું. એના દીકરા પ્રતાપરાણાએ લડાઈઓ કરી પણ હારીને ગુફા રાનમાં વાસ કીધો હતો—એણે પછવાડેથી અકબરનાં મરતાં પહેલાં પોતાનો ઘણોક મુલખ પાછો મેળવ્યો હતો પણ તે ચિતોડ ચિતોડ કરતો મરણ પામ્યો હતો.

કરતો પણ તેના વજીરે તેને ઊઠાડી મહેલવાની તજવીજ કરી હતી. તે લાગ જોઈ અકબરે બહાર પ્રાંત જીત્યો ને દાઉદને બંગાળામાંથી નસાડયો. દાઉદે ઓઢિયા પ્રાંત જઈ ફોજ એકઠી કરી અકબરના સરદાર તોડરમલને તથા બીજાઓને લડાઈ આપી પણ અંતે તે હાર્યો—બહાર તથા બંગાળા એ પ્રાંત અકબરના રાજ્યમાં આવ્યા (૧૫૭૫). કાબૂલના મિર્ઝાં હકીમે પંજાબ ઉપર હલ્લો કરી ત્યાંના સુબેદાર માનસિંગને નસાડયો (૧૫૫૧) તે ઉપરથી અકબરે ત્યાં જઈ હકીમને હરાવી કાબૂલ લીધું પણ પછવાડેથી હકીમ તાબે થયો ત્યારે કાબૂલનો સૂબો તેને પાછો હવાલે કીધો. પંજાબનો સૂબો પોતાના સાળા રાજા ભગવાનદાસને સોંપ્યો ને સિંધુનદીના કાંઠા ઉપર અટકનો કિલ્લો બાંધ્યો; પછી તે આગ્રે આવ્યો હતો. પોતાના ભાઈ હકીમનું મરણ થએ કાબૂલમાં બખેડા ન થાય તેને સારૂ અકબરે અટકમાં પોતાનો મુકામ રાખ્યો હતો ને તેવામાં તેણે ભગવાનદાસને તથા મિર્ઝાં સુલેમાનના દીકરા શાહરોખને કાશ્મીર જીતવાને મોકલ્યા હતા ને તેઓએ તે પ્રાંત જીતી આપ્યો હતો (૧૫૮૫). કાબૂલની સરહદમાં જલાલ નામનો સરદાર હુમલો કરતો તેની સામાં અકબરનો દૂધભાઈ જૈનખાન ને રાજા બીરબલ એ લશ્કર લેઈ ગયા પણ લડાઈમાં બીરબલ માર્યો ગયો ને જૈનખાન નાસી ગયો; પછી અકબરે રાજા માનસિંહ તથા તોડરમલને મોકલ્યા ને એઓએ બે વર્ષ લગી લડીને જલાલને હરાવ્યો હતો. ૧૫૯૫ માં અકબરે સિંધ પ્રાંત જીતી લીધો. કંધાર ઈરાની લોકે લીધું હતું પણ માહોમાંહે ઠંટા થયા પછી તે પાછું અકબરના તાબામાં આવ્યું હતું.

અહમદનગરનાં રાજમાં અંધેર હતું ને ચાર ટોળી બંધાઈને તે માંહોમાંહે લડતી. એ ટોળીમાંના એકનાં બોલાવ્યા ઉપરથી શાહજાદો મુરાદ ગુજરાતમાંથી ફોજ લેઈ અને ખાનખાનાન મિર્ઝાંખાન માળવામાંથી ફોજ લેઈ અહમદનગર ઉપર ચઢ્યા; એઓ જે ટોળીને મદદકરવા આવેલા તે ટોળીને રાજધાનીમાંથી કહાડી મૂકી બહાદુર નિજામશાહ નામનો છોકરો ગાદીએ બેઠો હતો ને રાજકારભાર તેની ફોઈ ચાંદબીબી કરતી હતી (૧૫૯૫). ચાંદબીબીએ પોતાની દુશ્મન બે ટોળીઓને સમજાવી પોતાની તરફની કરી લીધી ને વીજાપુરના રાજાની મદદ મેળવી. લડાઈ ચાલી તેમાં કિલ્લેદારોએ મોગલને હરાવ્યા. પછી તહ થયો તેમાં ચાંદબીબીએ વરાડ પ્રાંત બાદશાહને આપ્યો (૧૫૯૬). મુરાદને વરાડ પ્રાંતને માટે દક્ષિણના રાજાઓસાથે ટંટો ચાલતો તેવામાં ચાંદબીબીના કારભારીએ ફિતુર કરી મુરાદની મદદ માગી. ખાનદેશનો રાજા અકબરની તાબેદારી કબૂલ કરતો તે મોગલ લશ્કરને મળ્યો અને ગોવળકોંડાનો રાજા અહમદનગર તથા વીજાપુરના રાજાઓને આવી મળ્યો. ગોદાવરીને કાંઠે બે દહાડા લડાઈ ચાલી ને મોગલ લશ્કર હાર્યાં. મુરાદ તથા ખાનખાનાન એ બેને બન્યું નહીં માટે બાદશાહે તેઓને બોલાવી લીધા ને અબૂલ ફઝલને* દક્ષિણમાં મોકલ્યો—એણે

* એ વડો વજીર અકબરનો બહુ માનીતો હતો. એને ને વડા શાહાજાદા સીલીમને બનાવ નહોતો. અકબરે કંઈક હોલદિલ થએલા સીલીમને રાજી રાખી ઠેકાણે આણવા સારૂ અબૂલ ફઝલને રાજધાનીથી ખસેડી દક્ષિણમાં મોકલ્યો હતો. એ પાછો આગ્રે જતો હતો તેવામાં સીલીમના મળતીઆ નરસિંગ દેવે તેની સામાં લડાઈ કીધી હતી ને તેનું ડોકું સીલીમને મોકલાવ્યું હતું.

બાદશાહને દક્ષિણમાં આવવાની જરૂર જાણી તેઉપરથી અકબર (૧૪ વર્ષ સિંધુનદીના પ્રદેશમાં રહ્યા પછી) નર્મદા ઊતર્યો (૧૫૯૯). એ વખતમાં મોગલ લશ્કરે દોલતાબાદ ને બીજા ઘણાએક પહાડીકિલ્લા સર કરી લીધા હતા. અકબરે બર્હાનપુર આવી પોતાના દીકરા દાનીઅલ અને ખાનખાનાન એ બેને અહમદનગર ઉપર ઘેરો ઘાલવા મોકલ્યા. અહીં માંહોમાંહે ટંટા વધીગયા હતા; ચાંદબીબીએ નિરાશ થઈ તહની માગણી કીધી પણ તેટલામાં મોગલ લશ્કરે તેના મહેલમાં ઘૂસી તેને મારીનાખી—એ રીતે અહમદનગર જીતાયું* (૧૬૦૦ માં). આશીરગઢ જીતી ને ખાનદેશનો રાજા સાંમો થયો હતો તેની સાથે લડીને તે રાજનો અંત આણ્યો. પછી વીજાપુર તથા ગોવળકોંડાના રાજાસાથે સ્નેહ કરી અકબર રાજધાની તરફ પાછો વળ્યો (૧૬૦૧).

બાદશાહ દક્ષિણમાં ઝાઝીવાર રહ્યો નહીં તે આટલામાટે કે તેના વડા દીકરા સીલીમે પ્રયાગ, અયોધ્યા ને બહાર પ્રાંતમાં પોતાની આણ ફેરવાવી હતી ને ત્યાંની તીજોરીઓમાંથી ૩૦ લાખ રૂપીઆ લેઈ લીધા હતા. અકબરે ઘણીક રીતે તેને સમજાવ્યો ત્યારે તે બાદશાહના હુકમ પ્રમાણે પ્રયાગ જઈ રહ્યો (૧૬૦૩). અહીં સીલીમને ને તેના દીકરા ખુશરૂને ટંટો થયો ને એઉપરથી ખુશરૂની માએ (માનસિંગની બેને) ઝેર ખાધું; ને સીલીમ હોલેદિલ થઈ અવિચારે વર્તવા લાગ્યો. પછી સીલીમ ખુશરૂના ઝગડા વધ્યા મુરાદ ને દાનિયલ મરણ પામ્યા; ને અકબર માંદો પડી મરણ પામ્યો— (૬૩ વર્ષની ઉમરે ૧૬૦૫ ના અકટોબરની ૧૩ મીએ).

અકબર સાવધ, ઉદ્યુકત ને પ્રસંગે સાહસ કરનારો એવો, શૂર લડવૈયો હતો. તેણે અફગાન સરદાર તથા પોતાના સરદાર એઓનાં બંડબખેડા ભાગ્યા; તોપણ તેઓની તરફની તેના મનમાં દહેશત હતીજ; વળી, કેટલાંક મુસલમાની રાજ હજી જોરાવર હતાં, ને રજપુત રાજ્યો મુસલમાનથી સ્વતંત્ર રહેવાને ખંતીલાં હતાં— એ સ્થિતિમાં તેણે ભય દેખાડી, મોહ પમાડી, લગ્નસંબંધ કરી, મોટી પદવી આપી રજપુતોને વશ કીધા, હિંદુ ને મુસલમાન સરદારો પાસે સરસાઈએ કામ કરાવ્યું, પોતે પણ તેવે તેવે ઠેકાણે ફોજને દોરી, ને જીતેલા મુલખનો પાકો બંદોબસ્ત કીધો. એ પ્રકારે અકબરે આખી જીંદગી લડાઈનાં કામમાં ગાળી આખા હિંદુસ્થાનની બાદશાહી મેળવી, સ્થાપી ને વારસને માટે રાખી.

અકબરની રાજનીતિનું ધોરણ પ્રજાને પોતાની કરી રાખવા ઉપર હતું. તે હિંદુ મુસલમાન પ્રજાને સરખી ગણી યોગ્યતા પ્રમાણે અધિકાર આપતો, ઈચ્છા પ્રમાણે ધર્મ પાળવાની છૂટ આપતો, કરવેરા ઓછા કરતો ને વિદ્યા કળાને ઉત્તેજન આપતો. તેણે પોતાના કાબેલ મસલહતદારોની મદદથી રાજકાજની ગોઠવણ કીધી—રાજના ૧૫ સૂબા કરી અકેકની વસૂલ ઠેરવી—જમીનની કુલપેદાશનો તીજો હીસ્સો તે સરકારમાં લેતો (તીસ કરોડ રૂપીઆની જમા દરવર્ષે સરકારમાં ભરાતી); દીવાની ફોજદારી થાપી ને અમલદારોને માટે ધારા બાંધ્યા; ફોજમાં પાંચથી

* રાજધાની હાથમાં આવી પણ પ્રાંત તાબે થયો નહોતો. એ રાજની સમાપ્તિ ૧૬૩૭ માં થઈ હતી. ચાંદબીબી ખટપટમાં માહેર, લડાઈના કામથી વાકેફ, હિમતવાળી ને બહાદુર હતી.

દશ હજાર સ્વારોની સરદારી શાહજાદા ને રજપુતરાજા એઓને જ માટે રાખી હતી; એવા સરદાર ૩૦ ને બીજા ૪૫૦ હતા ને અ-કેક સરદારના હવાલામાં સ્વારલશ્કરથી અડધું પાયદળ હતું; પાયદળમાં ચોથો ભાગ બધુંકીઆનો ને બાકીનો તીરંદાજનો હતો; તેની મુલખી શીબંદી સુમારે ૪૪ લાખની હતી. તેણે અટક, ગોપુર, શિક્રી એ શહેરો વસાવ્યાં હતાં ને આગ્રા તથા પ્રયાગમાં કિલ્લા કોટ ઘુમટ વગેરે બંધાવ્યાં હતાં.

એક પાસથી લડાઈની ખટપટ કરવી ને બીજી પાસથી રાજકાજ કરવાં, એટલું છતાં તે શિકાર કરવામાં, ગ્રંથો લખાવવામાં, મુસલમાની ધર્મમાં ફેરફાર કરાવવામાં, કવિ પંડિતસાથે વિનોદ કરવામાં કેટલોક વખત કહાડી શકતો. તે પછવાડેથી સલીમની ઉછાંછળી વર્ત્તણુકથી, અબૂલફઝલના મોતથી, કુટુંબકલહથી દુઃખી થયો હતો એ તેની દયામણી હાલત હતી. તેણે નવરોજનો બજાર માંડી રજપુતાણીઓને પટાવી ને કોઈ કોઈ વખત તેને નં ઘટે તેવી ક્રૂરતા દેખાડી તોપણ તે કુટુંબ ઉપર ને પ્રજા ઉપર હેત રાખનારો ને દુશ્મનોને માફી બક્ષનારો હતો.

અબૂલફજલ ને **તોડરમલ** એ વજીરો, **ભગવાનદાસ**, **માનસિંગ**, **બીરબલ**, **અઝીજ**, **ખાનખાનાન** એ સરદારો, **અબૂલફજલ**, **ફેજી**, **ખાનખાનાન** એ ગ્રંથ લખનારાઓ, ગંગ, **નરહર** એ કવિ, **બીરબલ** **વિનોદી** ને **તાનસેન** ગવૈયો,—એ સૌ અકબરની દરબારના રંગ હતા.

*સોળમાં શૈકામાં યૂરોપિયન લોકે હિંદુસ્થાનમાં થાણાં ઘાલ્યાં—વાસ્કો ડી ગામાની સફરની ને કલીકટની હકીકત જાણવાથી પોર્ટુગલની સરકારે હોંસે ભરાઈ કાબ્રલને હિંદુસ્થાનમાં મુલખ જીતવા મોકલ્યો (૧૫૦૦). એનો કાફલો ૧૩ વહાણનો ને તેમાં ૧૨૦૦ માણસ હતાં; એ બારસેંમાં કલીકટના રહેનારા પણ હતા ને હિંદુસ્થાનના લોકને ખ્રિસ્તીધર્મનો ઉપદેશ કરવાને ૮ ખ્રિસ્તી સાધુઓ હતા. હિંદુસ્થાન આવતાં તેણે પશ્ચિમ તરફ હંકાર્યું ને દક્ષિણ અમેરિકાનો બ્રઝીલ પ્રદેશ જોયો ને તેને પોર્ટુગલની સરકારનો કહી તેનો કબજો કીધો હતો. પછી તેણે તોફાન ખાતાં હિંદુસ્થાન આવી કલીકટ બંદરમાં વહાણ નાગર્યાં. તેણે ઝામોરીનને નજરાણું કરી મહેરબાની મેળવી પણ મૂરવેપારીઓની ખટપટથી ભંભેરાઈ ઝામોરીનને તે નવા લોકને કહાડી મૂકવાનો હુકમ કીધો. અમલદારોએ પોર્ટુગીઝ લોકોની કોઠી લૂટી પણ કાબ્રલે મૂરનાં દશ વહાણ લૂટી બાળી મૂકયાં ને તોપની આગે કલીકટમાં ભડકાં કીધાં. પછી કોચીનના રાજા સાથે દોસ્તી કરી ઘણોક માલ લેઈ કાબ્રલ પોર્ટુગલ જતો રહ્યો. પછી પાછો વાસ્કો ડી ગામા આવ્યો તેણે કલીકટ

---

* **એ** શૈકામાં તૈલંગી લક્ષ્મણ ભટના દીકરા **વલ્લભાચાર્યે** (૧૪૭૯-૧૫૩૧) ને તેના દીકરા **વિઠ્ઠલનાથે** (૧૫૮૩ માં મરણ પામ્યા હતા) ગોકુળ મથુરાના પ્રદેશમાં ને ગુજરાત કચ્છમાં બાળકૃષ્ણની ભક્તિનો બોધ ને પુષ્ટિમાર્ગ પ્રવર્તાવ્યો હતો અને વલ્લભાચાર્યના જમાઇ **ચૈતન્ય** (બંગાળાના નદીઆનો બ્રાહ્મણ (૧૪૮૫-૧૫૨૭) એણે અને તેના શિષ્ય **અદ્વૈતાચાર્ય** ને **નિત્યાનંદ** એઓએ મથુરા ને જગંનાથ વચ્ચેના પ્રદેશમાં રાધાકૃષ્ણની ભક્તિનો બોધમાર્ગ પ્રવર્ત્તાવ્યો હતો. **એ** શૈકામાં **સુરદાસ**,કેશવદાસ (બ્રીજ ભાષામાં), **તુળસીદાસ** (પૂર્વી ભાષામાં) નામાંકિત થયા અને કનોજની હિંદી ભાષામાં ફારસી શબ્દો ભેળાઈ ને લશ્કરમાં જે બોલી વપરાતી થઈ હતી તેનું **ઉરદુ** એવું નવું નામ પડયું.

બાળ્યું ને તે કોચીનથી માલ લેઈ ચાલ્યો ગયો—એમ વળી ત્રણેક વાર પોર્ટુગીસો હિંદુસ્થાન આવી ગયા.

ઈ૦ સ૦ ૧૫૦૫ માં પોર્ટુગલના રાજાએ **આલમેડાને** હિંદુસ્થાન ખાતેના મુલખનો નવાબ કરી મોકલ્યો (એક વિઘું ભોંય પણ તેઓની સત્તામાં નહોતી તોપણ) તે આવ્યો કે વિજયનગરના રાજાએ નજરાણાં મોકલી સલાહના કરાર કીધા. તેની ને મૂર લોકની વચ્ચે વહાણની લડાઈઓ ચાલી—પોર્ટુગલ-ને હિંદુસ્થાન સાથે વેપાર સંબંધ થતો જોઈ **વેનિસ** અદેખું થયલું તેના ઊસકેરવાથી ઈજીપ્ટના સુલતાને મૂરની મદદે વહાણો મોકલ્યાં; તેમ ગુજરાતના બાદશાહે પોતાના કાફલાના સરદાર **મલેક ઈયાઝને** મોકલ્યો; ચોલના બંદરમાં લડાઈ થઈ તેમાં મુસલમાન જીત્યા ને દીવ આગળ થઈ તેમાં મુસલમાનોને બહુ નુકસાન થયું; પછી કોલકરાર થયા હતા. ઈ૦ સ૦ ૧૫૦૬ માં આલબુકર્ક આવ્યો. તેણે ઈ૦ સ૦ ૧૫૧૦ માં ગોઆ લીધું ને તેને પોતાના થોડાક મેળવેલા મુલખની રાજધાની કીધી. **કનાહ** ગવર્નર થઈને આવ્યો તેણે ખંભાત ગુજરાતના કાફલા તથા ઈજીપ્ટના કાફલાસાથે લડાઈઓ કરી દીવ બંદરમાં કિલ્લો બાંધ્યો (૧૫૩૬); ને **કાસ્ટ્રો** ગવર્નરે તે શહેર લીધું (૧૫૪૫). પછી ઈ૦ સ૦ ૧૫૭૦ માં આદેલખાન ને નિઝામ ઉલમુલ્ક એ બે મોગલ સરદારોએ ઝામોરીનસાથે કુમકકરાર કીધા ને પોર્ટુગીસને હિંદુસ્થાનમાંથી કહાડવાને ગોઆને ઘેરો ઘાલ્યો. ભારે લડાઈઓ થયા પછી ગવર્નર આટેડની જીત થઈ હતી.

ચીન.

કયૂબ્લેખાને ચીનમાં મોગલરાજ સ્થાપ્યું ત્યાર પછી જે થયા તેમાં પ્રથમના ડાહ્યા હતા પણ પછવાડેના મોજીલા આળસુ ને જુલમી રાજા હતા. દેશી ચીનાઓ લાગ જોયાં કરતા ને એક **ચુ** નામના શખસે ૧૩૩૩ માં મોગલ રાજા પાસેથી ગાદી છીનવી લીધી ને ૧૩૬૮ થી મિંગ વંશની ગાદી સ્થાપી. એ વંશના પુરુષોએ ૧૬૪૪ સૂધી રાજ કીધું ને ચીન આબાદ હતું—ત્યાંનો કાફલો ઈરાની અખાત તથા રાતા સમુદ્ર લગી આવતો. પોર્ટુગીસ લોક ચીનનાં બંદરો સાથે ૧૫૧૭—૧૮ થી વેપાર કરવા લાગ્યા હતા.

સંસ્થાનો.

સ્પેનનાં **સંસ્થાનો** પ્રથમ હેટી, ક્યૂબા ને **જમેકા** એ ટાપુઓમાં થયાં (૧૫૦૮–૧૦); ને ત્યાંની વસૂલજમા પહેલવહેલાં તો સ્પેનની સરકારને બેસુમાર હતી. ઈ૦ સ૦ ૧૫૧૭ માં **કોરડોવા** એણે **મેકસીકો** નામનો પ્રદેશ ખોળ્યો હતો ને ૧૫૧૯ માં કોરટેઝે જઈ ત્યાંના **મોંટેઝ્યુમાં** રાજા સાથે લડાઈ કરી તે જીતી લીધો હતો.—**પીઝારો** એ સરદારે ૧૫૩૧ માં **પીરૂ** પ્રદેશ લીધો હતો—એ સઘળાં રાજ્યોની વ્યવસ્થા ચાર્લસ પાંચમાએ ૧૫૪૨ માં ધારા બાંધી કીધી હતી. ત્યાં ખ્રિસ્તીધર્મનો બહારનો ઠાઠ રાખવામાં આવ્યો હતો. અમેરિકામાં બે નવાબો, રાજકારભારીઓ તથા શહેરના લોકની મંડળી એઓની મદદથી હાકમી કરતા ને તેઓનું કામ તપાસવાને સ્પેનમાં એક દરબારમંડળી હતી. એ સંસ્થાનોની મુખ્ય પેદાશ સોનાંહીરાની ખાણોની હતી—એ ખાણો ખોદવાની મજુરી દેશી વતની લોક પાસે જુલમસખ્તીથી કરાવવામાં આવતી. (એઓ પણ જ્યારે ઓછા પડયા ત્યારે આફ્રિકાથી ગુલામો આણવાનો ને તેઓને વેચવાનો વહીવટ ચાલ્યો હતો).

પોર્ટુગલે પશ્ચિમભણી બ્રઝીલમાં (૧૫૦૦)

સંસ્થાન કીધું અને પૂર્વ ભણી તેઓએ ૧૨૦૦ મૈલના દરીઆકાંઠા ઉપર થોડી ઘણી પોતાની સત્તા કરી હતી. ઈરાનના બધા કાંઠાના વેપાર ને ઈરાની અખાતના બધા ટાપુ તેઓના હવાલામાં હતા; કેટલાક આરબ શાહજાદાઓ ખંડણી આપતા ને આરબસ્તાનમાં કોઈ તેઓનું દુશ્મન નહોતું; રાતા સમુદ્રમાં તેઓનીજ સત્તા માન આપવાને લાયક હતી; આબીસીનીઆનો રાજા ને પૂર્વ આફ્રિકાના સરદારો એઓ સાથે ઘણીક રીતે વેપારને અર્થે પોર્ટુગીસોએ સંબંધ રાખ્યો હતો; કેપ રામોઝથી તે કેપ કોમોરિન સૂધીનો મલબારકાંઠો, કોરોમાંડલ કાંઠો, બંગાળાનો ઉપસાગર, મલાક્કા એ સંધાં ઉપર તેઓની સત્તા હતી. સીલોન, સુમાત્રા, જાવા એ ટાપુઓના સત્તાધારીઓ ખંડણી આપતા; ચીનમાં તેઓએ મકાઉ મેળવ્યું હતું, ને જપાનના ટાપુઓસાથે વેપાર સંબંધ કીધો હતો. ઈ૦ સ૦ ૧૫૮૦ માં પોર્ટુગલ સ્પેન સાથે જોડાયાથી પોર્ટુગીસ સત્તા નિસ્તેજ થઈ.

ખ્રિસ્તીધર્મનો પુનઃ સંસ્કાર.

ખ્રિસ્તી ધર્મમાં દાખલ થએલી મૂર્તિપૂજા, પોપના હક ને એઓના દુરાચાર, ધર્માધિકારી તથા સાધુ વેરાગી એઓનાં મતભેદ ને એઓની અનીતિ,—એ સંધાંની વિરુદ્ધ વિદ્વાનોએ જૂદા જૂદા દેશોમાં બોલવા લખવા માડ્યું હતું; તેનું પરિણામ આ થયું કે પોપપક્ષના સ્પેન પોર્ટુગલના રાજાઓએ નિંદક લોકને પાખંડી ઠેરવી મરણદંડ કરવાને ન્યાયસભા કોર્ટ આફ ઇંકિવઝિશન ઠેરવી ને એ સભાના અધિકારીઓએ હજારોને કેદ કીધા ને હજારોને જીવતા બાળી મૂકાવ્યા. જેમ કાથલિક લોકનો જુલમ વધ્યો હતો તેમ નવાં મતવાળા પણ મમતે ભરાયા હતા.

પોપ જૂલિયસે રોમમાં સેંટ પીટરનું દેવળ બંધાવાનો ખરચ ઊઘરાવવાને મુક્તિપત્રિકા કહાડી ફ્રાન્સિસકન મઠના સાધુઓને વેચવા આપી. એઓ ઠામઠામ ફરીને બોલતા કે તમારી સ્ત્રી તથા દીકરીઓનાં ઘરેણાં પણ ઊતારો ને દેવળના ખરચમાં આપો ને આ આપણા ધર્માધ્યક્ષ પોપની ક્ષમાપત્રિકા લો એથી તમે તમારાં સર્વ પાપથી મુક્ત થશો. પોપ લીઓએ પણ તે સાધુઓને ફેરવ્યા. કેટલાક જર્મનો તેઓને પૂછતા કે તમે પણ આમ કેમ બોલોછો? પોપ શી રીતે મુક્તિ અપાવશે—સાધુઓ કહેતા કે તમે શાપિત છો, ધર્મ ઉપર તમારી આસ્થા નથી ને તમે ધિક્કારપાત્ર છો. માર્ટિન લ્યૂથર નામના સાધુએ કહ્યું કે, તમે આવી સ્વપ્નાંતરની વાતો કહેતાં કેમ લજવાતા નથી. પોપે લ્યૂથરને ૧૫૧૮ માં પતિત ઠેરવ્યો. લ્યૂથરે છતાં પડી પોપ વિરુદ્ધ ભાષણ લખાણ કીધાં. મોટા ઝગડા ઊઠયા; જર્મનીમાં ચાર્લસ પાંચમો તથા પ્રોટેસ્ટંટ રાજાઓ એઓને સામસામી થઈ, લડાઈઓ થઈ, ને શેવટે ૧૫૫૫ માં ઑગ્સબર્ગની સભામાં ઠરાવ થઈ લ્યૂથર મતના—પ્રોટેસ્ટંટ લોકને પોતાનો ધર્માચાર પાળવાની છૂટ મળી.

સ્પેન તથા પોર્ટુગલમાં નવાં મતવાળા ઉપર બહુ સખતી કરવામાં આવી હતી. પ્રોટેસ્ટંટ મતનો પ્રસાર યૂરોપમાં વધવા માડેલો તેનો અટકાવ કરવાને પોપની ઉસ્કેરણીથી જેસુટ નામના સાધુઓના મઠ સ્થાપવામાં આવ્યા હતા ને મુખ્ય મઠ સ્પેનમાં હતો. ઇગ્નેશીઅસ લોયોલા એણે ૧૫૩૪ માં જેસુટની મંડળી કહાડી ને ૧૫૪૦ માં રોમે તેને કામ ચલાવવાની આજ્ઞા આપી. એ જેસુટ લોક પશ્ચિમ યૂરોપના રાજ્યમાં ફરી પ્રોટેસ્ટંટ મત વિરુદ્ધ ઉપદેશ કરતા ને હિંદુસ્થાન, એથીઓપિયા

ने ब्रझीलमां पण उपदेशको करता थया हता. स्वीटझरलंडमां झिवगले १५१८ मां पोपविरुद्ध नवुं मत प्रगट करेलुं तेनो कालवीने १५४१ मां पूरो प्रसार कीधो. फ्रान्समांपण केटलाक प्रांतमां ते मत चालतुं थयुं (१५३६) के जे उपरथी १५७२मां मोटी कतल थई हती. ईंग्लंड, स्काटलंड, हालंड, पोलंड ए राज्यो-मां पण नवां मत दाखल थई चूक्यां हतां.

भाषा, कळा, विद्या.

ईंग्लंड ने हिंदुस्थानना विद्वानो विषे जणा-व्युं छे. फ्रान्समां फ्रान्सिसे ईटलीथी केटलाक चित्रकारने बोलावी राख्या हता; लसकारिस नामना ग्रीकने बोलावी राजानी लैब्रेरीने माटे मोटो पुस्तकसंग्रह कराव्यो हतो ने पारिसनी पाठशाळामां ग्रीक भाषा भणाववाने पंडित राख्यो हतो. रोन्सर्ड कवि (१५८५), मोंटेन निबंधी (१५९५), ने काल्विन ईश्वरज्ञान समजनारो ए नामांकित हता. स्पेनमां एरसिह्ला नामनो अने पोर्टुगलमां कामो-एन नामनो वीररस कविता लखनारो हतो. जर्मनीमां आलबर्ट डयूरर (१५२८) एणे चित्रतक्षक विद्यामां ने हालंडमां लेडनना ल्यूके (१५३३) पोतपोतानी नवी रीत प्रवर्त्तावी. पोलंडमां कोपरनीकस (१५४३) ज्योतिषी थयो. ईटलीमां आरिओस्टो (१५३३) ने टास्सो (१५९५) ए कवियो हता. माकियेवेली (१५२७) ने गीकीआरडीनी (१५-४०)ए ईतिहास लखनारा हता;अने राफाएल (१५२०) ने मैकल आंजेलो ए नामांकित चित्रकार हता—आंजेलो तो शिल्प तथा तक्षक कळामां पण निपुण हतो. ए सोळमा शैका-मां दूरबीननो शोध थयो ने न्यूसपेपर नीक-ळवा माडयां.

दर्शन १५ मुं.

ई० स० शैको १७ मो.

ग्रेटब्रिटन.

एलिझाबेथनां मरणथी (११८ वर्ष चा-लेला) टयूडर वंशनी समाप्ति थई ने स्टुवर्ट वंशनो आरंभ थयो—स्काटलंडनी राणी मेरी-नो दीकरो जे त्यां जेम्स छठ्ठो कहेवातो ते एडींबरोथी लंडन आवी राजगादीए बेठो ने जेम्स १ लो कहेवायो—ईंग्लंड स्काटलंडनां बे राज जूदां हतां ते जोडाई ग्रेटब्रिटननुं एक राज थयुं (१६०३).

जेम्स विद्याभ्यासी ने बुद्धिमान हतो पण नीचवृत्तिनो, बीकण, कूलकणो तथा अहंकारी हतो—राजाना हक ईश्वरी छे एवा विचा-रनो ते हतो ने जुलमथी राज करवा उपर तेनी वृत्ति हती,पण तेनामां राज चलाववाने शक्ति, शौर्य ने प्रपंच नहोतां. ते मेरीनो दीकरो छे जाणी काथलिक धर्मना लोके बहु बहु आशाओ राखी हती पण जेम्से एली-झाबेथना वखतमां थएलाधारा कायम राख्या ने पोते एपिसकोपेलिन* पद्धति चालू राखी तेथी तेओ तेना द्वेशी थया.

* धर्माधिकारीओमां आचार्य, अध्यक्ष, उपाध्याय, ई० क्रम राखी देशीना धर्मनी व्यव-स्था राखवी ते. प्रेसब्टिरीअन पद्धति आवी के अमुक प्रदेशमां जेटला अधिकारीओ होय ते सौनी एक मंडळीए पोतानामांना एकने मुखी करीने देशीधर्मनी व्यवस्था राखवी ते. प्यूरीटन लोक कहेवाता ते एपिसकोपल रीतनी सामां हता ने केटलीक वाते प्रेसब्टिरीअनलोकने मळता हता—केटलाक प्यूरीटन देशीने देशमां स्वतंत्र हक मळवा जोइए एवुं पण मत धरावता हता.

કાટેસ્બી નામનો એક જૂના કુળનો ગૃહસ્થ ને ટોમસ પરસી એઓએ પોતાના કાથલિક સાથીઓની મસલહતે, રાજા ભાષણ કરતો હોય તે વેળા પાર્લમેંટ—રાજસભાનું મકાન અને રાજા તથા રાજકુટુંબ અને અમીર તથા લોકના પ્રતિનિધિ એ સૌને બાળી મૂકવાની ગોઠવણ કીધી—ખરેખર દારૂનાં ચોસેટ પીપ તે મકાનની તળેનાં ભાંયરાંમાં મૂકી છાંડયાં હતાં ને તેને માટે ૧૬૦૫ના નવેંબરની પાંચમી તારીખ નક્કી કીધી હતી. દશ દહાડા આગમચ તે તરકટ પકડાયું ને જેમ્સે ગુનેહગારોને સજા કરી. કાથલિકને માટે સખત ધારા ઠરાવ્યા—કોઈ કાથલિક લંડનમાં રેહે નહીં ને વકીલ ડાકટર થાય નહી વગેરે; પણ તે ધારા પછવાડેથી ઢીલા પડી ગયા હતા.

આયરલંડ આખામાં અંગ્રેજના કાયદા નહોતા ચાલતા પણ થોડોક પ્રદેશ જેને પેલ એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું ત્યાંજ ચાલતા. જેમ્સે આખા આયરલંડમાં કાયદા લાગુ પડાવ્યા; ગુનેહગારોને માફી આપી ને અંગ્રેજ, સ્કૅાચ ને ડાહ્યા ઐરીશો એઓને **અલ્સ્ટર** પ્રાંતમાં વસાવ્યા.

રાજા પોતાના હલકા માનીતાઓની સલાહથી ચાલતો, તેઓને દરજા આપી વધારતો ને તેઓ છટેલ ઉડાઉ રહી લોક ઉપર સખતી ચલાવતા ને કામન્સ—લોક સભાના પસાર કરેલા ધારાને સમ્મત થતા નહીં. ઈ૦ સ૦ ૧૬૨૦ માં રાજાને ને કામન્સ-લોકસભાને સામાસામી થઈ. જેમ્સનું બોલવું થયું હતું કે મારૂં જે અપમાન કરશે અથવા મારી ઈચ્છા ઉપરાંત વર્તશે તેને શિક્ષા કરવાને હું સર્વ પ્રકારે અધિકાર ધરાવું છઉં; કામન્સે ઉત્તર વાળ્યો હતો કે અમારા વિચાર છૂટથી જાહેર કરવાનો હક અમને પરંપરાથી મળ્યો છે; રાજાએ ક્રોધ કરી ઉત્તર વાળ્યો હતો કે આ ગાદીના બેસનારાઓએ તમને હક આપેલો છે પણ તે જ્યાંસૂધી તમે આજ્ઞામાં રહો ત્યાં સૂધી; તોપણ, અંતે લોક પક્ષનું વળી ફાવ્યું હતું ને પાર્લમેંટે પોતાના હકસંબંધી રાજા પાસે મંજુરી લીધી હતી.

જેમ્સની દીકરી એલિઝાબેથ **ફ્રેડરિક** (ઈલેક્ટર પાલેંટૈન) સાથે પરણી હતી (૧૬૧૩). ફ્રેડરિકે બોહીમીઆનું રાજપદ સ્વીકાર્યું તેઉપરથી તેને ને જર્મનીના ફર્ડિનાંડ બીજાને લડાઈ ચાલી હતી; સ્પેન તથા આસ્ટ્રિયા ફર્ડિનાંડ તરફ હતાં ને ફ્રેડરિક તરફ પ્રોટેસ્ટંટ રાજ્યો હતાં; વળી જમાઈની પાસથી ઈંગ્લંડ પણ હતું. એ લડાઈના ખરચને માટે પાર્લમેંટે ૩ લાખ પૌંડ આપવા કબૂલ કીધા હતા (૧૬૨૪). એજ વર્ષમાં જેમ્સનો પાટવી ચાર્લસ ફ્રાન્સના હેનરી ૪ થાની દીકરી **હેનરીએટા-મરાયા** સાથે પરણ્યો; અને ૧૬૨૫ માં જેમ્સ રાજા મરણ પામ્યો.

ચાર્લસ ૧ લો ૨૫ વર્ષની વયે ગાદીએ બેઠો. સ્પેન સાથે લડાઈ ચાલતી હતી તેના ખરચને માટે તેણે પાર્લમેંટ પાસે નાણું માગ્યું. પાર્લમેંટે આપ્યું તે ઓછું પડવાથી તેણે પોતાની સત્તા વાપરી **શિપમની** નો* વેરો મૂક્યો ને બહારથી આવતા કેટલાક માલઉપર જગાત કીધી; વળી ગુનેહગારોને માટે ભારે ભારે દંડ ઠેરવ્યા ને તે ઊઘરાવવાને માટે મોસલો નીમ્યા. **જોન હામ્પડન** નામના એક શ્રીમંત ગૃહસ્થે વેરો ન આપ્યો તેથી તેને તથા તેના ચાર સાથીઓને કેદ કરવામાં આવ્યા. એઓએ ઈનસાફ કોરટમાં દરખાસ્ત અ-

* બંદર, શહેર, કસબા, પ્રગણાંવાળાઓએ રાજાને લડાઇને માટે વહાણો પૂરાં પાડવાં તે અથવા તે નિમિત્ત નાણું આપવું તે.

પાવી કે બેગુનાહ કેદ કર્યા છે માટે અમને છોડવો. રાજાના મારેલા ઈનસાફદારોએ જવાબ આપ્યો કે, એ કામમાં અમે હાથ ઘાલી શકતા નથી. ઈ૦ સ૦ ૧૬૨૮માં લોકસભાએ પોતાના હક મુકરર કરાવવાને અરજી કીધી અને ઘણી મુસીબતે—કંઠે પ્રાણ આવ્યાં ત્યારે ચાર્લસે પોતાની મંજુરીઅત આપી; પણ લોકસભાને ને તેને એટલી તો સામી બાઝી ગઈ હતી કે તેણે ફરીથી ન બોલાવવી એવો ઠરાવ કરી મળેલી સભાને તુછકારી ઊઠાડી મહેલી. એ વખત ઉપર તેના માનીતા બકિંગહામના ડ્યૂકનું ખૂન થયું હતું; અને કાંટરબરીનો ધર્માચાર્ય લોડ તથા સ્ટાફર્ડનો અરલ એ બે રાજાના મસલહતદાર થયા હતા;— એઓ દરબારના હુકમથી લોકના ઉપર બેસુમાર સખતી કરતા.

સ્કાટલંડમાં **પ્રેસબિટેરીયન** વિધિ ચાલતો તે બદલી ત્યાં ઈંગ્લંડનો એપિસકોપેલિયન દાખલ કરવાની ચાર્લસે તજવીજ કીધી. ૧૬૩૮ માં સ્કાચ લોકે ધર્મસંબંધી પોતાના સ્વતંત્ર હક જાળવવાનો લેખ કીધો ને રાજાની સામાં બલવો ઊઠાવ્યો. એ સમા ઉપર આયરલંડમાં પણ બલવો થયો ને બલવાખોરે હજારો પ્રોટેસ્ટંટોને કાપી નાખ્યા. એ હાલતમાં ઈંગ્લંડની લોકસભાએ ઠરાવ કીધો કે આપણા હક મળે ને આપણા ઉપર પડેલાં દુઃખનો બદલો મળે ત્યાંસુધી આપણે મળ્યાં કરવું. એ સભાના ઠરાવથી **સ્ટાફર્ડ** ને લોડ એ બેને અપરાધી ઠેરવી શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યા— એકને ૧૬૪૧ માં ને બીજાને ૧૬૪૪ માં. લોકસભામાં પ્રેસબીટેરીયન ને પ્યૂરીટન ઘણા હતા તેથી તેઓએ **એપિસકોપેલિયન વિધિ** રાજ્યમાંથી સમૂળો કહાડી નાખવાનો કાયદો કીધો (૧૬૪૩).

ચાર્લસ તથા પાર્લમેંટના ઝગડાનું શેવટ લડાઈમાં ઊતર્યું. તેવામાં ઈંગ્લંડમાં કંઈ જથ્થુ લશ્કર નહોતું—કામ પડે તો ઊભું કરવામાં આવતું. અમીર, જમીદાર, એઓએ રાજ્યપક્ષનાં રહી લશ્કર તૈઆર કીધું ને વેપારી તથા વચલા વર્ગના લોક પાર્લમેંટને માટે તૈઆર થયા. ઈ૦ સ૦ ૧૬૪૨ થી લડાઈઓ થવા માડી તે ત્રણ વર્ષ ચાલી. ૧૬૪૫ માં **નેસબી** આગળ ચાર્લસ હાર્યો ને સ્કાચ લોકને શરણે જઈ રહ્યો. એઓએ રાજાને ઈંગ્લંડની પાર્લમેંટના મુખીઓને હવાલે કરી લીધો (૧૬૪૭). એ સમે પાર્લમેંટના કેટલાક જણ રાજ્યમાં તથા ધર્મમાં પ્રજાસત્તા રાખવાને ઈચ્છતા ને એમાં **ઓલિવર ક્રોમવેલ** (લોકપક્ષનાં લશ્કરનો સરદાર) આગેવાન હતો તેણે શક આવ્યા ઉપરથી પ્રેસબીટિરિયન મતના ૨૦૦ જણને પાર્લમેંટમાંથી જબરદસ્તીથી કહાડી મૂકયા ને પછી પોતાના સાથીઓની સમ્મતિથી ચાર્લસના ઉપર અપરાધ મૂકયો કે રાજ્યની લોકસભાની સામાં રાજાએ લડાઈઓ ચલાવી એ તેણે રાજ્યવિરોધ કીધો. પછી રાજાને ઈનસાફ કોરટમાં બોલાવી ત્રણવાર પૂછવામાં આવ્યું કે તમારા અપરાધના બચાવમાં કંઈ બોલવાનું છે? એના જવાબમાં રાજાએ ત્રણ વાર કહ્યું કે રાજાનો ઈનસાફ કરવાની સત્તા આ કોરટને નથી, પાર્લમેંટને બોલાવો. મુખ્ય ન્યાયાધીશ **બ્રોડશાએ** ટીપ મારી કે ચાર્લસ સ્ટુવર્ટ ઈંગ્લંડનો રાજા રાજ્યવિરોધી છે માટે તેનો શિરચ્છેદ કરવો. ૧૬૪૯ ના જાનેવારીની તીસમીએ ચાળીસ વર્ષનો ચાર્લસ રાજા શિરચ્છેદ પામ્યો.

ચાર્લસ પોતાના બાપની પેઠે રાજપદનો અધિકાર ઈશ્વરી સમજતો ને તેણે પોતાનું

ધાર્યું ન થએથી ચીડાઈને પાર્લમેંટની સામાં થઈ લોકને ત્રાસ ઊપજાવ્યો; પણ તે ફાવ્યો નહીં તેનું કારણ આજ કે લોકની અંતરસ્થિતિનું બળ જાણવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી ને તેને શક્તિમાન કારભારી પણ નહોતા. ચાર્લસે પ્યૂરીટન ખ્રિસ્તી અધિકારીઓ ઉપર બહુ જુલમ કર્યો હતો; તેઓને ઉપદેશ કરતા ને લોકને સાંભળતા બંધ કીધા હતા; એ ઊપરથી તે લોકમાંના ઘણાએક ઈંગ્લંડ છોડી અમેરિકા જઈ વસ્યા હતા ને તેઓએ પોતાના પ્રદેશનું નામ નવું ઇંગ્લંડ એવું રાખ્યું હતું. હામ્પડન, જોન પીમ. ને ઓલિવર ક્રોમવેલ એઓ પણ અમેરિકા જવાને નીકળ્યા હતા પણ ચાર્લસે તેઓને અટકાવ્યા હતા—એજ શખસો પાછળથી ચાર્લસના કટ્ટા દુશ્મન થયા હતા. પાર્લમેંટનું ફાવ્યું તેનાં કારણ આ પ્રમાણે છેઃ પ્લાંટાજીનેટ વંશના નિર્બળ રાજાઓ પાસે અમીર તથા પાદરીઓએ લોકની આગેવાની કરી પ્રજાના હક મંજુર કરાવ્યા હતા, પણ ટયૂડર વંશના રાજાઓએ તે હક કચરી નાખ્યા હતા ને પાર્લમેંટને તાબેદાર કરી રાખી હતી; ધર્મમતની ભાંજગડથી કાથલિક ને પ્રોટેસ્ટંટ એવાં બે તડાં પડયાં હતાં ને એલિઝાબેથનાં રાજથી પ્રોટેસ્ટંટોનું જોર વધી ગયું હતું; લોક રાજાઓના જુલમથી થતાં દુઃખનો અનુભવ પામી પોતાના હકને માટે પોકાર કરતા થયા હતા; ચાર્લસે પાર્લમેંટને ન ગાંઠતાં ઈચ્છા પ્રમાણે જુલમ કીધો, પણ પોતાની ને કારભારીની શક્તિ નહીં તેથી લાગ જોતાં જોતાં પાર્લમેંટે લોકનું વળું પોતાની તરફનું કરવા માડયું; તરતના દુઃખી લોકે રાજાથી થતાં ઉંધાં કામ નજરે જોએલાં તે પાર્લમેંટ ભણી વળ્યા; પાર્લમેંટમાં પ્યૂરીટન ગૃહસ્થો આગળ પડયા ને એઓએ ઉશ્કેરાયલાં લશ્કરને જોરે ઉન્મત્તપણે ચાર્લસની દુર્દશા કીધી ને રાજ્યસત્તા પોતાને હાથ રાખી.

ક્રોમવેલે પોતાની પાર્લમેંટ (એ રમ્પ કહેવાતી) સાથે સત્તા ચલાવવા માડી. સ્કાટલંડમાં મોંટ્રોઝના માર્કિવસે રાજપક્ષનાં થઈ લડાઈમાં કેટલીક ફતેહ મેળવી હતી પણ તે અંતે હાર્યો હતો ને તેને દેશમાંથી જવું રહેવું પડયું હતું. આયરલંડમાં ઓરમંડના ડયૂકે રાજપક્ષ ખેંચ્યો હતો ને ઘણાક કાથલિક તેને મળવાના હતા પણ તેવામાં ક્રોમવેલ મોટું લશ્કર લેઈ ત્યાં જઈ પહોંચ્યો ને શત્રુઓને હરાવી પાછો વળ્યો. ૧૬૫૦ માં સ્કાટલંડના લોકે ચાર્લસના દીકરાને ચાર્લસ બીજો કહી રાજા માન્યો. ક્રોમવેલે સ્કાચ લશ્કરને ડનબાર આગળ હરાવ્યું; અને જોકે પછી ચાર્લસે પોતાનાં લશ્કરને ઈંગ્લંડ આણ્યું તોપણ તે ઉરસેસ્ટર આગળ હાર્યો ને તેને ફ્રાન્સ નાસી જવું પડયું (૧૬૫૧). પછી ક્રોમવેલે ઘણાં વર્ષ થયાં લાગલાગટ મળ્યાં કરનારી તેની તેજ પાર્લમેંટને વિસર્જન કીધી ને પોતે લાર્ડ પ્રેટેકટર—સત્તાધારી રક્ષક એ નામ ધારણ કીધું (૧૬૫૩). તેણે પોતાની સત્તા નક્કી કરવાને પાર્લમેંટને બોલાવી. એ પાર્લમેંટે કેટલાક વાંધા લીધા પણ તેના ત્રાસથી તે સાંમી થઈ શકી નહીં. ક્રોમવેલે પાછલા રાજાઓ કરતાં વધારે જુલમ કીધો ને પછવાડેથી તે પોતાનાજ રક્ષણને માટે ચિંતાતુર થઈ ૬૦ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો ૧૬૫૮, સપટેંબર. ક્રોમવેલની કારકીર્દીમાં ઈંગ્લિશ વહાણોએ ડચ—વલંદાના વહાણો ઉપર જીત મેળવી હતી.. સ્પેનના તાબાનો જમેકા ટાપુ ને ડંકર્ક બંદર એ અંગ્રેજી સત્તામાં આવ્યાં હતાં; વેનીશીઅન ને સ્વીસ. રાજકારભારીઓ ક્રોમવેલની મૈત્રિ

ઈચ્છતા. ઈંગ્લંડમાં લોક સ્વસ્થ નહોતા પણ રાજ્યનો પ્રતાપ બહાર ઘણો હતો. ક્રોમવેલ પછી તેનો દીકરો લાર્ડ પ્રોટેક્ટર થયો પણ અનેક પક્ષકારોની ખટપટ અને લશ્કરમાં બંધાએલી ટોળીઓના કાવા દાવા એથી કંટાળીને તે રાજીનામું આપી ખસી ગયો. કલહ કરનારા પુરુષો વિચારમાં પડીગયા ને લોકે રાજકુટુંબની દયાખાધી. વિચારવંતોએ રાજા તથા પાર્લમેંટ એ બેનું રાજ્ય ઈંગ્લંડને અનુકૂળ છે. એવું જાણ્યું. તેટલામાં સ્કાટલંડનું લશ્કર લેઈ જેનરલ મંક ઈંગ્લંડ આવ્યો ને એણે સ્વતંત્ર લોકની એક સભા મેળવી ને સર્વાનુમતે ચાર્લસને ગાદીએ બેસાડવાનું ઠેરવ્યું ને તેને તેડું મોકલ્યું.

ચાર્લસ બીજો એણે પોતાની ૩૦ મી વરસગાંઠને દહાડે લંડનમાં પ્રવેશ કીધો (૧૬૬૦ ના મેની ૨૯ મીએ). તેણે આરંભે તો સર્વ પક્ષના લોકમાંના ગૃહસ્થોને પોતાની મસલહતમાં રાખ્યા અને પોતાના બાપનું મરણ આણવામાં સામેલ તે શિવાએ બીજા બધા ગુનેહગારોને માફી આપી. તેણે ક્રોમવેલનાં લશ્કરને રજા આપી; એપિસકોપલ પદ્ધતિ પાછી સ્થાપી અને રાજ્ય અપાવવામાં સહાય કરનારાઓને ઉપકાર વાળી રાજી કીધા. પણ તે ધર્મનીતિ વિષે બેદરકાર, વંઠેલ, મોજીલો ને આળસુ હતો તેથી તેનાં ઉડાઉપણાં આગળ પાર્લમેંટે તેને જે હક મુકરર કરી આપ્યો હતો તે તેને ઓછો પડયો. તેણે ૪ લાખ રૂપીઆ લેઈ ડંકર્ક બંદર ફ્રાન્સના લૂઈ ૧૪ માને આપી દીધું; અને પાર્લમેંટની તરફથી મદદ મળે માટે તેણે હાલંડ સાથે વહાણની લડાઈ ચલાવી—એ લડાઈથી ડચનો કાફલો ટેમ્સમાં આવ્યો હતો ને લંડન જેમ તેમ કરી ઊગર્યું હતું (૧૬૬૩)*; વળી તેણે પોર્ટુગલની શાહજાદી કાથેરૈન સાથે પરણી મુંબઈનો તથા ટાંજેરનો એ કિલ્લા અને ૩૦ લાખ રૂપીઆ જેટલો અગેજ એટલું પહેરામણીમાં લીધું હતું.

ચાર્લસ પોતાને પ્રોટેસ્ટંટ કહેવડાવતો પણ અંદરખાને તેનો વિચાર ઈંગ્લંડમાં કાથલિક માર્ગ તથા પોપની સત્તા એ પાછાં દાખલ કરવાનો હતો. તેનો ભાઈ જેમ્સ (યાર્કનો ડ્યૂક) પ્રગટ રીતે જેસ્યુટ ઉપાધ્યાઓ સાથે વહેવાર રાખતો. સ્કાટલંડમાં એપિસકોપેલિયન પદ્ધતિ બળાત્કારે દાખલ કરવાની તજવીજમાં ૩૦૦ પ્રેસબીટેરિયનોને તેણે રઝળતા કીધા; સામાવાળાઓએ ઘાતકીપણું કીધું તેથી બલવો ઊઠ્યો; એ બલવો સમ્યો પણ અંગ્રેજ લોકનો ચાર્લસ ઊપરથી ભરોસો ઊઠ્યો. ૧૬૭૩ માં પાર્લમેંટે ટેસ્ટ આક્ટ—સરકાર નોકરીમાં રહેનારાઓએ રાજ્યના સ્થાપિત ધર્મના શપત લેવા એવો ધારો કીધો; ટૈટસ ઓઆટીસ એણે દેશમાં પોકાર ચલાવ્યો કે પોપની સાંસણીથી કાથલિક લોક પ્રોટેસ્ટંટનો ઘાટ ઘડવાની વેતરણ કરેછે ને એ ઉપરથી ઘણાક નિરપરાધી કાથલિકની કતલ થઈ; ગુનાહની તપાસ થયા વિના કોઈને કેદમાં ન રખાય એવો ધારો—હેબીઅસ કોરપસ આક્ટ પસાર કીધો અને જેમ્સને ગાદીના વારસમાંથી ટાળવાને બીલ તૈઆર કીધું. એ બીલ ઉપરથી કેટલાક રા-

* ઈ૦ સ૦ ૧૬૬૫ ના ઊનાળામાં લંડનમાં મરકી આવી હતી ને ૧ લાખ માણસનો ઘાણ વળ્યો હતો ને મરકી બંધ થવા આવી તેટલે માટી આગ લાગી હતી; એ આગ અઠવાડીઆ લગી રહી હતી ને ૧૩,૨૦૦ ઘરનો તથા ૯૮ દેવળોનો નાશ થયો હતો.

જપક્ષના ગૃહસ્થ સામા થયા ને રાજાએ પાર્લમેંટને રજા આપી (૧૬૮૧); પછી લંડનમાં ઈંગ્લંડની પશ્ચિમમાં ને સ્કાટલંડમાં એકજ વખતે બલવા ઊઠે તેવી ગોઠવણ થઈ ચૂકી હતી પણ તે તરકટ પકડાયું હતું; અને તેમાંના આગેવાન રસલ, સીડની ને બીજા જે રાજાને મારી નાખવાનાં એક બીજાં તરકટમાં પણ સામેલ હતા તેઓને શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યા ૧૬૮૩. ચાર્લસ ૨ જો ૧૬૮૫ માં મરણ પામ્યો.

જેમ્સ બીજો ગાદીએ બેઠો તેને માટે લોકસભાએ જોઈએ તેના કરતાં વધારે રકમ મુકરર કરી આપી; ઓકસફર્ડની પાઠશાળાએ તથા સ્કાટલંડની પાર્લમેંટે તેની 'પવિત્ર સર્વોપરિ સત્તાને' માન આપ્યું અને રાજાએ પોતે પણ રાજ્યના ધારાપ્રમાણે સત્તા ચલાવવાનો વિચાર પ્રગટ જણાવ્યો. એમ છતાં સ્કાટલંડમાં આરગેલના ડ્યૂકે ને ઈંગ્લંડની પશ્ચિમમાં મોન્મથના ડ્યૂકે બલવા ઊઠાવેલા તે જ્યારે બેસાડી શક્યો ત્યારે તેણે કાથલિક ધર્મ પાછો રાજ્યમાં સ્થાપવાનો આરંભ કરવા માંડ્યો. તેણે ટેસ્ટ આક્ટને કોરણે રાખી કાથલિકને સરકારી નોકરીમાં દાખલ કીધા; છ પ્રોટેસ્ટંટ ધર્માધ્યક્ષો સામા થયા તેને બંધીખાને નાખ્યા (પછવાડેથી છોડ્યા હતા); કાથલિક દેવળો બંધાતાં કીધાં; અને પોપની સાથે સંદેશા વહેવાર રાખ્યો; તેવામાં વળી તેના પાટવીનો જન્મ થયો. એ સંધાં ચિન્હો જોઈ પ્રોટેસ્ટંટ પંથના સઘળી સ્થિતિના લોક—ધર્માધિકારી ને સરદારો એઓએ વિચાર કરી ખટપટ કરી વિલિયમ (જેમ્સની દીકરી મેરીનો વર) જે **ઓરેંજનો** ભૂપ હતો તેને હાલંડથી બોલાવ્યો.

વિલિયમ લશ્કરસાથે વહાણમાં બેસી ઈંગ્લંડ આવ્યો—તા૦ ૫ મી નવેંબરે ટોરબે બંદરે ઊતર્યો. મોટા મોટા પ્રોટેસ્ટંટ સરદાર લોક તેને મળ્યા ને પછવાડેથી જેમ્સનું લશ્કર પણ સામાં લશ્કરને મળી ગયું. જેમ્સ પોતાના જમાઈને એક પણ લડાઈ આપ્યા વિના ફ્રાન્સ તરફ નાઠો (૧૬૮૮).

વિલિયમને ગાદીએ બેસાડતાં પહેલાં પાર્લમેંટે પોતાના હકની શરતોઉપર તેની પાસે મંજુરીઅતની સહી લીધી હતી ને જ્યારે ૧૬૮૯ માં વિલિયમ ૩ જો રાજા ને મેરી રાણી એમ રાજા રાણી સાથે સત્તાધારી ઠર્યાં ત્યારે પાર્લમેંટે પોતાના હકોને રાજ્યધારામાં દાખલ કરાવી અટળ કીધા—પાર્લમેંટની મંજુરીઅત વિના રાજા લોક પાસેથી નાણું કહડાવે તે ધારા વિરુદ્ધ થાય; પાર્લમેંટમાં મોકલવાના ગૃહસ્થોની નિમણુક લોક પોતાના સ્વતંત્ર મતથી કરે; પાર્લમેંટ ઘણું ખરૂં મળ્યાં કરે; નાક કાન કાપવાની સજા બંધ થાય; સૌ પોતપોતાનો ધર્મ છૂટથી પાળે; વર્ત્તમાનપત્રો છૂટથી પોતાના મત જણાવે; કોઈ રોમન કાથલિક ઈંગ્લંડની ગાદીએ બેસે નહીં; વગેરે.

વિલિયમે વીગ* તથા ટોરી બંને પક્ષનાને કારભારમાં લીધા હતા પણ જેમ્સના પક્ષકાર જે **જાકોબિટ** કહેવાતા તેને લીધા નહોતા; કેટલાક વલંદાઓને પણ દરજ્જે ચડાવ્યા હતા. તેણે ઈંગ્લંડની પ્રજાના લાભમાં, પ્રોટેસ્ટંટ

* જેમ્સ ૧ લાની પાર્લમેંટમાં બે પક્ષ હતા પણ ચાર્લસના વખતમાં તે **વીગ** ને **ટોરી** એ નામથી જાહેરમાં ઓળખાયા. રાજદરબારની તરફના તે સામાંવાળાને **વીગ** કહેતા (સ્કાટલંડમાં ઘેલા ઝનુની લોકને માટે તે શબ્દ વપરાતો તે ઉપરથી) અને લોક તરફના તે દરબારીઓને **ટોરી** કહેતા (આયરલંડમાં લૂટારાઓને માટે તે શબ્દ વપરાતો તે ઉપરથી).

માર્ગના પક્ષમાં ને પોતાની સત્તા કાયમ બેસાડવાના આગ્રહમાં કેટલાંક કામ કીધાં તે અંગ્રેજ પ્રજાને અનુકૂળ ન આવ્યાં તોપણ તેણે વખતે લટી જઈ, વખતે ઈચ્છા પ્રમાણે વર્ત્તી, વીઘટોરીઓની ભાંજગડ ભાંજી, જાકોબેટના બખેડા બેસાડી, ફતેહમંદીથી રાજ્ય ચલાવ્યું.

તેણે આયરલંડના કાથલિક તથા જાકોબેટ જેઓએ પદભ્રષ્ટ જેમ્સને રાજા માની ફ્રાન્સની કુમકે લડાઈ ચલાવી હતી તેઓને હરાવ્યા હતા (૧૬૯૦) અને ફ્રાન્સના લૂઈ ૧૪ માની સામાં બીજા રાજાઓને સંપમાં આણી બહાદુરીથી લડાઈઓ કીધી હતી. સંપીલાં રાજ્યોનાં લશ્કરની સરદારી કરવા તે જર્મની ગયો હતો ત્યારે ઈંગ્લંડમાં રાણી મેરીએજ રાજસત્તા ચલાવી હતી. એ રાણી ૧૬૯૪ માં મરણ પામી. એજ વર્ષમાં ઈંગ્લંડની નાશનલ બેંકની સ્થાપના થઈ. ફ્રેંચની સાથે ચાલેલી લડાઈનો અંત રીઝવિકના કોલકરારથી આવ્યો હતો (૧૬૯૭). સ્કાટલંડના લોક પ્રથમ તો વિલિયમ ઉપર રાજી હતા પણ પછવાડેથી ઘણાજ ખીજવાઈ ગયા હતા ને તેથી જાકોબેટ લોક જોરાવર થયા હતા; પણ તેઓ જેમ્સને પાછો ગાદીએ બેસાડવાના ઉદ્યમમાં ફાવ્યા નહોતા.

સત્તરમા શૈકામાં ઈંગ્લંડમાં રાજાપ્રજાના ઝગડાના પક્ષકારોના ટંટાબખેડા સુમાર વિનાના હતા પણ તેના પરિણામ રાજ્યમાં ને બીજાં રાજ્યોના સંબંધમાં ઘણાં સારાં નીપજ્યાં. પ્રજાએ કાથલિક રાજાઓને ખસેડી પરદેશી પણ પ્રોટેસ્ટંટ રાજાને પોતાનો રાજા ઠેરવી પોતાના હક મંજુર કરાવી લીધા. બીજાં રાજ્યોની સાથે લડાઈઓ ચાલી તેથી ઈંગ્લંડના લશ્કરી વહાણોની ઘણેક ઠેકાણે ફતેહ થઈ ને વેપાર વધ્યો. કેટલાક અંગ્રેજ ધર્મસંબંધી દુઃખથી ને કેટલાક લોભથી અમેરિકા જઈ વસ્યા, તેમ કેટલાક હિંદુસ્થાન ચીન વગેરે સાથે વેપાર કરતાં દોલતમંદ થયા. એલિઝાબેથનાં રાજમાં વેપાર કરવાની મંડળી સ્થપાઈ હતી તેણે પરદેશમાં કેટલેક ઠેકાણે કોઠીઓ ઘાલી ને કેટલેક ઠેકાણે કિલ્લા બાંધ્યા. સાહુકારો પાસે નાણું વધ્યું ને તેઓ નાશનલ બેંકને ઉત્તેજન આપતા થયા. ચાર્ચલનો અરલ એ સેનાપતિ, રસલ એ નૌકાસેનાપતિ, બેકન, હાબ્સ, લાક એ શાસ્ત્રીપંડિત, ન્યૂટન ગણિતશાસ્ત્રી, હારવી વૈદક શાસ્ત્રી, લોર્ડ કલારેંડન ઈતિહાસ લખનારો, મિલ્ટન ને ડ્રૈડન કવિયો, ઉરસેસ્ટરનો માર્કિવસ વરાળયંત્રનો શોધનાર એ સૌ નામાંકિત પુરુષો હતા. વિદ્યાકળામાં શોધ કરવાને રોયલ સોસૈટીની સ્થાપના ૧૬૪૫ માં થઈ હતી.

ફ્રાન્સ.

બૂરબોં વંશનો સ્થાપનાર હેનરી ચોથો ૧૬૧૦ માં મરણ પામ્યા પછી તેનો બાળક દીકરો લૂઈ ૧૩ મો એની આણ ફરી હતી ને રાજકાજ સૌ તેની મા મેરી કરતી. ૧૬૧૪ ના અકટોબરમાં લૂઈ રાજસત્તા પોતાને હાથ રાખવાને વયે લાયક થયો; ને ૧૬૧૫ માં તે સ્પેનના ફીલિપ ૩ જાની દીકરી આન સાથે પરણ્યો. સલ્લીએ દીવાનગીરી છોડેલી તેને ઠેકાણે કોન્સિની (ઈટાલિયન) દીવાન થયો હતો. તેણે અમીરોને તરછોડ્યા તેથી તેઓએ કોંડેના રાજકુંવરને આગેવાન કરી બખેડા કરવા માડયા હતા પણ પછી તે કલહ પત્યો હતો (૧૬૧૫). રાણીમા મેરી ને તેનો માનીતો કોન્સિની એ બેના કારભારથી રાજા પણ કંટાળ્યો ને એણે પોતાના એક જુવાન

દરબારીની સલાહથી દીવાનને મરાવી નાખ્યો. તેની બૈરી ઉપર જાદુ કીધાનો ગુનોહ ઠેરવી તેને પણ મરણદંડની શિક્ષા કીધી અને રાણી-માને પકડાવી બ્લોઈ મોકલી દીધી. મેરીએ કેટલાક અમીરની મદદે બેબંડ ઊઠાવ્યાં પણ પછી લ્યૂકોંના ધર્માધ્યક્ષે (કારડીનલ રીચીલ્યુએ) વચમાં પડી માદીકરાનું સમાધાન કરાવ્યું. કાલવીનિસ્ટ ખ્રિસ્તીના કેટલાક હક છીનવી લેવામાં આવેલા તે ઉપરથી તેઓએ બલવો કીધો હતો પણ પછી નાંટીસમાં થએલો ઠરાવ બહાલ રાખી તેઓનું પતાવવામાં આવ્યું હતું (૧૬૨૨). એ બખેડામાં લૂઈની જે રાજાનો ખિલબતી દીવાન હતો તે મૂઓ હતો.

ઈ૦સ૦ ૧૬૨૪ માં રીચીલ્યુ દીવાન થયો ને એ શકિતમાન પુરુષ ઘટતી અઘટતી કોઈ પણ રીતે અમીરોને, હ્યુગેનોટ ખ્રિસ્તીઓને અને આસ્ટ્રિયાના રાજકુળને,—એઓને હલકાં પાડવામાં મચ્યો. તેણે રાજાની બેન હેનરીએટ્ટાને ઈંગ્લંડના પાટવી ચાર્લસ સાથે પરણાવી, ને ઈંગ્લંડ, ફ્રાન્સ ને હાલંડ એ ત્રણેનો મૈત્રિસંબંધ રખાવ્યો. એ ઉપરથી સ્પેન સાથે લડાઈ ચાલી (૧૬૨૫) પણ તેમાં કંઈ ફળ થયું નહીં. પ્રોટેસ્ટંટોએ બલવો ઊઠાવેલો તે ઉપરથી રીચીલ્યુએ રોશેલના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલી તે તાબે કર્યો (૧૬૨૮) ને સઘળા કિલ્લાવાળાં શહેરો તેઓની પાસેથી છીનવી લીધાં. એ પ્રમાણે પોતાના દેશના પ્રોટેસ્ટંટોને હલકા પાડી આખાં રાજ્યને એક સત્તામાં આણીને સ્વીડનના રાજા સાથે દોસ્તી બાંધી ને જર્મનીના પ્રોટેસ્ટંટોને આસ્ટ્રિયાની સામાં લડવામાં મદદ કીધી; આસ્ટ્રિયાના ઈટલીમાંના પ્રદેશ ઉપર હુમલો કીધો; અને પોર્ટુગલ જે સ્પેનના રાજમાં જોડાયું હતું તેને પાછું સ્વતંત્ર કરવામાં મદદ આપી. એ ખટપટની સાથે તેણે આકેડેમી—પંડિતોની અભ્યાસશાળા સ્થાપી, વિદ્યાકળાને ધોતાળપણે ઉત્તેજન આપ્યું, અને દેશમાં ચાલેલી લડાઈઓથી બે વર્ષમાં વેપાર પડી ભાગ્યો હતો તેને જીવતો કીધો. પોતાને અનેક શત્રુઓ છતાં રીચીલ્યુએ પોતાનાં મરતાં લગી (૧૬૪૨) રાજસત્તા પોતાના અકમાં રાખી. તે પાર્લિમેંટને કે રાજાને કે ધારાને કે ઈનસાફદારને ન લેખવતાં જાલમપણે વર્ત્તતો હતો. રીચીલ્યુ પછી થોડેક કાળે લૂઈ પણ મરણ પામ્યો હતો.

લૂઈ ૧૪ મો પાંચ વર્ષનો ૧૬૪૩ માં રાજગાદીએ બેઠો. રાણીમા આન તે તેની વતીની સર્વોપરિ રક્ષક કહેવાતી ને તેના માનીતા માઝરીને (ઈટાલિયને) દીવાન થઈ રાજા વયલાયક થયો ત્યાંલગી કારભાર કીધો—રીચીલ્યુએ પ્રગટ શૌર્યે કામો કીધાં ને માઝરીને કાવાદાવાથી કીધાં. સ્વીડનની મદદે આસ્ટ્રિયાની સામાં લડાઈ ચાલતી તે વેસ્ટફેલિયામાં થએલા સંધિકરાર પછી બંધ પડી (૧૬૪૮). એ કરાર પ્રમાણે વહેંચણ થતાં ફ્રાન્સને કેટલાક પ્રદેશ મળ્યા. કેટલાક અમીરો પાર્લિમેંટને મદદમાં રાખી માઝરીનની સામાં થયા હતા ને હુલ્લડીઆ લોકે એકવાર પારિસના રસ્તામાં અવરોધ ઊભા કરી બંદીખાને પડેલા બે અમલદારને છોડી મૂકવાની દરબારને ફરજ પાડી હતી. કોંડેના ભૂપે દરબારની વિનંતિ ઉપરથી બંડખોરોને વેરાતા કરી નાખ્યા ને થોડીવાર સમાધાની રહી; પણ પછી કોંડે તથા બીજા એઓને પરેજ કરવામાં આવ્યા તેથી તેઓનાં પક્ષીઓએ હથિયાર ઉંચક્યાં ને તેમાં રાજાનો કાકો ઓર્લીઅન્સનો ડ્યૂક આગેવાન થયો. માઝરીન કોલોન તરફ નાસી ગયો. એણે ખટપટ કરી કોંડેના પક્ષકારોને ખસેડયા ને પોતે

૬૦ હજાર લશ્કર સાથે પાછો આવ્યો (૧૬૫૧). કોંડે સ્પેનનો આશ્રય ધરી ત્યાંનાં લશ્કર સાથે પારિસ આવ્યો. રાજાની તરફથી ટ્યૂરીને કોંડેને લડાઈ આપી પણ ઓર્લીઅન્સના ડ્યૂકની દીકરીએ બાસ્ટીલની તોપ ટ્યૂરીનનાં લશ્કર ઉપર ચલાવવાની ભલામણ કીધી તેથી કોંડેની ફતેહ થઈ. રાજાએ માઝરીનને દીવાનગીરીથી દૂર કીધો ને લોક પાછા રાજાજ્ઞા માનતા થયા. માઝરીનને પાછો બોલાવવામાં આવ્યો. એણે અમીરોને સજા કીધી ને પાર્લમેંટને હલકી પાડી. સ્પેન સાથે ચાલેલી લડાઈ હજી બંધ પડી નહોતી. ફ્રાન્સની તરફથી ટ્યૂરીન ને સ્પેનની તરફથી કોંડે એ બે સમોવડીઆ સરદારોએ હારજીતને તોળી રાખી હતી. માઝરીને ઈંગ્લંડના ક્રોમવેલ સાથે કુમક કરાર કીધા, ને ફ્રાન્સની જીત થઈ—સ્પેનના કબજામાં ગએલું ડંકર્ક ઈંગ્લંડને આપવામાં આવ્યું. અને કેટલાંક શહેર ફ્રાન્સના તાબામાં આવ્યાં. માઝરીન ને સ્પેનનો દીવાન એ બેએ પીરીનીસના પ્રદેશમાં મળી કોલકરાર કીધા (૧૬૫૯)—સ્પેને આલસેસ ઉપરથી દાવો ઊઠાવ્યો; લૂઈએ કોંડેને માફી આપી; અને સ્પેનના રાજા ફીલિપની દીકરી મરાયાથેરીસા લૂઈસાથે પરણી. વરસેક દહાડે માઝરીન મૂઓ ને ૨૧ વર્ષના લૂઈએ રાજકારભાર પોતાને હાથ લીધો (૧૬૬૧).

લૂઈએ યૂરોપમાં સર્વોપરિ રાજા થવાનો લોભ ધર્યો ને શક્તિમંત પુરુષોને કારભારમાં રાખ્યા. કોલબર્ટે જમાવસૂલની વ્યવસ્થા કરી વૃદ્ધિ કીધી, ઉદ્યમ વેપારને વધાર્યા ને વિદ્યાકળાને આસરો આપ્યો. લૂવોઈ એણે લડાઈનાં ખાતાંની વ્યવસ્થા કરી; વહાણ લશ્કર ને સરંજામ એ વધારી સૂધારી તૈઆર રાખ્યાં. સ્પેનનો ફીલિપ ૪ થો મૂઓ કે લૂઈએ પોતાની સ્રીની તરફથી બ્રબાંટની ડચીને માટે દાવો કરી સ્પેનપાસે લડાઈ માગી. તેણે ૪૦ હજાર લશ્કર સાથે ફ્લાંડર્સ ઉપર ચઢી કેટલીક જીત મેળવી. હાલંડ, ઈંગ્લંડ ને સ્વીડન એ ત્રણ રાજ્યોએ સ્પેનની તરફથી લડવાને સંપ કીધો. પછી એઈલાશપેલમાં કોલકરાર થયા (૧૬૬૮) તેની રૂએ લૂઈને કોન્ટી પાછું આપવું પડયું પણ ફ્લાંડર્સ તેની પાસે રહ્યું.

લૂઈએ હાલંડ ઉપર પોતાનું વેર લેવા સારૂ ત્રણે રાજ્યોનો સંપ ભંજાવ્યો ને સ્પેનના ચાર્લસ બીજા સાથે સ્નેહ બાંધ્યો. નજીવાં બહાનાં કહાડી બંને રાજાઓએ સામટી હાલંડ ઉપર ચડાઈ કરી (૧૬૭૨);—બંને રાજાનાં મળીને ૧૦૦ વહાણનો કાફલો નીકળ્યો હતો ને ફ્રેંચ રાજા ૧ લાખ ૨૦ હજાર લશ્કર સાથે સરહદ ઉપર ઊતર્યો હતો. વલંદાનાં ૧૩૦ વહાણ હતાં. સાઉથવુલ્ડને આગળ વહાણની મોટી લડાઈ થઈ તેમાં કોઈને પણ ફાયદા જેવું થોડુંકજ થયું. લૂઈનાં ઉપરીપણાં તળે ટ્યૂરીન, કોંડે, લક્સંબર્ગ એ સરદારોએ રહૈન નદી પાર કરી, હાલંડ ને ઝીલંડ એ બે શિવાએ બીજો બધો મુલખ જીતી લીધો. વળી તેટલામાં વલંદાઓએ વહાણની ત્રણ લડાઈઓ જીતી અને ઓરેંજના ભૂપે કેલોન લીધું ને એથી ફ્રાન્સ હાલંડ વચ્ચેનો માર્ગસંબંધ તૂટ્યો ને લૂઈને પોતાનું લશ્કર ફ્રાન્સ બોલાવીલેવાની ફરજ પાડી (૧૬૭૩). સ્પેનના રાજાએ ફ્રાન્સપાસે લડાઈ માગી અને ખરચનું નાણું પોતાની પાર્લમેંટની પાસેથી મળે તેવું નહોતું તેથી તેણે યૂનૈટેડ પ્રોવિન્સિઝના (બેલજીઅમ હાલંડના) રાજસાથે સલાહ કીધી. પાંચ લડાઈઓ થઈ તેમાં ફ્રેંચ લશ્કરની થોડીક જીત હતી પણ વહા-

ણના કાફલાએ ડચ તથા સ્પેનના કાફલાઓને ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં હરાવી ભગાડયા હતા. નીમેગ્યુએનમાં કોલકરાર થયા ફ્રાંચે કોમ્ટી-નો પ્રદેશ તથા નેધરલંડમાંના બીજા ૧૬ કિલ્લા લૂઈને મળ્યા (૧૬૭૮).

લૂઈ પોતાના કાથલિક ધર્મના આગ્રહમાં પ્રોટેસ્ટંટોને ધિક્કારતો ને હુલ્લડીઆ સમજતો. લૂવોઈ એની, ને માડમ ડી મેંટેન જેની સાથે છાનાં લગન કીધાં હતાં તેની અને જેસુટ લોકની ઉસંકેરણીથી લૂઈએ નાંટીસમાં હેનરી ૪ થાની કારકીર્દીમાં (૧૫૯૮) પ્રોટેસ્ટંટોના હકસંબંધી ધારા થયા હતા તે રદ કીધા (૧૬૮૫). ઘણાંકનાં નામ મરણટીપમાં લખાયાં. એ ત્રાસથી ઉદ્યમી હુંનરી ૮ લાખ માણસ ફ્રાન્સ છોડી ચાલતાં થયાં. સાત વર્ષના છોકરાઓને કાથલિક સંસ્કાર કરીને માબા-પથી છૂટાં પાડવામાં આવ્યાં; રાજ્યમાં કાથ-લિક વિધિ સર્વત્ર પળાતો કરાવવાને લશ્કરનું બળ કામે લગાડવામાં આવ્યું; દેશ છોડી બહાર રહેવાની ઈચ્છા રાખનારાઓને તેમ કરવાની મના થઈ; અને પ્રોટેસ્ટંટ સાથે લગ્ન-સંબંધ કરવો તે ધારા વિરુદ્ધ છે. અને તેવા સંબંધથી થએલી સંતતિ અનૌરસ છે. એવું ઠેરવવામાં આવ્યું.

ઓરેંજનો ભૂપ વિલિયમ જે ઈંગ્લંડનો રાજા થયો તે, જર્મનીનો મહારાજા, હાલંડ, સ્પેન, વગેરે એઓએ લૂઈનો મદ ઊતારવાને ઓગ્સ-બર્ગમાં પરસ્પર સંપ કીધો (૧૬૮૯). લૂઈ-એ બે મોટાં લશ્કર ફ્લાંડર્સ મોકલ્યાં, ત્રીજું લશ્કર સ્પાનીઅર્ડ સાથે લડવાને કાટેલોનીઆ મોકલ્યું, અને આયરલંડમાં જેમ્સ બીજાને કુમક મોકલી. લૂવોઈએ પાલાટીનેટનો નાશ કીધો, લકસંબર્ગે ત્રણ ઠેકાણે ઈંગ્લંડના વિલિ-યમને હરાવ્યો અને કાટીનાટે સવોયના ડ્યૂ-કને હરાવ્યો. ૧૬૯૧ માં બીચીહેડ આગળ ફ્રેંચ કાફલાએ અંગ્રેજ તથા વલંદાનાં સંપીલા કાફલાને હરાવ્યો॰પણ બીજે વર્ષે લાહોગ આગળ ફ્રેંચ કાફલો હાર્યો. વળી લકસંબર્ગે સંપીલાં લશ્કરના સરદાર વિલિયમને લાંડન આગળ હરાવ્યો (૧૬૯૩) ને ક્યાટીનાટે સવો-યના ડ્યૂકને હરાવ્યો. જ્યાં ત્યાં માણસોની કતલ ચાલી હતી ને પ્રદેશો ઉજડ વઝ્યા હતા. ફ્રાન્સમાં પણ ખેતી વેપાર નરમ પડી ગયા હતા ને બે બીજી લડાઈઓ થઈ તેમાં કંઈ નક્કી થયું નહીં. લૂઈએ ને સામાંવાળા સૌએ લડાઈથી કંટાળીને રીઝવિકમાં કોલ-કરાર કીધા (૧૬૯૭) અને લૂઈએ વિલિયમને ઈંગ્લંડનો રાજા માન્યો ને તેની મુખ્ય મુખ્ય જીત તેને પાછી આપી.

લૂઈ ૧૪ માએ પોતાને સર્વોપરિ રાજા કહેવડાવવાને લડાઈઓ કીધી, જીત મેળવી; પોતાના સહાયોનાં શૌર્ય પરાક્રમ દેખાડયાં ને શત્રુ રાજ્યોને ઝાંખાં પાડયાં; તેમ કાથલિક ધર્મનો પૂર્ણ હિમાયતી રાજા કહેવડાવ્યું. રાજ-કારભારી ને લશ્કરી સરદારો બુદ્ધિશક્તિમંત હતા. ડીગર્ટ (૧૬૫૦), પાસકલ (૧૬૬૨), માલબ્રાંશ (૧૭૧૫) એ તત્વશાસ્ત્રી; બોકાર્ટ (૧૬૬૭) ને ડેશિયર (૧૭૨૦) શબ્દશાસ્ત્રી; માલર્બ (૧૬૨૮) કવિ; મોલિયર (૧૬૭૩), કોરનીલ (૧૬૮૪) ને રસીન (૧૬૯૯) એ નાટક-લખનારા; બાલઝાક (૧૬૫૪), ફ્રેનોલન (૧૭-૧૫), બેલ (૧૭૦૬), બોઈલો (૧૭૧૧) એ ગદ્ય લખનારા; બુરસે (૧૭૦૪) વક્તા; સ્યૂચ્યેર ને બ્રન ચીતારા; સાલ્લો (૧૬૬૯) એ યૂરોપમાં ભાષા વિષયનું પહેલું ચોપાનીઉં કહાડનારો;– એ સૌ નામાંકિત પુરુષો હતા. દરબારીઓનો ઠાઠ, તેઓનું મોજીલાપણું ને રંગીલી લેડીઓની મહાલામહાલ એ સંધું હતું પણ પ્રજાની સ્થિતિ

ને રાજ્યનું અંતરબળ એ કેવાં હતાં તે હવે પછી જાણવામાં આવશે.

હાલંડ.

સ્પેનનો ફીલિપ બીજો એકત્ર પ્રગણાંઓ સાથે લડાઈ કરતાં થાક્યો ને તેણે તે પ્રાંતોની સત્તા પોતાની દીકરી ઈસાબેલા તથા તેનો વર આસ્ટ્રિઆનો આર્ચડ્યૂક આલબર્ટ એઓને સ્વાધીન કીધી. વળી લડાઈઓ ચાલી; હિંદુસ્થાન તથા પૂર્વનો વેપાર પોર્ટુગીસે પોતાને હાથે રાખ્યો હતો તે ઘણોક ડચ—વલંદાને હાથ આવ્યો, અને ઓરેંજ પ્રગણાના મોરીસે આલબર્ટને ઓસ્ટેંડ આગળ હરાવ્યો (૧૬૦૦). ચાર વર્ષ પછી તે શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો તેથી સ્પેને ૭૦ હજાર માણસ ખોયાં. પછી સ્પેનની તરફથી સ્પીનોલા એણે સરદારી કરી બેએક લડાઈ જીતી મત જણાવ્યું કે એકત્ર પ્રગણાં જીતાવાનાં નથી; ને ફીલિપ ૩ જાએ બાર વર્ષ લડાઈ બંધ રાખવાનાં તહનામાં ઉપર સહી કીધી (૧૬૦૯).

એ તહથી એકત્ર પ્રગણાંનું પ્રજાસત્તાકરાજ્ય બહારની લડાઈઓથી પરવાર્યું પણ માંહોમાંહેના ધર્મસંબંધી ઝગડાઓથી પાછું અસ્વસ્થ થયું. રાજ્યનો ધર્મ પ્રોટેસ્ટંટ તો હતોજ પણ લેડનના બે ધર્માધિકારીઓ ગોમર ને આર્મિનિયસ એ બે વચ્ચે મતવાદ ચાલ્યો. ઓરેંજ પ્રગણાંનો ભૂપતિ મોરીસ ને ઘણાંક લોક ગોમરપક્ષના હતા ને કેટલાક શ્રીમંત સત્તાધારીઓ બીજા પક્ષના હતા. હુલ્લડ ને બખેડા થયા પછી ડોર્ટમાં ધર્મસભા ભરાઈ (૧૬૧૮, નવેંબર) તેમાં મોરીસ તથા તેના પક્ષની જીત થઈ ને સામાવાળા કેટલાક બંદીખાને પડયા, કેટલાક રાજ્યબહાર થયા, કેટલાકે ગેરઈનસાફ તથા જુલમ સાંખ્યા ને ૭૨ વર્ષનો બારનીવેલ્ટ દેશહિતકર્તા શિરચ્છેદ પામ્યો.

ધર્મસભાના ઠરાવથી યૂરોપનાં પ્રોટેસ્ટંટ રાજ્યોમાં ખળભળાટ થઈ રહ્યો. હાલંડમાં પણ તોફાન ઊઠત ને મોરીસની સત્તા ઘટત એવું ડોળ દેખાતું હતું પણ સ્પેનની સાથે પાછી લડાઈ શરૂ થઈ ને રાજ્યનાં રક્ષણને માટે મોરીસનું કામ પડયું. મોરીસે પોતાનાં મરતાં લગી (૧૬૨૫) સ્પીનોલા સાથે ચાતુરી તથા બહાદુરીથી લડાઈઓ કીધી. મોરીસનો ભાઈ ફ્રેડરિક હેનરી એણે પણ સ્પેનને પોતાનું પરાક્રમ દેખાડયું ને રાજ્યમાંના સામાવાળા ઉપર રહેમ રાખી. હેનરીનો દીકરો વિલિયમ ર જો, સ્ટાટહોલ્ડર— પ્રજારાજ્યનો વડો થયો (૧૬૪૭) ને બીજે વર્ષે લડાઈનો અંત આવ્યો— મન્સ્ટરમાં કોલકરાર થયા ને સ્પેને બ્રબાંટ તથા ફ્લાંડર્સમાં પોતાના તાબાની જગાઓ હતી તે આપી દેઈ એકત્ર પ્રગણાંનું સ્વતંત્રપણું કબૂલ રાખ્યું. ડચ લોક પોતાના વેપારનો ફાયદો જાળવવે વિશેષે ખંતીલા હતા; તેઓએ શેલ્ટ નદીમાંથી સ્પેનનો માલ જતો આવતો બંધ કરાવ્યો ને તેથી આંટવર્પ શહેરનો ને સ્પેન તાબામાં રહેલાં કેટલાક શહેરોનો વેપાર તોડયો. વિલિયમ ૨ જો પોતાનીજ સત્તા રાજ્યમાં મનાય તેવું કરવામાં ફાવ્યો નહીં ને અપજસ પામી ૧૬૫૦ માં મૂઓ.

પછી રાજ્યમાં કે લશ્કરમાં કોઈ સમર્થ મુખી રહ્યું નહીં; વિલિયમનો દીકરો છેક બાળક હતો. એ સ્થિતિમાં લોકે રાજકારભારમાં કેટલાક હક મેળવ્યા ને સ્ટેટસ જેનરલે લશ્કરની વ્યવસ્થા રાખી. એવામાં અંગ્રેજ લોકની દાનત હાલંડનો વેપાર તોડવાની થઈ. પછી બંને રાજ્યનાં લશ્કરી વહાણો વચ્ચે મોટી

લડાઈ થઈ (૧૬૫૨-૧૬૫૪) તેમાં વાનટ્રૌંપ ને ડી રૂટર એ ડચ સરદારોનું બ્લેક, ડીન ને મંક એ અંગ્રેજ સરદારો આગળ ચાલ્યું નહીં; સલાહના કરાર થયા તેમાં તેઓએ અંગ્રેજી વાવટાને માન આપવાનું કબૂલ કીધું ને ઓરેંજના બાળકુંવરને અથવા તેના કોઈ કુટુંબીને સ્ટાટહોલ્ડર્સની પદવી ન આપવી એવી વલંદાપાસે અંગ્રેજોએ કબૂલાત કરાવી. ઈંગ્લંડમાં રાજાની ફરી સ્થાપના થયા પછી અંગ્રેજ લોકે ડચલોકની અરીશ્યા કરવા માંડલી એ જોઈ ડચ પ્રજાસત્તાક રાજ્યના કારભારી ડી વીટ એણે ફ્રાન્સની સાથે મૈત્રિ-કરાર કરી રાખ્યા હતા. ઘણીક વહાણની લડાઈઓ ચાલી; યોર્કના ડયૂકે સામાવાળા નૌકાસેનાપતિ ઓપડામને હરાવ્યો અને ૧૬૬૭ માં વલંદાના કાફલાએ ટેમ્સ નદીમાં ઘૂસી ચાથામ આગળ ઘણાંક લશ્કરી વહાણ બાળી મૂકયાં. પછી બ્રેડાના કોલકરારથી લડાઈ બંધ પડી.

લૂઈ ૧૪ માએ હાલંડ ઉપર ચડાઈ કીધી (૧૬૭૨) તે વખતના ગભરાટમાં લોકે ડી વીટ તથા તેના ભાઈ એ બેને મારી નાખ્યા અને ઓરેંજના બાવીસ વર્ષના વિલિયમ ૩ જાને તેના બાપની પદવીઓ ધારણ કરાવી ને વળી વિશેષ સત્તા પણ આપી. એણે લૂઈની સામાં બહાદુરીથી લડી પોતાનાં રાજનું રક્ષણ કીધું. ૧૬૭૮ માં નીમેગ્યુએનના કરારથી સલાહ થઈ. ૧૬૮૯ માં વિલિયમ ઈંગ્લંડનો રાજા થયો;—એ જેમ્સ ૨ જાનો ભાણેજ તેમ જમાઈ પણ થતો તેથી તેણે ઈંગ્લંડની સમૃદ્ધિવડે હાલંડનું બળ વધારી ફ્રેંચ લોકને હુમલા કરતા અટકાવ્યા.

એ શૈકામાં હાલંડમાં સ્પીનોસા (૧૬૭૭) આદિકારણવિષે સમર્થ સંશયકારી, અને ગ્રોશિયસ નીતિશાસ્ત્રકાર, અને વોસ, હીઈન્સિયસ, સ્કેલેલિયસ, ગોલિયસ શબ્દશાસ્ત્રી એ પ્રખ્યાત થયા. ફ્લાંડર્સમાં રૂબેન, વાંડિક્ક, સ્નાઈડ ને બે ટેનિયર એ નામાંકિત ચીતારા હતા. કોલોનનો લ્યૂડોલ્ફ ગણિતશાસ્ત્રી હતો અને વેલ તથા સિલવિયસ એ પ્રાણીધર્મગુણ શાસ્ત્રી હતા. હ્યુજેન્સ એણે દૂરબીનમાં ઘણો સૂધારો કીધો ને લંગરવાળાં ઘડિયાળ કેમ બનાવવાં તેનો શોધ કીધો.

જર્મની.

રૂડોલ્ફ પછી તેનો ભાઈ માથીઅસ જેને હંગરી તથા બોહીમીઆનું રાજપદ મળ્યું હતું તે મહારાજા થયો (૧૬૧૨). પ્રથમતો લ્યૂથરન ખ્રિસ્તી ઉપર રહેમ રાખી હતી પણ તેઓના સ્વતંત્ર વિચાર આસ્ટ્રિયાની સ્વૈચ્છિક રાજનીતિને અનુકૂળ ન આવવાથી તેણે તેઉપર અંકોશ રાખવાને માટે સ્પેનસાથે લગ્નસંબંધ કીધો ને પોતાનો સગો ફર્ડિનાંડ જે સ્ટીરીઆનો ડયૂક હતો તેને હંગરી બોહીમીઆનું રાજપદ આપ્યું. એ પ્રદેશના લોકે ફર્ડિનાંડને રાજા માન્યો નહીં ને પ્રેગના ધર્માધ્યક્ષે બોહીમીઆમાં પ્રોટેસ્ટંટના દેવળો તોડી પાડયાં તેઉપરથી બલવો ઊઠયો. બોહીમીઅન લોકે ફ્રેડરિક પાંચમો ઈલેકટર પાલેટૈન (ઈંગ્લંડના જેમ્સ ૧ લાનો બીજો જમાઈ) એને રાજા કીધો. જર્મનીમાં માથીઅસનીપછી ફર્ડિનાંડ બીજો મહારાજા થએલો (૧૬૧૯) તે સામો થયો. ફ્રેડરિક તરફ સાકસની વતરોગ જર્મનીના સઘળાં પ્રોટેસ્ટંટ રાજ્યો હતાં અને ઈંગ્લંડ, હાલંડ ને ટ્રાન્સિલવેનિયા અહીંના લશ્કરની કુમક હતી; ફર્ડિનાંડ તરફ સ્પેનનો રાજા, તેના તાબાનાં નેધરલંડનો ગવર્નર, આસ્ટ્રિયાનો આર્ચડયૂક આલબર્ટ અને બીજાં જર્મન કાથલિક રાજ્યો હતાં. સ્પીનોલા સ્પેનનું ૨૪ હજાર લશ્કર સાથે

પાલેટિન ઉપર ઊતર્યો; બવેરીઆના ડ્યૂકે ફ્રેડરિકને પ્રેગ આગળ હરાવ્યો (૧૬૨૦); અને કોંટ ટિલ્લી પાલેટિનમાં ફરી વળ્યો. વળી ૧૬૨૫ માં પ્રોટેસ્ટંટોએ ડેનમાર્કના ક્રિશ્ચિયન ૪ થાને આગેવાન કરી બે લડાઈ કીધી પણ બંનેમાં તે હાર્યો ને ટિલ્લી તથા વાલેન્સ્ટીન એ સરદારોએ મહારાજાની તરફથી ઠામઠામ જીત મેળવી; ડેનમાર્કના રાજાને પાછો હાંકી કહાડવામાં આવ્યો ને એને સલાહ કરવાની જરૂર પડી (૧૬૨૯).

એ જીતથી ફર્ડિનાંડ ફુલાઈને જર્મન રાજાઓને બીજા દેશોમાં જેમ તાબેદાર ઉમરાવો હોયછે તેવી હાલતમાં આણી મૂકવાનો ઉદ્યમ માંડયો. તેણે બોહીમીઆમાં પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મ ચાલતો બંધ કીધો અને તે ધર્મના મુખીઓને મારી નખાવી તેઓની મિલકત લેઈ લીધી; સાતસેં ઉંચાં કુટુંબ મરણ ટીપમાં નોંધ્યાં ને લોકની પાસે બલાત્કારે કાથલિક ધર્મ મનાવ્યો. જર્મનીમાં તે બહુ સાવધ રહી વર્ત્યો-સૌને ઈચ્છા પ્રમાણે ધર્મ પાળવાની છૂટ હતી તેમાંથી તેણે કાલવીન મતના લોકને બાદ કીધા અને રાજઠરાવ કીધો કે પાસ્સોના કોલકરાર પછી જેટલી ધર્મખાતાની જમીનનો પ્રોટેસ્ટંટ રાજાઓએ કબજો કીધો હોય તેટલી પાછી લેવી; એ ઠરાવની સામાં કાથલિક ઈલેકટરો પણ હતા કેમકે એઓએ પણ થોડીક કેટલીક તેવી જમીન મેળવી હતી. રાટિસબોનમાં સભા ભરાઈ ને ઠર્યું કે મહારાજા પોતાનું લશ્કર ઓછું કરે ને પોતાના સરદાર વાલેન્સ્ટીનને રજા આપે-એ ઘણો અભિમાની થયો હતો ને તેનાં લશ્કરમાં સારો બંદોબસ્ત નહોતો.

પ્રોટેસ્ટંટોએ સ્વીડનના રાજા ગસ્ટાવસ આડોલ્ફસ સાથે છૂપી સંધિ કીધી હતી; ફ્રાન્સના રીચીલ્યુએ વર્ષે વર્ષે મોટી રકમની મદદ આપવાનું કબૂલ કીધું હતું: હામિલટનનો માર્કિવસ ૬ હજાર લશ્કરસાથે કુમકે આવ્યો ને બ્રિટનમાંથી ઘણાક જણ સ્વેચ્છાથી લડવા નીકળ્યા. પોમેરાનીઆમાં જ્યારે આડોલ્ફસ પ્રથમ બહાર પડયો ત્યારે તરત તો જર્મનીનાં પ્રોટેસ્ટંટ રાજ્યો સાથી ન થયાં પણ જેમ જેમ તેની ફતેહ થતી ગઈ તેમ તેમ તેઓ સામેલ થતાં ગયાં. આઠ મહિનામાં તેણે ૮૦ કિલ્લા લીધા ને પછી સાકસનીની કુમકે તે લીપઝીક તરફ વધ્યો. મહારાજા ફર્ડિનાંડની તરફથી તેનો સરદાર ટિલ્લી લડાઈ આપવાને સામો આવ્યો. ૧૬૩૧ ની ૭ મી ડિસેંબરે મોટી લડાઈ થઈ ને અંતે સ્વીડનના રાજાની ચતુરાઈએ ને તેનાં લશ્કરનાં પરાક્રમે પૂરી જીત મેળવી. તેનું લશ્કર સઘળા દેશમાં ફરી વળ્યું; ટિલ્લી તેનો અટકાવ કરતો હતો તેવામાં તે લડાઈમાં પડયો (૧૬૩૨) અને આડોલ્ફસે મ્યુનિક લીધું. વાલેન્સ્ટીનને ફરીથી સરદારી મળી ને એણે દુશ્મનોએ લીધેલી કેટલીક જગા પાછી મેળવી પણ પછવાડેથી લટઝન આગળ લડાઈ થઈ તેમાં સ્વીડલોકે બીજી મોટી જીત મેળવી પણ એ જીત મળતાં બહાદુર આડોલ્ફસ લડાઈમાં પડયો (૧૬૩૨).

તોપણ લડાઈ ચાલ્યાં કીધી-૧૬૩૪ માં નોર્ડલિંજન આગળ સ્વીડ હાર્યા ને આસ્ટ્રિયનોની આશા સતેજ થઈ. જર્મન રાજાઓએ ફર્ડિનાંડ સાથે જૂદા કોલકરાર કીધા ને ફર્ડિનાંડે ધરમખાતાંની મિલકત છીનવી લેવાનું ઠરાવ્યું હતું તે રદ કીધું; લડાઈનો ભાર સ્વીડ તથા ફ્રેંચ એઓને માથે પડયો. ફર્ડિનાંડ પછી તેનો દીકરો ફર્ડિનાંડ ૩ જો મહારાજા થયો (૧૬૩૭) તે ડાહ્યો હતો પણ તેને બાપની પેઠે પ્રોટેસ્ટંટની સામે થવાની

જરૂર પડી. ચાર લડાઈ થઈ તેમાં મહારાજાનાં લશ્કરની હાર થઈ અને ૧૬૪૧ માં સ્વીડ સરદાર બાનીઅર એણે ફર્ડિનાંડ રાટિસબનમાં સભા ભરતો હતો તેવામાં તેને કેદી કરવાનો લાગ સાધ્યો હતો. ફર્ડિનાંડના લશ્કરોની ઉપરાઉપરી હાર થતી ચાલી ને તેનાં કુટુંબને વીએનામાંથી નાસી જવું પડ્યું અને ટ્યૂરનને વાંજેલ એઓએ ઝમ્મરહોસન આગળ જીત મેળવી તેથી મહારાજાને ત્રીસ વર્ષ થયાં ચાલેલી લડાઈનો અંત આણવાની જરૂર પડી. વેસ્ટફેલીઆમાં કોલકરાર થયા (૧૬૪૮) તેથી ફ્રાન્સ તથા સ્વીડનને ઘણોક લાભ થયો; લ્યૂથરન ને કાથલિક એઓ સરખા ગણાતા થયા;–મહારાજસભામાં જેટલા કાથલિક તેટલાજ લ્યૂથરન બેસતા થયા.

ફર્ડિનાંડ ૧૬૫૭ માં મરણ પામ્યો. તેનો દીકરો લીઓપોલ્ડ ૧ લો ૧૬૫૫ માં હંગરીનો રાજા થએલો તે ૧૬૫૭ માં બોહીમીઆનો પણ થયો અને લૂઈ ૧૪ માની સરસાઈ છતાં તેને મહારાજા નીમવામાં આવ્યો (૧૬૫૮). તુરક લોકે હંગરી ઉપર હલ્લો કીધો હતો પણ તે હાર્યા હતા ને વીસ વર્ષનો તહ કરવામાં આવ્યો હતો. આસ્ટ્રિયન દરબારનાં કરડાંપણાંથી હંગરીના લોકે કૌંટ ટેકેલીને આગળ પાડી બલવો કીધો. કોન્સ્ટંટિનોપલવાળાએ તેને હંગરીનો રાજા ને તુરક રાજ્યનો ખંડિયો માન્યો; અને તરતજ સુલતાનનો વજીર તહ તોડી ૧॥ લાખ લશ્કર સાથે તેની મદદે આવ્યો. એ એકઠાં મળેલાં લશ્કરે મહારાજાના લશ્કરને શચ્બાબ આગળ હરાવ્યું ને ૧૬૮૩ ના જુલાઈની પંદરમીએ વીએનાને ઘેરો ઘાલ્યો. તુરકલોક કિલ્લો સર કરતા હતા તેવામાં સોબીએસ્કી પોલંડનો લશ્કરી સરદાર આવી પહોંચ્યો ને એણે ૧૨ મી સપ્ટેંબરે શત્રુને બે ત્રણ લડાઈમાં હરાવી હંગરીમાંથી હાંકી કહાડ્યા; ઉમરાવોને તોડવામાટે (હંગરીનો રાજા જ્યારે ત્યારે નીમાતો તે ધારો બંધ પાડી) આસ્ટ્રિયાના કુળનો રાજા વંશપરંપરા રાજ કર્યાં કરે તેવું ઠેરવ્યું–લીઓપોલ્ડના દીકરા જોસેફને રાજા કીધો (૧૬૮૭). સવોયના યૂજીને ઝેન્ટા આગળ ફતેહ મેળવી તેથી કારલોવિટઝમાં કરાર થયા ને તુરક લોકસાથે ચાલેલી લડાઈનો છેડો આવ્યો (૧૬૯૭).

લીઓપોલ્ડે લૂઈ ૧૪ મા સાથે બે વાર લડાઈ કીધી હતી ને પછી રીઝવિકના કરાર થયા હતા (૧૬૯૭). એના રાજ્યમાં નવમો ઇલેક્ટોરેટ થયો — બ્રંઝવિક તથા લ્યૂનબર્ગનો ડ્યૂક હાનોવરનો ૧લો ઇલેક્ટર થયો, (૧૬૯૨); બ્રાંડનબર્ગનો ઇલેક્ટર તથા પ્રુશિયાનો ડ્યૂક જે ફ્રેડરિક તેણે પોતાને રાજા કહેવડાવ્યું (૧૭૦૧); અને એક સ્થાયી મહારાજસભા સ્થાપવામાં આવી કે જેમાં ઈલેક્ટરો નહીં પણ તેઓના પ્રતિનિધિયો બેસતા થયા.

એ શૈકામાં જર્મનીમાં કોનરીંગ, પ્યુફેનડોર્ફ ને લીબનિટઝ્ એ તત્વશાસ્ત્રી ને રાજનીતિજ્ઞ થયા. ઓપિટઝ્, ગ્રાહ્ડ ને કાનિટઝ એ કવિયો, બ્રોઅર, લેલિ, નેલર એ ચીતારા, અને ગેરિક ને ગ્લોબર એ પદાર્થશાસ્ત્રી ને રસાયનશાસ્ત્રી હતા.

ઇટલીએ પોતાનું રાજકીય તેજ ખોયું હતું. યૂરોપનું કોઈ પણ રાજ્ય પોપની કુમક કે સલાહ લેતું નહીં. એ ફેરફાર રેફરમેશન–ખ્રિસ્તીધર્મનો પુન:સંસ્કારથી થયો. નેપલ્સ તથા સીસિલી ટાપુ અને મીલાન એમાં સ્પેનની સત્તા હતી. નેપલ્સમાં ૧૬૪૭ માં બલવો થયો ને માસાનીએલ્લો નામનો માછી રાજસત્તા લેઈ બેઠો. પણ માદ્રિડથી આવેલા નવાબે તેને મારી નખાવ્યો. પછી ગ્વેઝ-

ના ડયૂકે સત્તા લીધી તેને પણ પછવાડેથી કહાડવામાં આવ્યો હતો. મેસીનાના બલવાખોરે ૧૬૭૪ માં લૂઈ ૧૪ માને સીસિલીનો રાજા માન્યો. વહાણની એક લડાઈ થયા પછી નીમેગ્યુએનના કરારની રૂએ સીસિલી ટાપુ પાછો સ્પેનની સત્તામાં ગયો હતો. વેનીસનાં પ્રજાસત્તાક રાજમાં ૧૬૧૪ માં ફોજદારી કામનો ઈનસાફ ૧૦ શ્રીમંત ગૃહસ્થોની સભા કરે એવું ઠર્યું હતું. રાજસભાએ ઠરાવ કર્યો હતો કે રાજ્યની સમ્મતિ લીધા વિના પોપે વધારે મઠ બાંધવા નહીં ને મિલકતો છીનવી લેઈ ધરમખાતાંની કરવી નહીં. આસ્ટ્રિયાની સાંસણીથી ડાલમેશિયાના ચાંચીઆઓએ વેનીસ તાબાના ટાપુઓ ઉપર હલ્લા કીધા હતા તેને રાજ્યે હઠાવી પોતાની સત્તા કાએમ રાખી હતી. વેનીસે તુરકસાથે બે લડાઈ કીધી તેમાં પહેલી કાંડિયામાં ૨૫વર્ષ ચાલી તે ૧૬૬૯ માં પતી હતી—તેમાં વેનીસે તે ટાપુ ખોયો હતો; બીજી ૧૬૮૪માં શરૂ થઈ તેમાં વેનીસે મોરીઆ પાછું જીતી લીધું; અને ૧૬૯૯ માં તે મોરીઆ પ્રાંત, એજીના ને સાંટામોરા એ ટાપુઓ, ડાલમેશિયામાનાં કેટલાક કિલ્લાઓ, કારલોવીટઝનાં કોલકરારથી વેનીસના રાજમાં ગણાતા થયા હતા.

એ શૈકામાં ઈટાલીયન વિદ્યા નિસ્તેજ થતી ચાલી. કારાકકીઓલસ ગદ્ય લખનારો, સાર્પી-ડાવલા-બેંટીવોગલીઓ એ ઈતિહાસ લખનારા, ગ્વીડો, આલબાનો, ડોમેનીકોનો, સાલવેટર રોસા એ ચીતારા, ગ્યાલીલીઓ જ્યોતીષી તથા પદાર્થ શાસ્ત્રી, કાસ્સીની ખગોળમાં શોધ કરનારો ને ટોરીસેલ્લી બરોમીટર—વાયુમાપદર્શક યંત્ર બનાવનારો એ નામાંકિત હતા.

સ્પેનમાં ફીલિપ ૩ જો (૧૫૯૮) આળસુ ને બાપના જેવો જાલમ હતો. તેને નેધરલંડનાં એકત્ર પ્રગણાંની સાથે ૧૨ વર્ષનો તહ કરવો પડયો (૧૬૦૯); અને તેણે ઈનકવીઝીશન—ધર્મીઅધર્મીનો ઈનસાફ કરનારાઓની તથા પોતાના દીવાનની સલાહથી સરકાર ઠરાવ જાહેર કીધો (૧૬૧૦) કે મુસલમાન પ્રજાએ તીસ દહાડામાં સ્પેનમાંથી જતાં રહેવું. નિરાશ થએલા મૂરોએ બંડ ઊઠાવ્યાં પણ તે ફાવ્યા નહીં અને દશ લાખ હુન્નર ઉદ્યમ કરનાર માણસોને સ્પેનમાંથી કહાડી મૂકવામાં આવ્યાં. ફીલિપ ૪થો છેક નિર્બળ હતો. જર્મનીમાં ટંટા ચાલ્યા તેનાં કારણોમાં એક કારણ તેનો ખટપટીઓ સ્વભાવ હતો. તે લડાઈઓ વેસ્ટફેલિયાના કરારથી પતી હતી. ફ્રાન્સ સાથે ઝગડો મચેલો તેનું શેવટ પીરીનીઝના કરારથી આવ્યું હતું. જમેકા ને ડકર્ક અંગ્રેજને આપવાં પડયાં; ને ફ્રેંચોએ સ્પેનનાં લશ્કરને રોક્રોરના મેદાનમાં પૂરૂં હરાવ્યું. કાટેલોનીઆમાં બંડ થયા પછી ૧૬૪૦ માં પોર્ટુગલમાં બલવો ઊઠયો. સ્પેનનું રાજ એટલું તો નિર્બળ થઈ ગયું હતું કે તેને રૂપાનું મૂલ ગણાતું રાખી તાંબાના સિક્કા વાપરવા પડયા હતા. ઈ૦ સ૦ ૧૬૪૩ માં હાલંડનું સ્વતંત્રપણું ફીલિપને કબૂલ રાખવું પડયું. પોર્ટુગલ પાછું સ્વતંત્ર થઈ જૂદું પડયું તે સ્પેનના નબળાં પડવાથી–ત્યાંના કારભારી જુલમ કરતા ને લશ્કરનો બંદોબસ્ત નહોતો. કાટેલોનિયાનું બંડ થયું ત્યારે માદ્રિડ સરકારથી હુકમ આવ્યો કે પોર્ટુગીઝ અમીર સરદારે તે બંડ બેસાડવું. તેવામાં જે લોક રાજને ઉંધું વાળવાનો ઘણા દહાડા થયા લાગ શોધતા હતા તેઓએ લીસબનના ધર્માધ્યક્ષને આગેવાન કરી બ્રગાન્ઝાના ડયૂકને જોન ૪ થો એ નામે પોર્ટુગલનો રાજા કીધો (૧૬૪૦), ને સૌએ માન્યો-હિંદુસ્થાનનાં ને આફ્રિકાનાં સંસ્થાનમાં પણ રાજ્ય સહેલથી બદલાયાં. પીરીનીઝના કોલકરારથી (૧૬૫૯) સ્પેન પોર્ટુગલને પોતાના રાજમાં પાછું જોડવાને મુખત્યાર થયું હતું; તે ઉપરથી પોર્ટુગલે પોતાની મદદમાં ઈંગ્લંડને રાખ્યું હતું. આલ્ફોન્સો છઠ્ઠો ૧૬૫૬માં ગાદીએ બેઠો હતો તેણે પોતાની બેન કાથેરૈનને ઈંગ્લંડના ચાર્લસ બીજા સાથે પરણાવી હતી; ફ્રાન્સે પણ પોર્ટુગલની બાજુ પકડી; લડાઈ ચાલી તેમાં આલ્ફોન્સોએ રાજીનામું આપ્યું ને તેનો ભાઈ

પીટર બીજો ગાદીએ બેઠો. તેણે સ્પેનના રાજા સાથે સલાહ કીધી ને એણે પોર્ટુગલનું રાજ સ્પેનથી જૂદું સ્વતંત્ર છે એમ કબૂલ રાખ્યું (૧૬૬૮).

રૂશિયા.

બોરીસ રાજ કરતો હતો તેવામાં એક જણ હું માજી રાજાનો ભાઈ છઉં એમ કહી ગાદીએ બેઠો (૧૬૦૫). એ વરસ પછી લોકના બખેડામાં કપાઈ ગયો ને પછી અનેક જણ રાજગાદીને માટે દાવો કરતા થયા. **સ્વીડન ને પોલંડનાં** રાજ્યોએ રૂશિયા ઉપર એકજ વખતે ચઢાઈ કરી ને પોલંડે પોતાના બાળરાજ લાડિસલેઅસને રૂશિયાનું રાજ આપ્યું (૧૬૧૦). પણ જે કબૂલાતથી પોલંડના રાજાએ પોતાના દીકરાને રૂશિયાની ગાદી અપાવી હતી તે બજવામાં ન આવી ને રૂશિયનોએ સામાં થઈ લઢાઈ કરી પરદેશીઓને હાંકી કહાડયા (૧૬૧૩); બીજે વર્ષે **મૈકલ રોમેનોફ** (રૂરિકના કુળમાંનો) સકળ લોકની રાજીખુશીથી રૂશિયાનો ઝાર થયો.

રોમેનોફે બાલ્ટિક સમુદ્રના કાંઠાનો પ્રદેશ આપી દેઈને સ્વીડન સાથે સલાહ કીધી; વ્હાઈટ સી—ધોળાસમુદ્ર ઉપર **આરચેંજલ** એ બંદર માત્ર રૂશિયાના તાબામાં રહ્યું. ચૌદ વર્ષનો તહ હતો તેના બદલામાં **સ્મોલેન્સ્ક** પોલંડને આપ્યું (૧૧૬૮); એ પાછું લડાઈ કરી જીત્યું હતું ને વળી હારી પાછું આપ્યું હતું, (૧૬૩૪). એ મોટું નુકસાન ખમી રોમેનોફે દુશ્મનોને અળગા કીધા; કિલ્લાઓ બાંધ્યા: પરદેશી લશ્કરી આફીસરોને પોતાનાં લશ્કરમાં નોકરીઓ આપી; અને વેપારના લાભને માટે ફ્રાન્સ તથા ઈંગ્લંડ સાથે સંધિ કીધી. ૧૬૪૫ માં આલેકિસસ ગાદીએ બેઠો પણ તેની તરફથી રાજસત્તા ચલાવનારો લોકપ્રિય નહોતો તેથી અમીરો સામાં ઊઠયા હતા; પણ એ બખેડા આલેકિસસે ૧૬૪૮ માં રાજસત્તા પોતાને હાથ લીધા પછી બેસાડયા હતા. ૧૬૫૪ માં તેણે **યૂક્રેન કોસ્સાકસ** એ લોકને મદદ આપી પોલંડ સાથે લડાવ્યા ને ૧૬૫૬ માં વીલનામાં તહનામું થયું તેની રૂએ **સ્મોલેન્સ્ક** પાછું મેળવ્યું; અને ફરીથી લડાઈ ચાલી તે પતી તેમાં આલેકિસસને કેટલોક ફાયદો થયો: રાજ્યમાં બખેડા ઘણા હતા ને ૧૬૬૭ માં **ડોન કોસ્સાકસ** એ લોકે પોતાના રેઝીન સરદારનાં ઉપરીપણાં તળે રાજ્યને ભાંજી તોડી નાખવાની વેતરણ કીધી. રેઝીને **આસ્ટ્રાકાન** જીતી લેઈ સ્વતંત્ર રાજા કહેવડાવ્યું; પણ પછવાડેથી તેને ને તેના સાથીઓને હરાવી મારી નાખવામાં આવ્યા હતા. આલેકિસસે કાયદાનો સંગ્રહ કરાવ્યો, સણ, રેશમ, લોઢું એનાં કારખાના મંડાવ્યાં ને ચીન સાથે વહેવાર કરવાની તજવીજ કીધી. તેની પછી તેનો વડો દીકરો **થીઓડોર** (૧૬૭૬) ગાદીએ આવ્યો. તેનાં રાજમાં રૂશિયન ને ઓટોમન તુરક એ બેની પહેલી લડાઈ થઈ; એ લડાઈ ૧૬૮૨ માં પતી હતી ને યૂક્રેન રૂશિયાના તાબામાં આવ્યું હતું.

ઈ૦ સ૦ ૧૬૮૯ માં આલેકિસસનો એક નાનો દીકરો **પીટર** (સત્તર વર્ષની વયનો) રૂશિયાનો રાજા થયો; તેનાથી મોટો ભાઈ ઐવાન હતો તે રાજ્ય ચલાવવે કેવળ અશક્ત હતો. પીટરે પ્રથમ તો લશ્કરને અચ્છી રીતની કવાયત આપવામાં ને રાજ્યનું વિત્ત વધારવામાં મહેનત લીધી; ૧૬૯૪ માં તેણે ડોન નદીમાં ફરતાં થોડાંક નાનાં વહાણોમાં લશ્કર ભરી તુરક સાથે લડી **એઝોફ** બંદર લીધું—રૂશિયાનો દરીઆઈ કાફલો પ્રથમ તેટલોજ હતો. ત્રણ વર્ષ પછી તેણે વહાણ

બાંધવાનાં કામમાં ને બીજી યંત્રકળામાં માહીતી મેળવવાને ઈંગ્લંડ, હાલંડ ને બીજા દેશોમાં પ્રવાસ કીધો ને ત્યાંના કારીગરોને પોતાનાં રાજ્યમાં આણ્યા.

પોલંડના રાજા **સાજીસમંડ ત્રીજાએ** રૂશિયા ઉપર હુમલો કરી પોતાના દીકરાને ઝાર કીધો હતો (૧૬૧૦), પણ પછી (૧૬૧૮) રૂશિયનોએ તે પોલ લોકને પાછા કહાડ્યા હતા. જર્મનીમાં ૩૦ વર્ષની લડાઈ ચાલી તેમાં તે **આસ્ટ્રિયાની** બાજુએ રહ્યો હતો. તુરકસ્તાન સાથે લડાઈ ચાલી તેમાં તેનો સરદાર **ઝોલકીયૂસ્કી** કપાઈ મૂઓ (૧૬૨૦) ને બીજે વર્ષે સલાહ થઈ તેમાં **માલ્ડેવિયાનો** પ્રદેશ તુરકને આપવો પડયો; વળી સ્વીડન સાથે લડાઈ ચાલેલી (૧૬૧૮–૧૬૨૯) તેમાં **લીવાનિયા** સ્વીડનને આપી દેવું પડયું. સીજીસમંડે અનેક ખટપટો કરી પ્રોટેસ્ટંટ પંથના લોકનું સ્વતંત્રશૌર્ય રૂંધી નાખ્યું, ગ્રીક ખ્રિસ્તીમાર્ગ પાળનારાઓને પજવ્યા ને પોતાનું ઈચ્છેલું પાર પાડયું—પોપમતસત્તા પોતાનાં રાજ્યમાં બેસાડી. તેનો દીકરો **લાડિસલેઅસ ૪ થો** એણે રૂશિયાની સરહદ ઉપર હલ્લા કીધા ને કેટલાંક શહેર તાબે કીધાં. ૧૬૩૪ માં રૂશિયા સાથે નવો તહ કીધો; તુરક સાથે સલાહ કીધી; અને સ્વીડન સાથે ૨૬ વર્ષ લડાઈ બંધ રાખી. તે પોતે સદ્‌ગુણી ને બુદ્ધિમાન હતો એટલે રાજ્યનું અંતરબળ તેજ વધે તેવું હતું; પણ તેના બાપે રાજ્યમાં બહુ જેસ્યુટોને ઘાલ્યા હતા તેઓએ ઘણા બખેડા કરવા માડયા ને તેનું શેવટ આ થયું કે **યૂક્રેનના કોસ્સાકસોએ** બલવો ઊઠાવ્યો; એ બેસાડવામાં આવ્યા પછી ૧૬૪૮ માં રાજા મરણ પામ્યો. તેના ભાઈ **જોન કાસીમીરના** રાજમાં કોસ્સાકસોએ ક્રીમીઆના તારતરોની મદદે બલવો ઊઠાવ્યો ને ૧૬૫૪ માં આલેક્ષિસે કુમક મોકલી. કાસીમીરે **ચાર્લસ ગસ્ટાવસને** સ્વીડનનો રાજા માન્યો નહીં એ ઉપરથી એણે પોલંડ સાથે લડાઈ કીધી. લડાઈમાં રૂશિયનોએ પોતાનું તાક્યું હતું. પછી **બ્રાંડનબર્ગનો** ઈલેકટર ખટપટ કરી પોલંડથી સ્વતંત્ર થયો (૧૬૫૭). ૧૬૬૦ માં સ્વીડન સાથે સલાહ થઈ ને પોલંડના રાજાએ સ્વીડનની ગાદી ઉપરથી હક ઊઠાવ્યો. પછી રૂશિયનો સાથે લડાઈ ચાલી (૧૬૫૮–૧૬૬૭) તેનું શેવટ આ આવ્યું કે સીજીસમંડની વખતમાં જેટલું મેળવ્યું હતું તેટલું પોલંડે ખોયું. કાસીમીરે ૧૬૬૮ માં ગાદી છોડી ત્યારપછી મકલને રાજા કરવામાં આવ્યો તુરક લોકે પોલંડ ઉપર હુમલો કીધો ને **જોન સોબીએસ્કીએ** યુદ્ધકુશળતા વાપરી પરાક્રમ દેખાડયું પણ તે હાર્યો ને યૂક્રેન પ્રાંત તુરક લોકને હાથ ગયો; વળી તેને ૨૨ હજાર ડચુકેટ દર વર્ષે ખંડણીનાં કબૂલ કરવા પડયા. પાછી લડાઈ ચાલી ને સોબીએસ્કીએ **ચોકઝીમ** આગળ ફતેહ મેળવી (૧૬૭૩). બીજે વર્ષે મૈકલ મૂઓ ને સોબીએસ્કી સઘળા લોકની પ્રસન્નતાથી **જોન ત્રીજો** એ નામ ધારણ કરી પોલંડની ગાદીએ બેઠો.

એ રાજાએ અસાધારણ શ્રમ કરી લશ્કરનું બળ વધાર્યું ને પછી ઉપરાઉપરી જીત મેળવતાં યૂક્રેન પ્રાંત અડધા ઉપર પાછો જીતી લીધો (૧૬૭૬). ૧૬૮૩ માં તેણે તુરક લોકને વીએનામાંથી હાંકી કહાડી યૂરોપનાં ખ્રિસ્તી રાજ્યોને મોહ ઉપજાવ્યો; પણ પોતાનાં રાજ્યમાં રાજના ધારા આગળ ને અમીરોનાં સામાં થવા આગળ તેનું ચાલ્યું નહીં. ૧૬૮૬ ના **લીઓપોલના** કોલકરારથી તુરક તથા તારતરની સામાં રૂશિયાની મદદ લેવી પડી; પણ તે ભારે થઈ પડી—ઘણોક પ્રદેશ આપી દેવો પડયો. ૧૬૮૮ ની રાજસભામાં ભારે ભાંજગડ ચાલી રહી તે પ્રસંગે તેણે રડીને કબૂલ કીધું હતું કે મારા દેશને ઝઝૂમી રહેલા નાશમાંથી ઊગારવાને મારામાં શક્તિ નથી. તે ૧૬૯૬ માં મરણ પામ્યો ને તેની સાથે પોલંડના મોટપણનો પણ અંત આવ્યો.

સ્વીડનના ગસ્ટાવસ આડોલ્ફસે ૧૬૧૧–૧૬૩૨) પોલંડના **સાંજીસમંડને** અને રૂશિયાના ઝારને લડાઈઓમાં હરાવ્યા હતા ને ૧૬૨૯ માં સલાહ થઈ ત્યારે **રીગા** અને લાવોનીઆનો કેટલોક ભાગ તેણે પોતાનાં રાજ્યમાં જોડયો હતો. જર્મનીમાં જ્યારે કાથલિક તથા લ્યૂથરન લોકને લડાઈ ચાલી ત્યારે તેણે લ્યૂથરન લશ્કરોની સરદારી કરી ઉપરાઉપરી જીત મેળવી હતી પણ તે ૧૬૩૨ માં લટઝનની લડાઈ જીતતાં પડયો હતો. પછી એની દીકરી ક્રિસ્તિના ગાદીએ બેઠી. રાજ્યકારભારીઓ અનુભવી ને હોંસીલા હતા તેઓએ જર્મનીમાં ૧૬ વર્ષ લગી લડાઈ ચાલૂ રાખી. ૧૬૪૪ થી રાણીએ પોતે કારભાર કરવા માડયો. તેણે ડેન્માર્ક સાથે ચાલેલી લડાઈનો ફતેહમંદીથી અંત આણ્યો અને પ્રધાનમંડળીની ઈચ્છા ઉપરાંત જર્મનીના મહારાજાને કોલકરાર કરવાની તાકીદ કરાવી. એ ઉપરથી વેસ્ટફેલીઆના કોલકરારથી (૧૬૪૮) રાણીને (તેનાં લશ્કરે જીત મેળવી હતી તેઉપરથી) કેટલાક લાખ ડાલર અને **પોમેરાનીઆ, બ્રેમેન વરડન, વિસ્માર**, એ પ્રાંતો મળ્યા; વળી જર્મનીની મહારાજસભામાં ત્રણ મત આપવાનો અધિકાર મળ્યો. **ક્રિસ્તિના** રાણીમાં સ્ત્રીના કોમળ ગુણ થોડા હતા; તે ચોપડીઓ, સિક્કાઓ, પ્રયોગ કરવાનાં સાહિત્યો એ સંધાનો સંગ્રહ કરતી અને **ગ્રોશીઅસ, ડીકાર્ટ** જેવાને તથા **હેસ્બેલોટ, બોકાર્ટ** જેવાને પોતાનાં આશ્રયમાં રાખતી. તેણે પોતાની અઠ્ઠાવીસ વર્ષની ઉમરે એકાએક પોતાનીજ ઈચ્છાથી મોટો સમારંભ કરી રાજ્યપાટ છોડી દીધું (૧૬૫૪).

ચાર્લસ ૧૦ મો એણે પોલંડના કાસીમીરને હરાવી ભગાડ્યો પણ પોલ ને રૂશિયા એ બે મળીજવાથી તેનું લશ્કર પાછું વળ્યું હતું. ડેનમાર્કના ફ્રેડરિક ત્રીજાએ સ્વીડન ઉપર હુમલો કીધો ત્યારે ચાર્લસે તેની સામાં થઈ **જટલંડનો દ્વીપકલ્પ** જીતી લીધો ને ડેનલોકને કોલકરાર કરવા પડયા (૧૬૫૮). **ચાર્લસે** ડેનમાર્કને જીતી પોતાનાં રાજ સાથે જોડી નાખવાની તૈયારી કીધી પણ તેટલામાં તે મરણ પામ્યો (૧૬૬૦). તેનો દીકરો **ચાર્લસ ૧૧મો** લૂઈ ૧૪ માની સામાં થએલાં રાજ્યોનો સાથી થયો હતો પણ લૂઈની ખટપટથી તે સંપીલાં રાજ્યોથી અળગો થયો હતો. પછી તે ડેનમાર્ક તથા હાલંડનાં રાજ્યો સાથે લડાઈમાં ગુંથાયો. એ લડાઈ ૧૬૭૯ માં પતી; ને ચાર્લસ ડેનમાર્કની રાજપુત્રી **એલાએનોરા** સાથે પરણ્યો. પછી તે રાજનાં કામમાં પડયો; અમીરોએ સામાં થવા માડયું પણ ૧૬૯૩ માં પ્રાંતોના કારભારીઓએ ઠરાવ કીધો કે રાજા ઈચ્છા પ્રમાણે વર્ત્તવાને સ્વતંત્ર છે. ૧૬૯૭ માં તેનો દીકરો **ચાર્લસ ૧૨મો** રાજા થયો.

ડેન્માર્કના ક્રિસ્તિયન ૪ થાએ લાપલાંડ ઉપર દાવો કરી સ્વીડન સાથે લડાઈઓ કીધી (૧૬૧૧–૧૬૧૩). સલાહ થયા પછી તેણે પ્રોટેસ્ટંટ રાજ્યોનાં લશ્કરની સરદારી કરવાનું માથે લેઈ કેટલીક જીત મેળવી પણ પછવાડેથી તેને લજવાઈને કોલકરાર કરવા પડયા હતા (૧૬૨૯). વળી એ લડાઈમાં સ્વીડનેડચ એઓના લશ્કરી કાફલાએ ચાર્લસના કાફલાને હરાવ્યો હતો (૧૬૪૪). **ફ્રેડરિક ત્રીજાને** સ્વીડન સાથે લડતાં કેટલોક પ્રદેશ આપી દેવો પડયો **ક્રિસ્તિયન ૫મો** ૧૬૭૦ માં ગાદીએ બેઠો ને સ્વીડન સામાં સંપ બંધાયો હતો તેમાં સામેલ થયો; એ લડાઈ ૧૬૭૯ માં પતી હતી. ૧૬૮૯ માં હોલસ્ટીનના ડયૂક સાથે ઘણા દહાડાનો ટંટો હતો તે પત્યો. એનાં રાજમાં **વેસ્ટ** ઇંડિયા કંપનીની સ્થાપના થઈ અને **વેસ્ટ** ઇંડીઝમાં અને હિંદુસ્થાનના ટ્રાંકવીબારમાં સંસ્થાન મંડાયાં. એ રાજાએ વેપાર કારખાનાંને ઉત્તેજન આપ્યું હતું ને ગરીબ લોકની હાલત સૂધારવા ઉપર લક્ષ રાખ્યું હતું. ઈ૦ સ૦ ૧૬૯૯ માં **ફ્રેડરિક ૪થો** ડેન્માર્કનો રાજા થયો.

ઓટોમન રાજ—તુર્કસ્તાન.

તુરક રાજની સત્તા જો કે બહારથકી નિ-

સ્તેજ થતી દેખાતી હતી તોપણ તે ઘણી ડરામણી હતી. જાનીઝરીઝ લશ્કરે પોતાનું ચલણ રાજ્યમાં વધાર્યું હતું ને એઓની ખટપટમાં પાંચ સુલતાન થઈ ગયા;-૧૬૩૮ માં ઈરાનીઓપાસેથી બગદાદ લીધું હતું. ૧૬-૬૭ માં મહમ્મદ ૪ થાના વજીરે કાંડિયા જીત્યું. ૧૬૭૨માં મહમ્મદે કોસ્સાકસની રાજસત્તા પોતાને હાથ લેઈ પોલંડની સામાં ટકાવી રાખી પણ તે તેને ૧૬૮૨ માં રૂશિયાને હવાલે કરી દેવી પડી. તુરકી ફોજે વીએનાને ઘેરો ઘાલ્યો હતો પણ સોબીએસ્કીએ તેઓને હઠાવ્યા. પછી આસ્ટ્રિયા, પોલંડ, રૂશિયા ને વેનીસ એ ચારે સંપ કરી તુટી પડયાં ને ૧૬૮૭ માં મોહાકસની લડાઈમાં ભારે હાર ખાધા પછી તુરકને હંગરી પ્રાંત ખાલી કરવો પડયો ને ગ્રીસનો દક્ષિણ પ્રદેશ વેનીસે પોતાના તાબામાં લીધો. મહમ્મદ પછી સુલેમાન ત્રીજો એ સુલતાન થયો. એણે લડાઈ જારી રાખી; ને બેલગ્રેડનો કિલ્લો આખરે તુરકના હવાલામાં રહ્યો. સુલતાન આકમેટ બીજાની કારકીર્દીમાં વરાડેઈનનો કિલ્લો આસ્ટ્રિયનના તાબામાં ગયો (૧૬૯૧). સુલતાન મુસ્તફા બીજાની કારકીર્દીમાં એઝોફ રૂશિયાએ જીતી લીધું ને ૧૬૯૭ માં સવોયના યૂજીને ઝેન્ટા આગળ તુરકને છેલ્લા હરાવ્યા. ૧૬૯૯ માં કારલોવીટ્ઝમાં કોલકરાર થયાથી લડાઈનો અંત આવ્યો, પણ તુરકરાજ હલકું પડયું;- ટ્રાન્સિલવેનિયા, સ્લાવોનિયા ને હંગરી એ જર્મનીના મહારાજાની સત્તામાં ગયાં; પોડોલીયા અને યુક્રેનનો ભાગ એ પોલંડનાંજ હવાલામાં રહ્યાં; કાળાસમુદ્ર ઉપરનો જીતેલો મુલખ રૂશિયા પાસે રહ્યો અને મોરિયા વેનીસને આપવામાં આવ્યું.

ઈરાનમાં શાહ આબાસ પછી સાફ્ફી થયો (૧૬૨૭—૧૬૪૧) તેણે માજી રાજાએ તુરકનો જેટલો મુલખ જીતીલીધો હતો તે સઘળો ખોયો. પછી બે શાહ થયા તેના વખતમાં હુંનર વેપારની આબાદાની હતી; પણ દરબાર અતીસે મોજીલી હતી ને કામ વિના લશ્કરની હોંસ ટહાડી પડી ગઈહતી. ૧૬૯૪ માં હુસેન મિરઝાં છેક નિર્બળ ને ધર્માગ્રહી ગાદીએ બેઠો, તેણે વીસ વર્ષ નિરાંતે રાજ કીધું; પછી આફગાન લોકે તેના રાજ ઉપર હુમલો કીધો હતો ને પોતાનાં સરદાર મહમ્મદના માથાપર મિરઝાં પાસેજ ઈરાનનું તાજ મૂકાવ્યું હતું (૧૭૨૨).

હિંદુસ્થાન.

જહાંગીર (પૃથ્વી જિતનારો) એ નામ રાખી અકબરનો વડો દીકરો સીલીમ બાદશાહ થયો. શાહજાદા ખુશરૂએ બંડ ઊઠાવ્યું પણ તેનું ફાવ્યું નહીં ને બાદશાહે માફી આપી. બીજી વાર તેણે પંજાબ જઈ ૧૦ હજાર માણસ એકઠાં કરી લાહોર લીધું ને તે કિલ્લો તાબે કરતો હતો તેટલામાં બાદશાહી ફોજે તેને હરાવ્યો; પછી ખુશરૂને કેદ કરવામાં આવ્યો હતો ને તેના સાથીઓને સૂળીએ ચડાવવામાં આવ્યા હતા. દશ વર્ષ પછી ખુશરૂ બંધીખાનાંમાંજ માર્યો ગયો હતો.

ઉદેપુર ઉપર એકવાર મહોબતખાને ને બીજીવાર અબદુલ્લાખાને ચડાઈ કરી હતી પણ જ્યારે શાહજાદો ખુરમ ૨૦ હજાર લશ્કર સાથે ઉદેપુર જઈ પહોંચ્યો ત્યારે ત્યાંનો રાણો શરણ થયો. જહાંગીરે તેનું રાજ તેને પાછું આપ્યું ને તેના દીકરાને પોતાનો એક સરદાર કીધો (૧૬૧૪). કાબૂલમાં ઉસબેગ લોકે બંડ કીધું હતું (૧૬૧૧) પણ તેઓનો મુખી મરીજવાથી ત્યાં પાછો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો. ખુરમે દક્ષિણમાં જઈ વિજાપુરના બાદશાહને મલીકંબરના

સંપમાંથી છૂટો પાડયો એટલે એણે તાબે થઈ અહંમદનગર તથા તેનો પ્રાંત બાદશાહના હવાલામાં કરી દીધો (૧૬૧૭). પછી ખુરમ માન્ડુ જઈ બાદશાહને મળ્યો. વરસેક દહાડો ગુજરાતમાં સાથે રહ્યા પછી ખુરમને ગુજરાતનું કામ સોંપી બાદશાહ પંજાબ ગયો ને ત્યાંનો બખેડો બેસાડી કાશ્મીર ગયો (૧૬૧૮). વળી મલીકંબરે મોગલ સરદારોને અહંમદનગરમાંથી કહાડી મૂકયા ને વળી ખુરમે લડાઈ કરી મલીકંબરને હરાવ્યો (૧૬૨૧).

ઈરાની લોકે બાદશાહી તાબાનું કંધાર લીધું હતું તે પાછું જીતી લેવાને ખુરમને *(શાહજહાંને) હુકમ થએલો પણ તેણે આનાકાની કીધી તે ઉપરથી બાદશાહે શહેરીઆરને કંધાર મોકલી શાહજહાંની જાગીરો જપત કરી તેટલો મુલખ તેને દક્ષિણમાં આપવાનું ઠેરવ્યું. શાહજહાં લશ્કર સાથે આગરા ભણી ધસ્યો; પણ બાદશાહી ફોજે તેને નસાડયો. શાહજાદો પરવીજ, મહોબતખાન તથા ખાનખાનાન એઓએ બહ્રાનપુર જઈ તેને સપડાવ્યો. શાહજહાં તૈલંગણને રસ્તે બંગાળે ગયો ને તેણી તરફના પ્રાંત તેણે પોતાના તાબામાં લીધા. બાદશાહ તથા તેના સરદારો ત્યાં પણ જઈ પહોંચ્યા ને પછી શાહજહાં નિરુપાય થઈ પાછો દક્ષિણમાં જઈ મલીકંબર સાથે રહ્યો. અહીં પણ બાદશાહી ફોજે હુમલો કીધો ને શાહજહાં પોતાની ફોજને સામી ફોજમાં મળીજતી જોઈ તાબે થયો. પછી તેણે બાદશાહના હુકમથી રોટાસ તથા આશીરગઢ એ કિલ્લા તાબે કીધા ને પોતાના દીકરા દારા તથા ઔરંગજેબ એ બેને બાદશાહપાસે ઓળમાં મોકલ્યા (૧૬૨૫).

થોડા દહાડા પછી નૂરજહાંએ મહોબતખાન ઉપર બાદશાહની ઈતરાજી કરાવી. મહોબતખાન બાદશાહનો ભરોસાદાર દોસ્ત તથા વફાદાર સરદાર હતો ને તેણેજ શાહજહાંના ઉપર ઉપરાઉપરી ફતેહ કરી બાદશાહને જરાપણ આંચ આવવા દીધી નહોતી. બાદશાહે તેને બોલાવ્યો પણ તે દરબારનું કારસ્તાન સમજી પોતાના રણથંભોરના કિ-

*એના ઉપર પ્યાર તો હતોજ પણ લડાઇમાં તેની ફતેહમંદી જોઇ બાદશાહે વધારે પ્યાર કરી **શાહજહાં** એવો ખિતાબ આપ્યો હતો. શાહજહાંએ બેગમ નૂરજહાંના ભાઇ અસફખાનની બેટી સાથે શ્યાદી કીધી હતી તેથી બેગમનો પ્યાર પણ હતો. બાદશાહ શાહજહાંને ગાદી આપવાનો ઠરાવ કરેછે એવું જ્યારે જાણ્યું ત્યારે બેગમે બાદશાહને ભંભેરી શાહજહાંને રાજ્યની સરહદ ઉપર મોકલવાનું કીધું—તેની મતલબ પોતાના આગલા ધણીથી થએલી છોકરીના વર શાહેરીયારને ગાદી આપવાની હતી; એ મતલબ જાણી શાહજહાંએ બાદશાહનો હુકમ માન્યો નહોતો. નૂરજહાં એ તાતાર દેશના એક ખાનદાન પણ ગરીબ માબાપની બેટી હતી ને તેઓની સાથે દિલ્હી આવી હતી. તે ઘણી ખૂબસુરત તથા કાબેલ હતી (શાહેરી કરતી) ને તેના ઊપર સીલીમ આશક પડયો હતો પણ તેની સગાઈ કોઈ શેરઆફગાન નામના એક તુરક સાથે થએલી તેથી સીલીમ શ્યાદી કરી શકયો નહોતો. ગાદીએ બેઠા પછી તેણે (બાદશાહે) શેરઆફગાનને વાઘ હાથી સાથે લડાવ્યો હતો તેની પાછળ ૪૦ મારાઓ રાખ્યા હતા ને એક કુતુબે તેને મારવાનું માથે લીધું તે ઉપરથી તેને બંગાળાનો સુબેદાર કીધો હતો, પણ એટલું બધું છતાં શેર આફગાને પોતાનો જાન બચાવ્યો હતો. જ્યારે લશ્કરની તુકડી તેને પકડવા ગઇ ત્યારે પણ તેણે થોડીવાર પોતાની બહાદુરી બતાવી હતી પણ પછી તે લાચાર થઈ જખમે વિંધાઈ પડયો હતો. પછી ચાર વર્ષ ગુજર્યાં બાદ બાદશાહે નૂરજહાં સાથે શ્યાદી કીધી હતી ને તેના ભાઇને વડો વજીર બનાવ્યો હતો.

લ્લામાં જઈ રહ્યો. ઉપરાઉપરી તેડાં આવ્યાં ત્યારે તે ૫ હજાર રજપૂત સાથે નીકળ્યો-બાદશાહી ફોજ કાબૂલ જતી હતી તેણે જહલમ ઉપરનો પૂલ પસાર કીધો હતો ને બાદશાહ થોડાક દરબારીઓ સાથે પછવાડે રહ્યો હતો. એ લાગ જોઈ મહોબતખાને થોડુંક લશ્કર પૂલ ઉપર રાખી બાકીનું બાદશાહના તંબુ તરફ દોર્યું. ઉમરાવો સામાં થયા પણ મોટું લશ્કર જોઈ હઠ્યા ને મહોબતે નહાવાના તંબુમાં જહાંગીરને જોયો. બાદશાહે પૂછ્યું કે મહોબતખાન, આ શી ધાંધલ ને તારો શો ઈરાદો છે ? મહોબતે જવાબ વાળ્યો કે મારા દુશ્મનો મારા જાનપર આવ્યા છે માટે હું મારા બાદશાહને શરણ આવ્યો છઉં. બાદશાહે પૂછ્યું કે આ હથિયારબંધ માણસો શામાટે ? મહોબતે જવાબ દીધો કે એ લોક મારા જાનની સલામતીને માટે આપની પાસે ખાતરી માંગેછે ને ખાતરી મળ્યાવિના તેઓ પાછા જનારા નથી. બાદશાહે કહ્યું કે તારો જાન લેવા સંબંધી મેં કંઈ પણ ઈરાદો કીધો નથી ને મહોબતને થંડો પાડવા માડયો ; મહોબતે જોયું કે બાદશાહને શિકાર કરવા જવાનો આ વખત છે ને ઘોડો ખોટી થાયછે એમ જોઈ વધારે બોલ્યો નહીં; અને બાદશાહ લાઈલાજ થઈ ઘોડે બેઠો ને મહોબતના બહાદુર રજપુતોના પહોરામાં શિકારને ગયો.

નૂરજહાં ને તેનો ભાઈ અસફખાન વજીર જે મોટી ફોજ સાથે હતાં તેઓ બાદશાહ કેદી થયાની ખબર સાંભળી મોટા ગભરાટમાં પડયાં ને પછી એવું ઠર્યું કે ગમે તેમ કરીને બાદશાહને છોડવવો. બહાદુર રજપુતોની સામાં ધસવાને નદી ઓળંગવાની હતી પણ નૂરજહાંએ પોતાની ફોજને ઊસકેરવાને નદીમાં હાથી હંકાવ્યો ને ઘાડી લડાઈમાં મચી તીરના ચાર ભાથા ખાલી કીધા ; ત્રણ માવત વિંધાઈ પડયા ને એક દીકરી સાથે હતી તેને હાથમાં જખમ લાગ્યું. રજપુતોએ ઠામઠામ ઊતરી આવતા દુશ્મનોના ઉપર હલ્લા કીધા પણ ઉમરાવો મોટાં લશ્કર સાથે નદી ઊતરી આવી રજપુતોની પાછલી હારને વીખેરી તંબુ આગળ જઈ પહોંચ્યા –તંબુ તીરોથી વિંધાઈ ગયો હતો ને બાદશાહ ઢાલોની ઘોલકીમાં ભરાઈ રહ્યાથી બચ્યો હતો; પણ મહોબતખાને આખરે લડાઈનો રંગ ફેરવીનાખી પૂરી જીત મેળવી; નૂરજહાં લાહોર નાસી ગઈ. એને મહોબતખાને જહાંગીર પાસે કાગળો લખાવી તેડાવી ;–નૂરજહાંને મોતની સજા કરવાને મહોબતખાને બાદશાહી હુકમ લખાવી લીધો હતો. તદબીરબાજ બેગમે આવી બાદશાહની એક મુલાખાત લેવાની અરજ કરી ને મહોબતખાને તે પોતાની હજુર થવાની કબૂલાતે રજા આપી. નૂરજહાં તંબુમાં ગઈ ને ટકટક જોતી ઊભી રહી–તેની ખૂબસુરતી ગમીની અંદર વધારે ચળકતી હતી. જહાંગીર રડી પડયો ને તેણે પોતાની દીલોજાન બેગમની જીંદગીની સલામતીને સારૂ આજીજી કીધી ; મહોબત પીગળ્યો ને એણે બાદશાહને મરજીમુજબ કરવાની રજા આપી.

મહોબત બાદશાહને તેના બાદશાહી દબદબા સાથે કાબૂલ લેઈ ગયો ને તેને સઘળો બાદશાહી કારભાર કરવા દીધો. એ દરમીઆનમાં બાદશાહે નુકસાનનો બદલો ને બીજી મહેરબાનીઓ આપવાનું જણાવ્યું પણ મહોબતે આભાર માની પોતાના ઓધાનું રાજીનામું આપ્યું; બાદશાહને કુલ અખત્યારી આપી દીધી ને પોતે સાધારણ સંસારી થઈ રહ્યો.

નૂરજહાંનાં દિલમાંથી વેર ખસ્યું નહોતું—તેણે બાદશાહ પાસે મહોબતનો જાન લેવાનો હુકમ માગ્યો. બાદશાહે બહુ સમજાવી; ને ન માન્યું ત્યારે લાચાર થઈ હુકમ આપ્યો; પણ તરતજ વળી મહોબતખાનને પણ છૂપી રીતે સંદેશો મોકલી જણાવ્યું. મહોબતખાન વેશ બદલી અહીં તહીં નાસતો થયો—બલવાખોરનું ડોકું લાવનારને માટે ઈનામ ઠેરવવામાં આવ્યું હતું.

અસફખાને બેનનું કામ પસંદ ન કીધું પણ તેની સામાં થઈ શકાય તેમ પણ નહોતું. એક રાતે અસફખાનને વરદી ગઈ કે કોઈ અદનો મુલાખાત ચાહેછે; પછી મહોબતખાન ને અસફખાન મળ્યા; એઓએ ખિલબત કરી નક્કી કીધું કે શાહજહાંને ગાદીએ બેસાડયા વિના બાદશાહી ચાલવાની નથી. તરત શાહજહાંને પેગામ ગયો, પણ કેટલીક હકીકતને લીધે કામ મુલતબી રહ્યું. દમનો રોગ હતો તે ઊભળ્યો ને જહાંગીર કાશ્મીરમાં મરણ પામ્યો (નવંબર, ૧૬૨૭). ખુશરૂ કેદમાં મૂઓ હતો ને પછી પરવીજ પણ મરી ગયો હતો એટલે શાહજહાં ને શહેરીઆર એ બેમાં જહાંગીરે શહેરીઆરને ગાદી વારસ ઠેરવ્યો હતો પણ મહોબતખાન ને અસફખાન એઓએ શાહજહાં દક્ષિણથી આવેછે તેટલામાં શહેરીઆરને હરાવી બંધીખાને નાખી આંધળો કરી રાખ્યો ને નૂરજહાંને પણ બંધીખાને ઘાલી.

શાહજહાં આગરે આવી ગાદીએ બેઠો—અસફખાને ખુશરૂના દીકરા દાવરને શાહજહાંના આવતાંલગી નામનો બાદશાહ કરી માન્યો હતો તે ઈરાન નાસીગયો; ને શાહજહાંએ પોતાના ભાઈ ભતરીજા વગેરે કુટુંબનાં માણસોને દેહાંત કીધાં. પણ હજી તેને દક્ષિણની ફોજનો સરદાર પઠાણ બાદશાહના વંશનો ખાનજહાં લોદી કરીને હતો તેની તરફનું મોટું ભય હતું. લોદીએ શહેરીઆર તરફનાં થઈને શાહજહાંને આગરે પહોંચતાં ઘણીક રીતે પજવ્યો હતો. શાહજહાંએ તેની ઉપર ફોજ મોકલી ને લોદી હથિયાર મૂકી તાબે થયો. પછી તેને માળવાના સુબાનું કામ આપી આગરે બોલાવ્યો. કેટલાક ઉમરાવોએ તેને કડવા સખૂન કહ્યા તે ઉપરથી તેના દીકરાએ તરવાર કહાડી ને મોટો બખેડો થયો. લોદી પોતાના બે દીકરાને લેઈ ઘોડાપર સ્વાર થઈ પોતાના સાથીઓને પાછળ આવવાનું કહી નાઠો; ઉમરાવો પાછળ પડયા; ચંબળ નદીને પૂર આવ્યું હતું તે છતાં ઝંપલાવી લોદી સામે પાર ઊતર્યો ને દક્ષિણમાં જઈ વિજાપૂર તથા ગોવલકોંડાના રાજાઓને મદદમાં લેઈ મોટી ફોજનો સરદાર બની બાદશાહી ફોજની વાટ જોતો ઊભો. શાહજહાંએ ઈરાદતખાન તથા બીજા સરદારોને જૂદી જૂદી ફોજ સાથે મોકલ્યા ને અસફખાનને મોટી ફોજની સરદારી આપી. ગોવલકોંડાનો રાજા અસફખાનને મળી ગયો તે જાણી લોદી નાઠો ને શાહજહાંને સઘળાં નાકાં બંધ કીધાં છતાં તે માળવે જઈ પહોંચ્યો. બાદશાહે અબદલ્લા સરદારને ૧૦ હજાર ફોજ સાથે મોકલ્યો. લોદીના બે દીકરા મરણ પામ્યા ને માત્ર ૩૦૦ માંના ૩૦ સાથી તેના રહ્યા હતા. લોદીએ લાચાર થઈ તેમને બોલાવી જેમ ફાવે તેમ રસ્તો લેવાનું કહ્યું; એઓએ ન માન્યું ને લોદીએ દુશ્મનોની અંદર ઘોડો મારી મૂક્યો. એક ગોળી તેની છાતીમાં વાગી ને તે પડયો, ને તેના સાથી પડયા; ત્રણ વર્ષ ચાલેલા બખેડાનું શેવટ આવ્યું ને શહાજહાં હરખાયો (૧૬૩૦).

અહંમદનગરમાં મલીકંબરના દીકરા ફતેહખાને મૂર્તિજા નિજામશાહને મારી નાખી એક બાળકને ગાદી ઉપર બેસાડયો હતો. મહોબતખાને ફતેહખાનને દોલતાબાદમાં ઘેરી લેઈ સપડાવ્યો ને બાળક રાજાને ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં લેઈ જઈ રાખ્યો (૧૬૩૩). શાહજીભોંસલાએ વિજાપુરના રાજાની મદદે અહંમદનગરમાં નવો બાદશાહ બેસાડી પોતે કારભાર કરવો એવો નિશ્ચય કરી દોલતાબાદ તથા બીજા કેટલાક પ્રાંત મોગલ પાસેથી જીતી લીધા. શાહજહાંએ વિજાપુરવાળાને કહેવડાવ્યું કે અહંમદનગરના જે કિલ્લાઓ તમે લીધા છે તે સરંજામ સહિત અમને હવાલે કરો, **મુલખ મેદાન** નામની તોપ પરિંડથી વિજાપુર લેઈ ગયા છો તે મોકલીદો ને શાહજીને મસલહતમાંથી દૂર કરો; અમે કોંકણપટ્ટીને લગતો નિજામશાહી મુલખ તથા સોલાપુરનો કિલ્લો તમને આપીશું. વિજાપુરવાળાએ માન્યું નહીં. શાહજહાંએ બે ફોજ શાહજી સામાં ને બે વિજાપુર સામાં મોકલી. ચાંદવડ તથા નાશક ને બીજા કિલ્લાઓ જે શાહજીના હતા તે મોગલ સરદારોએ લીધા; ને વિજાપુરને ઘેરો ઘાલ્યો ત્યારે ત્યાંના રાજાએ દર સાલ વીસ લાખ રૂપિઆ ખંડણી આપવાનું કબૂલ કરી તેના બદલામાં નિજામશાહી રાજ્યને પેટે કેટલાક પ્રાંત મોગલ સરકાર આપે એવો ઠરાવ કરાવી લીધો (૧૬૩૬). પછી શાહજહાંની સમ્મતિથી શાહજી વિજાપુર સરકારમાં રહ્યો ને અહંમદનગરના રાજ્યની સમાપ્તિ થઈ (૧૬૩૭). એની પહેલાં ગોવલકોંડાના રાજાએ પણ દિલ્હી સરકારને ખંડણી આપવાનું કબૂલ કીધું હતું.

કંધાર દિલ્હીની બાદશાહીની સત્તામાંથી ટળી ઈરાનના તાબામાં ગયું હતું. ત્યાંના સુબેદાર અલીમર્દાનખાને પોતાની સરકારથી કંટાળીને તે પ્રાંત શાહજહાંને હવાલે કરી દીધો. બલખ પ્રાંતમાં નજરમહંમદનો દીકરો અબદુલ અજીજ એણે બંડ કરેલું તેનો બંદોબસ્ત કરવાને અલીમર્દાનખાનને (૧૬૪૪) મોકલેલો પણ તે પાછો આવ્યો. વળી (૧૬૪૫માં) ૧૪ હજાર રજપુત સાથે જગતસિંહ, શાહજાદો મુરાદ તથા અલીમર્દાનખાન

* દિલ્હી સરકાર નો એક સરદાર **જફરખાન** એણે દક્ષિણમાં **બ્રાહ્મણીરાજ** સ્થાપ્યું હતું (૧૩૫૦). તે રાજ ઇ૦ સ૦ ૧૫૦૦ માં પાંચ રાજમાં વહેંચાયું ને એમાંનાં ત્રણ જોરાવર થયાં-**ગોવલકોંડા**નું અથવા **કુતુબશાહી, વિજાપુર**નું અથવા **આદિલશાહી** ને **અહંમદનગર**નું અથવા **નિજામશાહી**. નિજામશાહી સરકારે **શિંદકર**ના મરેઠા જાદવરાવને દશ હજાર ઘોડાના ખરચને માટે કેટલીક જાગીરો કરી આપી હતી-(શિંદકર ઔરંગાબાદની પૂર્વે ૬૦ મૈલ ઉપર). જાદવરાવે પોતાની દીકરી માલોજી ભોંસલેના દીકરા શાહજી સાથે પરણાવી હતી. માલોજીને પણ નિજામશાહી સરકારે પૂના તથા સૂપાની જાગીર આપી હતી ને શિવનેરી તથા ચારણના કિલ્લા આસપાસના મુલખ સાથે તેની સંભાળમાં રાખ્યા હતા. અહંમદનગરનું રાજ શાહજહાં તાબે કરતો હતો તેવામાં શાહજી તેની તરફનો થયો હતો ને શાહજહાંએ તેને જાગીરી તથા બીજો મુલખ તેના હવાલામાં રહેવા દીધો હતો. પછવાડેથી તેનો કેટલોક મુલખ બાદશાહે પોતાનાં રાજમાં ગણવા માડયો ત્યારે શાહજી વિજાપુર સરકારની નોકરીમાં રહ્યો હતો. કોલકરાર થયા પછી પૂના તથા સૂપા શાહજીને પાછાં મળ્યાં હતાં ને વિજાપુરવાળાએ પોતાની તરફથી કરણાટકમાં કેટલાક મુલખ બીજો તેને આપ્યો હતો. એ મરેઠા સરદાર શાહજી ભોંસલેનો દીકરો **શિવાજી** જુન્નર ગામની પાસે શિવનેરીના કિલ્લામાં જન્મ્યો હતો (મે, ૧૬૨૭).

એ બીજી વાર ગયા ને બાદશાહે તે પ્રાંત પોતાનો છે એવું જાહેરનામું કીધું (૧૬૪૬). અબદુલ અજીજે મુલખ લૂટવા માડયો તેને પકડવાને શાહજાદો ઔરંગઝેબ ગયો પણ બલખમાં તે ગોંધાઈ રહ્યો. મહંમદ તાબે થઈ દરબારમાં આવી રહ્યો હતો તેને બાદશાહે ફરીથી બલખનો સુબેદાર થાપ્યો ને ઔરંગઝેબ બુણગું તથા ઘોડો ખોઈ ઈજા પામી પાછો આવ્યો (૧૬૪૭). ઈરાનીઓએ બલખ ઉપર ચઢાઈ કરી તે શહેર લીધું. બાદશાહનો વજીર સાઅદુલ્લા તથા ઔરંગઝેબ બંને સાથે એકવાર ૧૬૪૯ માં ને બીજીવાર ૧૬૫૨ માં ગયા ને પાછા આવ્યા. શાહજાદો દારા ગયો તે પણ ફોજ ગુમાવી કાબૂલ આવી રહ્યો (૧૬૫૩).

શાહજહાંએ વડા શાહજાદા દારાને પોતાની પાસે રાખી બંગાળાનો સૂબો શાહજાદા **સૂજાને** ગુજરાતનો, શાહજાદા **મુરાદને** ને દક્ષિણનો, શાહજાદા **ઔરંગઝેબને** સોંપ્યો હતો. ઔરંગઝેબે વજીરને મેળવી લેઈ બેટાના લગન સારૂ બંગાળે જવાનું છે એવું બહાનું કહાડી હેદરાબાદના બાદશાહને સપડાવ્યો ને એણે પોતાની દીકરી ઔરંગઝેબના દીકરાને આપવાનું ને દિલ્હી સરકારને દરસાલ એક કરોડ રૂપીઆ ખંડણી આપવાનું કબૂલ કીધું. પછી ઔરંગઝેબે વિજાપુર ઉપર હલ્લો કરી તે રાજ્યને ખંડણી આપતું કીધું.

શાહજહાં એકાએક માંદો પડયો ને તેણે પોતાનો સઘળો રાજકારભાર દારાને સોંપ્યો (૧૬૫૦). એણે પોતાના ભાઈઓ સાથે કોઈ સંબંધ ન રાખે તેવો હુકમ ફેરવ્યો ને જે ઉમરાવો તેઓની તરફના હતા તેઓને કહાડી મૂકયા. શાહજહાં ઘણા દહાડા બેભાન પડી રહ્યો હતો ને સારો થાય તેવી આશા નહોતી. એ સ્થિતિમાં અદેખો તથા મોટાઈખોર **દારા**, ધીમો તથા ખટપટી **ઔરંગઝેબ** ને લોભી તથા ભોળો **મુરાદ** એઓએ રાજ્યમાં ઉત્પાત કરી નાખ્યો. ઔરંગઝેબે **મુરાદને** બાદશાહ કરી થાપવાની લાલચ બતાવી હતી; સૂજા તો બંગાળેથી કાશી લગી આવી પહોંચ્યો હતો. એટલામાં શાહજહાં સારો થયો ને તે ખબર સૂજાને પહોંચી છતાં તેણે આગળ વધવા માડયું પણ દારાના દીકરાએ તેને હરાવ્યો ને તે મોંગીરના કિલ્લામાં ભરાઈ રહ્યો. ઔરંગઝેબ ને મુરાદ એઓએ માળવામાં ક્ષીપ્રાને તીરે બાદશાહના સરદાર જસવતસિંહને હરાવ્યો. એ બખેડાનું ભયંકર રૂપ જોઈ શાહજહાંએ તે બેસાડવાને દારાની તરફેન ખેંચી ને તેની તરફથી લડાઈમાં સામેલ થવાનો જોસ્સો કીધો પણ તે સામેલ થયો નહીં. શાહજહાંએ દારાના દીકરા સુલેમાનને ફરમાવ્યું કે તારે સૂજાનું મન મનાવી બીજા કાકાઓની સામાં જવું. પછી દારા ને સુલેમાન એ બે જણ મોટી બાદશાહી ફોજ સાથે આગરેથી થોડેક દૂર ચંબલને તીરે જબરી છાવણી કરી રહ્યા. સામાવાળા ભાઈઓ ડુંગરી વાટે પોતાની ફોજ સામી લેઈ ગયા. મોટી લડાઈ થઈ— દારાએ મુરાદની ફોજ ભાંજી તેને જખમી કીધો પણ ઔરંગઝેબે પોતાની સામેની ફોજને નસાડી મુરાદની મદદે આવી પૂરી ફતેહ મેળવી (૧૬૫૭). ઔરંગઝેબે સુલેમાનની ફોજમાં ફૂટ ઘલાવી ને બાદશાહને સંદેશો કહેવડાવ્યો કે આટલેલગી વાત આવી તેને માટે હું પસ્તાઉં છઉં ને ખાતરી કરી માનજો કે હજી હું તાબેદાર દીકરો ને વફાદાર રૈયત છઉં. શાહજહાંએ તેનું ખરૂં માન્યું નહીં પણ બને તો સમાધાની આણવી એવા વિચારથી પોતાની લાડકી દીકરી **જહાંનરાને**

ભાઈઓ પાસે મોકલી. મુરાદ તેને દારાનીજ તરફની જાણતો હતો તેથી તેણે તેની સાથે દિલથી વાત કરી નહીં પણ ઔરંગજેબે પસ્તાવો સંભળાવ્યો ને બગડેલી વાત સૂધારવાની કાળજી દેખડાવી. જહાંનરા ભોળવાઈ, ને તેણે દરબારની વાત મસલહત ઔરંગજેબને કહી દીધી. જ્યારે જહાંનરાએ જઈ બાપને કહ્યું ત્યારે એણે સાચું તો ન માન્યું પણ મળવા આવવાની રજા આપી. ઔરંગજેબે કહેવડાવ્યું કે ગુનેહગાર હોયછે તેને બીક બહુ હોયછે માટે મારો દીકરો થોડાંક હથિયારબંધ માણસો સાથે મહેલમાં આવે તો મને મારી જીંદગીની ખાતરી થાય. શાહજહાંએ તેમ કરવાની પણ રજા આપી. ઔરંજેબનો દીકરો થોડાંક માણસો સાથે મહેલમાં ઠેરવેલી જગાએ જઈ ઊભો પણ ત્યાં તેણે બાદશાહની રખેવાળીમાં ઘણાં માણસ દીઠાં. તેણે બાદશાહને જઈ કહ્યું કે આ માણસો નહીં ખસે ત્યાંસૂધી હું મારા બાપને અહીં બોલાવનાર નથી. બાદશાહે પોતાનાં માણસોને ખસીજવાનો હુકમ કીધો; તેટલે તેને ખબર થઈ કે ઔરંગજેબ અકબરની કબર આગળ બંદગી કરવા જાયછે. બાદશાહે ઔરંગજેબના દીકરાને પૂછ્યું કે અહીં ન આવતાં તેને ત્યાં જવાનું કારણ શું? તે છોકરાએ જવાબ વાળ્યો કે તેનો વિચાર બાદશાહને મળવાનો નહોતો. બાદશાહે પૂછ્યું કે ત્યારે તું અહીં કેમ આવ્યો છે? તેણે જવાબ દીધો કે કિલ્લો તાબામાં લેવાને. બાદશાહે પોતાને શાપ દેવા માંડયા; પછી તે છોકરાને કાલાવાલા કરી સમજાવ્યો કે મારી દુર્દશા ન કરો હું મારી બાદશાહી ખુશીથી સ્વાધીન કરૂં છઉં. તે છોકરો કંઈક અંદેશામાં પડયો પણ પછી બાદશાહનું કરગરવું ન લેખવતાં તેની પાસેથી ખસી ગયો (૧૬૫૮).

મુરાદે જખમ રૂઝાયા પછી પાછી લશ્કરી સરદારી લીધી. ઔરંગજેબે તેને સમજાવ્યું કે આ બધું તારે માટે કીધું છે—બાદશાહી ભોગવ ને મને રજા આપ કે હું મક્કે જઈ આવી દર્વેશની જીંદગી ગૂજારૂં. બીજી પાસથી તેણે બક્ષીસો આપી ફોજનાં માણસોને વશ કરી લીધાં. મુરાદે તે ખટપટ જોઈ તેને મારી નાખવાની મતલબથી પોતાને ત્યાં ખાનાંપર તેડયો. ઔરંગજેબ ગયો પણ ચેતીને તબીએત બગડવાનું બહાનું કરી પાછો જતો રહ્યો. પછી ઔરંગજેબે મુરાદને તેડયો—એ નાચરંગ ને કેફમાં લટ્ટુ થઈ જઈ પોતાના તંબુમાં જઈ ઉંઘ્યો. ઔરંગજેબે તેને બંધાવ્યો; મુરાદ છૂટવાનાં ફાંફાં મારેછે ને તરવાર ખોળેછે તેવામાં ચક ઊઘાડી ઔરંગજેબે કહ્યું કે કાંતો તાબે થાય કે કાંતો મરે, સામો થાય તો મારી નાખો; મુરાદ ઘણું બબડી તાબે થયો; ને પછી તેને કેદ કરી આગરે લેઈ ગયા હતા. ઔરંગજેબે તરત બાદશાહ ન કહેવડાવતાં થોડા દહાડા ગાળ્યા. મુરાદનાં ડોકાંને બેહુરમત કરવામાં આવ્યું; ને ઔરંગજેબે ગાદીનશીન થવાનાં કારણો જણાવવાને પોતાના દીકરાને બાદશાહ પાસે મોકલ્યો. એણે ગુસ્સે થઈ જવાબ કહાવ્યો કે દીકરાઓએ પોતાના બાપને ગાદી ઉપરથી ઊઠાડયો છે પણ દુર્દશામાં આવેલા બાપને ચીડવી રીબાવવાનું કામ ઔરંગજેબનેજ માટે બાકી રહ્યું હતું; તેનાં બહાનાં સાંભળવાં એ તેની આલચલણને વાજબી માન્યા જેવું થાય. ઔરંગજેબે જવાબ ન વાળ્યો. પછી શાહજહાં સાત વર્ષ સખત કેદમાં પણ અદબઈજત સાથે રહી મરણ પામ્યો.

શાહજહાંએ ૩૦ વર્ષ બાદશાહી કરી ૬૭ વર્ષની ઉમરે દેહ છોડી; તેમાં વીસ વર્ષ તો તેણે રાજકાજ યશસ્વી રીતે કીધાં. ડાહ્યા ને વિચારવંત પ્રધાન અસફખાન, મહોબતખાન ને સાઅદુલ્લાખાન મરણ પામ્યા પછી તેણે વિશેષ કાળજી રાખી હતી. તેણે મુલખોની અજમાસ વીસ વર્ષ થયાં ચાલતી હતી તે પૂરી કરાવી તોડરમલની ધોરણ સઘળે ઠેકાણે રાખી હતી; તે વાજબી ઈનસાફ કરતો પણ કોઈ કોઈ વાર સજા કરવે કરડો થતો. મુસલમાન હિંદુ પ્રજાને યથેચ્છ ધર્મ પાળવાની જે છૂટ હતી તે તેણે કાયમ રાખી હતી—તેણે સારા કામદાર રાખી રાજનો બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો ને તે પ્રજાનો વહાલો બાદશાહ હતો. તેની કારકીર્દીમાં જમનાની નહેર, જુમ્મામસજીદ, તાજમહેલ (શાહજહાંની બેગમ નૂરજહાંની કબર; પોણો કરોડ રૂપીઆ ખરચ થયો હતો), હવેલીઓ, બાગ બગીચા, વગેરે બન્યાં હતાં. તેણે પોતાને માટે હીરા માણેકથી જડેલું મયૂરાસન (તખ્તે તાઉસ) કરાવ્યું હતું. (એની કિંમત યૂરોપના એક ઝવેરીએ સાડા છ કરોડની કરી હતી). લવાજમ, બક્ષિસો, બે લાખ સ્વાર જથુનોકરીમાં તેનો પગાર, લડાઈઓનો ખરચ એ સઘળું જતાં તેનાં રાજને અંતે ચોવીસ કરોડ રૂપીઆ ને બીજું સોનું રૂપું જવાહેર એ તેના ખજાનામાં હતું; રાજ વસૂલ ૩૨ કરોડની હતી.

ઔરંગજેબ ૧૬૫૮ માં ૪૧ વર્ષની વયે ગાદીએ બેઠો ને તેણે પોતાના નામનો શિક્કો પડાવ્યો. દારાએ લાહોરથી મુલતાનને રસ્તે ગુજરાત જઈ પોતાને બાદશાહ કહેવડાવ્યું. ઔરંગજેબે તેને જેપુરપાંસે હરાવ્યો; તે નાસી સીંધમાં ગયો પણ ત્યાંના રાજાએ તેને કેદ કરી મોકલાવ્યો; ઔરંગજેબે તેને મારીનખાવી તેનું મુડદું શહેરમાંથી ઘસડાવી કહડાવ્યું. સૂજાને પ્રયાગ પાસે હરાવ્યો ને ૧૧૪ તોપ તથા ઘણાએક હાથી એ લૂટમાં લીધા; સૂજા આરાકાન તરફ નાસી ગયો પણ ત્યાં તે તથા તેનાં કુટુંબનાં માણસો માર્યાં ગયાં. પછી ઔરંગજેબે આસામ ઉપર ફોજ મોકલી પણ ત્યાંના રાજાએ માત્ર ખંડણી આપવી કબૂલ કીધી.

દક્ષિણમાં શાહજી ભોંસલેનો દીકરો શિવાજી બાદશાહી મુલખમાં લૂટફાટ કરતો તે ઉપરથી શાહિસ્તખાન જે ઔરંગાબાદમાં રહેતો તે તથા રાજા જસવતસિંહ (મારવાડનો) એ બે જણે પૂના લીધું. શિવાજીએ તેમનાં લશ્કર ઉપર છાપો માર્યો. પછી શાહજાદો મોઅજ્જીમ દક્ષિણમાં ગયો; પણ શિવાજીએ તેને ન લેખવતાં કેટલાંક શહેર લૂટ્યાં ને કેટલોક મુલખ ઉજડ વાળ્યો. બાદશાહે દીલીરખાન તથા જેસિંહને (જેપુરનો) મોકલ્યા. એઓએ લડાઈ કરી પણ પછી મીલાપી કરાર થયા. શિવાજીએ જેસિંહ સાથે જઈને વિજાપુરના રાજા સાથે લડાઈ કીધી. પછી શિવાજી બાદશાહની મરજી ઉપરથી દિલ્હી ગયો પણ ત્યાં તેને કેદ રાખ્યા જેવું કરવામાં આવ્યું એટલે તે ત્યાંથી નાસીને પાછો દક્ષિણમાં આવ્યો (૧૬૬૬). જેસિંહ વિજાપુર લેવાને મથ્યો પણ ફાવ્યો નહીં ને થોડે દહાડે મરણ પામ્યો. (બાદશાહના હુકમથી ઝેર આપવામાં આવ્યું હતું). બાદશાહની તરફથી મોઅજ્જીમ, દીલીરખાન ને જસવતસિંહ એ ત્રણજણ દક્ષિણના મુલખનો કારભાર કરતા તેમાંથી જસવતસિંહને શિવાજીએ પોતાની તરફનો કરી લીધો ને તેની મારફતે ઔરંગજેબ સાથે દોસ્તી બાંધી.

એણે શિવાજીના ગુનાહ માફ કરીને તેનું જૂનું રાજ તેને હવાલે કીધું ને બીજો પણ કેટલોક મુલખ આપ્યો (૧૬૬૭). થોડાં વર્ષ પછી બાતમી મળી કે બાદશાહનો ઈરાદો શિવાજીને પકડીને કેદ કરવાનો છે તેઉપરથી એણે બાદશાહી મુલખ લૂટવા માંડ્યો. ઔરંગજેબે ૪૦ હજાર ફોજ મોકલી પણ તેની ભારે હાર થઈ (૧૬૭૨). પછી મહોબતખાન તથા મોઅજ્જીમને પાછા બોલાવી ગુજરાતના સુબેદાર ખાનજહાંને દક્ષિણ મોકલ્યો.

કાબૂલમાં બલવો ઊઠેલો તેઉપરથી ત્યાં બે વરસ લડાઈ ચાલી પણ પાકો બંદોબસ્ત થયો નહીં. મારવાડની કોઈ સતરામી વેરાગણે હિંદુ મુસલમાનને પોતાના ધર્મમતના કરી દિલ્હીથી થોડેક દૂર બંડ ઊઠાવ્યું હતું—એક બે વાર બાદશાહી ફોજને મારી હઠાવી હતી પણ પછવાડેથી બંડખોરોનું જોર તૂટી પડચું હતું (૧૬૭૫).

ઔરંગજેબ મુસલમાની ધર્મનો આગ્રહ ધરી હિંદુપ્રજાને દમવા લાગ્યો—હિંદુઓને સરકારી કામમાં રાખવા નહીં, જાત્રા ભરાય નહીં એવો હુકમ કીધો અને મુસલમાનને જકાત વેરા માફ કરી હિંદુઓ ઉપર જજીઓ કર નાખ્યો. રજપૂતો પ્રથમથીજ ઔરંગજેબ ઉપર નારાજ હતા; જ્યારે તેણે ઉમરે આવતા દરેક હિંદુ જુવાન ઉપર વેરો મૂક્યો ત્યારે તેઓ બહુ ખીજવાયા; વળી જસવતસિંહ કાબૂલમાં મરણ પામ્યો (બાદશાહના હુકમથી ઝેરદેવામાં આવ્યું હતું) ત્યારે તેની રાણી (મેવાડની બેટી) ને તેનો બાળક **અજિત** એઓને કેદ કરવામાં આવ્યાં હતાં. જ્યાં સુધી જસવતસિંહ ને જેસિંહ હતા ત્યાંસુધી જજીઆનો વેરો મૂકવાને બાદશાહની હિંમત ચાલી નહોતી પણ તે બેનું કાટલું કરાવ્યા પછી તેણે પોતાનો ઈરાદો અમલમાં આણ્યો હતો. ઉદેપુરનો રાણો રાજસિંહ સઘળી હિંદુ પ્રજાની તરફથી ને જોધપુરની તરફથી સામો થયો. બાદશાહે તેના ઉપર ચઢાઈ કરી. ઘણી ને મોટી લડાઈઓ ચાલી—હારજીત થયાં કીધી, મુસલમાનોએ ગામ બાળ્યાં, ઝાડ કપાવ્યાં, દહેરાં ભાંગ્યાં, રજપૂત બૈરાં છોકરાં ઉપર ક્રૂરતા ચલાવી; તેમ રજપૂતોએ પણ મસજીદો લૂટી, કુરાનો બાળ્યાં, ને મુલ્લાંઓની આબરૂ લીધી. બંને તરફેને કંટાળીને સલાહ કીધી; આવું ઠર્યું કે અજિતસિંહ મોટો થએ જોધપુરનું રાજ બાદશાહ તેને પાછું આપે ને ઉદેપુરના રાણાએ શાહજાદા અકબરને બાદશાહ સામાં મદદ કરી માટે તે થોડોક મુલખ પાછો આપે (૧૬૮૧).

એ લડાઈઓમાં ઔરંગજેબ રોકાયો હતો તેવામાં શિવાજીએ દક્ષિણમાં કોંકણપટ્ટી તથા ઘાટમાથા ઉપરનો કૃષ્ણા નદી સૂધીનો મુલખ તાબે કરી રાયગઢમાં રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો હતો (૧૬૭૪)); અને તેણે વિજાપુરવાળાને મદદ કરી બાદશાહના સરદાર દીલીરખાનને ઘેરો ઊઠાવી ખસીજવાની ફરજ પાડી હતી (૧૬૮૦). એ પ્રમાણે દક્ષિણની સ્થિતિ હતી તેવામાં ઔરંગજેબે દક્ષિણનાં રાજ્યોની સમાપ્તિ કરવાને બ-હાનપુર આવી છાવણી કરી (૧૬૮૩). શાહજાદા અજીમને ચાંદવડનો મુલખ લેવાને અને શાહજાદા મોઅજ્જીમને ૪૦ હજાર ફોજસાથે કોંકણ લેવાને મોકલ્યો. એ બાદશાહી ફોજેનો શિવાજીના દીકરા સંભાજીએ ઘણોખરો નાશ કીધો. પછી અજીમે વિજાપુર ઉપર (બાદશાહ પણ ત્યાં ગયો હતો) ને મોઅજ્જીમે ગોવળકોંડા ઉપર ચઢાઈ કરી. એ ચઢાઈઓનું શેવટ આ આવ્યું કે અબુલહસન રાજાએ સાત

મહિના ટકાવ રાખ્યો પણ પછી ફૂટ ફિતુર થએ તેનાં ગોવળકોંડાનાં રાજની સમાપ્તિ થઈ અને એ રાજનો તથા વિજાપુરનો તથા મરેઠાનો એઓનો ઘણોક મુલખ બાદશાહના તાબામાં આવ્યો (૧૬૮૮).

સંભાજી કોંકણમાં સંગમેશ્વરમાં હતો તેવામાં તુકારબખાને તેના ઉપર છાપો મારી તે કેદ કરી બાદશાહ પાસે મોકલ્યો. ઔરંગજેબે તેને મુસલમાન થવાનું કહ્યું; સંભાજીએ ઔરંગજેબને તથા પેગંબરને ગાળો દીધી, અને ઔરંગજેબે તેની આંખો ફોડી જીભ ખેંચી કહાડી તેનું ડોકું કપાવી નાખ્યું (૧૬૮૯). પછી મોગલોએ રાયગઢ કિલ્લો લીધો ને સંભાજીનો દીકરો શાહુ તેઓના હાથમાં આવ્યો. શાહુનો કાકો રાજારામ શાહુને નામે મરેઠી રાજનો કારભાર કરેછે એવી ખબર જાણવાથી બાદશાહે જુલ્ફીકારખાનને લશ્કર સાથે મોકલ્યો પણ કિલ્લાને ઘેરો ઘાલવા જેટલી ફોજ તેની પાસે નહોતી. મરેઠા સરદારો તો ઠામઠામ લુટફાટ કરી ઘાસ દાણો ચોથ વગેરેની ધાંધલમાં પડ્યા હતા ને સરકાર ખજાનો દિલ્હી જતો લૂટી લેતા હતા. ઔરંગજેબે શાહજાદા કામબક્ષને તથા જુલ્ફીકારખાનના બાપ અસદખાનને જંજી ઉપર ફોજ સાથે મોકલ્યા. એ બેને માહોમાંહે વાંકું પડ્યું. એટલામાં મરેઠા સરદારોએ વીસ હજાર વીણેલા ઘોડા સાથે કર્ણાટકમાં જઈ મોગલ લશ્કરને ઘાસ દાણા સીધાંની તંગીમાં આણ્યું, ને બૂમ ઊરાડી કે બાદશાહ મરણ પામ્યો (૧૬૯૭). કામબક્ષ સાથે મીલાપી ખટપટ કરી છે એ વાત જાણીને જુલ્ફીકારખાને કામબક્ષને કેદ કીધો ને એ ખબર ફેલાયાથી લશ્કરે ઘેરો ઊઠાવી પાછાં ફરવા માંડ્યું; મરેઠાઓએ તેને હાંકી કહાડ્યું. ઔરંગજેબે દક્ષિણમાં જઈ પંઢરપુર પાસે છાવણી કરી કામબક્ષ તથા અસદખાન એઓને તેડાવી લીધા; ને જુલ્ફીકારખાને કેટલેક દહાડ જંજી કિલ્લો લીધો; પણ એણે રાજારામને અંદરખાને મીલાપ હતો માટે આગમચથી ચેતાવી નસાડી મૂક્યો હતો (૧૬૯૮). રાજારામે કર્ણાટકમાંથી પાછાં આવી સતારામાં પોતાની રાજધાની કરી ને છેક ગોદાવરીની પેલીતરફ જાલના સૂધી ચોથાઈ લીધી. ઔરંગજેબે પંઢરપુરથી નીકળી પરળી, સતારા, કેળણા, ઈત્યાદિ કિલ્લાઓ ઉપરાઉપરી લીધા તો ખરા પણ પછી મરેઠાઓએ ઔરંગજેબને ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવ્યો;—એની થોડીક ફોજ રજપૂતનાં બંડ બેસાડવાને ગઈ હતી ને ચાલતી લડાઈથી ઘણાંક માણસ ઓછાં થઈ ગયાં હતાં; ઘાસ દાણો ખૂટ્યો હતો; ખજાનો લૂટાયાથી લશ્કરને પગાર આપવો મુશ્કેલ પડતો હતો અને મરેઠાઓ અહીં તહીં છાવણીઓ લુટાલૂટ કરી રહ્યા હતા. એ આફતમાં બાદશાહે સલાહનું કહેણ મોકલ્યું પણ સામું માગણું ઘણું હોવાથી તે પોતાનાં લશ્કર સાથે મુશ્કેલીથી અહંમદનગર આવી પહોંચ્યો ને પછી થોડે દહાડે ઔરંગાબાદમાં મરણ પામ્યો (૧૭૦૭).

મરેઠાનું રાજ—પ્રથમ અહંમદનગર સરકારનો ને પછી વિજાપુર સરકારનો જાગીરદાર સરદાર શાહજી ભોંસલાનો દીકરો શિવાજી ૧૬૨૭ માં જન્મ્યો હતો. તે શાહજીના એક કામદાર દાદાજી કોંડદેવ નામના બ્રાહ્મણની સંભાળમાં ઊછર્યો હતો. ઓગણીસ વર્ષની વયે તેણે તોરણ કિલ્લો લીધો. દાદાજી મરીગયા પછી જાગીરનું કામ પોતાને હાથ રાખ્યું ને વસૂલને પોતાના ઉપયોગમાં લેવા માડી. તે દિલ્હી સરકાર તથા વિજાપુર સરકારના

મુલખોમાં હલ્લા કરી લૂટ મેળવતો ને દોલત એકઠી કરી ડુંગરી કિલ્લાઓમાં રાખતો; એ દોલત વડે તે પોતાનું લશ્કર વધારવાને શકિતમાન થયો હતો; તેનું લશ્કર ઘાટમાથાના માવળ પ્રાંતનું હતું. તેણે ૧૬૪૮ માં કલ્યાણી પ્રાંત લીધો. વિજાપુર સરકારે પોતાના સરદાર શાહજી ઉપર શક આણેથી તેને કર્ણાટકથી તેડાવી સપડાવ્યો કે તારો દીકરો તાબે નહીં થાય તો તને મારી નાખવામાં આવશે. પછી વિજાપુર સરકારે કર્ણાટકમાં બખેડા થએથી શાહજીને પાછો ત્યાં મોકલ્યો. એ ચાર વર્ષનાં દરમીઆનમાં પણ શિવાજીએ તે સરકારના મુલખ ઉપર થોડાક હલ્લા કર્યા હતા. વિજાપુર સરકારે ઘણીક વાર ફોજ મોકલેલી પણ શિવાજી મુલખ ઉજડ કરતો અટકતો નહીં. ઔરંગજેબે ઉપરાઉપરી ફોજ મોકલી ત્યારે શિવાજીએ તાબે થઈ દિલ્હી સરકારનાં લીધેલા કિલ્લા તથા મુલખ પાછા આપ્યા ને બાદશાહનો તાબેદાર સરદાર થવાનું કબૂલ કીધું. બાદશાહનાં તેડાવ્યા ઉપરથી શિવાજી દિલ્હી ગયો પણ ત્યાં ભય જેવું લાગવાથી છૂપો નાસી આવ્યો. ૧૬૬૪ માં શાહજાદા મોઅજ્જીમનાં વચમાં પડવાથી બાદશાહની મહેરબાની મેળવીને શિવાજીએ ૩૭ વર્ષની વયે રાયગઢમાં રાજા કહેવડાવ્યું. ૧૬૭૪ માં તેણે પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો ને અષ્ટપ્રધાનની રાજસભા કરી—**પેશવા** અથવા મુખ્ય પ્રધાન, **પંતઅમાત્ય**—જમા વસૂલનો કામદાર, **પંતસચીવ**—દફતર રાખનાર તથા ચિટણીસ, **મંત્રી**—રાજગૃહનાં કામકાજનો ઉપરી તથા રાજકાજમાં ખાસ મસલહતી, **સેનાપતિ**. **સુમંત**—મુલખી કામદાર, **ન્યાયાધીશ** ને **પંડિતરાજ**—ધર્મશાસ્ત્રનો મત આપનારો.

શિવાજીએ વહાણમાં લશ્કર લેઈ જઈ બારસીલોરનો મુલખ લૂટ્યો. સૂરતને બે વાર લૂટ્યું તેમાં બીજીવાર ૧૫ હજાર માણસ સાથે; **હુબ્લી** શહેર લૂટી અતીસેં લૂટ મેળવી; અને ૪૦ હજાર પાયદળ તથા ૩૦ હજાર સ્વાર સાથે કર્ણાટકમાં પોતાના ભાઈ ઉપર ચડાઈ કરી;—બાપની જાગીરી મિલકતમાંથી ભાગ લેવાને અને વિજાપુરનો મુલખ તાબે કરવાને; ને એ બંને કામ તેણે પાર પાડયાં હતાં. તે પોતે તાબે કરેલા મુલખમાંથી **ચોથ** (ચોથાઈ) ને **સરદેશમુખી** (દશમો હિસ્સો) એ પ્રમાણે વસૂલ ઊઘરાવતો; ૧૬૭૦ માં તેણે દિલ્હી સરકારના તાબાના ખાનદેશ ઉપર પણ ખંડણી બેસાડી હતી. તેણે રાયગઢ પ્રતાપગઢ વગેરે કિલ્લા બંધાવ્યા હતા. તે ૧૬૮૦ માં ૫૩ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો ત્યારે આખું કોંકણ, પુનાનાં પ્રગણાં અને કર્ણાટકમાં અહીં તહીં થોડોક મુલખ એટલું તેની સત્તામાં હતું.

શિવાજીને બે દીકરા—સંભાજી ને રાજારામ, તેમાં સંભાજી ૨૩ વર્ષનો ગાદીએ બેઠો. તે બાપના જેવો બહાદુર પણ નિર્દય ને છટેલો હતો. તેણે પોતાના બાપની વખતના પ્રધાનોને ન લેખવતાં **કલુષા** નામના કનોજીઆ બ્રાહ્મણને રાજકાજનો સંધો અખત્યાર આપ્યો હતો. એક વાર તે પોતાનાં રખેવાળ સેનથી છૂટો પડયો હતો તેવામાં તેને મોગલ ફોજના સરદારે પકડયો; ઔરંગજેબે તેને તથા કલુષાને નિર્દય રીતે મારી નખાવ્યા (૧૬૮૯); અને રાણી તથા તેના કુંવર શાહુને કેદમાં રાખ્યાં.

મરેઠા સરદારોએ શાહુનો છૂટકારો થાય ત્યાંલગીને માટે રાજારામને રાજા ઠેરવ્યો. તેણે **સતારાને** રાજધાની કરી અને **પ્રતિનીધિ**-

ની નવી પદવી પ્રહ્લાદ નિગજીને આપી અને સેનાપતિ સંતાજી ઘેરપડે એને જરીપટકો એ નામનો વાવટો બક્ષ્યો-રાજારામ ૧૭૦૦ માં મૂઓ. તેની સ્ત્રી તારાબાઈ પોતાના દીકરા શાહુને રાજા કરી એને નામે કારભાર ચલાવતી થઈ. રાજારામ ને તારાબાઈ એ બેની કારકીર્દીમાં ઔરંગજેબે પોતાનાં મરતાં સૂધી મરેઠા રાજનો નાશ કરવાને બહુ મથન કીધું હતું પણ તેમ ન થતાં મરેઠા સરદારોએ રાજસત્તા ઘણીક વધારી હતી.

સીકલોકઃ–શિકંદર લોદી કે બાબરનાં રાજમાં નાનકે પંજાબમાં લોકને નવો ધર્મ આપી સીક કરવા માંડયા હતા. પછીના રાજ્યોમાં સીકલોકની સંખ્યા ઘણી વધી ગઈ હતી. સત્તરમાં શૈકાના અંતમાં ઓરંગજેબના જુલમથી તેઓએ સામાં હથિયાર ઊંચકયાં. જ્યારે નાનકથી નવમી પહેડીના ગુરુને પકડી ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં આણી ઠોર કરાવ્યો ત્યારે તેના દીકરા ગુરુગોવિંદે વેર લેવાનું પોણ લેઈ ઔરંગજેબ સામાં લડાવવાને પોતાને માનનારા લોકનો એક સંપ કરાવી કેટલાક કિલ્લા લીધા હતા.

*સત્તર સૈકામાં યુરોપિયન લોકની સ્થિતિ હિંદુસ્થાનમાં આ પ્રમાણે હતીઃ ડચ-વલંદા લોકે (હાલંડ દેશના) પોર્ટુગીસ સાથે લડીને પુલિકોટ, નાગપટ્ટણ, કાલિકટ, કોચી, કાનનુર એ શહેરો લીધાં ને કેટલેક ઠેકાણે કોઠીઓ કીધી. ડેન લોકે (ડેન્માર્કના) તંજાવરનાં રાજા પાસેથી ત્રાંક્વિબાર લીધું. ફ્રેંચ લોકે ૧૬૬૪ માં કંપની કરી હિંદુસ્થાન આવી બાદશાહની રજાથી ૧૬૭૫ માં સુરતમાં લાતી બાંધી ને ચાર વર્ષ પછી પોંડીચેરીમાં થાણું કીધું. ઈંગ્લિશ અંગ્રેજ વેપારીની કંપનીએ ૧૬૧૧ માં પ્રથમ સુરતમાં માલ ઊતારેલો ને પછી હિંદુસ્થાનમાં કોઠીઓ કરવામાટે જહાંગીર બાદશાહને અરજ કરેલી ને જેમ્સ બીજાની તરફથી સર ટોમસ રો વકીલે બાદશાહની મુલાખાત કરેલી, તેઉપરથી ૧૬૧૩ માં તેણે (કંપનીએ) સુરત, અમદાવાદ, ખંભાત, ગોઘા એ ઠેકાણે પોતાની કોઠીઓ કીધી પણ તેનો વેપાર વલંદા જેવો ધમધોકારે ચાલ્યો નહીં. ૧૬૨૪ માં કંપનીએ પોતાના નોકરોના જાન ઊગારવા મારવાની રાજકીય સત્તા મેળવી. ૧૬૨૫ માં નેલોરની દક્ષિણે આરમોગમમાં કોઠી કીધી. ૧૬૪૦ માં ગોવળકોંડાના રાજાની પરવાનગીથી મદ્રાસમાં થાણું કરી ફ્રોટ સેંટજોર્જ નામનો કિલ્લો બાંધ્યો અને મોગલ બાદશાહની મહેરબાનીથી (ઓરિસામાં–ઊડીઆમાં) પીપલીમાં કોઠી કીધી. સુરતની કોઠીમાં બૌટન નામના ડાકટરે (૧૬૫૧ માં) આગરે જઈ શાહજહાંની બેટીને મરતાં ઊગારેલી તેના બદલામાં બાદશાહે તેને મોટી બક્ષીસ આપવાની મરજી જણાવી. ડાકટરે પોતાને માટે કંઈ ન માગતાં પોતાના દેશી અંગ્રેજ વેપારીઓના વેપાર સંબંધી કેટલાક હક માગ્યા, ને પછી સુરતમાં ઊતરતા માલ ઉપર જે જગાત લેવામાં આવતી તેની માફી થઈ હતી; તે ડાકટરે બંગાળના નવાબને રાજી કરી તેની ભલામણ ઉપરથી તે પ્રાંતમાં કેટલીક જગા મેળવી; ને ૧૬૫૬ માં

* એ શૈકામાં શિલ્પ ચિત્ર ગાયન એ વિદ્યાઓ વૃદ્ધિ પામી, અને પ્રાંત પ્રાંતની પ્રાકૃત ભાષામાં સુંદર કવિતા લખાઈ–હિંદુસ્થાનીમાં બિહારીદાસ ને ભૂખણ, દક્ષણીમાં તુકારામ, રામદાસ ને વામન, અને ગુજરાતીમાં પ્રેમાનંદ ને સામળ એ નામાંકિત થયા; ઉરદુમાં વલ્લી શાહેર હતો.

કંપનીએ હુગલી ઉપર કોઠી બાંધી. બીજી બધી કરતાં મદ્રાસની કોઠીનો વેપાર બહુ મોટો હતો માટે ત્યાંના કારભારીઓ બીજી સૌનું ઉપરીપણું રાખતા. ૧૬૬૧ માં ઈંગ્લંડની સરકારે કંપનીને નવી સત્તા આપી કે તે ખ્રિસ્તી શિવાએ બીજા હરકોઈ સાથે સલાહ અથવા લડાઈ કરે. ૧૬૬૨માં ચાર્લસ ૨ જાએ પોતાને પોર્ટુગલથી મળેલી પહેરામણીમાંનો મુંબઈ ટાપુ કંપનીને સ્વાધીન કીધો. (તે ટાપુ મોગલ સરકારે ફીરંગીઓને ૧૫૩૦ માં આપ્યો હતો). મુંબઈના ફીરંગી ને બીજા રહેનારા એઓએ કંપનીના કારભાર વિરુદ્ધ ઈંગ્લંડના રાજાને લખી જણાવ્યું પણ તેણે તે ન ગણકારતાં માત્ર તેઓના બંડ કરવાના ગુનાહને માફ કીધો. ફરીથી કંપની ઉપર કોઈ ઊઠાવણી ન કરે માટે તેણે સુરતને ટાળી મુંબઈને પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાંની પોતાની જગાઓમાં મુખ્ય ઠેકાણું કીધું, (૧૬૮૫). ૧૬૬૪ માં શિવાજીએ સુરત લૂટ્યું હતું તે પ્રસંગે અંગ્રેજી કોઠીવાળાઓએ પોતાની કોઠીનું રક્ષણ કરી મરેઠાઓને કહાડી મૂકવામાં નવાબને મદદ કરી હતી.

એ શૈકાની આખેરીએ અંગ્રેજ કંપનીએ યૂરોપનો વેપાર ઘણોખરો પોતાને હાથ રાખ્યો હતો. તે કંપનીએ પહેલીવહેલી રાજકીય સત્તા સ્થાપવાનો ઉદ્યમ ચલાવ્યો તે ૧૬૮૬થી. બંગાળખાતાના આડતીઆઓએ પોતાને હરકત કરનારા દેશી હાકેમોને સપડાવવાને ને પોતાની કોઠીઓનાં રક્ષણને માટે થોડુંક લશ્કર મોકલવાને ઈંગ્લંડ લખ્યું ને તે ડૈરેક્ટરોએ મોકલ્યું. અંગ્રેજોએ ચિટેગૉંગ હાથ કરી લેઈ ત્યાં કિલ્લો બાંધવા માડયો. નવાબ સામો થયો -થોડીક સામસામી થઈ ને પટણામાં તથા કાસમ બજારમાં અંગ્રેજોની કોઠીઓ હતી તે લૂટાઈ. અંગ્રેજોએ બાલાસોરના બંદરમાં પોતાનાં વહાણો લેઈ જઈ નવાબ સરકારનાં ૪૦ વહાણ બાળી મૂક્યાં. એ રીતની અંગ્રેજ લોકની ધાંધલ જોઈ ઔરંગજેબે કંપનીની સઘળી કોઠી ઉપર હલ્લા કરવાનો હુકમ કીધો-સુરત, મછલીપટ્ટણ ને વીજીગાપટ્ટણની કોઠી લીધી ને મુંબઈ તાબાનો કેટલોક મુલખ લીધો. કંપનીએ લાચાર થઈ બાદશાહને માગ્યા કરાર કરી આપ્યા, ને પછી ઔરંગજેબે પણ તે વિષે ઝાઝી દરકાર રાખી નહીં તેથી અંગ્રેજનો વેપાર આગળના જેવો ચાલૂ રહ્યો. ઈ૦ સ૦ ૧૬૯૯ માં કંપનીએ કેટલાંક ગામ બંગાળાના નવાબ પાસેથી વેચાતાં લીધાં ને કલકત્તામાં ફોર્ટ વિલિયમ નામનો કિલ્લો બાંધ્યો. એ સનદી કંપનીને બહુ ફાયદો થતો જોઈ બીજા વેપારીઓએ નવી કંપની ઊભી કરી ઈંગ્લંડ સરકારને બે કરોડ રૂપીઆ વ્યાજે ધીરી હિંદુસ્થાનમાં વેપાર કરવાની સનદ મેળવી હતી (૧૬૯૩). પણ પછી ૧૭૦૨ ના જુલાઈની ૨૨ મીએ તે બે કંપની જોડાઈ જઈ એકઠી મળેલી 'ઈંડિયા કંપની' એ નામે વહીવટ કરતી થઈ; તેનું ભંડોલ બે કરોડ રૂપીઆનું હતું.

ચીન.

મોગલવંશ પછી મિંગવંશના રાજાઓએ (૧૩૬૮–૧૬૪૪) પીકીનમાં રાજ કીધું ને પછી માંચ્યુ વંશની સ્થાપના થઈ તે આવી રીતેઃ—જે મોગલોને ચીનમાંથી કહાડી મૂકવામાં આવેલા તે ઉત્તરપૂર્વના તાર્તરલોકમાં જઈ વસ્યા હતા. એ ભેળથી કેટલીક જાતિ માંચ્યુ કહેવાતી; ચીનના રાજ્યમાં પછવાડેથી મહાલ તાલુકાના અમલદારો માહોમાંહે લડતા થએલા તેઓ માંચ્યુ લોકની વખતે વખતે મદદ માગતા; એઓએ લાગ સાધી રાજ્ય ઉંધું

વાળ્યું ને ચુંગ્ચીને ગાદીએ બેસાડયો (૧૬-૪૪). તેણે અનુભવી વજીર કારભારીઓની સલાહથી રાજ ચલાવી શકિતમાન બુદ્ધિમાન ને ઉદાર રાજાનું માન મેળવ્યું. તેનો દીકરો કાંગહી (૧૬૬૧) તેના સરખો સદ્‌ગુણી રાજા ચીનમાં થયો નહોતો—તેણે પ્રજાને સંપ સુલેહના ફાયદા બતાવી રાજ્ય આબાદ રહેતું કીધું. તેનાં રાજમાં જેસ્યુટોએ કોઈ કોઇને ખ્રિસ્તીધર્મનો બોધ કીધો હતો; પ્રથમતો રાજાએ તેઓના ઉપર કંઈ મહેર દેખાડી હતી પણ પછવાડેથી તેઓને નાઉમેદ કીધા હતા; રાજા, જેસ્યુટના ધર્મગુરુ પોપની દૈવી સત્તા હસી કહાડતો.

જપાનના ટાપુઓમાં છેક જૂના કાળથી ચીનાલોક વસ્યા હતા. ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૭મા શૈકામાં ચીનના રાજા તે ત્યાંના પણ હતા. પછવાડેથી ચીનની સત્તામાંથી છૂટા થઈ દેશી સરદારો પોતપોતાના મુલખ કરી રહ્યા હતા. પછવાડેથી એક મુખીની સત્તામાં તે ટાપુઓ હતા; તે મુખી રાજસત્તા ને ધર્મસત્તા બંને ધરાવતો. ૧૫૮૫માં બે જૂદા જૂદા સત્તા-ધારીઓ થયા. રાજાએ જેડો શહેરને અને આચાર્યે મૈઆકોને પોતાનાં મુખ્ય શહેર કરી રાખ્યાં. એ ટાપુઓ સાથે પોર્ટુગીસે પહેલો વહેવાર ૧૫૪૧માં કીધો હતો; રોમન કાથલિક ધર્મ પસરવા માંડયો હતો પણ પછી ઘાતકીપણે તેને દેશમાંથી સમૂળો કહાડવામાં આવ્યો હતો. વલંદાઓએ ૧૬૧૧ માં તે લોક સાથે વેપાર કરવા માડયો અને આજ કાલ યૂરોપના દેશમાંના તેજ લોક છે કે જેને તેઓ પોતાના બંદરોમાં આવવા દેછે.

સંસ્થાન.

અંગ્રેજ સંસ્થાન—હિંદુસ્થાનમાં પાછળ જણાવ્યા પ્રમાણે હતાં. આફ્રિકામાં તેઓએ ગીનીને કાંઠે સેંટ જેમ્સ ને સીઅરાલીઓન એ બંદરો ૧૬૭૪ માં કીધાં. વેસ્ટ ઈંડિસ ટાપુઓ ખાતે કેટલાક વેપારીઓએ બાર-બેડોઝ ને સેંટ કીટ એ બે ઠેકાણે ૧૬૨૫ માં કોઠી માંડી ને ૧૬૫૫ માં જમેકા ટાપુ જીતમાં મળ્યા પછી તેણી તરફનો અંગ્રેજી વેપાર બહુ દોલત આણતો થયો. ઉત્તર અમેરિકા ખાતે ૧૬૨૦ માં માસાચ્યુસેટ ખાતે કેટલાક પ્રેસબીટેરિયન જઈ વસ્યા ને છ વર્ષ પછી તેઓએ બોસ્ટન શહેર વસાવ્યું; ર્‍હોડ ટાપુ (૧૬૩૦) પ્યૂરિટન લોકે ને મેરીલાંડ (૧૬૩૨) એ કાથલિક લોકે વસાવ્યાં; કારોલૈનાનો પ્રદેશ ચાર્લસ બીજાએ કેટલાક અમીરોના હવાલામાં આપ્યો (૧૬૬૨). ચાર્લસ્ટન સંસ્થાન ૧૬-૮૦માં સ્થપાયું. ચીસાપીક બે એના કાંઠાનો મુલખ પ્રથમ સ્વીડનને તાબે હતો; તેઓની પાસેથી વલંદાપાસે ને તેઓની પાસેથી તે અંગ્રેજ પાસે આવ્યો હતો; (૧૬૫૪). ફિલાડેલ્ફિયા, ૧૬૮૧ માં સ્થપાયું. ન્યૂફાંડલંડ, નોવાસ્કોશિયા ને બીજે કેટલોક મુલખ યુટ્રેચના કોલકરારથી (૧૭૧૩) ગ્રેટ બ્રિટનની સત્તામાં આવ્યો હતો. **ફ્રેંચ સંસ્થાન** ૧૬૦૮ માં કાનેડામાં થયું ને ૧૬૮૫—૯૦ માં પોંડીચેરીમાં થયું. સ્પાનીશ સંસ્થાનોની દોલત સ્પેન આવતી તે લડાઈઓને લીધે ડચ, ફ્રેંચ ને અંગ્રેજી વહાણોવાળા લૂટી લેતા. **પોર્ટુગીસ સસ્થાન** હિંદુસ્થાનમાં (૧૬૪૦ પછી) ગોવા, દમણ ને દીવ એજ રહ્યાં હતાં. બ્રઝીલનો મોટો ભાગ (૧૬૨૦—૧૬૪૦) ડચ લોકના હાથમાં ગએલો પણ ૧૬૬૦ માં તે પાછો પોર્ટુગલના રાજાની સત્તામાં આવ્યો; ૧૭૦૦ માં કેટલીક ખાણોની ભાળ લાગી હતી. **વલંદા સંસ્થાનમાં** કેપ ઓવ ગુડહોપનું ૧૬૫૦ માં થયું; ૧૬૫૬ માં તેઓએ સીલોનના કોલંબોમાંથી પોર્ટુગીસ-

ને કહાડયા. પોર્ટુગીસની સત્તાવાળા મસાલાના ટાપુઓ ડચ લોકે ૧૬૦૫ માં પોતાના તાબામાં લીધા હતા અને દક્ષિણ અમેરિકામાં સૂરીનમનું સંસ્થાન ૧૫૮૦ માં સ્થપાયલું તે સત્તરમા શૈકામાં ઘણુંજ આબાદ થયું હતું.

દર્શન ૧૬ મું.
ઈ૦ સ૦ શૈકો ૧૮ મો.
ગ્રેટબ્રિટન.

વિલિયમ ને તેની સાળી **આન** એ બંનેને સંતાન ન હોવાથી પાર્લમેંટે તથા રાજાએ મળી ઠરાવ કરી રાખ્યો કે આનનાં મરણ પછી ઈંગ્લંડની રાજ્યગાદી જેમ્સ ૧લાની વડી દીકરીની દીકરી સોફાયા જે હાનોવરના ડયૂક સાથે પરણી હતી ને પ્રોટેસ્ટંટ પંથની હતી તેને ને તેનાં વારસને આપવી (૧૭૦૦). વિલિયમ ત્રીજો ૧૭૦૨ માં મરણ પામ્યો ને આન ગાદીએ બેઠી. સ્પેનની ગાદીના વારસની તકરારમાં રાણીએ ઈંગ્લંડને જર્મની તથા હાલંડના સંપમાં રાખ્યું અને લૂઈ સામાં લડવાને **માર્લબરોના ડયૂક**ને મોકલ્યો. તે સરદારનાં ઉપરીપણાં તળે અંગ્રેજી લશ્કરે જર્મનીમાં ને ફ્લાંડર્સમાં કેટલીક અઘરી જીત કરી–બ્લેનહાઈમમાં (૧૭૦૪) ને **રામલીઝ**માં (૧૭૦૬); તેમ પીટરબરોના અરલે થોડાં લશ્કર વડે **જિબ્રાલ્ટર**નો કિલ્લો લીધો હતો (૧૭૦૪). એ લડાઈથી ઈંગ્લંડને ખરેખરો કંઈ ફાયદો નહોતો ને પાર્લમેંટના ટોરીઓએ તેનો છેડો આણવાની તજવીજ કરવા માંડેલી પણ માર્લબરોના ડયૂકે લડાઈ ચાલૂ રહે તેમાં પોતાનો લાભ જોઈ સલાહની વાત આગળ ચાલવા દીધી નહીં.

સ્કાટલંડની પાર્લમેંટે ખાતરી કરી લેવાને ઠરાવ કીધો કે ઈંગ્લંડસ્કાટલંડને વેપાર સંબંધી સરખા હક મળે નહીં તો રાણીનાં મરણ પછી ઈંગ્લંડની ગાદીએ બેસનારાને સ્કાટલંડનો રાજા માનવો નહીં; વળી તેણે લડાઈને માટે લોકને હથિયાર બંધાવવાનું કામ પણ ચાલતું કીધું (૧૭૦૩). એઉપરથી ઈંગ્લંડના પ્રધાનમંડળને ભય ઉત્પન્ન થયું કે રખેને સ્કાટ લોક પદભ્રષ્ટ થએલા જેમ્સ ૨ જાના દીકરાને રાજા કરે; અને પછી તેઓએ ઈંગ્લંડના તથા સ્કાટલંડના મુખ્ય મુખ્ય કારભારીઓની એક સભા મેળવી. એ સભાએ વિચાર કરી ઠેરવ્યું કે ઈંગ્લંડ સ્કાટલંડની પાર્લમેંટ બેની એક કરી નાખવી; સ્કાટલોક પોતાના રાજમાંથી ૪૫ જણને ઈંગ્લંડની લોકસભામાં મોકલે ને ૧૬ જણને સરદાર સભામાં મોકલે અને ઈનસાફ તથા ધરમનો વહીવટ છે તે કાએમ રાખે. પછી ૧૭૦૭ ના મેની ૧લી તારીખે ઈંગ્લંડ તથા સ્કાટલંડનાં જૂદાં બે રાજ્ય ટળી ગ્રેટબ્રિટનનું એકત્ર રાજ કહેવાયું.

ફ્રાન્સ સાથે લડાઈ ચાલૂજ હતી–અંગ્રેજી લશ્કરે ઔદેનાર્દમાં ફતેહ મેળવી (૧૭૦૮); પછી મજોર્કા તથા મિનોર્કા એ ટાપુઓ ઈંગ્લંડને તાબે થયા; અને (૧૭૦૯ માં) માલપ્લાકેટ આગળ જીત થઈ. પ્રધાનમંડળના અધિકારીઓ વીઘ હતા ને તેઓએ નિરર્થક લડાઈ ચાલૂ રાખી ઈંગ્લંડને મોટા ખરચમાં નાખ્યું હતું તેઉપરથી લોક નારાજ થયા હતા; રાણી પોતાની નાનપણની બેનપણી **સાહારા જેનીંગ**ના (માર્લબરોના ડયૂકની લેડીના) કહ્યા પ્રમાણે ચાલતી પણ પછવાડેથી તેણે તેની મગરૂબ ને તોછડી રીતથી કંટાળીને **મિસિઝ માશામ**ને પોતાની માનીતી કીધી હતી; એ નવી બેનપણી રાજ્યનો સેક્રેટરી મિસ્તર હારલી જે વીઘ પ્રધાનમંડળીની સત્તા તોડવાની મહેનત કરતો તેના કહ્યામાં હતી; એ બધી ઘટતી

જોગવાઈ મળેથી પ્રધાનમંડળ વીઘ હતું તે બદલાઈ ટોરી થયું (૧૭૧૦). માર્લબરો જ્યાં ત્યાં નિંદાયો, તેના ઉપર લાંચ લીધાનો ને જબરદસ્તીથી નાણાં કહડાવવાનો અપરાધ મૂકવામાં આવ્યો ને રાણીએ તેને આપેલા અધિકાર સઘળા છીનવી લીધા. ટોરી પ્રધાનમંડળે ફ્રાન્સસાથે ચાલેલી લડાઈનો અંત આણવાને ખંતથી મહેનત કીધી ને ૧૭૧૩ માં યૂટ્રેચના કોલકરારથી સામસામાં રાજ્યોને સલાહ થઈ—**જીબ્રાલ્ટર** ને **મિનોર્કા** એ બેજ ઈંગ્લંડના હાથમાં રહ્યાં. એ પછી બીજે વર્ષે રાણી આન મરણ પામી.

જ્યોર્જ ૧ લો (બ્રંઝવિક કુળનો ને સોફાયાનો દીકરો) ઈંગ્લંડનો રાજા કહેવાયો. વીઘ લોકની મહેનતથી ગાદી મળી હતી તેથી તેણે ટોરી પ્રધાનમંડળને રજા આપી પોતાનું વીઘ પ્રધાનમંડળ રાખ્યું. એ મંડળે પાછલાં રાજના ટોરીઓને અપરાધી ઠેરવવા માડ્યા. ટોરીઓ બખેડા કરવા લાગ્યા, ને એને માટે—ફિતુર કરનારાને માટે વીઘોએ કાયદો ઠેરવ્યો. સત્તા—પદવી—નોકરી વિનાના નિરાશ થએલા ટોરીઓએ પાછલાં રાજ્યના સેક્રેટરી **મારના અરલને** આગેવાન કીધો ને એણે જેમ્સ બીજાના દીકરાને સ્કાટલંડની ગાદીએ બેસાડવાને ૧૦ હજાર પર્વતવાસી સ્કાટને ભેળા કરી બલવો ઊઠાવ્યો; વળી તેજ વખતે **ડરવેંટ વાટરના અરલે** ઈંગ્લંડની ઉત્તરમાં બલવો ઊઠાવ્યો (૧૭૧૫). તે બલવા રાજાનાં લશ્કરોએ ભાંજ્યા ને તેના મુખીઓને સજા કરવામાં આવી. પછી પ્રધાનમંડળે રાજ્યમાં સ્વસ્થતા જોઈ ત્રણ ત્રણ વર્ષે નવી પાર્લમેંટ બોલાવવાનો ધારો હતો તે બદલી સાત સાત વર્ષે બોલાવવાનો ધારો કરાવ્યો (૧૭૧૬).

સ્પેનનાં રાજ્યે પોતાનો ગૂમાવેલો ઈટલીનો મુલખ પાછો લેવાની ઊઠાવણી કરેલી ને ફ્રાન્સ, જર્મની ને હાલંડ એ સામાં થએલાં તે પ્રસંગમાં ઈંગ્લંડ ત્રણ રાજ્યનો પક્ષ કરી સ્પેનની સામાં ઊતર્યું (૧૭૧૮). **આડમિરલ** બિંગે ભૂમધ્યસમુદ્રમાં સીસિલી આગળ સ્પેનના કાફલાને હરાવ્યો; વળી સ્પેનનો જે કાફલો ઈંગ્લંડ ઉપર ચડયો હતો તે પણ હારી પાછો વળ્યો; એમ હાર થયેથી સ્પેનના રાજાએ સંપીલાં રાજ્યોની ઈચ્છા પ્રમાણે કોલકરાર કરી આપ્યા હતા (૧૭૧૯).

જ્યોર્જને અંગ્રેજી બોલતાં આવડતું નહીં; તે ઈંગ્લંડનો રાજકારભાર જાતે કરવાની દરકાર ન રાખતાં પ્રધાનમંડળ પાસે કરાવતો ને ઘણુંખરૂં તે પોતાનાં હાનોવરમાંજ રહેતો. એ રાજ્યમાં **સાઉથસી** કંપનીનું ભોપાળું ખુલ્લું પડયું હતું (૧૭૨૦). ઈંગ્લંડનાં રાજ્યને ૫૦ કરોડ રૂપીઆનું દેવું હતું તે સંબંધી પ્રધાનમંડળ વિચાર કરતું કે વ્યાજ છ ટકા આપવામાં આવેછે તે પાંચ ટકા પ્રમાણે આપવું; એવામાં દક્ષિણ સમુદ્રમાં સ્પેનનાં સંસ્થાનો સાથે વેપાર કરવાને ઊભા થએલા વેપારીઓની કંપનીએ સરકાર દેવું વેચાતું લેઈ તેની વ્યવસ્થા કરવાનું માથે લીધું; ને શેરો કરી ફંડ વધારવાની સરકારે સત્તા આપી; શેરના ભાવ દશગણા વધ્યા, કેટલાક લોક શેર ખરીદી વેચી દોલતમંદ થયા; પણ તે આબાદી ઘણીવાર રહી નહીં; જુઠાણું માલમ પડી આવ્યું; શેરના ભાવ ઘટયા ને હજારો જણ ખરાબેહાલ થઈ ગયા; લોકસભાએ મુશ્કેલીથી ને ગુંચવણવાળી તદબીરે નફા નુકસાનને સરભર કરી લોકમાં ધીર બેસાડી; અને એ કામમાં **સર રોબર્ટ વાલપોલે**

ઘણી મહેનત લીધી હતી તે ઉપરથી તેને વડો પ્રધાન કરવામાં આવ્યો હતો.

જ્યોર્જ ૨જો (જ્યોર્જ ૧ લાનો દીકરો ૪૦ વર્ષનો) ૧૭૨૭ માં રાજા થયો, પણ સઘળો રાજ્યકારભાર તેનો વડો પ્રધાન સર રોબર્ટ વાલપોલ કરતો. એ, રાજ્યમાં ને બીજા રાજ્યોનાં સંબંધમાં સલાહ રહે તેવું ઈચ્છતો ને વમૂલનો બંદોબસ્ત કરવામાં ને વેપારથી સમૃદ્ધિ વધારવામાં ઘણી મહેનત લેતો; પણ પાર્લમેંટ સંબંધનાં કામમાં મેમ્બરોને પોતાના મતના કરી લેવાને તે લાંચ આપતો ને તેઓ તે લેતા.

સ્પેનનાં સંસ્થાનોનો વેપાર અંગ્રેજ વેપારીઓએ વગર હકે પોતાને હાથ કરી લીધેલો તેઉપરથી સ્પેનની સરકારે સાઉથસી–દક્ષિણ મહાસાગરમાં ફરતાં અંગ્રેજી વહાણોનો ઝાડો જોવાનો દાવો કીધો. લડાઈ કરવાની ઈચ્છા નહીં તે છતાં વાલપોલને સ્પેનસાથે લડાઈ ચલાવવી પડી (૧૭૩૯). એ લડાઈ ધીમે ધીમે ચાલતી—શરૂઆતમાં અંગ્રેજોએ **પોર્ટો બેલો** લીધું હતું પણ બીજે વર્ષે **કાર્થેજીના** ઉપર હલ્લો કરતાં ૨૦ હજાર માણસ ખોયાં પણ તે લેવાયું નહોતું.

૧૭૪૦ માં જર્મનીના મહારાજે પોતાની વડી દીકરી **મરાયા થેરીસા** જે હંગરીની રાણી હતી તેને પોતાનાં સઘળા રાજપ્રદેશની વારસ ઠેરવી હતી; પણ ફ્રેંચોએ રાજ્યો વચ્ચે થએલા કોલકરારોની દરકાર ન રાખતાં **બવેરીઆના ઈલેક્ટર**ને મહારાજાની પદવી અપાવી હતી. પ્રુશિયાના રાજાએ **મરાયા થેરીસા**નો **સિલિશિયા** પ્રાંત લેઈ લીધો અને **સાકસની, બવેરીઆ** ને **ફ્રાન્સ** એ ત્રણે મળી તે રાણીના બીજા પ્રાંતો ઉપર હુમલા કીધા. એ લડાઈમાં હાનોવર ઉપર હલ્લા થવાનો સંભવ તેથી જ્યોર્જે પોતાના પ્રદેશને ક્ષેમ રાખવા માટે **મરાયા**નો પક્ષ લીધો. ફ્રેંચ લોકે જેને મહારાજા કીધો હતો તેને નાસી જવું પડયું ને તેને મદદ આપનારાં રાજ્યોએ તેને છોડી દીધો. ૧૭૪૩ માં આસ્ટ્રિયનોએ (**મરાયા** વાળા) ને જ્યોર્જની સરદારીતળે અંગ્રેજોએ **ડેટિનજેન** આગળ ફ્રેંચને હરાવ્યા; પણ બીજે વર્ષે કંબરલંડના ડયૂકની સરદારી તળેનાં અંગ્રેજી લશ્કરને **ફોન્ટીનોય** આગળ ફ્રેંચોએ હરાવી હઠાડયું (૧૭૪૫).

એ વર્ષમાં ફ્રાન્સનો લૂઈ પંદરમો એની દરબારે નેધરલંડમાં ચાલેલી લડાઈમાં પોતાની ફતેહ થાય તેને માટે પદભ્રષ્ટ થએલા જેમ્સ ૨ જાના દીકરાના વડા દીકરા ચાર્લસ એડવર્ડને લશ્કરી વહાણોની મદદ આપી ઈંગ્લંડ ઉપર મોકલ્યો. એ કાફલો તોફાનથી પાછો ફર્યો પણ એડવર્ડ બ્રિટનમાંના પોતાના મળતીઆઓને ભરોસે સ્કાટલંડ જઈ **ઈનવરનેસ શાયર**માં ઊતર્યો (જુલાઈ). ત્યાં ઘણાક પર્વતવાસી સરદારો તેને મળ્યા; પછી તેણે **ઓડમ્બરો** લીધું ને ઈંગ્લંડના રાજાનાં લશ્કરને **પ્રેસ્ટોનપાન્સ** આગળ હરાવ્યું. ઈંગ્લંડમાં **ડરબી** સૂધી આવ્યો; પણ ત્યાંથી તેને પાછું હઠવું પડયું. થોડા દહાડા પછી કમ્બરલંડના ડયૂકે મોટું લશ્કર લેઈ જઈ દુશ્મનને **કલ્લોડેન** આગળ પૂરો હરાવી ફ્રાન્સ તરફ નસાડયો (૧૭૪૬). ફ્રાન્સની સામાં આસ્ટ્રિયન તથા અંગ્રેજો લડતા તેમાં ફ્રેંચ ખુશકીની લડાઈમાં ને અંગ્રેજ વહાણની લડાઈમાં જીતતા; અંતે તે લડાઈ **એઈલાશપેલ**ના કોલકરારથી પૂરી થઈ હતી (૧૭૪૮); એ લડાઈથી રાજ્યોના પોતપોતાના અસલ મુલખમાં કંઈ પણ વધઘટ થઈ નહોતી.

૧૭૫૫ માં ઉત્તર અમેરિકામાં ફ્રેંચ કાનેડા

ને બ્રિટિશ સંસ્થાનો વચ્ચેના સીમાડા બાબત ઈંગ્લંડ ફ્રાન્સને વાંધો પડયો ને ૧૭૫૬ થી* સાત વર્ષની લડાઈ મંડાઈ તે ૧૭૫૭ માં મિસ્તર પિટ (પછવાડેથી **ચાથામનો અરલ**) વડો પ્રધાન થયા પછી જોશથી ચાલી. **જેનરલ ઉલ્ફે** કાનેડાનાં તથા બીજાં ફ્રેંચ સંસ્થાની રાજ્યનાં મુખ્ય શહેર **કિવબેક** ઉપર એક રાતે છાપો માર્યો ને પછી મારામારી ચાલી તેમાં ફ્રેંચ સરદાર **મારકિવસ ડી મોંટકામ** પડયો ને ઉલ્ફ બીજી વારનાં જખમે મરણ પામ્યો પણ તેનાં લશ્કરે સામાં લશ્કરને હરાવી સઘળો કાનેડા પ્રાંત જીતી લીધો (૧૭૫૭). એજ વર્ષમાં કલૈવે હિંદુસ્થાનમાં **પ્લાસીની** લડાઈ જીતી બંગાળામાં અંગ્રેજી રાજ સ્થાપ્યું—(ઈંગ્લંડની સત્તા કેવે પ્રકારે હિંદુસ્થાનમાં વધતી ગઈ તે હિંદુસ્થાનનું પ્રકરણ વાંચેથી જણાશે); પણ યૂરોપમાં ફ્રેંચોએ હાનોવર ઉપર ચડાઈ કરી કંબરલંડનાં ડયૂકને હરાવ્યો હતો ને તેના ૪૦ હજાર લશ્કરી સીપાઈઓને હથિયાર મૂકી દેવાની ફરજ પાડી હતી. પછી **સર એડવર્ડ હોકે** (૧૭૫૯) ને **કપટાન બોસ્કેવને** (૧૭૬૦) લશ્કરી કાફલાની સરદારી કરી જીતો મેળવી તેથી ઈંગ્લંડનું નૌકાબળ મોટી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. **જ્યોર્જ બીજો** ૧૭૬૦ માં મરણ પામ્યો ને તેના દીકરાનો દીકરો ૨૩ વર્ષનો ઈંગ્લંડની ગાદીએ બેઠો.

જ્યોર્જ ત્રીજો ઈંગ્લંડમાં જનમ્યો હતો ને ઊછર્યો હતો; તે રાજકાજમાં સારીપેઠે મન ઘાલતો પણ મતીઓ ને હઠીલો હતો. હિંદુસ્થાનમાં અંગ્રેજોએ ફ્રેંચની સત્તા તોડી (૧૭૬૦) ત્યારપછી ફ્રાન્સ, સ્પેન ને નેપલ્સ એ ત્રણે રાજ્યે સંપ કરી ઈંગ્લંડ સાથે લડાઈ શરૂ કરવાની ગોઠવણ કીધી. તેની ખબર પડતાંજ વડા પ્રધાન પિટે સ્પેન સાથે લડાઈ શરૂ કરવાનું મત આપ્યું પણ જ્યોર્જે તે ન માન્યું ત્યારે પિટે પ્રધાનવટું છોડયું. રાજાએ તેને અમીર પદવી આપી ને વર્ષે ૩૦ હજાર રૂપીઆનું પેનશન ઠેરવ્યું. ઈંગ્લંડફ્રાન્સની સાત વર્ષની લડાઈનું અને પ્રુશિયાએ ૧૭૫૬ થી બીજાં રાજ્યો સાથે લડાઈ ચલાવેલી તેનું શેવટ ૧૭૬૩ માં પારિસના કોલકરારથી આવ્યું. ઈંગ્લંડને લાભ થયો—**ફલોરિડા** તથા **મિનોર્કા** એ સ્પેન પાસેથી અને **લૂઈસીઆના**, કાનેડા, વેસ્ટ ઈંડિઝના કેટલાક ટાપુ એ ફ્રાન્સ પાસેથી મળ્યા. પણ એ વેળા ઈંગ્લંડના રાજ્યનું કરજ વધી એક અબજ ચાળીસ કરોડ રૂપીઆનું થયું હતું.

પિટના પછી **બ્યૂટનો અરલ** (ટોરી પક્ષનો) પ્રધાન થયો હતો તે સલાહને ઈચ્છનારો હતો. તેણે ઈંગ્લંડની આટલી ફતેહમંદી છતાં રાજ્યો વચ્ચે સલાહ કરાવવાની ખટપટ કીધી હતી તેઉપરથી તેના ઉપર લોક બહુ ચીડાયા હતા—ઠામ ઠામ તેનું પુતળું કરી બાળ્યું હતું. બ્યૂટને પ્રધાનવટું છોડવું પડયું ને **ગ્રેનવિલ** મુખ્ય પ્રધાન થયો. એણે બ્યૂટનો કટ્ટો શત્રુ **જોન વિલ્કસ** જે પાર્લમેંટનો મેમ્બર ને **નાર્થ બ્રિટન** નામનાં વર્ત્તમાનપત્રનો અધિપતિ હતો તેના ઉપર રાજાને જૂઠો કહ્યાનો અપરાધ મૂકયો. તેને રાજ્યના સેક્રેટરીના એક સાધારણ વારંટથી પકડયો ને કિલ્લામાં નાખ્યો પણ થોડા દહાડા પછી પાર્લમેંટનો મેમ્બર જાણી છોડયો. પાર્લમેંટમાંથી કહાડી મૂકવામાં આવ્યો ને તેનાં વર્ત્તમાનપત્રને ફાંસી

* ઇંગ્લંડે હાનોવરના રક્ષણને માટે પ્રુશિયા સાથે કોલકરાર કીધા હતા ને તેને લશ્કરની કુમક ને નાણાની મદદ કીધી હતી.

દેવાનું કામ કરનારાને હાથે બાળી મૂકાવામાં આવ્યું તોપણ વિલ્કિસે રાજ્યના સેક્રેટરી ઉપર વગર કાયદે કેદમાં નાખ્યાનો અપરાધ મૂકી ફરીઆદ માડી. વડા ન્યાયાધીશ પ્રાટે જણાવ્યું કે વારંટમાં નોર્થબ્રિટન પેપરના છાપનાર તથા પ્રગટ કરનારને પકડવો એટલુંજ લખ્યું હતું, વિલ્કિસનું નામ લખ્યું નથી —એવા સાધારણ વારંટથી પકડવો એ ઈગ્લંડના કાયદાથી વિરુદ્ધ છે અને નુકસાનનો બદલો મળવાનું હુકમનામું કરી આપ્યું.* એ સમય ઉપર રાજા તથા રાજ-કારભારી એઓની નિંદાના ઘણાક કાગળ (જૂનિયસ એ નામની સહીના), વર્ત્તમાનપત્રો-માં છપાયા હતા.

ઈગ્લંડે અમેરિકામાં ફ્રેંચ સાથે જે લડાઈઓ કરી હતી તે પોતાનાં સંસ્થાનનાં રક્ષણને માટે; પણ તેથી ઈગ્લંડને ઘણું કરજ થઈ ગયું હતું, ને તે ઘટાડવાને પ્રધાન મંડળીએ હવે સંસ્થાનો ઉપર કર મૂકવાનો વિચાર કીધો. ગ્રેનવીલે ૧૭૬૫ માં **સ્ટાંપ આક્ટ** પસાર કરાવ્યો. સંસ્થાનના લોકે અરજી કીધી કે પાર્લમેંટમાં અમારા મુખત્યારો દાખલ થયા નથી ત્યાં સૂધી ઈગ્લંડને અમારા ઉપર કર વેરા મૂકવાનો અધિકાર નથી; અગર ઈગ્લંડને નાણાંની જરૂર છે તો અમારા મુખત્યારોની સભા અમારા બંદરોમાં આવતા જતા માલ ઉપર જકાત ઠેરવશે ને તે ઉઘરાવી ઈગ્લંડ મોકલવામાં આવશે. એ ઉપરથી ઈગ્લંડની પાર્લમેંટમાં વીઘ ટોરી† વચ્ચે ભારે ભાંજગડ ચાલી ને અંતે સ્ટાંપ આકટ રદ કરવામાં આવ્યો; પણ ૧૭૬૭ માં ઈગ્લંડ સરકારે ચાહ, કાચ ને રંગ એ ઉપર જકાત કીધી. ૧૭૭૦ માં લોર્ડ નોર્થની કારકીર્દીમાં બીજા માલ ઉપરથી જગાત કહાડી માત્ર એક ચાહ ઉપરજ રાખી ને એને માટે તો ઈગ્લંડે મમત-જ ધર્યો, નક્કી જણાવવાને કે સંસ્થાનો ઉપર કર મૂકવાની પાર્લમેંટને સત્તા છે. ૧૭૭૩ માં સંસ્થાનના લોક સામા થયા ને લડાઈઓ ચાલી તેનાં પરિણામમાં તે ઈગ્લંડથી છૂટા થયા; ને ૧૭૮૩ માં **વરસેલિસ**માં કોલકરાર

* એ કામમાં વિલ્કિસ જીત્યો પણ નિંદા કીધા-નાં બે બીજાં તહોમત તેના ઉપર ગામીત થયાં ને લોકસભાએ તેને ટાળ્યો. પછી તે ઇંગ્લડ છોડી બીજાં રાજ્યમાં જઇ રહેલો તે ગ્રાફટનનો ડ્યૂક પ્રધાન થયો ત્યારે પાછો આવ્યો. **મિડલસેકસ** પ્રગણાના લોકે પોતાની તરફથી તેને મેમ્બર નીમ્યો પણ પાર્લમેંટે દાખલ કીધો નહીં. બીજીવાર ને ત્રીજીવાર લોકે તેને નીમ્યો પણ પાર્લમેંટે તેને રદ કીધો હતો. ૪૮ અમીર જેમાં ઘણાક વીઘ આગેવાન હતા તેઓ 'વિલ્કિસ ને સ્વતંત્રતા' એના પક્ષમાં પ્રગટ રીતે બોલ્યા હતા.

† ગ્રેનવિલ તથા તેના મળતીઆથી કંટાળીને રાજાએ વીઘના આગેવાન લોર્ડ રોકીંગહામને પ્રધાન કીધો હતો. પિટ્ટને પ્રધાન ન કીધો તેથી તેણે નારાજ થઇ પોતે વીઘ છતાં વીઘ ગૃહસ્થોમાં પક્ષ પડાવ્યા હતા. રાકીંગહામે પિટ્ટનાં મત પ્રમાણે સ્ટાંપ આક્ટ રદ કરવાની પાર્લમેંટની મંજૂરી મેળવી પણ તેથી રાજા જે સંસ્થાનના લોકને બંડખોર સમજતો તે નારાજ થયો. વીઘમાં બે પક્ષ હતા તેથી રોકીંગહામનું ફાવ્યું નહીં; અને પિટ્ટ લડાઇને ચડાનારો છે જાણી રાજાએ તેને પ્રધાન કીધો; અને પ્રજા પણ રાજી થઈ કે તે અમેરિકનો સાથે સમાધાની આણશે; પણ પિટ્ટ માદો પડ્યો, તેનો અવેજી પાર્લમેંટમાં સામાવાળાઓની આગળ ફાવ્યો નહીં અને ચાહ કાચ વગેરે ઉપર જકાત લેવાનો ધારો થયો. સંસ્થાનો ઉપર જોર જુલમથી કરવેરા નાખવા ન જોઇએ એવું મત ધરાવનારા **ચાથામ, બર્ક, ફોક્સ** એ સમર્થ પુરુષો હતા પણ પાર્લમેંટમાં રાજકારભારીઓ તરફનાં ઘણાં મત પડ્યાં હતાં તેથી લડાઇ કરવાનો ઠરાવ થયો હતો.

થયા ત્યારે ઈંગ્લંડે તે એકત્ર સંસ્થાનનું સ્વાધીન સ્વતંત્ર રાજ્ય છે એવું કબૂલ રાખ્યું* (યૂનૈટેડ સ્ટેટ્સનું પ્રકરણ જોવું). એની પહેલાં (૧૭૮૨ માં) આયરલંડના લોકે પોતાની પાર્લમેંટને ઈંગ્લંડની પાર્લમેંટથી સ્વતંત્ર રાખવાની મંજૂરીઅત મેળવી હતી. એ સમા ઉપર ઈંગ્લંડને પ્રજાનું કરજ બે અબજ સડસઠ કરોડ રૂપીઆનું હતું.

લાર્ડ નોર્થ પછી રોકીંગહામના માર્કિવસનું ને પછી શેલબર્નના અરલનું પ્રધાનવટું થયું. એની કારકીર્દીમાં ટોરી ફોક્સ ને વીધ પિટ્ટ (ચાથામના અરલનો દીકરો) એ બે સાથે મળી કામ કરનારા સેક્રેટરી થયા (૧૭૮૩). એઓએ ઈંડિયા બિલ–હિંદુસ્થાનના રાજકારભારનું ઉપરીપણું રાખનારી મંડળી સ્થાપવાની દરખાસ્ત, પાર્લમેંટમાં રજૂ કરાવી પણ તે સરદારોની સભામાં પસાર થઈ નહીં ને તે કારભારીઓને રાજાએ રજા આપી. પછી પિટ્ટ વડો પ્રધાન થયો. તેણે હિંદુસ્થાનનો કારભાર જોવાને 'બોર્ડ આફ કંટ્રોલ'ની સભા ઠરાવી. પણ બીજા કેટલાક સૂધારાને માટે દરખાસ્ત કીધી તે પાર્લમેંટે મંજૂર રાખી નહીં. ૧૭૮૭ માં હિંદુસ્થાનના ગવર્નર જેનરલ વારન હેસ્ટિંગ્સના ઉપર ચોરાઈ, ઘાતકીપણું વગેરેને માટે તહોમત મૂકવામાં આવ્યાં ને તેની તપાસનો નીવેડો સાત વર્ષ પછી આવ્યો હતો ને હેસ્ટિંગ્સ નિરપરાધી ઠર્યો હતો; હેસ્ટિંગ્સે પોતાના બચાવમાં પુષ્કળ નાણું ખરચ્યું હતું ને બર્ક એણે તથા બીજા કેટલાએકે (પાર્લમેંટના મેમ્બરોએ) તેની વિરુદ્ધ બોલવામાં કંઈજ કસર રાખી નહોતી.

ફ્રાન્સનું રાજ્ય ૧૭૮૯થી ચકડોળે ચડવા માડચું હતું તે ૧૭૯૩ માં લૂઈ ૧૬ માના શિરચ્છેદથી છેલ્લી ચક્રી ખાઈ ઉંધું વળ્યું ને પ્રજાસત્તાનું નવું રાજ્ય સ્થપાયું. એ કાળે બ્રિટનમાં પણ કેટલીક મંડળીઓ પાર્લમેંટ પાસે રાજ્યમાં નવા સૂધારા દાખલ કરાવાને આતુર હતી અને તેઓને ફ્રાન્સનું જોઈ ઉત્તેજન મળે તેવુંજ હતું;–એ કારણને લીધે પ્રધાનમંડળ રાજ્યને ક્ષેમ રાખવાના હેતુથી જ્યારે ત્યારે પાર્લમેંટમાં સૂધારાની વાત બોલનારાઓની સામે થતું. ફ્રેંચ એલચીને બ્રિટન છોડવાનું ફરમાવવામાં આવેલું તે ઉપરથી ફ્રેંચ રાજસભાએ ઈંગ્લંડ પાસે લડાઈ માગી અને પિટ્ટે ફ્રાન્સના પ્રજાસત્તાક

* ઇંગ્લંડે પોતાના વેપારની ને લશ્કરની ફતેહમંદીથી બીજાં રાજ્યોને અદેખાં કીધાં હતા; ને ૧૭૬૩ માં પારિસમાં કોલકરાર કરાવવામાં આગેવાની કીધી તેથી ફ્રાન્સને ઘણુ નરસું લાગ્યું હતુ; ૧૭૭૮ માં ફ્રાન્સે યૂનાઇટેડ સસ્થાનોને લશ્કરની કુમક કરી હતી; ૧૭૭૯ માં સ્પેને લડાઇ ચલાવી; ૧૭૮૦ માં હાલંડ પણ દુશ્મનોને મળ્યું હતું; અને રૂશિયા, સ્વીડન, ને ડેન્માર્ક એ તટસ્ત રહીને ઇંગ્લંડને હલકું પડેલું જોવાને ઇચ્છતાં. ૧૭૭૯ માં ૩ લાખ લશ્કરનું ને ૩૦૦ લશ્કરી વહાણનું બળ દુશ્મનનાં લશ્કરનાં બળને તોડવાને બસ નહોતું. વળી ૧૭૭૮ માં કાથલિક વિરુદ્ધ કેટલાક ફોજદારી કાયદા કરવામાં આવેલા તે ઉપરથી એડીંબરો, ગ્લાસગો, ને બીજાં શાહેરોમાં કાથલિકે બંડો કર્યાં હતાં. ૧૭૮૦ માં લોર્ડ ગોર્ડને કેટલાક લોકને એકઠા કરી રાજધાની લંડનને કબજે કરી સાત દહાડા સૂધી કાથલિક દેવળો તથા કેટલીક ઇમારતો બાળી નાખી હતી. એ સઘળાં સંકટમાં ઇંગ્લંડ બલવા બેસાડ્યા હતા; જીબ્રાલ્ટરને ફ્રાન્સ તથા સ્પેને ચાર વર્ષ (૧૭૭૯–૧૭૮૩) ઘેરામાં રાખ્યું હતું પણ તે તાબે થયું નહોતું; અને રોડનીએ સ્પેનના કાફલાને ૧૭૮૦ માં ને ફ્રાન્સના કાફલાને ૧૭૮૨ માં હરાવ્યો હતો.

રાજ્યના શત્રુઓ સાથે સંધિ કીધી. યૂરોપમાં લડાઈ ચાલી તેમાં પ્રથમ તો ઈંગ્લંડને તથા કુમકી રાજ્યોને ફાયદા જેવું ન થયું પણ ફ્રાન્સે પોતાનાં સંસ્થાનો ગૂમાવ્યાં. હૌએ ૧૭૯૪ માં ને નેલ્સને ૧૭૯૮માં ફ્રેંચ કાફલાઓને હરાવ્યા; ત્રણવાર ફ્રેંચે આયરલંડ ઉપર ચઢાઈ કરી પણ તે ફાવ્યા નહીં; જેર્વીસે કેપ સેંટ વિન્સેંટ આગળ સ્પેનના કાફલાને હરાવ્યો અને ડંકને ડચ કાફલાનો નાશ કીધો (૧૭૯૭). હાલંડ પાસેથી કેપ ઓવ ગુડ હોપ અને સ્પેન પાસેથી ટ્રિનિદાદ એ લેઈ લેવામાં આવ્યાં. પછી ઈંગ્લિશ ચાનલના કાફલામાં બંડ થયું હતું (૧૭૯૭)તે અને આયરલંડમાં બલવો ઊઠ્યો હતો (૧૭૯૮) તે પતાવવામાં આવ્યાં હતાં ને ફ્રેંચ ટુકડી જે આયરલંડના બંડખોરોની કુમકે જતી હતી તેને પકડી કેદ કરવામાં આવી હતી. એ સમા ઉપર આયરલંડને વધારે પાસેના સંબંધમાં લાવવાને તજવીજો થવા માડી ; ને પછી જેમ સ્કાટલંડ જોડાયું હતું તેમ આયરલંડ પણ ગ્રેટબ્રિટન સાથે જોડાયું, અને જ્યોર્જ ત્રીજાએ ગ્રેટબ્રિટન તથા આયરલંડનાં એકત્ર રાજ્યનો રાજા એવું નામ ધારણ કીધું (૧૮૦૧).*

ફ્રાન્સ.

રીઝવિકના કોલકરાર (૧૬૯૭) પછી રાજ્યોમાં પરસ્પર કેટલાંક વર્ષલગી સલાહ સંપ રહેશે એવું સૌ જાણતા પણ એકાએક પાછી લડાઈ જાગી. ૧૭૦૦ માં સ્પેનનો ચાર્લસ બીજો મરણ પામ્યો તેની ગાદીએ લૂઈ ૧૪ માનો પૌત્ર ફીલિપ પાંચમો એ નામે સ્પેનનો રાજા થયો. જર્મનીનો મહારાજા લીઓપોલ્ડ અને તેનો સગો બવેરીઆનો નૃપ એ બે જણ પોતપોતાની તરફથી દાવો કરી લડવા નીકળ્યા. એકપાસ ફીલિપ તથા લૂઈ ૧૪ મો ને બીજી પાસ જર્મની, હાલંડ, ઈંગ્લંડ, એ રાજ્યો હતાં ને પાછળથી (૧૭૦૧) પ્રુશિયા, પોર્ટુગલ ને સવોય એ રાજ્યો કુમકે થયાં હતાં. ઠામ ઠામ લડાઈ ચાલી; મહારાજાનાં સૈનના સરદાર યૂજીને ઈટલી ઉપર હુમલો કીધો ને ફ્રેંચોને હરાવ્યા; અને સંપીલા સેનના સરદાર માર્લબરોએ નેધરલંડમાં ફ્રેંચ સરદાર બ્યૂફ્લર્સને હઠાવ્યો અને કેટલાંક શહેર લીધાં. એ હાર થઈ હતી, ભંડાર ખાલી થયો હતો, પ્રોટેસ્ટંટોએ બલવો કીધો હતો (૧૭૦૨), વળી એજ વર્ષમાં વહાણના કાફલાનો પણ વૈગો આગળ અંગ્રેજ તથા ડચ એઓએ નાશ કીધો હતો; ૧૭૦૪ માં બ્લેનહીમ આગળ હાર થઈ હતી; ૧૭૦૫ માં આર્ચડયૂક ચાર્લસે (આસ્ટ્રિયાવાળો) અને પીટરબરોના અરલે સ્પેનનો

---

* એ કાળે ઇંગ્લંડનું કરજ બે અબજ ૪૪ કરોડ રૂપીઆનું હતું ને ૯ કરોડ ૨૧ લાખ સિત્તેર હજારનું તો વ્યાજ આપવું પડતું ; ને કર મૂકવામાં આવેલા તે પ્રજાને ભારે પડતા. હિંદુસ્થાન ખાતેની વસૂલજમા ૭ કરોડની હતી પણ તેમાંનો ઘણીખરી ત્યાંની વ્યવસ્થાના ખરચમાં જતી ; તોપણ વેપાર, ખેતી ને કારખાનાં ઘણાં વધ્યાં હતાં—અમેરિકાનાં સંસ્થાનો તાબામાં હતાં તેવારનાં કરતાં તે સ્વતંત્ર થયા પછી તેની સાથેનો વેપાર ઘણોજ વધ્યો હતો. દરેક જણ પોતાની હાલત વધારે સારી કરવાને ઉદ્યમ કરતો તેથી લોકની પુંજી વધી હતી ને તે નાણું ફરતું હોવાથી ધીરધાર પણ ઘણી સારી હતી. ઇંગ્લંડનાં રાજની વસૂલ ૧૬ કરોડની હતી ને તેનું લશ્કર (૧૭૯૬માં) બધું મળીને ૨ લાખ ૬ હજાર હતું ; એનું અડધું સંસ્થાનોમાં હતું. ઇંગ્લંડનું ખરૂં બળ તેની અખૂટ દોલતમાં, પ્રજાનાં શૌર્યમાં તથા ઉદ્યમશક્તિમાં અને ૧૪૧ લશ્કરી વહાણના કાફલામાં હતું.

ઘણોક ભાગ જીત્યો હતો; અને જોકે ફીલિપ પાંચમાનાં લશ્કરે તે બે જણને આલમાન્ઝ આગળ હરાવ્યા હતા (૧૭૦૭) તોપણ રામિલિઝ આગળ ફ્રેંચ લશ્કરની હાર થઈ તેથી આખું નેધરલંડ શત્રુઓને હાથ ગયું હતું. યૂજીને ટ્યૂરિનની લડાઈમાં ફ્રેંચને એવી હાર ખવડાવી હતી કે ઈટલીમાંનાં ફ્રેંચ લશ્કરનો મોટો ભાગ નાશ પામ્યો હતો (૧૭૦૬); વળી ઈંગ્લંડના સ્ટુવૅટની મદદમાં જે ચઢાઈઓ કરેલી તેમાં પણ હાર થઈ હતી; એ હાલતમાં લૂઈ ૧૪ માએ સલાહની માગણી કીધી પણ સંપીલાં રાજ્યોનું માગવું એટલું ભારી હતું કે તેણે મન ફેરવી નાખી લઢાઈજ આપી; પણ એમાંએ માર્લબરોએ માલપ્લાકવેટ આગળ ફ્રેંચ રાજાને છક્કડ ખવડાવી (૧૭૦૯). એણે બીજીવાર સલાહની માગણી કરી ને સામાવાળાઓને રાજી કરવાને ઘણું વીનવ્યા પણ તેઓએ હજી વધારે જોઈએ એમ કહીને લૂઈનો અનાદર કર્યો. એવી દયામણી હાલતમાં લૂઈ આવી રહ્યો હતો તેવામાં (૧૭૧૧) ઈંગ્લંડનું પ્રધાનમંડળ વીઘ હતું તે બદલાઈ ટોરી થયું ને માર્લબરોની સરદારી ગઈ; વળી આર્ચડ્યૂક ચાર્લસ જર્મનીનો મહારાજા નીમાયો; બીજાં રાજ્યો સ્પેનને જેમ બૂરબોંના તાબામાં ગયલું જોવાને ઈચ્છતાં નહોતાં તેમ તે આસ્ટ્રિયાના તાબામાં પણ ગયલું જોવાને ઈચ્છતાં નહોતાં; વળી સ્પેનમાં ફીલિપની તરફના ઘણા લોક થયા હતા. એ સ્થિતિમાં ઈ૦ સ૦ ૧૭૧૩ માં ઈંગ્લંડ તથા બીજાં મળેલાં રાજ્યો સાથે યૂટ્રેચમાં અને ૧૭૧૪ માં જર્મનીના મહારાજા સાથે રાસટાડમાં સલાહના કોલકરાર થયા. એ કરારોથી ફીલિપનો સ્પેનની ગાદી ઉપરનો હક કાયમ થયો પણ એવી સરત રાખવામાં આવી હતી કે સ્પેન તથા ફ્રાન્સ એ બે જોડાઈને કદી એક રાજ્ય થાય નહીં; ઈંગ્લંડને અમેરિકામાં કેટલોક પ્રદેશ મળ્યો; નેપલ્સ, મીલાન ને સ્પેન તાબાનું નેધરલંડ એ આસ્ટ્રિયાના તાબામાં ગયાં; અને સીસિલીનું રાજ સવોયના ડ્યૂકને મળ્યું. પછી ૧૭૧૫ માં લૂઈ ૧૪ મો મરણ પામ્યો હતો.

લૂઈ મોટો રાજા હતો તેનામાં કામપાછળ મંડવાની શક્તિ, બીજાઓની બુદ્ધિશક્તિ સમજી જઈ તેને પોતાના ઉપયોગમાં આણવાની ઝડપ અને તેઓ પોતાને વળગતા રહે તેમ કરવાની ચતુરાઈ હતી પણ તેનો લોભ ને તેનો જુલમ ન ખમાય તેવો હતો. તેણે ૭૨ વર્ષ કેવળ સ્વેચ્છા પ્રમાણે રાજ કીધું. તેણે જાયુનાં મોટાં લશ્કર રાખ્યાં હતાં; સીપાઈઓ પાસે એકસરખો પોશાક રખાવ્યો હતો ને તેઓને એકસરખી બેયોનેટ આપી હતી. ૧૬૭૨ થી તેનું હંમેશનું લશ્કર ૧ લાખ ૮૦ હજારનું હતું ને વહાણનાં લશ્કર સાથે સૌ મળીને ચાર લાખ પચાસ હજાર હથિયારવાળાં માણસ હતાં. તેનાં રાજની વસૂલ ૩૦ કરોડ રૂપીઆની હતી અને તે મરણ પામ્યો ત્યારે ૮૩ કરોડથી વધારે દેવું હતું.

લૂઈ ૧૫ મો તે લૂઈ ૧૪માનો પ્રપૌત્ર અને સ્પેનના ફીલિપ પાંચમાંનો ભતરીજો પાંચ વર્ષનો ૧૭૧૫માં રાજા થયો. પાર્લમેંટે ઓરલીઅનના ડ્યૂક ફીલિપને રાજાની વતીની સત્તા આપી પણ તે પૂરો છકેલ હોઇને રાજકાજ કરવે બેદરકાર હતો. તેણે પ્રથમ તો કેટલાક જણ ઘણાં વરસ થયાં બાસ્ટીલમાં હતા તેઓનો છૂટકારો કીધો; લશ્કર ઓછું કીધું, નિયમિત ખરચ રાખવાનું ઠેરવ્યું અને યૂરોપમાં સલાહ રહે તેવું ઈચ્છયું. પણ સ્પેનનો પ્રધાન આલબેરોની એણે તેને ખસે-

ડવાને અને યૂટ્રેચના કરારથી આપી દીધેલો ઈટલીમાંનો મુલખ પાછો સ્પેનને અપાવવાને લડાઈની તૈઆરી કરી. પણ આસ્ટ્રિયા, ફ્રાન્સ, ઈંગ્લંડ ને હાલંડ એ ચારે રાજે સંપ કરી (૧૭૧૯) આલબેરોનીને રજા આપવાની ને સંપીલાં રાજ્યોનું કહ્યું માનવાની સ્પેનના ફીલિપને ફરજ પાડી હતી (૧૭૨૦).

ઓર્લિયનના ડયૂકે સ્કાટલંડના એક જાન લાની હીકમતી સલાહથી બેંક કહાડી હતી (૧૭૧૮)–તેના શેરો જેઓએ સરકારને નાણાં ધીર્યાં હતાં તેને આપવામાં આવ્યા ને લોક તે શેરો ખરીદ કરે માટે બેંકને એક નવી ઊભી થએલી વેપારીઓની કંપની સાથે ભેળી નાખી–એ કંપનીએ મિસ્સિસિપી તથા કાનેડાના વેપારનો ઈજારો રાખ્યો હતો અને તંબાકુ તથા બીજી વસ્તુનો પાક ઉત્પન્ન કરવાને કેટલાક ખેડુત તથા કારીગરોને તે પ્રદેશોમાં વસવાને મોકલ્યા હતા. ૧૭૧૯ માં ઇસ્ટ ઇંડીઆ ને સેનીગાલ એ કંપનીઓ પણ મિસ્સિસિપી કંપની સાથે જોડાઈ, ને એવું તો મોટું કામ ચાલ્યું કે શેરનો ભાવ સેંકડે બારસેં ટકા પ્રીમીઅમ ચઢ્યો. એ એકત્રકંપનીએ રાજ્યની સઘળી વસૂલ જમે કરવાનો ને સિક્કા પાડવાનો હક પોતાના હવાલામાં રાખ્યો હતો, ને પ્રજાનું કરજ પાછું આપવા માડ્યું હતું. ૧૭૨૦ માં સેંકડે બે હજાર પચાસનું પ્રીમીઅમ થયું; પણ તરતજ પછી નફાની આશા રાખી હતી તે ખોટી ઠરી ને બેંકે નોટનાં નાણાં આપવાં બંધ કીધાં. હજારો ધનવંત કેવળ નિર્ધન થઈ રહ્યા; અને લા બેઆબરૂ થઈ વેનીસ જઈ રહ્યો ને ત્યાં મૂઓ. એ સમા ઉપર રાજ્યના મારસેલ તરફના પ્રાંતમાં મરકીથી અડધી વસ્તી ઘસડાઈ ગઈ હતી.

ઈ૦ સ૦ ૧૭૨૩ માં ઓર્લીઅનનો ડયૂક મૂઓ ને રાજાએ રાજકારભાર પોતાને હાથ લીધો. લૂઈએ બૂરબોંના ડયૂકને પ્રધાન કીધો ને તેની સલાહથી પોલંડનો પદભ્રષ્ટ રાજા ફ્રાન્સમાં આવી રહ્યો હતો તેની કુંવરી મરાયા સાથે લગન કીધાં. ૧૭૨૬ માં ડયૂકને રજા આપી કારડીનલ ફ્લેયુરી એને પ્રધાન કીધો. એ રાજવસૂલનો બંદોબસ્ત કરવામાં, બંધ પડેલી ધીરધાર પાછી છૂટી કરી વેપાર પાછો ચાલતો કરવામાં ને સલાહ રહે તેવું કરવામાં સારીપેઠે મંડયો હતો.

૧૭૩૨ માં પોલંડના રાજાની તરફથી ફ્રાન્સે, રૂશિઆ તથા આસ્ટ્રિયાની સાથે લડાઈ કીધી. ૧૭૩૪ માં રહેન નદીને તીરે બેરવિકનો ડયૂક આસ્ટ્રિયન ફોજના સરદાર યૂજીનની સામાં લડીને ફિલિપ્સબર્ગ લેતાં મરણ પામ્યો. ઈટલીમાં પણ ફ્રેંચ લશ્કરની ફતેહ હતી–માર્શલ વિલર્સ એણે સારડીનીઆના રાજાનાં લશ્કરને સાથે રાખીને મીલાન તથા બીજા કિલ્લાઓ લીધા અને સ્પેનનાં લશ્કરનો સરદાર ડોન કારલો (ફીલિપનો કુંવર) એણે નેપલ્સ જીતી લીધું. ૧૭૩૫માં વીએનામાં કોલકરાર થયા ને લોરેનની ડચી પોલંડના રાજાને આપવામાં આવી, એવી કબૂલાતે કે તેના મૂઆ પછી તે પ્રાંત ફ્રાન્સને મળે; નેપલ્સ તથા સીસિલી એ ડોન કારલોને મળ્યાં;–બૂરબોં વંશનાં ત્રણ રાજ યૂરોપમાં થયાં.

એ કોલકરારથી ફ્રાન્સ, જર્મનીના ચાર્લસ છઠ્ઠાની પાછળ તેની દીકરી મરાયા થેરીસાને આસ્ટ્રિયાની ગાદી અપાવવાને બંધાયલું હતું; પણ ચાર્લસનાં મરણ પછી લૂઈએ પોતાના પ્રધાનની સલાહ ન માનતાં બવેરીઆના ઈલેક્ટરને મહારાજપદ અપાવવામાં મદદ કીધી અને તેથી તેને ઈંગ્લંડની સાથે લડાઈ

કરવામાં ગૂંચવાવું પડયું. હંગેરીઅન ને આસ્ટ્રિયન એઓ પોતાની રાણી મરાયા થેરીસાને માટે જોશથી લડયા; ફ્રેંચ તથા બવેરીઅન એઓને બોહીમીઆમાંથી હાંકી કહાડવામાં આવ્યા અને એઓને ડેટિનજેન આગળ (૧૭૪૩) જ્યોર્જ બીજાની સરદારી તળે અંગ્રેજી લશ્કરે પણ હરાવ્યા હતા. એજ વર્ષમાં ડાહ્યો ને સદ્ગુણી પ્રધાન મરણ પામ્યો ને લૂઈએ પ્રધાન વગર નિરંકુશ રહી રાજ્ય ચલાવવા માડયું. તેણે આસ્ટ્રિયાના તાબાનું નેધરલંડ જીતી લેવાને માર્શલ સાકસને મોકલ્યો ને એણે ફોંટીનોય આગળ ઈંગ્લંડ, આસ્ટ્રિયા, હાલંડ એ ત્રણની એકઠી મળેલી ફોજને મોટી કતલ કરી હરાવી (૧૭૪૫). પછી બે લડાઈ થઈ તેમાં પણ ફ્રાન્સની જીત થઈ હતી પણ ઈટલીમાં ફ્રાન્સનો કાફલો નાશ પામ્યો હતો અને તેનાં હિંદુસ્થાન તથા અમેરિકાનાં સંસ્થાનો જાય તેવો વખત ઈંગ્લંડે આણ્યો હતો. એ હાલતમાં એઈલા શપેલમાં કોલકરાર થયા ને લડાઈ કરનારાં રાજ્યોએ એકમેકનો જીતેલો મુલખ જેનો તેને પાછો આપ્યો (૧૭૪૮).

પછી સાત વર્ષ ફ્રાન્સે સ્વસ્થતા ભોગવી અને રાજાએ પોતાની રખેલીની તાબેદારી કર્યા કીધી. ૧૭૫૫ માં કાનેડા ને અંગ્રેજી સંસ્થાનો એ બેની સરહદને માટે ભાંજગડ ઊઠી ને સાતવર્ષ લડાઈ ચાલી તેમાં એક પાસ ફ્રાન્સ તથા આસ્ટ્રિયા ને બીજી પાસ ઈંગ્લંડ તથા પ્રુશિયા એ રાજ્યો હતાં; તેનું શેવટ ૧૭૬૩ માં પારિસના કોલકરારથી આવ્યું ને ફ્રાન્સને અમેરિકામાંનો તથા આફ્રિકામાંનો મુલખ અને વેસ્ટ ઈંડીઝના ઘણાક ટાપુ એ આપી દેવાં પડયાં. રાજ્યની વસૂલમાં પણ ઘણો ગેરબંદોબસ્ત હતો ને રાજા ત્યારે નિર્લજ્જપણે રંડીબાજીમાં ગુલતાન રહેતો—તેણે મુસલમાન બાદશાહસુલતાનની પેઠે મોટો જનાનો રાખ્યો હતો ને મોટી રકમો ઊડાવી દીધી હતી. તેનો પ્રધાન ચોઇસ્યૂલનો ડયૂક જે મોટો શકિતમાન હતો તે વંઠેલ રાજાને ઠેકાણે આણવાનો પરિશ્રમ કરતો, પણ એને રાજાએ દરબારમાંથી કહાડી મૂકયો (૧૭૭૦); અને પ્રાંતપ્રાંતની પાર્લમેંટ જે દરબારનાં કામની સામાં તકરાર ઊઠાવતી તેને પોતાની સત્તાના જબરા હાથથી મસળી નાખીઓ. લૂઈ ૧૫ મો ૧૭૭૪ માં મૂઓ; તેનો પાટવી ૧૭૬૫ માં મરી ગયો હતો ને પાટવીને ત્રણ દીકરા હતા તે પછવાડેથી લૂઈ ૧૬ મો, લૂઈ ૧૮ મો અને ચાર્લસ ૧૦ મો એ નામે ઓળખાયા.

લૂઈ ૧૫ મો ધિક્કારપાત્ર રાજા હતો. તેણે ફ્રાન્સનાં રાજ્યની કીર્તિ ઝાંખી કીધી ને દરબારની જાહેર બદફેલીઓના ખરચને માટે દરિદ્રી થએલા ને ભૂખે મરતા લોકને પણ નીચોવી લીધા—સરદાર ને ઉપલા વર્ગના ધર્માધિકારી એઓને આઘા રાખી ગરીબ લોકના ઉપર કર વેરા નાખી તેઓને ચાંપી નાખ્યા હતા; રાજ્યમાં મોજીલાપણું ને છટેલપણું ફેલાઈ રહ્યું હતું. એ મૂઓ ત્યારે રાજ્યને પોણા બે અબજ રૂપીઆનું દેવું હતું.

લૂઈ ૧૬ મો ૧૭૭૪ માં વીસ વર્ષની વયે ફ્રાન્સની રાજગાદીએ બેઠો. તે ૧૭૭૦ માં આસ્ટ્રિયાની મરાયા થેરીસાની દીકરી આણ્ટોઈનેટ્ટી સાથે પરણ્યો હતો. રાજા મળતાવડો સદ્ગુણી હતો; તેણે પોતાની દરબારના નિંદિત દુરાચાર કહાડવાની તજવીજ કીધી ને તે પોતાની પ્રજાને સુખ થાય તેમ કરવાને અંતઃકરણથી ઈચ્છતો હતો; તે ઉદ્યોગી ને ખંતીલો હતો પણ ચલિત મનનો ને સગા પ્રમાણે વર્ત્તવાને અશકત હતો. પ્રથમ

તો તેણે પારિસની પાર્લમેંટ જેને પાછલાં રાજ્યમાં બરતરફ કરવામાં આવી હતી તેને પાછી બોલાવી સ્થાપી; અને રાજ્યનાં નાણાં પ્રકરણનું કામ ટર્ગોટ નામના પ્રધાનને સોંપ્યું. એણે રાજ્યનાં હિતને અર્થે કેટલાંક કામ રજૂ કીધાં પણ સરદાર લોકે ને પાર્લમેંટે પણ પોતાનું મોટપ ઓછું થશે એમ સમજી તે નામંજુર કીધાં. લૂઈએ ૧૭૭૬ માં તે કામદારને રજા આપી ને તેની પદવી **નેકરને** આપી—એ સ્વિટ્ઝરલંડનો, પ્રોટેસ્ટંટ પંથનો, મોટી શક્તિનો ને સુવિચારનો પુરુષ હતો. નાણાંની બહુજ ભીડ હતી તે છતાં અસાધારણ પરિશ્રમ કરીને તેણે વહાણના કાફલાને ઈંગ્લંડના કાફલાની બરોબરી કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં આણ્યો હતો. જ્યારે સંસ્થાની લોકે ઈંગ્લંડથી સ્વતંત્ર થવા માડ્યું ત્યારે ફ્રાન્સના લોક આગલી હીણપસ્તીનો બદલો વાળવાને લડાઈને માટે ટમટમી રહ્યા. પોતાની ઈચ્છા નહીં તે છતાં રાજાએ લોકનો પોકાર સાંભળી યુનેટેડ સ્ટેટ્સ સાથે વેપારના તથા કુમકના કોલકરાર કીધા (૧૭૭૮). તરતજ પછી **માર્કિવસ લાફયેટી** ફ્રેંચ લશ્કર સાથે યુનેટેડ સ્ટેટ્સના લોકને મદદ કરવાને અમેરિકા ગયો હતો ને એ ફ્રાન્સઅમેરિકાના સંબંધવડે પ્રજારાજ્યનાં વિચાર ફ્રેંચ લશ્કરમાં દાખલ થયા હતા ને પછી ફ્રાન્સમાં સર્વત્ર ફેલાયા હતા.

રાજ્યનું ઉંધું વળવું—રાજાએ **નેકરને** રજા આપી (૧૭૮૧) ને **કલોનને** કારભારી કીધો (૧૭૮૩). તેણે રાજાના નીમેલા કેટલાએક વગવાળા મોટા શ્રીમંતો—**નોટેબલ્સની** સભા મેળવી (૧૭૮૭) અને ઉમરાવની, ધર્માધિકારીની ને લોકની—સૌની સ્થાવર મિલકત ઉપર કર મૂકવા વિષે સમ્મતિ માગી. એ સભાજનો મોટા મોટા પ્રદેશના જાગીરદાર હોવાથી તેઓએ તરતજ મંત્રીનો વિચાર રદ કીધો; કલોનને રાજીનામું આપ્યું; અને રાજાએ એક પછી એક એમ કેટલાકને મંત્રી રાખ્યા; પણ પાછો નેકરને બોલાવ્યો (૧૭૮૮). એણે **સ્ટેટ્સ જેનરલ**—ઉમરાવ, ધર્માધિકારી ને લોક એ ત્રણ વર્ગના ગૃહસ્થોની **વરસેલિસમાં** સભા મેળવી (મે, ૧૭૮૯). સૌ એકઠા થયા પછી લોકવર્ગના પ્રતિનિધિઓએ જણાવ્યું કે ત્રણે વર્ગે સાથે મળીને વિચાર કરવો. ઉમરાવ તથા ધર્માધિકારી એઓએ તેમ કરવાની ના પાડી; અને લોકના પ્રતિનિધિઓએ **નાશનલ આસેમ્બ્લી**—દેશીજનની સભા એવું પોતાનું નામ રાખ્યું.

એ સમા ઉપર પારિસમાં ને પ્રાંતોમાં મોટો ખળભળાટ થઈ રહ્યો હતો; તેવામાં વળી જેના ઉપર લોકનો પૂરો ભરોસો એવો કારભારી એક **નેકરજ** જે રાજા પાસે હતો તેને રાજાએ ફરીથી રજા આપી (૧૧ મી જુલાઈ). લોકમાં ઉલ્કું પડેલું જોઈ રાજાનો ભાઈ ને બીજા દરબારી ઉમરાવ એઓએ ઠામ ઠામનું લશ્કર વરસેલિસ તથા પારિસની આસપાસ એકઠું કરવા માડ્યું; અને પારિસના લોકે તથા ચડેલો પગાર ન મળેલો એવા લશ્કરી સીપાઈઓએ એકઠાં મળી પોતાનું **નાશનલ** ગાર્ડ—દેશરક્ષક સૈન્ય એ નામ રાખ્યું. એ સૈન્યે ઉતરતી સ્થિતિના લોકને સાથે રાખી **બાસ્ટીલના** કિલ્લા ઉપર છાપો માર્યો અને રખેવાળ ગવર્નરને તથા તેના હાથ નીચેનાને ઠાર કીધા; પ્રાંતોમાં પણ લોકે હુલ્લડ મચાવી શ્રીમંતોની હવેલીઓ ઉપર હુમલા કીધા; અને રાજાનાં સગાંવહાલાં તથા ઘણાએક ઉમરાવો ભયભીત થઈ દેશ છોડવાની ખટપટમાં પડયાં; ગભરાટગુંચવણમાં પડેલા રાજાએ વળી નેકરને બોલાવ્યો. એણે

આસેમ્બ્લીને સમજાવવા માડી પણ લોકની ઝનૂન તે સભામાંના કેટલાક જણની અંદર આવી હતી તેથી તેઓએ તેનું કંઈ ન સાંભળતાં એકદમ ઉતાવળા થઈને રાજ્યવ્યવસ્થાના ધારા ઘડી કહાડયા—ને તે ઉપર આગસ્ટની ચોથીએ લૂઈની સહી લીધી. પારિસમાં તોફાન હતુંજ ને ભૂખમરાથી હેરાન તથા બીજા હુલ્લડીઆ એવા લોક ઊરપર આવ્યા હતા; એક ટોળાંએ જઈ **વરસેલિસના** મહેલ ઉપર હલ્લો કીધો; પહોરેદારને ઠોર કીધા અને રાજા તથા રાજકુટુંબને મરણ ભય દેખાડી પારિસ જઈ રહેવાનું કહ્યું; (**નાશનલ આસેમ્બ્લી** પણ ત્યાં ગઈ હતી). એ દહાડેથીજ જાકોબૈન ટોળીએ પોતાનું મળવાનું જારી રાખ્યું.

૧૭૯૦ માં રાજકુટુંબ ટ્યૂલરિઝના મહોલમાં કેદી જેવું હતું, ને **આસેમ્બ્લી** દેશ વ્યવસ્થાના ધારા કરવામાં ગુંથાએલી હતી. (જૂનની ૧૯ મીએ) વંશપરંપરાના હક અને સર્વ પ્રકારની પદવી એ રાજમાં ન જોઈએ એવો આસેમ્બ્લીએ ધારો કીધો અને (નવેંબરમાં) ઠરાવ કીધો કે ધર્માધિકારીઓ જે નવી વ્યવસ્થા પ્રમાણે વર્ત્તવાના સોગન ન લે તો તેઓ જે ધર્માદા જમીનનો ઉપભોગ કરેછે તે તેઓની પાસેથી છીનવી લેવી. એ સમા ઉપર રાજાને સલાહ આપનાર કોઈ નહોતું; જેમ ઘણાખરા ઉમરાવ તથા શ્રીમંતો દેશ છોડી ગયા હતા તેમ નેકર પણ રાજીનામું આપી જતો રહ્યો હતો. લૂઈ ઉન્મત્ત લોકને ટહાડા પાડી શકયો નહીં ને તેણે પણ નાસી જવાની તજવીજ કીધી (જૂન, ૧૭૯૧). તેને જતો અટકાવવામાં ને પછી પારિસમાં આણવામાં આવ્યો. આસેમ્બ્લીએ નવી વ્યવસ્થાના નિયમ પૂરા તૈયાર કરી સપટેંબરમાં રાજા આગળ મૂકયા ને લૂઈએ તે ભાવથી પાળવા વિષે સોગન લીધા. પછી **નાશનલ આસેમ્બ્લી** બરખાસ્ત થઈ પણ આ ઠરાવ કરીને કે હવે **લેજીસલેટીવ આસેમ્બ્લી**–કાયદા કરનારી સભા મળે તેમાં આ સભામાંનો કોઈ ફરીથી નીમાય નહીં. એ લેજીસલેટીવ સભાએ ૧ અકટોબરથી પોતાનું કામ ચલાવવા માડયું. એ સભામાં સઘળાજ જણ **પ્રજાસત્તાક રાજ્ય થવું જોઈયે** એ મતના હતા; ઘણાક તો જાકોબૈન કલબની સાથે સંબંધ રાખનારા હતા ને **બ્રિસ્સટ** વગેરે કેટલાએક વિવેકી દેખાતા તે વગ સત્તા વિનાના હતા. તે સભાએ દેશ છોડી જનારાઓની મિલકત સરકારી કરી અને સોગન ન ખાનારા ધર્માધિકારીઓને રાજ્ય બહાર કર્યા; રાજાને પણ તિરસ્કાર કરવા માડયો ને તેનું રક્ષકસૈન્ય ઓછું કરાવ્યું. એવામાં આસ્ટ્રિયાના તથા પ્રુશિયાના રાજા મોટાં લશ્કર લેઈ સરહદ ઉપર આવ્યા ને આસેમ્બ્લીએ તેઓને લડાઈ આપવાનું ઠરવ્યું (એપ્રિલ, ૧૭૯૨). જૂલાઈમાં બ્રંઝવિકનો ડયૂક જે આસ્ટ્રિયા પ્રુશિયાનાં એકઠાં મળેલાં લશ્કરનો સરદાર હતો તેણે જાહેરનામાં કરી જણાવ્યું કે **રાજાની સત્તા** પાછી સ્થાપવામાં આવશે, રાજમાં ફેરફાર કરી નાખનારાઓને બલવાખોર દાખલ ગણવામાં આવશે અને રાજધાનીમાં લશ્કરી અમલ બેસાડવામાં આવશે. એ મગરૂબીના ભરેલાં જાહેરનામાંથી સઘળા લોક વેર લેવાને ઊસકેરાયા ને પારિસના રહેનારા તો ખૂનીની ઝનુનમાં આવી રહ્યા. આગસ્ટની ૧૦ મીએ તેઓએ ટ્યૂલરિઝ ઉપર હલ્લો કીધો; રક્ષક સૈન્ય સ્વિટ્ઝરલંડના લોકનું હતું તેને ઠોર કર્યું અને રાજારાણીને આસેમ્બ્લીનાં દીવાનખાનામાં જવાની જબરદસ્તી કીધી ને ત્યાંથી

પછી તેઓને કેદી દાખલ એક જૂના મહેલમાં લેઈ જઈ રાખ્યાં. જ્યારે શત્રુનાં લશ્કર ફ્રાન્સમાં આવવા લાગ્યાં ત્યારે કેટલાએક વિકરાળ ખૂનીઓએ બંધીખાનાંઓમાં જઈ સોગન ન ખાધેલા એવા જે ધર્માધિકારીઓ-ને કેદ રાખવામાં આવેલા તેઓની કતલ કરીનાખી (૨ જી સપ્ટેંબર) અને એવાંજ ઘોર કર્મ પ્રાંતોનાં મુખ્ય શહેરોમાં પણ થયાં.

પ્રજાસત્તા—પછી લેજીસલેટીવ આસેમ્બલી ટળી અને **નાશનલ કનવેશન**-દેશી રાજસમાજ ઊભો થયો. એણે ફ્રાન્સના રાજાનાં રાજ્યને ભાંજી નાખ્યું ને ફ્રાન્સનું રાજ્ય પ્રજાસત્તાક છે. એવું જાહેર કીધું. થોડાક વખત પછી તેઓએ બીજા દેશના લોકને પોતપોતાનાં રાજ્ય ઉંધાં વાળવાની ભલામણ કીધી ને આસરો આપવાનું જણાવ્યું. એ વેળા **જાકોબેન** પાર્ટીના આગેવાન **ડાન્ટન** ને **રોબાસપીઅર** પૂરી સત્તા ચલાવતા હતા; તેઓએ નામની તપાસ ચલાવી લૂઈ ૧૬ માને અપરાધી ઠેરવી તેનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો (૨૧ મી જાનેવારી ૧૭૯૩). * (રાણીનો શિરચ્છેદ ૧૪ મી અકટોબરે ને રાજાની બેનનો ૧૭૯૪ ના

* ઇંગ્લંડમાં પાર્લમેંટે પોતાના તથા રાજાના હક વિષે વ્યવસ્થાનિયમ બાંધ્યા હતા તે છતાં રાજ-પદના અભિમાની ચાર્લસે પાર્લમેંટને તુછકારી કહાડી લોક ઉપર કરવેરા મૂક્યા; કર ન આપનારાઓ ઉપર સખતી કીધી ને કેટલાકને કેદમાં નાખ્યા; બીજાં ઘણાંએક કાયદા વિરુદ્ધ કામ કીધાં; હઠીલા રાજાએ લશ્કરને જોરે પાર્લમેંટને છુંદી નાખવાનું કીધું, પણ તે ફાવ્યો નહીં ને શિરચ્છેદ પામ્યો. ફ્રાન્સમાં પાર્લમેંટ નામનીજ હતી; રાજાની ઇચ્છા તેજ રાજના ધારા હતા; ઉસકેરાએલા લોકે ઉતાવ-ળમાં વ્યવસ્થાનિયમ તથા ધારા રચ્યા ને તે લૂઈ-એ માન્ય રાખ્યા; અને લોકે જે હક તેને કરી આપેલા તે હકની રૂએ રાજા લેજીસલેટીવ સભાના કેટલાક ઠરાવ મંજુર કરવાને વેળાએ આના-કાની કરતો ને ગભરાટમાં તેનાથી કેટલાંક સાહસ થયાં;— એ સ્થિતિપ્રસંગમાં અતિભલો રાજા પોતાના બાપદાદાનાં કરતુકોનો ભોગ થઇ પડી શિરચ્છેદ પામ્યો; પણ કારણો આ પ્રમાણે હતાં:—

લૂઇ ૧૪ માએ પોતાના પ્રોટેસ્ટંટ પંથના લોક ઉપર જુલમ કીધો ને હજારો કુટુંબને દેશ છોડાવ્યા તેથી રાજ્યમાં ઉદ્યમ ઘટ્યો; વળી તેણે લોભમાં લડાઇઓ કીધી ને દરબારનો ઠાઠ વધાર્યો તેથી રાજ્યને મોટું કરજ થયું. લૂઇ ૧૫ માની કારકીર્દીમાં મિસિસિપીના સટ્ટાથી ને દરબારની છચોક રંડી-બાજીથી રાજ્યનું કરજ હતું તેથી બમણું થયું; અને ફ્રાન્સનાં પોણા ભાગની જમીન જે ઉમરાવ તથા ધર્માધિકારીઓનાં કબજામાં હતી તે નકરી હતી, ને તેથી સઘળો કરભાર ગરીબ થઈ ગએલા લોક ઉપર નાખવામાં આવ્યો; વળી દરબાર, ઉમરાવ ને ધર્માધિકારી એઓનાં મોજીલાંપણાં, ઉડાઉપણાં, વંઠેલપણાં, ગર્વિષ્ઠપણાં, ઘાતકીપણાં અને રાજ્યસ-ત્તા, ધર્મસત્તા એવિષે ઘણાંક પુસ્તક ને ચોપાનીઆં નીકળેલાં તે લોકમાં હોંસથી વંચાયાં. લૂઈ ૧૬ માએ અમેરિકા સાથે સ્નેહ કીધો તેથી ફ્રેંચ લશ્કરે અમેરિ-કા જઇ પ્રજાસત્તાક રાજ્યને માટે પૂરા ઊરમાં આવેલા લોકના સહવાસથી રાજ્યસંબંધી ને પ્રજાનાં સુખ-સંબંધી નવા વિચાર ગ્રહણ કીધા ને તે ફ્રાન્સમાં આણ્યા; તે લશકરના સરદાર લાફાયટીએ લડાઇઓ-માંથી મળતી નવરાસમાં **વાશિંગટન**, **પેન**, આદિ સ્વતંત્રતાના સમર્થ હિમાયતીઓ સાથે વિચારો કીધા હતા; **નોટેબલસ**ની સભાથી જમીદારો સામાં થયા ને **સ્ટેટ્સ જેનરલ**થી લોકને સામાં થવાનો પ્રસંગ મળ્યો.

૧૭૮૯ ના મેની ૫ મીએ **વરસેલિસ**માં તે મોટી રાજસભા મળી. એક પાસ ઉમરાવોના મુખ્-ત્યાર, એક પાસ ધર્માધિકારીના મુખ્ત્યાર, એક પાસ લોકના મુખ્ત્યાર બેઠા ને તેમાં રાજા કુટુંબ સાથે વિરાજ્યો. રાજાએ ભાષણ કીધું ને સૌએ વખાણ્યું.

મેની ૧૦ મીએ થયો હતો; તેનો બાળક પાટવી ૧૭૯૫માં કેદમાં મૂઓ હતો; કેટલાક ફ્રેંચ કેદીઓના બદલામાં આસ્ટ્રિયનોને આપી દીધી હતી તેથી માત્ર એક રાજપુત્રી ઊગરી હતી ૧૭૯૫).

એ વેળા નવા સત્તાધારીઓએ ઘણાંએક

પછી **નેકર** નાણાંની ભૂંડી હાલત વિષે ટુંકામાં બોલ્યો ને પછી રાજા સીધાવ્યો એટલે ઉમરાવ તથા ધર્માધિકારી એઓએ ત્રીજા વર્ગ સાથે બેસી વિચાર કરવાની ના પાડી; ત્રીજા વર્ગે આગ્રહ ધર્યો; નેકરે રાજાની ઇચ્છા જણાવી કે એકેક વર્ગ પોતપોતાના વિચાર કરે ને પછી પરસ્પર જોવાને આપે; ત્રીજા વર્ગે જાણ્યું કે રાજા એમ કરીને વખત કહાડેછે ને પછી ૧ લા ૨ જા વર્ગવાળાને કહેવડાવ્યું કે આવવું હોય તો આવો અમે વ્યવસ્થા-નિયમ બાંધીએ છીએ; પછી ૨૮ જણની મંડળીને વ્યવસ્થાનિયમ તૈઆર કરવાનું સોંપ્યું; કામકાજને માટે છાપખાનું રાખ્યું; ફ્રેંચ પ્રોટેસ્ટંટ પંથના એક ધર્માધિકારીએ આવી કહ્યું કે પ્રધાનો સાથે વાત થઇ તે ઉપરથી ૧ લા ૨ જો વર્ગ સમજે તેવું જણાતું નથી; આબી સીએઝ એણે દરખાસ્ત કીધી ને સૌને મતે ઠર્યું કે ઉમરાવ ને ધર્માધિકારી એઓ લોકથી જૂદા નથી પણ લોકમાંના બે વર્ગ છે માટે રાજકાજમાં તેઓનાં મત બીજા લોકની પેઠેજ લેવામાં આવશે; અને અહીં અમને બોલાવવામાં આવ્યા છે માટે અમે રાજ્યના લોકના પ્રતિનિધિ છીએ અને આ સભાને નાશનલ આસેમ્બ્લી એ નામ આપીએ છીએ; અને પછી પ્રતિનિધિઓએ સાચવટથી કામ કરવાને સોગન લીધા. એ આસેમ્બલીનો આગ્રહ જોઇ ધર્માધિકારી ગભરાયા ને પારિસનો ધર્માધ્યક્ષ સભામાં દાખલ થયો; કેટલાક ઉમરાવો, લાફાએટી, ઓર્લીઅન્સનો ડ્યૂક (રાજાનો ભાઇ) વગેરે પણ નોંધાયા; દરબારમંડળીએ ભય પામી સભાનાં મળવાનાં મકાનને તાળાં દેવડાવી ચોકી પહેરા રાખ્યા; સભા બીજે ઠેકાણે મળી ને તેણે ઠરાવ કીધો કે જ્યાં સૂધી આપણા ૨૪ પ્રતિનિધિઓ સોંપેલું કામ તૈયાર કરી રજૂ ન કરે ત્યાંસૂધી પછી જીવ જાય તોપણ આપણે જૂદાં પડવું નહીં. રાજાએ મોટું દરબાર ભરી જણાવ્યું કે **સ્ટેટ્સ જેનરલ**ની મંજુરી વગર હું કર મૂકવાનો નથી ને ત્રીજા વર્ગની ઉદ્ધત વર્તણુક ઉપર થોડીક ટીકા કરીને ત્રણે વર્ગે સંપે રહી કામ કરવા વિષે ભલામણ કીધી. ભાષણને અંતે એકજણે આસેમ્બલીના પ્રમુખ **બેઇલી**ને કહ્યું કે રાજાએ જે ફરમાવ્યું તે જાણેછોજ; તરત **મીરાબો** પોતાની હંમેશાની છટાથી બોલી ઉઠ્યો, હા અમે જાણીએ છીએ, કેમકે પ્રધાનોએ રાજાને શું ભણાવ્યો તે અમે સાંભળ્યું પણ તારે અધિકાર વિના અહીં આવવાનું શું પ્રયોજન છે? જા, તારા સ્વામીને કહે કે અમે લોકની આપેલી સત્તાથી અહીં મળ્યા છીએ અને માત્ર બેઓનેટથીજ અમે ખસીશું. રાજાનાં ભાષણથી નારાજ થઇ નેકરે રાજીનામું આપ્યું; રાજાએ તે કબૂલ ન કીધું. રાજાનો ભરોસો ઊઠી જવાથી, રાણી ધિક્કારયાં કરતી તેઉપરથી ને બીજા દરબારીઓને પણ અળખામણો થયો હતો તેથી રાજાએ નેકરને ૨૪ કલાકમાં રાજ્ય બહાર જતાં રહેવાનો હુકમ કીધો ને લોકે પોતાના વહાલા નેકરના પૂતળાંનો વરઘોડો કહાડી જીવતો રહે, ઘણું જીવે એવો પોકાર કીધો. એ ધામધૂમના વખતમાં ઠામઠામ મોલ્લાઓમાં ઊંચાં આસન ઉપર ઊભાં રહી કાબેલ સખશો ભાષણો કરતા ને લોક ઠઠ ભરાઇ સાંભળતા. થોડા વખતમાં પારિસના લોકે ૨૦ હજાર બંધુકો મેળવી—કેટલાકતો કુવાડા, હથોડા, ગજ, સળીઆ લેઇને સાથે થયા; નિરપરાધી કેદીઓને છોડી મૂક્યા ને એઓએ પોતાનાં દુઃખોની હકીકત છપાવી જાહેર કીધી; લોકે બાસ્ટીલના કિલ્લાનો નાશ કીધો; રાજાએ પોતાના સલાહ આપનારાઓને દેશબહાર કીધા ને નેકરને પાછો બોલાવ્યો. રાજા પારિસમાં આવ્યો; ને મીરાબોએ લોકના હકની યાદી રજૂ કીધી:-સઘળાં માણસ સરખાં ને સ્વતંત્ર જન્મ્યાં છે; રાજ્યસત્તાનો ઉદ્દેશ સ્વતંત્ર

લશ્કરોને પૂરા બંદોબસ્ત સાથે તૈઆર કરી રાખ્યાં હતાં અને જેનરલ ડ્યુમોરીએઝે બં-ઝવિકના ડ્યૂકને હરાવી ફ્રાન્સથી દૂર હઠાવ્યો હતો ને એ જીતથી આસ્ટ્રિયન તાબાનું નેધરલંડ

રહેવું, જુલમની સામાં થવું. અને મિલકત તથા જાનનું રક્ષણ કરવું એ છે; રાજ્યસત્તાનું મૂળ દેશજન સમસ્ત છે; ને જેથી બીજાને નુકસાન ન થાય તેવું કરવાની જે શક્તિ તેજ રાજકીય સ્વતંત્રતા છે; સમસ્ત લોકની ઇચ્છાનું પ્રગટ જણાવું તે કાયદો ને તે જનમંડળને દુઃખદાયક થઈ પડતાં કામની મના કરવાને છે, ઇત્યાદિ. રાજાએ નેકરને બોલાવ્યો; એણે પોતાનાં સહાયોનું નવું મંડળ રચી આસેમ્બ્લીમાં ભાષણ કરી લોન કહાડવાની સમ્મતિ માગી ને સભાએ તે આપી; પણ ત્રણ અઠવાડિયાંમાં ઘણુંજ થોડું નાણું ભરાયું. સભા વ્યવસ્થાનિયમ બાંધવામાં એટલી ગુંથાએલી હતી કે તેણે લોકની દરકાર રાખી નહીં. પછી વ્યવસ્થાનિયમ ને ધારા-તૈઆર થએલા તેની ભાંજગડ ચાલી, તેવામાં કેટલાકે નેકર ઉપર ઉચાપતનું તહોમત મૂક્યું; એણે રાજીનામું આપ્યું; થોડા દહાડા પછી રાજાએ તેને પકડી મંગાવી કેદ કીધો પણ આસેમ્બ્લીએ તેને છોડી મૂકવાનો ઠરાવ કીધો; રાજાએ સભામાં આવી નવી વ્યવસ્થા પ્રમાણે સત્તા ચલાવવાને સોગન લેઈ કબૂલાત આપી. થોડા દહાડા પછી આસ્ટ્રિયા તથા પ્રુશિયાનાં લશ્કરો લૂઇની હિમાયતે સરહદપર આવ્યાં; રાજાએ નાસી જવાની તજવીજ કીધી પણ તે પકડાયો. આસેમ્બ્લીએ નાસવાનાં કારણ જાણવાને રાજારાણીની જુબાની લેવાને કમીશનરો ઠેરવ્યા. એ વેળા જાકોબીન ટોળીનો અગ્રેસર રાબીસાપીઅર બોલી ઉઠયો હતો કે કમીશનર કેવા મોકલવા—નગરનું કોઈ પણ માણસ પુરુષ કે સ્ત્રી કોઇ પણ સ્થિતિનું કાયદાના અમલમાં મોટું નાનું નથી, રાણી નગરની છે, રાજા આ વેળા નગરજનમાંનો એક છે ને સમસ્ત નગરજનનો જવાબદાર છે ને લોકના પહેલા અમલદાર દાખલ તેના ઉપર કાયદાનો અમલ થવોજ જોઇએ—(જેમાં આગળ જાકોબીન સાધુઓ રહેતા તે મઠમાં કેટલાક લોક મળતા તેઉપરથી જાકોબીન ટોળી કહેવાઈ છે; તેઓનો વિચાર વંશપરંપરાનાં રાજપદને અને ખ્રિસ્તી ધર્મને સમૂળો ઉખેડી નાખવાનો હતો; તેઓએ પોતાનાં મતના **રોસે, મીરાબો, વાલટેર** વગેરેનાં સ્મરણમાં મોટા ઓચ્છવ કરાવ્યા હતા ને વર્ષ મહિનાનાં નામ પણ ફેરવાવી નાખ્યાં હતાં). રાજાએ લખાવ્યું કે અપમાન ને હલ્લા થવાથી મેં પારિસ છોડયું હતું પણ રાજ્ય છોડી જવાનો મારો ઇરાદો નહોતો; અને રાણીએ કહ્યું કે રાજાની સાથે જવાની મારી ફરજ હતી. એ કમીશન ચાલતું તેવામાં જાકોબીન ટોળીએ એક નવી સભા ઊભી કરાવી તેનું નામ 'માણસના ને નગરના હકના મિત્રોની મંડળી' એવું રખાવી તેની પાસે એક અરજી તૈઆર કરાવી આસેમ્બ્લીને મોકલાવી; તેમાં લખેલું કે હવે આપણા દેશમાં રાજા ન જોઇએ, અમે કોઇને રાજા માનવાના નથી, અમે સ્વતંત્ર છીએ વગેરે; એકજણે તે અરજીને બંડખોરી ભરેલી કહી, ત્યારે બે જણ બોલ્યા કે રાજ્ય બદલાવાની ભલામણ કરવાનો લોકને હક છે; પછી નાસી જનારાઓને માટે કાયદા કીધા; રાજાનો ન્યાય થઈ તેને શિક્ષા કરાય કે નહીં તે વિષે ભાંજગડ ચાલી ને આસેમ્બ્લીએ ઠેરવ્યું કે ન થાય; જાકોબીન ટોળીએ લોકને ઊસકેરી આસેમ્બ્લીને નિંદાવી ને બીવડાવી; આસેમ્બ્લીએ ઠેરવ્યું કે રાજા લીધેલા સોગન રદ કરે અથવા સામો લડવા આવે તો તે પદભ્રષ્ટ છે એમ સમજવું, ને પદભ્રષ્ટ થયા પછી જેટલાં તે કામ કરે તેનો ન્યાય થવો જોઇએ. પછી લૂઇને સમાજમાં બોલાવ્યો; તેના ઉપર ૧૪ તહોમત મૂકવામાં આવ્યાં—આવાં આવાં કે ૧૭૮૯ ની ૨૦ મી જૂને લોકનાં પ્રતિનિધિઓની સભા બંધ રખાવી ને તેઓને જબરદસ્તીથી કહાડી મૂક્યા, એટલે લોકની રાજ્યસત્તા ઉપર હલ્લો કીધો; આસેમ્બ્લીની આસપાસ પહેરો રાખ્યો; પારિસના લોકને કતલ

ફ્રાન્સનાં નવાં રાજના તાબામાં આવ્યું. ૧૭-૯૩માં ઇંગ્લંડ, **સ્પેન**, ને હાલંડ એ ત્રણની સામાં લડાઈ મચી. હાલંડ ઉપર ડયુમોરીએઝે ચઢાઈ કરી પણ પછવાડેથી તે સંપીલાં રાજ્યોને મળી ગયો; તોપણ વર્ષને અંતે ફ્લાંડર્સમાં ને રહેન નદીના પ્રદેશમાં ફ્રેંચ લશ્કરોની ઠામઠામ જીત હતી. લાયોન શહેરના લોકે બલવો કીધેલો માટે બે મહિના ઘેરામાં રાખી પ્રજા રાજ્યનાં લશ્કરે તે શહેર લીધું ને ઘોર ઘાતકીપણું કીધું. લાવેંડીના લોક રાજાની તરફથી સામાં ઊઠેલા તેઓને લડાઈમાં હરાવી હજારોને કાપી નાખ્યા; અને ટુલોં બંદર જે અંગ્રેજોએ લીધું હતું તે પ્રજા-સત્તાના તોપખાનાનાં લશ્કરના એક જુવાન સરદાર કોર્સિકા ટાપુના રહેનાર નેપોલિયન બોનાપાર્ટ એણે પાછું જીતી લીધું. કહેવાતું પ્રજારાજ્ય પણ ખરેખરૂં ભયત્રાસનું રાજ જેમાં વિકરાળ ઘાતકીપણાં થયાં તેમાં અગ્રે-સર થઈ સત્તા ચલાવનારા **રોબ્સ્પીઅર** ને **કારનોટ** એ હતા. લશ્કરી કામનું ઉપરી-પણું કારનોટ કરતો અને નવાં રાજ્યની સામે થએલા અપરાધીઓની તપાસને માટે સ્થાપેલી કોરટ જે હજારોની કતલ કરતી ને હજારોની મિલકત ખાલસા કરતી તેનું ઉપરીપણું **રોબ્સ્પીઅર** કરતો. ૧૭૯૩ના અકટોબરમાં **પ્રજાસમાજે** ઠરાવ જાહેર કીધો કે કોઈએ પ્રભુભક્તિ કરવી નહીં. પછી પ્રખ્યાત નાસ્તિક પુરુષોનાં પૂતળાં માન સાથે મોલ્લાઓમાં મૂ-કાયાં અને **બુદ્ધિદેવીનો** ઓચ્છવ કરવામાં આવ્યો. એક વર્ષમાં પારિસના સત્તાધારીઓએ ૧૧૦૮ જણને શિરચ્છેદ કીધા હતા ને તેમાં સમાજમાની વિવેકી મંડળીમાંના પણ કેટલાક હતા; રોબીસપીઅરે પોતાનાં ઘણાક સાથીઓ-ને અને બીજાં હજારેકને દેહાંત શિક્ષા કીધી હતી. સમાજમાંના રહેલા લોકને કાલે આપણી શી વલે થશે એનું ભય પેદા થયું ને તેથી તેઓએ સંપ કરી **રોબીસપીઅરનોજ** શિર-ચ્છેદ કરાવ્યો (જુલાઈ ૧૭૯૪).

વ્યવસ્થા રાખનારી મંડળી—રોબીસપીઅર મુઆ પછી વિવેકી મંડળીના હાથમાં કારભાર આવ્યો, પણ લશ્કરી કારભાર હજી **કારનોટ**-નાજ હાથમાં હતો ને લશ્કરની ફતેહમંદી તેવી ને તેવીજ હતી. પ્રજારાજ્યના વહાણના કાફલાનો અંગ્રેજી કાફલાએ નાશ કીધો હતો (૧૭૯૪) ને વેસ્ટઈંડીઝમાંનો મુલખ અંગ્રેજના તાબામાં ગયો હતો તોપણ ૧૭૯૫ના આરં-ભમાં હાલંડ ફ્રાન્સનાં રાજ્યમાં જોડાયું હતું, જર્મનીમાં જીત થઈ હતી, પ્રુશિયાના ગર્વિષ્ઠ રાજાને દીન થઈ સલાહ કરવી પડી હતી, ને સ્પેનમાં કાટેલોનીઆ લીધું ત્યારે સ્પેનના રાજાને લજ્જિતપણે સલાહ કરવી પડી હતી. અકટોબરમાં વિવેકી મંડળીનો કારભાર ટળી પાંચ ડૈરેક્ટર ને બે **ધારા કરનારી સભા** એઓનો કારભાર થયો—**બારાસ કારનોટ, રયૂબેલ, લેપો** ને **લીટોરન્યુર** એ ડૈરેક્ટર હતા; **એનશી-એંટોની** (જૂનાઓની) સભામાં અઢીસેં જણ હતા ને બીજી સભા પાંચસેં જણની કહેવાતી. રાજ્ય બહાર જઈ રહેલા લોકને પાછા બો-

---

કરવાને લશ્કર મોકલ્યું; બીજા રાજાઓ સાથે સંદેશો ચલાવ્યો; નાસીગયો ૪૦. રાજાનો જવાબ લીધા પછી ટીપ મારી કે લઈએ દેશી સમસ્તનાં સ્વતંત્ર-પણાં વિરૂદ્ધ છૂપી મસહલત કીધી ને રાજ્યની સલામતી ઉપર હુમલો કીધો માટે તેને દેહાંત શિક્ષા છે. પછી રાજા પોતાના કુટુંબને મળી; ઘટતો બોધ આપી પોતાની આસપાસનાઓની આગળ ભાષણ કરી ગંભીરપણે શિરચ્છેદને અધીન થયો હતો.

લાવવામાં આવ્યા અને ધર્માધિકારીઓએ રાજ્યમાંથી નીકળી ગએલી પ્રભુભકિત પાછી ચાલતી કીધી. હવે આસ્ટ્રિયા, ઈંગ્લંડ ને ઈટલીનાં કેટલાંક રાજ્ય એ જીતવાં બાકી હતાં તેને માટે ત્રણ મોટાં લશ્કર ત્રણ સરદારોને હવાલે કરી મોકલ્યાં—**સામ્બ્રર** તથા **મ્યૂઝ** ઉપરનાં લશ્કરનો સરદાર **જોર્ડન** હતો, **રૈહન** તથા **મોસેલ** ઉપર **મોરો** હતો અને ઈટલીખાતાનો **બોનાપાર્ટ** હતો-એણે પારિસમાં વ્યવસ્થા રાખનાર મંડળીની અગત્યની નોકરી બજાવી હતી. ૧ લાં તથા ૨ જાં લશ્કરની સામાં આસ્ટ્રિઆના આર્ચડયૂકનાં લશ્કરો હારજીત મેળવતાં પણ નેપોલિયને આસ્ટ્રિયનોને ઉપરાઉપરી હરાવી ઉત્તર ઈટલીનાં રાજ્યોને લૂટી **માંચ્યુઆ** શહેર લીધું (ફેબ્રુઆરી ૧૭૯૭), અને ત્યાંથી તે આલ્પ્સપર્વત ઓળંગી **વીએના** ઉપર ઊતર્યો. પોતાની રાજધાની ઉપર ધાડ આવતી જોઈ મહારાજાને સલાહ કરવાની જરૂર પડી; અકટોબરમાં **કામ્પો ફોર્મિયો** આગળ કરાર થયા જેથી આસ્ટ્રિયન તાબાનો નેધરલંડનો પ્રદેશ ફ્રાન્સનાં રાજમાં ગણાયો; અને **મીલાન, માંચ્યુઆ, મોદીના, બોલોગના** ને **ફેરારા** એ શહેરો તથા તેને લગતો પ્રદેશ **સીસાલપૈન રીપબ્લિક** એ નામે અને જીનોઆનો પ્રદેશ **લિગ્યુરિયન રીપબ્લિક** એ નામે ઓળખાતો થયો (ફ્રાન્સના તાબામાં); પછી ફ્રેંચોએ ૧૭૯૮ માં રોમ લીધું ને પોપને પદભ્રષ્ટ કીધો; અને સ્વીટ્ઝરલંડ ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યાંના લોકપાસે પારિસના જેવી રાજ્યવ્યવસ્થા રાખવાનું કબૂલ કરાવ્યું.

હવે માત્ર એક ઈંગ્લંડનો મદ ઊતારવાનું રહેલું તેને માટે ડૈરેક્ટરોએ હિંદુસ્થાનમાંનાં અંગ્રેજ રાજ્ય ઉપર હુમલો કરવાને કે પછી **ખટપટી નેપોલિયનને ફ્રાન્સથી દૂરનો દૂર** રાખવાને એને તૂલોંથી ઉપડી ઈજીપ્ટ જવાનું ફરમાવ્યું. એ ૪૦ હજાર લશ્કર સાથે નીકળ્યો. વાટમાં **માલ્ટા** ટાપુ લીધો; નેલ્સનનો કાફલો તેને ઈજીપ્ટ જતો અટકાવવાને બહુ સાવધ હતો તે છતાં નેપોલિયન જુલાઈની પાંચમીએ અલેકઝાંડ્રિયામાં ઊતર્યો ને તેણે પોતાનો કાફલો અબૂકરના ઉપસાગરમાં રાખી તે શહેર લીધું. ૧ લી આગસ્ટે અંગ્રેજી કાફલાએ આવી ફ્રેંચ કાફલાનો નાશ કીધો ને ઈજીપ્ટમાંનાં ફ્રેંચ લશ્કરનો દરીઆઈ મારગ બંધ કીધો. નેપોલિયને ઈજીપ્ટ જીતી લીધું ને પછી પાલેસ્ટૈનમાં જઈ એકરને ઘેરો ઘાલ્યો. પણ ત્યાંનાં પાચ્છાએ અંગ્રેજી લશ્કરી વહાણમાં નોકરી કરનાર **સર સીડની સ્મિથ** નામના આફીસરને પોતાનાં લશ્કરનો સરદાર કીધેલો તેથી તે શહેરે જબરો ટકાવ કીધો ને નેપોલિયનને ઘેરો ઊઠાવવો પડ્યો. પછી પાછાં ઈજીપ્ટ આવી અબૂકર આગળ તુરક લોકની ફોજનો પૂરો નાશ કીધો (૧૭૯૯). ઈજીપ્ટમાંથી હિંદુસ્થાન જવાને માટે નેપોલિયને ટીપુ સુલતાન સાથે સંદેશા ચલાવ્યા હતા. નેલ્સને ફ્રેંચ વહાણોનો નાશ કીધો હતો તે ઉપરથી ઉસ્કેરાઈ આસ્ટ્રિયનોએ રૂશિયન સરદાર **સ્યુવારો**નાં લશ્કરની મદદે ઈટલીનો ગુમાવેલો મુલખ પાછો જીતી લીધો હતો. નેપોલિયન ઈજીપ્ટમાં જેનરલ ક્લેબરને રાખી પોતે અંગ્રેજી વહાણોની ચોકીમાંથી છટકી ફ્રાન્સ આવ્યો. અહીં તેણે ઘણીએક ખટપટો કર્યા પછી લશ્કરની મદદે **પાંચસેં જણની સભાને** ધમકી સાથે વિસર્જન કરી અને ત્રણ કોન્સલ નીમ્યા તેમાં પોતે **૧ લા કોન્સલ-પ્રજાસત્તાક રાજનો સત્તાધારી-મુખ્ય કારભારી** એ નામ ધારણ કીધું (**૧૦ મી નવંબર ૧૭૯૯**).

રાજ્યવ્યવસ્થાસભા તૂટી ને શકિતમાન લશ્કરી સરદારનો જય થયો એથી ફ્રાન્સનું રાજ્ય પાછું ઠામ પડયું. ફ્રાન્સનાં રાજ્યની ઉથલપાથલથી સઘળાં ખ્રિસ્તી રાજ્યોમાં શ્રીમંત વેપારી ને વિદ્વાન એ વચલા વર્ગના લોકની સત્તા વધવા માડી ને અમીરોની ઘટવા માડી. ફ્રાન્સમાં તરત તો આટલું થયું કે સ્વામીસેવકપણાંના હક અને પ્રથમ જનમેલા—પહેલા ખોળાના દીકરાઓના હક એ નીકળી ગયા; મોટા નાના ઉંચ નીચ એકસરખા ધારાની સત્તામાં આવ્યા; ન્યાયના અધિકારી રાજાને અધીન હતા તે હવે સ્વતંત્ર થયા; લોકના પ્રતિનિધિયોની સ્થાપના થઈ ને સૌના ઉપર સરખો કરભાર મૂકવાનો વિધિ ચાલૂ થયો; વર્ત્તમાનપત્ર સ્વતંત્ર થયાં; ઈચ્છા પ્રમાણે ધર્મ પાળવાની સૌને છૂટ મળી; ક્લેશ પમાડી મારી નાખવાની શિક્ષા બંધ થઈ; રાજ્યના પ્રાંતો હતા તે ટળી પ્રગણાં થયાં; **નાશનલ ગાર્ડ ઈન્સ્ટીટયૂટ, જૂરી,** એ ત્રણની નવી સ્થાપના થઈ.

પ્રુશિયા.

મૂળમાં **બ્રાંડનબર્ગ**નો પ્રાંત હતો ને ત્યાં સ્વેવી ને પછી **સ્લાવોનાય્ન** અથવા વાંડલ જાતિના લોક વસતા. બ્રાંડનબર્ગને લગતો પ્રદેશ ટયૂટોનિક નૈટ (શસ્ત્ર બાંધનારા ખ્રિસ્તી સાધુ) એઓએ જીત્યો હતો (૧૨૩૦-૧૨૮૩). એ સઘળો પ્રદેશ—પ્રુશિયા તે ફ્યૂડલ ધારા પ્રમાણે પોલંડના રાજાના તાબાનો ગણાતો. ૧૪૧૧ માં પ્રુશિયાના ભૂપને મહારાજા સીજીસમંડે વંશપરંપરાનો ઈલેકટર (મહારાજા નીમવામાં મત આપનારો) ઠેરવ્યો. ૧૫૨૫ માં ઈલેકટર **આલબર્ટે** ટયૂટોનિક નૈટની ધરમખાતાની જમીન ખાલસા કીધી ને પોતાના મુલખમાં લ્યૂથરનો ધર્મમાગ દાખલ કીધો. **ફ્રેડરિક વિલિયમ મોટો ઇલેકટર** એણે ૧૬૬૦ માં પોતાના દેશને સ્વતંત્ર કીધો. **૧૬૮૮ માં** તે પોતાનાં રાજ્યની સત્તા, ધન ને વિસ્તારમાં વધારી મરણ પામ્યો. તેનો દીકરો **માત્ર ઈલેકટર** એ નામથીજ પ્રુશિયાનું રાજ કરતો પણ ૧૭૦૧ માં તેણે સ્પેનની ગાદીના વારસને માટે ચાલેલી લડાઈમાં મહારાજા **લીઓપોલ્ડને** મદદ આપવી કબૂલ કીધી તે **ઉપરથી** તેને તાજ પહેરવાની રજા મળી ને તે **ફ્રેડરિક ૧ લો** રાજા કહેવાયો. એ પ્રસંગે તેણે વાવટા ઉપર કાળો ગરુડ એવું એક સૈન્ય ઊભું કીધું હતું. તેનું લશ્કર **ટયૂરીન** ને **બ્લેનહીમની** લડાઈમાં વખણાયું હતું. તે ૧૭૧૩ માં મરણ પામ્યો ને તેનો દીકરો **ફ્રેડરિક વિલિયમ ૧ લો** રાજા થયો. તેને યૂટ્રેચના કોલકરારથી **સ્પેન** તાબાનો એક પ્રાંત ને સ્વીટ્ઝરલંડનું એક પ્રગણું એ મળ્યાં. તેણે રાજ્યમૂલમાં સૂધારો કીધો; લશ્કર વધારી કવાયતી કીધું; ધંધા હુંનર કરનારા પરદેશીઓ પોતાનાં રાજ્યમાં આવી વસે તેવું કીધું; અને કેટલાંક સરકારી કામનાં ને કેટલાંક ધરમખાતાંનાં મકાનો બાંધ્યાં. ૧૬૧૫ માં સ્વીડનના ચાર્લ્સ બારમાની મગરૂબી ઉપરથી વિલિયમ તેના શત્રુઓના સંપમાં દાખલ થયો હતો ને ૧૭૨૦ માં સલાહ થઈ ત્યારે પ્રુશિયાને ઘણોક મુલખ મળ્યો હતો. ફ્રેડરિક વિલિયમ ૧૭૪૦ માં મરણ પામ્યો ત્યારે તીજોરીમાં ૯૦ લાખ ડાલર હતા; ૭૦ હજાર સીપાઈનું જાથૂનું પગાર ખાતું લશ્કર હતું; તેનું રાજ ૪૬ હજાર ચોરસ મૈલનું હતું ને વસ્તી ૨૨ લાખ ૪૦ હજારની હતી.

ફ્રેડરિક ૨ જો જે **મોટો** કહેવાયછે તેણે પોતાના બાપની દરબારમાં (દરબારના ચોકમાં લશ્કરને કવાયત આપવામાં આવતી) લશ્કરી કેળવણી લીધી હતી ને **મોંશિયર ડયુહાનનાં**

શિક્ષકપણાંથી તેને તત્વશાસ્ત્ર વિષયના વિચારો કરવાનો શોખ ઉત્પન્ન થયો હતો. તે અઠાવીશ વર્ષની વયે ગાદીએ બેઠો (૧૭૪૦). જર્મનીના મહારાજા ચાર્લસ છઠ્ઠાએ પોતાની દીકરી મરાયા થેરીસા જે હંગરી તથા બોહીમીઆની રાણી હતી તેને પોતાની વારસ ઠેરવેલી પણ બીજા રાજાઓએ દાવા કીધા ને પ્રુશિયાના રાજાએ દાવો દેખાડી મરાયા થેરીસાના સિલિશિયા પ્રાંત ઉપર ચઢાઈ કીધી. લડાઈઓ થઈ તેમાં ફ્રેડરિક ને તેનાં લશ્કરો યૂરોપમાં ઘણાં વખણાયાં અને ડ્રેસડનના કોલકરારથી (૧૭૪૫) ફ્રેડરિકે સિલિશિયા પ્રાંત પોતાનાં રાજ્યમાં જોડયો; એની થોડીક આગમચ ઈસ્ટ ફ્રીસલંડનું પ્રગણું ત્યાંના છેલ્લા કૌંટનાં મરણથી મળ્યું હતું. પછી અગિયાર વર્ષ ફ્રેડરિકે પોતાનાં રાજકાર્યની તથા લશ્કરની વ્યવસ્થા કરવામાં અને ભાષા વિદ્યાનાં ઉદ્યમમાં સ્વસ્થપણે ગૂજાર્યાં. તેણે પોતાના પ્રધાન કોકસિચ્ચેની મદદથી પોતાનાં રાજને માટે ધારા બાંધ્યા જે ફ્રેડરિકનો કોડ કહેવાયછે; અને બીજાં અનેક કામમાં રોકાયો રહેતો છતાં તે પોતાનાં રાજ્યના ઘણાક ભાગમાં ફરીઆવતો ને ખેતી, હુંનર ને કારખાનાંને ઉત્તેજન આપતો. વસૂલજમાના ઘણા સારા બંદોબસ્તથી તે ૧ લાખ ૬૦ હજાર લશ્કર રાખી શકયો હતો અને બરલીન તથા પોટ્સડામ એ બે શહેરોમાં મહેલો ને બીજાં ઘણાંક શોભીતાં મકાનો તેણે બંધાવ્યાં હતાં.

ઈ૦ સ૦ ૧૭૫૬ માં ઈંગ્લંડ તથા ફ્રાન્સ એ વચ્ચે અમેરિકામાં સંસ્થાનની સરહદ બાબત લડાઈ ઊઠી— એક પાસ ઈંગ્લંડ તથા પ્રુશિયા અને બીજી પાસ ફ્રાન્સ, જર્મની, રૂશિયા, સ્વીડન, સાકસની એકઠાં મળેલાં હતાં—એઓનો વિચાર ફ્રેડરિકનાં રાજ્યને ભાંજી નાખી વહેંચી લેવાનો હતો. એ વિચાર ફ્રેડરિકના જાણ્યામાં આવ્યો કે તરત ફ્રેડરિકે ચઢાઈ કરી ડ્રેસડેન પોતાને હાથ કરી લીધું અને બોહીમીઆમાં જતાં તેને ઇલેકટરે અટકાવ્યો ત્યારે એને હરાવી એનાં હારેલાં લશ્કરને પોતાનાં લશ્કરમાં નોકરી આપી. ૧૭૫૭માં ફ્રેડરિકે બોહીમીઆમાં પ્રેગઆગળ આસ્ટ્રિયન લશ્કરના સરદાર લોરેનનો ચાર્લસ તથા કૌંટ બ્રૌન એઓને હરાવ્યા; પણ તેમ માર્શલ ડોને કોલીન આગળ પ્રુશીઅનોને હરાવી હઠાવ્યા; તેટલામાં વળી ફ્રેંચોએ અંગ્રેજ સરદાર કંબરલંડનાં લશ્કરનેહાનોવરમાંથી કહાડયું; રૂશિયન તથા સ્વીડ એઓએ ઉત્તર પ્રુશિયા ઉપર હુમલો કીધો, અને ફ્રેંચજર્મનનાં એકઠાં મળેલાં લશ્કરે સાકસની ઉપર ચઢાઈ કરી. ફ્રેડરિકે ફ્રેંચ જર્મન લશ્કર જે પ્રુશિયન લશ્કરથી બમણું હતું તેને રોસબાક આગળ હરાવી નીચું જોવડાવ્યું; આસ્ટ્રિયન જેઓએ બ્રેવરનના ભૂપને હરાવી બ્રેસલો લીધું હતું તેઓને લિસ્સા આગળ હાર્યા પછી લીધેલો મુલખ પાછો આપી દેવો પડયો; ખોરાક ખૂટી પડવાથી રૂશિયનોને પાછાં ફરવાની જરૂર પડી; સ્વીડ લશ્કરને સ્ટ્રાલસંડ સૂધી હાંકી કહાડવામાં આવ્યું; અને હાનોવરના લોકે બ્રંઝવિકના ફર્ડિનાંડની સરદારીવાળું લશ્કર પોતાના રાજાની મદદમાં (ને ફ્રાન્સની સામાં) મોકલ્યું. ૧૭૫૮ માં ઝોરનડોર્ફની લડાઈમાં છેલ્લી વારે રૂશિયનો હાર્યા પણ બંને તરફ ભારે નુકસાન થયું હતું. બીજે વર્ષે ફ્રેંચ મિનડન આગળ હાર્યા ને હાનોવર બચ્યું; ફ્રેડરિકે આસ્ટ્રિયન તથા રૂશિયનનાં એકઠાં મળેલાં લશ્કરને આગળ વધતાં અટકાવ્યાં ને કમ્નર્સડોર્ફ આગળ હુમલો કીધો, અને ભારે કતલ થયા પછી તે હાર્યો તોપણ તેણે ચતુરાઈ ચલાવી

દુશ્મનો પોતપોતાનોજ બચાવ કરે તેવું કીધું. ૧૭૬૦ માં દુશ્મનનાં લશ્કરે બ્રાંડનબર્ગમાં દાખલ થઈ બરલીન લીધું; પણ ત્યાંથી નાણાંની મોટી રકમ આપવામાં આવી એટલે તે શહેરને લૂટ્યા વિના દુશ્મનનું લશ્કર પાછું ફર્યું. તરત પછી ફ્રેડરિકે સાકસનીમાં ટોરગો આગળ આસ્ટ્રિયનોને હરાવ્યા. તોપણ તેની સ્થિતિ ઘણી ભૂંડી હતી ; તેને (૧૭૬૧ માં) સિલિશિયામાં છાવણી કરી ભરાઈ રહેવું પડયું હતું. ૧૭૬૨ માં રૂશિયાની એલિઝાબેથ રાણી જે ફ્રેડરિકની કટ્ટી દુશ્મન હતી તે મરણ પામી ને તેના વારસ પીટર ત્રીજાએ ફ્રેડરિકસાથે મેલાપ રાખ્યો. એ મદદથી ફ્રેડરિકે આસ્ટ્રિયાનાં લશ્કરની સામાં ફતેહમંદીથી લડાઈઓ કીધી અને ફર્ડિનાંડે વેસ્ટફેલિયામાં ને અંગ્રેજી કાફલાએ દરિયામાં ફ્રાન્સનું જોર તદન તોડયું. અંતે આસ્ટ્રિયા પ્રુશિયા વચ્ચે હૂબર્ટસબર્ગમાં (૧૭૬૩) સલાહના કોલકરાર થયા ને રાજ્યોની સરહદ લડાઈ શરૂ થઈ તે વખત જે હતી તેજ કાએમ રહી.

એ કતલ ભરેલી લડાઈઓથી પ્રુશિયાનું રાજ યૂરોપનાં રાજકીય કામોમાં વગસત્તા ચલાવતું થયું; અને રાજાએ લડાઈઓથી થએલી ખરાબી દુરસ્ત કરવાની ને રાજ્યને રૂડી સ્થિતિમાં આણવાની મહેનત લીધી. ફ્રેડરિકે ૧૭૭૨ માં પોલંડનાં રાજને તોડવાના વિચારથી રૂશિયાની કાથેરૈન ને આસ્ટ્રિયાની મરાયા થેરીસા એઓની સાથે સંપ બાંધ્યો ને પછી કંઈ જૂના હસવા જેવા દાવાનાં બહાનાં બતાવી પોલંડ ઉપર ચઢાઈ કીધી. તે વેળા પોલંડના રાજાને પ્રુશિયા, આસ્ટ્રિયા, રૂશિયાની સામાં મદદ કરીશકે તેવી સ્થિતિમાં યૂરોપમાં રાજ્યો નહોતાં ને પોલંડનો તીજો ભાગ તે ત્રણ રાજ્યોએ વહેંચી લીધો—ડાંટિઝ, થોરન ને નેટઝનું પ્રગણું એ શિવાએનું પોલંડ તાબાનું પ્રુશિયા ફ્રેડરિકે પોતાનાં રાજ્યમાં જોડયું (૧૭૭૩). ૧૭૮૬ માં ફ્રેડરિક મરણ પામ્યો ત્યારે તેના રાજ્યનો વિસ્તાર ગાદીએ બેઠો તેવારનાં કરતાં બમણો હતો ; ૧૦ કરોડ રૂપીઆ તીજોરીમાં હતા અને ૨ લાખ માણસનું લશ્કર હતું. ફ્રેડરિક ઈશ્વરપ્રકાશિત ધર્મને માનતો નહોતો ને ધર્મસંબંધી વ્યવસ્થાકાર્યને ખુલ્લી રીતે ધિક્કારતો. તે ફ્રેંચ વોલ્ટેર સાથે ઘણો સ્નેહ રાખતો; તેણે ઘણાંક પુસ્તકો ફ્રેંચ ભાષામાં લખ્યાં હતાં; તેની રાજ્યસંબંધી ને નીતિસંબંધી વર્તણુકમાં જ્યારે ત્યારે તેનો સ્વાર્થ આગળ પડતો દેખાતો. તે કરડો ને જાલમ રાજા હતો પણ બુદ્ધિમાન ને દૂરદર્શી હતો; તેણે પરાક્રમ કરી પોતાનાં રાજનું રક્ષણ કરી તે વધાર્યું ને તેની રૂડી વ્યવસ્થા કરી આબાદ કીધું તેથી તેની પ્રજાએ તેને મોટો એ ઉપનામ આપ્યું હતું.

ફ્રેડરિક વિલિયમ ૨ જો પોતાના કાકાની ગાદીએ બેઠો. તેણે રૂશિયાની સાથે મળી પોલંડ ઉપર હુમલો કરી ૨૧ હજાર ચોરસ મૈલનો પ્રદેશ ડાંટઝિક તથા થોર્ન એ શહેર સાથે પોતાનાં રાજ્યમાં વધાર્યો (૧૭૯૩). તેણે ૧૭૯૨ માં ૫૦ હજાર લશ્કર બ્રંઝવિકના ડયૂકની સરદારી તળે ફ્રાન્સના પ્રજાસત્તાના અધિકારીઓની સામાં મોકલ્યું હતું; પણ તેની હાર થવાથી ૧૭૯૫ માં સલાહ કીધી હતી. તેનાં રાજ્યમાં આન્સપાક ને બૈરૂથના માર-ગ્રેવે પોતાનો પ્રદેશ પ્રુશિયાને વેચ્યો હતો. ફ્રેડરિક વિલિયમ ૧૭૯૭ માં મરણ પામ્યો ત્યારે તેનો દીકરો ફ્રેડરિક વિલિયમ ૩ જો ગાદીએ બેઠો ને એણે પોતાનાં રાજ્યનાં આરંભમાં સલાહ રાખવાની ને ઉદ્યમ હુન્નર વધારવાની તજવીજો કીધી.

જર્મનીમાં લીઓપોલ્ડ પછી તેનો દીકરો **જોસેફ ૧ લો** (૧૭૦૫ માં) મહારાજ થયો તેની કારકીર્દીમાં સ્પેનની ગાદીના વારસને માટે લડાઈઓ ચાલી. તેનો ભાઈ જે સ્પેનની ગાદીનો દાવો કરનારો હતો તે ૧૭૧૧ માં ચાર્લસ છઠ્ઠો એ નામ ધારણ કરી મહારાજા થયો. તેને યુટ્રેચના કોલકરારથી (૧૭૧૩) સ્પેન તાબાનું નેધરલંડ અને મીલાન, નેપલ્સ, સારડીનીઆ એ મળ્યાં હતાં-પછવાડેથી તેણે સાર્ડીનીઆને બદલે સીસિલી મેળવ્યું હતું. ૧૭૧૫ માં તુરકલોકે મોરીઆ જીતી લીધું તેથી મહારાજાએ વેનીસ સાથે મળીને તુરક સાથે લડાઈ કરી એઓને હરાવ્યા અને બેલગ્રેડ તથા સર્વિયાનો કેટલોક ભાગ એ પાછા પોતાના તાબામાં આણ્યા (૧૭૧૮). તેણે આસ્ટ્રિયાનાં રાજકુટુંબનાં વારસક્રમનો ધારો બાંધ્યો (૧૭૨૪). એ ધારો-**પ્રેગમાટિક સાંકશન** જર્મનીનાં રાજ્યોના ભૂપોએ ને યૂરોપના કેટલાક રાજાઓએ મંજુર રાખી તે પ્રમાણે અમલમાં આણવાની બાંહેધરી આપી હતી.

ચાર્લસે રૂશિયાને તુરક સામાં લડવામાં મદદ આપી હતી (૧૭૩૮) પણ તેનાં લશ્કરે ઉપરાઉપરી હાર ખાધી એટલુંજ નહીં પણ બેલગ્રેડમાં સલાહના કરાર થયા તેની રૂએ આસ્ટ્રિયાએ ૧૭૧૮ માં જેટલો મુલખ મેળવ્યો હતો તે તેને પાછો આપી દેવો પડયો. ચાર્લસ ૧૭૪૦ માં મરણ પામ્યો. તે વિદ્યા કળાને આશ્રય આપનારો હતો; તેણે એક મોટી પુસ્તકશાળા સ્થાપી ને સિક્કાઓનો સંગ્રહ કરાવ્યો. તેણે પોતાના બાપદાદાનાં રાજ્યોમાં સડકો બંધાવી અને વેપાર કારખાનાંને ઉત્તેજન આપવામાં મહેનત લીધી હતી.

તેની દીકરી મરાયા થેરીસા આસ્ટ્રિયાની રાજગાદીએ બેઠી કે દાવા કરનારા ઊભા થયા-બવેરીઆનો **ઇલેક્ટર ચાર્લસ આલબર્ટ**, પોલંડનો **ઓગસ્ટસ ૩ જો** અને સ્પેનનો રાજા; વળી પ્રુશિયાનો ફ્રેડરિક સિલિશિયાને માટે તથા સારડીનીઆનો રાજા મીલાનને માટે એમ દાવા કરવા લાગ્યા. ફ્રેડરિકે સિલિશિયા ઉપર ચઢાઈ કરીને મરાયા થેરીસાને કહ્યું કે જો લડાઈ કીધા વગર એમના એમ તે પ્રાંત મળે તો ફ્રેડરિક, મરાયાની સાથે મીલાપ રાખી તેનાં દુશ્મનોની સામાં થાય; પણ રાણીએ મોટું મન રાખી ના પાડી. બવેરીઆના ઈલેકરે આસ્ટ્રિયા તથા બોહીમીઆ ઉપર હુમલો કીધો ને પોતાનાં લશ્કરને **વીએના** લગી દોરી રાણીને નાસીજવાની જરૂર પાડી. તરતની સુવાવડમાંથી ઊઠેલી મરાયા પોતાના હંગરીનાં રાજમાં ગઈ, ને **પ્રેસબર્ગ**માં રાજસભા ભરી તેણે હૈયું પીગળાવી નાખે તેવું સરળ સુંદર ભાષણ કીધું ને લોક ઊસકેરાયા; ઉમરાવો રાણીને માટે જાન આપવા તૈઆર થયા (એ પ્રસંગે તેણે બાપનાં મરણને લીધે શોકનાં વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં, બાળક દીકરાને પોતાની સોડમાં રાખ્યો હતો, ને પોતાના પૂર્વજની જૂની તરવાર હાથમાં લેઈ ચારે દીશાએ ફેરવી હતી). તેની તરફથી તેનો દીએર ચાર્લસ એણે અને જેનરલ **કેવેન હૂલર** એણે ફ્રેંચ તથા બવેરીઅન એઓને આસ્ટ્રિયામાંથી કહાડ્યા; પણ હજી બોહીમીઆના દુશ્મનો હતા અને ઈલેકટરને જર્મનીનાં ઘણાએક રાજ્યોએ ચાર્લસ ૭ મો ભણી મહારાજા માન્યો હતો. મરાયાને સિલિશિયા આપીદેઈ પ્રુશિયા સાથે સલાહ કરવાની જરૂર પડી; સ્પેન તથા ફ્રાન્સને પૂરાં પડવા સારૂ સારડીનીઆ સાથે મીલાપ રાખવો પડયો; ફ્રેંચ હાર્યા; પ્રુશિયાનો ફ્રેડરિક સિલિશિયાથી ન ધરાતાં વધારે પ્રદેશ માગીને ચઢી આવ્યો, પણ સાકસનીનો ઈલેક્ટર જે પછવાડેથી મરાયાની તરફનો થયો હતો તેણે તેનાં ૨૦ હજાર માણસનો ઘાણ કહાડી તેને બોહીમીઆમાંથી કહાડ્યો. ૧૭૪૫માં ચાર્લસ ૭મો મરણ પામ્યો ને મરાયાની ચઢતી દશા થઈ-તેનો વર જે લોરેનનો ડયૂક હતો તે **ફ્રાન્સિસ ૧ લો**

એ નામે મહારાજા ઠર્યો; ઈટલીમાં આસ્ટ્રિયન લશ્કરે કેટલીક ફતેહ મેળવી. ૧૭૪૮માં ઐઇલાશપેલમાં સલાહના કોલકરાર થયા ને સિલિશિયા શિવાએનો બીજો બધો પોતાનો મુલખ મરાયાનાજ તાબામાં રહ્યો. પછી મરાયાએ સ્વસ્થપણે રાજકાર્યની વ્યવસ્થા કરી, ને ઘણાએક સૂધારાથી પોતાની પ્રજાનો પ્રેમ મેળવ્યો. રાજવસૂલ ઘણી વધી; ફ્રેડરિકનો સમોવડીઓ કૌંટ ડૌન સરદાર એણે લશ્કરની નવી ગોઠવણ કરી ને પ્રિન્સ કૌનિટ્ઝ રાજકાજ કરતો. એ પ્રધાનનો લક્ષ પ્રુશિયાની સત્તા તોડવા તરફ હતો ને તેણે રૂશિયા, સાકસની, ફ્રાન્સ સાથે સંપ બાંધ્યો. ફ્રાન્સની લડાઈ ચાલતી તેથી ઈંગ્લંડે ફ્રેડરિકને નાણાંની સારીપેઠે ને લશ્કરની થોડીક મદદ આપવી કબૂલ કરી હતી (૧૭૫૬). એ લડાઈ સાત વર્ષ ચાલી હતી ને કોઈ તરફેનને ફાયદો થયો નહોતો (૧૭૬૩). ૧૭૬૫માં મહારાજા ફ્રાન્સિસ મરણ પામ્યો ને તેનો દીકરો જોસેફ બીજો મહારાજા થયો. એની કારકીર્દીમાં પોલંડની પહેલી વહેંચણી થઈ ને આસ્ટ્રિયાને ઘણોક પ્રદેશ મળ્યો (૧૭૭૩); તેમ બવેરીઆના ઈલેક્ટરનો વારસો પણ મળ્યો (૧૭૭૭). પછી ૧૭૮૦ માં મરાયા થેરીસા પ્રજાહિતનાં કામ કરતાં મરણ પામી-તેણે ૪૦ વર્ષ રાજ કીધું. જોસેફે હાલંડ, તુર્કસ્તાન ને જર્મનીનાં નાનાં સંસ્થાનોને લૂટી આસ્ટ્રિયાનું રાજ વધારવાનો લોભ કીધો પણ ફ્રાન્સ તથા પ્રુશિયા એઓએ તેને ફાવવા દીધો નહીં. રાજમાં સર્વત્ર એકલી જર્મન ભાષાજ વપરાય, એકજ ધર્મ મનાય, એકસરખી રાજ્યવ્યવસ્થા રહે અને એકસરખો કર મૂકાય એવી એવી રીતના સૂધારા કરવા માડયા પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહીં. તેણે ૧૭૮૮ માં તુરક સાથે લડાઈ માડી તેમાં બીજીવારનીમાં તે જીત્યો ને તેણે બેલગ્રેડ તથા બીજા કિલ્લાઓ મેળવ્યા (૧૭૮૯). પછી હંગરી, નેધરલંડમાં બલવા થયા અને પ્રુશિયા તથા બીજાં રાજ્યો સામાં થયાં તેથી તે વધારે ફતેહ મેળવી શક્યો નહીં. જોસેફ બીજો ૧૭૯૦માં મરણ પામ્યો ને તેનો ભાઈ જે ટસ્કનીનો ડ્યૂક હતો તે આસ્ટ્રિયાનો રાજા ને જર્મનીનો લીઓપોલ્ડ બીજો કહેવાયો. તેણે ભાઈના સૂધારા રદ કીધા, પ્રુશિયા ઈગ્લંડ સાથે સ્નેહ બાંધ્યો ને તુર્કસ્તાન સાથે ફાયદા ભરેલી સલાહ કીધી. તેણે પ્રુશિયાના રાજાની સાથે મળીને ફ્રાન્સની સરહદ ઉપર હુમલો કીધો હતો (૧૭૯૨). એજ વર્ષમાં તે મરણ પામ્યો ને તેનો દીકરો ફ્રાન્સિસ ૨ જો મહારાજા થયો. એની કારકીર્દીમાં ફ્રાન્સ સાથે લડાઈ ચાલેલી પણ બોનાપાર્ટની ઉપરાઉપરી ફતેહ થતી જોઈ તેણે સલાહ કીધી (૧૭૯૭). વળી ૧૭૯૯માં આસ્ટ્રિયા, રૂશિયા ને ઈગ્લંડ એ ત્રણે સંપ બાંધી ફ્રાન્સની સામાં થયાં ને ઈટલી તથા રહૈન ઉપર જીત મેળવી, પણ આસ્ટ્રિયન ને રૂશિયન સરદારો વચ્ચે વાંધો પડવાથી રૂશિયન લશ્કરની હાર થઈ ને પછવાડેથી રૂશિયા સંપમાંથી આઘું ખસ્યું હતું, (૧૮૦૦).

સ્પેનના ફીલિપ પાંચમાંની કારકીર્દીમાં જે લડાઈઓ થઈ તે વિષે જાણ કરવામાં આવી છે. આલબેરોની, પારમાની દરબાર તરફથી માદ્રિડની દરબારમાં એલચી હતો તેણે ફીલિપની રાણી મરણ પામ્યા પછી રાજાને બીજીવાર પારમાની એલીઝાબેથ ફારનીશી સાથે પરણાવ્યો હતો; ને એ રાણીએ રાજાને વશ કીધો હતો ને આલબેરોનીને વડો પ્રધાન, ધર્માધ્યક્ષ ને ઉમરાવ કીધો હતો. એ પ્રધાને શક્તિથી ને ડહાપણથી કારભાર કરી સ્પેનના અમેરિકાનાં સંસ્થાનોનાં ઉત્પન્નનો રૂડો ઉપયોગ કરી સ્પેનને પાછું આબાદ કરવા માડ્યું હતું પણ તેટલામાં રાણીએ ફીલિપને સમજાવી ઈટલીમાંનો ગયલો મુલખ પાછો લેવાને લડાઈ જગાવી-પણ તેમાં ફાવ્યું નહોતું ને ઈગ્લંડ તથા ફ્રાન્સે આલબેરોનીને કહડાવી મૂક્યો હતો. ફીલિપ ૧૭૪૬ માં મરણ પામ્યા પછી ફર્ડિનાંડ છઠ્ઠો રાજા થયો તેણે પોતાના પ્રધાનની મદદથી રાજવસૂલનો બંદોબસ્ત કીધો,

ઘણાક કરભાર ઓછા કીધા ને ખેતીને ઉત્તેજન આપ્યું. ૧૭૫૯ માં ચાર્લસ ૩ જો ગાદીએ બેઠો તે સાત વર્ષની લડાઈમાં પ્રથમ તો નહીં પણ પછવાડેથી સામેલ થયો ને તેથી તેને ઈંગ્લંડ સાથે બગડી (૧૭૬૧). પોર્ટુગલે ઈંગ્લંડનો સ્નેહ ન તોડયો તેથી સ્પેનનાં લશ્કરે તે દેશ ઉપર હુમલો કીધો—પણ તે ફતેહ પામ્યું નહીં; અંગ્રેજી કાફલાએ **હાવાના** લીધું; ફીલિપૈન ટાપુઓ અંગ્રેજને હાથ ગયા; અને ૧૭૬૩ માં કરાર થયા ત્યારે સ્પેનને **ફ્લોરીડા** આપી દેવું પડયું. પછી ચાર્લસે રાજ્યમાં સૂધારા કરવા માંડ્યા. ખેતી હુંનરના વધારાને માટે મંડળીઓ સ્થાપી, નવી સડકો બંધાવી રસ્તા સૂધાર્યા, લશ્કરી નિશાળો માડી, **જેસુટ** તથા **ઈન્કવીઝીશન**ની સત્તાને હદમાં રાખી; અને લશ્કરી વહાણનો સૂધારો કીધો કે જે અમેરિકાની લડાઈમાં ફ્રાન્સને અગતનાં થઈ પડયાં. ચાર્લસ ૩ જો ૧૭૮૮ માં મરણ પામ્યો. ચાર્લસ ૪ થાની કારકીર્દીમાં રાણીના માનીતા ગોડોય એણે પ્રધાનપદે ચઢીને રાજ્યને દુર્દશામાં આણ્યું—ફ્રાન્સે લડાઈ માગી; સ્પેન પોર્ટુગલનાં લશ્કર સામાં થયાં પણ ફ્રેંચોએ કાટેલોનિયા લીધું ને રાજાને સલાહ કરવાની જરૂર પડી; પછી તેણે ફ્રાન્સ સાથે મીલાપ રાખ્યો તેથી ઈંગ્લંડે લડાઈ કરી ટ્રિનિડાડ ને મિનોર્કા એ લેઈ લીધાં અને સંસ્થાન સાથેના ને બીજા બહારના સ્પેનના વેપારને મોટો ધોકો લગાડયો. સ્પેનનું રાજ ફ્રાન્સના તાબાનું હોય તેવી હાલતમાં આવી રહ્યું અને પોર્ટુગલનો **ઓલીવેનઝાનો** કિલ્લો ફ્રેંચને આપી દેવો પડયો ને ઈંગ્લંડનાં વહાણોને બંદરોમાં આવતાં બંધ કરવાં પડયાં (૧૮૦૧). પોર્ટુગલમાં ૧૭૫૫ ના નવેંબરમાં લિસબોન શહેર ધરતીકંપથી ઉંધું વળ્યું હતું ને ૧૫ હજાર પ્રાણી નાશ પામ્યાં હતાં.

હાલંડનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય એને માટે **વિલિયમ ત્રીજાએ** ઈંગ્લંડનો રાજા થયા પછી પણ ઘણી કાળજી રાખી હતી. વિલિયમે લૂઈ ૧૪ માનો મદ ઊતારવાને ઘણી બહાદુરીથી લડાઈ ચલાવી પણ તેમાં તેને ફાયદો થયો નહોતો. તેનાં મરણ પછી સંસ્થાનોએ પોતાની જૂની રાજ્યવ્યવસ્થા પ્રમાણે પોતાનો સંપીલો કારભાર ચલાવ્યો. મુખી **હીઈનસીઅસે માર્લબરો** તથા **પ્રિન્સ યુજીન** સાથે રહીને અને તેઓને સલાહ આપીને **બ્લેનહીમ, રામીલીઝ, ઔદેનાર્દ** ને **માલપ્લાકેટ** એ ઠેકાણે જીત મેળવી. ૧૭૧૩ ની યૂટ્રેચના કરારથી હાલંડના સરહદ ઉપરના કિલ્લા પોતાના તાબામાં સલામત રહ્યા ને તેની વગ સત્તા તથા તેનું મોટપ એપણ વધ્યાં, તેનો શત્રુ છેક દીન થયો, તેનો વેપાર પાછો ચાલતો થયો, વસૂલજમે સારી સ્થિતિમાં આવી ને આસપાસનાં રાજ્યો ઈર્ષા તથા માનથી હાલંડને જોતાં થયાં. પછી તીસ વર્ષ હાલંડે સ્વસ્થતાનો ઉપભોગ કીધો—૧૭૨૯ માં હાલંડે **પ્રાગમાટિક સાંકશન** મંજુર રાખ્યું. ૧૭૪૦માં મરાયા થેરીસાનો પક્ષ કરી ૨૦ હજાર લશ્કર ને કેટલુંક નાણું મોકલ્યું હતું. ૧૭૪૩ માં ઈંગ્લંડ હાલંડ ને આસ્ટ્રિયા એઓએ **ડેટિનજેન**ની લડાઈ જીતી હતી પણ ૧૭૪૪ માં ભારે હાર ખાધી હતી. એ હાલતમાં હાલંડનાં સંસ્થાનોએ ઓરેંજનો વિલિયમ ૪ થો જે **જ્યોર્જ** બીજાની દીકરી સાથે પરણ્યો હતો તેને પોતાનો મુખી કીધો હતો. પછી હાલંડને કંઈ નુકસાન ન થતાં **એઈલાશપેલ**માં સલાહના કરાર થયા હતા (૧૭૪૪). સાત વર્ષની લડાઈમાં હાલંડે કોઈનો પક્ષ ધર્યો નહોતો. વિલિયમ ૪ થાનો દીકરો વિલિયમ પાંચમો એણે ૧૭૬૬ માં કારભાર પોતાને હાથ લીધો ને બે વર્ષ પછી તે પ્રુશિયાના **ફ્રેડરિક મોટા**ની ભાણજી સાથે પરણ્યો. પછી ઓરેંજ કુળના શત્રુઓ કારભારમાં આગળ પડ્યા ને વલંદાઓને ઈંગ્લંડ ઉપર વેર ઊપજ્યું. તેઓએ અંદરખાનેથી સંસ્થાની લોકને મદદ કરી તેઉપરથી ઈંગ્લંડે લડાઈ માગી (૧૭૮૦). ચાર વર્ષની લડાઈમાં હાલંડના વેપારને મોટો ધોકો પહોંચ્યો, ઘણાંક સંસ્થાનો ગયાં તે ૧૭૮૪ ના કરારથી ઈંગ્લંડે રાખ્યાં;

૧૭૮૧ માં જર્મનીના મહારાજે સરહદ ઉપરનાં શહેરો પોતાને તાબે કીધાં હતાં. એ ખરાબી જોઈ લોક વિલિયમ ઉપર ચોઢાઈ ગયા, તેઓએ તેના અધિકાર છીનવી લીધા ને તેની રાણી જે તડાંઓ વચ્ચે સમાધાની આણવાની મહેનત કરતી તેને પકડી કેદ કરવામાં આવી. પ્રુશિયાના રાજાએ ભાણજીનું પસતું કરીને ૨૦ હજાર લશ્કર સાથે બ્રંઝવિકના ડ્યૂકને મોકલ્યો. એણે **આમસ્ટરડામ**ને ઘેરો ઘાલ્યો, એ તાબે થયું ને વિલિયમને પોતાની સત્તા પાછી મળી. પણ તે સત્તા તેણે ઘણાં વરસ ભોગવી નહીં. ૧૭૮૮ માં હાલંડે પ્રુશિયા તથા ઈંગ્લંડ સાથે મીલાપ રાખેલો તેઉપરથી ફ્રેંચ જનરલ **પીચેગ્રુ**, એણે ૧ લાખ લશ્કર સાથે જઈને ફ્લાંડર્સના કેટલાક કિલ્લા લીધા (૧૭૯૪) ને પછી આખું હાલંડ જીતી લીધું. ઓરેંજનો ભૂપ વિલિયમ સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓ જે હેગમાં મળ્યા હતા તેઓને પોતાના અધિકારનું રાજીનામું આપી ઈંગ્લંડ જતો રહ્યો; અને એકત્ર સંસ્થાનોને પોતાની રાજ્યવ્યવસ્થા બદલવી પડી ને પોતાનું નામ પણ બદલવું પડયું. ફ્રેંચ સરકારે **બટેવીયન રીપબ્લીક** એ નામ આપ્યું ને ફ્રાન્સના જેવી વ્યવસ્થા ત્યાં રખાવી (૧૭૯૫).

રૂશિયા.

પોતાની બેન સોફાયાની ઊસંકેરણીથી **માસ્કો**નાં લશ્કરે બલવો ઊઠાવેલો તેની ખબર પડતાંજ પીટર જે પ્રવાસમાં હતો તે વહેલો વહેલો સ્વરાજ્યમાં આવ્યો; બલવો તો પીટરનો વિશ્વાસુ સરદાર **જેનરલ ગોરડન** એણે બેસાડયો હતો; પીટરે ઘણાકને મરણશિક્ષા કરાવી બંડખોર લશ્કરને કહાડી નાખ્યું. તેણે પોલંડ તથા ડેનમાર્કને કુમકે રાખી નાર્વાને ઘેરો ઘાલી સ્વીડન સાથે લડાઈ શરૂ કીધી (૧૭૦૦); પણ આઠ હજાર સ્વીડે એંસી હજાર રૂશિયનોને હરાવી કહાડયા. એ હારથી પીટરે હઠી ન જતાં જેવામાં ચાર્લસ ૧૨ મો (સ્વીડનનો) પોલંડ તથા સાક્સનીમાં રોકાયો હતો તેવામાં **ઇંગ્રિયા ને કારેલિયા** એ તાબે કરી લીધાં. ૧૭૦૨ માં તેણે મારીએનબર્ગ એ શહેર લીધું ને બીજે વર્ષે સેંટ પીટર્સબર્ગને* રાજધાની કરવાનો પાયો નાખ્યો. પછી તેણે **લૈવોનીઆ** ને **એસ્થોનીઆ** એ પ્રાંતોમાં ફરી વળી ૧૭૦૯ માં તેણે જાતે સરદારી કરીને ચાર્લસ ૧૨ માને **પલટોવા** આગળ પૂરેપૂરો હરાવ્યો.

૧૬૯૬ માં પીટરે પોતાની રાણીને તલાક આપી હતી. રાણીથી તેને **આલેકિસસ** નામનો દીકરો થયો હતો. ૧૭૧૧ માં પીટર પોતાની પ્રિયા લૈવોનીઆની **કાથેરેન આલેકર્સાના** સાથે પરણ્યો. એ વખતે ચાર્લસ ૧૨ માની ખટપટથી તુર્કસ્તાનના સુલતાને રૂશિયા સાથે લડાઈ ચલાવી હતી; પીટરે પોતાનું લશ્કર મોલડેવીઆમાં લેઈ જઈ પ્રૂથ નદીને કાંઠે છાવણી રાખી; પણ દુશ્મનોએ તેને ઘેરી લેઈ મોટા સંકટમાં આણી મૂકયો. કાથેરૈને પીટરને ન જણાવતાં બારોબાર સુલતાનના વજીરને ઘણીએક લાંચ આપી પોતાની તરફનો કરી લીધો ને પછી કોલકરાર થયા પણ તેથી પીટરને એઝોફ બંદર તુરકને આપી દેવું પડયું. એ પછી પીટરે સ્વીડનની સાથે ચાલેલી લડાઈઓમાં

* ૧૭૧૩ માં રાજસભા માસ્કોથી પીટર્સબર્ગમાં લેઈ જવામાં આવી અને ઊનાળા શીઆળાના મહેલ બે વર્ષ પછી બંધાયા હતા; ગોદી, વહાણ, ડક્કા, કિલ્લાકોટ બાંધવામાં ૪૦ હજાર માણસો કામે લગાડવામાં આવ્યાં હતાં. **નીવા** નદીના કાંઠા જે પાણીકાદવથી મચેલા રહેતા ત્યાં મોટાં મોટાં મકાનો બંધાયાં ને શહેર વેપાર દોલતનું મોટું મથક થઇ શોભ્યું.

ઉપરાઉપરી ફતેહ મેળવી, ને પોતાની નવી રાજધાનીને હરકત કરનારી જેટલી સ્વીડનના તાબાની જગાઓ હતી તે બધી ૧૭૧૨ ના સાલ આખર લગીમાં પોતાના તાબામાં ખેંચી લીધી. મેકલેનબર્ગ લેવાની આશાએ તેણે ઉત્તરનાં રાજ્યો સાથે બાંધેલો સંપ તોડી સ્વીડન સાથે દોસ્તી કીધી; પણ વળી પાછી લડાઈ ચાલી તેનો અંત ૧૭૨૧ માં **નીસ્ટાડ્ટની** સલાહથી આવ્યો હતો—એ પ્રસંગે થએલા કોલકરારથી પીટરે મેળવેલી સઘળી જીત તેનીજ પાસે કાયમ રહી હતી. એ સમય ઉપર રાજસભાએ પીટરને રૂશિયાના સકળ રાજનો **મહારાજા** ભણ્યો ને તેનાં નામ સાથે **મોટો** એ ઉપનામ જોડ્યું.

એ પછી પીટરે ઊન તથા સણનાં કપડાંનાં કારખાનાંઓ વધાર્યાં, નહેરો બંધાવવા માડી, ઈસ્પીતાલો કહાડી, તોલ વજન માપ એકસરખાં રાખ્યાં અને લોકની રીતભાત સુઘડ કરવાને ઘણીક રીતે મહેનત લીધી. વચમાં ૧૭૨૩ માં તેણે ઈરાન તાબાના મુલખ ઉપર ચઢાઈ કરી **ઘીલાન, માઝનદરાન** ને **આસ્ત્રાબાદ** એ પ્રાંતો મેળવ્યા. એજ વર્ષમાં તેણે સેંટ પીટર્સબર્ગમાં શાસ્ત્રવિદ્યાના વધારાને માટે આકેડેમી સ્થાપી, કાથેરૈનને તાજ પહેરાવ્યું ને વડી દીકરીને પરણાવી. પીટર ૧૭૨૫ ના જાનેવારીની ૨૮ મીએ મરણ પામ્યો.

કાથેરૈન મહારાણીએ બે વર્ષ રાજ કીધું; તે પછી આલેકિસસનો દીકરો આલેકિસસ બીજો ઝાર થયો. એની કારકીર્દીમાં **મેનઝીકોફ** જેને કાથેરૈને છેક અપ્રસિદ્ધ સ્થિતિમાંથી કહાડીને પીટર્સબર્ગ રાજધાનીનો ગવરનર કીધો હતો ને જેને વડે કાથેરૈને તાજ પહેર્યું હતું તેને પકડાવી સૈબીરીઆના ઉજડ મુલખમાં મોકલવામાં આવ્યો હતો. પછી **આન** મહારાણીની કારકીર્દીમાં પીટરનો મેળવેલો ઈરાન તાબાનો મુલખ ગયો; પણ પોલંડનાં રાજને માટે બે જણે દાવા કરેલા તેમાં રૂશિયાએ લડાઈ કરવા નીકળી એકને અપાવ્યું હતું (૧૭૩૩); અને આસ્ટ્રિયાની સાથે રહી તુર્કસ્તાન સાથે લડી એઝોફ બંદર પાછું તાબામાં આણ્યું હતું (૧૭૩૯). આન ૧૭૪૦ માં મરણ પામી ને એલીઝાબેથ (પીટરની દીકરી, કાથેરૈનથી થએલી) મહારાણી થઈ. ત્રણ વર્ષ પછી તેણે સ્વીડન પાસેથી ફિન્લાંડનો ભાગ મેળવ્યો ને ૧૭૪૭ માં ૩૬ હજાર લશ્કર મરાયા થેરીસાની કુમકે મોકલ્યું. યૂરોપની સાત વર્ષની લડાઈમાં રૂશિયાએ પ્રુશિયા ઉપર હુમલો કીધો હતો તે બીજે ઠેકાણે જણાવ્યું છે. મહારાણી ૧૭૬૨ માં મરણ પામી ને **પીટર ત્રીજો** ઝાર થયો તેને તેની રાણી કાથેરૈને કેદમાં નખાવી ઝેરથી મરાવ્યો ને પછી પોતે મહારાણી થઈ. તેણે પોલંડની બાબતમાં છૂપી ખટપટો ચલાવી તે રાજની વહેંચણી કરાવી પોતાનો હિસ્સો લીધો અને તુર્કસ્તાનના રાજસાથે લડાઈ ચલાવી તેમાં પણ કેટલીક જીત મેળવી (૧૭૬૮). એ વખતમાં રૂશિયાનો લશ્કરી વહાણનો કાફલો પ્રથમજ ભૂમધ્યસમુદ્રમાં દેખાયો ને તેણે તુરકના કાફલાને હરાવ્યો; ખુશકીનાં લશ્કરે **ક્રિમતારતરી, મોલડેવિયા, વાલેચિયા,** એ પ્રાંતો જીત્યા; અને ૧૭૭૪ માં સલાહ થઈ ત્યારે રૂશિયાએ મોટો મુલખ મેળવ્યો અને પોતાના દુશ્મનો પાસે **ક્રિમતારતર** લોકનું સ્વતંત્રપણું કબૂલ કરાવ્યું. એ થયું તેવામાંજ રાજની વ્યવસ્થા પણ થઈ—૪૩ સૂબા પોતપોતાના જૂદા તાલુકા સાથે કરવામાં આવ્યા; ધારાઓનો નવો સંગ્રહ થઈ તે પ્રમાણે ધીમે

ધીમે અમલ થવા માડયો; માંહેના વિશાળ પ્રદેશમાં વસ્તી વધી,–બસેંક ગામ પોટેમકીન વડા પ્રધાને વસાવ્યાં. ૧૭૮૪ માં ક્રિમતારતરી રૂશિયા સાથે જોડાયું ને ૧૭૮૯ માં તુરક સાથે લડાઈ ચાલી તેમાં પોટેમકીનને સ્યુવારો એઓએ કતલ કરી જીત મેળવી; બેંડર, ઈસ્માએલ વગેરે શહેરો લીધાં. ૧૭૯૨માં જાસ્સીની સલાહથી રૂશિયા તુર્કસ્તાન વચ્ચે નીસતર નદીની હદ મુકરર કરવામાં આવી; બે વર્ષ અગાઉ સ્વીડનના ગસ્તાવસ સાથે થોડીવાર લડાઈ ચાલેલી ને તેનો અંત આવેલો તેમાં કંઈ મુલખ વધ્યો ઘટ્યો નહોતો.

એ લડાઈઓ ચાલતી તેવામાં મહારાણીનો લક્ષ પોલંડના રાજ ઉપર તરાપ મારવાનો હતો. તેણે ૧૭૭૨ ની વેંહેંચણીથી તેનો કેટલોક ભાગ રાજ્યમાં જોડયો હતો ને ૧૭૯૩ ની બીજી વેંહેંચણીમાં કેટલોક નવો જોડયો. ફ્રાન્સનું રાજ ચકડોળે ચડેલું તેવામાં તેણે બ્રિટન સાથે વેપાર સંબંધી કેટલાક કરાર કીધા અને ૧૭૯૫માં પોલંડના રાજનો અંત આણ્યો. બીજે વર્ષે મહારાણી મરણ પામી (૧૭૯૬).

પાઉલ ૧ લો ફ્રાન્સ ઉપર સંપીલાં રાજ્યોએ બીજીવાર ચઢાઈ કરેલી (૧૭૯૮) તેમાં સામેલ રહ્યો હતો અને સ્યુવારો તથા કોરસેકો એઓની સરદારી તળે રૂશિયન લશ્કરોએ ઈટલીમાં જઈ સ્વીટ્ઝરલંડમાં ઉપરાઉપરી જીત મેળવી હતી (૧૭૯૯). પછવાડેથી તેણે એકત્ર થએલાં રાજ્યોનાં સંપમાંથી ખસી બોનાપાર્ટ સાથે સલાહ કીધી હતી; અને ૧૮૦૦માં ઉત્તરના રાજ્યોએ ઈંગ્લંડની સામાં વખત આવે તો ઊતરવાને સંપ બાંધ્યો હતો તેમાં તેણે આગેવાની કીધી હતી.

સ્વીડનમાં ચાર્લસ ૧૨મો પંદર વર્ષનો ૧૬૯૭માં ગાદીએ આવ્યો. ડેનમાર્કનો ફ્રેડરિક ૪ થો, સાકસનીનો ઇલેક્ટર ને પોલંડનો રાજા ફ્રેડરિક ઓગસ્ટસ અને રૂશિયાનો પીટર ૧ લો એઓએ પોતાનો ગએલો મુલખ પાછો લેવાને અથવા રાજને ભાંજી કકડા કરવાને સ્વીડન ઉપર ત્રણ બાજુએથી હુમલા કીધા (૧૭૦૦). ચાર્લસે ઈંગ્લંડ તથા હાલંડના કુમકી લશ્કરો સાથે પોતાનાં લશ્કરના સરદાર થઈ રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનું પોણ લીધું. તેણે વહાણમાં લશ્કર ભરી કોપનહેગન જઈ તે રાજધાની ઉપર હુમલો કીધો અને થોડાં અઠવાડિયાંમાં તેણે ડેનમાર્કના રાજાને સલાહ કરવાની જરૂર પાડી. પછી તેણે ૮૦ હજાર રૂશિયનો જે ઈંગ્રયામાં નારવાને ઘેરો ઘાલતા હતા તેઓને ૮ હજાર લશ્કરે તદન હરાવી ભગાડયા. પછી સ્વીડ લશ્કરે લડાઈ આપી આપીને ઢીના નદી ઓળંગી સઘળું કૂરલાંડ લેઈ લીધું ને પછી ઓગસ્ટસને લડાઈ આપી તેનું ધાર્યું ન થવા દેઈ સ્ટાનિસ્લસને પોલંડનો રાજા ઠેરવ્યો (૧૭૦૪). ચાર્લસ ૫૦ હજાર લશ્કર સાથે લીપઝીક આગળ પડેલો ત્યાં મોટમોટા રાજાઓનાં એલચીઓની તેણે મુલાખાત લીધી ને જર્મનીના મહારાજા પાસે કેટલીક કબૂલાત કરાવી જેથી સિલિશિયાના પ્રોટેસ્ટંટોને પોતાનો ધર્મ પાળવાની છૂટ મળી. પણ એવી રાજકીય ખટપટમાં વગ સત્તા જાળવી રાખવાના કરતાં તે રૂશિયાના પીટરને ગાદી ઉપરથી ઊઠાડવાને અતીસે ખંતીલો રહેતો. ૧૭૦૭ના સપ્ટેંબરમાં તે સ્મોલેન્સ્ક લગી પહોંચ્યો; પણ શીઆળો ઢુંકડે આવેછે જાણી તેણે માસ્કો ઉપર ચઢાઈ કરવાનું માડી વાળ્યું ને પછી યૂક્રેનમાં શીઆળો ગાળ્યો–પણ એ દરમીઆનમાં તેણે તોપખાનું ખોયું, ૧૫ હજાર લશ્કર મદદને આવતું તેને દુશ્મનનાં લશ્કરે સપડાવી અટકાવ્યું અને જે સહાયોની તેણે આશા રાખી હતી તે વેરણ ખેરણ થઈ રહ્યા. એ સ્થિતિમાં તેણે પીટરની સરદારીવાળાં ૭૦ હજાર લશ્કરને પલટોવા આગળ લડાઈ આપી પણ તે હાર્યો ને તેના

૯ હજાર બહાદુર સીપાઈઓ કપાઈ પડયા. એ હારથી સ્વીડનનું ઉપરીપણું ટળી રૂશિયાનું થયું; ચાર્લસ તુર્કસ્તાનની દરબારમાં આસરો ધરી રહ્યો; ડેન્માર્ક તથા પોલંડે જે કરાર કરી આપ્યા હતા તે રદ કીધા; ઓગસ્ટસ પાછો રાજધાની ઓરસમાં આવ્યો અને પીટરે લૈવોનિયા પોતાનાં રાજમાં જોડયું.

ચાર્લસે પોતાનાં રાજનું રક્ષણ કરવા પાછાં સ્વદેશ ન જતાં પાંચ વર્ષ તુર્કસ્તાનમાં ખટપટ કર્યાં કીધી અને તેના દુશ્મનોએ સ્વીડન તાબાના યૂરોપમાંના પ્રાંત ઉપર હલ્લા કર્યા કીધા. ૧૭૧૪ ના અકટોબરમાં તે તુર્કસ્તાન છોડી હંગરી ને જર્મનીમાં થઈ સ્ટ્રાલસંદ આગળ આવ્યો ને અહીં પ્રુશિયા, ડેન્માર્ક, સાકસની ને રૂશિયા એમને લડાઈઓ આપી. પીટર સાથે તો સલાહ કરવામાં આવેલી પણ ડેન્સ સાથે લડાઈ ચાલુ રાખેલી તેવામાં તે દુશ્મનનાં તોપખાનાનાં એક ગોળાથી પડયો (૧૭૧૮). પછી સ્વીડને નાણાંના અવેજમાં કેટલોક મુલખ હાનોવરને (૧૭૧૯) ને કેટલોક મુલખ પ્રુશિયાને આપ્યો (૧૭૨૦); સ્ટાનિસલેઅસને ઊઠાડી મેહેલી ઓગસ્ટસને પોલંડનો રાજા માન્યો. ૧૭૨૧ ના નીસટાડના કરારથી લૈવોનિયા, ઈસથોનિયા, ઈગ્રિયા વગેરે પ્રાંતો રૂશિયાને મળ્યા ને રૂશિયાએ નાણું લેઈ ફિન્લંડ પાછું સ્વીડનને આપી દીધું. ઉમરાવોમાં બે પક્ષ પડયા—એકે પ્રબળ થઈ રૂશિયા સાથે સલાહ તોડી ને ફિન્લંડમાં ઘણીક લડાઈ થઈ તેમાં દરેકમાં સ્વીડને હાર ખાધી ને પછી આમોમાં સલાહ થઈ તેથી રૂશિયાની રાણીનો એક સગો સ્વીડનનો રાજા ઠર્યો (૧૭૪૩). નવા રાજાએ કેટલાંક રાજ્યોપયોગી કામો માડયાં પણ હાટ ને કાપ (બે તરેહની ટોપી પહેરતા તે ઉપરથી) એ નામના પક્ષકારો તેને બહુ સંતાપતા. સાત વર્ષની લડાઈમાં તેણે લશ્કર મોકલેલું તેની ભારે હાર થઈ. ૧૭૭૧ માં તેનો દીકરો ગસ્ટાવસ ૩ જો રાજા થયો તેણે કેટલોક સૂધારો કરવા માડયો પણ હાટ ને કાપ એઓએ તેને ઝંપવા દીધો નહીં. તેની કારકીર્દીમાં સ્વીડનના લશ્કરી કાફલાએ રૂશિયન ઉપર એક જીત મેળવી હતી. ૧૭૯૨ માં ઉમરાવોએ તેને મરાવી નાખ્યો ને તેના દીકરાની ગસ્ટાવસ ૪ થો એ નામે આણ ફેરવાવી.

પોલંડમાં જોન સોબીએસ્કીનાં મરણ પછી સાકસનીનો ઈલેકટર ઓગસ્ટસ બીજો રાજા થયો (૧૬૯૭). બે વર્ષ પછી કારલોવિટઝની સલાહથી તેને તુરક પાસેથી કેટલોક મુલખ મળ્યો. ૧૭૦૦ માં તેણે રૂશિયા સાથે મળી સ્વીડન ઉપર ચઢાઈ કીધી તેનું પરિણામ આ થયું કે તેને રાજ છોડી દેવું પડયું (૧૭૦૭). પલટોવામાં ચાર્લસની હાર થએથી તે ફરીથી રાજપદ પામ્યો. લડાઈઓથી રાજ્યની કેટલીક ખરાબી તો થઈ હતીજ તેમાં તે પૂર્ણ સત્તા પોતાને હાથ કરી લેવાને મથતો હતો; અને રોમના ધર્મમત શિવાયે બીજા પંથના લોક ઉપર અતિ જુલમ ગૂજારતો. તે મુઆ પછી તેનો દીકરો ઓગસ્ટસ ૩ જો સાકસનીનો ઈલેકટર થયો તેણે પોલંડની ગાદીને માટે દાવો કીધો અને જોકે લોકે તથા ફ્રાન્સે સ્ટાનીસલેઅસનો પક્ષ ખેંચ્યો હતો તોપણ તેણે રૂશિયાની મદદથી પોલંડની ગાદી મેળવી હતી (૧૭૩૬). તેણે પોતાના દીવાનની સલાહથી જર્મનીમાં ચાલતી લડાઈમાં કોઈ વાર આ પક્ષમાં ને કોઈ વાર તે પક્ષમાં લશ્કર મોકલ્યાં હતાં. ૧૭૬૨ માં ઓગસ્ટસ મરણ પામ્યા પછી રૂશિયાની કાથેરૈને પોતાની સત્તાનાં દબાણમાં આવેલાં રાજ્યમાં ખટપટો કીધી; કાથલિક લોકે પ્રબળ થઈ બલવો ઊઠાવ્યો; અને તેવામાં વળી રૂશિયા સાથે લડાઈ ચાલી; તુરક લોકે પોલંડની મદદે રહી દુશ્મનો સાથે લડાઈઓ કીધી પણ તે હાર્યા—એ કારણોથી પોલંડનાં રાજ્યની પડતી આવી.

પ્રુશિયાનો ફ્રેડરિક, રૂશિયાની કાથેરૈન ને આસ્ટ્રિયાની મરાયા થેરીસા એઓએ સંપ કરી પોલંડનો કેટલોક ભાગ વેહેંચી લીધો (૧૭૭૨). રાજ્યના લોકને શુદ્ધિ આવી ને તેઓએ (રાજા તો છેક નિર્બળ હતો) રાજ્યમાં કેટલોક સૂધારો કર્યો પણ તેનાં રક્ષણને માટે

જાથૂનું લશ્કર ઊભું ન કીધું; રૂશિયાની રાણીએ કેટલાક ઉમરાવો પાસે બખેડા મચાવ્યા; પ્રુશિયાનો રાજા જેણે રાજમાં નવો સૂધારો કરાવવા મદદ આપી હતી તેજ રૂશિયાની રાણીને મળ્યો ને પછી એ બેએ હલ્લા કરી બીજી વાર વેહેંચણી કરી લીધી (૧૭૯૩). રૂશિયાને ૮૫ હજાર ને પ્રુશિયાને ૨૧ હજાર ચોરસ મૈલનો મુલખ મળ્યો. હવે માત્ર ૮૫ હજારનો પ્રદેશ પોલંડનો રહ્યો. એ બીજી વારની વેહેંચણીનો પ્રસંગ લાવવામાં જે રાજ્યદ્રોહી હતા તેઓએ દેશાભિમાની લોક ઉપર સખતી ગુજારીને કેટલાકને દેશનિકાલ કીધા તોપણ રાજ્યહિતેચ્છુઓએ બલવા ઊઠાવ્યા ને મોટો સંપ બાંધ્યો. કુશીઉસ્કો જે પહેલી વેહેંચણીની વખત બહાર ગયો હતો તે પાછો આવ્યો ને એણે ગામડીઆઓને જેવાં તેવાં હથિયાર સજાવી એઓની સરદારી કરીને **ક્રાકો** શહેર લીધું; વોરસામાં જબરૂં રૂશિયન લશ્કર હતું તોપણ ત્યાંના લોકે તેને કાપાકાપીની લડાઈ કરી હાંકી મેહેલ્યું; અને વિહનાના લોકે પણ તેમજ કીધું. રાજધાની વોરસા પાછી મેળવવામાં પ્રુશિયાનો રાજા ફાવ્યો નહોતો તેથી લોકને જીતની આશા થઈ હતી પણ તેટલે કુશીઉસ્કો લડાઈમાં હાર્યો, જખમી થયો ને પકડાઈ રૂશિયનોનો કેદી થયો. ૧૭૯૫ માં **વોરસા** પડયું; ત્યાંના રાજાને ગાદી ઉપરથી ઊઠાડી પીટર્સબર્ગમાં પેનશન આપી રાખ્યો અને પોલંડનાં રાજને રૂશિયા, પ્રુશિયા ને આસ્ટ્રિયા એઓએ વેહેંચી લીધું.

તુર્કસ્તાનમાં **કારલોવિટઝ**ની સલાહ થયા પછી **મુસ્તફા** બીજાને ઊઠાડી તેના ભાઈ **આકમેટ ૩ જાને** ગાદી આપવામાં આવી હતી (૧૭૦૨). તેણે ચાર્લસ ૧૨ માને આશ્રય આપ્યો હતો ને એઝોફ બંદર પાછું મેળવ્યું હતું, (૧૭૧૧). તુરકોએ વેનીશીઅનોને કહાડી **મોરીઆ** પાછું લીધું (૧૭૧૫) તે ઉપરથી જર્મનીના મહારાજા ચાર્લસ છઠ્ઠાએ લડાઈ ચલાવેલી ને (૧૭૧૮) સલાહ થએલી તેમાં સુલતાનને આસ્ટ્રિયાની જીત આપી દેવી પડી હતી પણ **મોરીઆ** તેની પાસે રહ્યું હતું. ૧૭૨૭ માં આકમેટે ઈરાન તાબાના **જીઓર્જીઆ** ને **આરમીનીઆ** એ પ્રાંતો લીધા પણ નાદીરશાહે ઘણીક લડાઈઓમાં તુરકોને હરાવ્યા તેથી અમીરોએ આકમેટને ઊઠાડી બંધીખાને નાખ્યો (૧૭૩૦).

મહમૂદ ૧ લાની કારકીર્દીમાં ઈરાન સાથે લડાઈ ચાલી તેનું શેવટ ૧૭૩૬ માં આ થયું કે રાજ્યોની અસલ સરહદ કાએમ રહી. રૂશિયનોએ **ક્રીમીઆ** ઉપર ચઢાઈ કીધી તેમાં તેઓને એઝોફનો કિલ્લો તોડી નાખવો પડયો ને બ્લાકસી—કાળા સમુદ્રમાં વહાણ ખેડવા સંબંધી સઘળા દાવા ઊઠાડી લેવા પડયા; જર્મનીનો મહારાજા તુરકની મદદમાં રહેવું કબૂલ કરી રૂશિયાને મળી જઈ હુમલો કરવા આવ્યો હતો તેને બેલગ્રેડ આપી દેવું પડયું હતું ને **ડાન્યુબ** તથા **સાવ** એ નદીઓ બે રાજ્ય વચ્ચે સરહદ થઈ હતી. મહમૂદ ૧૭૪૫ માં મૂઓ; તેના ભાઈ **ઓસમન ૩ જાએ** ભતરીજાઓને ઝેર આપી મારી નાખવાનું કીધું—બે મૂઆ તેટલામાં કાકો મરવાથી બીજા બે બચ્યા; એમાંનો એક **મુસ્તફા ૩ જો** એણે ૧૭૫૭ માં ગાદીએ બેઠા પછી **મહમ્મદ રઘીબ** વજીરની મદદથી ૧૦ વર્ષ સુધી સારી રીતે રાજ કીધું. પણ રૂશિયાની **કાથેરેન બીજી** જે કોલકરાર તોડવામાં લગાર પણ આચકો ખાતી નહીં તેથી સુલતાને લડાઈ ચલાવી (૧૭૬૮). ૧૭૭૪માં **અબ્દુલ હમીદ** સુલતાને અતીસે લાચારીના કોલકરાર કરી આપ્યા; અને ૧૭૮૪ માં **ક્રીમીઆ** રૂશિયનના તાબામાં ગયું. **કાથેરેન** ને **મહારાજા જોસેફ** એઓ તુરક રાજને તોડી વહેંચી લેવાની મસલહત કરતા તેઉપરથી સુલતાને ૧૭૮૭ માં લડાઈ માડી. આસ્ટ્રિયન સાથે લડતાં તુરક લશ્કર વીએના લગી જઈ પહોંચ્યું પણ રૂશિયનોએ વહાણની ને ખુશકીની બંને લડાઈઓમાં ફતેહ મેળવી (૧૭૮૮). બીજે વર્ષે **સીલીમ ૩ જો** સુલતાન થયો તેની કારકીર્દીમાં આસ્ટ્રિયન લશ્કરે **રીમનીક** આગળ લડાઈ

કરી તુરકને હરાવ્યા ને તોપખાનું લૂટી લેઈ વાલેરીઆમાં જઈ બુકારેસ્ટ લીધું ને રૂશિયન લશ્કરે બેંડર તાબે કરી ઈસ્માએલના જબરા કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. બીજે વર્ષે તે કિલ્લો લીધો ને ૪૦ હજાર કિલ્લેદાર તુરક લશ્કરને કાપી નાખ્યું; આસ્ટ્રિયન લશ્કરે બેલગ્રેડ લીધું; પોલંડની હાલત થઈ તેવી હાલત ઉપર તુરકરાજ આવી પહોંચ્યું હતું પણ તેટલામાં હંગરી અને નેધરલંડમાં બલવા થયા અને બીજાં રાજ્યો પણ રૂશિયા આસ્ટ્રિયાનાં અદેખાં થયાં—એ કારણોથી તુરક રાજ સલામત રહ્યું;—ઈંગ્લંડ, હાલંડ, ને પ્રુશિયા એ ત્રણે રાજ્યે મળીને જર્મનીના મહારાજા પાસે સુલતાન સાથે કોલકરાર કરાવ્યા ને તેણે જીતેલો મુલખ પાછો આપીદીધો (૧૭૯૧); અને કાથેરૈને પણ ૧૭૭૪ ના જાસ્સીના કોલકરાર પ્રમાણે સરહદ રાખવી કબૂલ કીધી—માત્ર એક ઓકઝાકોનો કિલ્લો વધારે રાખ્યો.

એ લડાઈઓથી તુરકરાજનો મુલખ ન ગયો પણ રાજમાંહે જાનેસરીઓના બખેડા વધ્યા ને પ્રાંતોમાં પણ બલવા ઊઠ્યા;—અલીબે એણે ઈજીપ્ટમાં સ્વતંત્ર કહેવડાવ્યું; જનીનાના અલી પાચાએ પણ તેમજ કીધું; વીડીનના અમલદારે બલવો ઊઠાવ્યો; સરવીઅન લોકે હથીઆર ઉંચકયાં; ને વહાબી લોકે આરબસ્તાન પોતાનું કરી લીધું. સુલતાને પોતાનું મોજીલાપણું છોડી દઈ રાજ્યમાં સુધારો કરવા માંડ્યો ને નવું લશ્કર ઊભું કીધું—એ લશ્કરે નેપોલિયનની સામાં એકરનો બચાવ કરી પોતાની આબરૂ વધારી હતી. ૧૭૯૮ માં ફ્રાન્સની સામાં લડવાને ઈંગ્લંડ, રૂશિયાએ સંપ બાંધ્યો હતો તેમાં તુરક રાજ પણ સામેલ થયું હતું.

ઈરાન.

અફગાન મહમૂદ ઘાતકીપણે રાજ કરી પછવાડેથી ઘેલો થઈ ૧૭૨૫ માં મૂઓ પણ હુસેનનો શાહજાદો તમસ્પ જે આરમાનીઆમાં પોતાનું રાજ રાખી રહ્યો હતો તેણે ૧૭૨૩ માં કાસ્પિયન સમુદ્રને લગતા કેટલાક પ્રાંત રૂશિયાને આપ્યા હતા, એવું વચનલેઈને કે તે મદદ કરે પણ પછી તેણે વચન પાળ્યું નહોતું. મહમૂદનો દીકરો અશરાફ એ પણ કેટલાક પ્રાંત આપી તુરકરાજ મને ઈરાનનો શાહ કરી થાપે એવું ઈચ્છતો; ને તેણે આકમેટને ઊસકેરી ઈરાનના કેટલાક પ્રાંત લેવા દીધા હતા; પણ તમસ્પને નાદીર કોલીનામના સરદારે મદદ કીધી. નાદીર તુરક જાતનો ભરવાડ હતો પણ પછવાડેથી તે પોતાની અકલ ને બહાદુરીથી મોટી વગસત્તા ધરાવતો થયો હતો. લડાઈ થઈ તેમાં આફગાન રાજા હાર્યો ને કપાઈ પડ્યો; અને નાદીરે સઘળા આફગાનોને દેશમાંથી હાંકી કહાડ્યા (૧૭૩૦). તમસ્પે નાદીરને ચાર પ્રાંતનો અમલ આપ્યો. પછી નાદીરે તુરક લોક સાથે ફતેહમંદીથી લડાઈ ચલાવી પણ જેવામાં તે ખોરાસાનમાં હતો તેવામાં તમસ્પે પાકી ગોઠવણ કીધાવિના તુરક સાથે લડાઈ કીધી અને હારીને શરમ ભરેલા કરાર કરી આપ્યા તે ઉપરથી નાદીરે શાહને ગાદીએથી ઊઠાડી તેના દીકરા આબાસ ૩ જાને બેસાડ્યો (૧૭૩૨). પછી તુરક લોકે ઈરાન ખાલી કીધું હતું ને કોલકરારથી ઈરાન ને તુરકરાજ એ બેની સરહદ નક્કી કરવામાં આવી હતી (૧૭૩૬). એજ વર્ષમાં બાળક આબાસ મરી ગયો ને હવે કોઈ સોફી વંશમાં રહ્યું નથી એમ કહી નાદીરે પોતાને ઈરાનનો શાહ કહેવડાવ્યું. નાદીરશાહે પોતાની કુદરતી શકિત વડે ઈરાનનાં રાજને આબાસનાં રાજ કરતાં વધારે તેજીમાં આણ્યું—આફગાનીસ્તાનનો મોટો ભાગ તાબે કીધો અને ૧૭૩૯ માં દિલ્હીના મોગલે દોસ્તી તોડી તેઉપરથી નાદીર મોટી ફોજસાથે હિંદુસ્થાન જઈ મોટો

સંહાર કરી ૩૦ કરોડ રૂપીઆ લૂટ લેઈ પાછો ઈરાન આવ્યો હતો. બીજે વર્ષે તેણે ઉસબેગ લોકની પાસેથી ખીવ ને બોખારા એ શહેરો લીધાં, અને તુરક રાજ સાથે લડાઈ કરી તેમાં ઈરાનને ફાયદો થયો હતો, (૧૭૪૩). જ્યારે બહારનાં દુશ્મન ન રહ્યા ત્યારે નાદીરે પોતાનું વિકરાળપણું સગાં ને રૈયત ઉપર વાપર્યું—પોતાના બહાદુર દીકરાને આંધળો કીધો ને રૈયતમાંના હજારોને કતલ કીધા. નાદીરને તેના સરદારોએ મારી નાખ્યો (૧૭૪૭).

ઉસબેગ લોક તાબેદારી છોડી છૂટા પડયા; આફગાનીસ્તાનનું સ્વતંત્ર રાજ થયું ને છ ઉમેદવારના બખેડામાં ઝંદકુળના **કરીમખાને** ગાદી ઝડપી (૧૭૫૯). એ ૧૭૭૯માં મરણ પામ્યા પછી પાછા બખેડા ચાલ્યા, અને **આગા મહમદખાન** ઈરાનનો બાદશાહ થયો (૧૭૯૫)—**આબાસ મોટાએ** કજીર જાતના તુરકોને માઝનદરાનમાં વસાવ્યા હતા તેઓનો તે સરદાર હતો. એ **આગા**એ તહેરાનને પાયતખત કીધું અને જીઓર્જીઆના લોકે બલવો કીધો હતો તેઓની કતલ કીધી. પછી એ શાહને મારી નાખવામાં આવ્યો ને તેનો ભતરીજો **શાહ ફતેઅલી** ગાદીએ બેઠો (૧૭૯૭). એની કારકીર્દીની શરૂઆતમાં ફ્રાન્સ ને ઈંગ્લંડ એ બે ઈરાનની સાથે હિંદુસ્થાન સંબંધી સરસાઈથી ખટપટ કરતાં હતાં.

હિંદુસ્થાન.

ઔરંગજેબનાં મરણ પછી તેનો દીકરો **શાહઆલમ** દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો (૧૭૦૭). એની પાંચ વર્ષની કારકીર્દીમાં મરેઠાઓએ ઘણોએક મુલખ જીત્યો; રજપૂત જેઓ પૂરેપૂરા તો બાદશાહીને તાબે થયાજ નહોતા તેઓએ પોતાને સ્વતંત્ર કહેવડાવ્યું અને દિલ્હી લાહોરના પ્રાંતોમાં હિંદુ મુસલમાન જાતિ ભેદ તૂટી લડવૈયા સીકનો સંપ વધતો દેખાયો. ૧૭૧૨ માં શાહઆલમ પછી ચાર દીકરાઓ વચ્ચે ટંટા થઈને નીદાને વડો **જહાંદારશાહ** એ નામ રાખી બાદશાહ થયો. એ રેડીબાજીમાં છેક્જ વહી ગયો ને રાજકરી શકયો નહીં. **અબદુલ્લા** ને **હુસેનઅલી** એ બે ભાઈ જે સૈયદ (પેગંબરના વંશના) ઉપનામથી ઓળખાતા તેઓએ ફ્રીરોકશીરને બાદશાહ માન્યો. જુલ્ફિકારખાન સરદારે લડાઈ કીધી પણ તે તદન હાર્યો ને પછી તેને તથા જહાંદારશાહને મારી નાખવામાં આવ્યા. ફ્રીરોકશીરની કારકીર્દીમાં હુસેનઅલીએ મારવાડના રાજા સાથે સલાહ કીધી; બંધુ નામના શીખસરદારને તેના ૭૪૦ સાથીઓ સાથે કેદ કરી દિલ્હી આણી ઘાતકી રીતે ઠોર કીધો; દક્ષિણમાં જઈ લડાઈ ચલાવી પણ આખરે શાહુ સાથે સલાહ કીધી. એ સૈયદ ભાઈઓએ ફ્રીરોકશીરને તો બાવલાં જેવો ગણી સાત વર્ષ સૂધી કૂલ અખત્યારી ચલાવી. પછી તેઓએ બાદશાહને ઊઠાડી નવો કીધો ને એ મૂઓ એટલે બીજાને કીધો ને એ મૂઓ ત્યારે **રોશન અખતર** એને **મહમ્મદશાહ** એ ખિતાબ આપ્યો (સપટેંબર ૧૭૧૯).

મહમ્મદશાહે ગાદીએ બેઠા પછી બે મહિનામાં તે બે સૈયદ ભાઈને ઠોર કરાવ્યા. તેણે પોતાના બે કાબેલ બહાદુર ને ભરોસાદાર વજીર **સઆદતખાન** તથા **નિજામ ઉલમુલ્ક** એ બેને ન લેખવતાં કમઅકલના જુવાનીઆઓની સલાહથી ચાલવા માડ્યું તેઉપરથી એકે અયોધ્યામાં ને બીજાએ દક્ષિણમાં પોતપોતાની સત્તા કાયમ કરવાની તજવીજો ચલાવી. મરેઠાઓએ માળવા

તથા ગુજરાતમાં ફરીવળી આગ્રા સૂધી જઈ દિલ્હીમાં ડર ઊપજાવ્યો; સઆદતખાને અયોધ્યેથી આવી મરેઠાઓને હરાવ્યા, પણ તેટલામાં બાદશાહે પોતાના એક માનીતાને સરદારી આપવાને લડાઈ બંધ રખાવી; સઆદત ખીજવાઈને અયોધ્યે ગયો અને મરેઠાઓએ છેક દિલ્હી નજીકનાં મુલખ ઉપર હુમલો કીધો ને મોટી લૂટ મેળવી (૧૭૩૪).

ઈરાનનો નાદીરશાહ આફગાનીસ્તાનમાં આવેલો તેણે ત્યાં સાંભળ્યું કે દિલ્હીની બાદશાહી કમજોર છે; તરત તેણે બાદશાહને સંદેશો મોકલ્યો કે તમારી દિલ્હીમાં બંડખોર આફગાન છે તે અમને હવાલે કરી દેવા; પણ તેનો જવાબ ન આવેથી નાદીરે દિલ્હી ઉપર ચઢાઈ કરી (અકટોબર ૧૭૩૮). લાહોરનો સુબેદાર અટકાવી શકયો નહીં ને નાદીર તથા મહંમદ એ બેની ફોજનો કરનાળ આગળ મેળાપ થયો. લડાઈમાં નિજામઉલમુલ્ક તો આવ્યોજ નહોતો ને સઆદત આવેલો તે દુશ્મનને હાથ પકડાયો; મહંમદશાહે તાબેદારી દેખડાવી ને પછી બંને બાદશાહ સાથે દિલ્હી આવ્યા (માર્ચ ૧૭૩૯). બીજે દહાડે શહેરમાં ગપ ચાલી કે નાદીર મરીગયો; ને એ ઉપરથી દિલ્હીના લોકે ઈરાનીઓને મારવા માડયા. એ બખેડો બેસાડવાને નાદીર ઘોડાપર બેસી શહેરમાં ફરવા નીકળ્યો તો તેણે ઈરાનીઓનાં મુડદાં દીઠાં ને લોકોએ તેના ઉપર પથરા તીર ગોળીઓ માર્યાં તેથી તેણે ખીજવાઈને પોતાની ફોજને હુકમ કરી ૩૦ હજાર લોકની કતલ કરાવી. પછી નાદીરે ખંડણીની બોલી ઠરાવી બાદશાહી ખજાનો, જરીયાન, તખ્તેતાઉસ એ લૂટમાં લીધાં, અમીર ને લોક સૌનાં ઘરબાર ફોજ પાસે લૂટાવ્યાં; અને પછી તે આઠ નવ કરોડ રૂપીઆ રોકડા લેઈ (બીજો અવેજ સાથે ગણતાં ૩૦ કરોડ થાય) દિલ્હીની એક શાહજાદી સાથે પોતાના શાહજાદાની શ્યાદી કરાવી મહંમદશાહને પાછો ગાદીએ બેસાડી ઈરાન જતો રહ્યો (૧૭૩૯).

કેટલાક આફગાન સરદારો નાસભાગ કરતાં અયોધ્યા પ્રાંત તથા હિમાલય પર્વત એ બેની વચમાંના મુલખમાં જઈ વસેલા તેઓએ પોતાનું રોહીલા નામ રાખી રોહીલખંડનું સ્વતંત્ર સંસ્થાન કરવા માડયું હતું; ને જોકે તેઓની ધાંધલ બાદશાહી ફોજે બેસાડી હતી (૧૭૪૫) તોપણ તેઓ પછી લાગ જોયાં કરતા હતા. ૧૭૪૭ માં મહંમદશાહ મૂઓ ને તેનો દીકરો **અહંમદશાહ** ગાદીએ બેઠો. તેની છ વર્ષની કારકીર્દીમાં ઉત્તરના પ્રાંતોનો આફગાન રોહીલાઓએ ને ઉત્તર પશ્ચિમના પ્રાંતોનો શીખ લોકે કબજો કીધો; તેમ રજપૂતોએ અજમેર સૂધી પોતાનો પ્રદેશ વધાર્યો. નિઝામ ઉલમુલ્કના દીકરાના દીકરા **ગ્યાસુદ્દીન** એણે ૧૭૫૩ માં બાદશાહને ઊઠાડી મૂકી **આલમગીરને** ગાદીએ બેસાડયો—દરબારમાં ઘણીક ખટપટો ચાલી ને જ્યાં ત્યાં ગેરબંદોબસ્ત થઈ રહ્યો. આફગાન લોકે દિલ્હી ઉપર હુમલો કરી ઘાતકીપણું કીધું. ૧૭૫૯માં ગ્યાસુદ્દીને આલમગીરને મરાવી નાખ્યો ને બીજા કોઈને ગાદીએ બેસાડવાની તજવીજ કરવા માંડી તેવામાં મરેઠાઓએ ઉપરાઉપરી જીત મેળવી મુલખ વધાર્યો, આફગાન લોકને મુલતાન તથા લાહોરમાંથી કહાડયા, અને સઘળું હિંદુસ્થાન જીતી લેવાની હિંમત દેખડાવી. મુસલમાન સત્તાધારીઓએ માહોમાહે સંપ કીધો ને નાદીરનાં મરણ પછી **અહંમદ અબદલ્લા** જે આફગાનીસ્તાનનો સુલ-

તાન થયો હતો તેણે મદદ કીધી; તેમ હિંદુ રાજ્યોએ ને ગ્યાસુદ્દીન એઓએ મરેઠા સાથે મેળાપ રાખ્યો. **પાણીપત** આગળ મોટી લડાઈ થઈ તેમાં મરેઠાઓની પૂરેપૂરી હાર થઈ અને ફતેહ મેળવનાર **આફગાન સુલતાને** સિંધુ નદીની પશ્ચિમના મુલખથી સંતોષ માની **શાહઆલમ બીજાને** દીલ્હીની બાદશાહી આપી (૧૭૬૧)—એ બાદશાહ મોગલાઈ રાજની આખર વખતની હેડકીઓ જોઈ ઈસ્ટ ઈંડિયા કંપની સરકારનું પેનશન ખાતો થયો હતો.

મરેઠી રાજ—પેશવાઈ; પ્રથમ અહંમદનગર સરકારના ને પછવાડેથી વિજાપુર સરકારના મોટા જાગીરદાર સરદાર શાહજીના દીકરા શિવાજીએ, દક્ષિણનાં રાજ્યોના ગેરબંદોબસ્ત જોઈ પોતાના પહાડી માવળા લોકને સાથી કરી, મુલખો લૂટી, લશ્કર વધારી, ઔરંગજેબના સરદારોને લડાઈ આપતાં, મુલખો લુટતાં, દક્ષિણનાં રાજ્યો સાથે ને મોગલ સરદારો સાથે ખટપટ કરતાં, બાદશાહને તાબે થતાં, વળી પાછાં સામે થતાં, બહારવટીઆ લૂટારાનું પણ અસાધારણ સાહસ પરાક્રમ દેખડાવી, અભિષેક કરાવી પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું (૧૬૭૪).

શિવાજી પછી સંભાજીએ ને પછી રાજારામે સતારામાં રાજધાની આણી ૧૧ વર્ષ રાજ કીધું; અને પછી તેની સ્ત્રી તારાબાઈ પોતાના દીકરાને નામે રાજ કરતી હતી. તેણે શાહુના છૂટયા પછી કોલાપુરમાં નવી ગાદી કીધી (૧૭૦૮). ઔરંગજેબનાં મરણ પછી સંભાજીનો દીકરો શાહુ છૂટયો ને ૨૪ વર્ષની વયે સતારાની ગાદીએ બેઠો. એ જ્યારે કેદમાં હતો ત્યારે ઔરંગજેબની દીકરીએ તેની સારી બરદાસ્ત લીધી હતી ને તેને બે મરેઠા સરદારોની દીકરીઓ સાથે પરણાવી કેટલાંક પ્રગણાંની જાગીર કરી આપી હતી. શાહુ ગાદીએ બેસવા સતારે આવતો હતો તેવામાં તેનાં માણસને અને તારાબાઈનાં માણસને ઝગડો થયો હતો. એ પ્રસંગે કોઈના ફેંકવાથી એક બાળક શાહુના પગ આગળ આવી પડયો તેને શાહુએ ઊછેરી ભણાવ્યો હતો—તે અકલકોટના રાજ્યનો મૂળપુરુષ કહેવાયછે. શાહુ પોતાનાં રાજનો કારભાર પોતાના પ્રધાનોને સોંપી મોજમઝામાં ગુલતાન રહેતો. શાહુ રાજાનાં રાજ્યનાં આરંભમાં **સેનાપતિ ધનાજી જાધવ** ચોથ તથા સરદેશમુખી ઊઘરાવતો ને તેણે **બાબાજી પુરંદરે** ને **બાલાજી વિશ્વનાથ** એ બેને કારકૂન રાખ્યા હતા. ધનાજી જાધવ મૂઆ પછી બાલાજી વિશ્વનાથ પેશવા—મુખ્ય પ્રધાન થયો (૧૭૨૪). એ છ વર્ષ કારભાર કરી મરણ પામ્યો ને તેનો મોટો દીકરો બાજીરાવ પેશવા થયો ને એના મરણ પછી (૧૭૪૦) એના દીકરા બાલાજી બાજીરાવને શાહુ રાજાએ પોતાનાં મરણસમા ઉપર સનદપટો કરી આપ્યો કે તેણે શિવાજીનાં કુળના રાજાને માન આપી મરેઠી રાજ્યનો પૂર્ણ સત્તાથી કારભાર કરવો. શાહુ રાજા ૪૨ વર્ષ રાજ કરી ૬૬ વર્ષની વયે ૧૭૪૯ માં મરણ પામ્યો. તેને સંતાન નહોતું તેથી તેણે કોલાપુરના શિવાજીના દીકરાને દત્તક લીધો હતો ને એ રામરાજા ૧૭૭૭ માં મૂઆ પછી તેના લીધેલા દત્તક શાહુ મહારાજે સતારાની રાજગાદી ભોગવી હતી. શાહુની પછીના રાજાઓ છેક નિર્બળ ને પેશવાના કેદી જેવા હતા.

પહેલો પેશવા **બાલાજી વિશ્વનાથ** (૧૭૧૪—૧૭૨૦) એણે દિલ્હીના સૈયદ ભાઈઓની મદદે બાદશાહ પાસેથી શિવાજી મૂઓ ત્યારે કેટલાંક પ્રગણાં મોગલ સરકારે લેઈ લીધેલાં

તે પાછાં મેળવ્યાં અને આખાં દક્ષિણની ચોથ તથા સરદેશમુખીનો હક મેળવ્યો. બાલાજીને બે દીકરા–બાજીરાવ ને ચિમનાજી આપ્પા, તેમાં વડો બાજીરાવ પેશવા થયો.

• બીજો પેશવા **બાજીરાવ** (૧૭૨૦–૧૭૪૦) એને **નિજામ ઉલમુલ્ક** જે દક્ષિણમાં બાદશાહી મુલખનો નવાબ હતો તે જ્યારે ત્યારે સામો થઈ ફાવવા દેતો નહીં; પણ બાજીરાવે મોગલ લશ્કરને બેવાર એવું તો સપડાવી ઘેરી લીધું કે નિજામને પેશવાના કહ્યા પ્રમાણે સલાહના કરાર કરી આપવા પડયા. બીજો શત્રુ સેનાપતિ ત્ર્યંબકરાવ દાભાડે હતો તેને બાજીરાવે વડોદરા આગળ હરાવ્યો (૧૭૩૧)–દાભાડે પડયો ને પેશવાની સત્તા મરેઠી રાજ્યમાં સર્વત્ર ન ઢળે તેવી સ્થપાઈ. બાજીરાવે ગુજરાત તથા માળવાની ચોથ તથા સરદેશમુખીની સનદ દિલ્હી દરબાર પાસેથી મેળવી —તેની માગણીની સામાં થઈ શકે તેવો કોઈ રાજા કે સરદાર નહોતો ને નિજામ ઉલમુલ્કને પણ નીદાને માળવાની સત્તા તેને આપી દેવી પડી. તેણે સાલસેટ–સાષ્ટીનો ટાપુ ફિરંગી સાથે લડીને લીધો હતો. બાજીરાવની કારકીર્દીમાં તેના સરદાર **મલ્હારરાવ હોલકરે** ઇંદોરમાં, **રાણોજી સિંધિયાએ** ગ્વાલિયરમાં, ને **પિલાજી** ગાયકવાડે **વડોદરામાં** પોતપોતાનાં પેટાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં.

ત્રીજો પેશવા **બાલાજી બાજીરાવ—નાનાસાહેબ** (૧૭૪૦–૧૭૬૧) એણે શાહુના મરણ પછી રાજા તથા રાજકુટુંબને સતારામાં રહેવા દેઈ પૂનાને રાજધાની કીધી. નાગપુરનો રઘુજી ભોંસલે પેશવાની સર્વોપરિ સત્તાની સામાં થયો પણ શાહુ રાજાએ વચમાં પડી તે બે જણનાં મન મનાવ્યાં–બંગાલ, બહાર ને અયોધ્યામાં મરેઠી રાજના જે હક લાગા હતા તે રઘુજીને આપ્યા અને માળવા તથા હિંદુસ્થાનનો પશ્ચિમ પ્રદેશ એ પેશવાની સત્તામાં આપ્યાં. બાલાજીને બે મુખ્ય કારભારીઓ હતા તેમાં તેના કાકા ચિમનાજી આપ્પાનો દીકરો **સદાશિવરાવ ભાઉ** રાજ્યની અંતરવ્યવસ્થા વગેરેનો કારભાર રાખતો ને બાલાજીનો સગો ભાઈ **રઘુનાથરાવ** સૈન્ય–યુદ્ધવિષયનો કારભાર કરતો. પેશવા રાજકીય કાર્યમાં વિચક્ષણ પણ પોતાનો અર્થ સાધવામાં કૃત્રિમ કરતાં લેશ સંકોચાતો નહીં; તે પોતે આળસુ ને વિષયાસક્ત હતો પણ તેના સમર્થ ભાઈઓ વડે મરેઠી રાજ્યની સત્તા દૃઢીભૂત થઈ પૂર્ણ ઉત્કર્ષને પામી. ભાઉએ રામચંદ્ર સણવીને મદદમાં લેઈ પ્રજાની સ્થિતિ સુધારી–વેઠ, લૂટ, ધમકી, માર એનો પ્રથા જે શિવાજીના કાળથી સત્તાધારી તથા અમલદારોમાં ચાલતો આવ્યો હતો તેમાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો ને સંભાળ રાખવામાં આવી. રઘુનાથરાવે કરનાટક તથા ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં સૈન્યો મોકલ્યાં ને મરેઠા દિલ્હીની દરબારની અંધાધુંધીમાં કોઈવાર એક પક્ષને ને કોઈવાર બીજા પક્ષને મદદ કરવાની ખટપટમાં આગળ પડી કામ કરતા થયા.

એ પેશવાની કારકીર્દીમાં ત્રણ વાર ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં મરેઠાઓએ ચઢાઈ કરી :પહેલી બેમાં રઘુનાથરાવે જાતે સરદારી કરી હતી ;—બીજીમાં તેણે આફગાનનો રાજા અહંમદશાહ અબદલ્લી જે પંજાબ હાથ કરી બેઠો હતો તેને ત્યાંથી હાંકી કહાડયો (૧૭૫૮); અને લાહોર જઈ સિંધુ નદીના પ્રાંતના પ્રદેશના લોકને થોડીવાર પોતાની સત્તા માનતા કીધા; પણ એ ચઢાઇઓમાં બહુ મોટો ખરચ થએલો તે પ્રમાણે બદલો મળ્યો નહીં; પછી મલ્હારરાવ હોલકર તથા સિંધિયાના કુટુંબના કેટલાક સરદાર એઓને ચોથ વગેરે

ઊઘરાવવા સારૂ તે પ્રાંતમાં લશ્કરસાથે રાખી રઘુનાથરાવ પૂને આવ્યો હતો.

ત્રીજી ચઢાઈનો પ્રસંગ આ કે અહંમદશાહ મોટું લશ્કર લેઈ મરેઠાઓને લડાઈ આપવા પાછો હિંદુસ્થાનમાં આવેલો તેથી **સદાશિવરાવ ભાઉ** તથા પેશવાનો વડો દીકરો **વિશ્વાસરાવ** એ બે જણ મોટું લશ્કર લેઈને દિલ્હી તરફ ધસ્યા. એક પાસ આફગાન ફોજ તથા દિલ્હીના કેટલાક અમીરોની ફોજ હતી; અને બીજીપાસ પેશવાનું પોતાનું, સિંધિયા હોલકર ગાએકવાડનું—મરેઠાનાં લશ્કર, વળી દિલ્હીના વજીર તથા બીજા કેટલાક અમીરો ને જાટ લોક એઓનું કુમકી લશ્કર એ હતાં. અબદલ્લી જમનાના પૂરમાં ઝંપલાવી લશ્કરસાથે ઊતરી આવ્યો તે જોઈ મરેઠા ચોંકયા ને પછી પાણીપતનાં મેદાનમાં ખંડક કરી ભીત ચણી તેમાં છાવણી કરી રહ્યા. અબદલ્લીએ સામાં ન ધસતાં દુશ્મનને ખોરાક પહોંચતો અટકાવ્યો,—એથી મરેઠાઓએ તોપોનો મારો ચલાવી એકદમ ધસારો કીધો; પણ અબદલ્લીએ આજુબાજુએથી ઘેરી લેઈ પોતાની ફોજને એકદમ તૂટી પડવાને હુકમ કીધો; હલકી સ્વારીના ઘાટી ઘોડાઓ ભારે સ્વારીના ઘોડાઓની સામાં મેદાનમાં ફાવી શકયા નહીં ને મરેઠાનું લશ્કર ચારે દિશાએ ઘેરાતું થઈ ગયું. ૧૫ હજાર પાયદળ, ૬૦ હજાર સ્વાર ને બીજા ૨ લાખ માણસમાંથી ચતુર્થાંશ લોક જીવતા પાછા વળ્યા હતા; સૌ મળીને ૨ લાખ માણસ લડાઈમાં અથવા ભૂખમરાથી મરણ પામ્યાં હતાં. વિશ્વાસરાવે નિજામ—ઉલમુલ્કના દીકરા નિજામઅલ્લી ઉપર ફતેહ મેળવી હતી તે ઉપરથી એણે ઉસકેરાઈ ધસારો કીધો હતો. એ લડાઈ ૧૭૬૧ ના જાનેવારીમાં થઈ હતી—વિશ્વાસરાવ જખમી થઈ મરવા પડયો તે સાંભળી સદાશિવરાવ હબક્યો, ધસ્યો ને અલોપ થયો. જંકોજી સિંદિયા ને પેશવાના પાયદળના સરદાર **ઈબ્રાહીમ ખાન ગારદી** એ બે કેદી પકડાયા ને માર્યા ગયા; મલ્હારરાવ હોલકર ને દામાજી ગાયકવાડ એ બે તો પ્રથમથી નાસી ગયા હતા; વિંચુરકર, રાજા બહાદુર વગેરેને દિલ્હીમાં કારભાર કરવાને રાખેલા તે જેમ તેમ કરી પોતાને દેશ જઈ પહોંચ્યા. અબદલ્લા, પુરૂષ કેદીઓને મરાવી નાખી, બૈરાં છોકરાંઓને ગુલામ કરી અને દિલ્હીની ગાદીએ આલમગીર બીજાના વડા દીકરાને બેસાડી પોતાનાં રાજમાં જઈ રહ્યો.

એ લડાઈ પછી થોડે મહિને નાનાસાહેબ પેશવા મરણ પામ્યો. એણે મરેઠા રાજની છેલ્લી ચડતી જોઈ તેમ પડતી પણ જોઈ—પડતી એવી કે ફરીથી મરેઠાઓ પાછા ઊઠી શકયા નહીં; અંગ્રેજોએ કોંકણની કેટલીક લડાઈમાં મદદ કીધી હતી તે ઉપરથી નાનાસાહેબે તેઓને બાણકોટ તથા તેની પડોસનાં નવ ગામ આપ્યાં હતાં ને ઈસ્ટ ઈંડિયા કંપની સાથે વેપાર સંબંધી કરાર કીધા હતા.

ચોથો પેશવા **માધવરાવ ૧ લો** (૧૭૬૧–૧૭૭૨) એણે લાંચખાઉ કારભારીઓ ઉપર તાકીદ રાખી તેઓને યથાન્યાય વર્તતા કીધા. તેણે પોતાના કાકા રાઘોબાએ બલવો ઊઠાવેલો તેને હરાવી પકડી પૂનાના મહેલમાં કેદ રાખ્યો હતો. એ પેશવા યુદ્ધમાં ને રાજનીતિમાં વખણાઈ ૨૮ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો ત્યારે મરેઠાનાં રાજનું ઉત્પન્ન (સિંધિયા હોલકર ભોંસલે વગેરેની જાગીરો સુધ્ધાં) ૧૦ કરોડનું ગણાતું પણ ખરેખરી વસૂલ જમા ૭ કરોડની હતી. બાલાજી ભાનુ જે **નાનાફડનવીસના** નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે રાજવસૂલ

ખાતાંનો મુખ્ય કારભારી હતો. એ પેશવાના વખતમાં હૈદરઅલ્લીએ દક્ષિણમાં પોતાનું નવું રાજ માડી મરેઠાઓના લાગાની સામાં થવા માડ્યું હતું. પાંચમો પેશવા **નારાયણરાવ** એને આઠ મહિના પછી તેના કાકા **રાઘોબાએ** મરાવી નાખી પોતે છઠ્ઠો પેશવા કહેવડાવ્યું (૧૭૭૪ સુધી). પછી નારાયણરાવનો બાળક દીકરો **સવાઈ માધવરાવ** સાતમા પેશવાની આણ ફરી ને નાના ફડનવીસ એણે રાજ્યમાં કારભાર કીધો. રાઘોબા દાદાએ સાષ્ટી વસઈ વગેરે અંગ્રેજને આપી એઓની મદદે સવાઈ માધવરાવને ઊઠાડી મહેલવાની તજવીજ કીધી હતી પણ તેમ થયું નહોતું; ને અંગ્રેજે ફડનવીસ સાથે કરાર કીધા તેની રૂએ તેઓને સાષ્ટી ટાપુ મળ્યો ને રાઘોબા કેટલીક મુદત પછી પોતાનાં લશ્કરને રજા આપીને કોપરગામની જાગીર તથા બીજું સાલીઆણું નક્કી કરાવી ત્યાં જઈ રહ્યો ને ૧૭૮૪ માં મરણ પામ્યો. સવાઈ માધવરાવ વયે મોટો થયો તોપણ નાના ફડનવીસે તેને સત્તા ન આપતાં કેદી જેવો રાખવા માડ્યો તેઉપરથી તે એક દહાડો ચીડાઈને મહોલની અગાસીમાંથી નીચે ઝંપલાવી મરણ પામ્યો (૧૭૯૫). પછી રાઘોબાદાદાનો વડો દીકરો **બાજીરાવ** આઠમો ને છેલ્લો પેશવા થયો તેણે દોલતરાવ સિંધિયાને ઉસંકેરી નાના ફડનવીસને કેદમાં નખાવ્યો પણ પછવાડેથી તેનો છૂટકારો કરી પાછો પ્રધાન કીધો. નાના ફડનવીસ ૧૮૦૦ માં મરણ પામ્યો ને તેની સાથે મરેઠાનાં રાજની પણ સમીસાંજ થઈ.

ફ્રેંચ અંગ્રેજની સરસાઈ–યૂરોપમાં ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લંડ સામસામાં ઊતર્યાં હતાં (૧૭૪૪). લડાઈ માત્ર યૂરોપમાંજ નહીં પણ જ્યાં જ્યાં જેની જેની સત્તા હોય ત્યાં ત્યાં તેની તેની સાથે કરવી એમ તરફેને ઈચ્છયું ને ચલાવ્યું. હિંદુસ્થાનમાં વલંદા, અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ એ ત્રણેનાં સંસ્થાન હતાં; તેમાં વલંદા પોતાનાંને વિષે બેદરકાર હતા; પણ અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ એ બેએ હિંદુસ્થાનમાં પોતપોતાની સત્તા વધારવાને અહીં પણ લડાઈ ચલાવી. ફ્રેંચ લેબોર્ડને એણે પાંચ દહાડા ઘેરો રાખી મદ્રાસ લીધું (૧૭૪૬); પણ પછી કેટલુંક ધન લેઈ તે શહેર તેઓને પાછું આપ્યું. પોંડીચરીના ગવર્નર ડયૂપ્લીને તે ગમ્યું નહીં ને એણે લેબોર્ડને પાછો ફ્રાન્સ ગયો એટલે મદ્રાસને પાછું ફ્રેંચ સરકારના તાબામાં લીધું. ૧૭૪૮માં **એઇલાશપેલની** સલાહ થઈ ત્યારે મદ્રાસ અંગ્રેજોને પાછું આપવામાં આવ્યું હતું.

દિલ્હીના બાદશાહનો દક્ષિણનો સુબેદાર નિજામ ઉલમુલ્ક ૧૭૪૮ માં મરણ પામ્યો ત્યારે તેનો દીકરો નાસરજંગ હેદરાબાદની ગાદીએ બેઠો; પણ ડયૂપ્લીએ ખટપટ કરી નિજામની દીકરીનો દીકરો મુઝફ્ફરજંગ એને દાવો કરવા ઊભો કીધો. કર્ણાટકની નવાબીને માટે અનવરૂદ્દીન ને ચંદાસાહેબ એ બે દાવો કરતા તેમાં પણ ડયૂપ્લીએ ચંદાસાહેબનો પક્ષ કરી લડાઈઓ કરી તેને નવાબી અપાવી; ને એ મદદના બદલામાં પોંડીચરીની આજુબાજુનાં ૮૧ ગામ મેળવ્યાં (૧૭૫૦). અનવરૂદ્દીન લડાઈમાં કપાઈ પડયો હતો પણ તેનો દીકરો મહંમદઅલ્લી ત્રિચિનાપલી રાખી રહ્યો હતો. તેને અંગ્રેજોએ કુમક કરવી કબૂલ કીધી. મુઝફ્ફરજંગને ફ્રેંચ સરદારો સાથે વાંધો પડયો; એઓ તથા ચંદા સાહેબ ખસીગયા; ને મુઝફ્ફરજંગ નાસરજંગને શરણ થઈ કેદમાં પડયો. આગળ મહંમદઅલી તથા નાસરજંગ એઓને અંગ્રેજ સાથે વાંધો

પડયો તે લાગ જોઈ ડયૂપ્લીએ નાસરજંગ ઉપર ચઢાઈ કરી તેને સપડાવ્યો; પઠાણો પાસે બખેડા કરાવી તેને મારી નખાવી મુઝફ્ફરજંગને કેદમાંથી છૂટો કરી ગાદીએ બેસાડયો અને જ્યારે એનાં પણ ટંટાખોરોએ પ્રાણ લીધા ત્યારે નિઝામના દીકરામાંથી એક સલાબતજંગને નિઝામી આપી. અંગ્રેજોએ મહંમદઅલ્લીની કુમકે લડનારાઓને ત્રિચિનાપલી મોકલ્યા પણ ચંદાસાહેબે તેઓને લડાઈ આપી ભગાડયા; તેમાં દેશી સીપાઈ કરતાં અંગ્રેજો પહેલા નાઠા. થોડી મુદત પછી ક્લૈવે ૨૦૦ અંગ્રેજ, ૩૦૦ દેશી ને ત્રણ નાની તોપ એ સાથે આવી આર્કાટ (કર્ણાટકની રાજધાની) લીધું. દુશ્મનોએ ઘેરો ઘાલ્યો પણ ક્લૈવે રહેલા ૮૦ ગોરા તથા ૧૨૦ કાળા સીપાઈઓ સાથે કિલ્લામાંથી બહાર નીકળી આવી તેઓને નસાડયા અને મદ્રાસથી કુમક આવી પહોંચી એટલે તેણે ફ્રેંચનું કાંચી શહેર લીધું; વળી તેણે ને મેજર લોરેન્સે ત્રિચિનાપલીને ઘેરો ઘાલનારાં ફ્રેંચનાં તથા ચંદાસાહેબનાં લશ્કરને હરાવ્યાં (૧૭૫૨). ફ્રેંચની હાર થવા માડી હતી પણ હૈદરાબાદની દરબારમાં તેઓનો વગ ઘણો વધ્યો હતો—સલાબતજંગે ફ્રેંચ સરદાર બુશીને મદાપલ્લીથી તે જગંનાથપુરી લગી ત્રણસેં કોશમાં આવેલા પ્રાંતની અમલદારી આપી હતી. પછી અંગ્રેજ ફ્રેંચ વચ્ચે કેટલીક લડાઈઓ થઈ પણ છેલ્લે લંડનમાં સલાહના કરાર થયા તે પ્રમાણે ફ્રેંચોએ જીતેલો મુલખ પાછો આપી દીધો ને મહમ્મદઅલ્લીને નવાબ કબૂલ રાખ્યો; અંગ્રેજોએ સલાબતજંગને દક્ષિણનો સુબેદાર માન્યો; અને બંને ટોપીઓએ દેશી રાજ્યોની ખટપટમાં ન પડવા સંબંધી એકમેકને કબૂલાત આપી (૧૭૫૪).

અંગ્રેજી રાજ્યસત્તાની સ્થાપના—કલકત્તાની કોઠી મદ્રાસની કોઠીના ઉપરીપણાં તળે હતી તોપણ તેની કમાંણી તથા વગસત્તા બહુ વધી હતી. બંગાળાનો સુબેદાર **સુરાજઉદ્દૌલા**એ કોઠીવાળાને જણાવેલું કે અમારો ગુનેહગાર નવાબ જે તમારા આસરામાં રહ્યો છે તેને મોકલી દેવો; પણ કોઠીવાળાએ જવાબ ન વાળેલો તે ઉપરથી સુબેદારે કલકત્તા ઉપર ચઢાઈ કરી (૧૭૫૬);—કોઠીનો મુખી ને બીજા સૌ વહાણો ઉપર નાસી ગયા પણ ૧૪૬ કિલ્લેદાર પકડાયા. (એઓને પહોરેગીરોએ એક વખારના ૧૮ ફૂટ ચોરસ ઓરડામાં ગોંધેલા તેમાંથી સૂરજ ઊગતે માત્ર ૧૬ જણ જીવતા નીકળ્યા હતા,—૨૦મી જૂન). મદ્રાસની કોઠીવાળાએ **ક્લૈવ**ને લશ્કર સાથે કલકત્તે મોકલ્યો. એણે કલકત્તા તથા હુગલી પાછાં લીધાં ને પછી સુરાજઉદ્દૌલા તથા ક્લૈવ વચ્ચે સલાહના કરાર થયા. ક્લૈવને મદ્રાસ સરકારનો હુકમ હતો કે કામ પૂરૂં થએથી તરત પાછું આવવું પણ ક્લૈવે મદ્રાસ ન જતાં બંગાળામાં રહી ત્યાંની રાજખટપટમાં માથું ઘાલ્યું. સુરાજઉદ્દૌલાની ફોજને પગાર આપનારો બક્ષી મીર જાફર એણે ક્લૈવને નાણું આપવું કબૂલ કીધું ને ક્લૈવે તેને સુબેદાર કરવાનું માથે લીધું. એ મસલહત ખુલ્લી પડેથી જાફરે સુબેદાર પાસે માફ માગી ને એણે તે આપી, એવી કબૂલાતે કે તેણે અંગ્રેજની સામાં લડવામાં મદદ કરવી. સુરાજઉદ્દૌલા ૫૦ હજાર પાયદળ, ૧૮ હજાર સ્વાર ને ૫૦ તોપ સાથે ક્લૈવને શિક્ષા કરવા નીકળ્યો; ને ક્લૈવ પણ ૯૦૦ ગોરા ને ૨૦૦૦ કાળા સીપાઈઓ લેઈ **પ્લાસી** ગામ આગળ આવી પહોંચ્યો; થોડીવાર સામસામો તોપનો મારો ચાલ્યો એટલે વળી મીર જાફર

પોતાની ફ્રોજ સાથે ક્લૈવને મળ્યો ને એણે કુમકને બળે સુબેદારની ફ્રોજની જબરી તુકડી ઉપર એકદમ ધસારો કરી તેને નસાડી; સુરાજઉદ્દૌલા સાંઢણી ઉપર ચઢી પાછો વળ્યો ને ક્લૈવે જીત મેળવી (૨૨ જૂન, ૧૭૫૭). પછી જાફ્રર બંગાળાનો સુબેદાર થયો ને તેણે સવાબેકરોડ ને વીસ લાખ રૂપીઆ અંગ્રેજ કંપનીને આપવા કબૂલ કીધા—સુરાજઉદ્દૌલાને જાફ્રરના દીકરાના હુકમથી ઠોર કરવામાં આવ્યો હતો. તરતજ પછી અંગ્રેજો બંગાળાની તીજોરી જોઈ વળ્યા તો તેમાં માત્ર દહોડ કરોડ રૂપીઆ હતા ને એ સઘળા તો ઉપાડાય નહીં ત્યારે તેઓએ ૮૦ લાખ રોકડા ને બીજું કેટલુંએક જરીઆન મળીને ૧ કરોડ ને ૧૦ લાખ જેટલું તો લેઈ લીધું ને બાકીના ત્રણ વર્ષમાં પૂરા કરી આપવાનું જાફ્રરે કબૂલ કીધું. દિલ્હીના બાદશાહનો શાહજાદો, અયોધ્યાનો નવાબ ને અલાહબાદનો સુબેદાર એઓ જાફ્રરને ઊઠાડી મૂકવા ક્લૈવને લડાઈ આપવા આવ્યા; પણ પાછલા બેમાં ટંટો થયો તેમાં અયોધ્યાવાળાનો જીવ ગયો ને પછી શાહજાદો એકલો પડી ગયો તેથી તે કેટલુંક નાણું લેઈ પાછો વળ્યો. ક્લૈવે લડાઈની સમાધાની આણવામાં મદદ કરી વાસ્તે જાફ્રરે ક્લૈવને કેટલીક ખાસગી જાગીરો આપી.

૧૭૬૦ માં વાન્સિટાર્ટ કોઠીનો પ્રેસિડેંટ થયો તેણે ખજાનો ખાલી ને મીર જાફ્રરથી કબૂલેલું નાણું અપાતું નથી એ જોઈ નવાબના ભાઈ કાસિમને નવાબ કીધો—જાફ્રર મુર્શીદાબાદ છોડી કલકત્તે જઈ રહ્યો. કંપની શિવાએ બીજા અંગ્રેજ વેપારીઓએ દાણ ભરવું એવું કાસિમે ઠેરવ્યું તે કંપનીને પાલવ્યું નહીં; કંપનીના તાબેદાર દેશીઓ પણ જગાત આપતા નહીં; કંપનીએ વેપારના સઘળા હક પોતાનેજ માટે રાખેલા તેથી દેશીઓનો વેપાર ડૂબ્યો; વસૂલાતમાં ખાધ પડી; નવાબ તથા કંપનીના લોકમાં વારેવાર ટંટા થતા; એ સંધા ઉપરથી કાસિમે બધા લોકને દાણની માફ્રી કરી. કંપની ખીજવાઈ, ને એલિસે પટણા લીધું; કાસિમે એક અંગ્રેજ વકીલ મોંઘીરથી કલકત્તે જતો હતો તેને તેના રિસાલા સુદ્ધાં મરાવી નાખ્યો; પટણાંનો સુબેદાર જે અંગ્રેજનાં આવવાથી ખસીગયો હતો તેણે મોંઘીરની કુમકે ત્યાંના અંગ્રેજોને કેદ કરી નવાબ પાસે મોકલ્યા ; અને કાસમબજારના અંગ્રેજોની પણ તેવીજ હાલત થઈ (૧૭૬૩). પછી કંપનીના લશ્કરે નવી રાજધાની મોંઘીર શહેર લીધું (બીજી આગસ્ટ ૧૭૬૩); અને કાસિમ મુર્શીદાબાદમાંના અંગ્રેજોની કતલ કરાવી અયોધ્યાના નવાબ પાસે જઈ રહ્યો. અંગ્રેજો અયોધ્યાની સરહદ ઉપર છાવણી કરી રહ્યા. અયોધ્યાનો નવાબ અને દિલ્હીનો બાદશાહ એ બે કાસિમની મદદે લડવા આવેલા તેમને મેજર મનરોએ (મુંબઈથી આવી) બક્સર આગળ હરાવ્યા (૨૨ અકટોબર, ૧૭૬૪). અયોધ્યાના નવાબે લડાઈનો ખરચ આપવો કબૂલ કરી સલાહ કીધી ને બાદશાહ અંગ્રેજોને ગાજીપુર વગેરે પ્રાંત આપવાના કહી પાછો ફર્યો. પછી કંપનીએ મીર જાફ્રરને પાછો ગાદીએ બેસાડ્યો ને તે મૂઆ પછી તેના દીકરા નિજામઉદ્દૌલાને નવાબ કરી જૂના દીવાન નંદકુમારને કહાડી મહમ્મદ રીઝાખાન એને દીવાન કીધો ને કેટલાક કરાર કરાવી લીધા. ક્લૈવ વચમાં વિલાત ગયો હતો તે ત્યાંથી લોર્ડ પદવી ધારણ કરી પાછો કલકત્તે આવ્યો ને પછી તેણે મુર્શીદાબાદ જઈ (૨૫ જૂન, ૧૭૬૫) નિઝામખાન સાથે કાર-

ભાર કરવાને દુલ્લભરામ તથા જગતશેઠ એ બેને નીમ્યા; દર સાલ ૫૦ લાખ ઠેરવી નવાબને ખસતો કીધો અને દરોબસ્ત કારભાર રાખી કંપની મુલખનું વસૂલ લે તેવું ઠેરવ્યું. ૧૭૬૫ના આગસ્ટની ૧૨ મીએ દિલ્હીના બાદશાહે દરસાલ છવ્વીસ લાખ રૂપીઆ લેવા કબૂલ કરીને બંગાળા, બહાર ને ઓઢીઆ એ પ્રાંતોનું વસૂલ લેવાનો અધિકાર—દીવાની ફરમાન અંગ્રેજ કંપનીને આપ્યો;—ઈસ્ટ ઈંડિયા કંપનીએ વેપારી ટળી રાજકીય સત્તા ધારણ કીધી. કર્ણાટકમાં કંપનીની બહાદુરી મનાતી ને **ઉત્તર સરકારના** પ્રાંત તેને નવા મળ્યા હતા.

ક્લૈવ ૧૭૬૭માં વિલાત ગયા પછી **કાર્ટિયર** બંગાળાનો ગવરનર થયો હતો ને એના પછી **વારન હેસ્ટીંગ્સ** થયો (૧૭૭૨). ૧૭૭૩માં ઈગ્લંડની પાર્લમેંટમાં કેટલાક ઠરાવ થયા: કલકત્તા, મદ્રાસ, મુંબઈ એ ત્રણ ઈલાકાના ગવરનરોએ એક **ગવરનર જેનરલ તથા કૌનસિલ** એના હુકમમાં રહી પોતાનાં કામ કરવાં; ગવરનર જેનરલની નીમણુક ઈગ્લંડનો રાજા કરે, પ્રધાનમંડળને કામ પડે ત્યારે ગવરનર જેનરલે કંપનીનું દફતર દેખાડવું; કલકત્તામાં ઈનસાફની અદાલત રાખવી; કંપનીના ચોવીસ ડૈરેકટરો વર્ષોવર્ષ નવા ન નીમતાં દરવર્ષે માત્ર છ નવા નીમવા; વગેરે. એ ઠરાવ પ્રમાણે કંપનીનો વહીવટ ૧૭૭૪ના આગસ્ટની પહેલી તારીખથી બદલાયો ને **વારન હેસ્ટીંગ્સ** હિંદુસ્થાનના બ્રિટિશ રાજનો પહેલો ગવરનર જેનરલ ઠર્યો.*

* ઈ૦ સ૦ ૧૭૫૪માં સલાહ થયા પછી પાછી જ્યારે ફ્રાન્સ ઇંગ્લંડની સાત વર્ષની લડાઈ ચાલી (૧૭૫૬–૧૭૬૩) ત્યારે હિંદુસ્થાનમાં પણ ફ્રેંચ અંગ્રેજો વચ્ચે ચાલી. ક્લૈવે ચંદ્રનગર લીધું (૧૪ માર્ચ ૧૭૫૭); અંગ્રેજી આરમારે ફ્રેંચ આરમારને કડલૂર બંદરમાં હરાવી પણ ફ્રેંચ સરદાર **લાલીએ** સેંટ ડેવીડ કિલ્લો લીધો (૧ જુન ૧૭૫૮); તેણે મદ્રાસને ઘેરો ઘાલી શહેરનો દેશી વસ્તીનો ભાગ લીધો (૧૪ ડિસેંબર); અંગ્રેજને મુંબઇથી કુમક આવી કે ફ્રેંચ પોતાનાં માંદા તથા ઘાયલ લોકને મૂકી ચાલ્યા ગયા; ત્રિકોમાલી આગળ ફ્રેંચની હાર થઈ; અંગ્રેજ સરદાર કૂટે વાન્દિવાસનો કિલ્લો લીધો તે પાછો લેવા લાલીએ ચઢાઈ કરી પણ એ હાર્યો ને એના હુકમથી બુશી હૈદરાબાદથી આવતો હતો તેને અંગ્રેજોએ પકડ્યો. બુશીએ હૈદરાબાદ છોડ્યું તેથી ત્યાં ફ્રેંચનું વજન ઓછું થયું (જાનેવારી ૧૭૬૦); પછી અંગ્રેજ સરદાર કૂટે આર્કાટ, જીંજી, દેવીકોટ ને બીજા નવ કિલ્લા લીધા ને પછી મે મહિનામાં પોંડીચરીને ઘેરો ઘાલ્યો; લાલીએ ઘેરો ઊઠાડવાને બહુ બહુ ફાંફાં માર્યાં પણ તેનું વળ્યું નહીં. ૧૭૬૧ના જાનેવારીની ૧૪ મીએ તે કિલ્લો અંગ્રેજોએ કંપનીને નામે લીધો ને ત્યાંનો કોટ ભાગી નાખ્યો. એ હારથી હિંદુસ્થાનમાંની ફ્રેંચસત્તા પૂરી નાશ પામી–૧૭૬૩ માં પારિસમાં સલાહ-કરાર થયા ત્યારે પોંડીચરી ને બીજાં સંસ્થાનો ફ્રેંચોને પાછાં આપવામાં આવ્યાં હતાં. દેશી સીપાઇઓને યૂરોપની કવાયત શીખવવાની ચાલ પ્રથમ ફ્રેંચોએ કહાડી હતી.

વિજયનગરની ગાદી તૂટ્યા પછી મહીસૂરના ખંડીઆ રાજાએ સ્વતંત્ર કહેવડાવ્યું; ત્યાં કોઈ રાજા હતો ને તેનો કારભાર નંદરાજ કરતો. નંદરાજને હૈદર નામનો એક સરદાર હતો. હૈદર દશ વર્ષનો હતો ત્યારે તેનો ગરીબ બાપ (પંજાબથી આવેલો) જેણે લશ્કરમાં નોકરી લીધી હતી તે કપાઈ મૂઓ હતો. લશ્કરી ચાકરીનો હૈદરને કંટાળો હતો તો પણ તેણે તે ૨૭ વર્ષની ઉંમરે કબૂલ કીધી હતી. નંદરાજે તેને એક પાયગા આપી ને તે વધારવાની રજા આપી. હૈદરે ઘણાક લૂટારૂ લોકને એકઠા કરી ૧૫૦૦ સ્વાર તથા ૫ હજાર પાયદળ અને હાથી ઉંટ વગેરે કેટલોક સરંજામ એ સૌ તૈયાર કીધું.

વારન હેસ્ટીંગ્સ (૧૭૭૩–૧૭૮૫)–ઈંગ્લંડ અમેરીકાની લડાઈ ચાલી તેનો લાભ લેઈને ફ્રેંચોએ મરેઠા, નિજામ ને મહીસૂરના હૈદર અલી એઓ સાથે અંગ્રેજ સામા સંપ બાંધ્યો પણ તેઓએ ચંદ્રનગર, મછલીપટણ ને પોંડીચરી એ ખોયાં (૧૭૭૮). મુસદ્દીગીરી

નંદરાજે ખુશ થઈ તેને ડિંડીગલની ફોજદારી આપી ને તે ભીલ રાજાઓનો બંદોબસ્ત રાખતો. નંદરાજે રાજાને કેદમાં નાખી તેનાં કેટલાંક સંબંધીઓનાં નાક કાન કાપેલાં તેથી લોક તેના ઉપર નારાજ થયા હતા; હૈદર તથા તેનો કારકુન ખંડેરાવ એઓએ રાજનો પક્ષ કીધો; નંદરાજે કારભાર છોડી મહીસૂર જઈ ફોજ એકઠી કીધી; હૈદરે તેના ઉપર ચઢાઈ કરી તે શાહેર લીધું ને પછી પોતે કારભારી થયો; ખંડેરાવે હૈદરનાં લશ્કર ઉપર તોપ ચલાવી પણ હૈદર નાસી ગયો. હૈદરે નંદરાજની પાસે માફી માગી તેનાં થઈ જઈ ખંડેરાવને નસાડ્યો ને પછી રાજાને ત્રણ લાખનો ને નંદરાજને ૧ લાખનો પ્રાંત આપી પોતે શ્રીરંગપટણમાં સુલતાન થયો (૧૭૬૧). તેણે ખંડેરાવને મરતાં સુધી લોઢાનાં પાંજરામાં ઘાલી રાખ્યો હતો.

દિલ્હીના બાદશાહે મહંમદ અલ્લીને કર્ણાટકનો નવાબ માન્યો હતો ને **ઉત્તર સરકાર**ના પ્રાંત અંગ્રેજોને આપ્યા હતા. એ પ્રાંત હૈદરાબાદના નિજામઅલ્લીના (સલાબતજંગના ભાઈના) તાબાના હોવાથી તે, નવાબ તથા અંગ્રેજના મુલખ ઉપર ચઢાઈ કરતો; પણ મદ્રાસ સરકાર તેને વાહી વાહીને તેનો ગુસ્સો નરમ પાડતી. હૈદર અલ્લીની સત્તા તોડવાને નિજામ, મરેઠી સરદાર માધવરાવ ને અંગ્રેજ કંપની એઓએ સંપ બાંધ્યો (૧૭૬૭). નિજામ તથા કંપનીનાં લશ્કર નીકળ્યાં તેની પહેલાં મરેઠા સ્વારો મહીસૂરના સપાટ પ્રદેશમાં ફરીવળ્યા હતા–એ લશ્કરની સામા ભીડવાની હૈદરની હિંમત ચાલી નહીં ને તેણે ૩૫ લાખ આપવાની બોલી કરી માધવરાવને વીદાય કર્યો (પાછળથી રૂપીઆ આપ્યા નહોતા) અને નિજામના મનમાં અંગ્રેજ વિષે માઠું આણાવ્યું. હૈદરે ત્રિનોમાલી આગળ કરનલ સ્મિથ ઉપર હલ્લો કીધો પણ તેમાં ને બીજી લડાઈઓમાં તે હાર્યો ; અને નિજામે હૈદરને છોડી અંગ્રેજ સાથે સલાહ કીધી (૧૭૬૮). અંગ્રેજોએ લડીને તેનો કેટલોક મુલખ લીધો; ત્યારે હૈદરે સલાહનું કહેણ મોકલ્યું પણ અંગ્રેજોએ માન્યું નહીં. હૈદરે દહોડ મહિનામાં કોઈમતુર વગેરે ખોએલા પ્રાંત પાછા લીધા ને પછી છ હજાર સ્વાર સાથે લાંબી મજલ કાપી તે મદ્રાસ નજીક જઈ પહોંચ્યો; મદ્રાસના કામદારોએ સલાહ કીધી —મુલખની સરહદ લડાઈ પહેલાં હતી તેવી રાખવી ને એકમેકને મદદ કરવી એવા કરાર થયા (૧૭૬૯).

આફ્ગાન રોહીલાઓએ બાદશાહને દિલ્હીથી બહાર કહાડેલો પણ મરેઠાઓએ તેને પાછો ગાદીએ બેસાડ્યો (૧૭૭૧). બાદશાહે અલાહબાદ વગેરે પ્રાંત મરેઠાઓને આપ્યા. હેસ્ટીંગ્સે છવ્વીસ લાખનું સાલીઆણું બાદશાહને આપવું બંધ કીધું ને અલાહાબાદ વગેરે પ્રાંત મરેઠાને હાથ ન જાય તેને માટે તેણે તે ૫૦ લાખ લઈને અયોધ્યાના નવાબને વેચ્યા. મરેઠાઓ રોહીલાઓને હરાવી તેઓનો પ્રાંત લૂટી ઉજડ વાળી સ્વદેશ ભણી ચાલતા થયા. અયોધ્યાના નવાબે ને હેસ્ટીંગ્સે રોહીલાની મદદમાં લશ્કર મોકલ્યાં હતાં તેના ખરચને માટે તેઓ સાથે લડાઈ કીધી ને તેઓને પૂરા તાબે કીધા (૧૩ અપરેલ, ૧૭૭૪). રોહીલાની સામાં નવાબને મદદ કરવામાં હેસ્ટીંગ્સને લાભ વગર બીજું કંઈ કારણ નહોતું. ૧૭૭૬ માં અંગ્રેજોને રાઘોબા દાદાની ખટપટમાં સાષ્ટી ટાપુ મળ્યો હતો.

હેસ્ટીંગ્સના ઉપર લાંચ ખાધાની ફરીઆદી થએલી ને હુગલીનો ફોજદાર નંદકુમાર સપડાયો. એના ઉપર કોઈએ પાંચ વર્ષની વાત ઉપર ખોટી સહી કીધાનું તહોમત મૂકેલું તેની તપાસ ચલાવી સુપ્રીમ કોરટે તેને ફાંસીની સજા કીધી હતી—એ કામ હેસ્ટીંગ્સે કરાવ્યું એવું કહી કૌન્સિલના મેમ્બર સામાં થયા હતા ને તે ભાંજગડ ઘણી વધી ગઈ હતી.

ભરેલા કોલકરારથી દુશ્મનો કમજોર થયા પણ ૧૭૮૦ માં હૈદરે એકદમ તૂટી પડી કર્ણાટકમાં મોટો સંહાર કીધો. જ્યારે તે અર્કોટને ઘેરો ઘાલતો હતો તેવામાં તેણે એક બીજાથી છ મૈલને અંતરે રહેલાં એવાં બે મોટાં લશ્કરને હરાવ્યાં; પણ પછી કૂટે તેને હરાવ્યો; ને તેના કાફલાનો ઘૂએ નાશ કીધો. ૧૭૮૨ માં હૈદર મૂઓ ને તેના દીકરા ટીપૂએ ૧૭૮૪ ની સલાહ થઈ ત્યાંસૂધી લડાઈ જારી રાખી. ગવરનર જેનરલ ૧૭૮૫ ના ફેબરવારીમાં વિલાત ગયો. તેણે હિંદુસ્થાનમાં માઠી વર્ત્તણુક ચલાવેલી ને મોટા ગુનાહ કરેલા તે વિષે ચર્ચા ચાલવાથી તેના ઉપર પાર્લમેંટમાં આઠ વર્ષ કામ ચાલ્યું હતું, પણ આખરે તે નિરપરાધી ઠર્યો હતો.

લાર્ડ કોર્નવાલીસ (૧૭૮૫-૧૭૯૩). ત્રાવણકોરનો રાજા જે કંપનીનો દોસ્ત હતો તે અને ટીપુ એ બેમાં ઝગડો જાગ્યો ને લડાઈ શરૂ થઈ (૧૭૯૦). કેટલીક હાર ખાધા પછી કંપનીએ બાંગલોર લીધું ને શ્રીરંગપટણને ઘેરો ઘાલવાનું ભય દેખાડ્યું. ૧૭૯૨ના ફેબરવારીની પાંચમી તારીખે દુશ્મનો શ્રીરંગપટણ નજીક આવી પહોંચ્યા ને ટીપુ સુલતાને પોતાનું અડધું રાજ દુશ્મનોને (કંપની, નિજામ ને પેશવા એઓને) આપીદેવાનું, લડાઈના ખરચના ૩૫ લાખ રૂપીઆ આપવાનું ને બે શાહજાદા ઓલમાં મૂકવાનું કબૂલ કીધું. કોર્નવાલીસે બંગાળામાં હંમેશના જમીદાર ઠેરવ્યા—જમીનનાં ઉત્પન્નનો આકાર જાણી લેઈ હંમેશને માટે દર બાંધી આપ્યો.

સર જોન શોર (૧૭૯૩–૧૭૯૮) એની કારકીર્દીમાં નિજામ, કંપની સરકારનો કટ્ટો દુશ્મન થયો. એ લાગ જોઈ ટીપુએ દેશી સત્તાધારીઓ સાથે સંપ બાંધ્યો ને ફ્રાન્સના સત્તાધારીઓની મદદને માટે તેઓ સાથે સંદેશા ચલાવ્યા.

લોર્ડ મોર્નિંગટન (પછવાડેથી **વેલસ્લીનો મારકિવસ**) એણે મોટી લડાઈ કરી ટીપુને હરાવ્યો—એ તોપના ગોળાથી પડયો ને શ્રીરંગપટણ તાબે થયું—પુષ્કળ ધન જીત મેળવનારાઓને મળ્યું ને અંગ્રેજી રાજ્યસત્તા મક્કમ પાયા ઉપર આવી (૧૭૯૯).

ચીન.

માન્ચુતાતર કુળના રાજા રાજ કરતા. જેસુઠ લોક ખ્રિસ્તી ધર્મનો બોધ કરતા તેઓને સખત મના કરવામાં આવી હતી ને તે ધર્મ દેશમાંથી નીકળી ગયો. યૂરોપ સાથે વેપાર વધ્યો હતો.

યૂનૈટેડ સ્ટેટ્સ.

ઉત્તર અમેરિકામાં ન્યૂ હામ્પશૈર, મસાચ્યુસેટ, રહોડ ટાપુ વગેરે, કનેકટીકટ, ન્યૂ યોર્ક, ન્યૂ જરસી, પેનસિલવેનિયા, ડિલાવેર, મેરીલાંડ, વરજીનિયા, ઉત્તર-દક્ષિણ કારોલિના અને જ્યોર્જિયા એ તેર સંસ્થાન એકમેકથી સ્વતંત્ર હતાં. તે સંસ્થાનોના લોક પોતપોતાની મંડળીઓ કરી પોતાના પ્રદેશની વ્યવસ્થા રાખતા. પછવાડેથી ઈંગ્લંડે ગવરનરો નીમવાની સત્તા પોતાને હાથ રાખી હતી ને લોકે પોતપોતાના પ્રતિનિધિઓની રાજસભાઓ રાખી હતી. સંસ્થાની લોકને પોતાના શત્રુઓની સામા થવામાં ઈંગ્લંડની મદદ મળતી ને ઈંગ્લંડને તે ફળદ્રૂપ પ્રદેશનાં ઉત્પન્નના તમામ વેપારનો ફાયદો મળતો. જ્યારે શત્રુની તરફની નિરાંત થઈ ત્યાર પછી સંસ્થાનીઓને ઈંગ્લંડની મદદની જરૂર નહોતી;—એ સ્થિતિમાં ઈંગ્લંડે સ્વતંત્રતાને ઈચ્છનારા તે લોક સાથે જેવી રીતે વર્ત્તવું

જોઈએ તેવી રીતે ન વર્ત્તતાં તેઓના ઉપર વિશેષ રાજસત્તા ચલાવવાનો મમત ધર્યો—કરભાર મૂકવા વિષે પાર્લમેંટમાં ઠરાવો થયા.

નીદાને ૧૭૭૩ માં ઈંગ્લંડે ફકત ચાહ ઉપર જગાત લેવાનું રાખ્યું; પણ અમેરિકનોએ જાણ્યું કે એ કર દાખલ થવાથી પછવાડેથી બીજા પણ થશે. ન્યૂ યૉર્ક ને ફિલાડેલ્ફિયાના લોકે અંગ્રેજી વહાણનો માલ બંદર ઉપર ઊતરવા દીધો નહીં; ચાર્લસ્ટન વાળાઓએ ઊતરવા દેઈ વખારોમાં ભરાવા દીધો પણ વેચાતો અટકાવ્યો; બોસ્ટનમાં કેટલાક લોકે વહાણમાંથી ઊતરતો કેટલોક માલ દરીઆમાં ફેંકી દીધો. એ ઉન્મત્તાઈ ઉપરથી તે બંદર બંધ કરવાનો એક ને **માસ્સાચ્યૂસેટ**ની ધારા બાંધનારી લોકસભાને ઊઠાડી નાખવાનો બીજો એવા બે ધારા ઈંગ્લંડની પાર્લમેંટમાં પસાર થયા. ૧૭૭૪ ના સપ્ટેંબરમાં તેરે સંસ્થાનના મુખત્યારો ફિલાડેલ્ફિયામાં મળ્યા ને એકસંપે તેઓએ ઈંગ્લંડના રાજાને અરજી કરી—કર મૂકવાની ને રાજ્યમાંહેની વ્યવસ્થા કરવાની સત્તા માત્ર સંસ્થાનિક સભાઓનીજ છે; રાજ્યના ગુનાહમાં આવેલા અમેરિકનોની તપાસ ઈંગ્લંડમાં થવાનો ધારો થયો છે તે ઘટતો થયો નથી; અને વેપાર વહીવટ આવી આવી રીતે રાખવો એવું તેમાં લખી જણાવ્યું હતું. ઈંગ્લંડ સરકારે તે અરજી લીધી નહીં; અને રાજા તથા પાર્લમેંટ એઓએ લડાઈથી અમેરિકનોને ઠેકાણે આણવાનું ઠેરવ્યું.

૧૭૭૫ નાં વર્ષમાં પ્રથમ ભીડંભીડા, લડાઈનાં સરંજામનો કબજો કરી લેવા માટે બ્રિટિશ લશ્કરી સીપાઈઓ અને હથિયારબંધ સંસ્થાનીઓ વચ્ચે લેકિસંગટનમાં થઈ; ફિલાડેલ્ફિયામાં મળેલા મુખત્યારોએ પોતાની સભાનું નામ પાડયું—"ઉત્તર અમેરિકાનાં એકત્ર સંસ્થાનોની રાજસભા;" અને દેશનાં રક્ષણને માટે લશ્કર ઊભું કરવાનો ઠરાવ કીધો ને પગાર આપવાને નોટો કહાડી. પહેલી લડાઈ **બોસ્ટન** આગળ ૧૭ મી જૂને થઈ તેમાં બ્રિટિશ લશ્કરે ભારી માર ખાધો. પછી વર્જીનીઆનો એક તવંગર ગૃહસ્થ **જ્યોર્જ વાશિંગટન** જે કાનેડાને માટે થઈ ગએલી લડાઈમાં પ્રખ્યાતિ પામ્યો હતો તેને સંસ્થાનિક સેનનો સરદાર નીમવામાં આવ્યો. જેનરલ મોંટગોમેરીએ કાનેડા ઉપર ચઢાઈ કરી તેમાં તે ફાવ્યો નહીં પણ તેમ વર્ષ પૂરૂં થયું છતે બ્રિટિશ સરકારથી અમેરિકનોને તાબે કરી શકાયા નહીં; (કાનેડાના લોક સંસ્થાનીઓને ન મળતાં ઈંગ્લંડનેજ વળગી રહ્યા હતા). અમેરિકનોએ બોસ્ટનને ઘેરો ઘાલ્યો અને જેનરલ હૌને ૭ હજાર સીપાઈ સાથે તે શહેર ખાલી કરી હાલિફાકસ તરફ નીકળી જવું પડયું. એથી કેટલુંક તોપખાનું તથા કેટલોક સરંજામ એ અમેરિકનોને મળ્યું ને વાશિંગટને જીતની પ્રસન્નતામાં તે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો (માર્ચ ૧૭૭૬). કૉંગ્રેસ-**સંસ્થાનોની રાજસભાએ** જુલાઈની ૪ થીએ **સંસ્થાનો સ્વતંત્ર** છે એવું જાહેરનામું કહાડયું અને સંપીલાં સંસ્થાનોએ "**અમેરિકાનાં યૂનૈટેડ સ્ટેટ્સ**" એવું નામ ધારણ કીધું.

નવાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યે **ન્યૂ યૉર્ક** ને **ન્યૂ જર્સી** ખોયાં ને તેને કૉંગ્રેસ **મેરીલાંડ**માં લેઈ જવી પડી; **જેનરલ હૌએ** વાશિંગટનને **બ્રાંડીવેન ક્રીક** આગળ હરાવ્યો ને ફિલાડેલ્ફિયા લીધું (૧૭૭૭)-વાશિંગટનનાં ૧૨૦૦ માણસ ઓછાં થયાં. **લેફટીનેંટ જેનરલ બરજોઈન** એને ૧૦ હજાર લશ્કર સાથે કાનેડાથી હૌને મળવાને મોકલેલો તેણે અમેરિકનોને હરાવી હાંકી કહાડયા ને **ટિકોનડરેગો** લીધું; પણ પછવાડેથી

તે એટલી મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યો ને ગેટ્સ તથા આરનલ્ડ એ બે અમેરિકન સરદારો એવા તો સામા થયા કે બરજોઈનને બે ભારે લડાઈ આપ્યા પછી પોતાનાં બધાં લશ્કર સાથે સારાટોગા આગળ તાબે થઈ રહેવાની જરૂર પડી. એ જીત જોઈને ફ્રાન્સનાં પ્રધાનમંડળે યૂનૈટેડ સ્ટેટ્સ સાથે દોસ્તીના કરાર કીધા (૧૭૭૮); અને લાફાએટી તથા બીજા સરદારો પોતાનાં ફ્રેંચ લશ્કરો સાથે નવાં રાજ્યનાં લશ્કરને મદદ કરતા થયા. જેનરલ ક્લિનટન જે બ્રિટિશ રાજ્યસૈન્યનો મુખી હતો તે ફિલાડેલ્ફિયા ખાલી કરી ન્યૂ યોર્ક જઈ રહ્યો. રહોડ ટાપુ ઉપર અમેરિકન સરદાર સુલીવાન અને ફ્રેંચ વહાણના કાફલાનો સરદાર ડી એસટેંગ એઓએ ચઢાઈ કરી પણ ત્યાં તેઓ ફાવ્યા નહીં. એ સમા ઉપર ઈંગ્લંડથી કમીશનરો આવેલા તેઓએ સમાધાની આણવાની બહુ બહુ તજવીજ કીધી પણ કોંગ્રેસે પોતાનું સ્વતંત્રપણું કબૂલ કરાવવાનોજ મમત ધરી રાખ્યો.

૧૭૭૯ માં બ્રિટિશ તથા (અમેરિકાની મદદમાં) ફ્રેંચ કાફલાઓની વચ્ચે ઘણીક લડાઈઓ થઈ; ફ્રેંચ કાફલાને સ્પેનનાં વહાણોએ મદદ કરી તેથી ઈંગ્લંડના વેપારને મોટો ધોકો પહોંચ્યો. ૧૭૮૦ માં ઉત્તર–દક્ષિણ કારોલૈનના લોકે ઈંગ્લંડની રાજસત્તામાં રહેવું ઈચ્છી જેનરલ ક્લિનટનને મદદ કરી; અને લોર્ડ કોર્નવાલીસે અમેરિકન જેનરલ ગેટ્સને કામ્પડન આગળ ભારે શેહ પહોંચાડી; તોપણ બીજે વર્ષે ગ્રીને બ્રિટિશ લશ્કરને હંફાવી ઉત્તર–દક્ષિણ કારોલૈના પ્રાંતો તાબે કરી લીધા; અને વાશિંગટને ક્લિનટનને બીવડાવી દક્ષિણમાં જઈ કોર્નવાલિસને યોર્કટૌનમાં મહાત કીધો; સપટેંબરમાં વાશિંગટનનાં લશ્કરને બીજા અમેરિકન તથા ફ્રેંચ તુકડીઓ મળી અને ત્રણ અઠવાડીયામાં બ્રિટિશ તોપખાનું અવાજ કરતું બંધ પડ્યું—બધી બ્રિટિશ ફોજને તાબે થવાની જરૂર પડી–લડાઈનો છેડો આવ્યો.

૧૭૮૨ ના આરંભમાં બ્રિટિશ પાર્લેમેંટે લડાઈ બંધ રાખવાનો ઠરાવ કીધો ને પછી નવેંબરમાં સલાહના કોલકરાર સંબંધી પારિસમાં મુસદ્દા તૈયાર થયા; ને નવાં વર્ષના ફેબરવારીમાં બ્રિટને જાહેર કબૂલ કીધું કે યૂનૈટેડ સ્ટેટ્સનું અમારાથી જૂદું ને સ્વતંત્ર રાજ્ય છે. યૂરોપનાં બીજાં રાજ્યોએ પણ તેવું માન્યું અને વાશિંગટન જેનાં દેશાભિમાન તથા એક નિશ્ચયપણાં વડે સંસ્થાનો સ્વતંત્ર થયાં તે મહાપુરુષ પોતાની સત્તા કોંગ્રેસને સોંપી પાછો સાધારણ સંસારીજન થઈ રહ્યો.

હવે અમેરિકન આગેવાનો પોતાનાં નવાં રાજ્યની વ્યવસ્થા કરી તેને દૃઢીભૂત કરવાના ઉદ્યમમાં મચ્યા. રાજ્યમાં સર્વત્ર નાશ દેખાતો હતો; ખેતી વેપાર બંધ હતાં, ને રાજ્યને ભારે દેવું હતું. તેઓએ સારા સારા ધારા બાંધ્યા અને ૧૭૮૭માં સર્વ સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓની એક મોટી સભા ફિલાડેલ્ફિયામાં ભરી વાશિંગટનને પ્રજાસત્તાક રાજ્યના વ્યવસ્થા-નિયમ ઘડી કહાડનાર મંડળીનો મુખ્ય કીધો. તેણે તે કામ યશસ્વી રીતે બજાવ્યું. ૧૭૮૯માં તેને યૂનૈટેડ સ્ટેટ્સનો ૧લો પ્રમુખ સ્થાપવામાં આવ્યો. ૧૭૯૩ માં બીજીવાર તેને તે પદ મળ્યું અને જે બુદ્ધિ ને જે નિર્લોભપણું તેણે લશ્કરી કારકીર્દીમાં દેખાડ્યું હતું તે તેણે રાજના પ્રમુખ સત્તાધારીની કારકીર્દીમાં પણ દેખાડ્યું. ફ્રેંચ-રાજ ઊંધું વળ્યું તેના ઝગડાથી તે ડહાપણ ભર્યા વિચારે અળગો રહ્યો; તેણે બ્રિટન, સ્પેન ને બીજાં રાજ્યો સાથે દોસ્તીના ને વેપારના કરારો કીધા અને રાજ્યમાંહેના સૂધારાના કામમાં

તેણે ખંતથી મદદ કર્યા કીધી,—એવી રીતની કે યુનૈટેડ સ્ટેટ્સનું રાજ્ય વસ્તીમાં ને દોલતમાં અસાધારણ આબાદાનીને પામ્યું. ૧૭૯૬ માં તેણે સઘળાં સરકારી કામનું રાજીનામું આપ્યું ને મોટું માન તથા ખરૂં વહાલ પામી તે કુટુંબ સુખ લેતો થયો. વાશિંગટન પછી મિસ્ટર આડમ્સ જે સ્વતંત્રતાના યુદ્ધમાં તેનો એક સાથી હતો તે પ્રમુખ થયો.

હેટી ટાપુ ને ગુલામી.

વેસ્ટ ઈંડીઝ ટાપુઓમાં વિસ્તારમાં બીજો પણ ઉત્પન્નમાં પહેલો એવો જે હેટી ટાપુ તે કોલમ્બસે ૧૪૯૫માં શોધ્યો હતો. ત્યાં સ્પાનીઅર્ડ લોક જઈ વસ્યા હતા ને તેઓએ ૨૦ વર્ષમાં ત્યાંની અસલ વસ્તી ૧૦ લાખ માણસની હતી તેને નિકંદન કીધી હતી. બીજા શૈકામાં ત્યાં ઘણાક ગુલામોને આણવામાં આવ્યા હતા. ૧૬૬૫ માં ફ્રેંચ લોકે તે ટાપુના પશ્ચિમ કાંઠાનો પ્રદેશ મેળવીને ૧૬૯૭ માં તેઓ અડધા ટાપુના ધણી થયા હતા. ત્યાંની ખાંડ, બૂન ને રૂ એ જનસોની પેદાશ ૧૭૮૯માં ૮ કરોડની ગણાઈ હતી. એ મોટી પેદાશ આફ્રિકાના અભાગિયા લોકની ગુલામગીરી વડે થતી હતી—ધણીઓ પોતાના ગુલામોને ખાવા જેટલું આંપી મરતમાર મારી કામ કરાવતા.

એ ગુલામોનાં દુઃખવિશે વિચાર કરવાને ને તેમાંથી તેઓને છોડવવાને ૧૮ મા શૈકામાં ડેન્માર્ક, ફ્રાન્સ ને ઈંગ્લંડમાં મંડળીઓ સ્થપાઈ ને ભાષણ લખાણ થવા માડયાં. ઈંગ્લંડના ક્વેકર ખ્રિસ્તીઓએ ગુલામી ધંધાની વિરુદ્ધ ૧૭૫૪ થી બોલવા માડયું હતું ને ૧૭૮૫ માં ટોમસ ક્લાર્કસનનાં ભાષણોથી લોકમાં દયાભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. ફ્રાન્સમાં એક મંડળીએ (૧૭૮૮) તો ગુલામગીરી કહાડીનાખવાના તરતના ઉપાયો લીધા અને રાજ્યની વ્યવસ્થામંડળીએ (૧૭૯૧) કાળાગોરા સૌને માટે સમાનતાના હક આપ્યા. એ ખબર થતાંજ હેટીના ગુલામોએ હથિયાર ઉંચક્યાં ને પોતાના આગલા ગોરા ધણીઓને વ્હાડી નાખ્યા. ગોરાઓ પણ કાળાઉપર ઊલટયા; મોટો બખેડો મચી રહ્યો કે જેનું સમાધાન બહુવારે થયું; તોપણ ધારા બાંધનારી સભા તથા ડૈરેક્ટર મંડળી એઓએ (૧૭૯૩) કાળાઓને સર્વ પ્રકારનું છૂટાપણું મળવા વિષે જણાવ્યું હતું.

ભાષા કળા વિદ્યા.

ગ્રેટબ્રિટનમાં—યંગ (૧૭૬૫), પોપ (૧૭૪૪) **ટોમસન** (૧૭૪૮), **ગ્રે** (૧૭૭૧), ગોલ્ડસ્મિથ (૧૭૭૪), **રોબર્ટ બરન્સ** (૧૭૯૬), ને **કૌપર** (૧૮૦૦) એ કવિયો હતા. **સ્ટીલ** (૧૭૨૯), **આડીસન** (૧૭૧૯), ડીફો (૧૭૩૧), ગોલ્ડસ્મિથ એ પ્રસ્તાવિક ગદ્ય લખનારા હતા. **સ્વીફ્ટ** (૧૭૪૫), **ફીલડીંગ** (૧૭૫૪), **રીચર્ડસન** (૧૭૬૧), ને **સ્મોલેટ** (૧૭૭૧) એ વાર્તા લખનારા હતા. **વાનબ્રુ** (૧૭૨૬) તથા **કોંગ્રીવ** (૧૭૨૮) એ હાસ્યરસ નાટક લખનારા હતા. **જોનસન** (૧૭૮૪) કોશકર્તા ને પદ્યગદ્ય લખનારો હતો. **હ્યૂમ** (૧૭૭૬), **રોબર્ટસન** (૧૭૯૩), ને **ગીબન** (૧૭૯૪), એ ઈતિહાસ લખનારા હતા. **ન્યૂટન** (૧૭૧૯) ને **હાલી** (૧૭૪૨) એ ગણિત, જ્યોતિષ ને પદાર્થવિજ્ઞાનમાં કુશળ હતા. **બટલર** (૧૭૫૨), **પેલી** (૧૮૦૫) એ ઈશ્વરજ્ઞાન વિષય લખનારા હતા. **બ્લાકસ્ટન** (૧૭૮૦) ઈંગ્લંડના ધારા સંબંધી વ્યાખ્યાન લખનારો હતો. **આડમ સ્મિથ** (૧૭૯૦) 'રાજ્યોની દોલત' વિષે લખનારો હતો. **રીડ** (૧૭૯૬) માનસશાસ્ત્રી, **ફ્રાંકલિન** (૧૭૯૦) વિજળી સંબંધી શોધ કરનારો ને **પ્રિસ્ટલી** (૧૮૦૪)

રસાયનશાસ્ત્રી એ નામાંકિત હતા. **જોશ્યુઆ રેનલ્ડ** (૧૭૯૨) ચિત્રકાર હતો. **વોટ** (૧૮૧૯), **હારગ્રીવ, આરકરેટ** એ યંત્રકળામાં શોધ કરીને નવા યંત્ર બનાવનારા હતા.

ફ્રાન્સમાં—**વોલટેર** (૧૭૭૮) ને **રેસ્સો** (૧૭૭૮) એના ગ્રંથો ફ્રાન્સનાં રાજ્યને ઊંધું વાળવાનાં કારણોમાં અવશ્ય ગણાયછે; '**સર્વ-સંગ્રહ**' પુસ્તક જે ૧૭૫૧ માં નીકળ્યું તેના અધિપતિ **ડેડેરટ** (૧૭૮૪) ને **ડી આલેંબર્ટ** એ હતા; એ બીજો પદાર્થવિજ્ઞાન ને ગણિતમાં પણ કુશળ હતો. **કોંડીલાક** (૧૭૮૦) માનસશાસ્ત્રી, **મોંટેસ્કયુ** (૧૭૫૫) ધારાનું સત્વ–રાજનીતિ વિષે લખનારો, **રોલિન** (૧૭૪૨) ઈતિહાસ લખનારો, **રીઓમર** (૧૭૫૭) સૃષ્ટિપદાર્થશાસ્ત્રી, **બુફો** (૧૭૮૪) પશુ પક્ષ્યાદિ પ્રાણીઓનો ઈતિહાસ લખનારો, **લેવોઈઝીઅર** (૧૭૯૪) રસાયનશાસ્ત્રી, **લાલાંડ** (૧૮૦૭) ને **લાગ્રાંજ** ગણિતશાસ્ત્રી તથા જ્યોતિષી એ સૌ નામાંકિત હતા. **વેરનેટ** (૧૭૮૬) ને **વીએન** (૧૮૧૦) એ ચિત્રકાર હતા.

ઇટલીમાં—**ગોલડોની** (૧૭૭૨), **મેટાસટાસિયો** (૧૭૮૨) ને **આલફેરી** (૧૮૦૩) એ નાટક ગાયન લખનારા હતા; **મ્યૂરેટોરી** (૧૭૫૦), **ગૈઆનોન** (૧૭૪૮) એ ઈતિહાસ લખનારા હતા ને **ટીરાબોશી** (૧૭૯૪) એણે ઈટાલીઅન ભાષાવિદ્યાનું વર્ણાનુક્રમ વૃત્તાંત લખ્યું હતું. **ફીલાનજીએરી** (૧૭૯૮) એ અર્થશાસ્ત્ર વિષે લખનારો ને **મોરગાગની** (૧૭૭૧) શારીરવિદ્યામાં નિપુણ હતો; **કાસીની** (૧૭૫૬) ને **બોસ્કોવિક** (૧૭૮૭) એ જ્યોતિષી હતા; સૃષ્ટિઈતિહાસમાં **સ્પાલાનઝની** (૧૭૯૮) હતો; અને **ગાલવાની** (૧૭૯૮) અને **વોલ્ટા** (૧૮૨૭) એઓએ વિદ્યુતવિદ્યાને વધારી. **લુઈી** (૧૭૨૪) ને **બટોની** (૧૭૮૬) એ ચિત્રકાર હતા.

જર્મનીમાં—**શ્લીગલ** (૧૭૫૯) રસાલંકારશાસ્ત્રી, **શીલર** (૧૮૦૫) નાટક ને ઈતિહાસ લખનારો, **ગેટી** (૧૮૩૨) કવિ, વાર્તા લખનારો ને મનના ધર્મ જાણનારો, **કાણ્ટ** (૧૮૦૪) માનસશાસ્ત્રી, **સ્ટ્રૂવ** (૧૭૩૮), **મોશીમ** (૧૭૫૫) ને **સ્કલોઝર** (૧૮૦૯) ઈતિહાસ લખનારા, **જેસનર** (૧૭૬૧) ને **એરનેસ્ટી** શબ્દશાસ્ત્રી, **સ્ટાલ્હ** (૧૭૩૪) રસાયનશાસ્ત્રી, **હોફમન** (૧૭૪૨) વૈદ્ય એ હતા; ને **ફારેનહેટ** (૧૭૪૩) થરમોમીટર–ઉષ્ણતાદર્શક યંત્રથી પ્રસિદ્ધ હતો. **યૂલર** (૧૭૮૩) ગણિતશાસ્ત્રી, **વેરનર** (૧૮૧૭) ભૂતલવિદ્યા જાણનારો ને **લાવેટર** (૧૮૦૧) મુખચર્યા ઉપરથી સ્વભાવ જાણવાવિષે લખનારો હતો. **મેંગસ** (૧૭૭૯), **ડીએટ્રિક** (૧૭૭૪) ચિત્રકાર અને **હાંડલ** (૧૭૫૯), **મોઝાર્ટ** (૧૭૯૧), **હેડન** (૧૮૦૯), **બીથોવન** (૧૮૦૭), **વીબર** (૧૮૨૬) એ સંગીતગાયન જોડનારા હતા.

હિંદુસ્થાનમાં—**શ્રીધર** (૧૭૨૮) ને **મોરોપંત** (૧૭૨૯–૧૭૯૪) મરેઠી કવિ, **દયારામ** (૧૭૭૭–૧૮૫૧) ગુજરાતી કવિ, ને **પદ્માકર** હિંદી કવિ એ હતા.

વર્ત્તમાન દર્શન—અપૂર્ણ.

ગ્રેટબ્રિટન.

આયરલંડ ટાપુ રાજકીય વ્યવહારમાં ગ્રેટબ્રિટન સાથે જોડાયો ને ત્યાંના રાજવંશી ૨૮ સરદાર તથા ૪ ધર્માધ્યક્ષ એઓને બ્રિટિશ પાર્લમેંટની સરદારસભામાં દાખલ થવાનો અને ત્યાંના ૧૦૦ મુખત્યારી જણને બ્રિટિશ પાર્લમેંટની લોકસભામાં દાખલ થવાનો હક મળ્યો, (૧૮૦૧). રૂશિયાનો ઝાર નેપોલિયનનો દોસ્ત થયો હતો તે પોતાનાં બંદરોમાં ફરતાં અંગ્રેજી વહાણો ઉપર તૂટી પડ્યો; અને ડેન્માર્ક તથા સ્વીડન એઓ તેની સાથે મળીજવાની તૈઆરીમાં હતાં; એઉપરથી બ્રિટને એક કાફલો બાલ્ટિક સમુદ્રમાં મોકલ્યો ને ત્યાં નેલસને ડેન્માર્કના કાફલાને હરાવ્યો. થોડે દહાડે ઝાર મરણ પામ્યો ને નવા ઝાર **અલેકઝાંડરે** બ્રિટન સાથે મેળાપ રાખ્યો. ઈજીપ્ટમાં જે અંગ્રેજી લશ્કર હતું તેણે ફ્રેંચોને ત્યાંથી કહાડ્યા પણ **સર રાલ્ફ આબરક્રોમ્બી** એ સરદાર ઘાયલ થઈ મરણ પામ્યો (૨૧મી માર્ચ). યૂરોપના દેશોમાં ફ્રાન્સની ઉપરાઉપરી અદ્ભુત જીત થતી હતી તેથી ને ઘણાક લોક દુકાળ પડવાથી હેરાન થતા હતા તેથી સૌ સલાહને માટે આતુર થયા હતા. નવાં વર્ષની શરૂઆતમાં મિસ્ટર આડિંગટન પ્રધાન થયો; ને પછી **એમીએન્સ**માં સલાહના કરાર થયા, (૨૭માર્ચ ૧૮૦૨)–સંસ્થાનોમાંની જીત બ્રિટન પાસે રહી ને યૂરોપના દેશોમાંની જીત ફ્રાન્સ પાસે રહી.

કોલકરારમાં કેટલુંક વાંધા ભરેલું હતું તેનો લાભ લેઈ નેપોલિયને એવીતો ઉઘાડી અપ્રીતિ દેખાડવા માંડીકે બ્રિટિશોએ **માલ્ટા** ટાપુ (૧૮૦૦માં મળેલો) પાછો ન આપતાં પોતાનીજ પાસે રાખ્યો, ને એઉપરથી પાછી લડાઈ ચાલી (મે, ૧૮૦૩). અંગ્રેજોએ પોતાનાં બંદરોમાં આવજાવ કરતાં ફ્રેંચ વહાણોને અટકાવ્યાં તથા વેસ્ટ ઈંડીઝમાંના કેટલાક ટાપુઓ ફ્રેંચ પાસેથી છીનવી લેવાને ત્યાં કાફલો રાખ્યો; નેપોલિયને ઘણાક અંગ્રેજ જે ફ્રાન્સમાં હતા તેને કેદ કીધા; હાનોવરમાં દોડીવળી હામ્બર્ગનો બ્રિટન સાથેનો વેપાર બંધ કરાવ્યો; અને ઈંગ્લંડ ઉપર ચઢાઈ કરવાને બોલોનનાં બંદરમાં મનવારોનો મોટો કાફલો સજ કીધો. ૧૮૦૪માં **મિસ્ટર પિટ્ટ** પાછો પ્રધાન થયો ને તેણે મહેનત કરી બ્રિટન, રૂશિયા, સ્વીડન, આસ્ટ્રિયા ને નેપલ્સ એઓને નેપોલિયનની સામાં લડવાને સંપીલાં કીધાં, (૧૮૦૫). નેપોલિયને હાલંડ, ઈટલી, સ્પેન ને પોર્ટુગલ એ દેશોનું પૂરૂં ધણીપણું મેળવીને સમુદ્રનાં રાજ્યને માટે બ્રિટનની સામાં ભીડવાનો મોટો ઉદ્યમ ચલાવ્યો. **ટ્રાફલગર** આગળ લડાઈ થઈ (૨૧ મી અકટોબર ૧૮૦૫) તેમાં ૨૭ વહાણના બ્રિટિશ કાફલાએ ૩૩ વહાણના ફ્રેંચ કાફલાને હરાવી મોટી જીત મેળવી, (**નેલસન** સરદારનો પ્રાણ ગયો હતો); પણ જમીન ઉપર લડાઈઓ ચાલી તેમાં નેપોલિયન જે ઉપરાઉપરી જીત મેળવતો તેને સંપીલાં રાજ્યોનાં લશ્કરો અટકાવી શક્યાં નહીં. **ઑસ્ટરલિટ્ઝની** હારથી આસ્ટ્રિયા ચીત થઈ પડ્યું ને વર્ષની આખેરીએ તેને નેપોલિયનની ઈચ્છા પ્રમાણે કોલકરાર કરી આપવા પડ્યા. એ બનાવે

બ્રિટનની રાજમંડળીમાં નાઉમેદી પેદા કીધી; મિસ્ટર પિટ્ મરણપામ્યો (જાનેવારી ૧૮૦૬). મિસ્ટર ફોકસ પ્રધાન થયો, તે પણ સપટેંબરમાં મરણ પામ્યો. બીજે વર્ષે મિસ્ટર પર્સિવલ પ્રધાન થયો તેનાં પ્રધાનવટામાં પ્રથમ તો ડેન્માર્કનો કાફલો ફ્રાન્સની મદદે જશે એમ ધારી તેને પકડી આણવાને બ્રિટિશ કાફલો રવાને કરવામાં આવ્યો ને એ કાફલાએ તેમ કીધું પણ બ્રિટને તટસ્થ રહેલાં રાજ્યો ઉપર હુમલો કીધો તે બીજાં રાજ્યોએ ગેરવાજબી જાણ્યું અને રૂશિયાના મહારાજાએ ફ્રાન્સ સાથે સલાહ કરી પોતાના એલચીને લંડનથી બોલાવી લીધો. ડારડેનલ્સ ઉપર, ઈજીપ્ટ ઉપર અને દક્ષિણ અમેરિકાનાં સ્પેનનાં સંસ્થાનો ઉપર ઘણીક ચઢાઈઓ કરવામાં આવી હતી પણ તેથી બ્રિટનને ફાયદો થયો નહોતો.

૧૮૦૮ માં બ્રિટન એકલું પડીજવાથી મોટાં સંકટમાં આવી પડ્યું હતું;—આસ્ટ્રિયનોને ઘણોક પ્રદેશ નેપોલિયનને આપીદેવો પડ્યો હતો; **જીના** ને **ઓએરસ્ટ્રાડ્ટ**ની લડાઈથી પ્રુશિયા છેકજ નિર્બળ થયું હતું; ઈટલી, સ્પેન ને પોર્ટુગલ એ ત્રણ ફ્રાન્સનાં રાજ્યમાં જોડાયાં હતાં; રૂશિયાએ ફ્રાન્સ સાથે સલાહ કીધી હતી; અને નેપોલિયને બર્લિનમાં કરેલા ઠરાવોથી સઘળાં રાજ્યોને બ્રિટન સાથે વેપાર કરવાની મના ફરમાવી બ્રિટનને ઘેરામાં ઘાલ્યું હોય તેવું કરી મૂક્યું હતું. પણ વળી બાજીનો રંગ ફરવા માડયો —સ્પેનના લોકે બલવો ઊઠાવ્યો ને બ્રિટનની મદદ માગી; **સર આર્થર વેલસલી** ૧૦ હજાર લશ્કર સાથે **મોંડેગો**માં ઊતર્યો ને **વૈમીઈરો** આગળ ફ્રેંચ સરદાર **જ્યુનોટ** હાર્યો (૨૧મી આગસ્ટ). એ ઉપરથી ફ્રેંચોએ વેલસલીની જગોએ **સર હ્યૂ ડાલરિમ્પલ** થયો હતો તેની સાથે અંગ્રેજી લશ્કર પોર્ટુગલમાંથી ખસેડવાની ગોઠવણ કીધી. પણ **સર જોન મૂર** સરદાર થઈ નવી કુમક સાથે નવેંબરમાં આવ્યો તેણે અંગ્રેજી લશ્કરને પાછું સ્પેનમાં દોર્યું; પણ ત્યાં તેનાથી નેપોલિયનની સામા ટકાઈશકાયું નહીં; તેને **કોરન્ના** બંદર તરફ પાછું હઠવું પડ્યું; ત્યાં પણ ફ્રેંચ સરદારે તેની પછવાડે પડી તેનાં લશ્કરને મોટી મુસીબતમાં આણ્યું—લશ્કરને વહાણ ઉપર ચઢાવતાં લડાઈ આપવી પડી તેમાં સર જોન કપાઈ પડ્યો (૧૬મી જાનેવારી ૧૮૦૯). સર આર્થર વેલસલી ફરીથી સરદાર નીમાયો ને એણે મોટાં લશ્કર સાથે પોર્ટુગલમાં ઊતરી (અપ્રેલ) ઓપોર્ટોમાંથી દુશ્મનને કહાડી માદ્રિડ ઉપર ધસારો કીધો. તેણે **ટાલાવેરા** આગળ ફ્રેંચ સરદાર **વિકટર**ને પાછો હઠતો કીધો; પણ પછી તેને પોતાને પોર્ટુગલમાં પાછું આવવું પડ્યું હતું. ટાલાવેરામાં થોડીક જીત મળી તેથી અંગ્રેજી રાજ્યના લોકને ઉમેદ આવવા માડી; વેલસલીને ઉમરાવ પદવી મળી ને તે બારન ડૌરો ને **વૈકૌંટ વેલિંગટન** કહેવાયો. **વાલચેરન**ના ટાપુ ઉપર અંગ્રેજી લશ્કર ચઢ્યું હતું તેનું શેવટ ત્યાંનાં નરસાં હવા પાણીને લીધે ને સરદાર અનુભવી નહીં તેને લીધે ઘણુંજ ભૂંડું આવ્યું હતું. આસ્ટ્રિયાના મહારાજાએ લડાઈમાં હારીને પોતાની દીકરી **મરાયા લૂઈસા** પરણાવવી કબૂલ કરી નેપોલિયન સાથે સલાહ કીધી હતી.

૧૮૧૦માં ફ્રેંચ રાજાએ સ્પેનમાંનાં પોતાનાં લશ્કરોને વધાર્યાં અને અંગ્રેજોને ત્યાંથી હાંકી કહાડવાનો **મસ્સેના**ને હુકમ આપ્યો. લોર્ડ વેલિંગટને અંગ્રેજી તથા પોર્ટુગાલી ૮૦ હજાર લશ્કર **બ્યુસેકો**ની ડુંગરીઓ પર રાખ્યું;

સપટેંબરમાં ફ્રેંચનાં તેટલાંજ લશ્કરને હરાવી હઠાડ્યું; અને પછી પોતે પોતાનાં લશ્કર સાથે ટોરેંસ વેદ્રાસ આગળ જઈ છાવણી કરી. ઈંગ્લંડમાં જ્યોર્જ ૩ જો રાજા વખતે વખતે વિકળ થતો તે એ વર્ષની (૧૮૧૦) આખરે છેક ઘેલો થઈ ગયો ને તેથી તેનો પાટવી કુંવર રીજેંટ-રાજપ્રતિનિધિ ઠર્યો. ૧૮૧૧ માં સ્પેનમાં ભારે લડાઈ મચી-ફ્રેંચ લશ્કર હાર્યું (૫ મી મે); આલમેડા શહેર અંગ્રેજોને તાબે થયું તથા જેનરલ બેરેસફોર્ડ વાળી ટુકડીએ આલબ્યુએરાની લડાઈમાં ફ્રેંચ જેનરલ સોલ્ટને હરાવ્યો; અને જેનરલ ગ્રેહામની ટુકડીએ બારોસ્સા આગળ ફતેહ મેળવી. વેલિંગટને બાડેજોસને ઘેરો ઘાલ્યો હતો પણ તેને ત્યાંથી ખસી પોર્ટુગલ તરફ પાછું ફરવું પડ્યું હતું. એ વર્ષમાં અંગ્રેજ લોકને મોટી આપદા વેઠવી પડી;-નેપોલિયને પોતાના જીતેલાં રાજ્યોને બ્રિટન સાથે વેપાર કરવાની મના કરેલી તેનું વેર લેવાને બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળમાં કેટલાક ઠરાવ થયા હતા ને તેથી જોકે ફ્રેંચ લોક મૂઝાતા હતા તોપણ તે ઠરાવોમાં તટસ્થ રાજ્યો સાથે વેપાર કરવા સંબંધી કેટલીક નવી નડતરો રાખેલી તેથી વેપાર ધંધો કરનારા ને કારખાંનાવાળા અંગ્રેજ લોકમાં નાઉમેદીનો ભારે ગભરાટ ઊઠ્યો હતો. ૧૮૧૨ના મેની ૧૧મીએ પ્રધાન મિસ્ટર પરસિવલ કોઈ ગાંડાએ મારેલી ગોળીથી મૂઓ ને પછી લાર્ડ લિવરપુલ, લાર્ડ કાસલરીઘ ને બીજાઓ રાજકારભારી થયા હતા.

નેપોલિયને માસ્કો ઉપર ચઢાઈ કરેલી ત્યાં તેનું મોટું લશ્કર નાશ પામ્યું ને એ લાગ જોઈ ૧૮૧૩ ની શરૂઆતમાં રૂશિયા, પ્રુશિયા, આસ્ટ્રિયા ને બીજાં નાનાં રાજ્યોએ સંપ બાંધી ઉત્તર જર્મનીમાં ફ્રાન્સ સાથે લડાઈ ચલાવી. સ્પેનમાં વેલિંગટને સાલામાંકાની લડાઈ જીતી માદ્રિડ શહેર લીધું હતું (૧૮૧૨); અને જોકે પછી પાછું તેને પોર્ટુગલ તરફ હઠીજવું પડ્યું હતું તોપણ તેણે પોતાના ઉપર લશ્કરનો ભરોસો બેસાડી તેને હોંસીલું કીધું હતું. ૧૮૧૩ના મેમાં વેલિંગટન પાછો લડાઈ આપવા નીકળ્યો; તેણે રાજા જોસેફ તથા માર્શલ જૌરડન એ બેની સરદારીવાળાં લશ્કરને વિટ્ટોરિયા આગળ હરાવ્યાં (૨૧ જૂન);અને નહાસનારાઓને પીરીનીઝ પર્વતની પેલી પાસ હાંકી કહાડી ફ્રાન્સમાં પ્રવેશ કીધો (૭ મી અક્ટોબર). ૧૮૧૪ ના એપ્રિલની ૧૦મીએ ટૂલોં આગળ જેનરલ વેલિંગટને જેનરલ સોલ્ટને પૂરેપૂરો હરાવ્યો; સંપીલાં રાજ્યોનાં લશ્કરે રહૈન નદી ઓળંગી માર્ચની ૩૦ મીએ પારિસ આગળ જીત મેળવી બીજે દહાડે તે શહેર લીધું હતું. થોડા દહાડા પછી નેપોલિયન સાથે કોલકરાર કરવામાં આવ્યા ને એણે રાજ છોડી દેઈ ભૂમધ્ય સમુદ્રના એલ્બા નામના ટાપુમાં જઈ રહેવાનું કબૂલ કીધું. મેની ૩૦ મીએ ફ્રાન્સ સાથે સલાહના કરાર નક્કી થયા ને તેથી ફ્રાન્સનાં રાજ્યની સરહદ ૧૭૯૨ માં હતી તેજ કાયમ રહી પણ કેટલાંક સંસ્થાન તેને પાછાં મળ્યાં; અને ઈંગ્લંડે માલ્ટા, કેપ આવ ગુડ હોપ ને હેલીગોલંડનો ટાપુ એ રાખ્યાં. પછી રૂશિયાનો મહારાજા ને પ્રુશિયાનો રાજા એ બે લંડન આવ્યા હતા ને તેઓનો હરખથી સત્કાર કરવામાં આવ્યો હતો; વેલિંગટનને ડ્યૂકનો ખિતાબ ને (પ્રથમ ૧૦ લાખ આપેલા તે ઉપરાંત બીજા) ૪૦ લાખની જાગીર એ આપવામાં આવ્યાં હતાં. અક્ટોબરની ૨ જીએ સઘળાં રાજ્યોના પ્રતિનિધિની સભા

વીએનામાં મળી ને તેણે લડાઈઓથી બદલાઈ ગએલી સરહદો પાછી નક્કી કરવા માડી.

એ કામ ચાલેછે તેવામાં ૧૮૧૫ના આરંભમાં નેપોલિયન એલ્બેથી ફ્રાન્સ ગયો ને ત્યાંનાં લશ્કરે તેને સરદાર માન્યો. એ ખબર થતાંજ ૧ લાખ પ્રુશિયન લશ્કર તથા ૮૦ હજાર અંગ્રેજી લશ્કર એ બે નેધરલંડમાં સાથે થયાં ને આસ્ટ્રિયન તથા રૂશિયનનાં ઝુંડો પણ ત્યાં આવી મળવા લાગ્યાં. સંપીલાં લશ્કરને એકત્ર થતાં અટકાવવાને નેપોલિયને અહીં તહીં છૂટક છૂટક ને કેટલીક ભારે લડાઈઓ કીધી પણ પછી તેણે પોતાનું ૮૦ હજાર લશ્કર વેલિંગટનનાં ૭૨ હજાર સામા દોર્યું. બ્રુસ્સલ્સની પાસે વાટરલૂ ગામ આગળ જૂનની ૧૮મીએ આખો દહાડો લડાઈ મચી; ફ્રેંચ લશ્કરે અંગ્રેજી લશ્કર ઉપર ઉપરાઉપરી હલ્લા કીધા ને અંગ્રેજી લશ્કરે ધીટ થઈ તે હઠાવ્યા; સાંજે સાત વાગતે નેપોલિયન કુમકને માટે રાખી મૂકેલું પાયદળ બહાર આણી અંગ્રેજી લશ્કરનાં મધ્ય ઉપર તૂટી પડવાની ગોઠવણ કરતો હતો, પણ તેટલામાં અંગ્રેજી લશ્કરે ધસારો કરી દુશ્મનને ગભરાટમાં નાખી નસાડ્યા ને વળી પ્રુશિયન જેનરલ બ્લુચરે પણ આવી પહોંચી દુશ્મનનાં લશ્કરની જમણી પાંખ ઉપર છાપો માર્યો;–ફ્રેંચ લશ્કર ત્રુટિત થઈ જ્યાં ત્યાં નહાસભાગ કરતું થઈ વેરાઈ ગયું ને નેપોલિયન મુસીબતે ઉતાવળો પારીસ જઈ પહોંચ્યો. અહીં તેણે રાજકારભારીઓનો પોતાના ઉપર પાછો ભરોસો બેસાડવાને ઘણી મહેનત કીધી પણ જ્યારે તેનું ન ફાવ્યું ત્યારે તેણે પોતાના દીકરાને ગાદીએ બેસાડવાની નિરર્થક ખટપટ કરી પોતાનું રાજપદ છોડી દીધું; ને થોડા દહાડા પછી અમેરિકા જવાને તે બેલરફ્રો નામની અંગ્રેજી મનવારના કપતાનને શરણ થયો. એ કપતાને પોતાનાં રાજ્યનાં હુકમથી તેને કેદ કીધો ને તરતજ પછી સંપીલાં રાજ્યોએ તેને મરતાં સુધી સેંટ હેલીનામાં કેદ રહેવાની સજા ઠેરવી; ત્યાં તે છવર્ષ પછી (૧૮૨૧ માં) મરણ પામ્યો હતો.

૧૮૦૦ થી તે ૧૮૧૫ સુધી જે લડાઈઓ ચાલી તેથી ઈંગ્લંડનાં રાજ્યના પ્રદેશમાં વધારો થયો નહોતો ને ઉલટું કરજ વધીને ૮ અબજ ૬૦ કરોડ રૂપિયાનું થયું હતું; લાભ આટલો થયો હતો કે લડાઈથી થતી ખરાબીથી દેશના કાંઠા ઊગર્યા હતા ને યોદ્ધાઓનાં પરાક્રમથી કીર્તિ વધી હતી. એ ૧૬ વર્ષમાં વરાળના સાંચા નીકળવાથી લોકને વણાટના પદાર્થો સસતા મળવા લાગ્યા ને બહારના લોક પણ નેપોલિયનની મના છતે સસતામાં મળતો અંગ્રેજી માલ પોતાના દેશમાં દાખલ કરતા. ૧૮૦૬ માં વેલબર ફોર્સ, કલાર્કસન, ગ્રેનવિલશાર્પ આદિ કેટલાક સુજન પુરૂષોના ખંતીલા શ્રમથી આફ્રિકાનો ગુલામી ધંધો બંધ કરવાનો ધારો પસાર થયો. ૧૮૦૭ માં ફુલ્ટને યુનેટેડસ્ટેટ્સમાં હડસન નદીમાં પ્રથમ આગબોટ ચલાવી. ઘણીક નિશાળો વધી ને ડાકટર બેલ તથા મિસ્ટર જોસેફ એઓના કેટલાક સુધારા કેળવણીખાતામાં દાખલ થયા; પરમુલખમાં ખ્રિસ્તીધર્મનો પ્રસાર કરવાને ઘણીએક મંડળીઓ ઊભી થઈ; ભૂગોળ વિદ્યાના શોધને માટે–નવા મુલખ ખોળવામાં ઘણાક વહાણવટીઓને રાજથી તથા શ્રીમંતોથી ઉત્તેજન મળ્યાં; ડાગની ગાડીઓથી મુશાફરી સહેલી થઈ ને ઠામઠામની ખબર રાજ્યમાં સઘળે ઝડપથી ફેલાવા માડી. એ પ્રમાણે આબાદી છતાં ફ્રેંચ સાથે સલાહ થયા પછી લોકની હાલત

ભુંડી હતી—લડાઈના ખરચનો મોટો ભાગ તો હજી આપવાનો સરકારને બાકી હતો, અને વેપારી ધંધાધારી લોક જે રાજ્યની લડાઈઓના ખરચમાં પોતાના ફાયદાની ઉમેદ રાખતા તેઓને કર ભરવા પ્રાપ્ત થયા હતા; પાર્લમેંટની લોકસભાના ગૃહસ્થો લોકની તરફનું કામ નથી કરતા એવી ફરીઆદ ઊઠી રહી હતી ને તેમાં સુધારો કરવા વિષે પોકાર થઈ રહ્યો હતો; રાજપ્રતિનિધિ તથા પ્રધાનમંડળને મારી નાખવાને ઘણેક ઠેકાણે મસલહતો ચાલતી હતી; વળી જાહેર મંડળીઓ તથા વાદવિવાદ એની વિરૂદ્ધ સરકારે છ કરડા કાયદા કીધા હતા; ૧૮૧૮ માં માનચેસ્ટરમાં એક જાહેર મંડળીમાં મળેલા લોક ઉપર લશ્કર મોકલી હુમલો કરાવવામાં આવ્યો હતો ને ત્યાં કાપાકાપી પણ ચાલી હતી; ને એથી સુલેહને ચહાનારા લોક ઘણાજ નારાજ થઈ ગયા હતા.

૧૮૨૦ ના જાનેવારીની ૨૯ મીએ **જ્યોર્જ ૩ જો** મરણ પામ્યો ને પાટવી રાજપ્રતિનિધિ તે **જ્યોર્જ ૪ થો** એ નામે ગાદીએ બેઠો. ૧૮૨૪ માં વેપારીઓમાં મોટો સટ્ટો ચાલ્યો ને ૧૮૨૫–૨૬ માં ઘણાંક દેવાળાં નીકળ્યાં. ૧૮૨૯ માં વેલિંગટન પ્રધાનની કારકીર્દીમાં રોમન કાથોલિકને પાર્લમેંટમાં ને બીજાં મોટાં સરકારી ખાતામાં દાખલ કરવાનો ધારો થયો. જ્યોર્જ ૪ થો ૧૮૩૦ માં મૂઓ ને તેનો ભાઈ **ક્લારેન્સનો ડ્યૂક તે વિલિયમ ૪ થો** એ નામે રાજા થયો. પાર્લમેંટ સંબંધી સૂધારો થવાવિષે લોકની આતુરતા એટલી વધી ગઈ હતી કે તેઓએ લોકસભાને માટે જે નવા ગૃહસ્થો નીમ્યા તે ટોરી પ્રધાનમંડળને અનુકૂળ થાય તેવા નહોતા અને તેટલા માટે વેલિંગટનનું પ્રધાનમંડળ બદલાઈ **અરલ ગ્રેનું** થયું. એ પ્રધાનની કારકીર્દીમાં **રીફાર્મ બિલ્લ** પસાર થયું (૧૮૩૨) ને તેથી લોકસભાને માટે ગૃહસ્થો પસંદ કરી નીમવાનો હક વચલા વર્ગના લોકને મળ્યો. ૧૮૩૩ માં સંસ્થાનોમાં ગુલામો ન રાખવાવિષે ધારો થયો; ને તેઓના ધણીઓને નુકસાનના બદલામાં ૨૦ કરોડ રૂપિયા આપવામાં આવ્યા.

૧૮૩૭ માં રાજા વિલિયમની ભતરીજી વિક્ટોરીઆ એણે (૧૮ વર્ષની વયે) રાણીપદ ધારણ કીધું. ૧૮૩૮ માં પહેલી આગબોટ આટલાંટીક મહાસાગર કાપી અમેરીકા ગઈ. ૧૮૩૯ માં પેનીપોસ્ટેજનો ધારો ચાલ્યો. ૧૮૪૦ માં (જર્મનીના) સાક્સકોબર્ગ તથા ગોથા અહીંનો રાજકુંવર આલબર્ટ એની સાથે રાણીનાં લગ્ન થયાં. ૧૮૪૨ માં રાણી તથા પ્રિન્સ આલબર્ટ એઓ ફ્રેંચ રાજાની મુલાખાત કરવા ગયાં—હેનરી આઠમા પછી ૩૦૦ વર્ષમાં ઈંગ્લંડના કોઈ રાજાએ ફ્રાન્સના કાંઠા ઉપર પગલું મૂક્યું નહોતું. ૧૮૪૬ માં બીજે દેશથી આવતાં અનાજ ઉપર જકાત લેવાતી તે બંધ કરવામાં આવી. ૧૮૪૭ માં આયરલંડમાં બટાટાનો પાક ન ઊતર્યો ને લોક ભૂખમરાથી કેટલાક મૂઆ ને કેટલાક અમેરિકા જઈ વસ્યા. રેલવેના ને જોઈંટસ્ટાક કંપનીના શેરોમાં કાવતરાંના સટ્ટા ચાલ્યા ને ઘણીક પહેડીઓએ દેવાળાં કહાડ્યાં ને કારીગર લોક કામધંધા વગર ઘણા હેરાન થયા. ૧૮૫૪ માં ઈંગ્લંડ તથા ફ્રાન્સ એઓએ તુર્કસ્તાનનો પક્ષ કરી રૂશિયા સાથે લડાઈ ચલાવી—રૂશિયાના મહારાજાએ ડાન્યુબ નદી ઉપરનો તુરકનો કેટલોક મુલખ પોતાના કબજામાં લેઈ લીધો હતો. **બાલાક્લાવા** ને **ઈનકરમન** એ બે ઠેકાણે મોટી લડાઈઓ થઈ હતી ને સિબાસ્ટેપોલનો

કિલ્લો અંગ્રેજી તથા ફ્રેંચ લશ્કરે લીધો હતો. ૧૮૫૬ ના માર્ચની ૩૧ મીએ સલાહના કરાર થયા તેમાં રૂશિયાના રાજની હદ નક્કી કરવામાં આવી કે જેથી ડાન્યુબ નદીનો તેનો વેપાર બંધ થયો; બ્લાકસી–કાળા સમુદ્રના કાંઠાનો વેપાર સૌ દેશના લોકને માટે ખુલ્લો થયો; રૂશિયાએ તથા તુર્કસ્તાને લશ્કરી વહાણનો કાફલો તે દરીઆમાં રાખવો નહીં; વગેરે. ઈરાનના શાહે રૂશિયાની ઉસ્કેરણીથી તથા મદદથી આફગાનીસ્તાનનાં હીરાટ ઉપર હુમલો કરી તે કિલ્લો લીધો હતો; ને તે ઉપરથી **સર જેમ્સ ઉટરામે** ઈરાની અખાતમાં જઈ બૂશરનું બંદર લીધું ને બેવાર ઈરાની ફોજને હરાવી; પણ તેટલામાં પારિસમાં કોલકરાર થયા ને શાહે હીરાટ પાછું આપ્યું (માર્ચ ૧૮૫૭). ૧૮૪૨ ના કોલકરારથી હોંગકોંગનો ટાપુ ઈંગ્લંડનાં રાજને મળ્યો હતો અને **કંતાન**, ફૂચૂ, નિંગપો, **અમોય** ને સાંધે એ બંદરોમાં વેપારને માટે કોઠીઓ ઘાલવાની છૂટ મળી હતી પણ પછવાડેથી વાંધા નીકળ્યા ને અંગ્રેજ તથા ફ્રેંચ લશ્કરે **કંતાન** ને ટીએન્ટસિન તાબે કીધાં; પણ પછી ચીનના મહારાજા સાથે કોલકરાર થઈ સલાહ થઈ હતી (૧૮૫૮). હિંદુસ્થાનમાં ૧૮૫૭ માં બલવો ઊઠેલો તેનું પણ સમાધાન થયું હતું ને કંપનીનું રાજ ટળી મહારાણીની આણ વર્ત્તી હતી (૧ લી નવેંબર ૧૮૫૮).

ભાષા કળા વિદ્યા–શેલી, સ્કાટ, બૈરન, સોધી, કામ્બેલ, મૂર, વર્ડસ્વર્થ ને બીજા કેટલાએક કવિયો હતા; નવામાં મુખ્ય **આલફ્રેડ ટેનીસન** રાજકવિ છે. **સ્કાટ, બુલ્વર**. ડિકન્સ, **થાકરે, ડિઝરાએલી**, એઓ નોવેલ—વાર્ત્તા લખવામાં નામાંકિત ગણાયછે; **મિસ એજવર્થ, મિસ ફેરીઅર**, ને **મિસ બ્રોંટી** એ ત્રણ સ્ત્રીઓ પણ વાર્ત્તા લખીને પ્રખ્યાત થઈ છે. **હાલમ, આલીસન ને મકાલે** એઓએ ઈતિહાસ લખીને અને લાંડોર, **જેફરી, વિલસન, કારલેલ** એઓએ ભાષાવિદ્યાના ગ્રંથો લખીને વિખ્યાતિ મેળવી છે. **બર્ક, ફોકસ, પિટ્ટ**, શેરિડન ને બીજા એઓએ પાર્લમેંટમાં સુંદર વક્તાનાં માન અને **આલ્હમર્સ, ઈરવિંગ, હાલ** એઓએ ધર્મવિષયના વ્યાખ્યાનકર્ત્તાના માન મેળવ્યાં છે. **સ્ટુવર્ટ, બ્રૌન**, ને પછી **સર વિલિયમ હામિલટન** એઓએ માનસશાસ્ત્ર વિષયમાં કીર્ત્તિ મેળવી હતી. **રીકાર્ડો ને માલ્થસ** એઓએ અર્થશાસ્ત્રમાં, **પ્લેફેર ને લેસ્લી** એઓએ ગણિતમાં તથા પદાર્થવિજ્ઞાનમાં, **સર હંફરી ડેવી, ઉલસ્ટન, ડાલ્ટન**, ફારેડે એઓએ રસાયનશાસ્ત્રમાં, **બકલંડ, સેજવિક**, માંટેલ, કોનીબીઅર, **લૈઅલ, મરચીસન** એઓએ ભૂતળવિદ્યામાં, **એબ્રેન**, ગ્રેગરી, જેનર (ગૌશીતળાવાળો), **સિંમસન** એઓએ વૈદકશાસ્ત્રમાં. **બાંકસ, બ્રૌન, હુકર** એઓએ પ્રાણી તથા પદાર્થના ઈતિહાસ લખવામાં નામ કીધાં છે. ડાગેરે એ ફ્રેંચના શોધથી નીકળેલી ફોટોગ્રાફીની નવી વિદ્યા ચિત્રકારના તથા લોકના ઉપયોગમાં આવી છે. **લોરેન્સ, વિલ્કી, ટર્નર, મિલ્લેઈસ, લાંડસિર, મકલીસ, સ્ટાનફીલ્ડ** એ ચિતારા, **ચાંટ્રી, નોબલ, ફોલી** એ નકસીકામ કરનારા અને **બારી, સ્કોટ**, એ શિલ્પી પ્રસિદ્ધ છે. આગગાડી, આગબોટ, વિજળીના તાર વગેરેમાં ઘણાએક ઉપયોગી શોધ થયા છે.

અધીન રાજ્ય ને સંસ્થાનો—હિંદુસ્થાન સંબંધી વૃત્તાંત તો તેનાં જૂદાં પડેલાં પ્રકરણ ઉપરથી જાણ્યામાં આવશે ને બીજા દેશ સંબંધી આ પ્રમાણે છે:—૬૦ વર્ષ ઉપર **ઓસ્ટ્રેલિયામાં** દેશનિકાલ કરેલા કેદીઓને

મોકલવામાં આવતા પણ હાલ ત્યાં ઘણાક દોલતમંદ શહેરો થયાં છે. તે પ્રદેશનું ઉત્પન્ન ઝાઝું ઢોરનું હતું પણ ૧૮૫૧ માં સુનાંની ખાણો જડવાથી ત્યાંના અંગ્રેજ લોકની સ્થિતિ ઉદ્યમ વેપારથી તેજાળી થઈ છે. એ મોટા ટાપુના ન્યૂ સૌથવેલ્સ પ્રાંતમાં ૧૮૪૦ થી કેદીઓ મોકલવા બંધ કરવામાં આવ્યા ને આજ ત્યાં ૩ લાખ માણસની વસ્તી છે ને એમાંના ૮૦ હજાર તો સિડની શહેરમાં છે. વિકટોરિયા પ્રાંતમાં મોટી મોટી ખાણો હોવાથી ત્યાંની વસ્તી ૫ લાખની થઈ છે ને તેનાં મુખ્ય શહેર મેલબોરનમાં ૧ લાખ માણસો છે. ન્યૂ સૌથવેલ્સ, વિકટોરિયા, સૌથ ઓસ્ટ્રેલિયા ને કવીન્સલાંડ એ દરેક પ્રાંતમાં આજ લોકની તરફથી નીમાતી ધારામંડળી અને (લોકને જવાબદાર રહી) રાણીના નીમેલા ગવર્નરને સલાહ આપનારી મંડળી, એવી બે મંડળી છે ને તે રાજ્યવ્યવસ્થા રાખેછે. ત્યાંના લોક તાંબું સોનું ઊન બીજે દેશાવર મોકલેછે; જતા આવતા માલની કિંમત ૧૮૫૯ માં ૪૬ કરોડ રૂપીયાની ગણાઈ હતી ને દેશનું ઉત્પન્ન ૭ કરોડનું હતું.

આફ્રિકામાં કેપ ગુડ હોપ ને કેપ નતાલ એ બે બ્રિટિશ સંસ્થાનો છે; એ સંસ્થાની લોકને કાફ્રિઓ સાથે જ્યારે ત્યારે ટંટા થયાં કરેછે તેથી તેઓ હજી દીપતા નથી; એકવાર બ્રિટને પોતાના કેદીઓને ત્યાં મોકલવાની ગોઠવણ કીધેલી પણ સંસ્થાની લોકે કેદીઓને દાખલ નજ કરવા એવો પક્કો ઠરાવ કીધો હતો ને સરકારને પોતાનો ઠરાવ ફેરવવો પડયો હતો.

જેમ ઓસ્ટ્રેલિયા ને કાલીફોર્નિયા થોડાક કાળમાં આબાદ થયાં તેમ કાનેડાનો પ્રદેશ પણ ઘણોજ આબાદ થયો છે — સો વર્ષ ઉપર ૭૦ હજાર માણસ હતાં ને ૧૮૫૭માં ૨૫ લાખ ૭૦ હજારથી વધારે વસ્તી ગણાઈ હતી. બ્રિટિશ કોલંબિયા એ એક નવું સંસ્થાન મંડાયું છે.

ફ્રાન્સ.

નેપોલિયને નવી વ્યવસ્થા કરી ત્રણ કોન્સલ ઠેરવ્યા ને તેમાં પોતે મુખ્ય થયો (૨૪ મી ડિસેંબર, ૧૭૯૯). તેણે ઈંગ્લંડ તથા આસ્ટ્રિયા સાથે સલાહ કરવાને કહેણ મોકલ્યાં પણ તે રાજ્યોએ કબૂલ રાખ્યાં નહીં. નેપોલિયને આસ્ટ્રિયા સાથે લડાઈ ચલાવી. ર્‍હેનનાં લશ્કરનો સરદાર મોરો જર્મનીમાં જીત મેળવવા લાગ્યો અને ઈટલીવાળાં લશ્કરની સરદારી કરી નેપોલિયન પોતે સ્વિટઝરલંડમાંથી ગ્રેટ સેંટ બરનર્ડ નામના ડુંગરની વાટે ઉતાવળો મીલાનમાં ઊતર્યો (૨૭ જૂન, ૧૮૦૦); અને પછી તરતજ મરેંગોના મેદાનમાં આસ્ટ્રિયન લશ્કરને હરાવ્યું. આસ્ટ્રિયન સરદાર મેલાસે તહ માગી પોતાનું લશ્કર માંચુઆ તથા મિનશીઓ એ તરફ વાળ્યું; અને લોમ્બર્ડીનો ઘણોક ભાગ ફ્રેંચોએ રાખ્યો મીલાન, ટયુરીન, જીનોઆ, એ ત્રણ ઠેકાણે રાજ્યવ્યવસ્થા કરી નેપોલિયન પારિસ આવ્યો; અને પછી આસ્ટ્રિયા ફ્રાન્સ વચ્ચે સલાહના કરાર થયા. એ કરાર ઈંગ્લંડે કબૂલ રાખ્યા નહીં ને પાછી લડાઈ ચાલી. હોહિનલંડન આગળ મોરોએ આર્ચ ડયૂક જોનને હરાવ્યો (૩ જી ડિસેંબર). ૧૮૦૧ ના ફેબરવારીની ૯ મીએ લ્યુનેવિલ આગળ આસ્ટ્રિઆએ ઈંગ્લંડને સાથે ન રાખતાં સલાહના કોલકરાર ઉપર સહી કીધી;— બટેવિયન (હાલંડ), સ્વિસ્સ, સિસોલપેન ને લગ્યૂરિયન એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો કોઈના તાબામાં નથી એવું કબૂલ કીધું; અને ફ્રેંચ તથા આસ્ટ્રિયન

રાજ્યોની સરહદ રહેન નદી ઠરી. નેપલ્સના રાજાએ પણ સલાહ મેળવી; નવા પોપને નેપોલિયને મંજુર રાખ્યો ને ધરમખાતાંની કેટલીક જમીન તેના કબજામાં જવા દીધી, માલ્ટા ટાપુ ઈંગ્લંડના તાબામાં ગયો હતોજ; વળી ફ્રેંચ સરદાર કલેબરને ઠેકાણે મીનો થયલો તેણે હાર ખાધી હતી ને ફ્રેંચોએ ઈજીપ્ટ ખાલી કરી જવાનું કબૂલ કીધું હતું; એટલે હવે, ફ્રાન્સ બ્રિટન વચ્ચે સલાહની ગોઠવણ થવામાં અડચણ રહી નહોતી. ૧૮૦૨ ના માર્ચમાં એમીએન્સમાં સલાહના કોલકરાર થયા—અંગ્રેજોએ સીલોન ને ટ્રિનિડાડ એ બે શિવાયે બીજા જીતેલા પ્રદેશો આપી દેવા કબૂલ કીધા; ઐઓનિયન ટાપુમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય મંડાય ને માલ્ટા, સેંટ જોનના નૈટોના હવાલામાં જાય એવું ઠર્યું.

પ્રજાસત્તારાજ્યના ને રાજસત્તારાજ્યના હિમાયતીઓમાંના કેટલાએક નેપોલિયનના અધિકારની સામા હતાં; એઓએ તેનો ઘાટ ઘડી નાખવાની વેતરણ કરી હતી -૧૮૦૦ ના સપ્ટેંબરની ૨૪ મીએ તે પોતાની ગાડીમાં એક સાંકડા મોલ્લામાંથી ઓપેરા—નાટ્ય સંગીત જોવા જતો હતો તેવામાં તેઓએ દારૂનાં પીપથી ભરેલાં એક ગાડાંને ઊડાવી દીધું હતું;—એ ઉપરથી તેણે કેટલાકને રાજ્યદ્રોહી ઠેરવી શિક્ષા કીધી હતી અને ઠામઠામની બાતમી લાવનારા કેટલાક જણની છૂપી પોલીસ રાજ્યમાં રાખી હતી. ૧૮૦૧ ના એપ્રિલમાં તેણે દેશબહાર જઈ રહેલા રાજ્યઅપરાધીઓને માટે ક્ષમાપત્ર પ્રસિદ્ધ કીધું કે જેઓ ફ્રાન્સમાં આવવાને ઈચ્છતા હોય તેઓ રાજ્યભક્ત રહેવાના સોગન ખાઈ સુખે પાછા આવે. ૧૮૦૨ માં તેણે પોપની સાથે કરેલો લેખ પારિસમાં પ્રસિદ્ધ કીધો ને રોમન કાથલિક ધર્મ પાછો રાજ્યનો કરી સ્થાપ્યો ને પ્રોટિસ્ટંટોને પોતાનો ધર્મ પાળવાની છૂટ તથા કેટલીક ધર્માદા નિમણુક કરી આપી. મેની ૧૯ મીએ તેણે 'લીજીઅન આવ આનર' એ નામનું માનપદ શૂરવીર પુરૂષોને માટે નવું કહાડ્યું. ૧૮૦૨ ના જાનેવારીમાં નેપોલિયને સિસોલપેન રીપબ્લિકનો પ્રમુખ એ ઉપનામ ધારણ કીધું હતું ને આગસ્ટમાં રાજસભાની ગોઠવણથી તે (જીવતાં સૂધીનો) પહેલો કોન્સલ ઠર્યો. સ્વિટઝરલંડ પરતંત્ર સત્તાને અધીન નથી પણ સ્વતંત્રજ છે અને તે ચાલેલી લડાઈમાં કોઈની તરફેન ન ખેંચતાં તટસ્થજ રહ્યું છે એવું કબૂલ રાખવામાં આવ્યું; પણ તે રાજ્યને ૧૬ હજાર લશ્કર ફ્રાન્સની નોકરીમાં રાખવું પડ્યું. નેપોલિયને કેળવણીખાતામાં પણ કેટલાક નવા ધારા બાંધ્યા ને કેટલીક નીશાળો મંડાવી; લશ્કરી કેળવણીને વિશેષે ઉત્તેજન આપ્યું; તેણે દીવાની ધારાઓનો સંગ્રહ પોતાના ઉપરીપણાં તળે મોટા કાબેલ શખસો પાસે તૈયાર કરાવી પ્રસિદ્ધ કીધો—એ તેણે ફ્રાન્સને એક મોટું બક્ષીસ આપ્યું છે.

એમીએન્સના સલાહકરાર કાએમ રહ્યા નહીં; ૧૮૦૨ ના અકટોબરમાં ફ્રેંચોએ ઈટલીમાંનું પારમાનું રાજ્ય ફ્રાન્સનાં રાજ્ય સાથે જોડી નાખ્યું ને એક મહિના પછી પીડમોંટ પણ જોડ્યું; અને અંગ્રેજોએ સેંટ જોનના નૈટોને માલ્ટા ટાપુ આપવાનો કબૂલ કીધો હતો તે તેઓએ ન આપતાં પોતાનોજ કરી રાખ્યો. ૧૮૦૩ ના મેમાં લંડનની પ્રધાનમંડળીએ પોતાનાં બંદરોમાં ફરતાં ફ્રેંચ વહાણોના માલને જપત કરી લેવાના તથા તેને અટકાવી રાખવાનાં હુકમ કહાડયા અને ફ્રેંચ સરકારે ફ્રાન્સ તથા હાલંડમાં રહેનારા તમામ

અંગરેજોને કેદ કીધા. એ સમા ઉપર ફ્રેંચ લશ્કરે હાનોવર પ્રાંત જીતી લીધો અને ઈંગ્લંડ ઉપર ચઢાઈ કરવાને ઠામઠામનાં લશ્કરી વહાણોને બૂલોનનાં બંદરમાં એકઠાં કરાવ્યાં.

૧૮૦૪ના ફેબરવારીમાં કેટલાક શખસોએ રાજ્યની સામા સંપ કીધો હતો ને તેમાં તેના કેટલાક સરદારો સામેલ હતા; **એનઘીનનો ડયૂક** જે બેડનમાં રહેતો તેના ઉપર શક જવાથી નેપોલિયને તેને પકડી મગાવ્યો, તેનો ઈનસાફ કરાવ્યો ને ગોળીથી મારી નખાવ્યો; થોડે દહાડે એક સરદાર કેદખાનામાં મરીગયો, એકને દેશનિકાલ ને એકને શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. નેપોલિયને રાજસભાના ઠરાવથી મેની ૨૪ મીએ **ફ્રેંચલોકનો મહારાજા** એ નામ ધારણ કીધું; પોપે રોમથી પારિસ આવી તેને મુગટ પહેરાવ્યો; ઈટલીના લોકે લોમ્બર્ડીના જૂના રાજાઓ જે લોહમુગટ પહેરતા તે તેને માથે મૂક્યો; અને મેની ૨૬ મીએ તે ઈટલીનો રાજા કહેવાયો.

૧૮૦૫ ના ઊનાળામાં ઈંગ્લંડ, આસ્ટ્રિયા ને રૂશિયા એઓએ નેપોલિયનની સામા ત્રીજીવારનો સંપ કીધો. નેપોલિયન ઊતાવળો જર્મનીમાં ગયો ત્યાં તેને **વર્ટેમ્બર્ગનો ડયૂક** ને **બવેરીઆનો ઈલેક્ટર** એ બે કુમકે થયા ને એઓને નેપોલિયને રાજાની પદવી આપી. ૨૪ મી તારીખે આસ્ટ્રિયન સરદાર પોતાનાં ૨૦ હજાર લશ્કર સાથે તાબે થયો ને ફ્રેંચ લશ્કર ૧૩ મી નવંબરે વીએનામાં દાખલ થયું. ૨૭ મી નવંબરે **ઓસ્ટરલિટઝની** મોટી લડાઈમાં એકઠાં મળેલાં રૂશિયન તથા આસ્ટ્રિયન લશ્કર હાર્યાં ને નેપોલિયને ૨૬મી ડિસેંબરે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રેસબર્ગમાં સલાહના કોલકરાર કરાવ્યા-નેપોલિયન ફ્રેંચનો મહારાજા ને ઈટલીનો રાજા છે એવું કબૂલ રાખવામાં આવ્યું; બવેરીઆવાળો તથા વર્ટેમ્બર્ગવાળો એઓને રાજપદ આપવામાં આવેલાં તે મંજુર રહ્યાં; વેનીસ ફ્રાન્સના ને ટૈરલ બવેરીઆના તાબામાં ગયાં; રૂશિયાના મહારાજે પોતાનું લશ્કર પોતાના રાજ્યમાં તેડાવી લીધું; અને પ્રુશિયાનો રાજા તટસ્થ રહ્યો હતો તેથી તેને નેપોલિયને હાનોવર આપ્યું; એ આપવાનું કારણ આમ પણ હોય કે તે ઈંગ્લંડ સાથે સંપમાં ન મળે. હવે ઈંગ્લંડ સાથે વહાણની લડાઈ ચાલતી તેનું શેવટ ટ્રાફલગરની લડાઈમાં અંગ્રેજોએ જીત મેળવી (૧૮૦૫ ના અકટોબરની ૨૧ મી) તેથી આ આવ્યું કે નેપોલિયને ઈંગ્લંડ ઉપર ચઢાઈ કરવાની આશા સમૂળગી મૂકી. તોપણ, નેપલ્સના રાજાએ રૂશિયન તથા બ્રિટિશ લશ્કરને પોતાના પ્રદેશમાં ઊતરવા દીધાં હતાં તેથી નેપોલિયને લશ્કર મોકલી તે શહેર લીધું (૧૮૦૬ ના ફેબ્રુવારીમાં), અને પોતાના ભાઈ **જોસેફ બોનાપાર્ટને** ત્યાંનો રાજા કીધો (માર્ચ). પોતાના બીજા ભાઈ **લૂઈ બોનાપાર્ટને** હાલંડનો રાજા થાપ્યો; પોતાના મુખ્ય મુખ્ય સરદારોને ઈટલી તથા જર્મનીના કેટલાક પ્રાંતના ડયૂક બનાવ્યા; અને જર્મનીના દક્ષિણ તથા પશ્ચિમ પ્રદેશના ૧૪ ભૂપ તે પરસ્પર રક્ષણને માટે **રેહેનનું કોનફીડરેશન** એ નામનું ઐક્યજૂટ કરી ફ્રાન્સનાં આશ્રયમાં રહેતા થયા.

પ્રુશિયાને હાનોવર મળ્યું હતું તે છતાં તેણે રૂશિયા સાથે સંપ કરી ફ્રાન્સ પાસે લડાઈ માગી. નેપોલિયને **ઓઅેર્સ્ટાડ્ટ** ને **જીના** એ બે મોટી લડાઈઓ જીતી (૧૪ મી અકટોબર ૧૮૦૬) ને થોડા દહાડા પછી બર્લિન (પ્રુશિયાની રાજધાની) લીધું. અહીંથી તેણે ૨૧ મી નવંબરે પોતાનાં રાજ્યમાં સંધે હુકમ લખાવ્યો કે ગ્રેટબ્રિટન સાથે કોઈએ વેપાર

કરવો નહીં અને અંગ્રેજી મિલકત જ્યાંથી હાથ લાગે ત્યાંથી તે બધી લૂટી લેવી. પછી રૂશિયન લશ્કર વિશ્ચુલા નદી તરફ ધસ્યું આવતું હતું તેની સામાં નેપોલિયન ભીડ્યો પણ ૨૮મી ડિસેંબરે **પલટસ્ક** આગળ તેને શેહ મળી. ૧૮૦૭ના ફેબરવારીની ૮ મીએ **ઈયેલો** આગળ ભારે કાપાકાપી થઈ; પણ શેવટે જૂનની ૧૪ મીએ **ફ્રીડલંડ** આગળ રૂશિયનોના ભૂંડા હાલ થયા ને તેઓને **આલર**ની પેલીપાસ હાંકી મહેલવામાં આવ્યા. રૂશિયાના અલેકઝાંડરે સલાહની માગણી કીધી અને જુલાઈની ૭ મીએ **ટિલસિટ**માં કોલકરાર થયા—અલેકઝાંડરે અંગ્રેજનો વેપાર તોડવાનાં કામમાં મદદ આપવાનું કબૂલ કીધું; નેપોલિયને પ્રુશિયાના રાજાને તેનું અરધું રાજ્ય પાછું આપ્યું; અરધામાંથી એક ભાગ સાકસનીના ઈલેકટરને રાજ્યપદ સહિત આપ્યો ને બાકીનો ભાગ **વેસ્ટફેલિયા** સાથે જોડી **જેરોમ બોનાપાર્ટ**ને ત્યાંનો રાજા ઠેરવ્યો; **બ્રંઝવિક** ને **હેસીકાસલ** એ બે રાજ્યો તોડીને વેસ્ટફેલિયાનું નવું રાજ બનાવ્યું હતું. નેપોલિયને **માર્શલ જ્યુનોટ**ને પોર્ટુગલ જીતી લેવાને મોકલ્યો; ત્યાંનો રાજા સામું લડવામાં ફાયદો નથી એમ જાણી છાનોમાનો **બ્રઝીલ** જતો રહ્યો; અને ૩૦ મી નવંબરે ફ્રેંચોએ **લિસબન** શહેર લીધું. બીજે વર્ષે સ્પેનનો રાજા ફ્રેંચ રાજાના ભયથી પોતાની મેળે ગાદી ઉપરથી ખસ્યો; અને નેપોલિયને નેપલ્સના જોસેફને સ્પેનની ગાદી આપી; મ્યૂરાટને નેપલ્સનો રાજા કીધો; સ્પેનનો રાજા **ચાર્લસ ૪થો** તથા તેનો દીકરો ફરડિનાંડ એઓને ફ્રાન્સમાં નજરકેદ રાખ્યા. પછી સ્પેનમાં બલવો થયો ને લડાઈઓ ચાલી તે વિષે **સ્પેન** તથા **બ્રિટન**નાં પ્રકરણ જોવાં.

આસ્ટ્રિયા ૫ લાખ માણસનું લશ્કર ઊભું કરી વળી પાછું લડવા આવ્યું ને **૧૮૦૯**ના વસંતમાં ટૈરોલના લોકે બવેરીઆની ઝુંસરી તોડી નાખી. નેપોલિયને **ઓગ્સબર્ગ જઈ એકમ્હુલ** ને **એસ્સલિંગ** એ બે લડાઈ જીતી ને વળી પાછું વીએના શહેર લીધું, (**૧૨ મી મે**, ૧૮૦૯). ડાન્યુબને ડાબે કાંઠે **આસ્ટ્રિયનોને** લડાઈ આપી તેમાં ફ્રેંચ લશ્કરના માઠા હાલ થયા તોપણ નેપોલિયને **વાગ્રામ** આગળ દુશ્મનોને પૂરેપૂરા હરાવ્યા (છઠ્ઠી જુલાઈ) ને પછી **સ્કોનબ્રુન**માં કોલકરાર કરાવ્યા તે ૧૪મી અકટોબરે નક્કી મંજુર થયા. તેણે પોતાની રાણી **જોસેફ્રીન**ને તલાક આપી મહારાજ ફ્રાન્સિસની દીકરી આસ્ટ્રિયાની આર્ચડચેસ **મરાયા લૂઈસા** સાથે લગન કીધાં (૧૧ મી માર્ચ, ૧૮૧૦); અને બીજે વર્ષે કુંવર જન્મ્યો તેને **રોમનો રાજા** કરી થાપ્યો. આખા યુરોપખંડને પોતાની હાકથી ધ્રૂજાવી નેપોલિયન ૮ કરોડ લોકના ભાગ્યની વ્યવસ્થા કરતો થયો–પોપે તેને પતિત ઠેરવ્યો હતો તે ઉપરથી ૧૮૦૯ના જૂલાઈની પાંચમીએ પોપને પકડી લેઈ જઈ પ્રથમ **સાવોના**માં ને પછી **ફોંટેનબ્લો**માં કેદ રાખવામાં આવ્યો હતો; **બર્નાડોટ** નામના પોતાના એક સરદારને સ્વીડનની રાજગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યો; અને હાલંડના લોક ઈંગ્લંડ સાથે છૂપો સંદેશો ચલાવતા ને તે વિષે ત્યાંનો રાજા લૂઈ (પોતાનો ભાઈ) આંખઆડા કાન કરતો, તે ઉપરથી તેને ગાદીએથી ઊઠાડી મૂકી તે **રાજ્યપ્રદેશ** ફ્રાન્સનાં રાજ્ય સાથે જોડી નાખવામાં આવ્યો (ડિસેંબર, ૧૮૧૦).

રૂશિયાના મહારાજાએ ટિલસિટના સલાહકરાર તોડી લંડનની દરબાર સાથે ફરીથી વહેવાર ચલાવવો શરૂ કીધો હતો (૧૮૧૦ની

આખરમાં) ને પછી લડાઈની તૈઆરી કરવા માડી હતી. નેપોલિયને ૧૮૧૨ ના વસંતમાં સરહદ ઉપર પાંચલાખ લશ્કર એકઠું કીધું ને પછી **નીમેન નદી** ઊતરી **વીલના** લીધું (૨૪ જૂન). **૧૬** મી આગસ્ટે રૂશિયન તથા **ફ્રેંચ** લશ્કરો **સ્મોલેન્સ્ક** આગળ મળ્યાં. ઘણીવાર મથ્યા પછી રૂશિયન સરદાર ત્યાંથી ખસી માસ્કો તરફ પાછો ફર્યો. ૭ મી સપટેંબરે **બોરોડીનો** ગામ આગળ લડાઈ થઈ ને ભારે કાપાકાપી ચાલી. **રૂશિયન જેનરલ કુટુસોફે** વિચાર્યું કે બીજી લડાઈ આપી પોતાનાં લશ્કરને કમજોર કરવું તેના કરતાં માસ્કોનું જેમ થાય તેમ થવા દેવું એ વધારે સારૂં છે ને પછી તે ત્યાંથી આઘો ખસી ગયો; ને નેપોલિયને **માસ્કો** લીધું (૧૪ મી સપટેંબર, ૧૮૧૨). માસ્કોમાં થોડાક નીચલોક શિવાયે બીજા બધા લોક પોતાનાં ઘરબાર મૂકીને જતા રહ્યા હતા. ફ્રેંચ લશ્કર શહેરમાં પેઠું તેની અગાઉ ઘણેખરે ઠેકાણે આગ લાગી હતી, ને પવન જબરો હતો તેથી તે બહુ ફેલાઈ હતી; ફ્રેંચ સીપાઈઓ ઘરો લુટવા મંડી પડેલા તેઓએ તે હોલવવાની કાળજી કીધી નહીં; અને ત્રીજે દહાડે ફ્રેંચ લશ્કરને શહેર ખાલી કરવું પડ્યું. **ક્રેમલિન**માં નેપોલિયને પોતાની છાવણી રાખી ને લશ્કરને માસ્કોનાં આગથી બચેલાં ઘરોમાં રાખ્યું (૨૧ મીએ); પણ ખોરાક સરંજામ વગેરેની તંગી પડી જવાથી લશ્કરને ઘોડાનું માંસ ખાવાની જરૂર પડી; એ ભુંડી દશા જોઈ નેપોલિયને રૂશિયન જેનરલને સલાહને માટે માગણી કીધી. **કુટુસોફે** જવાબ વાળ્યો કે જ્યાંલગી દુશ્મને રૂશિયાનો મુલખ છોડ્યો નથી ત્યાંલગી તેની સાથે કોલકરાર થઈશકતા નથી; અને નેપોલિયને નિરાશ થઈ કદા શિયાળામાં લશ્કરને પાછા ફરવાનો હુકમ આપ્યો—૧૯ મી અકટોબરે ફ્રેંચ લશ્કરે માસ્કો છોડ્યું; રૂશિયનો પછવાડે લાગ્યા ને લડાઈ થઈ તેમાં ફ્રેંચોએ દુશ્મનને હઠાડ્યા; પણ નવેંબરની છઠ્ઠીથી બરફ પડવા માડ્યું ને દુર્દશા થઈ; માસ્કોથી ૧ લાખ ૨૦ હજાર લશ્કર નીકળેલું તેમાંથી માત્ર ૧૨ હજાર **બેરેસીના** નદીને તીરે જીવતું આવી પહોંચ્યું ને ૪૦ હજાર ઘોડા હતા તે ૩ હજારે આવી રહ્યા. એ લશ્કર ને બીજું ૫૦ હજાર લશ્કર જે કુમક કરવાને આવી મળ્યું તે સાથે નેપોલિયને નદી ઉતરવા માડી, પણ દુશ્મનના સામા મારથી તેનું અડધું લશ્કર નાશ પામ્યું. પછી પોતાનું ઊગરેલું લશ્કર જેનરલ મ્યુરાટને સોંપી નેપોલિયન **સ્લેજ** કહેવાતી એક તરેહની વગર પૈડાંની ગાડીએ મજલ કાપી ૧૮ મી ડિસેંબરે મધરાતે પારિસ આવી પહોંચ્યો. (પાંચ લાખ ફ્રેંચ લશ્કર રૂશિયા ઉપર ચઢેલું તેમાંથી ૧ લાખ ૨૫ હજાર લડાઈમાં પડ્યું; થાક ભૂખ શરદીથી ૧ લાખ ૩૨ હજાર મરણ પામ્યું અને ૧ લાખ ૯૩ હજાર કેદી થયું હતું—ને એમાં ૪૮ સરદારો ને ૩ હજાર બીજા આફીસરો હતા).

૧૮૧૩ ના વસંતમાં નેપોલિયને ૩ લાખ ૫૦ હજારનું નવું લશ્કર ઊભું કીધું. પ્રુશિયાના રાજાએ રૂશિયાના અલેક્ઝાંડર સાથે સંપ બાંધ્યો; સ્વીડનવાળો પણ મળ્યો; ને ત્રંણે રાજનાં લશ્કર **એલ્બ** નદી લગી આવી પહોંચ્યાં. નેપોલિયને લટ્ઝન આગળ જીત મેળવી (મેની ૨ જીએ); પણ પછી આસ્ટ્રિયાના વચમાં પડવાથી તહ થયો ને સલાહના કરાર કરવાને રાજાઓના વકીલ પ્રેગમાં મળ્યા (જૂલાઈ ૪ થી). નેપોલિયને પોતાની સત્તામાં ઘટાડો કરે તેવા કરારને સાંભળ્યા

નહીં ને તહની મુદત ૧૦ મી આગસ્ટે પૂરી થઈ કે આસ્ટ્રિયા સંપીલાં રાજ્યોના સંપમાં મળ્યું. ડ્રેસડેનની પડોસમાં ને બોહીમીઆમાં લડાઈઓ થઈ; સંપીલાં લશ્કરોનું જોર વધવા માડ્યું; લીપઝીક આગળ બે લડાઈઓ થઈ ને બીજીમાં ફ્રેંચ હાર્યા ને રહૈન તરફ પાછા ફર્યા (૧૮ મી સપટેંબર). બવેરીઆનાં લશ્કરે પણ સંપીલાં રાજ્યોની તરફથી હાનો આગળ ફ્રેંચ લશ્કરને હરાવ્યું ને નેપોલિયન ૭૦ હજાર લશ્કર સાથે પાછો ફ્રાન્સ આવ્યો (૭ મી નવેંબર). એંશી હજાર લશ્કર પ્રુશિયાના કિલ્લાઓની રખેવાળીને માટે રાખ્યું હતું તે સંપીલાં રાજ્યોને શરણ થયું અને હાલંડે ફ્રેંચધુંસરી કાઢી નાખી ઓરેંજના ભૂપને પાછો બોલાવ્યો.

એ ગભરાટવાળી સ્થિતિમાં પણ નેપોલિયને ઝડપથી ૩ લાખ લશ્કર નવું ઊભું કીધું. આસ્ટ્રિયન સરદાર તથા રૂશિયન સરદારો દહોડ લાખ લશ્કર સાથે સ્વિટઝરલંડની સરહદ ઉપર ચઢ્યા આવ્યા; પ્રુશિયન સરદાર બ્લુચર ૧ લાખ ૩૦ હજાર સાથે ફ્રાંકફોર્ટથી નીકળેલો આવી પહોંચ્યો હતો; ફ્રેંચ સરદાર બરનાડોટ ૧ લાખ લશ્કર સાથે નેધરલંડ તરફ ધસ્યો હતો અને વેલિંગટન પોતાનાં અંગ્રેજી લશ્કર સાથે બયોન આગળ હતો. સંપીલાં લશ્કરોએ રહૈન નદી ઓળંગી. ૧૮૧૪ ના જાનેવારીમાં રાજ્યોના વકીલોએ ચાટિલ્લનમાં મળી ઠેરવ્યું કે ૧૭૯૨ માં ફ્રાન્સની જે સરહદ હતી તે કાયમ રાખવી; પણ નેપોલિયને તે કબૂલ રાખ્યું નહીં. જાનેવારીની આખરમાં તેણે લડાઈ આપવી શરૂ કીધી ને બે મહિના સુધી પોતાનાં થોડાં લશ્કર વડે પણ અસાધારણ યુદ્ધચાતુરીથી ને વિદ્યુતસમ દોડાદોડીથી શત્રુઓને હંફાવ્યા; પણ જ્યારે તેણે ફ્રાન્સ ઉપર ચઢી આવનારાં લશ્કરની પછવાડેની તુકડીઓ ઉપર હુમલો કીધો ત્યારે દુશ્મનો પારિસ ઉપર ધસ્યા આવ્યા; ૩૦ મી મારચે મોટી લડાઈ થઈ ને બીજે દહાડે પારિસ શરણ થયું. બીજી અપ્રેલે ફ્રાન્સની રાજસભાએ ઠરાવ પ્રસિદ્ધ કીધો કે "નેપોલિયન બોનાપાર્ટે રાજ્ય ઉપરથી પોતાનો ને પોતાના વારસોનો હક ઊઠાડી લીધો છે અને લોક તથા લશ્કર તેની સત્તા માનવાના સોગનથી છૂટા થયા છે." ૬ ઠીએ રાજા લૂઇ ૧૮ મો* એની આણ ફરી. પોતાના સરદાર પારિસ ઉપર હુમલો કરવાના વિચારમાં સાથી થયા નહીં તેથી નેપોલિયને ૧૧ મીએ પોતાનાં રાજપદનું રાજીનામું આપ્યું ને ઠરાવ થયા પ્રમાણે તે પોતાનો મહારાજાનો ખિતાબ રાખી દરસાલ ૨૫ લાખ રૂપીઆનું પેનશન ભોગવવાને એલ્બા ટાપુમાં જઈ રહ્યો.

લૂઈ ૧૮ મો ૧૮૧૪ ના મેની ૩ જીએ પારિસમાં આવ્યો. ૩૦ મી તારીખે તેણે સંપીલાં રાજ્યો સાથે સલાહકરાર કીધા જેથી ફ્રાન્સનાં રાજ્યની સરહદ ૧૭૯૨ માં જેટલી હતી તેટલીજ કાયમ રહી; ઈંગ્લંડે સેંટ લ્યુશિયા તથા ટોબેગો એ વેસ્ટઈંડીઝના ટાપુઓ અને મોરીશિયસ એ શિવાયે બીજી બધી સંસ્થાનિક જીત પાછી આપી દીધી. રાજસભાએ જે નિયમ બાંધી આપ્યા હતા તે પાયા ઉપર લૂઈએ વ્યવસ્થાનિયમ નવા રચી ધારા બાંધનારી સભાને આપ્યા ને એણે તે મંજુર કીધા. એમ છતાં, બહાર જઈ રહેલા તે પાછા ફ્રાન્સમાં આવેલા એવા કેટલાક લોકના

* લૂઇ ૧૬ માનો દીકરો લૂઇ ૧૭ મો ૧૭૯૫ માં કેદખાનાંમાં મરણ પામ્યો હતો; લૂઇ ૧૮ મો ને લૂઇ ૧૬ માનો ભાઈ.

તોર વધી જવાથી અને હજી લશ્કરનો મોટો ભાગ નેપોલિયનના લાભમાં હતો તેથી, ફ્રાન્સમાં આવી વાત ફેલાઈ કે દરબારનો વિચાર જૂની તથા જુલમી રાજનીતિ પાછી દાખલ કરવાનો છે. કેટલાક લોકે છૂપી મસલહત કરી નેપોલિયનને તેડાવ્યો ને એ પોતાના જૂના ૧ હજાર અંગરક્ષક સીપાઈઓ સાથે એલ્બેથી નીકળી ફ્રાન્સમાં કેન્નીસ ગામ છે ત્યાં ઊતર્યો (૧૮૧૫ના માર્ચની ૧ લીએ). ગ્રેનોબલ આગળ કરનલ લાબેડોએરી વાળી ૭ મી રીજમીટ તેને મળી ગઈ; પછી માર્શલ ને જેને નેપોલિયનને ધસ્યો આવતો અટકાવવાને મોકલેલો તે પણ તેને મળી ગયો; અને નેપોલિયન ફ્રોંટેનબ્લો પહોંચ્યો એટલે તો ફ્રાન્સનું ઘણુંખરૂં લશ્કર તેની તાબેદારીમાં આવી મળ્યું. માર્ચની ૨૦ મીએ તે ટયુઈલિરીઝના મહોલમાં દાખલ થયો; લૂઈ ૧૮મો મળસકામાં ત્યાંથી નીકળી ગયો હતો, ને પછી ઓસ્ટેંડ થઈ ઘેંટ જઈ રહ્યો હતો. થોડાએક શિવાયે બીજા બધા દીવાની ને લશ્કરી અમલદારો નેપોલિયનને માન આપતા થયા ને એ બીજી વાર રાજગાદીએ બેઠો.

નેપોલિયને સંપીલાં રાજ્યો સાથે સલાહના કરાર કરવા સંબંધી ભાંજગડ ચલાવી પણ તેઓએ તે પત કરી નહીં; રૂશિયા, પ્રુશિયા, આસ્ટ્રિયા ને ઈંગ્લંડ એઓએ વીએનામાં, સંપ રાખી સામા થવાના કોલકરાર કીધા. બ્લૂચર ને વેલિંગટન એ બે સરદારોએ નેધરલંડમાં પોતાનાં લશ્કર આણવા માડ્યાં ને નેપોલિયન તે બેને એકઠાં થતાં અટકાવવાને સવા લાખ વીણી કહાડેલા સીપાઈઓ સાથે ધસ્યો (૧૫ જૂન). બીજે દહાડે પ્રુશિયન બ્લૂચરે લિગની આગળ ૯૦ હજાર ફ્રેંચ લશ્કરને ટક્કર આપી ટકાવ રાખ્યો પણ પછી તે ડૈલનદી ઉપર વાવ્રે તરફ પાછો હઠ્યો અને એજ દિવસે માર્શલ ને એણે કવાર્ટર બ્રાસ આગળ છાવણી કરી રહેલાં વેલિંગટનનાં લશ્કર ઉપર હલ્લો કીધો. જૂનની ૧૮ મીએ (૧૮૧૫) વેલિંગટને પોતાનું લશ્કર વાટરલૂ આગળ આણી રાખ્યું ને ત્યાં તેને બ્લૂચરનું લશ્કર મળવાનું હતું. ફ્રેંચોએ પ્રથમ દુશ્મનનાં લશ્કરનાં જમણાં વ્યૂહ ઉપર હલ્લો કીધો પણ ત્યાં માર ખાધો ને પછી ડાબા વ્યૂહ ઉપર હલ્લો કીધો ત્યાંપણ તેમ થયું. નેપોલિયને ત્રીજો ધસારો મધ્ય ઉપર કરાવી એક અગત્યનો મુકામ હાથ કીધો ને ઘોડેસ્વાર તથા પાયદળ પલટન ઉપરાઉપરી સામટી શત્રુ ઉપર ગબડાવી. પણ વેલિંગટને પોલા ચોરસ વ્યૂહ રચીને જબ્બર ટકાવ રાખ્યો એટલે ફ્રેંચ નરમ પડ્યા. એ સમા ઉપર બ્લૂચર વાળું લશ્કર આવી પહોંચ્યું ને તેણે ફ્રેંચ લશ્કરની જમણી પાંખને પીખવા માડી. નેપોલિયને પોતાનું રક્ષકસૈન્ય બહાર કહાડ્યું પણ પોતે સરદારી કરી નહીં. બ્રિટિશ લશ્કર જે ફ્રેંચના હઠવાથી થોડુંક આગળ વધ્યું હતું ને તોપ બંધુકનો મારો ચલાવ્યાં કરતું હતું તેની સામા નેપોલિયનનું સેન ટકાવ રાખી શક્યું નહીં અને એ પ્રસંગે વેલિંગટને તોપનો સામટો મારો ચલાવવાનો હુકમ કીધો ને તેનાં લશ્કરે ડુંગરી પરથી નીચે ઊતરી દુશ્મનને વીખેરી નાખ્યા:—મરેંગોની લડાઈનો જીતનારો નાઠો ને મુસીબત વેઠતાં પારિસ આવી પહોંચી મોકકાણના સમાચાર રાજસભાને પહેલવહેલા તેણે પોતેજ કહ્યા. પછી પરરાજ્યોનાં લશ્કર પારિસમાં આવ્યાં; નેપોલિયને બીજીવાર રાજ્યાસન છોડ્યું. તે અમેરિકા જવાની તજવીજમાં અંગ્રેજી વહાણના કપતાનને શરણ થયો; ને સંપીલાં રાજ્યના ઠરાવથી તેને સેંટ હેલીનામાં કેદી થઈ રહેવું

પડ્યું; તે ત્યાંજ ૧૮૨૧ ના મેની પાંચમીએ મરણ પામ્યો હતો.

લૂઈ ૧૮ માએ ૮મી જુલાઈએ પારિસમા આવી નવંબરની ૨૦ મીએ સંપીલાં રાજ્યો સાથે કોલકરાર કીધા—રાજ્યની સરહદમાં નેધરલંડ, જર્મની, સવોય એ તરફ જૂજ ફેરફાર થયો; ત્રણ વર્ષ લગી સંપીલાં રાજ્યનું દહોડ લાખ લશ્કર ફ્રાન્સની સરહદ ઉપર રહે ને ફ્રાન્સ ૨૯ કરોડ ને ૧૭ લાખ રૂપીયા લડાઈનો ખરચ આપે એવું ઠર્યું.

૧૮૨૪ માં લૂઈ ૧૮ મો મરણ પામ્યો ને તેનો ભાઈ ચાર્લસ ૧૦ મો એ નામે ગાદીએ બેઠો. એણે ૧૮૨૯ માં પોલીગનાકને પ્રધાન કીધો એણે ને રાજાને સમજાવી છ ઠરાવ પ્રસિદ્ધ કરાવ્યા કે જેથી છાપખાનાંની સ્વતંત્રતા ગઇ ને લોકના મુખત્યારોની સભાની વ્યવસ્થામાં ફેરફાર થઈ ગયો; ને એથી જે ચારટર-પટા પ્રમાણે વર્તવાને રાજાએ સોગન લીધેલા તે રદ થવાનો સંભવ જણાયો. પારિસના લોકે બલવો ઊઠાવ્યો; ત્રણ દહાડા મોલ્લાઓમાં કાપાકાપી ચાલી, તેમાં કેટલીક રીજમીટો લોકની તરફ થઈ ગઈ ને રાજાનાં લશ્કરને શહેરમાંથી નીકળીજવું પડ્યું; પછી તરતને માટે બંદોબસ્ત થયો;—પારિસનું રક્ષકસૈન્ય વૃદ્ધ લાફાયેટીની સરદારી તળે સોંપાયું અને ઓરલીઅન્સના ડ્યૂકને રાજ્યનો લેફટનેંટ જેનરલ એવો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો. ૨ જી આગસ્ટે ચાર્લસને રાજીનામું આપવું પડ્યું ને પછી તે ઈંગ્લંડ જતો રહ્યો. ૯ મી તારીખે ડ્યૂકને લૂઈ ફીલિપ એ નામે ફ્રેંચ લોકનો રાજા કરી થાપ્યો ને રાજગાદી તેનાં વારસોને ઉત્તરોત્તર મળ્યાં કરે તેવું ઠેરવવામાં આવ્યું. ૧૮૩૦ ના મે મહિનામાં પોલીગનાક પ્રધાને આલજીઅર્સ ઉપર ચઢાઈ કરી તેવે ફ્રાન્સ તાબાનું સંસ્થાન ગણાનું કીધું, પણ ૧૮૪૭ માં જ્યારે બહાદુર અબ્દુલ કાદર તાબે થયો ત્યારેજ મૂરલોક સાથે લડાઈ છેલ્લી બંધ થઈ હતી. (ઓટાહેટી ટાપુ ફ્રાન્સના વાવટાના આશ્રયમાં આવ્યો હતો; મારકવેસાસમાં ને ન્યૂકાલીડોનીઆમાં ફ્રેંચો જઈ વસ્યા હતા અને આફ્રિકાના પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર કેટલીક નવી કોઠીઓ ઘાલવામાં આવી હતી).

લૂઈ ફીલિપના રાજ્યમાં ઘણાંક વર્ષ સ્વસ્થતા ને આબાદાની રહી પણ પછી લોક રાજ્યથી કંટાળી પાછા પ્રજાસત્તાને ઈચ્છતા દેખાયા ને રાજાએ પણ લોકના મુખત્યારોના ભરોસાદાર પ્રધાનોને પણ ન લેખવતાં પૂરી સત્તાથી વર્ત્તવા માડ્યું. થીઅર્સ ને ગીઝો એ બે કારભારીઓ એકઠીલીથી મળીને કારભાર કરતા તેથી રાજાને ભય લાગ્યું ને એણે એકના વિચારને મળતાં થઈ બીજાને હલકો પાડવા માડ્યો—ગીઝોનામાં રાજાના લોભની સામા થવાનું ધીટપણું નહોતું. રાજાએ આખા દેશમાં ઠામઠામ સરકારી કામદારોની સંખ્યામાં વધારો કીધો ને તેમાં ઘણાક તો લોકના મુખત્યારજ હતા કે તેઓ તેના પક્ષમાં રહે; તેણે લશ્કર વધાર્યું; પારિસની આસપાસ કિલ્લાકોટ બાંધ્યા જેથી ભારે ખરચ થયો; કર વધ્યા ને રાજ્યનું કરજ વધ્યું. અંતે જણાયું કે કેટલુંક નાણું મોજમઝામાં ઊડ્યું; મોટા અમલદારોના ઉપર લાંચ રૂસવતનાં તહોમત મૂકવામાં આવ્યાં; અને દરબારી લોકે કરેલાં કેટલાંક ઘાતકી કામો ખુલ્લાં પડયાં; પ્રધાનો લોકને અળખામણાં થતા ગયા ને રાજાએ રૂશિયા વગેરે રાજ્યો સાથે સ્નેહ બાંધવા માડ્યો; તેણે પોતાના દીકરાને સ્પેનની એક કુંવરી સાથે પરણાવી

આખા યુરોપમાં નામોશી મેળવી. કમ્યુનિસ્ટ ને સોશિયલિસ્ટ એ મતવાદીઓ લોકને સમજાવતા કે દેશના લોક સૌ સમાન છે માટે દરેક જણ સરખી મિલકતનો ભોગવટો કરે—લોકને પોતાનાં કામ પ્રમાણે વધતો ઓછો બદલો ન મળવો પણ રાજ્ય સૌને ખવડાવે પીવડાવે ને સરખા ગણે. ૧૮૪૭ માં ફ્રાન્સના વેપારીઓ ને કારખાનાંવાળા કારીગરો મોટી ભીડમાં આવી પડયા; બટાટાનો પાક કમ ઊતરેથી કેટલાક લોક ભૂખે પીડાતા થયા. એ સ્થિતિમાં કેટલાક જણે, જેવો ઈંગ્લંડમાં ૧૮૩૨ માં પાર્લમેંટમાં સૂધારો થયો તેવો કરાવવાને એટલે રાજસભાના મુખત્યારોને માટે મત આપનારાની સંખ્યામાં વધારો કરાવવાને ઈચ્છયું; રાજા તથા પ્રધાનમંડળ એઓ જિદ્દે ભરાઈ સામાં થયા. રાજ્યમાં ઠામઠામ મંડળીઓએ સૂધારાનાં મત સારીપેઠે ચરચાય તેને માટે જમવાને બહાને મળવા માડયું-ખાનાંઓ કરવા માડયાં ને પારિસમાં એક મોટું ખાનું કરવાનું ઠેરવ્યું (૧૮૪૮). લોક એકઠા ન થાય તેને માટે રાજાએ જાહેરનામું કહાડયું; તેની મંડળીઓ ભરાય તેમાં કંઈ ધારા વિરુદ્ધ નથી એમ જણાવવાને આગેવાન મુખત્યારોએ ૨૨ ગી ફેબરવારીનો દહાડો મુકરર કીધો; એ સંધિ જોઈ પ્રજાસત્તાના મતવાળા ને સૌ દેશીને સમાન હક મળવા જોઈએ એ મતવાળા રાજ્યની સામા ઊઠવાને તૈયાર થઈ રહ્યા. ૨૨મીની સવારે લોક એકઠા થઈને પોકાર કરવા લાગ્યા કે 'ગીઝોને કહાડો'—'સૂધારો કરો'. એ દહાડો તો પસાર થયો પણ પછી જ્યારે પ્રજાસત્તાના મતીઆઓએ જાણ્યું કે લશ્કર આપણી સામાં નહીં થાય ત્યારે તેઓએ મધરાતે મોલ્લાઓમાં પથરા ઝાડ ગાડી ગાડાં વગેરે એકઠાં કરી તેઉપર ચણતર કરવા માડયાં ને સવારે તો ભયંકર અવરોધ ચણાઈ રહેલા દેખાયા. લોકે બંધુકની દુકાનો લૂટી ને બીજાં હથિયારો પણ ભેગાં કર્યાં. નાશનલ ગાર્ડના સીપાઈઓ પણ સામે ન થતાં ટકટક જોયાં કરતા હતા અથવા તેઓને મળવાનું કરતા હતા. એ સ્થિતિમાં રાજાએ ગીઝોને બોલાવ્યો ને એણે રાજીનામું આપ્યું. પણ એક લાગ્રાંજ નામના શખસે એક લશ્કરી સરદાર ઉપર પીસ્તોલ છોડી ને તેના સીપાઈઓએ બંધુકના બહાર કીધા તેથી કેટલાક લોક મરીગયા. તેઓનાં મુડદાં ઉંચકીને મસાલને અજવાળે પારિસના મોલ્લાઓમાં દેખાડવામાં આવ્યાં; લોક ઉસ્કેરાયા ને એક રાત તથા એક દહાડો બખેડો ચાલ્યો. રાજાની તરફથી જણાવવામાં આવ્યું કે ગીઝોએ રાજીનામું આપ્યું છે ને થીઅર્સ (લોકનો માનીતો) પ્રધાન થયો છે ને પાર્લમેંટમાં સૂધારો કરવા સંબંધી તેને સત્તા આપવામાં આવી છે. પણ લોકે લૂઈ ફીલિપને ઊઠાડી મૂકવાનો પોકાર કીધો. તેઓ હથિયારસજેલા થયા હતા તથા તેઓને દોરનાર સારા સરદારો હતા તેથી તેઓએ રાજમહેલ ઉપર હુમલો કીધો ને જે મ્યૂનિસિપલ લશ્કર તેની રખેવાળી કરતું તેને કાપીનાખી મહેલ લૂટ્યો. બલવાખોર ટયૂઈલરીઝ ઉપર ધસ્યા આવેછે એ જોઈ રાજાએ પોતાનું રાજીનામું આપવું કબૂલ કીધું પણ તેઓએ માન્યું નહીં ને લૂઈ ફિલિપ કુટુંબ સાથે પારિસ છોડી નાઠો.

પ્રજાસત્તાના મતવાળા ને સમાન હકના મતવાળા એ બેના આગેવાનોએ એકઠો કરી સર્વ દેશીલોકની સભા મેળવી. એ સભાના ઘણાકજણ સુલેહને ચહાનારા હતા તેથી હુલ્લડીઆ લોક સામા થયા ને પછી રાજ-

સભા તોડી નાખી સઘળી રાજસત્તા **જેનરલ કાવેગનાકને** સોંપવામાં આવી. ત્રણ દહાડા જોશમાં ઝગડો રહ્યો, ને છ સાત હજાર માણસોના જીવ ગયા ત્યારે બલવો સમ્યો. પછી ૧૮ મી ડિસેંબરે ૭૫ લાખ મતથી લૂઈ નેપોલિયન (નેપોલિયન બોનાપાર્ટનો ભતરીજો) પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો પ્રમુખ ઠર્યો (કાવેગનાકને માટે ૧૫ લાખ કરતાં ઓછાં મત આવ્યાં હતાં). લૂઈએ ધીમે ધીમે સઘળી સત્તા પોતાને હાથ કરી લીધી—લોકના પ્રતિનિધિની સભા ટાળી તેને બદલે રાજમંડળી સ્થાપી; અને વર્ત્તમાનપત્રો ઉપર સખત નીઘેદારી રાખવાને માણસ નીમ્યાં. તોપણ હજી કેટલાક વગવાળા લોક તેની સત્તાની સામા હતા. તેથી તેણે ત્રાસ બેસાડવાનો ઠરાવ કીધો— ૧૮૫૧ ની ૧ લી ડિસેંબરે તેવા લોકને પોલીસ પાસે એકદમ પકડાવી પારિસની બહાર કહડાવ્યા; શહેરમાં ગરબડ ઊઠી પણ લશ્કરે થોડીક કાપાકાપી કરીને તે બેસાડી દીધી.—એ કામ ધારાવિરુદ્ધ છતાં લોકને—ફ્રેંચ લોકને પસંદ પડયું ને તેઓએ લૂઈ નેપોલિયનને જીવતાં લગીનો પ્રમુખ ઠેરવ્યો. ૧૮૫૨ ના ડિસેંબરની બીજીએ તે લોકનાં બહુ મતથી **ફ્રેંચનો મહારાજા** કહેવાયો. ૧૮૫૩ માં તે સ્પેનનાં એક ખાનદાન કુટુંબની **યૂજીની** સાથે પરણ્યો.

લૂઈ નેપોલિયને બ્રિટન સાથે દોસ્તીગીલાપ રાખ્યો. જ્યારે રૂશિયાએ તુર્કસ્તાન સાથે લડાઈ ચલાવી ત્યારે તેણે ફ્રેંચ રાજ્યના શિરસ્તા પ્રમાણે પાલેસ્ટેનના રોમન કાથલિક ખ્રિસ્તીઓના રક્ષક દાખલ બ્રિટનની સાથે રહી તુરકનો પક્ષ ખેંચ્યો ને રૂશિયા સાથે લડાઈ કીધી. એ પ્રસંગે ફ્રાન્સના વહાણનો કાફલો બ્રિટનના કાફલા કરતાં નાનો હતો પણ તેનું ખુશકી લશ્કર વધારે મોટું હતું. એ લડાઈઓમાં ફ્રેંચ ઘણી બહાદુરીથી લડયા પણ ફ્રાન્સ ઘણા ખરચમાં આવ્યું.

રોમ ફ્રાન્સના તાબામાં હતું તેથી ઈટલીના લોક પોતાને માટે વધારે સારૂં રાજ કરવાના શ્રમમાં ફાવી શકતા નહીં. **ઓરસીની** એણે ઘણાક જણ સાથે છૂપી મસલહત કરી ફ્રેંચના મહારાજાનો પ્રાણ લેવાનો ઉદ્યોગ કીધો પણ તે પકડાયો ને શિરચ્છેદ પામ્યો. પણ એ ઉપરથી **નેપોલિયન ત્રીજાએ** સારડીનીઆના રાજા સાથે દોસ્તીના કરાર છૂપા કરી રાખેલા તે ત્યાંના રાજા **વિકટર ઈમાન્યુએલની** દીકરી સાથે પોતાના પિત્રાઈ ભાઈને પરણાવી પાકા કીધા. આસ્ટ્રિયાએ સાર્ડિનીઆ ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યારે ફ્રેંચોએ સાર્ડિનીઆની મદદે રહી જય મેળવ્યો હતો ને ઝયુરીચના સલાહકરારથી લોમ્બર્ડી પીડમોંટ સાથે જોડાયું (૧૮૫૯); ને કરેલી મદદના બદલામાં **સવોય** ને **નૈસ** એ ફ્રાન્સને મળ્યાં હતાં.

ભાષા કળા વિદ્યા—સેંટ પૈએર (મૂઓ ૧૮૧૪), **માડમ કોટ્ટિન** (૧૮૦૭), ને **માડમ ડી જેનલિસ** (૧૮૩૦) એ વાર્ત્તા લખનારાં હતાં; પ્રધાન નેકરની દીકરી **માડમ ડી સ્ટેલ** (૧૮૧૭) વાર્ત્તા ને ઈતિહાસ લખવામાં નામાંકિત ગણાઈ છે; હ્યૂગો ને ગીત કવિતા લખવામાં એકકો **બીરાંજર** (૧૮૫૭) ને **લામાર્ટીન** એ ત્રણ કવિ હતા; લામાર્ટીને ઈતિહાસ તથા રાજનીતિવિષયમાં પણ લખ્યું છે; **ચાટેબ્રિયાંડ** (૧૮૪૮), **ડુમાસ, યૂજીન સ્યૂએ** (૧૮૫૭) એઓ વાર્ત્તા લખનારા હતા. **થીઅર્સ, ગીઝો, મીચેલેટ, થીએરી** (૧૮૫૬) **સીસમોંડી** (૧૮૪૨) ને **બરાંટી** એ ઈતિહાસ લખવામાં મુખ્ય મનાયા છે. **વોલની** ને **ડીનન** મુસાફરીની હકીકત લખનારા હતા. ગણિત

શાસ્ત્રમાં લાપ્લાસ (૧૮૨૭), ઉદ્‌ભીજશાસ્ત્રમાં જુસ્સિયુ (૧૮૩૬) ને ખગોળશાસ્ત્રમાં વેરીએર એ હતા.—એ છેલ્લાએ એક નવો ગ્રહ શોધ્યો હતો (૧૮૪૬). તત્વશોધનમાં કૂંટ એણે 'પોઝીટીવિઝ્‌મ' નામનું નવું મત પ્રસિદ્ધ કીધું (૧૮૫૭); કયુવિઅરે (૧૮૩૨) પક્ષી પશ્વાદિ પ્રાણીઓનો ઈતિહાસ લખી આખા યુરોપમાં માન મેળવ્યું છે.

સ્પેન— નેપોલિયને પોતાના ભાઈ જોસેફને સ્પેનનો રાજા કીધો પણ ત્યાંના લોકે માન્યો નહીં; તેઓએ ફર્ડિનાંડ ૭ માને રાજા ઠેરવ્યો (૧૮૦૮). તેઓએ અંગ્રેજની મદદથી ફ્રેંચ સાથે લડાઈ ચલાવ્યાં કીધી ને ૧૮૧૩ માં ફ્રેંચોને પોતાના દેશમાંથી છેલ્લા કહાડયા. ૧૮૨૦ માં લશ્કરે બલવો કરી ફર્ડિનાંડને રાજધારાથી ઉલટો ચાલતો અટકાવ્યો; રાજતરફના લોકે ખ્રિસ્તી સાધુઓની મદદે લોકને ફ્રેંચના હુમલાનું ભય બતાવી દાબમાં રાખવાની તજવીજો કીધી ને દેશાભિમાનીઓ એક નિશ્ચયે સામા થયા પણ પછવાડેથી તેઓને તાબે થઈ રહેવું પડયું. ફર્ડિનાંડ ૧૮૩૩ માં મૂઓ ત્યારે રાજગાદીને માટે મારામારી ચાલી ને તેમાં ઘણાંક કપાઈ મૂઆ. રાજકારભાર દીકરીની મા કરતી તેણે ૧૮૧૨ માં નક્કી થએલા રાજધારા પ્રમાણે ચાલવાનું કબૂલ કરીને લોકનું વહાલ મેળવ્યું. એ માંહોમાંહેની લડાઈનું શેવટ ફર્ડિનાંડનો ભાઈ ડોન કારલો હારવાથી આવ્યું (૧૮૩૯). ૧૮૪૦ માં કારભાર કરતી રાણીને રાજીનામું આપવું પડયું ને વિટોરીયાનો ડયૂક રાજપ્રતિનિધિ થયો; ને એને પણ દેશમાંથી કહાડી મૂકયામાં આવ્યો (૧૮૪૩). એ વર્ષમાં ફર્ડિનાંડની દીકરી ઈસાબેલા રાજ ચલાવવાને યોગ્ય થઈ. ૧૮૪૬ માં તે પોતાના પિત્રાઈ ભાઈ કેડિઝના ડયૂક સાથે પરણી ને તેની બેન લૂઈ ફીલિપના નાના દીકરા સાથે પરણી. રાણી પોતાના માનીતાઓના કહ્યા પ્રમાણે ચાલતી ને છેકજ કુટિલપણે મોજમઝામાં ગુલતાન રહેતી; એઉપરથી લશ્કરે ૧૮૫૪ માં બલવો કરી માનીતાઓની સત્તાને નિકંદન કરી. પછી કેટલાંક વર્ષ કારભારીઓની ફેરબદલી, ખટપટ, કાવતરાં ને રાજધારાનું ઉલ્લંઘન એ જોવામાં આવતાં. મૂર લોકો સાથે લડાઈ થઈ તે ઉપરથી આટલું જણાયું કે સ્પેનના રાજ્યની સ્થિતિ તો હીણી થઈ પણ લોકનું શૌર્ય તો જેવું અસલ હતું તેવુંજ રહ્યું હતું (૧૮૫૯).

સંસ્થાનો અમેરિકામાં પ્રથમ થયાં ત્યારથી તે ૧૮મા શૈકાની આખર લગી સ્પેનનાં રાજ્યની તાબેદારીમાં હતાં:—નવાબથી માડીને તે છેક હલકા કારકુન લગીની જગા સ્પેનના લોકથી પૂરાતી; એઓ લાંચ રૂસવત લેતા; બધો વેપાર ફકત સ્પેન સાથેજ ચાલતો; સંસ્થાનના લોક ધાતુ આપી માલ લેતા; એઓને બીજાં રાજ્યો સાથે સંબંધ રાખવાની સખ્ત મના હતી; જેસૂટ બંધ થયા પછી સ્પેનના મઠમાંથી સાધુઓને મોકલવામાં આવતા ને એઓ લોકને વધારે વહેમી ને અજ્ઞાન કરતા; છાપખાનાં ને વાદવિવાદની છૂટ એ ત્યાં નહોતાંજ. એ પ્રમાણે સ્પેન સરકારનો જુલમ ને લોકની તાબેદારી છતાં જે સ્વતંત્રતાના જોસ્સાથી અમેરિકાના તથા ફ્રાન્સનાં રાજ્ય ઊંધાં વળ્યાં તેની અસર તે પ્રદેશોમાં થવા માડી હતી. **મેક્સિકો** એ સંસ્થાન પ્રદેશનો મીશંડા નામનો શખસ જેણે ડયુમોરીએઝ ફ્રેંચ સરદારના હાથ તળે લશ્કરમાં અમલદારી કરી હતી તેણે થોડાંક માણસો સાથે કારાક્કાસમાં બલવો ઊઠાવ્યો

(૧૮૦૬), પણ તે પાકા વિચારથી ને પાકા પાયા પર ઊઠાવેલો નહીં તેથી તેનું ફાવ્યું નહીં; તો પણ સ્પેનની સત્તામાંથી છૂટા થવાની આતુરતા લોકમાં વધી, ને ૧૮૧૦માં તેઓએ વેનીઝ્યુલામાં સ્વતંત્ર રાજ્ય કરવાને સભા મેળવી. ન્યૂ ગ્રાનેડાની રાજધાની બોગોટા ત્યાં પણ તેમ થયું. સ્પેનનાં લશ્કર સામા થયાં પણ સેમન, બોલીવર એઓએ લોકની તરફનાં લશ્કરોની સરદારી કરી ફતેહ મેળવી કામ પાર પાડ્યું. બ્વેનોસ એરીસ ૧૮૧૬ માં, ને ચીલી ૧૮૧૮માં, સ્પેનથી છૂટાં પડયાં. મેકિસકો, પીરૂ, ને ગાટીમાલા એ ૧૮૨૧માં સ્વતંત્ર થયાં. ૧૮૨૪ના ડિસેંબરમાં દેશાભિમાનીઓનાં એકત્ર લશ્કરના સરદાર સ્યૂક્રે ને મિલ્લર એઓએ આયાકયુચોની લડાઈમાં સ્પેનનાં લશ્કરને છેલ્લું હરાવ્યું ને દક્ષિણ અમેરિકાનાં સંસ્થાનોને સ્વતંત્ર કીધાં.

પોર્ટુગલના લોકે અંગ્રેજની મદદથી ફ્રેંચોને કહાડયા ને ૧૮૧૦માં મરાયા ઈસાબેલા મરણ પામી તેથી તેનો રાજપ્રતિનિધિ જોન જે બ્રઝીલ જઈ રહ્યો હતો તેનાં નામની આણ ફરી. તેણે ૧૮૨૧માં પોર્ટુગલ આવી છ વર્ષ રાજ કીધું ને પછી બ્રઝીલનો મહારાજા ડોન-પેડ્રો પોર્ટુગલનો રાજા ઠર્યો ને એણે પોતાની બાળક દીકરી ડોના મરયાના નામનું રાજ કીધું ને ડોન મિગ્વેલને રાજપ્રતિનિધિ કીધો. એણે ૧૮૨૯માં રાજસભા મેળવી પોતાને પોર્ટુગલનો રાજા કહેવડાવ્યું. ડોન પેડ્રોએ યૂરોપમાં આવી પોતાની દીકરીના હકને માટે બ્રિટન તથા ફ્રાન્સની મદદે પોતાના ભાઈ ડોન મિગ્વેલ સાથે લડાઈઓ ચલાવી ને ૧૮૩૪માં લિસબનમાં સલાહના કરાર થયા—નાનો ભાઈ પોતાનો હક ઊઠાવી લેઈ વગર હરકતે રાજ્ય બહાર જઈ રહ્યો; ને ડોના મરયાએ રાજસત્તા પોતાને હાથ લીધી તે મરતાં સુધી (૧૮૫૩ લગી) ભોગવી; પછી તેનો દીકરો પેડ્રો પાંચમો રાજા થયો હતો.

સંસ્થાન—જ્યારે ફ્રેંચોએ પોર્ટુગલ ઉપર હુમલો કીધો ત્યારે ત્યાંનો રાજા બ્રગાંઝા કુળનો જોન પોતાનાં બ્રઝીલ સંસ્થાનમાં જઈ રાયોજાનેરો રાજધાનીમાં જઈ રહ્યો. જ્યારે તે પોર્ટુગલની ગાદીએ બેસવાને પાછો આવ્યો (૧૮૨૧) ત્યારે યૂરોપમાં જેટલો પ્રદેશ રૂશિયાનો છે તેટલા વિસ્તારવાળું બ્રઝીલનું રાજ જોનના દીકરા ડોન પેડ્રોથી સંભાળી શકાયું નહીં. પોર્ટુગલની રાજસભાએ બ્રઝીલનો વેપાર પોર્ટુગલને માટે રાખવો એવું ઠેરવ્યું. તેઉપરથી સંસ્થાનીઓએ પરતંત્રપણામાંથી છૂટાં થવાનો નિશ્ચય કીધો ને ડોન પેડ્રોને બ્રઝીલનો મહારાજા ઠેરવ્યો (૧૨ મી અકટોબર, ૧૮૨૨). એણે પોર્ટુગલનાં લશ્કરને યૂરોપ જવાની જરૂર પાડી ને ૧૮૨૪ માં બ્રઝીલમાં વંશપરંપરાની રાજગાદી મંડાઈ; રાજનો ધર્મ રોમન કાથલિક સ્થપાયો પણ લોકને પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની છૂટ રહી. ડોન પેડ્રો ૧૮૩૧ માં પોતાનું રાજ પોતાના બાળક દીકરાનાં નામનું કરી આઘો થયો. બ્વેનોસ એરીસનો ડિકટેટર લશ્કર સાથે ચઢી આવ્યો તેને બ્રઝીલીઅનોએ લડાઈ આપી જીત મેળવી (૧૮૫૧) પોતાનાં રાજ્યનું રક્ષણ કીધું ને ફરીથી દુશ્મન હુમલો ન કરે તેવી રીતનું પોતાનું બળ વધાર્યું.

ઈટલી—૧૮૦૬ ના માર્ચમાં નેપલ્સની ગાદી નેપોલિયને જોસેફને આપી હતી પણ જ્યારે તેને સ્પેન મોકલ્યો ત્યારે મ્યૂરાટને રાજા કીધો (૧૮૦૮). એણે પોપના મુલખ ઉપર ચઢાઈ કીધી ને ઉત્તર ઈટલીનાં રાજ્યોને પણ ભડકાવ્યાં. વાટરલૂમાં નેપોલિ-

યનની હાર થઈ એટલે તેની પણ રાજસત્તા ગઈ; પ્રથમનો રાજા ફર્ડિનાંડ ૪ થો પાછો નેપલ્સનો રાજા થયો (૧૮૧૫). **ઉત્તર ઈટલી**ની વ્યવસ્થા વીએનામાં મળેલી સભાના ઠરાવથી આ પ્રમાણે થઈ—**સાર્ડિનિયાનું** રાજ, **સવોય** શિવાયે પણ **જીનોઆ**ની ડચી સાથે, વિકટર ઈમાન્યુએલ પાસે રહ્યું; વેનીસના પ્રાંત અને માંચ્યુઆ તથા મીલાન એ સંધાનું એક રાજ **લોમ્બર્ડી** તથા **વેનીસ**નું એ નામે આસ્ટ્રિયાના તાબામાં ગયું; **મોદીના**નું રાજ **આસ્ટ્રોએસ્ટી**ના કુળને સ્વાધીન થયું; **પારમા**ની ડચી પદભ્રષ્ટ થએલી રાણી મરાયા લુઈસાને આપવામાં આવી; આસ્ટ્રિયાનો આર્ચ ડચૂક ફર્ડિનાંડ **ટસ્કની**નો ગ્રાંડ ડચૂક ઠર્યો; અને **લક્કા**, એટ્રુરીઆની રાણીને આપવામાં આવ્યું. પારિસમાં બીજીવાર સલાહના કરાર થયા તેની રૂએ **સવોય** પાછળથી સાર્ડિનિયાનાં રાજ્યમાં જોડાયું હતું.

ઈટલીના લોક પોતાના દેશમાં **આસ્ટ્રિયાની સત્તા** જોઈ બળ્યાં કરતા ને **૧૮૪૭** માં તેઓએ મીલાન તથા બીજે કેટલેક ઠેકાણે બલવા કીધા—એવું જણાવીને કે આસ્ટ્રિયન સરકાર દેશીઓ તરફ કરડા ને દગલબાજીના ઉપાયો કામે લગાડેછે. તંબાકુનાં વેચાણની વસૂલજમા આસ્ટ્રિયન સરકારને બહુ થતી તેથી ઈટલીઅનોએ તંબાકુનો ઉપયોગ કરવો છોડી દીધો. ઈટલીનાં બીજાં રાજ્યોમાંપણ બલવા થયા ને સામસામી કાપાકાપી ચાલી. **પોપ પાયસ ૯ મો** અને સાર્ડિનિયાનો રાજા **ચાર્લ્સ આલબર્ટ** એ બેજણે ઈટલીના લોકને આસ્ટ્રિયાના જુલમમાંથી બચાવવાની આગેવાની લીધી; ટસ્કનીના ગ્રાંડડચૂકે નાખુશીથી પણ લોકના પોકારને અધીન થઈ જવાબદાર પ્રધાનમંડળ ને રાજ્યરક્ષક સૈન્ય એ પોતાનાં રાજ્યમાં દાખલ કીધાં ખરાં, પણ તેવી રીતે રાજ ચલાવવું તેને ગમ્યું નહીં તેથી તે પોતાનું રાજ છોડી નાસી ગયો. **ચાર્લ્સ આલબર્ટે** પોતાની પ્રજાને રાજકાજમાં હક મળે તેવા ધારા આપ્યા (ફેબરવારી, ૧૮૪૮); આસ્ટ્રિયનો મીલાનના બંડખોરોને શિક્ષા કરવાને લડાઈની તૈઆરી કરતા હતા તેવામાં ફ્રાન્સનાં રાજ્યમાં મોટા ફેરફાર થયો. મીલાનમાં ઊદમાતીઆ લોકે આસ્ટ્રિયન લશ્કરનાં માણસો ઉપર હલ્લો કરી તેઓને નસાડયાં ને મોહોલ ઉપર ત્રિરંગી વાવટો ચઢાવ્યો. એ જોઈને બીજે ઠેકાણે પણ બલવા ઊઠયા. આસ્ટ્રિયાની સરકાર જર્મની તથા હંગરીના લોકના ઝગડામાં રોકાઈ હતી તેથી ઈટલીમાં થએલા બખેડા તાબડતોબ બેસાડી શકી નહીં; અને સાર્ડિનિયાના ચાર્લ્સ આલબર્ટે પોતાનાં રાજ્યનું લશ્કર ઈટાલીઅનોની મદદમાં આણી એકત્ર સૈન્યની સરદારી કરી કેટલેક ઠેકાણે ફતેહ મેળવી; પણ પછવાડેથી ઈટાલીઅનો પોતાના સરદારને વિષે બેદરકાર થયા; આસ્ટ્રિયન લશ્કરના સરદારે ઉપરાઉપરી ફતેહ મેળવવા માડી ને આલબર્ટે ઈટલીને આસ્ટ્રિયાની સત્તામાંથી છોડવવાનો વિચાર પડતો મહેલ્યો. આસ્ટ્રિયન સત્તા ઈટલીમાં પાછી બેઠી ને ઈંગ્લંડ તથા ફ્રાન્સ વચમાં ન પડ્યાં હોત તો લોકની ઘણી ભુંડી દશા થઈ હોત.

જેવામાં મીલાનના લોક આસ્ટ્રિયા સાથે લડાઈ કરતા તેવામાં **પોપે** પોતાનાં રાજ્યના લોકને નવા ધારા આપ્યા ને લોકે ઈચ્છયું કે તેણે ઈટલીને પરાધીનપણાંમાંથી છોડવવાનાં કામમાં આગેવાન થવું. આસ્ટ્રિયાનું રાજ્ય રોમના ધર્મનું સદા રક્ષણ કરનારૂં તેથી પોપે આનાકાની કર્યા કીધી. રોમના મોલ્લાઓમાં

લોહી પડયું ને પોપ ચાકરનો વેશ લેઈ નેપલ્સનાં રાજ્યમાં નાસીગયો. ફ્રેંચ જે લોકપક્ષનું મત ધરાવનારા તેઓ લોકપક્ષને સહાય ન થતાં પોતાના ધર્મના ઉપરી પોપને સહાય થયા. ફ્રેંચ લશ્કરને રોમના લોક સામા થયા પણ ફ્રેંચોએ ઘેરો ઘાલી તે શહેર લીધું ને પોપની સત્તા પાછી બેસાડી આપી (જુલાઈ, ૧૮૪૯). સીસિલીના લોકે નેપલ્સનાં દરબારથી છૂટાં પડવાને બંડો ઊઠાવી રાજાને ઊઠાડી જીનોઆના ડયૂકને (સાર્ડિનિયાના રાજાના બીજા દીકરાને) બેસાડવાની તજવીજ કરી હતી પણ તેઓ ફાવ્યા નહોતા.

સાર્ડિનિયાનો રાજા ઈટલીના લોકની તરફના આગેવાન દાખલ રશિયાની સામા બ્રિટન તથા ફ્રાન્સના સંપમાં દાખલ થયો ને ત્યાંની તુકડીએ ક્રીમીઆની લડાઈમાં શાબાસી મેળવી. પારિસમાં સલાહના કરાર કરવાની ભાંજગડમાં પણ સાર્ડિનિયાના રાજાએ થોડોક ભાગ લીધો ને તે ઈટાલીઅનોને આસ્ટ્રિયાથી છૂટાં પાડવામાં આગેવાન છે એમ ખુલ્લું પડયું. સાર્ડિનિયા ને આસ્ટ્રિયા વચ્ચે લડાઈ ચાલી; અને ફ્રાન્સ હંમેશ આસ્ટ્રિયાની સામું તેથી તેણે સાર્ડિનિયાને મદદ કરી. નેસ તથા સવોય ફ્રાન્સે લીધાં ને લોમ્બર્ડી તથા વેનીસ પીડમોંટ સાથે જોડાયાં; વળી સાર્ડિનિયાના રાજાએ પોતાની દીકરી નેપોલિયન ૩ જાના પિત્રાઈ સાથે પરણાવી. એ વાત જાણી આસ્ટ્રિયને ફ્રેંચ લશ્કર આવતાં પહેલાં પીડમોંટ ઉપર ચઢાઈ કીધી; તેટલે ફ્રેંચ લશ્કર આવી પહોંચ્યું ને મોંટે બેલ્લો, પાલેસ્ટ્રો, માજેંટા સોલફેરીનો, એ ઠેકાણે લડાઈઓ થઈ. આસ્ટ્રિયનોને લોમ્બર્ડી છોડી જતું રહેવું પડયું ને વીલા ફ્રાંકામાં સલાહના કરાર થઈ ઝુરિકમાં મંજુર રહ્યા તેની રૂએ લોમ્બર્ડી પ્રદેશ નેપોલિયન ૩ જાને મળ્યો પણ એણે તે સાર્ડિનિયાના રાજા વિકટર ઈમાન્યુએલને આપી દીધો.

મધ્ય ઈટલીમાં પણ ટસ્કનીના ને મોદીનાના લોકે પોતાના સત્તાધારીઓને હાંકી કહાડયા; રોમાગના ને બીજા પોપનાં સંસ્થાનો એ પોપની સત્તા ન માનતાં એકઠાં મળી સાર્ડિનિયાની સત્તા માનતાં થયાં; પોપે મુસારદાર લશ્કર ઊભું કરી એક ફ્રેંચને સરદારી આપી બંડખોર પ્રજા પાસેથી પ્રદેશ પાછો લેવાની તજવીજ કીધી પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહીં ને પાયસ ૯ માની એવી દુર્દશા થઈ કે આપીનૈનની પેલી તરફ એક ઈંચ જેટલી જમીન પણ તેની સત્તામાં ન રહી.

નેપલ્સના રાજાઓ ઉસકેરાયલી પ્રજા ઉપર સખતી કરતા. સીસિલીના લોક સામા થયા; ગારીબાલ્ડી જેણે રોમને ઘેરો ઘાલતી વેળા ને આસ્ટ્રિયાની સાથે લડાઈ ચાલી તે પ્રસંગે પોતાની બહાદુરી બતાવી હતી તેણે સીસિલીના લોકને મદદ કરી નેપલ્સના રાજાએ રાખેલા પરદેશી સીપાઈઓને હાંકી મહેલ્યા ને પછી તે પાછો ઈટલી આવ્યો; અહીં તેણે ઉપરાઉપરી જીત મેળવી ને નેપલ્સનો રાજા નાસીગયો. કાપ્યુઆ આગળ લડાઈ થઈ ને તે તાબે થયું; રાજા ગએટામાં ભરાયો; ત્યાં લોકનાં લશ્કરે ઘેરો ઘાલ્યો; રાજા ફ્રાન્સિસ બીજો શરણ થયો. નેપલ્સનું રાજ પીડમોંટ સાથે જોડાયું ને વિકટર ઈમાન્યૂએલ એણે ઈટલીનો રાજા એ પદ ધારણ કીધું (૧૮૬૧).

સ્વિટ્ઝરલંડનાં રાજ્યમાં કેટલાક ફેરફાર થઈને ૧૮૧૫ માં સ્વસ્થતા થઈ–સંસ્થાનોનું નવું જૂટ બંધાયું ને તે સંબંધી વ્યવસ્થાનિયમ ઝ્યુરિકમાં મુકરર થયા; ૧૯નાં ૨૨ સંસ્થાનો થયાં–જીનીવા, ન્યૂચાટેલ ને વાલેસ એ

ત્રણ ઊમેરાયાં. ઘણા કાળથી એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનાં પહાડી સંસ્થાનોના લોક દક્ષિણ યૂરોપના જાલમ રાજાઓના અંગરક્ષક સૈન્યમાં મુસારદ્દારની નોકરી કરતા પણ ૧૮૫૯ની ઈટલીની લડાઈથી તે ચાલ બંધ પડી અને પરદેશી ધર્માધિકારીઓની સત્તા તે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ઉપર ચાલતી તે પણ ખસેડી નાખવામાં આવી.

જર્મની—નેપોલિયન બોનાપાર્ટે મરેંગોની લડાઈમાં (૧૮૦૦) ને **ઓસ્ટરલિટઝ**ની લડાઈમાં (૧૮૦૫) મહારાજા ફ્રાન્સિસ બીજાને હરાવી જર્મનીનું હજાર વર્ષનું જૂનું રાજ તોડયું ને રહૈનનાં સંસ્થાનોનું જૂટ સ્થાપ્યું. એ મંડળ ૧૮૧૩ માં ફ્રેંચની હાર થયા પછી તૂટયું ને વીએનાની સભાએ ૧૮૧૫ ના જૂનની ૯ મીએ જર્મન રાજસ્થાનોનું નવું જૂટ સ્થાપ્યું ; એમાં આસ્ટ્રિયાનો, પ્રુશિયાનો ને નેધરલંડનો કેટલોક ભાગ ગણવામાં આવ્યો. સૌ મળીને ૩૪ રાજ્યસ્થાન તેમાં એક **મહારાજ્ય આસ્ટ્રિયાનું** ; પાંચ **રાજ્ય—પ્રુશિયાનું, બવેરીઆનું હાનોવરનું વર્ટમ્બર્ગનું ને સાકસનીનું**; એક ઇલેકટોરેટ ; **ડચી તથા મોટી ડચી** મળીને ચૌદ ; આઠ **પ્રિન્સિપાલીટી**; એક **લાંડગ્રાવિયેટ** ; ને ચાર શહેર—**હામ્બર્ગ, લ્યૂબેક, બ્રેમેન ને ફ્રાંકફોર્ટ**. એ સંપનો ઉદ્દેશ પ્રત્યેક રાજ્યનું સ્વાધીનપણું રાખવાનો ને જર્મનીનું સામાન્ય સંરક્ષણ કરવાનો હતો. ૧૮૩૩ માં પ્રુશિયાના આસરા તળે વેપારને અર્થે કેટલાંક રાજ્યોએ માહોમાંહે બંદોબસ્ત કીધો; બીજાં રાજ્યો ૧૮૪૮ સૂધી પોતાનો જૂનો રીવાજ રાખી રહ્યાં. એ વર્ષમાં ફ્રેંચ રાજની ધાંધલમાં બેડનના ડયૂકને લોકનાં સામા થવા ઉપરથી વર્તમાનપત્રને છૂટ તથા કેટલાક હક એ આપવાં પડયાં ; કોલોનમાં બખેડા થયા ; ને રહૈનીશ પ્રાંતોમાં મોટો બલવો થયો;હેસીકાસલના મોલ્લાઓમાં અવરોધ ચણાયા ને બવેરીઆનો રાજા પોતાના દીકરાને ગાદીએ બેસાડી દૂર બેઠો. સાકસની, હાનોવર, ને બીજાં રાજ્યોને પણ લોકની માગણી કબૂલ રાખવી પડી. ફ્રાંકફોર્ટમાં જેવામાં સભા મળતી હતી તેવામાં ૫૦૦ જણે દેશીપાર્લમેંટ સ્થાપવાનાં મત આપ્યાં; અકેકું રાજ્ય પોતાની વસ્તી પ્રમાણે એક અથવા વધારે મુખત્યાર તેમાં મોકલે એવો વિચાર જણાવ્યો. ૧૮૪૮ ના મેની ૧૮ મીએ પાર્લમેંટ મળી ને એ તથા ડાએટ—રાજસભાએ મળીને એક રાજપ્રતિનિધિ ઠેરવ્યો. કેટલાંક જર્મન રાજ્યો પાર્લમેંટ સ્થાપવાની સામા થયાં ને ફ્રાંકફોર્ટમાં બલવો થયો તે મોલ્લાઓમાં ભારે કતલ ચાલ્યા પછી બેઠો. આસ્ટ્રિયાએ કોઈ પણ પ્રકારની પાર્લમેંટ સ્થાપવા વિષે સંમતિ આપી નહીં ને પ્રુશિયાના રાજાએ જર્મનીના એકત્ર રાજના મુખી થવાનો લોભ રાખ્યો. એ કુસંપનું ફળ આ પ્રમાણે થયું—જે રાજ્યોએ પોતાની પ્રજાને હક આપ્યા હતા તે તેઓએ રદ કીધા ; અને જોકે જૂદાં જૂદાં રાજ્યો દોલત તથા આબાદાનીમાં વધ્યાં છે તોપણ ત્યાંનાં અધિપો કુટુંબના વડીલોના જેવી સત્તા ચલાવેછે. વર્તમાનપત્રોમાં વાદવિવાદ કરવાની છૂટ થઈ છે પણ લોકને સ્વાધીનતાનું રાજકીય સુખ નથી.

ભાષા કળા વિદ્યા—માનસશાસ્ત્રમાં જર્મનો શ્રેષ્ઠ ઠર્યા છે—**ફિક્ટી** (૧૮૧૯), શેલિંગ ને **હીગલ** (૧૮૩૧) એઓએ દેશની કીર્ત્તિ વધારી છે. **ડાકટર ગોલ** (૧૮૨૮) એણે **ફ્રેનોલોજી**—મસ્તકસામુદ્રિકનું નવું શાસ્ત્ર શોધ્યું છે. ઘણાજણે નાટક લખ્યાં છે ને પરભાષાના નાટકોનાં ભાષાંતર કીધાં છે. **કોરનર**

(૧૮૧૩), હેન (૧૮૫૪), શૅકેનડોર્ફ (૧૮૧૭) વગેરે કવિ અને રીચટર (૧૮૨૫), હોફ્ફમાન એ વાર્ત્તા લખનારા થયા. શ્લીગલ (૧૮૨૯) વાર્ત્તા, કવિતા, ગ્રંથવિવેચન ને ઈતિહાસ એ બધામાં ફાવ્યો છે. હરડર (૧૮૦૩), વોન મુલ્લર (૧૮૦૯), હીરન, ઇચહોરન અને નીબર (૧૮૩૧) એઓએ ઈતિહાસ લખ્યા છે. લેસિંગ હીન, ઉલ્ફ એ ટીકાકાર થયા. નામીચો મુસાફર હમબોલ્ટ (૧૮૫૯) એણે ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે ને તેનાં ભાષાંતર યૂરોપની ઘણીએક ભાષામાં થયાં છે. ઈશ્વરજ્ઞાન વિષે પણ ઘણાક ગ્રંથકારો થયા છે. ઓલબર્સે ખગોળમાં અને લીબીગ તથા બનસન એઓએ રસાયનશાસ્ત્રમાં શોધ કીધા છે.

આસ્ટ્રિયા.

ફ્રાન્સિસ બીજો ૧૭૯૨ માં આસ્ટ્રિયાની રાજગાદીએ બેઠો ને તેણે જર્મનીના મહારાજાનું પદ ધારણ કીધું. નેપોલિયને તેને ઉપરાઉપરી હાર ખવડાવીને રહૈનનાં રાજ્યોનું નવું જૂઠ સ્થાપી જર્મનીનું રાજ ઉંધું વાળ્યું ત્યારે ફ્રાન્સિસે આસ્ટ્રિયાનો મહારાજા અને હંગરી તથા બોહીમીઆનો રાજા એ પ્રમાણે પોતાને કહેવડાવ્યું (૧૮૦૫). ફ્રાન્સ પ્રુશિયા વચ્ચે જે લડાઈ ચાલતી તેમાં પડવું માડીવાળી ફ્રાન્સિસે પોતાનાં રાજ્યમાં લડાઈઓથી જે ખરાબી થઈ હતી તે સમારવાનો અને વસૂલજમા તથા લશ્કરી જોર વધારવાનો ખંતથી ઉદ્યોગ ચલાવ્યો. તો પણ ૧૮૦૯ માં જ્યારે સ્પેનમાં ફ્રેંચોની હાર થવામાડી ત્યારે તે જર્મનીને પરતંત્રતામાંથી છોડવવાને ઊસકેરાયો. આર્ચડ્યૂક ચાર્લસે પોતે બોનાપાર્ટને આસપરન આગળ હરાવ્યો; પછી વાગ્રામ આગળ આસ્ટ્રિયનો હાર્યા તો પણ તેઓ સારી હાલતમાં બોહીમીઆમાં ગયા; પ્રથમ તહ ને પછી સ્કોનબ્રનમાં સલાહના કરાર થયા; થોડીક મુદત પછી ફ્રાન્સિસે પોતાની કુંવરી મરાયા લૂઈસા ફ્રાન્સના મહારાજા સાથે પરણાવી. વાટરલૂની લડાઈ પછી વીએનામાં મળેલા પુરુષોની સભાના ઠરાવથી ઈટલીમાંનો કેટલોક મુલખ ને પાછો જીતેલો ઈલીરીઆમાંનો મુલખ ને બવેરીઆને આપીદેવો પડેલો તે મુલખ, આસ્ટ્રિયાના મહારાજ્યમાં જોડાયા. ફ્રાન્સિસ ૧૮૩૫ માં મરણ પામ્યો ને ફર્ડિનાંડ ૧ લો આસ્ટ્રિયાનો મહારાજા થયો.

૧૮૪૮ માં ફ્રાન્સના દાખલાથી ઘણાંખરાં રાજ્યના લોક પોતાના રાજાઓની સામા થવાને ઊસકેરાયા હતા તેમ આસ્ટ્રિયાની પ્રજા પણ ઊસકેરાઈ હતી. પ્રધાન પ્રિન્સ મેટેરનીક જે હંમેશ લોકની માગણીની સામો હતો તેણે આ પ્રસંગે પણ તેઓને ગાંઠ્યા નહીં. પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓ લોકની તરફના થઈ બહાર પડ્યા પણ મેટેરનીકે લશ્કર પાસે કતલ કરાવી તેઓને હરાવ્યા. પણ અંતે જે પ્રધાને પોતાની રાજનીતિથી ઘણાં વર્ષ લોકનાં ભાગ્ય ઉપર અંકોશ રાખી યૂરોપમાં નામ મેળવ્યું હતું તેને એકદમ નાસીને બ્રિટન જઈ રહેવું પડ્યું. એપ્રિલની ૨૬ મીએ આસ્ટ્રિયાનાં રાજ્યોમાં લોકના મુખત્યારોની સભા થઈ. રાજધાનીની સંભાળ તથા વ્યવસ્થા વિદ્યાર્થીઓ તથા શહેરના લોક એઓના હાથમાં ગઈ; રાજા નાસીને ટૈરોલના પહાડમાં ભરાયો (૧૭ મી મે); પણ પછી પ્રધાનોએ લોક સાથે સમજુતી કરી રાજાને પાછો ગાદીએ બેસાડ્યો (આગસ્ટ).

બોહીમીઆના લોકે મંડળીઓમાં વિચાર કરી જાહેર કર્યું કે અમને જર્મન સરખા ગણી સરખા હક આપો ને મમત લીધો કે

દરેક સરકારી અમલદારે બે ભાષા જાણવી જોઈએ. તેઓની માગણી કબૂલ કરવામાં આવી ને જર્મનોએ સ્લાવોનિક ભાષા શીખવાનું કબૂલ ન રાખેલું તેથી જર્મનલોકની અમલદારી કેટલીક ઓછી થઈ. બોહીમીઆના સ્લાવોનિક લોકના મુખત્યારોની સભા પ્રેગમાં મળી ને એણે પોતાની હંમેશને માટે સ્થાપના કરવાનું ઈચ્છયું; આસ્ટ્રિયન પ્રધાનો કબૂલ થયા નહીં; પ્રેગને ઘેરો ઘાલવામાં આવ્યો; કાપાકાપી થઈ; શહેરનો કેટલોક ભાગ નાશ પામ્યો; ને અંતે નવી વ્યવસ્થા કરનારા હારીને છૂટા પડી ગયા.

ક્રોએશિયામાં વીએનાથી જે ગવર્નર જતા તે બાન કહેવાતા. ત્યાંના લોકે માગ્યું કે બાનની પદવી ફક્ત જર્મનોનેજ ન મળે પણ અમારામાંનાને પણ મળે અને તે જેલાચિચને આપો. એને આસ્ટ્રિયન સરકારે બાન બનાવ્યો; એણે પોતાની બીજી સ્લાવોનિક જાતોને એકઠી કરી જર્મનોથી જૂદાં પડવાની ગોઠવણ કીધી. જર્મન જાતોમાં પણ રાજવ્યવસ્થા બદલવાનો જોસ્સો હતો ને હંગરીએ પોતાનું જૂદુંજ રાજ કરવા માડ્યું હતું—એ ગભરાટમાં આસ્ટ્રિયન સરકારથી સાવધ રહેવાયું નહીં; કેટલુંક લશ્કર ક્રોટલોકને મળી ગયું; બલવાખોરોએ રાજ તરફનાં લશ્કરને હાંકી મહેલ્યું ને યુદ્ધપ્રધાનને મારી નાખ્યો; રાજા નાસી ગયો; પણ પછી જેલાચિચે રાજસેનાપતિને સાથે લેઈ લશ્કરને કામે લગાડી વીએનાનો બખેડો પતાવ્યો હતો. સ્વસ્થતા થયા પછી રાજા ૨જી ડિસેંબરે પોતાના ભતરીજા ફ્રાન્સિસ ચાર્લ્સને રાજ સોંપી આઘો બેઠો. એ નવા રાજાએ નવી વ્યવસ્થાનો ધારાસંગ્રહ કરી તેને પોતાનાં રાજ્યમાં સર્વત્ર પ્રવર્ત્તાવ્યો (૪થી માર્ચ, ૧૮૪૯).

હંગરી પ્રાંત આસ્ટ્રિયાના મહારાજના તાબામાં હતો પણ ત્યાંના લોક પોતાનું જૂદું રાજ કરવાને ઘણા કાળથી ઈચ્છતા હતા. જેવામાં વીએનામાં બખેડો ચાલતો તેવામાં હંગરીના લોકમાંથી કેટલાએકે આગેવાની કરી હતી; ટ્રાનસિલવેનીઆની રાજસભાના ગૃહસ્થો ને વીએનાના લોક એઓ સામેલ થયા હતા. હંગરીના લોકે ઈટાલીઅનની સામા આસ્ટ્રિયાને મદદ કરવાની ના પાડી ને આસ્ટ્રિયન સરકારને વકીલો મોકલી બલવાખોરની હકીકત જણાવી; આસ્ટ્રિયન સરકારના ખ્યાલમાં હતું કે ક્રોટ લોક હંગરીના દુશ્મન છે માટે આપણી મદદમાં રહેશેજ પણ તેઓતો સામાજ હતા. આસ્ટ્રિયન સરકારે કંઈ દાદ સાંભળી નહીં ને હંગરીના લોકે કોસથને ભાંજગડ પતતાં સૂધીનો ડિકટેટર બનાવ્યો. મહારાજાએ કૌંટ લામ્બર્ગને નવાબ કરી મોકલ્યો; હંગરીની રાજસભાએ તેને માન્યો નહીં ને બૂડાના મોલ્લામાં લોકે તેને મારીનાખ્યો. લડાઈઓ ચાલી—હંગેરીયન પ્રથમ જીત્યા પણ એરલો આગળ હાર્યા (ફેબરવારી, ૧૮૪૯); વળી તેઓએ આસ્ટ્રિયન લશ્કરને બે ત્રણ ઠેકાણે હરાવ્યાં ને યૂરોપમાં સૌએ જાણ્યું કે તેઓ સ્વતંત્ર થશે પણ ઊનાળામાં એવી ખબર ફેલાઈ કે રૂશિયન લશ્કર હંગરી ઉપર ચડ્યાં; હંગરીના લોકે ટકાવ કીધો પણ આખરે ઘણાની આગળ થોડાનું ચાલ્યું નહીં ને ૧૩ મી આગસ્ટે ગોરગે સરદારવાળું હંગરીનું લશ્કર રૂશિયન લશ્કરને તાબે થયું. જેનરલ હેનોએ લોકના ઉપર ઘણુંજ ઘાતકીપણું વાપર્યું; કોસથ, બેમ વગેરે લોકના આગેવાનો તુર્કસ્તાનમાં ને તેઓના સાથી આસપાસના મુલખમાં નાસીગયા. રૂશિયાના ઝારને બહાનું

મળ્યું ને તેણે સુલતાનને જણાવ્યું કે હંગરીના જે લોક તમારાં રાજ્યમાં હોય તેને અમારે હવાલે કરવા, ને નહીં કરો તો આપણે દુશ્મન જેવા થઈશું; પણ તેટલામાં અંગ્રેજી કાફલો કાળા સમુદ્રમાં આવી પહોંચ્યો ને ત્યારે સુલતાન સાથે લડાઈ કરવી માડીવાળી.

ક્રીમીઆની લડાઈમાં આસ્ટ્રિયા રૂશિયાનો ઉપકાર ભૂલી ન જતાં તેના પક્ષમાં તો ન ઊતર્યું પણ તટસ્થ રહ્યું ને બીજું કારણ આ હતું કે ઈટલીમાંનાં પોતાનાં રાજ્યમાં બલવા બખેડા થતા હતા. સીબાસ્ટેપોલની લડાઈ પછી આસ્ટ્રિયાએ વચમાં પડી રૂશિયા અને તુર્કસ્તાન, ઈંગ્લંડ, ફ્રાન્સ એઓ વચ્ચે સલાહ કરાવી (૧૮૫૬). ઈટલીમાં ૧૮૫૯ માં સાર્ડિનિયન તથા ફ્રેંચ એ લશ્કરોએ આસ્ટ્રિયન લશ્કરને લોમ્બર્ડીમાંથી હાંકી મહેલ્યું; માત્ર વેનીસનો પ્રાંત મહારાજાના તાબામાં રહ્યો.

પ્રુશિયા.

ફ્રેડરિક ૩ જાની કારકીર્દીમાં જીના ને ઓઅેરસ્ટાહ્ટની હારથી પ્રુશિયા નેપોલિયનને તાબે થઈ રહ્યું (૧૮૦૬). ટિલસિટના કોલ-કરારથી (૧૮૦૭) પ્રુશિયાનું અડધું રાજ ગયું —નેપોલિયને વેસ્ટફેલીઆ જેરોમ બોનાપાર્ટને આપ્યું; વોરસાની ગ્રાંડ ડચી કરી તેને સાકસનીના રાજાના આશ્રયમાં રાખી; ડાંટઝીકને સ્વતંત્ર નગર કીધું; ને બીજાં બંદરોને ઈંગ્લંડ સાથે વેપાર કરતાં અટકાવ્યાં. ફ્રેંચોએ ઠેકાણે ઠેકાણેથી બળાત્કારે નાણાં કહડાવ્યાં ને લોકના ઉપર ધિક્કાર દેખાડયો. ૧૮૧૩ના આરંભમાં રાજાએ લડાઈની તૈયારી કરી ને સઘળા પ્રુશિયનો સાથે થવાને તૈયાર થયા; તેઓએ મોકરન આગળ ૩૦ હજાર ફ્રેંચોને હરાવ્યા. બોટઝેનની ને લટઝેનની લડાઈ ઉપરથી તહ થયો; પણ પછી પાછી લડાઈઓ ચાલી તેમાં પ્રુશિયનોએ ઉપરાઉપરી ફતેહ મેળવી—કાટઝબેક આગળ બ્લૂચરે માકડોનલ્ડને હરાવી સીલીશીઆમાંથી કહાડયો; વાનડામ સરદાર કેદી થયો ને તેનું લશ્કર કલમ આગળ નાશ પામ્યું; અને સરદાર ને જેને પ્રુશિયાનું તાજ મળવાનું હતું તે ડેનેવિટઝ આગળ હાર્યો ને એલ્બ નદી તરફ નાઠો. એ ફતેહ થઈયો ને વળી બ્લૂચરે જેનરલ બરટ્રાંડની છાવણી ઉપર છાપો માર્યો તેથી સંપીલાં લશ્કર લીપઝીક આગળ સહેલથી મળીશક્યાં. નેપોલિયન સાથે ત્રણ દહાડા લડાઈ ચલાવી તેને હરાવ્યો (૧૬ મી, ૧૮મી ને ૧૯મી અકટોબર, ૧૮૧૩); ને પછી તે સંપીલું લશ્કર ફ્રાન્સમાં દાખલ થયું હતું. ટિલસિટના કરારથી (૧૮૦૭) જેટલો પ્રદેશ ગુમાવ્યો હતો તેટલો પ્રદેશ વીએનાની સભાના કરારથી (૧૮૧૪) પ્રુશિયાને પાછો મળ્યો; પોલંડવાળો કેટલોક મુલખ ગયો તેના બદલામાં અડધું સાકસની અને રહૈનના ડાબા કાંઠા ઉપરના કેટલાક પ્રાંત એ પ્રુશિયાને મળ્યા.

પછી ઘણાં વર્ષ સ્વસ્થતા ચાલી. ૧૮૩૦ માં ફ્રેંચરાજ્યમાં ગરબડ થઈ તેની અસર પ્રુશિયા ઉપર ઝાઝી થઈ નહીં. ૧૮૪૦ માં ફ્રેડરિક વિલિયમ ૪ થો રાજગાદીએ બેઠો. ૧૮૪૭માં રાજાએ આખાં રાજ્યને માટે એક પાર્લમેંટ સ્થાપી તથા કેટલાક હક શહેરના લોકને આપ્યા ને કેટલાક નવા ધારા કીધા. તે રાજસભાની પહેલી બેઠક અપ્રેલની ૧૧ મીએ થઈ. એ સભા વિસર્જન થઈ કે તરતજ ઠેકાણે ઠેકાણે મંડળીઓ મળવા માડી ને ભાષણો થવા માડયાં કે રાજા સૂધારા કરવાનું ડોળ બતાવેછે પણ અંદરથી તેનો વિચાર લોકને છેતરવાનો છે. જર્મનીનાં એક બીજાં-

થી જૂદાં એવાં રાજ્યો જે એકસંપની સત્તામાં છે તે ટાળી સઘળાં રાજસ્થાનના લોક એકસરખી રાજ્યસત્તાને અધીન રહે તેવું કરવાના વિચારમાં કેટલાક લોક પડયા હતા; ને એઓના આગેવાન થઈને રાજાએ લોકનો ભરોસો પાછો મેળવ્યો. રાજા લોકની આગળ ભાષણ કરતો હતો તેવામાં ઘોડેસ્વાર પલટન આવી પહોંચી ને મારામારી થઈ તેમાં કેટલાક લોકના જીવ ગયા. પોતાને વિષે લોકનું સારૂં મત બેસાડવાને રાજાએ વારે વારે પ્રધાન બદલ્યા; રાજરક્ષક સૈન્ય ઊભું કીધું; અને લોક રાજી થાય તેવી રીતનું કેટલુંક રાજધારામાં દાખલ કીધું. એટલું છતાં જ્યારે લોકે તેના ઉપર વિશ્વાસ ન રાખ્યો ને જ્યારે તેણે જોયું કે શેઠ ટળીને સેવક થવાનો વખત આવ્યો ત્યારે તેણે લશ્કરને ઉપયોગમાં આણ્યું. રાજસભા બર્લિનમાં મળતી ને તેને લોક મદદ કરતા તેથી બ્રાંડનબર્ગમાં તે મળે એવો ઠરાવ કીધો, કે જહાં રાજ્યસત્તાનો ભય લોકને વિશેષ રહે. લોકે બર્લિનમાં મળ્યાં કીધું પણ રાજાએ લશ્કર મોકલી તેઓને છૂટા પાડી નાખ્યા. બીજીવાર લોકે મળી કર આપવો બંધ કીધો; અને મોટું લશ્કર તથા બર્લિનનાં લોક એઓ રાજાનાં લશ્કરની સામા થયા પણ હાર્યા. બ્રાંડનબર્ગમાં જે રાજસભા મળતી તે રાજકાજ કરીશકી નહીં ને રાજાએ તેને પણ વિસર્જન કીધી. ૧૮૪૯માં રાજ્યમાં સ્વસ્થતા થઈ ને વ્યવસ્થા તથા ધારા તૈયાર કરવામાં આવ્યા. ૧૮૫૦ના ફેબરવારીની ૬ ઠીએ રાજા, પ્રધાનો ને ધારા બાંધનારી સભાના ગૃહસ્થો એઓએ નવી વ્યવસ્થા પ્રમાણે વર્ત્તવાના શપથ લીધા.

પ્રુશિયા હોલસ્ટીન બલવાખોરોને ઘણીક મદદ આપતું ને હેસીના લોકને પોતાના સત્તાધારીની સામા થવામા ઊસકેરણી આપતું;—એથી આસ્ટ્રિયા પ્રુશિયા વચ્ચે લડાઈ ઊઠે તેવો વખત આવ્યો હતો. ૧૮૫૩ તથા ૧૮૫૬ માં રાજધારામાં અગત્યના ફેરફાર થયા પણ તે લોકને અનુકૂળ પડે તેવા નહોતા. ક્રીમીઆની લડાઈમાં ને પહેલાં પ્રુશિયાની રાજનીતિ ચલિત હતી તેથી યૂરોપમાં તે રાજ્ય ઓછાં વજનનું ગણાવા લાગ્યું. રાજા રાજ્ય ચલાવી શકતો નહીં તેથી તેનો કુંવર ૧૮૫૮ માં રાજપ્રતિનિધિ ઠર્યો. પ્રુશિયા, આસ્ટ્રિયાનું જોર તૂટેલું જોવાને ઈચ્છતું તેથી તે ઈટલીની લડાઈમાં ફ્રાન્સની સામા થયું નહીં. ૧૮૬૧માં રાજા મરણ પામ્યો ને રાજપ્રતિનિધિ તે રાજા થયો.

હાલંડ ને બેલજીયમ-૧૭૯૫ ના વર્ષથી એકત્ર પ્રાંતોએ ફ્રાન્સની તાબેદારીમાં રહીને પોતાનો વેપાર ને પોતાનાં સંસ્થાન ગુમાવ્યાં. ૧૮૦૬માં નેપોલિયને તે એકત્ર પ્રાંતોનું હાલંડ નામનું રાજ્ય સ્થાપી લૂઈ બોનાપાર્ટને ગાદીએ બેસાડયો. તેને તેના ભાઈએ જે થોડીક સત્તા આપી હતી તે તેણે લોકલાભમાં વાપરી. બ્રિટન સાથે વેપાર બંધ રખાવવાના મોટાભાઈના જે હુકમો આવતા તેને તે ડાબી રાખતો; પણ એ વાત પછવાડેથી તેના મોટાભાઈના જાણ્યામાં આવેથી લૂઈએ પોતાના દીકરાનાં નામની કરી પોતે રાજગાદી છોડી; પણ એ મોટાભાઈની નજરમાં ઠીક ન આવ્યું ને હાલંડ, ફ્રાન્સ સાથે જોડાયું (૧૮૧૦). સ્વતંત્રતાને ઈચ્છનારા લોકના ઉપર નવા સત્તાધારીઓએ બળાત્કાર કીધા ને એઓ સામા થયા. ૧૮૧૪ ના અકટોબરમાં બ્રિટન સાથે સલાહના કરાર થયા ને એની રૂએ કેપ આવ ગુડ હોપ, ડેમેરારા, એસ્સેકવીબો ને બેરબીસ એ બ્રિટને રાખ્યાં

ને બટેવીઆ, મોલક્કાસ, સુરીનામ ને બીજાં ઠેકાણાં હાલંડને પાછાં મળ્યાં. ૧૮૧૫ ના મેની ૩૧ મીએ વીએનાની સભાના ઠરાવથી નેધરલંડના ૧૦ પ્રાંત જે અસલ બર્ગંડીના ડ્યૂકના તાબામાં હતા તે વિલિયમ ફ્રેડરિકની રાજસત્તામાં સોંપ્યા ને એણે યૂનૈટેડ નેધરલંડનો રાજા એ પદ ધારણ કીધું—રાજ્યની વ્યવસ્થા આવી રીતની કે રાજા વંશપરંપરા રાજ્ય કરે પણ લોકના મુખત્યારોની સભાના પસાર કીધેલા ધારાને અમલમાં લાવે.

બેલજીયમના લોકે ૧૮૩૦ માં એકત્રપણું છાંડી જૂદું પડવું ઈચ્છયું. આગસ્ટમાં બ્રસલ્સના લોક રાજસેનની સામા થયા; ફ્રેંચ લશ્કરે આંટવર્પને ઘેરો ઘાલ્યો ને શહેર તાબે થયું. તરતજ પછી બેલજીયમનું રાજ જૂદું ગણાવ્યું ને સાક્સકોબર્ગના પ્રિન્સ લીઓપોલ્ડે તાજ પહેર્યું (૨૧ મી જુલાઈ, ૧૮૩૧).

ડેન્માર્કનાં કોપનહેગનનાં રક્ષણને માટે જે વહાણ હતાં તેને નેલસને ડુબાડયાં હતાં, બાળ્યાં હતાં ને પકડયાં હતાં. ૧૮૦૭ માં ડેન્માર્કનાં લશ્કરી વહાણ અંગ્રેજ સરદાર ગામબીઅર ને કાથકાર્ટ એઓને તાબે થયાં હતાં. નેપોલિઅન હાર્યા પછી નોરવે સ્વીડનના હવાલામાં ગયું અને સ્વીડનનો પોમેરાનીઆ પ્રાંત અને રૂજનનો ટાપુ એ ડેન્માર્કના હવાલામાં આવ્યાં. વીએનાના કરારથી (૧૮૧૫) એ મુલખ પ્રુશિયાને આપવામાં આવ્યો. ડેન્માર્કના રાજાને લ્યુએમબર્ગની ડચી મળી. સ્લેઝવિક ને હોલસ્ટેન એ બે ડચીઓ વારસાથી ડેન્માર્કના રાજાને મળતી હતી પણ ત્યાંના લોક ભાષામાં ને રીતભાતમાં જર્મન હતા તેથી તેઓને ડેન્સ સાથે પાલવ્યું નહીં ને તેઓએ (૧૮૪૮ માં) જર્મનલોકના સંપમાં મળી ડેન્સ સાથે લડાઈઓ ચલાવી—બીજાં રાજ્યોનાં વચમાં પડવાથી સમાધાની થઈ; પણ ટંટાનું મૂળ ગયું નહીં; ૧૨ વર્ષ પછી (૧૮૬૨ માં) છેલ્લો નીવેડો આવ્યો હતો. ૧૮૩૦ માં પ્રાંત પ્રાંતની મંડળીઓને રાજકાજના વિચાર કરવાને સત્તા મળી હતી અને ૧૮૪૯ માં લોકના મુખત્યારોની રાજસભા સ્થાપવામાં આવી હતી.

સ્વીડનમાં ૧૮૦૯ માં ચાર્લસ ૧૩ મો ગાદીએ બેઠો તેણે રૂશિયા તથા ડેન્માર્ક વચ્ચે ચાલેલી લડાઈનો અંત આણ્યો ને તેમાં ચોથો ભાગ મુલખ ને ત્રીજો ભાગ વસ્તી એટલું ખોયું. ૧૮૧૦ માં તેણે નેપોલિયનના પક્ષમાં રહી પોમેરાનીઆનો પ્રાંત મેળવ્યો. એ વર્ષમાં પાટવી મરીગયો તેથી રાજસભાએ બરનાડોટ (નેપોલિયનનો માર્શલ) એને ક્રાન પ્રિન્સ ઠેરવ્યો. ૧૮૧૨ માં સ્વીડનનાં બંદરો બીજા દેશના લોકના વેપારને માટે ખુલ્લાં થયાં; ૧૮૧૩ માં બરનાડોટે બ્રિટન સાથે દોસ્તીકરાર કરી નેપોલિયન સામા લડાઈ કીધી ને એના બદલામાં સંપીલાં રાજ્યોએ તેને નોરવે આપ્યું (૧૮૧૪). ૧૮૧૮ માં બર્નાડોટ સ્વીડન તથા નોરવેનાં એકત્ર રાજ્યનો રાજા થયો ને ચાર્લસ ૧૪ મો કહેવાયો. એની પછી એનો દીકરો ઓસ્કર રાજગાદીએ બેઠો હતો (૧૮૪૪).

રૂશિયા.

મહારાજા પ્રાઉલનો ઘેલછાવાળો જુલમ લોકથી સંખાયો નહીં ને ૧૮૦૧ ના માર્ચમાં તેનું તેના મહેલમાંજ ખૂન થયું. અલેક્ઝાંડર ૧ લો એણે નેપોલિયનનો મહારાજાનો ખિતાબ કબૂલ રાખ્યો નહીં ને રાજ્યોના સંપમાં રૂશિયાને સામેલ કીધું. ઓસ્ટેરલિટ્ઝની લડાઈમાં તે જાતે પોતાનાં લશ્કર સાથે લડ્યો

હતો. ૧૮૦૬ માં તેણે પ્રુશિયા સાથે મેળાપ રાખ્યો પણ એ રાજ્યની હાર થઈ ને પોતાનાં લશ્કરે પણ ઈલો ને ફ્રીડલાંડ આગળ ભારે હાર ખાધી તેથી તેણે તહ માગ્યો હતો ને પછી તેને ને નેપોલિયનને દોસ્તી થઈ હતી. ૧૮૦૯ માં તેણે બ્રિટન તથા સ્વીડન સાથે લડાઈ કીધી ને ફીનલંડનો રહેલો મુલખ, પૂર્વ બોથનીઆ ને આલંડ એ સ્વીડને રૂશિયાને આપ્યાં.

ત્રણવર્ષ થયાં રૂશિયા ને તુર્કસ્તાન એ બે વચ્ચે રહી રહીને લડાઈ ચાલ્યાં કરતી તે ૧૮૦૯ માં જોશથી ચાલી. રૂશિયનોએ ડાન્યુબ ઓળંગી ને શુમલાના કિલ્લા ઉપર મારો ચલાવ્યો; પણ તુરક લોક ડગ્યા નહીં ને મોટા વજીરે હુમલો કરનારાનું અડધું લશ્કર નસાડયું (૧૮૧૦); પણ નાસતાં લશ્કરની પાછળ પડતાં વજીરને કુટુસોફ્ફે સપડાવી હરાવ્યો ને વજીર મુસીબતથી નાસી ઊગર્યો. પછી બુકેરેસ્ટના સલાહકરારની રૂએ સુલતાને પ્રુથના ડાબાં તીરના મુલખ ઉપરથી હાથ ઊઠાવ્યો (૧૮૧૨). એ પ્રમાણે રૂશિયાએ એકપાસથી સ્વીડનનો ને બીજી પાસથી તુર્કસ્તાનનો મુલખ મેળવી પોતાનો રાજ્યપ્રદેશ વધાર્યો.

નેપોલિયને બ્રિટન સાથે વેપાર કરવાની સઘળાં રાજ્યોમાં બંધી કરાવેલી તેનો ગભરાટ રૂશિયામાં પણ હતો; તેવામાં વળી ઓલડેનબર્ગના ડ્યૂકનો મુલખ નેપોલિયને કબજ કીધો (૧૮૧૧); એઉપરથી અલેકઝાંડરે નેપોલિયન સાથે દોસ્તી તોડી ને સ્વીડન સાથે મેળાપ રાખી ફ્રેંચ મહારાજાની સામા લડાઈ ચલાવવા માડી (૧૯ મી માર્ચ, ૧૮૧૨). એ લડાઈનું શેવટ ફ્રાન્સનાં પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે. ગુલીસ્તાનમાં થએલા કરારની રૂએ રૂશિયાને ઈરાનનો કેટલોક મુલખ મળ્યો (૧૮૧૩). વીએનાની સભાના ઠરાવથી (૧૮૧૫) રૂશિયાને વોરસા શહેર ને આજુબાજુનો મુલખ મળ્યો.

અલેકઝાંડર ૧૮૨૫ માં મરણ પામ્યો ને નિકોલસ ઝાર થયો. એણે ઈરાનના મુલખ ઉપર હુમલા કરી કેટલોક મુલખ મેળવ્યો (૧૮૨૮). ગ્રીસમાં બખેડા થયા તેનો લાભ લેઈ રૂશિયાએ સુલતાનના મુલખ ઉપર હુમલો કરી વાર્ના લીધું (૧૮૨૮); સિલિસ્ટ્રિયા (૧૮૨૯) લીધું, આડરીઆનોપલ લીધું ને રાજધાની કોન્સ્ટંટિનોપલને તડકાવી. સુલતાન ગભરાયો ને આડરીયાનોપલમાં સલાહના કરાર થયા તેની રૂએ રૂશિયાએ કેટલોક મુલખ પોતાનામાં વધાર્યો; ડાન્યૂબના મુખપ્રદેશ ઉપર સત્તા બેસાડી અને વાલેચીઆ તથા મોલડેવીઆના લોકના હક જળવનાર દાખલ સુલતાનના રાજકારભારમાં વચમાં પડવાનો અધિકાર મેળવ્યો. અંકીઆર સ્કેલેસ્સીના કોલકરારથી રૂશિયાએ કાળો સમુદ્ર પોતાની સત્તામાં લીધો ને તુર્કસ્તાને બીજા દેશના વહાણોને ડારડેનલ્સની વાટે અંદર આવતાં બંધ કીધાં.

૧૮૩૦ માં યૂરોપનાં રાજ્યોમાં ધાંધલ ચાલેલી તેથી ઉસ્કેરાઈને પોલંડના દેશાભિમાનીઓએ વોરસાની લશ્કરી નિશાળના વિદ્યાર્થીઓને આગેવાન કરી હથિયાર ઊંચક્યાં (૨૯ મી નવેંબર); કામ ચાલતું કરવાને રાજ્યવ્યવસ્થા કીધી; કલોપીકી નામના ઘરડા લડવૈયાએ લશ્કરની સરદારી કરી; અને ઝારનો ભાઈ ગ્રાંડડ્યૂક કોન્સ્ટનટૈન એને પોતાનો અધિકાર છોડી દેવો પડયો. પણ રૂશિયન લશ્કર ઉપરાઉપરી આવી પહોંચ્યાં, ને પોલંડના લોક બહાદુરીથી લડયા પણ ઘણાંની આગળ થોડાનું ચાલ્યું નહીં

(સપટેંબર, ૧૮૩૧). રૂશિયનોએ બલવાખોરોમાંના કેટલાકને રાજ્યબહાર જઈ રહેવાનું કહ્યું ને ઘણાકને સૈબીરીઆના ઉજડ વગડામાં વસવાને મોકલ્યા. ૧૮૪૬ માં બીજીવાર પોલંડના લોકે ઊઠાવણી કીધી પણ રૂશિયાએ તેને ડાબી નાખી; ને પછી રૂશિયા આસ્ટ્રિયા વચ્ચે કરાર થયા તેથી વીએનાના કરારની વિરુદ્ધ ક્રાકોનું પ્રજાસત્તાકરાજ્ય આસ્ટ્રિયા સાથે જોડાયું. ૧૮૪૮ માં રૂશિયાએ આસ્ટ્રિયાને મદદ કરી હંગરીનો બલવો બેસાડયો; અને તુર્કસ્તાનમાં જઈ રહેલા બલવાખોરને આપીદેવાનું સુલતાનને જણાવ્યું. સુલતાને ન માન્યું ને ઝાર કોન્સ્ટંટિનોપલ ઉપર ચઢાઈ કરવા નીકળ્યો; ઈંગ્લંડે તુર્કસ્તાનને મદદ કીધી ને રૂશિયાએ ચઢાઈ કરવી માડીવાળી.

બે વર્ષ પછી રૂશિયાએ તુર્કસ્તાન સાથે લડાઈ કરવાનો નિશ્ચય કીધો. મુસલમાની રાજ્યના ખ્રિસ્તીઓને દુઃખ ન થાય અને જરૂસલમમાંના પવિત્ર સ્થળોની સંભાળ રખાય તેવી ખાતરી કરી લેવાને વોલેચીઆ તથા મોલ્ડેવીઆ એ પ્રાંત માગ્યા; સુલતાને સમાધાનીને માટે કેટલુંક કબૂલ કરી કરાર કરવાની મહેતલ લીધી પણ રૂશિયાએ ૧૮૫૩ ના જુલાઈમાં પ્રુથનદી ઓળંગી ને તુર્કસ્તાને સામી લડાઈ આપવાને જાહેરમાં જણાવ્યું (૫ મી અકટોબર). રૂશિયાએ ઘણાક તુરકની કતલ કરીનાખી ને સૈનોપેના ઉપસાગરમાં જે વહાણો હતાં તેનો નાશ કીધો; અંગ્રેજ તથા ફ્રેંચ એઓએ સાથે થઈ તુર્કની તરફથી લડાઈ ચલાવી; રૂશિયનોએ સીબાસ્તેપૂલમાં હાર ખાધી; ને પછી રાજ્યો વચ્ચે સલાહ થઈ, તે વિષે બ્રિટનનાં પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે. નીકોલસ ઝાર, ૧૮૫૫ ના માર્ચની ૨ જીએ મરણ પામ્યો ને સપટેંબર ૧૮૫૬ માં **અલેકઝાંડર ૨જો** એણે મોટા વિધિથી મુગટ પહેર્યો.

તુર્કસ્તાન ને ગ્રીસ—નેપોલિયને ઈજીપ્ટ ઉપર હુમલો કીધો તે ઉપરથી **૧૭૯૮ માં** સુલતાન સીલીમે રૂશિયા તથા ઈંગ્લંડ સાથે રક્ષણને અર્થે દોસ્તીકરાર કીધા ને ઈંગ્લંડે તે પ્રાંત તુર્કસ્તાનને પાછો અપાવ્યો. સુલતાને પોતાનાં લશ્કરમાં યૂરોપની કવાયત દાખલ કરેલી તેઉપરથી જૂના **જાનીસરી** બેદીલ થયા હતા; તેમાં વળી ફ્રાન્સે સુલતાનને સમજાવી ઈંગ્લંડ તથા રૂશિયા સામા લડાઈ કરાવી (૧૮૦૬). રૂશિયાએ વોલેચીઆ ને મોલડેવીઆ એ પ્રાંત કબજ કીધા ને **આડમીરલ ડકવર્થ** વાળો અંગ્રેજી વહાણનો કાફલો ડારડેનલ્સ પસાર કરી કોન્સ્ટંટિનોપલ ઉપર ધસ્યો આવ્યો પણ તરતજ તેને પાછું ફરવાની જરૂર પડી. રૂશિયાની સરહદ ઉપર વજીર મોટું લશ્કર લેઈ ગયો તેવામાં **જાનીસરી** ફોજે બલવો કીધો ને સીલીમને ઊઠાડી મૂકવાનું માગી તેનો ભતરીજો મુસ્તફો ૪ થો એને ગાદીએ બેસાડયો.

રૂસ્તચકના પાચ્છા **બૈરાકતર** એણે ૪૦ હજાર **આલબેનીયનની** ફોજ સાથે આવી બલવાખોરને હરાવ્યા; સીલીમને તો તે પાછો ગાદીએ બેસાડી ન શકયો (દુશ્મનોએ તેને મારીનાખ્યો હતો) પણ તેણે મુસ્તફાને ઊઠાડી મહમૂદ ૨ જાને ગાદીએ બેસાડી રાજ્યમાં બંદોબસ્ત કીધો. સીલીમનાં ખૂનનું વેર લેતાં ઘણાક જણની કતલ કરવામાં આવી; તોપણ હજી **જાનીસરીનું** જોર નરમ પડયું નહોતું ને તેઓએ બૈરાકતરને મારીનાખ્યો. રૂશિયા સાથે ચાલેલી લડાઈ બુકરેસ્ટમાં થએલા સલાહકરારથી બંધ પડી (**૧૮૧૨**) ને સુલતાને પોતાનાં રાજ્યનો કારભાર, મોટી

શક્તિથી ને રાજકીય બુદ્ધિથી ચલાવ્યો કે જેથી તે પોતાના કાળના શક્તિમંતરાજાઓમાંનો એક ગણાયો. તેણે પોતાના હુલ્લડિયા નવાબોને સપડાવ્યા; વંશપરંપરાની નવાબી કહાડી નાખી અને જાનીસરી લોક જે પાયતખ્તને પોતાના જુલમથી ત્રાસમાં રાખતા તેઓનું જોર તદન નાબુદ કીધું; વળી આરબસ્તાનના વહાબીઓના બખેડા બેસાડી તેઓને હુકમ માનતા કરવાનું કામ ઈજીપ્ટના નવાબ મહમદઅલીને સોંપ્યું.

૧૮૨૦થી મોરીઆના ગ્રીકલોકે પોતાનો દેશ તુરકના તાબામાંથી છૂટો પાડવાને હથિયાર ઊંચક્યાં, ને તેઓ છવર્ષ લડયા. ૧૮૨૭ માં ઈગ્લંડ, ફ્રાન્સ ને રૂશિયા એઓએ ત્યાંના બખેડાનો છેલ્લો નીવેડો આણવાને તુર્કસ્તાન સાથે ભાંજગડ ચલાવી, પણ સુલતાને ન માનતાં ઈજીપ્ટથી કુમકી લશ્કર મગાવ્યું. ઈબ્રાહીમ પાચ્છા ઈજીપ્ટથી ૯૨ વહાણ લશ્કર તથા ખોરાક ભરી તુરકનો લશ્કરી કાફલો **નવારીનો** આગળ પડયો હતો તેની કુમકે આવવા નીકળ્યો; પણ બ્રિટિશ, રૂશિયન ને ફ્રેંચ વહાણોએ ઈજીપ્ટના કાફલાને ધસ્યો આવતો અટકાવ્યો. વીસ દહાડાનો તહ નકકી કરવામાં આવ્યો પણ તે દરમીઆનમાં વહાણો કંઈ એકાએક સામસામાં અથડાયાં ને તે ઉપરથી ભયંકર લડાઈ ચાલી; ને ઓટોમન કાફલાનો નાશ થયો (૨૦, અકટોબર, ૧૮૨૭). સુલતાને ગ્રીસને મદદ કરનારાં ત્રણે રાજ્યો સાથે લડાઈ ચલાવવાનું જણાવ્યું. તુરક રૂશિયનો વચ્ચે લડાઈ મચી તેમાં છેલ્લી વારે રૂશિયનો જીત્યા. પછી તુરક ગ્રીક વચ્ચે કેટલીક મુદત સુધી મારામારી ચાલી ને અંતે ગ્રીસ તુર્કસ્તાનથી જૂદું પડયું—**બવેરીઆનો પ્રિન્સ ઓથો** ગ્રીસનો રાજા થયો (૧૮૩૩).

ઈજીપ્ટનો મહમદ અલી સુલતાનના તાબામાંથી ખસવાને ફતેહ મેળવતો હતો તે યૂરોપનાં રાજ્યોનાં વચમાં પડવાથી અટક્યો (૧૮૩૩). ૧૮૩૯ માં **નેઝીબ** આગળ લડાઈ થયા પછી યૂરોપનાં રાજ્યોએ સંપ કરી પાચ્છાનું જોર તોડયું પણ આટલું ઠેરવ્યું કે ઈજીપ્ટનો પાચ્છા સુલતાનના તાબામાં રહે પણ ઓલાદ દર ઓલાદ પાચ્છાઈ ભોગવે (૧૮૪૦). તુર્કસ્તાનની સત્તા ઓછી થવાથી રૂશિયાનું બળ વધી જશે તે વિષે રાજ્યોનાં પ્રધાનમંડળમાં વિચાર થવા લાગ્યા; તેવામાં રૂશિયાએ સુલતાન પાસે બંડખોર હંગેરીઅનોને માગ્યા; અને તે ઉપરથી બ્રિટન તથા ફ્રાન્સ એઓએ સુલતાનને મદદ કરવાનો નિશ્ચય કીધો. **ક્રીમીઆની** લડાઈ ચાલી તેનો છેડો ૧૮૫૬ માં આવ્યો. એ લડાઈમાં **ઓલટેનિટઝા, કાલાફાટ, સિલિસ્ટ્રિયા** ને **કાર્સ** એ ઠેકાણે તુરકોએ મોટી બહાદુરી બતાવી હતી. ૧૮૫૬ ના સલાહકરારથી તુર્કસ્તાનનાં રાજ્યમાં જૂજ મુલખનો વધારો થયો ને રૂશિયા જ્યારે ત્યારે વચમાં પડતું તે ન પડે તેવી તેને બાંહેધરી મળી. વોલેચીઆ ને મોલડેવીઆ એ પ્રાંત તુર્કસ્તાનનાજ તાબામાં રહ્યા પણ ત્યાંના લોકના ધારાનાં તથા હકનાં રક્ષણનો અધિકાર રૂશિયનોના હાથમાં ગયો. સુલતાને પોતાનાં રાજ્યમાં સઘળા ધર્મની પ્રજાને એકસરખા હક આપવા માડયા. ખ્રિસ્તી લોકને પણ દરજ્જા મળતા થયા તે ચુસ્ત મુસલમાનોને પરવડયું નહીં ને તેઓએ સુલતાનને ઊઠાડી મૂકવાને તથા ખરેખરૂં મુસલમાની રાજ રાખવાને છૂપી મસલહતો કરી ને તે રાજ્યમાં બધે છૂપી છૂપી ફેલાવી; ઠામઠામ બલવા ઊઠવાની તૈયારી થઈ રહી હતી પણ તેટ-

લામાં સરકારને ખબર પડી ને મસલહત કરનારાઓ મોતની સજા પામ્યા (૧૮૫૯).

ઈરાન–૧૮ મા શૈકામાં પશ્ચિમ ઈરાનનું ને પૂર્વ ઈરાન અથવા આફ્ગાનીસ્તાનનું, એ બે રાજ્ય જુદાં પડ્યાં હતાં. પશ્ચિમ ઈરાનમાં આગા મહમ્મદખાન ૧૭૯૫ માં રાજગાદીએ બેઠેલો તેનું ૧૭૯૮ માં ખૂન થયું ને તેનો દીકરો ફતેહઅલી શાહ થયો તેની સાથે બ્રિટિશ લોકે દોસ્તીના કરાર કીધા હતા (૧૮૦૦)—આવી મતલબથી કે આફ્ગાન લોક ડરતા રહી હિંદુસ્થાન ઉપર હુમલો કરે નહીં. આફ્ગાનીસ્તાનમાં મહમ્મદશાહ અબદલ્લી જેણે ૧૭૬૧ માં પાણીપતની લડાઈ જીતી હતી તેણે ૧૭૭૩ સૂધી રાજ કીધું હતું ને પછી તૈમૂરશાહ ૧૭૯૨ સૂધી ને પછી ઝીમનશાહ રાજ કરતો.

૧૮૦૯ માં પશ્ચિમ ઈરાન અથવા ઈરાનને રૂશિયા સાથે લડાઈ ચાલેલી તે ૧૮૧૩ માં બ્રિટિશનાં વચમાં પડવાથી પતી. દાઘેસ્તાન સ્કીરવાન, ને કાસ્પિયન સમુદ્રના પશ્ચિમ કાંઠાનો સઘળો મુલખ ઈરાને રૂશિયાને આપી દીધો; જીઓર્જીઆ, ઈમેરીશીઆ, ગ્યુરીએલ, મિંગ્રેલીઆ એ પ્રાંતો ઉપરથી પોતાનો દાવો ઊઠાવી લીધો; અને કાસ્પિયન સમુદ્રમાં ફક્ત રૂશિયાનાંજ લડાઈનાં વહાણો રહે એવી કબૂલાત આપી. ૧૮૨૨ માં પાછી લડાઈ ઊઠી ને બીજે વર્ષે સલાહ થઈ; પણ વળી પાછી ૧૮૨૮ માં લડાઈ ચાલી તેનું પરિણામ રૂશિયાના લાભમાં આવ્યું હતું.

હિંદુસ્થાન.

હિંદુસ્થાનમાં અંગ્રેજ વેપારીઓએ ૧૬૧૧ માં આવી ૧૬૧૨ માં કોઠી ઘાલી અને ૧૭૫૭ માં પ્લાસીની લડાઈ કરી બંગાળાના રાજકારભારમાં ભાગ લીધો; ૧૭૬૩ થી ફ્રેંચલોકની વગસત્તા ઓછી થઈ; ૧૭૬૫ થી અંગ્રેજકંપનીની રાજસત્તા ખરેખરી સ્થપાવા મંડાઈ; ૧૭૯૯ માં ટીપુ મૂઓ; તોપણ હજી, મરેઠાઓની સત્તાહાક વાગતી. સિંધિયાએ ઉત્તર તરફ ફતેહ મેળવતાં દિલ્હી આગ્રા જીતી લીધાં; અને દિલ્હી લેતાં મોગલ બાદશાહ પકડાયો (૧૭૮૮). એ જીતેલા પ્રદેશનો રાજકારભાર સિંધિયાએ પોતાની નોકરીમાં પેરન નામનો ફ્રેંચસરદાર હતો તેને સોંપ્યો. બ્રિટિશ લોકે બાજીરાવ પેશવાને સિંધિયાની સામા થવામાં મદદ આપવાના વસૈમાં કોલકરાર કીધા (૩૧મી ડિસેંબર, ૧૮૦૨)* તે

* બાજીરાવે પોતાને ગાદી મળવાની ખટપટમાં દોલતરાવ સિંધિયાને મદદ બદલ બે કરોડ રૂપીઆ આપવા કબૂલ કીધા હતા; એ રૂપીઆ આપવાને પેશવાની પાસે સાધન નહોતાં ને સિંધિયાને તો પોતાનાં લશ્કરને આપવાને જોઈતા હતા. એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી કે પૂનાના શ્રીમંત ગૃહસ્થો પાસેથી સિંધિયો નાણું કહડાવી લે; ને એઉપરથી ઘણાક જણના જીવ ગયા હતા. સિંધિયાને ને હોલકરને લડાઈ ચાલતી; હોલકર એલીબેલા ગામ તરફ હતો તેવામાં સદાશિવ ભાસ્કરની સરદારીવાળું સિંધિયાનું લશ્કર જાલનાને રસ્તે પૂને આવી પેશવાને મળ્યું. પછી સિંધિયાનું તથા પેશવાનું બંને લશ્કર એલીબેલા તરફ હોલકર સામાં ગયાં; હોલકર રાજવાડીનો ઘાટ ઊતરી પૂના પાસે લોણી અને હડપસર વચ્ચે આવી પડ્યો; પેશવા તથા સિંધિયાનાં લશ્કર એલીબેલાથી નીકળી પૂના પાસે ગારપીરમાં આવી રહ્યાં; પેશવાના સરદાર વિંચુરકરને હોલકરના પઠાણોએ હરાવ્યો; હોલકરની તરફના ફતેહસિંહ માનાએ પેશવાની હજુર પાયગા ઉપર ફતેહમંદીથી હલ્લા કીધા; સિંધિયાના સ્વારોએ હોલકરના સ્વારો ઉપર હલ્લો કીધો પણ તેટલે હોલકરે પછવાડેથી આવીને

ઉપરથી જેનરલ પેરનને ગુસ્સો ચઢ્યો ને તેણે તેઓની સાથે લડાઈ ચલાવી ; બીરારનો રાજા તેની મદદમાં હતો. જેનરલ લેકે જેનરલ પેરનને લડાઈ આપી ; અલીગઢનો કિલ્લો લીધા પછી પેરનને સમજાવી તેની પાસે સિંધિયાની નોકરી છોડાવી અને પછી ઉત્તરના પ્રાંતોમાં ધસીને દિલ્હી લીધી ને મોગલ બાદશાહને પોતાના પહેરામાં રાખ્યો, ૧૮૦૩ ના સપટેંબરની ૧૬ મીએ. ૨૩ મીએ મેજર જેનરલ વેલસલી (વેલીંગટનનો ડયૂક) એણે સિંધિયા તથા રઘુજી ભોંસલાનાં એકઠાં મળેલાં લશ્કરને આસાય આગળ હરાવ્યું. પછી સલાહના કરાર થયા તેની રૂએ અંગ્રેજ સરકારને મધ્ય હિંદુસ્થાનમાં મોટા વિસ્તારવાળો મુલખ મળ્યો ; દિલ્હી તથા આગ્રા એ પણ મળ્યાં અને મોગલ બાદશાહ તાબામાં આવ્યો.—(એને પેનશન દાખલ રકમ બાંધી આપવામાં આવી હતી ; તે ૧૮૦૭ માં મરણ પામ્યો હતો).

એ કરાર થયા ને થોડા દહાડા થયા તેટલે તો હોલકરે દૂઆબના મુલખ ઉપર ચઢાઈ કરી કપટથી દિલ્હી લેવાની તજવીજ કીધી (૧૮૦૪); પણ તેને કંપનીનાં લશ્કરે પાછો કહાડયો ને તેનાં પાયદળને મેજર જેનરલ ફ્રેજરે દીગ્રોજ આગળ હરાવ્યું; લોર્ડ લેકે તેના ઘોડેસ્વારોને ફરક્કાબાદ આગળ પકડી કહાડી ભારે કતલ કરી ભગાડી મૂકયા. હોલકરનો મુલખ અંગ્રેજે પોતાના તાબામાં લીધો પણ ૧૮૦૫ માં તે તેને પાછો આપવામાં આવ્યો.

સિંધિયાના સ્વારોને પાછા હઠાવ્યા; લડાઈ મચી; ને હોલકરે જીત મેળવી. લડાઈ ચાલતી તેવામાં બાજીરાવ ત્યાં જવાને મહેલમાંથી બહાર નીકળ્યો પણ તોપના અવાજથી ચોંકીને દરવાજા આગળજ ઊભો રહ્યો. જ્યારે ખબર પડી કે હાર થઈ છે ત્યારે તે ૭ હજાર લશ્કર સાથે સિંહગઢ ગયો ને ત્યાંથી તેણે કર્નલ કલોસ નામનો અંગ્રેજનો વકીલ પૂનામાં હતો તેને સંદેશો મોકલ્યો કે અંગ્રેજોએ પલટણો સાથે અમારી મદદમાં રહેવું. યશવંતરાવ હોલકર પૂનામાં કર્નલ કલોસને મળ્યો ને પોતાના તથા પેશવાના ટંટામાં અંગ્રેજે મધ્યસ્થ થાય એવી ઇચ્છા દેખાડી, પણ તેની મતલબ બાજીરાવને પૂને તેડી પોતાના કબજામાં રાખવાની હતી. બાજીરાવે સિંહગઢથી રામગઢ ને ત્યાંથી મહાડ જઈ મુંબઈની કંપની સરકારને લખ્યું કે વહાણો મોકલી મને તથા મારાં લશ્કરને તમારી હદમાં લેઈ જાઓ; તેવામાં વસૈનો સરસુબેદાર જેની પાછળ હોલકર પડયો હતો તે બાજીરાવને મળ્યો. હોલકરને આવતો જાણી બાજીરાવ તથા સુબેદાર સુવર્ણદુર્ગ ને પછી દેવગઢ ગયા ને ત્યાંથી અંગ્રેજનાં વહાણોમાં બેસી વસૈ જઇ રહ્યા. અહીં કરાર થયા તે આ રીતે કે પેશવા તથા ઇંગ્લિશ એઓએ એકબીજાના તથા પોતાનાં સહાયનાં શત્રુઓની સામા એકસંપે રહેવું; છ હજાર અંગ્રેજી લશ્કર તથા ગોલંદાજ સાથે તોપખાનું પેશવાનાં રાજમાં રહે ને એમાંથી બે હજાર માણસ હંમેશ પેશવાની પાસે રહે; તેમ પેશવાના દશ હજાર સ્વાર તથા છ હજાર પાયદળ જરૂર પડે ત્યારે અંગ્રેજને મદદ કરે; યૂરોપમાં જે મુલખ સાથે અંગ્રેજને લડાઇ ચાલેછે ત્યાંના કોઇને પેશવાએ નોકરીમાં રાખવા નહીં; અંગ્રેજી લશ્કરના ખરચ સારૂ બાજીરાવ વીસ લાખનો મુલખ આપે, પેશવાને સુરતમાંથી જે કેટલોક હક મળતો તે તે ન માગે; નિજામ તથા ગાયકવાડ પાસે પેશવાનું જે લહેણું નીકળે તે અંગ્રેજની મારફતે તેને મળે. (એ પ્રમાણે કરારનામું તૈયાર થાયછે તેવામાં બાજીરાવે અંગ્રેજોને હાંકી કહાડવાને સિંધિયા તથા રઘુજી ભોંસલે એઓને દક્ષિણમાં આવવાનો સંદેશો મોકલ્યો હતો). બાજીરાવ કરારનામાં ઉપર સહી કરીને બારસેં ગોરા તથા બે હજાર કાળા સાથે પૂને આવ્યો હતો.

એ વર્ષમાં **સર આર્થર વેલસલી** ગવર્નર જેનરલ ઈંગ્લંડ ગયો ને લોર્ડ **કોરનવાલીસ** બીજીવાર આવ્યો પણ થોડાં અઠવાડિયાં પછી મરણ પામ્યો ને કૌન્સિલનો મેમ્બર **સર જ્યોર્જ બારલો** ગવરનર જેનરલ થયો (અકટોબર, ૧૮૦૫) તેની કારકીર્દીમાં વેલોરની કાળી પલટણે યૂરોપીયન ઓફીસરના મગરૂબ મીજાસથી ને ગોરાઓના જેવો લશ્કરી પહેરવેશ રાખવો ગમ્યો નહીં તેથી ફીસાદ ઊઠાવ્યો; ૧૩ આફીસર ને ૮૩ સોલ્જરોને મારીનાખ્યા ને ૯૨ ને ઘાયલ કીધા. જ્યારે આર્કાટથી લશ્કર આવ્યું ત્યારે બીજા યૂરોપીઅનો ઊગર્યા હતા. ૧૭ બંડખોરને ફાંસી દેવામાં આવી ને બીજાઓને બરતરફ કરવામાં આવ્યા. એ ફિસાદમાં ટીપુના છોકરા સામેલ હતા એવો શક પડવાથી તેઓને કલકત્તે લેઈ જઈ રાખ્યા. કમાંડર ઈન ચીફ તથા મદ્રાસનો ગવરનર એઓને પદચ્યુત કરવામાં આવ્યા ને બારલોને મદ્રાસનો ગવરનર કરવામાં આવ્યો (૧૮૦૬).

૧૮૦૭માં લોર્ડ મિંટો ગવરનર જેનરલ થઈ આવેલો તેની કારકીર્દીમાં ત્રાવનકોરમાં બલવો થયો ને બેઠો (૧૮૦૮—૧૮૦૯). સીકલોકના રણજીતસિંહ સાથે કોલકરાર કરવામાં આવ્યા ને તેથી જમના તથા સતલજ એ બેની વચમાંનાં ને આસપાસનાં સંસ્થાન અંગ્રેજ સરકારના આશ્રયમાં ઠર્યાં (૧૮૦૯). બુંદેલખંડમાંના **કલીંજર** ને **અજયનગર** એ બે શહેર લીધાં ને તે પ્રાંતમાં સમાધાની આણી (૧૮૦૯-૧૮૧૨). ૧૮૧૩માં લોર્ડ **હેસ્ટીંગ્સ** ગવરનર જેનરલ થઈ આવ્યો. નીપાલના ગુરકાલોક જે જ્યારે ત્યારે હલ્લા કરતા તેઓએ સરહદ ઉપરની તુકડીને કાપીનાખી; એઉપરથી બે મોટી લડાઈ થઈ ને તેઓનો મુલખ તાબે કરવામાં આવ્યો (૧૮૧૪-૧૮૧૬). પિંડારાનાં ૩૦ હજાર માણસ નાની નાની તુકડીઓમાં વહેંચાઈ અંગ્રેજ સરકારના મુલખમાં દોડાદોડ ને કાપાકાપ, લૂટાલૂટ ને વણસાડ કરતા તેઓનો નાશ કરવાને બંગાલ, દક્ષિણ ને ગુજરાતનું મળીને ૧ લાખ લશ્કર કામે વળગ્યું-વાલીસ મહમ્મદ, કરીમખાન વગેરે આગેવાન તાબે થયા ને ચીતુ જંગલમાં નાઠો તેને વાઘે ખાધો (૧૮૧૬).

ગુરકા તથા પિંડારા એઓની સાથે લડાઈ ચાલતી હતી ને સીફરનું લશ્કર તેમાં રોકાયું હતું તેવામાં પેશવાએ પોતાનાં માનીતા ત્ર્યંબકજી ડેંગલાની* ઊસંકેરણીથી અંગ્રેજના અંકોશમાંથી નીકળવાની ખટપટ કીધી. ૧૮૧૭ના નવેંબરની પાંચમીએ બાપુ ગોખલાની સરદારી તળે મરેઠી લશ્કરે ખડકીમાં થોડુંક અંગ્રેજી

* પેશવાએ ગાયકવાડ ઉપર કેટલુંક લહેણું કહાડ્યું હતું તેઉપરથી કેટલીક રકમ મુજરે લેવાને ગાયકવાડે અંગ્રેજ સરકારની બાંહેધરી અપાવીને ગંગાધર શાસ્ત્રીને વકીલ દાખલ પૂને મોકલ્યો હતો. હિસાબનો વાંધો પત્યો નહીં તેથી શાસ્ત્રીએ તે કામ પૂનાના રેસીડેંટ એલફિન્સ્ટન સાહેબને સોંપી પાછાં વડોદરે જવાનું નકકી કીધું. પેશવા તથા ત્ર્યંબકજીએ જાણ્યું કે અંગ્રેજને હાથ ચૂકાદો કરવાનું જશે તો ગુજરાત સાથે સંદેશો વહેવાર બંધ થશે ને તેથી તેઓએ શાસ્ત્રીનું બહુ માન કરી તેના દીકરાને પુંડરીક નાઈક રાસ્તેની કન્યા સાથે પરણાવવાની લાલચ આપી રાખ્યો. પેશવા પંઢરપુરની જાત્રા જવા નીકળ્યો ત્યારે તેણે શાસ્ત્રીને સાથે લીધો. ૧૮૧૫ના જૂલાઈની ૧૪ મીએ શાસ્ત્રી હથિયાર વગરનાં થોડાંક માણસ લેઈ દેવદર્શન કરવા નીકળ્યો; ત્ર્યંબકજી સાથે ને પેશવા સાથે વાતો કરી તે ઘર તરફ જવા લાગ્યો ને થોડુંક ચાલ્યો એટલે કેટલાએક મારાઓએ આવી તેના

લશ્કર હતું તે ઉપર હલ્લો કીધો પણ તેને **કર્નલબર્ર** એણે હરાવી પાછું હઠાડ્યું. તેટલામાં **જેનરલસ્મિથ** મોટું લશ્કર લેઈ પૂના તરફ વળ્યો ને બાજીરાવ એકપણ લડાઈ આપ્યા વિના રાતોરાત નાઠો (તા૦ ૧૬ મી નવેંબર). નાસભાગ કરતાં ખાનદેશના ઉત્તર-પૂર્વ ભાગમાં બાજીરાવ **સર જોન માલકમને** શરણ થયો (૩જી જૂન, ૧૮૧૮*). અને દર-વર્ષે આઠલાખનું પેનશન લેવું કબૂલ કરી રાજ્ય ઉપરથી હક ઊઠાવી કાનપુરની પાસે બ્રહ્માવર્તમાં જઈ રહ્યો;—હિંદુસ્થાનમાં સર્વોપરિ સત્તા **અંગ્રેજકંપનીસરકાર**ની થઈ.

એજ વર્ષમાં રજપુતસંસ્થાનો સાથે કોલ-કરાર કરવામાં આવ્યા ને તે કંપનીસરકારના આશ્રયમાં ગણાયાં. ૧૮૧૯ માં સરકારે સિંધિયાનો આસીરગઢ કિલ્લો લીધો; અને મરેઠાની સાથે થએલી બીજી મોટી લડાઈનો અંત આવ્યો (૧૮૧૬–૧૮૧૯). ૧૮૨૩ માં લૉર્ડ હેસ્ટીંગ્સ ઈંગ્લંડ ગયો; કૌન્સિલના મેમ્બર **જોન આડમે** ગવરનર જેનરલનું કામ કીધું (જાનેવારીથી તે આગસ્ટ સૂધી); પછી **લૉર્ડ આમહર્સ્ટ** ઈંગ્લંડથી આવ્યો તેની કારકીર્દીમાં બ્રહ્મદેશના રાજા સાથે લડાઈઓ ચાલી (૧૮૨૪–૧૮૨૬) અને **આસામ, આરાકાન** ને **તેનાસરીમ** એ પ્રાંતો હિંદુસ્થાનનાં બ્રિટિશ રાજ સાથે જોડાયા. ૧૮૨૬માં અંગ્રેજ સરકારે ભરતપૂર લીધું ને ત્યાંનો બળવંતસિંહ જેને દુર્જનસાલે ઊઠાડી મૂક્યો હતો તેને પાછો ગાદીએ બેસાડયો. ૧૮૨૮માં લૉર્ડ વિલિયમ બેંટીંકે સતી થવાનો ચાલ બંધ કીધો; દેશીઓને અંગ્રેજી કેળવણીનું ઉત્તેજન આપ્યું ને જાહેરછાપાંની સ્વતંત્રતા વધારી તેની

કટકેકટકા કરી નાખ્યા. એ ખૂન ત્ર્યંબકજીએ કરાવ્યું એવું ઠેરવી અંગ્રેજ સરકારે પેશવા પાસે ત્ર્યંબકજીને માગ્યો ને તેણે લાચાર થઈ આપ્યો. પછી તેને થાણાના કિલ્લામાં કેદ રાખવામાં આવ્યો. પણ ૧૮૧૬ના સપટેંબરની ૧૨ મીની રાતે તે વેશ બદલી કિલ્લામાંથી નાઠો. તે પાછો ૧૮૧૮ માં પકડાયો હતો ને તેને કાશીની પાસે ચૂનારગઢના કિલ્લામાં જનમસૂધી કેદ રાખવામાં આવ્યો હતો. **શાસ્ત્રીનું** ખૂન ત્ર્યંબકજીએ કીધું તે વાત બાજીરાવ જાણવા છતાં ના કબૂલ કરેછે, વળી તે મરેઠા સરદારો સાથે છૂપી મસલહત ચલાવેછે એમ જાણી અંગ્રેજ સરકારે પેશવા પાસે નવા કોલકરાર કરાવી લીધા ને તેના ઉપર વધારે જાપતો રાખ્યો (૧૮૧૭).

* પેશવા પૂનેથી નાઠો તે પ્રથમ સતારે ને પછી પંઢરપુર જઈ રહ્યો. અહીંથી તેણે સતારાના રાજાને પોતાની સાથે નાસવાને તેડાવ્યો; ને પછી જુંનર તરફ જતાં ત્ર્યંબકજી મળ્યો. જેનરલ સ્મિથ પછવાડે આવેછે એમ જાણી પેશવા પોતાની મંડળી સહિત દક્ષિણ તરફ નાઠો. તે પૂના ઉપર હલ્લો કરવા આવેછે જાણી કરનલ બર્ર ભીમાનદીને કાંઠે કોરગામ આગળ જઈ પહોંચ્યો. તેટલામાં બાપુ ગોખલો, આપા દેસાઈ, નિપાણકર ને ત્ર્યંબકજી ડેંગલો એ-ઓએ મસલહત કરી ભારે લડાઇ આપી (૧લી જાનેવારી ૧૮૧૮). પણ ફેબ્રુવારીની ૧૯ મી-એ બાપુ ગોખલો તથા બાજીરાવ ને સતારાનો રાજા અષ્ટીગામમાં હતા ત્યાં **જેનરલ સ્મિથ** જઈ પહોંચ્યો. બાજીરાવ પોતાનાં લશ્કર સાથે છટકી નાઠો પણ બાપુ ગોખલો થોડાક સ્વાર સાથે પછવાડે હતો તે સપડાયો ને લડતાં પડયો; અને સતારાનો રાજા પરિવાર સહિત અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યો.

નાગપૂરનો આપાસાહેબ **સીતાબલદી** આગળ અંગ્રેજ સાથે લડાઈ કરી હાર્યો હતો, (૧૭ નવેંબર, ૧૮૧૭); હોલકરના સરદારોને માહિદપુર આગળ હિસ્લોપ સાહેબે હરાવ્યા હતા (૨૧મી ડીસેંબર, ૧૮૧૭); ને પછી કરાર થયા હતા તેથી ખાનદેશનો તથા સાતપુડાની દક્ષિણનો કેટલાક મુલખ અંગ્રેજની સત્તામાં આવ્યો હતો.

કારકીર્દીમાં ખૂની લૂટારા ઠગોની ટોળીઓનું મૂળ ઊખેડાયું ને કુરગનું રાજ બ્રિટિશ રાજ સાથે જોડાયું. ૧૮૩૫માં ચાર્લસ મેટકાફે જાહેરછાપાંને સ્વતંત્ર ઠેરવ્યું; લોર્ડ ઑકલંડ ઈંગ્લંડથી આવ્યો; રૂશિયાની ઊસંકેરણીથી ઈરાનના શાહે હીરાત લીધેલું (૧૮૩૭) તેઉપરથી કાબૂલમાં બ્રિટિશસત્તા બેસાડવાને કાપટન બરન્સને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યો; એણે ત્યાંના શાહ સૂજાને ગાદી ઉપરથી ઊઠાડી મૂકનાર દોસ્તમહમ્મદ સાથે કરાર કરવાની મહેનત લીધી પણ તેણે માન્યું નહીં; પછી શાહ સૂજા, પંજાબનો રણજીતસિંહ, ને કંપની સરકાર એઓ વચ્ચે કરાર થયા તે આવા કે કંપની રણજીતસિંહના મુલખને કંઈ હલ્લો ન આવવા દે અને શાહ સૂજાને આફ્ગાનીસ્તાનની ગાદીએ બેસાડવો; એજ વર્ષમાં (૧૮૩૮) સિંધ તથા બલુચીસ્તાનને મારગે કેટલુંક લશ્કર કાબૂલ ઉપર હુમલો કરવા મોકલવામાં આવ્યું. ૧૮૩૯ માં રણજીતસિંહ મરણ પામ્યો ને સીકનું રાજ્ય અસ્તવ્યસ્ત થયું; સિંધના અમીરોએ અંગ્રેજી લશ્કરને પોતાના દેશમાંથી જવાની ના પાડી તેઉપરથી ત્યાં લડાઈ થઈ ને અંગ્રેજે કરાંચી લીધું; પછી કાબૂલમાં શાહ સૂજાને ગાદીએ બેસાડયો ને થોડાંક માણસ કાબૂલમાં રાખી અંગ્રેજી લશ્કર પાછું હિંદુસ્થાનમાં આવ્યું. દોસ્તમહમ્મદ બોખારામાં નાસીગએલો તેને ત્યાંના રાજાએ કેદ કર્યો હતો પણ તે પાછો ત્યાંથી નાસીને કેટલાક આફ્ગાન સરદારોને મળ્યો હતો; તેણે અંગ્રેજોને દેશમાંથી હાંકી મૂકવાને લડાઈ કીધી પણ જ્યારે હાર્યો ત્યારે તે મેગનાટન સાહેબને શરણ થયો, ને એણે તેને કેદી દાખલ લુધીઆને મોકલી દીધો (૧૮૪૦). ૧૮૪૧ માં કાબૂલમાં બલવો થયો, અંગ્રેજોનાં ઘર ઉપર હુમલા થયા ને તે બળ્યાં, અમલદારો કપાયા, બૈરાંઓની દુર્દશા થઈ ને તીજોરી લુટાઈ; મેગનાટન સાહેબ દોસ્તમહમ્મદના દીકરા જોડે વાતો કરતો હતો તેવામાં તે માર્યો ગયો; ૧૮૪૨ માં અંગ્રેજી લશ્કર કાબૂલ ખાલી કરી પાછું આવતું હતું તે દુશ્મનના હાથથી ને ભૂખ થાક થંડીથી નાશ પામ્યું. એજ વર્ષમાં લોર્ડ એલેનબરો આવ્યો. ૧૮૪૩ માં સિંધના અમીરો સાથે મીઆનીતથા ડબ્બા આગળ લડાઈ થઈ ને સર ચાર્લસ નેપીઅરે સિંધને બ્રિટિશરાજ સાથે જોડયું.

સર હેનરી હારડીંજની (૧૮૪૪–૧૮૪૮) કારકીર્દીમાં સીકલોક સાથે મુડકી ફીરોજશાહ ને સોબ્રા આગળ લડાઈઓ થઈ (૧૮૪૫–૧૮૪૬) તેનું શેવટ સલાહના કોલકરારથી આવ્યું કે સતલજ તથા બીઆ એ નદીઓની વચમાંનો પ્રદેશ સીકલોક અંગ્રેજ સરકારને આપે, લડાઈનો ખરચ ૧॥ કરોડનો તે આપે, લશ્કરને રજા આપે ને તોપખાનું આપી દે. પણ પંજાબનો મહારાજા દુલિપસિંહ તે રકમ આપવાને અશક્ત હતો તેથી તેનાં રાજ્યનો કેટલોક પ્રદેશ ગુલાબસિંહને આપવામાં આવ્યો ને એણે ૧ કરોડ અંગ્રેજને આપ્યા. ૧૮૪૮ માં લોર્ડ ડીલાહોસ ગવરનર જેનરલ આવ્યો. બીજીવાર સીક સાથે લડાઈ ચાલી; કેટલીક મારામારી થયા પછી મૂળરાજ તાબે થયો ને તેને બે મોટા અમલદારોનાં ખૂનને માટે જનમકેદ રાખવામાં આવ્યો; શીરસિંહ સરદારના ૬૦ હજાર સીક ને દોસ્તમહમ્મદના દીકરાની સરદારીવાળા ૩ હજાર આફ્ગાન એઓએ લડાઈ કીધી પણ લોર્ડ ગોફ એણે ૨૫ હજાર લશ્કર વડે તેઓને ગુજરાત ગામ આગળ

હરાવ્યા (૨૧ ફેબરવારી, ૧૮૪૯), અને એ જીતથી મોટા મોટા મુખ્ય સીક સરદારો તાબે થયા; સીક લશ્કરને રજા મળી, પંજાબ બ્રિટિશ રાજ્યમાં જોડાયું, દુલીપસિંહને પેનશન મળ્યું ને કોહીનુર હીરો રાણી વિક્ટોરીઆના મુગટમાં જડાયો.

૧૮૫૩ માં કંપનીની નવી સનદ થઈ–ડૈરેક્ટરની સંખ્યા ઓછી થઈ, બે ભાગ જેટલા કંપનીની તરફથી ને એક ભાગ જેટલા રાણીની તરફથી નીમાવા માડ્યા; હિંદુસ્થાનને માટે ધારા બાંધનારી સભા સ્થપાઈ; અને દીવાનીખાતામાં તથા ડાકટરીખાતામાં દેશીઓને મોટા દરજ્જાની નોકરી આપવાનો ઠરાવ થયો. એજ વર્ષમાં **બીરારનું** ને ૧૮૫૪ માં **નાગપુરનું** એ બે રાજ્ય ખાલસા કરવામાં આવ્યાં. ૧૮૫૬ માં **અયોધ્યાનું** રાજ્ય બ્રિટિશરાજ્ય સાથે જોડાયું; લોર્ડ ડીલાહૌસ બ્રિટિશ રાજ્યપ્રદેશને વિસ્તીર્ણ કરી, રેલવેની સડકો કહાડી, ઈંગ્લંડ ગયો ને **લોર્ડ કેનીંગ** આવ્યો.

૧૮૫૭ ના આરંભમાં બંગાળાની બારમી દેશી રીજમીટે બેદીલીની નીશાની દેખડાવી તેઉપરથી તેને બારાકપુર મોકલવામાં આવી; ને જેઓએ 'કારટ્રિજ' વાપરવાની ના પાડી તેઓને રજા આપવામાં આવી (તારીખ ૧૬ મી ફેબરવારી); પણ મીરતમાં ત્રણ રીજમીટે પોતાના યૂરોપિયન આફીસર તથા સોજરો એઓની સામા બાર કીધા ને પછી **દિલ્હી** લીધી (૧૦ મી મે); અહીં બીજી ત્રણ દેશી રીજમીટો મળી; બલવાખોરોએ **શાહઆલમ** બાદશાહની આણ ફેરવી ને શહેરમાં જેટલા ગોરા હતા તેટલાને કાપીનાખ્યા. **જેનરલ બર્નાડ** ને **જેનરલ વિલસન** એઓએ **દિલ્હીને** ઘેરો ઘાલ્યો ને પછી કુમક આવેથી વિલસને દીલ્હી લીધી (૨૦ મી સપટેંબર); બુઢ્ઢા બાદશાહને કેદમાં રાખ્યો ને તેના શાહજદાને તોપથી ઉડાવ્યા. કાનપુરના અંગ્રેજો બોટમાં બેસી અલાહબાદ જતા હતા તેવામાં ત્યાંના સીપાઈઓએ તેઓના ઉપર બાર કીધા ને તેઓનાં બૈરાં છોકરાંઓને કેદ રાખી પછવાડેથી વહાડી નાખ્યાં હતાં (૧૫ જુલાઈ). **જેનરલ હાવેલોકે** બલવાખોરોને કાનપુરમાંથી હાંકી કહાડ્યા. બલવાખોરોએ પછી **લખનોર** આગળ જમાવ કીધો; **સર હેનરી લોરેન્સ** એણે ૮૭ દહાડા કિલ્લાનું રક્ષણ કીધું ને પછી **જેનરલ હાવેલોક** ને **જેનરલ ઉટરામ** એઓ તે ગ્યારીસનની કુમકે જઈ પહોંચ્યા (૨૫, સપટેંબર) ને **કમાંડર ઈન ચીફ સર કોલિન કેમ્બેલ** એણે લખનોર તાબામાં લીધું (૨૧ મારચ, ૧૮૫૮)–**નાના સાહેબ** નીપાલ તરફ જતો રહ્યો ને **તાતીઆ ટોપી** જે બંડખોરનો સરદાર થઈ મધ્ય હિંદુસ્થાનમાં રાજા તથા લોકને ઊસકેરતો, મુલખો લુટતો-ને લડાઈ કરતો તે પકડાયો ને ફાંસીએ ચઢ્યો; બલવાખોરોએ ગ્વાલિયરના રાજાને નસાડી તે શહેર તાબે કીધું હતું પણ **સર હ્યૂ રોજે** તે પાછું લીધું હતું ને રાજાને પાછો ગાદીએ બેસાડ્યો હતો. ૧૮૫૮ ના નવેંબરની ૧ લીથી કંપનીની રાજસત્તા ટળી ને મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાએ જાહેર ઢંઢેરાથી હિંદુસ્થાનનો રાજકારભાર પોતાના હવાલામાં લીધો.

બ્રહ્મદેશ, પીગુના લોકે ૧૭૫૨માં જીતી લીધો હતો; પણ ત્યાંનો એક વતની **આલોમપ્રો** એણે બલવો ઊઠાવી પરદેશીઓને હાંકી મહેલી પોતાનું રાજ્ય માડ્યું હતું; એ ૧૭૬૦ માં મરણ પામ્યા પછી **શેમબ્યુઆન** એણે ૧૭૭૬ સુધી રાજ કીધું; તેના વખતમાં ચીનાઓએ **બ્રહ્મદેશ** ઉપર હુમલો કીધેલો પણ

૫૦ હજારમાંથી કોઈ એક પણ સલામત પાછું ચીન પહોંચ્યું નહોતું. ચ્યુગુઝા રાજા પદભ્રષ્ટ થઈ ૧૭૮૨ માં મૂઓ; પછી **આલોમપ્રો**ના વડા દીકરાનો દીકરો ગાદીએ બેઠો પણ તેના કાકા **મિંદ્રાજીપ્રો** એણે તેને ઊઠાડી પોતે રાજ્ય ચલાવ્યું ને આરેકાન જીત્યું; તેણે આસામના રાજા સાથે લડાઈ ચલાવેલી (૧૭૮૯-૧૭૯૬) પણ પછી કોલકરાર થયા હતા; આરેકાનના કેટલાક લોક અંગ્રેજ તાબાના ચિટ્ટેગોંગમાં જઈ રહ્યા હતા તેઓ ચાંચીઆનું કામ કરી આરેકાનના વેપારમાં અડચણ કરતા તે ઉપરથી મિંદ્રાજીએ ૧૭૯૪ માં ગુનેહગારોને પકડવાને ૫ હજાર ફોજ મોકલી હતી; પછી અંગ્રેજ સરકારે તે બાબતનો બંદોબસ્ત કીધો હતો. મિંદ્રાજી ૩૭ વર્ષ રાજ કરીને ૧૮૧૯ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી જે રાજા થયો તેણે અંગ્રેજ સરકારના તાબાના મુલખની પાસેનું **કાસ્સે** જીતી લીધું. પછી અંગ્રેજ સાથે વાંધો પડયો ને લડાઈ ચાલી. બ્રહ્મદેશના લોક બહાદુરીથી ને ચતુરાઈથી લડયા ને અંગ્રેજને બહુ થકવ્યા પણ અંતે એઓએ ૧૮૨૫ માં **પ્રોમ** શહેર લીધું; **આરેકાન** તાબામાં આણ્યું ને **કાચાર** તથા **આસામ** એ પ્રાંતોમાંથી સામાવાળાને હાંકી મહેલ્યા. પછી કોલકરાર થયા (૧૮૨૬) તેની રૂએ **બ્રહ્મદેશ**, **આસામ** તથા તેના તાબાના મુલખ, **ડયુઆરેકાન**નાં ચાર પ્રગણાં ને **તેનાસરીમ**ના કાંઠાનો મુલખ એ સૌ અંગ્રેજને મળ્યું અને **મણિપુર** કાચારના રાજાને આપવામાં આવ્યું. ૧૮૫૨ માં બીજીવાર બ્રહ્મદેશના રાજસાથે લડાઈ થઈ ને **પીગુ** પ્રાંત અંગ્રેજી રાજ્યમાં જોડાયો.

આનામ અથવા **વીએટનામ** એ રાજ્ય, **ટોંકીન, કોચીન ચીન, સીઆમ્પા, કામ્બોડીઆ**, ને **લેઓસ** એ પ્રાંતો એકઠા જોડાઈને સ્થપાયું હતું-૧૮ માં શૈકાની આખરે.

સીઆમનું રાજ, બ્રહ્મદેશના સત્તાધારીઓએ લડાઈઓ ચલાવી હતી તોપણ સ્વતંત્ર રહ્યું હતું; ૧૮૨૧ માં બ્રિટિશ ઈંડીઆના ગવરનર જેનરલે ત્યાં વકીલો મોકલ્યા હતા.

ચીન.

માંચ્યુ તારતર એ લોકે ચીન ઉપર હુમલો કરી સીંગ ઉપનામના રાજાઓની ગાદી માડી (૧૬૪૪) તે પાછળ જણાવ્યું છે. પછવાડેથી સત્તાધારી લોક ને પ્રજાલોક એકત્ર થઈ ગયા હતા. ૧૭૯૩ માં અંગ્રેજ સરકારે પ્રથમ પોતાનો એલચી ચીનના રાજા પાસે મોકલ્યો હતો. કીનલોંગ રાજા ૬૧ વર્ષ રાજ્ય કરીને ૧૭૯૬ માં મરણ પામ્યો ને કીઆકીંગ રાજા થયો; એ ૧૮૨૦ માં મરણ પામ્યો; ને ટાઓકવાંગ રાજા થયો. ૧૮૩૯ માં અંગરેજ સરકારને ચીનના રાજા સાથે ખટપટ ને પછી લડાઈ ચાલી હતી પણ ૧૮૪૨ માં કોલકરાર થયા તેની રૂએ નુકસાનના બદલામાં બે કરોડ દશ લાખ ડાલર ચીનના રાજાએ આપવા કબૂલ કીધા; **કન્તાન, ફુચ્યુ**, નિંગપો, **અમોય**, ને **શાંઘે** એ બંદરો સાથે વેપાર કરવાની ને ત્યાં કોઠીઓ કરવાની છુટી આપી; અને હોંગકોંગનો નાનો ટાપુ અંગ્રેજ સરકારને આપી દીધો. એ કરાર પ્રમાણે ચીનાઓ ચાલ્યા નહીં ને અંગ્રેજ તથા ફ્રેંચ એઓએ કંતાન ઉપર હુમલો કરી તે શહેર લીધું; ને પછી જ્યારે **ટીએનસીન** લીધું ત્યારે કોલકરાર થયા હતા—(૧૮૫૮).

યુનૈટેડ સ્ટેટ્સ.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યે યુરોપની મચેલી લડાઈઓમાં સામેલ ન થતાં પોતાનાં વેપાર ખેતીની આબાદી કર્યાં કીધી. ૧૮૦૧ માં

મિસ્ટર ટોમસ જેફ્રસન પ્રમુખ થયો તેણે ૧૮૦૨ માં ૧॥ કરોડ ડાલર આપી લૂઈસીઆનાનો પ્રદેશ ફ્રાન્સ પાસેથી લીધો—૧૭ નાં ૨૪ સંસ્થાનો થયાં ને વસ્તી ઈંગ્લંડથી છૂટાં પડતી વેળા જે હતી તેથી બમણી થઈ હતી.

જે રાજ્યો ફ્રાન્સની સાથે ચાલેલી લડાઈમાં ભાગ ન લેતાં તટસ્થ રહ્યાં હતાં તેઓનાં વહાણોનો ઝાડો લેવાનો બ્રિટને હક ઊભો કીધો—આટલા માટે કે કોઈ વહાણ દુશ્મનની મદદમાં લડાઈનો સરંજામ વગેરે લેઈ જાય નહીં. એ હક બ્રિટને અમેરીકન વહાણો ઉપર બજાવવો ઈચ્છ્યો. યૂનૈટેડ સ્ટેટ્સ વાળાએ નાખુશીથી પણ તેમ કરવા દીધું પણ જ્યારે એક પાસથી નેપોલિયનના ને બીજી પાસથી બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળના ઠરાવથી તેઓનો બ્રિટન તથા બીજાં રાજ્યો સાથે વેપાર બંધ થયો ત્યારે તેઓ બહુ ચીઢાયા. ૧૮૦૯ માં મિસ્ટર મેડિસન પ્રમુખની કારકીર્દીમાં રાજસભાએ ઠરાવ કીધો કે ફ્રાન્સ તથા બ્રિટન સાથે એકવર્ષ લગી અથવા તે રાજ્યો પોતાના ઠરાવ ફેરવે ત્યાંલગી વેપાર બંધ રાખવો. ૧૮૧૦ ની આખેરી લગીમાં ફ્રાન્સે તો પોતાનો ઠરાવ ફેરવ્યો પણ ઈંગ્લંડે ન ફેરવ્યો, ને બે રાજ્યનાં વહાણો વચ્ચે મારામારી થઈ તેથી યૂનૈટેડ સ્ટેટ્સે બ્રિટન સાથે લડાઈ ચલાવી (જૂન, ૧૮૧૨). બ્રીગેડીઅર હલ એણે કાનેડા ઉપર ચઢાઈ કીધી પણ તેને મેજર જેનરલ બ્રોકે પાછો હઠાડયો; બીજી ચઢાઈમાં પણ અમેરિકનો ફાવ્યા નહીં પણ દરીઆની લડાઈમાં તેઓ ફતેહમંદ હતા. બ્રિટનથી કેટલુંક લશ્કર લેઈ મેજર જેનરલ રોસ અમેરિકા આવ્યો ને અહીં આડમીરલ કોકબરન સાથે મળીને વાશીંગટન લીધું ને જાહેર મકાનોનો નાશ કીધો; અને અમેરિકન જેનરલ જાકસને સર એડવર્ડ પેકનહામને હરાવ્યો. એની પહેલાં થોડા દહાડા ઉપર બે રાજ્યો વચ્ચે ઘેંટમાં કોલકરાર થયા હતા.

૧૮૧૭ માં મિસ્ટર જેમ્સ મોનરો પ્રેસિડેંટ થયો તેણે સ્પેન તાબાનો પૂર્વ તથા પશ્ચિમ ફ્લોરીડા પ્રદેશ ખરીદ કીધો ને ૧૮૨૧ માં તેનો કબજો કીધો—; ઉત્તરનાં મોટાં સરોવરથી તે મેક્સિકોના અખાત સૂધી અને આટલાંટિકથી તે પાસિફિક મહાસાગર સૂધીનો પ્રદેશ યૂનૈટેડ સ્ટેટ્સનાં રાજ્યનો ગણાયો; તેનું મોટપ બીજાં રાજ્યોમાં મનાતું હતું ને તેનો વેપાર દરેક બંદર સાથે ચાલતો હતો. ૧૮૩૫ માં ટેકસાસના લોકોએ મેક્સિકાના રાજ્યની સત્તા ન માનતાં સ્વતંત્ર કહેવડાવ્યું ને તે ૧૮૪૫ માં એકત્ર સંસ્થાનોમાં ગણાયું. મેક્સિકનોએ લડાઈ કીધી ને એકત્રસંસ્થાનરાજ્યે સોનાની ખાણવાળો કાલીફોર્નીઆ પ્રાંત (મેક્સિકોના તાબાનો) જીતી લીધો—૧૮૪૮ ના કોલકરારથી સલાહ થઈ હતી.

૧૮૫૦ માં ૩૧ સંસ્થાન ને બીજા સાત પ્રદેશ તથા એક પ્રગણું એટલું રાજ્ય હતું. એ રાજ્યના ઊત્તરસંસ્થાની લોક ગુલામી ધંધાની સામા હતા ને દક્ષિણના લોક તે ધંધાની તરફમાં હતા ને તેઓ વચ્ચે જ્યારે ત્યારે રાજસભામાં તકરારો ચાલ્યાં કરતી. ૧૭૮૭ માં એવું ઠેર્યું હતું કે ઓહીઓ નદીની વાયવ્ય દિશામાં ગુલામનો ધંધો રાખી રહે તેવું કોઈ નવું સંસ્થાન ન હોવું જોઈએ. એ ઠરાવ ફ્રેંચ સંસ્થાનોને રાજ્યમાં દાખલ કરતી વેળા છોડી દેવામાં આવ્યો હતો ને મીસૌરીનો કરાર અમલમાં આવ્યો હતો તે આ કે ૩૬°૩૦′ એ અક્ષાંશની ઉપર જેટલાં નવાં

સંસ્થાન થાય ત્યાં ગુલામ રખાય નહીં. એ પ્રકારે ગુલામ રાખવાનો પક્ષ કરનાર લોકનું રાજસભામાં વજનચલણ થયું હતું. ૧૮૫૪ માં મીસૌરીનો કરાર રદ કરવામાં આવ્યો ને બિહલ પસાર થયું તેથી નવાં સંસ્થાનને ગુલામ રાખવા ન રાખવા વિષે મુખત્યારી મળી. એ પ્રમાણે દક્ષિણવાળાનું ફાવતું થતું તેથી ઉત્તરવાળા ખિન્ન થયા હતા ને ભારે ઝગડો મચવાનું બી રોપાયું હતું.

૧૮૫૬ માં પ્રેસિડેંટ પીઅર્સે બ્રિટિશ એલચીને રજા આપી. એ રાજ્યવ્યવહાર પ્રમાણે મોટું અપમાન મળ્યું મનાય ને લડાઈ ઊઠે પણ બ્રિટને સ્પેનમાં આગલે વર્ષે તેવું બન્યું હતું તેનો દાખલો લેઈ એલચીને રજા મળ્યાની વાતની દરકાર રાખી નહીં. એજ વર્ષના અંતમાં મિસ્ટર બકાનન જે ગ્રેટબ્રિટન ખાતે એલચી હતો તે પ્રેસિડેંટ થયો. તેણે ગુલામના ધંધાને ઘણીક રીતે ઉત્તેજન આપ્યું અને રાજદરબારી ભાષા પણ સ્વતંત્ર સંસ્થાનોના હક ઉપર પાણી ફેરવે તેવી વપરાઈ. તેણે એક ધારો આવો પસાર કરાવ્યો કે જે જે સંસ્થાનોમાં નાસી આવેલા ગુલામો હોય તે સંસ્થાનોએ તે ગુલામોને પાછા આપી દેવા ને બીજો ધારો કરાવ્યો કે હબસીઓને નગરવાસીના હક ન મળે. એક કોઈ જોન બ્રૌન એણે થોડાક સાથીઓ લેઈ ગુલામોને માલીકોની સામા થવાને ઊસ્કેર્યા, ને હથિયારખાનું લૂટ્યું; પણ તે પકડાયો ને મોતની સજા પામ્યો. ૧૮૬૦ ના નવેંબરમાં લીંકન પ્રેસિડેંટ થયો; ને બીજે મહિનેજ દક્ષિણ કારોલૈના છૂટું પડ્યું ને ૧૮૬૧ ના ફેબરવારીમાં જીઓર્જીઆ, આલાબામા, ફલોરીડા, મિસ્સિસિપી, લૂઈસ્રીઆના, ઉત્તર કારોલૈના, વર્જીનીઆ, ટેનીસી, આરકાનસાસ, ને ટેકસાસ એ છૂટાં પડ્યાં—એઓએ પોતાનું એકત્રપણાનું નામ 'કોનફીડરેટેડ સ્ટેટ્સ' એવું રાખ્યું ને મિસ્ટર જેફ્રસન ડેવીસને પોતાનો પ્રેસિડેંટ કીધો. સામસામી લડાઈઓ ચાલી હતી ને અંતે ફીડરલ યૂનિયન ઉત્તરસંસ્થાનોવાળા જીત્યા હતા.

(પાછળ કથ્યા પ્રમાણે રાજ્યોનાં ષોડશ દર્શન છે. એ દર્શનો પરસ્પર સંબંધમાં હોવાથી થોડો અથવા ઘણો સમાન રંગ રાખેછે; ને એમ છે તેથી સોળ દર્શન તે બે મહાદર્શનમાં સમાવેશ પામેછે. પહેલાં સાતમળીને પહેલું, ને બાકીનાં (વર્ત્તમાન સહિત) બીજું મહાદર્શન થાયછે.—પ્રાચીન કાળનો ને અર્વાચીન કાળનો ઇતિહાસ કહેવાય છે).

૧ લું મહાદર્શન.

૧. પ્રલય પછી પ્રથમજ સ્થપાયાં તે ચાર રાજ્ય આ હતાં: હોઆંગહો ને યાંગસીક્યાંગ એ નદીઓના પ્રદેશનું—ચીનાઓનું, સિંધુનદીના પ્રદેશનું—આર્યજનનું, ટૈગ્રિસ યૂફ્રેટિસ એ નદીઓના પ્રદેશનું—આસીરિયનનું અને નૈલનદીના પ્રદેશનું—ઈજીપશિયનનું.

એ મોટાં રાજ્યો પોતપોતાના ઉત્કર્ષમાં પ્રકાશતાં તેવામાં નવાં રાજ્યો મંડાઈ દીધ્યાં તે આ હતાં: એશિયામાં ઈરાની, યાહુદી ને ફીનીશિયનનાં અને યૂરોપમાં ગ્રીક લોકનાં.

(ચીનાઓનું).

પ્રલય સમે વહાણમાં ઊગરેલા પૈયફનના સંતાનનો મૂળ રાજ્યપ્રદેશ નાનો હતો પણ પછવાડેથી વિસ્તીર્ણ થયો હતો.* ચીનાઓ

* એ રાજ્યનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૮૪ માં પૂરો થાયછે. પછી હન ને તારતર રાજ થયા તેઓએ રાજ્યનો ચાલૂ વહીવટ કાએમ રાખ્યો હતો. ઈ૦ સ૦ પૂ૦ સૈકા છઠ્ઠામાં કનફ્યૂશિયસે

પોતાની પૂર્વ રીતભાતને પાળતા ને વડીલની આજ્ઞામાં રહી પરંપરાથી ચાલ્યો આવતો સંસારવહેવાર ચલાવતા; તેઓ પરદેશીઓના સંબંધથી દૂર રહેતા; રાજા મંત્રીમંડળના વિચાર લેતા પણ પોતે રાજ્યકુટુંબના સર્વોપરિ વડીલ રૂપે પૂરી સત્તાથી વર્ત્તતા. ભૂમીની તથા હુન્નરકળાની સમૃદ્ધિ રાજ્યમાં બિરાજતી.

(આર્યજનનું)·

મનુના વંશજો પ્રથમ સિંધુનદીના પ્રદેશમાં આવી વસ્યા ને ત્યાંથી પછી યમુના ગંગાના પ્રદેશો ભણી આગળ વધ્યા; તેઓએ પોતાના મોટામાં મોટા પ્રદેશને આર્યાવર્ત્ત કહ્યો છે—દ્વાપરના અંતસુધી આર્યજનનો સ્થાયી વાસ ઉત્તરહિંદુસ્થાનમાંજ હતો. તેઓ ગૌરવર્ણ હતા ને જૂની સંસ્કૃત ભાષા બોલતા; કોઈ ખેતી કરતા ને કોઈ પશુ પાળતા; કોઈ સુતાર, કોઈ લુહાર, કોઈ કંસારા વગેરેના ધંધા કરતા; કોઈ ઘાતકરક્ષક શસ્ત્ર બનાવતા; કોઈ નાના વહાણો બાંધતાને કોઈ તે ચલાવી પણ જાણતા; કેટલાક જણ ઔષધીવિષય જાણતા; કેટલાક જણ વિદ્યાભ્યાસ કરી ધર્મકર્મ કરતા ને કરાવતા; અને કેટલાક જણ મૂળ વતની લોક સાથે લડતા ને જય મેળવી નવા પ્રદેશ પોતાની સત્તામાં આણતા. તેઓમાં જાતિભેદ નહોતો, એકમેકનું ખાધેપીધેથી અભડાઈ જાય તેવું નહોતું; તેઓ માંસ પણ ખાતા ને સોમવલ્લી તથા જવનો

પાંચ પર્કીંગ નામનાં પુસ્તક લખી રાજ-ધર્મ-નીતિ સંબંધી કેટલીક શિક્ષા આપી હતી. જેમ પ્રત્યેક કુટુંબમાં વડીલની તેમ પ્રજારૂપ મોટાં કુટુંબમાં માત્ર એક રાજાની સત્તા છે; રાજ્યને ગેરફાયદા જેવું નહોય તેવાં કામમાં બાપ પોતાનાં કુટુંબનો ઇનસાફદાર થાયછે ને પોતાનાં છોકરાંને મારીનાખવા લગીનો હક ધરાવેછે; દીવાની ફોજદારી અમલદારોના ફેસલા ઉપર અપીલ નથી; માત્ર શક ઉપરથી પણ રાજ્યના અપરાધીને ગરદન મારવાનો પ્રાંતના અમલદારને કુલ અખત્યાર છે; દીવાની ઇનસાફ પણ પાછલાં ધોરણ પ્રમાણે ઇનસાફદારની બુદ્ધિ અથવા ઇચ્છા પ્રમાણે થાયછે; રાજ્યના ધારામાં દુર્ગુણને દંડવાનું લખ્યું છે તેમ વિદ્વાન સદ્ગુણીને માન આશ્રય આપવાનું પણ લખ્યું છે; વિદ્વાનોને પદવી પ્રતિષ્ઠા મળેછે. ગરીબ નોધારાંનું ભરણપોષણ રાજ્યના ખરચથી થાયછે. ધર્મ—એક સર્વ શક્તિમાન મહાત્મા પ્રભુ સ્વર્ગમાં રહેછે; તેણે આ જગત ને એમાંનું સૌ ઉત્પન્ન કીધું છે; તે સદ્ગુણ જોઈ પ્રસન્ન થાય છે ને દુર્ગુણને ધિક્કારેછે; તે હૈયાંની છાની વાત પણ જાણેછે. એક ઈશ્વરને માનવો, રાજધારાને માન આપવું, સાચવટ ને ઇનસાફથી ચાલવું, પારકાનું સારૂં કરવું એ કનફ્યૂરિયસનો આપેલો ધર્મ હતો; પણ લોક પોતાના પૂર્વજોને ને બીજી મૂર્ત્તિઓને પણ પૂજતા. ચીનાઓમાં ઉચ્ચારણોને માટે વર્ણલિપિ નથી પણ વસ્તુઅર્થ દેખાડવાને ચિત્રરૂપ ચિન્હ હોય છે. જેણે માંડરીનની પદવી મેળવવી હોય તેણે ઓછામાં ઓછા દશહજાર અક્ષરા જેવા વર્ણ જાણી રાખવા જોઈએ. ચીનાઓને પ્રાચીનકાળમાં પણ જ્યોતિષ ને વૈદ્યકમાં જાણ હતી. તેઓ કાચ તથા (વાંસમાંથી) કાગળ બનાવી જાણતા. ફોડવાના દારૂનો પહેલો શોધ તેઓએ કીધેલો પણ આતશબાજી શિવાય બીજા કોઈ કામમાં તેનો ઉપયોગ કીધો નહોતો. જૂલીયસ સીઝરનાં વખતમાં તેઓએ છાપવાની કળા શોધી કહાડી હતી. હોકાયંત્ર પણ પ્રથમ તેઓએ ખોળ્યો (ઈ૦ સ૦ ૭૮) કહેવાય છે. શિલ્પમાં તેઓની ખૂબી ઓછો ભાર રાખી મજબૂતી આપવામાં ને ઘણી ઘણી તરેહ કરવામાં છે; તારતર લોકના હુમલા અટકાવવાને ૧૫૦૦ મૈલ લાંબી, ૪૫ ફૂટ ઊંચી ને ૧૮ ઇંચ જાડી દીવાલ બાંધેલી છે.

મદ્ય પીતા; કોઈ એક, ને કોઈ ઘણી સ્ત્રી પરણતા ને કોઈ સ્ત્રીનાં હરણ પણ કરી આવતા. તેઓમાં પ્રથમ લખવાની લિપિ નહોતી; તેઓ અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય એ મુખ્ય ને ઈંદ્ર, વરુણ, સોમ, ઉષસ, યમ ઈત્યાદિ દેવતાઓનાં સ્તવન કરતા. એઓને ઘી તથા ધાન્યનાં ને સોમરસ તથા પશુઓનાં બલિદાન આપતા, અને આરોગ્ય, દીર્ઘાયુ, વંશવૃદ્ધિ, ધાન્યપશુની સંપત્તિ, યુદ્ધમાં જય ઈત્યાદિ સંસારપ્રવૃત્તિનાં સુખ ઈચ્છતા; તેઓ પિતૃઓને પણ બલિદાનથી સંતોખતા; તેઓમાં કોઈ દેવની મૂર્ત્તિ નહોતી, દહેરાં નહોતાં; સૌ પોતપોતાનાં ઘરમાં સ્તવન કરતા ને હોમ યજ્ઞ કરતા તે ઘરમાં અથવા આંગણાં આગળ ખુલ્લામાં; કોઈ કોઈ ગામમાં યજ્ઞશાળાઓ પણ બાંધી રાખતા; તેઓ તત્વ દેવતાઓને આરાધતા તોપણ જગત્કર્ત્તા એક પરમેશ્વર છે એવું તેઓ માનતા ને કેટલાક ઋષિયોએ તેનાં પણ સ્તવન રચ્યાં છે.*

કાળાંતરે યુદ્ધમાં ઘૂમનારાઓએ ઉપરાઉપરી પ્રદેશ જીત્યા ને તેથી આર્યપ્રજા નવા લોકના સંબંધમાં આવવાથી નવા નવા મોહ—વિચાર—ઉદ્યમમાં પડી. તેનો વેદોક્ત દેવતા ઉપર આગળના જેટલો ભક્તિભાવ ને ધર્મકર્મ ઉપર તેટલો આગ્રહ રહ્યો નહીં; ઉન્મત્ત યોદ્ધાઓએ ઋષિપુત્રોને ગાંઠ્યા નહીં; એ સ્થિતિમાં ઋષિપુત્રોએ ક્રોધે ભરાઈ ઉન્મત્ત યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી તેઓના પ્રદેશ પોતે વહેંચી લીધા ને અધીન થયા તેઓને પાછા આપ્યા; અને એ જયથી તેઓએ પોતાનું શ્રેષ્ઠપણું સ્થાપી વ્યવસ્થાનિયમ બાંધ્યા, જે દ્વાપરના અંતસૂધી યથાસ્થિત ચાલ્યા.

ધર્માધિકારી ઋષિપુત્ર-બ્રાહ્મણોએ પ્રથમ તો જગદીશ્વર વિષે ને તેને પામવાના ઉપાયો વિષે આ પ્રમાણે નક્કી કરી સ્થાપ્યું: જગત્ અંધકાર પ્રલયરૂપ હતું; જ્ઞાનમય એક સૂક્ષ્મ પરમાત્માએ સ્વેચ્છાએ પોતાનું મહાતેજ પ્રગટ કીધું ને અંધકારનો નાશ કીધો; પછી જળ ઉત્પન્ન કીધું; જળમાં બીજ રોપ્યું તેનું અંડ થયું; પછી અંડ ફાટ્યું ને પરમાત્માએ બ્રહ્મદેવને રૂપે જન્મ લીધો; બ્રહ્મદેવે અંડનાં બે ફાડચાંનાં પૃથ્વી તથા સ્વર્ગ નિર્માણ કરી તે બેની વચમાં આકાશ રાખ્યું ને જલને માટે સ્થાન નક્કી કીધાં. પછી તેણે આત્માતત્વ તથા તેમાંથી અહંકાર, મન, સત્વ રજ તમ એ ત્રણ ગુણ, શબ્દ સ્પર્શ રસ રૂપ ગંધ એ વિષયની પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિય તથા કર્મેંદ્રિય અને પંચમહાભૂત એ ઉત્પન્ન કીધાં; પછી પોતાના અર્ધભાગનો પુરુષ ને અર્ધભાગની સ્ત્રી એ બે ઉત્પન્ન કીધાં ને તે સ્ત્રીપુરુષથી વિરાટ પુત્ર થયો ને એણે મનુને ઉત્પન્ન કીધો ને એણે દશ પ્રજાપતિને ઉત્પન્ન કીધા ને એઓએ દેવ મનુષ્ય પશુ પક્ષી ઈત્યાદિ પ્રાણીસૃષ્ટિ રચી અને સૌને પોતપોતાનાં કર્મ સોંપી દીધાં. મનુષ્યને બે આત્મા છે—જીવાત્મા (જેથી હાલચાલ થાયછે તે) ને અંતરાત્મા (સદસત્નું જ્ઞાન ધરાવનારો); એ બેની સ્થિતિ જૂદી જૂદી છે પણ ઈશ્વરી તેજ જે સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યું છે તેની સાથે તેઓનો સંબંધ છેજ. જીવાત્મા

* આર્યજનના ધર્મજ્ઞાનનો વિષય તે અથવા એ વિષયનો જે ગ્રંથ તે **વેદ** એ નામે પ્રસિદ્ધ છે. પ્રથમ એક **ઋગ્વેદ** હતો પણ પછી બીજા ત્રણ થયા—**યજુસ, સામ** ને **અથર્વ**; એકેક વેદના ત્રણ ભાગ છે,—સ્તુતિ પ્રાર્થનાનો સંગ્રહ તે **સંહિતા**, કર્મકાંડ સંબંધી શિક્ષા તે **બ્રાહ્મણ** ને આત્મા પરમાત્મા સંબંધી વિચાર તે **ઉપનિષદ**. સંહિતા ભાગ ઋષિયોએ પ્રથમ રચેલા છે ને બીજા ભાગ પાછળથી રચાઈ ઊમેરાયા છે.

પોતાના રૂડાં ભુંડાં કર્મ પ્રમાણે રૂડી ભુંડી ગતિને પામેછે—તે અનેક યોનિમાં (વૃક્ષજાતિમાં પણ) જન્મ લેછે, દંડ પીડા ભોગવી નિર્દોષ થાયછે ને પછી કાયિકવાચિકમાનસિક કર્મને વશરાખી પરમાત્માને વિષે જ્ઞાન પામી તેમાં મળી જાયછે. સત્કર્મે ને સદ્વિચારે ઉત્તરોત્તર ઊંચી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાયછે; સકામ કર્મથી સ્વર્ગ મળેછે પણ નિષ્કામ કર્મથીજ મોક્ષ મળેછે; અને સત્કર્મપ્રકાર ને સત્યજ્ઞાન વેદાધ્યયનમાં ને વેદાર્થ વિચારમાંજ છે.

આર્યધર્મમાં સ્નાન પ્રાયશ્ચિત્તાદિ કર્મોએ બાહ્યાંતર શૂચિ રાખવા વિષે મોટો આગ્રહ છે—'આચારો પ્રથમો ધર્મઃ' એવું કહ્યું છે. સોળ સંસ્કાર કહ્યા છે તેમાં ગાયત્રી મંત્રનો* ઉપદેશ લેવો ને યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવું એ સૌથી શ્રેષ્ઠ સંસ્કાર છે કે જેથી જનનો બીજો રૂડો જન્મ થયો એમ મનાયછે ને એ ઉપરથી આર્યપ્રજા તે દ્વિજ કહેવાયછે. કેટલીક શિક્ષા પોતપોતાનાં જાતિધર્મકર્મ પાળવા વિષે છે—યજન યાજન, અધ્યયન અધ્યાપન, દાન-પ્રતિગ્રહ એ છ ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણનાં કર્મ છે; ક્ષત્રીએ વેદાભ્યાસ કરવો, યુદ્ધવિદ્યાભ્યાસ કરવો, પ્રસંગે યુદ્ધ કરવાં, પ્રજાનું રક્ષણ કરવું, રાજ્યકાર્ય કરવાં ને યજ્ઞ કરવા; વૈશ્યે વેદનો અભ્યાસ કરવો (કરાવવો નહીં), હોમ કરવા, દાન કરવાં, પશુ પાળવાં, ખેતી કરવી, વણજ વેપાર કરવા. દ્વિજે આટલાં કર્મ તો નિત્ય કરવાં: પ્રતિદિન સ્નાન કરવું, સૂર્યોદય મધ્યાન્હ ને સૂર્યાસ્ત સમયે સંધ્યા કરવી અને પંચયજ્ઞ કરવા—વેદ ભણવો ભણાવવો તે બ્રહ્મયજ્ઞ, અન્ન ઉદકથી તર્પણ કરવું તે પિતૃયજ્ઞ, વૈશ્વદેવ હોમ કરવો તે દેવયજ્ઞ, ભૂતપ્રેતાદિને બલિ આપવો તે ભૂતયજ્ઞ ને અતિથિને જમાડવો તે મનુષ્યયજ્ઞ. જનનમરણનું સૂતક પાળવું, શવને દહન કરવું, વ્રત પાળવાં, રૂડે અવસરે ને પિતૃતિથિયે શ્રાદ્ધ કરવાં, તીર્થયાત્રા કરવી, દેવતાઓની પ્રસાદી મેળવવાને યજ્ઞ કરવા ઈત્યાદિ કર્મ પ્રસંગે પ્રસંગે કરવાનાં કહ્યાં છે. દેવતાઓની પ્રતિમા કરી તેની પૂજા કરવાનો નિષેધ કર્યો છે.

દ્વિજે આટલા પદાર્થ ન ખાવા ને આટલા ખાવા—માંસ ખાનારાં પક્ષી, બારણાં આગળ ફરનારાં ભુંડ મરઘાં વગેરેનાં માંસ ન ખાવાં; સાહુડી ઘો કાચબો વગેરે ખાવાં અને મોટા સમારંભમાં ને શ્રાદ્ધમાં ગાયનું માંસ પણ ખાવું. બ્રાહ્મણે યજ્ઞ વિના બીજે પ્રસંગે માંસ ભક્ષણ કરવું નહીં. નિરર્થક જીવહિંસા કરવી, વડીલ પૂજ્ય ગુરુની સામાં બોલવું, શરણાગતને મારવો, ઉપકારને બદલે અપકાર કરવો, કુટુંબને દુર્દશામાં આણી પરોપકાર કરવો એ મોટા દોષ છે; ગાય બ્રાહ્મણનું રક્ષણ થતું હોય અથવા કોઈનો પણ જીવ ઊગરતો હોય તો તે પ્રસંગ અને વિલાસ તથા વિવાહપ્રસંગ એ શિવાય બીજે બધે પ્રસંગે જૂઠું બોલવાનો ને ખોટી સાક્ષી આપવાનો મોટો દોષ કહ્યો છે; યજ્ઞકાર્યને માટે વેળાએ કરી હોય તો તે નહીં પણ બીજી બધી ચોરી અપરાધમાં ગણી છે. રાજદંડથી ને ધર્મોક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત—જપ તપ વ્રત યજ્ઞ એ કર્મથી અપરાધી જન થોડો અથવા બધો દોષમુક્ત થશે; પણ અતિઅધમ

* મંત્રનો અર્થ આ છે કે પરમાત્માનાં અથવા સૂર્યનાં સ્તુત્ય તેજનું આપણે ધ્યાન ધરીએ કે તે આપણી બુદ્ધિને પ્રકાશિત કરે. "ગાયત્રી વેદનું મુખ્ય છે," "તેના જપથી મહાપાતક બળીજાયછે" "ત્રણ વેદનાં અધ્યયનનું ફળ મળેછે," "મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાયછે." ઈ૦

અપરાધીને તો મૂવા પછી યમદંડ ભોગવી હીણ યોનિમાં ભટકયા વિના છૂટકો નથી.

રાજ્યવ્યવસ્થા ને રાજનીતિ–રાજા* ક્ષત્રી કુળના પોતપોતાના પ્રદેશમાં વંશપરંપરાના હતા. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય, સંકરજાતિ ને શૂદ્ર એ સૌ મળીને તેની પ્રજા હતી. રાજાની સત્તા સર્વ પ્રજા ઉપર હતી પણ તેઓ બ્રાહ્મણના બાંધી આપેલા ધારાને અધીન હતા; રાજા તથા સાત ક્ષત્રી પ્રધાન અને દશ કે પાંચ કે ત્રણ બ્રાહ્મણ એઓની સભા અથવા એ સભાને બદલે એક બ્રાહ્મણ (જેને મુખ્ય પ્રધાન ગણવામાં આવતો) એઓના વિચારથી રાજકાર્ય ચાલતું. બીજા કામદારોમાં ન્યાયાધીશ, દૂત (પરરાજ્ય સંબંધી કામની નીધા રાખનારો તથા સંધિવિગ્રહ કરાવનારો) અને સેનાપતિ એ મુખ્ય હતા. રાજધાની શિવાય બાકીના પ્રદેશના વહીવટને માટે એક-દસ-વીસ-સો-હજાર ગામના અધિપતિ ઠેરવવામાં આવતા; એક ગામના અધિપતિયે પોતાનાં ગામના લોક પાસેથી ધાન્ય દ્રવ્ય લેઈ તે ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરવો; દશ ગામવાળાને નિર્વાહને માટે છ છ બળદનાં બે હળથી જેટલી ખેડાય તેટલી ને વીસવાળાને ૧૦ હળ ખેડીશકે તેટલી જમીન મળતી; સો ગામવાળાને એક નાનું ગામ ને હજાર ગામવાળાને મોટું ગામ મળતું; એક ગામના વહીવટદારથી ચોરી ફિતુરનો બંદોબસ્ત ન થતો તો તે દશ ગામવાળાને જણાવતો ને એમ ઉત્તરોત્તર; લશ્કર પણ જૂદે જૂદે ઠેકાણે જ્યાં જેટલું જોઈએ ત્યાં તેટલું અમલદારોના ઉપરીપણાં તળે રાખવામાં આવતું. એ બધાં ગામના સમસ્ત તથા જૂદા જૂદા કામદારો યોગ્ય પ્રકારે કામ ચલાવેછે કે નહીં તેની તપાસ રાખવાને માટે ઉપરીઓ નીમવામાં આવતા ને દરેક મોટાં નગરમાં એકેકો સરસૂબો રાખવામાં આવતો. જમાબંદી ને કરવેરા વિષે નિયમ હતા. રાજા તંગીમાં આવી મરવા જેવો થયો હોય તોપણ તેણે વેદશાસ્ત્ર સમ્પન્ન બ્રાહ્મણ પાસેથી કર લેવો નહીં તથા તેવા બ્રાહ્મણને તેણે પોતાનાં રાજ્યમાં ભૂખે મરવા દેવો નહીં.

યુદ્ધનિયમ–રાજાએ શત્રુને સામ દામ ભેદ દંડ એ ચાર ઉપાયથી જીતવા, તેમાં સામ ને દંડ એ ઉપાયને પંડિતોએ વખાણ્યા છે; લડાઈમાં છૂપા જાસુસો જરૂર રાખવા. વારણયુદ્ધ એટએ ચઢી આવેલા શત્રુને નિવારી પોતાનું

* “રાજ્યનું બળ, રાષ્ટ્ર, દુર્ગ, અર્થ (ભંડાર), ને સૈન્ય એ ઉપર વિશેષ આધાર રાખેછે માટે રાજાએ તે સંબંધી પાકા બંદોબસ્ત રાખવા. તેણે વિચારથી સુંદર જગામાં રાજધાની રાખવી–સૈન્ય તથા યુદ્ધસામગ્રી એ કિલ્લામાં રાખવાં, પોતાનો મેહેલ કિલ્લાની વચ્ચોવચ્ચ જબરો ને દેખાવડો ચોતરફ પાણી તથા ઝાડ હોય તેવી રીતે બાંધવો. તેણે માટે પરોઢીએ ઊઠી સંધ્યાહોમથી પરવારી સભા ભરવી ને ત્યાં મળેલી પ્રજા ઉપર કૃપાદૃષ્ટિ કરી તથા તેની સાથે કાર્યપૂરતું ભાષણ કરી સૌને વિદાય કરી પોતે એકાંતમાં જઈ મંત્રીઓની સાથે વિચાર કરવા; એ થયા પછી તેણે ક્ષત્રીને યોગ્ય એવી ક્રીડા કરી સ્નાન કરી ભોજન કરવું; પછી મનને આનંદ પમાડે તેવી વાર્તા કુટુંબ અથવા બીજા સાથે કરવી; પછી ઘરની વ્યવસ્થાનો કામદાર નીમવાનો અને જે કામ પોતાનેજ કરવાનું છે તેનો વિચાર કરવો; પછી સૈન્યના પુરુષ, હાથી તથા ઘોડા વગેરેની કવાયત ને શસ્ત્રની કસરત જોવી; સૂર્યાસ્ત સમયે સંધ્યા કર્યા પછી ચાર દૂત એઓએ જે વર્તમાન આણ્યાં હોય તે સાંભળી લેવાં; પછી રાતનું ભોજન કરી થોડીક વેળા સુંદર વાદ્યો સાંભળી સૂવા જવું.

રક્ષણ કરવું હોય તેવે પ્રસંગે રાજાએ સંગ્રામમાંથી પાછાં ફરવું નહીં પણ ક્ષત્રીનો ધર્મ શો છે તેનું વારંવાર સ્મરણ કરી ઉત્સાહથી લડવું. પોતાનું સૈન્ય વ્યવસ્થિત ને શત્રુનું અવ્યવસ્થિત હોય તો તેણે એકદમ ધસારો કરવો; શત્રુ વધારે બળવાન હોય ને સપડાઈ જવાય તેવું હોય તો થોડુંક સૈન્ય શત્રુની સામા રાખી સંધિ કરવાનો યત્ન કરવો અથવા શત્રુથી ન અવાય તેવે ઠેકાણે પોતે ભરાવું અથવા કોઈ બળવાન રાજાનો આશ્રય લેવો; પણ જ્યારે તેને જણાય કે એ આશ્રય દુઃખદાયક છે તો તેણે અવ્યવસ્થિત છતે એકલાએજ મરણીઆં થઈ યુદ્ધ કરવું. મારણયુદ્ધ એટલે શત્રુ ઉપર ધસી ચઢવાને પ્રસંગે તેણે માગસર અથવા ફાગણ ચૈત્રમાં ચઢાઈ કરવી કે ચોમાસું કે શીઆળુ પાક લશ્કરને મળે; જય થવાનો સંભવ હોય તો ગમે ત્યારે ચઢાઈ કરવી; જળમાર્ગ, જમીનનો માર્ગ ને ઝાડીનો માર્ગ ખોળી, હાથી ઘોડા રથ પાયદળ સરદાર તથા ચાકર એઓની ગોઠવણ કર્યા પછી શત્રુની રાજધાની ઉપર ચઢાઈ કરવી; શત્રુની નોકરીમાં પોતાના મિત્ર હોય તે વિષે ને આવતા જતા દૂત વિષે સાવધ રહેવું; કૂચ કરતાં ને લડાઈમાં પ્રસંગ વિચારી અનેક પ્રકારની રચના કરવી; દંડ–શકટ–વરાહ–મકર—સૂચી–ગરુડ વ્યૂહ કરવા; કમળ ફૂલના જેવી રચના કરવી ને રાજાએ પોતે વચમાં રહેવું; મેદાન હોય ત્યાં રથમાં અથવા ઘોડા ઉપર રહી લડવું; જળપ્રદેશમાં હોડીઓમાં રહી અથવા હાથી ઉપર બેસી લડવું; ઝાડીવાળી જગોમાં તીરકામઠાંથી લડવું ને સપાટ જગામાં ઢાલ તરવાર તથા બીજાં શસ્ત્રોથી લડવું. કુરુક્ષેત્રમાં, મત્સ્યદેશમાં, પંચાળ દેશમાં, સૂરસેન દેશમાં જન્મેલા તથા બીજા ઊંચા કદાવર યોદ્ધાઓને મોખરે રાખવા; પછી વીરરસનું ભાષણ કરી ઉત્તેજન આપી આરંભ કરવાની આજ્ઞા આપવી. શત્રુને ઘેરો ઘાલવાના પ્રસંગમાં રાજાએ છાવણી નાખી રહેવું ને આસપાસના મુલખને ઉજડ કરવો ને સામાવાળાનાં અન્નપાણી લાકડાં વગેરેનું નુકસાન કરવું; શત્રુપક્ષના આગેવાનોને ગુપ્તરીતે મેળવી લેવા, શત્રુની ચર્યા જોવી ને પછી લાગ જોઈ શત્રુ ઉપર તૂટી પડવું. લૂટમાં જેને જે મળે તે તેનુંજ પણ ભારે કીમતી વસ્તુ રાજાએ લશ્કરને વહેંચી આપવી. ધર્મયુદ્ધના નિયમઃ ગુપ્ત શસ્ત્રે, કાંટાદાર તીરે, અગ્નિબાણે ઘા કરવો નહીં; ઘોડેસ્વાર અથવા રથીએ પેદલને મારવો નહીં; શરણે આવે તેને, કેશ વિખેરાઈ ગયાથી જોઈ શકતો ન હોય તેને, થાક ખાવા બેઠો હોય તેને, ઊંઘતાને, શસ્ત્ર રહિત થએલાને, નાસતાને, તટસ્થ રહી જોનારને ઈ૦ ના ઉપર ઘા કરવો નહીં. દેશ જીત્યા પછી તે દેશમાં જે દેવની પૂજા થતી હોય તેનું રાજાએ વંદન કરવું,* બ્રાહ્મણોને દાન આપવું, મોટા મોટા લોકને બક્ષીસ આપવાં ને સર્વને અભય આપવું; જીતેલા દેશના લોકની ઈચ્છા જાણ્યા પછી ત્યાંના રાજવંશી કુમારને ગાદીએ બેસાડવો ને તેને તેના ધારા પ્રમાણે રાજ ચલાવવા દેવું અથવા પોતાની આજ્ઞા પ્રમાણે થોડા ફેરફાર સાથે ચલાવવાનું કહેવું; જીતેલા દેશના રાજાને પોતાનો મંડળીક અથવા પોતાનો મિત્ર ગણવો; ખરો મિત્ર એવો રાજા મળવાથી સ્વરાજ્યનું જેટલું બળ વધેછે તેટલું બળ, ધન અથવા પ્રદેશ મળ્યાથી વધતું નથી.

* ગ્રીક લોક પણ તેમજ કરતા—શિકંદરે જરૂસલેમ લીધું ત્યારે તેણે ત્યાંના ધર્માધ્યક્ષે દેખાડવેલા વિધિ પ્રમાણે જીહોવાને બલિ આપ્યો હતો.

ન્યાય રાજાએ પોતે કરવો અને કદાપી પોતાનાથી ન બને તો એક મુખ્ય ને ત્રણ સહાયી એમ ચાર બ્રાહ્મણોએ કરવો; ન્યાયાધીશે ધર્મશાસ્ત્ર જાણી કુલાચાર ગ્રામાચાર ને વેપારી વહાણવટી વગેરેના શિરસ્તા જાણી ન્યાયાન્યાય સમજી અને વાદીપ્રતિવાદીના સાક્ષી તથા તેઓની મુખચર્યા એ ઉપર વિચાર કરી ફેસલો આપવો. દીવાનીધારા-(મિલકત સંબંધી): બ્રહ્મચારી, અનાથ બાળક, વિધવા વગેરેની મિલકતની રાજાએ સંભાળ રાખવી. એક જણે ખોઈ ને બીજાને જડી એવી મિલકત રાજાએ કોઈની સંભાળમાં મૂકવી ને એવી મિલકત ચોરનારને હાથીના પગતળે કચરાવવો. (લેવડ દેવડ બ્યાજ જામીની સંબંધી): ન્યાયમાં લેણું ખરૂં ઠરતું તો તે વાદીને અપાવવામાં આવતું ને પ્રતિવાદીને સેંકડે પાંચ કે દશ ટકા દંડ કરવામાં આવતો. માલ ગીરો રાખી નાણાં ધીર્યાનું બ્યાજ દર મહિને દર સેંકડે ૧। ટકો ને અંગુ ધીર્યાનું બે ટકા બ્રાહ્મણ પાસેથી, ત્રણ ટકા ક્ષત્રી પાસેથી, ૪ ટકા વૈશ્ય પાસેથી ને પાંચ ટકા શૂદ્ર પાસેથી લેવાતું. કરજદાર હાજર ન થાય તો તેના જામીને દેણ ચૂકવવું પણ તે બંધન જામીનના છોકરાંને નહોતું; ગવૈયા વગેરેને આપવી કબૂલ કરેલી અથવા જુગારમાં ગૂમાવેલી અથવા દારૂ પીવામાં ખરચેલી અથવા દંડ જગાતમાં આપવી બાકી રહેલી એવી રકમ લેણદારને પાછી આપવાને કરજદારનો અથવા જામીનનો છોકરો ધારાનાં બંધનમાં આવતો નહીં; પણ લેણદાર નહીં આપે તો હું આપીશ એમ કહી જે જામીન થયો હોય તેના વારસોએ તે દેણ આપવું; કુટુંબનાં ભરણપોષણ માટે દેવું કરી કોઈ મરી ગયો હોય તો તેનાં કુટુંબે તે આપવું. અનામત મૂકેલો માલ રાખનારો પાછો ન આપે ને શાહેદો ન હોય તો ન્યાયાધીશે ગુપ્ત માણસો પાસે તેને ત્યાં સોનું અનામત મૂકાવી પછી પારખું જોવું. કોઈ કોઈ વાર વેળાએ પક્ષકારો પાસે ધીજ કરાવવામાં આવતી. (વારસાસંબંધી): મરનાર પછી તેનો પુત્ર ને પછી પૌત્ર ને એ ન હોય તો એકઠો રહેતો કાકો ને તે ન હોય તો તેના છોકરા વારસ થાય; કુટુંબ જૂદું પડચું હોય ને મરનારને છોકરો ન હોય તો તેની ધણીઆણી; દત્તપુત્ર પણ વારસ થાય પણ તેનો પોતાના ખરા બાપની મિલકત ઉપર હક પહોંચે નહીં. દત્તક લીધા પછી લેનારને પુત્ર થાય તોપણ દત્તકનો ચોથા ભાગ ઉપર હક પહોંચે. સાત પહેડીમાં કોઈ ન હોય તો ગુરુ અથવા શિષ્ય; અને એ પણ ન હોય ને મરનાર બ્રાહ્મણ હોય તો સઘળા બ્રાહ્મણ વારસ થાયછે; મરનાર બીજી જ્ઞાતિનો હોય તો વારસો રાજાને મળે. બાપના મરણ પછી ભાઈઓ સાથે રહે અથવા મિલકત વહેંચી લે પણ બાપ જીવતો છતાં તેઓથી જૂદાં પડાય નહીં; ભાઈઓ જૂદા નથી પડયા ત્યાંસૂધી મોટા ભાઈએ ધનમાલનું ધણીપણું રાખવું ને ભાઈઓ જૂદા પડે તો બારમો હિસ્સો મોટાને, એંસીમો હિસ્સો નાનાને ને ચાળીસમો બીજા સૌએ વહેંચી લેવો અને બાકી રહેલી પુંજીના બરાબર ભાગ કરી વહેંચણ કરવી; કુંવારી બેનને ભાઈએ પાળવી; છોકરીઓને બાપની મિલકતમાંથી ભાગ ન મળે પણ માની મિલકતમાંથી ભાઈઓની બરાબર ભાગ મળે; ઉપરની વહેંચણી એક માના અથવા એક વર્ણની માના છોકરાંઓને માટે છે પણ તેવું ન હોય તો બ્રાહ્મણીના છોકરાને ચાર ભાગ, ક્ષત્રાણીનાને ત્રણ, વૈશ્યાણીનાને બે ને શૂદ્રીનાને એક ભાગ એમ મળતા; એકજ છોકરો ને શદ્રીના

પેટનો હોય તોપણ તેને દશમોજ હિસ્સો મળે; નપુંસક, જાતિભ્રષ્ટ, મૂંગો, બહેરો, આંધળો, હાથપગરહિત, ગાંડો, મૂર્ખ એ વારસાને પાત્ર નથી, એઓ ભરણપોષણના હકદાર છે ખરા. (ગોવાળાઆ સંબંધી): જે ગોવાળને મહેનતના બદલામાં દૂધ આપવામાં આવેછે તેણે ધણીની રજા લેઈ દશમાંની એક સરસ ગાયનું દૂધ દોહી લેવું; ગોવાળની કસૂરથી ઢોર નાસી જાય, તેને જીવજંત કુતરૂં કરડે અથવા તે ખાડામાં પડી મરી જાય તો ગોવાળે કિંમત ભરી આપવી; ચોર ચોરીજાય ને તેની જાણ ગોવાળ જો ધણીને કરે તો તે નુકસાનનો જવાબદાર નહીં; ઢોર મરી જાય ત્યારે કાન ચામડું પૂછડું નાભીની નીચેનો ભાગ, અંડ, મસ્તકમાંથી નીકળતો મદ્ય એ સર્વ ધણીને સોંપવાં તથા હાડકાં પડયાં હોય તે ઠેકાણું દેખાડવું. (સીમાડા સંબંધી): જેઠ મહિનામાં સીમાડા નક્કી કરવા; વડ, પીપળો, ખાખરો, શીમળો, શાલ, તાડ એ ઝાડ અથવા જેમાંથી દૂધ નીકળતું હોય તેવાં ઝાડ અથવા ગુચ્છાવાળાં ઝાડ રોપવાં ને માટીની પાળ બાંધી લેવી; તળાવ, વાવ, કુવા ખોદાવવા; જમીનની તળે કોતરેલા પત્થર વગેરેની છાની એંધાણી કરાવી રાખવી. જ્યાં વાંધો પડે ત્યાં વાદીપ્રતિવાદીઓની સમક્ષ સાક્ષીના માથા ઉપર માટી મૂકી તેને કોટમાં રાતાં ફૂલનો હાર ઘાલી, રાતાં વસ્ત્ર પહેરાવી શપથ આપી પૂછી લેવું; જો એ રીતે નીવેડો ન આવે તો રાજાએ પોતાની સત્તાથી સીમાડો નક્કી કરી આપવો. **ફોજદારી ધારા**—(નિંદાસંબંધી): બ્રાહ્મણને અપશબ્દથી નિંદનારા ક્ષત્રીને ૧૦૦ પણ (પૈસા), વૈશ્યને ૧૫૦ અથવા ૨૦૦ પણ દંડ કરવો ને શૂદ્રને ફટકા મારવા; બ્રાહ્મણ ક્ષત્રીને નિંદવાથી ૫૦ પણ, વૈશ્યને નિંદવાથી ૨૫ પણ ને શૂદ્રને નિંદવાથી ૧૨ પણના દંડને પાત્ર થાયછે; દ્વિજની નિંદા કરનારા શૂદ્રની જીભમાં છેદ પાડવો, નામને તથા જાતને ગાળ દે તો દશ આંગળ લાંબો લોઢાનો ધગધગતો સળીઓ તેના મોમાં ઘાલવો, ને ઉન્મત્તાઈથી બ્રાહ્મણને ધર્મનીતિનો ઉપદેશ કરે તો તેના મોમાં તથા કાનમાં કરકડતું તેલ રેડવું. (વ્યભિચારસંબંધી): પરસ્ત્રી સાથે સંભોગ કરવાની ઈચ્છા કીધાનાં ચિન્હ જણાય તો લોકને જોતાં ત્રાસ ઉપજે તેવે તેવે ઠેકાણે તેને ડામ દેવા ને રાજ્યમાંથી હાંકી કહાડવો; ચારે વર્ણની સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવું પણ શૂદ્ર બ્રાહ્મણી સાથે છીનાળું કરે તો તેને દેહાંત દંડ કરવો; જાહેર નાચનારી ગાનારીઓને સજા નથી પણ એઓની સાથે કામ પાડનારાઓને થોડોક દંડ ભરવો પડતો; સ્ત્રી ઉપર બળાત્કાર કરનારાને અંગભંગ શિક્ષા હતી; ઊંચવર્ણ પુરુષ પાસે સ્ત્રી જાય તો તે પુરુષને રાજાએ દંડ કરવો નહીં પણ હલકી જાતના પુરુષ પાસે જાય તો એણે તે સ્ત્રીના ઘરમાં વાસ કરવો; વ્યભિચારી પુરુષને તપાવેલા પલંગ ઉપર મરતાં લગી સૂવાડવો; એક સ્ત્રી બીજીથી બગડે તો ૨૦૦ પણ દંડ તથા બમણું પલ્લું લેવું ને તેને દશ ફટકા મારવા; જે સ્ત્રી બીજીને બગાડે તેનું માથું તરત બોડાવવું, તેની આંગળીઓ કપાવવી ને ગધેડે બેસાડી ગામમાં ફેરવવી; કુટુંબસંબંધીજનનું અભિમાન રાખનારી સ્ત્રી સ્વામીપ્રતિ યોગ્ય ધર્મ ન પાળે તો તેને પ્રસિદ્ધ જગામાં કુતરા ફાડીખાય તેવી હાલતમાં આણવી; (સાધુ, ભાટ, યજ્ઞ કરાવનાર બ્રાહ્મણો ને કારીગર એટલાને સ્ત્રીઓ સાથે ભાષણ કરવાની છૂટ હતી). ધાડ, ચોરી ઘર બાળનારા એવાઓના હાથ કાપી નાખવા, તીક્ષ્ણ સૂળીએ

ચઢાવવા. 'ઠગમાં ઠગ સોનીઓ હોય છે માટે તેઓની ઠગાઈ માલમ પડે તો અગ્ને વતી તેઓના કકડેકકડા કરાવવા'; નઠારૂં અનાજ સારૂં કહી વેચનાર ને સીમાડાની એધાણી તોડનાર એઓને એવી શિક્ષા કરવી કે તેઓનું શરીર છિન્ન થાય. બ્રહ્મહત્યા, સુરાપાન, બ્રાહ્મણનું સુવર્ણ ચોરવું, ગુરુની સ્ત્રી, શિષ્યની સ્ત્રી-મા-માસી-બેન-દીકરી વગેરે સાથે સંબંધ કરવો એ મહાપાતક કરનારા દેહાંતદંડને પાત્ર છે.

સંસારસ્થિતિ, રીતભાત કળાવિદ્યા— (બ્રહ્મચર્ય આશ્રમમાં) સર્વ દ્વિજની બહુધા સમાન સ્થિતિ હતી-ભિક્ષા માગી વિદ્યાભ્યાસ કરવો ને ગુરુની સેવા કરવી; બ્રાહ્મણને ૮મે વર્ષે સૂતરના જનોઈનો, ક્ષત્રીને ૧૧મે વર્ષે સણનાં જનોઈનો (પૂર્વ કાળમાં મૃગચર્મનું હતું) ને વૈશ્યને ૧૨મે વર્ષે ઊનના જનોઈનો સંસ્કાર હતો;-વહેલામાં વહેલો કાળ ૫, ૬, ૮ અને મોડામાં મોડો ૧૬, ૨૦ ને ૨૪ વર્ષની વયનો હતો; જનોઈ વિનાનો આર્ય તે આર્ય નહીં. જનોઈનો વિધિ નહીં બાકી બીજા શરીર-સંસ્કાર યથાકાળે ને યથાક્રમે પણ મંત્ર ભણ્યા વિના સ્ત્રીઓને પણ કરાવવા.* બ્રાહ્મણમાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ને ઋત્વિજ એ ત્રણ ભેદ હતા. આચાર્ય જનોઈનો સંસ્કાર આપતો ને ચારવેદ તથા તેના બ્રાહ્મણ તથા ઉપનિષદ ભણાવતો; તેનો નિર્વાહ બ્રહ્મચારી શિષ્યો ભિક્ષા માગી કરતા; ઉપાધ્યાય છ વેદાંગ-શિક્ષા (ઉચ્ચાર), છંદ (કવિતા), વ્યાકરણ, નિરુક્ત (શબ્દાર્થ), જ્યોતિષ ને કલ્પ (કર્મવિધિ) શિષ્યોને ભણાવતો; અને સામગ્રી તૈયાર કરી યજ્ઞકર્મ કરાવનારો તે ઋત્વિજ જેને

* જરતોસ્તી ધર્મપાળનારી સ્ત્રીઓને કુસ્તી છે.

કંઈ અમુક રકમ મળ્યાં કરતી. બ્રહ્મચારી શિષ્યોને ગુરુઓની તરફથી ઘણુંખરૂં આવો ઉપદેશ થતો કે ગુરુની ખોડ કહાડયાથી ગધેડાનો, નિંદા કરવાથી કુતરાનો, તેનાં ધનનો ઉપભોગ કીધાથી કીડાનો અવતાર લેવો પડેછે; કામવાસના પૂરી પાડનારના કરતાં કામવાસનાનો ત્યાગ કરનારો શ્રેષ્ઠ છે. **ગૃહસ્થાશ્રમ**વિષે-વેદાભ્યાસ કરી ઋષિનું, બલિદાન આપી દેવતાનું તેમ પુત્ર ઉત્પન્ન કરી પિતૃઓનું ઋણ આપવું; પુત્રને હાથે પિંડ પાણી મળ્યા વિના મરીગએલા પિતાની સદ્‌ગતિ થતી નથી માટે સૌએ પરણીને ગૃહસ્થાશ્રમ માડવો; ૩૦ વર્ષનો ૧૨ વર્ષની અને મનને પ્રિય લાગે તેવી કન્યાને વરીશકે; અથવા ચોવીસ વર્ષનો આઠ વર્ષની કન્યાને વરીશકે; જે કન્યા પુરુષના બાપની અથવા માના કુળની ૬ પહેડીના સંબંધમાં ન હોય તેની સાથે પુરુષે લગ્ન કરવું; ધર્મહીણ ને વંશરહિત ને રોગી કુળમાંની ન પરણવી; જે કન્યાનો એક સાથે વેસવાળ થયો હોય તે બીજાને ન વરીશકે. લગ્નના પ્રકાર—વેદ ભણેલો તથા સદાચારી એવા પુરુષને બોલાવી સન્માન કરી કન્યાદાન આપવું તે (બ્રાહ્મવિવાહ); યજ્ઞકર્મ કરાવનાર ઋત્વિજને અલંકારસહિત કન્યા આપવી તે (દૈવવિવાહ); સસરો જમાઈ પાસેથી ગાય ગોધાની એક કે બે જોડ (ધર્મકર્મના ઉપયોગને માટે) લેઈ વિધિયુક્ત કન્યાને પરણાવે તે (આર્ષવિવાહ- એ ઋષિયોમાંજ ચાલતો); 'બંને જણાં તમે તમારો ધર્મ પાળો' એવું કહી વરકન્યાનું પૂજન કરી કન્યા આપવી તે (પ્રાજાપત્યવિવાહ); કન્યાના બાપને અથવા સંબંધીને અથવા કન્યાને દ્રવ્ય આપી પરણવું તે (આસુરવિવાહ); સ્ત્રીપુરુષની પરસ્પર ઈચ્છાથી ધણીધણીઆણી થઈ રહે તે (ગાં-

ધર્વવિવાહ); કન્યાનાં સગાંને મારીને કન્યાનું હરણ કરી લાવવી તે (રાક્ષસવિવાહ); ઊંઘેલીની કે ઘેનમાં પડેલીની સાથે સંભોગ કીધાથી જે લગ્નસંબંધ થાય તે (પૈશાચવિવાહ)*. પાણિગ્રહણ–હસ્તમેળાપકનો સંસ્કાર પોતાના વર્ણની કન્યા હોય તેનીજ સાથે કરવો; ક્ષત્રીની કન્યાએ બ્રાહ્મણ સાથે લગ્ન કરતી વેળા હાથમાં તીર ઝાલવું; વૈશ્યની કન્યાએ બ્રાહ્મણ અથવા ક્ષત્રી સાથે પરણતાં હાથમાં ચાબખો રાખવો, અને શૂદ્રની કન્યાએ બ્રાહ્મણ અથવા ક્ષત્રી અથવા વૈશ્ય સાથે પરણતાં વસ્ત્રનો છેડો ઝાલી રાખવો. સ્ત્રીને ઋતુકાળ પ્રાપ્ત થયા પછી તેના ધણીએ રતિ સંબંધ કરવો. પુરુષ એક અથવા વધારે સ્ત્રી સાથે પરણતો; તેણે પોતાનાથી ઊતરતી વર્ણની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવું, પણ ઉપલી વર્ણની સ્ત્રી સાથે ન કરવું; બ્રાહ્મણે શૂદ્રી સાથે લગ્ન કરવું નહીંને કરવું તો પ્રથમ શૂદ્રી સાથે કરવું નહીં; ઘણી સ્ત્રીઓમાં ઊંચી પદવી પ્રથમ પરણેલીની ગણાતી; ક્ષત્રીની કન્યા સ્વયંવર કરતી. દ્વેશ રાખનારી સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવા વિષે, તેમ પરદેશ ગએલા ધણીને અમુક વર્ષ લગી વાટ જોઈ સ્ત્રી છોડી શકે તેવિષે પણ ધારા હતા. સ્ત્રીએ પ્રેમભક્તિ પૂર્વક પતિની આજ્ઞામાં રહેવું, તેમ પતિયે તેનાં નિરપકારી ઈચ્છાસુખ પૂરાં પાડવાં; પતિ પરદેશ હોય અથવા મરીગયો હોય તો તેણે સંબંધીપુરુષના આશ્રયમાં રહેવું; સ્ત્રીનાં ભરણપોષણના બંદોબસ્તને માટે ને તેનાં સન્માન વિષે ઘણે ઠેકાણે લખ્યું છે–જે કુળમાં સ્ત્રીઓનું સન્માન છે તે કુળ ઊપર દેવ સન્તુષ્ટ છે ને જે કુળમાં નથી તે કુળની યજ્ઞાદિ ધર્મક્રિયા નિષ્ફળ છે, જે કુળમાં સ્ત્રીઓ કંકાસ કરતી નથી તે કુળની નિરંતર ચડતી થાય છે, જે કુળમાં ધણીધણીયાણી એક બીજાંથી સંતુષ્ટ છે તે કુળમાં સદા કલ્યાણનો વાસ છે; પતિયે અન્નવસ્ત્ર આભૂષણથી સ્ત્રીને સંતુષ્ટ રાખવી કે તે પતિને સંતુષ્ટ રાખે. વિધવાઓનાં રક્ષણ વિષે, તેઓનાં ભરણપોષણ વિષે ને તેઓના ધર્મ વિષે પણ ઘણુંક લખ્યું છે પણ સતી થવા વિષે કંઈજ લખ્યું નથી. બ્રાહ્મણને તેનાં સત્યના, ક્ષત્રીને તેના ઘોડાના અથવા શસ્ત્રના, વૈશ્યને ગાય અનાજ અથવા સોનાંના શપથ ખવડાવવા ને શૂદ્રને આવા કે જૂઠું બોલું તો જેટલા અપરાધ કહેવાય છે તે સંધાનું પાપ મારે માથે. હુંનરો તોકે કારીગિરીના નહીં પણ સાદા ને શોભીતા હતા–સોનાં રૂપાનાં ને જડાવ ઘરેણાં, સુતરાઊ ને રેશમી વસ્ત્ર, રથ-ઘોડા-હાથી–પાલખીના સાજ, અનેક પ્રકારનાં વાસણ ને શસ્ત્ર, રાજમંદિર, વાડીઓ એ સૌને માટે સારા હુંનર જોઈએ તે હતા; પણ નકસીકામ, ચિત્રકામ, સિક્કાકામ વગેરે હુંનરો ઝાઝા ને સારા નહોતા. ધર્મજ્ઞાન વિષય, નીતિશાસ્ત્ર, પદાર્થવિજ્ઞાન, વ્યવહારશાસ્ત્ર એ સંધામાં આર્યપંડિતો નિપુણ હતા. વેદની જૂની સંસ્કૃત ભાષા કેળવાતાં સ્મૃતિની ભાષામાં ને પછી રામાયણ મહાભારતની ભાષામાં ઊતરી હતી. વાન-

* કેટલાક કહેછે કે પહેલા છ બ્રાહ્મણને ઈષ્ટ છે, અસુરાદિ છેલ્લા ચાર ક્ષત્રીને, અને રાક્ષસ શિવાયે ક્ષત્રીના તે વૈશ્ય તથા શૂદ્રને ઈષ્ટ છે; કેટલાક કહેછે કે પહેલા ચાર બ્રાહ્મણને ઈષ્ટ છે, રાક્ષસવિવાહ ક્ષત્રીને અને વૈશ્યશૂદ્રને અસુરવિવાહ ઈષ્ટ છે; પણ મનુનાં ધર્મશાસ્ત્રમાં છેલ્લા પાચમાંના પ્રાજાપત્ય, ગાંધર્વ ને રાક્ષસ એ ત્રણ ધર્મ્ય છે, પૈશાચ ને આસુર કદાપી કરવા નહીં.

પ્રસ્થ ને સંન્યસ્ત આશ્રમમાં* આર્યદ્વિજોએ જે વિચાર કર્યા તે તત્વશાસ્ત્ર રૂપે પ્રકાશયા. **પૂર્વ મીમાંસા** (જૈમિની રચિત) વેદોના અર્થ સમજવાને છે,—કીએ ઠેકાણે કીઓ તર્ક બાંધવો, કીઆં કર્મ કીએ પ્રસંગે કેવી રીતે કરવાં તે સંબંધી વિષય છે. **ઉત્તર મીમાંસા**—(વ્યાસગ્રંથિત) એક અનાદિ કારણ, ઉપાદાન કારણ, નિત્ય, સર્વ શક્તિમાન, સર્વવ્યાપક, સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ પોતાની ઈચ્છાએ વિશ્વ રચ્યું છે ને તે પાછું પોતાનામાં સંવરી લેશે. પ્રત્યેક આત્મા તે જેમ અગ્નિનો તણખો તેમ ઈશ્વરના ચૈતન્યનો અંશ છે; પોતાના પૂર્વના સંકલ્પ પ્રમાણે કર્મપ્રવૃત્ત થવાને સમર્થ છે પણ તે સ્વભાવે નિવૃત્ત છે. બુદ્ધિ તથા પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિય, મન અને પ્રાણ તથા પંચ કર્મેંદ્રિય એ મળીને આત્માનો સૂક્ષ્મદેહ બંધાયછે. એ દેહ સાથે તે ચંદ્રલોકમાં જાય છે; ત્યાં તેને જળરૂપ દેહ પ્રાપ્ત થાયછે, પછી તે વર્ષાદને માર્ગે નીચે પડેછે ને એકાદ વનસ્પતીમાં ભરાય છે ને એમાંથી અન્નરૂપે જીવાશયમાં પેસેછે; એ પ્રમાણે કર્મ પ્રમાણે જન્માંતરો ભોગવ્યા પછી આત્મા મોક્ષને પામેછે. મોક્ષ ત્રણ પ્રકારનો છે: આત્મા પરમાત્મામાં મળીજાય તે પૂર્ણ મોક્ષ; બ્રહ્મલોકમાં જઈ રહે તે; અને આ લોકમાંજ ઈશ્વરી શક્તિયો પ્રાપ્ત થાય તે,—મનની શક્તિ બહુ બહુ ઉપભોગ લેવાને પાત્ર થાય પણ કર્મો કરીશકે નહીં.—યજ્ઞે તથા ભક્તિયે ધ્યાન ધરવાથી છેલ્લા બે મોક્ષ મળેછે. **સાંખ્ય**—જગતનો કર્ત્તા કોઈ ઈશ્વર નથી પણ પ્રકૃતિજ અનાદ્યંત, અવ્યક્ત, નિરવયવ, અવિકૃત ને જગતને ઉત્પન્ન કરનારી છે. આત્મા પ્રકૃતિથી જૂદો છે, તે કોઈનાથી ઉત્પન્ન થતો નથી ને તે કોઈને ઉત્પન્ન કરીશકતો નથી, તે ઘણીક વસ્તુઓ સાથે રહ્યો છતાં જૂદો છે, સચેતન અવિનાશી ને પ્રકૃતિ વિના પણ રહીશકે તેવો છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન ને શબ્દ એ ત્રણ પ્રમાણોથી પદાર્થોનું ખરૂં જ્ઞાન થાય છે; પદાર્થ માત્રનો સમાવેશ પચ્ચીસ તત્વમાં થાય છે:-પ્રકૃતિ, **મહત્તત્વ, અહંકાર, પંચતન્માત્રા, એકાદશ ઇન્દ્રિય, પંચમહાભૂત**; અને **આત્મા.** આત્મા તથા પ્રકૃતિનો સંજોગ થાય છે ને તે

* ગૃહસ્થ જાણે કે હવે મારૂં અંગ શિથિલ થયું છે ને હું વૃદ્ધ થયો છઊં ત્યારે તેણે સંસારખટલો પોતાના છોકરાને સોંપી એકલાં અથવા સ્ત્રીની ઇચ્છા હોય તો તેને સાથે લેઈ વનમાં જઇ રહેવું-અગ્નિહોત્રના રાચ શિવાયે અન્નવસ્ત્ર વાસણ એમાનું કંઇએ સાથે લેવું નહીં. તેણે વસ્ત્રને બદલે મૃગચર્મ અથવા વલ્કલ પહેરવું, પંચકેશ તથા નખ વધારવા; વણખેડ્યાં ધાન શાક તથા કંદફળ ખાવાં, ત્રિકાળસ્નાન, પંચયજ્ઞ, વેદાધ્યયન એ કરવાં ને પોતાનાં ખાવામાંથી બલિ તથા ભિક્ષાનો ભાગ કહાડવો ને આશ્રમમાં જે આવે તેને જળ ફળ આપી સત્કારથી રાખવો; સર્વના ઉપર દયાભાવ રાખવો ને પરોપકાર કરવો. દાતા રહેવું પણ ધન લેવું નહીં; ભૂમિ ઉપર આળોટવું, પગના અંગુઠા ઉપર ઊભાં રહેવું, ગ્રીષ્મમાં પંચાગ્નિ સાધવો, વર્ષામાં ઊઘાડા રહી ભીંજાવું, હેમંતમાં ઝીણાં વસ્ત્ર પહેરી રહેવું, એવે એવે પ્રકારે તપશ્ચર્યા કરવી ને સદા ઇશ્વરનાં ચિંતનમાં રહેવું. વાનપ્રસ્થમાં રહેલા દ્વિજે ચોથો આશ્રમ સંન્યસ્તનો લેવો;—બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચર્ય અથવા ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી પણ સંન્યસ્ત લેઈશકે. તેણે અગ્નિ તથા સ્ત્રીરહિત થઇ નિઃસંગ એકલાં રહેવું; ગામમાં માત્ર અન્નને અર્થેજ જવું; વ્યાધિથી પીડા થાય છે, ઘરડપણમાં શક્તિ ઘટેછે, પ્રાણ જતી વેળા દુઃખ થાય છે, કર્મના દોષે અધોગતિ થાયછે ને અનેક જન્મ લેવા પડેછે, આત્મા પરમાત્માને સંબંધ શો છે, એ સંધાંનો તેણે વિચાર કરવો અને યોગ્ય સમાધિ લેઈ સૂક્ષ્મ પરમાત્માનું ચિંતન કરવું.

સંજોગ થકી મહત્તત્વ વગેરે ઉત્પન્ન થઈ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાયછે. આત્મા ઉપભોગ તથા મોક્ષની ઈચ્છા કરેછે; એ પ્રાપ્ત થાય તેને માટે બુદ્ધિ, અહંકાર, એકાદશ ઈન્દ્રિય ને તન્માત્રા એઓથી રચેલો સૂક્ષ્મદેહ તેને મળેછે; એ દેહ સર્વ પ્રકારની અડચણોથી છૂટો ને મનના ધર્મથી વિકાર પામનારો છે, પણ પંચમહાભૂતથી ઘડાયલા સ્થૂલદેહ વિના તે વિષયોનો ઉપભોગ લેવાને શકિતમાન નથી; સ્થૂલદેહ નાશવંત છે, પણ સૂક્ષ્મદેહ ઘણીવાર સૂધી રહેછે ને જન્માન્તરોમાં પણ આત્મા સાથે રહેછે. સ્થૂલ દેહીના ચૌદ વર્ગ છે તેમાં દેવભૂતપિશાચાદિ આઠ તે મનુષ્યયોનિથી શ્રેષ્ઠ છે ને પશુ વૃક્ષ ખનિજ આદિ પાંચ તે કનિષ્ઠ છે; સ્થૂલદેહ તથા સૂક્ષ્મદેહ એ શિવાય બુદ્ધિના વિકારથી બનેલી એક ભાવસૃષ્ટિ છે. પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણ—સત્વ, રજ, તમ એ સજીવ તથા નિર્જીવ ભૂતોને વિકાર કરેછે; સત્વથી ધર્મ તથા સુખ, રજથી અધર્મ, અને તમથી અવ્યવસ્થિતપણું ને દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. એ નિરીશ્વર સાંખ્યનો કર્ત્તા કપિલ કહેછે કે આત્મા જૂદા જૂદા છે, બુદ્ધિ પ્રકૃતિની જાળ ઊકેલીને સૃષ્ટિ પેદા કરેછે; પણ પ્રકૃતિરૂપ અથવા ચૈતન્યરૂપ પરમેશ્વર નથી. પતંજલી કહેછે કે સર્વ આત્માઓથકી જૂદો એવો એક જૂદો આત્મા છે, જે દુઃખો બીજાને થાયછે તે તેને થતાં નથી, તે અનંત ને સર્વજ્ઞ ઈશ્વર છે—પતંજલી યોગસૂત્રમાં અનેક રીતના પ્રાણાયામથી (શ્વાસ રૂંધવાથી) ને પ્રત્યાહારથી (ઈન્દ્રિયો જીતીને) આત્માનું પરમાત્મા સાથે ઐક્ય કરવું એવું કહ્યું છે. યોગી સમાધીએ ભૂત ભવિષ્યનું અને પાસે આઘેની વસ્તુઓનું જ્ઞાન પામીશકેછે, તે બીજાનાં મનની વાત જાણેછે, તે હાથ્થીનું બળ, સિંહનું શૌર્ય, પવનનો વેગ પ્રાપ્ત કરીશકેછે, તે વાયુમાં ઊડેછે, પાણીમાં તરેછે, સર્વ ભૂવન જોઈ શકેછે, ને અનન્ત ઐશ્વર્યનો ઉપભોગ કરીશકેછે. ન્યાયશાસ્ત્ર (ગૌતમકૃતમાં) અગોચર પદાર્થો સંબંધી અને (કણાદકૃતમાં) ગોચર પદાર્થો સંબંધી વિચાર કર્યા છે. ગૌતમે તર્કવાદ કરવાના સાધનના સોળ પ્રકાર જણાવ્યા છેઃ પ્રમાણ, પ્રમેય, સંશય, પ્રયોજન, દૃષ્ટાંત, સિદ્ધાંત, અવયવ, તર્ક, નિર્ણય, વાદ, જલ્પ, વિતંડા, હેત્વાભાવ, છલ, જાતિ, નિગ્રહસ્થાન. પ્રમાણ ચાર પ્રકારનુંઃ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન ને શબ્દ. પ્રમેય બાર પ્રકારનુંઃ આત્મા, શરીર, ઈન્દ્રિયો, ઈન્દ્રિયોના વિષય, બુદ્ધિ, મન, ચાંચલ્ય, દોષ, જીવવું, મરવું, ફળસિદ્ધિ, દુઃખ ને મોક્ષ. વળી આત્માના ચૌદ ગુણ છેઃ સંખ્યા, પરિમાણ, જૂદાપણું, સંજોગ, વિભાગ, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઈચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ અને ભાવના. એ પ્રમાણે બીજાં સાધનો વિષે પણ ઘણી ઘણી જાણ કરી છે. એ મત પ્રમાણે આત્મા અનાદ્યન્ત, પ્રકૃતિ રહિત, ને સ્વતંત્ર છે; ઈશ્વર એ પરમાત્મા, અનાદ્યન્ત, જ્ઞાનનું ઠામ, સર્વ વસ્તુઓને ઉત્પન્ન કરનારો છે. કણાદે પાંચ પદાર્થ મુખ્ય ગણ્યા છેઃ દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ ને સમવાય. તેણે પણ ઈન્દ્રિયો, પંચમહાભૂત, આત્મા, તેની શકિતયો, કાળ, દેશ ઈત્યાદિનું ગૌતમની પેઠેજ વર્ણન કીધું છે. તે કહેછે કે જેને આદિ નથી, જેના વિભાગ થઈશકતા નથી એવા પરમાણુઓના સ્વભાવસંયોગે આ નાશવંત જગત રચાયું છે.

વિશાળ રસાળ સુંદર પ્રદેશમાં જયવાસ કરનારા શાંત સ્વભાવના પણ આગ્રહી વૃત્તિના ને પ્રૌઢ બુદ્ધિના આર્યજનો દ્વિજરૂપી

ઐક્યમાં પોતપોતાનાં કર્મ પ્રમાણે જાતિયો રાખી, વેદોક્ત કર્મવિધિ તથા રાજ્યધારા* એને કેવળ અધીન રહી, પોતપોતાના પ્રદેશના પ્રતાપી રાજાઓનાં વિવેકછત્ર તળે બાહ્યાંતર શૂચિ પાળતા, ધર્મકર્મનાં તથા સંસારકર્મનાં યશસુખ ભોગવતા ને ત્રણ રંગે પણ એક આર્યસ્વરૂપે શોભતા. રાજ્યના લોકની સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવામાં ને રાખવામાં સદા ઉદ્યુક્ત, અર્થસાધુ, અભિમાની, તથા 'ભય વિના પ્રીતિ નહીં' એ નીતિથી વર્ત્તનારો સ્વતંત્ર બ્રાહ્મણવર્ગ અને ધર્મ-પ્રદેશનાં રક્ષણને અર્થે યુદ્ધના ઉત્સાહી તથા પ્રજાભક્તિ સંપાદવાને અર્થે વિવેકી ધોતાળ ક્ષત્રીવર્ગ એ બે વર્ગ આર્યરાજ્યના મહાસ્તંભ હતા ; એ બે વર્ગને પ્રસન્ન રાખી પોતાના ઠાવકા ઉદ્યમની સમૃદ્ધિમાં પ્રસન્ન સંતોષી વૈશ્યવર્ગ હતો ; (રાજ્યમાંના શૂદ્રો પોતાના સ્વામીઓના તિરસ્કાર છતાં તેઓના તેજમાં મોહિત હતા) ; વળી, સ્ત્રીવર્ગમાં કેટલીક બ્રાહ્મણી તથા ક્ષત્રાણી તે વિદ્યા સદાચાર ગૃહકાર્ય વ્યવહારમાં ને કેટલીએક સ્વરૂપે કે પ્રેમીપણે સૌંદર્ય દાખવતી. રાજાઓમાં કેટલાએક અશ્વમેધાદિ યજ્ઞ ને પુત્રીઓના સ્વયંવર કરતા ને તે સમારંભોમાં દેશદેશનાં આર્ય સ્ત્રીપુરુષો મોટો આનંદ મહાલતાં. તપપ્રધાન સત્યયુગમાં આર્યજન સ્વચ્છંદી તથા ઉત્સાહી હતા; જ્ઞાનપ્રધાન ત્રેતામાં કર્મિષ્ઠ તથા જયી હતા;—સૂર્યવંશી રઘુકુળ **રામે** પીળો જયધ્વજ (ત્રિકોણ) રાજ્યમંદિર ઉપર ચઢાવી **આર્ય**-રાજ્યનો ઉત્કર્ષ દેખાડયો; **યજ્ઞપ્રધાન** દ્વાપરમાં લોક વિલાસી તથા ઉન્મત્ત હતા,—ચંદ્રવંશી યદુકુળ કૃષ્ણે ઘણાક મદમાતા રાજાઓનો સંહાર કર્યો ને કરાવ્યો ;—**યુધિષ્ઠિરે** આર્યધર્મનો ભગવો ઝુંડો આર્યાવર્ત્તમાં દેખડાવી શક પ્રવર્ત્તમાન કીધો.†

(આસીરિયનનું.)

નીનીવે ને બાબિલન એ બે જૂદાં રાજ્ય હતાં. નીનીવેના રાજા નૈનસે બાબિલનનાં રાજ્યને જીતીને પોતાનાં રાજ્ય સાથે જોડયું (શૈકા ૨૦ કે ૧૮ માં) ત્યારથી આસીરિયાનું મહારાજ્ય સ્થપાયું હતું. નૈનસે મીડીઆ, આરમીનિયા, બાકટ્રિયા વગેરેનાં રાજ્યો પાસે પણ પોતાની આણ મનાવી હતી. નૈનસના દીકરા પછી વીસમો રાજા ટૅટિમસ તેણે પોતાની આણ માનતા (ટ્રોયના) પ્રાયમ રાજાને લશ્કરની મદદ મોકલી હતી.

રાજકાર્યને અર્થે ધારા નહોતા ને જૂના રીવાજ પણ ઘણીવાર ફેરવી નાખવામાં આવતા ; રાજા ઈશ્વરનો અવતાર કહેવડાવી રાજ્યનું ને ધર્મનું ઉપરીપણું કરતો; તેના મહેલમાં ઘણીક પણીઅત ને ઘણીક રાખેલી સ્ત્રીઓ હીજડાઓની ચોકીસંભાળમાં રહેતી. રક્ષકસૈન્યનો સરદાર રાજાના હુકમ પ્રમાણે ગુનેહગારોને સજા કરતો; હીજડાઓનો મુખી જનાનાને સાચવતો તેમ રાજકુંવરોની કેળવણીનું ઉપરીપણું પણ કરતો; મુખ્ય ઉપાધ્યો બીજા ગોર ઉપાધ્યાય જે સ્વપ્નવાર્ત્તાના ખુલાસા કરતા ને જોષ જોઈ ભવિષ્ય વર્ત્તતા તેઓની શાળાનું ઉપરીપણું કરતો; અને

* સત્યયુગમાં મનુસ્મૃતિ, ત્રેતામાં ગૌતમસ્મૃતિ ને દ્વાપરમાં શંખસ્મૃતિ પ્રધાન મનાતી.

† ક્ષત્રીઓ પરસ્પર સ્પર્દ્ધા દ્વેષે લડયા ને નાશ પામ્યા તેથી આર્યોનું જયીપણું—આર્યપણું—કુળધર્મ વિદ્યાયુદ્ધથી પ્રાપ્ત કરેલું શ્રેષ્ઠપણું નિસ્તેજ થયું ; અને બ્રાહ્મણોએ બુદ્ધિવાદ કીધા ને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયલા બૌદ્ધધર્મે આર્યધર્મને નિસ્તેજ કીધો.

એક વડો વજીર લોકની ફરિયાદ સાંભળતો ને ઈનસાફ ચૂકવતો—એ પ્રમાણે કામદારો હતા.

ઉપાધ્યાય લોકોનો બહોળો વાસ કાલડીઆ પ્રાંતમાં હતો તે ઉપરથી તે કાલડીઅન કહેવાયા; તેઓ વંશપરંપરા તેનોતેજ ધંધો કરતા; તેઓ સૂર્ય ચંદ્ર તારા એઓની પુજા કરતા ને કરાવતા—એ **સેબીઅન** પૂજા કહેવાઈ છે. પછવાડેથી તેઓએ પ્રતાપી પુરુષોને ઈશ્વરરૂપે મનાવ્યા હતા. તેઓનો મુખ્ય દેવ **બાલ** (સૂર્ય અથવા રાજ્ય સ્થાપનાર મૂળ પુરુષ) કહેવાતો. **મૈલિટ્ટી** દેવતા ચંદ્ર અથવા પૃથ્વીની ઉત્પાદક શકિત અથવા વળી સેમીરામીસ રાણી એ ત્રણ રૂપે મનાતી—તેનાં દહેરાંનો એક ભાગ જે 'દીકરીઓનો વાસ' કહેવાતો તે સ્રીપુરુષનાં અનાચારનાં કારખાનાં હતાં. મનુષ્યનાં બલિદાન આપવાં ને સ્રીપુરુષે વ્યભિચાર કરવા એ બાબિલન આસીરિયાના લોકનાં ધર્મકર્મનાં અંગ હતાં. દેવદેવીઓની મૂર્ત્તિયો ઘણાં માથાંની અને મનુષ્ય તથા પક્ષીપશ્વાદિ પ્રાણિયોના અવયવો મેળવીને વિચિત્ર ભયાનક બનાવવામાં આવતી.

બાપને પોતાની દીકરીનાં લગન કરવાનો હક નહોતો; જ્યારે છોકરીઓ મોટી ઉમ્મરની થતી ત્યારે તેમનું લીલામ કરી વધારે નાણું આપનારને તે વેચવામાં આવતી; તેથી ખૂબસુરત છોકરીઓને ગરીબ તથા કદરૂપા ધણીઓ મળતા. લોક વ્યભિચારી, મદ્યપાન કરનારા, મોજમઝાથી ઈન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરનારા અને ઉપાધ્યાયના તથા જાદુગરના વહેમના ગુલામ હતા.

નીનીવે શહેર ટૈગ્રીસ નદીને પૂર્વ કાંઠે હતું; તે ચોખુણ આકૃતિનું ૧૫ મૈલ લાંબું, ૯ મૈલ પહોળું ને ૪૮ મૈલ પરિઘમાં હતું-ગામ ગામડાં, અમીર ઉમરાવની વાડીઓ એ બધું મળીને શહેર કહેવાતું. કોટની દિવાલ ૨૦૦ ફૂટ ઊંચી હતી ને એટલી પહોળી હતી કે ત્રણ ગાડી સાથે તેઉપરથી ચાલી જતી; ૧૫૦૦ બૂરજી કિલ્લા હતા. એ રાજ્યનાં પ્રદેશોમાં ધાન્ય ને ફળ થતાં પણ લાકડાં કામ લાગે તેવાં ઝાડ થતાં નહોતાં; પત્થર પણ કહીં કહીંજ હતા, પણ મટોડું અને નખતેલ તથા ભૂમીતેલનાં ઝરણ એ બહુ હતાં; મટોડાંને સૂકવી અથવા પકાવી કરેલી ઈંટ અને ચૂનાને ઠેકાણે નખતેલથી ભિંજવેલાં ઘાસ પાંતરાં એથી ઘણાંજ મજબૂત ચણતરો બનતાં;—સૈંકડો વર્ષનાં હવાપાણી ખાધાં છતાં રહેલી જૂની ભીતમાંની ઈંટો હજુ ઘસાઈ નથી ને તેના ઉપર કોતરેલા તીરના જેવા માથાંવાળા અક્ષરો સલામત રહ્યા છે.

ઉદ્ધત સ્વભાવના, ચંચળવૃત્તિના, શોધકમોહકબુદ્ધિના લોક પોતાના પ્રૌઢ ધૂર્ત કાલડીઅન ધર્મોપાધ્યાયની ને નિરંકુશ રાજાની સત્તા તળે કેવળ સંસારી ઉદ્યમમાંજ સુખ માણતા; વિચિત્ર ભયંકર મૂર્ત્તિઓને પૂજતા; અનીતિથી વર્ત્તતા; હુંનરધંધામાં ચાતુરી બતાવતા ને રાજા-સરદારની સાથે પ્રદેશ જીતવા નીકળ્યા પછી ઉછળતે જોસ્સે લડતા. રાજા કીર્ત્તિના લોભી, પરાક્રમી, મદાભિમાની ને નિર્દય હતા તેમ કેટલાએક કાતર, વિષયાસક્ત, ક્રોધી ને ઉદાર પણ હતા.

(**ઇજીપશિયનનું**)*

પૂર્વ તરફના પહાડમાં ને બેટના ભાઠામાં વ-

* ઈજીપ્ટની દક્ષિણમાં **એથિયોપિયા** દેશમાં **મીરોઈનું** રાજ્ય જૂના કાળથી સુધરેલું હતું—ત્યાંનાં શિલ્પકામના નમુના ઉપરથી ઈજીપ્ટમાં પીરેમીડ તથા દહેરાં બંધાયાં હતાં; ત્યાંના લોક વિદ્યાકળામાં

સનારા તે પશુપાળનો ધંધો કરતા; નદી તટો ઉપર માછી ને નાવખેડુ રહેતા, અને સપાટ રસાળ પ્રદેશમાં મૂધરેલા લોક વસતા. ઈજીપ્ટના લોકમાં ઉપાધ્યાય ને લડવૈયા ઉત્તમવર્ગમાં મનાતા; ખેડુત, વેપારી, કારીગરો ખલાસી એ બીજા વર્ગના અને પશુપાળ ભરવાડ એ કનિષ્ઠવર્ગના ગણાતા;-ઉપાધ્યાયોએ દક્ષિણમાં જૂદે જૂદે કાળે સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં હોય એમ જણાય છે —વચમાં દહેરૂં ને આસપાસ ગામ-નગર એવી રીતની દરેક સંસ્થાનની રચના હતી; ધર્મ સૌનો એક હતો પણ પ્રત્યેક સંસ્થાનીઓની ગ્રામદેવતા જૂદી જૂદી હતી; રાજકીય વ્યવસ્થા પણ જૂદી જૂદી હતી.

ઉપાધ્યાયની જાતમાં પ્રત્યેક કુળ પ્રત્યેક દેવળના સંબંધમાં હતું. થીબ્સ નગરના **આમન** દેવનો પૂજારી અથવા તેનો દીકરો **હેલીઓપોલીસ**ના સૂર્યનો પૂજારી થઈશકતો નહીં; એ સઘળા સ્વતંત્ર પૂજારીઓનું ઉપરીપણું રાખનારા મોટાં મોટાં નગરમાં વંશપરંપરાના મુખ્ય ઉપાધ્યાયો હતા. સઘળી વિદ્યા ઉપાધ્યાયવર્ગમાં હતી-તેઓ પૂજારી ને ધર્મનીતિનો ઉપદેશ કરનારા હતા એટલુંજ નહીં પણ ન્યાયાધીશ, ભવિષ્યવકતા, જ્યોતિષી, વૈદ્ય અને શિલ્પકામ તથા નકસીકામ જાણનારા હતા. રાજકુળ, લડવૈયા લોકની જાતિમાં ગણાતું-એ લોકના નિર્વાહને માટે કેટલાક પ્રદેશ આપવામાં આવ્યા હતા ને તે પ્રદેશો એશિયાની સરહદને લગતા ને નૈલ નદીનાં મૂળ ભણી હતા કે જ્યાંથી પરદેશીઓના હુમલાઓનું રાજ્યને ભય હતું. લડાઈમાં ઘોડાની નાની નાની ચારઠ વપરાતી-ઘોડાઓને બહુ જતનથી ઊછેરી કેળવવામાં આવતા; તીર કામઠાં, વાંકાં ખડ્ગ, ફરસી, કોહાડા, સોટા, ગદા એ સૌ લડાઈનાં ઘાતક અને ટોપ બખતર, લાંબી ચોખુણ ઢાલ એ રક્ષક હથિયાર હતાં; તેઓનાં લશ્કરમાં ઘોડેસ્વારો પણ હતા; લશ્કરની તુકડીઓને પોતપોતાના ઝુંડા હતા; કવાયત પણ સારી હતી; ઈજીપ્ટના લોક પોતાના કેદીઓના ઉપર બહુ નિર્દય થતા. બીજા ત્રીજા વર્ગની સ્થિતિ કાળે કાળે જૂદી જૂદી હતી પણ ધંધો તો બાપદાદા જે કરતા આવેલા તેજ હતો; છેક નીચા વર્ગના લોકને વેઠે પકડી મોટી મોટી ઈમારતો બાંધવાનાં કામમાં લગાડવામાં આવતા.

રાજા પરંપરાના હતા; ઠાઠમાઠથી ને બડી મઝામાં રહેતા; લોક નીચાંવળી તેઓને માન આપતા. રાજા રાજનું કામ કરે ને તેની સાથે ધર્મવિષયનાં કામની પણ ચોકસી રાખે એ રીતની રાજ્યવ્યવસ્થા હતી. દરેક મોટાં કામને માટે ધર્મવિધિ હતો ને તે રાજાને પાળવો પડતો. આખાં રાજ્યની ત્રીજે હીસ્સે જમીનના ધણી ઉપાધ્યાય હતા; પાંચમો હિસ્સો રાજકુળના હવાલામાં હતો. ઉપાધ્યાયો રાજ્યમાં મોટી પદવી ધરાવતા; તેઓ દીવાની ફોજદારી અમલદારી કરતા, સરકારી દફતર રાખતા ને કરવેરા મૂકવાનું તથા તોલમાપ નકકી કરવાનું કામ પણ તેઓના હવાલામાં હતું. ત્રીસ ન્યાયાધીશની રાજસભા હતી-હેલીઓપોલીસ, થીબ્સ ને મેમ્ફિસ એ ત્રણ મુખ્ય શહેરમાંથી એકેકમાંથી દશ દશ એ રીતે ન્યાયાધીશ નીમાતા; એઓને સોગન ખવડાવવામાં આવતા કે રાજાનો હુકમ હોય

પ્રવીણ હતા; લડાઈનાં કામમાં પણ જાણીતા હતા. ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૭૭૦ થી તે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૫૬ સુધીમાં ઈથીયોપિયાના રાજાઓએ ઈજીપ્ટમાં રાજ્ય કીધું હતું.

તોપણ અમારે પોતાની ફરજ બજાવતાં અંજાવું નહીં. એ ન્યાયાધીશોનો ખરચ સરકારમાંથી અપાતો-લોકના ઉપર નહોતો પડતો.

કાયદા ઘણા સખત હતા. પોતાના નગરજનનો જીવ ઊગારવાને શક્તિ છતાં, જે પોતાની ફરજમાં ગાફિલ થતો તેને ખૂની ગણવામાં આવતો-જો કોઈ માણસનું ખૂન થયલું માલમ પડતું તો જે શહેરની હદમાં તે ખૂન થયું હોય ત્યાંના લોકોને મોટો ખરચ કરી તેનાં શરીરને એમ્બામ કરવું પડતું.* ખોટા કસમ પણ મોટો ગુન્હો ગણાતો. ચાડીઆ નિંદાખોરને માટે પણ સજા હતી. જે નગરજન રાજ્યની છાની વાત દુશ્મન આગળ કહેતો તેની જીભ કાપી નાખવામાં આવતી. સરકારી કાગળ અથવા ખાનગી દસ્તાવેજ અથવા ચલણી સિક્કા નવા બનાવે અને ખોટાં માપતોલ ચલાવે તેઓના હાથ કાપી નાખવામાં આવતા. જે કોઈ સ્ત્રી-ઉપર બળાત્કાર કરતો તેનાં વૃષણ કાપી નાખવામાં આવતાં; અને છીનાળું કરનારને બાળી મૂકવાની સજા હતી. વળી બીજા કાયદા આવા હતા: વર્ષે વર્ષે દરેક શખસે માજીસ્ટ્રેટ પાસે જઈ પોતે કેવી રીતે ગુજરાન કરેછે તે જણાવવું; જે માણસ પ્રમાણિક પણે પોતાનું ગુજરાન મેળવીશકતો નહીં તેને માટે મોટી સજા હતી. દેણદાર પોતાના બાપનું એમ્બામ કરેલી મમી ગીરો મૂકી કરજવાળ્યા વિના મરી જતો તો તેનાં મુડદાંને પણ એમ્બામ કરવામાં આવતું નહીં,—જેનાથી પોતાના બાપદાદાની ગીરો મૂકેલી મમી કરજ અદા કરી પાછી લેવાતી નહીં તો તેને ઘણુંજ હીણું કહેવાતું. બાળકને રખડતાં ન રાખવા વિષે ધારો હતો; બાપે પોતાના છોકરાને ઊછેરી કેળવણી આપવીજ જોઈએ, પછી તે પણીએત બૈરીથી હોય કે દાસીથી અથવા વેશ્યાથી થએલા હોય. ખૂનને બદલે મોતની સજા હતી, પછી તે ગુલામનું ખૂન હોય તોપણ; અને નાના અપરાધને માટે સોટીના ફટકા હતા.

ધર્મ—લોક મૂર્ત્તિપૂજક હતા. ઘણાંક દેવદેવીને અને પશુ, પક્ષી વૃક્ષને પૂજતા. તેઓમાં બે મોટી દેવતા, ઓસીરિસ—સૂર્ય ને ઐસિસ—ચંદ્ર એ હતી; ઓસિરિસનું વાહન વૃષભ ને ઐસિસનું વાહન ગાય. રાજ્યના જૂદા જૂદા ભાગમાં જૂદાં જૂદાં પૂજનકર્મ હતાં; જે પ્રાણી એક પ્રાંતમાં પૂજાતાં તે બીજા પ્રાંતમાં મારી નાખવામાં ને ખાવામાં આવતાં,—એક પ્રગણામાં કુતરો પવિત્ર મનાતો તો બીજામાં તેનું માંસ ઘણું સારૂં ગણાતું; એકમાં બીલાડાં, એકમાં ઉંદર ને એકમાં સુસવાળ એમ પૂજાતાં.

* એમ્બામ એટલે મુડદાંને મસાલો ભરી રાખી મૂકવું. ઇજીપ્શિયન લોક માનતા કે જ્યાંસુધી શરીરને વિકાર લાગ્યો નથી ત્યાંસુધી જીવ તેના સંબંધમાં છેજ; પણ આમ કરી છૂટો પડ્યો કે તે બીજા શરીરમાં જાયછે,-શરીરને કંતાનમાં મસાલા સાથે લપેટી એક જાતના ખારમાં રાખી મૂકવામાં આવતું ને બહારની બાજુ રંગવામાં આવતી, પછી તે મસાલો ભરેલાં મુડદાંને-**મમી**ને માણસના આકારનું લાકડાંનું ખોખું તૈયાર કરી તેમાં તે મમી ઊભી રાખી કુટુંબનાં મસાણની ભીંત સાથે ગોઠવી મૂકવામાં આવતી. મરનારે કપટથી લોકનું નાણું ઘાલ્યું હોય અથવા તે નઠારી ચાલનો હોય તો તેની મરણક્રિયા કરવાને ન્યાયાધીશની સભા હુકમ આપતી નહીં. મરનાર સદ્ગુણી રૂડો માલમ પડતો તો તેનાં સરકાર તરફથી જાહેર વખાણ કરવામાં આવતાં. ચાળીસ ન્યાયાધીશની કોરટ રાજાઓની પણ કરડી ને અદલ તપાસ કરતા ને કેટલાક રાજાઓનાં મુડદાં પણ ક્રિયા વિનાદટાયા વિના રઝળ્યાં હતાં.

ગાય પૂજાતી પણ બળદનું માંસ ખાવામાં આવતું; પશુદેવતાઓ નિમિત્ત દહેરાંઓ હતાં ને તેના એક ભાગમાં તે પ્રાણીઓને રાખવામાં, ખવાડવામાં, નવાડવામાં ને સણગાર સજાવવામાં આવતાં; તેમાંનું કોઈ મરી જતું તો આખું પ્રગણું શોક કરતું ને તેની ક્રિયા કરવામાં ઉપાધ્યાયો પોતાની તરફથી ખરચ કરતા એટલુંજ નહીં પણ સરકાર પણ ખરચ આપતી; લોક પોતાનાં બૈરાં છોકરાં કરતાં પશુદેવતાઓની વધારે કાળજી રાખતા. પણ ઉપાધ્યાય વર્ગમાં એક ઈશ્વરનો વિચાર હતો; તેઓ માનતા કે તેની શક્તિયો મનુષ્યનાં જૂદાં જૂદાં કર્મની અધિષ્ઠાતા છે; મનુષ્યનો આત્મા તે સર્વાત્મા પ્રભુનો અંશ છે; આત્મા અનેક જન્માંતર પછી પરમાત્માને પાછો મળેછે; આત્મા અમર છે; પ્રાપ્ત થવાના દેહ કરતાં વર્ત્તમાન દેહ ઓછા મૂલનો છે; સદ્‌ગુણમાં જીંદગી ગુજારવાથી ઉત્તમ જન્મ પ્રાપ્ત થાયછે. ત્રણ તત્વ મળીને આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈ છે–સર્વાત્મા એણે આ જગત તથા તેના સઘળા ભાગને આકાર ને ચૈતન્ય એ આપ્યાં; પદાર્થ તત્વ–પ્રકૃતિ (એ પણ અનાદિ માનેલી) અને ગુણ જે પોતાની અપૂર્ણતાને લીધે સર્વાત્માના શુભ વિચારની સામો થાય છે તે;-(એ ત્રણ તત્વ ઓસિરિસ, ઐસીસ ને ટૈફન એ દેવતા રૂપે મનાયાં).

વિદ્યાકળા–ઉપાધ્યાયોને જ્યોતિષ સંબંધી જાણ હતી; તેઓ ચંદ્રસૂર્યનાં ગ્રહણ વર્ત્તતા ને ગ્રહતારાઉપરથી ભવિષ્યની વાત કહેતા; યંત્રશાસ્ત્ર ને ભૂમિતિ જાણતા; વૈદકમાં ઘણું નહીં પણ સારૂં જ્ઞાન હતું. (ટોલેમીના વખતમાં ઈજીપશીઅન વૈદ્યો વખણાયા હતા). શિલ્પકામમાં ઈજીપ્ટના લોક બહુ કુશળ હતા. પીરેમીડ ને ઓબીલિસ્ક એઓને તડકા હવાથી હજી કંઈ પણ નુકસાન લાગ્યું નથી. આખાના આખા પથરાઓની તે બનાવેલી છે. સૌ મળીને ૨૦ પીરેમીડ છે તેમાં કેરો શહેરની પાસે ત્રણ છે; ને સૌથી મોટી છે તે સમચોરસ છે,–પાયાની દરેક બાજુ ૬૯૩ ફૂટની છે, તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૧ એકર છે, કેટલાક પથરા દરેક તીસ તીસ ફૂટ લાંબા ત્રણ ત્રણ ફૂટ પહોળા ને ચાર ચાર ફૂટ ઊંચા છે; પીરેમીડની ઊંચાઈ ૪૮૦ ફૂટ છે, તેને પગથીઆં છે, ને તેનું શિખર દશ બાર પથરાનું તેર ફૂટ દાબી બાજુનું સમચોરસ છે; એક બે ઓરડા શિવાયે બધું નક્કર કામ છે; પીરેમીડ રાજાની કબરો હશે ને એક લાખ માણસે વીસ વર્ષે બાંધી હશે એમ અનુમાન થાય છે. ઓબીલિસ્ક એ ચોધારા જયસ્તંભ છે. દેવળનાં કેટલાક થાંભલા સાઠ સાઠ ફૂટ ઊંચા ને અગિયાર અગિયાર ફૂટ વ્યાસના છે; કારનાકના દહેરાંનો પરિઘ બે મૈલ છે; સો દરવાજાનું થીબ્સ શહેર ટ્રોજન લડાઈની વખતમાં ઘણું દેખાવડું હતું, તેમાં ચાર મોટાં દહેરાં હતાં; મેમનની મૂર્ત્તિ ૫૦ ફૂટ ઊંચી હતી ને નિત્ય સૂરજ ઉગતે શબ્દ કરતી. મૂર્ત્તિ ને પૂતળાંઓ શરીરના ભાગના પ્રમાણમાં ઘડેલાં છે પણ ચાંચલ્યભાવ દેખડાવતી નથી. ઈજીપશીઅન લોક કાચ બનાવતા ને રંગતા; સુનાં રૂપાંનાં તારનું ભરતકામ, ધાતુ માટી ઉપર નકસીકામ ઘણી સારી કારીગિરીથી બનાવી જાણતા; સિક્કા બનાવી જાણતા; દરાખનો રસ કહાડવાનાં કારખાનાં રાખતા.

રીતભાત ને સ્થિતિ–લોક માથું મૂડાવતા ને ઘણીક તરેહની ટોપીઓ પહેરતા; વણજ ધંધાનું કામ બૈરાંઓ કરતાં ને કાંતવા [illegible]નું કામ મરદો [illegible]

વાળી નોતા બેસતા પણ ખુરસી ટેબલ વાપરતા. જમણવારોમાં મરદની સાથે બૈરાંઓ પણ બેસતાં; કસરત ને ગાયન એનો લોકમાં શોખ હતો. સ્ત્રીઓનાં માન હતાં, પણ દોષ જણાયાથી તેઓનાં અવયવો કાપવાની તથા તેઓને મારીનાખવાની તેઓના ધણીઓને સત્તા હતી. વૃદ્ધ વય તથા પદવી એને બહુ માન આપવામાં આવતું-કોને સલામ કરવી ને કોને લાંબાં થઈ પગેલાગવું એ સંબંધી રીત મુકરર કરી રાખેલી હતી. ઈજીપ્ટના લોક પોતાની જૂની રીતભાતને હઠથી વળગી રહેતા, પરદેશીઓને ધિક્કારતા, પણ ધિક્કારીને તેઓને તાબે કરવાનો તેઓનામાં જોસ્સો નહોતો. સદ્ગુણી પણ ઘણી નીચી જાતનો હોય તો તેને વધારે માન આપવામાં આવતું નહીં એવો જાતિભેદ હતો. તેઓ દેવતાઓના ઓચ્છવમાં ઘણીજ બેઅદબી કરતા. લોક સાચવટથી ચાલનારા નહોતા પણ લુચ્ચા ને ઠગાઈ કરનારા હતા. તેઓ સુલેહને ઈચ્છનારા હતા ને દેશરક્ષણને માટે લશ્કર રાખતા પણ એ જોરાવર નહોતું તેથી તેઓને વચમાં વચમાં પરદેશીઓની ઝુંસરી વેઠવી પડતી—શૈકા ૧૯થી તે ૧૭ સૂધીમાં ભરવાડ રાજા હતા; ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૭૭૦ થી તે ઈ૦ સ પૂ૦ ૬૫૬ સૂધી એથીઓપીઆના રાજા હતા; પછી પાછું જૂના વંશના સાંમેટિકસે ઈજીપ્ટનું રાજ્ય માંડયું હતું.*

નૈલનદીવાળા નાના પ્રદેશના પણ બહોળી વસ્તીના ઈજીપશીઅન લોક પોતપોતાની જાતિના ધંધા કરતા, ને ખેતી કરવાની થોડી તેથી હુન્નર કારીગિરીમાં વિશેષ ચાતુરી બતાવતા; તેઓ પોતપોતાનાં પ્રગણાંમાં જૂદા જૂદા દેવદેવીને માનતા, ઉપાધ્યાયોના બોધ પ્રમાણે શુભાશુભ કર્મ કરતા; વ્યવહારમાં જૂઠાણું તથા ઠગાઈ વાપરતા ; અને છેક ઊતરતી જાતિના લોક વેઠે પકડાઈ કામ કરતા. બુદ્ધિશાળી અષ્ટાવિધાની પણ સ્વાર્થી ઉપા-

* સાંમેટિકસના વખતથી પરદેશીઓના સંબંધ વડે જૂના વહીવટમાં ઘણોએક ફેરફાર થયો. ઇજીપ્ટના લોક વેપાર કરતા નહોતા તે વેપાર કરતા થયા—ભૂમધ્યસમુદ્ર ઉપરના ને રાતાસમુદ્ર ઉપરના પરદેશીઓ ઇજીપ્ટનાં બંદરોમાં આવતા થયા; એ રાજાઓએ ગ્રીક લોકને પોતાનાં રાજ્યમાં વસે તેવું કીધું—ઇજીપ્ટના છોકરાઓને ભણાવવાને ગ્રીક પંડિતો રાખ્યા; અને એ રીતે ઇજીપ્ટના લોક જે બીજા લોકના સંબંધમાં આવવાને ઇચ્છતા નહીં તેઓને મેદાન મૂક્યા. ઇજીપશીઅનોએ પોતાની જૂની ચહેરાલિપિ બદલીને નવી વર્ણલિપિ કરી; જૂની લિપિ બે પ્રકારની હતી, એક પત્થર લાકડાં ઉપર લખ કોતરવાની એટલે માણસ ચીતરી માણસ, ઘોડો ચીતરી ઘોડો, તાજ કહાડી રાજા, સૂરજ કહાડી દહાડો સમજાવવો; અને બીજી ઉપાધ્યાયો જે પોતાના સંકેત જણાવવાને વાપરતા તે.

ઇજીપ્ટમાં લાકડું નહોતું મળતું તેથી નૈલનદી ખેડવાને બરોડાંનાં અથવા પકાવેલાં મટોડાંનાં હોડકાં હતાં, પણ ફીનીશીઅન લોકનાં જંગલ તેઓના તાબામાં આવ્યાં ત્યારથી તેઓ મોટાં વહાણો બાંધતા થયા—**થીબેઈડ** એ વેપારનું મોટું મથક હતું-દક્ષિણ એશિયા તથા પશ્ચિમનો મુલખ અને એથીઓપીઆ તથા ઉત્તરઆફ્રિકા એ સંધાનો માલ ત્યાં એકઠો થતો. એથીઓપીઆથી વણજારમાં સોનું, હાથીદાંત, ચામડાં, ગુલામો એ આવતાં; ધૂપ સુગંધીની વસ્તુઓ આરબસ્તાનથી ને મસાલા હિંદુસ્થાનથી આવતા; એ માલ ગ્રીક ને ફીનાશીઅન ખરીદ કરતા; ઇજીપ્ટથી અનાજ ને વણાટકામ બીજે દેશ જતાં; રાજ્યની તરફથી ઉત્તેજન મળતું તેથી લોક ખેતી ઉપર વિશેષ લક્ષ રાખતા ને તેથી ઇજીપ્ટમાં અનાજનો પાક ઝાઝો થતો.

ધ્યાયો પોતાનાં ગુરુપદની તથા રાજકારભારીપણાંની સત્તાવડે ને પોતાની વિદ્યાવડે રાજા પ્રજા ઉપર સરખો અંકોશ રાખતા અને વંશપરંપરાના રાજા નિર્બળ તથા વૈભવી હતા; તેઓ દેશનું રક્ષણ કરવાને લશ્કરનો ઠાઠ રાખતા પણ શૌર્યપરાક્રમે નવા પ્રદેશ જીતવાનો લોભ રાખનાર તો એક સીસોસ્ટ્રિસજ નીકળ્યો હતો.

(ઈરાનીઓનું.)

ઝંદ અવસ્તાનો ધર્મ આપનારો જરતોસ્ત પેગંબર ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૫૭૧ માં ને કોઈ કહે-છે કે ૧૨૧૬ માં હતો.* જરતોસ્તે કેટલાક મોજેજા કરી બાકટ્રિયાના રાજા ગુસ્તાસ્પને પોતાના ધર્મમતનો કીધો. ગુસ્તાસ્પે સેબીઅન ધર્મ છોડયો ને સીથિયાના જે રાજાને ખંડણી આપતો તેને કહેવડાવ્યું કે તમે જો સેબીઅન પૂજા છોડો તો હું ખંડણી ભરૂં. તે રાજાએ ગુસ્સે થઈ લશ્કર સાથે આવી બલખ શહેર લીધું ને જરતોસ્તને તથા બીજા ૮૦ ઉપાધ્યાયોને મારીનાખ્યા. પછી ગુસ્તાસ્પે લશ્કર એકઠું કરી સીથિયનોને કાપીનાખી પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું હતું ને જરતોસ્તી ધર્મને સબળા પાયા પર આણ્યો હતો.

ધર્મ—જગદીશ્વર એક ને અનાદ્યંત છે; અનાદ્યંતત્વ—હંમેશગી એ આદિતત્વ છે; સત્ય-શુભ—સુંદર કર્મની અધિષ્ઠાતા શકિત હોરમજદ ને અસત્ય—અશુભ—મલીનકર્મની અધિષ્ઠાતા શકિત અહેરીમન છે; ફરેસ્તાઓ, તત્વ—ઋતુઓ—મનુષ્યજાતિની વ્યવસ્થા રાખેછે ને અહેરીમનના દૂત જે અવ્યવસ્થા નાશ કરવાને મથેછે તેઓનું ફાવવા દેતા નથી; અંતે હોરમજદનોજ જય છે; પ્રકાશ એ હોરમજદના યશનું ચિન્હ છે ને તેટલા ઉપરથી તેના બનાવેલા સૂર્યને અથવા જગતમાં વ્યાપી રહેલા અગ્નિને પૂજી તે હોરમજદની સ્તુતિ પ્રાર્થના કરવી; વાયુ, પાણી, પૃથ્વી એ તત્વોને પણ માન આપવાનું કહ્યું છે. પડતર ખેતર ખેડવું, ફળનાં ઝાડ રોપવાં, વિકાળ પશુઓનો નાશ કરવો, સૂકી જમીનમાં પાણી આણવું એ કામ મનુષ્યજાતને સુખ આપનારાં છે—માટે તે કામ ઈશ્વરને ગમતાં છે અને ઈશ્વર પોતાનાં ઉત્પન્ન કરેલાં પ્રાણીઓને ઊંચું સુખ થાઓ એવું ઈચ્છેછે. ધર્મના ઉપાધ્યાયો મોટી સત્તા ધરાવતા; એમાંના કેટલાક જ્ઞાની તથા ભવિષ્યવકતા હતા; તેઓ દરબારમાં બેસતા ને દીવાની કામના ઈનસાફ પણ કરતા. ઉપાધ્યાય, રાજા ને સૌ લોક રાજ્યના જે જૂના ધારા (ધર્મના પાયા ઉપર રચાયલા) તેને માન આપતા.

સ્થિતિ—જૂના ઈરાનીઓ શરીરે મજબૂત ને લડવૈયા હતા; ઘરડા ને નબળા શિવાયે સૌ મરદને રાજાની સાથે લડાઈમાં જવું પડતું; તેઓ માછલીનાં ભિંગડાઓના આકારનું

* જરતોસ્ત ઈ૦ સ૦ પૂ૦ શૈકા છઠ્ઠામાં થયો એવું પૂર્વે લખાયું છે પણ તેતો જરતોસ્તની ગાદી ચલાવનારો હતો. ઈરાન તથા મીડીઆ એ બે જૂદાં જૂદાં રાજ્ય હતાં પણ ધર્મ એક હતો. મીડીઆના ઉપાધ્યાયોએ આસીરિયા—બાબિલનના લોકની સંગતિથી પોતાના જૂના ધર્મમાં ફેરફાર કર્યો હતો ને તેઓ માજી કહેવાઈ પોતાના નવા પંથનો બોધ ઈરાનીઓને કરતા ને એઓને તેઓનો ચેપ લાગ્યો હતો. સૈરસે માજીઓ ઉપર જુલમ ગુજાર્યો હતો ને જરતોસ્તી ધર્મના એક આગ્રહી ઉપાધ્યાયે—જૂનો ધર્મ પાછો મનાતો કીધો હતો (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૨૨).

ધાતુનાં પતરાનું બખતર પહેરતા; તીર મારવાની કામઠીઓ બહુ લાંબી રાખતા; એક નાની તરવાર ને એક ઢાલ દરેક જણ રાખતો; ઘોડાને પણ તેવાંજ બખતર હતાં; તેઓ લડાઈમાં ગાડી પણ વાપરતા; લડનારાઓને લુટ શિવાયે બીજો પગાર નહોતો; તેઓ લડવા જતા ત્યારે તેઓની પાછળ બૈરાં છોકરાં ચાકર ચાકરડી એ સૌ પરિવાર પણ નીકળતો ને લડાઈના મેદાનથી થોડેક છેટે રહેતો. ઈરાનીઓ લડાઈમાં મોટી હિંમત દેખાડતા ને લડાઈમાં દગા કાવતરાં કામે લગાડવાં તે ઘણું હીણું છે એમ સમજતા; દુશ્મન એકાએક છાપો મારતો તોજ તેઓ રાત્રે લડતા, બાકી લડતા નહીં. લોક મોજીલા નહોતા; તેઓ ડુંગર રાનના સાંકડા પ્રદેશમાં રહેતા; ચામડાં પહેરતા, જંગલી મેવો ખાતા ને પાણી પી સંતોખાતા; છોકરાઓની કેળવણી ઉપર ઘણું ધ્યાન આપવામાં આવતું--ઘોડા ઉપર સ્વારી કરવી, તીર મારવામાં ચપળતા દેખડાવવી અને સાચું બોલવું એ ત્રણ વાતનો નાનપણથીજ અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો; છીનાળું કરવું એ ગુનોહ ગણાતો તેમ કુંવારા રહેવું એ પણ ગુનોહ કહેવાતો; ખૂન ચોરી માણસજાતનાં સુખનો નાશ કરનારાં છે માટે તે મોટા ગુનાહ ગણાતા.

(યાહુદીઓનું).

યાહુદીઓ ઈજીપ્ટમાં વસ્યા પછી પોતાનો ભરવાડનો ધંધો મૂકી ખેતીકામ કરતા થયા હતા ને તેઓએ ત્યાંના ધર્મવિચાર તથા ત્યાંની રીતભાત એમાંનું કેટલુંક પોતાનામાં દાખલ કીધું હતું. જ્યારે તેઓએ ઈજીપ્ટ છોડ્યું ત્યારે તેઓની સંખ્યા બે ત્રણ લાખની હતી ને ઘણાખરા વીસ પચીસ વર્ષની વયના હતા; એ સૌ ચાળીસ વર્ષનાં ભ્રમણમાં પોતાની ઉન્મત્તાઈથી નાશ પામ્યા હતા, પણ એઓની બાળ તરુણ સંતતિ જેણે મોઝીઝ-મૂસાની શિક્ષા અદ્ભુત કર્મો જોઈ જોઈને ખાતરીથી મનમાં ઠાંસી હતી તેણે હામના વંશજોમાંના ઘણાક જે કનાનમાં હતા તેઓને ત્યાંથી કહાડી મહેલી ત્યાં પોતાનો સ્થાઈ વાસ કીધો--એબ્રેહામે પોતાની જન્મભૂમિ છોડી ત્યાર પછી ૪૭૦ વર્ષે, ૧૪૫૧ માં.

એ વેળા યાહુદીઓનાં ૧૨ કુળ હતાં; તેઓને કનાનનો પ્રદેશ વહેંચી આપવામાં આવ્યો. યાહુદી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ૩૫૬ વર્ષ રહ્યું તે કાળમાં તેઓએ પરસ્પર ટંટા કીધા ને બીજાં રાજ્યો સાથે લડતાં સાતવાર તેઓની તાબેદારીમાં રહી જુલમ વેઠ્યો. પોતાનાં ધર્મકર્મ મોટા ઠાઠનાં હતાં તે છતાં ઘણાક લોક મૂર્ત્તિપૂજક ને દુરાચારી થયા. તેઓનાં સ્તુતિપાત્ર કર્મ આ હતાં કે તેઓએ ફિલિસ્ટૈન સાથે લડતાં વચમાં વચમાં શૌર્ય પરાક્રમ દેખાડ્યાં અને જોકે તેઓ સ્વચ્છંદે વર્ત્તતા તોપણ તેઓ વડીલોનું ઉપલકીઆ પણ માન રાખતા અને મુખ્ય ઉપાધ્યાય દ્વારે દેવવાણી થતી તે તથા ભાવિવક્તા જે કહેતા તે સાંભળતા. પંદર ન્યાયાધીશમાં છેલ્લો સામ્યુએલ જે ભાવીવક્તા પણ હતો તેણે ઠામઠામ ફરી જાતિયોના ટંટા પતાવી મૂર્ત્તિપૂજા કહડાવવાને ભાષણ કરી શુદ્ધ ધર્મ બોધને માટે ઉપાધ્યાયોની સભા સ્થાપી હતી. પછી સાઉલ રાજા થયો-(૧૦૯૫) તેણે યાહુદીઓને લડવૈયાની કીર્ત્તિ અપાવી પણ હજી તેઓ દોલત ને મોજશોખ વિનાના ખેડુત તથા પશુપાળનીજ સ્થિતિમાં હતા. પણ ડેવિડની તથા સોલોમનની કારકીર્દીમાં યાહુદી રાજ્યનો પૂર્ણ ઉત્કર્ષ હતો-ઉત્તરસીમા રીબ્લાહ સૂધી ને ઉત્તરપૂર્વ તરફ યૂફ્રેટિસ

સૂધી હતી; ત્યાંથી આમન, મોઆબ ને ઈડમ એ પ્રદેશોની પેલીગમથી તે રાતા સમુદ્રના પૂર્વ કાંઠાસૂધી હતી ને પશ્ચિમ સીમા ભૂમધ્ય સમુદ્રનો કાંઠો હતો; ફિલિસ્ટેનનો પ્રદેશ તાબામાં આવ્યો હતો ને ફીનીશીઅન તેઓના દોસ્ત થયા હતા.

ડેવિડે જરૂસલેમને રાજધાની કરી, ને ત્યાં મોટું દેવળ બંધાવ્યું. જ્યારે "સાક્ષ્યલેખની પેટી" ત્યાં પધરાવી ત્યારે ૨૨ હજાર બળદ ને ૧ લાખ ૨૦ હજાર ઘેટાંનો ઈશ્વરને ભોગ આપવામાં આવ્યો હતો. સોલોમનની કારકીર્દીમાં જશુને માટે રાખેલું લશ્કર પડોસનાં રાજ્યોને ભારે ભયમાં રાખતું; દોલત ને મોજશોખ પારવિનાની હતી. યાહુદીઓનાં વહાણ દેશાવરોનો માલ આણતાં થયાં; ને ફીનીશીઅન લોક પાસેથી શિલ્પકામ શીખી લીધેલાં તેમાં તેઓએ વધારો કીધો. નીતિશાસ્ત્ર ને પદાર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યવ્યવસ્થા ને રાજકાર્ય, પદાર્થ પ્રાણી ઈતિહાસ ને કવિતા એ સંધામાં યાહુદીઓ કુશળ શોભ્યા.

એ પ્રમાણે યાહુદીઓનો સંસારી ઉત્કર્ષ હતો પણ તેઓના જોસ્સા તેઓના તાબામાં નહોતા. સોલોમને પરદેશી ને વિજાતી મૂર્ત્તિપૂજક લોકની સ્ત્રીઓ સાથે સંબંધ કીધો ને મૂર્ત્તિપૂજા કીધી; તેનાં મરણ પછી જાતિઓમાં કલહ ઊઠ્યો; જ્યૂડાનું તથા ઈસ્રાએલનું એમ બે રાજ્ય જૂદાં પડ્યાં ને લોક પાછા મૂર્ત્તિ પૂજવા લાગ્યા. ઈસ્રાએલનું રાજ્ય મોટું ને ઘણી વસ્તીવાળું હતું પણ જ્યૂડાનું વધારે દોલતમંદ ને રાજધાની તથા દહેરાંને લીધે અને ડેવિડવંશજ રાજાઓને લીધે વધારે અગતનું માનવંતું મનાતું; અને એથી બે રાજ્યો વચ્ચે ટંટા આલ્યાંજ કીધા.

ઈસ્રાએલનાં રાજ્યમાં જોકે ખરો ધર્મ સખતીથી કાયમ રાખવામાં આવ્યો હતો તોપણ ખરા ને ખોટા ભાવીવક્તાઓના ટંટાથી ત્યાંના લોકની સ્થિતિ ભુંડી હતી.

નીનીવેના શાલમેનાસરે ઈસ્રાએલનાં રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ કરી સમારીઆનો પ્રાંત ઉજડ કીધો ને દશ જાતને કેદ કરી લેઈ જઈ આરમીનીઆ ને મીડિયામાં રાખી (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૭૨૨). સમારીઆમાં જે થોડાક યાહુદીઓને રહેવા દીધેલા તેઓ ત્યાં નવા વસાવેલા મૂર્ત્તિપૂજક લોક સાથે એકઠા થયેથી પોતાનો ને બીજાઓનો મળીને એક નવો ધર્મ માનતા થયા. નેબૂકડનેઝરે જરૂસલમ લૂટ્યું ને જ્યૂડાના લોકને બાબિલનમાં કેદ રાખ્યા (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૮૮).

ધર્મ—જગતની ઉત્પત્તિ વિષે મોઝીઝે આ પ્રમાણે કહ્યું છે-પ્રથમ સર્વત્ર અંધકારમય જળ હતું ને તે ઉપર પ્રભુનો શ્વાસ ચાલતો હતો. પ્રભુએ કહ્યું કે પ્રકાશ થાઓ ને તે થયો; પ્રભુએ પ્રકાશને અંધકારમાંથી જૂદો પાડયો; પ્રકાશને દહાડો કહ્યો ને અંધારાંને રાત કહી. બીજે દિવસે પ્રભુએ કહ્યું કે પાણીની વચ્ચે અંતરીક્ષ થાઓ ને તે થયું ને પાણી ઉપર તળે જૂદાં પડયાં. ત્રીજે દિવસે પ્રભુએ કહ્યું કે આકાશની નીચેનાં પાણી એક જગાએ એકઠાં થાઓ ને કોરી જમીન દેખાઓ, ને તેમ થયું; અને પ્રભુએ કોરી જમીનને પૃથ્વી કહી ને એકઠાં મળીજતાં પાણીને સમુદ્ર કહ્યા; પૃથ્વી ઉપર ઘાસ, વનસ્પતિ, વૃક્ષ એ કીધાં. ચોથે દિવસે સૂર્ય ચંદ્ર નક્ષત્ર ઉત્પન્ન કીધાં. પાંચમે દિવસે જંતુ, પક્ષી, જળચર એ ઉત્પન્ન કીધાં. છઠ્ઠે દિવસે ઉરગ, પશુ, ઢોર એ ઉત્પન્ન કીધાં; અને પછી પ્રભુએ પોતાની પ્રતિછાયા પ્રમાણે ને પ્રતિમા પ્રમાણે મનુષ્યને ઉત્પન્ન

કીધો.* એ પ્રમાણે જગત ઉત્પન્ન કરી સાતમે દિવસે પ્રભુએ વિશ્રાંતિ લીધી ને એ દિવસને સાબાથ પવિત્ર સ્થાપ્યો.

ધર્મનીતિ વિષયમાં સુન્નતથી સંસ્કારી થયલા યાહુદીઓને માટે ઈશ્વરની મુખ્ય દશ આજ્ઞા આ પ્રમાણે હતી. હું વિના બીજા કોઈ દેવોને તું માનીશ નહીં; તું તારે માટે દેવરૂપ કોઈ કોતરેલી મૂર્ત્તિ કરીશ નહીં, આકાશમાંની કે પૃથ્વી ઉપરની કે પાણીમાંની કોઈ પણ પ્રતિમા કરીશ નહીં; તું તેને નમીશ નહીં; તું તેની સેવા પૂજા કરીશ નહીં;—જેઓ મને ધિક્કારશે તેઓના ઉપર તેઓની તીજી ચોથી પહેડી સુધી હું કોપીશ અને જેઓ મારા ભક્ત રહેશે, મારી આજ્ઞા પાળશે તેઓની હજારો પહેડી સુધી હું દયા રાખીશ; તું વિના કારણ વૃથા તારા પ્રભુનું નામ લેઈશ નહીં, જો લેઈશ તો તે તને નિર્દોષ નહીં માને; સાબાથ દિવસને પવિત્ર માની પાળજે; તું તારાં માબાપનું સન્માન રાખજે કે તારૂં આવર્દા વધે; તું કોઈની હત્યા કરીશ નહીં; તું વ્યભિચાર કરીશ નહીં; તું ચોરી કરીશ નહીં; તું તારા પડોસીની સામા ખોટી સાક્ષી પૂરીશ નહીં; તું તારા પડોસીનાં ઘરની, તેની સ્ત્રીની, તેના ચાકરચાકરડીની, તેનાં બળદ ગધેડાંની તૃષ્ણા રાખીશ નહીં.

મોઝીઝે પ્રભુની આજ્ઞા ઉપરથી યાહુદીઓ પાસે સર્વ સામગ્રી એકઠી કરાવીને લોકસમુદાયના તંબુમાં ઊંચો મંડપ રચાવ્યો; તેમાં અઢી હાથ લાંબી, દહોડ હાથ પહોળી ને દહોડ હાથ ઊંચી એવી, વળી માંહેથી ને બહારથી ચોખ્ખા સુનાંથી મઢેલી બાવળનાં લાકડાંની પેટી મૂકી ને તેમાં સાક્ષ્યલેખ† રાખ્યો હતો. પેટી ઉપર અઢી હાથ લાંબું ને દહોડ હાથ પહોળું એવું ને જેના બે છેડા પર પાંખો પસરેલી એવા બે ફરેસ્તા કરેલા એવું એક દયાસન મૂક્યું હતું—(એ દયાસન પરથી પ્રભુએ પ્રસંગે પ્રસંગે વાણીદ્વારે યાહુદીઓને આજ્ઞા આપ્યાં કરીશ એવું કહ્યું હતું); મંડપની ઉત્તરે પડદા બહાર મેજ મૂકી તે ઉપર પ્રભુની સન્મુખ રોટલી રાખી હતી; મંડપની દક્ષિણ બાજુએ દીવાનું સુનાંનું ઝુમ્મર રખાવ્યું

* પ્રભુએ ભાંયની મટોડીનો માણસ બનાવ્યો ને તેનાં નસકોરાંમાં શ્વાસ ફૂંક્યો એટલે તે સજીવ થયો. એ આદમને નિદ્રાવશ કરી તેની એક પાંસળી કહાડી ચીરાયલાં માંસને એકઠું કરીદીધું ને પાંસળીની બૈરી બનાવી. એ દંપતને પ્રભુએ ઈડન વાડીમાં રાખ્યું હતું ને આજ્ઞા આપી હતી કે વાડીમાં વચ્ચોવચ જ્ઞાનનું ઝાડ છે તેનું ફળ ખાશો નહીં; એવું છતાં તેઓએ એક ધૂર્ત સર્પના ભમાવ્યાથી ફળ ખાધું હતું ને એ પાપને માટે પ્રભુએ આદમ તથા ઈવ તથા સર્પ એ ત્રણેને શાપ દીધા હતા. પછી આદમનો દીકરો કેન પોતાના ભાઈ આબેલનું ખૂન કરી પ્રભુથી વિમુખ થયો પણ તેનાં કરગરવાથી પ્રભુએ તેના વંશની વૃદ્ધિ કરી હતી. કેટલેક કાળે મનુષ્યોની અનીતિથી કંટાળી પ્રભુએ કહ્યું કે 'મારો આતમા સદા મનુષ્યોની ખટપટમાં નહીં પડે; હવે તેનું આવરદા એ કસો ત્રીસ વર્ષનું થશે'. કેટલેક કાળે પ્રભુએ જોયું કે માણસો બહુ પાપી થયાં છે, તેઓના હૈયાંના વિચાર ને તર્ક નિરંતર કેવળ દુર્વાસનાથી ભરેલા છે; ને પ્રભુએ મનુષ્યને ઉત્પન્ન કીધો તેને માટે પસ્તાવો કીધો ને પછી ખિન્ન થઈ કહ્યું કે પૃથ્વી દુષ્ટ ને નિર્દય કર્મથી ભરપૂર થઈ છે માટે હું તેનો સંહાર કરીશ; પછી જળપ્રલયથી સંહાર કીધો હતો, ને પોતાના ભક્ત નોહાને ઊગાર્યો હતો.

† સાક્ષ્યલેખની પેટી ફિલિસ્ટૈનલોક લેઈ ગયા હતા પણ તે પાછી આણવામાં આવી હતી ને જ્યારે દહેરૂં બંધાયું ત્યારે તેને ત્યાં રાખવામાં આવી હતી.

હતું; તંબુમાં પડદાની સામા ધૂપને માટે સુનાંની વેદી રખાવી હતી; મંડપનાં દ્વારની સામા પડદો ઊભો કરાવ્યો હતો ને દ્વારની પાસે બાળવાનો બલિ તથા ખાવાનો બલિ અર્પણ કરવાને યજ્ઞવેદીઓ રખાવી હતી; તંબુ તથા વેદીની વચમાં પાણીનો હોજ કરાવ્યો હતો (નાવા તથા હાથપગ ધોવાને); એ પ્રકારની રચનાવાળાં મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી, તેમાં કરવાનાં કાર્યનો વિધિ દેખડાવી મોઝીઝે સંધું ધર્મકાર્ય અધિકારીઓને સોંપી દીધું હતું.

યાહુદીઓ કેવળ શુદ્ધ રહી શ્રદ્ધાથી પ્રભુની આજ્ઞા માને ને તેને પ્રસન્ન રાખે એવિષે ધર્માધિકારીઓનો મોટો પરિશ્રમ હતો. અજાણે પાપ કર્યાનું—ધર્માધિકારીએ પાપ કર્યાનું—સમસ્ત લોકે પાપ કર્યાનું—હાંકેમે પાપ કર્યાનું—પોતાની જાણ છૂપી રાખ્યાનું—અપવિત્ર વસ્તુને અડકયાનું—ખોટા સોગન ખાધાનું—મંદિરની વસ્તુ ચોર્યાનું ઈત્યાદિકનાં પ્રાયશ્ચિત્ત હતાં; અને તેને માટે વિધિપૂર્વક બલિ હતા—દહનીય બલિ બળદ, ઘેટો, ખબૂતર વગેરેના હતા. વળી માનતા, રૂડા અવસર વગેરે નિમિત્તનાં પણ બલિ હતા. વર્ષમાં ત્રણવાર મહોત્સવ કરવા (એકમાં સાત દહાડા ખમીરવાળી રોટલી ન ખાવી); વર્ષમાં ત્રણવાર યાહુદી સમસ્તે પ્રભુમંદિરમાં આવવું; કોઈ પણ દેવની મૂર્ત્તિ ન કરવી, બીજા દેશના લોકોના દેવને બલિ ન આપવા, મૂર્ત્તિપૂજકોના ઉપર દ્વેશ રાખવો ને તેઓની મૂર્ત્તિનો નાશ કરવો એવી પ્રભુએ આજ્ઞા આપી હતી. ભક્ષ્યાભક્ષ્ય વિષે આ પ્રમાણે: બે ખરીનાં પગવાળાં ને વાગોળનારાં પશુ ખાવાં—ઊંટસસલાંને બે ખરી નથી માટે તે અને ભૂંડ વાગોળતું નથી માટે તે અપવિત્ર પ્રાણીનું માંસ ખાવું નહીં ને તેનાં શવને અડકવું નહીં; પાંખ ને ભીંગડાં હોય, તે દરીઆનાં પ્રાણી ખાવાં; ગરૂડ, ગીદ્દ, કાગડો, ઘુવડ, સકરો, હંસ, સારસ, ક્રૌંચ વડવાગોળ વગેરે ન ખાવાં પણ ઊડનારાં ચાર પગના જીવ જેઓને પગ ઉપરાંત કુદવાની-ટંગડી હોય છે તે ખાવાં વગેરે. છોકરો જણનારી સ્ત્રી ૭ દહાડા કેવળ અપવિત્ર ને પછી તે ૩૩ દહાડા લગી કોઈ પવિત્ર વસ્તુને અડકે નહીં ને મંદિરે જાય નહીં; છોકરી જણનારી બે અઠવાડીઆં લગી કેવળ અપવિત્ર ને પછી ૬૬ દહાડા અભડાયલી જેવી રહે. કોઢીયું માણસ ને તેનું ઘર ઘણુંજ અપવિત્ર મનાતું.

ધારાઓ-દાસદાસી સંબંધીઃ ખરીદ કરેલો યાહુદી નોકર છ વર્ષ નોકરી કર્યા પછી સાતમે વર્ષે કંઈ પણ આપ્યા વિના ધણીથી છૂટો થાય, પરણેલો હોય તો તેની બૈરી પણ તેની સાથે જાય; શેઠે ચાકરને પરણાવ્યો હોય તો ચાકર એકલો બંધનથી છૂટે ને તેનાં બૈરાં છોકરાં શેઠની પાસે રહે; જો ચાકર કહે કે હું મારા શેઠને તથા મારાં બૈરાં છોકરાંઓને ચાહું છઊં, મારે છૂટી જવાની ઈચ્છા નથી તો શેઠ તેને ન્યાયાધીશ આગળ લેઈ જાય ને તેનો કાન વિંધે; દાસીનું કામ કરવાને વેચેલી દીકરી તે શેઠથી છૂટી ન થાય શેઠે લગન કરવા સારૂ ખરીદ કરી હોય ને પછી તે પસંદ ન પડે તો નાણું પાછું લેઈ પાછી અપાય પણ યાહુદી વિના બીજી જાતના કોઈને વેચાય નહીં. જો કોઈ પોતાને સારૂ બીજી સ્ત્રી કરે તો પહેલીને અન્નવસ્ત્ર ને વાસો એ ઓછાં ન કરે ને ઓછાં કરે તો તે સ્ત્રી કંઈ પણ આપ્યાવિના છૂટી પડીશકે. **મારમરણ સંબંધીઃ** મારથી સામું માણસ મરીજાય તો મારનારને મારીનાખવો; જો કોઈ

દ્વેષથી પોતાનાં પડોસીને મારવા આવે તો તેને પ્રભુની વેદીથી બહાર કડાડવો કે તે મરે; જે પોતાનાં માબાપને મારે તેને મારીનાખવો; માણસને ચોરી વેચે તેને મારીનાખવો ; જે માબાપને શાપ દે તેને મારીનાખવો ; મારામારીમાં પત્થર કે મુકકી વગેરેથી જો કોઈ માંદો પડે તો મરનારે નુકસાન ભરી આપવું; શેઠ પોતાના ચાકર કે ચાકરડીને લાકડી મારે ને તેથી મરણ થાય તો શેઠને શિક્ષા કરવી, પણ માર ખાનાર એક બે દહાડા જીવે તો શેઠને શિક્ષા નહીં કેમકે તે તેનો માલ છે; માર ધક્કાથી સ્ત્રીનો ગર્ભ પડે ને બીજી હાનિ ન થાય તો સ્ત્રીનો ધણી જે કહે ને ન્યાયાધીશ મંજૂર કરે તે મારનારો આપે, અને જો હાનિ થાય તો જીવ સાટે જીવ, આંખ સાટે આંખ, દાંત સાટે દાંત, હાથ સાટે હાથ, પગ સાટે પગ વગેરે મારનારો ખોય; મારથી દાસ દાસીની આંખ ફૂટે અથવા દાંત પડે તો તેને માટે શેઠને શિક્ષા નહીં; ગોધાને શિંગડાં મારવાની ટેવ હોય ને તેના ધણીને ખબર છતાં તેણે બાંધી ન રાખ્યો ને માણસ મરણ પામ્યું તો ગોધાને પત્થરે પત્થરે મારીનાખવો ને તેના ધણીને પણ મરણશિક્ષા થાય; કોઈ ખાડો ખોદે ને ન ઢાંકે અને તેમાં ગોધો કે ગધેડું પડે તો ખાડાવાળો નુકસાનનો અવેજ આપે ને મુવેલું ઢોર તેનું થાય; એકનો ગોધો બીજાના ગોધાને મારીનાખે તો જીવતા ગોધાને વેચીનાખી અડધો અડધો અવેજ બંને ધણી વહેંચી લે ને મુવેલા ગોધાને પણ વહેંચી લે પણ ગોધાને મારવાની ટેવ છે એમ તેનો ધણી જાણતો હોય તો તે ગોધાને બદલે નવો ગોધો આપે ને મુવેલો પોતે રાખે. દુષ્ટ ને હુલડીઓ દીકરો બાપની આજ્ઞા ન માનતો હોય તો માબાપે તેને પકડી પોતાના શહેરના મુખીઓ પાસે લેઈ જવો ને તેઓ પણ જાણે કે છોકરો હઠીલો છે તો તેને સૌએ પત્થર મારી મારીને મારીનાખવો; કોઈ પાપકર્મ કરવાથી મરણ દંડને પાત્ર થયો હોય તો તેને ઝાડ ઉપર લટકાવી મારીનાખવો; અજાણે ખૂન કરનારાઓને માટે ધારો કે જ્યાંસૂધી ન્યાય થાય ત્યાંસુધી તેઓ ઠેરવેલાં કેટલાંક શહેરોમાંથી કોઈમાં જઈ રહે; એ શહેરની બહાર ભમતો હોય ને વેર લેનારો તેને મારીનાખે તો એ ગુનેહગાર નહીં. **ચોરી સંબંધીઃ** જે કોઈ ગોધાને કે ઘેટાંને ચોરે ને કાપે કે વેચે તે ગોધાને બદલે પાંચ ગોધા ને ઘેટાંને બદલે ચાર ઘેટાં આપે; જો ચોર ખાતર પાડતાં પકડાય ને વહાણું વાયું હોય તો તેને લીધે રક્ત પડે તો તેણે બદલો વાળવો જોઈએ, તે કંગાલ હોય તો તે વેચાય; ગોધો ગધેડું કે ઘેટું કે ચોરેલી વસ્તુ તેના હાથમાં જીવતી મળે તો તે તેનું બમણું પાછું આપે. **નુકસાન સંબંધીઃ** જે કોઈ બીજાનાં ખેતરમાં કે દ્રાક્ષાવાડીમાં ઢોર હાંકી વણસાડ કરાવે તો પોતાનાં ખેતરમાંનું ને પોતાની વાડીમાંનું જે કંઈ મોઘું તે તેને બદલે આપે; આગથી ખેતર વણશે તો આગ લગાડનાર નુકસાન ભરી આપે. પડોસીને ત્યાં મૂકેલું રૂપું કે ઘરેણું ચોરાય તો ચોર મળેથી તે બમણું આપે ને ચોર ન મળે તો તે પડોસીને ન્યાયાધીશ આગળ આણવો; ખોવાયલી વસ્તુના ધણી થવા આવનારાઓની ફરીઆદ ન્યાયાધીશ ચૂકવે, જે અપરાધી ઠરે તે બમણું આપે. **વારસા સંબંધીઃ** કોઈને દીકરો ન હોય તો દીકરી વારસ થાય; દીકરી ન હોય તો તેના ભાઈઓ; ભાઈઓ ન હોય તો બાપના ભાઈઓ ને એ નહોય તો કુટુંબના પાસેનાં સંબંધી વારસ ગણાય. વેસવાળ ન થયલો એવી કુંવારીને ભોળવી તેની સાથે

સૂવે તો તે તેને પલ્લું આપી પરણે અને કુંવારીનો બાપ પરણાવવાની ના કહે તો કુંવારીઓનાં પલ્લાં પ્રમાણે ગુનેહગાર તેને રૂપું આપે. એક કુળની દીકરી બીજા કુળના દીકરા સાથે પરણવાથી પહેલા કુળવાળાને વારસાનું નુકસાન થવા લાગ્યું તેથી એમ ઠરાવવામાં આવ્યું કે દીકરીઓ બાપનાજ કુળમાં પરણે ને કાકાના દીકરાઓ સાથે પરણવાની રીત ચાલી. **છીનાળાં સંબંધીઃ** છીનાળું કરનાર સ્ત્રીપુરુષોને અને પુરુષ-પશુ સાથે સોબત કરનારાઓને મારીનાખવાં; જે કોઈ સ્ત્રી પશુ સાથે સોબત કરે તો તે સ્ત્રીને તથા પશુને બંનેને મારીનાખવાં; દીકરો માની સાથે સોબત કરે તો તે બંનેને જીવતાં બાળી મૂકવાં. **તલાકનો ધારો** આવી રીતનો કે ધણીએ પોતાની સ્ત્રીનામાં અનાચાર જોયો હોય તો તલાક આપી છે એવી ચિઠ્ઠી તેણે બૈરીને આપી કહાડી મૂકવી; એ બૈરી બીજાની સાથે પરણી શકે; એ પણ તલાક આપે તો પહેલો ધણી તેને પાછી સંઘ્રે નહીં. નવા પરણેલા પુરુષને માટે ધારો હતો કે તે વર્ષ દહાડા સુધી લડાઈમાં જાય નહીં. બીજી શિક્ષાઓ આ પ્રમાણે હતી--ડાકેણને જીવતી ન રાખ; પ્રભુવિના બીજા કોઈ દેવ નિમિત્ત યજ્ઞ કરાવનારાને મારીનાખ; પ્રવાસીને, વિધવાને કે અનાથને દુઃખ ન દે; ગરીબને ધીરેલાં રૂપાંનું વ્યાજ ન લે; પડોસીનું વસ્ત્ર ઘરેણે લીધું હોય તો તે સાંજ પડતાં પહેલાં તેને પાછું આપ નહિતો તે શેમાં સૂશે?; દેવની નિંદા ન કર ને લોકના હાકેમને સરાપ ન દે; ખોટી વાર્ત્તા ન ચલાવ; અધર્મી સાક્ષી થવાને દુષ્ટનો સાથી ન રહે; દુષ્ટપણું કરવાને તું ઘણા જણમાં સામેલ ન થા; ન્યાય ફેરવાવવાને તું ઘણાઓની પેઠે ઈનકાર ન કર; દુશ્મનનું ગોધું ગધેડું ભટકતું કેથે નજરે પડે તો તું તેને પાછું આપ; તું તારા ગરીબના વાદમાં ન્યાય ન ફેરવ; જૂઠાણાંથી દૂર રહે અને નિર્દોષ તથા ધર્મીને મારીશ નહીં; તું લાંચ લેઈશ નહીં; કેમકે લાંચ ડાહ્યાને આંધળો કરેછે ને ન્યાયીઓની વાતને ફેરવી નાખેછે; છવર્ષ તું તારી જમીનનું ઉત્પન્ન ખા પણ સાતમે વર્ષે તેને પડતલ રાખ કે ગરીબગરબાં ને પશુઓ તેનું ઉત્પન્ન ખાય. વ્યાજખોરી કરતો નહીં; વળી બાપ-મા બેન (બાપની અથવા માની દીકરી) -દીકરાની દીકરી-દીકરીની દીકરી-ફોઈ-માસી-કાકી-દીકરાની વહુ-ભાભી એ સૌની નગ્નતા ન જો, તે દુષ્કર્મ છે; એક સ્ત્રીના જીવતાં તેને ખીજવવાને તેની બેનની કે અળગીની કે સુવાવડીની કે પડોસીની સ્ત્રીની નગ્નતા ન જો; પુરુષસંભોગ કે પશુસંભોગ કરીશ નહીં; સ્ત્રીપશુ સંભોગ કરીશ નહીં,-એ ઘોર પાતક છે; પોતાની દીકરીને છીનાળું કરાવી ભ્રષ્ટ ન કરીશ; ખેતરની નિશાની ન ખસેડીશ; યાહુદી વિના બીજા કોઈ પરદેશી સાથે કશી રીતનો સંબંધ રાખીશ નહીં.

યાહુદી સ્ત્રીઓ ઓચ્છવને ટાણે એકઠી મળી ડફ ખંજરી લેઈ ગાતી ને નાચતી. ઈજીપ્ટના ફેરો રાજાનું સેન પાણીમાં ડૂબી ગયું ને યાહુદીઓ ક્ષેમ ઊગર્યા તે પ્રસંગે મોઝીઝની બેન મરીઅમે પ્રભુનું જયગીત ગાઈ ગવાડયું હતું. જૈર ન્યાયાધીશની પછી યાહુદીઓ ફિલિસ્ટિન તથા આમોનૈટ લોકથી પરાભવ પામ્યા ત્યારે યાહુદીઓએ જેફતાને પોતાનો સરદાર કીધો હતો ને જય મેળવી તે પાછો આવતો હતો તે પ્રસંગે તેની દીકરી ઘણીએક સ્ત્રીઓ સાથે ગાતી નાચતી બાપને મળવાને સામી ગઈ હતી.

યાહુદીઓના વડીલ એક જગદીશ્વરને માનતા; ઈજીપ્ટમાં જઈ વસ્યા પછી યાહુદી-

ઓને ત્યાંની મૂર્ત્તિપૂજા તથા અનીતિનો પાશ લાગ્યો હતો; તેઓને મોઝીઝે અનેક અદ્‌ભુતથી ને અનેક ભયથી એક ઇશ્વરને ભજવા વિષે, સદાશુચિમાં રહેવા વિષે ને રાજ્યમાં તથા વ્યવહારમાં વર્ત્તવા વિષે ધર્મનીતિનો યથાસ્થિત બોધ કીધો; ઉપાધ્યાયોએ મોઝીઝની શિક્ષાનો લોકને સુબોધ કર્યા કીધો ને રખેને પડોસનાં રાજ્યનાં સંબંધથી પ્રજા ભ્રષ્ટ થાય માટે કેટલાક ધારા પણ ચલાવ્યા;-તોપણ, યાહુદીઓનાં ચિત્ત મૂર્ત્તિપૂજા ને સંસારી મોજમઝા તરફ ધસ્યાં જતાં અટકયાં નહીં. પરસ્પર કલહ ને પારકાના સંસારી વૈભવ ઉપર મોહ એ બેથી તેઓની સ્થિતિ ભુંડી થઈ; તોપણ ડેવિડ સોલોમનનાં પૂરાં તેજસ્વી રાજ્યમાં યોદ્ધા રાજાએ એક ઈશ્વરને સંભારી ક્ષમા માગતાં ઉપકાર માનતાં તેના ગુણ ગાયા ને તેના પુત્રે મૂર્ત્તિપૂજામાં તથા અનીતિમાં રમતાં નીતિસૂત્રો કીધાં—એ મોઝીઝના ધર્મનો મોટો યશ છે. બીજા દેશના લોકે અકેકા વિષયમાં સંપૂર્ણ લાવો લીધો પણ યાહુદીઓએ ડેવિડ સોલોમનના વખતમાં એકે સમે સામટો ઉત્કર્ષ દેખાડ્યો.

(ફીનીશીઅનોનું.)

અકેક શહેર સ્વતંત્ર રાજ્ય હતું પણ રક્ષણને માટે તે સંધાં સંપ બાંધી રહ્યાં હતાં ને તેમાં પ્રથમ સૈડનનું (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૯ માં હતું) ને પછી ટાયરનું ઉપરીપણું હતું. પણ એ સંપ, સ્વાર્થ ને વેપારની અદેખાઈથી વારે વારે તુટતો. શહેર શહેરમાં રાજાઓ, પ્રજાસત્તાક રાજ્યના થોડાઘણા ધારાથી રાજ્યવ્યવસ્થા રાખતા*.

વહાણ ખેડવાની જાણમાં ને વેપાર કરવામાં ફીનીશીઅન જેવા તે કાળમાં બીજા કોઈ લોક નહોતા. ટાયરના લોક એક જાતની માછલીના રસનો રંગ બનાવતા ને તેથી રંગેલાં કપડાં બહુજ વખણાતાં. તેઓ સણ, રૂ ને સૂતર ઈજીપ્ટથી આણતા ને પછી તેના ઘણી તરેહનાં અને રંગદાર કપડાં બનાવી દેશાવરોમાં લેઈ જતા. લાકડાં હાથીદાંતના પદાર્થો બનાવવાનાં અને કિમતી મણિ સોનાં રૂપાંના જડવાનાં કારખાંના હતાં. તેઓનો વેપાર ઈજીપ્ટ આર્બસ્તાન સાથે, સીરિયા બાબિલન, મધ્ય એશિયા ને કોકેસસ પર્વતના પ્રદેશો સાથે ઊંટની વણજારોથી ચાલતો; ભૂમધ્યસમુદ્રના કાંઠા તથા ટાપુ સાથેનો ને હિંદી મહાસાગરના ટાપુઓ સાથેનો વેપાર વહાણે ચાલતો. તેઓએ સ્પેનની ખાણોની દોલત પોતાની કરી હતી ને ત્યાંના લોક પાસે ગુલામી કરાવી હતી.

ઉપાધ્યાયોની પણ સત્તા ચાલતી પણ તેઓની વંશપરંપરાની જતી નહોતી. તેઓ મોલોકને મનુષ્યના ભોગ આપતા—બાલને પણ માનતા-તેઓ છૂરીથી પોતાનાં ડોકાં કાપી દેવને પ્રસન્ન કરતા. થામ્મઝા આડોનિસ એ દેવને પણ અનાચારયુક્ત વિધિથી પૂજતા.

* ટાયરના સત્તાધારી આજુબાજુનાં શહેર ગામ ઉપર નિર્દયપણે સત્તા ચલાવતા તે ઉપરથી ફીનીશીઅન લોકે આસીરીઅન ને પછી બાબિલોનીઅન એઓની મદદ માગી હતી; પણ ટાયરના લોક વહાણની લડાઇમાં બહુ જોરાવર હતા તેથી તેઓએ દુશ્મનોનું ફાવવા દીધું નહોતું. પણ જ્યારે નેબૂકડનેઝરે ટાયરને ઘેરો ઘાલી તેરમે વર્ષે જમીનદોસ્ત કીધું ત્યારે તેઓએ નિરુપાય થઇ ત્યાંથી ખસી જઇ નવું ટાયર વસાવ્યું હતું. સૈરસે બાબિલન લીધું ત્યારે ફીનીશીઅન શહેરો રાજીખુશીથી તેને તાબે થયાં હતાં.

(ગ્રીકનાં.)

મૂળવતની, પિલાસજીઅન કહેવાતા; પછી તેજ જાતિનું પડોસમાં રહેનારૂં એક ટોળું જે હેલીનીઝનું કહેવાતું તેણે પિલાસજીઅનોને ખસેડ્યા ને તે દેશમાં સઘળે ફરીવળ્યું. ગ્રીસના ઉત્તરપ્રદેશમાં થેસલી પ્રાંત છે ત્યાંના એક શહેરનો રાજા હેલીના નામનો હતો-તેને ત્રણ દીકરા ઈઓલસ, ડોરસ ને કૂથસ નામના હતા-એ છેલ્લાને ઐઓન ને એકીઅસ એ નામના બે દીકરા હતા— એ સૌ આખું ગ્રીસ જીતી લેઈ જૂદે જૂદે ઠેકાણે વસ્યા. ઈઓલિયન્ન, ડોરિયન, ઐઓનિયન, એકીઅન એ નામનાં ચાર કુળનો વિસ્તાર ચાલ્યો— એ ચારમાં ઐઓનિયન અને ડોરિઅન એ બે કુળ વિશેષ બહાર પડયાં અને જોકે તે પોતાનું એકલોહી રાખતાં છતાં ગુણ કર્મ પરત્વે જૂદે જૂદે પ્રકારે દેખાયાં, તોપણ એક ભાષા, એક ધર્મ ને ઘણુંકરીને એકસરખો રાજકીય વહીવટ એને લીધે તે બે કુળ ને બીજાં પણ સૌ સામાન્ય પક્ષે એકજ સ્વરૂપે શોભતાં.*

ગ્રીક લોકે પોતાના એકદેશી સંપે ટ્રોયની લડાઈમાં જય મેળવતાં પોતાનું સ્વરૂપ આગેમેમ્નન, એકિલિઝ, યૂલિસિઝ, એજાકસ, હેલનનો ધણી મેનેલેઅસ, નેસ્ટર, પેટ્રોકલસ આદિ યોદ્ધાઓના ગુણકર્મમાં દેખડાવ્યું હતું. (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૧૮૪); પછી ગ્રીસમાં ફેરફાર થઈ ગયા હતા, ને છેલ્લીવારે ડોરિયન ગ્રીકનુ પ્રબળ થયું હતું ને બીજા ગ્રીકો અહીં તહીં જઈરહ્યા હતા. એ હંગામમાં ઘણાક ગ્રીક લોકે સ્વદેશ છોડી આસપાસના ટાપુઓમાં, એશિયાના પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર ને ટસ્કનીના દરીઆને લગતા ઈટલીનાં સઘળા કાંઠા ઉપર નવાં ગામ વસાવ્યાં હતાં. ૧૧૮૪થી સ્પાંર્ટાનું નવું રાજ મંડાયલું ત્યાં એકજ સમે બબ્બે રાજા સાથે રાજ કરે તેવી વ્યવસ્થા ચાલતી. ડોરિયનોએ આથેન્સ ઉપર હુમલો કરેલો પણ તેઓ ફાવ્યા નહોતા ને ત્યાંના લોકે પોતાના કોડ્રસ રાજાનાં મરણ પછી (૧૦૯૫ થી), આરકનો ઠેરવવા શરૂ કીધા હતા. ઈ૦ સ૦ પૂ૦ નવમા શેકામાં લૈકરગસે સ્પાર્ટાનાં રાજ્યને ધારા બાંધી આપ્યા (ક્રીટીના રાજ્યમાં મૈનસે ૧૪૩૧ માં ધારા આપ્યા હતા); ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૭૭૬ થી ગ્રીસના લોકે ઓલિમ્પિક શક ચાલૂ કરી કાળગણના કરવા માંડી હતી.

ધર્મ-ઉત્પત્તિ વિષે ગ્રીક માનતા કે પ્રથમ તત્વોનું અસ્તવ્યસ્તપણું હતું, અંધકાર રૂપ રાત્રિ હતી; રાત્રિયે પોતાની કાળી પાંખો

* ઐઓનિયન લોકે પ્રજાસત્તાકરાજ્ય વિષે પ્રીતિ દેખાડી વંશપરંપરાના હકની સામા થવામાં શૌર્ય દેખાડયું છે; તેઓ ઉલ્લાસી, ચંચળવૃત્તિના અને પોતાનું તથા પોતાના દેશનું અભિમાન રાખનારા હતા; તેઓ રસિક હતા પણ યુદ્ધમાં તેટલા વીર્યવંત નહોતા; તેઓ વેપારથી સમૃદ્ધિ વધારવી ઇચ્છતા ને બડા ખટપટીઆ હતા; તેઓ પોતાના તાબાના સંસ્થાની લોકના ઉપર નિર્દયપણે વર્ત્તતા. ડોરિયન ગ્રીક રીતભાતમાં સાદા ને જૂના વહીવટને વળગી રહેનારા હતા; તેઓ શ્રીમંતવર્ગની રાજસત્તાને માન આપનારા હતા; ને પુખ્ત ઉંમરના અમલદારોને પસંદ કરતા કે તેઓ નવો વહીવટ રાજ્યમાં દાખલ કરે નહીં; તેઓ સત્તાના લોભી હતા ને રાજ્યના લોક જડસા લડવૈયા રહે તેવું ખંતથી ઇચ્છતા. દરેક ડોરિયન સંસ્થાનમાં ગુલામની હાલત છેક કંગાલ હતી-વંશપરંપરાના ગુલામો હતા ને તે હળ ખેડતા; વેપારથી લોકની સ્થિતિમાં ફેરફાર થાય માટે લોકને તેની સખ્ત મના હતી; અને રખેને લોક મોજીલા આળસુ જનાની થાય માટે સુંદર હુંનરકળા શીખવાનો અટકાવ હતો.

વડે વાયુરૂપ અંડ ઉત્પન્ન કીધું; એમાંથી પૂરી મુદતે કામદેવ (પીઠ ઉપર સુનેરી પાંખ હતી) બહાર કૂદી નીકળ્યો; એણે કાળી પાંખવાળી અંધકાર રૂપ રાત્રિને ભેટતાં પક્ષી ઉત્પન્ન કીધાં;–પછી તત્વોની વ્યવસ્થા થઈ ને સ્વર્ગ, સમુદ્ર, પૃથ્વી અને અમર દેવતાઓ એ ઉત્પન્ન થયાં. બાપ સ્વર્ગ ને મા પૃથ્વી એ બેથી ક્રોનસ (કાળ) ઉત્પન્ન થયો. એણે દુનિયાંનું રાજ પોતાના બાપ પાસેથી છીનવી લીધું અને એની પાસથી એના દીકરા ઝીયૂસ એણે છીનવી લીધું; ઝીયૂસને ભાઈઓ હતા તેથી સૃષ્ટિનાં રાજની વહેંચણ (ચિઠ્ઠી નાખી) કરીલીધી તે આ પ્રમાણે–સ્વર્ગ ને ઉપરના પ્રદેશ ઝીયૂસની સત્તામાં, સમુદ્ર પોસીઈડનની સત્તામાં ને પાતાળપ્રદેશ હેડીસની સત્તામાં; પણ પૃથ્વી ત્રણેની સામાન્ય સત્તામાં રહી. ઝીયૂસ સર્વોપરિ દેવ હતો ને થેસલીમાં ઓલીમ્પસ પર્વત ઉપર તેનો વાસ હતો. ગ્રીકના દેવને સ્ત્રી સંતતિનો પરિવાર હતો—ને અક્કેક દેવ ને દેવી અક્કેક વિષયનું અધિષ્ઠાતાપણું કરતો ને કરતી. ગ્રીકો દેવદેવીની મૂર્ત્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી મંદિરોમાં બેસાડતા ને ત્યાં ઓરેકલ-દેવાજ્ઞા જાણવાને પૂજારીઓ રાખતા. કોઈપણ વર્ગનો ગ્રીક પૂજારી થતો; પૂજારીઓ વંશપરંપરાના નહોતા ને તેઓ બીજા સંસારી ધંધા પણ કરતા. મનુષ્યમાં જે સદ્‌ગુણ દુર્ગુણ તે ગ્રીકના દેવોમાં પણ હતા–અંતર આટલોજ કે ગ્રીકના દેવ અમર હતા; તેઓ મનુષ્યના ઝગડામાં પડતા ને પોતપોતાના ભક્તોને માટે પોતાનામાં ઝગડા મચાવતા. લોક દેવના કોપ સમાવવાને અને પોતાનાં કામમાં યશ મેળવવાને પશુના ને કોઈ કોઈ વાર મનુષ્યનાં બલિ ભાવથી આપતા. પાપ પુણ્ય સંબંધી ને મરણ પછી થવાની સ્થિતિ સંબંધી વિચાર ગ્રીક લોકના ધર્મમાં ઝાઝા નહોતા.

કાળસ્વરૂપ.

પ્રલયસમયથી* તે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ શેકા ૮–૭ સૂધીના કાળમાં ધર્મરાજે ભયદંડે પ્રબળ રાજ્ય કીધું. ઘણેખરે ઠેકાણે લોક જગત્કર્ત્તાની શકિતયોની પ્રતિમાઓ કરી એને પૂજતા; યાહુદીઓ એક જગત્કર્ત્તા પ્રભુનેજ ભજતા; ઈરાનીઓ જગત્કર્ત્તાની મહાશુભશકિત હોરમજદને સૂર્ય અગ્નિદ્વારા આરાધતા ને હિંદુસ્થાનમાં આર્યજન એક જગત્કર્ત્તા પરમાત્માનું ચિંતન કરતા તથા સ્વર્ગના દેવતાઓની કૃપાપ્રસાદી મેળવવાને એઓને આરાધતા. અનેક ધર્મકર્મ હતાં પણ હોમબલિના પ્રકાર સર્વ લોકમાં હતા. સદાચાર શિક્ષા હિંદુસ્થાન–ઈરાન ને પાલેસ્ટૈનમાં વિશેષે હતી. જ્યાં ત્યાં ધર્માધિકારીઓ પૂજાતા–રાજાઓ તેમને અધીન હતા (એક બે ઠેકાણે પાછળથી કેટલાક રાજાઓએ ધર્માધિકારીઓને ડબતા રાખ્યા હતા); ઉપાધ્યાય વર્ગના જન સર્વ વિદ્યાના જાણનારા, ધર્મકાર્ય કરનારા ને કરાવનારા, રાજ્યના ધારા બાંધી

* પ્રલયનાં વર્ષને માટે કેટલાક વિદ્વાન ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૩૦૮ ને કેટલાક ૩૨૪૯ ઠેરવેછે પણ ૨૩૪૮ એ બહુમતે રાખ્યવામાં આવ્યું છે; આ અઠ્ઠાવીસમા કલિયુગનો આરંભ ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૧૦૧ માં થયો એમ મનાય છે, પણ કાળે કાળે દેશ દેશમાં જગતમાં સર્વત્ર એકસરખી રીતના બનાવો બન્યા છે તે જોતાં ને બ્રાહ્મણોએ કલિયુગનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે તેની સાથે તે મેળવતાં તે યુગનો આરંભ બુદ્ધના કાળથી ઈ૦ સ૦ પૂ૦ શૈકા ૬–૫ માં) થયો એમ હું માનું છઊં. દ્વાપરને અંતે કૃષ્ણાવતાર ને કલિયુગમાં બુદ્ધાવતાર થયો એમ તો હિંદુઓ માનેછેજ.

આપી મંત્રિ ન્યાયાધીશ રૂપે રાજ્યકારભાર કરનારા અને ઘેર ઘેર ધર્મનીતિનો બોધ કરનારા હતા; કેટલાએકે કેટલેક ઠેકાણે સમયે સમયે યોદ્ધારૂપે પણ જય મેળવ્યા હતા. આર્ય બ્રાહ્મણો સ્થાપવે ને વ્યવસ્થિત રાખવે સર્વ પ્રકારે વિજયી પ્રકાશ્યા અને યાહુદી ઉપાધ્યાયો સ્થાપવે જયી શોભ્યા.

પ્રથમ તો કુટુંબ કુટુંબના વડીલોમાંના શ્રેષ્ઠ જન સકળ મંડળ ઉપર સત્તા ચલાવતા. જ્યારથી રાજપદ સ્થપાયાં ત્યારથી રાજા વંશપરંપરાના મનાતા થયા ને તેઓ તથા એક મંત્રિમંડળ મળીને રાજકાર્ય ચલાવતા; કેટલેક ઠેકાણે એકજ રાજા મંત્રિમંડળ સાથે, કેટલેક ઠેકાણે એકજ નિરંકુશ રાજા, ને કેટલેક ઠેકાણે પ્રદેશ પ્રદેશના સ્વાધીન રાજા પોતપોતાનાં મંત્રિમંડળ સાથે પણ તે સકળ રાજ્યને અર્થે બાંધેલા સામાન્ય ધારા પ્રમાણે વર્ત્તનારા, એમ ત્રણ પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થા હતી. (ઉત્તર કાળમાં ગ્રીક સંસ્થાનોમાં લોકની સત્તાવાળાં રાજ્યો મંડાયાં હતાં ને ગ્રીસમાં મંડાતાં હતાં). હિંદુસ્થાનનાં ક્ષત્રી રાજા સત્વગુણે વિજયી તપ્યા ને ચળક્યા, તુર્કસ્તાનના રાજા રજોગુણે વિજયી ઝળક્યા ને ગ્રીસના રાજા તમોગુણે જયી દીપ્યા (ટ્રોજન સાથે લડીને).

આર્ય રાજ્યમાં રસાળ ભૂમિની ને વિદ્યા તથા ઊંચા તર્કની, ચીના—આસીરિયન—ઈજીપશીઅન રાજ્યમાં હુન્નરકળાની અને ફ્રીનીશીઅન રાજ્યોમાં વેપારની સમૃદ્ધિ વિશેષે પ્રકાશી; સાહસિકપણે વહાણ ખેડવાના ધંધા વેપારથી દેશદેશની વસ્તુઓ લોકના ઉપભોગમાં આણનાર ફ્રીનીશીઅન લોકજ હતા;—એઓનાં માંડેલાં સંસ્થાનોમાં કારથેજનું સર્વોપરિ હતું; ઉત્તરકાળમાં ગ્રીક લોક ફ્રીનીશીઅનોનો વેપાર તોડતા થયા હતા.

ધારાઓ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રથમના લોકમાં મોટો ભાગ ઉન્મત્ત હતો ને સમજુકોએ અપરાધને માટે કરડી શિક્ષા રાખી હતી; જાન, માલ, દેશ, ધર્મ એ સૌનું રક્ષણ થવાવિષે નિયમ હતા પણ ધર્મનાં રક્ષણવિષે અત્યાગ્રહ હતો. ધારાઓ દેશદેશના જૂદા જૂદા છતે કેટલીક વાતે મળતા હતા અને રીતભાતો જૂદી જૂદી છતે કેટલીએક એકસરખીજ હતી.*

એ કાળમાં આત્મા પરમાત્મા જગત્ જગદીશ્વર એનાં જ્ઞાનના વિચાર આર્ય લોકેજ કીધા. યાહુદીઓએ નીતિવિષયમાં સુંદર વિચાર જણાવ્યા. ઉપલા વર્ગમાંના કેટલાએક જણ જ્યોતિષ, ભૂમિતિ, શિલ્પ એ શાસ્ત્ર જાણનારા ને નીચલા વર્ગમાં કેટલાએક સારા હુન્નરી હતા. સંસારસ્થિતિ ઉપાધ્યાયવર્ગની તથા રાજવર્ગની ઘણી રૂડી હતી પણ હલકા કારીગર ગુલામ વગેરે જે લોક તેઓની ઘણીજ ભુંડી હતી.

* આર્યજન ને ઈજીપશીઅન એમાં પરંપરાનાં જાતિકુળકર્મ હતાં; ઈજીપશીઅન, કાલડીઅન, ઈરાની, આર્યજન, ચીના એ સૌ સાઠ સાઠ વર્ષનું ધોરણ રાખી કાળની ગણના કરતા; તેઓનાં દહેરાં—યજ્ઞમંડપો પૂર્વાભિમુખ હતાં; અઠવાડિયાંના દિવસના નામ ગ્રહો ઉપરથી પાડેલાં તે એકસરખાં અનુક્રમમાં હતાં; તેઓ (યાહુદીઓ પણ) પોતાનાથી જૂદાં ટોળાંના અથવા પરદેશીઓના સંબંધમાં આવવાને ઇચ્છતા નહીં; તેઓના છોકરાઓ પોતાના વડીલનું માન રાખી મર્યાદશીલ રહેતા. ઈજીપશીઅન ને ચીના વિશેષે કળાકુશળ હતા; બંનેની લિપિ એકસરખી હતી; ઈજીપશીઅનોમાં એક તહેવાર દીવાઓનો કહેવાતો ને ચીનાઓમાં એક તહેવાર ફાનસોનો કહેવાય છે.

૨. કાળાંતરે એશિયામાં આ પ્રમાણે રાજ્યો શોભ્યાં: આર્યરાજ્ય તુટ્યા પછી હિંદુસ્થાનમાં મગધનું * રાજ (ઈ૦ સ૦ શૈકા પાંચ સુધી) પ્રસિદ્ધિમાં હતું; આસીરિયાનું મોટું

* મહાભારતના યુદ્ધ પછી મગધમાં જરાસંધનો દીકરો સહદેવ રાજ્ય કરતો; એનાથી ૩૫ મો અજાતશત્રુ થયો ને તેની રાજધાની રાજગૃહ કાશીની પૂર્વદક્ષિણ ભણી ૧૫૦ મૈલ ઉપર હતી; તે ગૌતમ–બુદ્ધનાં મરણ પહેલાં સાતવર્ષ ઉપર પોતાના બાપને મારીનાખી ગાદી ઉપર બેઠો હતો. તે પ્રથમ તો બુદ્ધની સામા હતો પણ પછવાડેથી તેણે બુદ્ધનો ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો ને બુદ્ધની દેખાડવેલી તજવીજથી કપિલ (બુદ્ધની જન્મભૂમિ), કોસલી ને વૈસલી એ રાજ્યપ્રદેશો જીત્યા હતા. તેણે બુદ્ધનાં મરણ પછી પાંચશે બૌદ્ધ સાધુઓની સભા ભરી બુદ્ધનાં ચરિત્રો તથા તેણે આપેલી શિક્ષાઓ એ સૌનો સંગ્રહ કરાવ્યો હતો. (બુદ્ધનાં મરણનું વર્ષ કોઈ ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૪૩ ને કોઈ ૪૭૭ ઠેરવેછે). અજાતશત્રુ પછી નંદરાજા થયો ને એનાથી નવમો ચંદ્રગુપ્ત (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૧૫ માં) ને એનાથી ત્રીજો અશોક રાજા થયો–ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૬૩ માં તેનાં નામની આણ ફરી, ૨૫૯ માં તેનો રાજ્યાભિષેક થયો ને ૨૪૬ કે ૨૪૨ માં તેણે બૌદ્ધ ધર્મના પ્રસારને અર્થે સભા ભરી ઠામઠામ ઉપદેશકો મોકલ્યા હતા.

આર્ય રાજ્યની પડતીના કાળમાં બુદ્ધિવાદો વધ્યા, સૌત્રાંતિક, વૈભાષિક, માધ્યમિક, યોગાચાર એ શૂન્યવાદીઓના મત આગળ પડયાં ને લોક બૌદ્ધ ધર્મ પાળતા થયા. છેક જૂનું મત આવું કે જગત્કર્તા કોઈ ઈશ્વર છેજ નહીં; પ્રકૃતિ અનાદિ તથા અવિનાશી છે ને એનામાંજ શક્તિ છે કે જેથી જગત્ ઉત્પન્ન થાયછે, નાશ પામેછે ને પાછું ઊભું થાયછે; પ્રકૃતિના દરેક કણમાં ચૈતન્ય–બુદ્ધિતત્વ ને ચિકીર્ષા—ઇચ્છાતત્વ (વળી કોઇ મતે ત્રીજું અહંકારતત્વ) છે ને એ બેના અથવા ત્રણના ભેળથી જે સ્વરૂપ–ભૂત–બુદ્ધ પ્રથમ ઉત્પન્ન થાયછે તે કેવળ શરીરમનની ચેષ્ટારહિત છે. બીજું મત આવું છે કે ચૈતન્ય સ્વરૂપ, પ્રકૃત્યાતીત સ્વતંત્ર તથા વિચારક્ષમ જે મૂળતત્વ તે કેવળ ચેષ્ટારહિત છે ને તે પરમેશ્વર છે; કેટલાક કહેછે કે તે સ્વયંભૂ છે તથા પ્રકૃત્યાતીત છે અને કેટલાક કહેછે કે તે પ્રકૃતિનો સંબંધ કરી એક પુરુષ ઉત્પન્ન કરેછે ને એ જગત્ને ઉત્પન્ન કરેછે. તેણે પોતાનાં તત્વમાંથી પાંચ ને કોઈ કહેછે કે સાત બુદ્ધો ઉત્પન્ન કીધા ને તે બુદ્ધો થકી પાંચ–સાત બોધિસત્વ (બીજાં સ્વરૂપ) ઉત્પન્ન થયાં ને એકેકું બોધિસત્વ એકેકું જગત્ વારાફરતી ઉત્પન્ન કરેછે–એવા કાયદાથી કરેછે કે પછી તે (જગત્) પોતાની મેળેજ આગળ વધ્યાં કરેછે; કેટલાક કહેછે કે બોધિસત્વો પોતાની તરફનું કામ ચલાવવાને નવાં ભૂત ઉત્પન્ન કરેછે ને કેટલાક કહેછે કે જે બોધિસત્વે હાલનું જગત્ નિર્માણ કીધું છે તેણે સત્વ રજ તમ એ ત્રણ ગુણ ધરાવનારી દેવીઓ ઉત્પન્ન કરી છે ને એઓ ઉત્પત્તિ સ્થિતિ ને લય કરવાનું કામ કર્યાંજ કરેછે.

મનુષ્યસૃષ્ટિમાં પ્રકૃતિથકી ઉત્પન્ન થયલાં તત્વો–ભૂતો અનેક જન્માંતર ભોગવી કર્મ તથા તપને બળે જ્યારે પૂર્ણ ચેષ્ટારહિત–નિર્ગુણ થાયછે, ને એ સ્થિતિમાં જે તેઓનાં સ્વરૂપ તે બુદ્ધ છે. બીજાં મતવાળા કહેછે કે મનુષ્યમાંથી થયલા બુદ્ધો તે આદિ બુદ્ધ—ઈશ્વરના તેજ થકી અથવા બીજાં બુદ્ધો અથવા બોધિસત્વો એઓનાં અંશ છે; અને છેલ્લીવારે તે પોતાના ઈશ્વરી તેજમાં મળી જાય છે—(એ મત વેદાંતમતને મળતું છે). આ જગત્માં તથા થયલાં જગત્માં મનુષ્યબુદ્ધો ઘણા થઈ ગયા છે ને છેલ્લા સાતમા ગૌતમે હાલના બૌદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશ કીધો છે. એ બુદ્ધોથી ઊતરતી પદવીના અનેક બુદ્ધ છે તે પોતાના પુણ્યને બળે પૂર્ણ નિશ્ચેષ્ટતાની પાસે પાસે આવી રહેલા છે; અનેક બુદ્ધ શિવાય સ્વર્ગમાં ને પૃથ્વી ઉપર રહેનારા ભૂતો તે દેવરૂપ છે. સિંહલદ્વીપના લોક જૂનો બૌદ્ધ ધર્મ પાળેછે ને નેપાલ તથા ચીનના તે બીજાં મતનો બૌદ્ધધર્મ પાળેછે.

રાજ્ય તૂટી નીનીવે,બાબિલન ને મીડીઆ એ ત્રણ રાજ્યમાં વહેંચાયું; ત્યાર પછી નેબૂકડનેઝરે બાબિલનનું મહારાજ્ય કીધું (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૮૮); અને પછી સૈરસે ઈરાનનું મહારાજ્ય કીધું (૫૩૬).

યૂરોપમાં—ગ્રીસનાં રાજ્ય વ્યવસ્થિત ને બળીષ્ઠ થતાં હતાં તે રૂડી વ્યવસ્થા કરતાં મારેથનની લડાઈ (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૪૯૦)પછી પેરિક્લિસના કાળમાં પૂર્ણ ઉત્કર્ષને પામ્યાં. માસીડનના ફીલિપે ગ્રીક રાજ્યો પાસે પોતાનું સર્વોપરિપણું કબૂલ રખાવ્યું ને શિકંદરે ઈરાની રાજ્ય જીતી પોતાનું કીધું (૩૩૧). રોમનું રાજ્ય ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૭૫૩ થી ૫૦૯ સુધી ચાલતું; પછી ત્યાં સરદારવર્ગની સત્તા પ્રબળ હતી પણ પછી પ્રજાસત્તાક રાજ્યની યોગ્ય વ્યવસ્થા થઈ હતી (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૬૬).

(બાબિલનનું).

ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૮૦ માં નીનીવેનું ને બાબિલનનું એ બે રાજ્ય પાછાં જોડાયાં હતાં, પણ કાલડીઅન નેબોપોલાસરે મીડીઆના કૈયાકસરિઝની મદદે નીનીવેના રાજાનાં મરણ પછી તે રાજ્યને પોતાના બાબિલનનાં રાજ્યની આણ માનતું કીધું (૬૨૫); અને નેબૂકડનેઝરે (૬૦૪–૫૬૧) જૂડાનું રાજ ઊંધું વાળી બાબિલનનું મહારાજ કીધું. તેણે પાલેસ્ટૈન, ઐડ્યૂમીઆ, આમ્મન, મોઆબ એ પ્રદેશો જીત્યા હતા ને ઈરાનને તાબે કીધું હતું. પછીના રાજાઓ કમજોર, જાલમ ને ઘાતકી હતા. છેલ્લો બેલશાઝાર લીડીઆના રાજાની મદદે મોટું લશ્કર એકઠું કરી સૈરસની સામા લડતાં થિમ્બ્રા આગળ હાર્યો (૫૪૫) ને પછી ૫૩૮ માં સૈરસે બાબિલન લીધું હતું. નેબૂકડનેઝરે કળાવેપારને ઉત્તેજન આપ્યું હતું; રાજ્યના લોક ઠાવકા ઉદ્યમી હતા; અને રાજ્ય, વ્યવસ્થિત હોઈને બળમોટપથી ભવ્ય, અનેક સમૃદ્ધિથી ભરપૂર ને ઉત્સાહશૌર્યથી પ્રૌઢ તેજસ્વી શોભતું હતું. એ રાજ્યનો પ્રદેશ ૨૫૦,૦૦૦ ચોરસ મૈલ હતો.

બૌદ્ધલોક વેદોક્ત ધર્મને માનતા નથી; તેઓમાં જાતિભેદ નથી; સંસારી ને સાધુ એવા બેજ વર્ગ છે; કોઈ પણ સંસારી સાધુ થઈ શકેછે. સાધુઓએ એકાંત મઠમાં રહેવું, પીળો જભ્ભો પહેરવો, અડવાણે પગે રહેવું, માથું તથા દાઢી મૂડાવવી, ઘણાકે એકઠા મળી દરરોજ કેટલીકવાર પોતાનાં દેવળમાં જઈ નીમેલી પૂજા કરવી, પરણવું નહીં, એક ઓરડીમાં બેસી બધાએ સાથે જમવું, સ્નાન વળા કેટલીક ક્રિયા કરવી, અઠવાડીઆમાં એક વખત સૌએ સાથે નાવા જવું, ભિક્ષા લેવા બહાર જવું તે શિવાય બીજે કોઈ પ્રસંગે કદી પણ તેઓએ પોતાના મઠ છોડવા નહીં, મઠની માંહેના દેવળમાં બીજા લોકને આવવા દેવા નહીં, લોકને માટે મઠની બહાર દેવળો રાખવાં એવા તેઓના ધારા છે. ઝીણા જીવ પેટમાં ન જાય માટે સાધુઓ બપોર પછી કંઈ ખાતાપીતા નથી; લોક સાધુઓનાં હાડકાં કે દાંત કે વાળ દાટી તેના ઉપર ઘંટાકારની સમાધિયો—સ્તૂપો બાંધેછે. બુદ્ધોની પ્રતિમા કહીં કહીં ઊભી પણ ઘણે ઠેકાણે પલાંઠી વાળી ધ્યાનમાં હોય તેમ અક્કડ બેસાડેલી હોય છે, માથાંના નીમાળા વાંકડીઆ હોયછે; વેરૂળ, કારલે વગેરેની ગુફામાં ઘણાંએક દેવળો કરેલાં તે આજ પણ છે.

જીવહિંસા ન કરવી, ચોરી ન કરવી, બીજાં માણસના જીવ દુખાય માટે ઇન્દ્રિયોને બહેકાવવી નહીં, જૂઠું બોલવું નહીં, કોઈપણ કેફ કરવો નહીં એ પાંચ આજ્ઞા અવશ્ય પાળવી; જિતેન્દ્રિય થવું, પરોપકાર—પરમાર્થ કરવો, ધ્યાન કરવાનો અભ્યાસ રાખવો એ બૌદ્ધ ધર્મની શિક્ષા છે.

બાબિલન શહેર સપાટ પ્રદેશમાં ને ચોરસ હતું—યૂફ્રેટિસ નદી શહેરના મધ્યમાંથી વહેતી ને કોટ ભીંતને લગતા ખંડકો ભર્યા રાખતી; ફરતા કોટને સો દરવાજા હતા ને એને નક્કર પિત્તળનાં બારણાં હતાં; મોલ્લાઓ સીધા હોવાથી જ્યાં તે મળતા ત્યાં ચોરસ ચકલા થતા; કોટની દીવાલ ઈંટની, ૮૭ ફૂટ જાડી ને ૩૦૦ ઊંચી હતી; વચમાં વચમાં બૂરજી કિલ્લા હતા; સૌ મળીને શહેરમાં ૬૭૬ ચકલા હતા; એમાંના કેટલાએક તો વસ્તી વિનાના રાજા તથા તેના ઉમરાવોનાં ખેતર વાડીરૂપે હતાં; નદીને બન્ને તીરે એકેકો રાજમહેલ હતો ને તે બે ૬૬૦ ફૂટ લાંબા ને ૩૦ ફૂટ પહોળા પૂલથી જોડાયા હતા. બાલનું દહેરૂં જમીનથી ૬૦૦ ફૂટ ઊંચે બાંધેલું હતું ને ત્યાં જવાને પગથીઆં નહોતાં પણ ગાડી તથા ભારબરદારી પશૂઓને ચઢવાને ઢોળાવ રાખ્યા હતા; તે દહેરામાં સુનાંની મૂર્ત્તિઓ હતી, અને જેટલી દોલત બાબિલોનિયનોએ લૂટમાં મેળવી હતી તેટલી બધીથી તેને શોભતું કીધું હતું; જૂનો રાજમહેલ બહુ જબરો બાંધેલો હતો ને નવા રાજમહેલની ચારેમેર ૮ મૈલ ફરતી વાડીઓ હતી.

લોક યાંત્રિકકળા ને ગણિતમાં જાણીતા હતા ને જોતિષ્ય વિદ્યામાં પ્રવીણ હતા. તેઓ ધાતુકામ ને વણાટકામમાં કુશળ હતા. તેઓ બાળવાનાં લાકડાંને ઠેકાણે નખતેલ ને ભૂમિતેલ વાપરતા હતા; અને બહુ ચતુરાઈ વાળી જુક્તિનાં સાધનો કામે લગાડી ધાતુ ગાળતા. ઝીણાં કુમાસની ને ચકચકીત રંગની મલમલ વણાતી તે રાજકુટુંબના વાપરવામાં આવતી. કારમાનીઆ તથા સીરિયાના પ્રાંતોમાંથી રૂ આવતું ને તેનાં કાપડ કરવાનાં કારખાનાં બાબિલન તથા તેના તાબાનાં ઘણાંક શહેરોમાં હતાં. સુગંધી દ્રવ્ય, કોતરેલી લાકડીઓ, નકસીકામના પત્થર ને મહોરદાર વીટીઓ એ શહેરમાં બનતી; રત્ન કાપવા ઘસવાની કળા ઉત્કૃષ્ટ હતી, તેવી આજ કોઈ ઠેકાણે નથી.

બાબિલન રાજના લોક ઈરાન તથા હિંદુસ્થાનની ઊત્તરના પ્રદેશ સાથે વેપાર કરતા ને ત્યાંથી સોનું, કિંમતી પત્થર, રંગનો સામાન ને શિકારી કુતરા લાવતા; કંદહાર તથા કાશ્મિરથી ઊન તથા શાલ અને બાકટ્રીઆનાં મેદાનમાંથી પાનાં વગેરે મણી આણી પશ્ચિમ એશિયા તથા યૂરોપ તરફ મોકલતા. હિંદુસ્થાનની ઊત્તર તરફથી કીરમજ, લાખ, સોનું તથા સોનાની ધૂળ એ સૌ બાબિલનમાં આવતું; એ ધંધો ઊંટની વણજારથી બલખ શહેરને માર્ગે ચાલતો. બાબિલનના લોકે ઈરાની અખાતના બહેરીન ટાપુઓમાં વેપારને માટે વખારો રાખી હતી—અહીંથી તેઓને વહાણો બાંધવાનાં લાકડાં ને મોતીઓ મળતાં. યૂફ્રેટીસ તથા ટૈગ્રિસનાં મુખ અને હિંદુસ્થાનનો પશ્ચિમ કાંઠો એ બેની વચમાંનો દરીઓ તેઓ ખેડતા ને ઘણી જાતનાં લાકડાં, મોતી, તજ તથા બીજા મસાલા એ સંધું પોતાના મુલખમાં આણતા.

(ઈરાનનું).

ઈરાન, આસીરિયાનાં મહારાજ્યના પાંચ લાખ ચોરસ મૈલના પ્રદેશમાં ગણાતું; સારડેનાપાલસને ઊઠાડી મૂકવામાં ઈરાનીઓએ મીડ તથા બાબિલોનિયનને મદદ કરી હતી પણ તેઓ નવાં મંડાયલાં તે બે લોકનાં રાજ્યોની તાબેદારીમાંથી છૂટ્યા નહોતા; બાબિલનના નેબૂકડનેઝરે તેને પોતાનાં તાબામાં ગણ્યું હતું પણ તેનાં મરણ પછી તે મીડીઆનીજ સત્તામાં ગયું હતું;—એ વેળા મીડીઆનું

મહારાજ્ય થયું હતું (૫ લાખ ચોરસ મૈલ અથવા હિંદુસ્થાનના વિસ્તારના ત્રીજા હિસ્સા જેટલું); ઈરાનીઓએ જેની જેની તાબેદારી કીધી હતી તે તે રાજ્યોની સમૃદ્ધિઓ અંતે સૈરસે ઈરાનમાં આણી અને ડરાયસ તથા ઝેરક્સિઝ એઓએ મોટા ઠાઠથી રાજ્યકાર્યનો તથા સંસારી વિષયોનો વૈભવ કીધો. તખ્ત સુનાનું હતું ને તેના ઉપર ખજુરી તથા દરાખના માડવાનાં ઝાડનું સુનાનું છત્તર હતું ને તેને ફળના લુમખાને ઠેકાણે મોતીમણીના લટકતા ઝુમખાઓ હતા. અગાઉ રાજ્યમાં સુનાં રૂપાના ચલણી સિક્કા નહોતા તે ડરાયસે નવા કહાડયા- ઈરાનીઓએ મીડીઆના રાજ્યના લોકનો પહેરવેશ તથા તેઓની રીતભાત એ પોતાનામાં દાખલ કીધાં હતાં; ને ઈજીપ્ટ જીત્યા પછી ત્યાંનાં બખતર રાખવા માડયાં હતાં.*

(ગ્રીસનાં).

રાજ્યવ્યવસ્થા-જૂદાં જૂદાં નગર (લગતા થોડાક પ્રદેશ સાથે અથવા તેવિના પણ) તે જૂદાં જૂદાં સ્વાધીન રાજ્ય હતાં; એક નગરનું મુખીપણું બીજાં નગરો થોડીઘણીવાર માન્ય રાખતાં, પણ કીઆં કે જ્યાંના લોક મુખ્ય નગરના લોકની કુળશાખામાંના હતા તે; આથેન્સ એ સર્વ ઐઓનિયન ગ્રીકનું ને સ્પાર્ટા એ સર્વ ડોરિયન ગ્રીકનું મુખ્ય નગર હતું; આકાયા પ્રદેશનાં નગરો એકબીજાના કુળસંબંધમાં નહોતાં પણ રાજકીય સંપમાં હતાં; અને થીબ્સ નગર બિઓશિયા પ્રાંતનાં બીજાં નગરો ઉપર વેળાએ વેળાએ પોતાની સત્તા રાખતું હતું. એક નાના દેશમાં અનેક નગરરાજ્યો, એઓ વચ્ચે ઝટઝટ થતા સંપકુસંપ ને ઝટઝટ થતી સલાહ. લડાઈ, અકકેક રાજ્યમાં વારે વારે થતા ફેરફાર અને દેશના સામાન્ય સંપમાં (યુદ્ધપ્રસંગમાં ને મહોત્સવ પ્રસંગમાં) પણ પોતપોતાનાં નગરની સરસાઈ,— એ કારણોથી ગ્રીક લોકમાં નગરનું મહાત્મ્ય વિશેષે આગળ પડ્યું. નગરનું રક્ષણ કરવું, નગરનાં થવું, નગરને શોભાવું, નગરની કીર્ત્તિ વધારવી અને એને માટે અનેક પ્રવૃત્તિમાં મચવું; વળી, ઘરમાં લડવું, કુટુંબ પડોસી સાથે લડવું, પરદેશી શત્રુ સામા લડવું એમાં ગ્રીક લોકનો અત્યાગ્રહ હતો. ધર્મરક્ષણ ને કુટુંબસુખ એના વિચાર ગૌણ હતા પણ દેશરક્ષણ ને દેશીરૂપે પોતપોતાના સ્વતંત્ર યશ પ્રગટ કરવા એ વિચાર પ્રધાન હતા. અપાલો દેવ તથા તેનાં દહેરાંનો કારભાર એ સંબંધી વિચારો કરવાને સર્વ સંસ્થાનોના મુખત્યારો ડેલ્ફીમાં મળતા અને ઓલિમ્પિક વગેરે ઓચ્છવ ટાણે સઘળા ગ્રીક એકઠા થતા—એવી રીતે જો કે દેશી સમસ્તનો પ્રસંગે પ્રસંગે મોટો મેળાવડો થતો તોપણ રાજકીય વિચારને અર્થે તેઓ

*અંતરસ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી: રાજાઓ ને પ્રગણાંના સત્રપો ઠાઠથી રહેતા ને યથેચ્છ વર્ત્તતા. જનાનખાનાંઓની સંભાળ ખટપટી હીજડાઓ કરતા. જનાનાનાં બૈરાં રાજગાદીના ઊમેદવારોની તરફેન કરવામાં અથવા તેમને મારી નખાવવામાં ખટપટ કરતાં. પદવીના ઠાઠના ને જનાનખાનાંની મોજમઝાના ખરચમાં રાજનું વસૂલ વપરાતું. એ રૈયત કરવેરા ભરતાં કંગાલ થયા હતા. અનેક જાતનું ભેળાયલું મોટું લશ્કર જાથુ રાખવામાં આવતું, ને તેમાં સરહદ ઉપરના જંગલીઓ પણ હતા. લશ્કરને રાજની ફતેહ અથવા સલામતીની દરકાર નહોતી;— તેઓ પગાર અથવા લૂટની મતલબે લડતા ને સરદાર કપાઈ પડેથી અથવા પાછો હઠેથી પોતે પણ નાસભાગ કરી વેરાતા થઈ જતા.

વર્ષમાં એકવાર પણ મળતા નહોતા.* પરસ્પર ઈર્ષા હતી ને તે જૂદાં જૂદાં સંસ્થાનોમાં જૂદી જૂદી રાજ્યવ્યવસ્થા હોવાથી વધતી હતી, એ કારણને લીધે દેશીસંપ હંમેશને માટે બંધાયો નહોતો; પ્રસંગે પ્રસંગે સંસ્થાનો વચ્ચે સંધિ-વ્યવહાર ચાલતો પણ પછવાડેથી વધારે તૂટ પડતી ને નિરંતર માહોમાંહે લડાઈ ચાલતી.

પ્રથમ તો સંસ્થાન સંસ્થાનમાં વંશપરંપરાના રાજા, પોતાના બરોબરીઆ સરદારોને સાથે રાખી જૂના વહીવટ પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવતા. ટ્રોયની લડાઈ પછી બે ત્રણ શૈકામાં રાજાની સત્તા ઓછી થઈ ગઈ ને કેટલેક ઠેકાણે રાજગાદી નીકળી ગઈ-પરરાજ્ય ઉપર હુમલા ને સ્વરાજ્યમાં ફેરફાર બહુ થયા હતા અને થેસેલીઅન, બીઓશિયન ને ડોરિયન એ લોકે જ્યાં ત્યાં ફરીવળી જૂના રાજવંશોનો ઉચ્છેદ કીધો હતો. એ ટોળાં જોકે પૂર્વના રાજપદને માન આપનારાં હતાં તોપણ પોતાની જૂની સ્થિતિ બદલાવાથી તેઓનું વલણ રાજાની સત્તા તોડવા તરફ થયું હતું; તેઓ રાજાઓને કહેતા કે તમારી સત્તા લોકના ઉપર તથા શસ્ત્રધર પુરુષો ઉપર આધાર રાખે છે; પણ મૂળ કારણ જોઈએ તો તે આ હતું કે ગ્રીક લોક પ્રકૃતિથીજ ચંચળ બુદ્ધિના ને ઉદ્યમી હતા. ઠામઠામની રાજગાદીઓ એક સપાટે નીકળી નહોતી ગઈ; રાજાઓ વંશપરંપરાના હતા તે ટળી નવા નવા નીમાતા થયા, પ્રથમ એક કુળમાંથી ને પછી કોઈ પણ કુળમાંથી, જીંદગી લગીના ને પછી મુદત મુદત લગીના; ને છેલ્લીવારે રાજ-સત્તા ઘણા જણના હાથમાં ગઈ હતી.

* ડયૂકેલીઅનના દીકરા આમ્ફિક્ટીઅને તેવું કંઇક યોજ્યું હતું (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૫૨૧) પણ તે પછવાડેથી બંધ પડી ગયું હતું.

એ પ્રકારે રાજા સરદારોને જવાબદાર થતા ગયા ને અમલદાર જેવા થઈ રહ્યા; કુળથી, લશ્કરી બહાદુરીથી તથા ચતુરાઈથી અને લોકને પસંદ પડે તેવા સદ્ગુણથી જે સરદારો પ્રસિદ્ધિમાં આવેલા તેઓની મંડળી રાજ્યમાં આગેવાની કરતી થઈ; કાળાંતરે સરદાર મંડળીઓની સત્તા ઘટી અને લોક જે સ્વતંત્ર હતા પણ રાજકાજમાં ભાગ લેઈ શકતા નહીં તેમાંના ઘણાએકે લોકની તરફથી નવા નવા હક માગવા માડ્યા. એવું એવું મોટાં શહેરોમાં અવશ્યે થયું. સરદાર-મંડળી સ્થાવર મિલકતનાં વેચાણનો અટકાવ કરતી અને રાજ્યકારભારમાં હક ધરાવનારાઓની સંખ્યામાં વધઘટ ન થાય તેવા ઉપાયો કામે લગાડતી; પણ તેથી આટલુંજ થતું કે તે પોતાની સત્તા જાળવી શકતી પણ પોતાની સામા લોકનો સંપ વધતો તેનો અટકાવ કરીશકતી નહીં ને પોતાનું બંધારણ પણ દઢ કરીશકતી નહીં; એ સ્થિતિમાં સરદારમંડળી કેટલાકને રાજકારભારમાં થોડોક ભાગ આપતી અથવા કુળવંતને બદલે દ્રવ્યવંતને પણ વધારે હક આપતી થઈ. સરદારો પણ મોટા જમીદાર હતા તેથી રાજ્ય-વ્યવસ્થામાં ઝાઝો ફેરફાર થતો નહીં પણ જે રાજ્યમાં થોડી જમીદારીવાળા લોકને પણ રાજકારભાર કરવામાં હક મળતો થતો તે રાજ્ય શ્રેષ્ઠ ને વધારે સ્થાયી કહેવાતું. કોઈ કોઇવાર સરદારમંડળી ને લોક એ બે વચ્ચેના ટંટામાં સૌ જણ કોઈએક શખસને થોડીવારને માટે સર્વોપરિ સત્તા આપતા.

એ પ્રકારના એટલે સરદારવર્ગની અથવા સરદારવર્ગ તથા લોકવર્ગ એ બંને વર્ગમાંના થોડાકની સત્તાવાળાં રાજ્યો માહોમાંહેના ટંટાથી ઊંધાં વળતાં ને કોઈ ખાનદાન સરદાર

પોતાની શક્તિ ચાતુરીથી લોકને પોતાની તરફના કરી લેઈ રાજાના જેવી સર્વોપરિ સત્તા ચલાવતો; એમ જે ઘૂસનારા તે ટૈરંટ કહેવાતા ને તે પોતાની સત્તા કાએમ રાખવાને ગરીબ લોકને ઘણાંક વર્ષ લગી ઉદ્યોગે વળગાડી શહેરમાં મોટાં મોટાં મકાનો બંધાવી રીઝમાં રાખતા; વળી તે ટૈરંટ ખંતીલા રહી બીજાં રાજ્યો સામા લડાઈઓ કરવાનું ઉપજાવતા, મતલબ કે પજવનારા મિત્રોને સંકટમાં આણનારા શત્રુઓ સૌ રોકાયા રહે ને જય મળેથી પોતાની સત્તા દૃઢ થાય. એવા ટૈરંટોમાંના કેટલાકે પોતાની સત્તા પોતાના વારસને માટે મૂકેલી પણ ત્રીજી ચોથી પહેડીએ તે પાછી જતી રહેલી. કેટલાક ટૈરંટ પરરાજ્યનાં લશ્કરની મદદે પોતાના શત્રુનો નાશ કરતા અથવા તેઓને રાજ્ય બહાર કરતા ને તેવાં બીજાં કર્મેથી તેઓ લોકને અળખામણા થતા ને પછી માર્યા જતા; એવા ટૈરંટોને કહાડવામાં રાજ્યો સ્પાર્ટાની મદદ માગતાં ને એ તરત આપવું -પોતાનાં રાજ્યમાં તેવો કોઈ ટૈરંટ ન ઊભો થાય માટે અને બીજાં રાજ્યોમાં પોતાની વગસત્તા વધે માટે. ઈરાનની સાથે લડાઈઓ ચાલી તેની પહેલાં જ્યાં જ્યાં ટૈરંટો ભરાયલા ત્યાં ત્યાંથી સ્પાર્ટાએજ તેઓને કહાડયા હતા ને તેથી ગ્રીસના રાજકીય કારભારમાં સ્પાર્ટા સર્વોપરિ વગસત્તા ધરાવનારૂં થયું હતું. સ્પાર્ટાની બીજી મતલબ આ હતી કે બીજાં રાજ્યોમાં પણ જ્યાં ફાવે ત્યાં પોતાના જેવોજ રાજપ્રકાર રખાવવો; પણ એવી તજવીજ કરવામાં તે પોતાના વિચારને નહીં પણ વિરુદ્ધ વિચારને સબળ કરતું-કારણ કે સરદાર ને લોકના ઝગડા નવા નવા ઊઠયાંજ કરતા ને તેમાં લોક ફાવતા ને તેનું પરિણામ આ થતું કે લોકમાંના કેટલાક ધનવંત પણ રાજકારભારમાં દાખલ થતા. કેટલેક દહાડે થોડી જમીદારી વાળાને પણ હક મળતા થયા ને તેથી પછી ખરેખરાં પ્રજારાજ્ય ઘડાઈ રહ્યાં. જે પ્રમાણે આથેન્સમાં ને સ્પાર્ટામાં થયું હતું* તેજ પ્રમાણે ગ્રીસનાં બીજાં બધાં સંસ્થાનોમાંથી પણ રાજગાદી કહાડી નાખવામાં આવી હતી ને તે ઘણુંકરીને એકસરખાંજ કારણોથી.

યુદ્ધ—સ્પાર્ટન ને થીબન એ ગ્રીક જમીનની લડાઈમાં ને આથીનિયનોએ દરીઆની લડાઈમાં વધારે કુશળતા દેખાડી છે. યુદ્ધસંકટમાં ગ્રીક બહુ બહાદુરીથી લડી રસ્તો કહાડતા પણ હથિયાર લેઈ ધસીને છાપો કેમ મારવો—હલ્લો કેમ કરવો તે તેઓ જાણતા નહીં ને એવે પ્રસંગે તેઓ જ્યારે ત્યારે નિર્બળ જેવા જણાયા છે. તેઓ નિશ્ચયપૂર્વક કેસરીઆં કરી લડયા નથી; ડેલિયમ ને આમ્ફીપોલીસની મોટી લડાઈ થઈ તેમાં રૂડો જોગ આવી મળ્યાથી જીત થઈ હતી.

સ્ત્રી તથા દાસ એઓની સ્થિતિ દયામણી હતી. હોમરના અને તેની પૂર્વના કાળમાં પુરુષની સ્ત્રીપ્રત્યે વર્તણુક સૂધી ને સાચવટ વાળી હતી; રાજા-યોદ્ધાઓની સ્ત્રીઓ પણ ઘરનાં કામકાજમાં ગુંથાઈ રહેતી: સીવતી, વણતી, પાણી આણતી, કપડાં ધોતી વગેરે; બાપ પોતાની દીકરીને ઈચ્છામાં આવે તેને

---

* આથેન્સમાં છેલ્લીવારે પ્રજારાજ્ય બની રહ્યું હતું અને સ્પાર્ટામાં જો કે રાજગાદી હતી તોપણ રાજાની સત્તા સરદારમંડળીના અને લોકમાંથી નીમાતા એફોરી એટલે માજીસ્ટ્રેટના અંકોરામાં હતી-કેટલેક કાળે એ એફોરીઓએ સરદાર તથા રાજા એઓની સત્તા ઘણીક રીતે ઓછી કરીનાખી હતી.

પરણાવતો; લગન વેળા સામસામાં બક્ષીસો આપવામાં આવતાં અને જો સ્ત્રીને અન્યાય વિના પોતાને પીહેર આવવાની જરૂર પડતી તો તે સાસરેથી મળેલું પોતાના હિસ્સાનું ધન પોતાની સાથે આણતી; પુરુષનાં ધન ને કુળ એ ઉપર તેટલું નહીં પણ બળ, હિંમત, બહાદુરી, ચતુરાઈ ને લડાઈનાં કામની કસરત એ જેનામાં વિશેષ હતાં તેને છોકરી પરણાવવામાં આવતી; ઘણે ઠેકાણે પુરુષો સ્ત્રીઓને હરણ કરી જઈ પરણતા; સ્ત્રીઓ પતિવ્રતે રહેતી. કાળાંતરે સ્થિતિ બદલાઈ તે આ પ્રમાણે હતી: સ્પાર્ટામાં છોકરીઓને પુરુષની પેઠે કસરત કરાવવામાં આવતી કે તેઓ પરણ્યા પછી મજબૂત બાંધાનાં છોકરાં જણે; પુરુષ બળે અથવા છળે છોકરીને તેના માબાપનાં ઘરમાંથી કહાડી લેઈ જઈ પરણતો; પરણ્યા પછી સ્ત્રી ઝાઝી લોકની નજરે પડતી નહીં; અને જોકે તેઓ પોતાના ધણીઓના સહવાસમાં થોડી રહેતી તોપણ તેઓનું માન રાખવામાં આવતું ને તેઓનું એટલું તો ચલણ હતું કે તે ગ્રીસના બીજા ભાગના લોકમાં બહુજ નઠારૂં ને દુ:ખદાયક મનાતું; સ્પાર્ટાના ઈતિહાસના છેલ્લા કાળમાં માત્ર ત્યાંનીજ સ્ત્રીઓ પોતાનું ગૌરવ રાખી રહી રોમન ગૃહસ્થાણીઓની સરસાઈ કરવે યોગ્ય જણાઈ હતી. આથેન્સમાં સોલનના ધારામાં હતું કે સ્ત્રીઓએ ત્રણ જોડ લુગડાં ને થોડુંક ખાવાનું સાથે રાખ્યાવિના બહાર જવું નહીં; રાતે મોલ્લામાંથી જવું નહીં ને જવું તો ગાડીમાં ને આગળ મસાલ હોવી, અને મરણ પ્રસંગે ઘેલછાથી અથવા મલાવીને વિલાપ કરવા નહીં. કાળાંતરે સ્ત્રીઓને જનાનામાંજ રાખવામાં આવતી. પ્લેટોએ કહ્યું છે કે જે પુરુષો બીકણ હોઈને અપ્રમાણિકપણે વર્તેછે તે બીજે જન્મે સ્ત્રીજાતમાં અવતરેછે; તેનો ધર્મ આટલોજ કે ઘરનું કામકાજ કરી સંભાળ રાખવી ને ધણીની આજ્ઞા માનવી. આરીસ્ટોટલે કહ્યું છે કે જ્યારે ગર્ભ, પ્રકૃતિવિકારે પુરુષરૂપે નથી ઘડાતો ત્યારે સ્ત્રીરૂપે ઘડાય છે; સ્ત્રી સ્વતંત્ર રહેવાને પાત્ર નથી; તેણે બાપ—ધણી—દીકરો—સગો એનો આશ્રય ધરી તેને અધીન રહેવું જોઈએ. ગ્રીસમાં સર્વત્ર ગુલામો ઉપર ઘણીજ સખતી હતી. સોલનના ધારામાં તેઓને મરતમાર મારી તેઓની સાક્ષી લેવી એવું હતું; પછીના વખતમાં આથેન્સમાં ગુલામોની હાલત કંઈક સારી થઈ હતી.

ભાષાકળાવિદ્યા-ગ્રીક ભાષા તે મૂળ પીલાસજીઅન લોકની ભાષાને બહુધા મળતી હતી, પણ દેશ કાળ ને જનસ્થિતિ પરત્વે બદલાયલી હતી. હેલેનીઝની ભાષા પીલાસજીઅન ભાષાથી માત્ર પ્રત્યયઅનુબંધમાં જૂદી પડતી પણ વધારે જોરવાળી હતી; એ ભાષા ગ્રીસમાં સર્વત્ર બોલાતી થઈ; પણ પ્રાંત પ્રાંત પરત્વે થોડો થોડો ફેરફાર હતો. ગ્રીસના ઉત્તર ભાગની ડોરિક કહેવાતી તે પ્રથમ કઠોર ને પહોળાં ઉચ્ચારણની હતી, પણ પાછળથી ઘણી સુંદર થઈ હતી ને પિંડારે નવી ડોરિકમાં લખ્યું હતું. બીઓશિયા ને પેલોપોનીસસની ભાષા ઈઓલીઅન તે ડોરિકને ઘણીખરી મળતી હતી—સાફોએ એ ભાષામાં લખ્યું હતું. આટિકાના ઐઓનિયન લોક એશિયા મૈનરમાં જઈ વસ્યા ને ત્યાંના લોકના સંબંધ વડે ઐયોનિક ભાષા હલકાં ભારી ઉચ્ચારણ નિયમિતપણે જોડાયાથી મધુર થઈ. હોમરે જૂની ને આનાક્રિયને નવી ઐયોનિકમાં લખ્યું હતું. આટિક (આથેન્સની) ભાષા કેળવાતાં કેળવાતાં કેટલેક કાળે

ઘણી સરળ ને સુંદર થઈ ને ગ્રીસના સર્વે વિદ્વાનોએ તેનેજ વાપરી. શોકવિષયનાટક લખનારા ને થ્યુસીડીડીઝ એઓએ જૂની આટિક ગ્રીક ભાષામાં લખ્યું; આરિસ્ટોફનીસ, પ્લેટો, ઝેનોફન એઓએ જૂની નવી એકત્ર થતી એવીમાં અને એસકીનીસ, ડીમોસ્થિનીસ વગેરેએ નવી આટિકમાં લખ્યું. ગ્રીક વર્ણલિપિ ફિનીશિયન ઉપરથી થઈ હતી. **કવિતા** કરવા વિષે લોકની સ્વભાવવૃત્તિ બહુજ બહાર પડતી હતી ને તેઓએ પોતાના યશ દેખાડયા છે. ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૯૦૦-૮૦૦ માં **હોમર** ને **હીસીઅડ** એ બે મોટા કવિયો થયા. ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૭૦૦-૪૪૨ સૂધીમાં જૂદા જૂદા છંદમાં સંગીતકવિતા રચાઈ; **આરકીલોકસ** દોષ બોલવામાં ને હસી કહાડવામાં એક્કો થઈ ગયો; **સેમોનીડીસે** સ્ત્રીને ભુંડણ, કહોલી, કુતરી, ગધેડી, નોળીએણ, વાંદરી, મધમાખી અને મટોડી, દરીઓ એનાં રૂપક આપી આપી વર્ણી છે; **ટેરટ્યૂસે** યુદ્ધગીત લખ્યાં; સોલને નીતિસંબંધી ને રાજકીય પ્રકરણ સંબંધી લખ્યું, (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૧૧); **આલકયૂઝે** ઈશ્ક તથા મોજમઝા સંબંધી ને તેની પ્રિયા **સાફ્ફો** એણે હૈયું પીગળાવે તેવા ઈશ્ક સંબંધી લખ્યું; **આનાક્રિયન** (૫૯૦) એણે ઈશ્ક તથા દારૂને વખાણ્યાં છે; અને **પિંડાર** (૫૨૨-૪૪૨) એણે **ઓલિમ્પિયન**. **પીથિયન**, **નીમિયન**, ને **ઇસ્થમિયન** એ ધર્મયાત્રા મહોત્સવોમાં જેઓએ જય મેળવેલા તેઓના અનેક છંદમાં અનેક વિષયયુક્ત ગીત લખ્યાં છે; પિંડાર સંગીતકવિયોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાયો છે. **નાટક** લખનારોમાં **એસ્કીલસ** (૫૨૫-૪૫૬) એણે ૭૦ નાટક લખ્યાં હતાં (માત્ર ૭ હાલ છે); **સોફોકલીસે** (૪૯૫-૪૦૬) ૧૩૦ લખ્યાં હતાં (માત્ર સાત હાલ છે); ને **યૂરીપીડીસે** (૪૮૬-૪૦૬) ૭૫ કે ૯૨ લખ્યાં હતાં (માત્ર ૧૯ હાલ છે). ધર્મનું રહસ્ય જેમાં રહેલું તેવા ગૂઢ વિષય અથવા ધર્મનો બાહ્ય વિષય એ નાટક રૂપે વર્ણવામાં આવ્યા હતા. એસ્કીલસે પોતાના પ્રૌઢ તર્કને ભવ્ય દીપક શબ્દોમાં ઈશ્વરી અદ્ભુત સામર્થ્યમંત પુરુષ-કર્મ-બનાવને ચીતર્યાં; સોફોકલીસે મનુષ્યો જેવાં હોવાં જોઈએ તેવાં ને યૂરીપીડીસે જેવાં છે તેવાં ચીતર્યાં હતાં. **મદ્યદેવ ડૈયાનીશીઅસ** એને બકરાંનો ભોગ આપવામાં આવતો તે પ્રસંગે પૂજક લોક નાચતા, ગાતા વેદીની પ્રદક્ષિણા કરતા-એક ગાતો ને બીજા સઘળા ઝીલતા; પછવાડેથી એક જણ વેશ લેતો થયો; એ પ્રમાણે નાટકની ઉત્પત્તિ કહેવાય છે. એસ્કીલસે બે જણને વેશ લેતા કીધા, ગાયકગણનું કામ થોડામાં આણ્યું ને એક મધ્યસ્થને વધાર્યો કે જે નાટકના સઘળા રસ પોતાના અનુભાવે દેખાડતો ને સૌ જોનારાનો લક્ષ તેનાજ ઉપર ઠરતો. હાસ્યનાટક લખવામાં આરિસ્ટોફનીસ (૪૪૪-૩૮૦) શ્રેષ્ઠ હતો-તેણે પોતાની વખતના નામાંકિત પુરુષોને વિકૃત રૂપવેશે દેખાડી દેખાડી તેઓનું ઉપહાસ્ય કીધું હતું. **ઇતિહાસ તથા વક્તૃત્વ-હેરોડોટસની** (૪૮૪-૪૪૩) પહેલાં કેટલાંક ત્રૂટિત ઈતિહાસ રૂપ કથન હતાં પણ શુદ્ધ ઈતિહાસ સ્વરૂપતો તેણેજ પ્રથમ દેખાડયું. તેણે ગ્રીક ને ઈરાની એઓ વચ્ચે જૂના કાળથી જે દ્વેષ ચાલેલો તે સંબંધી લખી પછી જે લડાઈઓ ચાલી તે સંબંધી યથાસ્થિત ઈતિહાસ લખ્યો; **થ્યુસીડીડીસે** (૪૭૧-૩૯૫) આથેન્સ સ્પાર્ટા વચ્ચે ચાલેલી લડાઈનો ઈતિહાસ લખ્યો; અને **ઝેનોફને** (૪૪૪-૩૫૪) **થ્યુસીડીડીસે** જ્યાંથી અધુરૂં રાખેલું ત્યાંથી આગળ ચલાવી લડાઈનો ઈતિહાસ પૂરો કીધો,

ને માંટીનીઆની લડાઈના કાળ સુધીનો (૩૬૨) નવો લખ્યો. થેમિસ્ટોક્લીસ, આરીસટિડીસ ને પેરીક્લીસ એ સમર્થ વક્તા હતા પણ કેવળ એજ વિદ્યાથી નામાંકિત થએલા તેમાં શ્રેષ્ઠ તો **ડીમોસ્થિનીઝ** (૩૮૫-૩૨૨) હતો. તેનાં ૫૯ ભાષણોમાં ૧૭ રાજકીય હતાં ને એમાંના ૧૨ તો માસીડનના ફીલિપની સામા ગ્રીકને સાવધ રાખવાને માટે હતાં; ને ૪૨ ન્યાયવિષયનાં હતાં. **શિલ્પમાં** ગ્રીક ઘણાજ કુશળ હતા. **સ્તંભરચના** ઉપર તેઓનો વિશેષ લક્ષ ને મોટો શ્રમ હતો-એ સ્તંભો ડોરિક, **ઐઓનિક** ને **કોરિન્થિયન** એવા ત્રણ પ્રકારના હતા કે જે આજ પણ શિલ્પશાસ્ત્રમાં નમુના ગણાય છે. ડોરિકનો હેતુ નભ્ભરપણું—મજબૂતી આપવાનો, ઐઓનિકનો નાજુક ને સુંદર દેખડાવવાનો અને કોરિન્થિયનનો ભવ્ય શોભાયમાન કરવાનો હતો. **તક્ષક**-કોતરકામ પણ સારૂં હતું; લાકડું, પત્થર, આરસપહાણ, હાથીદાંત, મણી, સોનું રૂપું તાંબું પિત્તળ, મટોડી, મીણ એ પદાર્થો ઉપર નકસી કરવામાં આવતી; **ફીડીઆસ** શિલ્પ ને તક્ષક બંનેમાં નિપુણ હતો. **ચિત્રવિદ્યા** સાદી ને સાધારણ હતી. તક્ષકમાં જેવી મનની ધારણા ઉત્કૃષ્ટ હતી તેવીજ પ્રત્યક્ષ મૂર્ત્તિ બનતી-મન ને હાથ સરખી રીતે સૌંદર્ય દેખાડતાં પણ તેવું ચિત્રમાં નહોતું-એ કળા તેઓ સુંદર દેખડાવી શક્યા નહોતા. ગાયનનો ઉદ્દેશ કાનને ખુશ કરવા કરતાં મનને ઉત્તેજન આપવાનો હતો એમ ગ્રીક સમજતા-તેઓ ગાયનથી લડાઈમાં શૌર્ય ઉપજાવતા અને જંગલી રીતિયોને સુઘડ કરતા; એ કારણને લીધે એ વિદ્યામાં તેઓ સારી કેળવણી લેતા.

તત્વવિચારનો આરંભ ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૭ માં શૈકાથી થયો. જેવામાં ડોરિયન લોકે ગ્રીસમાં જ્યાં ત્યાં ફરી વળી રાજ્યોમાં ઉથલપાથલ કરીનાખી તેવામાં કેટલાએક ગ્રીકે એશિયામૈનરમાં આવી **ઐઓનીઆ** વસાવ્યું હતું. એ રાજ્યના તાબાનાં મેલેટસ નગરમાં **થાલીસ** નામના ગ્રીકે (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૪૦-૫૪૮) ઈજીપ્ટ વગેરે દેશમાં પ્રવાસ કરી જ્ઞાન સંપાદન કરી આ પ્રમાણે વિચાર જણાવ્યા હતા-"સર્વ વસ્તુનું મૂળ જળ છે; જળમાંથી સર્વ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાયછે ને પાછી જળમાં સમાય છે પણ ઈશ્વરે-બુદ્ધિએ સર્વ વસ્તુ તેમાંથી બનાવી છે. સર્વ વસ્તુ જો કે પાર ન આવે તેમ વિભાજ્ય છે તોપણ કેટલાએક અવિભાજ્ય મૂળ પરમાણુઓ વડે તે બનેલી છે-ઈશ્વર અનાદિ છે ને મરવું ને જીવવું એ બે જૂદાં નથી, જીવ અમર છે; તે માનતો કે સૃષ્ટિ ભલાં ભુંડાં માણસોના (શરીર રહિત) જીવોથી ભરેલી છે; જેને માટે આપણે બીજાનો દોષ બોલીએ તે આપણે પણ ન કરવું એ નીતિયે માનમાં ને ન્યાયીપણે માણસે જીંદગી ગુજારવી." **સામોસ** ટાપુનો **પીથાગોરસ** (૫૮૬ કે ૫૬૮ માં જન્મ્યો હતો) ઈજીપ્ટ અને પૂર્વ તરફના કેટલાક દેશોમાં પ્રવાસ કરી આવ્યા પછી ઈટલીમાં **ક્રોટોના**માં વસ્યો હતો. અહીં તેણે ઘણાએક શિષ્ય કરી પોતાની શાળા સ્થાપી હતી. તેના શિષ્યો દેવબલિમાં ન ખપતાં એવાં પ્રાણીનું માંસ ખાતા નહીં; ધર્મસંબંધી ક્રિયા કરતાં ધોળાં વસ્ત્ર પહેરતા; મૌન્ય, મર્યાદશીલતા, ખાવા પીવામાં મિતપણું ને પરસ્પર સ્નેહ-બંધુત્વ રાખતા; અને શિષ્ય થનારને પાંચ વર્ષ પછી સંકેતસૂત્રોમાં સિદ્ધાંત સમજાવવામાં આવતા. જ્યોતિષનો અભ્યાસ કરી તેણે જણાવ્યું હતું કે સઘળા

ગ્રહ, પ્રકાશનો ગોળો જે સૂર્ય તેની પ્રદક્ષિણા કરેછે ; પૃથ્વી પોતાનાં આંસ ઉપર ફરેછે ને તેથી રાત દહાડો થાય છે ; પૃથ્વીનો ગોળો હવામાં અદ્ધર રહેલો છે; અને ચંદ્ર તથા બીજા ગ્રહોમાં પણ વસ્તી છે. થાલીસની પેઠે તે પણ અવિભાજ્ય પરમાણુ છે અને એ પરમાણુઓ અમુક સંખ્યા પ્રમાણમાં ગોઠવાયાથી અગ્નિ-પૃથ્વી-જળ-હવા ઉત્પન્ન થાય છે એમ તે કહેતો. એક ઈશ્વર સર્વ વસ્તુનું મૂળ છે ; સત્ય એ તેનું સત્વ છે ; જેઓ પ્રેમથી તેને ભજેછે તેઓને તે સુખ આપેછે ; તે સર્વ વસ્તુનો આત્મા છે- સર્વ વ્યાપક ને સર્વનો આધાર ; માણસના જીવ મરણ પછી પણ હોય છે; સઘળું આકાશ જીવોથી ભરેલું છે; ને જીવ આ જીંદગીમાં ધર્મનીતિથી વર્ત્યા છે તેઓ માનસ્તુતિને પાત્ર છે ; ભકિત કરવાના અભ્યાસથી જીવ પોતાની વૃત્તિયો શુદ્ધ કરેછે ; ઈશ્વરની પ્રકૃતિ તથા તેનું આનંદીપણું એ પામવાને જ્ઞાન શોધવું જોઈએ. વળી ઐઓનીઆ તાબાના કલાઝોમીની નગરનો આનાકસાગોરાસ (૫૦૦-૪૨૮) એ પોતાની મિલકત વેચી વીસ વર્ષની વયે આથેન્સ જઈ વસ્યો ને અહીં તીસવર્ષ રહ્યો; તે યૂરીપીડીસ તથા પેરીક્લીસ એ બેનો મિત્ર ને ગુરુ હતો; તેનાં મત આથીનીઅન લોકને અનુકૂળ ન આવવાથી તેને પાખંડી ઠેરવી રાજ્ય બહાર કરવામાં આવ્યો હતો (૪૫૦). તેણે પોતાના શિષ્યોને ભણાવ્યું કે એક ઈશ્વર છે ને તે સર્વજ્ઞમન છે કે જેણે જગતના ચૈતન્યવિનાના જડ પરમાણુઓને ગતિમાન કીધા છે ને એથી તે પરમાણુઓએ અનેક રૂપ ધર્યાં છે, તે મને સર્વત્ર પ્રસરિત હોઈને સર્વ પ્રકૃતિની વ્યવસ્થા કરી છે, તોપણ તે કોઈ પણ જડ વસ્તુની સાથે કોઈ પણ રીતે ભળેલું નથી પણ કેવળ જુદુંજ છે. **સોક્રેટીસ** (૪૬૯-૪૦૦) આથેન્સની પાસેનાં ગામનો મૂર્ત્તિઘડો ને આનાકસાગોરાસનો શિષ્ય એણે શાળા કહાડી નહોતી કે જાહેર ભાષણો પણ કીધાં નહોતાં; પણ તે કહેતો કે મને કોઈ અંતરપ્રેરણા કરેછે ને તે પ્રમાણે હું બોધ કરૂં છઉં. તે બજારમાં, દુકાનોમાં, રંગ અખાડામાં ઠામઠામ ફરતો ને બાળક તરુણ વૃદ્ધ સૌને નીતિયુકત અંતરબોધ માનવા વિષે અને કર્મનો ઉદ્દેશ તથા તેનાં ફળ એ સંબંધી જ્ઞાન મેળવવા વિષે વાદ સાથે સંભાષણો કરતો; મતીઆ પંડિતોના યુકિતવાદમાં લોક મોહ પામતા તેઓને પોતાની બુદ્ધિયે ખરૂંખોટું સારૂં નરસું સમજવાની શકિત આવે તેટલા માટે તેણે બીજો ધંધો કરવો છોડી દઈ અહીં તહીં ભટકતાં બોધ આપવાનો ધંધો સ્વીકાર્યો હતો—તું તારી મેળે જાણ, તું પોતાને જાણ, એમ તે કહેતો. તેણે ડોળઘાલુ મતીઆ પંડિતોને કુંઠિત કરતાં ન્યાયશાસ્ત્રનો પાયો રચ્યો હતો. કોઈ એક દેખરેખ રાખનાર ઈશ્વરીસત્તા છે, મરણ પછી જીવને સદ્ગતિ છે, ને એટલા માટે નમ્રતા આદિસદ્ગુણ તથા સત્કર્મ એ અવશ્ય છે એવી તેની આસ્થા હતી. પ્લેટો એ આથીનિયન ગ્રીક (૪૨૮-૩૪૮) પોતાના વિચાર આ પ્રમાણે ફેલાવ્યાઃ આ જગતની ઉત્પત્તિને કોઈ પણ એક આદ્યંતરહિત સ્વયંભૂ કારણ ને સકળ વસ્તુનો પિતા હોવો જોઈએ, ને તે શુભ સુંદર, બુદ્ધિમાન્ ને શકિતમાન્ છે; તે જ્ઞાનીઓને પણ દુર્લભ છે તો લોકની બુદ્ધિને અગમ્ય કેમ ન હોય? એ આદ્યંતરહિત પિતાએ પોતાના વિચારમાં એક નમુનો ઊભો કરી પછી આ સૃષ્ટિનો ઘાટ રચ્યો છે અને આત્માવિના કોઈ પણ વસ્તુ પૂર્ણ શુભ સુંદર નથી એવું વિચારી તેણે સૃષ્ટિને સજીવ કીધી; તેના સકળ

જડ વિભાગને ઈશ્વરી સત્વ-તેજથી સચેતન કીધા. આત્મા સ્થૂળ શરીરથી જૂદો છે, અમર છે અને તે જે ઈશ્વરીસત્વ જડમાં વ્યાપી રહ્યું છે તેનો અંશ છે; ઈશ્વરમાં સમાઈ જવું તે મોક્ષ. નીતિસંબંધી વિચાર પોતાના ગુરુ સૉક્રેટીસના જેવાજ હતા—ન્યાય, મિતભોગ, રાજ્યધારા પ્રત્યે આજ્ઞાંકિતપણું ને પૂર્ણ સદાચારીપણું એ ચારવાનાં જેને જ્ઞાની થવું હોય તેને અવશ્ય છે અને સદ્ગુણી સુંદર માણસજ સુખી હોય છે. પદાર્થ વિજ્ઞાનમાં પ્લેટો પીથાગોરાસનાં મતનો હતો. **આરિસ્ટાટલ** (૩૮૪-૩૨૨) માસીડોનીઆના સ્ટાજીરા નગરમાં જન્મ્યો હતો; તે ૩૬૭ માં આથેન્સ આવી પ્લેટોની શાળામાં શિષ્ય થઈ ગુરુનાં મરણ સૂધી (૩૪૭) ત્યાં રહ્યો હતો; પછી કેટલાંક વર્ષ બહાર ફરી આવી પાછી તેણે આથેન્સમાં શાળા કહાડી ૧૩ વર્ષ ભાષણ કીધાં હતાં ને ગ્રંથો લખ્યા હતા. તેણે વાદના સૂત્ર બાંધી ન્યાયશાસ્ત્ર રચ્યું છે, ને થઈ ગયલા પંડિતોના વિચારનું શાસ્ત્રીય રીતે વિવેચન કર્યું છે. તે કહેછે કે જેમ આંખની કીકી ને દૃષ્ટિ તેમ શરીર ને આત્મા છે પણ આત્મા શરીરથી જૂદો પડીશકતો નથી; આત્મા અમર હોય પણ સ્મરણશક્તિ રહિત. જગત એ કાર્યને કોઈ પણ આદિકારણ છે, ને તે કારણ ગમનક્રિયા આરંભેછે પણ પોતે તે ક્રિયામાં પડતું નથી, તે કારણ તે બુદ્ધિ છે કે જે પોતાનેજ ઓળખેછે, જગતને જાણતું નથી ને એ રીતે તે જગતથી જૂદું છે. નીતિસંબંધી વિચાર, 'અતિસર્વત્ર વર્જયેત્' એને મળતા હતા-પ્લેટોનું મત આવું કે મનોવિકારને જિતવા; ને આરિસ્ટાટલનું આવું કે તેમને નિયમિત રાખવા. આરીસ્ટાટલ પછી બીજા પંડિતો પણ થયા હતા.*

---

* **ઝીનો** (ઈ૦ સ૦ પૂ૩૧૦-૨૬૦) સૈપ્રસમાં જન્મેલો તે આથેન્સમાં આવી વસ્યો હતો. તે **સૈનિક** કહેવાતા પંડિત **ક્રેટિસનો** શિષ્ય હતો. ઝીનોના શિષ્ય તે **સ્ટોઇક** કહેવાતા. તે ઇન્દ્રિયજિત ને સાધુ સાદો પુરુષ હતો. એક ઇશ્વર જે સ્વયંભૂ સૃષ્ટિમાં જીવ મૂકનાર ને પૂર્ણજ્ઞાન છે. તેણે આરંભે હવાની વસ્તુનું પાણી કીધું અને તેમાં પોતાનું સત્વ રોપ્યું; એથી ચાર તત્વ થયાં ને એમાંથી સઘળી વસ્તુઓ બની છે ને એમાંજ તે પાછી સમાશે; સૃષ્ટિ તેજ ઇશ્વર છે-કારણ કે જેનામાં બુદ્ધિ છે તે બુદ્ધિ નથી એવાના કરતાં વધારે સારૂં છે, સૃષ્ટિ કરતાં વધારે સારૂં બીજું કંઈ નથી માટે સૃષ્ટિનામાં પણ બુદ્ધિ છે; વળી જેનામાં જ્ઞાન ને અનાદિપણું છે તે જેનામાં નથી તેના કરતાં વધારે સારૂં છે, પણ જગત કરતાં વધારે સારૂં કંઈ નથી, માટે જગત તે ઇશ્વર છે. નીતિસંબંધી વિચાર-જન્મનું સાર્થક ક્યારે કે પોતાનાં સ્વાભાવિક વલણ પ્રમાણે વર્ત્યાં કરે; બાળક ઉપર હેત, કુટુંબ સંસાર વહેવારનો સંબંધ તથા એઉપરથી અવશ્ય પાળવા જેવા જે ધર્મ એ સૌ સ્વાભાવિક વલણ છે. જીવ એ એક ગરમ પવન છે ને તે નષ્ટ વસ્તુનો બનેલો છે; સદાચારે રહેવામાં સુખ છે તો દુરાચારે રહેવું એનાં દુઃખ શિવાય બીજું દુઃખ નથી માટે દેહકષ્ટ એ ખોટું નથી-વિષયનો ત્યાગ કરવો ને દેહકષ્ટથી ઇંદ્રિયજિત થવું. **એપીક્યૂરસ** સામોસ ટાપુમાં ૩૪૨માં જન્મ્યો હતો પણ ૩૦૭થી આથેન્સમાં આવી ૨૭૧ માં મરણ પામ્યો ત્યાંસુધી ત્યાંજ રહ્યો હતો. ઝીનોનું મત આકે સુખની સ્પૃહા ન રાખતાં સદ્ગુણ વધારવા પણ એપીક્યૂરસનું આવું કે સુખને અર્થે સદ્ગુણ વધારવા. પ્રકૃતિ-જડ અનાદિ છે;—અનંત પરમાણુ સદૈવ અનંત આકાશમાં ગમન કર્યાં કરેછે, તર્યાં કરેછે ને અનેક પદાર્થો બનાવેછે, એ પદાર્થો પાછા પરમાણુ રૂપ થઈ જાય છે પણ મૂળપ્રકૃતિરૂપ પરમાણુઓ વધતા ઓછા થતા નથી. સત્ય પારખવાનાં ત્રણ લક્ષણ છે—ઇન્દ્રિય વડે જાણવું; ન દીઠામાં આવેલી વસ્તુઓની મનમાં

સમુદ્રના કાંઠાથી કતરાયલો કાંઠો, કાંઠાની પડોસમાં ટાપુઓના ઝુમખા, માંહેનો પ્રદેશ પહાડ, ખિંડ, મેદાનથી ખંડિત થયલો, નહીં મોટો ને નહીં રસાળ એવા ગ્રીસ દેશના પીલાસજીઅન હેલીનીઝ નામના ઉદ્ધત સ્વચ્છંદી પહાડી લોકે ઈજીપશીઅન ફિનીશિયનના સહવાસથી પોતાની સ્થિતિ સૂધારી, પોતપોતાનાં કુળનાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં ને કેટલેક કાળે સ્વદેશી રાજામાંના એકને અપમાન મળ્યું તેનું વેર લેવાને સંપસાહસે ટ્રોજન સાથે લડાઈઓ કરી જય મેળવ્યો (૧૧૮૪).

કાળાંતરે તે ગ્રીકના વંશજો તૂટ્યા; થેસલીના પીલાસજીઅનોએ બિઓશિયાના ઈઓલિયનોને ભગાડયા ને એઓ જ્યાં જેમ ફાવ્યા ત્યાં તેમ વસ્યા, દક્ષિણમાં પ્રબળ થયા; પછી ડોરિયન ગ્રીકોએ ધસાધસ કરીને ઘણાંક રાજ ઊંધા વાળ્યાં ને પોતાના નવાં કીધાં. આટ્ટિકાનાં રાજ્ય ઉપર ડોરિયનો ફાવ્યા નહોતા પણ ત્યાં નાસરણે આવી વસેલાં ઘણાંક કુટુંબો ભેગાં થયાં હતાં; એ અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમાં સત્તાધારીઓના જુલમથી, માહોમાંહેનાં ઝગડાથી ને પડોસનાં રાજ્યો સાથે નિરંતર ચાલતી લડાઈઓથી કંટાળીને કેટલાંક કુટુંબ ગ્રીસ છોડી બીજા પ્રદેશમાં જઈ વસ્યાં ને પોતપોતાનાં નવાં રાજ્ય કરી ઉદ્યમે વળગ્યાં. ગ્રીસમાં પણ થીબ્સ ને આથેન્સ એ બે રાજ્યોમાંથી રાજ્યપદ કહાડી નાખવામાં આવ્યાં. થોડા કાળમાં સંસ્થાની રાજ્યનો ઉત્કર્ષ થયો જોઈ ગ્રીસના લોકે હૈએ દાઝી સ્વતંત્રેજ રાજ્ય ચાલૂ રાખવાનો ઉત્સાહ પ્રગટ કીધો ને દેશીઐક્યનો શક આરંભ્યો (૭૭૬).

લૈકરગસે સ્પાર્ટાને ધારા બાંધી આપેલા તે પ્રમાણે રાજ્યમાં વ્યવસ્થા હતીજ; આથેન્સમાં સોલને ધારા બાંધી આપ્યા; ને જોકે લોકમાં તડાં હતાં ને પીસીસ્ટ્રેટસે સર્વોપરિ સત્તા પોતાને હાથ રાખી હતી તોપણ રાજ્યમાં ઘણાક સુધારા થયા હતા; બીજાં રાજ્યોમાં પણ લોક ચંચળ ને ઉદ્યમી હતા. હીપિયસને પદભ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યો તે સમા ઉપર આથેન્સ ને સ્પાર્ટા આ પ્રમાણે શોભ્યાં: આથેન્સના લોક શાંતિને

છાપ પડે તેથી—સ્મરણથી—અનુમાનથી જાણવું અને સુખદુ:ખ થાય તેથી જાણવું; પણ શરીર તથા આકાશ એનાં ખરાંપણાંની પેલીપાસ સમજાય તેવું બીજું કંઈ નથી; મરણ એ નાશ છે; મરણ પછી જો બીજી સ્થિતિની આશા નથી તો સદ્ગુણની પ્રશંસા કરવી એ મિથ્યા છે. નીતિ સંબંધી—ડાહ્યાં માણસે જીવ જવો તે માઠું છે એમ ન માનવું, તેણે પોતાની જીંદગી વધારે લાંબી કરવાનાં કરતાં સુખમાં જાય તેવું કરવાનો પ્રયત્ન કરવો; સુખમાં રહેવાને ઇન્દ્રિયની ભૂખતરસ પૂરી પાડવી કે જેથી શરીર આરોગ્ય તથા સ્વસ્થ રહે ને એથી મન પણ નડતરથકી છૂટું રહે; દુ:ખ ને ગભરાટ એથી દૂર રહેવાને આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ કેમકે સુખ એ આપણાં જીવતરનો ઉદ્દેશ છે; પણ દરેક જાતની મોજમઝા ડાહ્યાં માણસે ભોગવી નહીં કેમકે જે માણસે મિતપણાંથી રોટલીપાણીમાં સવાદ માન્યો છે તેને મોજીલાં જમણની જરૂર નથી; માટે સુખ એટલે નિરંકુશ મોજમઝા ન સમજવી; જે કોઈ પોતાની ઈચ્છાને વિવેકના પ્રકાશથી જોઈ આને આટલી યોગ્ય છે એમ નક્કી કરેછે ને બીજીને ડાબેછે તે ખરો સુખી છે; જે ડહાપણથી ને પ્રમાણિકપણે વર્ત્તતો નથી તે સુખમાં રહીશકનાર નથી; અને સુખી થયા વિના કોઇ ડહાપણથી ને પ્રમાણિકપણે રહીશકનાર નથી—કેમકે સદ્ગુણ ને સુખ એ બે એકબીજાંથી છૂટાં પડીશકે તેવાં નથી.

ઈચ્છી અનેક ઉદ્યમમાં વધારો કરવાને ઈચ્છતા અને લોક ઉદ્યમી રહે તેવા ત્યાંના રાજ્યધારા હતા. દરેક જણને રાજકાજમાં મત આપવાનો હક હતો તેથી તે પોતાનું મોટપ સમજતો, પોતાની સૂઝ તથા શક્તિ ઉપર વધારે ભરોસો રાખતો, ને સરસાઈમાં વધારે સારા કહેવાવાને નિરંતર ઉદ્યમમાં મચ્યો રહેતો; કોઈને મોજમઝાનો ને અનીતિનો ચેપ લાગ્યો નહોતો, ને દરેક વર્ગમાં ને દરેક જણમાં દેશાભિમાન વ્યાપીરહી તકતકતું હતું; લોક ઉત્તમ નૌકાસૈન્યે, મોટી સમૃદ્ધિયે, કેળવાયલી બુદ્ધિયે ને પ્રપંચવૃત્તિયે રાજ્યને બળીષ્ઠ ને સુંદર કરતા હતા. સ્પાર્ટાનું રાજ કેવળ લશ્કરી હતું; લોકને ખાવાપીવા પહેરવા ઓઢવા વગેરેનું રાજ્યમાંથી મળતું એટલે તેઓને પોતપોતાનો સંસાર ચલાવવાને ઉદ્યમ કરવાની જરૂર નહોતી; તેઓ યુદ્ધકાળમાં શૂર વિકરાળ હતા પણ શાંતિકાળમાં આળસુ ને નિસ્તેજ હતા; તેઓ વિદ્યાકળાને તથા જેઓ તેનો અભ્યાસ કરે તેને ધિક્કારતા; તોપણ યોદ્ધાનું માન સર્વોપરિ છે એમ તેઓ માનતા. દરેક જણ રાજધારાની આજ્ઞામાં રહી એકસરખી કરડી કેળવણી લેતો, કોઈના બળાત્કારથી નહીં કે રાજતંત્રમાં જડ રૂપ ગોઠવાવાને નહીં પણ આખાં રાજરૂપી પ્રૌઢ પુરુષનું હું એક સચેતન ને કામ કરીશકું તેવું અંગ છઉં એમ સમજીને કેળવણી લેતો ને તેની છાતી દેશાભિમાનથી, શૌર્ય ભર્યાં હુંપદથી ને મોતના ધિક્કારથી ધમધમતી હતી.

યોગ આવ્યો—સંસ્થાની ઐઓનિયને ઈરાની રાજની ઝૂંસરીમાંથી નીકળવાને પોતાનાં કુળના આથીનિયનોની મદદ માગી, એઓએ તે આપી ને ઈરાની રાજ કોપ્યું. સૌ ગ્રીક રાજ્યો સાવધ થયાં ને સંપ બાંધી સજ થયાં,—આથેન્સ ને સ્પાર્ટા,—એક વિદ્યા કળાને માન આપનારૂં ને બીજું તેને ધિક્કારનારૂં, એક **માન-નામને** માટે આતુર ને મોટાં શૌર્યથી લડનારૂં ને બીજું કઠણ કરેલાં અંગબળથી તથા લડાઈની કરડી કેળવણીથી વિકરાળ થઈ લડનારૂં હતું; બંનેનું લશ્કરી બળ ઘણુંકરીને સરખુંજ ને બંને સ્વતંત્રતાના અધીર અને તે બંનેના તથા બીજાં પણ ગ્રીક રાજ્યોના દરેકજણનાં ને સૌજણનાં હૃદય દેશાભિમાનથી પ્રજ્વલિત હતાં. ઈરાનીઓ ઉપરાઉપરી મોટે ધસારે પણ ભારે ઠાઠથી ખુશકીએ ને વહાણે ગ્રીસ જીતવા આવ્યા; ગ્રીકે સામા થઈ લડાઈ આપી શત્રુને હરાવ્યા; શત્રુએ આડીવાટે ગ્રીસમાં ઊતરી આથેન્સને બાળ્યું, પણ સાવધ ચતુર ચપળ ગ્રીકોએ વહાણની લડાઈ જીતી મહારાજા ઝેરક્સિસઝને લજ્જિત કરી પાછો કહાડયો. લીઓનીડાસે અડગ રહી સ્પાર્ટાનાં રાજપ્રતિ પોતાની ભક્તિ પોતાનો વધ કરાવી શિક્ષણીય રાખી; ને સૌ ગ્રીક જનોએ ઓલિમ્પિક ઓચ્છવમાં થેમિસ્ટોક્લીસને ધન્ય ધન્ય ભણ્યું—દેશાભિમાની સ્વતંત્ર લોકના એકદેશી સંપનો જય પ્રકાશ્યો, (૪૮૦).

પેરિક્લીસના સમયમાં આથેન્સના કીર્ત્તિમાન રાજ્યનો વૈભવ પૂરેપૂરો શોભ્યો ને નાટકકારોએ તે યથાસ્થિત ચીતરી દરસાવ્યો (૪૬૦-૪૨૯).

પેરિક્લીસનાં મરણની સાથે આથીનિયનોમાં દેશાભિમાન ને યુદ્ધનો ઉત્સાહ એ ઘટવા માડ્યાં—તેઓ બુદ્ધિના તથા સમૃદ્ધિના મદમાં જેટલું સારૂં તેટલું અમારૂંજ એ સ્વાર્થ ને અમેજ સૌથી મોટા એ ગર્વ વિશેષે રાખતા

થયા; ઈરાનની રીતભાત તથા મોજશોખ જોકે કેળવાયલાં સુંદર રૂપમાં દેખડાવતા તો-પણ તેઓ ઘણાજ ખટપટી ને અનીતિમાન થયા હતા. આથેન્સસ્પાર્ટાને મૂળથીજ પરસ્પર સ્પર્ધા હતી ને તેમાં આથેન્સ ચઢ્યું એટલે સ્પાર્ટાએ ડોળા કહાડ્યા. ઈરાને હુમલો કર્યો તે વેળા લડાઈમાં સ્પાર્ટન સરદારને સર્વોપરિ સત્તા આપવામાં આવી હતી; તે સત્તા (૪૭૭થી) આથેન્સે પોતે રાખી હતી ને એ સત્તા સ્પાર્ટને પાછી પોતે લેવાનો નિશ્ચય કીધો. સત્તાવીસ વર્ષ લડાઈ ચાલી ને આથેન્સે સ્પાર્ટાની તાબેદારી કીધી. (૪૦૪થી) સ્પાર્ટાએ સઘળાં ગ્રીક રાજ્યોમાં સર્વોપરિ બળવાન કહેવડાવ્યું; એનો મદ થીબ્સે ઊતાર્યો (૩૭૧) ને તે ઝળક્યું. પડતીના કાળમાં તત્વશાસ્ત્રીઓએ પોતાનાં શોધ પ્રગટ કીધા; ડીમોસ્થિનીસે સૌ ગ્રીક રાજ્યોને માસીડનના ફીલિપની સામા ઊસંકેરવાને મથન કીધું; પણ ફીલિપે ગ્રીક સમસ્તને પોતાની આણ માનતા કીધા, (૩૩૮).

અને પછી શિકંદરે વીસ લાખ ચોરસ મૈલનું ઈરાની મહારાજ્ય જીત્યું ને ગ્રીક જયનો જગતમાં વિસ્તાર કીધો (૩૩૧).

(રોમનું).

ગ્રીસ દેશમાં એક જાતનાં જૂદાં જૂદાં કુળે જૂદે જૂદે ઠેકાણે રાજ્યો માડ્યાં પણ એકથી વધારે જાતિકુળના લોકે રોમમાં સત્તા સ્થાપી, રોમનું મોટપ વધારી અમે રોમનગરના રોમન છીએ એવું પોતાને કહી કહેવડાવી પોતાની વિખ્યાતિ કીધી. સંસારિક રાજકીય ને સૈનિક વ્યવસ્થા રોમ્યુલસે કરેલી તે આ પ્રમાણે હતી. (૧) સકળ વસ્તીના બે મોટા વર્ગ હતા—નગરજન (પેટ્રન) અને તેઓના અનુજીવી (કલાયંટ); અનુજીવીઓને કોઈની તરફથી દુઃખ નુકસાન થતું તો તેના સ્વામી પેટ્રન ધારા–વહીવટથી તેઓનું રક્ષણ કરતા અને અનુજીવીઓ પોતાના પેટ્રનની કેટલીક નોકરી બજાવતા; સઘળા રાજકીય હક નગરજનોએ પોતાનેજ માટે રાખ્યા હતા. (૨) નગરજનની ત્રણ વર્ણ (ટ્રૈબ) હતી: **રામનીઝ** (રોમ્યુલસના રોમન); **ટૈટીઝ** (સબૈન રોમન), ને લ્યૂસરીઝ (ઈટ્રસ્કન રોમન); એકેક વર્ણમાં દશ દશ કુળ (ક્યૂરી) ને એક એક કુળનો એકેકો મુખ્ય અમલદાર હતો; સૌ મળીને ૩૦ કુળ હતાં જે ૩૦ સબૈન સ્ત્રીઓ વડે રોમન તથા સબૈન એ બે એકઠા મળી ગયા હતા તેઓને નામે ઓળખાતાં. રાજા સઘળી રાજકીય બાબતો ક્યૂરીઓની સભામાં મૂકતો ને તેઓનાં વધતાં ઓછાં મત પ્રમાણે દરેક કામનો નીકાલ કરવામાં આવતો. તેઓની સમ્મતિ વિના રાજાથી કોઈ નવો ધારો થઈ શકતો નહીં અને ક્યૂરીઓની સભામાં ઠરાવ થતો ત્યારેજ રાજાને રાજસત્તા ધારા પ્રમાણે મળી કહેવાતી. રાજા યુદ્ધમાં મુખ્ય સેનાધિપતિની તથા પ્રાણ ઊગારવા લેવા સંબંધી સર્વ કામમાં મુખ્ય ન્યાયાધીશની સત્તા ધરાવતો અને એની નિશાનીમાં તેની સાથે બાર લિકટર (છડીદાર) રહેતા–એઓ ડાંગ રાખતા ને દરેક ડાંગમાં વચમાંથી ફરસી જેવું હથિયાર બેસાડેલું હતું. ક્યૂરીઓની સભામાં સઘળા કુલીન નગરજનને મત આપવાનો હક હતો. વળી એ સભા શિવાય બીજી એક મોટેરાઓની સભા—સેનેટ હતી તે રાજાને સલાહ આપવાને માટે હતી–પ્રથમ તેમાં ૧૦૦ જણ હતા, પણ જ્યારે સબૈન રોમન સાથે મળી ગયા ત્યારે ૧૦૦ બીજા વધારવામાં આવ્યા હતા–૧૦ રામનીઝ તથા ૧૦ ટૈટીઝ ક્યૂરીઓમાંની એકેકીમાંથી દશ-

દશ; લ્યૂસીરીઝ વર્ણની ૧૦ ક્યૂરી હતી પણ તેને પોતાની તરફથી સેનેટમાં મોકલવાનો અધિકાર મળ્યો નહોતો. સૈનિક વ્યવસ્થામાં આવું હતું કે દરેક વર્ણ ૧૦૦૦ પાયદળ ને ૧૦૦ ઘોડેસ્વાર પુરા પાડતી ને એ રીતે કુલીન સરદારોની તરફનું લશ્કર ૩૦૦૦ પાયદળ ને ૩૦૦ ઘોડેસ્વારનું હતું ને તે **લીજીઅન** કહેવાતું; દરેક વર્ણના લશ્કરી સ્વારની તુકડી તે **સેંચુરી** કહેવાતી ને ત્રણ સેંચુરી તે **રામનીઝ, ટૈટીઝ, લ્યૂસરીઝ** એ નામે ઓળખાતી; સઘળા રસાલાનો વડો અમલદાર તે દરજામાં રાજા પછી બીજો ગણાતો.

ધર્મ તથા ધર્માધિકારી સંબંધી વ્યવસ્થા ન્યૂમાએ આ પ્રમાણે કરી હતી: જૂપીટરે* આકાશમાંથી એક ઢાલ નાખી તે ચોરાઈ ન જાય માટે ન્યૂમાએ તેના સરખી બીજી અગિયાર કરાવી ને પછી બારે ઢાલના બાર પૂજારી (સાલીઐ) ઠેરવ્યા હતા. દેવતાનાં પૂજનવિધિનું ઉપરીપણું રાખવાને તથા ધર્મને લગતી બાબતનો વિચાર કરવાને ચાર આચાર્ય (પૉંટિફ) ઠેરવ્યા હતા. એ ચાર મળીને ધર્મની વ્યવસ્થા રાખતા. રોમના શ્રેષ્ઠ નામાંકિત કુલીન જનને આચાર્ય પદ મળતું. ધર્મકર્મ કરાવનારાઓનો જૂદો વર્ગ નહોતો. રોમનગરપાળ બે દેવનો એકેકો ને એક જૂપીટરનો એવા ત્રણ પૂજારી (ફ્લામેન્સ) હતા. દેવતાઓની ઈચ્છા-આજ્ઞા જાણવાને ચાર શકુનપરીક્ષક ભવિષ્ય વર્તનારા (ઑગર) નીમ્યા હતા. રોમની જાણતી જે આલ્બા નગરી ત્યાંની **વેસ્તા** દેવીનો અગ્નિ રોમ આણી રાખેલો તેને નિત્ય સતેજ રાખવાને વેસ્તાનું દહેરૂં બંધાવ્યું ને તેની જોડેનાં મકાનમાં ચાર કુમારિકાઓને રાખી. સંગ્રામકાળ ને શાંતિસ્વસ્થતાનો કાળ જૂદો દેખડાવવાને બે મોડાંના (આગળ પાછળ) **જેનસ** દેવનું દહેરૂં બંધાવ્યું. ધાન્યાદિકનાંજ બલિ દેવને આપવાં એવું ઠેરવ્યું. દરેકનાં ખેતરને હદ કરી આપી હતી ને એ હદ ખસેડવી તે ખેતરપાળ દેવની ચોરી મનાતી; ખેતરપાળનો દરવર્ષે ઓચ્છવ થતો. ન્યૂમાએ લોકના ધંધા પ્રમાણે વર્ગ કીધા; ગૂડફેથનું (ધીર પતીજ—સત્ય વિશ્વાસનું) દહેરૂં બંધાવ્યું; ટાણાં તહેવારના દહાડા નક્કી કર્યા; અને તેણે રોમ્યુલસે ઠેરવેલા વર્ષના ૧૦ મહિના હતા (કેટલાક મહિના ૨૦ દહાડાના હતા) તેમાં જાનેવારી ને ફેબ્રુવારી એ બે મહિના ઉમેર્યા ને ૧૨ ચંદ્રમાસ ને એક દહાડો ઉપર એટલે ૩૫૫ દહાડાનું વર્ષ ઠેરવ્યું.

આંકસ માર્શિયસે કેટલાંક લાટીન શહેરો લીધાં ને ત્યાંનાં મુખ્ય કુટુંબોને નગરજન બનાવ્યાં. જેઓએ રોમમાં રહેવું ઈચ્છયું તેઓને પાંચમી ડુંગરીમાં વસાવ્યા; જે રોમની સત્તા માની પોતપોતાનાં ગામમાં રહ્યા તે નગરજન તથા અનુજીવી એ સ્વામીસેવકના સંબંધથી અળગા હતા. ટારકિવનિયસ પ્રિસકસે લ્યૂસરીઝોને સેનેટમાં દાખલ કરી બીજી વર્ણોની બરાબરીએ આણ્યા એટલે સેનેટ ત્રણસેં જણની થઈ; પેટ્રન તે પાટ્રિશિયન કહેવાયા. પાટ્રિશિયનોનો પરસ્પર

* સ્વર્ગનો દેવ-વૃષ્ટિ વાયુ ગર્જન વિદ્યુતનો અધિષ્ઠાતા; એ સર્વોપરિ દેવ મનાતો; દરેક ધર્મકાર્ય અથવા સંસારકાર્યનાં આરંભમાં તેનું આરાધન કરવામાં આવતું; તે પ્રકાશનો દેવ હતો ને શ્વેતરંગ તેને ગમતો ને તેથી જયી યોદ્ધાની સ્વારીમાં રથને ચાર સફેત ઘોડા હતા; ધર્માધિકારી સફેત ટોપી પહેરતા.

સંબંધ જણાવવાને કુટુંબોના વર્ગ કીધા* (કુળ શાખા પ્રમાણે કે બીજી રીતે તે જણવામાં આવ્યું નથી)—એઓને પરસ્પર લગ્ન કરવાની છૂટ હતી; પાટ્રિશિયન અનુજીવી સાથે પરણે તો દીકરો પાટ્રિશિયન ન કહેવાય ને તે પોતાના બાપનાં ઘરમાંનો ન ગણાય; પાટ્રિશિયન નહીં ને અનુજીવી નહીં એવા કેટલાક લાટીન લોક (રોમની સત્તામાં નવા આવેલા) હતા તેઓ પ્લેબ્સ કહેવાયા—એઓ રાજકાજમાં હક ધરાવી શકતા નહીં તથા પાટ્રિશિયન સાથે લગ્ન સંબંધ કરી શકતા નહીં પણ તેઓ કોઈ રીતના સ્વામિસેવકના સંબંધ રહિત હોવાથી અનુજીવી કરતાં વધારે છૂટથી રહેતા હતા ને કેટલાક શ્રીમંત પણ હતા; એ પ્લેબ્સમાંના કેટલાંક કુટુંબને અકેકી વર્ણ સાથે જોડીનાખ્યાં ને અકેકી વર્ણ જૂની તથા નવી કહેવાઈ; એ રીતે કેટલાક પ્લેબ્સ પાટ્રિશિયન થયા પણ તેઓ હજી રાજકાજમાં ભાગ ન લેઈ શકે તેવા હતા. ટલ્લસ હોસ્ટિલિયસે ઘોડેસ્વાર રસાલાની સંખ્યા ત્રણસેંની છસેં કીધી હતી ને ટારકિવનયસે બારસેંની કીધી.

સર્વિયસ ટલ્લિયસ રાજાએ પ્લીબીઅન લોકને સંખ્યામાં ને દોલતમાં વધતા જોઈ તેઓને રાજકાજમાં ભાગ નથી માટે સામા થશે એમ વિચારી એક નવી લોકસભા ઊભી કીધી કે જેમાં સૌ નગરવાસીને—પાટ્રિશિયન ને પ્લીબીઅન એકસરખા દાખલ કીધા—તે સભાનું વ્યવસ્થા સ્વરૂપ લશ્કરી હતું—તે શહેરની બહાર માર્સનાં (યુદ્ધદેવનાં) ક્ષેત્રમાં ભરાતી; સભાસદો પોતપોતાનાં હથિયાર સાથે આવી પોતપોતાનાં મત આપતા; જેઓને ઓછામાં ઓછી ૧૧ હજાર રતલ જેટલી જમીનની પેદાશ અથવા ઘરની મિલકત હતી તેજ માત્ર નવી સભામાં દાખલ થઈ શકતા; સભાના પાંચ વર્ગ મિલકત પ્રમાણે કરવામાં આવ્યા હતા; અકેકા વર્ગની **સેંચુરી કંપનીઓ** કરવામાં આવી હતી; ને એમાં ૧૭ થી તે ૪૫ સુધીની ઉમરના તે **જૂનીઅર** ને ૪૫ થી તે ૬૦ સુધીના તે **સીનીઅર** કહેવાતા; એ પાંચ વર્ગની ઉપર ઘોડેસ્વાર હતા—એઓની છ સેંચુરી હતી ને તે પાટ્રિશિયનનીજ હતી; તેમાં ૧૨ પ્લીબીઅન કુટુંબનાં માણસોથી વધારી સૌ મળીને ૩૬૦૦ ઘોડાનો રસાલો કીધો—ઘોડાનો ખરચ વર્ષને માટે મુકરર કરેલી રકમ પ્રમાણે સરકારમાંથી આપવામાં આવતો; વળી ઈજનેરનાં કામને માટે સુથાર લુહારની બે કંપની હતી તેનાં માણસો અને ૧૧ રતલથી ઓછી પેદાશના તે પાંચમાં વર્ગમાં ભેળી નાખવામાં આવ્યા હતા—એ નવી સભાએ (જૂનીઅરની—પ્લીબીઅન ઘણા હતા) ધીમે ધીમે ક્યૂરીઓની સભાનું કામ પોતે કરવા માંડ્યું અને જોકે નવી સભાએ યોજેલા ધારા ક્યૂરીની સભામાં તપાસાતા ને પછી તેના ઉપર સેનેટ મંજુરી આપતી તોપણ આગળ જતાં સેંચુરીએટ આસેમ્બ્લી—નવી સભા રાજ્યમાં કાયદા કરનારી સર્વોપરિ થઈ હતી.

લાશિયમનો મોટો પ્રદેશ રોમનાં રાજ્યમાં જોડાયો હતો; ને સર્વિયસે તે બધાના મોટા નાના ભાગ પાડ્યા ને ત્યાં વસનારા લોકની જાતિ (ટ્રૈબ) મુકરર કીધી. રોમ્યુલસની બાંધેલી વર્ણ—ટ્રૈબ માત્ર ત્રણ ને તે કુળ પરત્વે પાટ્રિશિયન નગરજનની હતી પણ સર્વિયસ-

* આર્ય બ્રાહ્મણોએ ગોત્ર, શાખા, શર્મ અને દ્વિવેદી, ત્રિપાઠી, યાજ્ઞિક વગેરે એ પ્રકારે વ્યવસ્થા કરી હતી.

ની બાંધેલી જાતિ-ટ્રૈબ ૨૦ હતી ને તે પ્રદેશના જૂદા જૂદા ભાગમાં વાસ કરનારા પ્લીબીઅનોનીજ હતી. રોમ્યુલસની ટ્રૈબમાંનો અથવા સર્વિયસની ટ્રૈબમાંનો કોઈ પોતાનું રહેઠાણ બદલતો તો તે પોતાની ઠેરવેલી જાતનોજ ગણાતો. દરેક ટ્રૈબના મુખીઓ ઠેરવ્યા હતા કે જે ટીપ રાખતા પણ કોઈ બીજે ઠેકાણે જઈ રહ્યો તો તેટલાજ ઉપરથી તેનું નામ પોતાની ટીપમાંથી કહાડી નાખવાની તેઓની સત્તા નહોતી; ચાર ટ્રૈબ શહેરની હદની અંદરને માટે ને બીજી બહારને માટે હતી. ટ્રૈબમાં નોંધાયલા પ્લીબીઅનો શહેરના ચોકબજારમાં-ફોરમમાં જ્યારે જ્યારે ગુજરી ભરાતી ત્યારે ત્યારે મળતા ને રાજકાજ સંબંધી પોતાનાં મત આપતા.

એક ઠેકાણે મળેલા લોકનાં મત સામટાં લેઈ લેવાનો વહીવટ રોમમાં નહોતો; મત આપનારા લોકની મંડળીઓમાં વહેંચણ કરવી ને પછી તે મંડળીઓનાં બહુ મત પ્રમાણે કામનો નીકાલ કરવો એવો વહીવટ હતો. એ પ્રમાણે રોમનાં રાજકાજની વ્યવસ્થાને માટે બે હતી તેની ચાર સભા થઈ-ક્યુરી પ્રમાણે મળતા પાટ્રિશિયનની તે ચોકબજારના છેડાના ભાગમાં મળતી; પોતપોતાની જાતિમાં પ્લીબીઅનો મળતા તે ચોકબજારમાંજ; પાટ્રિશિયન પ્લીબીઅન સૌ લોકની તે યુદ્ધદેવનાં ક્ષેત્રમાં મળતી; અને એ ત્રણેની વાતને મંજૂર રાખનાર અથવા રદ કરનાર સર્વોપરિ સભા સેનેટની હતીજ. (પછવાડેથી) પાટ્રિશિયનની સભા નામનીજ રહી હતી; પ્લીબીઅન ટ્રૈબોની સભાએ ધીમે ધીમે સત્તા મેળવી રાજ્યના ધારા બાંધવાનું કામ પોતાને હસ્તક રાખ્યું હતું અને પાટ્રિશિયન પ્લીબીઅનની મોટી સભા તે ધીમે ધીમે પાટ્રિશિયનની સત્તા તોડી ખરેખરી લોકસભા જેવી થઈ હતી.

રાજાને કહાડ્યા પછી પાટ્રિશિયનોએ સઘળી સત્તા પોતાને હાથ રાખી પણ પ્લીબીઅનોને રાજી રાખવાને તેઓના પસંદ કરેલા બે વડા અમલદાર-પ્રીટર (એજ પાછળથી કોન્સલ કહેવાયા હતા) રાજાના જેટલીજ સત્તાથી હાકમી કરે એવું કબૂલ કીધું ને સેંચુરીની (લોકની) સભાએ બેને ઠેરવ્યાં ને ક્યુરીની સભાએ તેઓને પદાભિષેક કીધા. કોન્સલોએ રાજાઓની વખતમાં સેનેટ હતી તે પ્રમાણે ૩૦૦ પાટ્રિશીઅનોની નવી સેનેટ સ્થાપી. વાલેરીઅસ કોન્સલના વખતથી વહીવટ ધારા ચાલ્યા કે કોન્સલો પોતાની લીજીઅન સાથે શહેર બહારના મુલખમાં હોય ત્યારેજ તેઓ ઊગારવા મારવાની સત્તા વાપરે, શહેરમાં નહીં; અને કોન્સલનાં કામ ઉપર લોકસભાને અપીલ કરવાનો હક દરેક રોમનગરજન ધરાવે. કોન્સલ વર્ષને માટે નીમાતા એટલે તેઓ પોતાનાં કામને માટે જવાબદાર હતા ને એ શાંતિકાળમાં લોકના હકમાં ઠીક હતું, પણ યુદ્ધકાળમાં જ્યારે કોન્સલો લડાઈમાં ગુંથાતા અને વળી લોકે પસંદ કરેલા એટલે તે હંમેશના પ્રવીણ સરદાર જેવા હોયજ નહીં ને હોય તોપણ તેઓને વર્ષ પછી અધિકાર છોડી દેવો પડે એવું હતું તેથી સેનેટે (વાલેરીઅસનાં મરણ પછી) ઠેરવ્યું કે જરૂરની વખતે બેમાંથી એક કોન્સલ કોઈને છ મહીનાને માટે ડિક્ટેટર કરે-તેની સત્તા શહેરમાં ને બહાર ચાલે, તેની સાથે ફરસી વાળી ડાંગ રાખનારા રેહ,* તે ચાહે

* વાલેરિયસના વખતથી કોન્સલોના લિકટરો નગરમાં ફરસી વિનાની ડાંગ રાખતા. પાછલા વખતમાં મહિના મહિનાના વારા પ્રમાણે જ્યારે

તેને મારે કે ઊગારે ને તે પોતાનાં કામને માટે કશી વાતે જવાબદાર નહીં. એ ઠરાવ પ્રમાણે ૪૯૮ થી ડિક્ટેટર નીમાયો (સેંચુરી સભાનો હક છીનવી લેવાયો).

ટારક્વિનની સામાં ચાલેલી લડાઈઓથી રોમનોએ કેટલોક પ્રદેશ ગૂમાવ્યો હતો ને તેથી ઘણાક પ્લીબીઅનો કંગાલ થઈ ગયા હતા — થોડાંક કુટુંબ પાટ્રિશિયન જેટલાં દોલતમંદ હતાં પણ ઘણાંક તો ગામ ગામડાંમાં રહી પોતપોતાનાં નાનાં ખેતરો જાતે ખેડીને અથવા કરજ કહાડીને ગુજારો કરતાં; રાજ્યની નોકરીમાં જ્યારે તેઓ ઊનાળામાં લડાઈને માટે નીકળતા ત્યારે તેઓનાં પોતાનાં ખેતર અણખેડ્યાં રહેતાં અથવા પડોસીઓ તે ખેડતા, વળી સરહદ ઉપર દુશ્મનો પણ ખેતરો વણસાડતા. પાટ્રિશિયનો તો રોમમાંજ રહેતા; તેઓ પોતાની જમીન પોતાના અનુજીવી પાસે ખેડાવતા, ને એઓની પાસે બીજા ધંધા કરાવી નફો મેળવતા; પાછલા રાજાની કેટલીક ખાસ જમીન જે રાજ્યની થઈ હતી તે પાટ્રિશિયનોએ પોતાના હવાલામાં રાખી હતી ને તેનું ઉચકોભાડું સરકારમાં ભરી પોતે તે જમીન ખેડાવી તેનું ઉત્પન્ન ખાતા; તેઓ લોકને નાણાં ધીરતા ને દેણદારથી મુદતસર તે પાછાં નહોતાં ભરાતાં તો રાજ્યના ધારા પ્રમાણે તેઓ દેણદારની પાસે ગુલામી કરાવતા અથવા તેને પકડી કેદ કરી ગુલામ દાખલ વેચતા અથવા મારી નાખતા. પ્લીબીઅન બહુ અકળાતા હતા તેવામાં એક પ્રસંગ બન્યો, આવો કે ચીથરેહાલ ને લાંબી મેલી દાઢીવાળો ને પગમાં બેડી એવો એક રોમન બજાર ભરાયલો તે દહાડે ફોરમમાં ઘૂસ્યો; સૌએ તેને ઓળખ્યો કે તે તો ફલાણો બહાદુર સીપાઈ છે; પછી તેણે પોતાની વાત કહી કે લડાઈ ચાલતી તેવામાં દુશ્મને મારૂં ઘર બાળીનાખ્યું ને નાનું ખેતર લૂટી લીધું, પછી મેં એક પાટ્રિશિયનનું કરજ કહાડ્યું, ને તે મારાથી અદા ન થયું તેથી તેણે મારી આ દશા કરી છે. એ ઉપરથી સઘળા પ્લીબીઅનો ઊસકેરાયા; એક કોન્સલ તો સંતાઈ ગયો ને બીજાએ પ્લીબીઅનોની તરફથી સેનેટને સમજાવવાનું માથે લીધું. થોડે દહાડે સરહદ ઉપર દુશ્મનો ચઢી આવ્યા ને તેની સામા જવાને કોન્સલોએ લશ્કર બોલાવ્યું, પણ પ્લીબીઅનોએ ધારા પ્રમાણે સમ ખાઈ નામ નોંધાવવાની ના પાડી; સર્વિલિયસ કોન્સલે સરકારી લેખ કરી જણાવ્યું કે લડાઈ ચાલશે તે દરમીઆનમાં કોઈ દેણદારને કેદ કરવામાં નહીં આવે ને લડાઈ પૂરી થયા પછી દેણદારના ધારામાં ફેરફાર કરવા વિષે તે સેનેટને સમજાવશે. પ્લીબીઅનોએ તે કોન્સલના ઉપર ભરોસો રાખી દુશ્મન સામાં જઈ તેઓને હાંકી કહાડ્યા પણ જ્યારે કોન્સલ પોતાના જયી સીપાઈઓ સાથે પાછો આવ્યો ત્યારે સેનેટે તેને જય કર્યાનું માન ન આપ્યું ને દેણદારના ધારામાં પણ કંઈ ફેરફાર કરવાની ના પાડી. પ્લીબીઅનો વધારે ક્રોધે ભરાયા; વળી દુશ્મનોની સામાં જવાનો વખત આવ્યો; સેનેટે વાલેરીઅસને ડિક્ટેટર નીમ્યો કે તે સમજાવીને લોકને લડવા મોકલે. વાલેરીઅસે વચનથી ખાતરી આપી કે હું તમારૂં દુઃખ ઓછું કરાવીશ. લડાઈ પૂરી થઈ; સેનેટે

એક કોન્સલના બાર લિક્ટર ફરસીવાળી ડાંગ રાખતા ત્યારે બીજાના બાર ફરસી વિનાની રાખતા. ફરસીવાળી ડાંગ એ મારવા ઊગારવા સંબંધી કુલ અખત્યારનો નિશાની હતી.

કંઈ કીધું નહીં ને વાલેરીઅસે પોતાનો અધિકાર છોડ્યો– કહીને કે મારૂં વચન પળ્યું નહીં તેમાં મારો દોષ નથી. જે પ્લીબીઅન લશ્કર વડે વાલેરીઅસે જય મેળવ્યો હતો તેણે હજી હથિયાર ઊતાર્યાં નહોતાં; અને આપ્પીઅસ કોન્સલે તેઓને રજા ન આપી. લશ્કરે પોતાનામાંના બેજણને પોતાના સરદારો કરી કૂચ કીધી ને ટેબર તથા આનીઓ એ બે નદીના સંગમ આગળની ટેકરી ઉપર (રોમથી બે મૈલ દૂર) નવું શહેર વસાવવાનો નિશ્ચય કીધો. પાટ્રિશિયનોએ ઉપરાઉપરી સંદેશા મોકલ્યા પણ પ્લીબીઅનોએ કાને લીધું નહીં; આપ્પીઅસે કહ્યું કે પ્લીબીઅન વિના ચાલશે પણ બેજણ જે આગળ ડિક્ટેટર થયા હતા તે અને મેનેનીઅસ આગ્રિપ્પા નામનો પાટ્રિશિયન જે લોકનો હિતુ હતો તે વચમાં પડ્યા. આગ્રિપ્પાએ 'શરીર તથા તેના અવયવ' એની વાત પ્લીબીઅન લશ્કરને સંભળાવી ને સમાધાની આણવી કબૂલ કરાવી. પ્લીબીઅનોએ આ પ્રમાણે સંદેશો કહેવડાવ્યો કે જે દેણદારોથી કરજ અદા થઈશકતું નથી તે કરજ માડીવળાય તથા જેઓને ગુલામગીરીમાં રાખ્યા છે તેઓ છૂટા થાય; પાટ્રિશિયન અમલદારોની સામા પ્લીબીઅનોનું રક્ષણ કરવાને માટે પ્લીબીઅનોમાંથીજ બે ટ્રૈબ્યૂન નામના અમલદાર નીમાય; જેટલો કાળ તેઓ અમલદાર રહે તેટલો કાળ તેઓનાં અંગને આંચ ન આવે; તેઓ શહેર છોડી બીજે કહીં જાય નહીં ને તેઓનાં ઘર રાતદહાડો ઊઘાડાં રહે કે જ્યારે જેને જરૂર પડે ત્યારે તેને તાબડતોબ મદદ મળે. એ માગણી પાટ્રિશિયનોએ કબૂલ રાખી પણ આટલું ઊમેરાવ્યું કે સૈંચુરીની મોટી સભા ટ્રૈબ્યૂનોને નીમે–આવી મતલબથી કે તે સભામાં પાટ્રિશિયન તથા તેના દોલતમંદ અનુજીવી એઓનાં બહુ મત રેહ. ટ્રૈબ્યૂનોને સેનેટની સભામાં બેસવાનો હક હતો ને વળી તેઓને મોટી ને જોખમ ભરેલી સત્તા મળી કે જેથી કોઈ પણ ટ્રૈબ્યૂન એકાદો કાયદો થતો બંધ પાડે અથવા સેનેટના ઠરાવને અમલમાં આવતો અટકાવે. જે ઠેકાણે કોલકરાર થયા તે ઠેકાણે પ્લીબીઅનોએ જૂપીટરની વેદી બાંધી ને તે ટેકરી **પવિત્ર ટેકરી** એ નામે ઓળખાઈ. થોડે દહાડે પ્લીબીઅનોને પોતાનામાંથી બે **એડીલ** નીમવાનો હક મળ્યો હતો–તેઓ મોલ્લાઓમાં સુલેહ રાખતા, ને મકાન રસ્તાઓ સમરાવતા.

આગ્રેરિયન લા– એ ધારો પસાર થયો તે આ રીતે,–રાજાઓની ખાસગી જમીન જે સરકારી થયલી તેમાં વધારો થયાં કરતો–દુશ્મનનો મુલખ બધો અથવા થોડો જીતનારા લોકના ઉપયોગ તથા લાભને માટે રાજ્યમાં દાખલ કરવાનો વહીવટ હતો; એવી ઘણીક જમીન પાટ્રિશિયનોએ પોતાના વાપરમાં લીધી હતી તોપણ કેટલીક ઢોરને ચરવા લાયકની રહી હતી; **સ્પ્યુરિયસ કાસ્સીઅસ** નામના એક પાટ્રિશિયને ગરીબની દાઝ જાણી દરખાસ્ત કીધી કે પ્લીબીઅનો જે નાનાં નાનાં ખેતર ખેડી મુસીબતે ગૂજારો કરેછે તેઓનાં ઢોરને માટે ઉપર કહી તેવી અણખેડી જમીન થોડી વહેંચી આપવામાં આવે તો તેઓની સ્થિતિ સારી થાય. કાસ્સીઅસે મોટાં કામ કીધાં હતાં, તે ત્રીજી વારનો કોન્સલ હતો ને તેની સત્તા ઘણી હતી; વળી પવિત્ર ટેકરીનું સ્મરણ પાટ્રિશિયનોને હતુંજ; એઉપરથી સૈંચુરીની મોટી સભામાં ધારો ઘડાઈ નક્કી થયલો તે ક્યૂરીની સભાએ મંજૂર રાખ્યો–વિચારીને કે ધારો થતો અટકાવ્યા કરતાં

તેનો અમલ થતો અટકાવવો એ વધારે ડહાપણ છે.

પછી પાટ્રિશિયનોએ રાજ્યદ્રોહનો અપરાધ મૂકી કાસ્સીઅસને શિરચ્છેદ કરાવ્યો ને તેનું ઘર તોડી પડાવ્યું. ચારેક વર્ષ તો પાટ્રિશિયનોએ આગ્રેરિઅન લાની ચર્ચા ચાલવા દીધી નહીં, કોન્સલો શહેરની બહાર પોતાની કચેરી કરતા કે જ્યાં તેઓ ઊગારવા મારવાની સત્તા ચલાવી શકે ને ટ્રૈબ્યૂનોની સત્તા ચાલે નહીં. ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૪૭૬ માં ટ્રૈબ્યૂનોએ એક કોન્સલને અપરાધી ઠેરવી દંડ કરાવ્યો; ૪૭૩ માં જેન્યુશિયસ ટ્રૈબ્યૂને પાછલાં વર્ષના કોન્સલના ઉપર આગ્રેરિયન લાનો અમલ થતો અટકાવ્યો એવો અપરાધ મૂક્યો; પાટ્રિશિયનો ગભરાયા, અને તેઓએ તે ટ્રૈબ્યૂનનું ખૂન કરાવ્યું. પછી પાછી ભાંજગડ ચાલી; હુલ્લડ થયું ને કોન્સલો સેનેટ સભાનાં મકાનમાં ભરાઈ રહ્યા. વોલેરો પબ્લીઅસ એ ટ્રૈબ્યૂને દરખાસ્ત કીધી કે ટ્રૈબ્યૂન ને એડીલ એઓની નીમણુક સેંચુરીની સભા ન કરે પણ ફોરમમાં મળતી પ્લીબીઅનોની જાતિની—ટ્રૈબની સભા કરે; એ દરખાસ્ત થઈ પણ પાટ્રિશિયનોએ તે ધારો થવા દીધો નહીં; પણ પ્લીબીઅનોએ મમતથી પબ્લીઅસને બીજીવાર ટ્રૈબ્યૂન ઠેરવ્યો ને તેનો સાથી લેટોરીઅસ હતો તે પણ દૃઢ નિશ્ચયથી કામ કરનારો હતો. એ બેજણે ફોરમમાં જાતિયોની સભામાં ધારો બાંધવા માડ્યો; કોન્સલોએ પોતાના લિકટરો સાથે ત્યાં જઈ અટકાવ કરવા માડ્યો; લેટોરીઅસે તેમને પાછા જવાનું કહ્યું; હુલ્લડ થયું; ધસારામાં પ્લીબીઅનો કાપિટલની* ટેકરીપર ચઢી ગયા ને તેઓએ પાટ્રિશિયનોના હલ્લાઓને હઠાવ્યા; પછી જાતિયોની સભામાંથી ટ્રૈબ્યૂન ને એડીલ નીમવાનો ધારો પસાર થયો હતો. પ્લીબીઅનોએ પાંચ ટ્રૈબ્યૂન નીમ્યા તે પ્રસંગે (૪૭૦ માં) પાટ્રિશિયનો આડા આવ્યા નહીં.

ટ્રૈબ્યૂનો આગ્રેરિયન લા પૂરેપૂરો અમલમાં આવતો કરવાને બહુ મથ્યા પણ ફાવ્યા નહીં—કોન્સલોની નીમણુક પાટ્રિશિયનો કરતા ને કોન્સલો પોતાની જુલમી સત્તા વાપરતા એટલે પ્લીબીઅનોનું શું ફાવે? તોપણ (૪૬૨ માં) ટેરેનટિલિયસ નામના શખસે આવી દરખાસ્ત કીધી કે પાટ્રિશિયન તથા પ્લીબીઅન એઓએ હવે પછી એકબીજાનાં સંબંધમાં કેમ વર્તવું તે વિષે નક્કી ધારા બાંધવાને ૧૦ જણને કમીશનર મુકરર કરવા જોઈએ. પાટ્રિશિયનોએ તે દરખાસ્તની સામા થયાં કીધું, ને પ્લીબીનીઅનોએ ટેરેનટિલિઅસને મદદ આપ્યાં કીધી—પાંચ વર્ષ સુધી પ્લીબીઅનોએ તેનાતેજ ટ્રૈબ્યૂનો નીમ્યા કીધા હતા. ટ્રૈબ્યૂનો પાટ્રિશિયનની દરકાર ન રાખતાં

* એ ટેકરી પર જૂપીટરનું દહેરૂં હતું—કાપિટલ કહેવાનું કારણ આકે દહેરાંને માટે પાયો ખોદતાં માણસનું ડોકું નીકળ્યું હતું; ટારકિનિયસ પ્રિસકસે દહેરૂં બાંધવા માડયું હતું તે છેલ્લા ટારકિવનની કારકીર્દીમાં પૂરૂં બંધાઈ રહ્યું હતું; પણ પ્રજારાજ્યનાં ત્રીજા વર્ષમાં (૫૦૭ માં) તેની પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી. તે ભવ્ય દહેરૂં એકેકી બાજુ ૨૦૦ ફૂટની એવું સમચોરસ હતું; તે દહેરે જવાને સો પગથીયાં ચઢવાં પડતાં; કાંસાંના જેવાં મિશ્રધાતુનાં બારણાં હતાં; દહેરાંનો સુનાંનો સણગાર તેજ માત્ર ૧૨ હજાર ટાલેંટનો હતો; તે દહેરામાં સેબીલ—ભવિષ્યવાણી કહેનારી સ્ત્રીઓનાં પુસ્તક રાખવામાં આવ્યાં હતાં; ત્યાંજ કોન્સલો પોતાનો અધિકાર લેતી વખત સોગન ખાતા ને બલિ આપતા; અને જયી સરદારો ધામધૂમથી ત્યાંજ જઈ જૂપીટરને વંદન કરતા.

કમીશનરો નીમવાનો ઠરાવ કરતા હતા તેવામાં કેટલાક જુવાનીઆ પાટ્રિશિયનોએ સભાઓમાં જઈ તેમને કામ કરતા અટકાવ્યા; એ ઉપરથી બન્ને તરફેન વચ્ચે લડાઈ ચાલવાનો સંભવ હતો. પણ તેટલામાં ટ્રિબ્યૂનોએ શહેરમાંથી કહાડી મૂકેલા એવા કેટલાએક રોમનોએ સબૈન લોકની મદદથી કાપિટલની ટેકરી લીધી એવું સાંભળ્યું ને કોન્સલોએ ટસક્યુલમના લાટિનોને ભરોસો આપી સાથે લેઈ બંડ બેસાડ્યું; પણ કોન્સલ ઝગડામાં કપાઈ પડયો ને પાટ્રિશિયનોએ ધારા બાંધવાની વાત ઉપર દરકાર રાખી નહીં. સિનસિનેટસે ઈકવીઅન લોકના હુમલાને હઠાવ્યો તેમ શહેરમાં ટ્રિબ્યૂનોની સત્તા પણ તોડી; પ્લીબીઅનમાંના કેટલાક આગેવાનોનાં ખૂન પણ થયાં; રોમમાં ધારાનું ચલણ નહીં સરખું થયું; જ્યાં ત્યાં કલહ મચી રહ્યો; તોપણ પાટ્રિશિયન ને પ્લીબીઅન એ બેમાં કેટલાક સમજુક હતા તેઓએ સમાધાની આણી. સેનેટે પાંચના દશ ટ્રિબ્યૂન કરવાની મંજુરી આપી (૪૫૭); પાટ્રિશિયનોએ ઠેરવ્યું કે ત્રણ માણસ ગ્રીસ જઈને સોલનના ધારા તથા બીજાં રાજ્યોના ધારા તથા વ્યવસ્થા નિયમ જે તેઓને સારા ને ઉપયોગી જણાય તે લેઈ આવે; **આવેનટૈન** ટેકરી જે સરકારી ખુલ્લી જમીન હતી તે પ્લીબીઅનોને જથુ રહેવાને આપી. જે ત્રણ જણ ગ્રીસ ગયા હતા તે ત્રીજે વર્ષે (૪૫૨) પોતાનું કામ કરી પાછા આવ્યા.

એ સમે પાટ્રિશિયનો સમાધાનીને એટલા ચહાતા હતા કે તેઓ કોન્સલ તથા બીજા અમલદારોને કહાડી નાખી દશ જણની સભાને સઘળો રાજકારભાર સોંપવાને કબૂલ થયા—તે દશજણ એક પાસથી રાજ્યવ્યવસ્થા રાખે, ન્યાય ચૂકવે, સૈન્યની સરદારી કરે અને બીજી પાસથી ધારાઓનો સંગ્રહ રચે. **ડિસેંવર**—દશ જણની સભા ૪૫૧ માં સ્થપાઈ; તે બધા પાટ્રિશિયનોજ હતા. પહેલા વર્ષના ડિસેંવરોએ ન્યાયે ને મિતપણે રાજ્ય ચલાવ્યું ને વર્ષને અંતે ધારાસંગ્રહની ૧૦ પાટી—ટેબલ (કોતરેલી) તૈઆર કીધી ને **ફોરમ**માં ટાંગી કે નગરજન તે તપાસે ને સુધારવા સંબંધી સૂચના કરે; નિયમિત કાળ પછી તે ધારા સેંચુરીની લોકસભાએ મંજૂર રાખ્યા ને તે નક્કી થયા—એ ધારાનો હેતુ પાટ્રિશિયન ને પ્લીબીઅન બંનેને એકસરખી રીતે ન્યાય આપવાનો હતો. વર્ષને અંતે ૧૦ જણે પોતાના અધિકાર છોડયા ને નવા દશ થયા તેમાં એક જુનામાંનો **આપ્પીઅસ** ખટપટ કરી પાછો દાખલ થયો હતો; ને થોડાએક પ્લીબીઅન પણ હતા. **આપ્પીઅસ** ને પ્લીબીઅન **ઓપ્પીઅસ** એ બે શહેરમાં રહેતા ને મુખ્ય ગણાતા; અને બીજા આઠ લશ્કરોની સરદારી કરતા ને એડીલ, ક્વેસ્ટર વગેરેનાં કામ કરતા. **આપ્પીઅસ** જે પહેલે વર્ષે જનહિતુ જણાયો હતો તેણે બીજે વર્ષે પોતાના પાટ્રિશિયન સાથીઓને સમજાવી તથા પ્લીબીઅન સાથીઓને રૂસ્વતથી ડાબી ત્રાસદાયક કારભાર કીધો; સેનેટ કવચિત મળતી ને લોકને પોતાના વિચારે છૂટથી જણાવવાની બંધી હતી. વર્ષ પૂરૂં થયું તેની આગમજ ડિસેંવરોએ બે બીજી ટેબલ તૈઆર કરી ને તેને ધારા માનવા એવું ઠેરવ્યું—એ ધારા જાલમ હતા ને તેનો હેતુ પાટ્રિશિયનોને તેઓના જૂના હક પાછા મળે તેવું કરવાનો હતો; વર્ષ પૂરૂં થયું તોપણ તેઓએ પોતાના અધિકાર છોડયા નહીં. એવામાં સબૈન ને ઈક્વીયન એઓની સામા લડાઈ

ચાલી; પ્લીબીઅન લશ્કરો દીલથી લડયાં નહીં; ને વચમાં કેટલાક બનાવો બન્યા તેથી તે પોતાની આવેનટૈન ટેકરી ઉપર છાવણી કરી રહ્યા. શહેરના લોક જે આપ્પીઅસની સામા થયા હતા તે પણ લશ્કરને મળ્યા; ને તેઓ રોમ ઉપર તૂટી પડવાની તૈઆરી કરતા હતા. એ સ્થિતિ જોઈ સેનેટ સભા મળી ને તેણે સમાધાનીનાં કહેણ મોકલાવ્યાં પણ તેમાં કંઈ વળ્યું નહીં. જ્યારે સેનેટે ડિસેંવરને પોતાના અધિકાર છોડી દેવાની ફરજ પાડી ને લોકના હિતુ એવા બેજણને કોલકરાર કરવાને માટે મોકલ્યા ત્યારે પ્લીબીઅનોએ આ પ્રમાણે કહેવડાવ્યુંઃ—ટ્રૈબ્યૂનો પાછા નીમાય ને જાતિયોની સભા રાજકાજમાં ભાગ લે; સર્વોપરિ અધિકારીના ઉપર લોકને અપીલ કરાય; ચાલેલા ઝગડામાં જે પ્લીબીઅનોએ આગેવાની કીધી છે તેને માફી મળે અને ડિસેંવરોને જીવતા બાળી મૂકવા; સેનેટે ત્રણ વાત કબૂલ રાખી ને ચોથીને માટે માડીવાળ્યું. જાતિયોની સભા ભરાઈ; દશ ટ્રૈબ્યૂનો નીમાયા, ને પ્લીબીઅનો પાછા શહેરમાં આવ્યા. પછી પાટ્રિશિયનોની ઈચ્છા ઉપરથી પ્લીબીઅનોએ કબૂલ રાખ્યું ને સેંચુરીની લોકસભાએ બે કોન્સલ ઠેરવ્યા ને એઓએ લોકને અપીલ કરવાનો ધારો જે ડિસેંવરોએ મંજૂર રાખ્યો હતો તે ચાલતો કીધો—(લોકને એટલે સેંચુરીની સભાને); જાતિયોની સભા કાયદા બાંધે ને મંજૂર થાય તે સેંચુરીની સભાના કાયદાની પેઠે પાટ્રિશિયન ને પ્લીબીઅન સૌ નગરજન ઉપર અમલ ચલાવે. **બાર ટેબલના ધારા** એ સર્વ રાજધારાઓના મૂળ પાયારૂપે હતા એવું મનાયું છે —સીસરો તેને ભાવથી માન આપતો. (બાર ટેબલના ધારામાંના કેટલાક તૂટક હાથ લાગ્યા છે). એ ધારાઓ વડે પ્લીબીઅન ને પાટ્રિશિયનના સંબંધમાં જે વાંધા હતા તેમાંના કેટલાક નીકળી ગયા.

કાન્યુલીઅન લા- ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૪૪૫ માં કાન્યુલીઅસ ટ્રૈબ્યૂને બીલ રજુ કીધું કે પાટ્રિશિયન ને પ્લીબીઅન વચ્ચે લગ્નવહેવારનો અંતરાય છે તે દૂર કરવો; તેના નવ સાથીઓએ દરખાસ્ત કીધી કે કોન્સલનો અધિકાર એકલા પાટ્રિશિયનનેજ નહીં પણ પ્લીબીઅનને પણ મળે; ટ્રૈબ્યૂનોએ તકરાર લીધી કે જો પાટ્રિશિયનો અમારી સાથે લગ્નસંબંધ કરવામાં નીચું સમજેછે તો તેઓએ અમારાથી જૂદાં રહેવું; ને સૌ પ્લીબીઅનો શહેરમાંથી નીકળી જઈ **જાનીક્યૂલમમાં** વસ્યા. વળી ભાંજગડ ચાલી ને પરસ્પર લગ્નવહેવાર કરવાનો ધારો પસાર થયો. પાટ્રિશિયનો પોતાને પ્લીબીઅનોથી ઊંચા ને જૂદી જાતના છે એ એમ માનતા તે અંતર ટળ્યો; પણ પ્લીબીઅનો પણ કોન્સલ થાય એવિષે ઘણી ભાંજગડ ચાલ્યા પછી ઠર્યું કે કોન્સલની નીમણુક વિષે પૂરતી ગોઠવણ થાય ત્યાંસૂધી લશ્કરી ટ્રૈબ્યૂન એ નામના અમલદારો કોન્સલના જેવી સત્તા વાપરનારા નીમવા ને તે સેંચુરીની સભા કોઈ પણ વર્ગમાંનાને નીમે. એ રીતે પાટ્રિશિયનોએ પ્લીબીઅનોને રાજી કીધા પણ તેજ વર્ષમાં તેઓએ **સેન્સર** નામના બે અમલદારો સેનેટના ઠરાવથી નીમ્યા કે જેથી કેટલાંક અગતનાં કામ લશ્કરી ટ્રૈબ્યૂનોના હાથમાંથી ગયાં. ૪૨૧ માં પ્લીબીઅનો કવેસ્ટરના અધિકારને પાત્ર ગણાયા. કવેસ્ટરના અધિકાર મળતા થયા કે પછી તેઓને સેનેટમાં જગા મળતી થઈ. લશ્કરી ટ્રૈબ્યૂનોને માટે ધારો ૪૪૫માં થયો પણ તે પ્લીબીઅનમાંથી પ્રથમ નીમાયા તે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૪૦૦

માં. ધારા પસાર થયા ને પ્લીબીઅનો અધિકારને પાત્ર થયા તોપણ સંતોષી ને રાજકીય પ્રકરણ વિષે થોડી સ્પૃહા રાખનારા તેથી પાટ્રિશિયનો જ્યારે ત્યારે તેઓની વાતમાં આડા પડતા. ૪૧૪ માં પાટ્રિશિયનવર્ગના એક લશ્કરી ટ્રૈબ્યૂને એકવીઅન લોક પાસેથી મળેલી કેટલીક જમીન ગરીબ પ્લીબીઅનોને વહેંચી આપવામાં આવતી તેનો અટકાવ કીધો ને લશ્કરના સરદારના ઓશ્રામાં લશ્કરને ધમકી આપી—લશ્કરે તેના ઉપર પથરા ફેંકી તેને મારીનાખ્યો હતો.

દહાડે દહાડે પાટ્રિશિયન તથા પ્લીબીઅન એ બેનો અંતર ટળી જતો હતો-પાટ્રિશિયન કુટુંબો ઓછાં થતાં હતાં ને પ્લીબીઅન કુટુંબો વધતાં હતાં. પ્લીબીઅનો સેનેટમાં દાખલ થયા હતા, લશ્કરી ટ્રૈબ્યૂન દાખલ રાજ્યના લશ્કરોની સરદારી કરતા થયા હતા, અને બીજા બધા અધિકાર મેળવતા થયા હતા પણ સેન્સર ને કોન્સલ એ બેને માટે વાંધો રહ્યો હતો; કારણ કે કેટલાંક ધર્મકાર્ય પાટ્રિશિયનોએજ કરવાં જોઈએ એવું પ્રથમથી ચાલ્યું આવ્યું હતું ને તે બદલતાં પહેલાં કેટલાક શકુન જોવા જોઈએ એવું હતું. પણ હવે લોકોએ સમજવા માડ્યું હતું કે બંને વર્ગ માણસ રૂપે સરખા સ્વભાવના છે ને રાજ્યની સેવામાં સંકટ સમે સરખો ભાગ લેનારા છે તો અંતર શા માટે રાખવો? ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૭૬ માં **લીસીનીઅસ ને સેકસટાઅસ** એ બે ટ્રૈબ્યૂનોએ ત્રણ બીલ રજુ કીધાં—કરજે લીધેલાં નાણાંનું જેટલું વ્યાજ આવ્યું હોય તેટલું મુદલમાંથી બાદ કરી બાકીનું મુદલ ત્રણ વર્ષમાં પાછું આપી દેવું; કોઈ નગરજને ૩૨૦ એકરથી વધારે રાજ્યની જમીન રાખવી નહીં ને જે જમીન ઢોરને ચરવાને માટે હોય તે ઉપર ૧૦૦ થી વધારે મોટાં ને ૫૦૦ થી વધારે નાનાં ઢોર ચરે નહીં; ત્રીજું આ કે હવે પછી હંમેશ કોન્સલ જેવા ટ્રૈબ્યૂન નહીં પણ કોન્સલોજ સર્વાનુમતે નીમવા ને બેમાંનો એક કોન્સલ પ્લીબીઅન હોવો જોઈએ. પાટ્રિશિયનો કેટલાક ધનવંત પ્લીબીઅનોને પોતાની તરફ ખેંચી લેઈ ત્રણે બીલની સામા થયા; અને કેટલાક ટ્રૈબ્યૂનોએ (પ્લીબીઅનનાજ રક્ષકોએ) ત્રણે બીલ ઉપર **વીટો** મૂક્યો (અટકાવ કરવાની નિશાની લખી); પણ લીસીનીઅસ ને સેકસટીઅસ (પ્લીબીઅન—ટ્રૈબ્યૂન) એ બેજણે સેંચુરીની સભામાં નવા અમલદારોની નીમણુક થતી હતી તે અટકાવી; અને તેથી પછી ચાર વર્ષ તો કોન્સલ, કોન્સ્યુલર ટ્રૈબ્યૂન, સેન્સર ને કવેસ્ટર વિનાનું રાજ્ય હતું; માત્ર ટ્રૈબ્યૂન ને એડીલ એ બે અમલદારની નીમણુક જાતિયોની મંડળીમાંથી થયાં કરતી. પાંચમે વર્ષે આવું બન્યું કે જ્યારે લાટિનની સામા લડવાને ટસ્કયુલમના લોકે રોમની મદદ માગી ત્યારે ટ્રૈબ્યૂનોએ લશ્કરની સરદારી કરવાને કોન્સ્યુલર ટ્રૈબ્યૂનો કરવાની જરૂર જણાવી ને જેઓ બહુમતથી નીમાયા તેમાં એક લીસીનીઅસનો મિત્ર સીસરો હતો ને એણે વળી એક નવું ચોથું બીલ રજુ કર્યું કે **સેબીલીન**—ભવિષ્યવાણીનાં ધર્મપુસ્તકોનાં રક્ષણને માટે જે બેજણને રાખવામાં આવ્યા છે તે દશ જોઈએ ને તે પ્લીબીઅનમાંના પણ નીમાય, માત્ર પાટ્રિશિયનજ ધર્મ વ્યવસ્થા રાખે એમ તો ન બને. પાટ્રિશિયનો સમજ્યા કે હવે આપણું ફાવવાનું નથી તોપણ સેનેટે ડિક્ટેટર નીમી પોતાના લાભમાં બીલ સંબંધી ફૂડચો કરાવવા માડ્યો પણ તેઓ પણ હારી બેઠા. સમજુક પાટ્રિશિયનો આગળ પડ્યા—

એઓએ ચોથા બીલને મંજૂર કરી ધારો થવા દીધો અને ઈચ્છા જણાવી કે જો પ્લીબીઅનો કોન્સલ સંબંધી બીલને માટે મમત ન કરે તો પહેલાં બે બીલ ધારાનાં રૂપમાં આવવા દઈએ. ટ્રિબ્યૂનોએ કહ્યું કે જ્યાંસૂધી રાજ-કીય સર્વોપરિ સત્તાના હક ન મળે ત્યાંસૂધી પ્લીબીઅનોનાં સંસારી દુઃખ ટળનાર નથી માટે પ્રથમ તો કોન્સલ સંબંધીજ ધારો થવો જોઈએ. પાટ્રિશિયનોએ ટ્રિબ્યૂનોને ઘણીક રીતે સમજાવ્યા પણ ફોકટ; તેઓને સ્વાર્થી ને સત્તાલોભી કહ્યા ને ઘણાક પ્લીબીઅન લોકે પણ પોતાનો આગ્રહ મૂકી દેઈ સમાધાની આણવાનું કબૂલ કીધું; પણ ટ્રિબ્યૂનોએ ઉપલા વર્ગની દહેશત ને નીચલા વર્ગની અરજ એ બેને ગણકારી નહીં; પાંચ વર્ષ એ ઝગડો ચાલ્યો ને શેવટે ત્રણે બીલ પસાર થઈ ધારાનાં રૂપમાં આવ્યાં (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૬૭).

એ ધારા થયા પછી **સેક્સટીઅસ** પહેલો પ્લીબીઅન કોન્સલ થયો. કોન્સલો જેને સેંચુરીની સભા બહુમતે ઠેરવતી તેઓને ક્યૂરીની સભાના ધારાથી સર્વોપરિ અમલદારી મળવી જોઈએ; પણ ક્યૂરીઓમાં પાટ્રિશિયનોજ હતા તેઓએ તે નામંજૂર કીધું ને સેનેટે **કામિલ્લાઅસને** ડિક્ટેટર કીધો—એણે પ્રથમ તો પાટ્રિશિયનની તરફની જીકરો ચલાવી પણ ન ફાવ્યું ત્યારે મધ્યસ્થ રૂપે સમાધાની આણવાને તજવીજ કીધી. પ્લીબીઅન કોન્સલને સર્વોપરિ અમલદારી મળી પણ ન્યાયસત્તા એક મુખ્ય પાટ્રિશિયન ન્યાયાધીશને આપવામાં આવી, ને તે શહેરનો પ્રીટર કહેવાયો; એ પ્રીટર ફોજદારી શિવાયના બીજા મુકદ્દમા મુકરર કરેલા સો જણને સોંપીશકતો. **ક્યૂરીલ એડીલનો** અધિકાર એક વર્ષ પાટ્રિશિયનને તો બીજે વર્ષે પ્લીબીઅનને મળતો; તેઓ મોટા ઓચ્છવનાં કાર્યોની વ્યવસ્થા રાખતા ને એને સારૂ તેઓને રાજ્યભંડારમાંથી મુકરર કરેલી રકમ મળતી. પછી સંપસલાહનું એક દહેરૂં બાંધવામાં આવ્યું હતું. એ પ્રમાણે સર્વ રોમનોનું ધારાથી ઐક્ય થયું — પ્લીબીઅન ડિક્ટેટર (૩૫૯ માં), સેન્સર (૩૫૧ માં), પ્રીટર (૩૩૭ માં) ને આચાર્ય (૩૦૧ માં) થયા; (આગ્રેરિયન લામાં કલમ વધારી કેટલાક ગરીબ રોમનોને સાડાચાર નહીં પણ નવ એકર પ્રમાણે જમીન વહેંચી આપવામાં આવી, ૨૮૬.—પછી ૧૫૦ વર્ષ સૂધી રોમનોમાં પરસ્પર કલહ નહોતો).

કાળ૨૧૩૫.

એ કાળમાં **કામે** સ્વેચ્છાશક્તિયે સ્વતંત્રતાના સુંદર જય દેખાડયા. **ધર્મે** લોક પાસે ધર્માધિકારીઓની તથા રાજાઓની સત્તા-આજ્ઞા પૂરેપૂરી મનાવી જૂદાં જૂદાં રાજકીય ઐક્યને દ્દઢ કરી રાખવાના ઉપાયો કામે લગાડયા હતા; પણ **કામે** દેશદેશના લોક પાસે પોતપોતાનાં રાજ્ય તથા ધર્મસંબંધી નવાં ઐક્ય કરાવવાને ને સબળ રખાવવાને પ્રત્યેક જનને ને સકળજનસમૂહને પોતપોતાનાં સ્વાધીન ને સ્વતંત્ર શૌર્યે ઉદ્યુક્ત કીધા. ચીનમાં કનફ્યૂશિયસે પરંપરાથી આલ્યા આવેલા જડ વહીવટની નવી વ્યવસ્થા કરી. હિંદુસ્થાનમાં વિદ્વાનો અનેક બુદ્ધિવાદે વેદનું ખંડન કરતા થયા; શૂન્યવાદીઓ નીકળ્યા ને **બુદ્ધે** નવો ધર્મ ચલાવી લોકને પરંપરાનાં જાતિકુળબંધનમાંથી મુક્ત કીધા; મૂર્ત્તિપૂજન નવું સ્થાપ્યું, લોકભાષાને ઉત્તેજન આપ્યું ને નવા ઉપદેશકોને ઉત્સાહી કરી લોકમાં નવું ચાંચલ્ય આણ્યું. ઈરાન જે આસીરિયા બાબિલન મીડીઆ એ મહારાજ્યોની ઘણા

કાળથી તાબેદારીમાં હતું તેણે તે સૌને જીતી પોતાનું મહારાજ્ય કીધું ને એ, અનેક જાતના લોક, અનેક પ્રકારનાં બળ ને અનેક પ્રકારની સમૃદ્ધિ એથી ઝળાંઝળાં કરી રહ્યું;–પણ એ મહારાજ્યને નાનાસરખા ગ્રીસ દેશના લોકે પ્રમાણમાં ઘણાજ થોડા છતે એક સંપે સપાટાની સાથે ઝાંખું પાડીનાખ્યું; અને પછી એક રાજપુત્રે જોતાંજોતાંમાં જીતી લેઈ એશિયાયૂરોપનો સંબંધવહેવાર શોભાવ્યો. ગ્રીકની ઉછંકળ સ્વચ્છંદી પણ સુઘડ વૃત્તિના અને ઊંચી બુદ્ધિશકિતના જય સંસારી રીતભાતમાં અને વિદ્યાકળામાં સર્વત્ર વિરાજ્યા.* રોમનોએ પોતાના રાજાને નસાડયો ને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય માડયું; પણ જૂના કુળના રોમન સર્વ રાજસત્તા પોતાને હાથ રાખી લોક રોમનના હક છીનવી લેતા તે ઉપરથી એઓએ પોતાના સ્વતંત્રશૌર્યે સમાનતાને માટે ભારે ઝગડા મચાવ્યા ને ફાવતાં ફાવતાં સરખા હક લીધા.

૩. શિકંદરનાં મરણથી તે રોમનું રાજ્ય ઊંધું વળ્યું ત્યાંસૂધીના આઠસેં વર્ષના કાળમાં પ્રથમતો ગ્રીકનાં મહારાજ્યમાંનાં રાજ્યો, કારથેજનું મહારાજ્ય ને રોમનું રાજ્ય એ હતાં;પણ પાછળથી રોમે તે મહારાજ્યોને જિતી પોતાનું અતિ વિસ્તારવાળું મહારાજ્ય કીધું (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૪૬) ને ભોગવ્યું (ઈ૦ સ૦ ૪૭૬ સૂધી). ચીન તથા હિંદુસ્થાન અને જૂડીઆ એ દેશોમાં જૂના નવા ધર્મનાં યુદ્ધનો ચળકાટ હતો.

(હિંદુસ્થાન.)

જન્મેજય, ને પછી નંદ, ને પછી ચંદ્રગુપ્ત એ રાજાઓ થયા ને પછી ચક્રવર્ત્તી પણ બૌદ્ધ મહારાજા અશોક હિંદુસ્થાનમાં સર્વત્ર, સિંહલદ્વીપમાં ને ચીનમાં ધર્મપ્રસાર કરાવવાને અર્થે મહાઉદાર ને મહાઉદ્યુક્ત વિરાજ્યો (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૫૦).

માળવામાં વિદ્વાન રાજા ભર્તૃહરિ થયો ને તેની પછી તેના ભાઈ વિક્રમે પરદેશી શકાદિ લોકને હિંદુસ્થાનમાંથી કહાડી દિલ્હીની ગાદીએ બેસી મહાપરાક્રમી ચક્રવર્ત્તી રાજાપણાંનો શક પ્રવર્ત્તાવ્યો (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૬). શાલિવાહને દક્ષિણહિંદુસ્થાનમાં શક ચલાવ્યો (ઈ૦ સ૦ ૭૮).

બ્રાહ્મણોએ આર્યધર્મનું નવું સ્વરૂપ મૂર્ત્તિપૂજનનું દરસાવ્યું,† પુરાણો રચવા માડયાં

---

*ઇટાલીઅનોએ ગ્રીકવર્ણો ને ગ્રીક દેવતા પ્રથમથીજ પોતાનામાં દાખલ કીધા હતા; **રોમ** એ નામ પણ ગ્રીક છે; રોમન બાળકોને ગ્રીકભાષા શીખવવામાં આવતી અને રોમના ઈતિહાસ લખનારાઓમાં જે પહેલો થયો તેણે ગ્રીકભાષામાં ગ્રંથ લખ્યો હતો (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૦૦); અને ગ્રીકની રીતભાત મોજશોખ ને આપવડાઈ–એ લઘુતા રોમનોએ પોતાનામાં દાખલ કરી હતી અને ગ્રીકતત્વજ્ઞાને રોમનોની ધર્મઉપરથી આસ્થા ઊઠાડી હતી.

† એક જગદીશ્વર પરમાત્માનું ચિંતન, વેદોક્ત કર્મ ને સ્મૃતિયોમાં કહેલો આચાર એ આર્યલોકનો ધર્મ હતો; (તે વેળા શૂદ્ર ને બીજા અનાર્ય લોકમાં મૂર્ત્તિયો હતી કે નહીં તેવિષે કંઈ જાણ નથી); કોઈ આર્યજને બૌદ્ધધર્મ ચલાવ્યો ને તેમાં બુદ્ધોનું મૂર્ત્તિપૂજન રાખ્યું; કાળાંતરે રાજ્યોમાં અસ્તાવ્યસ્તા થઈ--આશ્રય આપનારા રાજા ન રહ્યા તેથી બૌદ્ધસાધુઓનો ઉદ્યોગ છેક મંદ પડ્યો; પણ બ્રાહ્મણોનો મોટો ભાગ જે હજી પોતાનો વેદોક્ત ધર્મ આગ્રહથી રાખી રહ્યો હતો તેણે દેશ કાળ સ્થિતિ પરત્વે બાવરા થઈગયલા લોકને મૂર્ત્તિપૂજનજ અનુકૂળ છે એમ વિચારી ધર્મનું સ્વરૂપ બદલ્યું. જગદીશ્વરને સગુણ ને ત્રિગુણાત્મક માન્યો; ને ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લયનો અક્રે-

ને બૌદ્ધધર્મને નિકંદન કરવાનો સંકલ્પ કીધો; જૈનધર્મ નવો ઉદે થયો.†

ગ્રીક લોકે ઉત્તરહિંદુસ્થાનનાં લોક સાથે સંબંધવહેવાર રાખ્યો હતો ને રોમન લોક

કો મોટો દેવ તથા તેની એકેકી શકિત તે એકેકી મોટી દેવી એમ માન્યું; અને પછી ઈશ્વરની અનેક ગુણશકિતયોને દેવદેવી રૂપે માન્યાં (પૂર્વ કાળમાં દેવાત્માઓ તે પરમાત્માથી જૂદા હતા, જગદીશ્વરના ઉત્પન્ન કરેલા લોકમાં દેવલોક પણ હતા પણ હાલમાં દેવદેવીઓ તે જગતકર્ત્તાનાંજ જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપો છે એમ માનેલું છે). એ એકેકાં સ્વરૂપને યથેચ્છ કલ્પિત પ્રતિમા રૂપે પૂજવાનો સંપ્રદાય ચાલતો કીધો અને પુરાણોમાં, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ આદિ લેઇ તત્વવિચાર, દેવદેવીનાં ચરિત્ર, પૂજનક્રિયા ને ભકિતબોધ એ વિષયો લખવા માંડયા. પૂર્વકાળમાં બ્રહ્માનું મહાત્મ હતું પણ તેની મૂર્ત્તિ નહોતી; પુરાણ સંપ્રદાય ચાલ્યા પછી તેની મૂર્ત્તિનું પૂજન ચાલ્યું હશે-(હિંદુસ્થાનમાં એક તેનું દહેરૂં આજ પણ છે); પછી કાળાંતરે સંહારશકિતવાળા તથા ફરીથી સૃષ્ટિ કરવાવાળા મહાદેવનું પૂજન ચાલ્યું ને પછી અનેક દેવદેવીઓનાં પૂજન ચાલતાં થયાં. બ્રાહ્મણો શિવપૂજન કરતા થયા પણ તેઓએ સંધ્યા જપ શ્રાદ્ધ ઇત્યાદિ વેદોક્ત કર્મ મૂકયાં નહીં. (કેટલાક વિદ્વાનો કહેછે કે બધાં પુરાણો ખ્રિસ્તી શકનાં ૮—૧૬ શૈકામાં થયાં છે).

† જગતકર્ત્તા કોઇ ઈશ્વર નથી, પ્રકૃતિ અનાદિ છે, જીવહિંસા ન કરવી, વેદને તથા અગ્નિને ન માનવા, નિશ્ચેષ્ટ ધ્યાનાવસ્થા તેજ પરમ સુખ છે, પરમ સાધુ સિદ્ધની પ્રતિમાનું પૂજન કરવું એ વિચારો બૌદ્ધ જૈનનાં સરખાજ છે; વિશેષ આ પ્રમાણે છે કે જૈનોએ નવ તત્વ ગણ્યાં છે-જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ ને મોક્ષ, અને પાછાં એકેકે તત્વના વિષયોના વર્ગો પાડયા છે. જીવ એ આદિતત્વ અનેક રૂપમાં છે પણ મુખ્યત્વે બે પ્રકારે છે-ગતિ કરનારા તે પશુ પક્ષી, કીટ, પ્રાણી, મનુષ્ય, ભૂત, દેવ ઈત્યાદિ; અને પૃથ્વી પાણી વાયુ અગ્નિ એ ચાર તત્વથી થયલા તે ધાતુ, વરાળ, વાયુ ઉદ્ભિજ પદાર્થ ઈત્યાદિ; વળી એક-બે-ત્રણ-ચાર-પાંચ ઇન્દ્રિયો પ્રમાણે જીવોના વર્ગ છે; એ પ્રમાણે બાજાં તત્વો વિષે પણ કથન છે. જીવતત્વો અનેક જન્માન્તર પછી નિશ્ચેષ્ટ સ્થિતિમાં આવી રહે ત્યારે તેનો કેવળ મોક્ષ છે; જૈનો જાતિભેદ પાળેછે; અનેક દેવદેવીઓને માનેછે પણ તે તીર્થંકરોના કરતાં ઊતરતી પદવીના છે એમ સમજે છે; તીર્થંકરો (ઊંચી પદવીને પામેલા પરમાર્થનો પ્રકાશ કરવાવાળા મુક્ત જીવો) પાછલા જુગમાં ચોવીસ હતા, આ જુગમાં ચોવીસ છે ને હવે પછી ચોવીસ થશે; ચાલતા જુગમાં પહેલો ઋષભદેવ, તેવીસમો પાર્શ્વનાથ ને ચોવીસમો મહાવીર. જૈનોમાં ઘણાંક મત છે, પણ દિગંબરનું ને શ્વેતાંબરનું એ બે મત મુખ્ય છે-એક સિદ્ધની મૂર્ત્તિઓ નગ્ન રાખેછે ને બીજા વસ્ત્રાભૂષણ પહેરાવેછે, એક કહેછે કે ૧૬ સ્વર્ગ તથા ૧૦૦ ઇન્દ્ર છે ને બીજા કહેછે કે ૧૨ સ્વર્ગ ને ૬૪ ઇન્દ્ર છે, એક કહેછે કે અંગ (ધર્મપુસ્તક) આચાર્યોનાં રચેલાં છે ને બીજા કહેછે કે તે તીર્થંકરોના શિષ્યોએ રચેલાં છે; એક કહેછે કે સાધુએ ઓઘો કમંડળ રાખવાં એ કંઇ અવશ્ય નથી ને બીજા કહેછે કે અવશ્ય છે; એક કહેછે કે સ્ત્રી મોક્ષને પાત્ર નથી ને બીજા કહેછે કે તેને પણ મોક્ષ મળેછે. જૈન સાધુઓ લોકમાંના કોઈ પણ વર્ગમાંથી થઈ શકેછે, વંશપરંપરાના નથી, ને પરણતા નથી; એ વાતમાં તો તેઓ બૌદ્ધને મળતા છે પણ તેઓ બૌદ્ધમતના સાધુઓની પેઠે હાડકાં પૂજાવતા નથી ને બૌદ્ધ મેડોની પેઠે જૈનના મેડા નથી. સિદ્ધોની મૂર્ત્તિ આરસપહાણની હોય છે; આબુ ઉપર ને વેરૂળ, નાશકની ગુફાઓમાં જૈન દહેરાંઓ છે; મહીસુરમાં તીર્થંકરનું પૂતળું પત્થરમાં કોતરેલું છે તે ચોપનથી તે સિત્તેર ફૂટ ઊંચું છે. (કેટલાક વિદ્વાન કહેછે કે ઈ૦ સ૦ શૈકા ૬—૭માં જૈન પ્રગટ થયા ૮-૯માં પ્રસિદ્ધ પામ્યા, ૧૧ માં ઉત્કર્ષને પામ્યા ને ૧૨ મામાં પડયા).

દક્ષિણહિંદુસ્થાનનાં બંદરો સાથે વેપાર ચલાવતા હતા.

(જૂડીઆ).

એ પ્રદેશ ઈજીપ્ટના ગ્રીક રાજ્યનાં તાબામાં ગયો હતો પણ ટોલેમી ચોથાનાં રાજ્યમાં જુલમ ગુજર્યા ત્યારે યાહુદીઓ સીરીઆના આંટીઓકસની તાબેદારી માનતા થયા (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૯૮). સીરીઆના રાજા એપિફનીસને જ્યારે રોમનોએ ઈજીપ્ટમાં જીત મેળવતો અટકાવ્યો ત્યારે તેણે જૂડીઆ ઉપર વેર કહાડયું-૪૦ હજાર યાહુદીઓને કાપીનાખ્યા ને ૪૦ હજારને કેદમાં નાખ્યા (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૭૦). તેણે પોતાનાં રાજ્યમાં સર્વત્ર ગ્રીક મૂર્ત્તિપૂજન રખાવવાનો ને જેઓ ન રાખે તેને દેહાંત દંડ કરવાનો જાહેર હુકમ કીધો. ઘણાક યાહુદી પુરુષ, સ્ત્રી, બાળક દુર્દશા પામી મૂઆં (૧૬૮). પણ પછી મત્તાથિયસ નામનો એક શ્રીમંત યાહુદી સામો થયો પણ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે જ્યારે તેનાથી લાંબી મુદત લડાઈમાં રહેવાઈ શકાયું નહીં ત્યારે તેણે એક બીજાં કુટુંબના જૂડાસ નામના એક જુવાન બહાદૂરને સરદારી આપી ને એણે દુશ્મનનાં લશ્કરને હરાવી જૂડીઆને સીરીઆની ઝૂંસરીમાંથી છૂટું કીધું (૧૬૬). તોપણ લડાઈઓ ચાલ્યાં કરતી; ને તે જૂડાસ જે **માકકાબીનાં** ઉપનામથી ઓળખાતો તે જ્યારે લડતાં પડયો (૧૬૧) ત્યારે તેના ભાઈઓએ પરાક્રમ કરી દેશનું રક્ષણ કીધું ને તેમાંના હીરકેનસે યાહુદી રાજ્યને વધાર્યું. પછી તેનો દીકરો રાજા થયો (૧૦૫). ધીમે ધીમે રોમનોએ જૂડીઆના કારભારમાં વધારે હાથ ઘાલ્યો; ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૩ માં પોમ્પીએ જરૂસલેમ લીધું ને પછી ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૯માં આંટીપેટરનો દીકરો હેરોડ જૂડીઆનો રાજા થયો હતો-એનાં રાજ્યના છેલ્લાં વર્ષમાં જીજસક્રૈસ્ટનો જન્મ થયો* (હમણાં જે ઈસવી સન ચાલેછે તેની પહેલાં ચાર વર્ષ ઉપર.)

---

* એ અવતારી પુરુષ, સત્તાધારી હેરોડ આંટીપસનાં હિંસક ક્રોધને લીધે ૩૦ વર્ષ તો છતો ન પડયો પણ **જોન** સાધુને કેદમાં નાખ્યો છે એવું જ્યારે સાંભળ્યું ત્યારે તેણે કેટલાક માછીઓને પોતાના શિષ્ય કરી સૌ લોકને ઉપદેશ કરવા માંડયો —"પશ્ચાત્તાપ કરી લો, સ્વર્ગનું રાજ્ય ઢુંકડે છે." (જીસસ બાપટિઝમ (જળસંસ્કાર) પામ્યો ત્યારે આકાશવાણી થઈ હતી કે "એ મારો પ્રિયપુત્ર છે ને એના ઉપર હું પ્રસન્ન છઊં;" પછી તેણે ઈશ્વરી —પવિત્ર આત્માની પ્રેરણાથી રાનમાં જઇ ૪૦ ઉપવાસ કીધા હતા ને સેતાને તેને મોહજાળમાં નાખવાને યત્ન કીધા હતા પણ તે ચલિત થયો નહોતો ને ઈશ્વરના દૂતોએ આવી સેવા કીધી હતી). "ધન્ય છે દીન સ્વભાવનાં જનને કેમકે તેઓને માટે પ્રભુનું ધામ છે; ધન્ય છે શોકપીડિતને કે તેઓની આસનાવાસના થશે; ધન્ય છે **નમ્રજનને** કે તે પૃથ્વીનું વતન પામશે; ધર્મીપણાંની ભૂખ તરસ રાખનારાઓને ધન્ય છે કેમકે તે પ્રભુનાં દર્શન કરશે; ધન્ય છે **સમાધાની** સલાહ કરાવનારને કેમકે તે પ્રભુના પ્રિય બાળક કહેવાશે; ધર્મીપણાંને માટે કષ્ટ પામનારને ધન્ય છે કેમકે તેને માટે પ્રભુનું ધામ છે" "આવું ન ધારશો કે હું ધર્મશાસ્ત્રનો કે ભાવીવકતાઓનાં કથનનો નાશ કરવા આવ્યો છઊં; હું નાશ કરવા નથી આવ્યો પણ વચનોની સિદ્ધિ કરવા આવ્યો છઊં." "તમે ઘણાં કાળથી સાંભળતા આવ્યા છો કે 'તું હત્યા કરીશ નહીં, કરીશ તો ન્યાયથી શિક્ષા થશે', પણ હું કહું છઊં કે જે કોઇ પોતાના ભાઇને મૂર્ખ કહેશે તેને તો નરકાગ્નિ વેઠવો પડશે." પૂર્વે કહ્યું છે કે 'વ્યભિચાર કરીશ નહીં' પણ "જે કોઈ પરસ્ત્રી ઉપર

(ગ્રીક મહારાજ્યમાંનાં રાજ્યો.)

શિકંદરનાં મરણ પછી તેનાં બે બાળક દીકરાનાં ખૂન થયાં ને લશ્કરી સરદારોએ માહોમાંહે લડી મહારાજ્યને વહેંચી લીધું ને ચાર રાજ્ય થયાં. થ્રેસનું વહેલુંજ નાશ પામ્યું ને પછી તે પ્રદેશમાં ગાલેશિયાનું, પોંટસનું ને

દૃષ્ટિ કરેછે તે પોતાના મનમાં તેની સાથે વ્યભિચાર કરેજ છે: જો તારી જમણી આંખ તને ભૂલાવે તો તેને કહાડી નાખ ને જો તારો હાથ તને ભૂલાવે તો તેને કહાડી નાખ કેમકે એક અંગ જાય તે સારૂં, નહીં તો તારૂં બધું શરીર નરક ભોગવશે." પૂર્વે કહ્યું છે કે 'જેણે પોતાની બૈરીને કહાડી મૂકવી હોય તો તે તલાક લખી આપીને તેમ કરે પણ હું કહું છઊં કે "વ્યભિચારનાં ખરાં કારણ વગર જે કોઇ પોતાની બૈરીને છોડે તે તેની પાસે વ્યભિચાર કરાવેછે ને તેવીની સાથે પરણનાર તે વ્યભિચાર કરેછે;" વળી તમે સાંભળ્યું છે કે 'તું ખોટા સોગન ખાઇશ નહીં, પણ પ્રભુ પ્રત્યે જે તારા સોગન હોય તે બરાબર પાળ' પણ હું કહુંછઊં કે "તું સોગનજ ન લે." તમે સાંભળ્યું છે કે 'આંખને સાટે આંખ ને દાંતને સાટે દાંત' પણ હું કહુંછઊં કે "ભુંડાની સામે ન થા, જે કોઇ તારા જમણા ગાલ ઉપર મારે તો તું ડાબો પણ ધર;" તમે સાંભળ્યું છે કે "તું તારા પડોસીના ઉપર પ્રીતિ કરજે ને શત્રુને ધિક્કારજે" પણ હું કહું છઊં કે "શત્રુ ઉપર પણ પ્રીતિ રાખ, જે તને શાપ દે તેને તું આશીષ દે, જે તારો દ્વેષી હોય તેનું તું ભલું કર, અને જે તને તુચ્છકારી સતાવે તેને માટે પ્રભુની પ્રાર્થના કર;" "દાન કરે તો ગુપ્ત કર, કીર્તિધર્મને માટે ન કર; પ્રાર્થના કરે તો એકાંતમાં કર ને તેમાં લવારો ન કર; ઉપવાસ કરે તો લોકને દેખડાવવાને લેવાઇ ગયેલે મહોડે ન કર, માથે તેલ લગાડીને મહોડું ધોઇને કર; પૃથ્વી ઉપર દ્રવ્યસંચય ન કર પણ તું તારે માટે સ્વર્ગમાં એકઠું કર; શરીરનો દીવો આંખ છે ને તારી આંખ જો નિર્દોષ છે તો તે આખાં શરીરને પ્રકાશિત કરશે; એકજણથી બે ધણીની સેવા થઇ શકતી નથી, તેમ દેવ ને દ્રવ્ય બંને સાથે સેવાતાં નથી; જીંદગીમાં શું ખાઇશું, શું પીશું, શું પહેરીશું, શું ઓઢીશું એની કંઇ પણ ચિંતા ન કર; પ્રભુ સૌનું પેટ ભરેછે, તેનાં જાણ્યામાંજ છે કે તારે તે જોઇશે; પ્રથમ તેના રાજ્યને ને તેનાં પવિત્રપણાંને શોધ ને તને તે બધી વસ્તુઓ મળશેજ; આવતી કાલનો વિચાર ન કર; જો તું માણસના અપરાધને ક્ષમા કરીશ તો સ્વર્ગનો પિતા તારા અપરાધ ક્ષમા કરશે; જેવું તું બીજા પાસેથી ઇચ્છેછે તેવું તું બીજાઓને પણ કર."

ઈજસે કેટલાંક રોગી તથા અપંગને સારાં કીધાં, કેટલાંકનાં ભૂત કહાડ્યાં, પ્રચંડ વાયુને શાંત કીધો, પાંચ રોટલી ને બે માછલીમાંથી ઘણાકજણને તૃપ્ત કીધા, કેટલાક મૂઆને જીવતા કીધા. સામા થનારા શાસ્ત્રી તથા મતવાદીઓના પ્રશ્નનાં સમાધાન કીધાં, ઇત્યાદિ લીલા કરી પોતાનું પ્રભુપણું સ્થાપિત કરી લોકને ભક્તિબોધ કીધો. "પ્રેરિતોએ પ્રભુને કહ્યું કે તારે વિષે અમારી આસ્થા વધાર, ને પ્રભુએ કહ્યું કે તમારી આસ્થા રાઈ જેટલી હોત ને તમે કહ્યું હોત કે ઉખડ રે ગુલ્લર સમુદ્રમાં રોપા, તો તે તેમ કરત." "જે કોઈ પોતાનો જીવ ઊગારશે તે તે ખોશે ને જે કોઈ મારે માટે પોતાનો જીવ આપશે તે પોતાના જીવનું તારણ કરશે." "જે સારૂં બીજ રોપેછે તે માણસનો દીકરો છે, જગત એ ક્ષેત્ર છે, સારાં બીજ તે રાજ્યનાં છોકરાં છે, કડવા દાણા તે ભુંડાંનાં છોકરાં છે, એ દાણા રોપનારો સેતાન છે, કાપણી તેજ જગતનો અંત છે, ને કાપણી કરનારા તે દૂતો છે; માણસનો દીકરો પોતાના દૂતોને મોકલશે ને એએ દુઃખદાયક ને ભુંડાઓને અગ્નિકુંડમાં નાખશે ને પછી દુષ્ટને અધર્મીઓ ચીસો પાડશે ને દાંતો પીસશે, પણ તે વખત ધર્મીઓ પોતાના બાપનાં રાજ્યમાં સૂરજ સરખા પ્રકાશશે." "પરસ્પર પ્રીતિથી રહો; જૂઠા ભાવિવક્તાઓથી સાવધ રહો; પવિત્ર આત્માને નિંદશો નહીં; હું પવિત્ર આત્માને પ્રભુની પાસેથી તમારી કને મોકલીશ ને સત્યના આત્માને

બીથિનિયાનું એ ત્રણ રાજ્ય થયાં હતાં. સીરિયાનું રાજ્ય (ઈરાન, મીડીઆ, બાબિલોનિયા સુદ્ધાં) બહુ મોટું હતું; એને ને ટોલેમીવાળાં ઈજીપ્ટનાં રાજ્યને જ્યારેત્યારે લડાઈઓ ચાલતી; ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૩જા શૈકામાં પાર્થીઆ* ને બાક્ટ્રિયા એ બે પ્રાંતો બંડ કરી

પણ કે જેઓ મારે વિષે તમને ખાતરી કરી આપશે.''

''તારણનો ઉપાય દેખાડવાને, માણસનાં પાપોને માટે મરવાને ને તેઓને માટે શુદ્ધ ધર્મપણું પ્રવર્ત્તાવાને પ્રભુએ ક્રૈસ્ટને મોકલ્યો હતો.'' ''તેણે સ્વર્ગારોહણ કરતી વેળા પોતાના શિષ્યોને આજ્ઞા આપી હતી કે જગતમાં ફરો ને **મંગળવાર્તા**નો દરેક પ્રાણીને ઉપદેશ કરો—જે માનશે તે સંસ્કારી થશે, તેનું તારણ થશે પણ જે કોઇ નહીં માને તે શાપિત થશે.'' ક્રૈસ્ટ ઈ૦ સ૦ ૩૦ ની ૩૦ મી એપ્રિલે મરણ પામ્યો તે વેળા તેના શિષ્યો ૧૨૫ હતા; દશ દહાડા પછી પીટરે ૩ હજાર યાહુદીઓને ક્રિશ્ચિયન કીધા; થોડા દહાડા પછી બે હજાર વધ્યા. સત્તાધારીઓએ કેટલાક શિષ્યોને કેદમાં નાખ્યા ને કેટલાકને મરાવી નાખ્યા; અને કેટલાક બહાર વેરાતા થઈ જઇ ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. પ્રથમ તો યાહુદીઓનેજ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો હતો પણ પ્રભુની પ્રેરણા થવાથી પીટરે એક રોમન સેંચ્યુરીઅનને ક્રિશ્ચિયન કીધો. ક્રૈસ્ટનો ધર્મ પાળનારા પ્રથમ ક્રિશ્ચિયન કહેવાયા તે આંટિઓક શહેરમાં ઈ૦ સ૦ ૪૦ માં; મૂર્તિપૂજકોને ઉપદેશ કરનાર **પાઉલ** હતો તે એશિયા તથા યૂરોપના ઘણાક ભાગમાં ફરીને ઉપદેશ કરતો, તેને પાંચ વાર ચાબકનો ને ત્રણવાર લાકડીનો માર પડ્યો હતો, એકવાર તેણે પત્થરોનો માર ખાધો હતો, ચારવાર તે વહાણ ભાગવાથી ડુબતો હતો, એક દહાડો ને રાત તે દરીઆમાં હતો ને છેલ્લે તેને રોમમાં શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો હતો; બીજા ઉપદેશકોની પણ ઘણી દુર્દશા થઈ હતી; પણ જેમ જેમ ઉપદેશકોના ઉપર જુલમ થતો તેમ તેમ ઘણા લોક ક્રિશ્ચિયન ધર્મ માનતા થતા હતા. રોમમાં ક્રિશ્ચિયનો ઉપર દશવાર મહારાજાઓની તરફથી જુલમ થયો હતો ને જ્યારે કોન્સ્ટંટેને તે ધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યારે ક્રિશ્ચિયનોને વેઠેલાં દુઃખનો બદલો મળ્યો હતો.

*પાર્થીઆનું રાજ્ય ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૫૯માં નવું મંડાયું; ત્યાંના રાજાઓએ રોમનો સાથે હઠે ભરાઈ લડાઈઓ કીધી હતી ને એક લડાઈમાં ક્રાસસ હારીને કપાઈ પડ્યો હતો (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૩). પાર્થીઅનો પરદેશીઓની સાથે સંબંધ નજ રાખવો એવો આગ્રહ રાખતા હતા; તેઓ પૂર્વ પશ્ચિમના વેપારનો અટકાવ કરતા હતા—એ ઉપરથી **પલમૈરા**નો રસ્તો વેપારીઓએ શોધ્યો હતો. પારથીઆના તાબાના ઈરાન પ્રાંતમાં નવું રાજ્ય મંડાયું (ઈ૦ સ૦ ૨૨૬) તેણે પારથીઆનાં રાજ્યનો અંત આણ્યો હતો.

પલમૈરા શહેર સીરિયાનાં મોટાં રણમાં હતું. ત્યાં યૂફ્રેટિસને લગતા પ્રદેશના સારાસેન લોકનું રાજ્ય હતું. **ઝીનોબીઆ** નામની રાણી ત્યાં રાજ્ય કરતી. તેણે ઈજીપ્ટને જીતી લીધું ને સીરિયાના પ્રદેશને પોતાનાં રાજ્યમાં જોડવાનું કીધું. ઓરેલીઅને જઈ આંટિઓક લીધું ને તેની પડોસમાં ઝીનોબીઆના બખતરવાળા રસાલદારોને તથા ચપળ તીરંદાજોને હરાવ્યા. બીજી લડાઇમાં પણ રાણી હારી ને પછી તે રાજધાનીમાં ભરાઇ; મહારાજાએ ઘેરો ઘાલી પલમૈરા લીધું (ઈ૦ સ૦ ૨૭૩). બે વર્ષ પછી તેને હીરાઓથી સણગારી તેની ડોકમાં સોનાંની સાંકળ ઘાલી, ને એનો એક છેડો એક ગુલામના હાથમાં રખાવી, જયી મહારાજાના રથની આગળ ચલાવવામાં આવી હતી.

બાક્ટ્રિયાનું રાજ્ય જે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૫૫માં મંડાયલું તેને પારથીઅનોએ ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૩૪કે ૧૨૫માં ઊંધું વાળ્યું હતું.

સીરિયાથી જૂદા પડ્યા ને બે નવાં રાજ્ય થયાં; રાજા આંટીઓકસ (મોટો) એણે થોડીવાર સીરિયાનાં રાજ્યને ઝળકાવ્યું; પણ તેણે રોમન સાથે લડાઈ કરી હારીને કેટલોક પ્રદેશ રોમને હવાલે કીધો (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૯૦); તેના દીકરા **આંટીઓકસ એપિફનીસ** એણે સીરિઆઈજીપ્ટની પાંચમી વારની લડાઈ ચલાવી હતી; તેનો વિચાર પોતાનાં રાજ્યમાં સઘળે બળાત્કારથી પણ ગ્રીક મૂર્તિપૂજા પળાવવાનો હતો ને તેથી જૂડીઆ સ્વતંત્ર થયું હતું. પછીના રાજાઓની કારકીર્દીમાં માહોમાંહે ઝગડા ને સરહદ ઉપર હલ્લા થયા તેથી સીરિયાનું રાજ નિર્બળ થયું ને તે રોમનાં મહારાજ્યનો એક પ્રાંત ગણાયો (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૪).

ઈજીપ્ટમાં ટોલેમી ૧લાએ અલેકઝાંડ્રિયાને સણગાર્યું ને મોટું પુસ્તકાલય સ્થાપ્યું; તેનું રાજ્ય, વિદ્યા તથા વેપારથી સૂધારામાં વૃદ્ધિ પામતું હતું. તેના દીકરાએ પોતાના એક ભાઈને મારી નખાવ્યો હતો ને એકને રાજ્ય બહાર કર્યો હતો તોપણ તે વિદ્વાનોને ધોતાળ થઈ આશ્રય આપતો હતો. તેના હુકમથી યાહુદી ધર્મપુસ્તકનું ભાષાંતર કરવાને ૭૦ દુભાષીઆઓ કામે વળગ્યા હતા; ફેરોસની દીવાદાંડી બંધાઈ હતી ને નેહેર કરવાને રાતો સમુદ્ર તથા નૈલનદી એ બેની વચમાંની જમીન ખોદાઈ હતી. ટોલેમી ૩જો (હિતકર્ત્તા) એની કારકીર્દીમાં (૨૪૬-૨૨૧) ઈજીપ્ટનું રાજ્ય ઘણુંજ આબાદ હતું. પછી વિષયી ને નિર્દય રાજા થયા; ને ઈજીપ્ટનું રાજ્ય માસીડન તથા સીરિયાના હલ્લાઓમાંથી ઊગરવાને રોમની સેનેટને શરણ થયું (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૦૨),

ગ્રીસ-શિકંદરનાં મરણ પછી તેના સરદારો વચ્ચે લડાઈઓ ચાલતી તેવામાં આથેન્સે સઘળાં રાજ્યોમાં ઐકય કરાવવાની તજવીજ કીધી હતી પણ કોઈ સાથી થયું નહોતું ને તે એકલું લડ્યું પણ ફાવ્યું નહીં; તોપણ તેણે પોતાનું થોડીવાર રક્ષણ કીધું ને પોતાનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય પાછું સ્થાપ્યું (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૦૭); પણ પોતાનામાંજ પરસ્પર ઝગડા મચ્યાં કરતા તેથી તે પોતાનું સ્વાધીનપણું રાખી શકયું નહીં. ડીમેટ્રિયસે માસીડનનો રાજા થઈ સાત વર્ષ ગ્રીસનું રાજ્ય કીધું; આથેન્સ પાછું સ્વાધીન રાજ્ય થયું (૨૮૭) ને વળી પાછું માસીડનને અધીન થઈ રહ્યું (૨૬૨). સ્પાર્ટા શિકંદરના સરદારોના ઠંઠામાં પડયું નહોતું, પણ અવ્યવસ્થિત બહુ હતું. રાજા **આગીસ ૪થાએ** સૂધાર્યું પણ પછી તે આકાયન નગરોના સંપની સામે થયું, ને પડયું. તે માસીડનની સત્તા તોડવામાં રોમનોનું સાથી થયું, પછી વળી રોમનોની સામા માસીડનની તરફનું થયું ને અંતે રોમન રાજ્યનો એક પ્રદેશ ગણાયો. ગ્રીસના આકાયાના પ્રદેશનાં નગરોએ સૌ સરખાં એવી વ્યવસ્થા વાળું સંપીલું જૂટ બાંધ્યું હતું તે શિકંદરનાં મરણ પછી તૂટ્યું હતું; પાછું બંધાવા માંડ્યું હતું (૨૮૦) તે, આથેન્સ તથા બીજાં નગર રાજ્યોનાં મળવાથી જોરાવર થઈ માસીડનની સામા અચ્છું મચ્યું હતું (૨૪૩-૨૨૯). એ જૂટ તોડવાને રોમનોએ ખટપટ કીધી પણ **ફીલોપોમેન** એણે લગાર આંચ આવવા દીધી નહીં; એ ૧૮૩ માં મરણ પામ્યા પછી જૂટ નબળું પડ્યું. **આરેટસ, લૈકોરટિસ** ને **ફીલોપોમેન** એ ત્રણ, ગ્રીસની સ્વતંત્રતાને માટે મથન કરનારા છેલ્લા દેશાભિમાની પુરુષો હતા. પછી આકાયનોએ ૧૪૭ માં રોમનો સાથે લડાઈ કરી હતી પણ કોરિંથની લડાઈમાં હાર થયા પછી તેઓનું જૂટ તૂટ્યું

હતું ને ગ્રીસનો પ્રદેશ આકાયાને નામે રોમન રાજ્યનો એક પ્રાંત ગણાતો થયો હતો.

માસીડનમાં કાસ્સાંડર તથા તેનો દીકરો એ મૂઆ પછી રાજગાદીને માટે લડાઈઓ ચાલી હતી ને પછી ડીમેટ્રિયસ રાજા થયો હતો (૨૯૪). એને ઈપીરસના પીહ્રસે ઊઠાડી મૂક્યો (૨૮૭) ને એને થ્રેસના રાજાએ ઊઠાડ્યો ; વળી અંધાધુંધી ચાલી પણ પછી આંટીગોનસ ગોનાટાસ એણે માસીડનને લડાઈઓની દુર્દશામાંથી કહાડી જોરાવર કીધું ને ૪૮ વર્ષ ગ્રીસનાં રાજ્યો ઉપર કરડી હાકમી કીધી. ૨૨૧ માં ફીલિપ ૫ મો ગાદીએ બેઠો ; તે ગ્રીસનાં રાજ્યોના ઝગડામાં પડ્યો ને તેણે રોમનોની સામા હાનિબલ સાથે સંધિકરાર કીધા. ફીલિપ તથા રોમનો વચ્ચે લડાઈ થઈ ને ફીલિપે હારી ગ્રીસમાંથી ગ્યારિસન લશ્કર ખસેડી લેવાની, લશ્કરી વહાણ ઓછાં કરવાની ને લડાઈનો ખરચ આપવાની કબૂલાત આપી. એટલું છતાં તેના દીકરાએ રોમન સાથે પાછી લડાઈ ચલાવી પણ તે હાર્યો, પકડાયો ને કેદમાં મૂઓ ; માસીડન રોમનો પ્રાંત થયો (૧૬૮) ને પછી થોડે વર્ષે ગ્રીસ પણ રોમનાં રાજ્યનો પ્રાંત ગણાયો હતો (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૪૬).

(કારથેજનું મહારાજ્ય).

પૂર્વે કહ્યું છે કે કારથેજનું સંસ્થાન ટાયર નગરના ફીનીશીઅનોએ ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૯ મા શૈકામાં સ્થાપ્યું હતું ને શૈકા ૬—૫ માં વૃદ્ધિ પામી ઉત્કર્ષને પામ્યું હતું. રાજનગરનો કોટ વીસ મૈલ પરિઘમાં હતો ને તેની વસ્તી (રોમન સાથે લડીને સઘળો રાજ્યપ્રદેશ ખોયા પછી પણ) ૭ લાખની હતી. ત્રણસેં લીબીઅન શહેરો તેને ખંડણી આપતાં ; સ્પેનમાં તેની સત્તા નવી થઈ હતી. વહાણનો કાફલો જોરાવર હતો, જમીન ઉપર લડનારૂં લશ્કર પણ બહુ મોટું હતું ને સમૃદ્ધિ અનર્ગળ હતી. એ રાજ્યે સીસિલી લેવાનો લોભ કરી રોમનો સાથે લડાઈઓ કીધી ; અને તે પોતાના ફીનીશીઅન વેપારીપણાંનાં બળસૌંદર્યનો પૂર્ણ ને છેલ્લો રંગ દેખડાવી નિરાશાના તામસમાં પોતાનાં પ્રેમભક્ત સંતાન સહિત ભડકે બળી ભસ્મ થયું.

હાન્નો (મોટો) આફ્રિકામાં નવા પ્રદેશ જીતનારો ને રાજકાજમાં આગળ પડી સત્તાથી કામ કરનારો, હાન્નો નવા પ્રદેશ શોધનારો સાહસિક વહાણવટી, **હાર્મિલકર બાર્કા**—સીસિલીમાં રોમન સામા ટકાવ કરી રાખનાર ને સ્પેનનો મોટો ભાગ કારથેજની સત્તામાં આણનારો, તેનો જમાઈ **હાસડ્રુબલ** તથા નાનો દીકરો **હાસડ્રુબલ** ને મોટો દીકરો **હાનિબલ** એ સરદાર યોદ્ધાઓ,—એ નામો કારથેજ તથા રોમના સંબંધમાં અમર છે.

કારથેજીનીઅનો, વેપારી રાજ્યની પ્રજારૂપે ઉદ્યમી ને મિતવ્યયી હતા ; તેઓ પ્રાપ્તિના નવા રસ્તા ખોળતા ને નવા નવા શોધ કરતા; છાતીવાળા ધનવંતો હુન્નરી કારીગરોને, કારખાંનાવાળાને ને મહેનત મજુરી કરનારાઓને ઉદ્યોગે લગાડતા. તેઓની રીતભાત માનની સમજથી નહીં, પણ સ્વાર્થની સમજમાં સુધરેલી હતી; તેઓ વિવેકી ને મળતાવડા હતા. તેઓ ખગોળ—નૌકા—સાધારણ ગણિત—યંત્રવિદ્યા ને બીજી સંસારવહેવારના ઉપયોગમાં આવતી એવીજ વિદ્યા ભણતા ; લોકની દાનત દોલત ને મિલકત મેળવવા ઉપર હતી એટલે ફક્ત દિલને ખૂશ કરે કે બુદ્ધિને કંઈ પણ સુઘડ કરે તેવી મનની મહેનત કરનારાને ઉત્તેજન મળે તેવું નહોતુંજ; ભાષાવિદ્યા ખેડાઈ નહોતી ; પાછળથી

ગ્રીકભાષા શીખવાની કંઈક જરૂર જણાઈ હતી. તેઓ નફાનુકસાનને ધોરણે દરેક વસ્તુની તોલના-મૂલ્ય કરતા; અને દરેકજણનાં ને સૌનાં સુખનું મોટું સાધન દ્રવ્યજ છે એ તેઓનો વિચાર બહાર પડતો હતો; તેઓ રાજ્યમાં દરજા તથા નોકરીઓ છચોક નાણું આપી ખરીદ કરતા. વચન ભરૂસો તોડવે ને છળકપટ કરવે તેઓ એકકા હતા. પડોસનાં રાજ્યો સાથે સલાહ હોય તો વેપાર આબાદીને ધોકો ન લાગે એ વિચારથી તેઓ લશ્કરીપણાંને હલકું માનતા ને એ સમજથી તેઓ હિંમત સાહસમાં રોમન કરતાં ઊતરતા જણાયા હતા, બાકી પ્રકૃતિથી તેઓ તે ગુણોમાં લગાર પણ ઊતરતા નહોતા. લશ્કર* પોતાના લોકનું નહીં પણ જીતેલા દેશના લોકમાંથી મુસારો આપવો કરી જોઈએ ત્યારે ઊભું કરવામાં આવતું ને એ વગર દિલના ને વગર કવાયતના માણસો જ્યારેત્યારે રોમનોથી હારતા; જ્યારે વળી કોઈ અસાધારણ બુદ્ધિનો હાનિબલ જેવો સરદાર નીકળી આવતો ત્યારે તેજ એક તેવાં લશ્કર પાસે પોતાનું ધાર્યું કરાવતો. જ્યાં દરેક જણ પોતાના અર્થને રાજ્યના સામાન્ય અર્થથી જૂદો સમજે ત્યાં દેશાભિમાન હોયજ નહીં અને એ નહોતું તેથીજ રાજસભાના કુળકુળના ગૃહસ્થોમાં સામસામી ચાલી હતી; એ દ્વેષને લીધે મોટાં રાજ્યમાં બંદોબસ્ત રહ્યો નહીં ને તે રોમના પંજામાંથી છૂટયું નહીં.

(રોમનું મહારાજ્ય).

ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૦૧ માં કારથેજ સાથે સલાહ થઈ ત્યાંસુધીની રાજ્યવ્યવસ્થા આવી હતી: પાટ્રિશિયન કુટુંબો ઘટ્યાં ને પ્લીબીઅન કુટુંબ વધ્યાં તેથી ક્યૂરીની સભા નામનીજ રહી; તે સભાએ સીસરોના વખત સુધી મળ્યાં કીધું પણ તે ધર્માચારની વ્યવસ્થાસંબંધી માત્ર કામ કરતી; ૨૭ વર્ષની ઊમરે કૉસ્ટર, ૩૭ વર્ષનીએ એડીલ, ૪૦ વર્ષનીએ પ્રીટર, ને ઓછામાં ઓછાં ૪૩ વર્ષનીએ કોન્સલ થવાનો ધારો રાખેલો પણ તેમ ચાલતું નહોતું; એડીલ સરકારી મકાનોની સંભાળ તથા મોલ્લાની ગોઠવણ રાખતા ને ઓચ્છવટાણાંના મેળામાં તથા બીજાં પોલીસ સંબંધી કામની તજવીજ રાખતા; કૉસ્ટર તે કોન્સલ તથા પ્રીટરના સંબંધમાં હતા ને તે કર ઊઘરાવનારો પાસેથી જે રકમો મળતી તેનો જમેખરચ રાખતા ને તેમાંથી લશ્કરખાતું, વહાણખાતું, દીવાનીખાતું એ ત્રણેમાં થતો ખરચ પગાર કરતા; તેઓ પ્રથમ બે હતા પણ પછવાડેથી ચાર ને પછી આઠ થયા હતા—બે રોમમાં રહેતા ને બાકીના કોન્સલ, પ્રીટર, પ્રોકોન્સલ † સાથે બહાર મુલખમાં રહેતા; પ્રીટર પ્રથમ શહેરના દીવાની-

* લીબીઆ, ઈટલી, સ્પેન, ગોલ, ને ગ્રીસ, અહીંનાં માણસોનાં લશ્કર હતાં; ઘોડેસ્વાર લશ્કર જંગલી કઠણ ન્યૂમીડીઅન લોકનું હતું; ગોફણ મારવામાં બેલીઆરીસ ટાપુના લોક હતા; એ લશ્કરોની સરદારી રાજનગરના કારથેજીનીઅનો કરતા; એઓ લશ્કરી કવાયત લેતા, પણ મિશ્ર લોકનાં લશ્કરની સરદારી કરવે લાયક નહોતા; જેઓ શ્રીમંતકુળના પક્ષમાં અથવા તેના ગુણ ગાનારા હતા તેઓને સરદારી આપવામાં આવતી; ને તેઓ જ્યારે હારીને આવતા ત્યારે તેઓને કારથેજ સરકાર દંડ, કેદ કે ફાંસીની સજા કરતી.

† કોન્સલ અથવા પ્રીટરપણાંની મુદત થઈ રહ્યા પછી જરૂરને લીધે જેને વધારે મુદત લગી રાખવા પડતા તે પ્રોકોન્સલ ને પ્રોપ્રીટર કહેવાતા.

ખાતાંનાજ ન્યાયાધીશ હતા પણ પછી જીતેલા મુલખો પ્રીટરને કારભારમાં સોંપાતા; તેઓ કોન્સલની ગેરહાજરીમાં સેનેટમાં ને સેંચુરીની મોટી સભામાં અધ્યક્ષસ્થાને બેસતા. સઘળા ધારા સેનેટ તથા લોકને નામે બહાર પડી વહીવટમાં આવતા; અને જોકે તે સભા માત્ર ૩૦૦ જણની હતી તોપણ તે સ્થાયી ને બુદ્ધિશાળી લોકની હોવાથી રાજ્યકારભારને વ્યવસ્થિત સતેજ રાખતી. સેનેટના ગૃહસ્થો વંશપરંપરાના નહોતા પણ તે જીવે ત્યાંસૂધીના સેનેટર કહેવાતા; તેઓ લોકનાં બહુમતથી નીમાતા ને અગર કોઈ વાંકમાં આવતો તો તેને બીજી ઊતરતી પદવી આપવામાં આવતી; કેસ્ટરનું તથા તેનાથી ઉપલી પદવીનું કામ જેણે કીધું હોય કે અમુક મિલકતવાળો હોય (મિલકતનું પછવાડેથી ઠર્યું હતું,– ઑગસ્ટસે સાડાદશ હજાર પૌંડ મિલકત ઠેરવી હતી), ને તીસ વર્ષની ઉમરનો હોય તે સેનેટર થતે; સેનેટસભામાં ધારો વંચાતો ને સેંચુરીની સભા મત આપતી; સેનેટ સભા એક ઠરાવ કરતી ને તે જો યોગ્ય ન જણાયો તો સેંચુરીની સભા તે ઠરાવ અમલમાં આવતો અટકાવી શકતી; લડાઈ કરવી કે સલાહ કરવી એ બે વાતમાં લોકનું મત પૂછવામાં આવતું પણ એ શિવાયનાં બીજાં રાજકાજમાં સેનેટ કેવળ નિરંકુશ હતી; તે કોન્સલ પ્રીટરને મુલખનો કારભાર તથા લશ્કરની સરદારી આપતી, તેઓની પાસેથી કામ પાછું લેઈ શકતી, કોન્સલના જયનો ઓચ્છવ કરવાને રજા આપતી અથવા ન આપતી, તે પરરાજ્યોમાં પોતાનામાંથી વકીલો નીમી મોકલતી ને તે રાજ્યો સંબંધી સઘળું કામ પોતેજ કરતી, રાજ્યની વસૂલ વ્યવસ્થા તે તેનેજ હાથ હતી, તેના ઠરાવ તે ધારા રૂપે મનાતા, તેમ તે પ્રસંગે ધારાનો અમલ થોડીક મુદત સુધી બંધ રખાવી શકતી, વગેરે. ટ્રૈબની સભા સેનેટની મરજી ઉપરાંત પણ લોકહિતના ધારા બાંધતી; પણ સેંચુરીની સભા તો સેનેટની તાબેદાર જેવી હતી; કોન્સલ, પ્રીટર, સેન્સર એ સેંચુરીની સભામાંથી નીમાતા; ટ્રૈબ્યૂન એડીલ ને પછવાડેથી કરેસ્ટર, લશ્કરી ટ્રૈબ્યૂન ને બીજા ઊતરતી પદવીના અધિકારીઓ ટ્રૈબની સભામાંથી નીમાતા; પણ જ્યારે કેસ્ટર તથા એડીલમાંથી પ્રીટર કોન્સલ નીમવા એવું ઠર્યું ત્યારે સેંચુરીની સભાથી ટ્રૈબની સભા ચઢીઆતું વજન ધરાવનારી થઈ.

રોમના જીતેલા મુલખની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે હતી: જે લોકે તરત તાબેદારી કબૂલ કરેલી અથવા લડાઈમાં મદદ કરેલી તેઓના ઉપર કોઈ રીતનો કરવેરો નાખવામાં આવતો નહીં; જે શહેરો લડાઈથી તાબે થતાં તે તેના મહાલ સાથે રોમની મિલકત થતી; ઘણાક લોક પોતપોતાના પ્રદેશમાં સ્વતંત્ર રાજકારભાર રાખતા, પણ રોમ અથવા રોમન સંબંધી કામકાજને માટે મુખ્ય શહેરોમાં રોમસરકારથી જે પ્રીટરો નીમાઈ આવતા તેઓની તાબેદારી કબૂલ રાખી તેની કચેરીના ખરચને માટે ભાગેપડતું આપતા. ઈટલીની સઘળી જમીન ઉપર કર નહોતો પણ ઈટલી બહારના મુલખો ઉપર કર હતો (પછી કોલકરારમાં અથવા સેનેટનાં ઠરાવમાં ન લેવાનું હોય તો ન લેવાતો). સરકારી જમીનનું ભાડું અથવા ઉપલક ગણોત, દાણજગાત, વેરા ને મુલકી જમીન ઉપર કર એ પ્રકારની રાજ્યની વસૂલજમા હતી ને તે **કાપિટલની તળેટીમાં ફોરમ** હતું ને તેને છેડે **સાટરનનું** દહેરૂં હતું ત્યાં ભંડારમાં ભરાતી. ગુલામોનો છૂટકારો

થતો તે સમા ઉપર સેંકડે પાંચ ટકા લેવામાં આવતા ને તે અડીરેળાએ વાપરવાને માટે અમાનત જમા રાખી મૂકવામાં આવતા. પ્રજારાજ્યનાં દીવાનીખાતાંના ખરચને માટે તેની વસૂલજમા પૂરતી હતી; રોમને પોતાના રાજકારભારી તથા અમલદાર એઓને પગાર આપવો પડતો નહીં; લડાઈના ખરચને માટે મિલકત ઉપર કર મૂકવામાં આવતો ને તે પૂરો ન પડતો તો દોલતમંદ લોકો પાસેથી ઊછીનાં નાણાં લેવામાં આવતાં—લશ્કરીસામાન પૂરો પાડવાને કંટ્રાકટ આપવામાં આવતાં; ઈ૦ સ૦ ૧૬૭ માં બહારના મુલખની વસૂલજમા બહુ વધી ગઈ હતી ને તેથી કેટલાક કર કહાડી નાખવામાં આવ્યા હતા.

સૈનિક વ્યવસ્થા—જૂના કાળમાં રોમન લોક ગ્રીક ફેલાંકસની પેઠે ઘટ્ટ ચોરસ રચના (ઘનવ્યૂહ) કરી લાંબા ભાલાથી લડતા ને ગોળ ઢાલ રાખતા; પ્રજારાજ્યમાં તેઓ બે બરછી તથા લંબગોળ ઢાલ રાખતા; અકેકેક સીપાઈ અકેકેક વારને અંતરે ઊભો રહેતો; પાછલી હારનાં માણસો આગલીનાં માણસોની બરોબર પીઠ પાછળ નહીં પણ આગલીના વચગાળાંઓની પાછળ ઊભા રહેતા; આગલી હાર ઘા કરી પાછી હઠતી ને પાછલી હાર વચગાળામાંથી બહાર આવી લડતી ને એમ અકેકેકી હાર આગળ આવતી ને અકેકી આગલી પાછળ જતી ને છેલ્લીવારે બધું સેન ભીડંભીડા કરવાને દુશ્મન ઉપર તૂટી પડતું. મરાયસ ને સીઝરના વખતમાં આખી લીજીઅનનાં માણસોને એકસરખાં હથિયાર હતાં; એકેકી લીજીઅનની દશ કોહર્ટ ને એકેકી કોહર્ટની ૬ સેંચુરી ને એકેકી સેંચુરીને એકેકો આફીસર હતો. લાટિન સામા લડાઈ ચાલી તેવામાં લીજીઅનની ત્રણ બટાલીઅન હતી. એ એકેકીમાં ૧૨૦૦ જબરા સીપાઈ ને વળી તેના સંબંધમાં કેટલાક ઘોડેસ્વાર, કામઠીવાળા ને ગોફણવાળાઓ હતા; પહેલી બટાલીઅનવાળાને લાંબા ભાલા હતા, એની પાછળ બે નાની નાની તરવારવાળા કુલીન રોમનોની બટાલીઅન હતી; પાછળ ધ્વજે રહેતા ને એની પાછળ ત્રીજી બટાલીઅન અનુભવી સીપાઈઓની હતી જે આગલી બટાલીઅનને જરૂર પડે ત્યારે મદદ કરતી; એકેકી બટાલીઅનની સાથે ત્રણસેં ત્રણસેં ઘોડાનો રસાલો હતો; પણ રોમનું ઘોડેસ્વાર લશ્કર સમર્થ નહોતું; પાયદળ ઉપર જીતનો મુખ્ય આધાર હતો; લાટિન ઘોડેસ્વારો બહુ જબરા હતા. કારથેજની લડાઈની આખેરીએ લશ્કરની ગોઠવણ આ રીતની હતીઃ—સત્તરથી તે પિસ્તાળીસ વર્ષની ઊમર લગીનો ને ઓછામાંઓછી ૪ હજાર રતલ તાંબાં જેટલી મિલકતવાળો દરેક રોમન લડાઈની વખતે લશ્કરમાં નોધાતો; એ પ્રમાણે એકેક કોન્સલને માટે બબ્બે લીજીઅનો ઊભી થતી ને વર્ષ પછી સીપાઈઓને છૂટાં થવાનો હક હતો; જથુના આફીસરો પણ નહોતા; એકેકી લીજીઅનને ૬ ટ્રૈબ્યૂન ને ૬૦ સેંચુરીઅન હતા; ટ્રૈબ્યૂનો ટ્રૈબની સભા નીમતી ને બાકીના આફીસરો જેઓ લીજીઅનમાં રહી ઓછામાં ઓછી પાંચ લડાઈ લડયા હોય તેઓમાંથી જોઈને તેટલાને કોન્સલો નીમતા; રાજ્યકાર્યમાં ને સેનમાં એકસરખીજ વ્યવસ્થા હતી. મુકરર કરી રાખેલા લશ્કરી અમલદારો નહોતા પણ જેઓએ રાજકારભાર કરેલો અથવા લડાઈમાં કામ કરેલું તેઓ લડાઈની વખતે આફીસરો બનતા; જથુનું લશ્કર નહોતું પણ લડાઇની વખતે

જેટલું જોઈએ તેટલું લશ્કર ઊભું થતું; કવાયત શીખેલા સીપાઈઓ નહોતા પણ દરેક સીપાઈએ ઘણીક લડાઈમાં નોકરી કરી અનુભવ મેળવેલો હતો. પછવાડેના કાળમાં રોમન સેન પોતાના સરદારનેજ વળગતું રહેતું, રાજ્યની સેવામાં તેટલું નહોતું; એમ કરવાની રીત સીપીઓથી શરૂ થઈ ને મરાયસ તથા સીઝરે પૂરેપૂરી દેખાડી; સીપીઓને કુમકી લશ્કર આપવાની જ્યારે સેનેટે ના કહી ત્યારે તેણે પોતાના જુમ્મા ઉપર લશ્કર ઊભું કીધું હતું ને તેઓને પછી ઈટલીના દક્ષિણભાગમાં જમીનો વહેંચી આપી હતી; એવાં લશ્કર લૂટને લોભે ઘણાં ઊભાં થતાં હતાં.

સર્વિયસ રાજાએ રોમના કેટલાક ધનવંતોને રાજ્યમાંથી ઘોડા આપી શહેરનાં લશ્કરમાં નોકરી કરવાનું સોંપ્યું હતું તે ઈકિવેટ કહેવાતા ને તે સૌ મળીને છતરીસેં જણ હતા. જ્યારે રોમે બહુ મુલખ મેળવ્યો ત્યારે રોમમાં ઘણાએક જણ દોલતમંદ થયા હતા ને એમાંના ઘણાએકે પોતાને ખાનગી ખરચે ઘોડેસ્વાર થઈ લશ્કરમાં નોકરી કરવાની ઈચ્છા દેખાડી હતી ને તેઉપરથી નવી ગોઠવણ થઈ હતી—સરકારી ઘોડાવાળા ને પોતાના ઘોડાવાળા એમ બે પ્રકારના નેટ કહેવાતા. જે ઈકવેટ સેનેટર થતો તે પોતાના વર્ગમાંથી ટળતો; ઈકવેટ કેટલાક સેનેટરના કુળમાંના ને કેટલાક તવંગર વેપારી હતા—એઓ (જાણે એક નાનો અમીરવર્ગ હોયની તેવે રૂપે) પ્રસંગે પ્રસંગે સેનેટસભાનાં કામની સામા થતા.

લીજીઅનનો ધ્વજ તે એક મોટા ભાલા ઉપર રસેલા ધાતુનો ગરુડ હતો, ને પદવીવાળો આફીઅસર તે ધ્વજ ઝાલતો; સૌ સીપાઈઓ ધ્વજને ભક્તિપૂર્વક માન આપતા; વાદ્યમાં માત્ર પિત્તળની તતૂડીઓ હતી; લશ્કરનો કવાયતીબંદોબસ્ત સખતી કરીને પણ બરોબર રાખવામાં આવતો ; અસાધારણ પરાક્રમ કરનારાને બક્ષીસ આપવામાં આવતાં; જે દુશ્મનના કોટ ઉપર પ્રથમ ચઢતો તેને અને જે સીપાઈ પોતાના સાથીનો જીવ ઊગારતો તેને ક્રૌન (તાજ અથવા માથાંનો એક સણગાર) પહેરાવી માન આપવામાં આવતું અને જે મુખ્ય સરદાર જીતતો તેને માથે લોરલ ઝાડનાં પાતરાંનો હાર વીટાળી માન આપવામાં આવતું. સેનેટ જો આજ્ઞા આપતી તો જયી સરદાર મોટા ઠાઠથી રોમમાં પ્રવેશ કરતો—નકસીવાળો મહેરાબ ઊભો કરવામાં આવતો ને તેની નીચેથી તે સરદાર નગરમાં દાખલ થતો; લોકના જોવામાં આવે માટે બજારોમાં ને મોહલ્લાઓમાં પાલખો ઊભી કરવામાં આવતી; પ્રથમ ઘોડેસ્વારની તુકડી વાજતાં રણશિંગાં સાથે દેખાતી, પછી પૂજારીઓ (પવિત્ર જભ્ભા પહેરીને) બળિદાન આપવાના સો ધોળા બળદ તથા તેના રખેવાળો સાથે દેખાતા, પછી જીતેલા લોકનાં શસ્ત્ર ધ્વજ તથા લૂટનો સામાન એથી ભરેલા રથો ને તેની પાછળ કેદીઓનાં ઝુંડ એ દેખાતાં; પછી પાછાં રણશિંગડાં વાજતાં ને જાંબુઆ રંગનો જભ્ભો પહેરેલો તથા લોરલ પત્રનો હાર કપાળે વીટાળેલો એવો અને હાથીદાંતનો દંડ હાથમાં લીધેલો એવો, વળી જેની આગળ ગરૂડવાળો ધ્વજ તથા ઘોડેસ્વારો એવો જયી સરદાર ચાર ધોળા ઘોડાના સુંદર રથમાં બેસી આવતો દેખાતો; તેની ચોમેર સુંદર વસ્ત્ર શસ્ત્ર સજેલા લશ્કરી સરદારો ફરીવળેલા શોભતા; ધોળાં વસ્ત્ર પહેરેલાં છોકરાંઓ તેના ઉપર સુગંધિ તથા

પુષ્પ ફેંકતાં ને યશગીત ગાતાં; છેલ્લીવારે લડીને જીત કરેલી તે લશ્કર આવતું; એ પ્રમાણે સવારીનો ઠાઠ હતો. કેદી થયલા રાજાઓને સૌને દેખાડયા પછી મારીનાખવામાં આવતા ને બીજા કેદીઓને ઓચ્છવની રમતમાં વિકરાળ પશુઓ સાથે લડવાને મોકલવામાં આવતા. રોમનાં લડાઈનાં વહાણો બડોળ હતાં; નાળનું માથું કોઈ પશુના આકારનું ને લોઢાનું કરતા કે શત્રુનાં વહાણને ડુબાડવાં સહેલ પડે.

ધર્મ—મૂળતો સબૈન લોકનો, પછી કેટલાંક દેવનાં નામ ને ક્રિયા એ ઈટ્રસકન લોકનાં આવ્યાં ને હેલેનીક દેવદેવીઓ એ પણ હતાં. અસલની વખતના રોમન ખેડુતો ઈશ્વરનું ભય માનતા;- અમારા કરતાં તે શ્રેષ્ઠ છે ને અમારાં કર્મની તે તપાસ રાખેછે, વળી તે સારાં કર્મને તથા સાધુવૃત્તિને ચાહેછે ને ભૂંડાં કર્મને તથા અપ્રમાણિકપણાંને ધિક્કારેછે એ સાચું માની તે પ્રમાણે વર્ત્તતા. પણ કારથેજની લડાઈ પછી લોકની ધર્મનીતિ ઉપરથી આસ્થા ઊઠી ગઈ હતી; ઊત્તરકાળમાં તેઓમાં વહેમ બહુ વધી ગયો હતો—જૂના ઓરેકલને કોઈ માનતું નહોતું પણ ઈજીપ્ટના ને પૂર્વ તરફના દેશોના દેવદેવતા તથા તેઓ સંબંધી ક્રિયાઓ તેઓએ દાખલ કરી હતી. છેલ્લીવારે તેઓ ખ્રિસ્તી થયા હતા.

લોકની સ્થિતિ, નીતિ, રીતભાત—સામનૈટ સાથે લડાઈ ચાલી ત્યારથી તે કારથેજીનીઅન સાથે બીજીવારની લડાઈ પૂરી થઈ ત્યાંસુધીના (૩૪૩-૨૦૨) કાળમાં આ પ્રમાણે હતી: પ્રગણાંના લોક સાદા પ્રમાણિક ને અસભ્ય તડભડિયા હતા; કોટ ચણેલાં નગરોમાં મુખ્ય ગૃહસ્થો ને તેના અનુજીવી તથા ગુલામો રહેતા; પણ અદાસ નગરજનનો મોટો ભાગ નગરની આસપાસના પ્રદેશોમાં પોતપોતાનાં ખેતરનાં ઉત્પન્ન ઉપર નિર્વાહ કરી રહેતો; તેઓ પોતાનો માલ વેચવાને અથવા રાજસભાઓનાં કામમાં ભાગ લેવાને વખતે વખતે નગરમાં આવતાં; તેઓનાં ઢોરને ચરવાને સરકારી જમીન હતી; તેઓનાં બૈરાં સણ ઊન કાંતી વણી ઉપયોગમાં લાવતાં; તેઓને ઘર બાંધવાને ને ખેતીનાં ઓજાર કરવાને લાકડાં પથરાની છત હતી—ધાતુ ને મીઠું એ ઉપર રાજ્યનોજ મખતો હતો. જેમ જેમ વંશવિસ્તાર વધતો તેમ તેમ કેટલાક ખેડુત રોમનો પોતાનાં ખેતર વેચી બીજે ઠેકાણે જઈ વસતા ને કેટલાક મજુરીનો ધંધો કરી કરકસરથી ગુજરાન ચલાવતા. રાજ્યતાબામાં આવેલી ઘણીએક જમીન હતી તે સત્તાધારીઓએ તેમને અને લાટિન તથા બીજા લોક-જેઓ સંસ્થાની નગરજન થવાને ઈચ્છતા હતા તેઓને વસવાને કહાડી આપી હતી- જે શત્રુલોક લડાઈ કીધા વિના તાબે થતા તો તે રોમની પ્રજા ગણાતા પણ જો તે સામા થઈ લડતા ને હારતા તો તે ગુલામ થતા. નાના ખેડુતો ખરીદ કરીશકતા નહીં તેથી તવંગર પાટ્રિશિયન તથા પ્લીબીઅન એઓ ગુલામોને ખરીદ કરતા—એ ગુલામો બે પ્રકારના હતા—શહેરના ને ગામડાંના; તેઓને નગરજનના કોઈ પણ હક નહોતા; તેઓ રાજ્યના ધારા પ્રમાણે લગન કરીશકતા નહીં; તેઓની પોતાનાં છોકરાં ઉપર સત્તા નહોતી; તેઓ પોતાને નામે જમીન રાખીશકતા નહીં; ગુનાહને માટે તેઓનો સરકારી કોરટોમાં ઈનસાફ થતો ને ગુલામની કિંમતથી વધારે નહીં તેટલાં નુકસાનની જવાબદારી ધણીઓને શિર રહેતી; ગુલામને મારીનાખવો, લંગડો કરવો, તેના ઉપર સખતી કરવી એ તેના

ધણીને નુકસાન થયું એમ મનાતું ને ધણી નુકસાનનો દાવો માડી બદલો મેળવતો; ધણીને નુકસાન ન થાય ને ગુલામને દુઃખ દીધું હોય તો તે બાબતની દુઃખ દેનારને સજા નહોતી. જો કે મોટે ઘેર કેટલાક ગુલામોને દુઃખ નહોતું ને એઓ પોતાના ધણીના માનીતા તથા સલાહ આપનારા હતા, ને કેટલાક ગુલામોના તાબામાં બીજા ગુલામો હતા તોપણ ગુલામોની મોટી સંખ્યા—વિશેષે ખેડુત ગુલામો ઢોર પ્રમાણે ગણવામાં આવતા; તોપણ વળી સારી ચાલના બદલામાં તેઓને છૂટાપણું મેળવવાની આશા રહેતી તેથી હાલના હબ્સી ગુલામોના જેવી તેઓની હાલત નહોતી. છૂટા થયલા ગુલામો પરચૂરણ ધંધો કરતા, દુકાન માડતા ને કેટલાક તો સારી કેળવણી પામેલા હતા. સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સારી હતી; કુટુંબમાં તેઓનાં માન હતાં; લ્યુક્રેશિયા, વેલાંમ્નયા, ને ગ્રાકીની મા કોરનેલીઆ જેવી સ્ત્રીઓથીજ પુરુષનાં હૃદયમાં મોટી ઈચ્છા ને શૂરવીરપણાંના વિચારો એ ઉત્પન્ન થયાં હતાં. જેમ સ્ત્રીઓ પતિવ્રતા, સંભાળીને ખરચ કરનારી હતીઓ તેમ પુરુષો મિતપણે રહેતા ને પ્રસંગે પોતાના પ્રાણપણ અર્પણ કરતા. રાજ્યના ધારા પ્રમાણે પરણેલી સ્ત્રીઓને ખાસ હક નહોતા ને તેઓ ગુલામની પેઠે તદન પોતાના ધણીની તાબેદારીમાં હતી તોપણ તેઓનાં માન હતાં. જ્યાંસૂધી બાપ પોતાનાં છોકરાને સ્વતંત્રપણે વર્ત્તવાની છૂટી ન આપે ત્યાંસૂધી એઓ તેમને અધીન હતા. જે પ્રમાણે માણસે દેવતાઓને પૂજવા ઘટિત છે તે પ્રમાણે છોકરાંઓએ બાપને પૂજ્ય વડીલ જાણી તેની આજ્ઞામાં રહેવું એવું હતું; વડીલ બાપનો ધાક ને સુધી નીતિનો અભ્યાસ એથી તરુણો વિચારમાં તથા કર્મમાં બેમર્યાદ થતા નહીં. રોમે કારથેજ સાથે તથા ગ્રીસસાથે છેલ્લી લડાઈઓ કરી જીત મેળવી, ને પોતાનું ચક્રવર્ત્તી રાજ્ય કહેવડાવ્યું તેવામાં રોમનો બીજા દેશોના સંબંધમાં આવવાથી છકેલ ને મોજીલા થયા હતા; ગામગામડાંના લોકે પોતાની જમીન મિલકત વેચી શહેર કસબામાં રહેવા માડચું ને પરિણામ આ થયું કે ત્યાં ને સૌથી વધારે રોમમાં ગરજાઊ, બેફિકરા, તોફાન હુલ્લડ કરવાને તૈયાર એવા લોકની સંખ્યા વધી ગઈ હતી. રાજકારભારીઓ લોભી લાંચીઆ થયા હતા ને સ્ત્રીઓ પણ મોજીલી ને છકેલ થઈ હતીઓ. રોમન લોકના પહેરવેશમાં બાંય વગરનો અર્ધચંદ્રાકાર રમતો જભ્ભો ને તંગીઓ એ હતાં; પુરુષો ઊઘાડે માથે ફરતા; પગમાં પાવડી—ચંપલ અથવા અડધો નળો ઢંકાય તેવા ઊંચી એડીના જોડા પહેરતા. ખાનપાન જૂના વખતમાં સાદું હતું પણ જેમ જેમ તેઓ સત્તામાં વધ્યા તેમ તેમ તાબે કરેલા મુલખના લોકનું સવાદદાર ખાનું ખાતા થયા—કેટલાક મહારાજાઓ પોતાનાં ખાનાં ઉપર નવાઇની વસ્તુઓ દેખડાવવાને ઊડાઉપણે ખરચ કરતા; નાનાં પક્ષીઓનાં ભેજાં, તથા કલેજાં, પોપટનાં માથાં, મોર તથા બુલબુલની જીભ એનાં ખાનાં તો રોજંદાં હતાં—રોમનો કોચ ઉપર અઢેલીને જમતા. કોઈએ કુંવારા રહેવું નહીં એવો રાજનો ધારો હતો, રહે તેને માટે સજા હતી; એકવાર સેન્સરોએ સઘળા કુંવારા જુવાનોને એક મુકરર મુદતમાં પરણવાને માટે શપથ ખવડાવ્યા હતા. લોકના ખેલતમાશામાં મુક્કીબાજી, કુસ્તીબાજી, હથિયારબાજી, ગાડીઓની સરત એ હતાં, પણ જંગલી પશુઓ ને જોરાવર માણસો એ બેની લડાઈનો તમાશો રોમનોને બહુ ગમતો હતો ને એ જોવાને માટે ગોળાકૃતિનાં મકાનો

બંધાવામાં આવ્યાં હતાં-કોલોસ્સીઅમ નામનું હતું તેમાં એંસી હજાર માણસનો સમાવેશ થતો; ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૫૦ પછી એવા તમાશા ઘણા થતા હતા. (મહારાજા કોન્સ્ટંટૈને ખ્રિસ્તીધર્મ સ્વીકાર્યા પછી તે બંધ કરાવ્યા હતા).

ભાષા વિદ્યા કળા—રોમે ઈટલીનો સર્વ પ્રદેશ પોતાનાં તાબામાં લીધો (૨૭૪–૨૬૪) ત્યારથી તે કારથેજ સાથે પહેલી લડાઈ પૂરી થઈ (૨૪૧) તે દરમીઆનમાં રોમન લોકની લાટિન ભાષા સુંદર ઘડાઈ—લાટિન લોકની ભાષામાં કેટલાક શબ્દ ગ્રીકને મળતા હતા; (કેટલાક ધાતુ તો ગ્રીક તથા સંસ્કૃત સરખાજ છે; લાટિન ભાષા ગ્રીક કરતાં સંસ્કૃતને વધારે મળતી છે); રોમની લાટિન ભાષામાં પીલાસજીઅન ને હેલેનિક શબ્દોની સાથે ઓસ્કન, અમ્બ્રીઅન ને વિશેષે સબૈન શબ્દો ઊમેરાયા; એ પ્રકારે થયલી રોમની લાટિન ભાષા તે કાળ પરત્વે કેળવાતાં ખરબચડી ટળી સરળ સુંદર થઈ (લાટિન લોક રોમનાં રાજ્યમાં મળીગયા તેથી તેઓએ પણ નવી લાટિન સ્વીકારી હતી). દક્ષિણ ઈટલી ને સીસિલી એની જીત કીધા પછી ગ્રીક લોકના સંબંધથી રોમનોએ ભાષાવિદ્યા તરફ મન દોડાવ્યું; તેઓને નાટકોનો બહુ શોખ હતો તેથી પ્રથમ તે રચાયાં (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૩ જા શૈકામાં);—પણ તે ઘણાંખરાં ગ્રીક નાટકોનાં ને વિશેષે યૂરીપીડીસનાં નાટકનાં ભાષાંતર હતાં; નીવિયસે કારથેજની પહેલી લડાઈ ઉપર વીરરસ કવિતા રચી હતી (એ કવિ ૨૦૩ માં મરણ પામ્યો હતો) એન્નીઅસ કવિયે (૨૩૮—૧૬૮) દેશી ગીતોને ઊંચાં મૂકી ગ્રીક છંદ ને રીતિયો એ લાટિનમાં વપરાતાં કીધાં હતાં. એણે ગ્રીકનાં શોકનાટકનાં તથા હાસ્યનાટકનાં ભાષાંતર કીધાં હતાં પણ તેણે રોમનું વૃત્તાંત—કારથેજની લડાઈ એ ઉપર વીરરસ કવિતા લખી તેથી તેની કીર્ત્તિ જથુ રહી છે. **ફેબીઅસ** ને **સિન્સર** એ બે પહેલવહેલા લાટિન ગદ્ય લખનારા હતા, તે બંનેએ કારથેજની બીજી લડાઈની હકીકત લખી હતી (ફેબીઅસ ૨૨૫માં સેનેટર થયો હતો). કોતર—નકસીકામ ને ચિત્રકામ માનવંતાં ગણાતાં. કાપિટલવાળી ટેકરી ઉપર પિત્તળનું એક મોટું પુતળું ઊભું કરવામાં આવ્યું હતું (૨૯૩); **ફોરમ**માં જૂના કાળના મહાપુરુષોનાં પુતળાં ઊભાં કરવામાં આવ્યાં હતાં; રોમ્યૂલસ તથા રીમસ એ બેની જોડ વરૂને ધાવતી એવો પિત્તળનો એક ઘાટ કાપિટલ ઉપર મુકવામાં આવ્યો હતો (૨૯૬); જ્યારે દક્ષિણઈટલીની જીત કીધી ત્યારે ગ્રીક હુન્નર રોમનોના જોવામાં સારીપેઠે આવ્યો. જૂના વખતમાં માત્ર તાંબાનો બડોળ સિક્કો તેઓ વાપરતા—એક રતલ તાંબાંના કકડા ઉપર વહાણની નાળ ગમેતેવી કહાડતા; રૂપાંનો સિક્કો પહેલવહેલો ૨૬૯ માં પડયો, ને સુનાના સિક્કા ૨૦૫માં પડયા; જીતેલા પ્રદેશોમાંથી પુતળાં ને ચિત્ર હજારો આણ્યાં હતાં પણ રોમનો પોતાની નવી યોજના ઊમેરી સુંદર કળામાં વધારો કરીશકયા નહોતા. સીસરોના વખતમાં પણ તેઓ વ્યવહારમાં કામ લાગે તેટલીજ ગણિતવિદ્યા જાણતા; એક છાયાયંત્ર ૨૯૩ માં ને બીજો ૩૦ વર્ષ પછી રોમમાં આવ્યા હતા પણ તે વખત દેખડાવે તેવી રીતે કોઈ માડીશકયા નહોતા. ઘરોનાં છાપરાં પાતળાં પાટીઆંનાં હતાં ને ૨૬૪ થી નળીઆં વપરાતાં થયાં હતાં; ઈમારત તથા વહાણ બાંધવાનો હુન્નર ને ઈજનેરી કળા એમાં રોમનો ઘણાજ નિપુણ હતા. તેઓ નબ્ભર ટકાઊ, ઉપયોગી ને સુંદર ભવ્ય શિલા-

કામ—રસ્તા, પૂલ, નહેર, અર્ધચંદ્રાકાર નાટકશાળા ઈત્યાદિ ઘણાંજ વખણાયછે.

રોમે ગ્રીસની જીતથી એકચક્રી રાજ્ય ચલવ્યું તે સમા ઉપર ને પહેલાં વિદ્યાકળાની સ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી—**પ્લોટસ, ટીરેન્સ,** વગેરે ઘણાક નાટક લખનારા થયા પણ તેથી લોકના ઉપર ટકે તેવી અસર થઈ નહીં; તોપણ નિંદા—ઉપહાસ્યની કવિતામાં રોમનોએ પોતાની બુદ્ધિ યશસ્વી દેખાડી. એ કવિતાનો ઉદય પ્રથમ **લ્યૂસિલિયસે** (૧૪૮–૧૦૩) કીધો ને પછી **હોરેસ** તથા **જુવેનલ** એઓએ પૂરો ઉત્કર્ષ દેખાડ્યો હતો. લાટિન ગદ્યમાં વૃદ્ધિ થઈ નહોતી; રાજકાર્ય—ન્યાયપ્રકરણ સંબંધી ભાષણો કરવાનો પ્રથા બહુ વધ્યો હતો તેથી ભાષણો માત્ર ગદ્યમાં લખાયાં હતાં.

માહોમાંહે લડાઈ ચાલી ત્યારથી તે ઓગસ્ટસ મહારાજાના સમય સૂધીમાં ભાષણો કરવાની વિદ્યા સર્વ પ્રકારે સુંદર દેખાઈ; **સીસરો** શાસ્ત્રી ને રાજ્યવ્યવહારમાં સર્વોપરિ ભાષણ કરનારો હતો; **ગ્રાક્કી, આંટોનીઅસ, ક્રાસ્સસ, સલ્પીશીઅસ, કોટ્ટા, હોર્ટેનશીઅસ, સીઝર** એ પણ પ્રખ્યાત હતા. વૃત્તાંત, ઈતિહાસ, ચરિત્ર એ ઘણાં ને સારાં લખાયાં—**સ્ટ્રાબો, ઓટીપેટર, સૈસેન્ના, કાટ્યુલસ, રૂફસ, સાલસ્ટ, સિલ્લા, સીઝર, હિરશીઅસ, ઓપ્પીઅસ, બાલબસ** એ હતા; પણ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો છેલ્લો જોસ્સાવાળો લખનારો **સાલસ્ટ** હતો ને એણે લાટિન ભાષાનું જેટલું કૌવત હતું તેટલું દેખાડ્યું; અને **લીવી** જે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૯ માં જન્મ્યો તેણે ઈતિહાસ લખનારાઓમાં સર્વોપરિ માન મેળવ્યું. વ્યાકરણ તથા શબ્દશાસ્ત્રમાં કેટલાક જણે અભ્યાસ કરવા માંડેલો પણ તેમાં **વાર્રો** એણે લાટિન ભાષાવિષે સમર્થ ગ્રંથ લખ્યો હતો. નાટક લખાતાં ને થતાં તદન બંધ પડી ગયાં; હાસ્ય ઉપજાવનારા સંવાદ લખતા થયા પણ તેના ઉપર લોકનો પ્યાર થોડા દહાડા રહ્યો. કવિતા નવી નવી ને સારી સારી લખાઈ—લ્યુસીલીઅસ પછી સાઠ વર્ષમાં **લ્યૂક્રેશિયસ** (૯૫–૫૧) ને **કાટલસ** (૮૭ માં જન્મ્યો હતો ને ૪૭ માં જીવતો હતો) એ બે કવિયો પ્રખ્યાતિમાં હતા; પછી **વર્જીલ** (૭૦—૧૯ ઈ૦ સ૦ પૂ૦) એણે **ઈનીઅડ** નામની સુંદર વીરરસ કવિતા (માત્ર ઈલિયડથીજ ઊતરતી) લખી છે; હોરેસ (૬૫–૮) ને જુવેનલ (પહેલા શૈકાના અંતમાં હતો) એ કવિયોએ લોકના દુરાચારને હસી કહાડયા અને કવિ **ઓવિડે** (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૪૩–ઈ૦ સ૦ ૧૮) જે માણસોએ બીજા દેહ ધારણ કરેલી તેઓની વાર્ત્તા લખી છે પણ તે પ્રેમવિષયકવિતાથી વિશેષે પ્રસિદ્ધ છે.

ઈટલી દેશમાં અનેક જાતના લોકની ઉથલપાથલ થઈને કેટલાંક રાજ્યો મંડાયાં હતાં; તેમાં લાટિન, સબૈન, ઈટ્રસ્કન એ પણ રાજ્યો હતાં; લાટિન એ એક કુળના શુદ્ધ નહીં પણ સંકર લોક હતા; કેટલાએક રાજવંશી લાટિન બહારવટીઆઓએ ટૈબરનદીને તીરે પાલેટૈન ડુંગરી ઉપર ચોર લૂટારાઓનું રોમ નામનું ગામ વસાવ્યું, (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૭૫૩). ઉદ્ધત ઉન્મત્ત વાંઢા જૂવાનોએ સબૈન રાજકુટુંબના બૈરાં લૂટ્યાં ને પછી લાટિન સબૈન લોક ભેળા થઈ રોમનગરીની સત્તા માનતા થયા. થોડેક કાળે ઈટ્રસ્કન તથા લાશિયમના લોક ભળ્યા ને રોમે પોતાની વસ્તીને માટે સાત ડુંગરીઓનો પ્રદેશ રોકયો ;– તે **સપ્તશૃંગી રોમનગરી** કહેવાતી થઈ. એ નગરીમાં વસનારામાં રાજકુળ તથા સૈનિકજન તેજ માત્ર **રોમન** અથવા **રોમના સ્વતંત્ર નગરજન** કહેવાતા; બીજા તે મિશ્ર દાસલોક હતા;

રોમનોને માટે યુદ્ધ ને કૃષિ એ બેજ કર્મ હતાં; અને બીજા સઘળા ધંધા મિશ્ર ને દાસ લોક કરતા; રોમનો તે કેવળ પ્રદેશ પ્રદેશના ભળેલા લશ્કરી લોક હતા, પણ તેમાં લાટિન વીર્ય બહાર પડતું જણાતું, તેઓની ભાષા સંકર પણ લાટિન હતી, અને તેઓનો ધર્મ ગ્રીકના ધર્મને ઘણોખરો મળતો હતો; પણ ગ્રીસમાં ધર્મ તથા રાજ્યને જેટલો સંબંધ હતો તેના કરતાં રોમમાં વધારે હતો, (રોમમાં ધર્મ તે રાજ્યનો એક વિષય હતો); તેઓ અનેક દેવદેવીઓને પૂજતા, ને સારાનરસા શકુન માનતા; સરકારથી નીમાયલા ઉપાધ્યાયો-શુભાશુભ કર્મ કરાવતા.* દરેક રોમન (ઠેરવેલી વયનો) યુદ્ધને પ્રસંગે શસ્ત્ર ધરતો, સરદારની આજ્ઞામાં રહેતો ને યુદ્ધમાં શત્રુથી સરસ થવું તે મોટી ને ઊંચી માન પ્રાપ્તિ છે એમ સમજી લડતો; સમાધાનીના કાળમાં તેઓ લુટમાં મળેલી પોતપોતાના હિસ્સાની જમીનો ખેડતા (રોમના ઉત્કર્ષ-કાળમાં પણ મોટમોટા લોક પોતાની નવરાસમાં ખેતી કરી આનંદ માનતા); ખેતીકામથી તેઓનાં શરીર કસાયલાં કઠણ હોવાથી તેઓ કોઈપણ વખતે લડવા નીકળી પડવાને તૈયારજ રહેતા. પોતાનામાંનો કોઈ સરદાર પોતાનું મહત્વ વધારવાને તજવીજ કરતો અથવા ગર્વિષ્ઠપણે વર્ત્તતો તો તેઓ તે સહન કરીશકતા નહીં ને તેવિષે નિસ્પૃહ પણ રહેતા નહીં. સાત રાજાઓ થયા તેમાં રોમ્યૂલસે સાંસારિક રાજકીય ને સૈનિક વ્યવસ્થા કરી વિશેષે લાટિનશક્તિ દેખડાવી અને ન્યૂમાએ ધર્મવિષયની વ્યવસ્થા કરી વિશેષે સબૈનનીતિ દેખડાવી; બે રાજ્યમાં સબૈન સુધારો બહાર પડ્યો. ટલ્લસ ને આંકસ એ બેનાં રાજ્યમાં લાટિન સબૈન લોક પરસ્પર હળીગયલા દેખાયા, પણ જીતેલા પ્રદેશના લાટિન લોક રોમની વસ્તીમાં વધ્યા ને તેઓનો એક સ્વતંત્ર વર્ગ પ્લીબીઅન નામનો ઊભો થયો. ટાર્કિવન ને સર્વિયસનાં રાજ્યોમાં રાજકીય વ્યવહાર માટે લોકની જાતિયોની વ્યવસ્થા થઈ-ઈસ્ટ્રુસ્કન ને લાટિન એઓની એક નવી જાતિ થઈ; પણ તેમાં પાછળથી લાટિન લોક આગળ પડયા; એ રાજાઓએ પ્રથમતો પ્લીબીઅનોને કેટલાક હક આપી એઓની મદદે સેનેટની સત્તા ઘટાડી પોતાની વધારી. છેલ્લા ટાર્કિવને પ્લીબીઅનોને પણ તુચ્છકાર્યા ને પોતાનીજ નિરંકુશ સત્તા ચલાવી; તેના દીકરાએ લ્યૂક્રેશિયાની આબરૂ લૂટી ને પછી પાટ્રીશીઅન તથા પ્લીબીઅન એઓએ એકત્રપણે રાજાને કુટુંબ સહિત ભગાડયો-રોમનોનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય થયું.

વર્ષે વર્ષે બબ્બે કોન્સલ પ્લીબીઅનોનાં બહુમતે પાટ્રીશીઅનોમાંથી નીમાતા થયા. કોન્સલો રાજાના જેવીજ સત્તા વાપરવા

* નવાં નગરની સ્થાપના કરતી વેળા કર્મ કરાવનારાઓ પ્રથમ તો અગ્નિને ઓળંગી શુદ્ધ થતા, પછી ગોળ ખાડો ખોદી તેમાં ઋતુનાં પહેલાં ફળ ને જૂનાં નગરની થોડીએક મટોડી નાખતા; પછી બલિદાનમાં વધેરેલાં પશુઓનાં આંતરડાં ઉપરથી જો અનુકૂળ છે એવું જાણવામાં આવ્યું તો તેઓ આ કેવતી નગરની સીમની નિશાનીઓ કરી આવતા; ને પછી એક ધોળો ગોધો ને એક વાછરડી એ બે હોળને જોડી તે હોળ નિશાની પ્રમાણે ફેરવવામાં આવતી ને પછી ક્ષેત્રપાળ કુળદેવી વગેરેની આરાધના કરવામાં આવતી. ન્યૂમાએ માણસ કે કોઇ બીજા પ્રાણીની મૂર્ત્તિ પૂજવાની મના કીધી હતી; ને ત્યારપછી ૧૬૦ વર્ષ તો તેઓનાં દહેરાંઓમાં મૂર્ત્તિયો નહોતી.

લાગ્યા ને પાટ્રીશીઅનોએ પ્લીબીઅનોને લૂટવા દમવા તુચ્છકાર કરવા માડયા; પ્લીબીઅનો સામા થયા; ભારે ટંટા ચાલ્યા; દુરાગ્રહી પાટ્રીશીઅનો પોતાનું ઉપરીપણું–ઉચ્ચપણું જૂદું જાળવી શકયા નહીં ને ખંતી પ્લીબીઅનોએ ઘણે વર્ષે પણ સરખા હક લીધા. પરસ્પર ટંટા ચાલ્યા તેથી ઘણાએક ધારાઓ પણ બંધાયા: આગ્રેરિયનલા* ચર્ચાયો (૪૮૬ માં); દીવાની ધારા સર્વાનુમતે બહાલ રહીને પિત્તળની ટેબલો† ઉપર કોતરાયા, (૪૫૧); બંને વર્ગ એક બીજા સાથે લગનવહેવાર રાખે તે સંબંધી ધારો થયો (૪૪૫); ઈત્યાદિ. જે કાળમાં રોમનો ન્યાય તથા સમાનતાને માટે માહોમાંહે સ્પર્દ્ધાદ્વેષથી વઢતા તેજ કાળમાં તેઓ નગર–રાજની ભક્તિનાં અભિમાનથી સાથે મળી બહારના શત્રુઓના ઉપદ્રવ નિવારવાને લડાઈઓ કરતા ને આપોપું પ્રગટ કરતા: બ્રૂટસે નિષ્ઠુરપણે કેવળ ન્યાયે રાજ્યદ્રોહી દીકરાઓને દેહાંત કીધા. એટ્રુરિયાનાં એક નગરનો રાજા પોરસેન્ના જે પદભ્રષ્ટ ટાર્કિવનની તરફથી રોમ ઉપર ધસ્યો આવી છાવણી કરી રહ્યો હતો તેને મારીનાખવાને મ્યુશિયસ સ્કીવોલા તેની છાવણીમાં ઘૂસ્યો ને કારભારીને રાજા જાણી ખંજર મારી કેદી થઈ સપડાયો, અને પોરસેન્નાએ જ્યારે કહ્યું કે રોમન લશ્કરનો છૂપો ભેદ જણાવી દે, નહીં તો તને જીવતો બાળી મૂકવામાં આવશે ત્યારે મ્યુશિયસે પાસે દેવતા ધગધગતો હતો તેમાં પોતાનો હાથ ધરી રાખી બાળી મૂકયો,—એ તેણે દેખડાવ્યું કે રોમનો રાજ્યને દ્રોહ કરે તેવા નથી ને કોઈ પણ દુ:ખ ખમવાને ધીટ છે. (પોરસેન્ના, રોમન સાથે સલાહ કરી પાછો વળ્યો હતો). દુકાળમાં સેનેટે સીસિલીથી અનાજ મંગાવ્યું હતું ને મફત આપવું કે વેચવું એના તે વિચાર કરતી હતી, તેમાં કોરિયોલેનસ જેણે વોલ્સી લોક સામા ઘણીકવાર લડીને રાજ્યસેવા કીધી હતી પણ જેને પ્લીબીઅન ઉપર દ્વેષ હતો તેણે અનાજને વેચવા વિષે મમત ધર્યો; લોકે તેને નગર બહાર કીધો; તે જઈ રોમના શત્રુ વોલ્સી લોકને મળ્યો ને લશ્કર એકઠું કરી રોમને ઘેરો ઘાલવા આવ્યો; સેનેટરોએ ને ઉપાધ્યાયોએ જઈ જઈ વિનવી વિનવીને સમજાવ્યું પણ તેણે ન માન્યું; તેની મા ને તેનું કુટુંબ કરગરવા લાગાં કે જન્મભૂમિનો નાશ ન કરવો; એ પ્રસંગે તે બોલ્યો હતો કે “મા હું તાબે થાઊં છઊં પણ તેં રોમને ઊગારી તારા દીકરાનો નાશ કીધો છે”. (કોરિયોલેનસે લશ્કર

---

* એ ધારાને માટે બીજીવારની દરખાસ્ત ટેબીરીઅસ ગ્રાક્કસે કરી હતી ને ઑક્ટેવીઅસ સામો હતો તોપણ ઘણાક ફેરફાર સાથે તે પસાર થયા હતા ને જમીનની વહેંચણી કરવાને કમીશનરોને અખત્યાર આપવામાં આવ્યો હતો (૧૩૩); સીઝરે કંપેનીઆની જમીનને માટે એ ધારો અમલમાં આણ્યો હતો (૫૯).

† પહેલી ટેબલમાં જૂદા જૂદા અમલદારો આગળ દીવાની કામ ચલાવવા સંબંધી, બીજીમાં ચોરી, વિશ્વાસઘાત, ધાડ લૂટ સંબંધી, ત્રીજીમાં દેણદાર સંબંધી, ચોથીમાં બાપની દીકરાઓ ઉપર કેટલી સત્તા તે સંબંધી, પાંચમીમાં વારસવાલી સંબંધી, છઠ્ઠીમાં મિલકત ને કબજા સંબંધી, સાતમીમાં જૂદા જૂદા અપરાધ સંબંધી, આઠમીમાં જમીન વતન રસ્તા સીમાડા વાડીઓ તથા ઝાડ રોપવા સંબંધી, નવમીમાં લોકના–રોમન-નગરજનના હક સંબંધી, દશમીમાં મરણક્રિયા સંબંધી, અગિયારમીમાં ધર્મ ને પૂજન સંબંધી અને બારમીમાં લગન સંબંધી, તથા ધણીધણીઆણીના હક સંબધી ધારા હતા.

પાછું વાળ્યું ને વોલ્સી લોકે તેને મારીનાખ્યો). વળી ફેબીએ, વરજીનીઅસ, સિનસિનેટસ, ડેટેસ, એ પણ નામાંકિત હતા. પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થપાયા પછી રોમનોએ તેર વર્ષ તો ટાર્કિવન તથા તેની તરફથી લડવા આવેલા પડોસના રાજાઓની સામા લડાઈ કીધી હતી ને તેમાં રેજિલ્લસ સરોવરને તીરે જે થઈ હતી (૪૯૮) તેમાં રોમનોએ જીત મેળવી હતી. પછી તેઓએ પડોસના લોક સાથે ને મુખ્યત્વે વોલ્સીઅન ને વીએનટીન લોક સાથે જ્યારેત્યારે લડાઈઓ કીધી હતી ને તેમાં છેલ્લી વીએ સાથે દશ વર્ષ ચાલી હતી—હઠી પાટ્રીશીઅન ને મોટો લશ્કરી સરદાર કામ્મિલસ એણે ઘણી ઝડપથી ધસારો કરી ઘેરો ઘાલ્યો ને સણંગ ખોદાવી કિલ્લો લીધો ને પુષ્કળ લૂટ મેળવી (૩૯૬); ફલ્સીઅન સાથે તે લડતો હતો તે પ્રસંગે નગરના એક નિશાળ ભણાવનાર મહેતાજીએ પોતાના નિશાળીઆ જે મોટા લોકના દીકરા હતા તેઓને કામ્મિલસને હવાલે કરી દેવા માડયા, પણ એણે તે મહેતાજીના હાથ બંધાવી તેનાજ નિશાળીઆ પાસે સોટીઓથી તેને મરાવ્યો હતો ને બોલ્યો હતો કે રોમનો છોકરાઓ સાથે લડતા નથી પણ પુરુષો સાથે લડેછે; એ વર્તણુકથી પ્રસન્ન થઈ ફલ્સીઅન લોક ખૂશીથી તાબે થયા હતા (૩૯૪); ૩૯૧ માં વીએની લૂટની વાજબી વાટણી ન કરી એવો તેના ઉપર અપરાધ મૂકવામાં આવ્યો તે ઉપરથી તે પોતાની મેળેજ રાજ્ય બહાર થયો; ૩૯૦ માં ગોલ લોકે રોમને લૂટ્યું ને બાળ્યું હતું ને પછી તેઓ ઘણુંક સોનું લેઈ વિદાય થતા હતા તેવામાં કામ્મિલસે બહાર આવી તેઓને હાંકી કહાડયા ને રોમને ફરીથી બંધાવ્યું; ૩૬૭ માં તે પાંચમી વારનો ડિકટેટર હતો ને એંસી વર્ષનો હતો તોપણ તેણે બીજીવાર આવેલા ગોલને મારી કહાડયા હતા. એ સમા ઉપર સબૈન, એટ્રુરીઅન, લાટિન, એકવી, વોલ્સી એ રાજ્યો સાથે પણ લડાઈઓ ચાલ્યાં કરતી ને તેમાં રોમની ઉપરાઉપરી જીત થઈ હતી; તોપણ હજી રોમનગરી પોતાનો રાજ્યપ્રદેશ વધારી શકી નહોતી;—તે પોતાનાં જેવાં નાનાં નાનાં ને અદેખાં વિકરાળ પડોસી રાજ્યો સાથે ટક્કર લયાં કરતી, પોતાનાં માનનું ને જાતનું રક્ષણ કર્યાં કરતી ને વેળાએ વેળાએ સામાને મોહ પમાડતી. રોમનો ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૪૩ માં સામનૈટ સાથે લડવાને બહાર પડયા. ડેશિયસ અતિ સાહસ કરતાં પડયો પણ રોમનોની જીત થઈ (૩૪૧); લાટિન લોકે સામનૈટને મદદ કરેલી તે ઉપરથી તે લોક સાથે લડાઈ કરી તે લોકને ફરી ન ઊઠે તેવા કીધા (૩૩૮); બીજીવાર સામનૈટ સાથે લડાઈ થઈ (૩૨૬-૩૦૪) તેમાં (૩૨૧) એ કે તેઓને કોડીન ફોર્કર્સની નેળમાંથી બે આડી ને એક ઊભી એમ તરવારો મૂકીને કરેલી ઝૂંસરીમાંથી પૂર્ણ લજ્જિતપણે નીકળવું પડયું હતું તોપણ તેઓ પ્રકૃતિથીજ ખંતીલા ને કોઈના દબાવ્યા દબે નહીં તેવા લોહધૃતિવાળા હતા તેથી તેઓએ પોતાને થયલાં નુકસાનનો વિચાર ન કરતાં હીણી સરતે સલાહ ન કરતાં લડાઈઓ આપ્યાં કીધી ને અંતે સમોવડીઆ સામનૈટને પૂરેપૂરા હરાવ્યા (૨૯૦). પછી તેઓએ દક્ષિણ ઈટલીમાં ટરેનટિન ગ્રીક સાથે લડાઈ કીધી ને એઓએ પોતાની મદદમાં ઈપૈરસના પીરહસને બોલાવ્યો; એણે છ વર્ષ (૨૮૦-૨૭૫) લડાઈ કરી કેટલીક જીત મેળવી પણ અંતે તેને પોતાને દેશ જતું રહેવું પડયું ને ૨૭૧ માં

ટરેનટૈન તૂટ્યું. પછી ૨૬૪ સૂધીમાં રોમ-નગરીએ આખા ઈટલીદેશમાં સર્વત્ર પોતાના ગરવા ગરૂડની આણ વર્ત્તાવી ને તેના પુત્રો કારથેજીનીઅન સાથે લડી (૨૬૩—૨૪૧) મહાજય મેળવી જગતમાં કીર્ત્તિ કરી જેનસનું દહેરૂં બંધ રખાવી (૨૩૫) વિશ્રામ આનંદ લેતા વિરાજ્યા.

જેઓની સ્થિતિ સાદી ને સૂધી હતી, જેઓને મોજમઝાનો ચેપ લાગ્યો નહોતો, જેઓ ઘરમાં, રાજ્યમાં ને રાજ્ય બહાર પોતાનું શૌર્ય કેળવતા ને સુઘટ કરતા, સાહસ કરતા ને સહન કરતા, પોતાનાં મહત્વ શ્રેષ્ઠત્વનાં અભિમાન રાખતા, જેઓએ માહોમાંહે લડીને પોતાની રાજનીતિ દૃઢ કીધી હતી, જેઓએ પરસ્પરના અંતરાય કહાડી નાખી એક બળવાન સ્વરૂપ ધારણ કીધું હતું, જેઓનું લશ્કર જાથુનું ને અનુભવી સરદારોવાળું હતું,—તે રોમનોએ આખો દેશ પોતાની સત્તામાં આણ્યો; પોતાની પાસે વહાણનો કાફલો નહીં તે છતાં તરતનોતરત નવો કરી કોન્સલ ડ્યુઈલિયસની સરદારી તળે વહાણની લડાઈ સર્વોપરિ રીતે લડનાર એવા જે કારથેજીનિયન તેઓને હરાવ્યા (૨૬૦); કોન્સલ રેગ્યુલસનાં* (૨૫૬) ઉત્તેજનથી લડાઈ જારી રાખી ને અદ્‌ભુત જય મેળવ્યો (૨૪૧); એટલેથીજ તેઓ અટક્યા નહીં;—તેઓએ લશ્કરી વહાણે ઈલીરીઆના ચાંચીઆઓનો નાશ કરી ગ્રીસનાં રાજ્યોમાં ખટપટ કીધી; ૭ લાખ પેદળ ને ૭૦ હજાર હેદળ એકઠું કરી છ વર્ષ ગોલ લોક સાથે લડાઈઓ કીધી; કલુશિયમ આગળ ૫૦ હજાર કપાઈ પડ્યા પણ ટેલામો આગળ જય મેળવી (૨૨૫), ઉત્તર ઈટલી તાબે કીધું; ઈસ્ટ્રિયા ને ઈલીરીઆ જીત્યાં (૨૧૯) ને ગ્રીસમાં દાખલ થવાનો રસ્તો પાડ્યો; કારથેજ સાથે બીજીવાર ભારે લડાઈ મચી (૨૧૮—૨૦૨) તેમાં સીપીઓની સરદારી તળે કારથેજનાં છેલ્લાં શૌર્ય પરાક્રમ દેખાડનારા હાનિબલને ઝામા આગળ હરાવી તે મહારાજ્યનું તેજ પોતાનામાં વધાર્યું; માસીડન સાથે લડાઈ કરી (૨૧૪—૧૯૪) ને ફ્લામિનિયસ સરદારની મારફતે ગ્રીસની ભાંજગડમાં ન્યાયાધીશપણું કીધું; સીરિયાના આંટિઓકસ સાથે લડાઈ કરી ત્યાંના કારભાર સંબંધી વ્યવસ્થા કીધી (૧૯૨-૧૮૮); ઉત્તરઈટલીમાં ને મધ્ય સ્પેનમાં લડાઈઓ કરી બંડ બેસાડ્યાં ને હલ્લા હઠાવ્યા, (૨૦૦—૧૭૭); માસીડન સાથે ત્રીજીવારની લડાઈ કીધી (૧૮૦—૧૬૮); માસીડન તથા ગ્રીસ સાથે છેલ્લી લડાઈઓ કરી (૧૫૧—૧૪૬) તે પ્રદેશોને પોતાના પ્રાંત કીધા; કારથેજ સાથે ત્રીજીવાર લડાઈ કરી (૧૫૪—૧૪૬) તે જૂનાં રાજ્યની સમાપ્તિ કરી; અને પોતાને અજિત સર્વોપરિ વિજયી કહેવડા-

* એણે આફ્રિકા જઈ હાસડ્રુબલ, બોસ્તાર, હામિલકર એ સરદારોને હરાવ્યા હતા; લાસીડીમનના ક્ષાન્તિપ્પસે કારથેજનાં લશ્કરની સરદારી કરી રોમનોને હરાવ્યા ને રેગ્યુલસ પાંચ વર્ષ કેદમાં રહ્યો (૨૫૫-૨૫૦); વળી જ્યારે રોમનોએ કારથેજીનિયનોને હરાવ્યા ત્યારે એઓએ સલાહની માગણી કરવાને વકીલો મોકલેલા તેની સાથે રેગ્યુલસને પણ મોકલ્યો હતો પણ આવું વચન લઈને કે જો અમારી માગણી રોમ કબૂલ ન રાખે તો તારે પાછાં આવવું; એણે રોમ જઈ કારથેજનાં બળનો ભેદ જણાવી દેઈ સેનેટને લડાઈ ચાલૂ રાખવાનું સમજાવ્યું; સૌએ તેને રોમમાં રહીપડવાનું કહ્યું તોપણ તે પોતાનું વચન પાળવાને પાછો કારથેજ ગયો હતો ને ભુંડે મોતે મૂઓ હતો.

વ્યું ;—રોમનગરી મહા વિસ્તારવાળા પ્રદેશની સત્તાધારી મહારાણી રૂપે જગતનાં અનેક સૌંદર્યથી પ્રકાશી.

ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૩૫માં કારથેજની સમૃદ્ધિ પોતાની કરી લેવાનું નક્કી કરી અશ્રાંત સ્વભાવના રોમનો પાછા લડાઈમાં ઊતર્યા, ને પછી નવા નવા જય તથા નવી નવી સમૃદ્ધિ દેખી મોહલોભથી ઊસંકેરાઈ વિજયથી ને સમૃદ્ધિભરપૂર શોભ્યા; પણ તેઓની અંતરસ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી: લશ્કરના સરદારો અને પ્રાંતના હાકેમો પુષ્કળ દ્રવ્ય ને પુષ્કળ દાસ સાથે રોમમાં પ્રવેશ કરતા, ખેતર ને ઘરો ખરીદ કરી તેની વાડીઓ બનાવતા, ને પોતાના દાસને કામે લગાડતા; એથી ઘણાએક ગરીબ લોક ભૂખેમરતા થયા હતા ; પણ તે ગરીબ લોક રોમનગરજન હતા ને રાજકાજમાં મત આપવાનો હક ધરાવતા હતા, ને તેઓ પદવીઓના ઉમેદવારો પાસેથી લાંચો લેઈ વધારે આપનારાને માટે પોતાનું મત આપતા, તેથી યોગ્ય પુરુષો નહીં પણ શ્રીમંત તથા ધાંતાળ પુરુષો મોટી પદવીનો કારભાર કરતા;—એઓ ખરચેલાં નાણાંનો અવેજ વધારા સાથે પાછો મેળવવાને લોક પાસે બળાત્કારે નાણાં કઢાવતા ; અન્યાયે કારભાર કરતા ને અનેક શિક્ષાથી લોકને પીડા કરતા. કારથેજની વેપારદોલત, પશ્ચિમએશિયાની મોજમઝા ને છટેલાઈ, ગ્રીસની કળા ને સૂધરાઈ એ સંધાના રંગોમાં રોમની બડછટ કઠિણાઈ ભળી ને કેટો તથા સીપીઓ એ બે જૂદા શોભ્યા. સ્થિતિ સાદી ને સૂધી હતી તે હવે ઠાઠમાઠ, મોજમઝા ને ખટપટવાળી થઈ; રોમનો સૂધા ને સાધુ હતા તે હવે લડાઈખોર, લોભી ને રીતભાતમાં અહંકારી થયા હતા; નવા દેશ જીતવાનો જોસ્સો હજી તેઓનો ઘટયો નહોતો પણ લડાઈમાં તેઓ અતિક્રૂર થતા હતા. એ સ્થિતિમાં ૨ લાખ ગુલામોએ સીસિલીમાં સત્તાધારીઓની સામા લડાઈઓ કીધી (૧૩૪–૧૩૧) ને બીજીવાર (૧૦૫–૧૦૨) કરેલી તે રોમનોએ બેસાડી હતી પણ બંનમાં મળીને ૧૦ લાખ જીવનો ઘાણ વળ્યો હતો. શ્રીમંતોના અનાચારથી ગરીબ રોમનો પીડિત થતા તેની દાઝે ટેબીરીઅસે જમીન સંબંધી ધારાના સૂધારાને માટે પોકાર ઊઠાવ્યા ને બહુ લોકનાં મતથી કેટલાક પસાર પણ કરાવ્યા, પણ શ્રીમંતોએ દ્વેશે ભરાઈ તેને મરાવી નાખ્યો ; ટેબીરીઅસનો ભાઈ કેઅસ ઈટલીઅન લોકને પણ નગરજનના હક અપાવવાને બહાર પડયો પણ એ ૩ હજાર માણસ સાથે રોમના મોલ્લામાં કપાઈ પડયો (૧૨૧); એ બે ભાઈઓ ગયા પણ લોકમાં ધારા સુધારવાનો જે જોસ્સો હતો તે મટયો નહોતો ને મરાયસ જેણે ન્યૂમીડીઆના જગરથા રાજાને કેદી કરી રોમમાં જયમાન મેળવ્યું હતું (૧૦૬) ને જેણે કોન્સલપણાંમાં ક્રિમ્બી ને ટ્યૂટન લોકનાં ૧ લાખ ૪૦ હજાર માણસ કાપીનાખી જય મેળવ્યો હતો (૧૦૧) તેણે કેટલીએક નીચી જાતિયોને રોમનાં લશ્કરમાં નોંધી ને તે નવાં માણસોને રોમ ઉપર ભક્તિ નહીં તેથી તેઓ લૂટ અપાવનારા અમલદારોની ચાકરીમાં રહેતા થયા. રાજ્યનાં પોતાનાં લશ્કર ન રહ્યાં પણ શ્રીમંત સત્તાધારીઓનાં પોતપોતાનાં રાખેલાં લશ્કર થયાં. સ્પેન રોમને તાબે થયું હતું; પોમ્પીએ પોંટસના રાજા મિથરીડેટિસને હરાવી સીરીઆને રોમનો પ્રાંત કીધો હતો; પણ જેમ મુલખોમાં તેમ રોમમાં પણ લોકમાં સામસામાં પક્ષ બંધાયા હતા ; શ્રીમંતો ને લોક એઓ

વચ્ચે, શ્રીમંત ને વગવાળા એઓ વચ્ચે, અને વળી પોતપોતામાં મોટી સત્તા—અગ્રેસરપણું-શ્રેષ્ઠપણું એને માટે જોશમાં ઝઘડા ચાલતા; યુદ્ધની કીર્ત્તિ, રાજ્યની સ્વતંત્રતા ને સ્વદેશનું માન તથા તેનો ઉત્કર્ષ એનો ભાવ રોમનોએ ઘટાડી નાખ્યો હતો ને તેઓ મદોન્મત્ત હાથીઓનાં યુદ્ધમાં જેમ ફાવે તેમ ભાગ લેતા થયા હતા. લોકપક્ષનો **મરાયસ** ને સરદારપક્ષનો **સિલ્લા** એ બેજણે પરસ્પર લડાઈ કરી મોટો સંહાર કીધો (૮૬) અને સિલ્લાએ જબરી કરીને વગર મુદતનું ડિક્ટેટરપણું મેળવ્યું. સીસરોએ કાટીલૈનનું તર્કટ ખુલ્લું પાડયું. પછી યુદ્ધકુશળ **પોમ્પી**, બુદ્ધિશાળી **સીઝર** ને ધનાઢ્ય **ક્રાસ્સસ** એઓએ રોમનાં મહારાજ્યનો કારભાર વહેંચી લીધો. **ક્રાસ્સસ** પાર્થીઅન સાથે લડતાં પડયો ને પછી બેજણ સર્વોપરિ સત્તાને માટે સ્પર્દ્ધા કરતા થયા. સીઝરે ગોલમાં જીત મેળવી હતી ને તે લોકનો માનીતો હતો તેથી સરદારપક્ષનો પોમ્પી અધીર થયો ને એણે સેનેટ પાસે ઠરાવો કરાવી સીઝરને ઈટલી બહાર રાખ્યો પણ એણે ધસી આવી રોમ લીધું ને પોમ્પીને ફારસેલીઆની લડાઈમાં (૪૮) હરાવ્યો; (પોમ્પીને ઈજીપ્ટમાં કોઈએ મારીનાખ્યો); અને પછી તેણે આફ્રિકા તથા સ્પેનમાં પોમ્પીપક્ષના લોકને જીતી જયોચ્છવના ઠાઠથી રોમમાં પ્રવેશ કીધો; સેનેટે તેને રોમનાં મહારાજ્યનો સદાનો ડિક્ટેટર ઠેરવ્યો ને ઈમ્પેરેટર-સરદાર એ ઉપનામ આપી સર્વોપરિ શ્રેષ્ઠ માન આપ્યું (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૪૬).

સીઝરવાળો રોમનો ગરૂડ પોમ્પીવાળા રોમના ગરૂડને પરાભવ પમાડી પૂર્ણતૃપ્ત–કૃતાર્થ થઈ દીપ્યો;* પણ તરતજ પછી સીઝર રોમનરૂપી ગરૂડ સેનેટસભામાં જખમો લેઈ પડયો ને રોમનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ચંપાઈ ગયું. રોમનો જે પ્રથમ સ્વતંત્ર, સાધુવૃત્તિના, રાજભક્ત, રાજકીર્ત્તિને અર્થે પોતાની કીર્ત્તિના ઉત્કંઠિત ને પ્રૌઢપ્રતાપી હતા તે પાછળથી પરતંત્ર, પ્રપંચીવૃત્તિના આત્મભક્ત, આત્મકીર્ત્તિની તૃષ્ણા રાખનારા ને કેવળ સંસારવિલાસી થયા હતા; તેઓએ કેટો ને સીસરો એ પુરુષોની તવુડીઓને કાન આપ્યો નહોતો, ને સીઝરને મારનારામાંના બ્રુટસે સ્વતંત્રતાના હિમાયતી થઈ લશ્કર ઊભું કીધું પણ તે હારીને પોતાનીજ તરવાર ઉપર પડયો; ઓક્ટેવિયસ (સીઝરનો દત્તપુત્ર) ને આંટની એ બેજણ સીઝરનાં મોતનું

*સીઝરે જે પુષ્કળ લૂટ મેળવી હતી તે તેણે ધોતાળપણે વહેંચી નાખી હતી; દરેક સોજરને હજાર હજાર ડાલર ને દરેક રોમનગરજનને વીસ વીસ ડાલર મળ્યા હતા; તેલ અનાજ પુષ્કળ વહેંચ્યાં હતાં, અનેક તમાશા કીધા હતા, ને એક વખત ૨૨ હજાર ઓરડાઓમાં રોમના સઘળા લોકને પોતાને ખરચે જમાડયા હતા; દરેક ઓરડામાં ૧૨૬ ગ્યાલનનું એક બટ્ટ એવાં બબ્બે બટ્ટ દરાખના દારૂના રાખ્યાં હતાં. મોજશોખ ને છટેલાઈ વધી ગઇ **હતી**; શ્રીમંતો ઠાઠમાઠ રાખતા, મોજીલા રહેતા, તેઓનાં **ઘર** આરસ પહાણનાં હતાં ને તે હાથીદાંત સોનું રૂપું એથી સણગારેલાં **હતાં**; દેશાદેશની નવાઈની વસ્તુઓને ખાવાપીવામાં લેતા; થોડા મિત્રોને એકવાર જમવા તેડવાનો ખરચ ૧૦ હજાર ડાલર થતો; ને એક ઊડાઊ પોતાની મોટી દોલત ઊડાવી દીધા પછી અઢીસેં ડાલર પાસે રહ્યા એટલે તે માત્ર એકજ વર્ષની શીલક છે એમ વિચારી આપઘાત કરી મૂઓ હતો. ધોતાળપણું કરવાને રોમનો પ્રાંત પ્રાંતના શ્રીમંતોને લૂટતા ને મોટાનું જોઇને લોક પણ આળસુ, છટેલ, અસ્વસ્થ ને ઉદમાતીઆ થયા હતા.

વેર લેવાને સાથી થયા ને બેજણે સાથે મહારાજ્યમાં સત્તા ચલાવી પણ તે બે પાછા લડયા; આંટની આકશીઅમની લડાઈમાં પડયો (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૧) ને ઓકટેવિયસ એણે તદબીર કરી સઘળી સત્તા પોતાને હાથ લેઈલીધી—ઓગસ્ટસ કીર્ત્તિમાન એ ઉપનામ ધારણ કીધુ-(ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૭).

રોમમાં પ્રથમ રાજાઓનું રાજ્ય હતું; પછી પ્રજાસત્તાક થયું પણ પાદ્રિશીઅનો કર્ત્તા-હર્ત્તા હતા; પછી શુદ્ધ પ્રજાસત્તાક થયું; પછી ભ્રષ્ટપ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં શ્રીમંત રોમનો કર્ત્તાહર્ત્તા થઈ પડ્યા ને છેલ્લે હવે પાછું કેવળ રાજાઓનુંજ રાજ થયું. બ્રિટન, ફ્રાન્સ, સ્પેન, ઈટલી, ગ્રીસ, એશિયામૈનર, આસીરિયા, સીરીઆ, પાલેસ્ટૈન, આરબસ્તાનનો કેટલોક પ્રદેશ, ઈજીપ્ટ ને આફ્રિકાના ઉત્તરકાંઠાનો પ્રદેશ એટલી પૃથ્વીનાં મહારાજ્યનો મહારાજા ઓગસ્ટસ સીઝર રાજધાની રોમના સુંદર રાજમંદિરમાં પ્રૌઢ વિરાજ્યો; અને પૂર્વનો રોમન રંગ રોમન ગ્રંથકારોનાં સુંદર લખાણમાં છાયારૂપ પણ તકતકતો ભાસ્યો. ઓગસ્ટસથી તે કોમોડસ સૂધીના બસેં વર્ષના કાળમાં રાજ્યસ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી: ઓગસ્ટસ ને ટ્રેજનની વચમાંના વખતમાં બ્રિટન રોમનાં રાજ્યનો એક પ્રાંત થયો હતો; ટ્રેજન ડેશિયા (હંગરીનો કેટલોક પ્રદેશ વાલેચીઆ ને મોલદેવીઆ) જીતી હિંદુસ્થાન તરફ વધ્યો હતો પણ હેડ્રિયને ડેશિયા રાખી બાકીનો મુલખ છોડી દીધો હતો. મહારાજ્યનું લશ્કર પોણાચાર લાખ માણસનું ત્રીશ લીજીઅનનું હતું,—ત્રણ બ્રિટન ખાતે, સોળ રહૈન તથા ડાન્યૂબ ખાતે, આઠ યૂફ્રેટિસ ખાતે ને અકેકી સ્પેન, લીબીઆ ને આફ્રિકાનાં જંગલ એ ખાતે હતી. સેનેટ ને લશ્કરી સીપાઈઓ એ બેની સમ્મતિથી મહારાજા નીમાતા, પણ એઓ પોતાના વંશજોને ગાદી મળે તેવી તજવીજ કરતા; પ્રાંતના લોક પોતપોતાનો ધર્મ પાળતા પણ રાજકીય સુખ તેઓને નહોતું; મહારાજા ને સેનેટ એઓના નીમેલા અમલદારો મુલખી કારભાર કરતા; મુલખી કારભાર કરતા રોમન અને સંસ્થાનોના રોમન એઓને રોમનગરજનના હક મળતા. રોમનાં વહાણ રાતા સમુદ્રનાં બંદરો ઉપરથી ઉપડી મલબાર કાંઠાનાં ને સીલોનનાં બંદરોમાં જતાં ને રૂપાંના બદલામાં રેશમ મોતી મસાલા લેઈ આવતાં. કમોડસ પછી (ઈ૦ સ૦ ૧૯૨) પ્રીટોરીઅન ગાર્ડ ને તેઓના પ્રીફેક્ટ એઓના ઠેરવેલા પુરુષો મહારાજા થતા ને એઓ પાછલાની તથા તેના સંબંધીઓની કતલ કરતા. સેપ્ટેમીઅસ સેવરસ એણે સેનેટને કહાડી નાખી ને રોમના મહારાજા કેવળ નિરંકુશ થયા. મહારાજ્યના સઘળા લોક એકત્ર થઈ એક બીજા સાથે હળીમળી જવા લાગ્યા; માત્ર યાહુદીઓ પોતાના ધર્મના આગ્રહથી ને ગ્રીક પોતાના તત્વશાસ્ત્રના અભ્યાસથી જૂદા રહ્યા. દરેક મહારાજાનાં મોત પછી પ્રાંતપ્રાંતનાં લશ્કરો પોતપોતાના માનીતા સરદારોને મહારાજા ઠેરવતા, ને એઓ પરસ્પર લડતા ને જબરા થતા તે બાજાઓને હણવાનો પ્રયત્ન કરતા; ડાયોક્લીશીઅન (૨૮૪) મહારાજાએ પોતાનું મહારાજ્ય પોતાના ચાર દીકરાને વહેંચી આપ્યું પણ પાછા ટંટા ચાલ્યા ને તેમાં અંતે કોન્સ્ટનટૈન ફાવ્યો ને આખાં રોમનરાજ્યનો મહારાજા થયો. તેણે કુળનો ધર્મ છોડી ખ્રિસ્તીધર્મ સ્વીકાર્યો (૩૧૨) ને બૈઝાનશીઅમ નગરને ફરીથી બંધાવી કોન્સ્ટંટિનોપલ નામ રાખી તેને પોતાનું રાજનગર કીધું (૩૩૨).

ખ્રિસ્તી લોકે પહેલાંના મહારાજાઓના કાળમાં બહુ બહુ દુઃખ વેઠયાં હતાં પણ હવે રાજ્યાશ્રય મળવાથી તેઓ મૂર્ત્તિપૂજકોને હણવા લાગ્યા; ખ્રિસ્તી મઠ ને દેવળ રોમમાં કહીં કહીં ને છૂપે છૂપે ઠેકાણે હતાં તે હવે પ્રગટ ભવ્ય બંધાયાં; ધર્મને માટે કષ્ટ પામી મરણ પામેલા પુરુષોની ઘોરની પાસે ઝુંપડીઓ બાંધી તેમાં ખ્રિસ્તીમંડળો પ્રાર્થના કરતાં પણ હવે ધર્મના ઉપાધ્યાયો તથા સાધુઓ સુંદર દેવળોમાં ઠાઠથી પ્રાર્થના ને ભાષણો કરતા થયા; ધર્મનો પ્રસાર થવાથી ધર્મકર્મવિધાન નવાં રચાયાં. પ્રાચીનકાળનાં દહેરાંનો તથા મૂર્ત્તિયોનો સંહાર થયો ને મૂર્ત્તિપૂજકો નાશ પામ્યા અથવા ખ્રિસ્તી થયા. એ રીતે **રોમનો** ને રોમનાં રાજ્યના લોક ખ્રિસ્તીધર્મ પાળતા થયા. મહારાજા હોનોરીઅસ પછી આખાં મહારાજ્યનાં બે રાજ્ય થયાં (૩૯૫) અને થોડાં વર્ષ પહેલાં કે પછી તેટલામાં કાથલિક ખ્રિસ્તીઓમાં ગ્રીક ને રોમન એ બે પંથ નીકળવાના વિચારો ચાલ્યા. પછી ગોથ, વાંડલ, હન વગેરે જૂદી જૂદી જાતના જંગલી લોકોએ રોમનાં રાજ્ય ઉપર હુમલાઓ કીધા; અને છેલ્લે રોમનો રાજા રોમ્યૂલસ પોતાનાં રાજ્યચિન્હ મૂકીને હેર્યુલી જાતના જંગલી ટોળાંના સરદાર **ઓડોઆસર** એને શરણ થયો; રોમ-ઈટલીના લોક પાછા સંકર થયા (૪૭૬).

કાળસ્વરૂપ.

એ કાળમાં **અર્થ** વસ્તુપ્રાપ્તિના યત્ન, યત્નથી પ્રાપ્ત થયલા જય, વૈભવ ને નાશ એની લીલા દેખાડી. ભયસંકટદુઃખે પીડિત એવાઓએ અને લોભથી ઉત્કંઠિત એવાઓએ જગતમાં દોડાદોડ ને ધૂમાધૂમ કરી મૂકી. ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૮૪માં હન લોકે ચીનની ગાદી ઝડપી ને ઈ૦ સ૦ ૨૬૫થકી રાજ્યમાં અસ્તાવ્યસ્તા હતી. ઈ૦ સ૦ ૫૯ પછી બૌદ્ધ ઉપદેશકોએ પોતાનો ધર્મ ચીનાઓ પાસે પળાવ્યો હતો. હિંદુસ્થાનમાં બૌદ્ધોએ ચક્રવર્તી રાજા અશોકનો આશ્રય મેળવી ધર્મપ્રસાર કીધો; સીથીઅન લોકે આવી રાજ માંડેલાં તેને વિક્રમે હરાવી દેશમાંથી કહાડયા; બ્રાહ્મણોએ ગ્રંથો લખી વાદ કરી રાજાઓના આશ્રય શોધી બૌદ્ધને પજવ્યા, ને હિંદુસ્થાનમાંથી કહાડયા. સીરીઆનાં રાજમાંથી પારથીઆ તથા બાકટ્રિયા એ બે જૂદાં પડયાં ને ઈરાનનું નવું રાજ્ય મંડાયું. રોમનોએ ભિતરના પ્રપંચે ને બહારના યુદ્ધે ઉપરાઉપરી ઘણાંક મોટાં ને બળવંત રાજ્યો જીતી લેઈ પોતાનું મહારાજ્ય કીધું—આઠ ચોરસ મૈલની ને ત્રણ ચાર હજાર વસ્તીની રોમનગરી ને એજ રાજ્ય તે ૧૫ લાખ ચોરસ મૈલનું ને ૧૨ કરોડ વસ્તીનું* મહારાજ્ય અસંખ્ય સમૃદ્ધિથી શોભ્યું ને પાછળથી સદ્‌ગુણી રોમનોએ દુર્ગુણી થઈ રાક્ષસની પેઠે મહાવૈભવ કીધો. પછી મહારાજ્ય અવ્યવસ્થિત થયું;—(ત્રીજા શૈકામાં) કેટલાક પ્રદેશો ઉપર ગોથ, ફ્રાંક વગેરે લોકે હુમલા કીધા; (ચોથા શૈકામાં) ખ્રિસ્તીધર્મે રોમ ઈટલી ને બીજા કેટલાક પ્રાંતોમાં જય મેળવ્યો; (પાંચમા શૈકામાં) હન, ઓસ્ટ્રોગોથ, વીસીગોથ, વાંડલ, આલની, સ્વેવી, ફ્રાંક, બર્ગંડીઅન ઈત્યાદિ જંગલી ઝુંડો ઊભરાયાં; રોમ-જગતનું રાજનગર લૂટાયું, ને મહારાજકીય પ્રલય થઈ રહ્યો.

મહાકાળસ્વરૂપ.

લોકજાતિ—પ્રલયસમયથી તે ઈ૦ સ૦ શૈકા પાંચ સુધીમાં કેટલાક દેશ પ્રદેશોમાં લોકનાં

* ૨ કરોડ રોમન સ્ત્રી બાળક સાથે, ૪ કરોડ મુલખના લોક ને ૬ કરોડ ગુલામ.

રાજ્યમંડળો હતાં અને રાજ્યોની સરહદ પાર ભટકતા પહાડી રાની લોકનાં અનેક ટોળાં હતાં. અસ્વસ્થ તથા અણઘડ લોકે વિકાળપણે રાજ્યક્ષેત્રો ઉપર તૂટીપડી સમયે થોડો ને સમયે મોટો નાશ કીધો; અને સ્વસ્થ તથા સુઘડ લોકે મહેચ્છાએ રાજ્યક્ષેત્રોના વિસ્તારની ને વિવેકે તેનાં બળસૌંદર્યની વૃદ્ધિ કીધી. રાજ્યમંડળના લોક બે શુદ્ધ ને એક સંકર એમ ત્રણ જાતિમાં જણાયા. હિંદુસ્થાનનાં આર્યરાજ્યના તે ઉચ્ચેચ્છ તથા વિવેકી, અને તુર્કસ્તાનના તે મહેચ્છ તથા ઉદ્ધત હતા; વળી એ બેના ગુણોમાંના થોડાઘણાનાં મિશ્રણથી ઘડાયલે નવે નવે સ્વરૂપે બીજા લોક હતા: ચીનાઓ ઉગ્રપ્રપંચી પણ વળી વિવેકી, ઈજીપશીઅનો ઉદ્ધતપ્રપંચી પણ વળી વિવેકી, ઈરાની મીડીઅન તે વિવેકી ને મહેચ્છ, ગ્રીક તે ઉચ્ચેચ્છ પણ સ્વચ્છંદી અને રોમન તે વિવેકી, મહેચ્છ ને વળી પ્રપંચી ઉદ્ધત હતા. હિંદુસ્થાનના આર્યજને, ઈજીપશીઅનોએ ને તુર્કસ્તાનના યાહુદીઓએ ધર્મસત્તાના રંગ, આસીરિયન બાબિલોનિયન મીડીઅન ઈરાની એઓએ નિરંકુશ રાજસત્તાના રંગ, ગ્રીકે સ્વતંત્રતાના રંગ ને રોમનોએ સત્તાસ્વતંત્રતાનાં યુદ્ધના રંગ વિશેષ દરસાવ્યા; વળી, ફીનીશીઅન કારથેજીનીઅનોએ સાહસ ઉદ્યમના વેપારરંગ દરસાવ્યા. આર્ય તથા યાહુદી એઓએ ધર્મનાં રાજ્ય પ્રવર્ત્તમાન કીધાં ને ગ્રીક તથા રોમન એઓએ કેવળ રાજ્યના ધર્મ પ્રવર્ત્તાવ્યા. ચીના, આર્યજન, ઈરાની, યાહુદી, ઈજીપશીઅન અને ગ્રીક તથા રોમન એઓમાં રાજ્યધારા હતા.

વ્યવસ્થાનીતિ મુખ્યત્વે બે પ્રકારની દેખાઈ—એક જાતના લોકે બહુ કુળમાં વહેંચાઈ પોતપોતાની જૂદી જૂદી ને વળી એક સામાન્ય એવી* અથવા પોતપોતાની જૂદી જૂદીજ એવી†નીતિ દેખાડી; અને અનેક જાત—કુળના લોકે એક ઠેકાણે રહી એક સામાન્ય નીતિ દેખડાવી.‡ હિંદુસ્થાન, ઈજીપ્ટ, પાલેસ્ટૈન ને ચીન એ દેશપ્રદેશના લોકે, પોતાની સ્થાપેલી વ્યવસ્થાને વળગી રહી, પરજાત—પરદેશીના સંબંધથી દૂર રહી, ધર્મ તથા પ્રદેશનું સંરક્ષણ કીધું; હિંદુસ્થાન ને ઈજીપ્ટના લોકમાં વિશેષ આ હતું કે તેઓએ જાથુની જાતિયો રાખી આગ્રહી અભ્યાસે પોતપોતાનાં કર્મમાં વિશેષ કુશળતા મેળવી રાજ્યનું બળ તેજ વધારવાના યત્ન કીધા. ઈરાની મીડીઅન, આસીરિઅન, બાબિલોનીઅન એઓની નીતિ આવી કે ઘણી જાતનાં ને ઘણાંને એકત્ર કરી ઘણાં જણનાં એકઠાં થયલાં શરીરબળે પોતપોતાનાં રાજ્યરૂપી ઐક્યને દૃઢ કરવાં. ગ્રીકની નીતિ આવી કે એક જાતનું—અકેકેક જણનું હોય તેને બહુ રૂપે કરી બુદ્ધિબળ તથા શૌર્યાદિ સદ્ગુણ વધારી એક સંપે રહેવું; અને રોમનોએ કુળભેદ કહાડી સમાનતા આણી ઐક્યને દૃઢ સબળ કીધું. આર્ય તથા યાહુદી એઓએ અવશ્યે ધર્મકર્મ કરવામાં ને સદાચાર પાળવામાં પોતાનાં તહીંઅહીંનાં સુખ શોધ્યાં; આસીરીઅન ઈરાની એઓએ મોટો પ્રદેશ ને બહુ સમૃદ્ધિ એના કેવળ સંસારી વૈભવમાં યશ શોધ્યા; ગ્રીકે સ્વતંત્ર નગરના ઉપર પ્રેમભક્તિ રાખવામાં

*હિંદુસ્થાન, ઈજીપ્ટ ને ગ્રીસના લોક. (ગ્રીસમાં સ્પાર્ટન તે ક્ષત્રી ને થીબન તે વૈશ્ય હતા).

† તુર્કસ્તાનના લોક. એમાં આસીરીઅન તે ક્ષત્રી, ફીનીશીઅન તે વૈશ્ય ને યાહુદી તે બ્રાહ્મણ.

‡ આથીનીઅન અને રોમન.

પોતપોતાના અનેક સ્વતંત્ર યશ શોધ્યા; અને રોમનોએ નગરીનું માન વધારતાં પોતાનું માન વધારી લોભને વશ થઈ મહાપ્રદેશ ને મહાસમૃદ્ધિના વૈભવ શોધ્યા. આર્ય રાજ્ય તે ધર્મપુરુષનું રાજ્ય હતું ને તેને અધીન પ્રદેશ પ્રદેશના રક્ષકસ્વામી સ્વતંત્ર ક્ષત્રી રાજા હતા. યાહુદી પ્રજાસત્તાકમાં પાછળથી રાજા થયા. ગ્રીક ને રોમન જેઓએ પોતાના રાજાઓને કહાડી મૂકી ગર્વિષ્ઠપણે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કીધાં હતાં તેઓજ પાછા ઉત્તરકાળમાં નિરંકુશ રાજાઓની પ્રજારૂપે પરવશ થઈરહ્યા. બીજાં બધાં રાજ્યોમાં તો વંશપરંપરાના રાજા હતાજઃ- એ સઘળાં રાજ્યો તૂટ્યાં; ને તેમાં ધર્મપુરુષનાં રાજ્યોમાં જે મોટું તથા પ્રૌઢ વ્યવસ્થાવાળું આર્યરાજ્ય તે પરસ્પર સ્પર્દ્ધાથી પોતાનામાંજ લય પામ્યું અને દેશપ્રકૃતિનાં રાજ્યોમાં જે મોટું તથા પ્રૌઢ વ્યવસ્થાવાળું રોમનરાજ્ય તે અવ્યવસ્થિત થઈ દુર્દશા પામી પરદેશી જંગલી લોકના નાશમાં સમાઈ ગયું.§

ધર્મજ્ઞાન—ધર્મમૂર્ત્તિકાળમાં સઘળાં રાજ્યમંડળના લોકોમાં જગત્કર્ત્તા એક ઈશ્વર છે તથા તે સર્વશકિતમાન છે એવી થોડીઘણી જાણની સાથે તેઓનાં પોતપોતાનાં ધર્મકર્મસ્તવનપૂજન હતાં. બીજાં સૌ રાજ્યોમાં ઈશ્વરી—કુદરતી શકિતયોની પ્રતિમાઓ હતી પણ આર્ય ઈરાની મીડીઅન ને યાહુદીઓમાં મૂર્ત્તિપૂજન નહોતું, (પહેલા ત્રણ નિત્યકર્મને અર્થે અખંડ હોમાગ્નિ રાખતા ને યાહુદીઓએ દયાસનને દેવળમાં રાખ્યું હતું); આર્યમાં આટલું વિશેષ હતું કે ધર્મકર્મની સાથે ધર્મતત્વનાં જ્ઞાન ઉપનિષદોના પાઠ પણ વંચાતા. કામ મૂર્ત્તિકાળમાંઃ— કનફ્યૂશિયસે મૂર્ત્તિપૂજક ચીનાઓને એક ઈશ્વરનું જ્ઞાન થાય ને તેઓ નીતિમાન રહે તેવો બોધ આપ્યો. જરતોસ્તી ધર્મને સેબીઅન ધર્મનો પાશ લાગ્યો હતો તેનું સંશોધન થયું. યાહુદીઓએ રાજ્ય ગુમાવ્યાં ત્યારપછી પરાધીનપણાંનાં દુઃખના અનુભવથી તેઓ પોતાનાં પૂર્વ પાપોનો પશ્ચાત્તાપ કરતા

---

§ આર્ય રાજ્યનો સુધારો પડોસનાં કોઈ પણ રાજ્યની સંગતિના લાભવિના આર્યજનોનાં પોતાનાંજ બુદ્ધિબળ વડે થયો હતો અને રોમન રાજ્યનો સુધારો તે પ્રથમથીજ મિશ્ર હતો. આર્યરાજ્યે પોતાનું સ્વરૂપ ત્રણ રંગે દાખવ્યું અને રોમનાં રાજ્યે પ્રથમ ત્રણ રંગે (સબૈન, લાટિન, ટસ્કન), પછી બબ્બે રંગે (સબૈન તથા ટસ્કન, સબૈન તથા લાટિન, ધર્મ તથા સૈન્ય, પાટ્રીશીઅન ને પ્લીબીઅન, સ્થાવર મિલકત ને જંગમ મિલકત, સ્થિરતા ને વૃદ્ધિ, સત્તા ને સ્વતંત્રતા) દેખાડયું ને પછી એક શુદ્ધ સ્વરૂપ દેખાડયું; પછી પાછું તે લોભી ને મદોન્મત્ત થયું હતું. આર્યરાજ્યનો છેલ્લો મહાપુરુષ કૃષ્ણ એણે કાબાનું તીર પગમાં વાગેથી દેહ છોડી અને રોમન રાજ્યનો છેલ્લો મહાપુરુષ સીઝર એ સેનેટની સભામાં ધોળે દહાડે ન્યાય ચૂકવતાં ૨૩ જખમે પોતાના સમોવડીઆ પોમ્પીનાં પૂતળાં પાસે પડયો. ગ્રીક સૉક્રેટિસને વિષ પીવું પડયું. ઈજીપ્ટનો સીસોસ્ટ્રિસ વિજયી રાજા ઘડપણમાં આંધળો થયો હતો ને તે દુઃખ તેનાથી સહન ન થયાથી તેણે આપઘાત કીધો હતો. ઈરાની જરતોસ્ત હોરમજદના ગુણ ગાતાં શત્રુથી કપાઇ પડયો, ઝેરક્સિઝનું ખૂન થયું ને છેલ્લો ડરાયસ નાસભાગમાં પોતાનાજ એક તાબેદાર અમલદારની તરવારથી મૂઓ. જૂડીઆનો છેલ્લો મહાપુરુષ ક્રેસ્ટ સૂળીએ જડાઇ મરણ પામ્યો. આસીરીઆનો સારડેનાપાલસ પોતાનાજ મેહેલમાં ચિતા ખડકાવી પ્રિયાઓ ધનમાલ સાથે બળી મૂઓ. ફીનીશીઅન કારથેજીઅન હાનિબલ ઝેર ખાઈ મરણ પામ્યો.

થયા હતા ને સદાચારે વર્ત્તતા; વળી તેઓના ભાવિવક્તાઓ નિરાશાથી શાંતિમાં આવેલી પ્રજાને ઉત્સાહી કરતા ને સદાચારનો બોધ કરતાં દેવવાણી ભણતા કે હવે થોડા કાળમાં પ્રભુનો સંદેશો આવનારો છે.*

હિંદુસ્થાનમાં આર્યરાજ્ય તૂટયા પછી વિદ્વાનો નાસ્તિક ધર્મભ્રષ્ટ થયા હતા ને લોકની સંસારી સ્થિતિ પણ ભ્રષ્ટ હતી;–એવામાં કેટલાએક આર્યપુરુષોએ સમયને અનુકૂળ બૌદ્ધધર્મ નવો પ્રવર્ત્તાવ્યો. અર્ધમૂર્ત્તિકાળમાં:–હિંદુસ્થાનમાં બૌદ્ધધર્મે એકચક્રે રાજ કીધું ને દેશાંતરોમાં આણ મનાતી કીધી (ઈ.સ.પૂ. ૨૪૨); પછી ત્રણસેં ચારસેં વર્ષે, ડબાઈ રહેલા બ્રાહ્મણોએ દેશકાળ વિચારી વેદધર્મને અનુસરતો પુરાણ સંપ્રદાય પ્રવર્ત્તાવ્યો ને તેઓ રાજાઓનો આશ્રય શોધતા થયા; પાંચમા શૈકાના અંતમાં બૌદ્ધધર્મે સ્વદેશમાં રાજ્ય રાખવાની આશા છોડી, ને પૂર્વ તરફના પ્રદેશોમાં ભારે ધસારો કરી ત્યાં વિજય કીધો–બ્રહ્મદેશ ને ચીનમાં લોક બૌદ્ધધર્મ પાળતા થયા; ટિબેટ, નીપાળ ને સીલોનનાં લોક તો તે ધર્મના થયલા હતાજ.

યાહુદીઓની સ્થિતિ ઈજીપ્ટ સીરીઆ ને રોમ એ રાજ્યોની તાબેદારી કરવાથી ઘણી ભુંડી થઈ હતી: તેઓ અનેક ધર્મમત પાળતા થઈ પરસ્પર ઝગડો કરતા ને તેઓ કેવળ સ્વચ્છંદી દુરાચારી થયા હતા;–એ સ્થિતિમાં ક્રૈસ્ટનો જન્મ થયો ને એણે પોતાના યાહુદીઓને શુદ્ધ ધર્મબોધ કીધો. થોડાએક માછી તેના શિષ્ય થયા ને એઓએ તેનાં મરણ પછી જૂજ યાહુદીઓને પણ પોતાના ધર્મમાં લીધા; પણ પછી તેઓએ યાહુદીઓની આશા છોડી ને પશ્ચિમ ભણીનાં રાજ્યોમાં ઉપદેશ આરંભ્યો; ખ્રિસ્તીઓએ બહુ બહુ દુઃખ વેઠ્યાં, પણ અંતે ખ્રિસ્તીધર્મે કોન્સ્ટંટૈનને પ્રેરણા કીધી ને પછી રોમનાં મહારાજ્યમાં વિજય મેળવ્યો.†

---

* ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૭૨૧માં ઇસ્રાએલનું રાજ્ય ઉજાડ વળ્યું; યાહુદીઓમાં સામારિટન નામનો પંથ આસીરીઅનોની સંગતિથી નીકળ્યો; ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૦૬માં, જૂડીઆના યાહુદીઓ બાબિલનમાં ગોંધાયા ને જૂડીઆ બાબિલનનો પ્રાંત ગણાયો (૫૮૮); સૈરસે તેઓને છોડી પાછા સ્વદેશ મોકલ્યા, પચાસ હજાર યાહુદી જરૂસલેમમાં આવ્યા ને ફરી દેવળ બંધાયું (૫૧૫); તેઓની બોલવાની ભાષા બગડીને યાહુદીકાલદી થઇ હતી; છેલ્લો ભાવિવક્તા ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૪૨૦માં મરણ પામ્યો; જરૂસલેમના ઉપરી ઉપાધ્યાયે શિકંદરના સંદેશાનો ઉત્તર વાળ્યો હતો કે ઈરાની રાજનાં માયાળુપણાંના બદલામાં તેની સત્તામાંથી ખસી જવું એ કૃતઘ્નતા ને કપટ છે; શિકંદર લડવા આવ્યો ત્યારે તે સામું થવું મિથ્યા છે જાણી શરણ થયો હતો.

† ઈ૦ સ૦ ૪૦ થી તે ૩૧૨ સુધી ખ્રિસ્તી ઉપદેશકોએ દુઃખ વેઠતાં ઘણાંક લોકને ખ્રિસ્તી કીધા હતા પણ તેઓમાંજ ઘણાક પંથ નીકળ્યા હતા–કેટલાંક મંડળ ક્રૈસ્ટનું પ્રભુપુત્રપણું કબૂલ કરતાં નહોતાં; કેટલાક તેને માણસ ને પ્રભુની વચમાંની પદવી આપતા; કેટલાક કહેતા કે ક્રૈસ્ટ ને માણસમાં ભેદ નથી; કેટલાક કહેતા કે પાપ ને પ્રભુની કૃપા એ સંધું જાડું છે; કેટલાક કહેતા કે ભાવ ને જનદયા એ શિવાય બીજી બાબતો ઉપર આગ્રહ ધરવો તે મિથ્યા છે; કેટલાક કહેતા કે આત્માને શુદ્ધ કરવાને દેહકષ્ટ કરવાની જરૂર છે; કેટલાક કહેતા કે સંસારી વિષયમાં સારાસારનો ભેદજ નથી; કેટલાક કહેતા કે અતિ વ્યભિચાર કરવાથી દુઃખ દેનારી કાયામાંથી આત્માનો જેવો વહેલો છૂટકો થાય છે તેવો પશ્ચાત્તાપ ઉપવાસ ને બીજાં દેહકષ્ટથી થતો નથી. ગ્રીક ખ્રિસ્તીઓનાં મતમાં

ઉચ્ચેચ્છ. વિવેકી આર્યજને વેદોક્ત ને બૌદ્ધ એ બે ધર્મ પ્રવર્ત્તાવ્યા;--જે પોતાની ઈચ્છાએ ને પોતાનીજ શકિત વડે જગત્ ઉત્પન્ન કરેછે ને જગત્‌ને પાછું પોતાનામાં સંવરી લેછે, જે સર્વ શકિતમાન હોવાથી પ્રસંગે પ્રસંગે મોટી કર્મપ્રવૃત્તિમાં મચેછે પણ પરવારીને પાછો પોતાનો શાંતિ--વિશ્રામનો આનંદ વૈભવેછે તે એક પરમાત્માને પામવાના સાધન વેદે દેખડાવ્યાં; અને (ઉત્તર કાળમાં) અનાદિ અવિનાશી મૂળતત્વ—પ્રકૃતિમાંજ શકિત છે કે જેથી જગત્‌ની ઉત્પત્તિ ને પુનરુત્પત્તિ થયાં કરેછે, અને પ્રકૃતિના અંશોમાંના અનેક ચૈતન્યો પોતપોતાના અનેક જન્માંતરો, કરી સ્વર્ગ નરક ભોગવી રૂડાં ભુંડાં કર્મનું ત્રાજવું બરોબર કરી પૂર્ણ સ્થિર થઈ શૂન્યતા નિર્વાણને પામેછે;—એ મોક્ષ પામવાનાં સાધન બૌદ્ધધર્મે દેખડાવ્યાં. એકે પુરુષ ને બીજાએ પ્રકૃતિને આદિ માની; એકે સકળ આત્માને પરમાત્મામાં ભેળ્યા ને બીજાએ પ્રત્યેક આત્માને સ્વતંત્ર ઈશ્વર રૂપ કીધા; એકે દેવતાઓને મનુષ્યથી શ્રેષ્ઠ સ્થાપ્યા ને બીજાએ તેઓને મનુષ્યથી શ્રેષ્ઠ પણ મનુષ્યમાંથી થએલા બુદ્ધ તથા બોધિસત્વોથી ઊતરતા રાખ્યા; એકે આચારને ને બીજાએ અહિંસાને એમ પ્રધાન ભણ્યાં ; એકે જાતિ રાખી પોતાનાનેજ બોધ કીધો ને બીજાએ ધર્મના ઉપદેશને અર્થે જાતિયો ન રાખી; બંનેએ પાપ પુણ્ય પ્રમાણે નરક સ્વર્ગ, જન્માંતરો મનાવી પોતપોતાની ત્રિગુણાતીત નિવૃત્તિ દેખાડી.*

એકાંતવાસ, દેહકષ્ટ, ઉપવાસ ને પ્રાર્થના એ ચાર રાખવા વિષે આગ્રહ છે. રાજ્યાશ્રય મેળવ્યા પછી ઠેકાણાંઠેકાણાંના મઠ મંદિરના ખ્રિસ્તી ઉપદેશકોની સભાઓ ભરવામાં આવી હતી, નૈસીમાં (૩૨૫) કૉન્સ્ટંટિનોપલમાં (૩૮૧), એફેસસમાં (૪૩૧) ને કાલસિડનમાં (૪૫૧) ને પછી ક્રૈસ્ટ પુરુષ વિષે, પ્રભુ પુત્ર ને આત્મા એ ત્રણ વિષે, અવતાર વિષે ને પશ્ચાત્તાપ પ્રાયશ્ચિત્ત વિષે નકકી કરવામાં આવ્યું હતું; પણ તે પ્રમાણે વર્ત્તનારા થોડાકજ હતા. એક જણે લખ્યું છે કે પાંચમા સૈકામાં અનેક તર્કથી ને મૂર્ત્તિપૂજકોની અનેક ક્રિયા ભળ્યાથી ખ્રિસ્તી ધર્મ ભ્રષ્ટ થયો હતો; મંડળોની વ્યવસ્થા જે સાદી સૂધી હતી તે હવે ગૂંચવણી વાળી પણ નિયમ પદ્ધતિ વાળી થઈ હતી.

* નામ, રૂપ, ઇંદ્રિયો, ધારણા, ઇચ્છા, આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ, દુઃખ, શોક, શ્રમ, જરા, મૃત્યુ એ સંધાનું મૂળ કારણ **જન્મ** છે ને જન્મનું મૂળ કારણ અજ્ઞાન– અવિદ્યા છે ને અવિદ્યાનો નાશ ધર્મથી થાય છે; ધર્મી પુરુષનો ઉદ્દેશ આવો હોવો જોઈએ કે તેણે હઠયોગથી સંસાર સુખવાસનાનો ત્યાગ કરી લોકકલ્યાણનાં કામો કરી પોતાના મનની સ્થિતિ એવી ઊંચી કરવી કે તે પૂર્ણ શાંતિને પામી નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે. નિર્વાણ વિષે સમજાવતાં શાક્યબુદ્ધે કહ્યું હતું કે વસ્તુઓ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે ને અનેક રૂપાંતરો સ્વભાવથી પ્રાપ્ત કરેછે પણ તે અંતે શૂન્યતામાં જાય છે. જન્મ એક ઝાડ છે, માણસનાં સારાં નરસાં કર્મ તે તેનાં ફળ છે ને એ ફળ તે ફરી લેવાનો જે જન્મ તેનાં બીજ છે. મોત તે જે જૂનાં ઝાડમાંથી બીજાં થવાનાં છે તેનો નાશ છે, ધર્મજ્ઞાન તથા નીતિ એથી ઝાડની ઊગવાની શકિત જતી રહેછે, ને એ ગયા પછી નવું ઝાડ ઊગવાનો સંભવ નથી. દીવાની જોત જતીરહેવી (વિચાર કરનારૂં તત્વ અટકી જાય) તે નિર્વાણ. મોઝીઝદત્તધર્મ તથા વેદોક્ત ધર્મ એ બેએ પોતાના શિવાએ બીજા લોકને બોધ ન કીધો પણ બૌદ્ધધર્મે તથા ક્રિશ્ચિયન ધર્મે કોઈ પણ પ્રદેશના ને કોઈ પણ જાતના લોકને બાધ કરવાનું રાખ્યું; એ બંનેમાં જનદયા પરોપકાર વગેરે સદ્‌ગુણનો વિશેષ બોધ છે; બંનેના સાધુઓને માટે મઠ હતા ને ધર્મકર્મની કેટલીક રીત બંનેમાં સરખી હતી.

મહેચ્છ ઉદ્ધત યાહુદીઓમાં મોઝીઝે પ્રવૃત્તિકર્મના વૈભવી જગત્કર્ત્તા પ્રભુનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરી તેની આજ્ઞા પ્રમાણે ધર્મ કર્મ—પવિત્રતા પોતાના લોકમાં પ્રવર્ત્તાવ્યાં ને તેનું ઉલ્લંઘન ન કરવા વિષે પ્રભુની તરફનું દારુણ ભય દાખવ્યું ને પોતાની તરફની કરડી શિક્ષા ભણી; અને (ઉત્તર કાળમાં) ક્રૈસ્ટે પ્રભુપુત્રરૂપે અવતરી પોતાનાં વચન ઉપર વિશ્વાસ બેસડાવવા વિષે, પ્રભુને શુદ્ધ અંતઃકરણે ભજવા વિષે, શુદ્ધ ભાવે ધર્મકર્મ કરવા વિષે પણ અવશ્યે ઉત્તમ નીતિ પળાવવા વિષે બોધ કરતાં જનદયા, સહનશીલતા, પ્રેમભાવ દાખવ્યાં—બંને જણે પ્રભુનાં સામર્થ્ય પ્રેમ વિષે બોધ કીધો ને બંને જણે પાપપુણ્યના બદલામાં સ્વર્ગ નરક સમજાવ્યાં—સૃષ્ટિના નાશને સમે સઘળાં મૃતજન ફરીથી પાછાં પોતાનાં શરીર ધારણ કરશે ને પ્રભુની ન્યાયસભાના ઠરાવ પ્રમાણે પોતાનાં ભુડાં કર્મના બદલામાં સદા નરકમાં વાસ કરશે ને રૂડાં કર્મના બદલામાં નિરંતર પ્રભુનાં રાજધામમાં વાસ કરશે.

વિદ્યાકળા—સકળ રાજ્યમંડળોના વિદ્વાનોમાં આર્ય તથા ગ્રીક એ બેએજ શાસ્ત્રીય રીતે તત્વશોધન કરી પોતપોતાના વિચાર જણાવ્યા—(વિશ્વનું મૂળ કારણ, આત્મા તથા પ્રકૃતિ ને એ બેનો સંબંધ એ આદિ વિષયોના વિચાર તે બંનેના ઘણાખરા સરખાજ છે);—વેદાંત શાસ્ત્ર કર્ત્તાઓ તથા ન્યાયકર્ત્તા ગૌતમ એઓએ માત્ર એક પરમાત્માનેજ અનાદિ તત્વ માન્યું પણ બીજા સૌએ ઘણું-કરીને બે મુખ્ય તત્વ માન્યાંઃ કર્તૃક ને અકર્તૃક—આત્મા ને પ્રકૃતિ—ચૈતન્ય ને જડ, પણ એ કેવે સંબંધે રહ્યાં છે તે વિષે અનેક વિચાર કર્યા તેમાં બે મુખ્ય છેઃ કેટલાકે કહ્યું કે તે બે મૂળથીજ જૂદાં છે ને કોઈ પણ રીતે પરસ્પર ભળી શકતાંજ નથી અને કેટલાકે કહ્યું કે તે બે વસ્તુતઃ જૂદાંજ છે પણ સંબંધે રહ્યાં છે. એ વિચારોથી પ્રદેશપ્રદેશના લોકના ધર્મ નીતિવિષયમાં અનેક ભેદ પડ્યા ; એ વિચારો કરતાં પદાર્થવિજ્ઞાન શાસ્ત્રમાં કેટલોક શોધ થયો ને વાદ કરવાની પદ્ધતીઓ નીકળી; તર્કવિદ્યાની ઘણીક રીતે વૃદ્ધિ થઈ. જ્યોતિષ વિદ્યા ચીના, આર્યજન, કાલડીયન ને ઈજીપશીયન એ લોકમાં હતી. શિલ્પશાસ્ત્રમાં હિંદુસ્થાનના લોક આસીરીઅન, ઈજીપશીયન, ગ્રીક ને રોમન પ્રવીણ હતા—બૌદ્ધલોકે સ્તૂપ, ગ્રીકે સ્તંભ ને રોમને ગોલખંડ (મહેરાબ) સુંદર દેખાડ્યા. ગણિતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ હિંદુસ્થાન ઈજીપ્ટ ને ગ્રીસના લોકે કીધો ને ભૂમિતિવિદ્યાનો ઉત્કર્ષ તો ગ્રીક લોકેજ દેખડાવ્યો. વ્યાકરણ, કોશ ને શબ્દાર્થવિષય હિંદુસ્થાનમાંજ યથાસ્થિત કેળવાયા કવિતા તથા નાટક હિંદુસ્થાન તથા ગ્રીસમાંજ સર્વોપરિ વિરાજ્યાં;—ભક્તિનીતિની કવિતા જૂડીઆમાંજ હતી, ને ઈટલીમાં નાટકને ઠેકાણે ઓપેરા હતા; વળી, કવિતા વિષયપણ પછવાડેથી સારો કેળવાયો હતો. રસાલંકારશાસ્ત્ર ને વક્તૃત્વશાસ્ત્ર એ હિંદુસ્થાન, ગ્રીસ ને રોમમાં હતાં. ઈતિહાસ માત્ર ગ્રીક ને રોમન એઓએજ લખ્યા;—(હિંદુઓએ પુરાણ લખ્યાં); વાર્ત્તા વિષયમાં કંઈ કંઈ હિંદુ ને ગ્રીકે લખ્યું. ગાયન હિંદુસ્થાન ગ્રીસ ને રોમમાં હતું. વૈદક ને રસાયન હિંદુસ્થાન ને ગ્રીસમાં હતાં. લખવાનું કામ પ્રથમ પત્થર, ધાતુ કે તાડપત્ર એ ઉપર અક્ષર કોતર્યાથી ચાલતું, પછી ઝાડોની અંતરછાલ (ભોજપત્ર જેવી) ઉપયોગમાં આવતી થઈ ; પછી મીણ પાયલાં કપડાં વપરાતાં થયાં, શિકંદરની વખતમાં કાગળો વપરાતા થયા ને પછી તેવે તેવે પ્રસંગે

ચામડાં ઉપર લખવાનો રીવાજ ચાલ્યો. ધાતુનાં ભરતકામ, હીરામાણેકનાં જડાવકામ, કોતરકામ, કાપડનાં વણાટકામ ને સાદી પણ યંત્રરચના એમાં બાબિલન ને ઈજીપ્ટના લોક કુશળ હતા. બીબાંથી છાપવાની કળા ચીનમાં હતી.

જયીજિત લોક ચીનમાં પરસ્પર ભળી એકત્ર થયા હતા; હિંદુસ્થાનનાં આર્યરાજ્યમાં સ્મૃતિકારોએ શૂદ્રને માટે કરડી શિક્ષાઓ લખી તોપણ તેઓની સ્થિતિ છેક હીણી નહોતી; ઈજીપ્ટમાં છેલ્લા વર્ગના લોકની સ્થિતિ છેકજ હીણી હતી; ગ્રીસ ને ઈટલીમાં પ્રથમતો ગુલામોની હાલત બહુજ ભુંડી હતી પણ પછવાડેથી કાંઈક ઠીક થઈ હતી. શૂદ્રજાતિની સ્થિતિ હીણી હતી તેમ આર્ય બ્રાહ્મણો, ઈરાનીઓ, યાહુદીઓ ને ગ્રીકજનો એ જ્યારે પરાજિત થયા ત્યારે એઓની સ્થિતિ પણ દયામણી હતી.

પુરુષ સ્ત્રી—એ બેમાં પુરુષે પોતાની જાતિને શ્રેષ્ઠ સ્થાપી એટલુંજ નહીં પણ કેટલાક લોકે ને ગ્રીક પંડિતોએ સ્ત્રીજાતને અધમ ગણી; આર્ય સ્મૃતિકારોએ સ્ત્રીજાતને સ્વતંત્રતા ન આપવા વિષે લખ્યું ને દુરાચારી સ્ત્રીઓને માટે કરડી શિક્ષા લખી તોપણ તેઓએ તેમને અધમ ગણી નથી; ને તેઓમાં સ્ત્રીજાતની સ્થિતિ રૂડી હતી. ઉપલા વર્ગની ગ્રીક સ્ત્રીઓની સ્થિતિ દયામણી નહોતી ને રોમન લોકમાં તો સ્ત્રીઓનાં માન હતાં. આર્યસ્ત્રી ને રોમનસ્ત્રી એમાંથી કેટલીકે પોતાના સદ્ગુણથી મોટી પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી.

સંહાર—પ્રલયથી (ઈ૦ સ૦પૂ૦ શૈકા ૨૪ થી) તે રોમનું રાજ્ય ભાગ્યું (ઈ૦ સ૦ શૈકા ૫) ત્યાંસૂધીના ૩૦૦૦ વર્ષથી વધારેના મહાકાળે અસંખ્ય માણસોને જન્મ આપી પાછાં મોતને અધીન કીધાં, તેમાં અદ્ભુત નથી કેમકે સંહાર કરવો એતો તેનો ધર્મજ છે; તોપણ, તેણે મહાસમર્થ બુદ્ધિમાન **માળી** રૂપે વહાડકાપ કરી અનેક રાજ્યરૂપી વાટિકા તથા ઉપવન એ કીધાં-સુશોભિત કીધાં ને વળી પાછાં યુદ્ધનાં ઘમસાણ મચાવી, અગ્નિ ને કરાં વરસાવી, દુકાળ ને મરકી ચલાવી, પાણી ને લોહી વહેતાં કરી, વાયુ ને ધરતીકંપ કરી, અનેક રીતે ઘાણવાળી, સુંદર રાજ્યોને રાન જંગલ જેવાં કીધાં એ મહદ્ભુત કર્મ છે;-ધર્મ રક્ષણ ને દેશ રક્ષણ કરતાં લાખો જણ મૂઆ; પ્રદેશ વધારવાના લોભમાં નેબૂકડનેઝર, સૈરસ, અલેકઝાંડર ને સીઝર ને બીજા એઓએ લાખોના પ્રાણ લીધા; ને રાજગાદીના લોભમાં તથા તેને પોતાનીજ કરી રાખવાના ઉદ્યમમાં રાજા તથા સગાંસંબંધીઓના જીવ ગયા! સરહદ પારના રાની લોકે આવી રંગમાં ભંગ કરી નાખ્યો! રાય ને રંક, ધર્મી ને અધર્મી, વિદ્વાન ને મૂર્ખ, નગરવાસી ને રાનવાસી, મોતે ને કમોતે નાશ પામ્યા; સુંદર રાજ્યધામ તે ભયકર રાન થયાં; ધર્મવિજયથી ને રાજ્યવિજયથી પુરુષોએ મહાબુદ્ધિયે ને મહાશક્તિયે સદાકાળ એક રંગ રાખવાને મહાપ્રયત્નો કીધા પણ તેઓ તેમ કરીશક્યા નહીં;-તેઓએ ઉત્પન્ન કરતાં ને સ્થિતિ રાખતાં પણ નાશને જોયો!—રે **મહાકાળ** પોતે પણ **ધર્મસ્વરૂપે, કામસ્વરૂપે અર્થસ્વરૂપે** લીલા દેખડાવી સંહાર કરી (પણ **બીજવિભૂતિ**-પોતાની પ્રસાદી રાખીને) **અનંતકાળમાં** સાયુજ્યલય પામ્યો.

BOMBAY: PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.